

*Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης
και η εποχή του*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Θεόδωρος Βρυζάκης
Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη, 1855

Λάδι σε μουσαμά, 145 x 178 εκ.
Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου,
Π. 493

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η εποχή του
Πρακτικά Συνεδρίου
(29 Ιουνίου – 1 Ιουλίου 2021)

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης
και η εποχή του
Πρακτικά Συνεδρίου
(29 Ιουνίου – 1 Ιουλίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια
Αντώνης Αντωνίου
Ελένη Αντωναράκου

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2024

Συντελεστές Συνεδρίου

Οργάνωση

Δήμος Μουζακίου

Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων Ν. Καρδίτσας

Συνδιοργάνωση

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας

Περιφέρεια Θεσσαλίας

Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων

Επιστημονική Επιτροπή

Αντώνης Αντωνίου

Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Σορβόνης,

Συνεργάτης Ερευνητής Ακαδημίας Αθηνών

Μανόλης Αρκολάκης

Ιστορικός, Συνεργάτης Ερευνητής Ακαδημίας Αθηνών / Επιτροπής Ερευνών

Πανεπιστημίου Κρήτης

Απόστολος Μαγουλιώτης

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Κατερίνα Π. Μπρέγιαννη

Διευθύντρια Ερευνών Κ.Ε.Ι.Ν.Ε. Ακαδημίας Αθηνών

Αντώνης Σμυρναίος

Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Ν. Εκπαίδευσης

και Διδακτικής της Ιστορίας, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δημήτρης Τσιάμαλος

Διδάκτωρ Ιστορίας, Φιλόλογος

Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων

Συντελεστές Έκδοσης

Επιμέλεια Έκδοσης

Δρ Μαρία Καμηλάκη

*Αναπλ. Προϊσταμένη της Γενικής Διεύθυνσης Ηλεκτρονικής Διοίκησης,
Βιβλιοθήκης & Εκδόσεων της Βουλής*

Επιστημονική Επιμέλεια

Αντώνης Αντωνίου

*Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Σορβόνης,
Συνεργάτης Ερευνητής Ακαδημίας Αθηνών*

Ελένη Αντωνάρακου

*Φιλολόγος-Ιστορικός, ΒΑ ΜΑ, τ. Προϊσταμένη του Τμήματος Βιβλιοθήκης Πόλης
& Διαχείρισης Συστημάτων Βιβλιοθήκης, Βιβλιοθήκη της Βουλής*

Φιλολογική Επιμέλεια

Δρ Ιουλιανή Θεοδόση

Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων, Βιβλιοθήκη της Βουλής

Διορθώσεις τυπογραφικών δοκιμών

Αναστασία Παπακωνσταντίνου

Γενική Διεύθυνση Ηλεκτρονικής Διοίκησης, Βιβλιοθήκης & Εκδόσεων της Βουλής

Μάρθα Μαγείρου

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Σχεδιασμός

Δημήτρης Ζαζάς

Παναγιώτης Τζοανάκης

*Τμήμα Σχεδιασμού, Εργασιών Προεκτύπωσης και Ενημέρωσης, Διεύθυνση Εκδόσεων
& Εκτυπώσεων της Βουλής*

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία

Αθανάσιος Αθανασιάδης

*Τμήμα Παραγωγής, Διαχείρισης Εκδόσεων και Εξυπηρέτησης Κοινού, Διεύθυνση
Εκδόσεων & Εκτυπώσεων της Βουλής*

Διοικητική Εποπτεία

Σωτήριος Χρ. Στασινόπουλος

Προϊστάμενος της Διεύθυνσης Εκδόσεων & Εκτυπώσεων της Βουλής

Αθηνά Μ. Συναρέλλη

Αναπλ. Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Βιβλιοθήκης της Βουλής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί Προλόγου.....	13
Χαιρετισμός του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων	17
Χαιρετισμός του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου κ. Μανώλη Στεργιόπουλου	19
Χαιρετισμός και κήρυξη έναρξης εργασιών του Συνεδρίου από τον τ. Υπουργό Δικαιοσύνης και Βουλευτή Καρδίτσας κ. Κώστα Τσιάρα	21
Χαιρετισμός του Δημάρχου Μουζακίου κ. Θεοφάνη Στάθη	23
Χαιρετισμός της Βουλευτού Καρδίτσας κ. Ασημίνας Σκόνδρα, ως Εκπροσώπου της Βουλής των Ελλήνων	25
Οι στόχοι του Συνεδρίου από τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής δρα Αντώνη Α. Αντωνίου	27

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΠΡΩΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 29 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Εναρκτήρια Συνεδρίαση

Προεδρείο: Θεοφάνης Στάθης, Μανώλης Στεργιόπουλος, Αντώνης Α. Αντωνίου

ΚΑΤΕΡΙΝΑ Π. ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ, Μνήμη της Επανάστασης και η αμφιθυμία για τους οπλαρχηγούς: Οι συνδηλώσεις των απεικονιστικών πηγών για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη	33
ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, Γεώργιος Καραϊσκάκης και Οδυσσέας Ανδρούτσος: βίοι παράλληλοι, ταυτότητες υβριδικές σε εποχές συγκρότησης του ηρωισμού	47

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Πρώτη πρωινή συνεδρία

Προεδρείο: Κατερίνα Π. Μπρέγαννη, Δημήτρης Τσιάμαλος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΔΗΜΟΥΛΑΣ, Η πικρή παιδική μοίρα, που ακολουθούσε μια ζωή τον Καραϊσκάκη	63
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ, Συμπράττοντας στην ανταρσία κατά του Σουλτάνου: Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στο Βιδίни της Βουλγαρίας (1798)	81
ΗΛΙΑΣ ΑΠ. ΒΑΛΙΑΚΟΣ, Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η φυματίωση	97
ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ, Ο Γ. Καραϊσκάκης της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης	103
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ως στρατιωτικός ηγέτης	119
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ – ΑΙΝΙΑΝ, Ο Καραϊσκάκης όπως τον γνώρισε ο Δημήτριος Αινιάν	153

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Δεύτερη πρωινή συνεδρία

Προεδρείο: Αντώνης Σμυρναίος, Μανώλης Αρκολάκης

ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΑΛΚΙΔΗΣ, Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η «δίκη» του	161
Β.Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η Παράδοση, λαϊκή και λόγια	175
ΚΩΣΤΑΣ ΑΚΡΙΒΟΣ, Ένα «αγγείον αλαβάστρινον» (και) στα χρόνια του Εμφυλίου	185
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Γ. ΚΟΥΤΡΑΣ – ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΞΕΝΙΤΙΔΟΥ – ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Η σκιαγράφιση της μορφής του «Αχιλλέα της Ρωμιοσύνης» στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης	193
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΟΤΟΝΑΚΗ – ΑΝΑΡΓΥΡΟΣ-ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΥΤΗΣ, Αναζητώντας τα χνάρια από το πέρασμα του Γεωργίου Καραϊσκάκη στον ευρυτανικό χώρο	215

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Απογευματινή συνεδρία

Προεδρείο: Βασίλειος Αναγνωστόπουλος, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΡΚΟΛΑΚΗΣ, Οι αναπαραστάσεις των οπλαρχηγών του 1821 στη μαζική και λαϊκή κουλτούρα του Μεσοπολέμου και η περίπτωση του Γεωργίου Καραϊσκάκη	243
ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ, Όψεις του δημόσιου λόγου απέναντι στον Καραϊσκάκη: ο μεσολογγίτικος Τύπος, οι λόγοι και η <i>Ιστορία</i> του Σπυρίδωνος Τρικούπη	253
ΓΙΑΝΝΑ ΚΑΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑ, Η θεμελίωση της κοινωνικής ιστορίας στην Ελλάδα και το 1821: ερμηνείες και διαμάχες	263
ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ, Μυθοπλαστικές βιογραφίες του ευκλεούς αγωνιστή Γεωργίου Καραϊσκάκη	271
ΜΑΡΙΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ωδές στον Γεώργιο Καραϊσκάκη: προσλήψεις και κατασκευές μετά θάνατον	283
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, Η καταφυγή την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα, το προσφυγικό πρόβλημα και η κοινωνική, εθνική και συγγραφική του δράση την περίοδο διαμονής του στο νησί	297
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΙΑΜΑΛΟΣ, Το αρματολίκι των Αγράφων και η διαμάχη Γεωργίου Καραϊσκάκη - Γιαννάκη Ράγκου	309
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Όψεις του Γεωργίου Καραϊσκάκη στον ελλαδικό Τύπο κατά τα μέσα του 19ου αιώνα	323

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 2021

Πρώτη πρωινή συνεδρία

Προεδρείο: Γεώργιος Λεοντσίνης, Έλλη Δρούλια

ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ, Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στη μεταπολεμική και μεταπολιτευτική νεοελληνική ποίηση	339
--	-----

ΣΟΦΙΑ ΓΟΥΡΓΟΥΛΙΑΝΝΗ, Συγκριτική μελέτη δύο θεατρικών κειμένων με θέμα τον Γεώργιο Καραϊσκάκη	347
ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ ΚΑΛΥΒΙΩΤΗΣ, Ηχογραφήσεις Τραγουδιών για το 1821 - Το τραγούδι του Γ. Καραϊσκάκη	361
ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Η ιδιόλεκτος του Γ. Καραϊσκάκη	375
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΣΛΗΣ, Η διαχείριση της μορφής του Γ. Καραϊσκάκη στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον	387
ΘΩΜΑΣ ΚΑΡΑΓΚΙΟΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Δεν θά ιδώ τήν γην τής γεννήσεώς μου ελευθερωμένην...». Ήρωες του 1821. Η ζωή και η δράση του αρματολού Διαμαντή Ολύμπιου Νικολάου	399

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 2021

Δεύτερη πρωινή συνεδρία

Προεδρείο: Απόστολος Μαγουλιώτης, Αντώνης Ντάνης

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΛΕΣΗΣ, «Άξιος διάδοχος του αιδίου πατρός του»: ο στρατιωτικός και πολιτικός Σπυρίδων Καραϊσκάκης (1825 - 1898)	409
ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ο εγγονός του Γεωργίου Καραϊσκάκη, βουλευτής Καρδίτσας Γεώργιος Καραϊσκάκης	427
ΜΑΡΙΝΑ ΜΠΑΝΤΙΟΥ, Η πρόσληψη της δράσης του Καραϊσκάκη στην εφημερίδα <i>Ελληνικά Χρονικά</i>	445
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, Η νεανική επαναστατική δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη μέσα από γραπτές και προφορικές παραδόσεις	455
ΑΛΕΞΗΣ ΓΑΛΑΝΟΥΛΗΣ, Μια συνολική εικόνα του Γεωργίου Καραϊσκάκη, όπως αυτή θωρείται 200 χρόνια μετά	461

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 2021

Απογευματινή συνεδρία

Προεδρείο: Δημήτριος Τσιάμαλος, Αντώνης Α. Αντωνίου

ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΑΜΠΑΚΑΚΗΣ, Η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην Τέχνη	479
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΜΒΟΥΡΗ, Η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη στον Τύπο ως μέσον εμφύχωσης των Ελλήνων (1919-1950)	487
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΑΓΓΕΛΗΣ, Έθος και Ήθος. Λόγος και αθυροστομία του Καραΐσκου	503
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΟΝΤΙΚΑΣ, Μελετώντας, ιστορικά την πολεμική δράση του Καραϊσκάκη και τον έφιππο ανδριάντα του	533
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΝΤΑΝΗΣ, ΣΤΕΛΛΑ ΖΑΜΠΑΛΟΥ, ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΛΙΚΗ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, ΣΤΕΛΛΑ - ΑΔΕΛΑΪΔΑ ΚΟΤΡΩΝΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΠΑΛΑΤΣΟΥ, Εκσυγχρονίζοντας το Λαογραφικό Μουσείο «Γεώργιος Καραϊσκάκης»	547
ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΡΟΥΣΙΑΚΗΣ, Ένας Φαναρ-Μαγουλιώτης στον στρατό του Σ. Καραϊσκάκη ..	553
Απολογισμός των εργασιών του Συνεδρίου από τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής δρ Αντώνη Α. Αντωνίου	559
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	563

Λεπτομέρεια: Προτομή του Γεώργιου Καραϊσκάκη, Πεδίον του Άρεως
Φωκίων Ρωκ, 1937

Αντί Προλόγου

Με μεγάλη χαρά παραδίδουμε στο ευρύ κοινό τον ολοκληρωμένο τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη και την εποχή του, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Μουζάκι από τις 29 Ιουνίου μέχρι και την 1η Ιουλίου 2021. Το Συνέδριο οργανώθηκε από τον Δήμο Μουζακίου και την Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων Ν. Καρδίτσας, με τη συνδιοργάνωση του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, της Περιφερειακής Ενότητας Καρδίτσας της Περιφέρειας Θεσσαλίας και της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, τελούσε δε υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων. Πλήθος επιφανών εισηγητών, αλλά και άοκνοι τοπικοί ερευνητές προσήλθαν και κατέθεσαν το πνευματικό τους έργο.

Προσηλωμένοι στο έργο μας και παρά τις αντιξοότητες οδηγηθήκαμε στο αίσιο τέλος της προσπάθειάς μας. Πετύχαμε να συνθέσουμε έναν όσο το δυνατόν πιο πλήρη, επιστημονικά έγκυρο και ποιοτικό τόμο, ώστε να αναδείξουμε τον ερευνητικό μόχθο των εισηγητών, οι οποίοι ήταν και οι πραγματικοί πρωταγωνιστές του Συνεδρίου. Με μεγάλη προσπάθεια πετύχαμε να συνεργαστούμε αποτελεσματικά και να συμπεριλάβουμε το σύνολο σχεδόν των εισηγήσεων, ώστε να εμπλουτιστεί ακόμη περισσότερο η γνώση μας για τον αρχιστράτηγο της Επανάστασης του 1821 Γεώργιο Καραϊσκάκη και την εποχή του.

Ευχαριστώ για την άψογη συνεργασία τους την Αν. Γενική Διευθύντρια Ηλεκτρονικής Διοίκησης, Βιβλιοθήκης & Εκδόσεων Δρα Μαρία Καμηλάκη, την Αν. Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής κα Αθηνά Μ. Συναρέλλη και τις επιμελήτριες της Βιβλιοθήκης της Βουλής Ελένη Αντωναράκου και Ιουλιανή Θεοδόση, οι οποίες με ιδιαίτερο ζήλο και προσήλωση εργάστηκαν άοκνα για την ολοκλήρωση των Πρακτικών. Ευχαριστώ, επίσης, τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής, τον Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου κ. Μανώλη Στεργιόπουλο και τον Δήμαρχο Μουζακίου κ. Θεοφάνη Στάθη. Ο καθένας τους συνεισέφερε με ιδιαίτερα αποτελεσματικό τρόπο στο να φέρουμε σε πέρας το έργο μας.

Ο Πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής του Συνεδρίου

Αντώνης Α. Αντωνίου

Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Paris 1 - Sorbonne

Χαιρετισμοί που εκφωνήθηκαν κατά την έναρξη του Συνεδρίου

**Χαιρετισμός του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων
κ. Κωνσταντίνου Αν. Τασούλα**

Ο αναστοχασμός και η εμβάθυνση στη νεότερη Ιστορία μας, ιδιαίτερα στις μορφές και στα γεγονότα που σφραγίζουν τις κρίσιμες, καθοριστικές για την εθνική μας πορεία περιόδους της, αποτελούν πολύτιμα εφόδια για την αυτοσυνειδησία μας, θεμέλιο για το παρόν και το μέλλον της πατρίδας μας.

Η Επανάσταση του 1821, το έπος της Εθνικής μας Παλιγγενεσίας, είναι δίχως άλλο η κορυφαία ιστορική στιγμή του νεότερου βίου μας, η απαρχή της πορείας μας στον σύγχρονο κόσμο ως έθνος ελεύθερο, ως κράτος ανεξάρτητο και κυρίαρχο.

Στο μεταίχμιο εκείνο της Ιστορίας, όπου το παλιό φάνταζε ακόμα πανίσχυρο και το καινούριο πάσχιζε, αβέβαιο, να γεννηθεί, κάποιες μορφές ξεχώρισαν για την αποφασιστική συμβολή τους στην έκβαση του τιτάνιου απελευθερωτικού Αγώνα. Ανάμεσά τους, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο «αετός της Ρούμελης», ο περιφρονημένος «γιος της καλογριάς», που αναδείχθηκε σε μια εκπληκτική στρατηγική ιδιοφυΐα, ο πολέμαρχος που εμπύχωνε τους σκλαβωμένους και τους εμψυσούσε την πίστη στη νίκη, ο γενναίοψυχος και ακατάβλητος –παρ' ό,τι ασθενικός–, ο πολυμήχανος, ο αθυρόστομος και περιπαιχτικός.

Ο Καραϊσκάκης άρθηκε πάνω απ' ό,τι διαφαινόταν ως ταπεινό πεπρωμένο του και αδάμαστος άνοιξε τον δρόμο προς τις ένδοξες κορυφές της Ιστορίας. Η ανυπολόγιστη προσφορά του στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, οι μοναδικές σύλληψης και στρατηγικής σημασίας νίκες του –όπως αυτές της Αράχωβας και του Διστόμου, μέχρι το επιτελικό του σχέδιο για την απελευθέρωση της Αθήνας, το οποίο ανέκοψε ο βίαιος θάνατός του– τον εντάσσουν στο πάνθεον των μεγάλων στρατιωτικών ηγετών της ελληνικής και ευρωπαϊκής Ιστορίας. Η τελευταία του παραίνεση, όπως μας τη μεταφέρει ο στρατηγός Μακρυγιάννης στα «Απομνημονεύματά» του, «Εγώ πεθαίνω. Όμως εσείς να είστε μονιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα», είναι το επισφράγισμα της παρακαταθήκης του ήρωα που δικάστηκε, μέσα στη δίνη των εμφύλιων σπαραγμών, ως «εχθρός της πατρίδος».

Η μελέτη της προσωπικότητάς του, της πολύπαθης όσο και συναρπαστικής ζωής του, αλλά και της εποχής μέσα στην οποία διαμορφώθηκε και έδρασε, θα είναι πάντα επίκαιρη και αποκαλυπτική. Το τριήμερο συνέδριο που διεξάγεται από τον Δήμο Μουζακίου και την Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων του Νομού Καρδίτσας, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, συμβάλλει ουσιαστικά προς αυτή την κατεύθυνση. Σας συγχαίρω για την πρωτοβουλία σας και εύχομαι κάθε επιτυχία στις εργασίες του.

Χαιρετισμός του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου κ. Μανώλη Στεργιόπουλου

Κυρίες και κύριοι, καλησπέρα σας,

Είναι μεγάλη τιμή για όλους μας που βρίσκεστε εδώ στην έναρξη αυτού του Συνεδρίου για τον σημαντικότερο ήρωα της Επανάστασης του 1821, τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. Ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου και της Ένωσης Πολιτικών Συλλόγων, σας καλωσορίζω από την πλευρά μου και σας εύχομαι καλή διαμονή και επιτυχία στις εργασίες σας.

Στους πέντε αυτούς μήνες που εργαστήκαμε για τη διοργάνωση του Συνεδρίου σας βεβαιώνω πως το ταξίδι ήταν ηρωικό. Κάθε επαφή, κάθε συνάντηση γινόταν έμπνευση και δέος στο όνομα και τη ζωή του ήρωα. Η Βουλή των Ελλήνων και ο Πρόεδρος της έδωσαν το έναυσμα, αγκαλιάζοντας από την αρχή το Συνέδριο. Ακολούθησε το Υπουργείο Πολιτισμού, η Περιφέρεια Θεσσαλίας και η Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων. Σεβασμιώτατε κ.κ. Τιμόθεε, είστε πραγματικό στήριγμα σε ό,τι κάνουμε. Είχαμε λοιπόν ό,τι χρειαζόμαστε.

Η Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής κυρία Έλλη Δρούλια με ενθουσιασμό δέχθηκε την πρόσκληση και έδωσε τον τίτλο του Συνεδρίου «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η εποχή του». Η συνέχεια περιγράφεται στο πρόγραμμα που έχετε στα χέρια σας και η συμμετοχή σας δείχνει την αξία αυτού του Συνεδρίου και το ειδικό βάρος του ονόματος του ήρωα. Σημαντικό επίσης ρόλο έπαιξε η εξαιρετική συνεργασία που είχα με τον Δήμαρχο Μουζακίου Θεοφάνη Στάθη, τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής Αντώνη Αντωνίου και τον Αντιπεριφερειάρχη Καρδίτσας Κωστή Νούσιο. Ό,τι κι αν κόμπιαζε, λυνόταν απνευστί. Υπουργέ, κύριε Κώστα Τσιάρα, ευχαριστώ για όλη τη βοήθεια και τις λύσεις στα δύσκολα.

Κυρίες και κύριοι Σύνεδροι, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης δεν ήταν ένας ήρωας μόνον. Ήταν η έμπνευση, το χάραγμα, το δέος σ' αυτόν τον Αγώνα για την Ελευθερία. Μια σταγόνα χρέους αισθάνομαι πως κατέθεσα με αυτήν την προσπάθεια.

Σας ευχαριστώ.

**Χαιρετισμός και κήρυξη έναρξης εργασιών του Συνεδρίου
από τον Υπουργό Δικαιοσύνης και Βουλευτή Καρδίτσας
κ. Κωνσταντίνο Τσιάρα**

*Σεβασμιώτατε,
Κυρία Συνάδελφε,
Κύριε Αντιπεριφερειάρχη,
Κύριε Δήμαρχε,
Κύριε Πρόεδρε της ΕΠΣ,
Κυρίες και κύριοι,
Αξιότιμοι προσκεκλημένοι,*

Το σημερινό Συνέδριο έρχεται να προστεθεί ως κρίκος σε μια μεγάλη αλυσίδα προσπαθειών, που καταβάλλει εδώ και πολλά χρόνια η Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων Ν. Καρδίτσας.

Μια προσπάθεια να αναδείξει σε πανελλαδικό επίπεδο τόσο τα μεγάλα γεγονότα που έλαβαν χώρα στον τόπο μας, όσο και τους πρωταγωνιστές. Τις κορυφαίες αυτές προσωπικότητες του Αγώνα, που έζησαν σε τούτα εδώ τα χώματα και έδρασαν και αγωνιστήκαν για την Ελευθερία του Έθνους.

Με τη διοργάνωση των *Καραϊσκακείων*, αναδεικνύουμε τις γνωστές ιστορικές πτυχές στις οποίες ηγήθηκε ο μεγάλος ήρωας της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης.

Και παράλληλα, φωτίζουμε τις άγνωστες, τις αθέατες πτυχές μιας προσωπικότητας, όμοια με την οποία δεν υπήρξε ποτέ στη διάρκεια των χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης. Ενός αγωνιστή, που με αυταπάρνηση έδωσε τη μάχη για την επιτυχία της Επανάστασης και την Εθνική Παλιγγενεσία, για να κληροδοτήσει στις επόμενες γενιές Ελλήνων μια ελεύθερη πατρίδα πάνω στην οποία οικοδομήθηκε η σύγχρονη ελληνική δημοκρατία που απολαμβάνουμε ακόμη και σήμερα.

Με τη συμπλήρωση 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση, οι Καρδιτσιώτες αποτίουμε φόρο τιμής στον δικό μας Ήρωα, στον Καραϊσκάκη του Μαυρομματίου, στον Καραϊσκάκη της Καρδίτσας, στον Καραϊσκάκη της Ελλάδας.

Οι εξαίρετοι καλεσμένοι ομιλητές στο Συνέδριό σας, ιστοριοδίφες που αναζητούν τις λεπτομέρειες της ζωής και του αγώνα του Γεωργίου Καραϊσκάκη, είμαι βέβαιος πως θα επιβεβαιώσουν με τις εισηγήσεις, τους στίχους του γνωστού τραγουδοποιού για «το ωραίο παλληκάρι που κινείται σαν μύθος».

Η Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων Καρδίτσας, που ανέλαβε την πρωτοβουλία για το σημερινό Συνέδριο, βεβαίως με την κρίσιμη συμβολή της Περιφέρειας Θεσσαλίας και του Δήμου Μουζακίου, αποδεικνύει την ευγνωμοσύνη που νιώθουμε σε αυτόν εδώ τον τόπο για τον Αρχιστράτηγο της Επανάστασης.

Πρωτίστως, όμως, δημιουργεί μια ιστορική παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές Καρδιτσιωτών, καθώς δίνεται η δυνατότητα να καταγραφούν στα Πρακτικά ενός Συ-

νεδρίου όλα αυτά τα ιστορικά στοιχεία και να εμπλουτιστεί η ιστορική γνώση για τον ρόλο και τη συνεισφορά του Καρδιτσιώτη Γεώργιου Καραϊσκάκη στην Ελληνική Επανάσταση.

Με το σημερινό Συνέδριο, επομένως, ανταποκρινόμαστε σε ένα μεγάλο ιστορικό χρέος της γενιάς μας. Ένα χρέος όχι μόνον στους προγόνους μας, αλλά κυρίως σε αυτούς που έρχονται. Στις επόμενες γενιές Καρδιτσιωτών, ως συνεχιστών μιας τεράστιας ιστορικής κληρονομιάς τούτου εδώ του τόπου.

Αυτή η πρωτοβουλία είναι, όμως, συνάμα και μια σπουδαία απόδειξη πως είμαστε αντάξιοι αυτής της κληρονομιάς και πως η Καρδίτσα παραμένει μια σύγχρονη κοιτίδα πρωτότυπων πολιτιστικών και ιστορικών εκδηλώσεων, με πανελλήνια ακτινοβολία που διατηρούν άσβεστη την ιστορική μνήμη και δυναμώνουν τη φλόγα του πατριωτισμού που καίει στις καρδιές όλων των Ελλήνων.

Με αυτές τις σκέψεις, κηρύσσω την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου.

Χαιρετισμός του Δημάρχου Μουζακίου κ. Θ. Στάθη

*Σεβασμιώτατε,
κύριε Υπουργέ,
κυρία Βουλευτή - Εκπρόσωπε της Βουλής των Ελλήνων,
συνάδελφοι της Αυτοδιοίκησης,
κύριοι σύνεδροι,
συνδημότισσες και συνδημότες,*

Με χαρά μεγάλη σας καλωσορίζω στο μεγαλύτερο Συνέδριο που έχει γίνει πανελλαδικά και τολμώ να πω και παγκοσμίως, το οποίο είναι αφιερωμένο στον Αρχιστράτηγο της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, το άξιο τέκνο του Δήμου Μουζακίου και του Μαυρομματίου που είναι η γενέτειρά του.

Αποτελεί μοναδικό προνόμιο για τον τόπο μας να παρευρίσκονται στο Συνέδριο που μόλις άρχισε, με θέμα: «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η εποχή του», σπουδαίοι συγγραφείς, ερευνητές, καθηγητές πανεπιστημίου και διδάκτορες από όλη την Ελλάδα, με απώτερο σκοπό να «φωτίσουν» μεταξύ άλλων πτυχές της ζωής του μεγάλου ήρωα και να σκιαγραφήσουν την εποχή του Αγώνα της εθνικής μας ανεξαρτησίας.

Ειδικότερα, μέσα από τις εισηγήσεις θα αναλυθούν η προσωπικότητα του Καραϊσκάκη, η κατάσταση της υγείας του, οι συγκρούσεις του, θα παρουσιαστούν άγνωστες πλευρές της δράσης του και πλούσιο αρχειακό υλικό. Επιπρόσθετα, θα αναδειχθεί η επίδραση της μορφής του στη λαϊκή παράδοση, στη λαϊκή κουλτούρα του μεσοπολέμου και στη σημερινή ψηφιακή εποχή, αλλά και σε πολλές μορφές της νεοελληνικής τέχνης, όπως στις εικαστικές τέχνες, στο θέατρο, στην ποίηση και στη λογοτεχνία. Παράλληλα, θα βιογραφηθούν ο γιος του Σπυρίδωνας και ο εγγονός του Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο οποίος διετέλεσε και βουλευτής Καρδίτσας (1906).

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ανέκαθεν είναι ο πρωταγωνιστής στις κορυφαίες εκδηλώσεις του Δήμου Μουζακίου και αυτό το Συνέδριο είναι το ελάχιστο που μπορούμε να κάνουμε για να αποτίσουμε φόρο τιμής στον «γιο της καλογριάς», που γεννήθηκε και ανδρώθηκε στο Μαυρομμάτι, πολέμησε και έδωσε τη ζωή του για να απολαμβάνουμε σήμερα εμείς το υπέρτατο αγαθό της ελευθερίας.

Ιδιαίτερη τιμή είναι για τον Δήμο Μουζακίου το γεγονός ότι η όλη διοργάνωση τελεί υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, η οποία θα αναλάβει να εκδώσει τα Πρακτικά του Συνεδρίου μετά τη συνάντησή μας με τον Πρόεδρό της κ. Κωνσταντίνο Τασούλα και την παρούσα σήμερα Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της κ. Δρούλια, αλλά και το Υπουργείο Αθλητισμού & Πολιτισμού.

Οφείλουμε ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλους τους εισηγητές για τη συμμετοχή τους στις εργασίες, στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Θεσσαλίας διότι συνέβαλε στην πραγματοποίηση του Συνεδρίου, στην Περιφέρεια Θεσσαλίας, στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας, στην Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλιώτιδος & Φαναριοφερσάλων και

φυσικά στην Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων Ν. Καρδίτσας για τη συνδιοργάνωσή του.

Επίσης, ευχαριστούμε το Επιμελητήριο, τη Συνεταιριστική Τράπεζα Καρδίτσας, τη Συνεταιριστική Τράπεζα Θεσσαλίας και την Εταιρεία *ΘΕΟΝΗ Φυσικό Μεταλλικό Νερό*, για τη στήριξη που πρόσφεραν.

Εύχομαι κάθε επιτυχία στις εργασίες του Συνεδρίου μας και τα συμπεράσματά του να είναι η απαρχή της δημιουργίας μιας ολοκληρωμένης ιστορικής παρακαταθήκης στον Δήμο και στον Νομό μας, για τον βίο και την πολιτεία του φημισμένου Επαναστάτη Ήρωά μας, του Γ. Καραϊσκάκη.

**Χαιρετισμός της Βουλευτού Καρδίτσας κ. Ασημίνας Σκόνδρα,
ως Εκπροσώπου της Βουλής των Ελλήνων**

Συμπληρώθηκαν 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και είναι τιμή μου που, ως Εκπρόσωπος της Βουλής των Ελλήνων, σας καλωσορίζω στο ιστορικό Συνέδριο «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η εποχή του». Μια ηγετική μορφή του τόπου μας που «όταν ήθελε, γίνονταν άγγελος και όταν πάλε ήθελε γίνονταν διάβολος», όπως ο ίδιος είχε πει.

Για τον «Αετό των Αγράφων», το «καμάρι του Έθνους μας», δεν θα σας μιλήσω εγώ. Τη μορφή και την προσωπικότητά του θα αναλύσουν και θα αναπτύξουν οι εισηγητές του Συνεδρίου, καταξιωμένοι συγγραφείς, ερευνητές, καθηγητές Πανεπιστημίου και διδάκτορες από όλη την Ελλάδα.

Ο Καραϊσκάκης που «διεκρίθη ως ουδείς άλλος...», όπως είχε επισημάνει ο Σπυρίδων Τρικούπης, έγραψε το δικό του σημαντικό κεφάλαιο στην ένδοξη ιστορία μας και μας άφησε ως πολύτιμη παρακαταθήκη σημαντικά διδάγματα, με κυρίαρχα, κατά την άποψή μου, τις συμβουλές του λίγο πριν τον θάνατό του: « να είμαστε μονιασμένοι και να στηρίζουμε την πατρίδα».

Εκατόν ενενήντα τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό του, η τόλμη του, η πίστη του, η αγωνιστικότητά του, η φιλοπατρία του, η ανδρεία του, η δικαιοσύνη είναι αρετές που μας εμπνέουν και σήμερα για την επίτευξη των στόχων μας.

Το Συνέδριο, που πραγματοποιείται αυτό το τριήμερο από τον Δήμο Μουζακίου και την Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων του Νομού μας και που σήμερα ανοίγει τις πύλες του, αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Και εδώ, θέλω να συγχαρώ τους διοργανωτές, διότι μέσα από τέτοιες δράσεις και πρωτοβουλίες αναδεικνύουν τον ρόλο των τοπικών κοινωνιών, κρατούν άσβεστη την ιστορία μας, για να την παραδώσουν στις νέες γενιές που είναι το μέλλον της πατρίδας μας.

Τελεί υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων και πραγματοποιείται σε συνδιοργάνωση με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, την Περιφέρεια Θεσσαλίας-Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας και την Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων.

Μέσα από τις διεργασίες του θα αποκτήσουμε ακόμη πλουσιότερη γνώση για όλες τις πτυχές του μεγάλου ήρωα της Ελληνικής Επανάστασης, του οποίου η γενέτειρα είναι το Μαυρομμάτι Καρδίτσας. Θα φωτιστούν οι λιγότερο γνωστές πτυχές της εποχής του μεγάλου αγώνα της ανεξαρτησίας. Θα παρουσιαστούν άγνωστες πλευρές της δράσης του εθνικού μας ήρωα, όπως επίσης θα αναδειχθούν οι επιδράσεις στη λαϊκή παράδοση, τις εικαστικές τέχνες, το θέατρο, την ποίηση και τη λογοτεχνία στη χώρα μας.

Συγχαίρω όλους εσάς, που σε αυτήν τη δύσκολη εποχή του Covid-19 καταφέρνετε να παρουσιάζετε και να μεταλαμπαδεύετε τα αποτελέσματα των ερευνών σας και τις γνώσεις σας.

Χαίρομαι ιδιαίτερα, διότι το σημερινό Συνέδριο, σε συνδυασμό με την ετήσια διεθνή

γιορτή πολιτισμού *Καραϊσκάκεια*, έναν από τους μακροβιότερους και πιο καταξιωμένους θεσμούς, αναδεικνύουν τον πλούσιο πολιτισμό και την ιστορία του δοξασμένου τόπου μας.

Εκ μέρους του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων, κ. Τασούλα και των συναδέλφων Βουλευτών, εύχομαι κάθε επιτυχία στις εκδηλώσεις, αφιερωμένες στον «έναν που ξεχώριζε, του Γένους το καμάρι, της Καλογριάς τον γιο...».

Σας ευχαριστώ.

Στόχοι του Συνεδρίου από τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής Δρα Αντώνη Α. Αντωνίου

Η Επανάσταση του 1821 και οι πρωταγωνιστές της υπήρξαν θέματα που συνάρπαζαν κοινό και ιστορικούς, ήδη λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του Ελληνικού Βασιλείου. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά την περίοδο της Επανάστασης, συναποτελούνταν από εκτάσεις που σήμερα είναι γνωστές ως Βαλκανική Χερσόνησος, με σύνορο τον Προύθο, την Μικρά Ασία, τη Συρία, το Ιράκ, την Ιορδανία, το Ισραήλ, το Κουβέιτ, την Αίγυπτο, την Τυνησία και τη Λιβύη. Επρόκειτο για μια τεράστια Αυτοκρατορία με μεγάλους πόρους και σε ανθρώπινο δυναμικό και σε χρήμα. Γι' αυτό τον λόγο αυτό το παράτολμο και στα όρια του ανέφικτου επαναστατικό εγχείρημα φαινόταν και φαίνεται απίστευτα μεγαλειώδες.

Η απόσχιση από το σώμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ελληνικών εδαφών που συγκρότησαν το νεότευκτο ελληνικό κράτος-έθνος, έστω και περιορισμένο γεωγραφικά, αποτελεί μια ιστορική τομή ευρύτερης ευρωπαϊκής σημασίας.

Εκτός από το μεγαλειώδες του εγχειρήματος, η έκταση και η σφοδρότητα της σύγκρουσης, οι πολύπλευρα αντιτιθέμενες –και μεταξύ τους– δυνάμεις των αντιμαχόμενων, το γεγονός ότι πολλοί κοινωνικοί πρωταγωνιστές δεν ήθελαν να χάσουν προνόμια, αλλά να ανελιχθούν κοινωνικά, εκμεταλλευόμενοι τις νέες συνθήκες, που δημιουργούσε η Επανάσταση, ήταν παράγοντες που κατέστησαν δυνατή την ύπαρξη πολλών ετερόκλητων οπτικών, με τις οποίες προσεγγίζονταν και προσεγγίζονται τα φαινόμενα. Παράλληλα, όσο η νεοελληνική κοινωνία εξελισσόταν, η κρατούσα οπτική επηρέαζε τον τρόπο με τον οποίο ανακαλούσαμε μνήμες και υιοθετούσαμε σχήματα ερμηνείας του ιστορικού παρελθόντος.

Με αυτόν τον τρόπο, η θέασή μας απέναντι στην Επανάσταση του 1821 έχει διαφοροποιηθεί στην πορεία των χρόνων. Η ταχύτατη εξέλιξη, που μεσολάβησε από το 1821 μέχρι σήμερα, τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, έχει αλλάξει τα κοινωνικά δεδομένα και ειδικά τις συνθήκες διαβίωσης σε τόσο μεγάλο βαθμό που είναι ιδιαίτερα δύσκολο στον σημερινό άνθρωπο να κατανοήσει τις κοινωνικές μεταβλητές και ιδιαίτερα τους κοινωνικούς δεσμούς και τις συγκρούσεις σε όλες τους τις διαστάσεις. Η βιομηχανική επανάσταση που μεσολάβησε και γενικότερα η περίοδος της νεωτερικότητας έχει χαλαρώσει τους δεσμούς του παρόντος με το παρελθόν.

Οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συνέβαιναν στην Ελλάδα άλλαζαν και τη στάση μας απέναντι στην Επανάσταση του 1821. Η ερμηνεία πολλών γεγονότων διαφοροποιήθηκε κατ' επανάληψη και η εικόνα της Επανάστασης που διαχεόταν στις νέες γενιές διαμέσου της εκπαιδευτικής διαδικασίας, διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις κοινωνικές ωσμώσεις της εποχής και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

Το Συνέδριο έχει ως στόχο να αναδείξει πτυχές της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και των επιδράσεών τους στη νεοελληνική κοινωνία, που είτε δεν έχουν ερευνηθεί, είτε

υπάρχει η ανάγκη βελτίωσης ή επαναδιατύπωσης θέσεων και ερωτημάτων γύρω από αυτά. Επιδίωξή μας είναι η ερμηνεία υπό το πρίσμα σύγχρονων ερμηνευτικών εργαλείων, που υιοθετεί η ιστορική έρευνα. Επίκεντρο του προβληματισμού μας, η δράση ενός από τους μεγαλύτερους ήρωες της Επανάστασης του 1821. Οι προσλήψεις της μνήμης του στη νεοελληνική κοινωνία και οι ανασηματοδοτήσεις της περιλαμβάνονται στις θεματικές του Συνεδρίου. Θεωρήσαμε ότι θα έπρεπε να ενταχθεί στην προβληματική του Συνεδρίου και να αναδειχθεί η επίδραση της μορφής του Καραϊσκάκη όχι μόνο στην νεοελληνική κοινωνία γενικά, αλλά και στην τοπική πολιτιστική ταυτότητα. Γι' αυτό δώσαμε τον λόγο και σε ερευνητές, οι οποίοι λειτουργούν έξω από θεσμούς ή αυστηρά ακαδημαϊκά πλαίσια, κινούμενοι από προσωπική αγάπη και πάθος για την τοπική ιστορία.

Η ιστορική αναζήτηση γύρω από τη ζωή της πολυσχιδούς προσωπικότητας του Γεωργίου Καραϊσκάκη ενός διαπρεπούς τέκνου της εποχής του, μιας εποχής μετάβασης που ατσαλώθηκε μέσα από τις ποικίλες και σφοδρές συγκρούσεις, πιέσεις και προκαταλήψεις που υπέστη, μας δίνει το δικαίωμα να ελπίζουμε ότι ο προβληματισμός του Συνεδρίου θα οδηγήσει σε μια κριτική βιογραφία του Καραϊσκάκη. Αιτούμενο είναι μια σειρά μελετών, που να αναδεικνύει όχι μόνον τις τομές, αλλά και τις συνθήκες και τις συνήθειες του βίου του και κατά προέκταση τη νοοτροπία των ανδρών που σήκωσαν τα όπλα ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ανδρών που κινήθηκαν όχι αβασάνιστα μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, δρώντας στο μεταίχμιο μιας εποχής και, μέσα από το μέγεθος και τη σκληρότητα της σύγκρουσης, μετεξελίχθηκαν και έπαιξαν ένα σημαντικό εθνικό ρόλο.

Γνωρίζουμε ότι οι ερευνητές του Συνεδρίου μας ξεκινούν από διαφοροποιημένες θεωρητικές αφετηρίες, έχουν διαφορετικές προσλήψεις ιστορικής παιδείας και ενστερνίζονται ποικίλα μοντέλα ερμηνείας. Δεν πιστεύουμε, όμως, στον μονομερή προβληματισμό και συντείνουμε στην προώθηση ενός γόνιμου και δημιουργικού διαλόγου στην επιστημονική κοινότητα, ώστε να αναδειχθούν από τις ανακοινώσεις οι τάσεις και οι προβληματισμοί που γεννιούνται στην ιστορική σκέψη. Με αυτόν τον τρόπο, όλοι θα βγούμε πλουσιότεροι σε γνώσεις, επιχειρήματα και εμπειρίες και θα δοθεί η ευκαιρία να εμβαθύνουμε σε ένα ιστορικό αντικείμενο που συναρπάζει και γεννά ερωτηματικά, συγκρούσεις και μύθους. Βέβαια, στις εκτιμήσεις που θα διατυπωθούν νομίζω ότι πρέπει να λείψουν οι σκληρές αντιπαραθέσεις και η εμπάθεια, αφού ο γνώμονας όλων μας είναι η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας. Η αντικειμενικότητα είναι, νομίζω, και πρέπει να είναι στόχος όλων. Για μερικούς είναι περισσότερο δύσκολη, τόσο για μας που περηφανευόμαστε ότι ένας από τους προγόνους μας πολέμησε στο πλευρό του «Αχιλλέα της Ρωμιοσύνης», όσο και για όσους για χρόνια πολέμησαν με τα βιβλία και τα φθαρμένα έγγραφα, ιχνηλατώντας και ερμηνεύοντας με πάθος δράσεις και πορείες ατομικές και κοινωνικές.

Με αυτές τις σκέψεις και απόψεις ξεκινήσαμε την οργάνωση του Συνεδρίου και περιμένουμε από την ποιότητα του συνόλου των εισηγητών και την ωριμότητα όλων μας να μας δοθεί η ευκαιρία να εμβαθύνουμε στο θέμα μας και να γίνουμε πλουσιότεροι σε γνώσεις και εμπειρίες. Δεν θελήσαμε να προχωρήσουμε σε αποκλεισμούς. Άλλωστε

ο Καραϊσκάκης ήταν πάντα θύμα διακρίσεων και δεν θα ταίριαζε με το πνεύμα τιμής προς την προσφορά του μια τέτοια στάση.

Ευχαριστώ πολύ τον κ. Κωνσταντίνο Α. Τασούλα, Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων υπό την αιγίδα της οποίας τελεί το Συνέδριο, συνακολούθως και το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, την Περιφέρεια Θεσσαλίας - Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας - και την Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων.

Ευχαριστώ, επίσης, τόσο τον Πρόεδρο της Ένωσης Πολιτιστικών Συλλόγων κ. Μανώλη Στεργιόπουλο, όσο και τον Δήμαρχο Μουζακίου κ. Θεοφάνη Στάθη, αλλά και όλους τους άλλους συντελεστές του Συνεδρίου, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν και τη βοήθειά τους στο έργο μου. Ευχαριστώ, επίσης, τους εισηγητές οι οποίοι με τις τεκμηριωμένες προσεγγίσεις τους κοπίασαν και κατά το μέτρο των δυνατοτήτων τους έδωσαν ώθηση στη γνώση μας. Η συμβολή τους είναι πολύτιμη και ιδιαίτερα σημαντική.

ΠΡΩΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 29 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Εναρκτήρια Συνεδρίαση
Προεδρείο: Θεοφάνης Στάθης, Μανώλης Στεργιόπουλος,
Αντώνης Α. Αντωνίου

Η μνήμη της Επανάστασης και η αμφιθυμία για τους οπλαρχηγούς Οι συνδηλώσεις των ιστοριογραφικών και απεικονιστικών πηγών για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη

Κατερίνα Π. Μπρέγιαννη*

Σύμφωνα με την προσέγγιση του Carl Jung, στη διαχρονία ο μυθολογικός ήρωας είναι η αρχετυπική δύναμη, η δημιουργική ενέργεια. Εν τέλει, σε συλλογικό επίπεδο εκφράζει τη δυναμική τόσο του ατόμου όσο και της κοινωνίας για εξέλιξη και υπερνίκηση των εμποδίων.¹ Η αρχετυπική αυτή πρόσληψη του ήρωα εύκολα μετατίθεται νοηματικά στη λειτουργία των ηρωικών προτύπων, κατά την περίοδο της νεωτερικότητας. Εξυπακούεται βεβαίως ότι ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε εποχής, εντοπίζεται ανά περίπτωση προβολή, αποδοχή ή αποσιώπηση των ηρώων: Στη μετανεωτερική εποχή, ενδεχομένως, παρατηρείται μια κοινωνική και ιστοριογραφική αμφιθυμία για τους ήρωες, καθώς το άτομο διυλίζεται στις διαφορετικές ταυτότητες του ή στις επιμέρους κοινωνικές ετερότητες, ελλείπει επομένως η αναγκαιότητα συλλογικής έκφρασης –μέσω της ανάδειξης «ηρωικών» ιδεοτύπων– του ιστορικού υποκειμένου.

Ωστόσο, η ίδια η συγκρότηση των εθνών-κρατών περιεστράφη γύρω από ένα πάνθεον ηρώων, όπως συμβαίνει και στην ελληνική περίπτωση, είναι δηλαδή στοιχείο της συλλογικής τους ταυτότητας. Η έμφαση στο στοιχείο του έθνους, ως παράγοντα συλλογικής ταυτότητας και μνήμης, συνάδει με την ανάπτυξη των εθνικών ιστοριών. Η ιστορική μνήμη θα μπορούσε να προσληφθεί ως μια μορφή της συλλογικής μνήμης μιας κοινωνίας, με την έννοια ότι οι ατομικές μνήμες διαμορφώνονται στο κοινωνικό τους πλαίσιο και σε συνδιαλλαγή με αυτό. Όπως τα άτομα έχουν την ατομική τους μνήμη, οι κοινωνικές ομάδες έχουν τη δική τους συλλογική μνήμη.

Το ερώτημα, σχετικά με την αμφιθυμική προσέγγιση των ηρώων ανάλογα με τις κοινωνικές ανάγκες της κάθε εποχής, στην παρούσα μελέτη εξετάζεται μέσα από τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η στρατιωτική του δράση αναπαραστάθηκαν ανά περιόδους, τόσο ιστοριογραφικά όσο και απεικονιστικά. Υπό την οπτική αυτή, η περίπτωση του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς για τον Καραϊσκάκη η αμφιθυμία για τον ήρωα φαίνεται να ισχύει ακόμη περισσότερο, μιας και παρουσιάζεται από τις πηγές άλλοτε ως άγγελος, άλλοτε ως διάβολος. Όμως, αυτή η διπλή ταυτότητα είναι και μια ανθρώπινη ιδιότητα, ενυπάρχει δηλαδή στην ανθρώπινη φύση και το διονυσιακό και το απολλώνιο στοιχείο, όπως αυτά έχουν αναπαρασταθεί από τον Νίτσε.

* Διευθύντρια Ερευνών, Κέντρον Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών

*Αποτυπώσεις του Καραϊσκάκη
στην ιστοριογραφική παραγωγή του 19ου αιώνα*

Στους στόχους της μελέτης δεν εντάσσεται, επομένως, η πραγματολογική ανάλυση της δράσης του Καραϊσκάκη κατά τα προεπαναστατικά και επαναστατικά χρόνια, αλλά η αναζήτηση κάποιων κοινών επαναλαμβανόμενων τόπων για την προσωπικότητά του και τη δράση του, που επανέρχονται στην ελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Πράγματι, η ιστοριογραφική απεικόνιση του Αρχιστράτηγου ήταν εκτενής κατά το 19ο αιώνα, σε σύγκριση με άλλους πρωταγωνιστές του Αγώνα και μάλιστα στρατιωτικούς αρχηγούς. Αυτή η διευρυμένη παρουσία του Καραϊσκάκη στην ιστοριογραφική παραγωγή για τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι ο ίδιος –κατανοώντας προφανώς τον ρόλο των γραπτών τεκμηρίων για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης– είχε φροντίσει για την υστεροφημία του, έχοντας κοντά του εγγράμματος όπως ο Γαζής και ο Αινιάν. Οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης προσωποποίησε την πορεία προς τη δημιουργία του έθνους-κράτους που συντελείται με την Επανάσταση, ενσάρκωσε δηλαδή μέσα από τη στόχευση της στρατιωτικής του δράσης το πέρασμα προς τη νεωτερικότητα.

Είναι ενδεικτικό ότι στη μονογραφία του Παπαρρηγόπουλου για τον Καραϊσκάκη, ο πολέμαρχος χαρακτηρίζεται «ως το γνησιώτερον τέκνον και δημιούργημα της Ελληνικής επαναστάσεως».² Κεντρικό ιστοριογραφικό μίτο της προσέγγισης του Παπαρρηγόπουλου αποτελεί η στροφή του Καραϊσκάκη από τη ζωή του αρματολού στην ταύτισή του με την εθνική ιδέα και, εν τέλει, η αποδοχή από τον ίδιο της κεντρικής εξουσίας, που απολήγει στον διορισμό του στο αξίωμα του Γενικού Αρχηγού της Ανατολικής Ελλάδος από την κυβέρνηση, τον Ιούνιο του 1826. Σημειωτέον, όμως, ότι τον Καραϊσκάκη ως Γενικό Αρχηγό είχαν υποδείξει και ο Κολοκοτρώνης και ο Νικηταράς.³ Αντί, λοιπόν, για μεταστροφή του Καραϊσκάκη θα ήταν ίσως ορθότερο να θεωρήσουμε, ότι πρόκειται για μια πράξη συμβιβασμού μεταξύ των πολιτικών και των στρατιωτικών, κατά το πολύ κρίσιμο για την Επανάσταση έτος 1826.

Η αναγνώριση της κεντρικής εξουσίας από τον πολέμαρχο πραγματοποιήθηκε παρά τις αδικίες που έχει υποστεί από αυτήν, όπως ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος το σημειώνει: «επεζήτηε ευπειθώς την προστασίαν αυτής [της Κυβερνήσεως], και ηνείχετο τας αδικίας αυτής, και επέβαλλε σιγήν εις τα πάθη αυτού...».⁴ Η ανάδειξη από τον Παπαρρηγόπουλο της μετάβασης που πραγματοποίησε ο Καραϊσκάκης προς στρατιωτική δράση αποκλειστικά πλέον προσανατολισμένης προς τη συγκρότηση του έθνους-κράτους, συμπλέει με το ιστοριογραφικό σχέδιο του ίδιου του ιστορικού για συγγραφή εθνικής ιστορίας,⁵ καθώς από την ιστοριογραφική αφήγηση τονίζεται ακριβώς ο ενοποιητικός ρόλος της εθνικής ταυτότητας. Από μια άλλη οπτική, όμως, είναι αυτονόητο ότι η υπονοούμενη από τον Παπαρρηγόπουλο «μεταστροφή» του ήρωα πραγματοποιείται μέσα από τις διεργασίες που προκάλεσε η Επανάσταση: Δεν είναι, δηλαδή, η ταύτισή του με την κεντρική εξουσία, αλλά η ταύτισή του με το επαναστατικό διακύβευμα που έστρεψε την στρατιωτική του δράση, από το ατομικό στο συλλογικό ζητούμενο. Έτσι, η περίπτωση του Καραϊσκάκη καταγράφει τη διαμόρφωση του ιστορικού υποκειμένου υπό την επίδραση της επαναστατικής διεργασίας, το πώς δηλαδή η ίδια η επανάσταση –που είναι μια συλλογική διαδικασία– κινητοποιεί το

άτομο να ενεργήσει έξω από τα όρια δράσης που μέχρι τότε γνώριζε. Ο Καραϊσκάκης ανήκε στον προνεωτερικό κόσμο των αρματολών, έναν κόσμο συνυφασμένο με τις οθωμανικές δομές της υπαίθρου· η ένταξή του στην προνεωτερικότητα αιτιολογεί και τις προσπάθειές του για το αρματολίκι του Αιτωλικού, τότε Ανατολικού, όπως μάλιστα τις περιγράφει ο Αινιάν, ο οποίος καταγράφει την πρόθεση του Καραϊσκάκη να συνεννοηθεί με τον Ομέρ Βρυώνη.⁶ Ο Βρυώνης ήταν, εξάλλου, εχθρός του οθωμανού διοικητή των Τρικάλων, του οποίου την υποστήριξη είχε ο τότε αρχηγός (σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί ο Αινιάν) των Αγράφων Γιαννάκης Ράγκος.⁷ Το εγχείρημα αυτό, με ό,τι συνεπαγόταν στις σχέσεις του με την οθωμανική διοίκηση, αποτέλεσε και τη δικαιολογία της δίκης και καταδίκης του για προδοσία τον Απρίλιο του 1824 (πριν, δηλαδή, την επιλεγόμενη «μεταστροφή» του), στην οποία οδηγεί τον Καραϊσκάκη η πολιτική πλευρά του Μαυροκορδάτου, προστάτη του αντιπάλου του για το αρματολίκι των Αγράφων, Ράγκου.

Αφ' ενός, το επεισόδιο αυτό θα πρέπει να ενταχθεί στο εμφυλιακό κλίμα και τη διαμάχη μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών που επικρατεί το 1824. Αφ' ετέρου, η ανάπτυξη προσωπικών στρατηγικών είναι ένας κοινός τόπος για τον προνεωτερικό κόσμο των κατακτημένων, όπως σωστά το έχει επισημάνει από πολύ νωρίς ο Αινιάν: «Τοιαύτας ανταποκρίσεις και μυστικές συνομιλίας μετά των Αλβανών δεν έκαμεν ούτε μόνος ούτε πρώτος. Πολλοί εκ των Αλβανών υπέθαλπτον και εκαλλιέργουν τοιαύτας διά να ωφελώνται δι' αυτών εις τας παρά του Σουλτάνου επιφερομένας επιδρομάς και εις τα(ς) μεταξύ των έριδας».⁸

Εξάλλου, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι είναι ακριβώς αυτός ο κόσμος, των αρματολών και των ληστών, που μέσα από τις πολεμικές συγκρούσεις (έστω και ευκαιριακές) με τις οθωμανικές δυνάμεις αλλά και τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις του διαφύλαξε το ετοιμοπόλεμο την ώρα της Επανάστασης, αλλά και διατήρησε την ανυπακοή στην οθωμανική εξουσία. Η πλευρά αυτή καταγράφεται σε πολλές αυτοβιογραφικές πηγές, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής «αυτοβιογραφίας» του Καποδίστρια και των –με τη διαμεσολάβηση του Τερτσέτη– απομνημονευμάτων του Κολοκοτρώνη.⁹ Δεν είναι παράταιρο να προστεθεί εδώ ότι το ετοιμοπόλεμο των Ελλήνων κατά την προεπαναστατική περίοδο συγκαταλέχθηκε από τον Γεώργιο Σκληρό, στην εμβληματική μελέτη του *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, στους παράγοντες που οδήγησαν στο ξέσπασμα της Επανάστασης.¹⁰

Ένας άλλος κοινός τόπος της ιστοριογραφικής προσέγγισης του 19ου αιώνα, όσον αφορά στην προσωπικότητα του Καραϊσκάκη, είναι η σύγκριση μεταξύ των δύο σημανόντων οπλαρχηγών, του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη. Πρόκειται, φυσικά, για μια εκ των υστέρων κατασκευή, μολονότι ενδεχομένως εδράζεται και στη γνωστή επιστολή του Κολοκοτρώνη με την οποία προέτρεπε τον Καραϊσκάκη να μην βγαίνει στην εμπροσθοφυλακή των μαχών κατά την πολιορκία της Ακρόπολης, καθώς ο επικεφαλής οφείλει να προστατεύει τη ζωή του για το γενικό καλό του στρατεύματός του.¹¹ Έτσι, στο έργο του Αινιάν για παράδειγμα διαβάζουμε ότι το παρορμητικό στοιχείο στον πόλεμο του Καραϊσκάκη βρισκόταν σε απόλυτη αντίθεση με την από τα μετόπισθεν καθοδήγηση της μάχης από τον Κολοκοτρώνη.¹² Αυτή η προσέγγιση είναι φυσικά υποκειμενική, καθώς δεν λαμβάνει υπόψιν τη διαφορετική θήτευση των δύο πολεμάρχων, του Καραϊσκάκη στον προνεωτερικό κόσμο των άτακτων σωμάτων

των αρματολών, ενώ του Κολοκοτρώνη στον τακτικό στρατό από τη θητεία του στα Επτάνησα, στον γαλλικό στρατό αλλά και στα αγγλικά σώματα για μικρό διάστημα. Ο Κολοκοτρώνης μέσω της γέφυρας των Επτανήσων έχει και προεπαναστατικά νεωτερικές προσλαμβάνουσες, ενώ όπως είδαμε ο Καραϊσκάκης σταδιακά –κατά τη διάρκεια της ίδιας της Επανάστασης– ταυτίζεται με την έννοια του έθνους-κράτους. Από μια άλλη πλευρά, τα αρχειακά τεκμήρια που διαθέτουμε για τη συνεννόηση ή μάλλον τον εγκάρδιο δεσμό μεταξύ των δύο οπλαρχηγών, που στη συχνή αλληλογραφία τους προσφωνούνταν μεταξύ τους «αδελφοί», υπερκεράζουν αυτή την κατασκευασμένη αντιπαραβολή, αναδεικνύοντας παράλληλα τον ρόλο των κοινωνικών ταυτοτήτων στην ιστορία της Επανάστασης αλλά και τη σταδιακή συγκρότησή τους, σε συνάρτηση πάντως με την επαναστατική διαδικασία.

Να σημειωθεί δε ότι το 1943 ο Γιάννης Βλαχογιάννης στη δική του μελέτη για τον Καραϊσκάκη –την οποία ουσιαστικά δεν πρόλαβε να γράψει, αφήνοντάς μας μάλλον ένα πρώτο δοκίμιο του ολοκληρωμένου έργου– επιμένει στην κοινωνική ταυτότητα του πολεμάρχου, σε συγκρουσιακή φόρτιση με τους Φαναριώτες, επιμένει δηλαδή στις λαϊκές καταβολές του.¹³ Πράγματι οι κοινωνικές ταυτότητες φαίνεται να είναι ουσιαστικές για τον προσδιορισμό του ρόλου των πρωταγωνιστών στην Επανάσταση και για τις εμφύλιες διαμάχες, που ως εκ τούτου επιχωριάζουν, όπως υπόρρητα μαρτυρείται από τον Μακρυγιάννη στα δικά του *Απομνημονεύματα*,¹⁴ χωρίς βέβαια ο αυτοβιογραφούμενος εκεί να παραγνωρίζει τη βαρύνουσα σημασία των τοπικών ταυτοτήτων.

Τέλος, ένα ενδιαφέρον στοιχείο που αντλούμε από τον Παπαρρηγόπουλο αφορά στα έξοδα που πραγματοποιεί ο Καραϊσκάκης προς όφελος του Αγώνα: ο Παπαρρηγόπουλος, λοιπόν, μας μεταφέρει την πληροφορία του Γκόρντον ότι ο Καραϊσκάκης χρηματοδότησε την εκστρατεία του της Αθήνας με προσωπικά του κεφάλαια.¹⁵ Πράγματι, από τον έλεγχο της διαχείρισης των δανείων της Επανάστασης, που κατατίθεται στη Δ' Εθνοσυνέλευση κατ' εντολήν του Καποδίστρια, διαπιστώνεται η χρηματοδότηση της εκστρατείας του Κόχραν από τα ποσά των δανείων της Επανάστασης, που τελικά φθάνουν στην Ελλάδα, ενώ από τα ποσά που αναφέρονται ότι είχαν διατεθεί για τις ελληνικές δυνάμεις, δεν υπάρχει μνεία για την εκστρατεία του Αρχιστράτηγου Καραϊσκάκη.¹⁶ Παρεμφερής πληροφορία εμφανίζεται στον επικήδειο που εκφωνεί στις 24 Απριλίου 1827 «Εις τον Γενικόν Αρχηγόν» ο Σπυρίδων Τρικούπης. Ανήκοντας στην παράταξη του Μαυροκορδάτου, ο Τρικούπης δίνει φυσιολογικά έμφαση στα στρατιωτικά πεπραγμένα του Καραϊσκάκη κατά τη δεκάμηνη περίοδο της Αρχιστρατηγίας του, κατά την οποία «έλυε την ζώνην του και έδιδεν εις τας ανάγκας του πολέμου και το ύστερον νόμισμά του».¹⁷

Διαπιστώνουμε ότι από τις προσεγγίσεις, τόσο τις βιογραφικές όσο κυρίως τις ιστοριογραφικές, που μας κατέλειψε ο 19ος αιώνας για τον Γ. Καραϊσκάκη, μπορούν να εξαχθούν ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικά με την πολλαπλότητα της επαναστατικής διαδικασίας. Όσον αφορά στην ιστοριογραφική πραγμάτευση του Αρχιστράτηγου, το πλήθος των πληροφοριών για τη δράση αλλά και την προσωπικότητα του Καραϊσκάκη εδράζεται στη βαρύτητα, που ο ιστορικός θετικισμός της εποχής έδινε στο γεγονός, στο πλαίσιο της εξιστόρησης, όπως και στο κύρος που προσδόθηκε στον ρόλο και τα πεπραγμένα του ίδιου του Αρχιστράτηγου. Το τελευταίο ισχύει τόσο

για τις ιστοριογραφικές πηγές όσο, επιπροσθέτως, και για τις κατηγορίες των τεκμηρίων βιωματικού χαρακτήρα. Εφόσον, δηλαδή, χρησιμοποιηθεί το λεξιλόγιο του ιστορικού, οι παλαιότερες πηγές (τόσο ιστοριογραφικού όσο και αυτοβιογραφικού χαρακτήρα), οι οποίες συχνά παραμένουν παραγνωρισμένες από τη συγκαιρινή μας επίσημη ιστορία, απεικονίζουν, εκτός από τη δράση των προσώπων –εδώ του Καραϊσκάκη–, και την πολυσημία της Επανάστασης, τις διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες, αλλά και τον ρόλο του λαϊκού παράγοντα στην προετοιμασία, την έναρξη και την εξάπλωσή της. Αν και η είδηση που μεταφέρει και ο Μακρυγιάννης ότι «ο Καραϊσκάκης, από δέκα χρονών παιδί κλέφτης,...όπου τους σκότωνε [τους Τούρκους] μέσα στους λόγγους και περπάταγε ξυπόλητος από μικρό παιδί διά την λευτεριά»¹⁸ εντάσσεται στο πλαίσιο της κατασκευής μιας ηρωικής ταυτότητας για τον πολέμαρχο, δεν παύει ωστόσο να καταγράφει την εκφρασμένη ανυπακοή στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας και να συμπυκνώνει την έννοια της μη συμβίωσης με την κατακτητική κοινωνία, ως γενεσιουργό αίτιο της Επανάστασης.¹⁹

Το εικαστικό αφήγημα της Επανάστασης και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης

Εκτός από τις ιστοριογραφικές και βιογραφικές απεικονίσεις, κατά τον 19ο αιώνα, συχνές είναι οι εικαστικές αναπαραστάσεις του Καραϊσκάκη, εκφράζοντας ίσως και μια ταύτισή του με τον αρχετυπικό ήρωα κατά την εικαστική αφήγηση της Ελληνικής Επανάστασης. Αναφέρονται εδώ μόνο οι γνωστοί πίνακες του Θεόδωρου Βρυζάκη «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στην Καστέλα» (1855) και του Γεωργίου Μαργαρίτη «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ορμά έφιππος προς την Ακρόπολη» (1844), που εντάσσονται στον ακαδημαϊσμό της οθωνικής περιόδου. Επισημαίνεται, παράλληλα, το γεγονός ότι για την κυρίαρχη ιδεολογία η διαμόρφωση της μνήμης της Επανάστασης, κατά τον 19ο αιώνα, στο οθωνικό βασίλειο αλλά και κατά τη διάρκεια της Βασιλείας του Γεωργίου Α', αποτελεί ένα από τα συστατικά της συγκρότησης του έθνους-κράτους.

Από την άλλη πλευρά, η αναπαράσταση του Καραϊσκάκη στις γνωστές σειρές των πολεμάρχων στους Hesse και Karl Krazaisen,²⁰ εντάσσεται στην αναγωγή της Ελληνικής Επανάστασης σε ιδεολογικό αφήγημα, που προσιδιάζει φυσικά στις προσλαμβάνουσες της ευρωπαϊκής Δύσης για τον ελληνικό χώρο και πιο συγκεκριμένα στις προσλαμβάνουσες του γερμανικού ιδεαλισμού. Παρατηρεί κανείς, όχι μόνο την χρήση της ιστορίας στην καλλιτεχνική δημιουργία αλλά και την ιστορικότητα του ίδιου του εκάστοτε εικαστικού έργου, με τις ιδέες της εποχής του να το διέπουν, έστω και υπόρρητα. Ο Hesse προβαίνει σε εξιδανικευμένη αναπαράσταση των πολεμάρχων, πράγμα που βρίσκεται σε συναρμογή με την εγγύτητά του στο περιβάλλον της αυλής του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας και την κατασκευή μιας αποκαθαρμένης αρχαιότητας στον γερμανικό χώρο των αρχών του 19ου αιώνα. Η εικαστική αναπαράσταση της Επανάστασης από τον γερμανικό ακαδημαϊσμό αποτελεί, άλλωστε, και μια ένδειξη για το πολυσχιδές του φιλελληνισμού, καθώς ο τελευταίος δεν είναι ενιαίο φαινόμενο. Για παράδειγμα, όσον αφορά στην εικαστική αναπαράσταση της Επανάστασης εύκολα διακρίνεται η διαφοροποίηση μεταξύ του γερμανικού ακαδημαϊσμού, που εκφράζει μάλλον τις συγκεντρωτικές εξουσιαστικές δομές, και του γαλλικού ρομα-

ντισμού, που αντανακλά –μεταξύ άλλων– την αγάπη για την ελευθερία. Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις όσον αφορά στην εικαστική αναπαράσταση της Επανάστασης αντανακλούν, συνεπώς, και στις διαφορετικές πλευρές του φιλελληνισμού.

Στη γραμμική προσέγγιση της ιστορίας από τον γερμανικό νεοκλασικισμό, εντάσσεται και η σειρά μεταλλίων των ιστορικών προσωποποιήσεων της Επανάστασης που παραγγέλνει γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1830 ο Όθωνας στον Βαυαρό χαράκτη Konrand Lange.²¹ Εν γένει, η διατήρηση της μνήμης του Αγώνα, στο πλαίσιο της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, αποτέλεσε μία από τις προτεραιότητες της Βασιλείας: σε αυτή τη συνολικότερη διαδικασία θα πρέπει να ενταχθεί και η παραγγελία της συγκεκριμένης ιστορικής σειράς. Αποτελεί δε η αναμνηστική λειτουργία των μεταλλίων και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο η πολιτισμική συλλογική μνήμη συγκροτείται γύρω από οργανωμένες μορφές κοινωνικής μνημόνευσης, οι οποίες διαρκούν στο χρόνο.²²

Η σειρά των δώδεκα ιστορικών μεταλλίων, σε παραλληλία με το Αριστείο του Αγώνος, την πραγματοποίηση το 1835 των απονομών των αργυρών αναμνηστικών μεταλλίων για τα μέλη της Α' Εθνοσυνέλευσης, τα οποία φιλοτεχνήθηκαν και αυτά από τον Lange, αλλά και την ενεργοποίηση της νομοθεσίας για τη σύσταση του Τάγματος του Σωτήρος, καταδεικνύει ότι μια από τις πρώτες ενέργειες της βασιλείας ήταν η συγκρότηση ενός επίσημου πλαισίου για τη σήμανση του Αγώνα στη συλλογική μνήμη του Έθνους.

Ο Lange, λοιπόν, ο οποίος εκτέλεσε τη βασιλική παραγγελία για τη σειρά των ιστορικών μεταλλίων του 1821, με την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα εργαζόταν από το 1834 στη χάραξη των ελληνικών νομισμάτων και μεταλλίων, αρχικά στο νομισματοκοπείο του Ναυπλίου και έπειτα στο Βασιλικό Νομισματοκοπείο της Αθήνας. Επιστρέφοντας στη Βιέννη το 1840, από το 1843 και έπειτα εργάστηκε στο Αυτοκρατορικό Νομισματοκοπείο της Βιέννης, ενώ συνέχισε την συνεργασία του με την ελληνική βασιλική αυλή.

Η συγκεκριμένη σειρά μεταλλίων χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 1830, καθώς συμπεριλαμβάνει το μετάλλιο σε ανάμνηση των γάμων του Όθωνα με την Αμαλία, αλλά και στις αρχές της δεκαετίας του 1840, μιας και φαίνεται ότι ο Lange συνεχίζει να εργάζεται σε αυτήν μετά την επιστροφή του. Η συγκεκριμένη σειρά των ιστορικών μεταλλίων αποτελεί, εξάλλου, ένα ακόμη εύγλωττο παράδειγμα απεικόνισης προσωποποιήσεων σε νομίσματα και μετάλλια: οι ελληνορωμαϊκές νομισματικές πρακτικές αναπαράστασης των ηγετών της πόλης-κράτους και αργότερα των Ρωμαίων υπάτων ή αυτοκρατόρων είχαν να κάνουν όχι μόνο με την ανάδειξη των ηγετικών προσωποποιήσεων και τη διαιώνιση της ανάμνησης των πράξεών τους, αλλά και με την έμφαση στη δύναμη της πόλης-κράτους ή της Αυτοκρατορίας, αργότερα. Με τον ίδιο τρόπο, η προσωπογραφική αποτύπωση των πρωταγωνιστών του Αγώνα στη σειρά των μεταλλίων του Lange τονίζει το ιστορικό γεγονός, στο οποίο ο αναπαριστώμενος συμμετείχε, αλλά και μετωνυμικά αναπαριστά την Επανάσταση ως τομή στην ιστορία του Έθνους. Η συμπερίληψη των προσωπογραφιών του Όθωνα και της Αμαλίας στη σειρά των ιστορικών μεταλλίων που αφορούν στο 1821, επιδιώκει να εγκαταστήσει μια ιστορική συνέχεια μεταξύ του επαναστατημένου έθνους και της εγκαθίδρυσης της ελέω Θεού βασιλείας.

Από τη σειρά αυτή, που μνημονεύει την Επανάσταση και τα πρόσωπα που μετείχαν σε αυτήν, απουσιάζει ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, όπως και οι Κωνσταντίνος Κανάρης, Αθανάσιος Διάκος και Οδυσσέας Ανδρούτσος. Η σιωπή για τον Καραϊσκάκη εδράζεται ενδεχομένως σε λόγους πολιτικής επιλογής και οπωσδήποτε υποβαθμίζει τον ρόλο του ήρωα στην επίσημη έκφανση της συλλογικής μνήμης. Εάν όμως εξετάσουμε προσεκτικότερα, θα διαπιστώσουμε ότι από το σύνολο των αναπαριστάμενων, πολεμική δράση στον Αγώνα είχαν μόνον ο Αθανάσιος Μιαούλης, ως προσωπικότητα που τιμήθηκε ιδιαίτερα από τον Όθωνα, καθώς έλαβε ενεργό μέρος στην εμφύλια διαμάχη που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Μάρκος Μπότσαρης, ως εμβληματική μορφή, που λόγω του πρόωρου θανάτου του στη μάχη του Κεφαλόβρυσου τιμήθηκε ιδιαίτερα στην Ευρώπη της εποχής, και οι Κολοκοτρώνης και Νικηταράς, οι οποίοι απεικονίζονται από κοινού στο ίδιο μετάλλιο. Οι υπόλοιποι των απεικονιζομένων, μεταξύ των οποίων ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Ιωάννης Καποδίστριας, ήταν πολιτικές προσωπικότητες ή είχαν πολιτικό ρόλο στην περίοδο της Επανάστασης και τα έτη που ακολουθούν. Επομένως, κατά την πρώτη αυτή περίοδο συγκρότησης του κράτους, το αφήγημα της Επανάστασης μοιάζει να διαμορφώνεται από την κυρίαρχη ιδεολογία γύρω από την πολιτική και όχι από τη στρατιωτική διάσταση του Αγώνα, πράγμα που αποτελεί και ένα ιδεολογικό πρόταγμα για το ίδιο το οθωνικό βασίλειο.

Από την άλλη πλευρά, ο Καραϊσκάκης τιμήθηκε ιδιαίτερα σε ειδική επιμνημόσυνη τελετή από τον Όθωνα, στις 22 Απριλίου 1835, με αφορμή την μετακομιδή των οστών του από τη Σαλαμίνα στο Νέο Φάληρο και τα εγκαίνια του ταφικού μνημείου προς τιμήν του, στον τόπο όπου τραυματίστηκε θανάσιμα κατά την πολιορκία των Αθηνών. Να σημειωθεί ότι το μνημείο κατεδαφίστηκε κατά την περίοδο της δικτατορίας από τον δήμαρχο του Πειραιά Σκυλίτση. Κατά την τελετή αυτή του απονεμήθηκε επίσης μεταθανάτια ο Μεγαλόσταυρος του Τάγματος του Σωτήρος. Για την τιμητική εκδήλωση στη μνήμη του Καραϊσκάκη η έρευνα διαθέτει εκτενείς περιγραφές που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο της εποχής. Κατ' αρχάς, τη μετακομιδή των οστών του Καραϊσκάκη ανέλαβε επιτροπή, στα μέλη της οποίας συγκαταλέγονταν οι Νικήτας Σταματελόπουλος, Μακρυγιάννης και Δημήτριος Καλλέργης.²³ Όπως είναι η στερεοτυπική εκδήλωση των τελετών αυτού του τύπου, το μνημόσυνο πλαισιώθηκε από δεήσεις του Κλήρου, απόδοση στρατιωτικών τιμών, και εκφώνηση επικηδείων από τον Γραμματέα της Επικρατείας Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό και τον Σπ. Μήλιο, ο οποίος εκπροσωπούσε τους αξιωματικούς που ήταν παρόντες στον θάνατο του Καραϊσκάκη και έλαβαν από αυτόν τις τελευταίες παραγγελίες. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία ότι στις επικηδείες τιμές συμπεριελήφθησαν φιλέλληνες και Έλληνες πεσόντες σε σημαντικές μάχες στην πολιορκία των Αθηνών, τα οστά των οποίων μεταφέρθηκαν επίσης με πομπή στο μνημείο κατά τη διάρκεια της τελετής.²⁴ Σύμφωνα με πληροφορία του Βλαχογιάννη, στο μνημείο για κάμποσα χρόνια γινόταν η επίσημη τελετή της 25ης Μαρτίου επί Όθωνα: τουλάχιστον έως το 1846, καθώς παραδίδεται ότι τη χρονιά αυτή ο Παναγιώτης Σούτσος, ποιητής και ανήκων στον κύκλο του Καραϊσκάκη, εκφώνησε τον πανηγυρικό της εθνικής επετείου μπροστά στο μνημείο του πολεμάρχου.²⁵

Εκτός όμως από μια συστημική επαναλαμβανόμενη τελετουργία, συνυφασμένη με τη μνήμη της Επανάστασης στο πλαίσιο της συγκρότησης του Κράτους,²⁶ δημιουργήθηκε, ήδη κατά την εγκαινίαση του μνημείου του Καραϊσκάκη, ένα άυλο τοπίο μνήμης –κατά τον ορισμό του Pierre Nora²⁷–, το οποίο «παραγγέλθηκε» από τον Όθωνα και συνδέθηκε άμεσα με το θεσμό της βασιλείας. Παράλληλα, η πράξη της μνημόνευσης του πολεμάρχου συνοδεύεται και από την κατασκευή ενός υλικού τοπίου μνήμης, και μάλιστα με στόχο ακριβώς την μεταθανάτια απονομή τιμής στον πολέμαρχο ως σημείο συλλογικής ανάμνησης: στον Καραϊσκάκη κατά τη διάρκεια της επιμνημόσυνης τελετής απονεμήθηκε μεταθανάτια ο Μεγαλόσταυρος του Τάγματος του Σωτήρος, η ανώτερη δηλαδή διάκριση στο πλαίσιο της λειτουργίας του Τάγματος. Πρόκειται μάλιστα για την πρώτη απονομή του Μεγαλόσταυρου σε Έλληνα πολίτη.²⁸ Σύμφωνα με ό,τι έχει μεταφερθεί, ο Όθωνας απένειμε το παράσημο λέγοντας ότι «ούτος δίδεται εις την οικογένειά σου προς μνημόσυνον αιώνιον των προς τον ελληνικόν αγώνα λαμπρών κατορθωμάτων σου».²⁹

Αποτελεί, λοιπόν, μια αντίφαση το γεγονός ότι, ενώ η απεικόνιση του Καραϊσκάκη δεν περιλαμβάνεται στη σειρά των δώδεκα ιστορικών μεταλλίων που φιλοτεχνήθηκε από τον Lange κατά παραγγελία του Όθωνα, όχι μόνο διεξάγεται επίσημος εορτασμός στη μνήμη του πολεμάρχου, αλλά σε αυτόν πρωτοστατεί ο ίδιος ο βασιλιάς, τιμώντας τον ήρωα με την απονομή της ανώτατης τιμητικής διάκρισης του Τάγματος του Σωτήρος. Είναι γεγονός, ότι οι δημόσιες τελετές αποτελούν μια στερεοτυπική λειτουργία του έθνους-κράτους, συμπυκνώνοντας κάθε φορά τις κυρίαρχες ιδεολογικές και πολιτικές ταυτότητες. Προφανώς, κατά τη βασιλεία του Όθωνα υπήρχε ανάγκη να ενσωματωθεί στον δημόσιο χώρο η τιμή προς τους στρατιωτικούς πρωταγωνιστές του Αγώνα, δεδομένου ότι πολλοί από αυτούς το 1837 βρίσκονταν εν ζωή· ο απόηχος της δράσης τους διατηρούνταν στη λαϊκή μνήμη και ήταν ενεργό συστατικό στοιχείο της. Καθώς κατά τη βασιλεία του Όθωνα η *damnatio memoriae* για ό,τι αφορούσε στην καποδιστριακή περίοδο –όχι μόνο τους θεσμούς αλλά και τα πρόσωπα και τα τοπία που είχαν συνδεθεί με τον Κυβερνήτη– ήταν καθολική, η εκδήλωση τιμής προς τον Καραϊσκάκη θα μπορούσε να συνδεθεί με το γεγονός ότι με τον θάνατό του κατά την πολιορκία της Ακρόπολης δεν πρόλαβε να λάβει μέρος στην εμφύλια σύγκρουση που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια. Δεν ενεπλάκη, δηλαδή, στη διαμάχη για την εξουσία στο υπό σύσταση Ελληνικό Κράτος, ενώ η αναγνώριση από την πλευρά του της κεντρικής εξουσίας που εκπροσωπούσε η κυβέρνηση της Αίγινας, το 1828, μπορούσε να αναγνωσθεί και ως εχέγγυο νομιμοφροσύνης. Παράλληλα, η εγνωσμένη στρατιωτική προσφορά του στον Αγώνα αιτιολογούσε τη μεταθανάτια εκδήλωση τιμής προς το πρόσωπό του, ενώ ταυτόχρονα τιμούσε και όσους συνεισέφεραν στρατιωτικά στον Αγώνα.

Συλλογική μνήμη του 1821 και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στον Μεσοπόλεμο

Διαφορετικές είναι οι σημάνσεις των εκδηλώσεων που περιλαμβάνουν οπτικές απεικονίσεις προς τιμή του ήρωα κατά τον Μεσοπόλεμο. Για τη μελέτη των αναπαραστάσεων του Καραϊσκάκη κατά τη μεσοπολεμική περίοδο θα πρέπει να ληφθεί υπ'

όψιν το ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής, καθώς –όπως εισαγωγικά σημειώθηκε– η υποδοχή του ήρωα στη συλλογική μνήμη έχει να κάνει με τις ανάγκες κάθε κοινωνίας. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ο εορτασμός της Εκατονταετηρίδας της Επανάστασης συνέπεσε χρονικά με τη διαφαινόμενη ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο: ως εκ τούτου, οι εορτασμοί αναβλήθηκαν για το 1930, οπότε και επρόκειτο να εορταστεί η εκατονταετηρίδα από την ίδρυση του Κράτους. Παρόλα αυτά, επετειακές εκδηλώσεις οργανώνονταν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, για να τιμήσουν επιμέρους επετείους γεγονότων των επαναστατικών χρόνων: τόσο οι εκδηλώσεις κατά τη φθίνουσα δεκαετία του 1920 όσο και οι κεντρικοί εορτασμοί της δεκαετίας του 1930, προσδιορίζονται ως προς το περιεχόμενό τους από την –αναγκαία μετά τις συντριπτικές δημογραφικές και οικονομικές επιπτώσεις της μικρασιατικής περιπέτειας– μετατόπιση του κυρίαρχου αφηγήματος από την ανάδειξη της ίδιας της Επανάστασης στο επίτευγμα της ίδρυσης του Κράτους.³⁰

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 το Ελληνικό Κράτος βρισκόταν σε διαδικασία εξορθολογισμού των δημοσιονομικών λειτουργιών του και εν γένει σε διαδικασία οικονομικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Επίσης, ήταν αναγκαία η στήριξη της χώρας από τις δυνάμεις της Entente, και ειδικότερα από τη Βρετανία, στους διεθνείς οργανισμούς, προκειμένου η Ελλάδα να λάβει την απαιτούμενη διεθνή χρηματοδότη για την αποκατάσταση των προσφύγων, τη διενέργεια δημόσιων έργων και τη σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος. Η επίγνωση αυτή, από την πλευρά των πολιτικών ελίτ, συνέβαλε ώστε να αναδειχθεί κατά τους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας η συμμετοχή των φιλελλήνων στην Επανάσταση αλλά και η συμβολή, στην επιτυχή έκβαση του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, των Μεγάλων Δυνάμεων και συγκεκριμένα της Βρετανίας.

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας και το εγχείρημα εκσυγχρονισμού της στον πολιτικό λόγο της περιόδου βρίσκονταν, λοιπόν, σε συνάρτηση με την επιτυχή κατάληξη της Επανάστασης, στην οποία συνεισέφεραν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Από την άλλη πλευρά, όμως, το νέο κυρίαρχο αφήγημα για την Επανάσταση και τις πολιτικές συνδηλώσεις στο πέρασμα από τη δεκαετία του 1920 σε εκείνη του 1930 δεν απέκλεισε, εξ ολοκλήρου, την ανάδειξη του στρατιωτικού σκέλους του Αγώνα και ειδικότερα του ρόλου των πολεμάρχων του 1821. Η ανάδειξη του ρόλου τους είχε τονιστεί ότι θα έπρεπε να είναι μέρος των εορτασμών ήδη από τη δημόσια συζήτηση που είχε ξεκινήσει από το 1918 με τη συμμετοχή επαγγελματιών ιστορικών, λογίων και λογοτεχνών. Στη δημόσια συζήτηση είχε επίσης τονιστεί ιδιαίτερα ο λαϊκός χαρακτήρας που ήταν προσήκον να λάβει ο εορτασμός της επετείου.³¹

Το νέο πολιτειακό καθεστώς της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας, που όχι τυχαία ανακηρύχθηκε την 25η Μαρτίου 1924 από την κυβέρνηση Αλέξανδρου Παπαναστασίου, θέλησε να αναδείξει κοινές ιδεολογικές ρίζες με την Ελληνική Επανάσταση, σηματοδοτώντας έτσι τη ρήξη με τον θεσμό της βασιλείας' όπως και τα ανάλογα ριζοσπαστικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου, επιχείρησε να αναχθεί στις λαϊκές απαρχές του έθνους-κράτους. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί, επίσης, να αναγνωσθεί η απεύθυνση στον λαό, όσον αφορά στην «πράξη» του εορτασμού. Παράλληλα, λοιπόν, με μια από τα επάνω ανάγνωση της Επανάστασης και των διεργασιών που οδήγησαν σε αυτήν, στον Μεσοπόλεμο αξιοποιήθηκε και ο ρόλος των πολεμάρχων ως προσωποποίηση

όχι μόνον του στρατιωτικού σκέλους του Αγώνα αλλά και του κοινωνικού (ή καλύτερα του λαϊκού) του χαρακτήρα.

Ήδη επισημάνθηκε ότι αν και οι επίσημοι εορτασμοί της Εκατονταετηρίδας μετατέθηκαν για το 1930, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, επιμέρους επετειακές τελετές μνημονεύουν –μεταξύ άλλων– την εκατονταετηρίδα από τον θάνατο του Ούγκο Φώσκολο το 1827, τα εκατό χρόνια από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου το ίδιο έτος και την εκατονταετηρίδα της Εξόδου του Μεσολογγίου το 1926. Στη δέσμη των δημοσίων τελετών, που συνοδεύονται όλες από την παραγωγή αναμνηστικού απεικονιστικού υλικού, συγκαταλέγεται και ο εορτασμός των εκατό χρόνων από τον θάνατο του Καραϊσκάκη, που ορίζεται με υπουργικές αποφάσεις του Υπουργού Στρατιωτικών Αλέξανδρου Μαζαράκη Αινιάν και του Υπουργού Εσωτερικών Παναγή Τσαλδάρη. Οι εορταστικές εκδηλώσεις πραγματοποιούνται στην Ακρόπολη, μπροστά στο Ωδείο Ηρώδου Αττικού και στο μνημείο του Καραϊσκάκη στο Νέο Φάληρο την 29η Απριλίου 1927, όπως και στη Σαλαμίνα την 11η Μαΐου. Ως κατακλείδα των μεσοπολεμικών εορτασμών στη μνήμη του Καραϊσκάκη ορίστηκε με απόφαση της Βουλής τελετή στο Μαυρομάτι Καρδίτσας, την 21η Μαΐου του ίδιου έτους.³²

Ο εορτασμός πλαισιώθηκε από αναμνηστικό μετάλλιο, σε χάραξη του Παναγιώτη Κελαϊδή, ο οποίος είχε επίσης αναλάβει την κατασκευή μεταλλίων σε ανάμνηση του εορτασμού της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας.³³ Το συγκεκριμένο μετάλλιο κατασκευάζεται από χαλκό και άργυρο και φέρει την αναπαράσταση του Καραϊσκάκη στον εμπροσθότυπο και στη δεύτερη όψη του κυκλοτερώς στέφανο δάφνης και την επιγραφή «Γεώργιος Καραϊσκάκης/ Η Ελλάς Ευγνωμονούσα 1827-1927». Είναι η μοναδική περίπτωση πολεμάρχου, στον οποίο αφιερώνεται αναμνηστικό μετάλλιο στο ευρύτερο πλαίσιο των εορτασμών της Εκατονταετηρίδος: η σχετική επετειακή σειρά, σε χάραξη πάλι του Π. Καλαϊδή περιελάμβανε το γνωστό μετάλλιο με την αναπαράσταση του φοίνικα και έτερα μετάλλια που τεκμηριώνουν απεικονιστικά την ευρύτερη ενσωμάτωση των φιλελλήνων στο κυρίαρχο αφήγημα των εορτασμών του 1930, όπως ήδη επισημάνθηκε.

Αντίθετα, πολέμαρχοι, όπως οι Μάρκος Μπότσαρης, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Κωνσταντίνος Κανάρης και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, αναπαραστάθηκαν στη σχετική επετειακή σειρά των γραμματοσήμων της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Μεταξύ αυτών των πολεμικών αρχηγών αναπαραστάθηκε στη συγκεκριμένη επετειακή σειρά των ελληνικών γραμματοσήμων και ο Καραϊσκάκης. Ας θυμηθούμε ότι βρισκόμαστε σε εποχή που η δύναμη της εικόνας, ως μέρος της μαζικής κουλτούρας, διαχέεται με υλικά τεκμήρια. Έτσι, ο Κωστής Παλαμάς στην πανηγυρική ομιλία που εκφώνησε στην Ακαδημία Αθηνών την 25η Μαρτίου 1930 θεωρεί ως τη σημαντικότερη επετειακή εκδήλωση της Παλιγγενεσίας, ως έκφραση ευγνωμοσύνης προς τους «πατέρες», όπως ο ίδιος τους χαρακτηρίζει, τη σειρά γραμματοσήμων των πολεμάρχων που κυκλοφόρησαν από την Επιτροπή της Εκατονταετηρίδος.³⁴

Οι απεικονίσεις των οπλαρχηγών συνιστούν ένα συμβολικό αρχείο που δημιουργείται για να δώσει μορφή στα πρόσωπα, κάποτε και στα γεγονότα, αποτελώντας τόπους μνήμης (*lieux de mémoire*, κατά τον όρο του Pierre Nora) με διάδοση είτε σε ευρύτερα είτε σε πιο περιορισμένα στρώματα του πληθυσμού. Επιλογικά, λοιπόν, σημειώνεται ότι η συχνή απεικόνιση του Καραϊσκάκη σε αυτού του τύπου τα υλικά τε-

κμήρια κατά τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας εν τέλει αποπροσωποποιεί τον ιστορικό του ρόλο, καθιστώντας τον ένα συμβολικό αρχέτυπο του ήρωα. Φαίνεται ότι, κατά τον Μεσοπόλεμο, υπήρχαν οι υποδοχές στη συλλογική μνήμη για μια τέτοια αρχετυπική αποτύπωση των πολεμάρχων, καθώς ο Καραϊσκάκης, μαζί με τον Κολοκοτρώνη, τον Αθανάσιο Διάκο και τον Ανδρέα Μιαούλη απεικονίζονται από τον Φώτη Κόντογλου σε τοιχογραφία που φιλοτεχνεί στο Δημαρχείο Αθηνών το 1938-1939. Ο Καραϊσκάκης συγκεντρώνει άλλωστε αρκετές από τις αρχετυπικές ιδιότητες του ήρωα, σύμφωνα με τον προσδιορισμό τους από τον Carl Jung: από τις γραπτές μαρτυρίες, που συχνά αναπαράγουν προφορικές λαϊκές παραδόσεις, του αποδίδονται περίεργες συνθήκες γέννησης, απομάκρυνση από το οικογενειακό του περιβάλλον, δυσκολίες και περιπέτειες στα πρώτα χρόνια της νεότητάς του, εν τέλει μεταμόρφωση που ταυτίζεται με την ενσωμάτωσή του στο εθνικό αφήγημα. Και βέβαια ένας αδόκητος θάνατος που έρχεται ως επιστέγασμα της στρατιωτικής του δράσης: «Ολόκληρος η ζωή του ήτο μια δραματική εναλλαγή περιστατικών και καταστάσεων. Από της ώρας που είδε το φως του κόσμου ... μέχρι της νυκτός που εξέπνευσε με μαρτυρικούς πόνους...». ³⁵ Πρόκειται ακριβώς για τα διαχρονικά χαρακτηριστικά του ήρωα, από την πλευρά της δομικής ανθρωπολογίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Carl G. Jung et al., *Man and his Symbols*, Dell, New York 2012 [1η εκδ. 1964]. Βλ. κυρίως τα κεφάλαια: C.G. Jung, «Approaching the Unconscious» και Joseph Henderson, «Ancient Myths and Modern Man», στο ίδιο, 1 κ.εξ. και 95 κ.εξ. αντιστοίχως.
2. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης» [απόσπασμα], στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21*, τ. 7, εκδοτικός οίκος Γ. Τσουκαλά και Υιού «Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1956, 34. Η βιογραφία του Καραϊσκάκη, από τον ιδιαίτερο γραμματέα του Δημήτριο Αινιάν, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1834 από το Τυπογραφείο του Κωνσταντίνου Αρσενιάδου στη Χαλκίδα, και επανακυκλοφόρησε το 1903, στην έκδοση του Γιάννη Βλαχογιάννη από την Ιστορική Βιβλιοθήκη του Τυπογραφείου Γ. Σ. Βλαστού.
3. Βλ. Κωνσταντίνος Ράδος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης», στο *Εκατονταετηρίς του στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη (1827-1927)*, Τύποις Γ.Ν. Θεοτοκάτου, Αθήνα 1927, 10-11. Η ίδια πληροφορία μεταφέρεται ανεκδοτολογικά και από τον Βλαχογιάννη, βλ. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική ανθολογία: Ανέκδοτα - Γνωμικά - Περίεργα - Αστεία εκ του Βίου Διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, πατριωτική χορηγία Εμμανουήλ Α. Μπενάκη εις τιμήν της Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήνα 1927, 240 [νέα εκδ. *Ιστορική Ανθολογία. Ανέκδοτα - Γνωμικά - Περίεργα - Αστεία εκ του Βίου Διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, επιμ.-εισ. Α. Αγγέλου, Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2000].
4. Παπαρρηγόπουλος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης», *ό.π.*
5. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», στο Π. Κιτρομηλίδης – Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Α', Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, 37-52, και ιδίως 38-39.
6. Δημήτριος Αινιάν, «Η βιογραφία του Στρατηγού Καραϊσκάκη», στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *ό.π.*, 45-48.

7. Ό.π., 47.
8. Ό.π., 48.
9. Βλ. αναλυτικότερα, C. Brégianni, «National Identity and Greek Revolution as traced in the “Autobiography” of Ioannis Capodistrias (1826): A Multilateral Greekness in the Era of the Vienna Conference?», στο Álvaro García Marín, Eva Lattore Broto (eds), *Periferias de la Revolución. Contextos Transnacionales de la Insurrección griega de 1821*, Estudios y Textos de Erytheia 11, Asociación Cultural Hispano-Helénica, 2021, 130-131.
10. Γεώργιος Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Πρόλ. Ν[ίκος] Γ[ιαννιός], Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών, Αθήνα 1922 [1907], 42-43.
11. Την επιστολή της 5ης Απριλίου 1827 (π.η.) του Κολοκοτρώνη προς τον Καραϊσκάκη δημοσιεύει ο Δ. Κόκκινος: «Πληροφορούμε από διαφόρους ότι...εμβαίνεις και ο ίδιος εις τον πόλεμον [...] όταν όμως, Θεός μη το δώσει, πάθη ο αρχηγός, χάνεται το πάν», βλ. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, καλλ. επιμέλεια Τ. Χατζής, τ. 5, Ιστορική Βιβλιοθήκη – Μέλισσα, Αθήνα 1968, 619.
12. Δ. Αινιάν, «Κολοκοτρώνης», στο Εμμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), ό.π., 191.
13. Βλ. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *Νέα Εστία*, τχ. 468 (προλογικό σημείωμα Α. Παπακώστας 1 Ιανουαρίου 1947) - τχ. 514 (1 Δεκεμβρίου 1948) και Γιάννης Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης. Βιογραφική αρχειακή μελέτη*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1943.
14. Βλ. ενδεικτικά Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Απάνθισμα μελετημάτων Γιώργου Θεοτοκά – Γιάννη Κορδάτου – Σπύρου Βασιλείου – Γιώργου Σεφέρη, Εισαγωγή Γ. Βλαχογιάννη, Μπάυρον, Αθήνα [χ. χ.], 140-142. Στο συγκεκριμένο σημείο της αφήγησής του, ο Μακρυγιάννης εντάσσει επίσης τη δίκη για προδοσία του Καραϊσκάκη «εις το σκέδιον [του Μαυροκορδάτου] να ξεκάμουν τους στρατιωτικούς», στο ίδιο, 141.
15. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης» [απόσπασμα], στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), ό.π., 39-40.
16. Αναλυτικά για την εκκαθάριση των δύο δανείων το 1829 βλ. την «Έκθεσιν της Επιτροπής του Πανελληνίου, περί της καταστάσεως των δύο δανείων των ετών 1824 και 1825», βλ. Ανδ. Ζ. Μάμουκα (εκδ.), *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, Ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τόμ. ΙΑ΄, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1852, 584-592.
17. Σπυρίδων Τρικούπης, *Λόγοι επικήδειοι και επινίκειοι εκφωνηθέντες εις επήκοον του λαού επί της Ελληνικής Επανάστασεως*, εν τη Εθνική Τυπογραφία, Αίγινα 1829, 43.
18. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., 140.
19. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «1821: Μια εθνική επανάσταση που ενέχει την ταξική διάσταση αλλά δεν είναι ταξική» [συνέντευξη στον Β. Καραμανωλάκη και τον Στ. Μπουρνάζο], *Ενθέματα* [περιοδικό της εφ. Αυγή], (24 Μαρτίου 2012), <https://enthemata.wordpress.com/2012/03/24/asdraxas-4/>.
20. Βλ. την έκδοση: Καρλ Κρατσάϊζεν, *Προσωπογραφίες Ελλήνων και Φιλελλήνων Αγωνιστών*, Προλεγόμενα Π. Πρεβελάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.
21. Για τη σειρά των ιστορικών μεταλλίων βλ. Ι. Μελετόπουλος, *1821. Δώδεκα μετάλλια Κ. Lange*, εισαγωγή και καλλιτεχνική επιμέλεια Α. Τάσος, Ασπιώτη-ΕΛΚΑ, Αθήνα 1971. Για την εργασία του χαρακτή όσον αφορά στα οθωνικά μετάλλια βλ. Πάνος Ταζεδάκης, «Ο χαρακτήρας Κόνραντ Λάνγκε, το έργο του και τα οθωνικά μετάλλια», *Νομισματικά Χρονικά* 7 (1988), 41-98. Για την εργασία του Κ. Lange στα ελληνικά νομίσματα και την επαγγελματική του απασχόληση στο Βασιλικό Νομισματοκοπείο, βλ. Κ. Μπρέγιαννη, *Νεοελληνικό νόμισμα. Κράτος και ιδεολογία από την Επανάσταση έως τον Μεσοπόλεμο*, Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΙΝΕ, Αθήνα 2011, 113-115 & 122-123, όπου και η αρχειακή τεκμηρίωση των όσων αναφέρονται εδώ.

22. Βλ. Colleen Becker, «Aby Warburg's Pathosformel as Methodological Paradigm», *Journal of Art Historiography* 9 (2013), 5-6.
23. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική ανθολογία: Ανέκδοτα - Γνωμικά - Περίεργα - Αστεία εκ του Βίου Διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, ό.π., 265.
24. Ό.π., 266
25. Ό.π., 261.
26. Βλ. και Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire (1789-1799)*, Gallimard, Folio, Paris 2013 [1976].
27. Βλ. Pierre Nora, «Comment écrire l'histoire de France?», στο P. Nora (ed.), *Lieux de mémoire*, vol. II, *Les France*, Gallimard, Quatro, Paris 1997, νέα έκδ.
28. Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Τμήμα Μουσείου και Συλλογών, Συλλογή Μεταλλίων-Παρασήμων Πάνου Ταζεδάκη, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Ταζεδάκη. Την ίδια περίοδο παρασημοφορήθηκε με το ίδιο παράσημο ο Ναύαρχος Ανδρέας Μιαούλης. Σε άλλες μάλιστα πηγές αναφέρεται ως πρώτη η απονομή στον Μιαούλη, ενώ δεν συμπεριλαμβάνεται η παρασημοφόρηση του Καραϊσκάκη (Ιωάννης Κ. Λαγγοβάρδος, *Εθνοτυπία των ελληνικών αριστείων και μεταλλίων*, εν Αθήναις 1922, 21). Το παράσημο φαίνεται ότι απονεμήθηκε από τον Όθωνα στον Μιαούλη στα τέλη Μαΐου 1835, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατό του. Σύμφωνα με αρχειακή πληροφόρηση, ο Όθωνας απένειμε το παράσημο στον Μιαούλη στη διάρκεια μιας από τις επισκέψεις του στον ασθενούντα Ναύαρχο (Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Τμήμα Μουσείου και Συλλογών, Συλλογή Μεταλλίων-Παρασήμων Πάνου Ταζεδάκη, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Ταζεδάκη, «Απονομή του Μεγαλόσταυρου του Σωτήρος εις τον Ανδρέαν Μιαούλην», χ.χ.).
29. Αθηνά, 27 Απριλίου 1835, τχ. 235 (π.η.).
30. Βλ. αναλυτικά για τα παραπάνω Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Από το 1821 στο 1922. Αναπαραστάσεις της Επανάστασης στον Μεσοπόλεμο (Τελετές-Σύμβολα-Εμβλήματα)*, Αθήνα, Αλφειός, 2022, 41-93.
31. Ό.π.
32. *Εκατονταετηρίς του Στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη (1827-1927)*, Τύποις Γ. Ν. Θεοτοκάτου, Αθήνα 1927, 94.
33. Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Τμήμα Μουσείου και Συλλογών, «Κατάλογος Μεταλλίων 1926-1945», Συλλογή Μεταλλίων-Παρασήμων Πάνου Ταζεδάκη, δακτυλόγραφο.
34. Κωστής Παλαμάς, «Πανηγυρικός εις την εκατονταετηρίδα της Εθνικής Παλιγγενεσίας», στο Πέτρος Χάρης (επιμ.), *Το εικοσιένα. Πανηγυρικοί λόγοι Ακαδημαϊκών, Ακαδημία Αθηνών - Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη*, Αθήνα 1977, 57-58, 66. Η πανηγυρική συνεδρία της Ακαδημίας εντασσόταν στο επίσημο πρόγραμμα των εορτασμών της 25ης Μαρτίου 1930.
35. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική...*, ό.π., 289.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της στην αμφιθυμική προσέγγιση των ηρώων της Επανάστασης του 1821 και στην ανάλυση των συνδηλώσεων από πλευράς των ιστοριογραφικών και απεικονιστικών πηγών για τον ήρωα Γεώργιο Καραϊσκάκη, ο οποίος φαίνεται ότι συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά της αμφιθυμίας των ηρώων, καθώς παρουσιάζεται με διττή προσωπικότητα, άλλοτε ως «άγγελος» και άλλοτε ως «διάβολος» σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, τόσο της ιδιωτικής όσο και εκείνης του πολέμαρχου του Αγώνα του 1821.

Γεώργιος Καραϊσκάκης και Οδυσσέας Ανδρούτσος: βίοι παράλληλοι, ταυτότητες υβριδικές σε εποχές συγκρότησης του ηρωισμού

Αντώνης Σμυρναίος*

Εισαγωγή

Κατά τον Γάλλο ιστορικό Paul Veyne, «η ιστορία είναι φτιαγμένη από πολύ τυχαίο με μερικούς πυρήνες αναγκαίου και ως επί το πολύ...». Συνεπώς, «μονάχα οι σχέσεις που έχουν τον χαρακτήρα του αναγκαίου και εκείνες που παράγονται ως επί το πολύ προσφέρονται στην επιστήμη». Έτσι, η ιστορία περιέχει μόνο «νησίδες επιστημονικότητας» και «ο καημός του ιστορικού είναι ότι δεν βρίσκει να πιαστεί μες στη ρευστότητα». «Το εγχείρημα του ιστορικού μοιάζει περισσότερο με του φιλοσόφου παρά του επιστήμονα. Η ιστορία περισσότερο καθιστά ρητά (φανερά) τα πράγματα παρά τα εξηγεί», διότι, εντέλει, δεν πρόκειται για ζήτημα «επιστήμης αλλά φρόνησης».¹

Αν ισχύει λοιπόν αυτή η ομολογία, τότε η ιδέα, η τόσο προσφιλής στους ιστοριογράφους ότι είναι, κατά κάποιον ή κατά πολλούς τρόπους, *ιδιοκτήτες* της ιστορίας ή έστω *διαιτητές* της, υπονομεύεται σοβαρά. Οι ιστορικοί το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να παραγάγουν όσο γίνεται περισσότερο ειλικρινείς ενδείξεις ότι είναι οι καλλιεργημένοι αφουγκραστές του διαρκούς αινίγματος της ιστορίας, οι εταστικοί ωτακουστές του μυστηρίου της. Αυτή η διαφοροποίηση καθίσταται αναγκαία εξαιτίας ακριβώς του γεγονότος ότι κάθε ιστορία είναι μια σύγχρονη ιστορία, μια «ιστορία του παρόντος» (B. Croce), που σημαίνει ότι κάθε σκέψη και λόγος μας είναι δεσμευμένος στο και από το παρόν μας. Κάθε επιχείρηση να το υπερβούμε, μελετώντας ένα βαθύτερο παρελθόν, αρκετά ή πολύ απομακρυσμένο από το σήμερα, προσκρούει στο αμάρτημα του, σε κάθε περίπτωση, υποχρεωτικού αναχρονισμού, κάτω από τις συνειδητές δηλαδή ή ασυνειδητές δομές μιας οντολογίας που προσδιορίζει, αν δεν καθορίζει, τους στοχασμούς και τα συναισθήματά μας, συνεπώς και τις κρίσεις μας. Και βεβαίως, είναι η προτροπή και πάλι του Veyne, ότι «η ιστορία θα όφειλε να είναι μια πάλη ενάντια στην οπτική που υποβάλλουν οι πηγές»,² η οποία καθιστά ακόμη πιο μετέωρη κάθε ιστορική προσέγγιση. Και η τελευταία θα ναρκοθετηθεί ακόμη περισσότερο, όταν ο Γερμανός ιστορικός R. Kosseleck θα μας βεβαιώσει ότι η μελέτη και ερμηνεία των ιστορικών πηγών γίνεται πάντοτε υπό το κράτος της θεωρητικής «προ-

* Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Διδακτικής της Ιστορίας, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

απόφασης» των ιστορικών.³ Από την άλλη μεριά όμως, όλος αυτός ο –χωρίς αμφιβολία– ανυπόφορος μετωρισμός απέναντι στην επιθυμητή κρυστάλλωση της ιστορικής ερμηνείας είναι και αυτός που θα μπορούσε να αναγάγει εντέλει την ιστοριογραφία σε έναν κατά κύριο λόγο φιλοσοφικό στοχασμό πάνω στα θραύσματα του παρελθόντος, διοχετεύοντας ελεύθερα τις νύξεις και τις εικασίες ενός ευαίσθητου, διαισθητικού λογισμού πάνω στην ιστορία, ο οποίος όμως δεν είναι εφικτό να διεκδικήσει ούτε καν τη διεξοδικότητα που κραταιά θα επιθυμούσε.

Για να γίνει αυτό κατανοητό, αρκεί μόνο να λογαριάσουμε πώς άραγε μπορεί να αντιμετωπίσει ο κατοικών εν μακρά ειρήνη και, κατά μία έννοια, ευημερία, όπως εμείς σήμερα, τον μπαρουτοκαπνισμένο, πεινασμένο και διψασμένο αγωνιστή του '21, αυτόν που είχε ως καθημερινό σύντροφο και αβάσταχτο φορτίο τον κόπο, τον πόνο και τη διακινδύνευση. Καμιά ενσυναίσθηση δεν είναι ικανή, νομίζω, να προσεγγίσει εκείνη τη ζοφερή πραγματικότητα, παρά μόνο ίσως ως αφέλεια, άγνοια, ως αποτέλεσμα μιας παγιωμένης ιδεολογικής χρήσης και κάποτε ως αναίδεια. Διότι, λ.χ. «άδικο θα ήταν να γυρεύεις περισσότερα από ανθρώπους που είχαν το δικίο κρεμασμένο στο σπαθί τους»,⁴ όπως επεσήμανε κάποτε ο Γιάννης Βλαχογιάννης, όπου «μοναδικός νόμος κατά τη ζωή τους υπήρξε το γιαταγάνι»,⁵ από ανθρώπους δηλαδή που επιβίωσαν μέσα σε θηριώδη ήθη και σε ένα καθεστώς διαρκούς και συντριπτικής στρατοκρατίας, αβίωτο για μας σήμερα, το οποίο μάλιστα πέρασε από μύρια κύματα, καθυστερώντας υπερβολικά να ανταμώσει την έκβασή του.

Η «ξένη χώρα» της Ελληνικής Επανάστασης

Με αυτές τις εισαγωγικές σκέψεις και προϋποθέσεις θα επιχειρήσω να συμμετάσχω στον σημερινό αυτό συμπροβληματισμό για τον «Γεώργιο Καραϊσκάκη και την εποχή του», επιλέγοντας όμως να τον μελετήσω μαζί με τον, κατά πολλούς τρόπους, ομόζυγο συμπολεμιστή του, τον Οδυσσέα Ανδρούτσο. Ο λόγος είναι ότι, κατά τη γνώμη μου, αυτοί οι δύο, ίσως περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, εξέφρασαν αλλά και ενίσχυσαν τις θεμελιώδεις μεταβλητές της Επανάστασης. Στις μεταβλητές αυτές συν αριθμούνται το όραμα, οπωσδήποτε, της απελευθέρωσης, ο συνδυασμός *αντίστιξης και ώσμωσης* ανάμεσα στην ελληνικότητα και στην οθωμανικότητα, η διαρκής διακινδύνευση, ο φίλιος κατατρεγμός, η αποκορύφωση της σκληραγωγίας, οι ακαταπόνητες παλιμβουλίες Ελλήνων, Τούρκων και Ευρωπαίων, η διαρκής αμφισημία των συγκυριών και, τέλος, ο ηρωισμός, ως υπέρβαση της κατά φύσιν ανθρώπινης βιωτής. Επιδιώκοντας λοιπόν, μέσα στο ηλεκτρικό πεδίο του εναλλασσόμενου ρεύματος εκείνης της περιόδου, να μελετήσουμε τις προσωπικότητες και τη δράση του Καραϊσκάκη και του Ανδρούτσου, νιώθουμε έντονα ότι η απόσταση των διακοσίων τόσων χρόνων που μας χωρίζει από αυτούς είναι διαζώντως αποτρεπτική στη σύλληψη και την κατανόηση αυτού που φαίνεται πως εντέλει υπήρξαν, μελετώντας τις, πάντοτε διαμεσολαβημένες, υποκειμενικές, ιστορικές πηγές της εποχής. Ας ομολογήσουμε και ας πορευτούμε, κατ' αρχήν, με την επίγνωση ότι τότε ήταν ένας άλλος κόσμος, μια «ξένη χώρα (και) εκεί κάνουν τα πράγματα διαφορετικά».⁶

Αυτή η «ξένη χώρα», η Ελληνική Επανάσταση, ήταν όντως μια κινούμενη άμμος,

συγκεντρώνοντας όλες τις προσηγορίες της πλέον δριμείας αβεβαιότητας, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε (και αποτελεί) ένα βαθύτατο μεταλλείο, στην παραμικρή ανασκαφή του οποίου αποκαλύπτεται με όλη του την τραγικότητα το σοφόκλειο «δεινότερον πάντων»,⁷ που εντέλει είναι ο άνθρωπος. Χαρακτηριστικό της μάλιστα είναι ότι παρουσιάζει μια ιδιάζουσα σύντηξη προνεωτερικότητας, νεωτερικότητας αλλά και μετανεωτερικότητας. Διότι υπήρχε βεβαίως ο προνεωτερικός κόσμος, ο οποίος τυραννικά διυλιζόταν για να διέλθει τις αιματόβρεχτες στενωπούς της Επανάστασης, υπήρχε η Μεγάλη Αφήγηση της απελευθέρωσης –αν και όχι αποδεκτή από όλους με τον ίδιο τρόπο ή στον ίδιο βαθμό– η οποία έχει εκληφθεί ως νεωτερική, αλλά υπήρξαν και πολλές μικρο-αφηγήσεις που ενίσχυαν ή, αντίστοιχα, έφθειραν τη Μεγάλη εκείνη Αφήγηση, που αγωνίζονταν να επιβληθούν, που αναβόσβηναν μέσα στη ρευστότητα των πολεμικών και πολιτικών περιστάσεων. Ήταν οι, κάποτε ασυντόνιστες ή ασυνάρτητες, αφηγήσεις των λογίων και των προεστών, των κλεφταρματολών και των κληρικών, των ορεσίβιων, των καμπίσιων και των ναυτικών, των σκληραγωγημένων και των μαλθακών, των ολότελα πρόθυμων, των πεπεισμένων αλλά και των εκβιασμένων, των σιωπηλών, των λακωνικών και των φλύαρων, αυτών που δεν είχαν να χάσουν τίποτε παρά μόνο τις αλυσίδες τους, αυτών που προσπαθούσαν να κρατήσουν όσα περισσότερα μπορούσαν από τα προεπαναστατικά κεκτημένα και εκείνων που ήταν έτοιμοι ή έμελλε να χάσουν τα πάντα. Και η πλήρης ομογενοποίηση του επαναστατικού υποκειμένου δεν φαίνεται πως επήλθε ποτέ, παρά μόνο πρόσκαιρα, όταν οι εκάστοτε συντυχίες επιτάχυναν με έναν εκβιαστικό τρόπο τη σύγκλιση. Όπως θα γράψει στα 1824 ο Σπυρίδων Τρικούπης στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο: «Η πολιτική μας κατάσταση μου φαίνεται ένα παλιόρασον· όσο να μπαλώση το ένα μέρος ξεσχίζεται το άλλο. Μ' όλον τούτο ημείς ό,τι θα κάμνωμεν, με μπαλώματα βέβαια θα το κάμωμεν [...] Και όποιος φαντάζεται να κάμη άλλο τι εις την Ελλάδα παρά να μπαλώνη, είναι γελασμένος».⁸

Ο επαναστάτης ως «μπαλωματής» των κρίσιμων συγκυριών αλλά και ο ιστοριογράφος ως ο κατ' εξοχήν «μπαλωματής» των μετέπειτα πολυσύνθετων αφηγήσεών τους, αποτελούν, αληθινά, ένα παράδοξο διώνυμο, το οποίο προσπαθούμε να διαχειριστούμε δύσκολα εδώ και διακόσια τόσα χρόνια. Η Ελληνική Επανάσταση έμεινε διάσημη βεβαίως για τα ανδραγαθήματα των αγωνιστών, αλλά ήταν γεμάτη και από παθολογίες και παθογονίες, ως αποτέλεσμα ακριβώς των εντελώς ανθρώπινων ενεργειών που την καθόριζαν, παθολογίες που υπερέβαιναν μάλιστα κατά πολύ τα πρώτα, αν αντικρίσουμε λογιστικά ή ηθικιστικά τα δρώμενα. Είναι γεγονός ότι η εξάλειψη αυτού του «καταραμένου αποθέματος»⁹ που εγκαταβιώνει σε μια εσαεί μεικτή ανθρωπινή ιδιοπροσωπία δεν κατόρθωσε να βρει ποτέ τον χώρο της, τον χρόνο της και τον τρόπο της μέσα στην παγκόσμια ιστορία. Μοιάζει λοιπόν να υπακούει στις ηρακλείτειες αποφάνσεις ότι «πόλεμος πάντων μεν πατήρ ἐστί, πάντων δε βασιλεύς...» (απόσπ. 53) και «ειδέναι δε χρη τον πόλεμον εόντα ξυνόν, και δίκην ἔριν, και γινόμενα πάντα κατ' ἔριν και χρεών» (απόσπ. 80).¹⁰ Όπως θα γράψει και ο E. Morin, «κάθε νέα θετικότητα που εδραιώνεται στον κόσμο αποδεσμεύει μια νέα αρνητικότητα,...κάθε πλήρης προκαλεί ένα κενό,...κάθε κορεσμός επιφέρει μια αγωνία,...η πορεία του ανθρώπου συντελείται μέσα από τη διαλεκτική της ικανοποίησης και του ανικανοποίητου,...οι πρόοδοι μεταθέτουν το πεπερασμένο και το ιδιαίτερο του ανθρώπινου

όντος χωρίς να τα μειώνουν...». ¹¹ Μια σύντομη μόνο περιήγηση στις πρώτες ιστορίες και στα απομνημονεύματα της Επανάστασης ίσως θα μπορούσε να το βεβαιώσει. Ήταν μια καθημερινή μάχη εναντίον της μετριότητας και της μεσότητας, μια διαρκής, έμπονη και έγκοπη, αλλά και συχνά αμφίρροπη συναλλαγή με την υπέρβαση, μια εξαιρετική εξόγκωση, διαστρέβλωση ή μετασχηματισμός του ποικίλου προεπαναστατικού υπάρχοντος. ¹² Οι στατιστικές κατευθύνονταν γενικώς προς τον όλεθρο και, παρά τις αρχικές επιτυχίες, η εννεαετής εκείνη τραγωδία συγκροτούσε μάλλον μια έκτακτη χαοθηρία, έλαμνε μέσα σε «έναν ωκεανό της ανομοιότητας». ¹³ Το πώς ηγέρθη, εντέλει, μέσα από την κοπρία εκείνη η Επανάσταση, παραμένει ένα θαυμαστό μυστήριο, ένα διαρκές ιστορικό αίνιγμα. Ενδεχομένως, κανενός είδους φιλόδοξη πολιτικο-οικονομική μοντελοποίηση δεν είναι ικανή να το προσλάβει, τουλάχιστον τόσο ολοκληρωτικά όσο το επιθυμεί και το επιβάλλει, υπακούοντας στην «τετραγωνισμένη δόμηση της ισοπεδωτικής ορθολογικότητας» ¹⁴ που ενδημεί και στο πεδίο της ιστοριογραφίας. Έτσι, ο Γερμανός ιστορικός Γερβίνος, αντιμετωπίζοντας με το προκατειλημμένο μάλιστα βλέμμα της ευρωπαϊκής αρχαιολατρίας του 19ου αιώνα την Επανάσταση και τον λαό της, θα σταθεί αμήχανος απέναντι σε εκείνον τον αλλόκοτο συνδυασμό των πλήρως αρνητικών με τα πλήρως θετικά χαρακτηριστικά που επεδείκνυαν. Θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «εφαίνετο πως επεκάθητο εγχώριός τις δαίμων, όστις ήτο πεπρωμένον να χορηγήση και εις τους νέους κατοίκους τον αυτόν βίον και τον αυτόν τύπον του εθνικού χαρακτήρος, τον οποίον είχαν οι αρχαίοι, ακόμη και εάν ουδεμίαν προς αλλήλους οι δύο ούτοι ήθελον έχει σχέσιν και συνάφειαν...». ¹⁵

Καραϊσκάκης και Ανδρούτσος: μια αλλόκοτη προπαιδεία

Μέσα στο ιδιόμορφο λοιπόν αυτό πλαίσιο, ο Καραϊσκάκης και ο Ανδρούτσος, παρά τη δεκαετή σχεδόν διαφορά της ηλικίας τους, έμελλε να διεκδικήσουν βίους παράλληλους αλλά και ταυτότητες υβριδικές, από τις πιο υβριδικές εκείνης της περιόδου, επιτελώντας μια ακατάπαυστη σχοινοβασία και αναπνέοντας δύσκολα ανάμεσα στην προεπαναστατική και την επαναστατική ηλικία του ελληνικο-οθωμανικού κόσμου. Νόθος ο ένας, «ο γιος της καλογριάς», και πρώιμα ορφανός ο άλλος, με έντονη την ηρωική, κλεφταρματολική παράδοση στις οικογένειές τους, εισέρχονται στον ενήλικο βίο τους έχοντας βιώσει εξ αρχής μια θεμελιώδη υστέρηση. Σήμερα θα αποφαινόμαστε ότι κουβαλούν ένα βαρύ και βαθύ πρωτογενές τραύμα, το οποίο, για να μην τους καταβροχθίσει, επιζητούσε εναγωνίως τον μετασχηματισμό του, μέσα από διαρκώς φυγόκεντρες οδοιπορίες στις πραγματικότητες της εποχής. Κι αυτό ακριβώς επετεύχθη, κάτω όμως από το αλλόκοτο εκείνο κράμα φιλύποπτης ανοχής και ξέχειλης βαρβαρότητας που επικρατούσε στην αυλή του Αλή πασά. Εκεί, στο γνωστό για την τυραννία και τη διαφθορά του περιβάλλον, έζησαν τα κρίσιμα εφηβικά και μετεφηβικά τους χρόνια και πλάστηκε ο πολύπλαγκτος χαρακτήρας τους, μούρμενοι εξαντλητικά στη σκληραγωγία, την ωμότητα, το δουλικό πνεύμα, τη μηχανορραφία, τη ζηλοφθονία, τη φιλαργυρία αλλά και την καθημερινή διακινδύνευση, που γεννούσε η φιλοδοξία να διακριθούν ανάμεσα στους συνομηλίκους τους, έτσι ώστε να μπορέσουν, κατ' αρχήν, να επιβιώσουν. Και ίσως να μην ελευθερώνονταν ποτέ, αλλά να βυθίζονταν

για πάντα σε εκείνον τον συναισθηματικά και ηθικά κατεστραμμένο κόσμο, αν δεν ξεσπούσε στα χρόνια τους η Ελληνική Επανάσταση και αν δεν κατέρρεε αιφνίδια ο ακούσιος συμπράκτοράς της, ο Αλή πασάς, που αναδείχθηκε έτσι σε έναν ανηλεώς επιμελή παιδαγωγό των ηρώων μας. Τι απίθανη, αλήθεια, ετερογονία των σκοπών! Η Επανάσταση φαίνεται να λειτούργησε γι' αυτούς, καθώς και για πολλούς από τους αγωνιστές, ως δικλίδα διαφυγής από τα παγιωμένα αδιέξοδα του προεπαναστατικού κόσμου.

Αυτή η αδρή σκιαγράφηση της προεπαναστατικής τους πορείας υποδεικνύει τους όρους, με τους οποίους εισήλθαν σε εκείνη τη νέα πραγματικότητα που βιαίως ανέτειλε τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1821. Τι κληροδότησε λοιπόν στους δύο αυτούς πρωταγωνιστές η προπαιδεία τους παρά τους πόδας εκείνου του αλλόκοτου «μουσουλμάνου Βοναπάρτη», όπως τον αποκάλεσε κάποτε ο λόρδος Βύρων;¹⁶ Μια ισχυρή επιρρέπεια προς το μίσος, τη σκληρότητα, την αντεκδίκηση και την οξυθυμία, που χαρακτηρίζουν αναμφίβολα το πολεμικό εν γένει πνεύμα, την κρυψίνοια επίσης και τη δολιότητα, τη περίεργη συστροφή των χαρακτήρων και την εντατική αμφισημία των ενεργειών. Από την άλλη μεριά και οι δυο καταρτίστηκαν επιμελώς στην αφοβία, ενώ ανέπτυξαν και μια θυμόσοφη ρητορεία,¹⁷ έμαθαν να εξαγοράζουν τον καιρό των ποικίλων συντυχιών και καλλιέργησαν επιπλέον μια εξαιρετική αγχίνοια, έναν «έκτακτον νουν» στους ελιγμούς, εφευρίσκοντας απρόσμενα στρατηγήματα μπρος στα εκάστοτε πολεμικά, πολιτικά αλλά και προσωπικά τους αδιέξοδα. Αλλά και στη δύσκολη τέχνη της αρχηγίας των άτακτων στρατευμάτων, την άκρως απαραίτητη εκείνη την εποχή, αποδείχθηκαν αξεπέραστοι. Μάλιστα ο Καραϊσκάκης διατύπωσε λαϊκότροπα την προσωπικότητα του τότε ηγέτη, ο οποίος όφειλε να είναι ένας οξύτατα πολυαισθητηριακός άνθρωπος, συγκεντρώνοντας πάνω του μια ξεχωριστή συμπλοκή ιδιωμάτων, «τα φρονήματα του πετεινού..., την αμνησικακία του σκύλου..., ανδρία και θεωρία λέοντος..., ύπνον και πόδας λαγού...και πονηρίαν γυναικός...».¹⁸

Είναι γνωστό ότι οι πηγές μας περιγράφουν τον Καραϊσκάκη πως είχε το *χούι* της απεραντολογίας, της φιλονικίας, της βλασφημίας και της σατυρολογίας,¹⁹ ως «ένα άπλαστο παιδί των ορέων της Ρούμελης»,²⁰ αλλά και ο Οδυσσέας δεν αψίστατο από παρόμοιες συμπεριφορές, όντας «ανήρ ιδιοτήτων λίαν συμμιγών».²¹ Και οι δυο αγωνιστές γνώρισαν επίσης τη δεινή αμφισβήτηση και το αψύ όνειδος από τους συμπολεμιστές τους, έγιναν υποχείρια αντιφατικών φημών που υπέθαλπαν ανεξακρίβωτες αλλά και εύλογες υποψίες, «καθώς συμβαίνει εις εξαγριούμενον λαόν»,²² ενώ ο Οδυσσέας, αυτός ο «παλίμβουλος και παλίντροπος» άνθρωπος,²³ ο «Τουρκοδυσσέας» και «κακοδυσσέας» των αντιπάλων του, δολοφονήθηκε κιόλας μέσα σε αυτή την αγριεμένη δίνη, αδικαίωτος για καιρό. Υπήρξαν υποκείμενα που ενθυλάκωσαν ακούσια ένα άμετρο μίσος, αντιμετωπίζοντας τη συκοφαντία και τον κατατρεγμό των ομοφύλων τους, κυνηγημένοι, όσο λίγοι, στα βουνά και τα λαγκάδια και από Τούρκους και από Έλληνες, εκτεθειμένοι διαρκώς στα στοιχεία και τα στοιχεία της φύσης και των ανθρώπων, έγιναν όμως και «αντικείμενα ηρωολατρείας», όπως θα μαρτυρήσει, αν και με χολωμένη έκπληξη, ακόμη και ο Finley.²⁴ Ο Καραϊσκάκης είχε πάλι ως μόνιμο σκόλοπα την αθεράπευτη φθίση του, και ρίχτηκε στον Αγώνα έχοντας τις μέρες του μετρημένες, σχεδόν ως ετοιμοθάνατος κατά τις διαγνώσεις των γιατρών της Ιθάκης,²⁵ ενώ ο Ανδρούτσος δέχθηκε ακόμη και τον θρησκευτικό αφορισμό από τον Επίσκοπο

Ανδρούσης Ιωσήφ,²⁶ μετά τον φόνο του Νούτσου και του Μπαλάσκα που διέπραξαν οι στρατιώτες του, καταλήγοντας, τέλος, να υποστεί και τον επαχθή, νυχτερινό στραγγαλισμό του στην Ακρόπολη. Παράλληλα, τον Καραϊσκάκη τον βασάνιζε η απόκτηση του αρματολικιού στα Άγραφα και τον Ανδρούτσο η διοίκηση της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, σημαντικά εμπόδια και τα δυο στην ενσωμάτωσή τους στον επαναστατικό κορμό. Έτρεφαν, τέλος, μεταξύ τους έναν αμοιβαίο θαυμασμό, αν και ο δεσμός τους διαλύθηκε αργότερα, παρά το γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης επιχείρησε κάποια στιγμή να σώσει τον Ανδρούτσο από τα φονικά χέρια του Γκούρα.²⁷ Κι ήταν τουλάχιστον ο Καραϊσκάκης που ομολόγησε κάποτε πως «στρατιώτας είχαμε πολλούς, ένας όμως ήταν ο στρατηγός. Κι αυτός ήταν ο Οδυσσέας».²⁸

Άτοποι λοιπόν και ανέστιοι, ασύμβατοι και αταξινόμητοι, αποσυνάγωγοι και συγκρουσιακοί, οι δύο αυτοί πρωταγωνιστές του Αγώνα γεννήθηκαν και επιβίωσαν ως την τραγική τους έκβαση ως *λοξίες* μιας αναδυόμενης νεοελληνικής κοινότητας (ή, άραγε, ως ενισχυτές της ακατάβλητης ετεροτροπίας της;), η οποία έψαχνε να βρει, ενώ ταυτόχρονα σπαραζόταν, τον βηματισμό της. Σε κάθε περίπτωση, όπως θα τονίσει η A. Farge, «το άτομο συνθέτει την εμπλοκή του με ό,τι είναι γι' αυτό ιστορικά και κοινωνικά διαθέσιμο» (αφού προσθέσουμε όμως σε αυτά και το *οντολογικά διαθέσιμο*).²⁹ Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι και οι δύο επιθυμούσαν διακαώς να γίνουν αποδεκτοί από την ίδια αυτή κοινότητα με την οποία κατά καιρούς σφοδρά συγκρούονταν, εραστές έσχατοι και απελπισμένοι της κεντρομόλου πορείας' τη συγκατάβασή της στη λοξότητά τους ποθούσαν πάνω απ' όλα, ελαύνοντας ακατάπαυστα «εντός, εκτός και επί τα αυτά». Διότι πρέπει να τους είχε γίνει σαφές, από ένα σημείο και μετά, παρά τις εκούσιες ή ακούσιες παλινωδίες τους, ότι δεν θα υπήρχε επιστροφή στην οθωμανική πραγματικότητα. Ήταν άνθρωποι που αναδύθηκαν μέσα από τη χέρσα γη της προεπαναστατικής ιστορίας, που ξεπετάχθηκαν μέσα από την ανόργανη ύλη της, σαν βράχοι τραχείς από χώματα απότομα και βραχώδη, και επιβίωσαν στη συνέχεια ως ένα άκομψα επεξεργασμένο εκβλάστημα αυτής της ιστορίας, απολογητές ενός αντι-εκλεπτυσμού. Ήταν περιηγητές των περιθωρίων και των μεθορίων, πασχίζοντας να οικονομήσουν και τις δυο τότε ισχυρές και αντίρροπες δυνάμεις της εποχής, οι οποίες αποκαλύφθηκαν αιφνίδια μπροστά τους και διεκδίκησαν ανελέητα τις ζωές τους.³⁰ Αντίρροπες όμως ήταν όχι μόνο οι εξωτερικές συνιστώσες της ζωής τους, αλλά και οι εσωτερικές τους διαθέσεις και προθέσεις, ζώντας συνεχώς σε μια κατάσταση «in-between».³¹ Ο πικρός, παύλειος στεναγμός «έξωθεν μάχαι, έσωθεν φόβοι»³² (Κορ. Β', 5 [ό.π. Σοφοκλής] φαίνεται πως εφαρμόστηκε απόλυτα στην περίπτωση τους, καθώς ακολούθησαν και οι δύο μια δύσβατη πορεία προς την επαναστατική ενηλικίωση,³³ χωρίς, επιπλέον, να απολαύσουν, όπως πολλοί άλλοι αγωνιστές, καμιά λυτρωτική εκπνοή. Εξέπεσαν αιφνίδια της ζωής, μεσούσης μιας Επανάστασης με εξαιρετικά δυσοίωνες ακόμη προοπτικές, κορυφώνοντας έτσι την τραγωδία τους. Έτσι η ιστοριογραφία περιστρεφόταν έκτοτε γύρω από τις προσωπικότητές τους αμύχανη, πότε δικαιολογώντας και πότε κατακρίνοντας τις συνεχείς μεταλλάξεις τους. Διότι είχε ιδιαίτερη δυσκολία να προσλάβει πλήρως αυτόν τον αντιφατικό, αλλοπρόσαλλο και ηφαιστειώδη χαρακτήρα τους, ο οποίος διύλιζε, μέσω ακραιφνών παραδοξοτήτων, τα κύματα της Μεγάλης επαναστατικής Ιστορίας, όταν έσπαγαν πάνω στον μικρο-ιστορικό τους περίγυρο.

Η αμυχανία απέναντι στον επαναστατικό ηρωισμό

Θα ολοκληρώσω αυτή την εισήγηση εστιάζοντας στο ζήτημα του ηρωισμού των δύο εκείνων πρωταγωνιστών και την εκπαίδευσή τους σε αυτόν μέσα στην Επανάσταση. Πρόκειται για τον ηρωισμό που εκφραζόταν με έναν αυτο-ενισχυτικό αλλά και ετερο-ενισχυτικό μηχανισμό ανδρείας, αυτοθυσίας, ευφυΐας, αποκοτιάς, αφοβίας και ευψυχίας, σταθερότητας αποφάσεων αλλά και ευελιξίας, επιμονής και υπομονής, λυσσαλέας αντίστασης στον μηδενισμό της απόγνωσης και της υποταγής, σκληρότητας και κακοπάθειας και, τέλος, με ένα βλέμμα ατρόμητο απέναντι στην πραγματικότητα του καθημερινού θανάτου. Αυτός όμως ο ηρωισμός αποτελεί ένα ζήτημα-αληθινό πειρασμό για τον σύγχρονο άνθρωπο, ειδικά μετά την υπερβάλλουσα κατήχηση που έχουμε υποστεί εδώ και μερικές δεκαετίες ότι ο πολεμικός ηρωισμός του παρελθόντος σχετίζεται παντού και πάντοτε με αδιέξοδες ή/και επικίνδυνες νατιβιστικές και μόνο συνδηλώσεις. Όλα και όλοι βοούν ότι ζούμε σε μια μετα- ή αντι-ηρωική εποχή, της οποίας κιόλας μυθολογούμε αυτά τα προσφύματα.³⁴ Αλλά η μυθοποίηση, η οποία κατ' εξοχήν ανατρέφει τον ηρωισμό, δεν είναι μια ιστορική επισταθμία στην πορεία προς τον ορθολογισμό, αλλά η εγγενής και αναπόδραστη ιδιότητα του ανθρώπου κάθε τόπου και κάθε εποχής, καθορίζοντας τη μορφή και το περιεχόμενο της ίδιας του της ζωής.³⁵

Μοιάζει λοιπόν να έχουμε πρόβλημα σήμερα με τον ηρωισμό, που έχει αποκτήσει, όπως όλα τα πράγματα και οι ιδέες, μια κατ' εξοχήν καταναλωτική ποιότητα. Έτσι κατανοούμε ότι ο παλαιός εκείνος ηρωισμός, εν προκειμένω του Καραϊσκάκη και του Ανδρούτσου, έχει μια απαγορευμένη σήμερα ιδιοσυστασία, είναι μάλλον ένας χαρακτηρισμός ταμπού, στον οποίο επιτρέπουμε να συνωστίζονται αυτάρεσκα όλα τα ιδιώματα της βαρβαρότητας, της οπισθοδρόμησης ή, έστω, της γραφικότητας. Εικάζουμε μάλιστα ότι μια (υποτιθέμενη) παρεύρεση των δύο αυτών αγωνιστών στις μέρες μας θα αποτελούσε μια, με πολλούς τρόπους, εντελώς ανεξοικειωτή ετερότητα, η οποία θα δυσκολευόταν εξαιρετικά να επιβιώσει, αν δεν κατέρρεε κιόλας από το ολοκληρωτικό πλέον βάρος της πολιτικής ορθότητας, η οποία, κατ' αποκλειστικότητα, κατεργάζεται τις μέρες μας. Διότι ήταν ανεξημέρωτοι, εριστικοί και ασυμφιλίωτοι, πλάνητες της ετεροδοξίας και του φυγοκεντρισμού, ιδρύοντας και επιχειρώντας να επιβάλλουν δικούς τους κανόνες σύλληψης και προγραμματισμού της πραγματικότητας. Πώς λ.χ. να συλληφθεί *σήμερα* η αυτοπεριγραφή του Ανδρούτσου, ο οποίος σε ένα γράμμα του προς τον Αναστάσιο Λόντο, το 1824, θα αναφερθεί συγκεκριμένα στους «διαβόλους» του, που τον έσπρωχναν στην εξαντλητική κακουχία αλλά και την ακατάπαυστη βιαιοπραγία κατά των αλλογενών: «Τον περισσότερον καιρόν της ζωής μου πού τον επέρασα; Τον επέρασα σκοτώνοντας Τούρκους, κυνηγώντας τυράννους. Τον επέρασα εις τα σπήλαια και εις τα βουνά... Οι κρημνοί, τα ποτάμια, οι πάγοι, τα χιόνια, και τα δάση ήσαν τα αγαπητά μου καταφύγια· το Τουρκικόν αίμα το προσφάγι μου...»; Για να καταλήξει, γενικεύοντας: «[Κ]άθε Έλληνας έχει μέσα του δώδεκα λεγεώνες διαβόλων...».³⁶

Οι *σπουδαίες* όμως προσωπικότητες, δηλαδή εκείνες που μετασχημάτισαν με τη δράση τους λίγο ή πολύ την ιστορία, απαιτούν πρωτίστως *σπουδή*, πριν τη διολίσθηση στις υμνολογίες ή τις αποδομήσεις, αλλά με την επίγνωση ότι θα είναι μια

σπουδή ιστορικών πηγών οπωσδήποτε διαμεσολαβημένων και πάντοτε εκκρεμών ως προς τις αμετάκλητες ερμηνείες. Μέσα στο πλαίσιο λοιπόν μιας τέτοιας, ατέλεστης πάντα, σπουδής, θα μπορούσαμε να στοχαστούμε τη δυνατότητα να μην είναι ο ήρωας ένας *αιρετικός* της πραγματικότητας, ένας ξενιστής της, όπως η προφάνεια μοιάζει να επιτάσσει, αλλά, αντίθετα, ο *αιρετός* της. Να είναι δηλαδή εκείνος που, κατά κάποιον τρόπο, «επιλέγεται» από την ίδια την πραγματικότητα για να την αναπλάσει και να την προωθήσει, όταν ανιχνεύσει μέσα του έστω κάτι από την πυρωμένη του βούληση.³⁷ Να είναι εκείνος, ο οποίος με την εκρηκτική συνάρθρωση φαντασίας και πράξης που κατορθώνει, πνευματικότητας και υλικότητας, «εκπέμπει ακριβώς κύματα εξωπραγματικότητας πάνω σε αυτό που είναι ο πραγματικός κόσμος», για να παραφράσουμε τον G. Bachelar.³⁸ Ο ήρωας δημιουργεί τον δικό του καιρό μέσα στη ροή του χρόνου, τον δικό του θύλακα, μέσα στον οποίο επωάζεται ο μετασχηματισμός του κόσμου είτε στη μικρή είτε στη μεγάλη του κλίμακα.

Ενδεχομένως, ο ήρωας να γεννιέται όταν η ατομική ή η συλλογική ιστορία απρόοπτα πυκνώνει τα υλικά της και επιταχύνεται τόσο, ώστε να απαιτεί επείγουσες και αγωνιώδεις εκβολές. Και η Επανάσταση του 1821, όπως και κάθε βεβαίως επανάσταση ή πολεμική σύγκρουση, πρόσφερε αφειδώς την ευκαιρία μιας παρόμοιας κεκαυμένης σύντηξης. Μέσα σε αυτή τη σύντηξη είναι ο ήρωας εκείνος που προβαίνει σε γυμνάσματα «επαυξημένης πραγματικότητας», κυρίως όταν ανταμώνεται με την αποκαρδίωση των εμπειριών, την παραλυσία του φρονήματος, την εντροπία των ιστορικών χρόνων. Είναι πάντοτε ο εκλεκτός της ασυμμετρίας, ο εραστής της αποκοτιάς και ο ιδρυτής μιας εύθραυστης και φευγαλέας, νέας κανονικότητας που αναπυρώνει τα δεδομένα, εφόσον αναδεικνύεται «κρείσσων της ειμαρμένης».³⁹ Οι επαναστατικές μάλιστα περίοδοι ευνοούσαν πάντοτε τις ασύμμετρες εξογκώσεις και δραπετεύσεις από τα συνήθη ανθρώπινα μέτρα, αν και είναι μάλλον περίεργο ότι συχνά ούτε ο ίδιος ο ήρωας ούτε οι άλλοι γύρω του έχουν συνείδηση γι' αυτό, καθώς του αναγνωρίζεται, όταν συμβεί κι αυτό, πάντοτε εκ των υστέρων. Κι αυτό, πιθανόν να υπαινίσσεται την αυθεντικότητα του ηρωισμού, που δεν προδιαγράφεται εκ των προτέρων, αλλά είναι προϊόν του βασάνου της συγκυρίας και της έξαρσης των περιστάσεων. Αλλά είναι μάλλον περίεργο, επίσης, που το νόμισμα του ηρωισμού, υποκείμενο στη διαδικασία των εναλλακτικών οπτικών, έχει κάποτε διπλή την όψη, εκείνη της γενναιότητας και εκείνη της προδοσίας, όπως εικάζεται ότι συνέβη και στην περίπτωση των προκείμενων αγωνιστών...⁴⁰

Διαισθανόμαστε λοιπόν ότι ο Καραϊσκάκης και ο Ανδρούτσος, είτε ως άγγελοι είτε ως διάβολοι, εξήρχοντο καθημερινά από τα όρια και τους όρους της προεπαναστατικής προπαιδείας τους, πασχίζοντας να αγγίζουν έστω και λίγο ό,τι φάνταζε τότε, πότε ρεαλιστικό και πότε ονειρικό, ως *ελληνικότητα*, δηλαδή ένα διφορούμενο σύμπλεγμα αρχαιοελληνικού κλέους, βυζαντινής κληροδοσίας, οθωμανικής απέχθειας και ευρωπαϊκής προσομοίωσης, ζυμωμένα όλα με την έκτακτη μηχανική της τραχύτητας και των πανταχού παρόντων βασανισμών. Και το σύμπλεγμα αυτό επιβίωνε στο ημίφως ενός εντελώς άδηλου ακόμη μετεπαναστατικού μέλλοντος, μια μεταβλητή ακραίας πάντοτε διακινδύνευσης, η οποία ήταν ικανή να μεταλλάξει απότομα και ριζικά το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον εκείνης της πραγματικότητας. Δεν ήταν μια μεταβατική απλώς περίοδος, όπως μπορεί να φαίνεται σήμερα, αλλά ουσιαστικά

μια διάσχιση εαυτού, ένας ρωμαλέος τανυσμός ψυχής και σώματος, μια εξάρθρωση του παραδεδομένου από την οραματική δυναμική του επερχόμενου, αυτού που θα υποχρεωνόταν όμως να διέλθει από μια βάνανυση απόσταξη πριν εντέλει τελεσιδικήσει.

Ας το ομολογήσουμε και πάλι: αυτή η πραγματικότητα είναι για μας εντελώς άγνωστη και ασύλληπτη, και οι εκάστοτε ερμηνείες μας στέκονται ουσιαστικά μετέωρες, όταν δεν εκβιάζονται να κρυσταλλωθούν στις αφ' υψηλού ιστοριογραφικές εποπτείες εκείνων των ακατάληπτων εμπειριών.⁴¹ Εξάλλου, η «ιστορία δεν είναι η ισορροπημένη αφήγηση της συνισταμένης των αντιθετικών ρευμάτων, αλλά η συνείδηση των ανωμαλιών της πραγματικότητας, τις οποίες αναγνωρίζουμε μέσα σε ανόμοιες λογικές που συγκρούονται μεταξύ τους».⁴² Ο ιστορικός, λειτουργώντας ως «drone» πάνω από την επικράτεια του παρελθόντος, ασκεί συνήθως το προσφιλές εκείνο άθλημα ερμηνειών, που αποτελεί μέρος και της διαβατήριας τελετής του προς την ιστορική συντεχνία. Αλλά σήμερα το ζήτημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, διότι ως ήρωες λογίζονται κατά κανόνα πρόσωπα καταναλωτικά, που ζητούν να οικειοποιηθούν και να απολαύσουν αποκλειστικά τις θεμελιώδεις αρχές αυτής της «ιλαρής μορφής μαγγανείας», που συγκροτεί την καταναλωτική κοινωνία, δηλαδή «το επείγον της ευχαρίστησης, τον εθισμό στα δώρα, το όνειρο της παντοδυναμίας και τη δίψα για διασκέδαση».⁴³ Γι' αυτό, ως ένα πλέρια ηθικολογικό ισοδύναμο και παρά την βοώσα ρηχότητά τους, σκηνοθετούνται ακριβοπληρωμένες προσομοιώσεις επιβίωσης, προσχήματα ναρκισσιστικών άθλων και αθλημάτων προς βρώσιν και πόσιν αδρανών τηλεοπτικών και διαδικτυακών χειροκροτητών.

Μέσα στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτό ο ηρωισμός είναι και θα παραμείνει ένα μυστήριο, το μυστήριο μιας κατ' εξοχήν δημιουργικής πράξης, ακόμη και αν θα μπορούσε να καταλήξει σε καταστροφικά αποτελέσματα, πράξης η οποία μονίμως *εξέχει* από τις συνήθεις σκέψεις, συναισθήματα και ενέργειες των ανθρώπων. Δεν διευθύνεται ούτε υποτάσσεται σε πρωτόκολλα, δεν προσδοκά ποτέ να αποκτήσει ISO, ούτε συντάσσεται με ένα μηχανιστικό σύστημα εισροών-εκροών, ίσως γι' αυτό και μοιάζει τόσο αλλότριος, αλλόκοτος και ερεθιστικός για την εποχή μας. Αλλά, αν σήμερα, ακόμη και ως απλοί, καθημερινοί άνθρωποι, πολύ συχνά δεδηλωμένοι αντι-ηρωικοί, «δεν ζούμε απλώς μια μυστηριώδη περιπέτεια, αλλά μας κατοικεί το ίδιο μας το μυστήριο», εφόσον «το μη διανοηθέν και το αδιανόητο είναι περισσότερο παρόντα από ποτέ»,⁴⁴ πόσο περισσότερο μυστηριώδης, κοιταγμένος κιόλας από την οπτική γωνία του παρόντος μας, μπορεί να ήταν εκείνος ο παλαιός ηρωισμός, για τον οποίο έχουμε συλλέξει μόνο θραύσματα αντιφατικών, υποκειμενικών περιγραφών μέσα από μια ολότελα «ξένη χώρα». Ίσως η προτροπή: «να κατανοούμε μέσω των δυνατοτήτων μας, να κατανοούμε με το πιθανό μας είναι, παρά με το πραγματικό μας...Είναι ουσιώδες να μην προχωρούμε τυφλά, αλλά με ανοιχτά μάτια στο πολύ ανοιχτό μέλλον αυτών των δυνατοτήτων...»,⁴⁵ να μπορούσε να μας προσφέρει μια κάποια βάση επα-ναστοχασμού αυτής της αμφίσημης σήμερα έννοιας.

Επιμύθιο

Ενδεχομένως χρειαζόμαστε μια καινούργια γλώσσα, που θα εκπηγάσει βεβαίως από μια νέα δραστική, ριζικά έκκεντρη, εμπειρία, για να προσεγγίσουμε γονιμότερα εκείνο το παρελθόν, πέρα από τα στερεότυπα της παλαιότερης ιστοριογραφίας, πέρα δηλαδή από τις μυθοποιήσεις και τις επακόλουθες αλγοριθμικές απο-μυθοποιήσεις που έχουν κατακλύσει το ιστοριογραφικό πεδίο, αν και οι τελευταίες βεβαίως δεν είναι τίποτε άλλο από ανεπίγνωστες *ανα-μυθοποιήσεις*.⁴⁶ Διότι, αν ένα μέρος, τουλάχιστον, του μυστικού της διαθρυλούμενης ελληνικότητας κρύβεται ακόμη βαθιά μέσα στην Τουρκοκρατία αλλά και μέσα στην Επανάσταση, τότε μένει να μάθουμε ακόμη πολλά για εκείνες τις συνταρακτικές περιόδους, επιτελώντας λεπτότερες ανατομίες πάνω τους. Αν, όπως ισχυριζόταν ο M. Bloch, «τα ιστορικά γεγονότα είναι, στην ουσία, ψυχολογικά γεγονότα» και «φυσιολογικά, επομένως, βρίσκουν την πηγή τους σε άλλα ψυχολογικά γεγονότα», αμφισβητώντας επιπλέον ότι μπορεί να υπάρξει ψυχολογία εστιασμένη αποκλειστικά στη συνείδηση, σε «λογικές βουλήσεις» ή «κίνητρα»,⁴⁷ τότε οι ανατομίες αυτές δεν θα πρέπει να είναι αποκλειστικά λογιστικές, αλλά κυρίως συναισθηματικές ή ηθικές, σε μια εποχή μάλιστα που έχει αποκτήσει ιδιαίτερη αξία η Ιστορία των Συναισθημάτων.⁴⁸ Τότε ίσως μπορέσουμε να αφουγκραστούμε κάπως βαθύτερα τον πυρήνα της ίδιας της πανανθρώπινης περιπέτειας, όταν ειδικά γυμνάζεται στην κακοπάθεια μέσα στους ακραίους πάντοτε χρόνους της επαναστατικής υπερβολής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Paul Veyne, «Η εννοιολόγηση στην ιστορία», στο Ζακ Λε Γκοφ-Πιερ Νορά, *Το έργο της Ιστορίας*, μετ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τ. 1, Αθήνα 1975, 90-95.
2. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, μετ. Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα 1998, 248.
3. Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, trans. Keith Tribe, New York 2004, 151.
4. Τάκης Λάππας, *Οδυσσέας Ανδρούτσος*, Αθήνα 1964, 59.
5. *Ο.π.*, 105.
6. L. P. Hartley, *The Go-Between*, London 1953, 9.
7. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, Α' στάσιμο, στ. 332-333 [βλ. και παρακάτω, για τις παραπομπές σε *Ηράκλειτο και Παύλο, Προς Κορινθίους*].
8. Έλλης Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Θεσσαλονίκη 1988, 95.
9. Georges Bataille, *The Accursed Share: An Essay on General Economy*, Volume 1: *Consumption*, New York 1988.
10. *Heraclitus: Fragments*. A text and Translation with a Commentary by T.M. Robinson, Toronto Buffalo London, 2003, 36, 48. [βλ. και παραπάνω, για την παραπομπή Σοφοκλή, *Αντιγόνη* και παρακάτω σε Παύλο, *Προς Κορινθίους*].
11. Edgar Morin, «Το πνεύμα των καιρών», στο Κώστας Λιβιεράτος – Τάκης Φραγκούλης (επιμ.) *Η κουλτούρα των Μέσων. Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, μτφρ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Α. Ζήση κ.ά., Αθήνα 1991, 260.

12. Εδώ θα μπορούσε να ταιριάξει και η διατύπωση του Νίτσε: «Τι είναι μέτριο στον μέσο άνθρωπο; Δεν καταλαβαίνει ότι η ανάποδη όψη των πραγμάτων είναι απαραίτητη», βλ. Roland Barthes, *Απόλαυση – Γραφή – Ανάγνωση*, μτφρ. Αρχοντή Κόρκα, Αθήνα 2005, 110.
13. Gilles Deleuze, Felix Guattari, *What Is Philosophy?*, New York 1994, 207.
14. Μισέλ Ντε Σερτώ, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα 2010, 81.
15. Γ. Γ. Γερβίνος, *Ιστορία της Επανάστασεως και Αναγεννήσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Ιωάννου Η. Περβάνογλου, τ. 1, Αθήνα 1864, 121.
16. Κ. Ε. Fleming, *Αλή Πασάς. Ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, μτφρ. Βασίλη Κουρή, Αθήνα 2000.
17. Εικάζουμε ότι, σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις, η θυμοσοφία αυτή γεννήθηκε ως μια αυτο-επιβεβαιωτική ρητορική, στην προσπάθειά τους να αποβάλουν την κακοδαιμονία που κόμιζαν αθέλητα οι ζωές τους. Έτσι ο Καραϊσκάκης λ.χ. θα ισχυριστεί ότι «καθώς τα εμβολιασμένα δένδρα είναι καλότερα των κοινών, ούτω πολλάκις οι νόθοι είναι αξιώτεροι των γνησίων», βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*, Αθήνα 1867, 12.
18. Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828, 27.
19. Για τα ποικίλα μηνύματα που εξέπεμπαν οι ύβρεις του Καραϊσκάκη, βλ. Maroula Efthymiou, «Cursing with a Message: the Case of Georgios Karaiskakis in 1823», *Historein* 2 (2000), 173-182.
20. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 71. Βλ. μια απολαυστική, συνοπτική περιγραφή των προτερημάτων και μειονεκτημάτων του Καραϊσκάκη στον Γαζή, *ό.π.*, 21.
21. Γουσταύος Φρειδερίκος Χέρτσμπεργ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, μτφ. Παύλου Καρολίδου, τ. 1, Αθήνα 1916, 88.
22. Δημήτριος Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερής έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών*, Χαλκίδα 1834, 12.
23. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 49.
24. George Finley, *History of the Greek Revolution*, τ. 1, Εδιμβούργο & Λονδίνο 1861, 377.
25. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 24.
26. Και ο Καραϊσκάκης στην περίφημη «δήλωση μετανοίας» του προς τον Μαυροκορδάτο (27 Μαΐου 1823) ζητούσε να του «σταλή και μια ευχή συγχωρητική παρά του αρχιερέως», βλ. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 18.
27. *Ο.π.*, 21-25.
28. Λάππας, *ό.π.*, 95. Κατά τον Γαζή, ο Καραϊσκάκης λάτρευε τον Ανδρούτσο «σχεδόν ως Θεόν», βλ. Γεώργιος Γαζής, *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, Ιωάννινα 1971, 33-34. Βλ. και Αινιάν, *ό.π.*, 19.
29. Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, πρόλ.-μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 2004, 106.
30. «Ο Καραϊσκάκης ευρισκόμενος εις το μεθόριον των Ελλήνων και των Τούρκων, και βλέπων ότι προφανώς δεν ηδύνατο να κηρυχθή εναντίον ούτε του ενός ούτε του άλλου μέρους, οικονομούσε αμφοτέρω», βλ. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 6.
31. Με καταγωγή από το πλατωνικό «μεταξύ» στο Συμπόσιο, ο όρος αυτός του Eric Voegelin επιχειρεί να περιγράψει τη μεταίχμιακή εκείνη κατάσταση των όντων που βρίσκονται ανάμεσα σε δύο δραστηριότητες, βλ. Ellis Sandoz, *The Collected Works of Eric Voegelin*, τ. 12, Μπατόν Ρουζ [Λουιζιάνα] 1989, 119-120.
32. *Κορ. Β'*, 5.
33. Ο Παπαρρηγόπουλος θα αποφανθεί ότι, αντίθετα από άλλους πρωταγωνιστές της Επανάστασης, «ο Καραϊσκάκης δύναται τω όντι να θεωρηθή ως το γνησιότερον, ούτως ειπείν, προϊόν της Ελληνικής επανάστασεως...[όπου] το ηθικόν, το κυβερνητικόν, το στρατηγικόν αυτού πνεύμα έλαβον παράδοξον επίδοσιν...ότι από της εποχής ταύτης παρήχθη εν αυτώ

- αυτοματισμός τις μεγάλου εθνικού και επαναστατικού συμφέροντος», βλ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 8, 10, 37.
34. Πρβλ. τις ρήσεις: «Όποιος στη μάχη πάει για να πεθάνει, στρατιώτη μου για πόλεμο δεν κάνει» (Ιάκωβος Καμπανέλλης, *Έκτορας και Ανδρομάχη*), «Αλίμονο στη χώρα που έχει ανάγκη από ήρωες» (Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Γαλιλαίος*) και την άποψη ότι: «Τα έθνη που έχουν ανάγκη από ήρωες είναι φρόκαλα» (Σώτη Τριανταφύλλου, συνέντευξη στην ηλεκτρονική εφ. *i-efimerida*, (9.6.2021) [Η Σώτη Τριανταφύλλου μιλάει στο *iefimerida* για όλα: «Δεν πρόκειται να υποχωρήσω, δεν πρόκειται να σιωπήσω» - *iefimerida.gr*] / η φράση αναφέρεται σε βιβλίο της συγγραφέως.
35. Βλ. το Επίμετρο «Φόβος και εναγκαλισμός της Μυθ-ιστορίας», στο Α. Σμυρναίος, *Η ιστορία ως επιπύχωση: από μια Ιστοριογραφία βουλμική σε μια υδροκεφαλική Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα 2020, 157-216.
36. Βλ. Επιστολή Οδ. Ανδρούτσου προς Αν. Λόντον, Εξ Αθηνών τη 14η Φεβρουαρίου 1824] *Πανδώρα* 189 (1 Φεβρουαρίου 1858), 488-489.
37. Όπως θα συμπεράνει και ο Κασομούλης αναφερόμενος στον Καραϊσκάκη: «αι περιστάσεις όμως εβγάζουν τους άνδρας, και όσον και αν εμποδίζουν τυχόν την πρόοδόν του, καθεαυτό πάλιν αυταίς με την ιδίαν των ικανότητα τον συντρέχουν να αναδειχθή», βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, Εισαγωγή και σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. 1, Αθήνα 1940, 269.
38. Gaston Bachelard, *Η ποιητική του χώρου*, μτφ. Ελένη Βέλτσου, Ιωάννα Δ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1982, 183.
39. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 10.
40. Ερμηνεύοντας την απεγνωσμένη ώθηση προς την προδοσία που δέχθηκε ο Ανδρούτσος, ο Δ. Βερναρδάκης θα γράψει: «Μη αφεθείς να γίνη άγγελος, έγινε κατ' ανάγκην διάβολος και αφ' ου του απεκλείσθη ο ουρανός απανταχόθεν, μη δυνάμενος να οκλάση κατά γης κύπτων τον αυχένα υπό τον ζυγόν των νάνων ο γίγας, ερρίφθη εις τον Άδην ως Εωσφόρος», βλ. Δημήτριος Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήνα 1970, 43-44.
41. Αυτή η ανομοιότητα της επαναστατικής με τις μετεπαναστατικές εποχές επισημαίνεται ήδη στο προαναφερθέν έργο του Παπαρρηγόπουλου: «[Ο]ι άνδρες του αγώνος ενήργησαν ου μόνον εντός περιστάσεων αλλοίων, αλλά και δι' οργάνων και πόρων όλως διαφόρων των οργάνων και πόρων της τε παρούσης και της επερχομένης γενεάς», εφόσον όλα «τροπολογούνται ου μόνον από αιώνος εις αιώνα, αλλά και από γενεάς εις γενεάν...». Αλλά ο ιστορικός, για λόγους παραινετικούς απέναντι στη νωθρότητα των συγχρόνων του, θα εξαγάγει από αυτήν την ανομοιότητα μία, τουλάχιστον, ιστορική σταθερά, ότι «αι πολιτείαι, όπως ο κατ' ιδίαν άνθρωπος, δημιουργοί εισί της ίδιας αυτών τύχης», βλ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 4-6.
42. A. Farge, *ό.π.*, 99.
43. Πασκάλ Μπρυκνέρ, *Ο Πειρασμός της Αθωότητας*, μτφρ. Λόισκα Αβαγιανού, Αθήνα 1996, 65, 67.
44. Εντγκάρ Μορέν, *Η Μέθοδος*, [τ.] 5, *Η ανθρωπινότητα της ανθρωπότητας – Η ανθρώπινη ταυτότητα*, μτφρ. Τίτικα Δημητρούλια, Αθήνα 2005, 413.
45. Χανς Γιόνας, *Φιλοσοφικές Έρευνες και Μεταφυσικές Εικασίες*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα 2001, 75, 171.
46. Σμυρναίος, *ό.π.*, 202-213. Είναι γεγονός ότι ο (πολεμικός ειδικά) ήρωας αποτελεί σκάνδαλο για τη σύγχρονη ιστοριογραφία, η οποία μετακινείται μάλλον με ανακούφιση από την παραδοσιακή *ηρωολατρική* στην *ηρωοπληκτική* εξιστόρηση και ερμηνεία του παρελθόντος. Τον πολιορκεί ανελέητα για να ανακαλύψει τις σκιές του και ζητά σχεδόν πάντα την αποκαθήλωσή του. Αναπαράγει έτσι την ρήξη μορφωμένων πολιτικών και αγράμματων στρατιωτικών της Επανάστασης, ή ετεροχθόνων και αυτοχθόνων, αλλά και επιχειρεί να

επιβάλλει την αυτοεπιβεβαιωτική αντίληψη του διανοουμένου ως του κατεξοχήν «εκπαιδευτή» των ανυπότακτων πολιτών του μετεπαναστατικού κράτους. Ο ήρωας λοιπόν μοιάζει να αποτελεί ένα ακόμη εμπόδιο σε εκείνες «τις μελέτες που υιοθέτησαν ένα μάλλον γραμμικό εξελικτικό μοντέλο της ιστορικής ερμηνείας, στην οποία η έννοια του εκσυγχρονισμού έπαιξε ρόλο-κλειδί στην αποκάλυψη των 'ελλείψεων' της νεωτερικότητας στην Ελλάδα». Βλ. Eleni Andriakaina, «The Promise of the 1821 Revolution and the Suffering Body. Some thoughts on Modernisation and Antiintellectualism», *Synthesis*, 5 (2013), 57. Μάλιστα, ένας Γάλλος ιστορικός, αφού θεωρήσει ότι σημαντική δεν είναι η «ιστορική αφήγηση, αλλά η αφήγηση του ιστορικού συλλογισμού, η αναφορά της διανοητικής δραστηριότητας...» από τον ιστοριογράφο, θα φτάσει στο σημείο να ισχυριστεί ότι η αναζήτηση των ηρώων στην ιστορία πρέπει να εγκαταλειφθεί, διότι «ο αληθινός ήρωας δεν είναι ο σπουδαίος άνδρας, ούτε το γεγονός, ούτε ο ιστορικός, αλλά ο συλλογισμός». Βλ. Ivan Jablonka, *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 2017, 335-336.

47. Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Αθήνα 1994, 200-201.

48. Βλ. λ.χ. Αντώνης Χουρδάκης – Μανόλης Γ. Δρακάκης, «Πρόσωπα και συναισθήματα (1828-1830)», στο *Κρήτη 1821-1830: Αναγνώσεις μιας ατελέσφορης επανάστασης*, Αθήνα 2021, 285-303.

Περίληψη

Η μελέτη αυτή επιχειρεί μια ψυχογραφική προσέγγιση των προσωπικοτήτων του Γεωργίου Καραϊσκάκη και του Οδυσσέα Ανδρούτσου, δίνοντας έμφαση στον ιδιαίτερα αιρετικό τους χαρακτήρα. Η διερεύνηση της προσωπικότητας του Καραϊσκάκη και του Ανδρούτσου θα μπορούσε να αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο της Ιστορίας των Συναισθημάτων, εξαιτίας ειδικά του γεγονότος ότι περιλαμβάνονται μέσα στους χρόνους της επαναστατικής υπερβολής.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Πρώτη πρωινή συνεδρία

Προεδρείο: Κατερίνα Π. Μπρέγιαννη, Δημήτρης Τσιάμαλος

Η πικρή παιδική μοίρα, που ακολουθούσε μια ζωή τον Καραϊσκάκη

Κωνσταντίνος Β. Δημουλάς*

Το καλοκαίρι του 1805, ο Καραϊσκάκης δραπετεύει από «το κάτεργο του Τεπελενιού».¹ Για δυο χρόνια ήταν κλεισμένος εδώ, «εις την φυλακήν «δεμένος επί δύο έτη εις το κούτσουρον» με αλύσεις».² Φύση «αγέρωχη κι ανυπότακτη» (1), αντί να συμμαζευτεί, από τον μεγάλο παιδεμμό, με «τον «φάλαγγα»», στον οποίο «ετέθη», και τις «χίλιες ξυλιές», που «έφαγε»,³ για ό,τι του έκανε (1), στο Βιδίνιο (1-3),⁴ από τον Αληπασά (3), για το που, αρπαγμένος «με κάποιον αξιωματικό» του γιου του, Μουχτάρ (1: 47, 3: 73γ), είχε περάσει, ως κατάσκοπος, τάχα, του Αλή (4),⁵ ως κάποιος άγνωστος Καραλής (1), για να αποφύγει τον εδώ κατατρεγμό του (2-3), από το δικό του στρατόπεδο (1), σ' αυτό του Πασβάνογλου (1-3), απ' όπου, και πάλι του, σαν είδε, ότι, εκεί, τον αναγνώρισαν, γύρισε πίσω (1). Από εκείνον τον άγριο παιδεμό, πάνω σε φάλαγγα (3), που τον «θυμόνταν σ' όλη τη ζωή του» (1), έγινε ακόμα πιο θρασύς, απ' ό,τι ήταν (1: 47-8). Άναβε, αμέσως, με το παραμικρό (1), και, με το μίσος του κατά των Οθωμανών να υποβόσκει σε κάθε του ενέργεια (4), μη κάνοντας διακρίσεις, ανάμεσα στους Αρβανίτες, επίσημους ή απλούς (1), στο απαράδεκτο, από πλευράς εκείνου, τούτο φέρσιμό του (1: 49),⁶ ο Αλής δεν άντεξε άλλο τις αταξίες του (1), στις οποίες τον έριχνε η φυσική ζωηράδα του (4), και τον έκλεισε στις φυλακές του Τεπελενιού.

Από εκείνη τη χρονιά, από εκεί, λένε, ότι ο Καραϊσκάκης κουβαλάει τον βάκιλο της φυματίωσης μέσα του (1: 49, πρβλ. 3). Θα μπορούσε, διότι η φυματίωση μεταδίδεται (πολύ εύκολα, αφού το ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού έχει μολυνθεί με το μυκοβακτήριο της φυματίωσης, καταγραφόμενων των νέων μολύνσεων με ρυθμό μία ανά δευτερόλεπτο),⁷ όταν οι άνθρωποι, που νοσούν, από φυματίωση, βήχουν, φταρνίζονται ή μεταδίδουν το σάλιο τους, μέσω του αέρα, καθώς, όταν τα άτομα με ενεργό πνευμονική φυματίωση βήχουν, φτερνίζονται, μιλούν, τραγουδούν, ή φτύνουν, αποβάλλουν μολυσματικά σταγονίδια με διάμετρο από 0,5 ως 5 μm,⁸ και κάθε σταγονίδιο (ένα φτέρνισμα μπορεί ν' απελευθερώσει μέχρι 40.000 σταγονίδια⁹) μπορεί να μεταδώσει την ασθένεια, καθώς, με δεδομένο, ότι ένα άτομο, που εισπνέει, ακόμη και λιγότερα από 10, βακτήρια, μπορεί να μολυνθεί) η μολυσματική δόση της φυματίωσης είναι πολύ υψηλή.¹⁰ Περίπου 5-10% των ανθρώπων, που έχουν μολυνθεί με φυματίωση, θα αναπτύξουν [το 30%, σίγουρα, αν έχουν μολυνθεί και με ιό ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας (στο 13% είναι και η αιτία της (7γ-δ)¹¹)] ενεργό νόσο, κατά την διάρκεια της

* Φιλολόγος, Νομοπολιτικός, Θεολόγος, MSc/δρ ΙΚΥ Ψυχιατροκλινικοψυχοπαθολόγος

ζωής τους.¹² Πέραν γενετικής προδιάθεσης,¹³ που, σίγουρα, παίζει τον ρόλο της¹⁴ και υπαρχουσών νοσωδών καταστάσεων [σε (τριπλάσιο κίνδυνο) διαβήτη,¹⁵ αλκοολισμού (14), (έως και κατά, περίπου, 30 φορές) χρόνιων πνευμονικών νόσων¹⁶], αλλά και (σε διπλάσιο, σχεδόν, κίνδυνο) καπνιστικών συνηθειών,¹⁷ μια φυλακή, όπως αυτή, προφανώς μη καλώς εξερισζόμενη,¹⁸ όπου θα είχαν συνωστισθεί και φυματικοί έγκλειστοι (ίσως και από περιοχές, όπου, συχνά, θα απαντάται η φυματίωση (11)), χωρίς επαρκή ιατρική φροντίδα,¹⁹ που οι ίδιοι τους θα αδυνατούσαν να την προσπορισθούν, λόγω φτώχειας (14), ο κίνδυνος φυματικής λοίμωξης ήταν, σίγουρα, υψηλός (13-5, 17, 19).

Το μυκοβακτηρίδιο του Koch (7β),²⁰ όμως, δεν είχε, ακόμα, ανακαλυφθεί.²¹ Αυτό έγινε το 1882, πολύ πολύ, πιο μετά.²² Η νόσος, όμως, ήταν, αρχαιόθεν, με διάφορα, κατά τις εκφάνσεις της ή τα συμπτώματά της, στις διάφορες συνθήκες, στις διάφορες χώρες, ονόματα, που αντικατόπτριζαν τους τύπους της, όπως και πάμπολλες, άλλες, αρρώστιες και παθήσεις του τότε γνωστού κόσμου, γνωστή.²³ Γενικά, αν και το 25%, περίπου, των ανθρώπων παραμένουν «ασυμπτωματικοί» (14), τα συμπτώματα της φυματίωσης, που μπορεί να μολύνει οποιοδήποτε μέρος του σώματος, συνήθως, προσβάλλει, κάποτε, μαζί με εκείνα, τους πνεύμονες (20^α), τους οποίους, εάν γίνει ενεργός, προσβάλλει στο 90% των ανθρώπων (14), περιλαμβάνουν πυρετό, ρίγη, νυχτερινή εφίδρωση, απώλεια της όρεξης και του βάρους, κόπωση (20^α), ίσως και σοβαρή πνευμονοκτακτυλία (12), κάποτε, πόνο, στο στήθος και παρατεταμένο βήχα, με πτύελα (14), περιστασιακά, φτύνοντας αίμα, σε μικρές ποσότητες, καθώς (σπάνια) η λοίμωξη μπορεί να διαβρώσει την πνευμονική αρτηρία, προκαλώντας μαζική αιμορραγία (ανεύρυσμα Rasmussen).²⁴

Περίπου το 90% των ανθρώπων που έχουν μολυνθεί από το μυκοβακτήριο της φυματίωσης (η φυματική λοίμωξη ξεκινάει όταν τα μυκοβακτήρια φτάνουν στις πνευμονικές κυψελίδες, όπου εισέρχονται και αναπαράγονται στα ενδοσώματα των κυψελιδικών μακροφάγων (7β)²⁵) έχουν ασυμπτωματικές, λανθάνουσες, φυματικές λοιμώξεις,²⁶ με, μόνον, 10% πιθανότητα (που, με ιό ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας, ο κίνδυνος εμφάνισης ενεργού φυματίωσης αυξάνεται, σχεδόν, 10%, τον χρόνο), στην ζωή τους, να γίνει η λανθάνουσα λοίμωξη, εμφανής, ενεργός, φυματίωση,²⁷ με ποσοστό θανάτου, χωρίς αποτελεσματική θεραπεία, 66% (7^α). Το κύριο μέρος της λοίμωξης βρίσκεται στο πάνω μέρος του κατώτερου λοβού είτε στο κατώτερο μέρος του ανώτερου λοβού (7β), κάποτε (με εστίαση, συνήθως, στα ανώτερα πνευμονικά πεδία²⁸), μέσω μιας λοίμωξης, στο αίμα, όπου συμβαίνουν κοκκιωματικές διαδικασίες(8β), που μπορεί να εξαπλώσει τα φυματικά βακτήρια σε απομακρυσμένα μέρη, όπως οι περιφερειακοί λεμφαδένες, τα νεφρά, ο εγκέφαλος και τα οστά (7β),²⁹ προκαλώντας εστίες λοίμωξης, σαν μικροσκοπικά βλαστήματα στους ιστούς,³⁰ πιο συχνά, σε μικρά παιδιά και ανθρώπους που πάσχουν από τον ιό ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας,³¹ μια διάσπαρτη φυματίωση, με υψηλά (περί το 30%) ποσοστά θνησιμότητας.³² Η φυματίωση, ακόμη και σήμερα, επηρεάζει, άνευ ετέρου, όλα τα μέρη του σώματος, ωστόσο, σπάνια επηρεάζει την καρδιά, τους σκελετικούς μύες, το πάγκρεας και τον θυρεοειδή αδένα.³³

Η φυματίωση μπορεί να εξελιχθεί σε χρόνια ασθένεια, προκαλώντας εκτεταμένες ουλές, στους άνω λοβούς των πνευμόνων, που επηρεάζονται, πιο συχνά (20^α), ίσως, λόγω της καλύτερης ροής του αέρα (7β) ή λόγω κακής παροχέτευσης της λέμφου (20^α). Στο 15-20% των ενεργών περιπτώσεων, η μόλυνση εξαπλώνεται εκτός των ανα-

πνευστικών οργάνων,³⁴ συχνότερα σε μικρά παιδιά και σε άτομα που βρίσκονται σε ανοσοκαταστολή ή (σε ποσοστό μεγαλύτερο από 50%) σε άτομα που έχουν μολυνθεί από τον ιό της ανοσοεπάρκειας,³⁵ «πιο συχνά, στον υπεζωκότα, ως φυματιώδης πλευρίτιδα, στο κεντρικό νευρικό σύστημα, ως φυματιώδης μηνιγγίτιδα, και στο λεμφικό σύστημα, ως χοιράδωση του λαιμού, αλλά και στο ουροποιογεννητικό σύστημα, ως φυματίωση ουροποιογεννητικού, και στα οστά και τις αρθρώσεις, ως φυματιώδης σπονδυλίτιδα ή φυματίωση των οστών»,³⁶ ενώ, δυνητικά, πιο σοβαρή είναι η εκτεταμένη, «διάχυτη», ως κεγχροειδής (το 10%, περίπου, των περιστατικών εξωπνευμονικής φυματίωσης (32)), φυματίωση (20^α).

Είναι, λοιπόν, δύσκολο να διαγνωστεί (ιδίως, σε ανθρώπους με ανοσοκαταστολή³⁷) η ενεργός φυματίωση, με βάση μόνο τα συμπτώματα,³⁸ αν και συμπτώματα πνευμονοπάθειας, για πάνω από δύο εβδομάδες, σημαίνουν, ίσως, φυματίωση (39). Το κύριο σύμπτωμα, που θα έδειχνε, σε εκείνα τα χρόνια, φυματίωση, θα ήταν η αιμόπτυση (24^α),³⁹ ιδίως, μετά πτυέλων (39). Η αιμόπτυση, αν δεν προέρχεται από την στοματική κοιλότητα ή τον ρινοφάρυγγα (ψευδοαιμόπτυση) ή το πεπτικό σύστημα (αιματέμεση), αν, τέλος, δεν πρόκειται για από απλή λοίμωξη του αναπνευστικού, οπότε είναι, συνήθως, αυτοπεριοριζόμενη και μικρής διάρκειας, θα μπορούσε να υποκρύπτει, ανάλογα με τα συνοδά συμπτώματα, βρογχίτιδα ή πνευμονία (ξαφνική εμφάνιση βήχα και πυρετός με αιμόφυρτα βρώμικα πτύελα), χρόνια βρογχίτιδα ή βρογχεκτασίες (χρόνιος παραγωγικός βήχας), πνευμονική εμβολή (άγχος, δύσπνοια, πλευριτικό άλγος), βρογχογενές καρκίνωμα (αλλαγή στον χαρακτήρα του βήχα, ανορεξία, απώλεια βάρους), συμφορητική καρδιακή ανεπάρκεια (κυρίως νυκτερινή δύσπνοια, αφρώδη ροδόχροα πτύελα, κόπωση), κακοήθειες, άλλες λοιμώξεις, τέλος φυματίωση (πυρετός, νυχτερινοί ιδρώτες, απώλεια σωματικού βάρους).⁴⁰ Οι γιατροί του, βλέποντας, ότι η όποια, όση, αιμόπτυσή του, πέρα από αυτή, καθαυτή, την αιμόπτυση, συνοδεύονταν, τουλάχιστον, από πυρετό, νυχτερινούς ιδρώτες και απώλεια σωματικού βάρους (12, 14, 20^α, 24^α-γ), επέμεναν, ισχυρά, ότι, σίγουρα, έπασχε από φυματίωση (1: 123).

Θα πρέπει να ήταν πολύ σίγουροι οι γιατροί του γι' αυτό (1: 123-4). Τα κύρια συμπτώματα της φυματίωσης (υψηλός πυρετός, νυκτερινή εφίδρωση, έλλειψη όρεξης και απώλεια βάρους, υπερβολική κούραση ή κόπωση), με επιπλέον συμπτώματα, ανάλογα με το ποιο μέρος του σώματος έχει μολυνθεί, αν και σπάνια η φυματίωση αναπτύσσεται σε περιοχές εκτός των πνευμόνων (νευρικό σύστημα, λεμφαδένες, αρθρώσεις, οστά, πεπτικό σύστημα, ουροδόχο κύστη, αναπαραγωγικό σύστημα), με διαρκώς πρησμένους αδένες, πόνο στην κοιλιά, πόνο και απώλεια κίνησης, σε κάποια άρθρωση, σπασμούς, επίμονο πονοκέφαλο, σύγχυση και άλλα συναφή, μπορεί να έχουν πολλές διαφορετικές αιτίες και δεν είναι, πάντα, σημάδια φυματίωσης (41). Παρά την ανυπαρξία, ακόμη, διαγνωστικών μεθόδων ακριβείας (11, 38-9),⁴¹ θα πρέπει οι γιατροί του να είχαν διαγνώσει, μάλλον, σωστά (41). Πάντως, η περίπτωση του δεν θα επρόκειτο για καμιά από τις άλλες υποκείμενες νόσους, πλην ίσως, μιας χρόνιας βρογχίτιδας, που, επίσης, θα έπρεπε, και, μάλλον, σωστά, να παραμερισθεί (41).⁴² Το αργότερο, από τότε που δραπετεύσε από τις φυλακές του Τεπελενιού (1: 49), αν και, πολύ φανερό, αυτό, ίσως, κατέστη αργότερα (μετά την αξίωσή του της καπετανίας των Αγράφων, «ήτις απετέλει (...) τιμάριον του Ιωάννου Ράγκου», οπότε και «συμφιλιωθείς μετά του θείου του Γώγου Μπακόλα, παρεσύρθη εις το Κομπότι και πολεμή-

σας επληγώθη» (3: 794β)), λόγω της επιβάρυνσης του οργανισμού του, όχι τόσο, από το τραύμα του, καθώς ήταν «μεγαλόψυχος εις τας σκληραγωγίας μολονότι ην αδύνατος» (4β), όσον από την (όπως, τουλάχιστον, ο ίδιος ενόμιζε) εις βάρος του, αδικία (3, 1: 123-39),⁴³ την οποία αυτό, επίμονα, του εθύμιζε,⁴⁴ θα πρέπει να είχε, πέραν της αιμόπτυσης, τον χαρακτηριστικό βρόγχο στη φωνή των φυματικών, πόνο στον θώρακα, πυρετό, νυχτερινές εφιδρώσεις, ανορεξία, απώλεια βάρους, κόπωση (1: 49, 3: 794β).

Όμως, τα συμπτώματα αυτά, ίσως, όχι, ακόμα (τουλάχιστον, σε διαγνωστικό βαθμό), την αιμόπτυση, τα είχε, σε μικρότερο βαθμό και λιγότερη ένταση, από παλαιότερα (πρβλ., 4β).⁴⁵ Όταν έβγαине από το μπουντρούμι του Τεπελενιού, ήταν, ήδη, εικοσιτριών, περίπου, χρονών (πρβλ., 1: 49). Μάλλον, τότε, στις δύσκολες συνθήκες της εκεί κράτησής του, θα είχε αναζωπυρωθεί η αρρώστια του (1: 49, 7β-19), η οποία πρέπει να ήταν παλαιότερη (4β, πρβλ., 45). Από μικρός, υπέφερε, από την αρρώστια αυτή, και, τακτικά, κατέφευγε σε ιατροσόφους, αλλά και σε Έλληνες και ξένους γιατρούς.⁴⁶ Που, βέβαια, προφανώς, μη έχοντας απτά δείγματα φθίσης, στα χέρια τους, δεν βρίσκανε, στην ουσία, τίποτα, που να τους έκανε να μπορούν να την διαγνώσουν, επακριβώς (7, 12, 14, 20^α, 24^α-β, 32, 37, 38, 39, 40^α-ζ, 41^α-γ, 42). «Η κλινική έναρξις» της (και συχνότερης, όπως εδώ) λανθάνουσας φυματίωσης, «τα φαινόμενα είναι μάλλον αόριστα, ήτοι: εξάντλησις, προϊούσα ανορεξία, ελαφρά ύψωσις» «((...) «δέκατα»)» «της θερμοκρασίας, ιδίως κατά την εσπέραν (...)»⁴⁷ «Το πρόσωπον» (όπως στην περίπτωση του (4β: 38)⁴⁸) «είναι χλωμόν (...)» (47). Ήταν «πάντα χλωμός από την αρρώστειαν» του, «που σ' όλη τη ζωή τον βασάνιζε.» (48β) Το «σώμα» του ήταν «υπομέλαν» (4β: 38, 45: 10). «Το όνομά του Καραϊσκάκης (...) είναι από το τούρκικο «κατάμαυρος»» 48β: 225), συγκεκριμένα, «εκ της τουρκικής λέξεως καρά (=μαύρος) και της λέξεως Ίσχος, η οποία επισημαίνεται επώνυμον ιστορικής οικογενείας της Δυτικής Στερεάς».⁴⁹ Αυτό, βέβαια, ίσως, του ήταν κληρονομικό, αφού και ο φερόμενος ως πατέρας του Δημήτριος Ίσκος απεκαλείτο, επίσης, Καραϊσκος (49),⁵⁰ πατέρας του ήταν «ο γνωστός αρματολός Καραϊσκος».⁵¹ «Βαπτισθείς εις μεγάλην σχετικώς ηλικίαν από τον Ανδρέαν Καραΐσκον» (προφανώς, για να μην αποφανεί, ότι ήταν ο πατέρας του (46), καθώς ήταν «άγνωστου πατέρα»⁵²) «και υπηρετήσας επί τινα χρόνον αυτόν, προσέλαβε, κατά την κρατούσαν συνήθειαν, το όνομά του υποκοριστικώς, εκ τούτου δε έκτοτε εγνωρίσθη με το όνομα του Καραϊσκάκη.» (3: 793γ) «Και στ' αλήθεια ήταν» (και εξ αυτού «τόσον συμπαθής την όψιν» (3: 794^α, β., 4β: 38) πολύ μελαχροινός (...).» (48: 225) «Για τη μαυρίλα του αυτή» (στην οποία χωνευόταν η χλωμάδα του (48: 225, 4β: 38, 45: 10)) κι ο Κολοκοτρώνης», ακόμα (όχι, μόνον, ο κόσμος⁵³!), «τον έλεγε Γύφτο». 48: 225) Προσέχοντας το «μακρύ και λεπτόν» πρόσωπό του (4β: 38), δεν μπορούσε να μην παρατηρήσεις το σώμα του.⁵⁴ «Η απίσχνανσις είναι συχνή κατά τας αρχάς έτι της φυματίσεως.» (47: 223β) Το σώμα του ήταν «ισχνόν» (47: 38, 4β: 10) («ήταν (...) αδύνατος» (48: 225)) και «ασθενές» (4β: 38). Ο Καραϊσκάκης, κατά τα φαινόμενα, τουλάχιστον, θα πρέπει να ήταν, σίγουρα, φυματικός από μικρός (46).

Αλλά δεν του φαινότανε (4β: 38)! Μέχρι και πολύ πιο μετά, ήταν αεικίνητος, τόσο δραστήριος, τόσο ζωντανός (4β: 38, 46)! Τα δύσκολα («άραχλα») παιδικά χρόνια του «του σκλήρυναν την καρδιά και τον έκαναν σωστό αγρίμι».⁵⁵ «Από τη μητέρα του ορφάνεψε πριν ακόμα γίνη τριών χρόνων και πατέρα δε γνώρισε ποτέ του.» (4β: 38, 53:

6-16) «Έτσι ολομόναχος βρέθηκε στη ζωή.» (4β: 38) «Ήταν δεν ήταν» (αν δεν ήταν τρία (1: 38)) «οχτώ χρονών» («όταν ο Κ. έγινε 8 ετών» (50β)) «όταν πέθανε η μάνα του.» (55, βλ., 46) Ούτως ή άλλως, η μάνα του, «τον ανέθρεψε καθώς ήτο επόμενον εις γυναίκα»,⁵⁶ δίνοντάς τον, κάποια στιγμή, σε «γυναίκα κάποιου τσέλιγγα Πουλιάννα», η οποία «βύζαξε πολύ ή λίγο το παιδί»,⁵⁷ ενώ η ίδια «περιήρχετο τας επαρχίας διά να πορίζεται τα προς το ζην» (56): «Γύριζε δηλαδή στα χωριά» (στης Καρδίτσας τα μέρη (56, 1: 38)) «η μάνα πουλώντας κεριά, σταυρούς, μοσκολίβανο κι άλλα τέτοια εκκλησιαστικά είδη και πλήρωνε» την «γυναίκα να της κρατάει το παιδί» (1: 38). «Κατά τα πρώτα έτη του βίου του ο Καραϊσκάκης διέτρεψε παρά το χωρίον Γράλιστα των Αγράφων πλησίον γυναικός Σαρακατσανίσσης, ονόματι Πουλιάννας, εις την οποίαν η καλογραία μήτηρ του τον είχεν εμπιστευθή προς φύλαξιν και ανατροφήν, εκείνης περιφερομένης τα χωρία προς πώλησιν «αγιοτικών» ειδών και αποθανούσης μετά οκτώ έτη από τα γεννήσεώς του». (49) Ίσως αυτό ήταν που έκανε τον κόσμο να νομίζει ότι πέθανε τόσο (στα τρία χρόνια του παιδιού!) ενωρίς (46). Ίσως, ο ηγούμενος του μοναστηριού του Άη Γιώργη, έπειτα από τα τρία χρόνια, που, ίσως τότε, το ενωρίτερο, έλεγε ο κόσμος, ότι πέθανε η μάνα του, έδωσε τον μικρό Γιώργο στον τσοπάνο του μοναστηριού Πουλιάννα να τον μεγαλώσει μαζί με τις θυγατέρες του (48: 12). Πουλιάννα λεγόταν και η βυζάστρα, που πλήρωνε η Ζωή, για να τον μεγαλώσει (57: 175). Αυτή ήταν η γυναίκα του τσέλιγγα (1: 38).

Ήταν σαν να «κατέβηκε απ' τα ουράνια ένας Αητός / τις δυο φτερούγες του άπλωσε σιγά – σιγά / ίσκιο για να του κάνει».⁵⁸ «Αυτή λοιπόν ήταν η μοίρα του Καραϊσκάκη»: «Να πέσει μικρός στα ξένα χέρια, χωρίς της μάνας τη στοργή και του πατέρα τη φροντίδα.» (1: 39) «Από τότες», που πέθανε η μάνα του, «όλα γύρω του γίνηκαν σωστή κόλαση» (55): «άμα πέρασαν μερικά χρόνια, τούδωσαν οι σαρακατσάνοι μια γκλίτσα και τον έστειλαν να φυλάει τα ζωντανά του μοναστηριού», «στις στρούγγες και τις στάνες» των οποίων, «βοσκώντας και σκαρίζοντας τα πρόβατα σ' απάτητες βουνοκορφές, πέρασε τα πρώτα χρόνια του» (1: 39). «Μεγάλωσε σε ξένα χέρια, στην αρχή, στην αρχή με κάποιο τσοπάνη Πουλιάννα, κι ύστερα πήγε μπιστικός σε διάφορους τσελιγκάδες.» (48: 12) «Μέχρις ηλικίας οκτώ ετών διέμενε εις Μαυρομάτι» και, εκείθεν, «περιφερόμενος γυμνός και ανυπόδητος επερίεφεροτο κατά το πλείστον εν Γραλίστα».⁵⁹ Είναι αληθές: «Μισόγυμνος, ξυπόλυτος, θεονήστικος πολλές φορές, πάσκιζε να κάνει σωστά τη δουλειά του για να τρώει τίμια το ξεροκόμματο, που τούδινε ο Πουλιάννας, ή κάποιο άλλο αφεντικό.» (1: 39) Δεν ήταν, όμως, δυστυχώς, αυτό, μόνον: «Οι ξένοι, που το είχαν στη δούλεψή τους» («όσο μεγάλωνε σβέλτος, έξυπνος και φιλότιμος, τόσο πιο πολύ τον φόρτωναν με βαρύτερες δουλειές»), «γύρευαν περισσότερη δουλειά από το θεόφτωχο παιδί, για να τους πληρώση το ξεροκόμματο, που του δίνανε να τρώη». (55)

Ναι. «Κουρελής και ξυπόλυτος, χωρίς στρωσίδι και σκέπασμα, απροστάτευτος και παντέρμος, ζούσε τώρα δω μέσα σε κάποια σπηλιά κλέβοντας φρούτα στους αγρούς ή αρπάζοντας καμιά κότα» και «όταν τον έπαιρναν μυρουδιά τα χωριατόπουλα και τον έστρωναν στο ανελέητο πετροβολητό αυτός αποκρίνονταν με βρισιές και βλαστήμιες κι έκοβε δρόμο, για να φανερωθεί άξαφνα εκεί που δεν τον περίμεναν», «τους έπαιρνε τότε τις πλάτες και, μαθημένος στη ριζιά της πετριάς σαν βοσκαρούδι που ήταν, πετροβολούσε κι αυτός και τους τσάκιζε» και, «άμα έσπαζε κανένα κεφάλι,

έτρεχε πάλι να τρυπώσει μέσ' στη σπηλιά σαν αγρίμι»: δυστυχώς, «πάνω στο συναίσθημα που του άφησε η εγκατάλειψη της μάνας και των κακών η περιφρόνηση, έρχεται τώρα να προστεθεί και τούτος ο κατατρεγμός». (1: 41)

Ναι. «Όλοι τους όμως τον κακομεταχειρίστηκαν και κάποια μέρα ο Καραϊσκάκης έπιασε το βουνό». (48: 12) «Μέρα με τη μέρα η σκληρή δουλειά και η καταφρόνηση θόλωσαν το νου του και τον έκαναν να πάρη τη μεγάλη απόφαση». (55) «Έγινε κλέφτης». (48: 12) «Παράτησε τους Σαρακατσαναίους τσελιγκάδες, έφυγε από το Μαυρομάτι και τράβηξε για τη Γράλιστα, ένα χωριό» (σ' αυτό, η μητέρα του «ενεπιστεύθη την ανατροφήν του εις μίαν γυναίκα» (50β: 237^α)), «που βρίσκεται πέντε ώρες δρόμο από την Καρδίτσα πάνω σε μια βουνοπλαγιά των Αγράφων.» (55) «Ο Καραϊσκάκης», όντως, «πέρασε δύσκολη παιδική ηλικία με τους Σαρακατσαναίους». ⁶⁰ «Τα πρώτα του χρόνια τα πέρασε πολύ δύσκολα, αποδιωγμένος από όλους». ⁶¹ «Από το Μαυρομάτι η Ζωή», η μάνα του, «γλύστρησε τότε στα Γιάννενα και το παιδί απόμεινε πάλι σε ξένα κι άστοργα χέρια, όσο που παράτησε κάποτε το χωριό – (...) αγανακτησμένος από την αδικία κάποιου αφεντικού του ή για ν' αποφύγει κάποιο ξέσπασμα τα οργής του εναντίον του – και τράβηξε κατά τη Γράλιστα, το σημερινό Ελληνόπυργο, ένα χωριό ως τρισημίσις ώρες μακριά από το Μαυρομάτι κι ως εξακόσια μέτρα πάνω από το Θεσσαλικό κάμπο», «μέρος», που «στάθηκε το ορμητήριο τα πολεμικής ζωής» του. (1: 40-1) Στα 15 του χρόνια εγκατέλειψε τη θετή του οικογένεια, οργάνωσε μια κλέφτικη ομάδα από συνομηλίκους του και είχε κρησφύγετο μια σπηλιά κοντά στο χωριό Γράλιστα της Καρδίτσας». (60) «Εκεί, κοντά στο χωριό, στη σπηλιά» (όπως λεγόταν (1: 41)) «του Λώλου έστησε το λημέρι του». (55) «Αυτό το δίχως μάνα και πατέρα αλητόπουλο» («Σαν τον Καραϊσκάκη καταντήσατε, βρε!...», φώναζαν «οι μάνες (...) στα παιδιά τους», που αλήτευαν (59)), «δεν άργησε να δείξει» (και επέμενε, πάμπολυ, σε αυτό) «τ' ακριβά του χαρίσματα.» (1: 41) «Κατίσχυσεν», λίαν, συντόμως, «όλων των ομηλίκων του κι αυτά τον πλησίασαν και τον έκαναν φίλο τους». (59)

Ναι. «Τα μόνα άρματα του ήταν η εξυπνάδα και η σβελτοσύνη του». (55: 15) «Η τόλμη του, η ευστροφία του και η τιμιότητά του τον έκαναν να διακριθεί πολύ γρήγορα». (61: 432β) «Ο Αλής, άμα τότε φέρανε μπροστά του, κατάλαβε αμέσως με τι ξεφτέρει είχε να κάνει»: «Ένα παιδί με τόσο πρώιμο αντρισμό, που αναστάτωση τον τόπο μ' ένα μπουλούκι παληκαρόπουλα, δεν ήταν, όχι, ένας κοινός άνθρωπος». (1: 45) «Μόλις ο Καραϊσκάκης έφθασεν εις ηλικίαν να φέρη όπλα και αμέσως συγκατετάχθη εις εν σώμα κλεπτών, σύνηθες καταφύγιον των εχόντων εντονώτερον της ελευθερίας το ελατήριο». (56: 41) Και ήσαν τέτοιοι, ήδη, πολλοί. ⁶² «Ικανούς χρόνους ηκολούθησεν ευτυχώς το έργον τούτο, αλλά τελευταίον η τύχη του πολέμου τον έκανε να πέση ζων εις χείρας ενός σώματος Αλβανών, διωρισμένου παρά του Αλή Πασά προς καταδίωξιν των κλεπτών κατά δε την κρατούσαν συνήθειαν, εστάλη δέσμιος εις Ιωάννινα». (56: 41) «Θάταν ο Καραϊσκάκης τότε ως δεκάξι χρονών». (1: 45) Ένας παλιόγυφτος, για τον Αλή Πασά (55: 34). «Μελαμψός, ξερακιανός, με μαύρα μακριά μαλλιά και μαύρα μάτια που σπίζιζαν». (1: 45) Ο Αλήπασας, για το χατήρι της μάνας του (αλλά, «παράξενο» (55: 35), «δεν ήταν το χατήρι μονάχα της μάνας, που» τον «έσωσε»! (1: 45)), που την γνώριζε (φαίνεται, πως, ίσως, δεν είχε πεθάνει, ακόμα, ⁶³ ή, και να είχε πεθάνει, διατηρούσε σέβας, απέναντί της, για υπηρεσίες, ίσως, απέναντί του, που το άξιζαν (46)), δεν τον χάλασε (56).

Ναι. «Τον έριξε όμως στο μπουντρούμι», απ' όπου, «άμα πέρασε κάμποσος καιρός, όχι μονάχα πρόσταξε να τον βγάλουν από τη φυλακή, μα τούδειξε και ξεχωριστή αδυναμία, τέτοια, που μονάχα για τα παιδιά των ξακουστών αρματολών, που μάζευε γύρω του, να τα κάνει όργανά του έδειχνε». (1: 45) «Ήξερε (...) ο Αλήπασας πως στο τούρκικο λεφούσι δεν μπορούσε να στηριχθή, σαν ερχότανε η ώρα να ρίξη τους κεραυνούς απάνω του ο σουλτάνος»: «αυτοί θ' ακολουθούσαν το σουλτάνο και θα τον εγκατέλειπαν», «στους μόνους που θα μπορούσε να στηριχτή και να υπολογίσει ήταν οι Αρβανίτες και οι Έλληνες». (55: 35) «Ο Καραϊσκάκης πάλι, νοιώθοντας την ξεχωριστή εύνοια του πασά, δε λογάριαζε κανένα στην αυλή του». (1: 45) «Στα Γιάννενα ο Καραϊσκάκης τα περνούσε μια χαρά, γιατί ο Αλή πασάς του είχε ιδιαίτερη αδυναμία.» (60) «Είχε πάρει όλων τον αγέρα και δεν άφηνε κανέναν απείραχτο» (1: 45): «περιβληθείς την πολυτελή στολήν εθεώρησε καλόν ν' ασχημονή». (3: 794β) «Πεισματάρης και καυγατζής, ήταν έτοιμος να πιαστεί από σίδερο, άμα τολμούσε κανείς να τον φωνάξει «Γύφτο» ή «μούλο». (1: 45-6) Τον πείραζε τόσο αυτό (46)! Ήξερε, ότι ήταν καρπός βιασμού της μάνας του, από τον Καραϊσκο, κάτι, που τον πλήγωνε βαθύτατα (49, 50). «Για τούτα τα φερσίματά του» (και τα πιο επίμεμπτα⁶⁴) «οι επίσημοι της αυλής παραπονέθηκαν πολλές φορές στον πασά, αυτός όμως ήξερε τι αξίζει ένας Καραϊσκάκης και δεν έπαιρνε μέτρα εναντίον του». (1: 46) Θα τα πάρει, όμως, αυτός, εναντίον εκείνου, ο οποίος του θύμιζε το ότι ήταν καρπός βιασμού, που, τόσο (ήταν, ασφαλέστατα, αληθές), τον πείραζε (46).

Στα 1798, τον πήρε κατά του πασά Πασβάνογλου (1: 46-8). «Μετά ταύτα», ο Καραϊσκάκης «τον ηκολούθησεν εις την εκστρατείαν εναντίον του πασά του Βιδινίου Πασβάντογλου», κατά την οποίαν, «ελθών εις ρήξιν προς τινα αξιωματικόν του Μουκτάρ πασά, εδραπέτευσε και μη δυνάμενος να σωθή ηυτομόλησε προς τον αποστάτην και ενεκλείσθη μετ' αυτού εις το φρούριον, εν ω παρέμεινε τρεις μήνας». (3: 793γ-4α) Δεν ήταν για κατασκοπία, για χάρη του Αλή πασά! (64, 5β) «Οι χίλιες ξυλιές που τις θυμόνταν σ' όλη του τη ζωή του ο αγωνιστής, «χωρατό» δεν ήταν, κι άλλη εξήγηση δε βρίσκουν παρά τη λιποταξία μονάχα.» (1: 46-8) «Στη εκστρατεία αυτή», βέβαια, «ο Καραϊσκάκης» είχε αφήσει να φανεί, ότι «αιχμαλωτίστηκε από τις δυνάμεις του Πασβάνογλου, ο οποίος τον κράτησε για λίγο καιρό και μετά τον άφησε ελεύθερο.» (61) «Η εκστρατεία του Αλήπασα στο Βιδίνι», άλλωστε, «δε βάσταξε πολύ». (1: 47) «Έτσι, σύντομα, κατά, μάλλον, κακή του τύχη, διότι δεν το ήθελε, όντως, ο Καραϊσκάκης «ξαναβρέθηκε στην υπηρεσία του Αλή πασά». (61)

Ο Καραϊσκάκης, όμως, ήταν «φύση αγέρωχη κι ανυπόταχτη» (1: 47). Ήδη, «δέκα χρονών παιδί κλέφτης σκότωνε τους Τούρκους μέσα στους λόγους και περπάταγε ξυπόλυτος για τα λευτεριά»,⁶⁵ «δώδεκα χρονώ παιδί» «έζωσε τ' άρματα»,⁶⁶ «δεκαπέντε χρονών», το αργότερο, «πέρασε από το Μουζάκι», όπου «έβαλε ένα κορίτσι γνωστό του (...) να του ζυμώσει» «ψωμί», που «πήρε κι έφυγε κλέφτης» (57: 188), ως «έφθασεν εις ηλικίαν να φέρη όπλα και αμέσως συγκατετάχθη εις εν σώμα κλεπτών» (56: 45), το αργότερο (1: 45), «ως δεκάξη χρονών» (56: 45), μάλιστα, «για να κάνει πιο φοβερή την παρουσία του στον πασά» (1: 43), έδειχνε (καθόλου, απίστευτη, για έναν ψυχιατροκλινικοψυχολόγο) αγριότητα (46): «έβαλε κι έκοψαν (...) τα κεφάλια των σκοτωμένων» Τούρκων στρατιωτών, που «έστειλε» «ο πασάς στα Τρίκαλα», για να του σταματήσει τα γιουρούσια, κατά των δικών του, «που ανέβαιναν», στο «Φανάρι», «στο

δάσος να κόψουν ξύλα για τις ανάγκες τους», και «να χαλάσουν τα παιδιά» του, «και του τάστειλε», «πεσκέσι», «παραγεμισμένα με άχυρο» (1: 42-3) («Η ομάς (...) αυτή διενέπνετο από», αληθινά, «σφοδρό μίσος κατά των Τούρκων, οι οποίοι δεν ετόλμων να πλησιάσουν να πλησιάσουν εις τα ορεινά χωρία και περιωρίζοντο εν Φαναρίω.» (1: 184))

Η πρακτική του αυτή φαίνεται να επιμένει και αργότερα (46). Πριν γίνει η μάχη στο Δίστομο,⁶⁷ κεφάλια παραγγέλνει να του φέρουνε (46). «Την επομένη» της νίκης, στην Αράχωβα,⁶⁸ «οι Έλληνες έκοψαν 300 κεφάλια σκοτωμένων Τούρκων» («Τα κεφάλια των» αρχηγών τους, «του Μουστάμπεη και του Κεχαγιάμπεη», «τα έστειλαν πεσκέσι στην κυβέρνηση στην Αίγινα.»), «τα έστησαν σε πυραμίδα και στη βάση της τοποθέτησαν μια πινακίδα που έγραφε: «Τρόπαιον των Ελλήνων κατά των βαρβάρων Οθωμανών, ανεγερθέν κατά το 1826 έτος, Νοεμβρίου 24 εν Αράχωβα». (60, 68) «Οι αιχμάλωτοι εσήκωναν εις επιμήκη δόρατα εννέα ορμαθούς αυτία εις μήκος έκαστος δύο τσαπέλων σύκων», «600, ότι τόσα έπεσαν εις το μερίδιον αυτών των οπλαρχηγών (...).»⁶⁹ Ήτανε βάρβαρος (46). Κι αυτό, με δεδομένο το ότι η ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου είναι, ήδη (αρχόμενη από την ηλικία των πέντε, τουλάχιστον, ετών),⁷⁰ σίγουρα, εγκατεστημένη, εδραίως, στον νου του, μας οδηγεί στα (γνωστά, σε όλους μας) απωθημένα του των πρώτων χρόνων, κατά πάντων, όταν τον πετροβολούσαν (1: 41, 55: 15). Ένας απόβλητος της κοινωνίας (59)!

Αυτό, λοιπόν, αγωνίστηκε, «μόνος με τις εσωτερικές του παρορμήσεις, αντινομίες και αψιθυμίες»,⁷¹ «παλίμβουλος» (4β), να το ξεπεράσει!⁷² «Από μικρός, έρμαιο της τύχης, έζησε μια ζωή γεμάτη στερήσεις και κακομοιριά, γι' αυτό έγινε δύστροπος και καβγατζής, ατίθασος και νευρικός». (51) Ήταν, πράγματι, τόσο «φιλόδοξος» (57: 14), υπέρμετρα φιλόδοξος (71), άσβεστα φιλόδοξος (2), που προ ουδενός ορρωδούσε (46), βάζοντάς τα, έχοντας εγκαταλείψει, στο έλεός της, την οικογένειά του («ο Θεός τούστειλε μια φρόνιμη κοπέλλα, τη Γκόλφω Ψαρογιαννοπούλου, από αρματολική γεννιά, κι αυτή στάθηκε η γυναίκα του» (1: 67), «ωραία γυναίκα»,⁷³ με την οποία έκαναν, όχι έναν (57),⁷⁴ αλλά δυο γιους (1: 67), και, όχι, μόνον (πρβλ., 46), αλλά δυο, επίσης, θυγατέρες (1: 67), τέσσερα (τουλάχιστον! (πρβλ., 46)) παιδιά (1: 67)) και με το ελληνικό κυβερνείο (με κεφάλι, σαν εκείνο του άσπονδου εχθρού του, του Κουντουριώτη, άδειο, από «μυαλό», που δεν ξεπερνούσε, όπως, του είπε, τον «σπόρο» των όρχεων του⁷⁵), προκειμένου να πετύχει τον στόχο του, που ήταν «να άρξη των Αγράφων» (2, 51). «Ενώ επέστρεφεν», κάποτε («1826»), «εις την κατοικίαν του (...) καταβεβαρημένος από την βροχήν, από την λάσπην και από τον κόπον, ιδών πλησίον του τον εθελοντήν» («συγγραφέα αργότερα της βιογραφίας του Δ. Αινιάνα» (57: 14-5)) «τον οποίον εγνώριζεν ότι διά περιέργειαν και φιλοτιμίαν εξέθεσε τον εαυτόν του εις τους κόπους και τους κινδύνους της εκστρατείας· «Βλέπεις (λέγει προς αυτόν) εις ποία βάσανα ήμεθα υποκειμένοι; Και μ' όλα ταύτα ποίος μας το γνωρίζει -; Αν κατά το παρόν (απεκρίθη ο νέος) τα πάθη δεν αφίνουν να γνωρισθώσιν αι εκδουλεύσεις και οι αγώνες σου, δεν πρέπει ν' απελπισθής. Θέλει έλθει καιρός να γνωρίσωσι την αξίαν εκάστου και ν' αποδώσωσι τον ανήκοντα έπαινον και την δικαίαν αμοιβήν. - Γράφε καν (επανέλαβεν ο Καραϊσκάκης) γράφε ό,τι βλέπεις και τούτο θέλει είναι αρκετή ανταμοιβή δι' ημάς». (56) (ισχύει, κατά πάγια τακτική μας, η ιστορική, λεγόμενη, ορθογραφία).

Ο δρόμος για το ασυνείδητο μας οδηγεί, υποχρεωτικά, στην ηλικία κάτω των τριών

ετών, που είναι, αδρομερώς, το χρονικό όριο, κάτω από οποίο δεν γίνεται να θυμάται γεγονότα της ζωής του κανείς (46). Κάπου,⁷⁶ στα 1780 (73, 43α) ή στα 1782 (56),⁷⁷ κάποια Διαμάντω Διμισκή (55: 11-2) ή Ντιμιστή (1: 16), από την Σκουληκαριά της Άρτας (1: 16, 55), εξαδέλφη (1: 16), πρώτη (55), του αρματολού των Ραδοβυζίων Γώγου Μπακόλα (1: 16, 55: 12), μετά τον θάνατο του («ξενοτοπίτη» (55: 12), πρόκριτου (1: 16)) άντρα της, του Ιωάννη Μαυρομματιώτη (1: 16, 55: 12), απελπισμένη, για ό,τι της έγινε (βλ., 55: 12, 1: 26, 5: 120),⁷⁸ κλείστηκε, καλόγρια (1: 26, 55: 12), στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου της περιοχής (55: 12, 1: 29), «περίπου δυο χρόνια» (55: 12), ως Ζωή (1: 29, 55: 12). Εκεί είναι, που, μπαινοβγαίνοντας, «ο φοβερός Δημήτριος Καραϊσκος, αρματωλός του Βάλτου» (55: 12), που, χάνοντας, παλιότερα, το αρματολίκι του Βάλτου, από τον απόγονο του κυρίαρχου των Αγράφων (διάδοχης κατάστασης των Σταθάδων, του Δήμου Σταθά, που ήταν και ο ξακουστός αρματολός του Βάλτου, καθότι πατρίδα του) Γιάννη Μπουκουβάλα, ήρθε (άσυλο και κρυψώνα της κατατρεγμένης κλεφτουριάς), στα Άγραφα, αρματολός τους (με τον θάνατο του προκατόχου του), πια (43α: α', 13, 1: 26), και βίασε την Ζωή.⁷⁹ «Αυτός λυμπίστηκε την ομορφιά της νιας καλογριάς» και, ακόμα και αν δεν βίασε, «της έταξε γάμο και την ξεγέλασε.» (55: 12) Εκεί, σε μια σπηλιά, είναι, που («εκ συνουσίας ανόμου» (79), «λαθραίως» (4β: 156) «καρπός παρανόμου έρωτος» (49)) γεννήθηκε το παιδί (55: 12), που πήρε το όνομα του αγίου του μοναστηριού: Γεώργιος (1: 37), που, κι αυτό ονομάστηκε, με τη σειρά του, «Μονή Καραϊσκάκη».⁸⁰ Οι ντόπιοι, για να μην ντροπιαστεί το μοναστήρι τους, πληρώνοντας, ακόμα, και βαρύ πρόστιμο, για τις ερωτοδουλειές της καλόγριας, μέσα στον ιερό χώρο του μοναστηριού, στον πασά (1: 29), είπαν, ότι, ναι, στην Σκουληκαριά, ήταν, που πιάστηκε το παιδί, και όχι εκεί (73, 56, 43ε, 1: 29).

Όταν γεννήθηκε το παιδί, ο ηγούμενος, ίσως από ευσπλαχνία, ίσως γνωστός ή συγγενής της μάνας του, από τον άντρα της, ίσως από φόβο, από τον πατέρα του, το φρόντισε για λίγον καιρό (1: 37). Ύστερα, το πήρε η μάνα του (4β: 157) και («σε λίγο συννέφιασε το πρόσωπό της και μια πικρή απελπισιά την τύλιξε ολόκληρη» (55: 12)) το 'δωσε στην γυναίκα κάποιου τσέλιγγα (48: 12) και το βύζαινε (48: 12, 4β: 157), και την πλήρωνε, γι' αυτό (1: 38, 56, 57: 175), περιτρέχοντας τα χωριά πουλώνοντας κεριά, σταυρούς, μοσχολίβανο, κομποσκοίνια και άλλα τέτοια πολλά, για τα έξοδα (56, 55: 12-3, 49: δ, 191γ). 'Η (καθώς το «Τι θάκανε τώρα μόνη της με το παιδί», που «Η πόρτα του μοναστηριού έκλεισε για πάντα πίσω της» και «Να γυρίση στο χωριό της ήταν αδύνατο, γιατί δε θα συναντούσε τίποτ' άλλο από την καταφρόνια των δικών της», ενώ «Ν' αναζητούσε τον Καραϊσκο δεν τόθελε η περηφάνεια της», που, από ενωρίτερα, «Η περηφάνεια της δεν την άφησε να τρέξη κοντά στον Καραϊσκο και να του θυμίση το χρέος του» (55: 12-3), ακόμα και για το παιδί της, που, τόσο, αγάπησε (1: 16), και «δεν έλαβεν (...) την σκληρότητα και ανοησίαν να ζητήση να κρύψη τον εν σφάλμα πίπτουσα εις άλλο μεγαλύτερο» (55: 41), ρίχνοντας το παιδί (1: 22)) δεν είχε γάλα⁸¹ ή ίσως φοβόταν, γιατί ίσως να ήταν (κατά τα δικά μας πορίσματα, σίγουρα, ναι) και η ίδια (ίσως, βαριά) φθισικιά (46, πρβλ., 55: 12-3).

Ίσως, από τον άντρα της, που, ίσως, απ' αυτό, πέθανε κι αυτός, τόσον, νέος (46), που δεν πρόλαβε να κάνει, μαζί της, ένα παιδί (55: 12)! Γι' αυτό, ίσως, την εγκατέλειψε και ο πατέρας του (46)! Που, μάλιστα, έπιασε, αργότερα, μακριά, Βάλτο, ξανά, αφήνοντάς τους, στα μέρη τους (55: 12, βλ., 1: 28). Μόνον, ύστερα από χρόνους εφτά ή

οχτώ, κατέβηκαν και τον αναζήτησαν, εκεί, αλλά εκείνος είχε, ήδη, παντρευτεί και δεν τους έπαιρνε να μείνουν, τουλάχιστον, πολύ, εκεί (1: 40). Δεν τους συνέτρεχε, καν, οικονομικά, δεν τον αναγνώριζε, για γιο του, καν, όσο και αν όλος ο κόσμος το ήξερε και τον ήξερε για «ισκάκη», για να τους αναγκάσει να φύγουν, από εκεί, οπότε τι, πραγματικά, να έκαναν άλλο, εκεί (55: 12-3, βλ., 1: 38, 40, 56, 57: 175, 48: 12). Γύρισαν, καταφρονεμένοι, στο Μαυρομάτι, να 'δούν τι θα γίνει, με την περιουσία του άντρα της, και να φύγουν, ξανά, από εκεί (1: 38, 40). Λίγο πιο μετά, η ίδια έπιασε Γιάννενα, στην πρωτεύουσα, όπου και θάρρευε, ότι αυτό θα τα ήταν πιο εύκολο, μπας και 'βρεί του παιδιού της κάποια δουλειά (1: 38, 40, 55: 12-3).

Κρατώντας τον μακριά της (διόλου, όχι από μη αγάπη, αφού, έστω, προϊόν βιασμού, ήτανε το παιδί της, που ήρθε στην θέση παιδιού, που, ως γυναίκα, από τον πρώτο άντρα της, τόσο, θα ήθελε, μα δεν πρόλαβε), για την αρρώστια της αυτή (46). Δεν ήξερε, βέβαια, για την πιθανολογούμενη διαπλακουντιανή μετάδοση της αρρώστιας της από την ίδια της στο παιδί, τι είχε συμβεί, αλλά, σίγουρα, φοβήθηκε ότι «η φυματίσις αποτελεί διά την μητέρα αντένδειξιν προς θηλασμόν έστω και αν η κύησις διεξήχθη καλώς» (47: 4, 2240β)! Ο γιος της γεννήθηκε αδύνατος (48: 225α), αλλά τι αδύνατος, καχεκτικός (4β: 157), αλλά τι καχεκτικός, κοκκαλιάρικος (46), αλλά τι κοκκαλιάρικος, (χαρακτηριστικά, αν όχι, ίσως, παθολογικά), μαυριδερός (4β: 157) (εξ ου και το «καρα», 'μπρός, στο όνομά του, που πάει να 'πεί μαύρος (49: δ, 191), τόσο που ο κόσμος, παρετυμολογώντας, έλεγε, ότι ήταν γιος του κλέφτη Αραπόγιαννου (1: 16) ή ενός τσιγγάνου (1: 16, 64), καθώς, με ένα μαυροκίτρινο, συγκεκριμένα, χρώμα (49: δ, 191), αρρωστιάρης, 'πάνω, σ' αυτά (46), αλλά, με τίποτα, αυτό δεν της έλεγε ότι του είχε μεταδώσει, διαπλακουντιανά (η διαπλακουντιανή μετάδοση της φυματίωσης μπορεί να είναι σπάνια, όχι, όμως, απίθανη), τον βάκιλο της αρρώστιας της (47: 2234β). Ο κόσμος έλεγε ότι «από την κακοπέραση (...) τον χτύπησε η φυματίωση, που τον βασάνισε σ' όλη τη ζωή του» (48: 225)! Σίγουρα, όμως, ήξερε, τι είχε αυτή: ο φόβος της, ακριβώς, μην του μεταφέρει την φθίση της, την έκανε, κατ' αρχάς, να τον δώσει, όχι, μόνο, για βύζαγμα, αλλά και για την ανατροφή του, σε άλλη γυναίκα, που θα την πλήρωνε, έτσι κι αλλιώς, πράγμα, που την έκανε να περιτρέχει τα χωριά, για να βγάλει τα έξοδά της, γι' αυτό, ζυγίζοντας, ναι, τα πράγματα, έκανε το χειρότερο, για την ψυχολογία του παιδιού, βάζοντας (φυσικό, όμως, για μια μάνα), πάνω από αυτό, την υγεία του (46).

Μη ορρωδώντας προ ουδενός, ο Καραϊσκάκης έκανε τα πάντα, για να γίνει αρχιστράτηγος, συμμαχώντας, κάποτε, και με τον εχθρό, για να το πετύχει.⁸² Από τότε, από μικρό παιδί, είχε βαλθεί να γίνει μεγάλος και τρανός και να εξουσιάζει όλους εκείνους, που τον πετροβολούσαν με δύναμη που δούλευε μέσα του αδιάκοπα μια ενστικτώδη αντίδραση, στην ταπείνωση και στην καταφρόνια, που δοκίμασε, από τα χρόνια του τα μικρά, που έκανε το (παλαιόθεν) αρρωστιάρικο κορμί του να κάνει, εντελώς, ανενεργό τον βάκιλλο της φυματίωσης, μέσα του, μέχρι την ώρα, που τον εμφάνισε, στο κάτεργο του Τεπελενιού, 23 χρονών («φιλάσθενος», «άρρωστος», «πάντα χλωμός από την αρρώστεια, που σ' όλη του τη ζωή τον βασάνιζε» (48: 225), τότε ήταν, που «παρουσιάστηκαν πολύ έκδηλα τα συμπτώματα της φυματίωσης», από την οποία «φοβερή (...) αρρώστια» «υπέφερε» «όλη τη ζωή» του (61: 11, 433γ) και, έκτοτε, συχνά, «πυρέσσω διαρκώς εκ φυματίωσης» (82), «εφέρετο επί φορείου» (50β: 238α). Η εξέλιξη της αρρώστιας του ήταν ραγδαία (50β: 238α, 52: 11, 179β, 48:

225β). Του συστήθηκε πλήρης αποχή από κάθε πολεμική δραστηριότητα (49: δ, 191). Συνέχισε, απτόητος, κάποτε μεταφερόμενος, από τους συμπολεμιστές του, σε φορείο, λόγω της πλήρους εξάντλησής του (49: δ, 193α, 46). Ήδη, στην πολιορκία της Ακρόπολης ήταν σε, όντως, προχωρημένο στάδιο φυματίωσης και χειροτέρευε συνεχώς (52: 13, 71, 49: 193γ). Τον πρόλαβε η σφαίρα.

Ευχαριστίες

Σε Ευριπίδη Κ. Δημουλά, Έλλη Κ. Βέλλιου, Θεοδώρα Ευ. Παπαδημητρίου, Αγγελική Α. Κουτσαβλάκη, Δημήτρη Γ. Λιόβα, Μαργαρίτη Ι. Πουρνάρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ.Η. Πέτρου, *Καραϊσκάκης (από τη σπηλιά του Μαυρομματιού στην άφθαρτη δόξα)*. Έκδοσις Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου Μαυρομματίου Καρδίτσας («Καραϊσκάκη»), Καρδίτσα 1973, 49.
2. Γ. Ασπρέας, «Καραϊσκάκης», *Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, Εγκυκλοπαιδικαί Εκδόσεις Ν. Νίκας & Σία Ε.Ε., τ. 7 (Κ – Κόνων), 271^β-3^α, 272^α, χ.χ.
3. Γ.Δ. Κορομηλάς, «Καραϊσκάκης, Γεώργιος, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», τ. δέκατος τρίτος (Ίλιτσα – Καστέλιο), 793^γ-5, 794^α, Εκδοτικός Οργανισμός ο «Φοίνιξ» Ε.Π.Ε., Ιδρυτής Ιδιοκτήτης Παύλος Δρανδάκης, «Έκδοσις Δευτέρα ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων», Αθήναι 1928.
4. Νίκος Βαρδιάμπασης, «Αντί προλόγου», *Ιστορικά*, 128 (28 Μαρτίου 2002): Γεώργιος Καραϊσκάκης, Ελευθεροτυπία· Χ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα Πολεμικά*, τ. Β', αρ. 30, *Σειρά των απομνημονευμάτων των αγωνιστών του 21*, εκλογή Γ. Τσουκαλά, Εκδ. Οίκος Χ. Κοσμάδης και Σία, αρ. 3, φωτοτυπημένο, σχετικό αρχειακό υλικό από πολλές πηγές, σε αντιπαράβολή, με αυτά.
5. Ι. Βλαχογιάννης, «Άπαντα», Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, σχετ., Δ. Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Κυψέλη, Αθήνα 1962, 50, σχετικό αρχειακό υλικό από πολλές πηγές, σε αντιπαράβολή, με αυτό.
6. Ευ. Γκίπης, στο Γ. Βλαχογιάννης, *Ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη / Ανέκδοτα – Γνωμικά – Περίεργα*, Αθήνα: Εκδόσεις Γ. Μόσχου, 3, σχετικό αρχειακό υλικό από πολλές πηγές.
7. Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, «Tuberculosis fact sheet No° 104», Νοέμβριος 2010· V. Kumar, A.K. Abbas, N. Fausto, and R.N. Mitchell, *Robbins Basic Pathology*, Saunders Elsevier, 2007⁸, 516-522· World Health Organization «Epidemiology, Global tuberculosis control: epidemiology, strategy, financing, 2009», *The sixteenth global report on tuberculosis*, (2011), 6-33.
8. Α. Konstantinos, «Testing for tuberculosis», *Australian Prescriber*, 33, 1, (2010), 12-18, J. Grosset, «Mycobacterium tuberculosis in the Extracellular Compartment: an Underestimated Adversary», *Antimicrobiological Agents Chemotherapy*, 47, 3 (2003), 833-6.
9. E. Cole, and C. Cook, «Characterization of infectious aerosols in health care facilities: an aid to effective engineering controls and preventive strategies», *American Journal Infection Control*, 26, 4 (1998), 453-64, σχετικό συμπληρωματικό αρχειακό υλικό από πολλές πηγές.

10. M. Nicas, W.W. Nazaroff and A. Hubbard, «Toward understanding the risk of secondary airborne infection: emission of respirable pathogens», *Journal Occupation Environmental Hyg*, τ. 2 αρ. 3 (2005), 143–54, *σχετικό συμπληρωματικό αρχειακό υλικό*, σε αντιπαραβολή, με αυτό.
11. R.E. Chaisson, and N.A. Martinson, «Tuberculosis in Africa-combating an HIV-driven crisis», *The New England Journal of Medicine*, 358, 11, (2008-03-13), 1089-92.
12. P.G. Gibson, M. Abramson, R. Wood-Baker, J. Volmink, M. Hensley, and U. Costabel (επιμ.), *Evidence-based respiratory medicine*, Oxford: Blackwell, '2005, 321, *σχετικό αρχειακό υλικό*.
13. M. Möller, and E.G. Hoal, «Current findings, challenges and novel approaches in human genetic susceptibility to tuberculosis», *Tuberculosis (Edinburgh, Scotland)*, 90 (2) (Μάρτιος 2010), 71-83, *φωτοτυπημένο, σχετικό αρχειακό υλικό* σε αντιπαραβολή με αυτό.
14. S.D. Lawn, and A.I. Zumla, «Tuberculosis», *Lancet* 378 (9785) (2011-07-02), 57-72.
15. B.I. Restrepo, «Convergence of the tuberculosis and diabetes epidemics: renewal of old acquaintances», *Clinical infectious diseases: an official publication of the Infectious Diseases Society of America*, 45, 4 (2007-08-15), 436-8, *σχετικό υλικό αρχείου στη Βιβλιοθήκη του Οργανισμού μας*, αντιπαραβλητέο με το εδώ.
16. «Targeted tuberculin testing and treatment of latent tuberculosis infection». American Thoracic Society, *MMWR Recomm Rep*, 49 (RR-6) (Ιούνιος 2000), 1-51.
17. R.N. van Zyl Smit, M. Pai, W.W. Yew et al, «Global lung health: the colliding epidemics of tuberculosis, tobacco smoking, HIV and COPD», *The European Respiratory Journal: Official Journal of the European Society for Clinical Respiratory Physiology*, 35, 1 (Ιανουάριος 2010), 27-33.
18. *Centers for Disease Control and Prevention (CDC) (Ed.)*, «Core Curriculum on Tuberculosis: What the Clinician Should Know», *Division of Tuberculosis Elimination*, ⁵2011, 24.
19. D.D. Griffith, and C. Kerr, «Tuberculosis: disease of the past, disease of the present», *Journal Perianesth Nurs*, 11 (4), (1996), 240-5, *αρχειακό υλικό* στη Βιβλιοθήκη του Οργανισμού μας.
20. G.L. Mandell, J.E. Bennett, and R. Dolin (επιμ.), '250', *Mandell, Douglas, and Bennett's principles and practice of infectious diseases*, Philadelphia, PA: Churchill Livingstone/Elsevier, ⁷2010· D. Behera, *Textbook of pulmonary medicine*, Jaypee Brothers Medical Publishers, New Delhi ²2006, ²2010, 457· S.K. Jindal (επιμ.), *Textbook of Pulmonary and Critical Care Medicine*, Jaypee Brothers Medical Publishers, New Delhi χ.χ., 549, 525· M.P. Golden, and H.R. Vikram, «Extrapulmonary tuberculosis: an overview», *American Family Physician* (2005), 72, 9, 1761-8· Seth, S.K. Vimlesh, *Essentials of tuberculosis in children*, Jaypee Bros, Medical Publishers, New Delhi ³2006, 249· Thomas M. Habermann, and Amit K. Ghosh (επιμ.), *Mayo Clinic internal medicine concise textbook*, Mayo Clinic Scientific Press, M.N. Rochester 2008, 789· Frederick S. Southwick, «Chapter 4: Pulmonary Infections Diseases: A Clinical Short Course», *McGraw-Hill Medical Publishing Division*, 10.12.2007², 104, 313-4· M. Niederweis, O. Danilchanka, J. Huff, C. Hoffmann, and H. Engelhardt, «Mycobacterial outer membranes: in search of proteins», *Trends in Microbiology*, 18 (3) (Μάρτιος 2010), 109-16· B. Madison «Application of stains in clinical microbiology», *Biotech Histochem*, 76 (3), 2001, 119-25· T. Parish, and N. Stoker, «Mycobacteria: bugs and bugbears (two steps forward and one step back)», *Molecular Biotechnology*, 13, 3, (1999), 191-200· R.D. Semba, and M.W. Bloem (επιμ.), *Nutrition and Health in Developing Countries*, Peter Piot (εισαγωγή), Totowa, NJ: Humana Press, ²2008, 291· S. Niemann et al, «Mycobacterium africanum Subtype II Is Associated with Two Distinct Genotypes and Is a Major Cause of Human Tuberculosis in Kampala, Uganda», *Journal of Clinical Microbiology*, 40, 9 (2002), 3398-405· S.N. Niobe-Eyangoh et al, «Genetic Biodiversity of Mycobacterium tuberculosis Complex Strains from Patients with Pulmonary Tuberculosis in Cameroon», *Journal of Clinical Microbiology*, 41, 6 (2003), 2547-53· A.Q. Ashton, *Mycobacterium Infections: New*

- Insights for the Healthcare Professional*, Scholarly Editions, 1968, 2011· G.E. Pfyffer, R. Auckenthaler, J.D. van Embden, and D. van Soolingen, «Mycobacterium canettii, the smooth variant of M. tuberculosis, isolated from a Swiss patient exposed in Africa», *Emerging Infectious Diseases*, 4 (4) (Οκτ.-Δεκ. 1998), 631-4· G. Panteix, M.C. Gutierrez, M.L. Boschirol, M. Rouviere et al., «Pulmonary tuberculosis due to Mycobacterium microti: a study of six recent cases in France», *Journal of Medical Microbiology*, 59 (Pt 8), Αύγ. 2010, 984-9· Medical Laboratory Science: *Theory and Practice*, New Delhi: Tata McGraw-Hill, 2000, 473.
21. «Zur Pathogenie der Impetigines, Auszug aus einer brieflichen Mitteilung an den Herausgeber», [Müller's] *Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medizin*, 1839, 82· O.R. McCarthy, «The key to the sanatoria», *Journal R Soc Medicine*, 94, 8 (Αύγ. 2001), 413-7· Kentucky: Mammoth Cave long on history, *CNN* (27 Φεβρ. 2004), σχετικό, υλικό, στο Αρχείο μας.
 22. Nobel Foundation (Ed.), *The Nobel Prize in Physiology or Medicine*, 1905.
 23. *Hippocrates, Aphorisms*, R.R. Trail, «Richard Morton (1637-1698)», *Medical History*, 14 (2) (Απρ. 1970), 166-74· P.S. Sledzik, and N. Bellantoni, «Bioarcheological and biocultural evidence for the New England vampire folk belief», *American Journal of Physical Anthropology*, 94 (2), (Ιούνιος 1994), 269-274· *The Chambers Dictionary*, New Delhi: Allied Chambers India Ltd., 1998, 352· B.M. Rothschild, L.D. Martin, G. Lev et al., «Mycobacterium tuberculosis complex DNA from an extinct bison dated 17.000 years before the present», *Clinical Infection Dissertation*, 33 (3) (Αύγ. 2001), 305-11· N. Konomi, E. Lebowohl, K. Mowbray, I. Tattersall, D. Zhang, «Detection of Mycobacterial DNA in Andean Mummies», *Journal of Clinical Microbiology*, 40 (12), 2002, 4738-40· S.D. Lawn, and A.I. Zumla, ό.π.· A. Zink, C. Sola, U. Reischl, W. Grabner, N. Rastogi, H. Wolf, and A. Nerlich «Characterization of Mycobacterium tuberculosis Complex DNAs», *Journal of Clinical Microbiology*, 41 (1), (2003), 359-67· J. Pearce-Duvet, «The origin of human pathogens: evaluating the role of agriculture and domestic animals in the evolution of human disease», *Biol Rev Camb Philos Soc*, 81 (3) (2006): 369-82· I. Comas, and S. Gagneux, «The past and future of tuberculosis research», *PLoS pathogens*, 5 (10), (2009 Oct), e1000600.
 24. Κ. Σπυρόπουλος και Κ. Καρκούλιας, *Αιμόπτυση: Σημεία και Συμπτώματα*, Έκδοση 1.1, Πάτρα 2015· Κ. Σπυρόπουλος, *Ακτινολογία Θώρακος*, Ιατρικές Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, (τροποποιημένη έκδ.) 2003· Κ. Καρκούλιας, Πανεπιστήμιο Πατρών / Σχολή Επιστημών Υγείας / Τμήμα Ιατρικής / Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα, υλικό από προσωπικά μαθήματα σε φοιτητές μου.
 25. E. Houben, L. Nguyen, and J. Pieters, «Tuberculosis», *Curr Opin Microbiology*, 2006.
 26. R. Skolnik, *Global health 101*, Burlington, MA: Jones & Bartlett Learning, 2011, 253.
 27. C. Pomeroy (επιμ.), «*Management of antimicrobials in infectious diseases: Impact of antibiotic resistance*», Humana, Totowa, N.J. 2009 «αναθεωρημένη», Arch. G. Mainous III, 74.
 28. M.R. Khan, *Essence of Paediatrics*, Elsevier India, 2011, 401, σχετικό αρχειακό υλικό.
 29. J. Herrmann, and P. Lagrange, «Dendritic cells and Mycobacterium tuberculosis: Which is the Trojan horse?», *Pathologic Biology (Paris)* 53 (1) (2005), 35-40, σχετικό αρχειακό υλικό.
 30. L.V. Crowley, *An Introduction to Human Disease: Pathology and Pathophysiology Correlations*, Jones and Bartlett, Sudbury, Mass. 2010, 374, σε αντιπαραβολή, σχετικό υλικό στο Αρχείο μας.
 31. A. Harries, *TB / HIV a Clinical Manual*, World Health Organization, Geneva 2005, 75.
 32. Th.M. Habermann, and A.K. Ghosh (επιμ.), *Mayo Clinic internal medicine: concise textbook Rochester*, Mayo Clinic Scientific Press, MN 2008, 789· J.T. Jacob, A.K. Mehta, and M.K. Leonard, «Acute forms of tuberculosis in adults», *The American Journal of Medicine*, 122 (1) (Ιαν. 2009), 12-7.

33. R. Agarwal, P. Malhotra, A. Awasthi, N. Kakkar and D. Gupta, «Tuberculous dilated cardiomyopathy: an under-recognized entity?», *BMC Infectious Disease*, 5, 1 (2005), 29.
34. S.K. Jindal (επιμ.), «*Textbook of pulmonary and critical care medicine*», New Delhi: Jaypee, ό.π., φωτοτυπημένο σχετικό αρχειακό υλικό στην Βιβλιοθήκη του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
35. M.P. Golden, and H.R. Vikram, «Extrapulmonary tuberculosis: an overview», *American family physician*, 2005, 72, 9, 1761-8, σχετικό υλικό Βιβλιοθήκης του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
36. S.K. Vimlesh Seth, *Essentials of Tuberculosis in Children*, ό.π., 249.
37. P. Escalante, «In the clinic. Tuberculosis», *Annals of Internal Medicine*, 150, 11 (2009-06-02), ITC61-614, quiz ITV616, αρχειακό υλικό Βιβλιοθήκης του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
38. J. Bento, A.S. Silva, F. Rodrigues, and R. Duarte, «Diagnostic tools in tuberculosis», *Acta medica portuguesa*, 24, 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2011), 145-54, σχετικό υλικό αρχείου.
39. Μ.Γ. Μαντζουράνη, *Βήχας – Αιμόπτυση – Πληκτροδακτυλία*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / Ιατρική Σχολή / Α' Παθολογική Κλινική, 8.4.2014, σχετικό υλικό στο Αρχείο μας.
40. P. Goh, M. Lin, N. Teo et al., «Embolization for hemoptysis: a six-year review», *Cardiovasc Intervent Radiol*, 2002, 25: 17-25· B. Hirshberg, I. Biran, M. Glazer, et al, «Hemoptysis: etiology, evaluation, and outcome in a tertiary referral hospital», *Chest*, 1997, 112: 440-444· C.M. Jones, T. Athanasiou, «Is virtual bronchoscopy an efficient diagnostic tool for the thoracic surgeon?», *Ann Thorac Surg*, 2005, 79, 365-374· D.P. Naidich, S. Funt, N.A. Ettenger et al, «Hemoptysis: CT-bronchoscopic correlations in 58 cases», *Radiology*, 1990, 177, 357-362· K. Swanson, M. Johnson, U. Prakash, et al., «Bronchial artery embolization: Experience with 54 patients», *Chest*, 2002, 121, 789-795· Γ. Μαθιουδάκης & Α. Μαθιουδάκης, *Αιμόπτυση*, Πνευμονολογικό Κέντρο Αθηνών / Θεματολόγιο Πνευμονολογίας, 2η ενημέρωση 11/01/2016· Ν. Λαυρέντης, *Αιμόπτυση: Πέντε κοινές αιτίες και πότε να επισκεφτείτε γιατρό*, 19 Ιουλίου 2018 05:02, ιατροί πνευμονολόγοι Mayo Clinic, 2021, αρχειακό σχετικό υλικό στην μεγάλη Βιβλιοθήκη του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
41. J.Z. Metcalfe, C.K. Everett, K.R. Steingart, A. Cattamanchi, L. Huang, P.C. Hopewell, and M. Pai, «Interferon-γ release assays for active pulmonary tuberculosis diagnosis in adults in low- and middle-income countries: systematic review and meta-analysis», *The Journal of Infectious Diseases* 2011-11-15, Suppl 4: S1120-9, 204· M. Sester, G. Sotgiu, C. Lange, C. Giehl et al, «Interferon-γ release assays for the diagnosis of active tuberculosis: a systematic review and meta-analysis», *The European Respiratory Journal: Official Journal of the European Society for Clinical Respiratory Physiology*, 37, 1, 2011, 100-11· J. Chen, R. Zhang, J. Wang, L. Liu, Y. Zheng, Y. Shen, T. Qi, and H. Lu, «Interferon-gamma release assays for the diagnosis of active tuberculosis in HIV-infected patients: a systematic review and meta-analysis», *PloS one*, 6, 11, 2011, e26827· K.R. Steingart, L.L. Flores, N. Dendukuri, I. Schiller, S. Laal, A. Ramsay, P.C. Hopewell, and M. Pai, «Commercial serological tests for the diagnosis of active pulmonary and extrapulmonary tuberculosis: an updated systematic review and meta-analysis», *PLoS medicine*, 8, 8, 2011, e1001062.
42. Κ. Κότσιφας, «Ο αναπνευστικός ασθενής στο ΤΕΠ», *7ο Εκπαιδευτικό Συμπόσιο Α' Κλινικής Εντατικής Θεραπείας Ιατρικής Σχολής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, 2020, Α. Δημητρακόπουλος, *Αιμόπτυση: συχνότερα αίτια και αντιμετώπιση*, «Εσωτερική Παθολογία», 2019.
43. Βλ. Ν. Κασομούλης, *Απομνημονεύματα*, 1940, 366· Ι. Βλαχογιάννης, στο Ν. Κασομούλης, τ. Α', 382-3· Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων Αγών*, 1873, αρ. 14-15, 13· Η. Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, 1963, 172· Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική επανάσταση*, τ. Ζ' («ανέκδοτος»), 246, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα»,

- Αθήναι ³1958· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορικά Πραγματεία, Καραϊσκάκης*, 1889, 25, αρχειακό υλικό στην μεγάλη Βιβλιοθήκη του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
44. Βλ., Nuckolls, 1972, και Berkman, 1977, στην Αναγνωστοπούλου, *Ψυχολογία της Υγείας* I, ΑΠΘ / Τμήμα Ψυχολογίας, Ξηρογραφία, Θεσσαλονίκη 1993: 37-8, *Ψυχολογία της Υγείας* II, 1994: 15-6, πρβλ., Seligman, στην Αναγνωστοπούλου, 1993: 35-6, 1994: 13-4, σχετικό υλικό στο Αρχείο μας.
45. Π. Σούτσος, *Λόγος πανηγυρικός προ του τάφου του Καραϊσκάκη*, 1846, 10, αρχειακό υλικό.
46. Κ.Β. Δημουλάς, Ευ.Κ. Δημουλάς, Έ.Κ. Βέλλιου, Θ.Ευ. Παπαδημητρίου, και Α.Α. Κουτσαβλάκη, «Ο γιος της καλογριάς», Σειρά *Η Ψυχοβιοπαθολογία στην Ιστορία, Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση: Οργανισμός Ψυχοβιοαναλυτικής Μόρφωσης* «έκ τῶν ὑστέρων», Λάρισα 2021.
47. Κ. Οικονομίδης (Διευθυντής) [Θ. Μάνος και Κ. Οικονομίδης («εκδότης και διευθυνταί»)] (χ.χ.). *Μέγα Λεξικόν της Ιατρικής εικονογραφημένον μετά πλήρους και απλοποιημένου συστήματος Διαγνωστικής και Θεραπευτικής συντεταγμένον τη επιμελεία δεκάδος επιλέκτων και γλωσσομαθῶν ιατρῶν ὅλων των κλάδων ἐπὶ τη βάσει των νεωτέρων και σπουδαιοτέρων ομοίας φύσεως Γαλλικῶν και Γερμανικῶν συγγραμμάτων*, τ. 4ος (Ν-Ω), 2238α, Αθήναι, σχετικό υλικό στο Αρχείο μας.
48. Τ. Λάππας, Καραϊσκάκης Γεώργιος, στο Χ.Θ. Μηχιώτης (έκδ.), *Θησαυρός Γνώσεων / Μεγάλη Παιδική και Σχολική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3ος (Η, Θ, Ι, Κ, Λ), Έκδοση τέταρτη («βελτιωμένη και συγχρονισμένη»), 225, Αθήναι, σχετικό υλικό στην μεγάλη Βιβλιοθήκη του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
49. «Καραϊσκάκης Γεώργιος», *Γενική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια μετά πλήρους Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης (ἐπὶ τη βάσει της γενικής εγκυκλοπαιδικῆς ὕλης του «Grand Larousse Encyclopédique», προσαρμοσθείσης ὑπὸ της Επιστημονικῆς Εταιρείας των Ελληνικῶν Γραμμάτων «Πάπυρος»)* Πάπυρος - Λαρούς, τ. 8ος, 191γ, Επιστ. Εταιρεία, ό.π.
50. Τ. Κανδηλώρος, «Καραϊσκάκης, Γεώργιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΓ' (Ίλιτζα – Καστέλιον), 828β, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ», Ε.Π.Ε., Παύλου Δρανδάκη, Α.Γ. Τσιούνης (εποπτεία συντάξεως), «Καραϊσκάκης Γεώργ.»., *Μεγάλη Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια*, Επιμορφωτικός Εκδοτικός Οργανισμός, τ. 9ος (Ιγνάτιος – Κέδρος), Αθήναι ³1978, 237α.
51. Καραϊσκάκης Γεώργιος, *Σειρά Γνώσεων «Επιστήμη και Ζωή»*, τ. 8ος (Ιταλία – κηρήθρα), Θεσσαλονίκη, Εκδοτικές και Εμπορικές Επιχειρήσεις Χατζηϊακώβου Α.Ε., 198β, σχετικό υλικό.
52. Καραϊσκάκης Γεώργιος, *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Γιοβάνη δημοτικού – γυμνασίου – λυκείου (-) πανεπιστημίου – μεταπτυχιακών σπουδών στη δημοτική*, Εκδοτικός Οίκος Χ. Γιοβάνη, τ. 11ος, αρ. 179β, φωτοτυπικό σχετικό υλικό στην μεγάλη Βιβλιοθήκη του Μορφωτικού Οργανισμού μας.
53. Ν. Βαρδιάμπασης, «Το πορτρέτο του ήρωα / Ο 'γιος της καλογριάς': ζωή και θάνατος», *Ελευθεροτυπία: Ιστορικά*, 128, ό.π., 6-16, 6α, 28.3.2002, φωτοτυπικό σχετικό υλικό στο Αρχείο μας.
54. Μ. Μασκλιέ, *Η μελέτη της ομορφιάς του σώματος*, Αθήνα χ.χ.· Paul C. Jagot and P. Oudinot, *Πρακτική μέθοδος αναπτύξεως της προσωπικής γοητείας (η φυσική επίδραση, το αισθητικό θέλγητρο)*, μτφρ. Ε. Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις «Βιβλιοθήκη για όλους», Αθήναι 1961, 125-6· Κ. Δημουλάς, *Σχέσεις αυθορμήτου ομιλίας και ψυχοσωματικής υποστάσεως του ομιλούντος*, Βραβείο Πανευρωπαϊκού Διαγωνισμού Επιστημονικής Επιδόσεως των Νέων, Philips Α.Ε., Αθήναι 1975, 67· *Νευροψυχολογική εκτίμηση της μεταβλητότητας των συναισθημάτων*, Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ψυχολογίας / Μεταπτυχιακός Κύκλος Σπουδών Κοινωνικής – Κλινικής Ψυχολογίας / (Τομέας Κλινικής Ψυχολογίας) Θεσσαλονίκη 1998, 17-8· *Θέματα Εργασιακών Σχέσεων*, Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα / Σχολή Διοίκησης Οικονομίας / Τμήμα Λογιστικής, Λάρισα

- 2001, 38-42· *Βιομηχανική Ψυχολογία, ό.π., Τουριστική Ψυχολογία, ό.π., Θέματα Κοινωνιολογίας, ό.π., Φθινόπωρο 2001, 34-8· Ανθρώπινες σχέσεις, ό.π., 2004, 38-45.*
55. Θ. Ροδάνθης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Ελληνική Παιδική Βιβλιοθήκη, 14, 14, Εκδόσεις Κένταυρος Ο.Ε., Αθήναι χ.χ., και *σχετικό αρχειακό υλικό*, στη Βιβλιοθήκη μας.
56. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, αρ. 8, *σχετικό φωτοτυπημένο και λοιπό υλικό* στο Αρχείο μας.
57. Γ. Βλαχογιάννης, *Άπαντα*, 175, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, *σχετικό αρχειακό υλικό*.
58. Α. Αντωνιάδης, *Ο Κατσαντώνης, εποποιία αρματωλών*, 1873, *σχετικό υλικό* στο Αρχείο μας.
59. Π. Αλεξανδρής, στον Βλαχογιάννη, 184, *σχετικό αρχειακό υλικό* στη Βιβλιοθήκη μας.
60. Ι. Ζούλα, «Γεώργιος Καραϊσκάκης (1780-1827)», *Το Βήμα / Ιστορία, Οι μάχες του Ελληνισμού / Νίκες και ήττες που έγραψαν την ελληνική ιστορία*, 16: Χαϊδάρη – Αράχωβα – Φάληρο 8.6.2003, Οι αντίπαλοι: 244-5, *φωτοτυπημένο σχετικό αρχειακό υλικό* στην Βιβλιοθήκη μας.
61. Α. Μαλιάρης (Δ/ντής έκδ.), «Καραϊσκάκης, Γεώργιος», *Νέα Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11ος (ιππόκαμπος (-) Καρλαίλ), 432γ, Μαλλιάρης Παιδεία / Έθνος Πήγασος Εκδοτική Α.Ε., Αθήνα 2006.
62. Κ.Β. Δημουλάς, «Ο κλέφτης». *4ος Διεθνής Λογοτεχνικός Διαγωνισμός «200 χρόνια Λευτεριάς και Ελληνισμού»* (Ελλην. Πολιτιστ. Οργάνωση «Νόστος», συνεργασία με Ένωση Λογοτεχνών Αργεντινής και Εταιρία Ελλ. Λογοτεχνών, υπό την αιγίδα Γεν. Γραμματείας Απόδ. Ελληνισμού και Δημόσ. Διπλωματίας του Υπουργ. Εξωτερικών Ελλάδας, με την στήριξη των: Πρεσβείας Αργεντινής (Ελλάδα) και Πρεσβείας Ελλάδας (Αργεντινή), Ινστιτούτου Θερβάντες (Αθήνα), Φιλελλ. Εταιρείας (Ιταλία), Ομοσπονδίας Ελλην. Κοινοτήτων (Βραζιλία), Ισπανο-Λατινοαμερικανικής Ακαδημίας Καλών Γραμμάτων (Μαδρίτη), Κοινωφ. Ιδρύματος «Μαρία Τσάκος» (Μοντεβιδέο), Κέντρου Αρχ., Βυζ. και Νέων Ελλην. Σπουδών «Φώτιος Μαλλέρος», Φιλοσ. Σχολής Παν/μίου Χιλής (Σαντιάγκο), Διεθνούς Εταιρίας Φίλων «Νίκου Καζαντζάκη», Ελληνοχιλιανού εμπορικού και πολιτιστικού Επιμελητηρίου, Οργανισμού για την Διάδοση της Ελληνικής Γλώσσας, Ένωσης Ελλήνων Λογοτεχνών και Συγγραφέων των Πέντε Ηπείρων, Ελληνικής Κοινότητας Σαντιάγκο, Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου κ.ά.). *Αρχείο μας*.
63. Βλ. «Σκουφάς» Άρτας, *σχετικό φωτοτυπημένο υλικό για την ό.π. ηλεκτρονική περιοδική μηνιαία σειρά μας*.
64. Γ. Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία, παράλληλο σχετικό υλικό αρχείου* για αντιπαραβολή.
65. Γ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, έκδ. γ', 138, *σχετικό υλικό αρχείου* για αντιπαραβολή.
66. «Στοματική παράδοση που σώθηκε στη Γράλιστα» (Θ.Η. Πέτρου, 44), *παράλληλο υλικό*.
67. Δ. Κόκκινος, ό.π., 1974, Τ. 5, 554-556, Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', Εν Αθήναις 1863, «Εκ του «Ευαγγέλιμου» Δ. Καρακατζάνη, Γ. Κρέμος, (1839-1926), *Χρονολόγια της Ελληνικής Ιστορίας: προς χρήσιν παντός φιλομαθούς, ιδία δε των εν τοις γυμνασίοις μαθητών*, Τυπογραφείον Δημητρίου Ιασεμίδου, Εν Αθήναις 1879.
68. Δ. Κραβαρτόγιαννος, «Η μάχη της Αράχωβας υπό τον Γ. Καραϊσκάκη, 18-24.11.1826, 1826: ο έκτος και πιο κρίσιμος χρόνος για την Ελληνική Επανάσταση», *Ιστορικά*, 278: *Οι μεγάλες μάχες του 1821*, *Ελευθεροτυπία* (2005), 38-43, *παράλληλο σχετικό υλικό αρχείου* στη Βιβλιοθήκη μας.
69. Γ. Βλαχογιάννης, *Προπύλαια*, τ. Α', 82, χ.χ., *σχετικό υλικό αρχείου*.
70. Δ. Παπαδοπούλου, «Θετικές μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς», στο Δ. Παπαδοπούλου και Δ. Μαρκουλής, *Θετικές και αρνητικές μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς*. εκδοτικός Οίκος αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, 161 κ.ε.. (στο Αρχείο μας πλείστες όσες εργασίες μας επ' αυτού).
71. Μ. Γιαλουράκης (Δ/ντής συντ.), «Καραϊσκάκης», *Εγκυκλοπαίδεια έγχρωμη Δομή*, τ. 13ος (Κάμψα – Κιν), 71α, Αθήνα: Εκδόσεις «Δομή», *παράλληλο σχετικό υλικό αρχείου*.
72. Ά. Άντλερ, *Ατομική Ψυχολογία*, μτφρ. Νίκ. Βώκου, Εκδόσεις «Βιβλιοθήκη για όλους», Αθήνα χ.χ., Κ.Β. Δημουλάς, *Η επιθετικότητα, ως μη γεγονός, χειρόγραφη προπτυχιακή καταγραφή*.
73. Γ. Γαζής, *Βιογραφία των Ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Γ. Καραϊσκάκη*, στίχοι, επί ερωτήματός του «τι απήλαυσε εις τον κόσμον τούτον», Αίγινα 1828, και *Λεξικόν της Επανάστασεως*

και άλλα έργα, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971, *χειρόγραφες σχετικές καταγραφές μου*.

74. Γ. Βλαχογιάννης, 119, «και άλλοι βιογράφοι του ήρωα» (Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 67).
75. Δ. Μπαϊρακτάρης, στο Γ. Βλαχογιάννης, *Ανέκδοτα*, 8-9, *σχετικό υλικό* για αντιπαραβολή.
76. «Δεν υπάρχει ομοφωνία στις πηγές για το πότε γεννήθηκε ο Καραϊσκάκης», δίνοντας «παλότερες ή μεταγενέστερες χρονολογίες» των παραδεδομένων (Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 15).
77. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία, ό.π.*, εκδ. οίκος. Κοσμάδκη και Σία, και *Ιστορικά Πραγματεία, Καραϊσκάκης*, 1889, Ιωάννης Ζαμπέλιος, *Γ. Καραϊσκάκης*, τραγ. 6η, 1843.
78. Σ. Ξένος, *Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως*, ¹1852, ²1874, 285, Κώστας Κρυστάλλης, *Άπαντα*, εκδ. Αυλός, 620, Κ.Β. Δημουλάς, *Ο γιος της καλόγριας*, ανέκδοτη χειρόγραφη εργασία.
79. Δ. Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα*, ²1853, 213.
80. Γ. Κουρνούτος, στον Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, *ανέκδοτο σχετικό υλικό αρχείου* για αντιπαραβολή.
81. Δ. Αδαμίδης, «Σημασία του μητρικού θηλασμού και η ανάγκη προώθησής του ειδικά στις μέρες μας», (Συνέντευξη) *Συνέδριο για τον μητρικό θηλασμό*, Ξάνθη, 27.2 – 3.3.2013.
82. «Καραϊσκάκης», *Κοινωνιολογικό και Πολιτικό Λεξικό*, Κ-, 1600.

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει τα δύσκολα παιδικά χρόνια του Γεωργίου Καραϊσκάκη, φιλόνικου μέχρι βωμολοχίας, έχοντας, προφανώς, υπόγεια στο μυαλό του τη μάνα που τον εγκατέλειψε. Υποφέροντας από εκείνη την εποχή, πέρα από την ψυχοκοινωνική πίεση που υφίστατο, από φυματίωση, χωρίς καμιά ίαση, παρέμενε στο μυαλό του ως το απόπαιδό της, γενικεύοντας την (λόγοις) αντικοινωνικότητά του.

Συμπράττοντας στην ανταρσία κατά του σουλτάνου: Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στο Βιδίνι (1798)

Γιώργος Κουτζακιώτης*

Από τις πενιχρές πληροφορίες που διαθέτουμε για τα πρώτα χρόνια του «στρατιωτικού» βίου του Γεωργίου Καραϊσκάκη, μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια μόνον εκείνες που αναφέρονται στην ολιγόμηνη δράση του στο Βιδίνι της σημερινής Βουλγαρίας.¹ Ωστόσο, στις βιογραφίες του ήρωα, οι πληροφορίες αυτές, αν δεν παραβλέπονται, αναπαράγονται χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό.² Εξάιρεση αποτελεί η «βιογραφική καὶ ἀρχειακή μελέτη» του Γ. Βλαχογιάννη ο οποίος, με τα λιγοστά ιστοριογραφικά δεδομένα της εποχής του, προσπάθησε να εγγράψει τις ίδιες πληροφορίες στα ιστορικά συμφραζόμενά τους. Μάλιστα ο Βλαχογιάννης διατύπωσε σειρά εύλογων υποθέσεων για τη δράση του ήρωα στο Βιδίνι³ που δεν έτυχαν της δέουσας προσοχής από τους μεταγενέστερους.

Οι εν λόγω πληροφορίες προέρχονται από τον Γεώργιο Γαζή, τον γραμματικό του Καραϊσκάκη, και αποτελούν, σύμφωνα με τη διαπίστωση του Βλαχογιάννη,⁴ τις μόνες άγνωστες ειδήσεις που ο Γαζής μας παραδίδει για τον ήρωα. Συγκεκριμένα, ο Γαζής γράφει στη *Βιογραφία*:

Όταν ὁ Ἀλῆ πασιᾶς ἐπῆγεν εἰς τὸ Βιδίνι κατὰ τοῦ Πασβάντογλου, ὁ Καραϊσκάκης ἄφησε τὸν Ἀλῆ πασιᾶ καὶ ἐγύρισε μὲ τὸν Πασβάντογλου, κλεισθεὶς εἰς τὸ Βιδίνι μῆνας τρεῖς· καὶ, διὰ τὰ μὴ γνωρισθῆ ὅτι ἦτον χριστιανὸς (διότι δὲν ἐδέχετο χριστιανούς), μετωνομάσθη Καραλῆς. Όταν ὁμως εὐγῆκεν ἀπὸ τὸ κάστρον, καὶ τὸν ἔβαλεν εἰς τὸ χέρι ὁ Ἀλῆ πασιᾶς, τὸν ἔστρωσεν εἰς τὸν φάλαγκα, καὶ τοῦ ἔδωκεν εἰς τὰ ποδάρια ξυλιαῖς χίλιας.⁵

Τα ίδια λίγο πολύ επαναλαμβάνει ο Γαζής και στο *Λεξικόν της Επανάστασεως*. Ακριβέστερα στο λήμμα «Γεώργιος Καραϊσκάκης» αναφέρει: «Κλεισθεὶς εἰς τὸ Βιδίνι ὁμοῦ μὲ τὸν Πασβάντογλου ὑπομίσθιος, ἐπολέμησε τρεῖς μῆνας κατὰ τῆς Ὑψηλῆς Πόρτας· καὶ ἄλλα τινὰ μεγαλουργήματα ἔπραξε πρὸ τῆς Ἐπανάστασεως»· και στο λήμμα «Πασβάντογλους» προσθέτει: «εἰς τὸν ὁποῖον ἐχρημάτισε παλληκάρι καὶ ὁ Καραϊσκάκης, κλεισθεὶς εἰς τὸ Βιδίνι μαζί του μῆνας τρεῖς, ἀνὰ 100 γρόσια τὸν μῆνα, καὶ ὀνομαζόμενος μὲ τουρκικὸν ὄνομα Καραλῆς».⁶

* Κύριος Ερευνητής, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Πάντως, παρατηρεί κανείς ότι στο *Λεξικόν της Επανάστασεως* αποσιωπάται το γεγονός της τιμωρίας του Καραϊσκάκη από τον Αλή πασά, γεγονός εξάλλου που δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως εκτιμά ο Γ. Βλαχογιάννης με κύριο επιχείρημα ότι «χίλιες ξυλιές δὲ θὰ τίς βαστοῦσε ἓνα παιδί καὶ χωρὶς ἄλλο θὰ πέθαινε» (ο Καραϊσκάκης ήταν τότε 16 χρονών).⁷ Αντίθετα, στη *Βιογραφία* παραλείπεται η πληροφορία για τον μηνιαίο μισθό που λάμβανε ο Καραϊσκάκης, όταν βρισκόταν στην υπηρεσία του Παζβάντογλου.

Τα ιστοριογραφικά δεδομένα για την ανταρσία του Παζβάντογλου⁸ έχουν σημαντικά εμπλουτιστεί από τότε που το ανολοκλήρωτο σχέδιό του Βλαχογιάννη για τον Καραϊσκάκη είδε το φως της δημοσιότητας σε συνέχειες στο περιοδικό *Νέα Εστία*, τρία και πλέον χρόνια μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Είναι λοιπόν καιρός οι πληροφορίες για τη δράση του Καραϊσκάκη στο Βιδίνι να εξεταστούν υπό το φως των νεότερων ιστοριογραφικών δεδομένων, αλλά και παλαιών αναξιοποίητων πηγών, και να “απεγκλωβιστούν” έτσι από τη στείρα επανάληψή τους, στην οποία τις έχει “καταδικάσει” η υπάρχουσα ιστοριογραφία.

Ας επιχειρήσουμε όμως πρώτα να ορίσουμε τις χρονικές συντεταγμένες των συγκεκριμένων γεγονότων του Βιδινίου, για τη χρονολόγηση των οποίων η ελληνική ιστοριογραφία δεν συμφωνεί απόλυτα: Ο Γ. Βλαχογιάννης, με βάση μια ενθύμηση, γράφει ότι ο Αλή πασάς έμεινε στο Βιδίνι από τον Φεβρουάριο έως τον Οκτώβριο του 1798, ενώ ο Δ. Τζάκης αναφέρει ότι η εκστρατεία που οργάνωσε η Υψηλή Πύλη εναντίον του Παζβάντογλου και στην οποία βρέθηκε ο Καραϊσκάκης πλάι στον Αλή πασά έγινε το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς⁹. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ωστόσο ότι η ενθύμηση στην οποία βασίστηκε ο Βλαχογιάννης δεν μας πληροφορεί για το διάστημα κατά το οποίο ο Αλή πασάς έμεινε στο Βιδίνι, αλλά για το διάστημα απουσίας του από τα Ιωάννινα (οπότε σε αυτό το διάστημα περιλαμβάνεται και ο χρόνος των ταξιδιών): «1798 Τὸν φεβρουάριον, πάϊσεν ὁ Ἀλῆ πασᾶς εἰς τὸ βεντήνι. 1798 τὸν Ὀκτώβριον ἐγείρησεν καὶ χάλασεν τὴν πρέβιζαν», μας λέει ακριβέστερα η ενθύμηση.¹⁰ Ο πασάς και η ακολουθία του χρειάστηκαν περίπου έναν μήνα για να φθάσουν στο Βιδίνι, αλλά το ταξίδι της επιστροφής τους πιθανώς ήταν συντομότερο: «Ἐνα μηνουῦ περβάτιμα δέκα μερῶν τὸ κάνει», αναφέρει ο Χατζή Σεχρέτης στην *Αληपाσιάδα* του εξιστορώντας με δόση υπερβολής τον εσπευσμένο γυρισμό του πασά στα Ιωάννινα.¹¹ Η μαρτυρία της ενθύμησης για τον χρόνο αναχώρησης του Αλή για το Βιδίνι συνάδει και με μια πληροφορία που μας δίνει ο Friedrich Wilhelm Ernst von Knobelsdorf, έκτακτος απεσταλμένος της Πρωσίας στην Υψηλή Πύλη, στην αλληλογραφία του με τον Φρειδερίκο Γουλιέλμο Γ΄ συγκεκριμένα, στις 10 Ιανουαρίου 1798, ο Knobelsdorf ανέφερε στον βασιλιά του ότι ο πασάς των Ιωαννίνων, ανταποκρινόμενος στη διαταγή της Πύλης για την αποστολή 2.000 ανδρών στο Βιδίνι, την είχε πληροφορήσει ότι θα έστελνε στρατεύματα πριν από την άνοιξη και μάλιστα 20.000 άνδρες.¹² Πάντως, τον Μάρτιο ο Αλή βρισκόταν ήδη εκεί, αφού ο Peter Philipp von Herbert-Rathkeal, επιτετραμμένος (*internuntius*) των Αψβούργων στην Κωνσταντινούπολη, έγραφε στον προϊστάμενό του υπουργό Εξωτερικών βαρόνο Thugut, στις 13/24 Μαρτίου 1798, ότι στην οθωμανική πρωτεύουσα κυκλοφορούσε η ανεπιβεβαίωτη φήμη πως «ένας γιαννιώτης πασάς δύο ιππουρίδων» είχε ηττηθεί σε μια μάχη από τους στασιαστές του Βιδινίου και πως οι περισσότεροι άνδρες του είχαν λιποτακτήσει.¹³ Ο Αλή

φαίνεται να αναχώρησε από το Βιδίни τον Σεπτέμβριο, αφού μια άλλη επιστολή του Herbert-Rathkeal, με ημερομηνία 14/25 Αυγούστου 1798, μας πληροφορεί ότι ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων «με τα γενναία στρατεύματά του» δεν είχε ακόμη εγκαταλείψει την εκστρατεία.¹⁴ Πάντως, μία από τις πρώτες ενέργειες που έκανε ο Αλή επιστρέφοντας στο πασαλίκι του ήταν να στείλει γράμμα στον γάλλο αξιωματικό (adjutant-général) Nicolas Roze, αναπληρωτή διοικητή στην Κέρκυρα (καθώς σχεδίαζε την αιχμαλωσία του),¹⁵ πράγμα που γνωρίζουμε ότι έγινε στις 29 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου,¹⁶ ενώ ο *χαλασμός* της γαλλοκρατούμενης Πρέβεζας από τις δυνάμεις του άρχισε λίγες ημέρες μετά (12/23 Οκτωβρίου).¹⁷ Κατά συνέπεια, ο πασάς θα πρέπει να είχε φθάσει στα Ιωάννινα κατά τις αρχές Οκτωβρίου (με το νέο ημερολόγιο). Ας προστεθεί ότι ο «Λέων της Ηπείρου» ήταν ο πρώτος από τους συμμετέχοντες στην εκστρατεία που εγκατέλειψε το Βιδίни με το πρόσχημα ότι το πασαλίκι του κινδύνευε από τους Γάλλους (είχε προηγηθεί η απόβαση του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο στις 20 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1798).¹⁸ Άλλωστε, λίγες ημέρες μετά την αναχώρησή του, στις 16/27 Σεπτεμβρίου, ο Σελίμ Γ' θα εξέδιδε ένα φερμάνι που διέταζε την απόσυρση μέρους των στρατευμάτων από το Βιδίни για τον ίδιο λόγο.¹⁹

Η παλαιότερη βιογραφία του Παζβάντογλου, του Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτζικου (1800), μας πληροφορεί ότι το 1798 ο *καπουντάν πασάς* Κιουτσούκ Χουσεΐν, αρχιστράτηγος της εκστρατείας, είχε συγκεντρώσει στο Βιδίни έως 60.000 άνδρες, αριθμός που δεν απέχει πολύ από εκείνον (περίπου 80.000) που μας παραδίδει ο γάλλος αξιωματικός Mériage στη βιογραφία του ίδιου αγιάνη την οποία συνέταξε λίγα χρόνια μετά (1808).²⁰ Ωστόσο, οι σύγχρονοι των γεγονότων Ignatius Mouradgea d'Ohsson και Frederik Gijsbert van Dedem van de Gelder, διπλωματικοί αντιπρόσωποι της Σουηδίας και των Κάτω Χωρών αντίστοιχα στην Κωνσταντινούπολη, ανέφεραν τότε στις κυβερνήσεις τους ότι 100.000-150.000 στρατιώτες είχαν σταλεί σταδιακά στο Βιδίни.²¹ Την ίδια εκτίμηση (περίπου 100.000), την οποία φαίνεται να είχαν οι διπλωματικοί κύκλοι στην οθωμανική πρωτεύουσα, καταγράφει στο ταξιδιωτικό έργο του και ο φυσιοδίφης Guillaume-Antoine Olivier, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της αναχώρησης των τελευταίων σουλτανικών δυνάμεων από την Κωνσταντινούπολη για το Βιδίни.²² Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η λαϊκή παράδοση, ήδη από τα χρόνια του Mériage, μιλούσε για ακόμη περισσότερους άνδρες (200.000), αριθμός που πιθανώς με το πέρασμα του χρόνου “γιγαντώθηκε” στη συλλογική μνήμη, ώστε αργότερα ο Γ. Γαζής να κάνει λόγο για 400.000. Εντούτοις, η πληροφορία του τελευταίου για τη συμμετοχή δώδεκα πασάδων στην εκστρατεία επιβεβαιώνεται από τον Χατζή Σεχρέτη αλλά και από τον Mériage, ο οποίος προσθέτει ότι συμμετείχε επίσης και μεγάλος αριθμός από άλλους ισχυρούς αρχηγούς (αγιάνηδες).²³ Όσον αφορά ιδιαίτερα τις δυνάμεις του Αλή πασά, ο ίδιος γάλλος αξιωματικός γράφει ότι, σύμφωνα με την παράδοση, μόνο αυτός ο πασάς διέθετε 40.000 άνδρες, αριθμός που ασφαλώς δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αντίθετα, θα πρέπει να θεωρηθεί αξιόπιστη η μαρτυρία του Χατζή Σεχρέτη, ο οποίος αναμφίβολα γνώριζε τα πράγματα από κοντά: «Πέντε χιλιάδες ἄφηκε [ο Αλή πασάς] ανθρώπους ἔς τὰ παιδιά του/ Κι' ἄλλαις χιλιάδες δώδεκα ταῖς πῆρ' ἀπὸ κοντά του». Τον ίδιο αριθμό (12.000) μας δίνει εξάλλου και ο Γαζής, ενώ δεν είναι πολύ μικρότερος και ο αριθμός που παραθέτει ο Νικόλαος Κασομούλης (8.000-10.000). Τον ίδιο λίγο πολύ αριθμό Αλβανών (10.000-

12.000) αναφέρει και ο Olivier, αλλά κάνει λόγο επίσης και για 5.000-6.000 γενίτσαρους υπό τη διοίκηση του Αλή πασά.²⁴ Ίσως γι' αυτό αργότερα ο οθωμανός ιστορικός Αχμέτ Τσεβντέτ Πασά μας πληροφορεί ότι ο πασάς των Ιωαννίνων είχε 15.000 άνδρες στο Βιδίни.²⁵ Από την άλλη πλευρά, ο Mériage εκτιμούσε σε 12.000 τον αριθμό των πολεμιστών που είχε τότε στο πλευρό του ο Παζβάντογλου, σημειώνοντας όμως παράλληλα ότι η παράδοση μιλούσε για περισσότερους (20.000). Ο Olivier μας διευκρινίζει ότι πριν από την πολιορκία ο αγιάνης είχε απολύσει μεγάλο μέρος των στρατευμάτων του και ότι κλείστηκε στο Βιδίни μόνο με τους 12.000 πιο πιστούς και γενναίους πολεμιστές του, την «ελίτ» των ανδρών του.²⁶ Η διευκρίνιση του Olivier εξηγεί προφανώς και την εκτίμηση του D'Ohsson ότι ο Παζβάντογλου διέθετε 40.000 πολεμιστές.²⁷

Η πολιορκία του Βιδινίου από τις σουλτανικές δυνάμεις άρχισε λίγους μήνες μετά την άφιξη εκεί του Αλή πασά. Η V. Moutaftchieva εκτιμά ότι η πολιορκία άρχισε κατά τα τέλη Μαΐου ή τις αρχές Ιουνίου και ότι έληξε στις αρχές Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς, ενώ ο R. W. Zens γράφει ότι η πολιορκία άρχισε στις 20 Ιουνίου και ότι διήρκεσε τρεις μήνες²⁸ (οπότε η πολιορκία θα πρέπει να έληξε στις 20 Σεπτεμβρίου). Ας σημειωθεί ότι και η *Αληπασιάς* κάνει λόγο για τρεις μήνες πολιορκίας, αφήνοντας όμως να εννοηθεί ότι οι επιχειρήσεις συνεχίστηκαν: «Μουχασερέ [πολιορκία] τόν έκλεισαν [τον Παζβάντογλου] τρεις μήνες 'ς τὸ Βιδίни/ Και τὰ δικά του τὰ κλειδιά ἀκόμα δὲν τὰ δίνει».²⁹ Αν η άποψη του Zens είναι ορθή, τότε κατά τη διάρκεια αυτού του τριμήνου ο Καραϊσκάκης ήταν κλεισμένος στο Βιδίни και πολεμούσε ως μισθοφόρος του Παζβάντογλου, πράγμα που σημαίνει ότι ο ήρωας είχε αλλάξει στρατόπεδο με την έναρξη της πολιορκίας. Εντούτοις, σε μια προγενέστερη μελέτη του ο Zens αναφέρει ότι η πολιορκία κράτησε οκτώ μήνες (προφανώς συμπεριλαμβάνει και τις πρώτες αψιμαχίες πριν από την έναρξή της) και ότι οι τελευταίες σουλτανικές δυνάμεις αποσύρθηκαν από το Βιδίни κατά τα μέσα Οκτωβρίου.³⁰ Επίσης, μερικές άλλες πληροφορίες του Γ. Γαζή, τις οποίες θα εξετάσουμε στη συνέχεια, μας δείχνουν ότι τα πράγματα μπορεί να εξελίχθηκαν διαφορετικά και ο Καραϊσκάκης να παρέμεινε στο Βιδίни έως τον Οκτώβριο.

Πάντως, ο Γαζής, διηγούμενος αυτό το γεγονός στη *Βιογραφία*, όπως είδαμε, το παρουσιάζει ως αυτομόληση του Καραϊσκάκη στο στρατόπεδο του Παζβάντογλου, ενώ στο *Λεξικόν της Επανάστασεως* δεν κάνει καμία σχετική νύξη. Ας σημειωθεί, βέβαια, ότι η λιποταξία ήταν ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι επικεφαλής των σουλτανικών δυνάμεων στο Βιδίни από την αρχή των επιχειρήσεων.³¹ Ωστόσο, ο Γ. Βλαχογιάννης, σχολιάζοντας τη διήγηση του Γαζή, εκτιμά ότι ο Καραϊσκάκης άλλαξε στρατόπεδο με την άδεια του Αλή πασά, αν όχι με την εντολή του, και γι' αυτό άλλωστε επέστρεψε αργότερα σε αυτόν· διαφορετικά, όπως υποθέτει εύλογα ο Βλαχογιάννης, θα κινδύνευε η ζωή του ήρωα από τον θυμό του Αλή.³²

Πράγματι, η υπόθεση αυτομόλησης του Καραϊσκάκη στο στρατόπεδο του Παζβάντογλου δεν ευσταθεί αν λάβουμε υπόψη τη στάση που ο ίδιος ο Αλή πασάς τήρησε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας εναντίον του αγιάνη του Βιδινίου. Ο ίδιος ο Γαζής, εξάλλου, φαίνεται να αντιφάσκει, αφού στο *Λεξικόν της Επανάστασεως* μας λέει ότι ο πασάς ήταν «ὁ μυστικός φίλος» του Παζβάντογλου στο σουλτανικό στρατόπεδο και ίσως ο αίτιος για την αποτυχία της εκστρατείας.³³ Ένας από τους συγχρόνους του

Αλή βιογράφους του επιβεβαιώνει την πληροφορία του Γαζή για τη μυστική φιλία των δύο ανδρών. Συγκεκριμένα, γράφει ότι ο πασάς των Ιωαννίνων, ήδη πριν από την αναχώρησή του για το Βιδίνι, βρισκόταν σε επικοινωνία με τον Παζβάντογλου δι' αλληλογραφίας και με μυστικούς απεσταλμένους και, επίσης, ότι είχε λάβει μέρος στην εκστρατεία με σκοπό να την οδηγήσει σε αποτυχία· αυτό το κατάφερε ο Αλή πασάς, όπως προσθέτει ο ίδιος βιογράφος του, αφενός πληροφορώντας τον υποτιθέμενο αντίπαλό του για την κατάσταση του σουλτανικού στρατοπέδου και αφετέρου σπέρνοντας τη διχόνοια στο ίδιο στρατόπεδο.³⁴ Στη δι' αλληλογραφίας επικοινωνία του Αλή πασά με τον Παζβάντογλου αλλά και με τον Εμιντζίκ (αρχηγό ομάδας των ατάκτων Κιρτζαλήδων, συμμάχων του Παζβάντογλου) κατά τη διάρκεια της πολιορκίας αναφέρεται εκτενώς η *Αληपाσιάς*, στην οποία, όπως παρατηρεί ο Γ. Βλαχογιάννης,³⁵ η συμπάθεια του πασά των Ιωαννίνων για τον αγιάνη του Βιδινίου «κρύβεται δύσκολα». Μάλιστα ένα δημοσίευμα του γαλλικού Τύπου της εποχής, το οποίο επίσης εντόπισε ο Βλαχογιάννης, κάνει λόγο και για μια συνάντηση των δύο ανδρών στο Βιδίνι, η οποία είχε προκαλέσει τον φθόνο των άλλων αλβανών πασάδων εναντίον του Αλή, με αποτέλεσμα αυτοί να τον καταγγείλουν στην Υψηλή Πύλη ως υποστηρικτή των Γάλλων (οι Οθωμανοί υποψιάζονταν τους Γάλλους ως υποκινητές της ανταρσίας του Παζβάντογλου³⁶)· έτσι, σύμφωνα με την ίδια πηγή, ο πασάς των Ιωαννίνων, για να διασκεδάσει τις υποψίες της Πύλης, αποχώρησε από την εκστρατεία με πρόσχημα την προστασία του πασαλίκιού του από ενδεχόμενη γαλλική επίθεση.³⁷ Ας προστεθεί ότι και ο *Mériage* αναφέρεται στις αντιπαλότητες των πασάδων, στο σουλτανικό στρατόπεδο, τις οποίες τροφοδοτούσε ο αγιάνης του Βιδινίου, καθώς και στις συνωμοτικές κινήσεις τους με σκοπό την αποτυχία της εκστρατείας.³⁸ Όσον αφορά ιδιαίτερα τον Αλή πασά, αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι κατά την προηγούμενη, πρώτη πολιορκία του Βιδινίου (1795-1796) δεν είχε εμφανιστεί εκεί, με αποτέλεσμα η σουλτανική κυβέρνηση να τον τιμωρήσει για την προδοσία του παύοντας τον γιο του Μουχτάρ από τη θέση του μουτεσαρίφη της Αχρίδας.³⁹

Ο Γ. Βλαχογιάννης πιθανολογεί ότι ο Καραϊσκάκης δεν προσχώρησε στο στρατόπεδο του Παζβάντογλου μόνος του, αλλά με άλλους χριστιανούς συντρόφους του, ένας από τους οποίους θα μπορούσε να ήταν, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, ο Ροντήρης από τα Κράβαρα, ο οποίος συμμετείχε στην ίδια εκστρατεία και είχε στενούς οικογενειακούς δεσμούς με τον Καραϊσκάκη. Επίσης, ο Βλαχογιάννης επισημαίνει ότι, κατά την ίδια (δεύτερη) πολιορκία του Βιδινίου, στην υπηρεσία του Παζβάντογλου βρισκόταν ο Ομέρ Βρυώνης, ο οποίος επίσης γνωριζόταν στενά με τον Καραϊσκάκη⁴⁰ και, επομένως, ο ήρωας είχε ήδη γνωστούς στο αντίπαλο στρατόπεδο και μεταξύ των μουσουλμάνων. Άλλωστε, πιθανώς κατά την ίδια περίοδο βρέθηκε στο στρατόπεδο του Παζβάντογλου και ο καταγόμενος από τα χωριά των Ιωαννίνων Κόντης, ο οποίος αργότερα (1806) αυτομόλησε στο στρατόπεδο των επαναστατημένων Σέρβων και διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην κατάληψη του Βελιγραδίου.⁴¹ Την ομαδική προσχώρηση χριστιανών στο ίδιο στρατόπεδο φαίνεται να επιβεβαιώνει ο Γ. Γαζής, καθώς γράφει στο *Λεξικόν της Επαναστάσεως* ότι ανάμεσα στους εκλεκτούς και πιστούς ιππείς του Παζβάντογλου βρίσκονταν «καὶ Χριστιανοὶ τινες μετασχηματισμένοι ὡς Τούρκοι, σπέρματα ἴσως τοῦ Ρήγα ἑταιρικά»· σε αυτούς περιλαμβάνονταν προφανώς και ο Καραϊσκάκης, αφού ο Γαζής μας λέει στη *Βιογραφία* τα ίδια και γι' αυτόν:

«διὰ τὴν μὴ γνωρισθῆ ὅτι ἦτον χριστιανὸς (διότι [ὁ Παζβάντογλου] δὲν ἐδέχετο χριστιανούς), μετωνομάσθη Καραλῆς».⁴² Ωστόσο, ἡ ἐξήγηση που δίνει ὁ Γαζής γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωα στὸ στρατόπεδο τοῦ Βιδινίου δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητά τῆς ἐποχῆς. Ὁ στρατὸς τοῦ Παζβάντογλου, ὅπως διαπιστώνει ἡ V. Moutaftchieva, ἦταν «πολυεθνικό»: Πέρα ἀπὸ τὰ οτζάκια τῶν γενιτσάρων τοῦ Βιδινίου καὶ τῶν φρουρίων τῆς ἀνατολικῆς Σερβίας καὶ τὰ ἀτάκτα σώματα τῶν μπεκτασήδων ληστῶν τῆς Ροδόπης (Κιρτζαλήδων), περιλαμβάνονταν στὶς τάξεις τοῦ ἐπίσης καὶ χριστιανοὶ τῆς ἐυρύτερης περιοχῆς καὶ γενικότερα κάθε λογῆς ἄνδρες ἱκανοὶ νὰ πολεμήσουν. «Ἐπαγγελματίες ἀντάρτες καὶ δυσαρεστημένοι ἀπὸ κάθε ἄκρη συνέρρεαν πρὸς τὸ Βιδίни», ὅπως γράφει χαρακτηριστικά.⁴³ Μάλιστα ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὸ Σεμλίνο (Ζέμου) που δημοσιεύθηκαν τότε στὸν γαλλόφωνο Τύπο κάνουν λόγο γιὰ ὀρθόδοξα χριστιανικά ναυτικά σώματα καὶ γιὰ χριστιανούς αξιωματικούς που βρίσκονταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀγιάνη τοῦ Βιδινίου. Πιο συγκεκριμένα, πληροφοροῦμαστε ὅτι στὶς 24 Ἰανουαρίου 1798 «μερικὲς ἐκατοντάδες Ἑλλήνων» εἶχαν φθάσει με σάικες στὴ Σεμενδρία (Σμεντέρεβο) καὶ εἶχαν βοηθήσει τὴν ἐκεῖ φρουρά που εἶχε δεχθεῖ ἐπίθεση ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ πασά τοῦ Βελιγραδίου· ἐνῶ ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀναφέρεται ὅτι τὰ τακτικά στρατεύματα τοῦ Παζβάντογλου διοικούνταν ἀπὸ «γᾶλλους, πολωνούς, Ἕλληνες καὶ μουσουλμάνους αξιωματικούς».⁴⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά γνωρίζουμε ὅτι ναυτικά σώματα ἀπὸ τὴν Ὑδρα (150 ἄνδρες), τὶς Σπέτσες (150 ἄνδρες) καὶ τὸν Πόρο (100 ἄνδρες) εἶχαν στρατολογηθεῖ τότε με διαταγὴ τοῦ *καπουντάν πασά*. Ἀκριβέστερα ὁ Κιουτσούκ Χουσεῖν εἶχε ἀπευθύνει δύο φορές *μπουγιουρντί* στὶς ἀρχές τῶν τριῶν νησιῶν γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα (22 Δεκεμβρίου 1797/2 Ἰανουαρίου 1798 καὶ 6/17 Φεβρουαρίου 1798), καθὼς οἱ ἀπαιτούμενοι ναύτες εἶχαν καθυστερήσει νὰ σταλοῦν παρὰ τὶς φοβερὲς ἀπειλές τοῦ· τελικὰ ἡ ἀρμάδα θὰ ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὸ Βιδίни στὶς 16/27 Μαρτίου 1798.⁴⁵ Μάλιστα ἕνα ἄλλο ἐγγράφο μαρτυρεῖ ὅτι, ἀν ὅχι ὅλοι, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ναύτες αὐτοὺς εἶχαν συναντηθεῖ καὶ γνωριστεῖ στὸ Βιδίни με τὸν Ἀλή πασά καὶ προφανῶς καὶ με τοὺς ἀκολουθοῦς τοῦ.⁴⁶

Ἡ ἐξήγηση λοιπὸν που δίνει ὁ Γαζής γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ Καραϊσκάκη σὲ Καραλῆς, ὅταν ὁ ἥρωας ἔλλαξε στρατόπεδο στὸ Βιδίни, εἶναι ἀνυπόστατη. Με τὸ ἴδιο ζήτημα ἀσχολήθηκε καὶ ὁ Βλαχογιάννης που, θεωρώντας δεδομένη τὴν ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Καραϊσκάκη, τὴν ἐρμήνευσε ὡς ἐξῆς: «Τὸ “Καραλῆς” πάλι, ὄνομα τοῦ Ἀλήπασσα (κακός, φοβερὸς Ἀλῆς) κοινὸ στὸν Ἑλληνικὸ λαό, σ’ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ὡς σήμερα, δείχνει τὸ φιλικὸ αἶσθημα τοῦ Καραϊσκάκη πρὸς τὸν ἀφέντη του».⁴⁷ Ἀλλὰ γιὰτί ὁ ἥρωας νὰ ἔλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ ἕνα “πολυεθνικό” στρατό, στὸν ὁποῖο μάλιστα κυριαρχοῦσε τὸ ἐτερόδοξο καὶ “ἀνοιχτό” πρὸς τοὺς χριστιανούς ἰσλάμ (οἱ γενίτσαροι καὶ οἱ Κιρτζαλήδες ἦταν μπεκτασήδες); Ἴσως ὁ Γαζής παρανόησε αὐτό που ἄκουσε ἀπὸ τὸν Καραϊσκάκη. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ἥρωας νὰ τοῦ εἶχε πει ἀπλᾶ ὅτι εἶχε “γίνει” τότε Κιρτζαλής (καὶ ὄχι Καραλῆς), ἐννοώντας ὅτι πολεμοῦσε στὸ Βιδίни μαζί με τοὺς ληστές τῆς Ροδόπης, καὶ ὁ γραμματέας του νὰ τοῦ ἐξέλαβε ὡς ἀλλαγὴ ὀνόματος, μὴ γνωρίζοντας τι σήμαινε ἡ λέξη αὐτή, ἀφοῦ ἡ ἐποχὴ τῶν τρομερῶν Κιρτζαλήδων εἶχε παρέλθει. Πάντως, καθὼς τὰ οτζάκια τῶν γενιτσάρων καὶ τὰ ἀτάκτα σώματα τῶν Κιρτζαλήδων ἦταν αὐτὰ που κυρίως ἀποτελοῦσαν τὸν στρατὸ τοῦ Παζβάντογλου, τὸ πιθανότερο εἶναι ὁ Καραϊσκάκης νὰ πολεμοῦσε στὸ Βιδίни μαζί με Κιρτζαλή-

δες. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι και ο Κόντης «ὄντας πρὸ χρόνων μὲ αὐτοὺς [Κιρτζαλήδες], εἶχε [πλέον] μεγάλην φήμην» το 1806 και ὅτι μετὰ το ξέσπασμα της Σερβικής Επανάστασης πολέμωσε στο Βελιγράδι με ἓνα σώμα χιλίων Κιρτζαλήδων (μεταξὺ των οποίων υπήρχαν και αρκετοὶ χριστιανοί) ὑπὸ την αρχηγία του Γκουσάντζαλι Χαλίλ, του “στρατηγού” του Παζβάντογλου.⁴⁸ Ἀς προστεθεῖ ὅτι ἡ οθωμανικὴ διοίκηση, ὡπως παρατηρεῖ ἡ V. Moutaftchieva, χρησιμοποιοῦσε τότε τον ὄρο *καρατζόβαλι* (*kara-caovali*) για να χαρακτηρίσει γενικά τους διαφόρους τύπους στασιαστών, τους διαφορετικούς πρωταγωνιστές της βαλκανικῆς αναρχίας στα τέλη του 18ου αἰώνα· ἡ βουλγάρα ιστορικός πιθανολογεῖ ὅτι ὁ ὅρος αὐτός ἔχει ετυμολογικὴ σχέση με το ὄνομα Κιρτζά Αλή⁴⁹ (ἐξ ου και το αντίστοιχο τοπωνύμιο της Ροδόπης ἀπὸ το οποίο ἔχουν λάβει την ονομασία τους οἱ Κιρτζαλήδες).

Ὁ Γαζής αναφέρει ἐπίσης, ὡπως σημειώθηκε, και τον μισθὸ που λάμβανε ὁ Καραϊσκάκης ὅταν βρισκόταν στην υπηρεσία του Παζβάντογλου: 100 γρόσια τον μήνα. Το ποσό αὐτὸ αποδεικνύεται υπερβολικὸ ἀν το συγκρίνουμε με τις ἀπολαβές των στρατιωτῶν στο σουλτανικὸ στρατόπεδο κατὰ τη διάρκεια της εκστρατείας του Βιδινίου. Πιο συγκεκριμένα, ὁ κατώτερος μηνιαίος μισθὸς τον οποίον ὁ Αλή πασάς ἔχει καταβάλει στους στρατιώτες του φαίνεται να ἦταν 12 γρόσια, ἐνῶ οἱ ναύτες ἀπὸ την Ὑδρα, τις Σπέτσες και τον Πόρο ἔχουν λάβει 24 γρόσια. Ἀκριβέστερα ὁ μηνιαίος μισθὸς των ναυτῶν ἦταν 14 γρόσια («τῶν συνηθισμένων δεκατεσσάρων γροσίων»), ἀλλὰ ὁ *καπουντάν πασάς* ἔχει διατάξει τότε τα ὑπόλοιπα νησιά που δεν θα ἔστελναν ναύτες να καταβάλουν ἐπιπλέον 10 γρόσια τον μήνα σε καθένα ἀπὸ τους ναύτες των τριῶν νησιῶν.⁵⁰ Κατὰ συνέπεια, ὁ δεκαεξάχρονος και με λίγες ἀκόμη πολεμικὲς ἐμπειρίες Καραϊσκάκης δεν φαίνεται λογικὸ να λάμβανε τότε ἓναν τόσο υψηλὸ μισθὸ.

Ὡς προς το χρονικὸ διάστημα παραμονῆς του Καραϊσκάκη στο πολιορκούμενο Βιδίни, ὡπως αναφέρθηκε, ὁ Γαζής μας πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἥρωας παρέμεινε ἐκεῖ τρεῖς μήνες, χωρίς ὅμως να τους προσδιορίζει. Μάλιστα υπολογίζει λανθασμένα ἀκόμη και το ἔτος κατὰ το οποίο συνέβη ἡ εκστρατεία ἐναντίον του Παζβάντογλου: «Περὶ τὰ 1793 ἐγένοντο ταῦτα», γράφει.⁵¹ Ὡστόσο, ὁ γραμματέας του Καραϊσκάκη, στο *Λεξικὸν της Επανάστασεως*, παραθέτει ἐπίσης μια λεπτομερὴ περιγραφὴ της ἐπιχείρησης που καθόρισε την τύχη της εκστρατείας του Βιδινίου. Ἡ περιγραφὴ της ἐπιχείρησης αὐτῆς, ἀσχολίαστη μέχρι σήμερα στην ιστοριογραφία, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

ὁ δὲ Πασβάντογλος ἐκλέξας δύο χιλιάδας ἵππεῖς ἐκλεκτοὺς καὶ πιστοὺς (ἐν οἷς ἦσαν καὶ Χριστιανοὶ τινες μετασχηματισμένοι ὡς Τοῦρκοι, σπέρματα ἴσως τοῦ Ρήγα ἐταιρικὰ) τοὺς ἔστειλεν ἔξω νὰ λεηλατῶσι μακρὰν τοῦ στρατοπέδου· καὶ εἰς ρητὴν ἡμέραν νὰ συνάξωσι καὶ ἄλλους καὶ νὰ πλησιάσωσιν ἐν καιρῷ νυκτὸς πρὸς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον· καὶ διὰ νὰ μὴ τοὺς καταλάβωσι, νὰ κηρύξωσιν ὅτι ἔρχονται πρὸς βοήθειαν (μιντάτι) τοῦ βασιλικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν Πόσναν καὶ ὅχι ὅτι ἦτον τοῦ Πασβάντογλου· καὶ οὕτω διὰ συνθήματος νὰ ἐπιπέσωσιν αἰφνης, αὐτοὶ μὲν ἔξωθεν κατὰ τοῦ βασιλικοῦ στρατοπέδου, ὁ δὲ Πασβάντογλος ἐξορμήσας ἔσωθεν ἀπὸ τὸ φρούριον συγχρόνως μὲ χιλίους περίπου ἵππεῖς καὶ πεζοὺς, νὰ καταστρέψωσι τὸ βασιλικὸν στρατόπεδον (εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν καὶ τινες σημαντικοὶ φίλοι καὶ κατάσκοποι τοῦ Πασβάντογλου, εἰδοποιοῦντες αὐτὸν τὰ δέοντα ἐγκαίρως). Ἐπιπεσόντες λοιπὸν ἔξαφνα τὴν νύκτα ἀμφότεροι ἔξωθεν τε καὶ ἔσωθεν ὁ Πασβάντογλος, εἰς τὸν πρῶτον ὕπνον τῶν πασιάδων, κατέστρεψαν δι’ ὅλης νυκτὸς τὸ πολυάριθμον

στρατόπεδον τοῦ Σουλτάνου, καὶ ἔφυγαν ὁ Βεζύρης μὲ τοὺς πασάδες γυμνὸς καὶ ἄοπλος. Ὁ δὲ Πασβάντογλους λεηλατήσας οὕτω τὸ στρατόπεδον ἐκεῖνο, ἔμεινεν ἀκατανίκητος πλέον καὶ ἀνενόχλητος ἀπὸ τὸν Σουλτάνον.⁵²

Οἱ δύο παλαιότερες βιογραφίες τοῦ Παζβάντογλου, τοῦ Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτζικου (1800) καὶ τοῦ γάλλου αξιωματικοῦ Mériage (1808) περιγράφουν ἐπίσης τὴν νυκτερινή αὐτή καὶ καθοριστικὴ ἐπιχείρηση:

(Κ. Γεωργιάδης Κούτζικος) Ὁ Πασβανζόγλους ἔκαμεν συγχνὰς κ' εὐτυχισμένας ἐκβολὰς (γιουρούσια ἀπὸ μέσα) καὶ ἀπέκτησεν κατ' ὀλίγον ὀλίγον εἰς τὸ ἴδιον στρατόπεδον (ὀρδί, λάγαρον) πολλοὺς ὁπαδούς. Τελευταῖον, μὲ τὸ νὰ τοῦ ἐπροδῶθῃ ὅλη ἡ κατάστασις τῆς βασιλικῆς ἁρμάτας, ἔκαμεν τὸν Ἰούνιον μίαν ἐκβολὴν τὴν νύκτα, εἰς τὴν ὁποίαν ἔπεσαν 6000 κόσμος ἀπὸ τοὺς βασιλικούς, καὶ ὅλον τὸ στράτευμα μὲ τέτοια βίαν ἐσκορπίσθη, ὅπου ὁ ἴδιος Ναύαρχος (καπιτὰν πασιᾶς) ἔπρεπε νὰ ἀφήσῃ ὅλα τοῦ τὰ σκεύη, κ' νὰ προστάξῃ μόνος τοῦ διὰ νὰ βάλουν φωτιαν εἰς ὅλα.⁵³

(Mériage) Ὁ χειμώνας πλησίαζε. Ὁ Τούρκος δύσκολα υποφέρει τὴ δριμύτητα αὐτῆς τῆς εποχῆς· καὶ ὅλοι διαμαρτύρονταν μOURMOURISTÁ γΙΑ τὴν ἀπόφαση τοῦ ἀρχιστράτηγου ποὺ τοὺς κρατοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τοὺς. Ὁ Κιουτσούκ Χουσεῖν, ἡσυχος στο ἀρχηγεῖο τοῦ, ἀγνοοῦσε αὐτὸ ποὺ συνέβαινε. Κανεὶς δὲν θὰ εἶχε τολμήσει νὰ μιλήσει μπροστὰ τοῦ γΙΑ ἄρση τῆς πολιορκίας.

Ὁ Οσμάν [Παζβάντογλου] ἀποφάσισε νὰ ἐπωφεληθεῖ τῆς ευκαιρίας γΙΑ νὰ καταφέρει ἓνα ἀποφασιστικὸ χτύπημα. Οἱ τολμηρὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν στον χαρακτήρα τοῦ· καὶ ἀκόμη μΙΑ φορὰ ἐπέλεξε τὸν Καρά Μουσταφά [αξιωματικὸ τοῦ Παζβάντογλου] γΙΑ αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση.

Ὁ Καρά Μουσταφά διάλεξε οκτακόσιους ἄνδρες τοῦ ἱππικοῦ, θαρραλέους καὶ ἀπὸ τοὺς πιο ἀτρόμητους. Βγήκε [ἀπὸ τὸ Βιδίνι] κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύκτας καὶ ἔφθασε πολὺ γρήγορα στο ἰδιαίτερο στρατόπεδο τοῦ Κιουτσούκ Χουσεῖν κÁNONTAS πολὺ θόρυβο, χτυπώντας μὲ σπάθες καὶ πυροβολώντας μὲ καραμπίνες καὶ πιστόλια. Ὁ τρόμος προκάλεσε τὴ φυγὴ ὅλων, ποὺ ἐγίνε μεγαλύτερη ἀπὸ τοὺς μυστικούς πράκτορες καὶ τοὺς δυσανεστήμενους. Ὁ καπουντάν πασάς μόλις ποὺ πρόλαβε νὰ διαφύγει, ἐγκαταλείποντας τὰ πάντα, ἀποσκευές, πυροβολικὸ· πέρασε στὴν ἀριστερὴ ὁχθὴ τοῦ Δούναβη, ἐνῶ ὁ Καρά Μουσταφά ἐπέστρεψε θριαμβευτὴς στο Βιδίνι ἀποκομίζοντας τὸ πυροβολικὸ καὶ τεράστια λεία.⁵⁴

Αντιπαραβάλλοντες τὴν περιγραφή τοῦ Γαζή μὲ ἐκείνες τοῦ Γεωργιάδη Κούτζικου καὶ τοῦ Mériage παρατηροῦμε ἐκ πρώτης ὀψεως ὅτι συμφωνοῦν στὰ ἀκόλουθα: α) ὅτι ἡ ἐπιχείρηση ἐκτελέστηκε νύχτα ἀπὸ ἱππεῖς ποὺ βγήκαν ἀπὸ τὸ πολιορκούμενο Βιδίνι καὶ ἐδράσαν μὲ ταχύτητα· β) ὅτι ἡ παρουσία φίλων/οπαδῶν καὶ κατασκόπων/μυστικῶν πρακτόρων τοῦ Παζβάντογλου στο σουλτανικὸ στρατόπεδο συνέβαλε στὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπιχείρησης· καὶ γ) ὅτι τὸ σουλτανικὸ στρατόπεδο διασκορπίστηκε καὶ ὁ καπουντάν πασάς μόλις ποὺ πρόλαβε νὰ διαφύγει, ἀφήνοντας πλοῦσια λάφυρα στον Παζβάντογλου. Παράλληλα, ὁμως, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ γραμματέα τοῦ Καραϊσκάκη διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἄλλες ὡς πρὸς τὰ ἐξῆς: ὁ Γαζὴς ἀνα-

φέρεται σε συντονισμένη δράση δυνάμεων του αγιάνη μέσα και έξω από το Βιδίνι, ενώ ο Γεωργιάδης Κούτζικος και ο Mériage μιλούν μόνο για τη δράση ιππέων του έξω από την πόλη. Επίσης, ο γραμματέας του ήρωα παρουσιάζει διαφορετικά και εκτενέστερα από τον γάλλο αξιωματικό τον τρόπο με τον οποίο οι ιππείς του Παζβάντογλου αιφνιδίασαν το σουλτανικό στρατόπεδο και, επιπλέον, αναφέρει διαφορετικό αριθμό ιππέων. Πρόκειται αναμφίβολα για πρωτότυπες αφηγήσεις που προέρχονται από διαφορετικούς αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων. Και βέβαια δεν θα πρέπει να αναρωτιόμαστε σε ποια μαρτυρία βασίστηκε η αφήγηση του Γαζή. Ο Γ. Βλαχογιάννης παρατηρεί σχετικά: «Γράφοντας όμως ό Γαζής τὰ σύντομα πού θὰ δῆτε ἀμέσως γιὰ τὸν Καραϊσκάκη [αναφέρεται στις πληροφορίες για τη δράση του ήρωα στο Βιδίνι], ἂν καὶ ἀπὸ ὄχι φιλικὸ αἵσθημα βέβαια δὲν μαρτυράει τὴν πηγὴ καὶ δὲν τὸ νομίζει χρέος του νὰ τὸν ἀναφέρει γιατί κανένας ἄλλος δὲν ἤξερε παρὰ ὁ ἴδιος ὁ Καραϊσκάκης τὴν μικρὴν αὐτὴ τραγωδίᾳ, καὶ σὲ στιγμὴ σπάνια καλῆς διάθεσης ἀντίκρου στὸ στενόκαρδον, ἐγώϊστὴ γραμματικὸ του, (τὴν κοινολόγησε)». ⁵⁵

Με αυτό το δεδομένο θα μπορούσε να προσδιοριστεί το τρίμηνο κατά το οποίο ο Καραϊσκάκης βρισκόταν στην υπηρεσία του αγιάνη του Βιδινίου. Για τον χρόνο κατά τον οποίο πραγματοποιήθηκε η επιχείρηση που διέλυσε το σουλτανικό στρατόπεδο, όπως είδαμε, οι δύο παλαιότεροι βιογράφοι του Παζβάντογλου δεν συμφωνούν: Ο Mériage γράφει ότι τότε πλησίαζε ο χειμώνας, ενώ ο Γεωργιάδης Κούτζικος αναφέρει τον Ιούνιο, πράγμα που αποκλείεται, αφού κατά τον ίδιο μήνα μόλις είχε αρχίσει η πολιορκία. Η σχετική ιστοριογραφία δέχεται επίσης ότι τα εν λόγω γεγονότα διαδραματίστηκαν το φθινόπωρο. Πιο συγκεκριμένα, ο Zens γράφει ότι η αποφασιστική αντεπίθεση του Παζβάντογλου έγινε μετά την αναχώρηση από το Βιδίνι των δυνάμεων του Αλή πασά των Ιωαννίνων και του βαλή της Βοσνίας Σιλαχτάρ Μουσταφά πασά, χωρίς να προσδιορίζει χρονικά τα γεγονότα· ωστόσο παραπέμπει στη βιογραφία του Mériage και σε μια αναφορά του Friedrich Wilhelm Ernst von Knobelsdorff, έκτακτου απεσταλμένου της Πρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, με ημερομηνία 7/18 Νοεμβρίου 1798, η οποία μαρτυρεί επίσης ότι η επίθεση του Καραΐ Μουσταφά ανάγκασε τον *καπουντάν πασά* Κιουτσούκ Χουσεΐν να άρει την πολιορκία. Αντίθετα, η V. Moutaftchieva, η οποία εκτός από το κείμενο του γάλλου αξιωματικού φαίνεται να βασίζεται και σε άλλη πηγή, θεωρεί δεδομένο ότι η επίθεση του Καραΐ Μουσταφά έγινε τη νύχτα του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου/6 Νοεμβρίου 1798). ⁵⁶ Πάντως, στις 23 Οκτωβρίου/3 Νοεμβρίου η είδηση για τη διάλυση του σουλτανικού στρατοπέδου στο Βιδίνι ήταν ήδη γνωστή στους διπλωματικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης, αφού ο επιτετραμμένος των Αψβούργων P. P. von Herbert-Rathkeal έκανε τότε λόγο για τους «ολέθρους του δύστυχου σερασκιέρη [αρχιστράτηγου]» στο Βιδίνι. ⁵⁷ Επομένως, ο Καραϊσκάκης βρισκόταν εκεί τουλάχιστον έως τον Οκτώβριο, πράγμα που σημαίνει ότι είχε αλλάξει στρατόπεδο κατά τον Ιούλιο. Κατά συνέπεια, αν δεν είχε μεταβεί αλλού, θα πρέπει να επέστρεψε στα Ιωάννινα περίπου έναν μήνα μετά τον Αλή πασά και προφανώς δεν πραγματοποίησε μόνος του αυτό το μακρινό ταξίδι.

Ανεξάρτητα από τη στάση του πασά των Ιωαννίνων έναντι του αγιάνη του Βιδινίου, ο Καραϊσκάκης και όσοι άλλοι υπήκοοι του σουλτάνου είχαν αλλάξει στρατόπεδο κατά τη διάρκεια της ίδιας εκστρατείας σίγουρα κάτι θα είχαν ακούσει για τις

φιλελεύθερες διακηρύξεις του Παζβάντογλου και δεν αποκλείεται να εμφορούνταν από ανάλογο ενθουσιασμό με τους οπαδούς του για τον δίκαιο αγώνα του εναντίον της σουλτανικής τυραννίας. Διαφορετικά, δεν θα μπορούσε να ήταν τόσο αφελείς, ώστε να δοκιμάσουν την τύχη τους προσχωρώντας για οποιουσδήποτε υλικούς λόγους (αν υπήρχαν) στο στρατόπεδο που φαινόταν εξ αρχής ότι είχε ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας. Ας υπενθυμίσουμε ότι ο αγιάνης του Βιδινίου διέθετε τουλάχιστον οκτώ φορές λιγότερους στρατιώτες (12.000 έναντι 100.000) και, επιπλέον, είχε περιορισμένες δυνατότητες κινήσεων λόγω της πολιορκίας. Η ασύγκριτη υπεροχή των σουλτανικών δυνάμεων ήταν τότε πασιφανής: «Όλες οι δυνάμεις της αυτοκρατορίας εμφανίστηκαν ενωμένες εναντίον ενός μόνο υπήκοού της», έγραφε χαρακτηριστικά ο Mériage.⁵⁸ Μάλιστα σύγχρονοι των γεγονότων διαπίστωναν ότι η πολεμική προετοιμασία του 1798 εναντίον του Παζβάντογλου ήταν ανάλογη με εκείνη που η Υψηλή Πύλη είχε κάνει το 1787 εναντίον των Αψβούργων και των Ρώσων.⁵⁹ Η προετοιμασία αυτή ήταν εύλογη, βέβαια, αφού ο αγιάνης του Βιδινίου είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁰ Επιπλέον, λόγω των φιλελεύθερων διακηρύξεών του, η σύνδεση της ανταρσίας του με τη Γαλλική Επανάσταση θα πρέπει να ήταν αναπόφευκτη στη σκέψη των ανθρώπων της εποχής. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ξένοι παρατηρητές χαρακτήριζαν τότε συχνά τους οπαδούς του Παζβάντογλου ως δημοκράτες.⁶¹ Στους δημοκρατικούς Γάλλους στρέφονταν, όπως σημειώθηκε, και οι υποψίες των Οθωμανών για την ανταρσία του αγιάνη του Βιδινίου. Όσον αφορά ιδιαίτερα τους ορθόδοξους χριστιανούς, η μαρτυρία του Olivier είναι δηλωτική των διαθέσεών τους:

Οι Έλληνες αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της ευρωπαϊκής Τουρκίας· ήταν σημαντικό για τον Παζβάντογλου να τους προσελκύσει προς το μέρος του, κερδίζοντας την εκτίμησή τους και εμπνέοντάς τους τη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη. Γι' αυτό έθεσε σε ισχύ τα διατάγματα του Σουλεϊμάν Α', που είχαν αλλοιωθεί ή αλλάξει από τους σουλτάνους διαδόχους του· τους έκανε να ελπίζουν ότι θα ελαφρύνει τα βάρη τους, τους υποσχέθηκε ελεύθερη άσκηση της λατρείας τους και την κατάργηση αυτής της ατιμωτικής διάκρισης του ραγιά· ταυτόχρονα υιοθέτησε το σύνθημα «ελευθερία και δικαιοσύνη», λέξεις μαγικές, ικανές να ηλεκτρίσουν και τους πιο απαθείς ανθρώπους και να προκαλέσουν την αφοσίωση και τον ενθουσιασμό ενός λαού που στενάζει υπό την πιο σκληρή τυραννία. [...] Οι Έλληνες θεωρούσαν ότι θα γινόταν σύντομα απελευθερωτή τους· όλοι εύχονταν για την επιτυχία των όπλων του.⁶²

Δύσκολα λοιπόν θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο ήρωάς μας, με τη νεανική του φλόγα, δε συμμερίστηκε αυτόν τον ενθουσιασμό και ότι ακολούθησε άβουλα και τυφλά μόνον κάποια εντολή του Αλή πασά για να αλλάξει στρατόπεδο. Άραγε δεν θα είχε ακούσει επίσης στο Βιδίني τους στίχους του *Θουρίου* που υμνούσαν τον Παζβάντογλου και που γι' αυτόν τον λόγο ο Ρήγας θα είχε φροντίσει να σταλούν από νωρίς αντίτυπα του ποιήματος στον φίλο του Δημήτριο Τουρναβίτη, τον έμπιστο του αγιάνη:

*Τί στέκεις Πασβαντζιόγλου τόσον έκστατικός;
Τινάξου στο Μπαλκάνι, φώλιασε σάν ἀητός.
Τούς μπούφους καὶ κοράκους καθόλου μὴν ψηφᾶς,
μὲ τὸν ραγιά ἐνώσου, ἂν θέλῃς νὰ νικᾷς.⁶³*

Ὅπως και ἀν ἔχει, ὁ Καραϊσκάκης ἦταν ἀκόμη ἓνας ραγιάς που εἶχε ἐνώσει τότε τη δύναμή του με ἐκείνη του Παζβάντογλου, ὅπως ὁ Ρήγας, ὁ Τουρναβίτης, ὁ μητροπολίτης Βιδίνης (μετέπειτα Δέρκων) Γρηγόριος καὶ πιθανῶς καὶ ἄλλοι μάρτυρες της ἐλευθερίας των ὁποίων τα ὀνόματα ἀγνοοῦμε.⁶⁴ Καὶ μπορεῖ ἐκείνη ἡ προσπάθεια για ἀπελευθέρωση ἀπὸ τη σουλτανική τυραννία νὰ μὴν πέτυχε τὸν στόχο της, ἀλλὰ ἀναμφίβολα πρόσφερε πολὺτιμες ἐμπειρίες. Ὁ δεκαεξάχρονος Γεώργιος Καραϊσκάκης εἶχε τὴν ευκαιρία νὰ συμμετάσχει σε ἓναν πόλεμο ὅπου εἶχαν λάβει μέρος ὅλες οἱ δυνάμεις της Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας καὶ νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο πολεμοῦσαν τακτικά καὶ ἀτακτα σώματα ἀπὸ ὅλη τη σουλτανική ἐπικράτεια. Με ἄλλα λόγια, τὸ Βιδίνι ἦταν ἓνα σχολεῖο γι' αὐτόν. Καὶ σίγουρα ἓνα ἀπὸ τα πράγματα που διδάχθηκε ἐκεῖ ἦταν ὅτι στὸν πόλεμο δὲν μετρά ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχή, ἀλλὰ τὸ υψηλὸ φρόνημα καὶ ἡ γενναία καρδιά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2009, 25.
2. Ενδεικτικά βλ. τις πρώτες βιογραφίες: Δ. Αινιάν, *Ὁ Καραϊσκάκης ἢ τοῦ Καραϊσκάκη βιογραφία καὶ λεπτομερὲς ἐκθέσεις τῆς τελευταίας ἐκστρατείας αὐτοῦ υπέρ των Ἀθηνῶν*, Χαλκίδα 1834 (β' ἐκδ.: *Ἡ βιογραφία τοῦ στρατηγοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ἐπιμ. Ι. Βλαχογιάννη, Αθήνα 1903)· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης κατὰ τοὺς προτέρους βιογράφους, τα ἐπίσημα ἐγγράφα καὶ ἄλλας ἀξιοπίστους ἐιδήσεις*, Αθήνα 1867, 13.
3. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *Νέα Ἑστία*, τ. 44, ἀρ. 515 (Χριστούγεννα 1948), 114 κ.ε. Ὁ χαρακτηρισμός της μελέτης εἶναι τοῦ ἰδιοῦ τοῦ συγγραφέα· βλ. τὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ Ἀγγ. Ν. Παπακώστα στὴ *Νέα Ἑστία*, τ. 41, ἀρ. 468 (1 Ἰανουαρίου 1947), 17.
4. Βλαχογιάννης, *ὁ.π.*, 140.
5. Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη καὶ Καραϊσκάκη*, Αἴγινα 1828, 17-18 (β' ἐκδ.: «Συνοπτικὴ ἱστορία Γεωργίου Καραϊσκάκη», στὸ Γεώργιος Γαζής, *Λεξικόν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοβιογραφικά καὶ πατριδογραφικά, λόγοι διάφοροι, βιογραφία Μπότσαρη καὶ Καραϊσκάκη, Τρόπαιον Δελβινακίου, ἐγγράφα καὶ ἐπιστολαί, ἱστορικὲς σημειώσεις εἰς τὸ Λεξικόν Ν. Πατσέλη*, ἐπιμ. Λ. Βρανούση, Ἰωάννινα 1971, 353-354).
6. Βλ. Γαζής, *Λεξικόν*, *ὁ.π.*, 33 καὶ 124 ἀντίστοιχα.
7. Βλαχογιάννης, *ὁ.π.*, 124, 140.
8. Τὸ ὄνομα τοῦ Ὀσμάν Παζβάντογλου, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, ἀποδίδεται στα ἐλληνικά, ὅπως καὶ στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς γλώσσες, με διαφορετικούς τρόπους· στὴ σύγχρονή μας ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία ὁ ἀγιάνης τοῦ Βιδινίου εἶναι περισσότερο γνωστός ὡς Πασβά-νογλου. Εἰδὼ υἱοθετοῦμε τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο τὸ ὄνομά του ἀπαντᾷ στὴν πρόσφατη διεθνή ἱστοριογραφία, μεταγράφοντας τὸ επακριβῶς στα ἐλληνικά. Ἀς προστεθεῖ ὅτι στὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία, ὅταν γίνεται λόγος για τα σχετικὰ με τὸν Ρήγα γεγονότα (1797-

- 1798), ο Παζβάντογλου αναφέρεται ως πασάς του Βιδινίου· ωστόσο πρόκειται για αναχρονισμό, διότι ο αγιάνης έλαβε τον τίτλο του πασά έναν χρόνο μετά (1799).
9. Βλ. αντίστοιχα: Βλαχογιάννης, *ό.π.*, 126· Τζάκης, *ό.π.*, 25.
 10. Ευαγγελία Χατζηαλεξάνδρου, «Ενθυμήσεις του 1798-1816», *Μακεδονικά*, 1 (1940), 509.
 11. Κ. Ν. Σάθας, *Ιστορικά διατριβαί*, Αθήνα 1870, 221.
 12. V. Ciobanu (εκδ.), *Europe and the Porte: New Documents on the Eastern Question*, τ. 5, *Prussian and English Diplomatic Reports 1791-1803*, Ιάσιο 2006, 212.
 13. L. I. Popov (εκδ.), «Prinos za izuchavane minaloto na bŭlgarskoto otechestvo», *Sbornikŭ za Narodni Umotvoreniya, Nauka i Knizhnina*, τ. 24 (1908), 29. Βλ. επίσης Vera Moutaftchieva, *L'anarchie dans les Balkans à la fin du XVIIIe siècle*, Κωνσταντινούπολη 2005, 154.
 14. Ρορον, *ό.π.*, 34.
 15. Βλ. ιδιαίτερα τη συναρπαστική εξιστόρηση αυτού του γεγονότος στην *Αληपाσιάδα* (Σάθας, *ό.π.*, 220-224).
 16. J.P. Bellaire, *Précis des opérations générales de la Division française du Levant...*, Paris 1805, 258 (συγκεκριμένα αναφέρεται η ημερομηνία του γαλλικού επαναστατικού ημερολογίου: 19 vendémiaire an VII, η οποία αντιστοιχεί στις 29 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1798).
 17. Ενδεικτικά βλ. James S. Curlin, «“Remember the Moment when Previsa fell”: The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza», στο Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου – Χρήστος Σταυράκος – Νίκος Δ. Καραμπέλας – Michael Stork (επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα 2010, 265-296.
 18. Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Αντωνία Διάλλα, Αθήνα 1994, σ. 208. Βλ. επίσης Moutaftchieva, *ό.π.*, σ. 161. Ο Π. Αραβαντινός γράφει ότι ο Αλή πασάς είχε επιστρέψει στα Ιωάννινα κατά τον Αύγουστο του 1798· βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854...*, τ. 1, Αθήνα 1856, 289. Επίσης, ο Β. Παναγιωτόπουλος διατυπώνει την υπόθεση, με βάση ένα έγγραφο της 5ης/16ης Αυγούστου 1798, ότι ο Αλή πασάς είχε επιστρέψει στα Ιωάννινα πριν από αυτή την ημερομηνία· βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος – Δημήτρης Δημητρόπουλος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης (εκδ.), *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών. Έκδοση – Σχολιασμός – Ευρετήρια*, τ. 1, 1747-1808, Αθήνα 2007, 65-66. Ωστόσο, αν θεωρήσουμε ανακριβείς τις πληροφορίες των άλλων πηγών και υποθέσουμε ότι στις 5/16 του μηνός ο Αλή πασάς βρισκόταν ήδη στα Ιωάννινα, η αναχώρησή του από το Βιδίни θα πρέπει να έγινε τον Ιούλιο, δηλαδή όταν η πολιορκία βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη και μόλις λίγες εβδομάδες μετά την απόβαση των Γάλλων στην Αίγυπτο, πράγμα που δεν φαίνεται να ευσταθεί.
 19. Robert Zens, «Pasvanoğlu Osman Paşa and the Paşalik of Belgrade, 1791-1807», *International Journal of Turkish Studies*, τ. 8 (2002), 99 και σημ. 56 και του ίδιου, *The Ayanlik and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change, 1791-1815*, διδακτορική διατριβή, University of Wisconsin-Madison 2004, 145-147 και σημ. 128.
 20. Βλ. αντίστοιχα: Κ. Γεωργιάδης Κούτζικος, *Βιογραφία του Πασβανζόγλου, τριών τουϊών πασιά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και πληρεξουσίου αρχηγού (κομαντάτου) εις Βιδίни, και όλον το παραδούναβι, συλλεχθείσα από τα γερμανικά*, Πέστη 1800, 14· G. Yakschitch, «Documents et Mémoires. Notes sur Passvan-Oglou, 1758-1807, par l'adjudant-commandant Mériage», *La Revue Slave*, τ. 1 (1906), 418.
 21. Zens, *The Ayanlik*, *ό.π.*, 139 και σημ. 103-104.
 22. G.A. Olivier, *Voyage dans l'Empire othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République*, τ. 1, Paris, an IX (1801), 217.

23. Βλ. αντίστοιχα: Γαζής, *Λεξικόν*, ό.π., 123· Σάθας, ό.π., 209· Yakschitch, ό.π., 418. Βλ. επίσης Moutaftchieva, ό.π., 148. Για τους πασάδες και τους αγιάνηδες που συμμετείχαν στην εκστρατεία αυτή αναλυτικά βλ. Zens, *The Ayanlik*, ό.π., 137-138.
24. Βλ. αντίστοιχα: Yakschitch, ό.π., σ. 418· Σάθας, ό.π., σ. 209· Γαζής, *Λεξικόν*, ό.π., σ. 123· Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εισαγωγή και σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη, τ. 1, Αθήνα 1939, σ. 48· Olivier, ό.π., 217.
25. Zens, *The Ayanlik*, ό.π., 137.
26. Βλ. αντίστοιχα: Yakschitch, ό.π., 419· Olivier, ό.π., 218.
27. Zens, *The Ayanlik*, ό.π., 139, σημ. 105.
28. Βλ. αντίστοιχα: Moutaftchieva, ό.π., 157, 163· Zens, *The Ayanlik*, ό.π., 144.
29. Σάθας, ό.π., σ. 212. Για τη σημασία της λέξης *μουχασερέ* βλ. Matthias Kappler, *Turcismi nell' "Alipasiadha" di Chatzi Sechretis. Un poema epico neogreco del primo Ottocento et le sue parole ottomane*, Torino 1993, 98.
30. Zens, «Pasvanoğlu Osman Paşa», ό.π., 99 και του ίδιου, *The Ayanlik*, ό.π., 146-147.
31. Zens, «Pasvanoğlu Osman Paşa», ό.π., 99 και του ίδιου, *The Ayanlik*, ό.π., 144-145.
32. Βλαχογιάννης, ό.π., 124.
33. Γαζής, *Λεξικόν*, ό.π., 124.
34. [Julien Bessières], *Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali-pacha, visir de Janina*, Paris 1820, 26-27. Βλ. επίσης Moutaftchieva, ό.π., 154.
35. Βλαχογιάννης, ό.π., 120. Τα σχετικά αποσπάσματα της *Αληपाσιάδος* βλ. Σάθας, ό.π., 210-213 (τους στίχους τους οποίους παραθέτει ο Γ. Βλαχογιάννης βλ. στη 212).
36. Ως προς τις υποψίες αυτές δηλωτικοί είναι οι ακόλουθοι στίχοι της *Αληπασιάδος* (Σάθας, ό.π., 208-209): «Εμείς τὸν Φράντζα [τον Γάλλο] σήμερα ἐδῶ τὸν καρτεροῦμε/ Κι' ὁ βασιληᾶς μὲ πρόσταξε [τον Αλή πασά] ἔς τὸν Τούρκο [Παζβάντογλου], νὰ σφαγοῦμε/ Τὸν δόλιο τὸν Μπασβάνογλου τὸν εὐγαλαν χαϊνή, / Γιὰ νὰ πλακώσουν ἡ Τουρκιὰ ἀπάνω ἔς τὸ Βιδίνι./ Τοῦτ' ἄναι ντέκια τῆς Φραγκιᾶς, καὶ μαριολιὰ μεγάλη / Νὰ διώξουν ὅλην τὴν Τουρκιὰ, τ' ἄσκέρι του νὰ βγάλῃ, / Χωρὶς ντουφέκι καὶ σπαθὶ τὸν τόπο νὰ ζαπώσῃ [ο Γάλλος], / Κατόπι καὶ τοῦ βασιληῶς τὸ δρόμο νὰ τοῦ δώσῃ».
37. Βλαχογιάννης, ό.π., 125-126. Το δημοσίευμα βλ. F. N., «Mélanges», *Gazette Nationale ou Le Moniteur Universel*, αρ. 333 (3 fructidor an ix/21 Αυγούστου 1801), 1373-1374. Ας σημειωθεί ότι το ίδιο δημοσίευμα είναι το γαλλικό πρωτότυπο ενός ελληνικού κειμένου που, γραμμένο και μεταφρασμένο πιθανώς από τον Α. Ψαλίδα, σώζεται στο αρχείο Αλή πασά. Το γαλλικό πρωτότυπο δεν είχε εντοπιστεί από τους εκδότες του Αρχείου· βλ. Παναγιωτόπουλος – Δημητρόπουλος – Μιχαηλάρης, ό.π., σ. 160-168. Βλ. επίσης Αραβαντινός, ό.π., 289 σημ. 1, όπου αναφέρεται ότι η εσπευσμένη αναχώρηση του Αλή πασά από το Βιδίνι αποδιδόταν στις υποψίες που είχε προκαλέσει η στάση του έναντι του Παζβάντογλου.
38. Yakschitch, ό.π., 421-423.
39. Moutaftchieva, ό.π., 117.
40. Βλαχογιάννης, ό.π., 124-125. Ας προστεθεί ότι στο αρχείο Αλή πασά σώζεται μια ονομαστική κατάσταση 140 περίπου ανδρών, μουσουλμάνων αλλά και χριστιανών, που ήταν μαζί του στο Βιδίνι· σε αυτήν αναγράφεται το σύνολο της αμοιβής του καθενός. Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης (εκδ.), *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενικών Αρχείων του Κράτους και Μουσείου Μπενάκη*, τ. 5, 1792-1820. Έκδοση – Σχολιασμός – Ευρετήρια, Αθήνα 2018, 17-21.
41. Τ. Δούκας, *Ιστορία των Σλαβενο-Σέρβων συντεθείσα διά στίχων πολιτικών Χάριν των ομογενών φιλοϊστόρων*, Πέστη 1807, 91-100 (ανατύπωση και σερβική μτφρ.: Πάντσεβο 2004, 180-198). Βλ. επίσης J. Djordjević Jovanović, «Συλλογή ποιημάτων του Δούκα: Θεία πρόνοια και ιστορία», στη σερβική ανατύπωση, 297-300.

42. Βλ. αντίστοιχα Γαζής, *Λεξικόν*, ό.π., 123 και του ίδιου, *Βιογραφία*, ό.π., 17.
43. Moutaftchieva, ό.π., ιδιαίτερα 139, 143 (το χωρίο, μτφρ. του συγγραφέα), 146-147.
44. Βλ. αντίστοιχα: «Nouvelles extérieures. Frontières de la Turquie. Semlin, 12 février, (24 pluviôse.)», *Chronique Universelle*, αρ. 1891 (8 Μαρτίου 1798), 1· «De Semlin, 24 Janvier», *Courier du Bas-Rhin*, αρ. 15 (20 Φεβρουαρίου 1799), 114-115. Βλ. επίσης Moutaftchieva, ό.π., 165, όπου αναφέρεται ότι στους κύκλους της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις εκθέσεις της εκεί ρωσικής πρεσβείας, οι στρατιωτικές επιτυχίες του Παζβάντογλου αποδίδονταν συχνά στη συνδρομή γάλλων ή πολωνών ειδικών.
45. Αντώνιος Λιγνός (εκδ.), *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 1, 1778-1802, Πειραιάς 1921, 127-129, 130-131, 133-135, 138. Πβ. Ανάργυρος Α. Χατζη-Αναργύρου, *Τα Σπετσιώτικα. Συλλογή ιστορικών εγγράφων αφορώντων τα κατά την ελληνικήν επανάστασιν του 1821 εκ των αρχείων της νήσου Σπετσων και του Κράτους*, τ. 2, Πειραιάς 1925, 106-107, όπου όμως ο συγγραφέας εκτιμά σε περίπου 250 τους άνδρες που είχαν στρατολογηθεί τότε από τις Σπέτσες.
46. Συγκεκριμένα, σε ένα μεταγενέστερο έγγραφο (1808) αναφέρεται ότι ο προεστός της Ύδρας Γεώργιος Βούλγαρης είχε γνωρίσει τον Αλή πασά στην εκστρατεία του Βιδινίου· βλ. Παναγιωτόπουλος – Δημητρόπουλος – Μιχαηλάρης, ό.π., τ. 1, 665-667.
47. Βλαχογιάννης, ό.π., 124.
48. Δούκας, ό.π., 92 (το χωρίο)· πβ. Djordjević Jovanovi, ό.π., σ. 298· Moutaftchieva, ό.π., 274-282.
49. Moutaftchieva, ό.π., 143.
50. Βλ. αντίστοιχα: Παναγιωτόπουλος – Δημητρόπουλος – Μιχαηλάρης, ό.π., τ. 5, 18· Λιγνός, *Αρχείον*, τ. 1, 127, 128, 138.
51. Γαζής, *Λεξικόν*, ό.π., 123 σημ (β).
52. Ό.π., 123-124.
53. Γεωργιάδης Κούτζικος, ό.π., 15.
54. Yakschitch, ό.π., 423 (μτφρ. του συγγραφέα).
55. Βλαχογιάννης, ό.π., 123.
56. Βλ. αντίστοιχα: Zens, *The Ayanlik*, ό.π., 145-146· Moutaftchieva, ό.π., 162-163.
57. Ρορον, ό.π., 37-38.
58. Yakschitch, ό.π., 419 (μτφρ. του συγγραφέα). Βλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις της V. Moutaftchieva, ό.π., 162-163.
59. Moutaftchieva, ό.π., 148· Zens, *The Ayanlik*, ό.π., 135.
60. Moutaftchieva, ό.π., 151.
61. Ό.π., 156.
62. Olivier, ό.π., 205, 206 (μτφρ. του συγγραφέα). Πβ. και όσα αναφέρει η V. Moutaftchieva (ό.π., 86, 136-137, 139, 144, 176) για την πολιτική του Παζβάντογλου έναντι των χριστιανών.
63. Π. Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5, *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*, Αθήνα 2000, 76.
64. Για τις διαστάσεις του επαναστατικού εγχειρήματος του 1797 βλ. Γ. Κουτζακιώτης, «Ο Ρήγας, ο Παζβάντογλου και το επαναστατικό εγχείρημα του 1797. Μερικές επισημάνσεις», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 14 (2021) [υπό έκδοση].

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να επανακαθορίσει τη «σκοτεινή περίοδο» του Γεωργίου Καραϊσκάκη, όπως χαρακτηρίζεται η παρουσία και η δράση του στο Βιδίνι της Βουλγαρίας στη διάρκεια της ανταρσίας του Πασβάντογλου κατά του Σουλτάνου, με την ανάλυση των σχολιασμένων από τον Γιάννη Βλαχογιάννη πληροφοριών του Γεωργίου Γαζή, γραμματικού του ήρωα.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η φυματίωση

Ηλίας Απ. Βαλιάκος*

Τα πρώτα χρόνια του Καραϊσκάκη

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης γεννήθηκε το 1782 στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας. Πατέρας του ήταν πιθανότατα ο Δ. Ίσκος, ενώ μητέρα του ήταν η Ζωή Ντιμισκή, η οποία καταγόταν από τη Σκουληκαριά Άρτας. Έγινε καλόγρια μετά τον θάνατο του συζύγου της. Τα παιδικά του χρόνια για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη ήταν δύσκολα λόγω του οικογενειακού του ιστορικού. Όταν έπεσε στα χέρια του Αλή πασά, φυλακίσθηκε στα Γιάννενα. Ωστόσο, αργότερα, υπηρέτησε στην αυλή του. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στα Γιάννενα και βρισκόμενος στις υπηρεσίες του Αλή Πασά παντρεύτηκε την Εγκολπία Σκυλοδήμου, με την οποία απέκτησαν έναν γιο, τον Σπυρίδωνα και δύο κόρες.

Είναι γνωστό ότι από μικρός υπέφερε από φυματίωση και τακτικά κατέφευγε σε Έλληνες και ξένους γιατρούς. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης πήγε στα Επτάνησα για να συμβουλευθεί ειδικούς γιατρούς. Νοσοκόμα του και πιστή ακόλουθός του ήταν η Μαριώ, μια τουρκοκόρη που ακολουθούσε τον στρατηγό σε όλες του τις μετακινήσεις και τις επιχειρήσεις του.¹

Το αρματολίκι του

Πριν από την Επανάσταση είχε το αρματολίκι του στα Άγραφα. Το 1822 ήλθε σε προστριβές με τον Γιαννάκη Ράγκο, ο οποίος αξίωνε και αυτός την αρχηγία της εν λόγω περιοχής.²

Με την εισβολή των Τούρκων στη Στερεά Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1822, ο Καραϊσκάκης ειδοποίησε τον Πανουργιά «ότι διαπραγματεύθηκε προσωρινά με τον Χουρσίτ Πασά, να αρχηγέψει στα Άγραφα και έτσι αυτοί να μην έλθουν», ενώ «τα “δικαιώματα” θα τα έστελνε ο ίδιος σ’ εκείνους».³ Ωστόσο η κατάσταση η υγείας του επιδεινωνόταν και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα Άγραφα και να μεταβεί στην Ιθάκη, προκειμένου να συναντήσει γιατρούς για την αντιμετώπιση της φυματίωσης από την οποία έπασχε. Οι γιατροί που τον εξέτασαν του έδιναν λίγες ελπίδες ζωής και του συνέστησαν να μείνει στο νησί.

* Ε.ΔΙ.Π. Ιστορίας των Επιστημών Υγείας, Τμήμα Νοσηλευτικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Η φυματίωση και η αναζήτηση θεραπείας

Ο Καραϊσκάκης τον Μάιο του 1823 διαπίστωσε ότι είχε προσβληθεί τελικά από φυματίωση:⁴ «υπέπεσεν εις ασθένειαν πολυπαθή και θανάσιμον»,⁵ «είχεν υπερισχύσει ικανώς το κυριεύον αυτόν πάθος του στήθους»⁶ και «το χρόνιον νόσημα εκ διαλειμμάτων δυνάμενον ηνάγκαζον αυτόν να διατελεί κλινήρης».⁷ Η αγωνία του και προφανώς η επιδείνωση της υγείας του θα πρέπει να τον ταλαιπωρούσε σε πολύ μεγάλο βαθμό. Γι' αυτό και σκέφτηκε να αποταθεί σε γιατρούς της Λάρισας και των Τρικάλων. Αλλά στις πόλεις αυτές υπήρχε μεγάλη συσσώρευση εχθρών, ώστε και μόνο η σκέψη της προσέγγισής τους ήταν εξόχως επικίνδυνη για τον Καραϊσκάκη. Επιπλέον, οι γιατροί από τις πόλεις αυτές, ακόμη κι αν είχαν την επιθυμία να μεταβούν στα Άγραφα για να τον εξετάσουν επί τόπου, φοβόντουσαν.⁸

Ο ίδιος ο Καραϊσκάκης έβλεπε ότι η φυματίωσή του αποτελούσε κώλυμα για τις επαναστατικές του δραστηριότητες, ενώ παράλληλα αναγνώριζε ότι επιδρούσε καταλυτικά και στην ψυχοσύνθεσή του, λέγοντας ότι «κάμνω εκείνο το χρέος το οποίον απαιτεί η χριστιανοσύνη».⁹ Πρόσθετε δε «αι δυνάμεις μου όλαι απενεκρώθησαν και τολμώ ειπείν ότι πνέω τα ολίσθια [sic]», αν και διαπίστωνε «εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκομαι εις μόνον κύριος οίδεν».¹⁰

Καθώς η κατάσταση της υγείας του συνεχώς χειροτέρευε, βρισκόμενος συνεχώς σε απόγνωση, προσέτρεξε στον φίλο, «κουμπάρο» κι «αδελφό» του, όπως τον αποκαλούσε, τον σιορ Φωκά Παΐση, στο χωριό Κιόνι της Ιθάκης, ζητώντας του να τον πάει στο νησί για να θεραπευθεί.¹¹ Ο Καραϊσκάκης ζήτησε επίσης να εξεταστεί με ποιον τρόπο θα πήγαινε εκεί, υποδηλώνοντας ότι θα μιλούσε ο φίλος του με το «κουβέρνο» και θα εξετάσει τα πάντα.¹²

Η απόγνωση του αγωνιστή και ήρωα της επανάστασης ήταν τέτοια, μια και αν έπρεπε να πάει την Ιθάκη για λόγους υγείας έκρινε ότι υστερούσε στην προσφορά του στον αγώνα του έθνους λέγοντας: «αν είναι πεπρωμένον, να δώσω το κοινόν τέλος της ζωής μου αδίκως». Αν δεν του επιτρεπόταν η μετάβαση από τον κυβερνήτη της Ιθάκης, ζητούσε να του βρουν «έμπειρον ιατρόν», να του τον στείλουν και, αν «και αυτό ήταν αδύνατον», τότε παρακαλούσε να του αποστείλουν τα φάρμακα εκείνα που απαιτούνται για να γίνει γρήγορα καλά: «ακροάσου την περιγραφήν της ασθενείας μου και στείλε μου εκείνα τα αναγκαία ιατρικά, όπου ανήκουν εις την ασθένειάν μου και τα μεταχειρίζομαι μόνος μου».¹³ Ευτυχώς για τον ίδιο, αλλά και για τον Αγώνα και την αξία και συνεισφορά του στην επανάσταση, έλαβε θετική απάντηση για να μεταβεί στην Ιθάκη για λίγες μέρες.

Πρώτος σταθμός μετά την αναχώρησή του από τα Άγραφα προς την Ιθάκη, υπήρξε το Μοναστήρι της Παναγιάς της Προυσιώτισσας όπου, κατά τις σχετικές μαρτυρίες, φιλοξενήθηκε από τον Αύγουστο έως και τον Σεπτέμβριο του 1823.¹⁴ Στο μοναστήρι ο Καραϊσκάκης έφθασε «βαρειά άρρωστος και σηκωτός σε ξυλοκρέβατο».¹⁵

Στη μάχη του Κεφαλόβρυσου του Καρπενησίου, στις 8-9 Αυγούστου 1823, συμμετείχαν οι στρατιώτες του Καραϊσκάκη αλλά όχι ο ίδιος, μια και ήταν κλινήρης στη Μονή Προυσού. Της μάχης ηγήθηκε ο Μάρκος Μπότσαρης, με τον Κίτσο Τζαβέλα και άλλους 450 Σουλιώτες. Στη μάχη αυτή σκοτώθηκε ο Μάρκος Μπότσαρης. Μεταφέροντας το σώμα του προς το Μεσολόγγι, σταμάτησαν στον νάρθηκα της Μονής

Προυσσού όπου ο κατάκοιτος Καραϊσκάκης σηκώθηκε και σερνόμενος φίλησε με δάκρυα στα μάτια τον νεκρό, λέγοντας: «Άμποτε ήρωα Μάρκο, κ' εγώ από τέτοιο θάνατο να πάω».¹⁶

Αφού παρέμεινε στη Μονή Προυσού μερικές βδομάδες, τελικά μόλις βελτιώθηκε για λίγο η κατάσταση της υγείας του, αναχώρησε για την Ιθάκη. Εκεί θα συμβουλευόταν έμπειρους γιατρούς που θα συνεισέφεραν στη βελτίωση και εξάλειψη της αρρώστιας του. Το ταξίδι για το νησί άρχισε από τα δυτικά Ακαρνανικά παράλια, όπου είχε φθάσει περί τα μέσα Οκτώβρη 1823 για να κατευθυνθεί προς την Ιθάκη, με βασικό προορισμό του το χωριό Κιόνι. Οι στρατιώτες του Καραϊσκάκη τον βοήθησαν και τον μετέφεραν με ασφάλεια στο μικρό λιμάνι Κανδήλα, από όπου έφυγε ακτοπλοϊκώς για την Ιθάκη.

Το καϊκι που τον μετέφερε προσέγγισε αρχικά στο μικρό νησί Κάλαμος, όπου ο Καραϊσκάκης είχε εγκαταστήσει την οικογένειά του. Όμως οι αγγλικές αρχές στον Κάλαμο δεν του επέτρεψαν να αποβιβαστεί. Έτσι αναγκάστηκε να συνεχίσει το ταξίδι του προς την Ιθάκη, με το καϊκι του να προσεγγίζει τελικά στο Κιόνι. Εκεί διέμενε ο «κουμπάρος» και «αδελφός» του «σιορ Φωκάς». Έλαβε και τα απαραίτητα συστατικά γράμματα προς τους φίλους του γιατρούς στο Αργοστόλι, με τα οποία τους καλούσε να τον βοηθήσουν και να τον εξυπηρετήσουν. Από το Κιόνι της Ιθάκης, το καϊκι με τον Καραϊσκάκη συνέχισε το ταξίδι αναχωρώντας για το Αργοστόλι, όπου και έφθασε στις 22 Οκτώβρη 1823, όταν και «δ' υποψίαν πανώλους» εισήχθη στο Λαζαρέτο-Λοιμοκαθακτήριο της πόλης προς εξέταση και κάθαρση.¹⁷

Στο Αργοστόλι ο Καραϊσκάκης παρέμεινε περίπου ένα δίμηνο. Επισκέφτηκε όλους τους έμπειρους γιατρούς, οι οποίοι και προθυμοποιήθηκαν να τον εξετάσουν και να του καθορίσουν την απαραίτητη για την αρρώστια του, τη φυματίωση, θεραπευτική αγωγή.¹⁸ Ποιους γιατρούς επισκέφθηκε δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί, ούτε και ποιες σχετικές θεραπευτικές συμβουλές και οδηγίες του δόθηκαν.

Από το Αργοστόλι ο Καραϊσκάκης με τη συντροφιά και του γιατρού Julius Mil-lingen, ξεκίνησε για το Μεσολόγγι στις 8 Δεκεμβρίου 1823, επιχειρώντας αυτό το ταξίδι χωρίς να λογαριάζει την επικίνδυνα κλονισμένη υγεία του, η οποία βρισκόταν μεν σε φάση βελτίωσης, δεν είχε επέλθει όμως πλήρης ίαση. Παράλληλα ανέλαβε και τον κίνδυνο να εκτεθεί σ' ένα τόσο μακρινό και κοπιαστικό ταξίδι στην καρδιά του χειμώνα, το οποίο μετά βεβαιότητα δεν ήταν ενδεδειγμένο.¹⁹

Συνέχιση του αγώνα και της επαναστατικής δράσης

Στις 10 Δεκεμβρίου 1823 έφτασε στην Ιθάκη, όπου προσέτρεξε και η οικογένειά του από τον Κάλαμο. Έχοντας όμως κατά νου τον αγώνα για την ελευθερία του Γένους και την επανένωσή του με τους συναγωνιστές και στρατιώτες του στα Άγραφα, αναχώρησε για το Μεσολόγγι, όπου τελικά έφτασε προς τα τέλη του 1823 με αρχές του 1824. Από εκεί ζήτησε να διορισθεί εκ νέου αρχηγός των ελληνικών όπλων των Αγράφων. Οι Τζαβελαίοι και άλλοι οπλαρχηγοί ήταν υπέρ του. Εναντίον του ήταν μόνο ο Μαυροκορδάτος, προκειμένου να υποστηρίξει τον Γιαννάκη Ράγκο.²⁰ Σε συμπλοκές των οπαδών του Καραϊσκάκη και των Μεσολογγιτών, ο Μαυροκορδάτος κατηγορήσε

τον Καραϊσκάκη, ότι «ο γιος της Καλογριάς είχε στείλει επιστολή στον Ομέρ Βρυώνη να παραδώσει το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό».²¹

Στις 30 Μαρτίου 1824 επιτροπή έκρινε τον Καραϊσκάκη ένοχο εσχάτης προδοσίας άνευ δίκης. Έτσι ο Καραϊσκάκης στερήθηκε όλων των βαθμών και των αξιωματών του. Αν και δύο μήνες μετά ζήτησε συγγνώμη από τον Α. Μαυροκορδάτο, δεν εισακούστηκε. Τελικά στις 25 Ιουνίου 1824 κατέφυγε στο Ναύπλιο, όπου η Κυβέρνηση του αναγνώρισε και πάλι όλους τους βαθμούς και τα αξιώματά του.²²

Το καλοκαίρι του 1824 ο Καραϊσκάκης, διέμεινε στη Δομνίστα Ευρυτανίας για αρκετό χρονικό διάστημα, κλινήρης και πάλι, φιλοξενούμενος από τους φίλους του Γιολδασαίου. Ο ιερέας του χωριού, ο Παπαϊωάννης Φαρμάκης, κλήθηκε ένα πρωινό από τον ίδιο τον κατάκοιτο και βαριά ασθενούντα Καραϊσκάκη στο σπίτι όπου διέμενε, για να απευθύνει προσευχές προς τον Θεό, για να γίνει καλά για το καλό του Γένους.²³

Την νύκτα της 10-11 Απριλίου 1826, όταν το Μεσολόγγι αλώθηκε, ο Καραϊσκάκης συνέχιζε να είναι ασθενής. Αυτή τη φορά τον βρίσκουμε στον Πλάτανο της Ναυπακτίας. Τα παλικάρια του υποδέχτηκαν τους κατατρεγμένους Μεσολογγίτες προσφέροντάς τους τροφή και καταφύγιο.²⁴

Τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς, αν και βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο φυματίωσης και την κατάσταση της υγείας του την παρακολουθούσε ο Ελβετός γιατρός Baily, ο οποίος και τους έδινε τόσο τις θεραπευτικές αγωγές όσα και τα φάρμακά του, ο Καραϊσκάκης πρότεινε στη «Διοικητική Επιτροπή Αγώνα» να αναλάβει ο ίδιος την αρχηγία στη Στερεά.²⁵

Το Δεκέμβρη του 1826 αναχώρησε από την Τιθορέα περνώντας μέσ' απ' το ποτάμι της Γραβιάς. Οι στρατιώτες του Καραϊσκάκη ήταν βρεγμένοι και κρυωμένοι, αλλά περισσότερο ο ίδιος, που είχε και την αρρώστια του, και ήταν πια για χρόνια πολλά φθισικός. Αυτός τους καλόπιανε και με τη λήξη της βροχής επέστρεψε ο σεβασμός στον Καραϊσκάκη.²⁶

Μερικούς μήνες αργότερα κι ενώ ο αγώνας για την ανεξαρτησία βρισκόταν σε κρίσιμη καμπή, την 22α προς την 23η Απριλίου 1827 ακούστηκαν πυροβολισμοί από ένα κρητικό οχύρωμα. Ο Καραϊσκάκης, παρότι άρρωστος βαριά από το χτικιό, έφτασε στον τόπο της συμπλοκής. Εκεί μια σφαίρα τον τραυμάτισε θανάσιμα στο υπογάστρο. Οι γιατροί που ανέλαβαν την περίθαλψή του γρήγορα κατάλαβαν πως θα κατέληγε.²⁷

Γενικά χαρακτηριστικά της φυματίωσης

Εξετάζοντας το “χτικιό”, τη φυματίωση δηλαδή, από την οποία είχε προσβληθεί ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, σύμφωνα με τη γνωμάτευση των ιατρών που τον εξέτασαν, θα δούμε ότι η λοίμωξη αυτή είναι μια μεταδοτική νόσος που προκαλείται από το βακτηρίδιο της φυματίωσης και μεταδίδεται μέσω του αέρα. Άνθρωποι που έχουν βήχα μολύνονται πιο εύκολα από όσους δεν βήχουν, ενώ επιπρόσθετα, πολλοί άλλοι είναι οι παράγοντες που οδηγούν στην επιμόλυνση, όπως ο αριθμός των βακίλλων, η έκταση της ασθένειας, η ένταση και η συχνότητα του βήχα. Η φυματίωση που αναπτύσσεται στους πνεύμονες προκαλεί έντονο βήχα, πόνο στο στήθος και βλέννη με

αίμα. Για την αντιμετώπισή της συστήνεται ανάπαυση, ξεκούραση και αποχή από δραστηριότητες. Αν όμως δεν ακολουθηθεί η ενδεδειγμένη φαρμακευτική αγωγή και οι υποδείξεις του ιατρού, τότε λίγους μήνες αργότερα υποτροπιάζει παρουσιάζοντας αυξημένη ευαισθησία, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα η φυματίωση να γίνει πολυανθεκτική και χρόνια. Στους ασθενείς με φυματίωση που υποτροπιάζουν, συστήνεται ως θεραπεία, η χρήση τεσσάρων αντιβιοτικών για διάστημα 18–24 μηνών.²⁸

Η φυματίωση και ο Καραϊσκάκης

Από τις περιγραφές των χρονογράφων της επανάστασης και των βιογράφων του Καραϊσκάκη εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο ήρωας έπασχε από χρόνια πολυανθεκτική φυματίωση. Μάλιστα φαίνεται ότι, ενώ η υγεία του βελτιώθηκε όσο βρισκόταν στην Κεφαλλονιά και την Ιθάκη, εντούτοις προτίμησε να αγωνιστεί για την απελευθέρωση παρά να παραμείνει και να αναρρώσει πλήρως από την αρρώστια του, όπως του συνέστησαν οι γιατροί. Οι συχνές και επαναλαμβανόμενες υποτροπιάσεις της φυματίωσης στον Καραϊσκάκη φαίνονται ξεκάθαρα στις αναφορές των ιστορικών της Επανάστασης.

Φαίνεται ότι ο Καραϊσκάκης είχε μολυνθεί με ανθεκτικό στέλεχος. Επίσης η αντοχή της φυματίωσης στον ήρωα αναπτύχθηκε λόγω της ανεπαρκούς θεραπείας, μια και δεν έλαβε το κατάλληλο φαρμακευτικό σχήμα ή τα φάρμακα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν χαμηλής ποιότητας. Γι' αυτό και η θεραπεία της φυματίωσης στον Καραϊσκάκη απαιτούσε περισσότερη διάρκεια και περισσότερο χρόνο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημήτριος Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Αθήνα 1903· του ίδιου, «Απομνημονεύματα», *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, τ. 7, Αθήνα 1956· του ίδιου, *Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερής έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ Αθηνών*, Χαλκίδα 1834· Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828· Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, Εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. 1, Αθήνα 1940· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους πρότερους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιόπιστους πηγάς*, Αθήνα 1867· Δημήτριος Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Αθήνα 1956, 108–110 και 158.
2. Αινιάν, *Η βιογραφία...*, ό.π., 13–14· Αινιάν, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., 35–37· Γαζής, ό.π., 18· Κασομούλης, *Ενθυμήματα...*, ό.π., 255 και 270–278· Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 12 και 21–22· Φωτιάδης, ό.π., 108–110 και 158.
3. Άννα Ψυχογιού, *Γεώργιος Καραϊσκάκης – Σαν σήμερα*, <https://thessculture.gr/arthrografia/epikairota/georgios-karaiskakis-san-simera-23-4/>
4. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», Εφ. Χρόνος, φ. 285 (5 Ιουλίου 1904).
5. Γαζής, ό.π., 19.
6. Αινιάν, *Η βιογραφία...*, ό.π., 15.
7. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 23.

8. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», ό.π.
9. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», ό.π.
10. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», ό.π.
11. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 24.
12. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», ό.π.
13. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», ό.π.
14. Αινιάν, *Η βιογραφία...*, ό.π., 15.
15. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης. Βιογραφία βγαλμένη από ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και στοματικές παραδόσεις*, Αθήναι 1943, 97.
16. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη. Ανέκδοτα-Γνωμικά-Περίεργα*, Αθήνα 1922, 8.
17. Julius Millingen, *Memoirs of the affairs of Greece. Containing an account of the military and political events, which occurred in 1823, and following years*, Λονδίνο 1831, 34.
18. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», ό.π.· Δημήτριος Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Αθήνα 1956, 189.
19. Millingen, ό.π., 35.
20. Ιωάννης Σταυριανός, *Πραγματεία των περιπετειών του βίου μου*, Εισαγωγή-Έκδοση-Σχόλια: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκάρη, Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών, Αθήνα 1982, 189.
21. Κωνσταντίνος Κιουπκιάδης, «Η δίκη του Καραϊσκάκη», *Ιστορία εικονογραφημένη* 11 (Μάιος 1969), 24.
22. Αινιάν, *Η βιογραφία...*, ό.π., 10-14.
23. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων*, τ. 2, Αθήνα 1941, 110-114.
24. Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης...*, ό.π., 38-40
25. Διονύσιος Κόκκινος, «Ο Καραϊσκάκης», *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. 5, Αθήναι 1974, 545.
26. Κασομούλης, ό.π., τ. 2, 142-145.
27. Αινιάν, ό.π., 185.
28. Paul Rutter, *Community Pharmacy*, 2021, 13.

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται η καθοριστικής σημασίας συμβολή του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην προσπάθεια απελευθέρωσης του ελληνικού έθνους, ο οποίος αψηφώντας, πέραν όλων των άλλων δυσκολιών, την ιδιαίτερα βεβαρυμένη λόγω της φυματίωσης κατάσταση της υγείας του, κατέστησε εαυτόν μοναδικό παράδειγμα ηρωϊσμού και αυτοθυσίας.

Καραϊσκάκης της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης

Πέτρος Πετράτος*

Έχοντας καταστεί, από τις αρχές του 1823, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης «αυτοχειροτόνητος καπιδάνος» της περιοχής των Αγράφων¹ και ενώ διάνυε μια ενδιαφέρουσα περίοδο της ζωής του, διαπίστωσε ότι έπασχε από χρόνιο πνευμονολογικό νόσημα – από φυματίωση.² Όπως προκύπτει από σχετική επιστολή του, η αρρώστια αυτή πιστοποιείται τον Ιούνιο του 1823.³ Και επειδή τούτη η αρρώστια σίγουρα δυσκόλευε τις πολεμικές του δραστηριότητες και όσο περνούσε ο καιρός χειρότερευε «το κυριεύον αυτόν πάθος του στήθους»,⁴ αποφάσισε να προστρέξει σε ειδικούς για την αποκατάσταση της υγείας του.

Απευθύνθηκε, λοιπόν, με επιστολή του προς τον Ιθακήσιο Φωκά Παΐση, ο οποίος ζούσε στο Κιόνι της Ιθάκης και εξασκούσε, όπως προκύπτει από τη σχετική επιστολή, το ιατρικό επάγγελμα.⁵ Πρόκειται για μια σημαντική επιστολή, η οποία μας δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία όχι μόνο για την αρρώστια του Καραϊσκάκη αλλά και για πτυχές της ζωής της δικής του και της οικογένειάς του και για τον τρόπο σκέψης του. Αποκαλεί τον παραλήπτη της επιστολής του «κουμπάρο» και «αδελφό», πράγμα που πιστοποιεί μια ειλικρινή αδελφική αγάπη που είχε αναπτυχθεί ανάμεσά τους. Όπως διαπιστώνεται σε άλλη επιστολή του Καραϊσκάκη προς τον Φωκά Παΐση, ο πρώτος είχε αναθέσει στον Ιθακήσιο γιατρό την κηδεμονία/προστασία της οικογένειάς του, την οποία είχε φυγαδεύσει από τα τέλη του 1820 στο νησάκι Κάλαμος, που ανήκε διοικητικά στην Ιθάκη.

Αναφέρουμε παρενθετικά εδώ ότι η υπόδειξη από την πλευρά των Ελλήνων προσφύγων εγχώριας οικογένειας, η οποία θα αναλάμβανε την κηδεμονία/προστασία των καταφευγόντων στα Ιόνια νησιά προσφύγων (αγωνιστών ή των οικογενειών τους) ήταν απαραίτητη προϋπόθεση, για να γίνουν οι τελευταίοι δεκτοί στην επικράτεια του Ιονίου Κράτους.⁶ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η Βρετανική Προστασία, ακολουθώντας την εξωτερική πολιτική της μητρόπολης Βρετανίας, είχε διακηρύξει την ουδετερότητα απέναντι στους εμπόλεμους Έλληνες και Οθωμανούς,⁷ και επομένως, πιεζόμενη από τον Αλή πασά, ήταν υποχρεωμένη να συμφωνήσει στον έλεγχο των προσφύγων.⁸ Στο μεταξύ, τον Μάρτιο του 1823 ο Κάλαμος είχε οριστεί επίσημο καταφύγιο και απαραβίαστο άσυλο των Ελλήνων επαναστατών και των οικογενειών τους.⁹

* Φιλόλογος, δρ Ιστορίας

Έτσι, λοιπόν, ο Φωκάς Παΐσης ήταν ο κηδεμόνας/προστάτης της τετραμελούς οικογένειας του Γ. Καραϊσκάκη στον Κάλαμο. Σε άλλη επιστολή του ο Γ. Καραϊσκάκης αποκαλούσε τον Παΐση «κυβερνήτη» του σπιτικού του,¹⁰ ενώ σε κάποια άλλη, έναν χρόνο περίπου αργότερα, αφότου είχε επιστρέψει από το ταξίδι του στην Κεφαλονιά, του έγραφε «σου λέγω διά το οσπήτι μου αυτού να το προσέχεις ως εδικόν καθώς είμαι βέβαιος πολύ περισσότερον τώρα να το προσέξεις καλλίτερα ακόμα».¹¹ Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός του Ιθακήσιου γιατρού ως «κουμπάρου» παραπέμπει σε κάποια βάφτιση παιδιού του Καραϊσκάκη. Επομένως, όλα ακριβώς τα παραπάνω έκαναν τον Καραϊσκάκη να αποκαλεί τον Φωκά Παΐση «αδελφό», καθώς πράγματι οι δύο άντρες θα συνδέονταν με αδελφική φιλία.

Από αυτόν, λοιπόν, τον «αδελφό» του και προστάτη της οικογένειάς του γιατρό Φωκά Παΐση ζητάει ο Καραϊσκάκης οδηγίες για τη θεραπεία της αρρώστιας του.¹² Αρχικά, ενώ υπολόγιζε στη συνδρομή γιατρών από τη Λάρισα ή τα Τρίκαλα, απέρριψε αυτή τη σκέψη, επειδή, λόγω της ισχυρής αντιπαλότητας και του εχθρικού κλίματος που υπήρχε στις περιοχές αυτές, θα εμποδιζονταν από τους εχθρούς του οι γιατροί των πόλεων αυτών να τον επισκεφτούν στα Άγραφα ή και οι ίδιοι οι γιατροί θα φοβούνταν να αναλάβουν τη θεραπεία του. Γι' αυτό παρακαλεί τον Παΐση να τον πληροφορήσει για τρία ενδεχόμενα: ή να μετακινηθεί –και με ποιες διαδικασίες και με ποιον τρόπο– προς τον ίδιο, στην Ιθάκη, ή να του στείλει «ένα ιατρόν έμπειρον» ή –αν και αυτό «ήταν αδύνατο» –, αφού πιστοποιήσει από την περιγραφή το είδος της αρρώστιας, να του στείλει «εκείνα τα αναγκαία ιατρικά, όπου ανήκουν εις την ασθένειά μου και τα μεταχειρίζομαι και μόνος μου».

Η θετική απάντηση του Ιθακήσιου γιατρού στο πρώτο ενδεχόμενο οδηγεί τον Καραϊσκάκη στην αναχώρησή του από τα Άγραφα με κατεύθυνση προς την Ιθάκη. Μετά από μια στάση στο μοναστήρι του Προυσού, όπου έφτασε «βαρεία άρρωστος» και όπου παρέμεινε από τον Αύγουστο μέχρι το Σεπτέμβριο του 1823,¹³ συνέχισε την πορεία του για την Ιθάκη.¹⁴ Το σκάφος που τον μετέφερε στην Ιθάκη αρχικά προσπάθησε να προσεγγίσει το νησάκι Κάλαμος, όπου ήδη είχε εγκατασταθεί η οικογένεια του Θεσσαλού οπλαρχηγού,¹⁵ αλλά του απαγορεύτηκε. Απαγορεύτηκε, επίσης, στον Καραϊσκάκη να αποβιβαστεί στο Κιόνι της Ιθάκης,¹⁶ του επιτράπηκε όμως να συναντήσει τον γιατρό Φωκά Παΐση, από τον οποίο πήρε συστατικές επιστολές για το Αργοστόλι.¹⁷

Στην πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς έφτασε στις 22 Οκτωβρίου 1823 και οδηγήθηκε «δι' υποψίαν πανώλης» στο λοιμοκαθαρτήριο της πόλης,¹⁸ απ' όπου έγραψε προς τον «κουμπάρο» του Φωκά Παΐση, για να τον ευχαριστήσει για τη μεσολάβησή του στους Κεφαλονίτες φίλους του, οι οποίοι τον υποδέχτηκαν εγκάρδια.¹⁹ Στο Αργοστόλι επισκέφτηκε προφανώς γιατρούς, που θα του σύστησε ο Φωκάς Παΐσης. Οι πηγές δεν αναφέρουν ούτε ονόματα συγκεκριμένων γιατρών, ούτε τη θεραπευτική αγωγή που υπέδειξαν στον άρρωστο οπλαρχηγό. Ωστόσο, συμφωνούν στη σοβαρότητα της κατάστασής του, καθώς ή «ολίγας, ως φαίνεται, έδωκαν αυτώ ζωής ελπίδας»²⁰ ή καθόλου «δεν τον έδωκαν ελπίδα ζωής».²¹ Γι' αυτό και τον συμβουλεύουν «να παρατήρει τη ζωή που έκανε ως τότες, ν' αποτραβηχτεί απ' όλα και να ραχατέψει».²² Εκείνος, όμως, «είτε μη πιστεύων πολύ εις τας των Ασκληπιάδων προρρήσεις, είτε μη υποφέρων την αργίαν»,²³ αποφάσισε να επιστρέψει στη Ρούμελη, για να συνεχίσει την πολεμική του δράση.

Στο μεταξύ, κατά τη διάρκεια της σαρανταπενθήμερης περίπου παραμονής του στο Αργοστόλι,²⁴ συναντήθηκε με τον Νότη Μπότσαρη, μαζί με τον οποίο επισκέφτηκαν τον λόρδο Βύρωνα, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν στην Κεφαλονιά, και συζήτησαν θέματα του Αγώνα.²⁵ Επεισοδιακή, πάντως, ήταν η επαφή του με τις οικογένειες των Στορναραίων, οι οποίες από τον Μάρτιο του 1823 είχαν φυγαδευτεί στην Κεφαλονιά,²⁶ όταν διαπίστωσε τις άσχημες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν στο Αργοστόλι. Ο φιλικός Δημήτριος Δελλαδέτσιμας, πολιτικός και οικονομικός παράγοντας του νησιού,²⁷ που είχε αναλάβει υπό την προστασία του τις οικογένειες Στορνάρη, επέβαλε σε αυτές περιορισμούς στις μετακινήσεις και στις κοινωνικές επαφές τους, με αποτέλεσμα να γίνεται αφόρητη αρκετές φορές η καθημερινή τους ζωή.²⁸ Φανερά ενοχλημένος και εκνευρισμένος, ο Καραϊσκάκης ζήτησε και πέτυχε από τον Δ. Δελλαδέτσιμα –με την απειλή της γνωστοποίησης αυτής της απαράδεκτης κατάστασης στον Βρετανό τοποτηρητή του νησιού– να σταματήσει η απομόνωση των οικογενειών αυτών,²⁹ στις οποίες παράλληλα δάνεισε σεβαστό χρηματικό ποσό.³⁰

Και ενώ ακόμη ο Γ. Καραϊσκάκης βρισκόταν στο Αργοστόλι, πληροφορήθηκε τις ραδιουργίες του προσωπικού του αντιπάλου Γιαννάκη Ράγκου, ο οποίος με τη συνδρομή του Α. Μαυροκορδάτου είχε πετύχει την επικράτησή του στο αρματολίκι των Αγράφων, ενώ ταυτόχρονα ζητούσε από τη αγγλοϊόνια διοίκηση τη φυλάκιση του Καραϊσκάκη ως επικίνδυνου κακούργου.³¹ Η εξέλιξη αυτή επιτάχυνε την αναχώρηση του αγωνιστή από το νησί της Κεφαλονιάς: χωρίς ουσιαστική βελτίωση στην υγεία του εγκατέλειπε στις 8 Δεκεμβρίου 1823 το Αργοστόλι με προορισμό το Μεσολόγγι,³² με μια ενδιάμεση στάση στην Ιθάκη για να συναντήσει την οικογένειά του.

Μέχρι την Ιθάκη ταξίδεψε συντροφιά με τον φιλέλληνα περιηγητή γιατρό Julius Millingen.³³ Το σκάφος, με το οποίο αναχώρησαν από το Αργοστόλι, αναγκάστηκε λόγω της κακοκαιρίας να προσαράξει για μια μέρα στην Αγία Ευφημία της Κεφαλονιάς. Η μέρα εκείνη ήταν αρκετή για να γνωριστούν καλύτερα οι δύο άνδρες και ειδικότερα για να κατανοήσει ο J. Millingen τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του Έλληνα επαναστάτη. Ο Καραϊσκάκης μάλιστα, κατά τη μαρτυρία του J. Millingen, παινευόταν για τη νόθα καταγωγή του, υπερηφανευόταν για τις στρατιωτικές του επιτυχίες και δεν σταματούσε να κάνει με τρόπο αυθόρμητο και ζωντανό χωρατά. Δεν έκρυψε, επίσης, τον θυμό και την εχθρότητά του προς τον Γιαννάκη Ράγκο, που εγκατέστησε την κυριαρχία του στο αρματολίκι των Αγράφων, το οποίο είχε κερδίσει ο ίδιος με πολύ κόπο, αλλά και την αγανάκτησή του προς τον υποστηρικτή του τελευταίου, τον Α. Μαυροκορδάτο, προς τον οποίο ωστόσο προσκείμενος ήταν ο συνταξιιδιώτης και συνομιλητής του Βρετανός φιλέλληνας.

Μετά τη βελτίωση του καιρού το ταξίδι συνεχίστηκε προς την απέναντι πλευρά της δυτικής Ιθάκης και το σκάφος προσορμίστηκε στο λιμανάκι του Πισαετού. Αφού έφαγαν και ξεκουράστηκαν, επισκέφτηκαν τα ερείπια του λεγόμενου παλατιού του Οδυσσέα στη θέση Αετός και στη συνέχεια οι δύο άνδρες χώρισαν, επειδή ο Γ. Καραϊσκάκης είχε κανονίσει να συναντήσει στο Κιόνι της Ιθάκης την οικογένειά του, η οποία με τη φροντίδα του Φωκά Παΐση θα ερχόταν από το νησάκι Κάλαμος.³⁴

Τελικά, γύρω στα τέλη του 1823 ή στις αρχές του 1824 έφτασε ο Καραϊσκάκης στα ακαρνανικά μέρη και διέμεινε, όντας ακόμη άρρωστος, στο Αιτωλικό. Εκεί είχε να αντιμετωπίσει την κατηγορία του Α. Μαυροκορδάτου για προδοσία: το «πολεμικόν

δικαστήριο», μέλος του οποίου ήταν και ο Νικόλαος Στορνάρης, που συνεδρίασε στις 1 και 2 Απριλίου 1824, τον έκρινε «επίβουλον της πατρίδος και προδοτήν».³⁵

Στο μεταξύ, για τον Γ. Καραϊσκάκη «μιλούν» κάποιες ανεπίδοτες επιστολές, που απόκεινται στα ΓΑΚ - Τμήμα Κεφαλονιάς.³⁶ Πρόκειται για τέσσερις επιστολές, οι αποστολείς των οποίων, απλοί άνθρωποι της εποχής της Επανάστασης, αναφέρονται ανάμεσα στα διαπροσωπικά ή οικογενειακά τους ζητήματα και σε στρατιωτικές ενέργειες του Καραϊσκάκη ή διατυπώνουν χαρακτηρισμούς για τον Θεσσαλό αγωνιστή.

Η πρώτη επιστολή με ημερομηνία 1 Αυγούστου 1825 έχει αποστολέα τον Κεφαλονίτη Νικολό Σταμούλη, που διαμένει εκείνη την περίοδο στον Κάλαμο, και παραλήπτη τον αδελφό του πρώτου, τον Γιωργάκη Σταμούλη, που ζει στο χωριό τους, στα Μακρινώτικα Πυλάρου της Κεφαλονιάς.³⁷ Ο Νικολός, ανάμεσα σε άλλα,³⁸ πληροφορεί τον Γιωργάκη ότι το καλοκαίρι του 1825 τα παλικάρια του Καραϊσκάκη σε επίθεσή τους κατά των Οθωμανών στο Γουρδί (= Γαρδί) του Ξηρόμερου, αμέσως μετά στην έφοδο των τελευταίων εναντίον του Μεσολογγίου, «εσκοτοσανε πουλους [= πολλούς] Τούρκους και βιο επιραν, οσο οπου εχορτασαν ολι απο το Δραγαμεστο (= Αστακός)»,³⁹ εκθειάζοντας έτσι την επιτυχία του Θεσσαλού οπλαρχηγού.⁴⁰

Στη δεύτερη επιστολή, με ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1826,⁴¹ η Αθηναία Φοιρονία Καλλιφρονά και ο γιος της Μιχαήλ, που λόγω των πολεμικών γεγονότων έχουν καταφύγει στη Σαλαμίνα, ενημερώνουν τον γιο και αδελφό (αντίστοιχα) Δημήτριο Καλλιφρονά, που διαμένει στο Λονδίνο, για τα στρατιωτικά γεγονότα της Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής από το καλοκαίρι μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1826⁴²: οι εχθροί έχουν καταλάβει την πόλη, ενώ οι πολιορκημένοι Έλληνες στην Ακρόπολη, που είχαν ανάγκη από στρατιώτες και πυρομαχικά, εφοδιάστηκαν από τα παλικάρια του Κριζώτη και του Φαβιέρου: «έφοδιάσε τὸ φρούριον καὶ ἀπὸ μπαροῦτι, καὶ ἀπὸ πέτρας, πηγαίνωντάς τα εἰς τοὺς ὤμους τους»· ο Καραϊσκάκης σημειώνει συνεχώς επιτυχίες εναντίον των Οθωμανών, οι οποίοι μετρούν σοβαρές απώλειες σε νεκρούς και λάφυρα: «Ἔκαμεν ἓνα πόλεμον καὶ ἐσκότοσεν ἕως δὺν χιλιάδας Τούρκους καὶ πολλοὺς πασσάδες [...] καὶ πολλότατα λάφυρα [...] ἕως χίλια πεντακόσια φορτόματα λάφυρα, χρисαφικὰ καὶ τροφὰς καὶ ἄλλα πολλὰ».⁴³ Γι' αυτό ακριβώς η μητέρα Φοιρονία πληροφορεί με κρυφή υπερηφάνεια τον ξενιτεμένο γιο της ότι ο Καραϊσκάκης «θριαμβεύει».⁴⁴

Η τρίτη επιστολή με ημερομηνία 19 Απριλίου 1827⁴⁵ –τέσσερις μέρες πριν από τον θάνατο του Καραϊσκάκη– έχει κι αυτή αποκλειστικό σκοπό την ενημέρωση του παραλήπτη για τα πολεμικά γεγονότα της Αθήνας και του Πειραιά εκείνη την περίοδο. Ο αποστολέας Νικολός Καραμήτσος,⁴⁶ που είναι ο «πολιτάρχης» της Σαλαμίνας, διορισμένος από τον Καραϊσκάκη, κατατοπίζει τον παραλήπτη της επιστολής Δήμο Τζιάμη, που βρίσκεται στο Αργοστόλι, για την επικείμενη συντονισμένη επίθεση των Ελλήνων εναντίον του Κιουταχή: «Πρὸ τριῶν ἡμερῶν ἐκυρίευσαν οἱ ἐδικοὶ μας τὸν Πειραιὰ καὶ αὐριον σὺν Θεῷ ἐκκινοῦν τὰ στρατεύματά μας κατὰ τοῦ Κιουταχῆ»⁴⁷. Επειδή μάλιστα έχει γίνει σοβαρή προετοιμασία από την ελληνική πλευρά με τους Κόχραν και Τζωρτζ για την τελική επίθεση κατά του Κιουταχή, εκτιμάται ότι η κατάληξη θα είναι νικηφόρα για τους Έλληνες.⁴⁸

Με την τέταρτη επιστολή, γραμμένη στις 25 Απριλίου 1827⁴⁹ –δυο μέρες μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη– ο Κεφαλονίτης Παναγής Λυμπίδης, που βρίσκεται στον

Πόρο, ενημερώνει τον εξάδελφό του Νικολή Λυμπίδη στην Άσο της Κεφαλονιάς για τα τελευταία πολεμικά γεγονότα στην περιοχή της Αθήνας.⁵⁰ Τον πληροφορεί ότι οι Έλληνες (14.000 περίπου) είναι έτοιμοι για την τελική επίθεση εναντίον των 10.000 περίπου Οθωμανών του Κιουταχή στην Αθήνα. Τον πληροφορεί, ωστόσο, ότι «απο ενα μπολεμο μηκρονε εσκοτοθηκε ο αξηολογος α<ρ>χηστρατηγος Καραησκακης και ο θανατος αφτηνου ηφερε μεγαλη θλιψη εις τους Εληνας».⁵¹ Τον καθησυχάζει, όμως, γράφοντάς του ότι παρά τη θλίψη τους οι Έλληνες δεν έχουν δειλιάσει και συνεχίζουν τον αγώνα τους.⁵²

Είναι, αναμφίβολα, κοινά αποδεκτό ότι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, υπήρξε «το γνησιώτερον, ούτως ειπείν, προϊόν της Ελληνικής Επαναστάσεως»⁵³ και με «νουν εφευρετικόν και γεννητικόν»⁵⁴ κατόρθωσε να αναδειχθεί «στρατηγικώτερος πάντων και αρχικώτερος».⁵⁵

Στην Κεφαλονιά, ωστόσο, και την Ιθάκη, τόσο μέσα από την εν γένει συμπεριφορά του στα δύο αυτά νησιά και από την αλληλογραφία του με τον «αδελφό» και «κουμπάρο» του Ιθακήσιο Φωκά Παΐση, όσο και με βάση τη σημαντική μαρτυρία του φιλέλληνα Julius Millingen, αλλά και τις τέσσερις ανεπίδοτες επιστολές απλών ανθρώπων εκείνης της εποχής, που απόκεινται στο Τμήμα Κεφαλονιάς των ΓΑΚ, αναδεικνύεται ένας Καραϊσκάκης θαρραλέος και ριψοκίνδυνος, ειλικρινής και ανυστερόβουλος φίλος, επίμονος και ανυποχώρητος διεκδικητής, εγκάρδιος και πρόσχαρος συνταξιδιώτης, οπλαρχηγός άξιος θαυμασμού από τους απλούς ανθρώπους, που ενέπνεε εμπιστοσύνη στους συμπολεμιστές του και αισιοδοξία στους συμπατριώτες του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

Εφ. Χρόνος, φ. 285, 5-7-1904, 1β-δ.

Τῷ εὐγενεστάτῳ ἄρχοντι Κυρίῳ Σιὸρ Φωκᾷ

Τιμίως

Εἰς τὴν νῆσον Ἰθάκην

Τὴν εὐγένειάν σας Σιὸρ Φωκᾷ ἀδελφικῶς ἀσπάζομαι

Τῇ 24 7/βρίου 1823 ἐξ Ἀγράφων

Μετὰ τὴν ἐρώτησιν τῆς ποθεινοτάτης μοι ὑγείας σας, σᾶς εἰδοποιῶ ὅτι ἀπὸ τὰς διαφόρους περιστάσεις τῆς τε Τουρκιᾶς καὶ τῶν ὁμοφύλλων δὲν ἔλαβα καιρὸν διὰ νὰ σᾶς γράφω συ-
χνάκις καὶ νὰ κάμω τὸ χρέος μου, ἐπάνω δὲ εἰς αὐτὰ μοῦ συνέβη καὶ ἡ ἀσθένεια ὅπου δοκι-
μάζω σχεδὸν τέσσαρας μῆνας περισσότερον καὶ εἰς ποῖαν κατάστασιν εὐρίσκομαι εἰς μόνος
Κύριος οἶδεν. Ἐγὼ μόνον ὅπου εἶμαι εἰς ταύτην τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῆς ὑγείας μου,
δὲν ἔλειψα ἀπὸ τοῦ νὰ κάμνω ἐκεῖνο τὸ χρέος τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ ἡ χριστιανωσύνη, λέγω,
τολμῶ εἰπεῖν καὶ διπλώτερον, τοὺς περισσοτέρους χριστιανούς καὶ σχεδὸν ὅλους ὅσοι ἦταν
αἰχμάλωτοι τῶρα εἰς τὸν ἐρχομὸν τοῦ Σκόνδρα πασσᾶ, παντοίῳ τρόπῳ μηχανησάμενος
τοὺς ἡλευθέρωσα· δὲν ἐμέτρησα τὰς κατηγορίας ὅπου εἶπεν ὁ κόσμος κατ' ἐμοῦ, ἀλλὰ
ἐφρόντισα τὴν σωτηρίαν των καὶ τώρα πάλιν ἀφύπνισα τοὺς ἐχθρούς μου καὶ φροντίζω
ἀδιακόπως νὰ εἰμπορέσω νὰ ὠφελήσω τὸ γένος καὶ νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὸ καλλίτερον.

Λοιπὸν ἐγὼ κατήντησα εἰς μίαν τοιαύτην κατάστασιν ἀπὸ τὴν ἀσθενειάν μου ὥστε ὅπου
αἱ δυνάμεις μου ὅλαι ἀπενεκρώθησαν καὶ τολμῶ εἰπεῖν ὅτι πνέω τὰ ὀλίσθια. Τὸ νὰ
κυβερνηθῶ καὶ νὰ ἰαθῶ δὲν εἶχα, ἀλλ' οὔτε ἔχω τὸν τρόπον, ἕνα μὲν ἀπὸ τὰς διαφόρους
φροντίδας, κατ' ἄλλο δὲ ὅτι εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη ὅπου εὐρίσκομαι, οἱ ἱατροὶ σχεδὸν εἰπεῖν εἰς
Λάρισσαν ἢ Τρίκκαλα εὐρίσκονται ἐκεῖ ὅλοι οἱ θανάσιμοι ἐχθροί μου καὶ διὰ τοῦτο
ὑποψιάζομαι νὰ κράξω ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ μέρη. Μόνον ὅπου εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θέλουσιν
ἔλθει καθότι καὶ οἱ ἴδιοι ἱατροί, καθένας φοβᾶται διὰ νὰ ἔλθῃ νὰ με ἐπισκεφθῇ.

Λοιπὸν ἐν ἀπογνώσει γενόμενος εἰς ἄλλο κανὲν μέρος δὲν ἤλπισα, παρὰ πρῶτον νὰ
προστρέξω εἰς τὴν εὐγένειάν σας, στέλνωντας τὰ παρόντα, διὰ νὰ σᾶς ἐρωτήσω ἄρά γε
εἰμπορῶ ἐλευθέρως νὰ ἔλθω εἰς τὴν νῆσον νὰ σταθῶ ὀλίγας ἡμέρας καὶ νὰ θεραπευθῶ, ἢ
εἶνε ἀδύνατον, γίνεται μὲ κανένα μέσον ἢ καὶ μὲ ποῖον μέσον καὶ πῶς πρέπει νὰ ἔλθω; Τοῦτο
λοιπὸν παρακαλῶ τὴν εὐγένειάν σας νὰ τὸ ἀπολαύσω καὶ νομίζω ὅτι ἡξιώθηκα τὴν μεγα-
λειτέραν ὑποχρέωσίν σας. Ἐξέτασε λοιπὸν εἰς τὸ κυβέρνην καὶ πληροφορήσου τὰ πάντα
καὶ μὲ τὸν ἴδιον ὅσον τάχιστα νὰ λάβω τιμίαν σας ἀπόκρισιν, φανερώνοντάς μοι καὶ περὶ
τῆς τιμίας ὑγείας σας πρὸς ἐμὴν χαρὰν καὶ ἐν τούτῳ μένω ὡς ὑπογράφομαι.

Εἰς τοὺς ὀρισμούς σας
Γεώργιος Καραϊσκάκης

Εἰς τὸ περιθώριον προσθέτει τὰ ἑξῆς:

Ἀνίσως εἶνε διόλου ἀδύνατον νὰ ἔλθω μέσα καὶ εἶνε πεπρωμένον νὰ δώσω τὸ κοινὸν τέλος τῆς ζωῆς μου ἀδίκως, παρακαλῶ νὰ φροντίσης νὰ μοῦ εὕρῃς ἓνα ἱατρὸν ἔμπειρον καὶ νὰ μοῦ τὸν στείλῃς, καὶ πάλιν ἂν εἶνε τυχερὸ καὶ δὲν μπορῶ οὐδὲ αὐτὸ νὰ ἀπολαύσω, παρακαλῶ ἀκροάσου τὴν περιγραφὴν τῆς ἀσθενείας καὶ στείλε μοι ἐκεῖνα τὰ ἀναγκαῖα ἱατρικὰ ὅπου ἀνήκουν εἰς τὴν ἀσθενείαν μου καὶ τὰ μεταχειρίζομαι καὶ μόνος μου.

2

Εφ. Χρόνος, φ. 285, 5-7-1904, 1δ-ε.

Τῷ εὐγενεστάτῳ Σιῶρ Φωκᾷ.

Τιμίως

Εἰς Ἰθάκην

Τὴν εὐγενείαν σου Σιῶρ Φωκᾷ ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς.

Μετὰ τοὺς ἄνωθεν ἀδελφικούς μου ἀσπασμούς καὶ ἀκριβῆ ἔρευναν τῆς ποθεινοτάτης μοι ἀγαθῆς υἰείας σου σὲ εἰδοποιῶ ὅτι πρῶτα ὁ ἅγιος Θεὸς καὶ μὲ τὰ γράμματα τῆς εὐγενείας σου ἐρχόμενος ἐδῶ μὲ ἐδέχθησαν οἱ φίλοι σου καθὼς τοὺς ἔγραφες καὶ ἀκόμα καλῆτερα καὶ ὁ Θεὸς νὰ σοῦ δώσῃ ζωὴν καθὼς ἀγαπᾷς, καὶ ὁ Θεὸς νὰ στερεώσῃ καὶ νὰ φυλάτῃ τὴν ὑπερτάτην διοίκησιν καὶ τοὺς ἐδῶ ἐβεργέτας μου καὶ φίλους. Κουμπάρε, ἂν ἔχῃς τρόπον καὶ δὲν σὲ δυσκολέβει καμία δουλιὰ σου σὲ ἤθελα νὰ κοπιάσῃς ἕως ἐδῶ, νὰ σταθῇς ἓνα δύο ἡμέρες καὶ πάλιν ἀναχωροῦσες. Ταῦτα καὶ μὲ ὅλον τὸ σέβας μένω.

Τῇ 22 Ὀκτωβρίου 1823

Λαζαρέτῳ Ἀργοστολίου

Ὁ κουμπάρος σου καὶ ἀδελφός σου

Καραϊσκάκης

3

ΓΑΚ – Τμήμα Κεφαλονιάς, Αρχεῖο Υγειονομείου, Ταχυδρομεῖο, Ανεπίδοτες ιδιωτικές ἐπιστολές (1727-1855), Φ. 748, αρ. 294, 1-8-1825.⁵⁶

Τιμὲ ἀδελφε Γιοργακὶ ἀδελφικὸς ἀσπαζόμε. Με τὸ ἀδελφικὸν μου σου φανερονὸν εἶλα τὸ γράμμα σου καὶ εὐχαρίκα τὴν υγιαν σου καὶ ἐμαθα καὶ τὰ βασανὰ σου. Ερωτὰς καὶ διὰ ἐλοῦγῳ μας. Θελίμα Θεοῦ καλὰ ἡμαστέ. Ἡξερε εβὰλα τὸν Κοσμά καὶ ἐπιγάμε τὸν σκαστηρι εἰς τὸ Μορεὰ διὰ νὰ ψονήσῃ καὶ τοῦ ἐδοκα γροσὶα - 1500 χιλία πεντακοσὶα. Τορὰ ἐδο δὲν ἤρθε ἡ βαρκὰ {ἐδο}. Ἀν ἴρθη αὐτοῦ τιρὰ λαβε τὸ βλίσιδη καὶ ὅτι ξεδουλεψὶ καὶ ἀς ἐρθὶ ὁ Κο-

ζμας εδο να λογαριαστούμε. Εδο τα ταλαρα εχουν γροσια δεκα και ζολοτα. Εδο το σταρη εχη παραδες δεκοχτο η οκα, το καλαμποκη δεκα. Ανισου παϊ από χερι, στηλε μου αλευρη και tira αδελφε να μου στιλης από το ξενο βιο και μ' εβαγαν [= έφαγαν] ο κοσμος. Δια το Μισολογκι μου φενετε τα εμαθετε το γερουση [= γιουρούσι] οπου εκαμανε η Τουρκη εσκοτοθικανε περιτου [= περίπου] απο χιλιους και χορια λαβομενη. Τορα οπου επισε [= έπεσε] ο Καραησκακис την νηχτα μεσα εις το Γουρδη του κιταϊ εσκοτοσανε πουλους [= πολλούς] Τουρκους και βιο επιραν, οσο οπου εχορτασαν ολι από το Δραγαμεστο. Το Γουρδη εφιγε και παϊ το Μισολογκι. Tira, αδελφε, να ξεμπερδεψης να ελθις στι δουλια σου και ιγιενε.

1825

Αδελφο<ς> σου 1 Αυγουστου

Νικολος Σταμου Κάλαμο

λι

[Στο αριστερό περιθώριο και τη διπλανή σελίδα]

Ο παπα-Σπι

ρο<ς> πεστου χε(ρετισμα)τα

Τον γκουπαρο

Νικολι χερετο

με ολο του το αρχον

τικο

4

ΓΑΚ – Τμήμα Κεφαλονιάς, Αρχείο Υγειονομείου, Ταχυδρομείο, Ανεπίδοτες ιδιωτικές επιστολές (1727-1855), Φ. 750, αρ. 478, 20-12-1826.

Φίλτατέ μοι υιέ.

σοῦ εὐχομαι.

Με μεγάλην λύπην σοῦ γράφω τὸ παρόν μου, μετὰ τὸ νὰ ἔχω πολὺν καιρὸν νὰ λάβω γράμμα σου. Μημήκο μου νὰ ἔχῃς τὴν εὐχήν μου νὰ μοῦ γράφῃς, ἐπειδὴ εἶμαι πολλὸ συκλενησμένη ὅπου δὲν ἔλαβα γράμμα σου. Ἐγὼ ἔχω ὅπου σοῦ στέλνω ἀπὸ τὸν Μάρτιον ἕως τώρα ἕξι γράμματα, κἀνένα σου ὅμως δὲν ἔλαβα. Ἐγὼ ἐδῶ εὐρίσκομαι καλὰ, δὲν ἠξεύρω ὅμως ἂν εἶσαι καὶ τοῦ λόγου σου καλὰ. Εἰς ἓνα γράμμα σου πολυκαιρινὸν μου γράφεις νὰ σοῦ γράψωμεν περὶ πατρίδος. Ἡ Ἀθῆνα, παιδί μου, εἶναι πολυορκημένη, καὶ μάλιστα οἱ ἐδικοί μας τοὺς νικοῦν πάντοτε τοὺς εχθροὺς. Τὸ φρούριον εἶχε ἔλιπιν καὶ ἀπὸ στρατιώτας, καὶ ἀπὸ μπαροῦτι. Τώρα ὅμως ἐμβῆκε ὁ Κ. Κριεζιώτης μετὰ πεντακοσίους στρατιώτας, ἐμβῆκε καὶ ὁ Κολλονέλ Φαβιέρ μετὰ τὸ τακτικὸν σῶμα καὶ ἐφοδίασε τὸ φρούριον καὶ ἀπὸ μπαροῦτι, καὶ ἀπὸ πέτρας, πηγαίνωντάς τα εἰς τοὺς ὤμους τους. Ἐξω εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι ὁ Καραϊ-

σκάκης καὶ θριαμβεύει. Ἔκαμεν ἓνα πόλεμον καὶ ἐσκότοσεν ἕως δύο χιλιάδας Τούρκους καὶ πολλοὺς πασσάδες, ἔκαμεν καὶ δεύτερον καὶ ἐσκότοσεν ἕως τριακοσίους, καὶ πολλότατα λάφυρα. Οἱ Ἕλληνες ὑπερεπλούτησαν, ἕως χίλια πεντακόσια φορτόματα λάφυρα, χρυσαφικὰ καὶ τροφὰς καὶ ἄλλα πολλά. Νεώτερον τί δὲν ἔχομεν, ἀλλὰ αὐτά. Αἱ θεαῖς σου καὶ ἀξαδελφάδες σου σὲ ἀσπάζονται, ὁμοίως καὶ τὰ ἀξαδέλφια σου. Μένω ἢ μητέρα σου

Φοιρονία Καλλιφρονοῦ

Κἀγὼ ὁ ἀδελφός σου Μιχαήλ Καλλιφρονᾶς σὲ ἀσπάζομαι. Λυποῦμαι, ἀδελφέ, ὅπου μᾶς ἀλησμόνησες ὀγλίγωρα. Μοῦ ἔγραφες ὅτι σὲ ἀλησμόνησα ἐγώ, ὅμως βλέπω τὸ ἐναντίον. Ἀδελφέ, μὴν βαρύνεσε νὰ γράψης, ἀλλὰ νὰ μᾶς στείλῃς κἀνένα σου γράμμα νὰ μάθωμεν περὶ τῆς υἱίας σου. Τὰ νέα τὰ λέγω ἀπὸ πάνω. Λοιπὸν μένω ὁ ἀδελφός σου

Μιχαήλ Καλλιφρονᾶς

Ἐν Σαλαμῖνι τῇ 20 Δεκεμβρίου 1826

5

ΓΑΚ – Τμήμα Κεφαλονιάς, Αρχεῖο Υγειονομείου, Ταχυδρομεῖο, Ανεπίδοτες ιδιωτικές επιστολές (1727-1855), Φ. 751, αρ. 515, 19-4-1827.

Εὐγεν(έστατε) ἀδελφέ. Κύριε Δῆμο.

Ἔχω κερὸν ὅπου ἀκαρτερῶ νὰ λάβω κανένα γράμμα Σας, καὶ μέχρι τοῦδε δὲν εἶδον. Διὰ τῆς παρουσίας μου λοιπὸν εἶμαι καὶ ἐρωτῶ πρῶτον διὰ τὴν καλὴν σας υἱείαν, καὶ δεύτερον νὰ σᾶς εἰπῶ καὶ περὶ ἐμοῦ, ὅστις χάριτι θεία καλῶς υἱαίνω, διατρίβων ἐνταῦθα εἰς Σαλαμῖνα ὡς Πολιτάρχης διορισμένος ἀπὸ τὸν Εὐ(γενέστατον) ἀρχηγὸν Καραϊσκάκη, ὅστις ἐνομένος ἀπὸ ἓνα σῶμα περίπου τῶν δέκα χιλιάδων, ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγον Τζόρτζην, καὶ διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὸν Κόχραν θριαμβεύει κατὰ τοῦ Κιουταχῆ. Πρὸ τριῶν ἡμερῶν ἐκυρίευσαν οἱ ἐδικοὶ μας τὸν Πειραιᾶ καὶ αὖριον σὺν Θεῷ ἐκκινοῦν τὰ στρατεύματά μας κατὰ τοῦ Κιουταχῆ, ὅστις μ' ὅλον ὅπου εἶναι πολλὰ ἀδύνατος ἐπιμένει, πλὴν θέλει λάβει τὰ ἐπί<ε>ρα τῆς κακίας του. Ἐλευθερώνεται καὶ ἡ δεινῶς πολιορκημένη Ἀθήνα, ἥτις ἐπαπειλοῦσε μὲ τὴν πτῶσιν τῆς ὅλην τὴν Ρούμελην. Ὁ Κόχραν ἐνεργεῖ δραστηρίως καὶ ἐλπίζομεν μεγάλα πράγματα. Χωρὶς ἕτερον μένω.

Ἐν Σαλαμῖνι τῇ 19 Ἀπριλίου 1827 Ὁ Σύγαμβρός σας
Τὴν εὐγενεστάτην Κυρίαν Χρυσούλαν Νηκολό Καραμι...
μετὰ τοῦ ἀγαπητοῦ σας Φωτίου καὶ
λοιπὰ τέκνα σας χερετῶ
το αὐτόν

[Στο ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ φύλλου]

Ὁ Καθ. Νάσος Νίκας σᾶς ἀσπάζεται ἀδελφικῶς. Ὅλους τοὺς πατριώτας ὅπου εἶναι αὐτοῦ ἀσπάζεται.

6

ΓΑΚ – Τμήμα Κεφαλονιάς, Αρχείο Υγειονομείου, Ταχυδρομείο, Ανεπίδοτες ιδιωτικές επιστολές (1727-1855), Φ. 751, αρ. 520, 25-4-1827.

Πόρο

Ξάδελφε sg Νηκολη Λημπιδη σας χερετο

25 Απριλίου 1827

Α ροτατε διὰ εμενα δοξα το αγιω Θεω, ηβρισκομε καλα. Ἐγώ, αδελφε, ηβρισκομε εδο τορα μηνες τεσσαρους διχως να καμο καμηα δουληα. Αλα οσους παραδες ηχα, τους εδοσα του {ν}αρχουν<τα> sg Νοταρου, οπου τα εχρεοστουσα καὶ εμινα διχος παρα. Εμαθα από το Γιωργη της Βασηλενας οτη ο γητονας μου ο sg Σταθακης Κοκολης γηρεβη οτη να μου παρη το σπυτη. Τον ληπον με το παρο<ν> μου γ<ρ>αμα σου δηνο την αδια, επιδη {της} καὶ ἐγώ δια ηποθεσες μου δεν ηξεβρο ποτα θελη ἐρθο, να μου κηταξης αφτη την ηποθεση {ο}καθος να ημου<ν> και ο ιδιως. Σε οτη ηθελε χρηαστη πες τα του ανηψου μου του Σπυρου να κιταξη εις στα χαρτηα μου να εβρι το κοντρατο [= συμβόλαιο] του αφτου σπυτηου οπου το εχομε αγορασμενο από το sg Κολονηα. Εδο καμηα νοβητα [= είδηση] δεν εχομε. Σημερα εχουν η Εληνες δια να σκηπηνουν [:] την Αθηνα οπου ο Κοταης βαστα. Εληνες ηνε ένα ορδι από στρατηοτες χηληαδες δεκατεσαρες. Η Τουρκη λενε οτη να ηνε εως χηληαδες δεκα ολη ολη. Απο ενα μπολεμο μηκρονε εσκοτοθηκε ο αξηολογος α<ρ>χιστρατηγος Καραησκακης και ο θανατος αφτηνου ηφερε μεγαλη θλιψη εις τους Εληνας. Ομος η Εληνες δεν εδιληασαν τηποτης. Χερετησματα σε ολους του σπυτηου σας καὶ σε ολους τους φιλους μας τα αφτα και μ' ολο το σεβας μενο

Ἦγαπιμενο<ς> σας ξαδελφος
Παναγῆς Λημπίδης

[Στο αριστερό περιθώριο του φύλλου]

Χερετησματα στο κουμπαρο σας στο καπιταν Σπυρο Γιανουλατο. Το γραμα οπου λαβενη να το στιλη του ξαδελφου μας του Γηανη εις του<ς> Κορφους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, [επιμέλεια] Ι. Βλαχογιάννης, Αθήνα ²1903, 13. Την περιοχή αργότερα θα διεκδικήσει επίμονα ο Γιάννης Ράγκος.
2. Ο Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828, 19, μας ενημερώνει ότι «το γ' έτος [= 1823] υπέπεσεν εις ασθένειαν πολυπαθή και θανάσιμον», χωρίς να ονοματίζει την αρρώστια, ενώ ο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, Εισαγωγή και επιμέλεια Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. 1, Αθήνα 1939, 306, αναφέρει ότι «ηύραμεν τον Καραϊσκάκην ασθενήν και πάσχοντα από έναν ξηρόβηχαν», στοιχείο που παραπέμπει σε φυματίωση. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους πρότερους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*, Αθήνα 1867, 23, μας διαβεβαιώνει ότι «έπασχεν από χρόνιον νόσημα, όπερ εχαρακτηρίζετο ως φθίσις και, εκ διαλειμμάτων δεινούμενον, ηνάγκαζεν αυτόν να διατελή κλινήρης», καθώς και ο Δημήτρης Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Δωρικός, Αθήνα ¹⁰1979, 183, ο οποίος είναι σίγουρος για τη συγκεκριμένη αρρώστια του Θεσσαλού αγωνιστή: «Είταν χτικιάρης. [...] Κατάντησε σκέλεθρο και δεν μπορούσε να σύρει μήτε τα πόδια του».
3. Πληροφορεί με επιστολή του στις 25 Νοεμβρίου 1823 τον Φωκά Παΐση στο Κιόνι της Ιθάκης ότι η αρρώστια του τον ταλαιπωρεί «σχεδόν τέσσαρας μήνας περισσότερον», βλ. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», εφ. *Χρόνος*, φ. 285 (5 Ιουλίου 1904), [1γ]. Η αθηναϊκή εφημερίδα *Χρόνος* δημοσίευσε στα φύλλα της 284 (4 Ιουλίου 1904) - 306 (26 Ιουλίου 1904) επιστολές του Γ. Καραϊσκάκη, που έστειλε στο έντυπο αυτό ο εγγονός του ήρωα ανθυπολοχαγός, τότε, Γεώργιος Σπ. Καραϊσκάκης, γιος του στρατιωτικού και βουλευτή Σπύρου Καραϊσκάκη, γιου του Γεωργίου. Την επιμέλεια της δημοσίευσής τους, η οποία συνοδευόταν και από τα απαραίτητα ιστορικά στοιχεία για την κατανόησή τους, είχε ο προοδευτικών αντιλήψεων δημοσιογράφος, λογοτέχνης και βουλευτής, συντάκτης τότε του *Χρόνου*, Στέφανος Γρανίτσας.
4. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 15.
5. Βλ. εφ. *Χρόνος*, φ. 285, 5-7-1904, 1β-δ. Βλ. το κείμενο της επιστολής στο Παράρτημα, αρ. εγγρ. 1.
6. Ο Ιθακήσιος γιατρός Φωκάς Παΐσης [= Παϊζης] βοηθούσε αγωνιστές και πρόσφυγες, που κατέφευγαν στο νησί του. Βλ. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», *ό.π.*. Για το πλήρες κείμενο της συγκεκριμένης επιστολής βλ. Παράρτημα, αρ. 1.
7. Κατά το διάστημα 1809-1814 η Βρετανία κατέλαβε τα νησιά του Ιονίου, εκδιώκοντας τους Γάλλους, και το 1815 με τη Συνθήκη του Παρισιού (5 Νοεμβρίου 1815) τα Επτάνησα ως Ιόνιο Κράτος τέθηκαν κάτω από την «προστασία» της Βρετανίας. Στην πραγματικότητα η «προστασία» αυτή με βάση το Σύνταγμα του 1817 είχε μετατραπεί ουσιαστικά σε βρετανική κυριαρχία και κατοχή και τα Επτάνησα σε βρετανική μισο-αποικία. Βλ. σχετικά Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήνα 1964, 45-153· Μαρία Α. Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2014, 59-71· Πέτρος Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού*, Εκδόσεις Καρούσος, Αθήνα 2017, 35-55.
8. Η Βρετανική Προστασία, διακηρύσσοντας την ουδετερότητα, απαγόρευε στους Επτανήσιους την οποιασδήποτε μορφής βοήθεια ή συμπαράσταση στους ομοεθνείς τους επαναστάτες, νομοθετώντας αυστηρές ποινές: πρόστιμο, φυλάκιση, δήμευση περιουσίας. Βλ. *Εφημερίς των Ενωμένων Επαρχιών των Ιωνικών Νήσων*, φ. 89 (3/15 Οκτωβρίου 1821), 1-2.
9. Οι πιέσεις του Αλή πασά είχαν αρχίσει πολύ νωρίτερα, καθώς από τα τέλη του προηγούμενου

ήδη αιώνα αρματολοί-υπήκοοι του Αλή πασά κατέφευγαν στην Ιθάκη. Στα ΓΑΚ - Τμήμα Κεφαλονιάς έχει εντοπιστεί υλικό που πιστοποιεί την παρουσία και διαμονή κυνηγημένων αρματολών από την Ήπειρο και τη δυτική Ρούμελη από τα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), βλ. Νίκη Λάσκαρη-Μπάλα, «Τα νησιά του Ιονίου, καταφύγιο των αγωνιστών της Ελευθερίας στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807). Ανέκδοτα έγγραφα για τον κλεφταρματολό του Βάλτου Γιωργοθώμο και οικογένειες άλλων αγωνιστών στην Κεφαλονιά», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τ. 3, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, 239-256. Στα ΓΑΚ - Τμήμα Ιθάκης απόκειται υλικό (έγγραφα της διοίκησης, αναφορές των ίδιων των αρματολών) που πιστοποιεί τις εγγυήσεις ογδόντα περίπου Ιθακησίων, οι οποίοι το 1806, επί Επτανήσου Πολιτείας, με ενυπόγραφη δήλωσή τους θέτουν την προσωπική τους περιουσία ως εγγύηση, για να πειστεί ο Αλή πασάς ότι οι αρματολοί της επικράτειάς του, που ζούσαν στην Ιθάκη και τον Κάλαμο, δεν θα προκαλούσαν προβλήματα στα εδάφη του, βλ. Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου, «Η υποταγή των ανυπότακτων. Νεότερα στοιχεία για τους αρματολούς από το Τοπικό Αρχείο Ιθάκης», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, ό.π., 424-443.

10. Βλ. Διονύσιος Α. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. 3, Μέλισσα, Αθήναι 1956, 366.
11. Βλ. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», εφ. *Χρόνος*, ό.π., όπου επιστολή του Γ. Καραϊσκάκη από τα Άγραφα με ημερομηνία 29 Μαΐου 1823.
12. «Αι επιστολαί του Καραϊσκάκη», εφ. *Χρόνος*, ό.π., όπου επιστολή του Γ. Καραϊσκάκη από τα Άγραφα με ημερομηνία 21 Φεβρουαρίου 1824.
13. Βλ. Παράρτημα, αρ. 1.
14. Γράφει ο Γιάννης Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης. Βιογραφική αρχαϊκή μελέτη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1943, 97, ότι έφτασε ο Καραϊσκάκης στο μοναστήρι «βαρειά άρρωστος και σηκωτός σε ξυλοκρέββατο».
15. Τα περίπου τριακόσια παλικάρια του τα έστειλε στη Καρπενήσι, όπου πολέμησαν μαζί με τον Μάρκο Μπότσαρη στην τελευταία μάχη του Σουλιώτη αγωνιστή στο Κεφαλόβρυσο (Αύγουστος 1823), βλ. Δ. Αινιάν, ό.π., 15· Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 24.
16. Στον Κάλαμο θα πεθάνει και η γυναίκα του Γ. Καραϊσκάκη Γκόλφω το 1827, ενώ ο οπλαρχηγός πολεμούσε τον Κιουταχή στην Αθήνα (βλ. Δ. Αινιάν, ό.π., 128, σημ. 1), αφήνοντας ορφανά τρία ανήλικα παιδιά, την Ελένη (Νίτσα), την Πηνελόπη και τον Σπύρο –κατ' άλλους είχε και τέταρτο παιδί, μεγαλύτερο από τα προηγούμενα, τον Δημήτρη (βλ. Χρ. Α. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, εκδ. Δεδεμάδη, τ. Γ', 327)– τα οποία θα συνεχίσουν για ένα διάστημα να ζουν εκεί, απ' όπου το 1828 θα απευθύνουν επιστολή προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια για οικονομική βοήθεια, βλ. Αλέξης Γαλανούλης, «Δυο επιστολές των ορφανών παιδιών του Γ. Καραϊσκάκη προς τον Ιω. Καποδίστρια και τον Μήτηρο Σκυλοδήμο (14-1-1828)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 64 (2013), 273-278. Στον οικογενειακό κύκλο του Καραϊσκάκη στον Κάλαμο θα στείλει την ίδια περίοδο ο Γεώργιος Γαζής, πρώην γραμματικός του Θεσσαλού ήρωα, δέκα αντίτυπα του βιβλίου του *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*: «εις τον Κάλαμον, εις τους κληρονόμους του Καραϊσκάκη», Γ. Γαζής, ό.π., 36.
17. Αυτή η διαδρομή του Καραϊσκάκη τεκμηριώνεται από επιστολή του τελευταίου προς τον Φωκά Παΐση (22 Οκτωβρίου 1823), για την οποία βλ. αμέσως στη συνέχεια.
18. Οι περισσότερες πηγές δεν αναφέρουν τη μετακίνηση του Καραϊσκάκη προς το Αργοστόλι της Κεφαλονιάς. Θεωρούν δεδομένο ότι ο ήρωας πήγε στην Ιθάκη, στον αρχικό του δηλαδή προορισμό. Βλ. Δ. Αινιάν, ό.π., 15· Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 24. Αντίθετα, ο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., 354, αλλά και ο Δ. Φωτιάδης, ό.π., 191-192, κάνουν λόγο για το ταξίδι του Καραϊσκάκη στην Κεφαλονιά.
19. Μαθαίνουμε την πληροφορία αυτήν από επιστολή του Γεωργίου Πραΐδη, ο οποίος εκείνη

- την περίοδο βρισκόταν στο Αργοστόλι, για να επιδώσει στον λόρδο Βύρωνα επιστολή-πρόσκληση των Υδραίων προεστών να μεταβεί στο νησί τους, με την οποία ενημέρωνε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο για την άφιξη του Καραϊσκάκη στην Κεφαλονιά, βλ. Σπύρος Δημ. Λουκάτος, «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στην Κεφαλονιά και στην Ιθάκη, Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1823», *Κυμοθόη*, 14-15 (Σεπτέμβρης 2005), 10 και 20, σημ. 28, 29.
20. «[...] και με τα γράμματα της ευγενείας σου ερχόμενος εδώ με εδέχθησαν οι φίλοι σου καθώς τους έγγραφες και ακόμα καλήτερα [...]». Η επιστολή (22 Οκτωβρίου 1823) δημοσιευμένη στην εφ. *Χρόνος*, ό.π.
 21. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ. 24. Ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεί, λαθεμένα βέβαια, ότι η ιατρική αυτή γνωμάτευση έγινε από γιατρούς της Ιθάκης.
 22. Δ. Αινιάν, ό.π., 15.
 23. Δ. Φωτιάδης, ό.π., 192.
 24. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 24. Βλ. και Δ. Αινιάν, ό.π., 15: «αυτός μην υποφέρων την εις τας νήσους διατριβήν, και ων φύσεως ανησύχου, εξήλθε πάλιν εις Μεσολόγγιον και εξήτει να διορισθῇ αρχηγός των όπλων της επαρχίας Αγράφων».
 25. Η διάρκεια της παραμονής του Καραϊσκάκη στο Αργοστόλι, υπολογίζεται με βάση τις εξής δυο ημερομηνίες: στο λοικοκαθατήριο του Αργοστολίου βρισκόταν στις 22 Οκτωβρίου 1823 (ημερομηνία σύνταξης της επιστολής του προς τον Φωκά Παΐση), ενώ αναχώρησε από το Αργοστόλι για το Μεσολόγγι με ενδιάμεσο σταθμό την Ιθάκη στις 8 Δεκεμβρίου 1823, σύμφωνα με τον συνταξιιδιώτη του κατά την επιστροφή από την Κεφαλονιά Βρετανό φιλέλληνα γιατρό Julius Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece; containing an Account of the Military and Political Events, which occurred in 1823 and following Years: with various Anecdotes of Lord Byron, and an Account of his last Illness and Death*, John Rodwell, Λονδίνο 1831, 34.
 26. Βλ. Επιστολή Γ. Πραΐδη προς Α. Μαυροκορδάτο, στα ΓΑΚ-Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μαυροκορδάτου, Φ. 4β, υποφ. Δεκέμβριος 1823.
 27. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης σημειώνει ότι από τον Μάρτιο του 1823 οι οικογένειες Στορνάρη είχαν περάσει με τη μεσολάβηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στον Δημήτριο Δελλαδέτση στην Κεφαλονιά, βλ. Ν. Κασομούλης, ό.π., 280, σημ. 2 και 349, σημ. 2.
 28. Ο Δ. Δελλαδέτσης (1742-1844), είχε αλληλογραφία με πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα του Αγώνα και συνέβαλε στην προστασία και περίθαλψη προσφύγων καθώς και στη σύναψη δανείου εγγυημένου με τα χρήματα του αγγλικού δανείου. Αγγλόφιλος, βέβαια, ο ίδιος, συμμετείχε στην αγγλοϊόνια διοίκηση (έπαρχος, βουλευτής, γεροϋσιαστής κ.λπ.). Βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Αθήνα 1904, 105-109, 706-707· Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Έκδοση-εισαγωγή-σχόλια Σπύρος Ι. Ασδραχάς, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, 102-103.
 29. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ν. Κασομούλης, ό.π., 358: «Περίωρισεν [ο Δελλαδέτσης] ταίς φαμελλιαίς τόσον στενά, ώστε έζήτησεν από την φυλακήν σκοπόν, και <τόν> έβαλεν εις την θύραν των δια να έμποδίζη την [έπι]κοινωνίαν των. Γράμματα όσα έγγραφαν τὰ έμπόδιζεν. [...] Από τὸ Μεσολόγγι έστειλεν <πρὸς αὐτόν [= τον Δελλαδέτση]> ὁ Στορνάρης καὶ έζήτησεν τὴν άδειαν τῆς εισόδου εις Κεφαλληνίαν. Ὁ Δελλαδέτσης άπάντησεν ὅτι εἶναι ἡ μεγαλυτέρα δυσκολία νὰ έμβῃ [...]».
 30. «Από τὸ σπίτι νὰ τραβήξῃ χέρι ἔως νὰ εἰδοποιηθῇ ἀπὸ τὸν Στορνάρη», απαίτησε ο Καραϊσκάκης από τον Δελλαδέτση, Ν. Κασομούλης, ό.π., 358. Τελικά, ο Νικόλαος Στορνάρης, στενοχωρημένος από την όλη κατάσταση, αποφάσισε και το αμέσως επόμενο διάστημα έστειλε τον έμπιστο συναγωνιστή του και γραμματικό (και μετέπειτα απομνημονευματογράφο) Νικόλαο Κασομούλη να μεταφέρει τις οικογένειες από το Αργοστόλι στο νησάκι Κάλαμος, βλ. ό.π., 358-360.
 31. Ν. Κασομούλης, ό.π., 358.

32. Βλ. *ό.π.*, 354, σημ. 6.
33. Ο Γ. Πραϊδης ενημέρωνε στην επιστολή του τον Α. Μαυροκορδάτο για την αναχώρηση του Καραϊσκάκη από το Αργοστόλι της Κεφαλονιάς, βλ. την επιστολή του Γ. Πραϊδη, *ό.π.*, σημ. 25.
34. Ο Βρετανός φιλέλληνας Julius Millingen ήρθε στην επαναστατημένη Ελλάδα με την ιδιότητα του γιατρού, για να προσφέρει τις υπηρεσίες του. Πρώτος σταθμός του ήταν το Αργοστόλι της Κεφαλονιάς, όπου και γνωρίστηκε με τον Γ. Καραϊσκάκη. Λεπτομέρειες για το ταξίδι της επιστροφής του τελευταίου μαθαίνουμε από τον φιλέλληνα J. Millingen, *ό.π.*, 34-43.
35. *Ό.π.*, 37-38.
36. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασας*, τ. Γ', Αθήνα ³1888, 94 και 285-287. Βλ. επίσης Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 16-18· Ν. Κασομούλης, *ό.π.*, 374-390· Στρατηγός Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Κείμενον-εισαγωγή-σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, τ. Α', Έκδοση Βιβλιοπωλείου Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα ²1947, 155-157.
37. 1375 ανεπίδοτες ιδιωτικές επιστολές των ετών 1727-1855 βρέθηκαν ανάμεσα στα έγγραφα του Ταχυδρομείου Κεφαλληνίας στα χρόνια της Βρετανικής Προστασίας, οι περισσότερες ελληνόγλωσσες, ελάχιστες στα ιταλικά. Οι περισσότεροι παραλήπτες ζούσαν στο Αργοστόλι, στο Ληξούρι και σε χωριά της Κεφαλονιάς. Δεν είναι λογοκριμένες, καθώς δεν είχαν ανοιχτεί οι φάκελοί τους. Δεν είναι γνωστοί οι λόγοι, για τους οποίους δεν έφτασαν οι επιστολές αυτές στον προορισμό τους, ωστόσο οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτές είναι πολλές, ποικίλες και πολύτιμες για την ιστορική έρευνα. Βλ. ΓΑΚ-Τμήμα Κεφαλονιάς, Αρχείο Υγειονομείου, Ταχυδρομείο, Ανεπίδοτες ιδιωτικές επιστολές (1727-1855), Φ. 744 - Φ. 763. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την προϊσταμένη των Αρχείων Ν. Κεφαλληνίας των ΓΑΚ Δώρα Ζαφειράτου, που μου υπέδειξε τις επιστολές αυτές.
38. Βλ. ΓΑΚ-Τμήμα Κεφαλονιάς, Αρχείο Υγειονομείου, Ταχυδρομείο, Ανεπίδοτες ιδιωτικές επιστολές (1727-1855), Φ. 748, αρ. 294, 1-8-1825. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 3.
39. Ο Νικολός Σταμούλης ενημερώνει τον αδελφό του για την αποστολή κοινού γνωστού τους στην Πελοπόννησο για την αγορά γεωργικών προϊόντων, του ζητάει αλεύρι και τον παρακαλεί να επιστρέψει, προφανώς από το χωριό στον Κάλαμο, για να συνεχίσει εκεί τη δουλειά του, βλ. *ό.π.*
40. *Ό.π.*
41. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 207-226· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 28-30.
42. Βλ. ΓΑΚ-Τμήμα Κεφαλονιάς *ό.π.*, Φ. 750, αρ. 478, 20-12-1826. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 4.
43. Ταυτόχρονα όμως, μητέρα και αδελφός παραπονιούνται στον Δημήτριο που τους «αλησμόνησε»: «εγώ έχω οπού σου στέλνω από τον Μάρτιο έως τώρα έξη γράμματα, κανένα σου όμως δεν έλαβα», γράφει με παράπονο η μητέρα Φοιρονία, βλ. *ό.π.*
44. *Ό.π.*
45. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ', 43-74· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 31-75.
46. Βλ. ΓΑΚ-Τμήμα Κεφαλονιάς, *ό.π.*, Φ. 751, αρ. 515, 19-4-1827. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 5.
47. Στην επιστολή το ευανάγνωστο τμήμα του ονόματος του αποστολέα είναι «Νηκολό Καραμι...». Πρόκειται για τον Νικολό Καραμήτσο, τον οποίο εκείνη την περίοδο ο Καραϊσκάκης είχε διορίσει ως πολιτάρχη της Σαλαμίνας, βλ. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 81.
48. *Ό.π.*
49. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ', 101-110· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 81-102.
50. Βλ. ΓΑΚ-Τμήμα Κεφαλονιάς, *ό.π.*, Φ. 751, αρ. 520, 25-4-1827. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 6.
51. Επιπλέον τον ενημερώνει ότι βρίσκεται στον Πόρο τέσσερις μήνες χωρίς δουλειά, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει πρόβλημα επιβίωσης. Τον παρακαλεί, επίσης, να ενδιαφερθεί για το σπίτι του στο χωριό τους, την Άσο, επειδή, όπως πληροφορήθηκε, ο συγχωριανός τους Σταθάκης Κοκόλης επιδιώκει να του το πάρει.
52. ΓΑΚ-Τμήμα Κεφαλονιάς, *ό.π.*, Φ. 751, αρ. 520, 25-4-1827.

53. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ', 110-116· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 103-110. Ο αποστολέας, βέβαια, όταν γράφει στις 25 Απριλίου την επιστολή, δεν έχει πληροφορηθεί την ήττα των Ελλήνων την προηγούμενη ακριβώς μέρα, 24 Απριλίου, στη μάχη του Φαλήρου, στη θέση Ανάλατος, βλ. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, 116-120· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 110-112.
54. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 8.
55. Γεώργιος Γαζής, *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα*, (εκδοτική επιμέλεια Λ. Βρανούση), Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, 357.
56. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τ. Δ', 115.
57. Στην επιστολή αυτή, όπως και στις υπόλοιπες, κατά τη μεταγραφή διορθώνουμε σιωπηρά μόνο σημεία στίξης και αρχικά κύριων ονομάτων ή λέξεων μετά από τελεία και αναπτύσσουμε το «και» και το «εις». Χρησιμοποιήσαμε, επίσης, τα κριτικά σημεία: <...> για προσθήκη γραμμάτων που προφανώς παρέλειψε ο αποστολέας, {} για λέξεις ή γράμματα που διαγράφονται ως λαθεμένα και (...) για ανάπτυξη συντομογραφιών.

Περίληψη

Μέσα από επιστολές και άλλες μαρτυρίες, που αφορούν στην περίπου δίμηνη παραμονή του Γεωργίου Καραϊσκάκη στα Επτάνησα κατά τον Οκτώβριο του 1823, η μελέτη αναδεικνύει σημαντικά στοιχεία της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του Ρουμελιώτη αγωνιστή της Επανάστασης του 1821.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ως στρατιωτικός ηγέτης

Νικόλαος Κανελλόπουλος*

«Ο Καραϊσκάκης ήταν άνθρωπος με πολλά προτερήματα ενός καλού στρατηγού, και αν εις ταύτα προστίθετο η παιδεία (διότι σχεδόν μόνον τ' όνομά του ήξευρεν να γράψη) ήθελε καταταχθή βέβαια μεταξύ των πρώτων ανδρών του αιώνος δια τα κατορθώματά του»¹

Οι αναφορές για τις πολεμικές επιχειρήσεις που ηγήθηκε ο Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τα πρώτα έτη της Επανάστασης είναι λακωνικές και δεν μας είναι γνωστές λεπτομέρειες της δράσης του, ώστε να εκτιμήσουμε τις ικανότητές του σε όλη τους την έκταση. Η δράση σπουδαίων οπλαρχηγών, όπως ο Μάρκος Μπότσαρης και ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, επισκίαζε οπωσδήποτε το ταλέντο του Καραϊσκάκη και εμπόδιζε την ανάδειξή του. Ακόμη η ασθένειά του αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα στη δράση του. Η δε πρακτική των «καπακιών», οι υποψίες που γεννήθηκαν για τις προθέσεις του, η σύγκρουση με τον Μαυροκορδάτο και η δίκη του, δεν επέτρεψαν να εκδηλωθεί πλήρως η στρατιωτική του αξία από την αρχή της Επανάστασης. Γράφει πολύ χαρακτηριστικά με την ειλικρίνεια που τον διακρίνει ο Κασομούλης ότι το 1822 ο Καραϊσκάκης και οι οπλαρχηγοί Στορνάρης και Γρηγόρης Λιακατάς ήρθαν σε «συμφωνία ανακωχής» με τους Τούρκους καθώς «...και οι μεν και οι δε εξαγόραζον τον καιρόν περιμένοντας τα αποτελέσματα των εκστρατειών κατά του Μεσολογγίου, κατά της Ανατολικής Ελλάδος και του Δράμαλη...».² Ωστόσο από το 1826 και έως τον θάνατό του, ο Καραϊσκάκης αποκαλύπτεται ως ένας πολύπλευρος στρατιωτικός και ηγετικός νους. Η δράση του Ρουμελιώτη οπλαρχηγού παρουσιάζει επιπλέον ενδιαφέρον διότι δεν ήταν μόνο επικεφαλής ατάκτων ελληνικών στρατευμάτων, αλλά κλήθηκε να συνεργαστεί και με τον τακτικό στρατό υπό τον Γάλλο συνταγματάρχη Φαβιέρο και αργότερα με τους Τσώρτς και Κόχραν.

Ορισμένες σύντομες αναφορές του Μακρυγιάννη για τη δράση του Καραϊσκάκη σε συνεργασία με άλλους οπλαρχηγούς τους πρώτους μήνες της Επανάστασης στα περικόρια της Άρτας, φανερώνουν τις ικανότητές του ως πολεμιστή στο πεδίο της μάχης. Στο χωριό Μαρατί, οι Έλληνες υποχώρησαν μπροστά στην τουρκική επίθεση, αλλά ο Καραϊσκάκης με τον Μάρκο Μπότσαρη οχυρώθηκαν σε ένα τζαμί, απέκρουσαν τις επιθέσεις και όταν επέστρεψαν οι φυγάδες, επιτέθηκαν όλοι μαζί και απώθησαν τους Τούρκους.³ Στις αρχές του 1823 ένα τμήμα του τουρκικού στρατού εγκαταλείποντας

* Επίκουρος καθηγητής Στρατιωτικής Ιστορίας, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

την πολιορκία του Μεσολογγίου, κινήθηκε προς τα Τρίκαλα μέσω των Αγράφων, καθώς λόγω του χειμώνα το πέρασμα του Αχελώου ήταν δύσκολο. Ο Καραϊσκάκης κινήθηκε γρήγορα μέσα στα χιονισμένα βουνά για να διακόψει την πορεία των Τούρκων. Οι Έλληνες, περίπου 1000 κατά τον Αινιάν ή 800 κατά τον Κασομούλη, έλαβαν θέση στο πέρασμα του Άγιου Βλάσση. Το κέντρο της ελληνικής διάταξης κατείχε ο Καραϊσκάκης, οχυρωμένος μέσα σε μια σπηλιά. Οι Τούρκοι προσπάθησαν να εκβιάσουν τη διάβασή τους και πέτυχαν να υπερκεράσουν τις ελληνικές θέσεις τρέποντας σε φυγή τους ατάκτους στα δεξιά και αριστερά της ελληνικής διάταξης, πλην του ίδιου του Καραϊσκάκη και 150 ισχυρά οχυρωμένων ανδρών του στο κέντρο, που λόγω της θέσης τους δε μπορούσαν να οπισθοχωρήσουν. Οι φυγάδες ανασυγκροτήθηκαν και επέστρεψαν, αιφνιδιαζοντας τους ήδη καταπονημένους Τούρκους, οι οποίοι μετά και τον θάνατο ενός οπλαρχηγού τους, υποχώρησαν καταδιωκόμενοι με περισσότερους από 200 άνδρες απώλειες.⁴ Η μάχη του Άγιου Βλάσση (ή μάχη του Σοβολάκου) αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση της τακτικής των Ελλήνων: περίμεναν οχυρωμένοι σε κατάλληλη θέση τη διέλευση του αντιπάλου, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν καταπονημένος και καταπτοημένος από τις αποτυχημένες επιχειρήσεις στο Μεσολόγγι. Εκμεταλλεύτηκαν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά και κινήθηκαν γρήγορα για να λάβουν πλεονεκτική θέση. Ο Καραϊσκάκης έλαβε μάλιστα την πλέον επικίνδυνη θέση στην ελληνική διάταξη και δεν είναι τυχαίο ότι επέλεξε ένα σπήλαιο, ώστε να μην μπορούν οι άνδρες να οπισθοχωρήσουν αλλά να σταθούν να πολεμήσουν.

Ήταν πάντοτε νικητής ο Καραϊσκάκης; Όχι, όπως άλλωστε κανένας στρατός ή στρατηγός, αλλά ήξερε πότε να εγκαταλείπει τον αγώνα, ώστε να αποφύγει μεγαλύτερη καταστροφή. Και αυτό συνέβαινε με τα άτακτα ελληνικά στρατεύματα, καθώς ολιγάριθμα και δύσκολα στη διοίκηση όπως ήταν έπρεπε να αποφύγουν αποφασιστική και ολοκληρωτική σύγκρουση με τον αντίπαλο, όταν αυτή λάμβανε αρνητική τροπή, ώστε να διαφύγουν και να μην καταστραφούν ολοσχερώς. Μία ήττα του Καραϊσκάκη καταγράφεται από τον Κασομούλη το 1823 σε σύγκρουση με Σουλιώτες που προσπάθησαν να εισέλθουν στο αρματολίκι του, τα Άγραφα. Οι άνδρες του Καραϊσκάκη πέτυχαν να αποκλείσουν τους Σουλιώτες σε ένα ύψωμα. Ο Καραϊσκάκης «οξύθυμος και δραστήριος, δεν εβάσταζεν να ορμά προσεκτικώς αλλά προχωρών αναβαίνων με αλαλαγμούς έφθασεν έως εις την θέσιν πλησίον, όπου εσωρεύθησαν όλοι». Οι Σουλιώτες όμως τελικά «...ορμήσαντες προς τον Καραϊσκάκην, τον τζάκισαν...». «Μ' έκαμαν λαγόν», θα παραδεχθεί ο ίδιος στους συμπολεμιστές τους αστεϊζόμενος, μέθοδος και αυτή για να εμψυχώνει τους άνδρες του και να απαλύνει την ήττα.⁵ Τον Μάιο του 1823 οι Τούρκοι εισέβαλλαν στα Άγραφα με 4000 άνδρες. Ο Καραϊσκάκης βράδυνε να κινητοποιήσει τις δυνάμεις του και οι Τούρκοι στρατοπέδευαν στη Νεβρόπολη. Η επίθεση των Ελλήνων στο τουρκικό στρατόπεδο κατέληξε σε αποτυχία. Ο Καραϊσκάκης διαίρεσε τα στρατεύματά του σε τρία μέρη με τον ίδιο να μένει στο κέντρο και επιτέθηκε στους Τούρκους που παρέμειναν οχυρωμένοι. Διέθεταν όμως και ιππικό που ανέτρεψε τη δεξιά πτέρυγα και προκάλεσε αταξία στο κέντρο και αριστερά, με αποτέλεσμα την υποχώρηση των Ελλήνων και τον Καραϊσκάκη εκθειμένο να κινδυνεύει. Μάλιστα ο τελευταίος αρρώστησε από την προσπάθεια που κατέβαλε. Ο Καραϊσκάκης απέδωσε την αποτυχία προσωπικά στον οπλαρχηγό Γιάννη Φραγκίστα που διοικούσε το δεξιό. Ο Φραγκίστας απέδιδε την ήττα «...εις το

άσκεπτον του Καραϊσκάκη και οξύθυμον...». Δείγμα των τεράστιων δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες οπλαρχηγοί, είναι το εξής: μετά τη μάχη, οι Έλληνες πέτυχαν να πάρουν σημαντικά λάφυρα από μια τουρκική εφοδιοπομπή. Τότε οι Σουλιώτες, εγκατέλειψαν τις επιχειρήσεις και κινήθηκαν προς το Μεσολόγγι για να τα πουλήσουν. Η ασθένειά του και η απείθεια των στρατευμάτων, οδήγησαν τον Καραϊσκάκη να δεχθεί την ανακωχή που πρότειναν οι Τούρκοι.⁶

Τον Απρίλιο του 1825 ο Καραϊσκάκης θα βρεθεί στην Πελοπόννησο και θα λάβει μέρος –όχι ως αρχιστράτηγος– στη μάχη στο Κρεμμύδι, όπου τα ελληνικά στρατεύματα θα ηττηθούν από τον Ιμπραήμ. Αλλά το σημείο που είχε ταχθεί ο Καραϊσκάκης μαζί με τον Κίτσο Τζαβέλλα ήταν καλά οχυρωμένο και οι Αιγύπτιοι δεν πέτυχαν ή δεν δοκίμασαν να τους απωθήσουν.⁷

Η πολιορκία του Μεσολογγίου από τον Κιουταχή θα βρει τον Καραϊσκάκη έξω από την πόλη να προσπαθεί να βοηθήσει τους πολιορκημένους. Ο Καραϊσκάκης θα επιχειρήσει μία εντυπωσιακή νυχτερινή επιδρομή στο τουρκικό στρατόπεδο. Θα κινηθεί με μεγάλες προφυλάξεις με 2.000 άνδρες με νυχτερινές πορείες, ώστε να προσεγγίσουν αθέατοι το εχθρικό στρατόπεδο. Οι Τούρκοι θα αιφνιδιαστούν, αλλά το σημείο όπου στάθμευε ο ίδιος ο Κιουταχής ήταν ισχυρά οχυρωμένο με βαθιές τάφρους, οπότε απρόσβλητοι από τους Έλληνες πέτυχαν να ανασυγκροτηθούν και οι επιδρομείς υποχρεώθηκαν σε αποχώρηση.⁸ Ο Καραϊσκάκης θα μεταβάλει κατόπιν την τακτική του και θα προσπαθήσει να παρενοχλεί τους Τούρκους στοχεύοντας κυρίως στο να προκαλέσει βλάβη στον ανεφοδιασμό τους. Στήνει ενέδρες σε στενά περάσματα και αφαιρεί εφόδια και υλικά από τον αντίπαλο. Συνήθως, αφού αποκλείσουν την έξοδο του περάσματος, αφήνουν να εισέλθει το μεγαλύτερο μέρος της εφοδιοπομπής και τότε επιτίθενται στην οπισθοφυλακή, ώστε η διαφυγή των Τούρκων να είναι αδύνατη. Μια τέτοια επίθεση σε ένα τουρκικό σώμα περιγράφει ο Καραϊσκάκης σε επιστολή του τον Νοέμβριο του 1825 «Αφού, λοιπόν, τους εμπάσαμεν μέσα, τους εκτυπήσαμεν οπίσω και μπροστά καθορμήσαντες οι στρατιώται μας επάνω τους με μεγάλην ορμήν τους εφόνευσαν όλους».⁹ Ο ικανός Κιουταχής προσπάθησε να προστατέψει τις εφοδιοπομπές με πολυάριθμες κινητές φρουρές, με αποτέλεσμα το σώμα του Καραϊσκάκη να μην επαρκεί για να τις βλάψει, αλλά ο ικανός οπλαρχηγός εντόπισε το ασθενές σημείο της αλυσίδας διαμετακόμισης των εφοδίων και επιτέθηκε νύχτα στον λιγότερο καλά φυλασσόμενο Καρβασαρά, προκαλώντας σημαντικές ζημιές και αποκομίζοντας σημαντικά λάφυρα.¹⁰ Ο Καραϊσκάκης θα εισέλθει μάλιστα στο Μεσολόγγι πριν την έλευση του Ιμπραήμ και θα προτείνει σχέδιο –που δεν έγινε δεκτό από τη φρουρά– για να υποχρεώσουν τον Κιουταχή σε αποχώρηση. Θεωρούσε ότι μόνον όταν λείψουν τα εφόδια, ο Κιουταχής θα λύσει την πολιορκία. Πρότεινε 500 άνδρες της φρουράς μαζί με το δικό του σώμα, να λάβουν θέση σε επίκαιρο σημείο μεταξύ του Αιτωλικού και του στρατοπέδου του Κιουταχή. Με αυτόν τον τρόπο ο Κιουταχής θα βρεθεί μεταξύ των δυνάμεων του Καραϊσκάκη και της φρουράς που θα παραμείνει στο Μεσολόγγι και λόγω διακοπής του εφοδιασμού του θα υποχρεωθεί να φύγει προς Ναύπακτο ή Πάτρα.¹¹ Κατά την έξοδο του Μεσολογγίου ο Καραϊσκάκης ήταν άρρωστος και σύμφωνα με τον Αιινιάν δεν πέτυχε να πείσει τους άνδρες του να πλησιάσουν και να βοηθήσουν στο βαθμό που θα μπορούσαν τη φρουρά που προσπαθούσε να διαφύγει.¹² Ο Κασομούλης περιγράφει ότι περιποιήθηκε τους διαφυγό-

ντες, εξέφρασε τη λύπη του που δεν κατάφερε να βοηθήσει και πρότεινε να συγκροτήσουν στρατόπεδο, αλλά εκείνοι αγανακτισμένοι από τη στάση των στρατευμάτων έξω από το Μεσολόγγι δεν δέχθηκαν.¹³

Τους τελευταίους μήνες του 1826 και έως το θάνατό του ο Καραϊσκάκης θα ξεδιπλώσει όλο του το ταλέντο και τις ικανότητες του στο πεδίο της στρατιωτικής δράσης και θα οδηγήσει τα στρατεύματά του σε σημαντικές επιτυχίες. Σε αυτή τη φάση θα συμβράξει για πρώτη φορά με τακτικά στρατεύματα υπό τον Γάλλο συνταγματάρχη Φαβιέρο, αλλά η σχέση των δύο αρχηγών δεν θα είναι ανέφελη. Αποτέλεσε μέγιστο σφάλμα της ελληνικής διοίκησης ότι δεν καθόρισε σαφώς την ιεραρχία και τις αρμοδιότητες των δύο ανδρών, με αποτέλεσμα το ελληνικό στράτευμα να πάσχει από ενότητα διοίκησης. Ο Κιουταχής πολιορκούσε την Ακρόπολη και τα ελληνικά στρατεύματα προσπάθησαν το καλοκαίρι του 1826 να λύσουν την πολιορκία. Ο Καραϊσκάκης πριν ορίσει το σημείο που θα δημιουργήσει στρατόπεδο, αποφάσισε να κάνει αναγνώριση του χώρου. Αποβιβάστηκε στον Πειραιά, αλλά μία εχθρική ενέδρα δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση της αναγνώρισης, με αποτέλεσμα να αποφασίσει τη δημιουργία του στρατοπέδου στην Ελευσίνα.¹⁴ Ο Καραϊσκάκης έχοντας επίγνωση ότι οι δυνάμεις που διέθετε δεν επαρκούσαν για να επιτεθεί στους Τούρκους, αποφάσισε να προελάσει προς το Χαϊδάρι και εκεί να οχυρωθεί, υποχρεώνοντας τον Κιουταχή να αντιδράσει, αφού δεν θα ένιωθε ασφαλισμένη τη θέση του με το ελληνικό στράτευμα τοποθετημένο στα νώτα του.¹⁵ Ο Φαβιέρος θεώρησε ότι έπρεπε να περιμένουν να φθάσει πρώτα το ελληνικό ιππικό από την Πελοπόννησο –όπου είχε σημαντικά επιτυχημένη δράση– και μετά να προελάσουν προς την Αθήνα. Ο Καραϊσκάκης όμως αντέτεινε ότι η αναβολή της επιχείρησης θα ήταν επιβλαβής για τη συνοχή των άτακτων στρατευμάτων.¹⁶

Η σύγκρουση της 6ης Αυγούστου αποτελεί υπόδειγμα συνεργασίας τακτικών και ατάκτων στρατευμάτων. Οι άτακτοι οχυρώθηκαν στο κέντρο πίσω από έναν περίβολο και δεξιά – αριστερά σε δύο λόφους. Στο κέντρο αριστερά, στηρίζοντας τα πλευρά του στο λόφο και στον περίβολο και πίσω από τους ατάκτους, στρατοπέδευσε το τακτικό στράτευμα. Οι επιθέσεις των Τούρκων, αρχικά με ιππικό και στη συνέχεια και με πεζικό, αποκρούστηκαν από τους οχυρωμένους ατάκτους και δύο φορές κάλεσε ο Καραϊσκάκης τον Φαβιέρο την κατάλληλη στιγμή να παρέμβει. Και τις δύο φορές το τακτικό στράτευμα απώθησε τους Τούρκους και οι άτακτοι εξήλθαν από τα οχυρώματά τους για να καταδιώξουν τους υποχωρούντες αντιπάλους τους. Όταν οι Τούρκοι υποχώρησαν οριστικά, ο Φαβιέρος παρέταξε κατάλληλα τους άνδρες του και ξεκίνησε να τους καταδιώκει, αλλά οι άτακτοι δεν τον ακολούθησαν. Προς απογοήτευση του Φαβιέρου, ο Καραϊσκάκης του είπε ότι οι άτακτοι δεν πρόκειται να εκτεθούν στην πεδιάδα γιατί φοβούνται το εχθρικό ιππικό και του ζήτησε να ματαιώσει την καταδίωξη, όπως και συνέβει. Ο Φαβιέρος σε επιστολή του θεωρεί ότι απωλέσθηκε μια σημαντική ευκαιρία για καίριο χτύπημα στους Τούρκους, καθώς αυτοί υποχωρούσαν άτακτα και τους έβλεπαν να σηκώνουν τις σκηνές τους και να φορτώνουν τα ζώα τους.¹⁷ Αυτή ήταν και η πρώτη σοβαρή διαφωνία μεταξύ Καραϊσκάκη - Φαβιέρου. Αναπτύχθηκε όμως και άμιλλα, όχι ευγενής, μεταξύ ατάκτων και τακτικών για το ποιος συνετέλεσε στη νίκη, καθώς ορισμένοι κατηγόρησαν τον τακτικό στρατό ότι «ουδέ τουφέκι έρριψεν εν τη μάχη ταύτη». Αλλά και ο Φαβιέρος δεν αντιμετώπιζε θετικά την πρωτοκαθεδρία του Καραϊσκάκη, ούτε επιθυμούσε να δρα το τακτικό σώμα

ως επικουρικό των ατάκτων. Ο Καραϊσκάκης μερίμνησε πάντως να βελτιώσει την οχύρωση των στρατευμάτων του.¹⁸ Δύο ημέρες μετά (8 Αυγούστου) οι Τούρκοι, έχοντας λάβει ενισχύσεις, επιτέθηκαν εκ νέου, αλλά αυτή τη φορά η τακτική των Ελλήνων μεταβλήθηκε. Η διάταξή τους παρέμεινε σε γενικές γραμμές η ίδια με εκείνη της 6ης Αυγούστου, αλλά ο Φαβιέρος εξέθεσε στο κέντρο στην επίθεση του τουρκικού ιππικού ένα τάγμα του τακτικού στρατού, το οποίο σχημάτισε τετράγωνο. Ορισμένα σφάλματα του επικεφαλής, που τραυματίστηκε ελαφρά, και η σύγχυση που επικράτησε κατά τις τακτικές κινήσεις, επέτρεψε στους ιππείς να εισέλθουν στις τάξεις του τάγματος, το οποίο υποχώρησε υποστηριζόμενο από άλλο τάγμα του τακτικού και τους ατάκτους, με σημαντικές απώλειες.¹⁹ Οι Τούρκοι προσπάθησαν κατόπιν να επιτεθούν στους Έλληνες που ήταν οχυρωμένοι αριστερά, ώστε να υπερκεράσουν την ελληνική παράταξη, αλλά συνάντησαν ισχυρή αντίσταση από τους οχυρωμένους ατάκτους προς υποστήριξη των οποίων κινήθηκε και ένα τάγμα του τακτικού, οπότε και διέκοψαν τον αγώνα. Ο Καραϊσκάκης θεώρησε ότι η θέση των Ελλήνων καθίστατο επισφαλής, ενώ δεν υπήρχε σχέδιο και δυνατότητα ανεφοδιασμού των στρατευμάτων.²⁰ Παράλληλα και τα τέσσερα πυροβόλα που διέθετε το τακτικό στράτευμα είχαν αχρηστευθεί λόγω θραύσης των αξόνων τους. Αποφάσισε λοιπόν, σύμφωνα με τον Αινιάν, το βράδυ να αποχωρήσουν τα ελληνικά στρατεύματα στην Ελευσίνα. Σύμφωνα με τον Χρ. Βυζάντιο αλλά και τον αξιωματικό του τακτικού στρατού Ευάγγελο Πίσσα,²¹ αποφασίστηκε να επιτεθούν τη νύχτα στους Τούρκους και αν τους απωθήσουν από τις οχυρώσεις τους να παραμείνουν στο Χαϊδάρι, διαφορετικά να αναδιπλωθούν στην Ελευσίνα, αλλά οι άτακτοι άρχισαν να αποχωρούν εγκαταλείποντας τους τακτικούς, που βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Το αποτέλεσμα είναι ότι επικράτησε αταξία με συνέπεια ορισμένοι στρατιώτες και αρκετοί τραυματίες να πέσουν στα χέρια των Τούρκων.²² Ο Καραϊσκάκης εύστοχα θα σχηματοποιήσει τον τρόπο συνεργασίας των τακτικών με τα άτακτα στρατεύματα και την πρώτη ημέρα της μάχης οι Έλληνες θα αποκρούσουν επιτυχώς τις δυνάμεις του Κιουταχή: «Ο Καραϊσκάκης, ως στρατιωτικός πεπειραμένος, καίτοι μηδεμίαν παιδείαν ή στρατιωτικές γνώσεις κατέχων, αλλ' ως φύσει οξύνους αντελήφθη εν τω άμα, ότι εν μάχη συναπτομένη εκ τακτικού μετ' ατάκτου στρατού, οι μεν πρώτοι πρέπει να μένωσιν εν εφεδρεία ή επικουρία, οι δε δεύτεροι να μάχωνται, και ότι ούτως η μεν νίκη ασφαρίζεται, έκαστος δ' ευρίσκεται εις το φυσικόν στοιχείον αυτού».²³ Ωστόσο νίκη ή οριστικό αποτέλεσμα χωρίς επίθεση δεν μπορεί να επιτευχθεί και ο Φαβιέρος ορθά θα προχωρήσει σε καταδίωξη, αλλά τα άτακτα ελληνικά σώματα δεν είναι σε θέση να τον ακολουθήσουν, υπό την απειλή του εχθρικού ιππικού αλλά και την ροπή τους να επαναπαύονται στην αρχική τους επιτυχία. Το γεγονός αυτό επικρίνει και ο Friedrich Müller, αναφέροντας ότι οι άτακτοι πιστεύουν ότι κάτι σπουδαίο έχουν πετύχει απλά και μόνο αμυνόμενοι με επιτυχία έναντι του εχθρού.²⁴ Ο Φαβιέρος είχε λοιπόν δίκιο που ζήτησε οι επιχειρήσεις να μην ξεκινήσουν πριν την άφιξη του ελληνικού ιππικού, το οποίο θα μπορούσε να δράσει εναντίον του ιππικού του Κιουταχή, αλλά και θα ήταν το καταλληλότερο στρατιωτικό σώμα για την καταδίωξη. Από την άλλη, ο Καραϊσκάκης γνώριζε τα μειονεκτήματα και τα όρια των ατάκτων, τόσο, όταν έμεναν άπραγοι στο στρατόπεδο, όσο και όταν δρούσαν σε ανοικτό πεδίο, ώστε να αντιτεθεί στις απόψεις του Φαβιέρου. Πάντως ο Καραϊσκάκης σε επιστολή του προς τον Κολοκοτρώνη θα παραδεχθεί ότι ήταν μει-

ονέκτημα η έλλειψη ιππικού, καθώς «αν είχαμεν και εμείς μίαν μικρήν καβαλλαρίαν βέβαια τον εκυνηγούσαμεν έως εις την Εύριπον και ακόμη μακρότερα».²⁵ Τη δεύτερη ημέρα της μάχης αποτέλεσε σφάλμα του Φαβιέρου να εκθέσει απομονωμένο ένα τάγμα σε πρώτη γραμμή. Σοβαρή ασυνεννοησία προέκυψε μεταξύ τακτικών και ατάκτων το βράδυ της ίδιας ημέρας, με τους δεύτερους να αποχωρούν παρά τα αρχικώς συμφωνηθέντα για μία από κοινού νυχτερινή επίθεση. Σφοδρή κριτική ασκεί ο Χρήστος Βυζάντιος στον Φαβιέρο για την απρονοησία του να μην ενισχύσει ή επισκευάσει τους άξονες των πυροβόλων πριν την εκστρατεία, ενώ θραύση των αξόνων είχε συμβεί και κατά την εκστρατεία στην Κάρυστο, άρα γνώριζε το τεχνικό πρόβλημα των πυροβόλων. Επίσης δε μερίμνησε για την επιμελητεία του στρατεύματός του: «ουδέν φορτηγόν ζώνον είχε μεθ' εαυτού προς μετακόμισιν των πληγωμένων, ουδένα χειρούργον προς άμεσον επίσκεψιν αυτών, ουδεμίας ημέρας τροφήν».²⁶ Η μάχη του Χαϊδαρίου αποτελεί παράδειγμα της συγκεχυμένης τακτικής αντίληψης των ελληνικών στρατευμάτων, καθώς η προώθηση στη θέση αυτή αν πράγματι είχε στόχο την εκδίωξη του Κιουταχή θα έπρεπε να οδηγήσει σε επιθετικές επιχειρήσεις, που ήταν δύσκολο να εκτελεστούν από τα άτακτα ελληνικά σώματα που ήταν προσαρμοσμένα κατά κύριο λόγο στον αμυντικό αγώνα.²⁷ Η επιχείρηση ξεκίνησε χωρίς να είναι ξεκάθαρο πώς θα επιτυγχάνονταν ο στόχος της εκδίωξης του Κιουταχή από την Αθήνα. Ενώ αποτελεί από τις λίγες, ίσως, τη μοναδική, επιχείρηση κατά την οποία επιτεύχθηκε μία σχετικά αρμονική και επιτυχημένη συνεργασία από άποψη πολεμικής τακτικής, μεταξύ ατάκτων και τακτικού στρατού, κατέστη αναποτελεσματική λόγω της αναντιστοιχίας του σκοπού με τα διατιθέμενα μέσα και της ασαφούς εικόνας για το ποιό είναι και το πώς θα επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Μετά τη μάχη στο Χαϊδάρι, η σύγκρουση Καραϊσκάκη – Φαβιέρου οξύνθηκε. Εκπρόσωποι δύο διαφορετικών στρατιωτικών «σχολών» σκέψης, αδυνατώντας ή αρνούμενοι να αντιληφθούν ο ένας τον άλλον, ενδεχομένως και για λόγους φιλαρχίας και πρωτοκαθεδρίας στη διοίκηση του ελληνικού στρατεύματος, οδήγησαν τη σύγκρουση στα άκρα, καταλύοντας κάθε δυνατότητα αποτελεσματικής συνεργασίας τους. Ο Φαβιέρος θα αποσύρει το τακτικό στράτευμα στη Σαλαμίνα και ήδη από τις 13 Αυγούστου σε επιστολή του προς την Επιτροπή των Ψαριανών θα κατηγορήσει τους αρχηγούς των ατάκτων για την αποτυχία στο Χαϊδάρι: «...προ πάντων η έλλειψις σκέψεως των ατάκτων αρχηγών, μας εμπόδισαν να λύσωμεν την πολιορκίαν» και θα ζητήσει τα ψαριανά πλοία που δρούσαν υπό τον έλεγχο του Καραϊσκάκη να περάσουν στις δικές του διαταγές «... διότι μέχρι τούδε μόνον δειλίαν έδειξαν και ανοησίας».²⁸ Την ίδια ημερομηνία (13 Αυγούστου) σε επιστολή του προς τον Μαυροκορδάτο θα αποδώσει τα πάντα στην απειθαρχία των ατάκτων, στο γεγονός ότι δεν ακολούθησαν στην κατάδιωξη την πρώτη ημέρα και αναφέρει ότι το βράδυ της δεύτερης ημέρας της μάχης ο Καραϊσκάκης τους πρόδωσε σαν κοινός ληστής.²⁹ Τις πρώτες πληροφορίες για την αντίθεση των δύο αρχηγών θα μεταδώσει και ο Μαυροκορδάτος σε επιστολή της 15ης Αυγούστου προς τον Γ. Κουντουριώτη, όπου αναφέρει για τον Φαβιέρο «...αλλά δεν έβανε πλέον πίστιν εις τον Καραϊσκάκην».³⁰ Ακόμα και φήμες θα διαδοθούν ότι ο Μαυροκορδάτος σε επιστολή του προς τους Υδραίους, έγραψε ότι ο Καραϊσκάκης έδρασε στο Χαϊδάρι επί σκοπώ να αφηθεί το τακτικό να καταστραφεί.³¹ Βέβαια αποδίδονται ευθύνες για την σύγκρουση και στον Φαβιέρο, όπως αναφέρει ο Γ. Κουντουριώτης σε

επιστολή του προς τον Μαυροκορδάτο: «πλην και αυτού αι ίντριγκαι και οι αντενέργειαι έχουν τόπον, και τόπον ευρύχωρον».³² Παράλληλα ο Φαβιέρος κατηγορείται για φιλαυτία και ότι δεν προσπαθεί να προσαρμοστεί με τις περιστάσεις, ενώ «Μόνοι αι κατηγορίαι τας οποίας ο κόντε Πόρρο εκοινολόγησε και κοινολογεί ενταύθα κατά του Καραϊσκάκη είναι ικαναί να εξάψωσι τα πάθη».³³ Ο δε Καραϊσκάκης –με τη γνωστή του αθυροστομία– καταφέρεται σκαιότατα κατά του Γάλλου συνταγματάρχη,³⁴ για τον οποίον καταλήγει τον Οκτώβριο του 1826 σε επιστολή του να γράψει: «το Τακτικόν το αγαπούμε και το σεβόμεθα και επιθυμούμεν την αύξησίν του. Το άτομον του Συνταγματάρχου όμως βλέπτει καιρίως τα πράγματα του έθνους». Αποδίδει ευθύνη στον Γάλλο συνταγματάρχη για τα γεγονότα στο Χαϊδάρι, του καταλογίζει απραξία επί δίμηνο και τον κατηγορεί ότι δεν παραχωρεί το ιππικό του. Επίσης θεωρεί τον Φαβιέρο υπεύθυνο για την ματαίωση της εκστρατείας προς τη Θήβα, για την οποία του παρείχε και 500 ατάκτους.³⁵ Βέβαια δεν αναφέρει ότι η πλειονότητα των ατάκτων εγκατέλειψαν την εκστρατεία της Θήβας, γεγονός που συνέτεινε αποφασιστικά στη ματαίωση της επιχείρησης και την περαιτέρω όξυνση των σχέσεων με τον Φαβιέρο.³⁶

Σύγκρουση των δύο ανδρών θα εκδηλωθεί και πριν την εκστρατεία του Καραϊσκάκη στη Δυτική Στερεά. Ενώ φαίνεται ότι έχουν συμφωνήσει να συμπράξουν και το τακτικό στράτευμα να κινηθεί προς Δόμβραινα, ο Καραϊσκάκης ζητά από τον Φαβιέρο να κινηθεί προς τα Κούντουρα και εκείνος αντιλέγει ότι πρέπει να γνωρίζει το δρόμο που θα βαδίζει, γιατί το τακτικό στράτευμα δεν είναι ευέλικτο όπως οι άτακτοι όταν κινείται σε ορεινά δρομολόγια.³⁷ Παράλληλα ο Καραϊσκάκης δεν έχει στείλει τα εφόδια που υποσχέθηκε, ενώ ο Φαβιέρος αμφισβητεί την πίστη ορισμένων ατάκτων: «Αληθινά εις την Λευσίνα ευρίσκονται ανδρείοι στρατιώται, πλην η πείρα με εδίδαξεν ωσαύτως ότι είναι μερικοί οι οποίοι δεν κάμουν το χρέος των, και εις τους οποίους δεν ημπορώ πάντοτε να δίδω πίστιν». Κατηγορεί τον Καραϊσκάκη ότι δεν τηρεί τη συμφωνία τους και δεν είναι σταθερός στα σχέδιά του.³⁸ Αλλού ο Φαβιέρος επικαλείται ως λόγους μη συμμετοχής στην εκστρατεία την ακαταλληλότητα του πυροβολικού του για μετακίνηση στα ορεινά και την αδυναμία εξασφάλισης ροής εφοδίων.³⁹ Ο Φαβιέρος απογοητευμένος από τη συμπεριφορά των ατάκτων κατά την εκστρατεία του προς τη Θήβα αλλά και από την αδυναμία του Καραϊσκάκη να εξασφαλίσει τον εφοδιασμό του τακτικού στρατεύματος, θα επιστρέψει στα Μέθανα. Το γεγονός προκάλεσε δυσαρέσκεια στους άνδρες του, οι οποίοι ήθελαν να εκστρατεύσουν.⁴⁰ Κατά μία άλλη άποψη, ο Φαβιέρος δεν ακολούθησε τον Καραϊσκάκη διότι ως ενδεδειγμένο τρόπο ενεργείας θεωρούσε την από κοινού επίθεση εναντίον του Κιουταχή έξω από την Αθήνα και όχι την εκστρατεία στη δυτική Στερεά. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Φαβιέρος σε επιστολή του προς τον Λάζαρο Κουντουριώτη.⁴¹ Είναι εξακριβωμένο ότι βασικό σημείο τριβής μεταξύ των δύο ανδρών αποτέλεσε η διανομή των εφοδίων, όπως αποκαλύπτεται από επιστολή του Καραϊσκάκη προς την Επιτροπή των Ψαριανών (11 Οκτωβρίου 1826): «Με μέγαλόν μου θαυμασμόν πληροφορούμαι...ότι ο Κ. Φαβιέρος έστειλεν 2 φραντζέζους δια να λάβουν τα 600 κοιλά σιτάρι...με τι τρόπον το ζητεί και εγώ απορώ το φέρισμόν του, δια τούτο...μην τύχει και δώσετε ούτε δράμι...».⁴² Έχουμε σοβαρές ενδείξεις ότι και από τις δύο πλευρές έγιναν δολοπλοκίες προς αποδυνάμωση της άλλης, όπως επιγραμματικά καταγράφει τον Οκτώβριο/Νοέμβριο του 1826 ο Treiber: «Ραδιουργίες του Φαβιέρου για την εκστρατεία στη Ρούμελη» και «Ραδιουργίες

για ν' αποσπάσουν απ' τον Φαβιέρο τους τακτικούς».⁴³ Τις πληροφορίες για προσπάθειες απόσπασης τμημάτων του τακτικού στρατού επαναλαμβάνει ο Ι. Σταυριανός. Μάλιστα μισή ιλη ιππικού δεν ακολούθησε αρχικά το τακτικό στράτευμα στην πορεία επιστροφής προς τα Μέθανα, αλλά τελικά επέστρεψε σε αυτό.⁴⁴ Ο Φαβιέρος σε επιστολές του προς την Επιτροπή των Ψαριανών (30 Οκτωβρίου και 1 Νοεμβρίου 1826), θα κατηγορήσει ανοικτά τον Καραϊσκάκη για απόπειρα καταστροφής του τακτικού στρατού, χωρίς όμως να δώσει λεπτομέρειες για το είδος της απόπειρας: «Η τελευταία προσπάθεια, την οποία έκαμεν ο κύριος Καραϊσκάκης ίνα καταστρέψη το τακτικόν Σώμα, ήτο τοιαύτης φύσεως, ώστε απεκαθίστατο πλέον αδύνατος πάσα σύμπνοια μετά των ατάκτων στρατευμάτων...» και συνεχίζει γράφοντας ότι αποσύρεται στα Μέθανα αναμένοντας τα εφόδια που του υποσχέθηκαν και την απόφαση της Εθνικής Συνέλευσης «...ήτις πρέπει ν' αποφασίση εάν θα καθοδηγήση το ελληνικόν έθνος εις το σύστημα του πολιτισμού, ή επί τα ίχνη των οπαδών του Αλή-πασά».⁴⁵ Στο ίδιο κλίμα κινείται και η άποψη του Φίνλεϋ για τα γεγονότα, αν και δεν αποδίδει με βεβαιότητα την ευθύνη στον Καραϊσκάκη: «Επιστρέψας ο Φαβιέρος εγκατελείφθη υπό της Ελληνικής κυβερνήσεως άνευ τροφίμων κ' επειδή εγίνοντο απόπειραι επ' ονόματι του Καραϊσκάκη και του Νικήτα, ίσως άνευ της αδείας των, όπως παραπεισθώσιν οι άνδρες του εις λιποταξίαν, ευρέθη αναγκασμένος ν' αποσύρη το τακτικόν σώμα εις τα Μέθανα, όπως προλάβη την διάλυσίν του».⁴⁶ Από την άλλη πλευρά, ποιες είναι οι ραδιουργίες του Φαβιέρου τις οποίες αναφέρει ο Treiber; Μια επιστολή γραμμένη στη Σαλαμίνα στις αρχές Σεπτεμβρίου 1826 από τον Γρηγόριο Πέρβαλη προς τον Μαυροκορδάτο παραδίδει κάποιες πληροφορίες: ο Καραϊσκάκης ενοχλήθηκε γιατί ο Φαβιέρος παρείχε χρήματα σε ορισμένους οπλαρχηγούς ώστε να τους προσελκύσει με το μέρος του. Επίσης από την πλευρά του Καραϊσκάκη κυκλοφορούσε η φήμη ότι ο Φαβιέρος προσπαθούσε με υποσχέσεις να πείσει τους κατοίκους της ανατολικής Στερεάς να ζητήσουν την ανακήρυξή του ως αρχηγού τους.⁴⁷

Ένα αγεφύρωτο χάσμα δημιουργήθηκε μεταξύ των επικεφαλής του τακτικού και του ατάκτου στρατεύματος. Αποτέλεσε μεγάλο σφάλμα εκ μέρους της ελληνικής Διοίκησης ο ασαφής διαχωρισμός των διοικητικής ιεραρχίας και υπαγωγής μεταξύ Φαβιέρου και Καραϊσκάκη, δηλαδή μεταξύ τακτικού και ατάκτου στρατεύματος. Η ελληνική Κυβέρνηση ενώ δήλωνε στο Φαβιέρο ότι δεν θα υπόκειται στις διαταγές του Καραϊσκάκη, στον Καραϊσκάκη έλεγε να συσκέπτεται με τον Φαβιέρο για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις.⁴⁸ Ο Φαβιέρος θα γράψει σε επιστολή του ότι ως Γάλλος στρατιωτικός ήταν απλός εθελοντής και διέταζε «όσους η εμπιστοσύνη των έταττε περί εμέ, αλλ' ωσαύτως δεν εδεχόμην διαταγάς από κανένα».⁴⁹ Ο δε Καραϊσκάκης στην επιστολή όπου κατηγορεί τον Φαβιέρο, θα γράψει ως κατακλείδα: «Τι είδος αρχηγία θέλει να κάμω η Διοίκησις;».⁵⁰ Η φιλαρχία και ο εγωισμός τους δύσκολα θα έθετε τον ένα στις διαταγές του άλλου και αντίστροφα. Έλλειπε η ενότητα διοίκησης. Ποιος ήταν αρχιστράτηγος, ποιος υπάκουε ποιόν, ήταν υποχρεωμένος ο Φαβιέρος να συνεκστρατεύει με τον Καραϊσκάκη και το αντίθετο; Αποτέλεσμα στις κρίσιμες επιχειρήσεις στη Στερεά να παρουσιάζεται η ύπαρξη δύο ξεχωριστών, ανεξάρτητων ελληνικών στρατευμάτων, ενός τακτικού και ενός ατάκτου.

Η μεγαλύτερη επιτυχία όλου του πολεμικού βίου του Καραϊσκάκη ήταν η εκστρατεία στη Δυτική Στερεά Ελλάδα την οποία οργάνωσε, προετοίμασε και εκτέλεσε αποτελεσματικά, τηρώντας σε όλα τα στάδια τις αρχές της πολεμικής τέχνης. Η σύλληψη της επιχείρησης ικανοποιεί μια ευρύτερη έμμεση στρατηγική για την απομάκρυνση του Κιουταχί

από την πολιορκία της Ακρόπολης. Σκοπεύει στο να αναζωπυρώσει την Επανάσταση στη Στερεά, να προσελκύσει στην ελληνική πλευρά οπλαρχηγούς που είχαν συμφωνίες με τους Τούρκους, να προσελκύσει την προσοχή του Κιουταχί από την πολιορκία της Ακρόπολης και να διακόψει τον εφοδιασμό του μέσω του Κορινθιακού κόλπου.⁵¹ Αλλά παράλληλα ο Καραϊσκάκης θα ζητήσει από τη Διοίκηση να αποσταλούν πλοία στον Ευβοϊκό κόλπο και στρατεύματα στον Ωρωπό, ώστε να διακοπεί και αυτή η γραμμή ανεφοδιασμού του Κιουταχί.⁵² Πριν ξεκινήσει την επιχείρηση, εξασφάλισε τον ανεφοδιασμό του μέσω του Κορινθιακού κόλπου. Αυτό το πέτυχε με τη βοήθεια ψαριανών πλοίων, ένα εκ των οποίων μεταφέρθηκε διά ξηράς μέσω του Ισθμού στον Κορινθιακό κόλπο. Μάλιστα κατάφεραν να καταλάβουν με έφοδο μια τουρκική γολέτα, ένα από τα κανόνια της οποίας θα χρησιμοποιήσει ο Καραϊσκάκης κατά τη μάχη της Δομβραϊνας. Επίσης, φρόντισε να ενισχύσει τους πολιορκημένους στην Ακρόπολη, στην οποία εισήλθε με ενισχύσεις ο Γκριζιώτης.⁵³

Ο Καραϊσκάκης ξεκίνησε στις 25 Οκτωβρίου 1826 από την Ελευσίνα με περίπου 2500 άνδρες και κινήθηκε προς τη Δόμβραινα. Απέτυχε να αιφνιδιάσει τους Τούρκους, οι οποίοι κλείστηκαν σε τρεις πύργους και μερικά σπίτια, προβάλλοντας ισχυρή αντίσταση. Δυστυχώς παρά τις παραινέσεις του Καραϊσκάκη, οι Έλληνες δεν απέκλεισαν στενά τους Τούρκους, με αποτέλεσμα αυτοί να στείλουν αγγελιοφόρους για βοήθεια. Οι εκατό ιππείς που ήλθαν σε βοήθεια από τη Θήβα, εντοπίστηκαν έγκαιρα από τις σκοπιές που είχε βάλει για ασφάλεια ο Καραϊσκάκης και ο ίδιος με λίγους άνδρες τους έστησαν ενέδρα και τους υποχρέωσαν σε οπισθοδρόμηση. Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν και ένα πυροβόλο, λάφυρο από την τουρκική γολέτα που είχαν καταλάβει, για να χτυπήσουν τους πύργους, αλλά είτε διότι το διαμέτρημα του πυροβόλου ήταν μικρό για να προκαλέσει ζημιά είτε λόγω της απειρίας στη χρήση του όπλου, οι προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν. Οι Τούρκοι έλαβαν σταδιακά σημαντικές ενισχύσεις προερχόμενες από τη Λειβαδιά και από την Αττική και συγκρούστηκαν με τους Έλληνες, οι οποίοι είχαν αποτραβηχτεί προς το διπλανό χωριό (το Κακόσι, σημερινή Θίσβη), χωρίς αποτέλεσμα για καμία πλευρά. Κατά την παραμονή στην περιοχή της Δόμβραινας ο Καραϊσκάκης έλαβε ενισχύσεις και κάλεσε από τα Μέγαρα το άτακτο ιππικό. Προσπάθησε μάλιστα να στήσει ενέδρα με το ιππικό στην πεδιάδα της Δόμβραινας, παρασύροντας τους Τούρκους σε καταδίωξη, αλλά οι Τούρκοι δεν εξαπατήθηκαν και πρόλαβαν να οχυρωθούν στα σπίτια. Από την Δομβραϊνά έστειλε επίσης ενίσχυση 400 ανδρών στους οπλαρχηγούς Γ. Δυοβουνιώτη και Ι. Ρούκη, οι οποίοι και προσχώρησαν στην ελληνική πλευρά. Οι Τούρκοι είχαν αποσπάσει δυνάμεις για να αντιμετωπίσουν την απόβαση των Θεσσαλομακεδόνων στην Αταλάντη και, όταν ολοκλήρωσαν τον σκοπό τους, ο Καραϊσκάκης κατάλαβε ότι θα επιστρέψουν για να επιτεθούν στο Δίστομο και την Αράχωβα. Διαπιστώνοντας επιπρόσθετα ότι η επιχείρηση της Δόμβραινας παρατείνονταν δίχως αποτέλεσμα, αποφάσισε την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων τη νύκτα της 14ης Νοεμβρίου και τη συγκέντρωσή τους στα Χώστια (σημερινός Πρόδρομος), ορεινό χωριό στους πρόποδες του Ελικώνα. Η σύμπτυξη έγινε κατά τρόπο μη αντιληπτό από τους Τούρκους, και οπισθοφυλακή ορίστηκε το ιππικό, μαζί με το οποίο παρέμεινε και ο ίδιος ο Καραϊσκάκης, που σε όλη τη διάρκεια της εκστρατείας έδωσε μεγάλη έμφαση στην ασφάλεια των στρατευμάτων του.⁵⁴

Σε μία σημαντική επιστολή (1 Νοεμβρίου 1825) σταλμένη από το Κακόσι, ο Κα-

ραϊσκάκης και οι υπόλοιποι οπλαρχηγοί ενημερώνουν τη Διοικητική Επιτροπή για τα τεκταινόμενα. Αναφέρουν ότι ο Φαβιέρος και ορισμένοι Σουλιώτες οπλαρχηγοί, προφασιζόμενοι ότι «...τροφαί και πολεμοφόδια θέλουν να τους σταλούν εις Μέγαρα, και τότε εκστρατεύουν», δεν ακολούθησαν στην εκστρατεία. Ζητούν τροφές και πολεμοφόδια και επισημαίνουν την άρνηση του Νοταρά να συνεκστρατεύσει όταν του το ζήτησαν ο Νικηταράς με τον Αγαλλόπουλο περνώντας από την Κόρινθο, και καταλήγουν κατηγορώντας τον Φαβιέρο για την αδυναμία εκπόρθησης των οχυρωμένων Τούρκων στη Δομβραίνα: «Η αιτία όπου μέχρι της σήμερον δεν εκυριεύσαμεν τους εχθρούς, είναι εξ αιτίας του Φαβιέρου, όπου δεν ηκολούθησε μαζί μας' επειδή, αν είχαμεν τα κανόνια από την πρώτην ημέραν, είχαν πάρει τέλος...».⁵⁵

Ο Καραϊσκάκης κινήθηκε στη συνέχεια στο μοναστήρι του Οσίου Σεραφείμ Δομβούς και για λόγους ασφαλείας του στρατεύματός του που θα βάδιζε μέσα από τις στενωπούς του Ελικώνα, άφησε εκεί 150 άνδρες (ή κατά μία άλλη εκδοχή 100 και άλλους 50 στον Όσιο Λουκά) για να προστατεύουν τα νώτα του, στην περίπτωση που οι Τούρκοι από την Δόμβραινα τον ακολουθούσαν. Το πόσο προνοητική ήταν αυτή η απόφαση του Καραϊσκάκη αποκαλύπτεται από επιστολή της 23ης Νοεμβρίου, σύμφωνα με την οποία οι Τούρκοι επιτέθηκαν στον Όσιο Σεραφείμ, αλλά αποκρούστηκαν.⁵⁶

Το σύνολο του ελληνικού στρατεύματος κατέληξε στο Δίστομο. Εκεί έφθασε μία σημαντική πληροφορία: οι Τούρκοι, 2.000-2.500 άνδρες, είχαν σταθμεύσει στην περιοχή της μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ιερουσαλήμ (δυτικά της Δαύλειας) με σκοπό να διαβούν μέσω της Αράχωβας στα Σάλωνα (Άμφισσα) για να επιτεθούν στα ελληνικά στρατεύματα που πολιορκούσαν τους Τούρκους. Οι Τούρκοι αγνοούσαν την παρουσία των Ελλήνων στο Δίστομο, καθώς νόμιζαν ότι ο Καραϊσκάκης είναι ακόμα στη Δόμβραινα. Την πληροφορία έφερε στο ελληνικό στρατόπεδο ένας καλόγερος που τον έστειλε ο ηγούμενος. Ο δε ηγούμενος έμαθε αυτές τις λεπτομέρειες από έναν καλόγερο, γνώστη της αλβανικής, που άκουσε τις συζητήσεις των Τουρκαλβανών αρχηγών. Ο Καραϊσκάκης θα αδράξει την ευκαιρία να στήσει την παγίδα του στην Αράχωβα, πριν φθάσουν εκεί τα εχθρικά στρατεύματα. Έδωσε εντολή σε 500 άνδρες να κινηθούν άμεσα με νυχτερινή πορεία για να προκαταλάβουν την Αράχωβα και να εμποδίσουν το πέρασμα των Τούρκων⁵⁷ και τοποθέτησε σκοπούς για να ενημερωθεί έγκαιρα για τις κινήσεις των τελευταίων. Παράλληλα έστειλε επιστολές στα στρατεύματα στην Άμφισσα με την οδηγία να συγκεντρωθούν στην Αράχωβα. Οι Τούρκοι σχημάτισαν δύο φάλαγγες: η πρώτη αποτελούμενη από πεζικό (500 Τουρκαλβανοί) κινήθηκε επί στενής ορεινής οδού μέσω του Παρνασσού, που συνέδεε το μοναστήρι με την Αράχωβα και η δεύτερη αποτελούμενη από τον κύριο όγκο του τουρκικού στρατού, το ιππικό και τα φορτηγά ζώα, από το πέρασμα του Ζεμενού. Ο Καραϊσκάκης έστειλε και το υπόλοιπο στράτευμα από το Δίστομο στην Αράχωβα υπό τον Χριστόδουλο Χατζηπέτρου και ο ίδιος με 800 άνδρες κινήθηκε να καταλάβει το πέρασμα του Ζεμενού, από το οποίο ήδη είχαν διέλθει οι Τούρκοι. Παράλληλα από την κατεύθυνση του δρόμου από Σάλωνα προς Αράχωβα κινούνταν οι δυνάμεις των οπλαρχηγών Δυοβουνιώτη, Πανουργιά και Γιαννούση. Για λόγους ασφαλείας το σώμα του Κώστα Χορμόβα παρέμεινε στο Δίστομο.⁵⁸ Ο κλοιός γύρω από τους Τούρκους έσφιγγε αριστοτεχνικά: οι Τούρκοι που κινούνταν από τη μονή της Ιερουσαλήμ μέσω

του Παρνασσού συγκρούστηκαν με τους οχυρωμένους στην Αράχωβα Έλληνες, οι Τούρκοι που πέρασαν από το Ζεμενό πλαγιοκοπήθηκαν από το σώμα υπό τον Χριστόδουλο Χατζηπέτρου και προσπάθησαν να διαφύγουν προς Σάλωνα, αλλά τους εμπόδισαν τα σώματα των Δυοβουνιώτη – Πανουργιά – Γιαννούση, ενώ πίσω τους έφραξε τον δρόμο ο Καραϊσκάκης. Ως αποτέλεσμα το σύνολο του τουρκικού στρατεύματος ωθήθηκε προς το μόνο ελεύθερο σημείο, δηλαδή προς τον Παρνασσό και οχυρώθηκε βόρεια της Αράχωβας. Το πρώτο βράδυ του αποκλεισμού τους οι Τουρκαλβανοί υπέφεραν από το δριμύ ψύχος, ενώ οι Έλληνες κουρασμένοι από τις οδοιπορίες και τις συγκρούσεις όλης της ημέρας, πηγαινοέρχονταν από τις σκοπιές τους στα σπίτια της Αράχωβας, χαλαρώνοντας τον κλοιό. Ο Καραϊσκάκης προσπαθούσε να τους εμψυχώσει και επέβλεπε προσωπικά την εναλλαγή των σκοπών. Αν οι Τούρκοι επιχειρούσαν εκείνη τη νύχτα έξοδο, ίσως να είχαν διαφύγει. Αλλά έστειλαν μόνο αγγελιοφόρους για βοήθεια. Από το επόμενο πρωί ο κλοιός είχε κλείσει οριστικά. Μία προσπάθειά τους να διαφύγουν που φάνηκε να κερδίζει έδαφος, ματαιώθηκε με προσωπική επέμβαση του Καραϊσκάκη. Τα στρατεύματα που ήλθαν προς επικουρία αναχαιτίστηκαν από τις δυνάμεις που είχε τοποθετήσει κατάλληλα ο έμπειρος οπλαρχηγός. Τελικά, μετά και τον θάνατο του Μουσταφάμπεη, οι Τουρκαλβανοί θα προσπαθήσουν να διαφύγουν μέσω του Παρνασσού προς τη μονή της Ιερουσαλήμ, καταδιωκόμενοι από τους Έλληνες εν μέσω σφοδρής χιονόπτωσης. Από τους 1.800 Τουρκαλβανούς, 500 θα σκοτωθούν και 1.000 θα χαθούν στα άγρια βουνά, οι δε 300 θα διασωθούν σε κακή κατάσταση και με κρυοπαγήματα.⁵⁹ Ο ίδιος ο Καραϊσκάκης σε αναφορά του, υπολογίζει σε 1.300 τις τουρκικές απώλειες.⁶⁰

Η δράση του Καραϊσκάκη στη Στερεά συνεχίστηκε και μετά τη νίκη στην Αράχωβα. Δημιούργησε στρατόπεδο στη Βελίτσα (σημερινή Τιθορέα) για να απειλεί τους Τούρκους στη Δαύλεια. Οι σκοποί (ή κατά τον Περραιβό μετά από πληροφορία) εντόπισαν μεγάλη εφοδιοπομπή συνοδευόμενη από 500-700 άνδρες που θα πέρναγε από το πέρασμα της Φοντάνας και το Τουρκοχώρι. Ο Καραϊσκάκης έστησε ενέδρα (7 Δεκεμβρίου 1826), οχυρώνοντας τους άνδρες του στο Τουρκοχώρι και τοποθετώντας το ιππικό στα πλάγια του περάσματος, ώστε να εγκλωβίσει τους Τούρκους αφού περάσουν. Όμως οι οχυρωμένοι στο Τουρκοχώρι άνοιξαν πρόωρα πυρ με αποτέλεσμα οι Τούρκοι να προλάβουν να οπισθοχωρήσουν με μικρές απώλειες αλλά εγκαταλείποντας σχεδόν όλα τα μεταγωγικά τους. Κατά τον Περραιβό, ένας λόγος της διαφυγής των Τούρκων ήταν η συνηθισμένη τάση των ατάκτων να στρέφονται στη λαφυραγωγία και να παραιτούνται της καταδίωξης.⁶¹ Ο Καραϊσκάκης στράφηκε στις 10 Δεκεμβρίου προς την Υπάτη, για να εξασφαλίσει εφόδια, αλλά η σφοδρή βροχόπτωση ταλαιπώρησε τους άνδρες και μάλιστα δώδεκα πνίγηκαν κατά το πέρασμα του ποταμού Κηφισού και άλλοι δύο πέθαναν από το κρύο. Τα γεγονότα αυτά εξαγρίωσαν τους άνδρες έναντι του αρχηγού τους αλλά «...η συνήθης του ευτραπεία, συνοδευόμενη με την περιποίηση και επαίνους, καταπράυνεν την αγανάκτησιν των στρατιωτών...».⁶² Αυτές ήταν οι μεγάλες δυσκολίες διοίκησης ενός ελληνικού στρατεύματος και οι ικανότητες και προτερήματα που έπρεπε να έχουν οι αρχηγοί του για να διατηρούν την πειθαρχία και τη συνοχή του.

Ο Κιουταχής δεν παρασύρθηκε για να λύσει την πολιορκία της Ακρόπολης, αλλά έστειλε τον Ομέρ πασά της Καρύστου με 4.000 πεζούς και 500 ιππείς να βαδίζει προς

την Άμφισσα, αφού εξουδετερώσει την ελληνική αντίσταση στο Δίστομο. Οι Έλληνες, αν και λιγότεροι, οχυρώθηκαν και αντιστάθηκαν στους Τούρκους. Ο Καραϊσκάκης προσέτρεξε προς βοήθειά τους και συνέλαβε το εξής σχέδιο: να επιτεθεί νύχτα στο τουρκικό στρατόπεδο ταυτόχρονα με τους οχυρωμένους στο Δίστομο. Όμως ο αγγελιοφόρος δεν παρέδωσε στους Έλληνες στο Δίστομο την επιστολή με το σχέδιο του Καραϊσκάκη ώστε να συντονίσουν τις ενέργειές τους. Ο Καραϊσκάκης επιτέθηκε τη νύχτα, αιφνιδιάζοντας τους Τούρκους και, περνώντας μέσα από το στρατόπεδό τους, μπήκε στο Δίστομο.⁶³

Ο Καραϊσκάκης κάλεσε από τις γύρω περιοχές στρατεύματα ώστε να αποκλείσει τον Ομέρ πασά στο Δίστομο, να αποκόψει τις οδούς ανεφοδιασμού του και λήψης ενισχύσεων και να επαναλάβει την επιτυχία της Αράχωβας.⁶⁴ Οι Έλληνες την 31η Ιανουαρίου 1827 κατέλαβαν και οχυρώθηκαν σε ένα λόφο νότια από το Δίστομο, προς το Στείρι. Ο Καραϊσκάκης κατέλαβε και οχυρώθηκε σε ένα πετρώδες σημείο στην πεδιάδα μεταξύ του λόφου και του Διστόμου, ώστε να προστατέψει τους οχυρωμένους στο λόφο από το να περικυκλωθούν από το τουρκικό ιππικό και να εξασφαλίσει την επικοινωνία τους με το Δίστομο. Οι Τούρκοι ενισχύθηκαν με ένα σώμα τακτικού στρατού· ήταν η πρώτη φορά που οι Έλληνες συγκρούστηκαν με Οθωμανούς τακτικούς στρατιώτες καθώς μέχρι τότε μόνο τα τακτικά στρατεύματα του Ιμπραήμ είχαν αντιμετώπισει.⁶⁵ Η επίθεση των Τούρκων προκάλεσε τη φυγή των υπερασπιστών του λόφου. Σύμφωνα με τον Περραιβό, οι τακτικοί ήταν «μία απροσδόκητος επικουρία, εν νεοφανές και ασυνήθιστον στράτευμα εδειλίασεν εν πρώτοις τους Έλληνες· δι' όσον επροσπάθησαν ο Αρχηγός και τινες οπλαρχηγοί να τους εμψυχώσωσι, δεν εισηκούσθηκαν...». Ο Καραϊσκάκης πέτυχε με την προσωπική του επέμβαση και δρώντας με λίγους άνδρες ως οπισθοφυλακή, να αναχαιτίσει τους Τούρκους που καταδίωκαν τους Έλληνες και, να αποσοβήσει μεγαλύτερη καταστροφή και απώλειες. Σύμφωνα μάλιστα με τον Περραιβό, κινδύνεψε να τραυματιστεί ή σκοτωθεί.⁶⁶

Ο Περραιβός μας δίνει μια πολύ ενδιαφέρουσα περιγραφή της επίθεσης του τουρκικού τακτικού σώματος (3 Φεβρουαρίου 1827). Ο Καραϊσκάκης αποδείχθηκε ικανότατος στην αντιμετώπισή τους. Τοποθετήθηκαν στα οχυρώματα οι καλύτεροι άνδρες για να πυροβολούν ενώ οι υπόλοιποι να γεμίζουν τα όπλα, ώστε το πυρ να είναι αδιάκοπο και εύστοχο. Δημιουργήθηκε και μία ομάδα 150 εμπειροπόλεμων ανδρών, για να κινείται συνεχώς εκτός των οχυρωμάτων, κοντά στις υπώρειες του Ξηροβουνίου, και να κτυπά τους Τούρκους τακτικούς από τα νώτα ή τα πλάγια. Οι Τούρκοι προχώρησαν σε σχηματισμό χωρισμένοι σε δύο τμήματα. Τα ελληνικά χαρακώματα ήταν κατασκευασμένα κατά τρόπο ώστε το ένα να υποστηρίζει με τα πυρά του το άλλο. Οι Τούρκοι επιτέθηκαν στο χαρακώμα του Καραϊσκάκη από το βορεινό του μέρος, όπου δεν μπορούσε να υποστηριχθεί τόσο αποτελεσματικά από τα υπόλοιπα χαρακώματα. Τότε επιτέθηκαν στα νώτα τους οι 150 Έλληνες και προκάλεσαν σύγχυση, ώστε το πρώτο τμήμα των τακτικών υποχώρησε. Το δεύτερο τμήμα έσπευσε να επιτεθεί αλλά επηρεασμένοι οι στρατιώτες από τη φυγή του πρώτου τμήματος, άρχισαν να βάλλουν από μακριά. Οι Έλληνες τους άφησαν να πλησιάσουν και μετά από δύο ομοβροντίες, οι Οθωμανοί τράπηκαν σε φυγή. Εβδομήντα πέντε άνδρες έχασαν οι Τούρκοι και άγνωστος αριθμός τραυματίστηκε σε αντίθεση με τους Έλληνες που δεν είχαν καμία απώλεια.⁶⁷ Μετά και αυτή την αποτυχία, ο Ομέρ πασάς το βράδυ της 5ης προς 6η

Φεβρουαρίου θα εγκαταλείψει το Δίστομο, πετυχαίνοντας να απαγκιστρώσει τα στρατεύματά του, χωρίς να γίνει άμεσα αντιληπτός από τους Έλληνες. Παραταύτα, οι Τούρκοι θα υποστούν σημαντικές απώλειες και θα εγκαταλείψουν σκηνές, άλογα, πυροβόλα, πολεμοφόδια και άλλο υλικό στα χέρια των Ελλήνων.⁶⁸ Οι Τούρκοι έκαναν το σφάλμα να μην υποστηρίξουν τους τακτικούς τους κατά την επίθεση με ιππικό ή ατάκτους, με αποτέλεσμα να είναι εκτεθειμένοι στα πυρά των 150 ακροβολιστών του Καραϊσκάκη. Ακόμη το ηθικό των Τούρκων ήταν χαμηλό και ήταν άπειροι, αφού πολύ πρόσφατα είχαν δημιουργηθεί τακτικές δυνάμεις στον οθωμανικό στρατό. Δεν διέθεταν την απαιτούμενη πειθαρχία και ψυχικό σθένος να σταθούν στη γραμμή και να βαδίζουν δεχόμενοι το πυκνό πυρ του αντιπάλου. Το εύστοχο και συντονισμένο πυρ των Ελλήνων σε συνδυασμό με τη δράση των ακροβολιστών προκάλεσαν σύγχυση, αταξία και φυγή των Τούρκων τακτικών.

Η τελευταία μεγάλη επιχείρηση που συμμετέχει ο Καραϊσκάκης είναι στην Αττική, προσπαθώντας να λύσει την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχή. Αν και μετά την άφιξη του Τσωρτς και του Κόχραν δεν είχε τυπικά την αρχιστρατηγία, αναδείχθηκε η ψυχή της επιχείρησης, που όταν απωλέσθηκε, οι ελληνικές δυνάμεις οδηγήθηκαν στην καταστροφή. Σύμφωνα με τον Χρήστο Βυζάντιο, ο Καραϊσκάκης δεν επιθυμούσε να αναλάβει επιχειρήσεις εναντίον του Κιουταχή και θεωρούσε περισσότερο πρόσφορο να αναλάβει να διακόψει την επικοινωνία του τουρκικού στρατοπέδου της Αττικής με την Εύβοια, ώστε ο Κιουταχής να υποχρεωθεί ελλείψει εφοδίων να λύσει την πολιορκία. Ο συνταγματάρχης Έυντεκ είχε διαφορετική άποψη, την οποία και επέβαλε. Ο Καραϊσκάκης να επιτεθεί στον Κιουταχή, ο Κωλέττης με τους Θεσσαλομακεδόνες να καταλάβουν τις Θερμοπύλες και ο Εϋδεκ να επιχειρήσει στον Ορωπό. Η επιχείρηση του Κωλέττη δεν υλοποιήθηκε. Ο Έυντεκ συνέλαβε στον Ωρωπό δύο πλοία με τροφές που προορίζονταν για τον Κιουταχή, αλλά λόγω των ανεπαρκών δυνάμεων που διέθετε, αντί να καταλάβει μόνιμα το σημείο και να διακόψει τη γραμμή ανεφοδιασμού του Κιουταχή, επέστρεψε στη Σαλαμίνα.⁶⁹

Όταν έφτασε ο Καραϊσκάκης στην Ελευσίνα (23-24 Φεβρουαρίου 1827), μετακινήθηκε στο Φάληρο (σημερινή Καστέλλα) και στο Κερατσίνι για να αναγνωρίσει τις ελληνικές και τις τουρκικές θέσεις. Κατόπιν αποβιβάστηκε στη Σαλαμίνα, η οποία είχε μετατραπεί σε καταφύγιο των ελληνικών στρατευμάτων, και έλαβε μέτρα ώστε οι στρατιώτες να αναχωρήσουν για το στρατόπεδο της Ελευσίνας. Παράλληλα έλαβε μέτρα για την περιποίηση των τραυματιών. Ο Καραϊσκάκης κατεδίωξε τους δειλούς και άεργους: «Αργούς και θεατάς εις τον στρατόν δεν δέχομαι...Κανένas σας να μη τους πλησιάζετε, διότι έχουν ψώρα...», ενώ κεφαλαιώδους σημασίας θεωρούσε τον ρόλο των αξιωματικών, των οπλαρχηγών δηλαδή: «Εγώ εσένα μοναχόν θέλω να μείνης, και ας φύγουν οι στρατιώται σου».⁷⁰ Οι θέσεις των Ελλήνων ήταν μειονεκτικές, διότι ο Κιουταχής κατείχε τον Πειραιά και οι Έλληνες το Φάληρο, συνεπώς η επικοινωνία μεταξύ Φαλήρου και Ελευσίνας ήταν δυνατή μόνο μέσω θαλάσσης.

Ο Καραϊσκάκης συνέλαβε ένα ιδιοφυές σχέδιο για να υποχρεώσει τον Κιουταχή να αποχωρήσει, ένα σχέδιο προσαρμοσμένο στην ιδιαιτερότητα του πολέμου των άτακτων: αφού δε μπορούσε να κατανικήσει τον Κιουταχή με μία επίθεση και μάχη στο πεδίο, επινόησε να δοκιμάσει την προχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων με την κατασκευή διαδοχικών χαρακωμάτων, έως ότου ανοίξει δίοδο επικοινωνίας με τους

πολιορκημένους στην Ακρόπολη. Μάλιστα σχεδίαζε να καταλάβει το Κερατσίνι και από εκεί να προωθηθεί στον Ελαιώνα, όπου προστατευμένα τα άτακτα στρατεύματα από το εχθρικό ιππικό, θα προσέγγιζαν ευκολότερα την Ακρόπολη. Τότε η παρουσία του Κιουταχή στην Αττική θα ήταν άσκοπη. Το εγχείρημα, ασφαλές για τον τρόπο πολέμου των ατάκτων, αφού θα προχωρούσαν σταδιακά έχοντας ως βάση τα οχυρώματά τους, ήταν δυσχερές από την άποψη ότι και οι Τουρκαλβανοί οχυρώνονταν και θα έπρεπε να «εκπορθηθούν» από τις θέσεις τους. Ο αγώνας ελάμβανε συνεπώς μια μορφή αγώνα οχυρωμάτων, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Κασομούλης: «Αντισκοπτόμενα τα δύο στρατόπεδα με τας οχυρώσεις».⁷¹ Ο Έυντεκ συμφωνεί με την τακτική του Καραϊσκάκη, ως την καταλληλότερη για τον τύπο των στρατευμάτων που διέθετε: «Ο Καραϊσκάκης εξηκολούθει την χρονίζουσαν μέθοδον αυτού των ταμπουρίων, ήτις τω μεν Ευρωπαϊώ αξιωματικώ θα εφαινετο άκρως παράδοξος και οχληρά, αλλ' εν τω ατάκτω τρόπω του μάχεσθαι των Ελλήνων και Τούρκων και εν των ιδιοτρόπω οπλισμώ αυτών ήτο το ασφαλέστατον μέσον του κτάσθαι έδαφος και του διατηρείν το κτηθέν».⁷²

Για να καταλάβει το Κερατσίνι, οργάνωσε προώθηση από ξηρά και θάλασσα. Οι κινήσεις θα πραγματοποιούνταν μετά τη δύση του ηλίου για να μην γίνουν αντιληπτές από τους Τούρκους. Πράγματι τα στρατεύματα από την Ελευσίνα βάδισαν (2 Μαρτίου 1827) προς το Κερατσίνι όπου συναντήθηκαν με εκείνα που είχαν αποβιβασθεί και όλοι μαζί δημιούργησαν οχυρώματα. Στις 3 Μαρτίου οι Τούρκοι προσέγγισαν τις ελληνικές θέσεις και ακολούθησε ακροβολισμός, χωρίς αποτέλεσμα, αν και φάνηκε υπεροχή των Ελλήνων. Σε αναγνώριση του εδάφους που πραγματοποίησε ο Καραϊσκάκης, διαπίστωσε το πλεονέκτημα της θέσης Μετόχι, στην οποία τοποθέτησε άνδρες που έφτιαξαν οχυρώματα. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζε το ελληνικό στρατεύμα ήταν ότι δεν είχαν ακολουθήσει όλοι οι άνδρες από την Ελευσίνα στο Κερατσίνι, με αποτέλεσμα να μην μπορεί ο Καραϊσκάκης να επανδρώσει όλες τις θέσεις και τα οχυρώματα όπως θα ήθελε. Σε 1.200 εκ των 3.500 υπολογίζει ο Κασομούλης τους άνδρες στο Κερατσίνι. Πράγματι την επομένη (4 Μαρτίου) ο Κιουταχής κατέβηκε την επίθεσή του στο Μετόχι. Πριν την επίθεση πραγματοποίησε σφοδρό κανονιοβολισμό, προκαλώντας ζημιές στις οχυρώσεις των Ελλήνων. Την πρώτη επίθεση πραγματοποίησαν οι Τούρκοι στο αριστερό των οχυρωμένων στο Μετόχι, οι οποίοι οπισθοχώρησαν. Τότε ο Καραϊσκάκης αντεπιτέθηκε με τα στρατεύματά του και υποχρέωσε τους Τούρκους σε υποχώρηση, ενώ ταυτόχρονα έστειλε μικρότερες δυνάμεις να επιτεθούν στους Τούρκους στα δεξιά για αντιπερισπασμό. Μετά την αποτυχία, ο Κιουταχής διαίρεσε τα στρατεύματά του σε δύο μέρη και με το μεγαλύτερο επιτέθηκε στο Μετόχι και με το μικρότερο στις δυνάμεις του Καραϊσκάκη, ώστε να τον καθηλώσει και να μην προστρέξει προς επικουρία των πολιορκημένων. Οι οχυρωμένοι στο Μετόχι επέδειξαν επιθετικό πνεύμα και όταν οι Τούρκοι ξάπλωσαν στο έδαφος για να αποφύγουν το πυρ των Ελλήνων, οι δεύτεροι εξήλθαν των οχυρώσεων και απώθησαν τους Τούρκους. Ο δε Καραϊσκάκης προσπάθησε να στήσει ενέδρα στα δεξιά, κρύβοντας ένα τμήμα πεζών σε κατάλληλο σημείο και στέλνοντας το ιππικό εναντίον των Τούρκων. Κατόπιν το ιππικό προσποιήθηκε ότι υποχωρεί για να προσελκύσει τους Τούρκους στην ενέδρα. Το εγχείρημα δεν πέτυχε απόλυτα, αλλά οι Τούρκοι υποχώρησαν. Ταυτόχρονα έστειλε ιππικό να επιτεθεί από αριστερά. Ως αποτέλεσμα, οι

Τούρκοι βρέθηκαν να δέχονται επίθεση στο κέντρο (από τους οχυρωμένους στο Μετόχι) και από τα πλευρά και υποχώρησαν στα οχυρώματά τους. Παράλληλα οι Έλληνες από το στρατόπεδο του Φαλήρου επιτέθηκαν για αντιπερισπασμό έναντι των οχυρωμένων Τούρκων. Την επίθεση οδήγησε ο ταγματάρχης Ιγγλέσης, επικεφαλής τριών λόχων του τακτικού στρατού διαθέτοντας και δύο ορεινά πυροβόλα. Ο Κιουταχής προσπάθησε να τους αντιμετωπίσει με το ιππικό του, αλλά το εύστοχο και πυκνό πυρ του πεζικού σε συνδυασμό με βολιδοφόρα βλήματα των πυροβόλων, υποχρέωσε τους Τούρκους ιππείς σε υποχώρηση, τους οποίους καταδίωξε το τακτικό ιππικό ακολουθούμενο από το πεζικό.⁷³ Σε επιστολή του ο Καραϊσκάκης αναφέρει ότι οι Τούρκοι είχαν νεκρούς και τραυματίες περισσότερους από 500, ενώ σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν 250 άλογα. Τονίζει ότι πολέμησαν τους Τούρκους «σχεδόν κατακαμπής» και ότι «ημείς είμεθα τοποθετημένοι στον κάμπον και αυτοί στα βουνά».⁷⁴

Ο Καραϊσκάκης λάμβανε διαδοχικά ενισχύσεις, ενώ περίμενε περισσότερες από την Πελοπόννησο υπό τον Γενναίο Κολοκοτρώνη. Προσπάθησε να εξαλείψει τις μεταξύ Κερατσινίου και Φαλήρου τουρκικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα και οι δύο πλευρές να αποδυθούν σε έναν αγώνα κατασκευής διαδοχικών οχυρωμάτων, ώστε να φέρουν σε δύσκολη θέση και να αποκλείσουν τον αντίπαλο. Όταν ο Καραϊσκάκης άρχισε να φτιάχνει οχυρώματα προς τον Πειραιά, ο Κιουταχής αντέδρασε και προσπάθησε να κινηθεί προς το Κερατσίνι παραθαλασσίως και να φτιάξει οχύρωμα από την πλευρά του Δαφνίου για να αποκλείσει το στρατόπεδο του Κερατσινίου. Ο Καραϊσκάκης, με κατάλληλες κινήσεις των ελληνικών δυνάμεων, ματαίωσε όλες τις προθέσεις των Τούρκων, και κυρίως όταν πέτυχε να πλευροκοπήσει την τουρκική δύναμη που βάδιζε προς το Κερατσίνι. Μάλιστα καταγράφηκε και μία σπάνια περίπτωση επιτυχημένης απόκρουσης Τούρκων ιππέων από Έλληνες πεζούς, όχι οχυρωμένους αλλά σε ανοικτό έδαφος.⁷⁵

Ο Καραϊσκάκης μεγάλη ενεργητικότητα επέδειξε στην κατασκευή οχυρωμάτων, επιστατώντας ο ίδιος τις θέσεις που έπρεπε αυτά να κατασκευαστούν. Μετέβη στο Φάληρο και διέταξε να κατασκευαστούν σε συγκεκριμένες θέσεις νέα οχυρώματα. Παράλληλα το ίδιο βράδυ ξεκίνησε από την πλευρά του Κερατσινίου την κατασκευή δύο ισχυρών οχυρωμάτων με τάφρο και υπόγειους οικίσκους για προστασία από το πυροβολικό, κατά τρόπο που να έρθουν κοντά με τα οχυρώματα που κατασκευάζονταν στο Φάληρο και να κλείσει η ελεύθερη επικοινωνία των Τούρκων με τον Πειραιά. Λόγω όμως του σκοταδιού, δεν εντόπισε ακριβώς τη σωστή θέση για την κατασκευή των οχυρωμάτων, με αποτέλεσμα να αφηθεί ελεύθερη ικανή δίοδος για τους Τούρκους. Οι Τούρκοι όταν με το φώς της ημέρας είδαν τα οχυρώματα που δημιουργήθηκαν το βράδυ, προσπάθησαν να καταλάβουν την κενή δίοδο. Ο Καραϊσκάκης, σε μια προσπάθεια να μετατρέψει το λάθος σε πλεονέκτημα, τους έστησε ενέδρα, αλλά χωρίς επιτυχία, καθώς οι Τούρκοι εκβίασαν το πέρασμα και το ίδιο βράδυ πέτυχαν να κατασκευάσουν στο κενό δικό τους οχύρωμα, διατηρώντας την επικοινωνία ανοικτή. Ο Καραϊσκάκης δοκίμασε να αντεπιτεθεί, αλλά δεν πέτυχε να διώξει τους Τούρκους.⁷⁶

Ημέρα την ημέρα, μετά και την άφιξη των πελοποννησιακών στρατευμάτων, οι Έλληνες με εφόδους στα εχθρικά οχυρώματα αλλά και αψιμαχίες στις οποίες επικρατούσαν, βελτίωναν τις θέσεις τους, υποχρεώνοντας τον Κιουταχή να οχυρώνεται βορειότερα προς τον Ελαιώνα. Παράλληλα κατέφθασαν ο νέος αρχιστράτηγος Τσώρτς

και ο ναύαρχος Κόχραν. Σύντομα, φάνηκαν οι πρώτες σκιές στη σχέση τους με τον Καραϊσκάκη. Πρώτο σημείο τριβής αποτέλεσε ότι του αφαίρεσαν τη δικαιοδοσία να προμηθεύει τα στρατεύματά του κατά την κρίση του. Ακολούθησε η παροχή χρημάτων σε οπλαρχηγούς για να στρατολογήσουν στρατεύματα χωρίς παράλληλα να δοθούν χρήματα σε εκείνους που ήδη πολεμούσαν. Ο δε Κόχραν έδειχνε ιδιαίτερη ανυπομονησία να λυθεί η πολιορκία, γεγονός αντίθετο με το σχεδιασμό του Καραϊσκάκη για σταδιακή απώθηση των Τούρκων με τη μέθοδο των οχυρωμάτων και τη διάνοιξη της οδού επικοινωνίας με τους πολιορκημένους.⁷⁷

Μετά από σύσκεψη των οπλαρχηγών με τον Κόχραν, αποφασίστηκε επίθεση στους οχυρωμένους στον Πειραιά Τούρκους, ώστε να αποκατασταθεί η επικοινωνία του στρατοπέδου του Κερατσινίου με εκείνο του Φαλήρου.⁷⁸ Η επίθεση πραγματοποιήθηκε και από τα δύο στρατόπεδα με ταυτόχρονη απόβαση μικρότερης δύναμης στην περιοχή της σημερινής ακτής Μιαούλη. Σύμφωνα με τον Γενναίο Κολοκοτρώνη, την αποστολή της απόβασης ο Κόχραν ήθελε να την αναθέσει σε αυτόν, αλλά ο Καραϊσκάκης διαφώνησε. Τότε ο Νικόλαος Πετιμεζάς προσφέρθηκε να ηγηθεί εκείνος της απόβασης. Ο Καραϊσκάκης ως ενδεδειγμένο τρόπο ενεργείας θεωρούσε την επίθεση των δύο στρατοπέδων και ταυτόχρονα την είσοδο του ελληνικού στόλου στο λιμάνι και τον κανονιοβολισμό των εκατέρωθεν τουρκικών θέσεων. Ο Κόχραν δεν δέχτηκε αυτό το σχέδιο, αντιλέγοντας ότι η εξάρτηση των πλοίων θα ήταν εκτεθειμένη στο τουρκικό πυρ.⁷⁹ Ο Γενναίος, ο Χρυσάνθος Σισίνης, ο Καραϊσκάκης τοποθετήθηκαν μπροστά από τα οχυρώματα των Τούρκων στη δυτική πλευρά του λιμανιού του Πειραιά⁸⁰ ενώ από την πλευρά του Φαλήρου εκτός από τα στρατεύματα που προϋπήρχαν, ο Κόχραν αποβίβασε και ένα σώμα Υδραίων. Σύμφωνα με τον Αιινά και τον Κασομούλη, ο Κόχραν συμφώνησε με τον Καραϊσκάκη να αναλάβει με τον στόλο τον κανονιοβολισμό των Τούρκων που είχαν οχυρωθεί στη μονή του Αγίου Σπυρίδωνος (στην βορειοανατολική πλευρά του λιμανιού) και ο Καραϊσκάκης να αναλάβει τις επιχειρήσεις στην ξηρά. Μάλιστα ο Κόχραν πραγματοποίησε αυτοπροσώπως αναγνώριση των τουρκικών θέσεων.⁸¹ Δεν συμφωνούν συνεπώς απολύτως οι πηγές μας για την πατρότητα του σχεδίου της επίθεσης, αν και η γενικότερη αξιοπιστία και η ταύτιση των πληροφοριών για τα στρατιωτικά γεγονότα που χαρακτηρίζει τα κείμενα των Αιινά και Κασομούλη, μας προσανατολίζει στο να το αποδώσουμε στον Καραϊσκάκη. Οπωσδήποτε όμως σημαντική ήταν η συμβολή του Κόχραν, ο οποίος από τα μέσα Μαρτίου 1827 οπότε και αναλαμβάνει «στόλαρχος πασών των ναυτικών δυνάμεων της Ελλάδος», προετοιμάζει το σώμα των Υδραίων, για το οποίο διευκρινίζει ότι «Η αποστολή θα δράσει εις την παραλίαν και όχι εις το εσωτερικόν».⁸²

Στις 13 Απριλίου, η απόβαση υπό τον Ν. Πετιμεζά σε συνδυασμό με την ορμητική επίθεση από τους Υδραίους και κατόπιν από τα άλλα σώματα του Φαλήρου, ανέτρεψε τις τουρκικές θέσεις. Οι Τούρκοι είχαν κάνει το σφάλμα να προσανατολίσουν τα οχυρώματά τους προς το Φάληρο, με αποτέλεσμα η απόβαση να τους αιφνιδιάσει και να τους βρει ακάλυπτους. Ακολούθως ξεκίνησε και η επίθεση από το στρατόπεδο του Κερατσινίου. Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν καταδιωκόμενοι τα οχυρώματά τους και οι περισσότεροι κατέφυγαν προς τις θέσεις τους στον Ελαιώνα, εκτός των οχυρωμένων στη μονή του Αγίου Σπυρίδωνος που εγκλωβίστηκαν από τα ελληνικά στρατεύματα. Οι τακτικοί δεν φαίνεται να έλαβαν μέρος στη μάχη, αν και σε επιστολή από τη

ναυαρχίδα Ελλάς που δημοσιεύθηκε στη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος, και την οποία επιστολή ο Σουρμελής την αποδίδει στον Μιαούλη,⁸³ αναφέρεται ότι οι τακτικοί κατέλαβαν το οχύρωμα μπροστά από τις θέσεις τους. Τα ελληνικά στρατεύματα δεν επέμειναν στην καταδίωξη του εχθρού και ένας λόγος ήταν η απουσία του ελληνικού ιππικού «Εάν εις αυτό το τσάκισμα των Τούρκων ήθελεν ευρεθή η ελληνική καβελάρια, δεν ήθελε γλυτώσει κανείς Τούρκος από τα κυριευθέντα οχυρώματα...», γράφει ο Γενναίος Κολοκοτρώνης. Στην ανωτέρω επιστολή η απουσία του ιππικού αποδίδεται στο γεγονός ότι «το πράγμα ήτο εξαφνικόν, το ιππικόν ευρέθη μακράν των θέσεων των περί των Πειραιάν». Μόνο στην αναφορά των Υδραίων προς τους διοικητές του νησιού γίνεται λόγος για μια μάλλον καθυστερημένη επέμβαση τμήματος του ιππικού: «Επρόφθασε και μέρος του ιππικού μας, το οποίον εφόνευσε μερικούς εχθρούς διώξαν αυτούς εις ικανόν διάστημα». Κατά τον Αινιάν «ο Καραϊσκάκης δεν ενέκρινε να επεκτείνη περισσότερον την νίκην του, φοβούμενος ίσως την απροσχεδιάστον εξάπλωσιν του στρατοπέδου» ενώ ανάλογη είναι η αιτιολογία που μας παραδίδει ο Κασομούλης, ο οποίος μάλλον (καθώς το χειρόγραφο παρουσιάζει κενό στο επίμαχο σημείο) αναφέρει ότι ο Καραϊσκάκης φοβήθηκε μην γίνει κάποιο ατύχημα κατά την καταδίωξη.⁸⁴

Το ζήτημα της απουσίας του ιππικού από το πεδίο της μάχης την 13η Απριλίου, μας δημιουργεί υποψίες ότι πράγματι η επιχείρηση δεν ήταν προσχεδιασμένη και ξεκίνησε από κάποιο ακροβολισμό ή τοπική επίθεση που γενικεύτηκε. Είναι λίγο απίθανο ο Καραϊσκάκης να μην είχε σε ετοιμότητα και το άτακτο ιππικό του Χατζημιχάλη, που είχε σπουδαία δράση στις προηγούμενες επιχειρήσεις, και θα μπορούσε να αντιδράσει σε περίπτωση αντεπίθεσης του Κιουταχί. Αλλά και η αδράνεια του τελευταίου μας δίνει την εντύπωση ότι τα πάντα εξελίχθηκαν αιφνιδιαστικά και ραγδαία. Ερωτηματικά επίσης προκαλεί η σχεδόν πλήρης αδράνεια του τακτικού σώματος. Άλλη εξήγηση είναι ότι για να αιφνιδιάσουν τους Τούρκους δεν κινητοποίησαν το ιππικό και τους τακτικούς, καθώς οι κινήσεις τους έδιναν ισχυρή ένδειξη στον εχθρό ότι επίκειται επίθεση σε σχέση με τις κινήσεις των ατάκτων που ήταν οχυρωμένοι στα ταμπύρια τους.

Τελευταίο πολεμικό σχέδιο του Καραϊσκάκη αποτέλεσε η προώθηση των ελληνικών στρατευμάτων για να λυθεί η πολιορκία της Ακρόπολης. Ο Καραϊσκάκης φέρεται να εξακολουθεί να μην πιστεύει ότι η άμεση επίθεση μπορεί να δώσει οριστικό αποτέλεσμα. Η προώθηση των ελληνικών στρατευμάτων απαιτούσε τη διαδοχική κατασκευή οχυρωμάτων. Αλλά και ο αντίπαλος χρησιμοποιούσε την ίδια τακτική και κατασκεύαζε οχυρώματα, η εκπόρθηση των οποίων ήταν δύσκολη και χρονοβόρα ενώ κόστιζε σε απώλειες.⁸⁵ Θεωρούσε ως βέλτιστη και ασφαλή επιλογή τη διακοπή της επικοινωνίας του Κιουταχί με την Εύβοια και τη Θεσσαλία, από όπου έρχονταν τα εφόδιά του, ώστε στερημένος αυτών να αναγκασθεί να αποχωρήσει. Για τον σκοπό αυτό έπρεπε να καταληφθεί ο Ωρωπός και να πραγματοποιηθεί επίθεση στη Χαλκίδα. Αλλά οι πολιορκημένοι στην Ακρόπολη φαίνεται να είχαν εξαντλήσει την αντοχή και την υπομονή τους. Οι δε νέοι αρχηγοί του στρατού και του ναυτικού, ιδιαίτερα ο δεύτερος, επιθυμούσαν μία γρήγορη και αποφασιστική νίκη. Ο Καραϊσκάκης που επέμενε στην τακτική της προοδευτικής κατασκευής ταμπουριών ήρθε σε αντιπαράθεση με τον Κόχραν.⁸⁶ Ο Κόχραν, αν και αξιωματικός του ναυτικού, υποσκέλιζε τον Τσώρτς

και τον Καραϊσκάκη, επιβάλλοντας τη γνώμη του και για τις επιχειρήσεις στην ξηρά, απειλώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση θα αποχωρήσει. Η στάση αυτή του Άγγλου ναυάρχου πήγαζε μεταξύ άλλων και από το γεγονός ότι στη στρατιωτική ιεραρχία της πατρίδας του ήταν αρχαιότερος από τον Τσώρτς.⁸⁷ Η συμπεριφορά του Κόχραν και η παρουσία των νέων αρχηγών προκάλεσαν διασπαστικές τάσεις στο στράτευμα και κρούσματα απειθαρχίας προς τις εντολές του Καραϊσκάκη, όπως καταγράφει ο Γενναίος Κολοκοτρώνης για τον Κ. Βλαχόπουλο.⁸⁸ Ο Κόχραν ήθελε να αποβιβάσει στρατεύματα νοτιοανατολικά του Ελαιώνα, στη θέση Τρεις Πύργοι, με σκοπό στη συνέχεια να κινηθούν προς την Ακρόπολη. Ο Καραϊσκάκης και οι άλλοι οπλαρχηγοί – κατά τον Βυζάντιο πλην του Μακρυγιάννη – διέγνωσαν τον κίνδυνο της έκθεσης των ελληνικών δυνάμεων σε επίπεδο έδαφος στο τουρκικό ιππικό. Αποφάσισαν ότι όσοι επιχειρήσουν απόβαση θα πρέπει στη συνέχεια να κατασκευάσουν οχυρώματα. Παράλληλα ένα άλλο τμήμα του στρατού θα έπρεπε να επιχειρήσει επίθεση στην κατεύθυνση του Ελαιώνα, ως αντιπερισπασμό των Τούρκων, ο δε υπόλοιπος στρατός να παραμείνει οχυρωμένος στο Κερατσίνι, Πειραιά και Φάληρο. Ο Καραϊσκάκης πραγματοποίησε προσωπικά, όπως συνήθως, αναγνώριση και επιλογή του σημείου της απόβασης και των θέσεων που έπρεπε να καταληφθούν στη συνέχεια, ώστε να είναι λιγότερο ευπρόσβλητες στο ιππικό.⁸⁹ Για την απόβαση θα διέθεταν 3.000-3.500 άνδρες (2.000 κατά τον Μακρυγιάννη, αφού αυτοί θα εκτελούσαν τη δευτερεύουσα προσπάθεια) και άλλους τόσους για την επίθεση μέσω του Ελαιώνα. Αν οι Τούρκοι επιτίθονταν στα στρατεύματα δεξιά του Ελαιώνα, τότε θα προέλαυναν τα στρατεύματα του Ελαιώνα, αν γίνονταν το αντίθετο, τότε θα προέλαυναν προς την Ακρόπολη τα στρατεύματα δεξιά του Ελαιώνα. Σε κάθε περίπτωση η επιχείρηση θα συνδυάζονταν και με επίθεση των οχυρωμένων στην Ακρόπολη. Αν οι Τούρκοι δεν επιτίθονταν, τότε τα στρατεύματα του Ελαιώνα θα διέκοπταν την τροφοδοσία των τουρκικών οχυρωμάτων που είχαν απομείνει στο Κερατσίνι και θα δυσκόλευαν την συλλογή τροφής για τα άλογα του τουρκικού ιππικού, ενώ οι υπόλοιποι θα συνέχιζαν τον πόλεμο των οχυρωμάτων, ανάλογα με τις κινήσεις του εχθρού. Ο Καραϊσκάκης ζήτησε τα απαιτούμενα πολεμοφόδια καθώς και τα εργαλεία για κατασκευή οχυρωμάτων για τα στρατεύματα που θα αποβιβάζονταν στο Π. Φάληρο, αλλά δεν του έστειλαν ό,τι απαιτείτο, με αποτέλεσμα ο αθυρόστομος οπλαρχηγός να εκτοξεύσει μύδρους κατά του αρχιστρατήγου.⁹⁰ Ο θανάσιμος τραυματισμός του Καραϊσκάκη σε μια συμπλοκή στις 22 Απριλίου δεν επέτρεψε την εφαρμογή του σχεδίου του από τον ίδιο. Το ελληνικό στράτευμα με καταρρακωμένο το ηθικό από την απώλεια του αρχηγού του, χωρίς ενιαία και ικανή να επιβληθεί διοίκηση, με μερική μόνο εφαρμογή του σχεδίου του Καραϊσκάκη, θα υποστεί δεινή ήττα στη μάχη του Ανάλατου (24 Απριλίου 1827).

Η ελληνική τακτική και η περίπτωση του Καραϊσκάκη

Τα άτακτα ελληνικά στρατεύματα στήριζαν την τακτική τους στην εκμετάλλευση του εδάφους και τον αιφνιδιασμό. Το ορεινό έδαφος που συνήθως δρούσαν ευνοούσε αυτή την τακτική. Αντιθέτως απέφευγαν το πεδινό έδαφος, όπου ήταν εκτεθειμένα στο αντίπαλο ιππικό και κινδύνευαν με κύκλωση από το πολυάριθμο πεζικό. Επιπλέον, γνώριζαν να οργανώνουν άριστα το έδαφος, να δημιουργούν κατάλληλες οχυρώσεις, ώστε να αντιμετωπίζουν από πλεονεκτική και σχετικά ασφαλή θέση τον επιτιθέμενο αντίπαλό τους.⁹¹ Πρόκειται για τα γνωστά *ταμπούρια*.⁹² Να πως περιγράφει ένας φιλέλληνας αυτό τον τρόπο οχύρωσης: «Αμέτρητα μικρά οχυρά από πέτρες και βράχια γέμιζαν όλη αυτή την περιοχή, πίσω από την οποία μικρές ομάδες ή τμήματα Ελλήνων περίμεναν τον εχθρό. Από την Πάτρα δεν ήταν εύκολο να διακρίνεις αυτά τα μικρά οχυρά, γιατί έμοιαζαν τελείως με τα βράχια που συνήθως συναντάει κανείς στα χωράφια. Μόνο από το πίσω μέρος ήταν ανοικτά και σχημάτιζαν ένα είδος μισοφύγγαρου».⁹³ Τα ελληνικά άτακτα στρατεύματα ήταν ακατάλληλα για μάχη εκ παρατάξεως, όχι μόνο λόγω νοοτροπίας, εκπαίδευσης και εμπειρίας αλλά και ακαταλληλότητας του οπλισμού τους: το εμπροσθογεμές τυφέκιο που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες (και οι Τούρκοι) ήταν μακρύτερο από τα ευρωπαϊκά, συνεπώς δύσχρηστο και αργό κατά την επαναγέμιση. Ταυτόχρονα η βολή πραγματοποιούνταν με στήριξη στον βραχίονα και όχι στον ώμο, γεγονός που καθιστούσε αργή τη σκόπευση. Για αυτούς τους λόγους ο οπλισμός δεν ήταν κατάλληλος για ταχύ πυρ.⁹⁴ Η δε έλλειψη ξιφολόγχης αποτελούσε μειονέκτημα όταν αντιμετώπιζαν τακτικά στρατεύματα ή ιππικό.

Τον τρόπο πολέμου των άτακτων, εν αντιθέσει με εκείνον του τακτικού στρατού, αξιολογεί με οξυδέρκεια στα απομνημονεύματά του ο Βαυαρός στρατηγός Έυντεκ: «Στρατιώται άνευ πειθαρχίας αλλ' ανδρείοι συνήθως αντέχουσι μετά μεγάλης συνεκτικότητος όπισθεν των τειχών είτε άλλων ατελών προμαχώνων, ως συνειθίζουσι να πράττωσι τακτικά στρατεύματα, άτινα όμως εν των ελευθέρω πεδίω ωθούνσι προς τα εμπρός διπλούν ή τριπλούν αριθμόν των πρώτων. Είχον παρατηρήσει το αυτό εν Ισπανία και Πορτογαλία και εν μέρει κατά τας εκστρατείας τας εν Τυρόλω· επίσης τα παλληκάρια διέπραττον θαύματα ανδρείας και αντοχής, όταν είχαν προ αυτών αμυντήριον που, όπερ εφύλαττεν αυτούς, καίτοι μόλις επαρκώς, ιδίως κατά του ιππικού». Ο Έυντεκ αναλύει και την ψυχολογία του ατάκτου πολεμιστή, ο οποίος συνεχίζει να μάχεται όσο έχει κοντά του το συμπολεμιστή του με τον οποίο συνδέεται με δεσμό αίματος ή φιλίας «...ενώ ο τακτικός στρατιώτης κανονίζει τας κινήσεις αυτού μόνον κατά το πρόσταγμα του αρχηγού του, μάχεται παρ' ομόφρονι ή τουλάχιστον ομοίως γεγυμνασμένω και ομοίαν υπακοήν οφείλοντι συντρόφω και θεωρεί εαυτόν δια τούτο πολλαπλούν οσάκις οι όμοιοί του ίστανται παρά το πλευρόν αυτού» και καταλήγει για τα άτακτα στρατεύματα «Ούτω, παραλειπομένης της ελλείψεως των ξιφολόγχων της μη άλλως ωφελούσης πολύ τους μεμονωμένους, η έλλειψις συμμαχητών στερρώς παρά το πλευρόν πολεμούντων και καρτερικών θέλει πάντοτε μειονεκτή των μαχομένων κατά *παλληκαρήσιον τρόπον* εν υπαίθρω μεθ' όλην την προσωπικήν ανδρείαν και είναι ευνόητον πως τοιούτοι στρατιώται αρέσκονται μάλλον όντες όπισθεν αιμασιών καθιστασών αδύνατον ή τουλάχιστον δύσκολον και επικίνδυνον την εκρίζωσιν αυτών, και πως εκεί ευρικόμενοι εκτελούσιν το καθήκον αυτών μετά ακραδάντου τόλ-

μης τοσούτω μάλλον όσω εν τούτω τω πολέμω δεν δύναται τις να σκεφθή ώστε να φεισθή τοιούτων αιχμαλώτων».⁹⁵

Από τα πρώτα και κεφαλαιώδη ζητήματα που τέθηκαν για τη λειτουργία και αποτελεσματικότητα του ελληνικού στρατεύματος ήταν η πειθαρχία και η τάξη. Και αυτές ήταν από τις μεγάλες αδυναμίες των ελληνικών επαναστατικών στρατευμάτων. Ως αποτέλεσμα της χαμηλής πειθαρχίας και της χαλαρής συνοχής τους, άλλο μεγάλο μειονέκτημα ήταν η έλλειψη ενότητας διοίκησης. Οι ομάδες των ατάκτων υπάκουαν τον οπλαρχηγό τους και οι οπλαρχηγοί δεν συνεργάζονταν αρμονικά μεταξύ τους και δύσκολα παραδέχονταν έναν γενικό αρχηγό. Αλλά ακόμα και οι οπλαρχηγοί δεν ήταν πάντοτε ικανοί να ελέγξουν τα σώματά τους και να συγκρατήσουν τους άνδρες του από το να τα εγκαταλείψουν.⁹⁶ Ακόμα και η συγκέντρωση των στρατευμάτων για εκστρατεία παρουσίαζε τεράστιες δυσχέρειες. Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, όταν ανέλαβε να εκστρατεύσει με τον Καραϊσκάκη στην Αττική, καθυστέρησε να πετύχει την συγκέντρωση των πελοποννησιακών στρατευμάτων, είτε διότι έλλειπαν οι προμήθειες είτε διότι λόγω της παρουσίας του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο οι άνδρες ήταν διαστακτικοί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Γράφει ο Γενναίος στον πατέρα του: «... είδον να με βιάζεις πάρα πολύ να ξεκινήσω και θαυμάζω εις τούτο, ενώ θέλεις στρατιώτας πολλούς και καλούς και ογλήγορα να φθάσω, πράγμα παράξενον και ασυμβίβαστον· και δεν ηξεύρω πλέον ή εγώ τόσον έγεια παράξενος ή τα παράξενα δεν βαστώ· δεν είδες πατέρα, ότι δεν ημπορούσες να ευγάλης τους Λεονταρίτας να υπάγουν εις το Ντερβένι, πολλώ μάλλον αν τους εβίαζα δια την Αθήνα...».⁹⁷ Η καθυστέρηση των πληρωμών των ανδρών αλλά και οι έριδες των οπλαρχηγών στερούσαν την Επανάσταση από σημαντικές δυνάμεις σε κρίσιμες φάσεις του αγώνα. Η γνωστή έχθρα των Σουλιωτών με τον Καραϊσκάκη οδήγησαν «το επιλεκτότερον της Ελλάδος στρατιωτικόν», όπως τους χαρακτηρίζει ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, να μην τον ακολουθήσουν στην εκστρατεία στην Αττική, και να συμμετάσχουν μόνον όταν ανέλαβε αρχιστράτηγος ο Τσώρτζης.⁹⁸

Η φύση του ανταρτοπολέμου και οι οικονομικές δυσκολίες των επαναστατών δημιουργούσαν σοβαρά προβλήματα ανεφοδιασμού και τροφοδοσίας των στρατευμάτων. Από τα μεγαλύτερα, αν όχι το μεγαλύτερο, πρόβλημα των ελληνικών στρατευμάτων ήταν η αδυναμία χορήγησης των απαιτούμενων ποσοτήτων εφοδίων –τροφών και πυρομαχικών. Ενώ ο Καραϊσκάκης επιχειρεί στη Δομβραίνα, με δραματικούς τόνους ζητάει από την Επιτροπή των Ψαριανών την αποστολή πολεμοφοδίων: «...σας παρακαλούμεν, εν ονόματι Θεού, της Πατρίδος και της ζωής των παιδιών σας, να μας προφθάσετε αφ' όσα περισσότερα πολεμοφόδια ημπορέσετε, αλλέως η Ελλάς χάνεται...δια τον Θεόν! δια τον Θεόν! δια τον Θεόν! προφθάσέτε μας...».⁹⁹ Αντίστοιχη έκκληση θα κάνει τον Φεβρουάριο του 1827 από την Ελευσίνα: «Ιδού σήμερον για σήμερον χανόμεθα από έλλειψιν ψωμίου, αδελφέ· σας ομιλώ παλληκαρήσια».¹⁰⁰ Ας αναλογιστούμε ότι όσο παρατείνονταν οι επιχειρήσεις, παρατείνονταν και επεκτείνονταν η κατάρρευση κάθε οικονομικής δραστηριότητας, άρα περιοριζονταν οι πόροι για την τροφοδότηση του πολέμου: «το εθνικόν ταμείο απορεί, ο δε γεωργός ουτ' έσπειρεν, ουτ' εθέρισε...».¹⁰¹ Η έλλειψη τροφών και πολεμοφοδίων αποτελούσαν τους σημαντικότερους παράγοντες απειθαρχίας των στρατιωτών και διάλυσης των πολεμικών σωμάτων. Ο Κασομούλης γράφει για τον Καραϊσκάκη ότι «γνωρίζων κάλλιστα το ηθικόν

του έλληνας στρατιώτου, εξήτησεν από τη Διοίκησιν μόνον θροφάς και πολεμοφόδια». ¹⁰² «Διαλύονται εύκολα τα στρατεύματα, αλλά δυσκολώτατα συνάζονται», ¹⁰³ θα γράψει ο ίδιος ο Καραϊσκάκης.

Ο Καραϊσκάκης είχε μια ευρεία αντίληψη για την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων σε όλα τα μέτωπα. Γράφει στον Κολοκοτρώνη (12 Αυγούστου 1826) μετά τη μάχη στο Χαϊδάρι να τον ενισχύσει ώστε να εξουδετερώσει τον Κιουταχή, και κατόπιν θα τον ενισχύσει αυτός για να καταπολεμήσουν μαζί τον Ιμπραήμ. ¹⁰⁴ Πραγματικά, στρατιωτικά ο αδύναμος κρίκος αλλά και ο περισσότερος επικίνδυνος μεταξύ Κιουταχή και Ιμπραήμ ήταν ο πρώτος και σε αυτόν έπρεπε να στραφούν οι προσπάθειες, ώστε να διασωθεί η Αθήνα και να απαλλαγεί η επανάσταση από τον τουρκικό κίνδυνο στο μέτωπο της Στερεάς. ¹⁰⁵ Το ίδιο σχέδιο επαναλαμβάνει ο Καραϊσκάκης σε επιστολή του τον Μάρτιο του 1827, οπότε και ο Κολοκοτρώνης θα ανταποκριθεί στέλνοντας στην Αττική τον γιο του Γενναίο επικεφαλής πελοποννησιακών στρατευμάτων. ¹⁰⁶ Σε μία άλλη περίπτωση, ενώ δρα ακόμη στο Δίστομο, συμβουλεύει σε επιστολή του (21 Ιανουαρίου 1827) την ελληνική Διοίκηση να μην αδρανούν τα στρατεύματα στην Αττική, αλλά να επιχειρήσουν να προκαλέσουν βλάβη στον εχθρό έως να φθάσει και εκείνος με τις δυνάμεις του. ¹⁰⁷ Ο Καραϊσκάκης θα συλλάβει αρκετά σημαντικά σχέδια επιχειρήσεων, τα οποία δεν θα πραγματοποιηθούν. Ενώ δρα στα τέλη του 1826 στη Δυτική Στερεά, φαίνεται ότι σχεδίαζε να συναντήσει στην Λειβαδιά τον Κωλέττη που είχε αποβιβαστεί στην Αταλάντη, πιθανότητα για να συνεχίσουν με ενωμένες τις δυνάμεις τους την επιχείρηση αποκοπής των γραμμών συγκοινωνίας του Κιουταχή. ¹⁰⁸ Άλλο ένα σχέδιο που δεν υλοποιήθηκε, ήταν η αποστολή στρατευμάτων στα Μεσόγεια της Αττικής για να επαναστατήσουν τα χωριά και να δημιουργηθεί σοβαρός αντιπερισπασμός στον Κιουταχή. Με το σχέδιο αυτό ήταν σύμφωνος ο Γκόρντον και σε επιστολή του αναφέρει ότι το ενέκρινε και ο Κόχραν. ¹⁰⁹ Ο Κόχραν συμφωνούσε με τον Καραϊσκάκη, όπως και ο Έυντεκ, ότι θα πρέπει να διακοπούν οι συγκοινωνίες και ο εφοδιασμός του Κιουταχή, ώστε να υποχρεωθεί σε λύση της πολιορκίας. ¹¹⁰ Αλλά και αυτό το σχέδιο δεν ευδοκίμησε, όπως διαπιστώσαμε, εγκαταλείφθηκε δε πλήρως μετά την απόφαση του Κόχραν για ανάληψη επιθετικών επιχειρήσεων. Το πόσο σημαντικοί και εύστοχοι ήταν οι σχεδιασμοί του Καραϊσκάκη για την ανατροπή των τουρκικών σχεδίων, αποκαλύπτεται σε δύο επιστολές του Κιουταχή που έπεσαν στα χέρια των Ελλήνων τον Αύγουστο του 1826. Σε αυτές αποκαλύπτεται σχέδιο των Τούρκων να αναλάβει ο Ομέρ πασάς την πολιορκία της Ακρόπολης και ο Κιουταχής με 6.000-7.000 άνδρες να καταλάβει τα Δερβένια της Πελοποννήσου, ώστε να αποκλείσει τη μετακίνηση των Ρουμελιώτικων στρατευμάτων από την Πελοπόννησο στη Στερεά. Τα προβλήματα ανεφοδιασμού των στρατευμάτων του Κιουταχή και η καθυστέρηση της άφιξης του Ομέρ πασά, δεν του επέτρεψαν να μετακινήσει το στράτευμά του. ¹¹¹ Επιβεβαιώνεται σε αυτή την περίπτωση η αποτελεσματικότητα της διακοπής του εφοδιασμού των Τούρκων, ώστε να οδηγούνται σε ακινησία τα στρατεύματά τους.

Ο Καραϊσκάκης θα μετουσιώσει την πολεμική του εμπειρία σε πράξη, διοικώντας τα άτακτα στρατεύματα με τρόπο «τακτικό» κατά τις επιχειρήσεις του 1826 στη Στερεά και κατόπιν στις επιχειρήσεις στην Αττική. Τα στρατεύματα που είχε διαθέσιμα ήταν ετερόκλητα, με τους δικούς τους αρχηγούς και το πρόβλημα ήταν ότι δεν ήταν

συγκεντρωμένα και διαθέσιμα, αλλά έρχονταν στο ελληνικό στρατόπεδο σταδιακά. Σύμφωνα με τον Κασομούλη, ο Καραϊσκάκης αντιλαμβάνονταν τα μειονεκτήματα αυτής της διαίρεσης και «ήθελεν στρατόπεδον, διευθυνόμενον παρ' αυτού, χωρίς να εμβαίνει θέλησις πολιτικού, όστις δεν εκαμνεν άλλο παρά να τα διαιρή...». ¹¹² «Εις αυτόν τον στρατόν μόνον, είδον οι στρατιώται Εθνισμόν και δια την τακτικήν διοίκησιν, και δια την προμήθειαν και την ποσότητα, ήτις άλλοτε δεν εσυγκεντρώθη ούτως». ¹¹³ Ο τρόπος που ο Καραϊσκάκης καθοδηγούσε τα άτακτα ελληνικά σώματα, του ιππικού συμπεριλαμβανομένου, κατά τις επιχειρήσεις στη Δυτική Στερεά και στον Πειραιά, αποτελεί σημαντική εξέλιξη στη διοίκηση και τον συντονισμό κατά τις επιχειρήσεις των άτακτων ελληνικών στρατευμάτων. Είναι η πρώτη φορά που σημαντικά σε αριθμούς ελληνικά στρατεύματα, χωρίς να εγκαταλείπουν την πρακτική των οχυρωμάτων, μετακινούνται και ελίσσονται και συνδυάζεται η δράση του πεζικού και του ιππικού και σε πολλές περιπτώσεις μάχονται σε ανοικτό πεδίο. Θα μπορούσαμε να διαγνώσουμε ότι αν και άτακτοι, γίνεται προσπάθεια να αποκτήσουν «τάξη» και οργάνωση κατά τη μάχη. Αυτό που εντυπωσιάζει στην περίπτωση του Καραϊσκάκη, είναι ο τρόπος που οργανώνει και προκαθορίζει τις κινήσεις των μονάδων του. Τα ελληνικά στρατεύματα, χωρίς να απομακρύνονται από τον πυρήνα του ανταρτοπόλεμου και της χρήσης των οχυρωμάτων, πραγματοποιούν τακτικές κινήσεις, ακροβολισμούς με επιθέσεις και αντεπιθέσεις και σε πολλές περιπτώσεις πολεμούν έξω από τα οχυρώματα επιδεικνύοντας επιθετικό πνεύμα. Για τη διοίκηση κατά τη διάρκεια της μάχης χρησιμοποιείται ο παραδοσιακός τρόπος δια της φωνής και των αγγελιοφόρων αλλά γίνεται και χρήση της σάλπιγγας για τη μετάδοση εντολών ενώ το άτακτο ελληνικό ιππικό χρησιμοποιεί τύμπανα. Ο Καραϊσκάκης θα εκτιμήσει τον ρόλο και τη δράση του ιππικού και από το Δίστομο θα ζητήσει με αυστηρό τόνο από τη Διοίκηση «να του στείλουν διακόσια άλογα με το να αχάμνησαν πολύ εκείνα της καβαλλαρίας μας και, αν δεν τα στείλη, ας ηξεύρη ότι άμα ξεμπερδεύση τους εκείσε εχθρούς, θέλει έλθει εις ταύτα τα μέρη και θέλει κάμει τους αιτίους να το μετανοήσουν». ¹¹⁴ Αποτέλεσε σφάλμα της ελληνικής διοίκησης ότι δεν επεδίωξε την αύξηση του ιππικού, που όπως αποδεικνύεται προσέφερε πολλά πλεονεκτήματα στο πεδίο της μάχης. Αντίθετα, όπως αποκαλύπτεται από έγγραφο του επικεφαλής του άτακτου ιππικού Χατζημιχάλη Νταλιάνη, σταλμένο από το Κερατσίνι με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1827, ιππείς και άλογα είχαν περιπέσει σε άθλια κατάσταση λόγω έλλειψης εφοδίων. Μάλιστα τα άλογα πέθαιναν λόγω έλλειψης ζωοτροφής (κριθάρι) και προτρέπει την αύξηση του ιππικού με άλογα από εκείνα που οι στρατιώτες συγκεντρώνουν ως λάφυρα. ¹¹⁵

Από την εξέταση της πολεμικής δράσης του Καραϊσκάκη, θεωρώ ότι η πρώτη φορά που πετυχαίνει να κατευθύνει απολύτως αποδοτικά με τάξη και πειθαρχία τις μονάδες του είναι κατά τις επιχειρήσεις στη δυτική Στερεά και ιδιαίτερα κατά τη μάχη της Αράχωβας' αυτός άλλωστε είναι ένας από τους λόγους που πετυχαίνει τον εγκλωβισμό των Τούρκων. Την ίδια επιτυχία έχει κατά τη διοίκηση των στρατευμάτων του έξω από την Αθήνα και αποτελεί κατά τη γνώμη μας μια σημαντική εξέλιξη στη διοίκηση και την τακτική των ελληνικών στρατευμάτων, ως προϊόν του συνδυασμού της πολυετούς πολεμικής τους εμπειρίας και της ηγεσίας και του κύρους του Καραϊσκάκη. Ο Καραϊσκάκης θα δημιουργήσει το «το μεγαλύτερο και τακτικότερο άτακτο στρατό που γνώρισε

η ιστορία της επανάστασης»¹¹⁶ όπως εύστοχα παρατηρεί ο Βακαλόπουλος. Πραγματικά ο Καραϊσκάκης όχι μόνο θα οργανώσει το στρατόπεδο του Πειραιά εξασφαλίζοντας σχετική συνοχή και πειθαρχία, αλλά κατά τις επιχειρήσεις θα επιτύχει συντονισμό κατά τις τακτικές κινήσεις των στρατευμάτων που σπάνια συναντάμε κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Το προσωπικό κύρος αλλά κυρίως ο τρόπος που προσεγγίζει την ψυχολογία του απλού στρατιώτη καθιστούν τον Καραϊσκάκη δημοφιλή μεταξύ των ανδρών του και ενισχύουν την αφοσίωση και την πειθαρχία τους. Η Επιτροπή των Ψαριανών σε επιστολή της προς τον οπλαρχηγό περιγράφει επακριβώς τον τρόπο διαχείρισης των Ελλήνων στρατιωτών, όπως την εφάρμοσε ο Καραϊσκάκης: «οι Έλληνες ως ειχεύρεις είναι ορμητικοί, διάθεσις φυσική του κλίματος εις το οποίον εγεννήθησαν, δια τούτο και ο Αρχηγός των πρέπει πάντοτε να ωφελείται από της πρώτης ορμής των... να μην τους αφήνεις να χρονοτριβούν εις κανένα μέρος, να τους διασκεδάζεις πάντοτε με Νέας Νίκας, και να τους εμπνέης όσον ημπορείς την προς σε αγάπην δια της συνεχούς ομιλίας και ελευθεριώτητος».¹¹⁷ Επιστολή του Blaquierie συνοψίζει και επιβεβαιώνει το επίτευγμα του Καραϊσκάκη: «Besides making himself beloved by the inferior chiefs and soldiery, he had made greater approaches to introducing order and regularity among the Greeks, than any other leader who had gone before him».¹¹⁸ Το συγκριτικό πλεονέκτημα κατά τις επιχειρήσεις που ηγείται ο Καραϊσκάκης δεν το παρέχει μόνο ο προσηλωμένος στην ιδέα της Επανάστασης άτακτος στρατός που μάχεται «...με σχέδιο και με ιδεολογία, υπό την καθοδήγηση της Διοίκησης» εφαρμόζοντας ανταρτοπόλεμο¹¹⁹ –άλλωστε σε αυτό το είδος πολέμου είχαν διακριθεί οι άτακτοι από την αρχή της Επανάστασης– αλλά και η νομιμοποίηση την οποία απολαμβάνει ως αρχιστράτηγος διορισμένος από την ελληνική διοίκηση ενώ κυρίως βαρύνουν οι ηγετικές και στρατιωτικές του ικανότητες που αυξάνουν την επιβολή και το κύρος του στα σώματα των ατάκτων. Ο Καραϊσκάκης θα πραγματοποιήσει ένα βήμα εμπρός, δηλαδή θα καθοδηγήσει τους άτακτους ενάντια στον οθωμανικό στρατό στο πεδίο της μάχης με τάξη και οργάνωση, χωρίς να δεσμεύεται απολύτως από την τακτική του ανταρτοπολέμου.

Ένα ιδιαίτερο ζήτημα είναι η σχέση του Καραϊσκάκη με τα τακτικά στρατεύματα. Ο ίδιος δηλώνει ότι αποδέχεται την αξία του τακτικού στρατεύματος και επιθυμεί την αύξησή του, αλλά δεν μπορεί να συνεργαστεί με τους Ευρωπαίους αρχηγούς του, όπως συνέβη με τον Φαβιέρο. Ο Έυντεκ αμφισβητεί αυτή την άποψη και θεωρεί τον Καραϊσκάκη εχθρό του τακτικού στρατεύματος. Εκτιμώ ότι ο Καραϊσκάκης αντιμετωπίζει το τακτικό στράτευμα ως υποστηρικτικό των ατάκτων στρατευμάτων και το αποδέχεται μόνο όσο συνεργάζεται με τους άτακτους και δρα υπό τις οδηγίες του. Η τακτική αυτή φαίνεται να αποδίδει, καθώς κατά τη μάχη στο Χαϊδάρι τα δύο είδη στρατευμάτων συνεργάζονται ικανοποιητικά. Σύντομα όμως θα εκδηλωθεί έντονη αντιπαράθεση και διακοπή συνεργασίας του Καραϊσκάκη με το τακτικό στράτευμα υπό τον Φαβιέρο. Οι δύο άνδρες δεν αποδέχονται ο ένας την εξουσία του άλλου και διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις αλληλοϋπονόμευσης. Οι Έλληνες άτακτοι δεν είναι έτοιμοι να αποδεχθούν τον τακτικό στρατό, πόσω μάλλον να ενταχθούν σε αυτόν. Η διαφορά νοοτροπίας παραμένει ισχυρή και αγεφύρωτη.¹²⁰ Ο Γάλλος συνταγματάρχης, γαλουχημένος με τον δυτικό τρόπο σκέψης, επιδιώκει άμεση μετωπική εμπλοκή με τον αντίπαλο. Και δεν είναι ο μόνος από τους Ευρωπαίους που γαλου-

χημένοι με τον δυτικό τρόπο πολέμου θεωρούσαν ότι πρέπει να επιδιώκεται η απευθείας αποφασιστική σύγκρουση και καταστροφή του συνόλου του εχθρού. Γράφει επί λέξει από την Σαλαμίνα τον Σεπτέμβριο του 1826 ο Rheineck στον Μαυροκορδάτο ότι «Εάν θέλουμε να επιφέρουμε ένα θανάσιμο κτύπημα στον Κιουταχή, πρέπει να το επιφέρουμε τώρα χωρίς να περιμένουμε την απόβαση του Καρατάσσου [εννοεί την απόβαση των Θεσσαλομακεδόνων στην Αταλάντη], διότι μετά [την απόβαση] ο τουρκικός στρατός θα διαχωριστεί σε πολλά μικρά σώματα σταθμευμένα σε περισσότερα από πέντε διαφορετικά μέρη ώστε δεν θα παραμείνουν περισσότεροι από 1100 άνδρες για την πολιορκία της Ακρόπολης». ¹²¹ Θεωρούσε λοιπόν ότι έπρεπε για να είναι το χτύπημα αποφασιστικό, να συγκρουστούν με τον τουρκικό στρατό όσο αυτός παρέμενε συγκεντρωμένος. Ο Καραϊσκάκης ακολουθούσε διαφορετική, έμμεση στρατηγική, γνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες του στρατεύματός του. Βέβαια και ο Φαβιέρος σε αρκετά σημεία έχει δίκιο, όπως για την ανάγκη της παρουσίας του ιππικού στον Πειραιά και για την καταδίωξη του αντιπάλου, αλλά και για την απειθαρχία των ατάκτων που τον εγκατέλειψαν, τόσο στο Χαϊδάρι όσο και κατά την εκστρατεία της Θήβας, αλλά δεν μπορεί να κατανοήσει απόλυτα την ψυχосύνθεση και τις αντιλήψεις των ατάκτων. Όπως μαρτυρά ένας Ευρωπαίος αξιωματικός, η ευρωπαϊκή τακτική είναι τόσο διαφορετική από την τακτική των ατάκτων, ώστε οι ξένοι αξιωματικοί το μόνο που προσφέρουν είναι να επιτείνουν τη σύγχυση και μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις η συνεργασία επιφέρει θετικό αποτέλεσμα. ¹²²

Αλλά η μεγαλύτερη αδυναμία κατανόησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των ελληνικών στρατευμάτων και η αστοχία στη διοίκησή τους θα ανακύψει όταν αναλάβουν την αρχηγία οι Τσωρτς και Κόχραν. ¹²³ Δίκαια ο Καραϊσκάκης θα διαφωνήσει με το σχέδιο του Κόχραν και θα υποχρεωθεί να εκπονήσει δικό του συμβιβαστικό σχέδιο, παραλλάσσοντας το σχέδιο του ναυάρχου κατάλληλα. Σε μια επιστολή του ο Κόχραν (10 Απριλίου 1827) αποκαλύπτει το μέγεθος της άγνοιας για τις συνθήκες του πολέμου στην Ελλάδα και για το είδος των στρατευμάτων που ήταν διαθέσιμα καθώς και της τακτικής τους. Ο Κόχραν συμβουλεύει τον Καραϊσκάκη να βαδίσουν τα ελληνικά στρατεύματα παρακάμπτοντας τα τουρκικά οχυρώματα ώστε να τα καταστήσουν άχρηστα και μάλιστα αναφέρει ότι «...Αντί να χάσετε πολλούς ανθρώπους, κτυπώντας τα ταμπούρια των Τούρκων, θα προπατήσετε εμπρός κατά το σύστημα του Ναπολέοντος...». ¹²⁴ Πώς θα μπορούσε να εφαρμοστεί αυτή η ευρωπαϊκή τακτική από στρατεύματα που την αγνοούσαν; Πώς οι άτακτοι θα βάδιζαν δεχόμενοι το εχθρικό πυρ και θα έμεναν ακλόνητοι στις θέσεις τους; Πώς θα αποσοβείτο ο κίνδυνος του τουρκικού ιππικού; Η πρόταση αυτή δείχνει το μέγεθος της άγνοιας του Κόχραν και το πόσο επικίνδυνοι ήταν οι σχεδιασμοί του.

Ο Καραϊσκάκης θα αποδειχθεί ικανός να αντιμετωπίσει και το αντίπαλο τακτικό στρατεύμα όποτε το συνάντησε στο πεδίο της μάχης. Το 1825 στο Κρεμμύδι, κατάλληλα οχυρωμένος θα αντιμετωπίσει τους Αιγύπτιους του Ιμπραήμ που θα επιτεθούν στον τομέα του. Στο Δίστομο διαπιστώσαμε την τακτική που ακολούθησε για να αποκρούσει για πρώτη φορά τον αρτισύστατο τακτικό οθωμανικό στρατό: στηρίχθηκε σε ένα καλά οχυρωμένο κέντρο με τη δυνατότητα συνεχόμενου πυρός ώστε να σταματήσει την προέλαση του τακτικού και ένα τμήμα ακροβολιστών για να το χτυπήσει στα νώτα και τα πλάγια και να το αποδιοργανώσει. Βασίστηκε στα πλεονεκτήματα

που προσέφερε το έδαφος και εκμεταλλεύτηκε το σφάλμα των Τούρκων να μην υποστηρίξουν τον τακτικό στρατό με ιππικό ή ατάκτους.

Ο Καραϊσκάκης επιλαμβάνεται, μεριμνά, αποφασίζει, παρεμβαίνει σε όλες της φάσεις της εκστρατείας και των επιχειρήσεων: στρατολογεί, ρυθμίζει τον εφοδιασμό σε τρόφιμα και πυρομαχικά, λαμβάνει μέτρα για την ασφάλεια του στρατεύματος, αξιολογεί τις πληροφορίες, συμμετέχει προσωπικά στις αναγνωρίσεις, καθορίζει που θα δημιουργηθεί στρατόπεδο, ορίζει που θα κατασκευαστούν οχυρώματα, σχεδιάζει τον τρόπο ενεργείας των στρατευμάτων του, εκτελεί την επιχείρηση με προσωπική του συμμετοχή στη γραμμή της μάχης, μεριμνά για τους τραυματίες, καταδιώκει τους δειλούς, επιβραβεύει τους ικανούς. Ο Καραϊσκάκης εκτελεί με τη σύγχρονη έννοια των όρων, χρέη και επιτελικής υπηρεσίας και υπηρεσίας διοικητικής μέριμνας. Καθορίζει τα σχέδια επιχειρήσεων και αναλαμβάνει την εκτέλεσή τους. Επιδεικνύει καταπληκτική ενεργητικότητα. Μετακινεί τα στρατεύματά του και τα διατηρεί συνεχώς σε δράση και εγρήγορση. Αποφεύγει τις μακροχρόνιες συγκρούσεις, δεν τον συναντάμε να συμμετέχει σε πολιορκίες, είτε ως πολιορκητή είτε ως πολιορκούμενο, προτιμάει να διεξάγει έναν πόλεμο ελιγμών σε συνδυασμό με πόλεμο φθοράς, προσδοκώντας αποτελέσματα κατά το δυνατόν σε σύντομο χρόνο. Κατά τη μάχη επιδιώκει να βρίσκεται στο ευαίσθητο ή στο κρίσιμο σημείο του στρατεύματος, όπως στη θέση που θα δεχτεί την κύρια επίθεση ή στην οπισθοφυλακή κατά την υποχώρηση. Δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία και μέριμνα για την ασφάλεια του στρατεύματός του. Ο τρόπος διοίκησης του Καραϊσκάκη κατά τη διάρκεια της μάχης όπου εμπλέκονταν προσωπικά στην πρώτη γραμμή και η διαφοροποίηση με την περίπτωση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ο οποίος κατηύθυνε την μάχη από απόσταση έχει αναλυθεί σε σχετικό άρθρο από τον Στέφ. Ήμελλο.¹²⁵ Εδώ να τονίσουμε ότι, όσο αποτελεσματική μπορεί να ήταν η παρουσία του αρχηγού στην πρώτη γραμμή, τόσο επικίνδυνη μπορούσε να εξελιχθεί σε περίπτωση τραυματισμού ή θανάτου του. Επίσης η τόσο στενή εμπλοκή του σε συγκεκριμένο σημείο της μάχης, στερούσε τη δυνατότητα διοίκησης και ελέγχου των υπολοίπων τμημάτων. Θα πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε στον Καραϊσκάκη ότι διέθετε εκείνο το αισθητήριο και την αντίληψη να αναγνωρίζει εν μέσω της μάχης το κρίσιμο σημείο όπου θα έπρεπε να επέμβει προσωπικά για να ανατρέψει την εξέλιξη ή να αποσοβήσει την καταστροφή. Επιπλέον, αναλάμβανε ο ίδιος την εκτέλεση αναγνωρίσεων, ώστε να διαμορφώσει αποτελεσματικά τα σχέδιά του, κατά τις οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις διακινδύνευσε. Το δε οξύθυμο πνεύμα του, για το οποίο και έχει κατακριθεί, δικαιολογεί την τάση του να εμπλέκεται στη μάχη. Άλλωστε ακόμα και για τον Κολοκοτρώνη ο Θ. Ρηγόπουλος καταγράφει ένα περιστατικό όπου κατά τη μάχη της Πιάνας (Αύγουστος 1825) ήθελε για να εμψυχώσει τους Έλληνες που κλονίστηκαν να ορμήσει στη μάχη, αλλά τον εμπόδισε ο Ανδρέας Ζαΐμης λέγοντάς του «αν εγώ σκοτωθώ δεν χάνεται το έθνος, αλλ' αν συ σκοτωθής, το έθνος χάνεται».¹²⁶

Ο Ρουμελιώτης οπλαρχηγός είναι προσεκτικός στις επιλογές του και εκτελεί προσωπικά αναγνωρίσεις για να επιλέξει που θα στρατοπεδεύσει ή πώς θα δράσει. Σύμφωνα με τον Γ. Ψύλλα, ο Καραϊσκάκης μετά την μάχη στο Χαϊδάρι εκτέλεσε αναγνώριση των θέσεων στο Φάληρο. Διαπίστωσε ότι καθώς ο τόπος είναι απότομος και βραχώδης είναι κατάλληλος για δημιουργία στρατοπέδου, αλλά αν δεν εξασφα-

λιστεί η παροχή ύδατος και μάλιστα η πηγή να βρίσκεται πίσω από το στρατόπεδο, τότε η θέση απορρίπτεται.¹²⁷ Είναι άριστος γνώστης του εδάφους ώστε να εκμεταλλεύεται τη μορφολογία του για το είδος πολέμου που διεξάγει. Η εκ του φυσικού γνώση του εδάφους καθιστά τη χρήση τοπογραφικών χαρτών άχρηστη, τους οποίους ούτως ή άλλως όπως παραδέχεται στον Έυντεκ δεν γνωρίζει να διαβάξει.¹²⁸ Εκμεταλλεύεται τις πληροφορίες, αντιλαμβάνεται την τακτική κατάσταση και κατευθύνει και τοποθετεί κατάλληλα τις δυνάμεις του. Αναλαμβάνει νυχτερινές επιχειρήσεις με σκοπό τον αιφνιδιασμό του αντιπάλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι συνήθως επιλέγει ορθά το πότε να επιτεθεί αλλά γνωρίζει επίσης και πότε θα πρέπει να υποχωρήσει ώστε να αποσοβήσει μεγαλύτερο κίνδυνο και καταστροφή. Οι επιχειρήσεις υπό την αρχιστρατηγία του Καραϊσκάκη, ο οποίος είχε χάρισμα στην επικοινωνία και την εμφύχωση των ανδρών του, ενεργοποιώντας τις δυνατότητές τους, αναδεικνύουν ορισμένες αρετές των Ελλήνων αγωνιστών, όπως την αντοχή τους σε παρατεταμένες κακουχίες, την ικανότητά τους για μακρές και γρήγορες πορείες, την δράση τους υπό δυσμενείς καιρικές συνθήκες, ημέρα και νύχτα. Η ιδιοφυΐα του Καραϊσκάκη προσέφερε υπηρεσίες στον Αγώνα ακόμα και μετά τον θάνατό του. Τον Ιανουάριο του 1827 ανέθεσε στον Δήμο Τσέλιο να καταλάβει και να οχυρώσει το Λεσίνι, καθιστώντας το δυσπρόσιτο νησάκι που περιβάλλονταν από έλη κέντρο επιχειρήσεων και ανεφοδιασμού για την περιοχή. Μετά την παράδοση της Ακρόπολης και το προσκύνημα της Στερεάς, ο τολμηρός Δήμος Τσέλιος θα διατηρήσει το Λεσίνι ως προγεφύρωμα και θα πραγματοποιήσει μάλιστα και επιχειρήσεις στη δυτική Στερεά.¹²⁹

Ο Παπαρρηγόπουλος θα γράψει για τον Καραϊσκάκη ότι «Κατά δυστυχίαν, και εκ των προτερημάτων αυτού το μέγιστον δεν διδάσκεται, διότι ουδέποτε εδιδάχθη. Το προτέρημα τούτο ήτον η εξαίρετος αυτού στρατηγική ευφυΐα...ο Καραϊσκάκης απέδειξεν, ότι είχε εν αυτώ, το ιερόν εκείνο πυρ, όπερ, η φύσις μόνη ενθέτει εις τινας ανθρώπους και όπερ ονομάζεται πνεύμα στρατηγικόν».¹³⁰ Και πραγματικά όσα αναλύσαμε αναδεικνύουν το μέγεθος της στρατηγικής αγχίνοιας και της στρατιωτικής ικανότητας του σπουδαίου οπλαρχηγού. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης πέτυχε να στερεώσει στρατιωτικά την επανάσταση κατά τις πρώτες κρίσιμες φάσεις τις και να ματαιώσει το 1822 την σημαντική προσπάθεια των Οθωμανών υπό τον Δράμαλη για την καταστολή της. Το διάστημα από το 1825 έως το 1827 πέτυχε παρά την υπεροχή και τις νίκες του Ιμπραήμ, να κρατήσει με τον συστηματικό ανταρτοπόλεμο ζωντανή τη φλόγα του αγώνα, καταδιώκοντας παράλληλα το προσκύνημα. Το ίδιο διάστημα ο Καραϊσκάκης, σε μια πολύ κρίσιμη καμπή της Επανάστασης, με τον Ιμπραήμ να κυριαρχεί στην Πελοπόννησο και ενώ έχουν προηγηθεί δύο ισχυρά κτυπήματα στη Στερεά, η πτώση του Μεσολογγίου και ο αποκλεισμός της Ακρόπολης των Αθηνών από τον Κιουταχή, θα αγωνισθεί με επιτυχία, αναζωπυρώνοντας τον αγώνα στη δυτική Στερεά και δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για την άρση της πολιορκίας της Ακρόπολης. Θα επιδείξει σπάνιες στρατιωτικές αρετές, ιδιοφυή στρατηγικό νου, τακτική αντίληψη και ικανότητες κατά τη διοίκηση των ατάκτων στρατευμάτων και θα οργανώσει τη δράση τους επιτυγχάνοντας σχετική τάξη και πειθαρχία κατά τις κινήσεις στο πεδίο της μάχης. Σε αυτή τη φάση του Αγώνα ο Καραϊσκάκης αναδεικνύεται η σημαντικότερη στρατιωτική μορφή των Ελλήνων, εφάμιλλη ή ανώτερη εκείνης του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και μία από τις μεγαλύτερες στρατιωτικές φυσιογνωμίες της

νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ο πρόωρος θάνατός του και η ήττα στον Ανάλατο θα ανακόψει την εύθραυστη πορεία προς την καθιέρωση ενός πειθαρχημένου και «τακτικοποιημένου» άτακτου στρατεύματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σπυρομίλιος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, εκδ. Ιωάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα 1926, 78-79.
2. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εκδ. Γιάννης Βλαχογιάννης, τ. 1, Αθήνα 1939, 248. Για τη δράση του Καραϊσκάκη κατά τα πρώτα έτη της Επανάστασης, βλ. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2019, 11-69 και Διονύσης Τζάκης, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη: από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, Αθήνα 2021, 25-49 και 122-199.
3. *Αρχείον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη (περιέχον τα Απομνημονεύματα)*, επιμ. Ιωάννης Βλαχογιάννης, τ. 2, Αθήνα 1907, 37-39· Δ. Τζάκης, *Μεταστροφή του Καραϊσκάκη*, ό.π., 46-49.
4. Δημήτριος Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοφάλης, Αθήνα 1956, 44· Ν. Κασομούλης, τ. 1, ό.π., 270-272. Για τη μάχη του Σοβολάκου βλ. επίσης Δ. Τζάκης, *Καραϊσκάκης*, ό.π., 51-53.
5. Ν. Κασομούλης, τ. 1, ό.π., 296-297.
6. Ν. Κασομούλης, τ. 1, ό.π., 301-311· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η μεγάλη ελληνική Επανάσταση: η εσωτερική κρίση (1822-1825)*, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, 552-555. Σε επιστολή της 16ης Ιουνίου 1823 των αρμοστών της Δυτικής Ελλάδας γίνεται παραπομπή σε επιστολή του Καραϊσκάκη της 13ης Ιουνίου, όπου αναφέρεται ότι ο ίδιος και οι οπλαρχηγοί «...διά να κερδίσωσιν καιρόν και να προβλεθώσιν από τα αναγκαία, διά να σώσωσι τους αιχμαλώτους, διά να θερίσωσιν οι άνθρωποι τους καρπούς των, συμφώνως απεφάσισαν να δεχθώσι την ανακωχήν και συνθήκας, το λεγόμενον παρ' αυτοίς Καπάκι, το οποίον οι εχθροί τοις είχαν προβάλει», Ντίνος Κονόμος, *Ανέκδοτα κείμενα της Ελληνικής Επανάστασεως (1822-1826)*, Αθήνα 1966, 76.
7. Για τη μάχη στο Κρεμμύδι, βλ. αναλυτικά Νικόλαος Κανελλόπουλος, «Η πολιορκία του Νεοκάστρου (Ναυαρίνο) από τον Ιμπραήμ (1825), μέσα από τις μαρτυρίες ξένων και Ελλήνων», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την Επανάσταση του 1821 με θέμα «Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού Αγώνος κατά την Επανάσταση του 1821»*, 6-7 Οκτωβρίου 2017, Αθήνα 2018, 232-237.
8. Δ. Αινιάν, ό.π., 54-56.
9. *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 5β, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Διαμάντης, *Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 15β, Αθήνα 1976, 1128.
10. Δ. Αινιάν, ό.π., 58-59· Νικόλαος Κ. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., Αθήνα 1940, 128 και 130. Σπυρομίλιος, ό.π., 69, 77-79, 84.
11. Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 144-145.
12. Δ. Αινιάν, ό.π., 60.
13. Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 288-290. Για τη δράση του Καραϊσκάκη έξω από το Μεσολόγγι, βλ. Δ. Τζάκης, *Καραϊσκάκης*, ό.π., 70-74. Για τα στρατεύματα έξω από το Μεσολόγγι, βλ. και Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στο 1821. Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*, Αθήνα 2019, 316-319.
14. Δ. Αινιάν, ό.π., 62-63.

15. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 65.
16. Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Αθήνα 1901, 137-139.
17. Antonin Debitour, *Le général Fabvier. Sa vie militaire et politique*, Paris 1904, 310.
18. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, σ. 65-66· Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος, από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι των 1832*, Αθήνα 1837, 78-87· Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών, ό.π.*, 139-146· «Τα απομνημονεύματα του αντιστρατήγου Χαν (Hahn)», μτφρ. Κ. Τσαουσόπουλος, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (νέα σειρά), τ. 1, τχ. 3, (1929), 36-37.
19. Σύμφωνα με τον Φαβιέρο, το τάγμα κινήθηκε για να αποτρέψει την τοποθέτηση των τουρκικών πυροβόλων. Την υποχώρηση αποδίδει στους «άνιππους» ιππείς, που πρώτοι τράπηκαν σε φυγή χωρίς να ρίξουν ντουφεκιά, Α. Debitour, *ό.π.*, 311.
20. Ως βασική αιτία για την αναδίπλωση στην Ελευσίνα θέτει ο ίδιος ο Καραϊσκάκης σε επιστολή του την έλλειψη εφοδίων, Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. 2, Αθήνα 1862, 191-192.
21. Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Β' Κατάλογος χειρογράφων*, φάκελος 56δ, λήψεις 32-33. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Φαβιέρος σε επιστολή του για την εξέλιξη της μάχης, Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. 3, Αθήνα 1857, 98 (υποσημείωση).
22. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 66-68· Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού, ό.π.*, 88-98. Επίσης επιστολή του ταγματάρχη Ιγγλέση της 10 Αυγούστου 1826: *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοφάλης, *Μνημεία της ελληνικής ιστορίας*, τ. 5, τχ. 6, Αθήνα 1986, 199. Για τη μάχη στο Χαϊδάρι, βλ. και Ν. Σπηλιάδης, *ό.π.*, 90-98, όπου και σχετική επιστολή του Φαβιέρου (97-99). Επίσης Α. Debitour, *ό.π.*, 309-312, όπου διατυπώνεται κριτική για τη δράση των ατάκτων. Ο Χαν δίνει μία γενική εικόνα υποχώρησης και μετά από αντίσταση των φιλελλήνων και ορισμένων λόχων του τακτικού, οχυρωμένων πίσω από τον περίβολο, το ελληνικό στράτευμα κατέφυγε στα γύρω υψώματα, «Απομνημονεύματα Χαν», *ό.π.*, 37-40.
23. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών, ό.π.*, 141.
24. Friedrich Müller, *Denkwürdigkeiten aus Griechenland in den Jahren 1827 und 1828, besonders in militärischer Beziehung*, Paris 1833, 18-19.
25. Ιωάννης Θ. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα ήτοι επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827*, Αθήνα 1856, 375. Αυτά επαναλαμβάνονται σε έγγραφο της Διοικητικής Επιτροπής της 16ης Αυγούστου 1826, στο ίδιο, 380.
26. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών, ό.π.*, 158-160.
27. Κριτική για την επιλογή του Χαϊδαρίου και όχι του Ελαιώνα, όπου θα μπορούσε το ελληνικό στράτευμα να δράσει ανενόχλητο από το τουρκικό ιππικό και πυροβολικό, ασκεί ο Γεώργιος Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, μτφρ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, επιμ. Άγγελος Γ. Μαντάς, τ. 1, Αθήνα 2008, 454.
28. Κ. Νικόδημος, *ό.π.*, 194.
29. *Αρχείον Μαυροκορδάτου, ό.π.*, 205-206.
30. *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 7, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Διαμάντης, *Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 5, Αθήνα 1967, 222.
31. *Αρχείον Μαυροκορδάτου, ό.π.*, σ. 209-210. Ο Μαυροκορδάτος θα αρνηθεί ότι έγραψε στους Υδραίους κατηγορώντας τον Καραϊσκάκη, στο ίδιο, 212 και *Αρχεία Κουντουριώτου*, τ. 7, *ό.π.*, 231-232.
32. *Αρχείον Μαυροκορδάτου, ό.π.*, 215.

33. *Αρχεία Κουντουριώτου*, τ. 7, ό.π., 237 (επιστολή της 21ης Αυγούστου 1826, Γρηγόριος Σούτζος προς Γεώργιο Κουντουριώτη).
34. Δ. Αινιάν, ό.π., 68-69. Ο Καραϊσκάκης καταφερόταν και έναντι των οπλαρχηγών και έναντι του Φαβιέρου που εγκατέλειψαν το στρατόπεδο της Ελευσίνας, Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 356-357.
35. *Αθηναϊκόν Αρχείον*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Διαμάντης, Αθήνα 1971, 406-407.
36. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, ό.π., 163-165· Ιωάννης Σταυριανός, «Πραγματεία των περιπετειών του βίου μου», επιμ. Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, τ. 6 (1990), 162-163. Το γεγονός της εγκατάλειψης επιβεβαιώνει: α. Ο ίδιος ο Φαβιέρος σε επιστολή του προς τον Λάζαρο Κουντουριώτη, *Αρχείον Μαυροκορδάτου*, ό.π., 294. β. ο ταγματάρχης του τακτικού Ευάγγελος Πίσσας στα απομνημονεύματά του, Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Β' Κατάλογος χειρογράφων*, φάκελος 56δ, λήψεις 39-40. Επίσης Α. Debitour, ό.π., 317.
37. Άδικα στο σημείο αυτό ο Φαβιέρος κατηγορεί τον Καραϊσκάκη ότι του λείει να κινηθεί στα Κούντουρα, που δεν είναι στο δρόμο προς Δομβραίνα. Το δρομολόγιο αυτό είναι που θα ακολουθήσει ο Καραϊσκάκης κατά την εκστρατεία προς Δομβραίνα και Αράχωβα. Βλ. επίσης πληροφορίες περί αρχικών σχεδιασμών για να κινηθεί το τακτικό με τους Σουλιώτες προς τα Σάλωνα, *Αρχεία Κουντουριώτου*, τ. 7, ό.π., 310-311.
38. *Αρχείον Γεωργίου Καραϊσκάκη (1826-1827)*, Αθήνα 1924, 38-39. Ο Φαβιέρος κάνει στο σημείο αυτό αναφορά για τους ατάκτους που τον εγκατέλειψαν κατά την εκστρατεία της Θήβας. Βλ. και όσα γράφει ο Αινιάν για το ίδιο θέμα, Δ. Αινιάν, ό.π., 80.
39. Α. Debitour, ό.π., 317-318.
40. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, ό.π., 166-169.
41. *Αθηναϊκόν Αρχείον*, επιμ. Ιωάννης Βλαχογιάννης, τ. 1, Αθήνα 1901, 121· *Αρχείον Μαυροκορδάτου*, ό.π., 294.
42. Κ. Νικόδημος, ό.π., 223. Πιθανόν σε σύγκρουση Καραϊσκάκη – Φαβιέρου για αντίστοιχους λόγους δικαιοδοσίας συγκέντρωσης και εκμετάλλευσης των εφοδίων αναφέρεται τον Σεπτέμβριο του 1826 σε επιστολή του ο Rheineck, *Αρχείον Μαυροκορδάτου*, ό.π., 256.
43. Ερρίκος Τράιμπερ, *Αναμνήσεις από την Επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1960, 72-73.
44. Ι. Σταυριανός, ό.π., 164-166.
45. Κ. Νικόδημος, ό.π., 231-232.
46. Γ. Φίνλεϋ, ό.π., σ. 455. Επίσης, η ίδια εκδοχή επαναλαμβάνεται στο F. Müller, ό.π., 22-23.
47. *Αρχείον Μαυροκορδάτου*, ό.π., 246.
48. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, ό.π., σ. 134. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού*, ό.π., 77: «Διά να οικονομήση δε το φιλότιμον αμφοτέρων των αρχηγών τούτων, δεν καθυπέβαλε τον ένα εις τας διαταγάς του άλλου, αλλά διώρισε τον Φαββιέρον να συνεννοήται μετά του Καραϊσκάκη εις τας στρατιωτικές πράξεις».
49. *Αθηναϊκόν Αρχείον* (1901), ό.π., 147 (υποσημείωση).
50. *Αθηναϊκόν Αρχείον* (1971), ό.π., 407.
51. *Αρχείον Καραϊσκάκη*, ό.π., 23-25· Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, *Η επανάσταση στην δυτική Στερεά Ελλάδα (μετά την πτώση του Μεσολογγίου ως την οριστική απελευθέρωσή της, 1826-1832)*, Θεσσαλονίκη 1962, 41-48.
52. *Αρχείον Καραϊσκάκη*, ό.π., 41: «όσον δε δια τα τρία πλοία, τα οποία προβάλλετε να διορισθώσιν εις τον Κόλπον της Ευρίπου, και τούτο τωόντι το εστοχάσθητε κάλλιστα, και το βλέπει και η Διοίκησις πολλά συμφέρον να γενή». Στο ίδιο, 45-46.
53. Κ. Νικόδημος, ό.π., 210-212. Για την εκστρατεία στη Δυτική Στερεά, βλ. Δ. Τζάκης, *Καραϊσκάκης*, ό.π., 86-96.
54. Δ. Αινιάν, ό.π., 81-89· Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1956, 196-198.

55. Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 7, *ό.π.*, 335-336.
56. Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 7, *ό.π.*, 421. Σύμφωνα με τον Σπηλιάδη, επιθέσεις πραγματοποιήθηκαν στις 17 και 18 Νοεμβρίου, αν και ο αριθμός των επιτιθέμενων την πρώτη ημέρα (2.000) κρίνεται υπερβολικός, Ν. Σπηλιάδης, *ό.π.*, 158.
57. Σύμφωνα με επιστολή του Καραϊσκάκη ήταν 500 άνδρες υπό τους Γαρδικιώτη Γρίβα και Γ. Βάγια που κατέλαβαν την Αράχωβα στις 18 Νοεμβρίου, Κ. Νικόδημος, *ό.π.*, 246.
58. Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 7, *ό.π.*, 428.
59. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 91-97, 151-166· Χ. Περραιβός, *ό.π.*, 198-205. Λεπτομερής περιγραφή και στην επιστολή οπλαρχηγών από την Αράχωβα, Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 7, *ό.π.*, σ. 427-428. Για τις απώλειες, βλ. Αρχαίον Μαυροκορδάτου, *ό.π.*, 364.
60. Αρχαίον Μαυροκορδάτου, *ό.π.*, 342-343.
61. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 97-98. Χ. Περραιβός, *ό.π.*, 205-207. Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, σε αυτή τη μάχη για πρώτη φορά πολέμησε έφιππος ο Καραϊσκάκης, και γοητεύτηκε τόσο ώστε από τότε δεν ήθελε να πολεμάει πεζός, Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 4, Λονδίνο 1857, 95. Κατά μία πληροφορία, οι Τούρκοι, περισσότεροι από 1000, έχασαν 288 άνδρες, Αρχαίον Μαυροκορδάτου, *ό.π.*, 390. Επίσης παραδίδεται και ο αριθμός των 150 νεκρών Τούρκων, μάλλον περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα, Αρχαίον Μαυροκορδάτου, *ό.π.*, 402.
62. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, σ. 99· Χ. Περραιβός, *ό.π.*, 207-208.
63. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 103-105· Χ. Περραιβός, *ό.π.*, 209-212.
64. Επιστολή του Καραϊσκάκη από Δίστομο (22 Ιανουαρίου 1827), Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, τ. 8, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Διαμάντης, *Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 6, Αθήνα 1967, 71.
65. Πιθανόν η πρώτη σύγκρουση ελληνικών στρατευμάτων με Οθωμανούς τακτικούς να πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες νωρίτερα κατά την πορεία των Οθωμανών προς το Δίστομο. Σύμφωνα με έναν ιππέα του άτακτου ιππικού ο οποίος είχε ορισθεί με άλλα στρατεύματα (300 άνδρες, οι περισσότεροι πεζοί) να φυλάνε μια προωθημένη θέση, συγκρούστηκαν με 700 τακτικούς και τους υποχρέωσαν να βαδίσουν από άλλο δρόμο. Όμως τότε εμφανίστηκε στα νώτα τους ο Καρατάσος με τους άνδρες του και επιτέθηκε και αυτός στους τακτικούς, προκαλώντας απώλειες, συλλαμβάνοντας 12 αιχμαλώτους και παίρνοντας και δύο πυροβόλα, Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 8, *ό.π.*, 109-110.
66. Χ. Περραιβός, *ό.π.*, 212-213. Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 106-107. Οι περιγραφές του Περραιβού και του Αινιάν διαφέρουν σημαντικά. Ο Περραιβός δεν κάνει λόγο για την οχύρωση του Καραϊσκάκη στην πεδιάδα, αλλά περιγράφει τις διαδοχικές εξορμήσεις του με το ιππικό και κατόπιν με πεζικό για να αναχαιτίσει τους Τούρκους. Σε επιστολή του τοποτηρητή Σαλώνων, Φαναρίου και Φαρσάλων Γερασίμου, η αιφνίδια εμφάνιση των τακτικών χρονολογείται σε μάχη στις 28 Ιανουαρίου, αλλά η σύντομη περιγραφή της μάχης διαφέρει από εκείνες των Αινιάν και Περραιβού, Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 8, *ό.π.*, 92-93. Οι Οθωμανοί τακτικοί είχαν πρόσφατα συγκροτηθεί στην Κωνσταντινούπολη μετά την καταστροφή των γενιτσάρων, Σ. Τρικούπης, τ. 4, *ό.π.*, 99.
67. Κατά μία άλλη πληροφορία οι νεκροί ήταν 70, οι αιχμάλωτοι 30 και 50 άλογα έμειναν λάφυρα στα χέρια των Ελλήνων, Αρχαία Κουντουριώτου, τ. 8, *ό.π.*, 111.
68. Χ. Περραιβός, *ό.π.*, 214-215· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, σ. 109· Σωκράτης Κουγέας, «Τρία ανέκδοτα γράμματα του Καραϊσκάκη», *Ελληνικά Γράμματα*, τ. 2 (1927-28), 26-29. Επίσης Ν. Σπηλιάδης, *ό.π.*, 196-197.
69. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, *ό.π.*, 212-215· Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, τ. 2, London 1832, 383-384. Για την επιχείρηση του Έυντεκ, βλέπε και την αναφορά του στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος* (στο εξής *ΓΕΕ*), αριθμός φύλλου 37, 16 Μαρτίου 1827, 145-146.

70. Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 420-422, 424-426, 427.
71. Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 454.
72. «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829. Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστρατήγου Καρόλου Βαρώνου Άϊδεκ», *Αρμονία*, τ. 2 (1901), 329.
73. Δ. Αινιάν, ό.π., 110-115· Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 426-438. Η ταύτιση των γεγονότων στην περιγραφή του Αινιάν και του Κασομούλη είναι απόλυτη και εντυπωσιακή. Επίσης η αναφορά που δημοσιεύθηκε στη *ΓΕΕ*, αριθμός φύλλου 36, 12 Μαρτίου 1827, 141-142. Για τη δράση του τακτικού στρατού στην Καστέλλα, βλέπε Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, ό.π., 215-216. Αν και ο Μακρυγιάννης συμμετείχε στη μάχη δεν μας προσφέρει στοιχεία στην καταγραφή του, *Αρχείον Μακρυγιάννη*, τ. 2, ό.π., 227-228.
74. Σ. Κουγέας, ό.π., 29.
75. Δ. Αινιάν, ό.π., 117-118· Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 451-453.
76. Δ. Αινιάν, ό.π., 119-121· Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 454-457· Γενναίος Θ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1955, 159-161. Βλ. επίσης την επιστολή του Θ. Ρηγόπουλου στον Κολοκοτρώνη, Γενναίος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα (χειρόγραφον δεύτερον 1821-1862)*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 2, Αθήνα 1961, 42.
77. Ν. Κασομούλης, τ. 2, ό.π., 478-480· Δ. Αινιάν, ό.π., 124-125. Βλ. επίσης Δ. Τζάκης, *Καραϊσκάκης*, ό.π., 101-106.
78. Διαπιστώνεται ότι ο Τσωρτς, αν και αρχιστράτηγος, δεν ασχολήθηκε με την επιχείρηση, αφού παντού εμφανίζεται να λαμβάνει αποφάσεις ο Κόχραν. Άλλωστε εκείνος υπογράφει την αναφορά για τη μάχη που δημοσιεύθηκε στη *ΓΕΕ*, αριθμός φύλλου 41, 19 Απριλίου 1827, 163-164.
79. Γ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., 165. Ο Γενναίος τονίζει τον ρόλο του Κόχραν και στο Ι. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, ό.π., 442-443. Ο Χρήστος Βυζάντιος στην πρώτη έκδοση της *Ιστορίας του Τακτικού Στρατού* (1837) αναφέρει ότι η επιχείρηση ξεκίνησε ως τυχαίο γεγονός, Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού*, ό.π., 120-121, θέση που ανασκευάζει στις επόμενες εκδόσεις της *Ιστορίας του*, Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, ό.π., 219-221, 347, επικαλούμενος τα γραφόμενα του Γενναίου, την προφορική μαρτυρία του Ιωάννη Κλίμακας και άλλων αυτοπτών μαρτύρων. Την εκδοχή της τυχαίας και απροσχεδίαστης έναρξης της επίθεσης επαναλαμβάνει όμως ο Θ. Ρηγόπουλος, ο οποίος ήταν αυτόπτης των γεγονότων, Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα από των αρχών της Επανάστασεως μέχρι του έτους 1881*, επιμ. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, Αθήνα 1979, 92-93, καθώς και ο Χ. Περραιβός, ό.π., 220-221. Το ίδιο υπονοείται σε επιστολή περί της μάχης «γραμμένης εκ της ναυαρχίδος Ελλάδος από 14 Απριλίου» που δημοσιεύθηκε στη *ΓΕΕ*, αριθμός φύλλου 42, 23 Απριλίου 1827, 166 «Το πράγμα έγινε εξαφνικόν και χρεωσείται πολύ εις τον λόρδον Κοχράνην, ο οποίος εμβήκεν από το πρωί εις τον λιμέναν με τας γολέτας...». Παρόμοια είναι η περιγραφή του Σουρμελή, ο οποίος παραδίδει ότι οι Τούρκοι υπό τον σφοδρό κανονιοβολισμό των πλοίων ήταν έτοιμοι με την πρώτη έφοδο των Ελλήνων να εγκαταλείψουν τα οχυρώματά τους, γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν οι Ύδραίοι και ξεκίνησαν την επίθεση, Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της Επανάστασεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, Αθήνα 1853, 207-208. Την αίσθηση της απροσχεδίαστης επιχείρησης δίνει και ο Gordon, ο οποίος αποδίδει την επιτυχία στην πρωτοβουλία του Κόχραν που διαπίστωσε την ευκαιρία και ώθησε τα στρατεύματα του Γενναίου σε επίθεση, Τ. Gordon, τ. 2, ό.π., 388.
80. Οι Τούρκοι ήταν οχυρωμένοι στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου καθώς και στο Παλαιόκαστρο, το οποίο μάλλον ταυτίζεται με τους αρχαίους πύργους στη σημερινή Ηετιώνεια ακτή.

81. Ν. Κασομούλης, τ. 2, *ό.π.*, 480-482· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 125-126.
82. *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, εκδ. Αντώνιος Λιγνός, τ. 13, Αθήνα 1930, 91-93, 100-104, 111-112, 116-117, 124-126, 131, 138-141.
83. Δ. Σουρμελής, *ό.π.*, 206-207.
84. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, *ό.π.*, 220-221· Γ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, 165-166· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 126-127· Ν. Κασομούλης, τ. 2, *ό.π.*, 482-484. *ΓΕΕ*, αριθμός φύλλου 42, 23 Απριλίου 1827, 166· *Αρχείον Ύδρας*, *ό.π.*, 150-151. Ούτε για αυτές τις συγκρούσεις μας δίνει ο Μακρυγιάννης αναλυτική εικόνα, *Αρχείον Μακρυγιάννη*, τ. 2, *ό.π.*, 232-233.
85. Ο έμπειρος Κιουταχής χρησιμοποιούσε κατά τον ίδιο τρόπο τα οχυρώματα για να κερδίσει χρόνο, *Αρχείον Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 99 (επιστολή Φαβιέρου). Σύμφωνα με τον Καρώρη, ο Κιουταχής εφαρμόζε ήδη από το 1826 την τακτική των οχυρωμάτων, *Αθηναϊκόν Αρχείον* (1901), *ό.π.*, 69: «Η τέχνη αυτή επρωτοφάνη εις την Ελλάδα εις τας εκστρατείας του Κιουταχή το να προχωρούν οι Τούρκοι βαθμηδόν με σκαψίματα και χαρακώματα και να μην ζητούν την κρίσιν του πολέμου δια μιας ορμούντες με τα στήθη ανοικτά καθώς επολέμουν πρότερον».
86. George Cochrane, *Wanderings in Greece*, τ. 1, London 1837, 53-54.
87. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, *ό.π.*, 225. Στις ένοπλες δυνάμεις του Ηνωμένου Βασιλείου παραδοσιακά έως σήμερα το Βασιλικό Ναυτικό είναι ιεραρχικά ανώτερο από τον Βασιλικό Στρατό, εν αντιθέσει με το σύνθηες, όπως στην Ελλάδα, όπου το Πολεμικό Ναυτικό είναι δεύτερο στην ιεραρχία μετά τον Ελληνικό Στρατό.
88. Σύμφωνα με τους Αινιάν και Κασομούλη, ο Καραϊσκάκης επιτέθηκε λεκτικά στον Βλαχόπουλο, όταν ο τελευταίος του ζήτησε ενισχύσεις γιατί είχε υποστεί απώλειες στο οχύρωμα που του είχαν εμπιστευτεί. Ο Καραϊσκάκης, επειδή ο Βλαχόπουλος είχε λάβει χρήματα από τον Κόχραν, θεωρούσε ότι έπρεπε να αναλάβει τον κίνδυνο αλλιώς να στείλει άλλον ικανότερο στη θέση του.
89. Η απόβαση πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της σημερινής μαρίνας Φλοίσβου (Παλαιό Φάληρο).
90. Γ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, 168-169· Ι. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, *ό.π.*, 443-446· Ν. Κασομούλης, τ. 2, *ό.π.*, 496-504· Δ. Αινιάν, *ό.π.*, 131-133. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία εκστρατειών και μαχών*, *ό.π.*, 226-229· *Αρχείον Μακρυγιάννη*, τ. 2, *ό.π.*, 234-235. Το σχέδιο επιχειρήσεων το αποδίδει ο Ρηγόπουλος εξ ολοκλήρου στον Καραϊσκάκη, αλλά νομίζω ότι ο Καραϊσκάκης κατέστρωσε το σχέδιο με βάση την απαίτηση του Κόχραν για απόβαση στο Π. Φάληρο, ώστε να αποσοβήσει κατά το δυνατόν τους κινδύνους, Θ. Ρηγόπουλος, *ό.π.*, 94.
91. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1948, 137-146.
92. *Στο ίδιο*, 146-149.
93. Johann Daniel Elster, *Το Τάγμα των Φιλελλήνων*, μτφρ. Χρίστος Οικονόμου, Αθήνα 2010, 65.
94. «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι», τ. 2, *ό.π.*, 330.
95. «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829. Εκ των απομνημονευμάτων του Βαυαρού αντιστρατήγου Καρόλου Βαρώνου Αΐδεκ», *Αρμονία*, τ. 1 (1900), 519-520.
96. Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα*, *ό.π.*, 119-121.
97. Ι. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, *ό.π.*, 426.
98. Ι. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, *ό.π.*, 428-429.
99. Κ. Νικόδημος, *ό.π.*, 241.
100. Αρχία Κουντουριώτου, τ. 8, *ό.π.*, 145.

101. *Αθηναϊκόν Αρχεῖον* (1901), *ό.π.*, 547.
102. Ν. Κασομούλης, τ. 2, *ό.π.*, 350.
103. Αρχεία Κουντουριώτου, τ. 8, *ό.π.*, 145.
104. Ι. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, *ό.π.*, 374-376. Βλ. και το έγγραφο της Διοικητικής Επιτροπής της 13ης και 16ης Αυγούστου 1826, στο *ίδιο*, 378-379.
105. Για το γεγονός ότι ο Κιουταχής ήταν περισσότερο επικίνδυνος, βλέπε επιστολή του Σπ. Τρικούπη προς τον Α. Μαυροκορδάτο (13 Αυγούστου 1826), *Αρχεῖον Μαυροκορδάτου*, *ό.π.*, 204.
106. Ι. Κολοκοτρώνης, *Ελληνικά υπομνήματα*, *ό.π.*, 413-414.
107. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους πρότερους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*, Αθήνα 1867, 107-108.
108. Κ. Νικόδημος, *ό.π.*, 250-251.
109. *Αρχεῖον Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, σ. 100 και 102· *Αρχεῖον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη (περιέχων τα ιστορικά έγγραφα)*, επιμ. Ιωάννης Βλαχογιάννης, τ. 1, Αθήνα 1907, 98.
110. *Αρχεῖον Μακρυγιάννη*, τ. 2, *ό.π.*, 226 (υποσημείωση)· Τ. Gordon, τ. 2, *ό.π.*, 378, 392-393. «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι», τ. 1, *ό.π.*, 129-130 και τ. 2, *ό.π.*, 188· *Αρχεῖον Ύδρας*, *ό.π.*, 90.
111. *Αρχεῖον Μαυροκορδάτου*, *ό.π.*, 193-196. Οι επιστολές σύμφωνα με τον Σουρμελή φέρουν ημερομηνία 28 Αυγούστου 1826, Δ. Σουρμελής, *ό.π.*, 159.
112. Ν. Κασομούλης, τ. 2, *ό.π.*, 462.
113. Ν. Κασομούλης, τ. 2, *ό.π.*, 458.
114. Αρχεία Κουντουριώτου, τ. 8, *ό.π.*, 110.
115. Δημοσιεύεται στο Παρασκευάς Ευαγγέλου, *Πειραιϊκό Αρχείο*, τ. 2, Πειραιάς 1983, 104-106.
116. Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα*, *ό.π.*, 228.
117. *Αρχεῖον Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 49.
118. Edward Blaquiere, *Letters from Greece: with remarks on the Treaty of Intervention*, London 1828, 129.
119. Βλ. σχετική ανάλυση για τη μεταστροφή των άτακτων σωμάτων που «έγκειται στη σταθερή και ισχυρή προσήλωσή τους στη λογική του πολέμου της εθνικής ανεξαρτησίας που οργανώνεται από τη Διοίκηση» στο Δ. Τζάκης, *Μεταστροφή του Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 229-232.
120. Για τις αντιδράσεις στην εισαγωγή του συστήματος του τακτικού στρατού κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης, βλ. σχετική ανάλυση στο Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1827*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 2006, 221-224. Για τις σχετικές διεργασίες μετά το 1825 και το δίλημμα άτακτοι ή τακτικός στρατός, βλ. Δ. Τζάκης, *Μεταστροφή του Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 220-230.
121. *Αρχεῖον Μαυροκορδάτου*, *ό.π.*, 244.
122. F. Müller, *ό.π.*, 40.
123. Για το άστοχο της επιλογής των δύο Άγγλων στρατιωτικών για να ηγηθούν του ελληνικού στρατεύματος εκείνη τη χρονική στιγμή, βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 114-116.
124. *Αρχεῖον Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 109-110.
125. Στέφανος Δ. Ήμελλος, «Πώς στρατηγούσε ο Θ. Κολοκοτρώνης ή σχολιασμός μιας επιστολής του προς τον Γ. Καραϊσκάκη», *Μνημοσύνη*, τ. 12 (1991-1993), 269-288.
126. Θ. Ρηγόπουλος, *ό.π.*, 71.
127. Γεώργιος Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του βίου μου*, εκδ. Ελευθέριος Γ. Πρεβελάκης, Αθήνα 1974, 127-128: «Τότε όμως ο Καραϊσκάκης, λαβών τόνον στρατηγικού ανδρός, μοι λέγει ότι δεν γνωρίζω από στρατόπεδον, ότι εκείνος δεν συνιστά στρατόπεδον το οποίον δεν έχει νερόν, και μάλιστα δεν το έχει όπισθεν της θέσεως του στρατοπέδου...».
128. «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι», τ. 1, *ό.π.*, 590.

129. Στ. Παπαδόπουλος, *Η Επανάσταση στην δυτική Στερεά Ελλάδα*, ό.π., 50, 58-60.

130. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 140-141.

Περίληψη

Η μελέτη αναδεικνύει την πολεμική δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης του 1821. Ειδικότερα, διερευνάται η σύμπραξή του με το ελληνικό τακτικό στράτευμα στις επιχειρήσεις του 1826-1827. Ο Καραϊσκάκης με τη συνολική παρουσία του αναδεικνύεται σε έναν από τους ικανότερους στρατιωτικούς ηγέτες των επαναστατημένων Ελλήνων.

Ο Καραϊσκάκης όπως τον γνώρισε ο Δημήτριος Αινιάν

Κωνσταντίνος Μαζαράκης – Αινιάν*

Κατά την εκστρατεία της Ρούμελης, στα τέλη Οκτωβρίου του 1826, έξω από τη Δόμβραινα, ενώ επέστρεφε ο Καραϊσκάκης στο κατάλυμά του, αποκαμωμένος από τη βροχή, τη λάσπη και την κούραση, βλέπει κοντά του τον εθελοντή που ήξερε ότι από περιέργεια και φιλοτιμία εξέθετε τον εαυτό του στους κόπους και τους κινδύνους της εκστρατείας.

- *Βλέπεις, του λέει, τι βάσανα περνάμε; Και ποιος μας το αναγνωρίζει;*
- *Αν τώρα, απαντά ο νεαρός, τα πάθη δεν αφήνουν να μαθευτούν οι προσπάθειες και οι αγώνες σου, δεν πρέπει να απελπίζεσαι. Θα έρθει καιρός που θα αναγνωριστεί η αξία του καθενός και θα αποδοθεί ο έπαινος και η ανταμοιβή που του αξίζει.*
- *Γράφε λοιπόν, επανέλαβε ο Καραϊσκάκης. Γράφε ό,τι βλέπεις και αυτό θα είναι αρκετή ανταμοιβή για εμάς.*

Να πως περιγράφει ο Δημήτριος Αινιάν τη γέννηση του *Καραϊσκάκη* του: «Από εκείνη τη στιγμή, κράτησα σημειώσεις για να συντάξω τη βιογραφία του, ή την εκστρατεία του υπέρ των Αθηνών, στην οποία έλαβα μέρος. Αυτά του τα λόγια με υποχρέωσαν, τρόπος του λέγειν, ενώ δεν είχα τέτοιο σκοπό, ούτε είχα κρατήσει σημειώσεις έως τότε. Την υπόσχεση αυτή εκπλήρωσα, μόλις βρήκα καιρό, συγγράφοντας και τυπώνοντας τη βιογραφία του Καραϊσκάκη».

Ας γνωρίσουμε όμως τον συγγραφέα της βιογραφίας του Καραϊσκάκη.

Ο Δημήτριος Αινιάν γεννήθηκε το 1800 στο Μαυρίλο του Τυμφρηστού. Ο πατέρας του, ο Παπά-Ζαχαρίας, λόγιος, γύρω στα 1806 κλήθηκε να διευθύνει τη Μεγάλη του Γένους Σχολή στα Θεραπειά της Κωνσταντινούπολης. Μετέφερε λοιπόν την οικογένειά του εκεί. Από πολύ νωρίς, ακολουθώντας συνήθεια των λογίων της εποχής, άφησε το όνομά του και πήρε εκείνο των Αινιάνων, λαού της αρχαίας Φθιώτιδας που κατοικούσε στην περιοχή της Υπάτης. Ο Δημήτριος πήρε καλή μόρφωση όπως και οι μεγαλύτεροι αδελφοί του, Χριστόδουλος και Γεώργιος, οι οποίοι δίδασκαν ήδη από μικρή ηλικία, ο πρώτος στο αρχοντικό του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και ο δεύτερος στο Κωνσταντίνου Μουρούζη. Ενεργά μέλη της Φιλικής Εταιρείας, γλύτωσαν με περιπέτειες από τις πρώτες σφαγές στην Πόλη, τον Απρίλιο του 1821 και κατέβη-

* Αντιναύαρχος (ε.α.) Π.Ν., Επίτιμος Αρχηγός Στόλου, Γενικός Διευθυντής Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη

καν στη Ρούμελη και την Πελοπόννησο, όπου έλαβαν ενεργό μέρος στην Επανάσταση. Στη συνέλευση στο Άστρος, το 1823, ο Γεώργιος διορίστηκε Μίνιστρος της Αστυνομίας αλλά σύντομα παραιτήθηκε για να μεταβεί μαζί με το μικρότερο αδελφό του, τον Δημήτριο, 23 ετών τότε, στη Ρούμελη, προκειμένου να κρατήσουν ζωντανή την Επανάσταση που κινδύνευε εκεί.

Μετά τη λύση της πολιορκίας του Μεσολογγίου, το 1824, ο Γεώργιος διορίστηκε μέλος του Συμβουλίου του Μαυροκορδάτου και έμεινε στη Στερεά, ενώ ο Δημήτριος γύρισε κοντά στο νεοδιορισμένο Εκτελεστικό με τον Κουντουριώτη στο Κρανίδι και ύστερα στο Ναύπλιο, με τον Κωλέττη. Αργότερα, μετά τη διακοπή της Συνέλευσης, διορίστηκε υπογραμματέας της Επιτροπής της Συνελεύσεως ως το 1826, οπότε στο Ναύπλιο ηλεκτρίστηκε από τους φλογερούς λόγους του δασκάλου Γενναδίου στην πλατεία του Πλάτανου, και τη μορφή του Καραϊσκάκη και εθελοντής, έτρεξε κοντά του, στην εκστρατεία της Ρούμελης. Ο καλότυχος αυτός συνδυασμός λόγου και σπαθιού είχε ως αποτέλεσμα τον *Καραϊσκάκη* του.

Εδώ θα ήθελα να αναφέρω ότι η παρουσιάσή μου βασίζεται σε κείμενο του εκλιπόντος πατέρα μου Ιωάννη Μαζαράκη-Αινιάνος.

Η βιογραφία του Καραϊσκάκη από τον Αινιάνα παρουσιάζει μια ανισομέρεια.

Το πρώτο μέρος είναι σύντομο και κοφτό. Κάθε παράγραφος αντιπροσωπεύει και μια ολόκληρη περίοδο των νεανικών χρόνων του καπετάνιου. Ο συγγραφέας μοιάζει να βιάζεται να φτάσει στο δεύτερο και ουσιαστικό μέρος της ιστορίας του. Άλλωστε και ο τίτλος του βιβλίου, αυτό ακριβώς δηλώνει. Δεν πρόκειται μόνο για τη βιογραφία του Καραϊσκάκη, αλλά για τη λεπτομερή έκθεση της τελευταίας του εκστρατείας υπέρ των Αθηνών. Πολύ δικαιολογημένα, αφού ο Δημήτριος Αινιάν είναι αυτόπτης μάρτυς σε αυτό τον αγώνα και έταξε σα σκοπό του να τον εξιστορήσει. Έτσι, η διήγηση στο πρώτο μέρος περιορίζεται σε πληροφορίες τις οποίες φρόντισε να συγκεντρώσει από τους συναγωνιστές του Καραϊσκάκη, ή επεισόδια που άκουσε από αυτόν τον ίδιο. Παρά τη συντομία όμως αυτού του τμήματος, ο συγγραφέας δίνει με αδρές γραμμές τη μορφή του ήρωα και παρουσιάζει ευθύς εξ αρχής το φιλελεύθερο φρόνημα και τα έμφυτα ηγετικά προσόντα του αρχηγού: «Μόλις έφθασε σε ηλικία να φέρει όπλα ... κατατάχθηκε σε ένα σώμα κλεφτών, συνηθισμένο καταφύγιο εκείνων που είχαν πιο έντονο το κίνητρο της ελευθερίας», γράφει. Και όταν αργότερα βρίσκεται με τον Κατσαντώνη στα Άγραφα, τον χαρακτηρίζει «τολμηρό και φιλότιμο» και σημειώνει πως με τις πράξεις του και τα προτερήματά του αναδείχθηκε πρωτοπαλικάρο.

Τη συμμετοχή του Καραϊσκάκη στον απελευθερωτικό αγώνα από την πρώτη στιγμή, ο συγγραφέας την τονίζει χαρακτηριστικά: «Συνεννοηθείς με τον Κοτυλίδαν έκαμε πρώτος επαναστάσεως κίνημα κατά των Τούρκων». Χωρίς να παρασιωπήσει τον ιδιόμορφο τρόπο με τον οποίο θέλησε να εμψυχώσει τους στρατιώτες του, γράφει ότι σε μια μάχη στο Κομπότι: «επληρώθη εις τα αιδοία, καταφρονήσας περισσότερον από ό,τι έπρεπε τον κίνδυνον», προσθέτοντας έτσι το θάρρος στα προσόντα του αρχηγού.

Ύστερα, μέσα σε δυο γραμμές δείχνει τον παραδοσιακό τρόπο διαδοχής στ' αρματολίκια και παρουσιάζει τον αυτοδημιούργητο Καραϊσκάκη. Καθώς η γενιά του Βουκουβάλα αδυνατεί πια να κρατήσει την επαρχία, «μετέβη εις Άγραφα, κατασταθείς αυτοχειροτόνητος καπιτάνος εις ταύτην την επαρχίαν» και, καθώς ήταν toλμηρός

και δραστήριος, δεν άργησε να αναγνωριστεί και από τους κατοίκους. Έτσι, ο Καραϊσκάκης έγινε ρυθμιστής σε αυτή τη νευραλγική περιοχή, την οποία ούτε οι Έλληνες ούτε οι Τούρκοι εξουσίαζαν τότε.

Ο Δημήτριος Αινιάν ορθά βλέπει ότι ο καπετάνιος «οικονομούσεν αμφοτέρα τα μέρη, κλίνων όμως προς τους Έλληνες» και με τις περιγραφές που ακολουθούν δικαιολογεί απόλυτα την κρίση του. Η απαγόρευση του Καραϊσκάκη στον Ομέρ Πασά να περάσει από τα Άγραφα στη Λάρισα μετά τη διάλυση της πολιορκίας του Μεσολογγίου και η μάχη του με τους Τούρκους στον Άγιο Βλάσση, αλλά και η συμμετοχή του σώματός του στο Καρπενήσι με τον Μάρκο Μπότσαρη ενώ αυτός παρέμενε άρρωστος στον Προυσό, δίνουν το μέτρο του πατριωτισμού του. Έτσι, μετά τις πρώτες σελίδες του βιβλίου του, ο συγγραφέας μας έχει γνωρίσει την προσωπικότητα του ήρωα και έχει απαντήσει έμμεσα σε όσους αμφισβήτησαν τα πατριωτικά αισθήματα του Ρουμελιώτη αρχηγού κατά τα πρώτα χρόνια του Αγώνα.

Τα μετά την επιστροφή του Καραϊσκάκη από την Ιθάκη και τη δυσaréσκειά του με τον Μαυροκορδάτο διηγείται ο Αινιάν πιο διεξοδικά. Αξιοσημείωτο είναι όμως ότι δεν προσπαθεί να δικαιώσει ανεξέλεγκτα τον ήρώα του, που αγαπάει και θαυμάζει, αλλά αναλύει προσεκτικά τα συμβάντα του Μεσολογγίου, τα κρίνει και δίνει μια πολύ καθαρή εικόνα του ανταγωνισμού με επίκεντρο το Αρματολίκι των Αγράφων. Ο συγγραφέας γνωρίζοντας τη νοοτροπία των καπεταναίων, παραμένοντας όμως έξω από τις τοπικές διαμάχες της εποχής του, είναι σε θέση να καταλάβει βαθύτερα τα όσα συνέβαιναν και να εξηγήσει την τότε πολιτεία του Καραϊσκάκη, στην προσπάθειά του να πάρει πίσω το Αρματολίκι των Αγράφων. Πέρα από τη διήγηση του Αινιάνος, αξίζει κανείς να παρακολουθήσει τη διήγηση και του Κασομούλη στα *Ενθυμήματα Στρατιωτικά* για να μορφώσει άποψη πάνω στη δίκη και καταδίκη του Καραϊσκάκη για φιλοτουρκισμό. Και δεν θα πρέπει να απορήσει, όταν δει τα κυβερνητικά στρατεύματα να συνεννοούνται με τους Τούρκους και να κυνηγάνε μαζί τον Καραϊσκάκη, για να μη μπει στα Άγραφα.

Στη συνέχεια, η διήγηση όσο πάει και θερμαίνεται και γίνεται πιο άνετη. Από το 1825, ο Δημήτριος Αινιάν βρίσκεται στη Διοίκηση και παρακολουθεί από κοντά την προσπάθεια των δυο δυσareστημένων αρχηγών, του Οδυσσέα και του Καραϊσκάκη, να κερδίσουν το νέο Εκτελεστικό και να αναγνωρισθούν αρχηγοί των όπλων, ο ένας στην Ανατολική Στερεά και ο άλλος στα Άγραφα. Έστερα βλέπει τη συγκρότηση του στρατοπέδου στα Σάλωνα και διακρίνει τη γενναία απόφαση του Καραϊσκάκη να διαχωρίσει τη θέση του από τον Οδυσσέα και να δεχθεί τον Γεώργιο Αινιάν ως Έφορο των Στρατευμάτων της Στερεάς. Από τότε, γίνεται φανερό πως ο Καραϊσκάκης δεν είναι πια ο καπετάνιος που προσπαθεί με τα «καπάκια» να κρατηθεί στο αρματολίκι του, αλλά ο Ρουμελιώτης στρατηγός του νεοσύστατου κράτους. Θα περάσει βέβαια από πολλές ακόμα φάσεις έως ότου αναγνωριστεί γενικότερα. Το ανήσυχο και φιλόδοξο πνεύμα του, η περιφρόνηση και οι πικροί σαρκασμοί του σε ανίκανους αρχηγούς, διορισμένους από τη Διοίκηση και η αχαλίνωτη γλώσσα του θα σταθούν εμπόδιο σ' αυτό. Από την άλλη μεριά όμως, ο νυκτερινός αιφνιδιασμός στο στρατόπεδο του Κιουταχή και οι άλλοι αγώνες του γύρω από το Μεσολόγγι θα τον επιβάλουν στο Πανελλήνιο. Κι όταν τέλος, με την έξοδο των πολιορκημένων ολόκληρη η Ρούμελη συνθηκολογήσει, μόνος αυτός, με μερικούς στρατιώτες που καταφεύγουν στο Ναύπλιο, παραμένουν η ελπίδα του Έθνους.

Από εδώ και εμπρός, ο εθελοντής συγγραφέας προχωρεί στην ιστορία του σχεδόν ημερολογιακά, με τέλεια αξιοπιστία. Η όλη διήγησή του είναι τόσο ζωντανή και οι λεπτομέρειες τέτοιες ώστε δε μπορεί παρά να είναι γραμμένη από αυτόπτη και μόνο. Ευθύς εξ αρχής, εκθέτει με σαφήνεια το σχέδιο της εκστρατείας. Φαίνεται η καθαρή σκέψη του Καραϊσκάκη, ο οποίος καταλαβαίνει ότι δε μπορεί με τις μικρές του δυνάμεις να διαλύσει την πολιορκία της Ακρόπολης των Αθηνών κτυπώντας κατά πρόσωπο τον εχθρό. Αποφασίζει λοιπόν να προχωρήσει στις επαρχίες της Στερεάς για να τις ξεσηκώσει ώστε καθημερινά να αυξάνει τις δυνάμεις του, ενώ συγχρόνως θα εμποδίζει τροφές και ενισχύσεις να φτάνουν στο στρατόπεδο του Κιουταχί. Ύστερα ο Αινιάν δείχνει με πόση συνέπεια προετοιμάζεται η επιχείρηση από τον Καραϊσκάκη με μόνη τη θέληση και την πίστη. Και ακόμα, πόσο ο αρχηγός γνωρίζει καλά το χαρακτήρα του Έλληνα στρατιώτη. Με τα λόγια και τη στάση του, μεταστρέφει το φρόνημα των ατάκτων που ετοιμάζονται να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο της Ελευσίνας. Με το φιλότιμο τους παρακινεί να μπουν εθελοντικά στο κάστρο της Αθήνας με τον Κριεζώτη. Τέλος, με το θάρρος και το προσωπικό του παράδειγμα, κάνει να τον ακολουθήσουν όλοι με ενθουσιασμό στην εκστρατεία της Ρούμελης.

Ο συγγραφέας σημειώνει πόσο βαθιά γνώση έχει ο Καραϊσκάκης για τις δυνατότητες των στρατιωτών του και το είδος του αγώνα που ταιριάζει στον Έλληνα. Ακριβώς αυτή η γνώση τον κάνει να χρησιμοποιεί καλά και λογισμένα τους στρατιώτες του, κερδίζοντας έτσι την απεριόριστη εμπιστοσύνη τους και την τυφλή υπακοή όλων σ' αυτόν. Και η διαμάχη του με τον Φαβιέρο είναι διαφορά απόψεων πάνω στην τακτική. Ο Καραϊσκάκης γνωρίζει την αξία που έχει για τον άτακτο το ταμπόρι και η κατάλληλη χρησιμοποίηση του εδάφους, ενώ αντίθετα, ο ορμητικός φιλέλληνας σκέπτεται τα ισχυρά συμπαγή τετράγωνα του Ναπολέοντα και αψηφάει στον κάμπο το τουρκικό ιππικό. Γενναίοι όμως και οι δυο, πιστεύουν στη νυκτοπορεία και τον αιφνιδιασμό.

Ο Αινιάν δεν παραλείπει να τονίσει ότι ο Καραϊσκάκης δεν είναι μόνον ένας στρατιωτικός αρχηγός αλλά σκέπτεται πολύ ευρύτερα και έχει την επίγνωση ότι ο στρατός χωρίς λαϊκή υποστήριξη δεν μπορεί τίποτα μεγάλο να κατορθώσει. Έτσι, πριν ξεκινήσει την εκστρατεία, χαράζει τη γραμμή του πάνω στη συμπεριφορά των αξιωματικών και των στρατιωτών του προς τους κατοίκους της Ρούμελης. «Πώς θέλουν έλθει με ημάς οι κάτοικοι των επαρχιών εις τας οποίας μέλλομεν να υπάγωμεν, εάν ημείς φερόμεθα προς αυτούς και από τους ιδίους Τούρκους χειρότερα;» λέει σε γενική σύναξη του στρατοπέδου. Και όταν όλοι παραδέχθηκαν πρόθυμα τα λόγια του αρχηγού, η συμφωνία ασφαλίστηκε με «έγγραφον υποσχετικόν...υπογραφέν από όλους τους στρατηγούς και αξιωματικούς» σημειώνει ο συγγραφέας.

Από τις 25 Οκτωβρίου 1826, που ο Καραϊσκάκης ξεκινάει για την ηρωική του πορεία στη Ρούμελη, η διήγηση παίρνει ακόμη πιο ζωντανή μορφή. Οι λεπτομέρειες του Αινιάνος για τους αγώνες γύρω από τη Δόμβραινα, τη μάχη της Αράχοβας και τον αιφνιδιασμό στο Δίστομο, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία και δείχνουν το ανώτερο στρατηγικό πνεύμα που κυριαρχεί και τα έξοχα προσόντα του αρχηγού.

Η διπλωματικότητα του αρχηγού δείχνεται καθαρά. «Από μετριοφροσύνη ή και από πολιτική» γράφει ο Αινιάν, συμβουλεύεται τους άλλους αρχηγούς πάνω στα σχέδιά του και τους κάνει έτσι να μετάσχουν ολόψυχα στον αγώνα, όπως αυτός θέλει.

Προτείνει μάλιστα, για να σταματήσει τις μεταξύ των καπεταναίων αντιζηλίες και τις διαιρέσεις μεταξύ Στερεοελλαδιτών και Σουλιωτών, να ορισθεί τριμελής επιτροπή από τον ίδιο, τον Νικήτα και ένα Σουλιώτη. Γνωρίζει όμως πως θα ξεσηκωθούν οι στρατιώτες, οι οποίοι δε δέχονται να ακολουθήσουν άλλον παρά αυτόν στην εκστρατεία. Από ένα άλλο επεισόδιο που διηγείται ο συγγραφέας φαίνεται πόση σημασία δίνει ο αρχιστράτηγος στην ομόνοια και τη σύμπνοια όλων. Ενώ διάφορα σώματα είχαν προχωρήσει, παίρνουν έξαφνα διαταγή να γυρίσουν πίσω στις θέσεις τους. Όλοι απορούν για την απότομη μεταβολή απόφασης και ρωτούν την αιτία. «Όταν δεν βλέπω συμφωνία μεταξύ σας δεν επιχειρώ πολεμικά έργα», αποκρίνεται ο αρχηγός.

Έρχεται το τελευταίο μέρος της διήγησης, η τοποθέτηση του στρατοπέδου στο Κερατσίνι και η προσπάθεια του Καραϊσκάκη να φτάσει στον Ελαιώνα, και από εκεί, χωρίς να βλάπτεται από το εχθρικό ιππικό, να προχωρήσει ως το φρούριο και να ανοίξει συγκοινωνία των πολιορκημένων με τη θάλασσα. Αν και το σχέδιο φαίνεται «δυσκατόρθωτο» όπως γράφει ο Αινιάν, «ο φρόνιμος και προφυλακτικός τρόπος τον οποίο μετεχειρίσθαι ο Καραϊσκάκης δίδει ικανάς ελπίδας επιτυχίας». Η αναμέτρηση του Καραϊσκάκη με τον Κιουταχή περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια. Οι μεθοδικές κινήσεις του ενός και η επαγρύπνηση του άλλου για τη ματαίωση κάθε απειλής χαρακτηρίζουν τον αγώνα. Η προσποίηση του ελαφρού ιππικού ότι φεύγει, για να σύρει το εχθρικό στην προετοιμασμένη ενέδρα από τη μία και η χρησιμοποίηση ισχυρής και ταχυκίνητης εφεδρείας από την άλλη, δίνουν το μέτρο της υψηλής τακτικής αντίληψης των δυο στρατηγών. Η προσωπική τέλος παρουσία του Καραϊσκάκη που εκμεταλλεύεται κάθε ενθουσιασμό των στρατιωτών του ή παρεμβαίνει με ορμή για να αλλάξει την υποχώρηση των Ελλήνων σε νίκη και καταδίωξη των Τούρκων, κάνει φανερή την προσωπικότητα του αρχηγού. Αλλά ο συγγραφέας δεν υποτιμά τον Κιουταχή, ο οποίος δείχνεται να παρακολουθεί από κοντά κάθε κίνηση και να συμμετέχει προσωπικά στον αγώνα.

Παράδοξο φαίνεται πώς ο Αινιάν, ο οποίος περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια όλα τα συμβάντα της εκστρατείας, δεν μνημονεύει διόλου τη συνάντηση των δυο αρχιστρατήγων πάνω στη γαλλική ναυαρχίδα του Δεριγνύ (De Rigny), την επομένη της μάχης του Χαϊδαρίου. Φαίνεται ότι η τυχαία αυτή συνάντηση μεταξύ του Καραϊσκάκη και του Κιουταχή κρατήθηκε μυστική από το στρατόπεδο για να μην ανησυχήσει και μαθεύτηκε αργότερα από τον Δ. Χρηστίδη που συνόδευε τον Καραϊσκάκη.

Ζωντανή είναι η περιγραφή των αισθημάτων του Καραϊσκάκη από τον Αινιάν. Η έκφραση της χαράς του «η οποία εφάινετο προ πάντων από το προς τους αξιωματικούς του στρατοπέδου φέρσιμόν του» όσο έβλεπε να ευδοκιμούν τα σχέδιά του αλλά και η εκδήλωση της οργής του για κάθε λάθος ή παράλειψη κατά τον Αγώνα. Προκαλεί εντύπωση πώς οι μέχρι αγριότητας ονειδισμοί του Καραϊσκάκη έκαναν τους τραχείς και υπερήφανους εκείνους σωματάρχες να φιλοτιμούνται και να σπεύδουν να διορθώσουν το σφάλμα τους με κάποιο νέο κατόρθωμα. Αυτό δείχνει τη γενική αναγνώριση της αξίας του αρχηγού και τη βαθιά εκτίμηση και αγάπη όλων προς αυτόν. Ακόμη και αυτοί οι δύσκολοι και αλύγιστοι Σουλιώτες έρχονται στο τέλος στο στρατόπεδο, εγκαταλείποντας την απομόνωσή τους στα Μέγαρα. Οι αρχηγοί τους προσπαθούν, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, να δείξουν στον Καραϊσκάκη ότι γνωρίζουν τη φρόνηση και εμπειρία του, ότι τον σέβονται και «ευχαρίστως δέχονται να υπηρε-

τήσωσι υπό την οδηγία του». Αλλά και ο Καραϊσκάκης γνωρίζει να φερθεί με μετριοφροσύνη καλώντας τους να συναγωνιστούν «ως αδελφοί με ομόνοιαν και καθαρότητα καρδιάς».

Στη συνέχεια της διήγησης του Αινιάνος, η λύπη και η ντροπή του Καραϊσκάκη για τη βάρβαρη σφαγή στο μοναστήρι του Αγίου Σπυρίδωνος και την καταπάτηση της συνθήκης δεν μπορεί να ζωγραφιστεί καλύτερα. Προτιμάει να χαθεί παρά να επιζηήσει «εις έργον το οποίον έμελλε να αμαυρώσει την υπόληψιν όλου του στρατοπέδου». Βρίζει τον υπαίτιο, μέμφεται τους αξιωματικούς, αναθεματίζει την ώρα, τρέμει από θυμό, κινείται σα μανιακός χωρίς να αποφασίζει και τέλος μαζεύει τη σκηνή του για να φύγει λέγοντας ότι «δεν θέλει πλέον να διοικεί επίορκον και άπιστο στράτευμα». Σα να μην έφθαναν αυτά, έρχεται και η διαμαρτύρηση του αρχιστρατήγου και ο στόλαρχος διορίζει όλα τα υπό την οδηγία του πλοία να βγουν από τον Πειραιά. Η πικρία του κορυφώνεται. «Έχει άραγε γνώσιν, ενώ θεωρεί από την γολέταν τον πόλεμον, να διευθύνει διαμαρτυρήσεις εις ημάς, οι οποίοι αντιπαλαίωμεν με τόσων ειδών διαβόλους;» εκστομίζει με αγανάκτηση ο Καραϊσκάκης. Παρ' όλα αυτά όμως ο αρχηγός δε χάνει το σκοπό του. «Έχων πάντοτε προ οφθαλμών τον κίνδυνον της Ακροπόλεως» γρήγορα παραμερίζει την πικρία του και πείθει το στόλαρχο και τον αρχιστράτηγο να λησμονήσουν τα γενόμενα και να συμπράξουν όπως και πριν.

Αισθάνεται όμως την ανάγκη να κάμει κάτι πιο αποφασιστικό, ανησυχεί και περιφέρεται από θέση σε θέση, παρατηρεί και σχεδιάζει. Και ενώ έχει ωριμάσει πια το σχέδιό του κι' έχουν αρχίσει οι προετοιμασίες για την εφαρμογή του, από την υπερένταση αρρωσταίνει. Σε μια τέτοια κατάσταση μια αναπάντεχη συμπλοκή γίνεται μοιραία. Θυμώνει με εκείνους οι οποίοι «άνευ διαταγής και ασκέπτως εκίνησαν μάχην κατά των εχθρών» και θέλει να διορθώσει τα πράγματα ώστε να μην αφήσει να ταπεινωθεί το πνεύμα των στρατιωτών του τη στιγμή που ετοιμάζονται για νέο μεγάλο αγώνα. Πηδάει στο άλογό του και τρέχει ο ίδιος κατά των εχθρών. Σε λίγο είχε κιόλας διαδοθεί στο στρατόπεδο «το ολέθριο συμβάν». Από τη στιγμή εκείνη όλα είχαν πιά χαθεί.

Το πόσο στοίχισε στο Πανελλήνιο το θλιβερό άκουσμα του θανάτου του Καραϊσκάκη μας το δίνει ο ίδιος ο Αινιάν με τα τελευταία τόσο χαρακτηριστικά λόγια του βιβλίου του: «Κατ' αυτόν λοιπόν τον τρόπον έν μέγιστον στρατόπεδον, το μεγαλύτερον από όσα συνεκροτήθησαν καθ' όλον το διάστημα της επαναστάσεώς μας, διελύθη, ή μάλλον απέθανε, δια μίαν και μόνην αιτίαν, τον θάνατον του αρχηγού του».

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της στην αφήγηση του Δημητρίου Αινιάνος για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη και στην κατάθεση της γνώμης και της εικόνας που εκείνος σχημάτισε, βλέποντας έναν από τους πιο δυναμικούς οπλαρχηγούς του Αγώνα να προσπαθεί να ενσωματωθεί στην τακτικότητα των λοιπών στρατιωτικών σωμάτων, έτσι ώστε η ευέλικτη «αταξία» του να αξιοποιηθεί στο μέγιστο και να συνδράμει με τον καλύτερο τρόπο τον Αγώνα.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Δεύτερη πρωινή συνεδρία
Προεδρείο: Αντώνης Σμυρναίος, Μανώλης Αρκολάκης

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η «δίκη» του

Θεοφάνης Μαλκίδης*

1. Εισαγωγή

Η Επανάσταση του 1821 αποτελεί το σημαντικότερο γεγονός του Νέου Ελληνισμού, το οποίο σηματοδοτήθηκε από τους αγωνιστές και τα επιτεύγματά τους αλλά και τα συμφέροντα, τοποθετώντας στο παρασκήνιο την εθνικοαπελευθερωτική προσπάθεια, οδηγώντας τον Ελληνικό λαό σε εμφύλιο πόλεμο και σφοδρές αντιπαράθεσεις. Η Επανάσταση, μετά από αιώνες σκλαβιάς και δουλείας, η απόφαση των Ελληνίδων και Ελλήνων για ένοπλη σύγκρουση με το καθεστώς που τους καταπίεζε, αποτελούσε μία πρόδηλη, σύμφωνα με τα λογικά δεδομένα, πράξη συλλογικής αυτοχειρίας, αλλά προφανώς έσχατη πράξη εθνικής απελευθέρωσης. Κατά τη διάρκεια της εθνικοαπελευθερωτικής Επανάστασης, τα πρόσωπα, τα υποκείμενα, (υπο)κίνησαν, για άλλη μια φορά, την ιστορία, κατορθώνοντας να συγκροτήσουν πολεμικό-στρατιωτικό πνεύμα, αλλά και ταυτότητα και συνείδηση ελευθερίας.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης είναι μια σπουδαία στρατιωτική, πολιτική, ηγετική φυσιογνωμία, η οποία εν τέλει, διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη ροή, την εξέλιξη και βεβαίως και την έκβαση της Επανάστασης. Η στάση του, ο ασυμβίβαστος χαρακτήρας του και κυρίως οι πράξεις του, τον οδήγησαν να έχει υψηλή εκτίμηση και σεβασμό μεταξύ των συμπολεμιστών του, αλλά και όπως τελικώς συνέβη, σε πολλές (και άλλες) περιπτώσεις, αποτέλεσε αντικείμενο φθόνου από τους αντιπάλους του, πολιτικούς και στρατιωτικούς. Θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι λόγω της φυσιογνωμίας του Καραϊσκάκη και του ρόλου του στα επαναστατικά δρώμενα, η «δίκη» του να ήταν «σειριακή εξέλιξη των πραγμάτων», μία «λογική ακολουθία» όπως άλλωστε συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις - ηγετικές φυσιογνωμίες στην ίδια περίοδο (π.χ. Κολοκοτρώνης).

Η «δίκη» του Καραϊσκάκη ήταν πράγματι μια δήλωση του πολιτικού και στρατιωτικού αντιπάλου καθεστώτος που ήθελε να δείξει ποιος θα έχει την υπεροχή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης αλλά και ποιος θα επικρατήσει μετά. Προς στιγμήν η δίωξη του Καραϊσκάκη, η «δίκη» και η «καταδίκη» του έδειξε ότι οι αντίπαλοί του νίκησαν, αλλά οι εξελίξεις, τοπικές και ευρύτερες, πολιτικές και στρατιωτικές καθώς και προσωπικά ζητήματα, οδήγησαν σε διαφορετικά αποτελέσματα. Ο Καραϊσκάκης αποτελεί κατά γενική ομολογία έναν πρωταγωνιστή της Επανάστασης, ο οποίος στην προ-

* Δρ Παντείου Πανεπιστημίου

σπάθεια αποκαθήλωσής του από τη θέση που κατέκτησε στη συνείδηση των αγωνιζόμενων Ελλήνων, συκοφαντήθηκε και εν τέλει οδηγήθηκε σε «δίκη» και «καταδίκη», με στόχο ακόμη και τη φυσική του εξόντωση.

Είναι πάντως η «δίκη» καθώς και οι πολιτικές, στρατιωτικές, προσωπικές και άλλες προτεραιότητες που τον οδήγησαν στο «εδώλιο» του «δικαστηρίου» και εν τέλει στην «καταδίκη» του, μία ένδειξη, η οποία στη συνέχεια γίνεται απόδειξη ότι η πολιτική δίωξη με τελικό στόχο τη φυσική εξόντωση του Καραϊσκάκη είναι ο βασικός στόχος των αντιπάλων του.

2. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης (Καραϊσκος) γεννήθηκε το 1782 στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας (ή για άλλους στη Σκουληκαριά Άρτας),¹ με πατέρα (πιθανόν) τον αρματολό Δημήτριο Ίσκιο ή Καραϊσκο,² έχοντας ως προσωνύμιο «ο γιος της καλογριάς»,³ αφού η μητέρα του Ζωή Δημισκή,⁴ έγινε μοναχή, ενώ για άλλους ήταν νεωκόρος στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Μαυρομμάτι.

Από νεαρή ηλικία ο Καραϊσκάκης, αντιμετωπίζοντας οικογενειακές δυσκολίες και μη αντέχοντας την καταπίεση των Τούρκων, βρήκε καταφύγιο στα αρματολίκια, στη συνέχεια όμως συνελήφθη από τον Αλή Πασά και φυλακίστηκε. Το 1804 έφυγε από την αυλή του και ακολούθησε τον Αντώνη Κατσαντώνη, ωστόσο το 1809 μετά τον μαρτυρικό του θάνατο επανήλθε στην υπηρεσία του Αλή πασά.⁵ Την ίδια χρονιά νυμφεύθηκε την Εγκολπία (Γκόλφω) Ψαρογιαννοπούλου με την οποία απέκτησε τρία παιδιά τον Σπύρο, την Ελένη και την Πηνελόπη.

Το 1819 μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και το 1820 προσπάθησε να υποκινήσει κίνημα κατά των Τούρκων στην περιοχή της Βόνιτσας, χωρίς όμως επιτυχία. Μετά την έναρξη της Επανάστασης ήταν επικεφαλής ένοπλων στην περιοχή των Αγράφων, κατηγορήθηκε όμως ότι ερχόταν σε μυστικές συνεννοήσεις με τους Τούρκους και ειδικότερα με τον Ομέρ Βρυώνη και κηρύχθηκε ένοχος εσχάτης προδοσίας. Η συκοφαντία όπως και η δυσφήμιση κατέπεσαν και έχοντας αποκατασταθεί επισήμως (στη συνείδηση του λαού και των συμπολεμιστών του κρατούσε πάντοτε υψηλή θέση) ανέλαβε τη διοίκηση του στρατοπέδου της Άμφισσας (Σάλωνα).

Το 1825 και ενώ ο Κιουταχής πολιορκούσε το Μεσολόγγι, επιτέθηκε εναντίον των τουρκικών στρατευμάτων κατορθώνοντας ισχυρά πλήγματα, τα οποία έδωσαν θάρρος και ελπίδα στους Ελεύθερους Πολιορκημένους. Το 1826 και μετά τη πτώση του Μεσολογγίου διορίζεται αρχιστράτηγος της Στερεάς Ελλάδας και εγκαθιστά το στρατόπεδο που έχει δημιουργήσει στην Ελευσίνα. Τον Απρίλιο του 1827 πολεμά για την απελευθέρωση της Αθήνας από τον Κιουταχή και, ενώ ξεκινά για την τελευταία του μάχη, το αλόγό του αρνείται να προχωρήσει. Ο υπασπιστής του Γιαννούσης Πανομάρας πιστεύει πως το ζώο από ένστικτο ίσως προσπαθεί να προστατεύσει τον αναβάτη και του ζητά να παραμείνει στο στρατόπεδο, απειλώντας ότι θα φονεύσει το άλογο. Ο Καραϊσκάκης γνωρίζει ότι ο Πανομάρας ήταν σε θέση να κάνει πράξη την απειλή του και κατεβαίνει από το άλογο, αφού έχει καταγραφεί ο παρακάτω ο διάλογος:

- ΠΑΝΟΜΑΡΑΣ: Κατέβα κάτω Στρατηγέ.
 -ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ: Τί λές ώρέ Γιαννούση ;
 -ΠΑΝΟΜΑΡΑΣ: Κατέβα κάτω σοῦ λέγω.
 -ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ: Ὡρέ ἄφησε το ἄλογο.
 -ΠΑΝΟΜΑΡΑΣ: Κατέβα ἢ τό σφάζω. (Βαστάει τά χαλινάρια και εἶναι ἔτοιμος νά σχίσει τήν κοιλία τοῦ ἀλόγου με τό γιαταγάνι του)
 -ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ: Μη τό χαλάσεις ώρέ τό ζωντανό.⁶

Ωστόσο ο Καραϊσκάκης, διέλαθε της προσοχής του υπασπιστή του, ίππευσε το ἄλογό του και μετέβη στη μάχη, όπου τραυματίστηκε στην κοιλιακή χώρα. Συνέπεια των τραυμάτων του ξεψύχησε την 23η Απριλίου, την ημέρα της ονομαστικής του εορτής. Λίγο πριν πεθάνει υπαγόρευσε τη διαθήκη του, αφήνοντας τα όπλα του στους συναγωνιστές και τα παιδιά του στη φύλαξη του κράτους. Γράφει για το τέλος του ο Παπαρρηγόπουλος: «Πληγωμένος ο Καραϊσκάκης εζήτησε ιερέα και αφού εξωμολογήθη, εζήτησε συγχώρησιν παρ' όλων των περιεστώτων και εκοινώνησε των αχράντων μυστηρίων και ιδία χειρί υπέγραψε την διαθήκην του, ης επί πολύν χρόνον είχομεν εις χείρας ημών το πρωτότυπον. Μετά παρήγγειλε να τον θάψωσι εις την κατά την Σαλαμίνα εκκλησίαν του Αγίου Δημητρίου και τότε ωσανεί επιφυλάττων τους τελευταίους αυτού λόγους διά τους φιλτάτους των συναγωνιστών, στραφείς προς τον Χριστόδουλον Χατζή Πέτρον και τον Γαρδικιώτην Γρίβαν, “ελάτε τώρα, τους είπε, να σας ασπασθώ”. Επειδή δε οὔτοι εδάκρουν, προσπάθησεν ο Καραϊσκάκης να τους εμψυχώση, παραγγέλλων ιδίως να καταβάλωσι πάσαν φροντίδα ίνα φυλάξωσι τας θέσεις αυτών και κατορθώθωσι την λύσιν της των Αθηνών πολιορκίας».⁷

3. Η «δίκη»

Την 1η Απριλίου του 1824, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης «δικάστηκε» στο Αιτωλικό για προδοσία. Είχε κατηγορηθεί από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ότι είχε μυστικές συμφωνίες με τους Τούρκους για να παραδώσει το Μεσολόγγι και τις γύρω περιοχές στον Ομέρ Βρυώνη.⁸ Την επόμενη μέρα καταδικάστηκε ως «προδότης», ενώ ταυτόχρονα με την «απόφαση» του «δικαστηρίου» στερήθηκε των αξιωματικών του, έχοντας παράλληλα λάβει την εντολή να φύγει από το Αιτωλικό.

Τον Μάρτιο του 1824, η Επανάσταση βρισκόταν σε κρίσιμη καμπή, όπως και ο εμφύλιος πόλεμος ο οποίος ήταν σε πλήρη εξέλιξη με τη σύγκρουση των δύο κέντρων εξουσίας: της κυβέρνησης με έδρα το Κρανίδι και των στρατιωτικών με έδρα στην Τρίπολη.

Ταυτόχρονα υπάρχει ένα περιβάλλον που καθορίζει και τη «δίκη» του Καραϊσκάκη και που αφορά την πρώτη δόση του δανείου της Επανάστασης, δανείου που αναμενόταν από στιγμή σε στιγμή και του οποίου η νόμιμη παραλαβή ήταν ρευστή και ασαφής. Η κυβέρνηση Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, αν και το είχε προσυπογράψει, στη συνέχεια το αποκήρυξε και προσπάθησε και να το σταματήσει. Η κυβέρνηση Γ. Κουντουριώτη είχε προκύψει προ τριμήνου μέσα από μη ομαλές συνθήκες και συνυπήρχε με τη νόμιμη κυβέρνηση Μαυρομιχάλη. Προφανής στόχος της ανωμαλίας ήταν η νο-

μιμοποίηση της παραλαβής του δανείου. Ένας τρίτος πόλος ο οποίος είχε εμφανιστεί, απείλησε να ανατρέψει τα πάντα, αφού οι δυο απεσταλμένοι της Επιτροπής του Λονδίνου, λόρδος Μπάιρον και Στάνχοπ, είχαν προσχωρήσει σ' αυτόν, βλέποντας ότι το δάνειο ερχόταν να νομιμοποιήσει την εξουσία της πλευράς Μαυροκορδάτου-Κουντουριώτη και να δημιουργήσει εμφύλιο πόλεμο. Επιπλέον τον Μαυροκορδάτο και τους συνεργάτες του, τους ανησύχησε το γεγονός ότι ο στρατιωτικοί όπως ο Καραϊσκάκης, ο Ανδρούτσος και άλλοι ενωνόταν με τους δυο απεσταλμένους τότε η παραλαβή του δανείου ήταν απολύτως καταδικασμένη.

Έτσι ο αντίπαλος του Καραϊσκάκη, ο Μαυροκορδάτος, ο οποίος βρισκόταν στο Μεσολόγγι και μέχρι τότε δεν είχε εμπλακεί στη διαμάχη μεταξύ των πολιτικών (Κωλέττης, Κουντουριώτης) με τους στρατιωτικούς (Κολοκοτρώνης) και παράλληλα προσπαθούσε με τη βοήθεια του λόρδου Βύρωνα να αποφύγει τη σύγκρουση στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, η οποία θα έθετε σε κίνδυνο τις προσωπικές του επιδιώξεις, επέλεξε να αφανίσει τον Καραϊσκάκη με τη «νομική» οδό. Υποστηρίζεται ότι ο χαρακτήρας του Καραϊσκάκη έδωσε στον Μαυροκορδάτο την αιτία, την ευκαιρία και την έξωθεν μαρτυρία που ήταν απαραίτητες για να θέσει στο περιθώριο τον πρωταγωνιστή της Επανάστασης στην περιοχή. Η αφορμή για τον Μαυροκορδάτο δόθηκε την 19η Μαρτίου του 1824, όταν ο Καραϊσκάκης έστειλε στο Μεσολόγγι τον ανιψιό του Ψαροφειαννόπουλο (ή Ψαρόγιαννη), αλλά μετά από διαπληκτισμό με ανθρώπους του Μαυροκορδάτου τραυματίστηκε σοβαρά. Ο Καραϊσκάκης σε αντίποινα έστειλε στο Μεσολόγγι 150 άνδρες του οι οποίοι συνέλαβαν δύο προεστούς και κατέλαβαν το νησάκι Βασιλάδι.⁹ Ο Μαυροκορδάτος, έχοντας ως αφορμή τη συγκεκριμένη πράξη του Καραϊσκάκη, κινητοποίησε τους τοπικούς οπλαρχηγούς οι οποίοι λόγω της συγκυρίας, ανάγκασαν τον Καραϊσκάκη να παραδώσει τον έλεγχο της πόλης του Μεσολογγίου και τους αιχμάλωτους προκρίτους.

Το κλίμα έγινε ακόμα πιο βαρύ για τον Καραϊσκάκη, όταν ο Μαυροκορδάτος παρουσίασε ως μάρτυρα τον Κώστα Βουλπιώτη, συγγενή με τον ανταγωνιστή του Καραϊσκάκη Γιαννάκη Ράγκο¹⁰ και στενό συνεργάτη του Μαυροκορδάτου, ο οποίος συνελήφθη έχοντας στην κατοχή του επιστολές του Καραϊσκάκη προς τον Ομέρ Βρυώνη, με τις οποίες πρότεινε συνεργασία για την καταστολή της Επανάστασης στη Δυτική Ρούμελη.

Για την επιστολή και για το εάν υπήρξε και ποιο ήταν το περιεχόμενό της υπάρχουν διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με το Δημήτριο Αινιάνα «η επιστολή αυτή εκ μέρους του Καραϊσκάκη προς τον Ομέρ Βρυώνη είχε γίνει τω όντι». Στη συνέχεια ο Αινιάνα γράφει ότι, επειδή ο απεσταλμένος του Καραϊσκάκη προς τον Ομέρ Βρυώνη «έλαβε υποδοχήν από τον Μαυροκορδάτον αντί της ανηκούσης εις τοιούτον αμάρτημα ποινήs», ήταν εγκάθετος των εχθρών του οπλαρχηγού. Επανέρχεται όμως στο τέλος λέγοντας ότι ο Καραϊσκάκης «εσχεδίασε να καταφύγη εις τον Ομέρ Βρυώνην...διά να λάβη συνδρομήν παρ' αυτού».¹¹

Κατά τον Παπαρρηγόπουλο «Ότε [ο Καραϊσκάκης]...εστερήθη του βαθμού του... υπό πολεμικού δικαστηρίου, όπερ...συνεκρότησεν επί τούτω ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ήρχισε να εννοή, ότι δεν δύναται να κάμνη ό,τι θέλει ατιμωρητεί...Έκτοτε τω όντι ήρχισε να λαμβάνη συνείδησίν τινα πειθαρχίας».¹²

Στο ίδιο κλίμα βρίσκονται και οι Ξένος,¹³ Άννινος,¹⁴ Σταματόπουλος,¹⁵ και Κορδά-

τος,¹⁶ ενώ ο Καραϊσκάκης λέει χαρακτηριστικά: «Όταν θέλω γίνομαι άγγελος και όταν θέλω διάβολος. Εις το εξής έχω απόφασιν να γένω άγγελος».¹⁷

Ο Διονύσιος Κόκκινος γράφει ότι «ο παροξυσμός του Μαυροκορδάτου κατά των στρατιωτικών απέρρεε βεβαίως εκ της πολιτικής του, της στρεφόμενης πάντοτε κατά τούτων, τους οποίους δεν εννοούσε παρά ως πειθήνια όργανα, χωρίς να σκέπτεται ότι διά τούτων είχαν αρχίσει ο αγών και ότι χάρις εις την αυτοβουλίαν των, το ελεύθερον αίσθημα, τας αυτοθυσίας, τας τραχύτητας και τας φιλοδοξίας των, που εκάκιζε, είχαν επιτευχθεί νίκαι και ελευθερωθεί τόσα εδάφη...».¹⁸

Ο Σπ. Τρικούπης δικαιολογώντας την πράξη του Μαυροκορδάτου, αφού ήταν συγγενής του (είχε παντρευτεί την αδελφή του Αικατερίνη) έγραψε σχετικώς τα εξής: «Η Επιτροπή εξετάσασα εξέδωκε την 2α Απριλίου πράξιν καταδικάζουσαν τον Καραϊσκάκη ως επίβουλον της πατρίδος και προδότην...».¹⁹

Ο Παπαρρηγόπουλος επαναλαμβάνει τα όσα γράφει ο Τρικούπης, αλλά προσθέτει και τα παρακάτω: «Υπό το κείμενον παραλείπεται η υπογραφή του γενικού διευθυντού (Μαυροκορδάτου) και παρατίθενται μόναι αι υπογραφαί των στρατηγών, των χιλιάρχων και των καπιτάνων» και συμπεραίνει ότι επρόκειτο περί πράξεως «καθαρώς διοικητικής, ης το περιεχόμενον κατ' ουδένα λόγον δύναται να θεωρηθή ως δικαστική και ιστορική εξέλεγχις και απόδειξις της περί εσχάτης προδοσίας ενοχής του Γεωργίου Καραϊσκάκη».²⁰

Στη συνέχεια προσθέτει ότι, αν ο Καραϊσκάκης ήταν ένοχος προδοσίας επειδή έστειλε τον Βουλπιώτη στους Τούρκους να συνεννοηθεί μαζί τους, ένοχος ήταν και ο ίδιος ο Βουλπιώτης. Αλλά αυτός όχι μόνο δεν καταδικάστηκε αλλά και «υπηρεσίαν μετ' ολίγον έλαβε υπό τον στρατηγόν Δήμον Σκαλτσάν...».²¹

Το συμπέρασμα είναι πως, είτε δεν υπήρξε επιστολή, είτε υπήρξε, ανεξαρτήτως του περιεχομένου της, η δίωξη ήταν προσχεδιασμένη. Με ψευδή στοιχεία έπρεπε να φανεί ένοχος ο Καραϊσκάκης στα μάτια του λαού αλλά και του Λόρδου Βύρωνα, προκειμένου να μην προσχωρήσει στο Συνέδριο που οργάνωνε ο Ανδρούτσος στην Άμφισσα. Έτσι, ο λόρδος θα παραλάβει γράμμα του Μαυροκορδάτου (το διασώζει ο φίλος του Βύρωνα, Πιέτρο Γκάμπα), για να «πληροφορηθεί» ότι ένας φουστανελάς που βρίσκεται δίπλα του, ο Κωνσταντίνος Βουλπιώτης, είναι ύποπτος εσχάτης προδοσίας. Ο Μαυροκορδάτος καλεί τον λόρδο Βύρωνα να συμμετάσχει στη σύλληψη του Βουλπιώτη, ο οποίος θα αποτελέσει τον βασικό μάρτυρα κατηγορίας, αφού πάνω του θα βρεθούν «αποδείξεις» της «προδοσίας» του Καραϊσκάκη. Με τον τρόπο αυτό ο Βύρωνα θα θορυβηθεί και θα κατανοήσει ότι κινδυνεύει και θα καθυστερήσει την αναχώρησή του για την Άμφισσα, κατανοώντας ότι η διοίκηση Κουντουριώτη και μόνον αυτή είναι άξια της παραλαβής του δανείου, ενώ οι στρατιωτικοί είναι ύποπτοι προδοσίας.

Έτσι με μοναδικό μάρτυρα το Βουλπιώτη, ο Μαυροκορδάτος βρήκε την ευκαιρία να κατηγορήσει τον Καραϊσκάκη για συνεργασία με τους Τούρκους.²² Με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας» ο Καραϊσκάκης οδηγήθηκε στη «δίκη» του, της οποίας η πρώτη συνεδρίαση έγινε στην εκκλησία της Παναγίας στο Αιτωλικό την 1η Απριλίου 1824 (και η δεύτερη στην οικία του Σωτήρη Γιώτη), με πρόεδρο το Μητροπολίτη Άρτας Πορφύριο, ενώ ένορκοι και δικαστές ανέλαβαν στρατιωτικοί και πολιτικοί παράγοντες της περιοχής, καθώς και άμεσοι υποστηρικτές και συνεργάτες του

Μαυροκορδάτου. Ειδικότερα «δικαστές» ήταν οι στρατηγοί Γ. Τζόγκας, Δ. Σκαλτζάς και Α. Βλαχόπουλος και οι χιλιάρχοι Γ. Λιακατάς και Α. Καραγιάννης, ενώ «συνήγοροι εκ μέρους της Διοικήσεως» (εισαγγελείς δηλαδή), ο «Πανιερώτατος άγιος Άρτης Κύριος Πορφύριος», ο στρατηγός Ν. Στουρνάρης και οι «Κύριοι Π. Γαλάνης, Τ. Μαγγίνας και Σ. Γιώτης».²³ Την περιγραφή της γενικής κατάστασης και της «δίκης» όπου υπήρχαν υποστηρικτές τόσο του «κατηγορούμενου» Καραϊσκάκη, όσο και του «κατήγορου» Μαυροκορδάτου,²⁴ την έχουμε από τον Νικόλαο Κασομούλη, πρακτικό-γράφου στη «δίκη», ο οποίος τότε ήταν αντίπαλος του Καραϊσκάκη, ωστόσο αργότερα πολέμησε υπό τις διαταγές του στο Φάληρο. Ο Κασομούλης στα *Ενθυμήματα Στρατιωτικά*, μας περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τη «δίκη», έχοντας διαλόγους με ιδιαίτερη ακρίβεια και που περιλαμβάνουν και τη γνωστή αθυροστομία του Καραϊσκάκη. Ο Καραϊσκάκης, απευθύνεται στον Νότη Μπότσαρη που είχε πάει να τον επισκεφθεί, μαζί με τον Στουρνάρη: «Ποία Κυβέρνησις, Καπιτάν Νότη; Το τζιογλάνι τού Ρεϊζέφέντη, ο τεσσερομμάτης;²⁵ Ποίοι τον έκαμαν Κυβέρνησιν; Εγώ και άλλοι δεν τον γνωρίζομεν! Ή σύναξεν δέκα ανοήτους, και τον υπέγραψαν, δια τας ιδιοτελείας των; Ιδού ποίοι τον υπέγραψαν: Πρώτον εσύ, όπου όλα τα πράγματα θέλεις να έρχονται με το ζουρνά· ο Σκαλτζάς, οπου δεν είναι άλλο παρά καμπάνα μπαγκ – μπαγκ, ο Μακρής ο μακρολαΐμης, ο κρεμασμένος οπου μόνον το κεφάλι ηξεύρει να ταράζη· ο Μήτζιος Κοντογιάννης, η πουτάνα, οπου αν ήτον γυναίκα, δεν εχόρταινεν μέ 80 χιλ. φοραίς την ώραν, ο ξεινογαλο-Γιώργος Τζιόγκας, οπου στραβώνει τα χείλια με το τζιμπούκι και δεν ηξεύρει τι του γίνεται, και ο αδελφός μου ο Στουρνάρης, ο ψεύστης; Δεν τον υπέγραψεν ο πούτζος μου, και να ιδώ την εκστρατείαν σας!».²⁶

Ο Μαυροκορδάτος, ο οποίος θεωρούσε τον Καραϊσκάκη «εχθρό τού Έθνους» και «επίβουλο της Πατρίδος», είχε πει: «Ευτυχώς η φθίσις του έφθασε εις τον τρίτον βαθμόν και μαθαίνω ότι είναι κακά άρρωστος. Ίσως ο θεός μάς απαλλάξει από αυτόν. Δυστυχώς ακόμη ζει...».²⁷ Τον Καραϊσκάκη, εκτός της κατηγορίας της συνεργασίας του με τον εχθρό, τον βάρυναν και άλλες, όπως η κατάληψη του Βασιλαδιού, η σύλληψη των προκρίτων του Μεσολογγίου, φράσεις του όπως «το Μισολόγγι θα το πάρ' ο διάβολος».²⁸

Η πρώτη συνεδρίαση του «δικαστηρίου» στο οποίο ο Καραϊσκάκης, «υποπτεύων δολοφονίαν», παρέστη οπλισμένος κανονικά και συνοδευόμενος από οπλισμένους δικούς του μέσα στην εκκλησία, είχε το εξής (κωμικό) τέλος που προκλήθηκε από τη γνωστή αθυροστομία του «κατηγορούμενου»:

–«Εγώ, μωρέ, λέγει ο Καραϊσκάκης, σε τα είπα εσένα;

–Μάλιστα, λέγει ο [Γιάνκος] Σούτζιος».²⁹

Ο Στουρνάρης λέγει:«– Κύριοι κριταί [δικασταί], αν έχομεν άλλα διδόμενα θετικά να καταδικάσωμεν τον άνθρωπον, καλώς[·] ει δε, με λόγια οπου είπεν-είναι αληθινόν ότι ημπορεί να είπεν, και περισσότερα ίσως εις ημάς. Μ' όλον τούτο ο Καραϊσκάκης συνηθίζει να λέγη λόγια πολλά· τον ηξεύρομεν. Τώρα να ιδούμεν αν είναι πράξεις. Εκοίταξεν με βλέμμα συμπαθητικόν ο Καραϊσκάκης τον Στουρνάρην. Γρηγόρης Λιακατάς: –Ακόμη δεν τελείωσεν η κρίσις, κύριοι, ειδέ, έως αύριον πόσαις μαρτυρίαίς θέλουν έβγει; Πρώτη ημέρα είναι αυτή. Επικράθη <ο Καραϊσκάκης> εις την ομιλίαν τού Γρηγόρη. Καραϊσκάκης: –Αν βάλετε θεμέλιο εις τα λόγια μου, εκατό ζωαίς να έχω, δεν γλυτώνω. Πλην ποτέ έργον δεν έκαμα. Γαλάνης Μεγαπάνου: –Βρε, ηξεύρομεν, Κα-

ραϊσκάκη, οπού λέγεις όλο λόγια, μα διατί να τα λέγης έτζι; Καραϊσκάκης: -Το έχω χούι, Κύριε Πάνο. <Μεγαπάνος: Μα, γιατί να το έχης αυτό το χούι ενώ είσαι 50 χρόνων; Καραϊσκάκης: -Αμ' δεν ημπορώ να το κόψω τώρα, Κυρ Πάνο. Κ' εσύ, Κυρ Πάνο, είσαι ογδόντα χρόνων, μα το χούι δεν τ' αφήνεις, να γαμής – και δεν με ακούς... Τούτο λέγοντας ο Καραϊσκάκης, εκτύπησαν τα γέλοια όλοι, και κριταί και [ο] λαός, και πήγαν πολλοί να λιποθυμήσουν, καθώς κ' εγώ ο ίδιος.

-Αφήσατέ το σήμερα, λέγει ο Στορνάρης το καταντήσαμεν Τζιορτζίνα³⁰ το κριτήριο [δικαστήριο]. Και ούτως διελύθησαν. Οι υπέρ τού Καραϊσκάκη άρχισαν πλέον αναφανδόν να φωνάζουν, άλλος ότι αθώωθη, άλλος ότι αποκρίθηκεν εξαίρετα και αποστόμωσεν τους κριτάς· άλλος εκθείαζεν το παρησιαστικόν του, άλλος την ετοιμολογίαν του, <ένας> και ταις αστείότητάς του. Άλλος φώναζεν: 'Μωρέ, πού μεταγίνεται άλλος τέτοιος πουτζιαράς;'.³¹

Ο Κασομούλης γράφει πως «μένει βέβαιο πως ο Καραϊσκάκης μοίρασε με τη χούφτα τα λεφτά για να μπορέση να γλυκάνη τα μίση τα προσωπικά και τα κομματικά, που μανίζανε τριγύρω του».³²

Στη δεύτερη συνεδρίαση από την οποία ο Καραϊσκάκης απουσίαζε, και αφού είχε δηλώσει ότι «από όσα με κατηγορούν καμίαν είδησιν δεν έχω...τον εαυτόν μου αθών»,³³ κηρύχθηκε «ένοχος», αφού χρειάστηκαν τρεις διαδοχικές καταθέσεις του Βουλπιώτη μέχρι να λάβει το «δικαστήριο» μια στοιχειώδη απόδειξη ενοχής του Καραϊσκάκη. Συγκεκριμένα το «δικαστήριο» και οι «δικαστές» «ευρήκαν» «ότι «είχε κρυφήν ανταπόκρισιν με τους εχθρούς τής πίστεως και της πατρίδος», ότι «από τον Ομέρ –πασάν εξήτησε μπουγιουρτί δια να γένει καπιτάνος των Αγράφων», ότι «υπέσχετο εις τον εχθρόν να τραβήξει προς εαυτόν στρατηγούς και χιλιάρχους Έλληνας εναντίον της πατρίδος». Επιπλέον «η επιτροπή έλαβε τέλος πάντων πολλά διδόμενα δια να γνωρίσει αυτόν επίβουλον της πατρίδος και προδότην», ενώ το «δικαστήριο» έδωσε στον Καραϊσκάκη «προσταγή να αναχωρήσει αμέσως απ' εδώ, μ' όλο που είναι και ασθενής».³⁴

Η διορία που δίνεται στο καταδικασθέντα Καραϊσκάκη να εγκαταλείψει το Αιτωλικό, ήταν 48 ώρες, παρόλο που ζήτησε πέντε με έξι μέρες να ετοιμαστεί γιατί ήταν άρρωστος. Στις 3 Απριλίου 1824, ο βαριά άρρωστος Καραϊσκάκης πήγε μόνος του στο «Διευθυντήριο» (Διοικητήριο) και παρουσιάσθηκε για να «αφήσει υγείαν». «Αποτεινόμενος προς τους στρατηγούς», γράφει ο Κασομούλης, «είπεν: Αδελφοί Καπιταναίοι· αν με καταδικάσατε δικαίως, ο Θεός να με το στείλη [το βόλι] εις το κεφάλι ευθύς – αυτού όπου εβγαίνω· και αν αδίκως, ογλήγορα να σας το πέμψη εις το <ιδικόν σας> κεφάλι. Εις τον Διευθυντήν είπεν:

-Ε, Ωρέ Μαυροκορδάτε, εσύ την προδοσίαν μου με την έγγραφες εις το χαρτί, και εγώ ογλήγορα ελπίζω να σου την γράψω εις το μέτωπόν σου, <δια> να φανή ποίος είσαι! (και εκτύπησεν το μέτωπόν του με τα τέσσαρα δάκτυλα, δείχνων τον Μαυροκορδάτον) – εδώ! λέγει. Έχετε υγείαν. Τον αποκρίθησαν: – Ώρα σου καλή».³⁵

Σε μεταγενέστερη σημείωση, ο Κασομούλης συμπλήρωσε σχετικώς τα εξής: «Ηύρεν τον Βουλπιώτην εις το τραπέζι «μετά των άλλων, και του είπεν»: 'Φάγε, Βουλπιώτη, και συ, φάγε με τον Πρίντζιπα [Μαυροκορδάτο] και με τους Στρατηγούς, δια να θα-

νατώσεις τον Καραϊσκάκη. (Αποτανθείς έπειτα εις τον Διευθυντήν [Μαυροκορδάτο], τον λέγει:

*—Δεν εντρέπεται, εσύ καν να έχης εις το τραπέζι σου έναν ψεύστην και προδότην;*³⁶

Η «τιμή» αυτή έγινε στο Βουλπιώτη για την τρίτη του κατάθεση, που έδωσε στο Μαυροκορδάτο άλλοθι δώξης στον «Καραϊσκάκη», «αποδεικνύοντας» την «ενοχή» του, ενώ ο Κίτσοις Τζαβέλας αρνούμενος να συμπράξει με την «καταδίκη» είπε πώς «αδίκως θέλετε να βιάσωμεν τα χέρια μας εις το αίμα του αθώου Καραϊσκάκη».³⁷

Την «καταδίκη», την «απόφαση», την «Προκήρυξη των εγκλημάτων του Καραϊσκάκη», όπως ονομάστηκε, την υπέγραψαν ο Μαυροκορδάτος και οι περισσότεροι καπετάνιοι της Δυτικής Ελλάδας: «Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος. Προκήρυξις των εγκλημάτων του Καραϊσκάκη. Προς τους στρατιωτικούς και πολιτικούς αρχηγούς της Δυτικής Ελλάδος, και προς πάντας τους Έλληνας. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, επειδή απαρχής ευρέθη σύντροφος των αρμάτων εις τον ιερόν υπέρ της ελευθερίας αγώνα, η Πατρίς τον ετίμησε με αξιώματα. Πώς εφέρθη έως εις την εκστρατείαν του Σκόνδρα, είναι γνωστόν εις όλους· μ' όλον τούτο η Πατρίς παρέβλεψε τα σφάλματά του, δια να τον τραβίξη εις μεταμέλειαν· ήλθεν εις τας δύο χώρας επί προφάσει της ασθενείας του, και τον υπεδέχθησαν φιλοφρόνως· αλλ' αυτός δεν εφέρθη ως Πατριώτης, και ως χριστιανός· αυθαδίασε να πιάση άρματα εναντίον της Πατρίδος· έκαμεν εκστρατείαν εναντίον του Μεσολογγίου· έπιασε το φρούριον του Βασιλαδίου, διώξας εκείθεν την φρουράν· οι στρατιώται του έλαβον δύο εκ των Προκρίτων της πόλεως ως αιχμαλώτους, από τους οφθαλμούς της Διοικήσεως, και έφεραν τούτους προς αυτόν την νύκτα, ευρισκόμενον εις το Ανατολικόν· εξηγήθη δε και εις πολλούς ότι θέλει εμβάσει Τούρκους εις την Πατρίδα. Διά ταύτα Υποπτευθείσα η Διοίκησης, έλαβε τα ανήκοντα μέτρα, και διώρισεν επιτροπήν τόπον επέχουσαν στρατιωτικού Δικαστηρίου, συνθεμένην από στρατηγούς και χιλιάρχους, οίτινες εξετάσαντες αυτόν τε, και όλα τα αίτια, τα οποία καθ' ημέραν ηύξαναν τας υποψίας εναντίον του ευρήκαν ότι ο Καραϊσκάκης είχε κρυφήν ανταπόκρισιν με τους εχθρούς της πίστεως και της Πατρίδος· Ότι από τον Ομέρ-πασάν εξήτησε μπουγιουρτί δια να γένη καπιτάνος των Αγράφων· Ότι υπέσχετο εις τον εχθρόν να πιάση την Τατάραιναν με χιλίους στρατιώτας, και εσυμβούλευσε να εύγη ο αποστάτης Βαρνακιώτης με χιλίους εις το Ξηρόμερον· Ότι υπέσχετο εις τον εχθρόν να τραβίξη προς εαυτόν στρατηγούς, και χιλιάρχους Έλληνας εναντίον της Πατρίδος· Ότι εν ω εγίνοντο αυτά εις Μεσολόγγιον, συγχρόνως ευγήκεν ο εχθρικός στόλος από Π. Πάτρας, και άραξεν εις το Βασιλάδι, και έγινε μυστική εκστρατεία Τουρκών από Καστέλια, και Ναύπακτον εναντίον του Μεσολογγίου, η οποία δεν ευδοκίμησε, διότι ολίγοι σταθεροί Έλληνες τους εκτύπησαν εις την Κακήν σκάλαν, και τους εγύρισαν οπίσω· Η επιτροπή έλαβε τέλος πάντων πολλά διδόμενα δια να γνωρίση αυτόν επίβουλον της Πατρίδος, και προδότην. Επειδή όμως η Πατρίς αγαπά τα τέκνα της, και μακροθυμεί δια να τα ελευθερώση από την απάτην, και να τα φέρη εις όλων των μετάνοιαν, να γνωρίσουν τα χριστιανικά χρέη των, απεφασίσθη παρά της διορισθείσης επιτροπής, τη συναινέσει παρθευθεθέντων αρχηγών των αρμάτων, και των πολιτικών, και εδόθη προσταγή προς τον αυτόν ότι Καραϊσκάκην να αναχωρήση αμέσως απ' εδώ, μ' όλον οπού είναι και ασθενής, όστις και ανεχώρησε σήμερον. Αν μετανοήση αληθώς, και επιστρέψη εις τα

χριστιανικά και Ελληνικά χρέη του, η Πατρίς θέλει λάβη την ευχαρίστησιν τον εκέρδησεν, ει δ' επιμείνη εις την κακίαν του, ας όψεται. Σεις δε, αδελφοί, ειδοποιείσθε δια του παρόντος, ότι ο Καραϊσκάκης είναι διωγμένος από την Πατρίδα, και δεν έχει καμμίαν εξουσίαν παρά της Διοικήσεως· μάλιστα εστερήθη όλων των βαθμών, και αξιωμάτων ως αμαρτήσας. Όσοι δε απατηθέντες ηκολούθησαν αυτόν, προσκαλούνται να γυρίσουν εις τα οπίσω, και να ενωθούν με τους αρχηγούς, τους υπερασπιστάς της Πατρίδος· πάντες δε οι λοιποί Έλληνες να απομακρυνθούν της συναναστροφής του, και να τον στοχασθούν ως εχθρόν, εν όσω να μετανοήση και να προσπέση εις το έλεος του έθνους, και ζητήση συγχώρισιν. Εν Ανατολικώ την 2 Απριλίου 1824 Α. Μαυροκορδάτος Οι Στρατηγοί Νότης Μπότσαρης, Νικόλαος Στορνάρης, Γεώργιος Τζιώγκας, Δήμος Σκαλτζάς, Αλέξιος Βλαχόπουλος, Δημήτριος Μακρής, Γιαννάκης Γιολντάσης. Οι Χιλίαρχοι Γρηγόριος Λιακατάς, Αναγνώστης Καραγιάννης, Στάθης Κατζαρός Οι Καπιτάνοι Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος, Γιαννάκης Σουλτάνης».³⁸

Ο Καραϊσκάκης με τους ογδόντα εναπομείναντες ένοπλους που του είχαν απομείνει φεύγει για τα Άγραφα. Δεν μπορεί να περπατήσει και όπως γράφει η εφημερίδα Ελληνικά Χρονικά του Ιάκωβου Μάγερ η οποία εκδιδόταν στο Μεσολόγγι « η φθίσις του κατήντησεν εις τον τρίτον βαθμόν καθώς εβεβαίωσαν οι ιατροί και δεν θέλει ζήσει πολύ καιρόν ακόμη».³⁹

Ωστόσο από όπου περνούσε οι Έλληνες έτρεχαν να μπουν στο στρατιωτικό του σώμα. Έτσι όταν συναντήθηκε με άλλους οπλαρχηγούς στο Καρπενήσι είχε 1500 ένοπλους.⁴⁰ Αυτό που είχε σχεδιάσει ο Μαυροκορδάτος, να δει δηλαδή τον Καραϊσκάκη να ζητήσει καταφύγιο στους Τούρκους, όπως είχε αναγκάσει να κάνει έναν άλλο τον Βαρνακιώτη, δεν το κατάφερε. Κάτι που επιβεβαιώνει με το γνωστό και παραστατικό του τρόπο ο Μακρυγιάννης:

*Ο εκλαμπρότατος Μαυροκορδάτος ήταν σύμφωνος κι αυτός, ο Φαναριώτης, εις το σχέδιον να ξεκάμουν τους στρατιωτικούς... Ηύρε πρόφαση η εκλαμπρότη του εις το Μεσολόγγι, ότι ο Καραϊσκάκης αγρικήθη με τους Τούρκους. Έβαλε ανθρώπους δικούς του, τους έκαμε κριτάς να τον περάσουνε από το κανάλι της δικαιοσύνης του, να τον σκοτώσουνε... Ο εκλαμπρότατος, το ζυμάρι των Τούρκων, ο δουλευτής αυτών... ο Μαυροκορδάτος, ο αγαπημένος των τυράννων, κατάτρεχε τον Καραϊσκάκη να τον καταδικάσει εις θάνατον!...*⁴¹

Στις 27 Μαΐου του 1824, σε μία κίνηση πραγματικά ενδιαφέρουσα από κάθε άποψη, ο Καραϊσκάκης, ζήτησε εγγράφως συγνώμη από τον Μαυροκορδάτο, ο οποίος δεν απήντησε.

Η επιστολή έχει πράγματι μεγάλο ενδιαφέρον και εξετάζεται από όλες τις πλευρές: «Συγκινητική» κατά τον Κόκκινο,⁴² «αμίμητο γράμμα» για τον Φωτιάδη,⁴³ «αφελέστατη αναφορά» για τον Παπαρηγόπουλο,⁴⁴ «γράμμα πλήρες αγαθότητας και ειρωνείας συγχρόνως» και «αγαθόκαρδη πονηριά» για τον Βλαχογιάννη,⁴⁵ «απολογία» για τον Τρικούπη,⁴⁶ «περίεργη απολογία» για τον Αινιάνη.⁴⁷ Τελικώς, στις 25 Ιουνίου 1824 ο Καραϊσκάκης κατέφυγε στο Ναύπλιο όπου η κυβέρνηση αναγνωρίζοντας όλους τους βαθμούς και τα αξιώματά του, έπραξε αυτό που είχε κάνει ήδη στη συνείδηση του επαναστατημένου Ελληνικού λαού.

4. Συμπεράσματα

Η Επανάσταση του 1821 αποτελεί το σημαντικότερο γεγονός του Νέου Ελληνισμού, γεγονός που συνδέεται με τη βεβαιωμένη αντίληψη ότι η σκλαβιά, η καταπίεση, η δουλεία, δε μπορούσε να συνεχιστεί. Η ένοπλη σύγκρουση ανέδειξε προσωπικότητες οι οποίες κράτησαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάρκεια της Εθνεγερσίας, έχοντας ταυτόχρονα να αντιμετωπίσουν και τους προσωπικούς και πολιτικούς τους αντίπαλους.

Οι ηγέτες της Επανάστασης αποτελούν μέσα στην ένοπλη εθνικοαπελευθερωτική πράξη του 1821, μία ιδιαίτερη καμπή στην προσέγγιση και ανάλυση της Εθνεγερσίας. Οι ηγετικές αυτές φυσιογνωμίες καθόρισαν σε στρατιωτικό επίπεδο την εξέλιξη του Αγώνα και εν πολλοίς και τις πολιτικές πράξεις. Μια προσωπικότητα η οποία συμπυκνώνει την Ελληνική Επανάσταση και συνιστά (μία ακόμη) ενσάρκωση του ηρωισμού, της θυσίας, του συλλογικού καλού ήταν, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο κατά τον Κωστή Παλαμά «Αχιλλέας της Ρωμιοσύνης».⁴⁸ Η δράση του Καραϊσκάκη, ο ρόλος του στα επαναστατικά γεγονότα είναι αναμφισβήτητος.

Μέχρι το θάνατό του, είναι ένας ηγέτης με διακηρυγμένη και αποδεκτή την πρωταγωνιστική του θέση και η προσωπικότητά του, όπως (δυστυχώς) συνέβη και σε άλλες ηγετικές προσωπικότητες, προκάλεσε εχθρότητα, φθόνο, συγκρούσεις, οι οποίες κατέληξαν στη «δίωξή» του, στη «δίκη» του και εν τέλει στην «καταδίκη» του. Ο Σπηλιάδης σημειώνει σχετικά: «Ο Καραϊσκάκης γινότανε πιο επίφοβος για τον Μαυροκορδάτο. Γι' αυτό ο Μαυροκορδάτος κατέφυγε στη συκοφαντία, τον κατηγορήσε για προδοτή, πως βρισκότανε δήθεν σε συνεννόηση με τον Ομέρ Βρυώνη, με το σκοπό να του παραδώσει τη Δυτική Ελλάδα...».⁴⁹

Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η σπίλωση, η συκοφαντία, η δυσφήμιση ήταν διαδεδομένη από τους αντιπάλους του Καραϊσκάκη και η προσπάθεια εξαφάνισής του απέκτησε και «δικαστική» έκφραση. Η «δίκη» του Καραϊσκάκη αποτελεί ένα ακόμη μελανό σημείο στην επαναστατική πράξη και πορεία του έθνους, που φανέρωσε το νοσηρό κλίμα που υπήρξε κατά τη διάρκεια της Εθνεγερσίας, είναι μια κορυφαία στιγμή της πορείας του κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού Αγώνα, συνιστά εν τέλει την καθοριστική στιγμή που τον ανύψωσε ακόμη περισσότερο στη συνείδηση του επαναστατημένου Ελληνικού λαού.

Η «δίκη» (απ)έδειξε ότι τα προσωπικά πάθη, οι πολιτικές αντιπαλότητες, τα συμφέροντα και οι ιδιοτελείς σκέψεις μπορούν με τη δυσφήμιση και τη συκοφαντία, εκτός από την απόπειρα φυσικής και πολιτικής εξόντωσης ενός προσώπου, εν προκειμένω του Καραϊσκάκη, να βλάψουν και την πορεία ενός έθνους, εν προκειμένω του Ελληνικού, στη πορεία του προς την Ελευθερία. Τελικώς και ευτυχώς, οι ψευδείς κατηγορίες κατέρρευσαν και η αλήθεια και η δικαιοσύνη τοποθέτησαν τον Καραϊσκάκη (μαζί με άλλους συμπολεμιστές-συμπρωταγωνιστές του) στο υψηλότερο βάθρο της Επανάστασης του 1821.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το Υπουργείο Εσωτερικών, προκειμένου να επιλύσει το θέμα της γενέτειράς του, κατέληξε το 1927 στην αναγόρευση του Μαυρομματίου. Διονύσιος Τζάκης, «Γεώργιος Καραϊσκάκης», στο *Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2009, 12-13. Ο Παπαρρηγόπουλος γράφει σχετικά τα εξής: «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης εγεννήθη τω 1782 εις Σκουλυκαρύαν (ή Σκωληκοκαρύαν) της επαρχίας Άρτης». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 1867, σ. 23. Ο Κασομούλης σημειώνει με τη σειρά του ότι «ο Καραϊσκάκης κατάγето από το Ραδοβύζι και οί συγγενείς του περιορίζοντο μόνον εις αυτό το τμήμα». Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων (1821-1833)* - τ. Α', Αθήνα, 267. Ο Rouqueville αναφέρει ότι «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης γεννηθείς το έτος 1782 εις Σκούλι της Καριάς έν τη επαρχία Άρτης ήτο υιός καλογραίας». Francois Charles Hugues Laurent Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: Μετάφρασις νέα συμπεπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνas εκ της πινακοθήκης του Μονάχου*, 1901, 955.
2. Ο Νικόλαος Ανδριώτης αποκλείει τη λέξη *ήσκιος*, δηλαδή 'σκιά' για λόγους φωνητικούς. Επίσης αποκλείεται η ετυμολόγησή του από το ουσιαστικό *ήσκα* (από το λατινικό *esca*) διότι τα ουσιαστικά που λήγουν σε -α παράγουν επώνυμο που λήγουν σε -ας (π.χ. γα-ρίδα=Γαρίδας. Επομένως από το *ήσκα* θα προέλθει *Ήσκας* κι όχι *Ίσκος*). Σε πολλά μέρη της Ελλάδας ο ευνουχισμένος τράγος ονομάζεται *ήσκος* και η λέξη αυτή προέρχεται από το επίθετο *ήσυχος*, με αποβολή του άτονου υ στα βόρεια ιδιώματα της νέας ελληνικής και με τροπή του συμπλέγματος *σ χ σε σ κ* (π.χ. *σχολείο*=*σκολείο*). *Ήσυχος* είναι ο τράγος που έχει στερηθεί τη γενετήσια ικανότητά του και γενάρχης των Ίσκων ήταν τσοπάνης, στον οποίο οι άλλοι τσοπάνηδες απέδωσαν το όνομα ως παρωνύμιο και στη συνέχεια ως επώνυμο. Νικόλαος Ανδριώτης, «Η ετυμολογική προέλευση του επώνυμου Καραϊσκάκης», *Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νικόλαο Π. Ανδριώτη-Ανατύπωση 88 εργασιών του με τη φροντίδα επιτροπής*, Θεσσαλονίκη 1976, 164-166.
3. Ο Περραιβός καταγράφει τα εξής: «Παρά πολλών λέγεται ότι ο καπετάν Καραϊσκος από τον Βάλτονηράσθη της Καλογραίας, και έτεκε τον Καραϊσκάκη». Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους / Συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας και διηρημένα εις τόμους δύο*, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1836, 28. Ο Παπαρρηγόπουλος τονίζει ότι «τις ήτο ο πατήρ αυτού, άδηλον». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος *ό.π.*, 23 και ο Βλαχογιάννης πως «Η παράδοση τονέ λέει γυιο του παλιού κλέφτη Καραϊσκου. Άλλη παράδοση τονέ λέει γυιο του καπετάν Αραπογιάννη». Γιάννης Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης, Βιογραφία βγαλμένη από ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και στοματικές παραδόσεις*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1943, 631.
4. Ο Γαζής γράφει σχετικά τα τα εξής: «Η Μητέρα του ήτον αδελφή του Κώνστα Διμισκή και πρώτη εξαδέλφη του Καπετάν Γώγου Μπακώλα». Γεωργίου Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Εν Αγίνη 1828, 17. Και ο Παπαρρηγόπουλος, συμπληρώνει: «η δε μητήρ ανήκεν εις καλήν οικογένειαν, διότι ήτο αδελφή μέν του Κώνστα Διμισκή, πρώτη δ' εξαδέλφη του ονομαστού Γώγου Μπακώλα». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 23.
5. Γράφει σχετικά ο Δ. Αινιάν: «Ό Άλῃ πασῶς τόν ρώτησε. Τί θέλεις να σέ κάμω ώρέ Καραϊσκάκη; Πασῶ μου, ἄν μέ γνωρίζεις ἄξιον για ἄφέντη, κάμε με ἄφέντη. Ἐν με γνωρίζεις ἄξιον για χουσμεκιάρη (δούλο), κάμε με χουσμεκιάρη. Ἐν δεν μέ γνωρίζεις ἄξιονγια τίποτα, ρίξε με στήν λίμνη». Δημήτριος Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, υπό του ιδιαίτερου γραμματέως του Δ. Αινιάνος*, Εκ του Τυπογραφείου Γ.Σ. Βλαστού, Αθήνα 1903, 122.

6. Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, Μέλισσα 1974, τ. 6, 26.
7. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, 147.
8. Δημήτριος Παντελοδήμος, «Η Δίκη του Γεωργίου Καραϊσκάκη στο Αιτωλικό», στο Γεώργιος Καραϊσκάκης, *Πρακτικά Συνεδρίου*, Γράμμα, Μεσολόγγι 2016, 160-168.
9. Κωνσταντίνος Κιουπκιόλης, «Η δίκη του Καραϊσκάκη», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 11 (Μάιος 1969), 24.
10. Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1982.
11. Δημήτριος Αινιάν, *ό.π.*, 10-14.
12. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1860-1872*, τ. 6 (Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932), 171.
13. Στέφανος Ξένος, *Η ηρωϊς της Ελληνικής Επανάστασεως*, 1861, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1988, τ. Β', 415.
14. Μπάμπη Αννίνου, *Ιστορικά Σημειώματα – Οι Φιλέλληνες του 1821*, Αθήνα 1925, 65.
15. Τάκης Σταματοπούλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, Κάλβος, Αθήνα 1979, τ. Γ', 359.
16. Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 20ός Αιώνας, Αθήνα 1956-1960, τ. Γ', 468.
17. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, 86.
18. Διονύσιος Κόκκινος, *ό.π.*, 56.
19. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, 67.
20. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, 42-43.
21. *Ό.π.*
22. Διάταγμα της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος, Εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 9, 9 Απριλίου 1824.
23. Εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 9 Απριλίου 1824.
24. Ηλίας Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, Αλφειός, Αθήνα 1990, 252.
25. Έτσι αποκαλούσε ο Καραϊσκάκης τον Μαυροκορδάτο επειδή φορούσε γυαλιά.
26. Νικόλαος Κασομούλης, *Απομνημονεύματα της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*. Εισαγωγή και σχόλια Γ. Βλαχογιάννη. Εκδοτικός οίκος Κοσμάδακη και Σια, Αθήνα (χ.χ.), 345.
27. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, 67.
28. *Ό.π.*
29. Φαναριώτης, φίλος του Μαυροκορδάτου και τοπικός έπαρχος.
30. Γελσιώδης σκηνή
31. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, 56.
32. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, 167.
33. Αννίτα Πρασσά, «Η δίκη –παρωδία», στο *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2010, 54-69.
34. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, 134.
35. Δημήτριος Αινιάν, *ό.π.*, 72.
36. Νικόλαος Κασομούλης, *ό.π.*, 345.
37. Αννίτα Πρασσά, *ό.π.*, 129.
38. Εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 30, 12 Απριλίου 1824. Αννίτα Πρασσά, *ό.π.*, 54-69.
39. Εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 9 Απριλίου 1824.
40. Δημήτριος Παντελοδήμος, *ό.π.*, 166.
41. Γιάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Βαγιωνάκη, Αθήνα 1947, τ. Α', 156.
42. Διονύσιος Κόκκινος, *ό.π.*, 45.
43. Δημήτρης Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Δωρικός, Αθήνα 1956, 67.
44. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, 123.
45. Γιάννη Βλαχογιάννη, *ό.π.*, 34.
46. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Εκ του Τυπογραφείου της Ώρας, Εν Αθήναις 1888, τ. Δ', 45.

47. Δημήτριος Αινιάν, *ό.π.*, 78.

48. Δημήτριος Παντελοδήμος, *ό.π.*, 168.

49. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, Συνταχθέντα υπό του Ν. Σπηλιάδου διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*. Εκδίδονται δε υπό Χ. Ν. Φιλαδελφέως εις πέντε τόμους, Εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1851-1857, τ. Γ', 67.

Περίληψη

Η Επανάσταση του 1821, ως το σημαντικότερο γεγονός του Νέου Ελληνισμού, σηματοδοτήθηκε από τους Αγωνιστές και τα επιτεύγματά τους, αλλά και από συμφέροντα που ήρθαν στο προσκήνιο με την εθνικοαπελευθερωτική προσπάθεια και οδήγησαν τους Έλληνες σε εμφύλιες αντιπαραθέσεις.

Η μελέτη αναλύει τη «δίκη» του Καραϊσκάκη, καθώς και τις πολιτικές, στρατιωτικές, προσωπικές και άλλες προτεραιότητες που τον οδήγησαν στο «εδώλιο» του «δικαστηρίου», προκειμένου να επιφέρουν την «καταδίκη» του. Τελικώς, παρά την απηνή «καταδίωξή» του, η αλήθεια και η δικαιοσύνη θριάμβευσαν, οδηγώντας τον ήρωα, μαζί με άλλους συναγωνιστές του, στο υψηλότερο βάθρο του Αγώνα του 1821.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η Παράδοση, λαϊκή και λόγια

Β.Δ. Αναγνωστόπουλος*

Ο Καραϊσκάκης υπήρξε όσο λίγοι ήρωες του '21 αγαπητός από τη λαϊκή και λόγια παράδοση και κατέκτησε περιφανή θέση στην καρδιά του λαού μας, για τον ελεύθερο και ασυμβίβαστο χαρακτήρα, τη γέννησή του, τη δύσκολη παιδική του ζωή, τη νεανική του δράση, την περιπέτειά του κοντά στον κλεφταρματολό Κατσαντώνη, τον γερο-Θανάση Τσιάκα, αλλά και στον Αλή Πασά των Ιωαννίνων, τη στρατηγική ευφυΐα του και τις νίκες, καθώς και για τον θάνατό του. Γρήγορα έγινε σε πολλές πλευρές της περιπετειώδους ζωής του σημείο αντιλεγόμενο, μύθος και θρύλος στη φαντασία του λαού, τραγούδι της δημοτικής μούσας και παραμύθι του παππού και της γιαγιάς, που τον ανασταίνουν μπροστά στα εγγόνια τους με την αφήγησή τους κοντά στο παραγώνι του σπιτιού. Και τον αγκάλιασαν οι τέχνες και τα γράμματα, η ζωγραφική, η γλυπτική, οι έρευνες και μελέτες, η σύγχρονη μουσική, η λογοτεχνία και η ποίηση.

Γενικά, τα στοιχεία που ευνοούν τη δημιουργία μιας παράδοσης ή ενός θρύλου, σε πρώτη αποτίμηση, είναι αντικειμενικά αλλά και ψυχοπνευματικά γνωρίσματα της προσωπικότητας. Είναι η πρώτη εντύπωση, όπως η σωματοδομή και ιδιαίτερα το πάνω μέρος, στέρνο και πλάτες, η εξωτερική ομορφιά, το παράστημα, η κορμοστασιά, το πρόσωπο, το βλέμμα, η κεφαλή, η κόμη, οι κινήσεις, το βάδισμα, η ευκινησία κ.ά., αλλά και τα ψυχικά χαρίσματα, όπως η μνήμη, η οξυδέρκεια, η ευστροφία, η αποφασιστικότητα, η τόλμη, η γνώση και εμπειρία κ.ά. Επίσης η φωνή, το ηχόχρωμα της φωνής, ο λόγος, ο τρόπος ομιλίας. Λέγεται ότι ο Περικλής του 5ου αι. π.Χ. όταν επρόκειτο να μιλήσει στην Πνύκα προς τους Αθηναίους φορούσε την περικεφαλαία για να του δίνει ύψος και να εμπνέει σεβασμό στο ακροατήριο. Το ίδιο λένε και για τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, ότι φορούσε την περικεφαλαία για να είναι περισσότερο επιβλητικός με φωνή στεντόρεια, βροντερή.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης τι διέθετε; Οι βιογράφοι του αναφέρονται σε πολλές ψυχοσωματικές ιδιότητες, που αποτυπώνουν μια σύνθετη προσωπικότητα και πάντως όχι τυχαία. Σωματικά ήταν ευκίνητος, όχι ψηλός ή θηριώδης, μάλλον λιπόσαρκος και φιλάσθενος, αφού έπασχε από φυματίωση, αλλά με μάτια «κάρνα», κάρβουνα, όπως μας αφηγείται μια εκατοχρονίτισσα γιαγιά. Οι βιογράφοι του τον χαρακτηρίζουν ως ατίθασο, απείθαρχο, αθυρόστομο, αφύ, βλάσφημο, βωμολόχο, ατρόμητο, φιλόνεικο, φιλόπρωτο, οξύθυμο, αλλά και αποφασιστικό, τολμηρό, οξυδερκή, στρατηγικό νου,

* Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

στρατηγική ιδιοφυΐα, με πρωτοβουλίες και ιδιαίτερη αγχίνοια, γνώση, εμπειρία σε πολεμικά σχέδια, διαπεραστικό βλέμμα, διπλωματικό, αλλά και δύσπιστο.

Η επιστήμη της ψυχολογίας μάς βεβαιώνει, επίσης, πως τα παιδικά χρόνια είναι εκείνα που κρίνουν εν πολλοίς την περεταίρω εξέλιξη της ζωής, τον δρόμο που ακολουθεί το άτομο ως ενήλικος, τον ιδεολογικό προσανατολισμό, τις βαθύτερες επιδιώξεις, τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Και τα παιδικά χρόνια του Καραϊσκάκη είναι στιγματισμένα με δυσάρεστες εμπειρίες και καταλαλιές. Κουβαλούσε ψυχικά τραύματα και την κοινωνική απόρριψη ως νόθος «γιος της Καλογριάς», συνάντησε πολλές δυσκολίες επιβίωσης, μεγάλωσε στους δρόμους, με αντισυμβατική γλωσσική συμπεριφορά και χωρίς την «πολιτική ορθότητα», παλεύοντας να σταθεί όρθιος και να επιβληθεί σε έναν εχθρικό περίγυρο, χωρίς οικογένεια και συγγενείς, χωρίς αδέρφια, χωρίς ξαδέρφια. Δεν είχε το κοινωνικό υπόστρωμα ως υποβοήθημα στον δρόμο του, όπως είχε, λχ, ο Κολοκοτρώνης με 12 αδέρφια και μια φάρα με 150 Κολοκοτρωνάιους ή ο Δεληγιάννης με 8 αδέρφια ή ο Μακρυγιάννης με 12 αδέρφια ή ο Παπαφλέσσας με 18 αδέρφια κ.ά. Ήτανε μόνος, πάλευε μόνος. Δεκαπέντε χρόνων έγινε κλέφτης στα Άγραφα με μια συμμορία παιδιών. Έφηβος στράφηκε κατά των Τούρκων και των Προεστών – Κοτζαμπάσηδων της περιοχής. Γνώρισε τον Κατσαντώνη και σπούδασε κοντά του την κλεφταρματολική πολεμική. Αλλά εν συνεχεία στα Γιάννενα, κοντά στον Αλή Πασά ως υπομίσθιος, μέστωσε κι έμαθε την τέχνη του πολέμου, παρά τις φυλακίσεις, τις αποδράσεις και το φιλάσθενο της υγείας του. Εκεί παντρεύτηκε και απέκτησε παιδιά, δυο κόρες κι έναν γιο, την Ελένη, την Πηνελόπη και τον Σπύρο. Όνειρό του να γίνει αρματολός και να αποκτήσει το αρματολίκι των Αγράφων, να ανεβεί στην κορυφή ως σταυραετός, να γίνει δυνατός και να πολεμήσει τους Τούρκους. Και τα κατάφερε. Στο δρόμο αυτόν απόχτησε και φανατικούς φίλους και φανατικούς εχθρούς, συνάντησε πολλές δυσκολίες, ιδίως από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον αρματολό Γιαννάκη Ράγγο.

Ο Ν. Κασομούλης στα *Απομνημονεύματά* του σημειώνει: «...από το μηδέν, χωρίς πολιτικό κόμμα, χωρίς τίποτε, αλλά μόνον με την παλληκαριάν του και ειλικρινήν αφοσίωσιν εις το Έθνος- μ' όλα τα κυνηγήματα οπού του εκάμαμεν , καθώς ηξεύρεις, όλοι- έφθασεν εις αυτού , οπού ούτε έφθασεν άλλος, ούτε θα φθάσει».

Στην ζωή του έμαθε να είναι δύσπιστος και ανένταχτος, σκληρός κι αδάμαστος. Αναφέρεται από την ιστορία ότι όταν ο Υδραίος Μπουντούρης του είπε: «Δεν έκαμες έως τώρα όσο έπρεπε το χρέος σου προς την πατρίδα. Ο Θεός να σε φωτίσει να το κάμεις από δω και πέρα», ο Καραϊσκάκης απάντησε: «Δεν το αρνούμαι. Όταν θέλω γίνομαι άγγελος. Και όταν θέλω γίνομαι διάβολος. Από τώρα έχω σκοπό να γίνω άγγελος...» Και είναι εθνική υποθήκη τα λόγια που είπε στους συντρόφους του όταν λαβώθηκε στο Φάληρο: «Εγώ πεθαίνω. Όμως εσείς να είστε μονιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα», υψώνοντας έτσι διαχρονικά το διπλό χρέος των Ελλήνων, να έχουμε ομόνοια και να αγαπούμε την πατρίδα.

Οι θρύλοι, αναφερόμενοι σε ήρωες τοπικής ή εθνικής εμβέλειας, σε υπαρκτές καταστάσεις και γεγονότα, δομούνται και εξελίσσονται με το πέρασμα των χρόνων μέσα σε εντυπωσιακές λεπτομέρειες της προσωπικής ζωής, σε θολό εν πολλοίς πεδίο γνώσης και φαντασίας, με σκηνοθετικά ευρήματα, μυθεύματα, σημαδιακές λέξεις, φράσεις, υπερβολικής λατρείας, αλλά και σκοπιμότητας κ.λπ. Και ο Καραϊσκάκης ήταν γεννημένος

για να γίνει θρύλος: η μητέρα του με καταγωγή από την Σκουληκαριά Άρτας, όμορφη, από γενιά αρματολών των Ντιμισκή, στο Μαυρομμάτι Θεσσαλίας παντρεύτηκε τον προεστό Γιάννη Μαυρομμάτη, ατύχησε στο γάμο της, έμεινε νέα και χήρα, έγινε γνωστή ως καλογριά με το όνομα Ζωή, γέννησε σε μια σπηλιά κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, όπου υπηρετούσε, το παιδί του Βαλτινού Κλεφταρματολού Ίσκου, δώρο του Θεού προς το ελληνικό Γένος. «Ευλογημένη ώρα! Η Ελλάδα της χρωστάει έναν από τους πιο λαμπρούς ήρωες του Εικοσιένα», γράφει ο βιογράφος Φωτιάδης.¹

Η ζωή του εξάλλου μοιάζει πολύ με παραμύθι. Μεγάλωσε ο μικρός Καραϊσκάκος, ο Καραϊσκάκης δηλαδή, νόθος και μούλικο και «γύφτος», μέσα στη φτώχεια και στην περιφρόνια, και παλεύει στη ζωή μόνος, νεαρός συγκροτεί το δικό του νταϊφά, επικηρύσσεται από τον πασά των Τρικάλων, υιοθετεί κατά τους βιογράφους (Γαζής, Αι-νιάν, Περραιβός, Βλαχογιάννης, Φωτιάδης κ.ά.) τη γλωσσική ελευθεριότητα της μητέρας του, «την άτσαλη γλώσσα που είχε ως το τέλος της ζωής του».² Όμως είχε τη σπίθα της μεγαλουργίας στην ψυχή του, σε μια εποχή κατακλυσμιαία για την Ευρώπη και ιδίως για το ελληνικό έθνος, που από την τέφρα του αναγεννάται και ζητάει με πόλεμο την Ανεξαρτησία του. Τότε ο Καραϊσκάκης, ιδίως την ένδοξη περίοδο 1826-1827, με την αξιοθαύμαστη πολεμική διαδρομή του καταπλήσοντας Έλληνες και ξένους, κυρίως με τις μάχες στο Κομπότι, στο Δίστομο, στην Άμφισσα, στην Αράχωβα, στο Κερατσίνι, στην πολιορκία της Ακρόπολης και στο Φάληρο, αναδείχτηκε, καθώς λέει ο Κωστής Παλαμάς, «Αχιλλέας της Ρωμιοσύνης».

Όλος ο ελληνικός λαός τον θρήνησε για τον αδόκητο και άδικο χαμό του, τον λάτρεψε και τον έντυσε με δημοτικά και λαϊκά τραγούδια, μύθους και παραμύθια, μελέτες, ιστορίες και ανέκδοτα, τον χαίρεται στο Θέατρο Σκιών, στη λογοτεχνία, στο θέατρο, στις τέχνες, τη ζωγραφική, στη γλυπτική.

Να θυμίσω παραδοσιακά δημοτικά τραγούδια.³

Για τη Μάχη της Αράχωβας (18-24 Νοεμβρίου 1826):

*Απάνω στην Αράχοβα, ψηλά στον Άι Γιώργη
Πολλά ντουφέκια πέφτουνε και σαματάς μεγάλος.*

.....
*Ρωμαίοι είν' που πολεμάν με τον Καραϊσκάκη
Με τούρκους πόχουν αρχηγό αυτόνε τον Μουστάμπεη
Πώχει Αρβανίτες διαλεχτούς το ούλο τρεις χιλιάδες...*

Δύο παραλλαγές βρίσκουμε στα Κλέφτικα Άσματα του Δημήτρη Λουκόπουλου αναφερόμενες στον τραυματισμό του Καραϊσκάκη κατά τη μάχη στο Φάληρο, 23 Απριλίου 1827:

.....
*Παιδιά μου, να μ' ακούσετε, παιδιά μου, να μ' ακούστε.
Να πολεμήστε την Τουρκιά, όσο κι αν δυναστήτε,
κι εγώ θα πάω στην Κούλουρη, μες στο νοσοκομείο.
Εγώ θα πάω να γιατρευτώ, εγώ θα πά' να γιάνω,
σε πέντε μέρες θέλ' α' ρθώ, σε πέντε θα γυρίσω.*

*Μάιδε σε πέντε γύρισε, μάιδε σε δεκαπέντε,
και τ' άλογό του, Γιώργο μου, ακόμα χλιμιντράει. (Παραλλαγή β')*
Κι αλλού ο λαϊκός ποιητής λέει:
*Λαβώνεται ο Καραϊσκάς κι ο καπετάν Νικήτας
Κι ο Καραϊσκος φώναξε, ψιλή φωνούλα βγάζει.
Έλληνες μην κιότεψετε, παιδιά μ'. μη φοβηθείτε!
Και πάρει γιούχα η Τουρκιά και 'ρθει και μας χαλάσει!
Σαν Έλληνες βαστάξετε και σαν Γραικοί σταθείτε!*

Ο Βλαχογιάννης, επίσης, μας παραδίδει δύο δημοτικά τραγούδια «ποιηθέντα», όπως σημειώνει, πιθανότατα από τον στρατηγό Μακρυγιάννη, το ένα για τη Μάχη της Αράχωβας και το άλλο για το θάνατο του Καραϊσκάκη κ.ά. Αλλά και σήμερα ακόμα γράφονται λαϊκά στιχουργήματα, δείγμα της αιώνιας μνημοσύνης...

Για τον Καραϊσκάκη έγραψαν πολλοί νεοέλληνες και νεότεροι ποιητές, η μούσα τίμησε τα όπλα του, το αθηκάρωτο ξίφος και την ελευθερωτική του γλώσσα, όπως όλοι οι μεγάλοι ποιητές μας, Βαλαωρίτης, Παλαμάς κ.λπ., καθώς και οι σύγχρονοί μας, όπως ο Ηλίας Γκρης, ο Θωμάς Γκόρπας, ο Ευάγγελος Βαλσαμίδης, ο Γιώργος Ζιόβας, ο Γιώργος Θεοχάρης, ο Νίκος Λεβέντης, ο Γιώργος Μπλάνας, ο Δημήτρης Ποταμίτης, ο Χρίστος Ρουμελιωτάκης, ο Θανάσης Φωτιάδης, ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης κ.ά.

Να θυμίσω σύγχρονα τραγούδια, που όλοι λίγο πολύ σιγοτραγουδήσαμε: του Κώστα Χατζή (να 'χα τη λεβεντιά λιγάκι / του Γιώργου του Καραϊσκάκη...), του Διονύση Σαββόπουλου με τον Λάκη Παππά και τον Νίκο Μαγκάκη, του Μάνο Λοΐζου με τον Γιώργο Νταλάρα σε στίχους του Λευτέρη Παπαδόπουλου (Δέκα παλικάρια στήσανε χορό / στου Καραϊσκάκη το κονάκι... / κι όλη νύχτα λέγανε τραγούδι για τη λευτεριά / κι όλη νύχτα κλαίγανε γοργόνα Παναγιά...), του Γιάννη Πουλόπουλου σε στίχους Πυθαγόρα και μουσική Γιώργου Κριμιζάκη (Διάβασα ιστορία χτες λιγάκι / και με κλαμένα μάτια σταμάτησα να δω / τον Καραϊσκάκη... πες μας στρατηγέ πόσ' απέχει ο θάνατος απ' τη λεφτεριά μας...), του Βασίλη Παπακωνσταντίνου (Άκου ρε γιε της καλογριάς / είμαι ο φίλος ο Πανουργιάς...) κ.ά.

Και στις άλλες τέχνες τον βρίσκουμε, όπως στο θέατρο με το έργο «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη» του Γεωργίου-Αναξαγόρου Ναύτη (1828) και επίσης το θεατρικό έργο, η τραγωδία που έγραψε (1844), με τίτλο «Γεώργιος Καραϊσκάκης», ο Λευκάδιος ποιητής και αγωνιστής Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1787-1856), ο Περτσίδης στο ποντιακό θέατρο (1953), ο Κοτζιούλας, κ.ά. Επίσης στην εκπομπή το Θέατρο από το Ραδιόφωνο, «Καραϊσκάκης»: Θεατρικό των Δημήτρη Φωτιάδη και Γεράσιμου Σταύρου «Ο βίος του ήρωα Γεωργίου Καραϊσκάκη κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης 1821-1830 και οι αγώνες του λαού στα χρόνια της σκλαβιάς», πρόσφατα του Παντελή Μπουκάλα «Το Μάγουλο της Παναγιάς-Αυτοβιογραφική εικασία του Γεωργίου Καραϊσκάκη» κ.ά.

Έγινε ήρωας του Καραγκιόζη στο φωτισμένο πανί της παράστασης και φιγούρες στο Θέατρο Σκιών, ψυχαγωγώντας και διδάσκοντας μικρούς και μεγάλους: «Ο θάνατος του στρατηγού Καραϊσκάκη» από τον Γιάννη Χατζή (Θεσσαλονίκη), «Γεώργιος Καραϊσκάκης-Όταν γυρίσω θα τους λιανίσω», από τον Μπάμπη Μακρή (Πάτρα), «Ο Καραϊσκάκης και η πολιορκία της Ακροπόλεως» κ.ά.

Επίσης, η τηλεόραση δίνει χώρο στον Καραγκιόζη κατά το διάστημα 1970-1980 για τους ήρωες του '21, σε τηλεοπτικά σίριαλ αναφερόμενα στην Επανάσταση ή σε εκπομπές όπως «Η Μηχανή του χρόνου» με τον Χρ. Βασιλόπουλο, επίσης στην εκπομπή «...και εγένετο Ελλάς», καθώς και στην Εκπαιδευτική Τηλεόραση, σε σχολικές εργασίες κ.ά.

Σε ζωγραφικούς πίνακες αποτυπώθηκαν περιστατικά της ζωής του Καραϊσκάκη, όπως «Ο Καραϊσκάκης καταδιώκει τον Κιουταχή», έργο του Παπαδημητρίου Κων/νου, λαϊκού ζωγράφου (1829), «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης», από τον Γερμανό Καρλ Κρατσάιζεν (1826), «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη», από τον Θεόδωρο Βρυζάκη (1819-1878), «Ο Γ. Καραϊσκάκης έφιππος προς την Ακρόπολη», του Γιώργου Μαργαρίτη 1844, «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στην Καστέλα», επίσης του Θεόδωρου Βρυζάκη, «Η αποβίβαση του Καραϊσκάκη στο Φάληρο» (1895) από τον Κωνσταντίνο Βολανάκη, «Ο Καραϊσκάκης, επικεφαλής των Ελλήνων, καταδιώκει τον Κιουταχή και τους Τούρκους απ' την Αθήνα το 1827» από τον Θεόφιλο και από άλλους νεότερους καλλιτέχνες. Επίσης χαρακτηριστικό από τον Σπύρο Βασιλείου, «Η Έξοδος και η ταφή του Καραϊσκάκη» του Σταμάτη Λαζάρου, μινιατούρα στο Σκάκι της Μεγάλης Επανάστασης του 1821 κ.ά.

Η έντονη και σύνθετη προσωπικότητα, η στρατηγική ευφυΐα, η πολεμική δράση και η προσφορά του Καραϊσκάκη στον αγώνα υπέρ της Ανεξαρτησίας έχει απασχολήσει και απασχολεί και στην εποχή μας πολλούς Έλληνες και ξένους συγγραφείς, με μια πλημμυρίδα δημοσιεύσεων από λογοτέχνες, ποιητές, πανεπιστημιακούς, ιστορικούς, ερευνητές, μελετητές, ερασιτέχνες ιστορικούς, ιστοριοδίφες, λόγιους και λαϊκούς. Μυθιστορίες βιογραφικές, μυθιστορήματα και διάφορα αφηγήματα έχουν γραφεί και γράφονται ακόμη και στην εποχή μας από Έλληνες Μυθιστοριογράφους, όπως είναι η Σίτσα Καραϊσκάκη (1939), ο Τάκης Λάππας, ο Δέτσικας Κώστας, ο Διονύσης Τζάκης, ο Κώστας Ακρίβος («Πότε άγγελος, πότε διάβολος») κ.ά. Επίσης τον βρίσκουμε στη σειρά ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΤΟΥ '21 των εκδόσεων Στρατική Ο ΣΤΑΥΡΑΕΤΟΣ ΤΗΣ ΡΟΥΜΕΛΗΣ, σε *Κλασσικά Εικονογραφημένα* (1951) των εκδόσεων Ατλαντίδος κ.ά.

Δικαίως, επίσης, το όνομα του στρατηγού δίνεται σε τόπους όπου έζησε ή πολέμησε, όπως είναι το Αισθητικό Δάσος «Καραϊσκάκη» στην Καρδίτσα ή το γήπεδο του Ολυμπιακού «Γεώργιος Καραϊσκάκης» στο Φάληρο ή οι πλατείες με το άγαλμα ή την προτομή του. Και εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε τα Καραϊσκάκεια, τον μακροβιότερο πολιτιστικό θεσμό του Δήμου Καρδίτσας, που συνεχίζει εδώ και 50 χρόνια και πλέον και είναι σημείο αναφοράς της Θεσσαλίας και του πολιτισμού μας.

Ο Καραϊσκάκης προσλαμβάνεται με λατρεία μέσα στη λαϊκή ψυχή και την τοπική ιστορία. Ασφαλώς όμως η λατρεία και αγάπη του λαού προς τον ήρωα κάποτε δημιουργούν παραμορφωτικούς καθρέφτες που θολώνουν και την αλήθεια και τα γεγονότα, επικρατούν τα μυθεύματα και οι παραναγνώσεις της ιστορίας, γεγονός που νοθεύει τη γνώση που παραδίδουμε στις μελλοντικές γενιές. Ωστόσο, πρέπει να αναγνωρίσουμε πως όχι μόνο η γραπτή ογκώδης παράδοση και τα αναρίθμητα κείμενα που διαθέτουμε (σε έντυπα, εγκυκλοπαίδειες, εφημερίδες, αρχεία, άρθρα, βιογραφίες κ.λπ.), συμπεριλαμβανομένης και της ψηφιοποίησής τους, διαμνημονεύουν και μελετούν το φαινόμενο «Καραϊσκάκης», αλλά και η προφορική παράδοση έχει τη σημασία

της, με ό,τι ακόμη σώζεται από γενιά σε γενιά ως μαρτυρία, μύθος, λαϊκή ιστορία και παραμύθι και ασφαλώς με τα δρώμενα και τις εορτές.

Η λαϊκή παράδοση έχει διασώσει, με πολλές βέβαια παραλλαγές και αλλοιώσεις, πολλά επεισόδια και στιγμές ζωής του Καραϊσκάκη, λ.χ. σχετικά με τις εύστοχες αλλά και αθυρόστομες απαντήσεις που έδινε σε Τούρκους, τον αυτοσαρκασμό του αλλά και ύβρεις με τις οποίες συνήθιζε να περιλούζει τους συμπολεμιστές που έδειχναν λιποψυχία στη μάχη. Επίσης πολλά μυθεύματα και ανιστόρητες εικασίες κυκλοφόρησαν, και δυστυχώς αναπαράγονται, για τον τόπο γέννησης του στρατηγού, τα δύσκολα παιδικά του χρόνια, την υποτιθέμενη ορφάνια του και εγκατάλειψή του ή τη δράση του στα Άγραφα. Ασφαλώς αυτές οι σκόπιμες ή μη παραποιήσεις και διαστρεβλώσεις ιστορικών τόπων και γεγονότων δημιουργούν τεράστια σύγχυση στον απλό ή φιλόστορα αναγνώστη. Και συνειδητοποιεί κανείς την κατάσταση αυτή διαβάζοντας το πρόσφατο πόνημα για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη του καθηγητή Νικόλαου Βλάχου,⁴ μια έρευνα με τεκμηρίωση, με τόλμη, οξυδέρκεια και σεβασμό στα αντικειμενικά γεγονότα.

Πολλές, επίσης, ντόπιες παραδόσεις, σχεδόν σε όλα τα Άγραφα, διαλαλούν τη διαμονή ή το πέρασμα του Καραϊσκάκη από τον τόπο τους, όπως Καστανιά, Ζωγλόπι, Μουζάκι, Λεοντίτο, Στεφάνι (Μορφοβούνι), Πετρίλο, Οξυά, Ιθώμη κ.α.

Από βιβλίο⁵ του Λάμπρου Γριβέλλα θα μεταφέρω μια ζωγλοπίτικη παράδοση αφηγημένη στον συγγραφέα από τον Χρήστο Γρυμπογιάννη (1882-1982):

Ήμουν μικρό παιδάκι, γύρω στα 10 χρονών, όταν η μανιά (γιαγιά) μου διηγόταν πώς γνώρισε τον Καραϊσκάκη. Ήταν, λέει, στρατοπεδευμένος με τα παλικάρια του στα Δέντρα. Είχαν στήσει τα τσαντήρια κάτω από τις μεγάλες καστανιές, μερικές από τις οποίες σώζονται ακόμα. Εμείς, μικρά παιδιά, ακούγαμε τους μεγάλους να μιλούν ψιθυριστά για τους κλέφτες και κρυβόμασταν στα σπίτια. Σιγά σιγά ξεθαρρέσαμε, πλησιάζαμε στα τσαντήρια και παρακολουθούσαμε με μεγάλη περιέργεια, κρυμμένα πίσω από τα δέντρα.

-Πώς ήταν, μανιά, ο Καραϊσκάκης;

-Να, πιδάκι μ', ένας μαύρος, κιτρινιάρης, με ξέπλεκα μαλλιά και παχύ, στριφτό μουστάκι. Τα μάγουλα βαθουλωμένα, μα τα μάτια τ' αναμμένα κάρνα (κάρβουνα).

Μια άλλη παράδοση, αναφέρεται στη ζωή της μητέρας του Καραϊσκάκη εδώ στο Μαυρομμάτι και την αντλώ από το βιβλίο της Πηνελόπης Τζιουβάρα.⁶

«Πέθανε μέσα στην Αγία Μαρίνα. Ένα βράδυ που έβρεχε ήρθε ο Καραϊσκάκης να τη δει. Δεν τη βρήκε στο σπίτι και πήγε στην Αγία Μαρίνα. Ήξερε πως εκεί θα την έβρισκε. Την πήρε μπροστά στο αλόγο του και την πήγε στο σπίτι. Φώναξε τους γείτονες και τους είπε πως η μάνα του πέθανε, να τη θάψουν εκείνοι γιατί ο Καραϊσκάκης έφυγε μέσα στη νύχτα. Δεν μπορούσε να μείνει γιατί υπήρχαν Τούρκοι. Ο χωριανός την έθαψαν στο πρώτο νεκροταφείο, εδώ που είναι ο Άγιος Νικόλαος ο πολιούχος. Δεν υπήρχε εκκλησία τότε, ήταν νεκροταφείο. Ήταν θαμμένη στη θέση που είναι σήμερα η προτομή του γιου της Γεωργίου Καραϊσκάκη. Εδώ στο χωριό «μάτωσαν» από τη δουλειά τα χέρια της κι άφησε τα κόκαλά της». Αυτά γύρω στα 1820.

Θα αναφερθούμε, επίσης, σε ένα ιστορικό μυθολόγημα της Θεσσαλίας, έτσι όπως

το κατέγραψε ο συγγραφέας Βασίλης Πάσχος⁷ και όπου διαφαίνεται η ευφυΐα του μεγάλου αγωνιστή. Παρόμοιο θρύλο συναντούμε στο Χάνι της Γραβιάς με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, που το στρατήγημα με τις κάπες τον έσωσε μαζί και τα παλικάρια του, όταν τους πολιορκήσε τούρκικο απόσπασμα στις 8 Μαΐου 1821.

Η αφήγηση που ακολουθεί ανήκει στον Επαμεινώνδα Πάσχο, που είχε ακούσει την ιστορία από τον καπετάν Παναγιωτάκη, ο οποίος ακολούθησε τον Καραϊσκάκη:

...Παιδιά να σας συστήσω τον καπετάν Παναγιωτάκη και τον Αγρύμη. Κατάγονται από τα μέρη μας και ζούσαν στη Ρουμανία. Ήρθαν να ενισχύσουν τον αγώνα μας!

- Καλώς ορίσατε αδερφοί. Εμείς ορκιστήκαμε στον Καπετάνιο μας, τον Καραϊσκάκη, ελευθερία ή θάνατος.

Έτσι άρχισαν την κουβέντα τους ένα ανοιξιάτικο βράδυ του 1815, σ' ένα ελληνικό σπίτι σε κάποιον συγγενή του Αγρύμη, στο χωριό Γράλιτσα (Ελληνόπυργος) της Δυτικής Θεσσαλίας, καμιά δεκαπενταριά ψυχωμένα παλικάρια. Μαζεύτηκαν εκεί, να βγάλουν τα σχέδια για τον ξεσηκωμό των ραγιάδων της περιοχής. Είχε προχωρήσει η νύχτα και τα παλικάρια που κατάγονταν από τα γύρω χωριά του Δήμου Ιθώμης, από το Μαυρομάτι και το Μουζάκι, συνεδρίαζαν. Τότε ακούστηκαν ξαφνικά πυροβολισμοί που έπεφταν από πολύ κοντά.

- Τα τουφέκια αυτά είναι τούρκικα, είπε ατάραχος ο Καραϊσκάκης.

- Κάποιο κόπριο θα μας πρόδωσε, είπε ο νοικοκύρης του σπιτιού.

- Μη σκιάζεστε μωρέ, είπε ο Καραϊσκάκης και το δαιμόνιο μυαλό του κατέστρωσε αμέσως ένα σχέδιο.

- Πιάστε τα παραθύρια, δυο από δω και δυο από κει κι αφουγκραστείτε! Μην τουφεκάτε, να μη χαλάμε τζάμπα φυσέκια. Θα μας χρειαστούν.... Τα παλικάρια σκορπίστηκαν, όπως διέταξε ο καπετάνιος. Ακούστηκε ακόμη μια μπαταριά πυροβολισμών και μερικές σφαίρες χτύπησαν τον τοίχο του σπιτιού και τα παντζούρια των παραθύρων. Ύστερα ακούστηκαν φωνές.

- Παραδοθείτε μπρε γκιαούρηδες να γλιτώσετε! Αλλιώς θα σας χαλάσουμε όλους!

- Έχεις συντζίμια, σχοινιά, τριχιές κυρ Αγρύμη; Φέρτα! Είπε ο Καραϊσκάκης. Κουβάλησε όσα σχοινιά βρήκε ο νοικοκύρης και ο Καραϊσκάκης είπε στα παλικάρια του να δέσουν τις κάπες τους όρθιες και στο μεταξύ μισοάνοιξε το ένα παράθυρο και φώναξε:

- Γιατί να μας χαλάσετε ωρέ; Τί σας κάναμε;

- Άμα προσκυνήσετε, θα ζήσετε όλοι οι άλλοι. Εμείς μόνον το μπάσταρδο τον Καραϊσκάκη θέλουμε ζωντανό.

- Αν κουτάτε, ζυγώστε να τον πιάσετε.

Ερίξαν ακόμη μια μπαταριά οι Τούρκοι.

- Θα σας κάψουμε ζωντανούς, παραδοθείτε!

- Αδέρφια, είπε ο Καραϊσκάκης, ετοιμάστε τα γιαταγάνια σας θα κάνουμε γιουρούσι. Προσέξτε όμως. Θα ανοίξουμε τα παραθύρια, θα φωνάξω εγώ 'γιουρούσι αδέρφια, ελευθερία ή θάνατος' κι εσείς θα πετάξετε από τα παραθύρια τις κάπες όρθιες. Οι τουρκαλάδες θα τουφεκίσουν. Αμέσως τότε θα πηδήξουμε κι εμείς από τα παραθύρια και μέχρι να γεμίσουν τους γκράδες τους θα τους σπαθίσουμε και θα το σκάσουμε. Άντε και καλή αντάμωση στο μαντρί του Μητρούλια!

Το κόλπο έπιασε. Οι Τούρκοι μόλις άκουσαν τη φωνή ‘γιουρούσι αδέρφια’ σημάδεψαν με τους γκράδες τους τα παράθυρα του σπιτιού. Είδαν τις σκιές να πέφτουν, που ήταν οι κάπες, νόμισαν πως ήταν οι Έλληνες και τουφέκισαν όλοι μαζί. Όσπου να ξαναγεμίσουν τα τουφέκια τους, τους ρίχτηκαν τα παλικάρια. Πετσόκοψαν όσους βρήκαν στο διάβα τους και ... παν καλιά τους. Γλύτωσαν όλοι τους κι αντάμωσαν ύστερα από δυο ώρες πάνω από το χωριό Γκόλτσα (Άγιο Ακάκιο), στο μαντρί του Μητρούλια!

Τα περιάλητα Άγραφα με τα λημέρια και τα καρπούλια του Καραϊσκάκη παραμένουν αιώνιοι μάρτυρες του τόπου όπου γεννήθηκε ο ήρωας, έζησε τα παιδικά και τα πρώτα νεανικά του χρόνια και από εδώ άρχισε ως κλεφταρματολός τη δράση του για να φτάσει να γίνει Αρχιστράτηγος της Στερεάς Ελλάδας το 1826, και σωτήρας της πατρίδας. Και το Μαυρομάτι με την γύρω περιοχή του θα σελαγίζει φωτεινό στον ουράνιο θόλο ως ξεχωριστό τοπόσημο του Εικοσιένα, γιατί εδώ υπήρξε και υπάρχει η Σπηλιά του Καραϊσκάκη, η φάτνη, όπου γεννήθηκε κι είδε το πρώτο φως της ζωής το «μεγαλύτερο αστέρι της Επανάστασης» και δικαιούται να σεμνύνεται γι’ αυτό. Να ’ναι ευλογημένο!

Και η παράδοσή μας, λαϊκή και λόγια, ως κιβωτός θα φυλάει τη μνήμη του στρατηγού και τις μνήμες του λαού μας στη διαδρομή των χρόνων και θα θυμίζει ότι οι διαλεχτοί της μοίρας άνθρωποι στη ζωή τους ζουν με τις αδυναμίες αλλά επιζούν με τα προτερήματά τους. Ο Καραϊσκάκης είχε αδυναμίες, αλλά και εξαιρετικά προσόντα, διανοητικά και ψυχικά, και αυτά τον ανύψωσαν στη θέση του εθνικού και λαϊκού ήρωα, και με αυτά μόνος του άνοιξε τον δύσκολο δρόμο προς την αθανασία και γι’ αυτά δικαίως του αποδίδονται τιμές και εορταστικές τελετές, όπως αυτές κατά την επέτειο των 200 χρόνων του ’21. Αυτά εμπνέουν και τους Έλληνες. Και είναι βέβαιο πως ό,τι αγκαλιάζει η παράδοσή μας το κάνει αίμα της και ιχώρ, χρυσό υγρό αθανασίας, στις φλέβες του δέντρου της Ιστορίας, της Ελευθερίας και της εθνικής Ανεξαρτησίας.

Κάτω Λεχώνια, 15/3/21

Δημοτικά τραγούδια για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη

Α’

*Τρία πουλάκια κάθονταν στο κάμπο της Αθήνας
(Τρεις περδικούλες κάθονταν στο κάστρο της Αθήνας)
είχαν τα νύχια κόκκινα και τα φτερά γραμμένα
είχαν και τα κεφάλια τους στο αίμα βουτηγμένα.
Από βραδύ μοιρολογούν και το ταχύ φωνάζουν.
(Μοιρολογούσαν κι έλεγαν, μοιρολογούν και λένε):
Τρίτη, Τετάρτη χλιβερή, Πέφτη φαρμακωμένη,
Παρασκευή ξημέρωνε, να μ’ είχε ξημερώσε
Αφέντες έβαλαν βουλή τον πόλεμο να πιάσουν.
(που πιάστηκε ο πόλεμος, το κρητικό ντουφέκι.*

Καραϊσκάκης τ'άκουσε, ήταν και θερμασμένος
 Και του σεΐζη του έκραξε και του σεΐζη λέγει:
 «Σεΐζη, φκιάσε τ'άλογο, βάλτ'του και το τακίμι,
 Κρίν'τε και των συντρόφων μας των καπεταναραίων,
 να βγούμ' να πολεμήσουμε στον κάμπο της Αθήνας»)
 Καραϊσκάκης φώναξε πάνου απ' τ' αλογό του
 «Πούστε μπρέ Ρουμελιώτες μου, παιδιά μ' αντρειωμένα
 Γυμνώστε τ' αλαφρά σπαθιά και ρίξτε τα ντουφέκια,
 βάλτε τους Τούρκους στα μπροστά και κόφτε και σκοτώστε».
 Ήρθε μεντάτι των Τουρκών, πεζοί και καβαλάρη,
 δεν ήταν λιγ' ουδέ πολλοί, ήταν εννιά χιλιάδες.
 Πρώτο γιουρούσι πούκαμαν, δεύτερο τράκο κάμαν.
 Λαβώνεται ο Καραϊσκάς κι ο καπετάν Νικήτας.
 Κι ο Καραϊσκος φώναξε, ψιλή φωνούλα βγάζει.
 «Έλληνες μην κιοτέψετε, παιδιά μη φοβηθήτε,
 και παρ' το γιούχα η Τουρκιά κ' ερθεί και μας χαλάσει.
 Σαν Έλληνες βαστάξετε και σαν Γραικοί σταθήτε.
 Κι εγώ κι αν λαβώθηκα, κι αν είμαι πληγωμένος,
 τώρα θα πάω στην Κούλουρη και στη Φανερωμένη
 πούναι βασιλικός γιατρός, μπας και με γιατρέψει».
 «Παιδιά μ' να νταγιαντίσετε, να γίνετ' ένα σώμα,
 να μη χαθεί η πατρίδα μας, την πάρτε στο λαιμό σας.
 Μένα με παν στην Κούλουρη, πέρα στον Άι Δημήτρη,
 που είναι παντοτινός γιατρός, αυτός θα με γιατρέψει».
 Τον κλαίνε χώρες και χωριά κι ολ' οι καπεταναίοι,
 τον κλαίν' τα παλληκάρια του κι όλος ο νταϊφάς του.

Τραγούδι του Στρατηγού Μακρυγιάννη

Β'

(Με φάγανε οι σκύλοι)
 Παρασκευή ξημέρωνε, να μ' είχε ξημερώσει,
 κι αρχίνισε τον πόλεμο το ελληνικό σεφέρι.
 Χέρια με χέρια πιάνονται, με τα σπαθιά βαριούνται,
 Και μες στη μέση ήτανε 'λόρθ' ο Καραϊσκάκης,
 που lionταρένια είχε καρδιά και στήθια μαρμαρένια.
 Ο Καραϊσκος φώναξε όλους τους μπουλουκτσήδες
 γιουρούσι για να κάμουνε, τον Κιουταχή να πιάσουν.
 Το άτι καβαλίκηψε και το σπαθί τραβάει,
 Εννιά ταμπούρια σκόρπισε κι έφτασε ως τη μάντρα.
 Μια παταριά του ρίζανε οι Τούρκοι κι οι Ρωμαίοι,
 που ήτανε εχτροί κι αυτοί απ' την Τουρκιά βγαλμένοι.
 Κι ο Καραϊσκος φώναξε: «Με φάγανε οι σκύλοι».

Γ.Δ. Ιατρίδης (1938)

Γ'

Ο θάνατος του Καραϊσκάκη

*Σαν τα σαΐνια ρίχτηκαν στα τούρκικα ταμπούρια.
 Δέκα ταμπούρια έπηραν, στα δώδεκα πηγαίνουν.
 Κακό μαντάτο ακούστηκε μέσ' από τα ταμπούρια.
 Τον Αρχηγό μας λάβωσαν, πικρά φαρμακωμένα.
 Κι απ' τ' άλογό του έπεσε και πάλ' οπίσ' ανέβη.
 Ψηλή φωνίτσα εφώναξε ν' ακούσει το ασκέρι.
 - Έλληνες μην κιοτεύετε, Έλληνες μη σκορπάτε.
 Εγώ δεν έχω τίποτε, μόν' είμαι λαβωμένος.
 Για πάρτε με και σύρτε με στο έρημο τσαντήρι,
 Να πλύνω τη λαβωματιά, και πάλ' οπίσω νάρθω.
 Τον κλαίει η μαύρη Ρούμελη, τον κλαίει ο κόσμος,
 Τον κλαίνουν όλ' οι Έλληνες και οι καπιταναίοι.*

Δημήτρης Σταμέλος (1985)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φωτιάδης Δημήτρης, *Καραϊσκάκης*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1956, 51.
2. Ό.π., 64.
3. Βλ. Δημοτικά τραγούδια για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, *αυτόθι*, 12-14.
4. Νικόλαος Βλάχος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης. Η γέννησή του και η νεανική επανάσταση του δράση. Το τελευταίο οδοιπορικό στη γενέτειρά του*, Καρδίτσα 2020.
5. Λάμπρος Γριβέλλας, *Το γλυκοχάραμα της Λευτεριάς, Τα χιλιοτραγουδισμένα Άγραφα και οι καπεταναίοι τους*, Καρδίτσα 2011, 96-97.
6. Τζιουβάρα Μελπομένη, *Ιστορικό τετράγωνο*, Μαυρομμάτι 2004.
7. Βασίλης Πάσχος, *Παλμοί και Θρύλοι Δυτικής Θεσσαλίας*, έκδ. Μπογιάτη, Αθήνα 1981, 192.

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, που αγαπήθηκε από τη λαϊκή και τη λόγια παράδοση όσο ελάχιστοι ήρωες του '21. Κατέκτησε περιφανή θέση στην καρδιά του ελληνικού λαού, για τον ελεύθερο και ασυμβίβαστο χαρακτήρα του, τη στρατηγική ευφυΐα, την παλικάριά και τις νίκες του, αλλά και για τον αναπάντεχο θάνατό του σε μια από τις πλέον κρίσιμες φάσεις του Αγώνα του 1821.

Ένα «αγγείον αλαβάστρινον» (και) στα χρόνια του Εμφυλίου

Κώστας Ακρίβος*

Η αξιοσύνη ενός άνδρα, πόσο μάλλον ενός ηγέτη, χτίζεται και κρίνεται από το φρόνημά του σε καιρούς χαλεπούς. Μόνο κάτω από συνθήκες δύσκολες μπορεί να δοκιμαστούν τα στοιχεία της τιμότητας, της ευθυκρισίας, της ανιδιοτέλειας, της υπευθυνότητας και, κατ' επέκταση, του πατριωτισμού. Η περίπτωση του Γεωργίου Καραϊσκάκη στα χρόνια της Επανάστασης του '21 αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας προσωπικότητας, κυρίως την περίοδο των Εμφυλίων, όπου αντοχές δοκιμάστηκαν, φρονήματα ταλαντεύτηκαν, συνειδήσεις κλονίστηκαν. Γεγονός είναι πως δεν ήταν πρόποντα και σωστά όσα έπραξε ο Καραϊσκάκης αυτή την εποχή σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, το αντίθετο. Για να οδηγηθούμε ωστόσο σε μια οριστική κρίση περί της διαγωγής του, είναι ανάγκη να δούμε με βάση τις ιστορικές πηγές πώς λειτούργησε απέναντι σε μια σειρά από κατηγορίες, που απευθύνονται είτε προς τον ίδιο προσωπικά είτε προς τους στρατιώτες στους οποίους αρχήγευε, και οι οποίες προέρχονται από τους κάτοικους της Μεσσηνίας που βρέθηκαν στο μάτι του εμφύλιου κυκλώνα.

Το φθινόπωρο του 1824 –όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο ιστορικός Διονύσης Τζάκης, που η ιστοριογραφία για τον Καραϊσκάκη τού οφείλει πολλά– η επιρροή που ασκεί ο Ιωάννης Κωλέττης και γενικά η Διοίκηση στο στρατόπεδο της ανατολικής Ρούμελης είναι έντονη και εμφανής. Εδώ και αρκετό καιρό η Διοίκηση έχει αποφασίσει να αντιμετωπίσει με στρατιωτικά μέσα τους πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς του Μοριά, οι οποίοι αμφισβητούσαν φανερά τη νομιμότητά της. Εξαιτίας αυτού του λόγου, καλούνται από τον Κωλέττη πολλοί οπλαρχηγοί Ρουμελιώτες και Σουλιώτες, για να περάσουν στην Πελοπόννησο και να καταστείλουν την «ανταρσία».

Ενώ λοιπόν σ' αυτούς τους οπλαρχηγούς δίνεται μια τέτοια εντολή, ο Καραϊσκάκης διατάζεται τον Νοέμβριο του 1824 να μην πάρει μέρος στην εκστρατεία καταστολής, αλλά αντιθέτως με το σώμα του να στρατοπεδεύσει στο Πατρατζίκι (Υπάτη). Αν και η επιθυμία του να ηγεμονεύσει στο αρματολίκι των Αγράφων δεν τον έχει εγκαταλείψει ακόμα και σ' αυτή τη φάση της Επανάστασης και επίσης το Πατρατζίκι βρίσκεται πολύ κοντά στα Άγραφα, άρα του δίνεται μιας πρώτης τάξεως ευκαιρίας να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, αυτός επιζητεί τώρα κάτι άλλο: να επιδείξει υπέρμετρη νομιμοφροσύνη προς τη Διοίκηση. Μπορεί να ακούγεται οξύμωρο, παρ' όλα αυτά

* Συγγραφέας

παρακούει τις διαταγές και αποφασίζει να εκστρατεύσει κι αυτός μαζί με τους υπόλοιπους οπλαρχηγούς στην Πελοπόννησο. Δύσκολα εξηγήσιμη μια τέτοια απόφαση ανυπακοής. Ίσως διαισθανόταν ότι στην Πελοπόννησο διακυβευόταν η νομιμότητα της πολιτικής αρχής, πάνω στην οποία στηριζε τις ελπίδες του για την επανάκτηση των Αγράφων. Μπορεί, πάλι, με τον διορατικό του νου να αντιλαμβανόταν ότι η εκστρατεία στον Μοριά ήταν μια υπόθεση πολύ σημαντική για τον Κωλέττη, ο οποίος είχε αναλάβει επικεφαλής της στρατιωτικής επιχείρησης, επενδύοντας προσωπικά και πολιτικά στην καταστολή της ανταρσίας· άρα, τι καλύτερο από το να έχει την εύνοια του αρχηγού, του Κωλέττη, που το άστρο του αναδυόταν στην κορυφή των πολιτικών πραγμάτων της Ελλάδας. Η απορία για τον αρχικό του αποκλεισμό καταγράφεται από τον Νικόλαο Σπηλιάδη, σύμφωνα με τον οποίο ο Καραϊσκάκης έγραψε στη Διοίκηση την εξής επιστολή: «Απορώ πώς ελησμόνησε και το γνήσιον τέκνον της και δεν προσεκάλεσε και εμέ η Κυβέρνησις. Όμως εγώ, όστις άμα ήχησε η σάλπιγξ της ελευθερίας, επολέμησα τους Τούρκους, τώρα πολύ πλέον θα πολεμήσω διά τους νόμους και την πολιτικήν ύπαρξιν του έθνους και έρχομαι αυθόρμητος εις την Πελοπόννησον επί τούτω».

Ο Καραϊσκάκης προσκολλάται στα σώματα του Κίτσου Τζαβέλα και των άλλων Σουλιωτών και, στις αρχές του Δεκέμβρη του 1824, περνάει από τη Ρούμελη απέναντι στη Βοστίτσα, για να καταπνίξουν όλοι μαζί την ανταρσία.

Στην περιοχή των Καλαβρύτων και ιδιαίτερα στην Κερπινή, το προπύργιο της οικογένειας Ζαΐμη, γίνονται οι πρώτες και σκληρότερες μάχες ανάμεσα στους εισβολείς και τους οχυρωμένους Ανδρέα Λόντο, Νικηταρά και Ανδρέα Ζαΐμη, με σκοπό την εκδίωξη και τιμωρία των «ανταρτών». Μετά την πολυήμερη μάχη ακολουθούν σκληρές καταστροφών και λεηλασίας, ακόμα και μέσα στο Μέγα Σπήλαιο. Ο Μακρυγιάννης μάλιστα αναφέρει ότι οι στρατιώτες του Καραϊσκάκη «ούτε στάχτη δεν άφηκαν εις το σπίτι του κυρίου Ζαΐμη». Σκληρός κάθε πόλεμος, κι ακόμα σκληρότερος όταν το φέρνει η μοίρα να διεξάγεται ανάμεσα σε ανθρώπους της ίδιας εθνικής καταγωγής· κανένας και ποτέ εμφύλιος πόλεμος δεν καθαγιάστηκε από την Ιστορία.

Την ίδια τύχη με την Κερπινή ευτυχώς δεν έχει η Καρύταινα, εκεί όπου διατηρούσε μεγάλη επιρροή ο Κολοκοτρώνης, καθώς οι στρατιώτες του Καραϊσκάκη, σύμφωνα με τον Φωτάκο, «εσεβάσθησαν πολύ τον τόπον και τους κατοίκους των βουνών, και δεν έκαμαν καμμίαν κατάχρησιν».

Και ενώ οι Ρωμιοί αλληλοσκοτώνονται, τα πολεμικά πράγματα παίρνουν ακόμα μεγαλύτερη αρνητική τροπή για τον Αγώνα: από τα μέσα Φεβρουαρίου του 1825 ο Ιμπραήμ έχει αποβιβαστεί με τους «Μαύρους» του στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο· η Επανάσταση κινδυνεύει από μέρα σε μέρα να σβήσει.

Δίνεται τώρα διαταγή στα σώματα των Ρουμελιωτών και των Σουλιωτών να κατευθυνθούν προς τη Μεσσηνία, πράγμα που το κάνουν, στρατοπεδεύοντας στο χωριό Κρεμμύδι. Τα εσωτερικά προβλήματα ωστόσο στους Έλληνες παραμένουν και διογκώνονται, καθώς η Διοίκηση παραμερίζει τον Κωλέττη για χάρη του Γεωργίου Κουντουριώτη και του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, οι οποίοι τοποθετούν επικεφαλής της εκστρατείας τον υδραίο Κυριάκο Σκούρτη, «ένα πράμα ανίκανο», κίνηση που προκαλεί μεγάλη δυσαρέσκεια στους υπό τον Κωλέττη οπλαρχηγούς.

Το τι ακολούθησε στο Κρεμμύδι είναι λίγο πολύ γνωστό: η χειρότερη ήττα του ελ-

ληνικού στρατού από την αρχή της Επανάστασης, παρά το μαχητικό πνεύμα των στρατιωτικών σωμάτων του Τζαβέλα και του Καραϊσκάκη.

Σ' αυτή τη φάση του Αγώνα, αξίζει η ιστορική ματιά να γίνει πιο αναλυτική και λεπτομερής για το πώς έδρασαν τα πολεμικά σώματα των Ρουμελιωτών στην εν λόγω περιοχή και, από την άλλη, πώς λειτούργησε ο ίδιος ο Καραϊσκάκης ως αρχηγός και αποκλειστικά υπεύθυνος για τη δράση τους. Πολύτιμες μαρτυρίες αντλεί κανείς από τις γραπτές ιστορικές πηγές, καθώς είναι αυτές που θα μας φανερώσουν τις πτυχές της δράσης των Ρουμελιωτών, για τους οποίους οι κάτοικοι της επαρχίας Ανδρούσης έχουν φριχτά παράπονα.

Τα επόμενα έγγραφα, λίγο πολύ κοινής αναφοράς, μαρτυρούν τα εξής:

1

1825 Φεβρουαρίου 27 κατάστιχον των όσων πραγμάτων μάς επήραν ο Στρατηγός Καραϊσκος με τους στρατιώτες του από χωρίον μεληγαλάν μετρητά οπού μας τα επήρην ο τζαούσης του Γιαννάκης Λογοθέτης γρόσια 500 έγδυσε τον Κωσταντή Παναγιωτακόπουλο το σπίτι πέρνων από μέσα τα κάτωθεν.

2 τουφέκια, 1 τζουπέ βελουδένιον (μεταξωτός χιτώνας νύφης), 1 μεϊντάνι (εσωτερική ρόμπα, φέρμελη) με χάρτζια (χρυσοποίκιλτα σιρίτια), 1 Ζωστάρι, 1 μαντήλι μεταξωτόν, 1 γιορτάνι (περιλαίμιο γυναικάς) από της κόρης το λαιμόν, 1 εικόνα

Τα όσα επήρην από τον Αναστάση Μακρή, 1 ανδρομίδα (μάλλινο υφαντό κάλυμμα κρεβατιού)

Τα όσα από τον παππά Ζαχαρία επήρην ο Καπ. Γιάννης Λιβαδίτης 31 πήχες πανί, υποκάμισα, οργιαίς πεσκήρι, 1 μαντήλι μεταξωτόν, 1 τζεμπεράν, 3 σαγάνια (ρηχό μαγειρικό σκεύος) χαλκωμάτινα, 3 οκάδες σαπούνι, 1 μπόλια μεταξωτή, 1 πιστόλα.

2

Προσωρινή Διοίκησις της Ελλάδος

Το Επαρχεῖον Ανδρούσης

Προς τον Γενναιότατον Στρατηγόν Καραϊσκάκην

Σήμερον απερνώντες οι στρατιώτες σου από την πρωτεύουσαν πόλιν της επαρχίας μας ήρπαξαν δυναστικώς από τρεις στάνες μόνον πρόβατα τρεακόσια (αριθ. 300) το οποίον φέρσιμον ακούοντες ουκ ολίγον εταράχθημεν, όχι τόσον διά την μεγάλην ζημίαν οπού έλαβον οι επαρχιώτες μας αλλ' όσον μας εφάνη δυσκολότατον να το πιστεύσομεν ηξεύροντες την καλοσύνη σου και την φήμην του ονόματό σου και την υπόληψιν οπού η Σ. Διοίκησις έλαβεν κατά σου.

Παρακαλείσαι λοιπόν, ως καλός πατρίωτης, να λάβης τα αναγκαία μέτρα και να εξετάσης ποιος ήταν αυτός οπού χωρίς της αδείας σου έκαμον αυτήν την αταξίαν κάμωντας το χρέος σου προς αυτούς και προς τούτοις να μας τα επιστρέψης εις τους οικοκυραίους των, προσέτι με δυσαρέσκειάν μας μανθάνομεν ότι οι ίδιοι στρατιώται σου οπού πήραν τα πρόβατα, επήραν και ένα κοράσιον ενός Χριστιανού ονομαζόμενον Γιαννούλα χρονών είκοσι, ένα τέτοιο φέρσιμον είναι πολλά εναντίον των νόμων και της Σ. Ημών Διοικήσεως και εναντίον της υπολήψεως σου. Κρίνω λοιπόν περιττόν την πολυλογίαν, και ως αρκετά ακολούθησαν τα ρέστα πρόβατα οπού άφησαν οι στρατιώται σου και επήραν τρία τάλλαρα και έστω.

*Εξ ανδρούση τη 27η Φεβρουαρίου 1825
εις απουσίαν του επάρχου ο Γενικός Γραμματεὺς αναστάσιος πανταζής*

3

Προς το υπουργεῖον των Εσωτερικῶν

από τα ἔωθεν περικλειόμενα ἀντίγραφα προς ἐπαρχεῖον μας πληροφορεῖσθε την δυστυχίαν της ἐπαρχίας οπου δοκιμάζει ἀπὸ τα καθημερινὰ στρατεύματα οπου ἀπερνῶσι καὶ ὄχι μόνον ἡ ἐπαρχία μας αὐτὴ δοκιμάζει αὐτάς τας καταχρήσεις καὶ δυστυχίας ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ Μεσσηνιακὸς τούτος κόλπος εἶναι κατὰ πάντα ἀφανισμένος ἀπὸ τας καταχρήσεις καὶ ἀταξίας των στρατιωτῶν. Δεν παραπονούνται οἱ ἀδελφοί μας Χριστιανοί τόσον διὰ την τροφήν των καὶ διὰ τας ἐγκαρεύσεις των, ὅσον ἀφανίζονται καὶ στέκονται ὅλοι ἀπελπισμένοι με τὰ δάκρυα εἰς τοὺς οφθαλμούς των, οπου τοὺς λαφυραγωγούσιν ἐκεῖνοι οπου ἀπὸ αὐτοὺς ἐλπίζουν την ἐλευθερίαν των πέρνοντας τὰ ζῶα των ζητούντες γρόσια διὰ τζιαουσιάτικα, καὶ το ὑστερινόν τοὺς συκώνουσι καὶ την τιμὴν των καθὼς πληροφορίσθε ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα των ἀναφέρωντας προς το υπουργεῖον μας.

Οἱ στρατιῶται του στρατηγού Καραϊσκάκη, ἐκτός ὅτι ἐπῆραν τρεῖς ολόκληρες στάνες ἀπερνώντας ἀπὸ την ἐπαρχίαν μας, ἐπῆραν καὶ ἓνα κοράσιον ἐνός Χριστιανοῦ ονομαζόμενον Ἰωάννην Ζητουρογιάννην ἐκ της ἐπαρχίας Καρύταινης ονομαζόμενον Ἰανούλα χρονῶν εἴκοσι, καὶ το ἐκράτησαν μίαν ἡμέραν καὶ ἔπειτα το ἐλευθέρωσαν ἔσωθεν περικλείουмен καὶ το ἀντίγραφο της ἀποκρίσεως οπου προς το ἐπαρχεῖον ἔκαμεν ὁ στρατηγός Καραϊσκάκης ἡμεῖς ὅμως κατὰ χρέος εἰδοποιούμεν την Σ. Διοίκησιν καὶ ας λάβῃ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα περί των στρατιωτῶν της. Αἱ τρεῖς στάνες οπου ἐπῆραν εἶναι ὅλα πρόβατα 380 διὰ τὰ ὁποῖα ἔρχονται καὶ οἱ ἴδιοι οἰκοκυραῖοι νὰ σας τὰ παραστήσωσι καὶ διὰ ζώσης φωνῆς προς περισσοτέρας πληροφορίας σας.

Εξ ανδρούσης τη 28 φεβρ. 1825

εις απουσίαν του Επάρχου, ο Γεν. Γραμματεὺς ἀναστάσης Πανταζής

Τὰ ἴδια παράπονα, μαζί καὶ την ἔντονη δυσἀρέσκεια ἐκφράζουν λίγο ἀργότερα, τον Μάρτιο καὶ τον Ἀπρίλιο του ἰδίου ἔτους, οἱ κάτοικοι ξανά γιὰ παρόμοιους λόγους, ἐνῶ ἔχουμε καὶ τὶς αἰτιάσεις του υπουργεῖου ἐναντίον του Καραϊσκάκη. Μάρτυρες οἱ ἐπιστολές τοὺς:

4

Προσωρινὴ Διοίκησις της Ελλάδος

Το υπουργεῖον του Πολέμου

προς τον γενν. Στρατηγόν κύριον Γεώργιον Καραϊσκάκην

Ἀναφοραὶ των κατοίκων της ἐπαρχίας Ἀνδρούσης ἐπεδόθησαν κατὰ τινων στρατιωτῶν των...

.....
Το υπουργεῖον τούτο σοι ἐνθυμίζει τὰυτὰ ἐπειδὴ καὶ την υπόληψίν σου προς την διοίκησιν ἐπιθυμεῖ νὰ διατηρήσῃ ἀνέπαφον, καὶ ἐν ταυτῷ γνωρίζει ὅτι με δυσἀρέσκειαν σου ἐπράχθησαν αἱ ρηθείσαι καταχρήσεις, ἀμα δε νὰ νουθετησῇ εἰς το ἐξῆς νὰ περριόρισῃ τοὺς στρατιώτας εἰς τὰ χρέη των.

Εν Ναυπλίω της 10 Μαρτίου 1825 ο υπουργός του Πολέμου Αδάμ Δούκας

5

.....
Πλην απερνόντες οι στρατηγοί Καραϊσκάκης, Χορμοβίται και τζαβελαίοι και χρήστος φωτομάρας, όχι μόνον μας επήραν τα ζώα μας, μας εσκότωσαν όσα απαντούσαν εις λόγκους και εις τα χωριά μας, αλλά και αυτά τα τζόβελά μας και μπακύρια μάς υστέρησαν και μας άφησαν έρημους, περιφερόμενοι εις τα βουνά, [...] Αυτοί ας όψονται την ημέρα κρίσεως ενώπιον του θεού του υψίστου. Περικλείομεν και την διαταγήν του υπουργείου των Πολεμικών, οπού διατάττει τον στρατηγόν Καραϊσκάκην διά να μας επιστρέψη τα 380 σφαχτά οπού εις την πρώτην φορά οπού απέρασεν, και φοβούμενοι το σκληρόν ή το απάνθρωπόν του δεν του την επαρρουσιάσαμεν, και μένομεν καρτερώντες το έλεος της Διοικήσεως.

Εν τω επάνω μαυρομάτι της Ανδρούσης τη 16 απριλλίου 1825

Οι δημογέροντες της επαρχίας Ανδρούσης

6

Προς το σεβαστόν εκτελεστικόν

Οι υπό την οδηγίαν Καραϊσκάκη έπραξαν παντού μεγάλα κακά εις μόνους τους Μεληγαλήτας άρπαξαν τα σημειούμενα, και το χειρότερον ύβρισαν θεία δυστυχώς και διά την τιμήν των είναι χρέος της Διοικήσεως καν να παρηγορήση τους αναξίους δυστυχούντας και επειδή εδώθεν καμμίαν διόρθωση δεν ηδυνάμην να κάμω, διευθύνω τους παραπονούμενος εις Ναυπλίω και ελπίζω ότι θέλει τοις γήνη η πρέπουσα παρηγορία.

Τη 16 απριλλίου 1825 Εν Σκάλα

Ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού

γεώργιος κουντουριώτης, Κ. Πολυχρόνης

Ας δούμε όμως τι και πώς αποκρίνεται απέναντι σ' αυτές τις κατηγορίες ο ίδιος ο Καραϊσκάκης. Πρώτα-πρώτα για τις αρχικές αιτιάσεις των κατοίκων και των προκρίτων της επαρχίας Ανδρούσης. Συγκεκριμένα, ο Καραϊσκάκης υπογράφει την παρακάτω αναφορά προς τη Διοίκηση, μαζί με τους άλλους οπλαρχηγούς:

7

Σεβαστή Διοίκηση

.....
λαβόντες γράμμα του στρ. Γιατράκου και πληροφορηθέντες το κατά τον μεσσηνιακόν κόλπον κίνημα των εχθρών, αμέσως εκινήσαμεν, και φθάσαντες ενταύθα, οπού εύρωμεν τον στρ. Ιωάννην μαυρομιχάλην με το σώμα του μόνον, οι δε άλλοι στρατηγοί είναι εις χωρίον τζιτζιορι μισή ώρα μακριά απ' εδώ. Έχομεν σήμερον τρεις ημέρας οπού δεν ελάβομεν ούτε τρία δράμια ψωμί αλλά ζώμεν με το κρέας που ως όρνεα τόσον εμείς όσον και τα άλλα σώματα.

Ειμείς ήλθομεν με απόφασιν να τους κτυπήσωμεν τους εχθρούς και όχι να τους πολιορκήσωμεν, οι οποίοι βλέποντες τα μπαϊράκια μας ωπισθοδρόμησαν πλησίον εις

τα κάστρα. Με όλον τούτο ημείς αποφασίσαμεν να υπάγωμεν να τους κτυπήσωμε και εκεί που είναι. Πλην καθώς βλέπομεν θα αποτύχωμεν του σκοπού. Επειδή ούτε από τροφάς οικονομούμεθα ούτε από πολεμοφόδια. Ο κόσμος έφυγεν όλος εις τα βουνά. Αδείασαν και τα χωρία και δεν άφησαν τίποτες μέσα, και ούτε ημείς μόνοι μπορούμε να οικονομηθώμεν, ούτε ο φροντιστής ημπορεί να μας οικονομήσει.

Τη 28 φεβρουαρίου 1825

Αβραμιούς οι ευπειθείς Πατριώται Καραϊσκάκις, Χριστόδουλος [———], Αθαν. Πανάς

Όσο δε για τις «ληστρικές» επιδρομές των στρατιωτών, ακούμε πάλι τον ίδιο:

8

Απόκρισις του στρατηγού Καραϊσκάκη

Κύριοι αρχιγραμματαίοι ασπάζομαί σας

από σχεδόν το βράδυ ίδον δύο γράμματά σου. Το ένα διευθυνόμενο προς τον Χριστόδουλον Ποριώτη και το άλλο προς εμέ περί των προβάτων ίδον να με γράφης δεινοπαθώς, ότι τα επήραν ληστρικώς, και έκαμαν και άλλας αταξίας. Όσον διά τα πρόβατα δεν τα πήραν οι στρατιώτες μόνοι τους ούτε ληστρικώς, αλλά τα επήραν με προσταγήν του αρχηγού τους διά να τραφούν τα στρατεύματα της Διοικήσεως, οπού είχαν τόσας ημέρας νηστικοί και λιποθυμισμένοι και αν αυτά δεν τα αποκριθεί η Διοίκησης θα αποκρινόμεθα ημείς. Τους στρατιώτας όμως δεν τους αφήνομεν να πεθάνουν της πείνας και διά ένα κομμάτι κρέας να διαλυθεί το στρατόπεδον. Όσον διά το κοράσιον οπού γράφεις δεν είναι ίδιον των πολεμικών και μάλιστα των στρατιωτών μου, και εις ποίας μάχης και προκειμένου θανάτου να κάμνουν τα τοιαύτα, αυτά είναι διά εσάς οπού κάθεσθε εν ησυχία και ανάπαυση.

Τη 28 Φεβρουαρίου 1825 Αβραμίου

Ο πατριώτης Καραϊσκάκης

Πρώτη και αναγκαία επεξήγηση εκ μέρους του Καραϊσκάκη: δεν τα πήραν ληστρικώς, επειδή απλούστατα: δεν αφήνουμε τους στρατιώτες νηστικούς και λιποθυμισμένους, να πεθάνουν από την πείνα για ένα κομμάτι κρέας, τους στρατιώτες που παλεύουν για την ελευθερία της πατρίδας. Κατά δεύτερο και ίσως σημαντικότερο: δεν τα πήραν μόνοι τους, αλλά με προσταγή του αρχηγού τους, όπου αρχηγός είμαι εγώ ο ίδιος, ο Καραϊσκάκης, άρα με δική μου διαταγή έκαναν ό,τι έκαναν. Η δε τρίτη παρεξήγηση που πρέπει να διαλευκανθεί είναι σχετικά με την κοπέλα. Και εδώ ο Καραϊσκάκης είναι κατηγορηματικός: δεν είναι μια τέτοια πράξη γνώρισμα των στρατιωτών μου αυτά είναι για εκείνους που «κάθονται εν ησυχία και ανάπαυση».

Για να είμαστε όμως σωστοί και αντικειμενικοί απέναντι σε όλα αυτά, πρέπει να ομολογήσουμε πως, ακόμα και υπερβολικά ή διογκωμένα να είναι τα παράπονα και οι κατηγορίες των Μεσσηνίων, δεν παύουν να ανταποκρίνονται λίγο ή πολύ στην όποια αλήθεια των συμβάντων· στην αλήθεια και, ταυτόχρονα, στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής. Γιατί στιγμή δεν πρέπει να ξεχνούμε πως οι συνθήκες είναι αυτές ενός πολέμου, με στρατό όχι τακτικό, με στρατιώτες που βρίσκονται και πολεμούν μακριά από τις οικογενειακές τους εστίες, κάτω από συνθήκες αντίξοες τόσο ως

προς την πολεμική δράση όσο και σχετικά με τον ανεφοδιασμό, και με έναν νέο αντίπαλο που έχει καταφθάσει να ενισχύσει το πολεμικό σώμα των Τούρκων, τους Αιγύπτιους. Δεν πρόκειται επομένως για παράθεση δικαιολογιών της όποιας αρνητικής δράσης τους, αλλά για λεπτομέρειες που πρέπει να φωτίσουν το σκηνικό του πολέμου σ' εκείνη την ιστορική στιγμή.

Ένας στρατός όμως διαθέτει αρχηγό, και ο αρχηγός είναι εκείνος που δίνει το στίγμα του σε όσους έχει υπό τις διαταγές του, επομένως κρίνεται ο ίδιος και μόνον ο ίδιος για κάθε μία από τις ενέργειες του στρατεύματός του.

Ο Καραϊσκάκης δεν αρνείται καμία από τις κατηγορίες που τους (του) προσάπτουν. Ούτε τις αποσιωπά, όπως κάλλιστα θα μπορούσε να κάνει, με την εύλογη δικαιολογία πως πρόκειται για πόλεμο, άρα όλα συγχωρούνται. Βρίσκει το θάρρος και την τόλμη να απαντήσει. Και, κυρίως, αναλαμβάνει την ευθύνη. Ο πόλεμος είναι μια ιδιάζουσα πτυχή της ανθρώπινης ζωής, κατά την οποία έρχονται στο φως και παράλληλα μεγεθύνονται οι αρετές όπως, βέβαια, και τα όποια ελαττώματα. Το θάρρος μπορεί να μετουσιωθεί σε γενναιότητα και ηρωισμό, η αγάπη για την πατρίδα σε πνεύμα αυτοθυσίας, ο έξυπνος νους σε στρατηγική ευφυΐα. Αλλά και η διστακτικότητα σε δειλία, η σύνεση σε καιροσκοπισμό, η αμφιβολία σε δωσιλογισμό. Όσο κι αν ακούγεται σκληρό, ο πόλεμος δείχνει τον άντρα (παραφράζουμε: «πόλεμος άνδρα δείκνυσιν»). Και ας μην ξεχνάμε στιγμή τι έγραψε ο Παπαρρηγόπουλος για τον Καραϊσκάκη: «Ο γιος της καλογριάς ήταν αλαβάστρινο βάζο (*αγγείον αλαβάστρινον*) και η ομορφιά του μπορούσε να αναδειχθεί μόνο με τη φωτιά μέσα του (*ου το κάλλος δεν ηδύνατο να αποβή κατάδηλον εμμή ότε ήπτετο φλόξ εντός αυτού. [...] Τοιούτος ην και ο Καραϊσκάκης*)».

Από την άλλη, ωστόσο, θα αντέτεινε κανείς την απορία και πιθανόν την εύλογη διαμαρτυρία πως ίσως δεν είναι αρκετή η ομολογία, η έστω ντόμπρα ομολογία του Καραϊσκάκη, για να αρθούν ή μετριαστούν οι αμαρτίες του και κατά συνέπεια να εξαγνιστεί η προσωπικότητά του, από τη στιγμή μάλιστα που οι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οι επαίσχυντες εμφύλιες πράξεις έρχονται σαν συνέχεια, μπορεί και σαν συμπλήρωμα, της όχι και τόσο θετικής προεπαναστικής του δράσης.

Προσπάθεια ιστορικής ή λογοτεχνικής ανάνηψης δεν είναι δυνατόν ούτε θεμιτό να επιχειρηθεί. Η επίσημη Ιστορία διαθέτει τα εργαλεία για να αποτιμήσει ανάλογα το ποιόν του ήθους κάθε ήρωα και να ορίσει τη θέση που τους αξίζει στο εθνικό κάδρο. Αυτό μάλλον που πρέπει να επισημανθεί για τη συγκεκριμένη περίπτωση είναι πως η εν λόγω δράση του Καραϊσκάκη στα χρόνια του Εμφυλίου μπορεί να αποτελέσει ένα επιπλέον κλειδί, ώστε να φωτιστεί ο δρόμος του γιου της καλογριάς κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Ένας δρόμος που σηματοδοτήθηκε από τη μεταμορφωτική του πορεία από τα διαβολικά σκοτάδια στην περίοπτη θέση ενός πανεθνικού ήρωα. Και κάτι τέτοιο μόνον ως ελάχιστο δεν μπορεί να λογιστεί, καθώς υπήρξε ο μόνος αγωνιστής του '21 που, πέρα από τους όποιους ορατούς εχθρούς και αντιπάλους είχε να αντιμετωπίσει, κατάφερε να κατανικήσει τον δυσκολότερο: τον ίδιο του τον εαυτό, είτε ως προς το ασθενικό του σώμα είτε ως προς την αμφιταλαντευόμενη συνείδησή του.

Εν ολίγοις και ολοκληρώνοντας. Οι φλόγες του Αγώνα, ο ανιδιοτελής πέρα ως πέρα αγώνας του για την ελευθερία της Ελλάδας (ας μην ξεχνάμε την κρίση του Νι-

κόλαου Κασομούλη για τον αρχιστράτηγο: «μούλος ξεμούλος, αυτός θα μας λευτερώσει») και, βέβαια, η φιλοτιμία, η ευθυκρισία και το υψηλό αίσθημα ευθύνης ανέδειξαν το ανάστημα του Καραϊσκάκη ακόμα κι αυτά τα ζοφερά χρόνια των εμφυλίων πολέμων. Του αγωνιστή, που από τα χείλη του ακούστηκαν τα ανεπανάληπτα και πλέον πατριωτικά λόγια: «Η πατρίς είναι μία παντού είναι ο αυτός αγών ή Ρούμελη ή Πελοπόννησος, το ίδιο κάνει!»

Περίληψη

Μέσα από αρχειακές πηγές, η παρούσα μελέτη παρουσιάζει τις αρετές του χαρακτήρα του Γεώργιου Καραϊσκάκη, που τον ανέδειξαν ακόμα και στη ζοφερή περίοδο των εμφυλίων συγκρούσεων ως πανεθνικό ήρωα.

Η σκιαγράφηση της μορφής του «Αχιλλέα της Ρωμιοσύνης» στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Στέφανος Γ. Κούτρας* – Ελισάβετ Ξενιτίδου** –
Ιωάννα Τριανταφύλλου***

1. Εισαγωγή – Μεθοδολογία της έρευνας

Η παρούσα εργασία κατατείνει στην ενημέρωση της επιστημονικής κοινότητας σχετικά με την παρουσίαση της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Για τον σκοπό αυτό, διερευνήθηκαν τα σχολικά εγχειρίδια διαφόρων γνωστικών αντικειμένων και στις δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης προς εξαγωγή συμπερασμάτων. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Δημοτικό Σχολείο) μελετήθηκαν τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, της Γλώσσας, του Ανθολογίου Λογοτεχνικών Κειμένων, της Μελέτης Περιβάλλοντος, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, των Θρησκευτικών, της Γεωγραφίας, των Εικαστικών, της Θεατρικής Αγωγής και της Μουσικής όλων των τάξεων. Αναφορές σχετικές με τον Καραϊσκάκη εντοπίστηκαν στα εγχειρίδια της Ιστορίας του νεότερου και σύγχρονου κόσμου της Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου, της Γλώσσας Α', Β' και Δ' τάξης, της Μελέτης Περιβάλλοντος της Α' και Γ' τάξης, του Ανθολογίου Λογοτεχνικών Κειμένων της Α' τάξης, της Θεατρικής Αγωγής των Ε'-Στ' τάξεων, καθώς και της Ιστορίας της Στ' τάξης, η οποία άλλωστε περιλαμβάνει τις εξελίξεις και τα γεγονότα του σύγχρονου και του νεότερου κόσμου, ξεκινώντας από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση διερευνήθηκαν τα σχολικά εγχειρίδια όλων των τάξεων Γυμνασίου, Γενικού και Επαγγελματικού Λυκείου. Ειδικότερα, στο Γυμνάσιο μελετήθηκαν τα σχολικά βιβλία της Ιστορίας, της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, της Ιστορίας Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, της Νεοελληνικής Γλώσσας, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, των Θρησκευτικών και της Αισθητικής Αγωγής (Εικαστικά, Μουσική), ενώ στο Γενικό και το Επαγγελματικό Λύκειο τα αντικείμενα της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, της Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, της Φιλοσοφίας, της Ιστορίας των Κοινωνικών Επιστημών, της Κοινωνιολογίας και της Πολιτικής Παιδείας. Όσον αφορά στη βαθμίδα του

* Δρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων – Πρόεδρος της Πανθεσσαλικής Στέγης

** Δασκάλα – Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΕΚΠΑ

*** Κλασική Φιλολόγος ΕΚΠΑ, MSc

Γυμνασίου, καταγραφές σχετικές με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη ανιχνεύτηκαν στα εγχειρίδια της Νεοελληνικής Γλώσσας (Α΄ τάξης), στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Α΄ τάξης), στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Α΄, Β΄, Γ΄ τάξης) και της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας (Γ΄ τάξης), ενώ αναφορικά με τη βαθμίδα του γενικού και επαγγελματικού Λυκείου, αναφορές για τον ήρωα ανευρέθησαν στην Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, από το 1815 έως σήμερα (Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου και Δ΄ τάξη Εσπερινού Λυκείου, μάθημα γενικής παιδείας) και στην Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου από το 1453 έως σήμερα (Α΄ τάξη ημερήσιου και εσπερινού Επαγγελματικού Λυκείου). Επιχειρείται, ακόμα, η καταγραφή της συσχέτισης των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών με τα σχολικά εγχειρίδια, όσο αναφορά στη μορφή του ήρωα. Παρουσιάζονται ενδεικτικές προτάσεις για την προσέγγιση και τη διδακτική αξιοποίηση της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη – και κατ' επέκταση όλων των ηρώων της Επανάστασης – στο σύγχρονο σχολείο του 21ου αιώνα. Εξάγονται τα ευρήματα και καταγράφονται τα συμπεράσματα της έρευνας. Στο παράρτημα παρατίθενται αποσπάσματα από εργασίες μαθητών της Στ΄ τάξης του Δημοτικού σχολείου με θέμα τον ήρωα Γεώργιο Καραϊσκάκη.

2. Η σκιαγράφηση της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Από την Α΄ Δημοτικού έως και την Ε΄ τάξη, οι αναφορές που εντοπίζονται στα σχολικά εγχειρίδια για τον ήρωα Γεώργιο Καραϊσκάκη είναι κυρίως εικόνες, ενώ μια ουσιαστικότερη επαφή των μαθητών με την προσωπικότητα και τη δράση του οπλαρχηγού γίνεται στη Στ΄ Δημοτικού με το βιβλίο της Ιστορίας, στο οποίο υπάρχει συγκεκριμένο κεφάλαιο για τους αγώνες του. Στις μικρές τάξεις (Α΄ και Β΄ Δημοτικού) άλλωστε, η επαφή των μαθητών με την ιστορία και τους ήρωές της, έγκειται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο ο εκπαιδευτικός θα επιλέξει να παρουσιάσει τα θέματα. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να πάρει αφορμή από τις εικόνες που υπάρχουν στα εγχειρίδια, να συζητήσει με τα παιδιά σχετικά με τους ελληνικούς αγώνες με σκοπό την ελευθερία και να συνδέσει τα μαθήματα της Γλώσσας, των Εικαστικών και της Μελέτης Περιβάλλοντος (διαθεματική προσέγγιση).

Η μορφή του Γ. Καραϊσκάκη εμφανίζεται αρχικά στο βιβλίο της Γλώσσας της Α΄ Δημοτικού, στην έβδομη ενότητα, στο κεφάλαιο για τη γιορτή της 25ης Μαρτίου.¹ Πρόκειται για μια εικόνα από το στρατόπεδο του Γ. Καραϊσκάκη του γνωστού πίνακα του Θεόδωρου Βρυζάκη «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη». ² Ο πίνακας απεικονίζει το στρατόπεδο του αγωνιστή στο Φάληρο κατά την προετοιμασία των Ελλήνων τον Απρίλιο του 1827 με σκοπό την κατάληψη της Αθήνας. Ο εκπαιδευτι-

Θεόδωρος Βρυζάκης, *Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη*, 1855, λάδι σε μουσαμά, 145x178 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (σημειώσεις 2, 19, 29)

κός παροτρύνεται, σύμφωνα με το βιβλίο του δασκάλου,³ να συζητήσει με τα παιδιά σχετικά με την ενδυμασία, τα όπλα και άλλα χαρακτηριστικά της εποχής και να οργανώσει μία επίσκεψη σε ένα Ιστορικό, Ναυτικό ή Λαογραφικό μουσείο, ώστε να εντοπιστούν βιωματικά από τους μαθητές στοιχεία της καθημερινής ζωής των ανθρώπων εκείνης της περιόδου.

Στο Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων της Α' και Β' Δημοτικού, στην όγδοη ενότητα που τιτλοφορείται «Από την Ελληνική ιστορία»,⁴ υπάρχει το κείμενο της Αγγελικής Βαρελλά «Ο αγωνιστής με την πένα», που αναφέρεται στον Διονύσιο Σολωμό. Σε αυτό μνημονεύεται ο Γ. Καραϊσκάκης ως ήρωας του '21, που συνέβαλε στην απελευθέρωση της πατρίδας και μας χάρισε την ελευθερία μας. Στις δραστηριότητες που συνοδεύουν το κείμενο προτείνεται η ερώτηση «Τι οφείλουμε στους ήρωες και γιατί;».⁵

Έπειτα δίνεται η εικόνα με τον τίτλο «Ελληνόπουλο» του ζωγράφου Αλεξάντρ-Μαρί Κολέν,⁶ το οποίο είναι ντυμένο με όπλα και φορεσιά της εποχής και ζητείται από τους μαθητές να σκεφτούν ποιος ήρωας μπορεί να είναι, να διηγηθούν ή να ζωγραφίσουν μια ιστορία γι' αυτόν. Ο πίνακας αποδίδει με αβρότητα το δράμα της παιδικής ηλικίας σε καιρούς δύσκολους και ταυτόχρονα, το υψηλό φρόνημα με το οποίο διαπότιζε ο αγώνας της ανεξαρτησίας τις νεότερες γενιές. Το βιβλίο του δασκάλου προτείνει να βρουν οι μαθητές έργα ζωγραφικής με θέμα την Ελληνική Επανάσταση και να τα ταξινομήσουν θεματικά (για παράδειγμα «μάχες», «γεγονότα»), στολίζοντας την τάξη ή εκθέτοντας το υλικό στη γιορτή για την 25η Μαρτίου.⁷

Alexandre M. Colin, *Ελληνόπουλο*, 1829-30, ελαιογραφία, 44x38 εκ., δωρεά Θεοδώρου Ι. Καράλλη, Μουσείο Μπενάκη (σημείωση 6)

Στη Μελέτη Περιβάλλοντος της Α' τάξης,⁸ στην ενότητα «Πώς ανακαλύπτω την ιστορία του τόπου μου», στο δεύτερο κεφάλαιο «25η Μαρτίου: διπλή γιορτή», παρουσιάζεται μια εικόνα της τοιχογραφίας του Φώτη Κόντογλου, η οποία κοσμεί τοίχο του Δημαρχείου Αθηνών και απεικονίζει τους ήρωες Αθανάσιο Διάκο, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, Γεώργιο Καραϊσκάκη και Ανδρέα Μιαούλη.⁹ Σύμφωνα με το βιβλίο του δασκάλου, στόχος του κεφαλαίου είναι οι μαθητές να πληροφορηθούν, να συζητήσουν και να ευαισθητοποιηθούν για τη γιορτή της 25ης Μαρτίου καθώς και να προετοιμαστούν για τη συμμετοχή τους σε αντίστοιχες εκδηλώσεις του σχολείου για την επέτειο.¹⁰ Μέσω της παρατήρησης των εικόνων και της συζήτησης, πραγματοποιείται η σύνδεση της ιστορίας με την τέχνη.

Φώτης Κόντογλου, 1938-1939, Τοιχογραφία στην αίθουσα του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου στο Δημαρχείο της Αθήνας (σημείωση 9)

Στη δέκατη όγδοη ενότητα του βιβλίου της Γλώσσας της Β' Δημοτικού με τίτλο «Ένα βιβλίο που σε ταξιδεύει»,¹¹ κάτω από το κείμενο «Γράφουμε για την Ελλάδα»,

Διονύσιος Τσόκος, Προσωπογραφία του Γεωργίου Καραϊσκάκη, ελαιογραφία σε μουσαμά διαστάσεων 80x100 εκ., 1861, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (σημειώσεις 12, 22)

προβάλλεται ως ερέθισμα η προσωπογραφία του Γ. Καραϊσκάκη του ζωγράφου Δ. Τσόκου,¹² δίπλα στους ήρωες Μακρυγιάννη και Μαντώ Μαυρογένους, ενώ υπάρχουν ερωτήσεις σχετικές με τη γιορτή της 25ης Μαρτίου και τους ήρωες της Επανάστασης. Το βιβλίο του δασκάλου παρακινεί τον εκπαιδευτικό να επεξεργαστεί στην τάξη κι άλλο σχετικό υλικό.¹³

Επόμενη αναφορά στη μορφή του Γ. Καραϊσκάκη εντοπίζεται στη Γ' Δημοτικού και στο βιβλίο της Μελέτης Περιβάλλοντος, στην έβδομη ενότητα «Ο πολιτισμός μας», στο τέταρτο κεφάλαιο «Ο πολιτισμός σε κάθε βήμα».¹⁴ Στόχος είναι να έρθουν οι μαθητές σε επαφή με βασικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού της Ελλάδας και να κατανοήσουν τον πολιτισμό ως συνεχή αλληλεπίδραση εποχών και λαών.¹⁵ Υπό αυτή την οπτική, παρατίθενται στο βιβλίο στίχοι από το τραγούδι «Δέκα παλικάρια» του Μάνου Λοϊζου και του Λευτέρη Παπαδόπουλου (1970), που γράφτηκε την περίοδο της Στρατιωτικής Δικτατορίας στην Ελλάδα και στο οποίο ο Καραϊσκάκης λειτουργεί ως σύμβολο των αγώνων και της ελευθερίας.

*Δέκα παλικάρια στήσανε
χορό στου Καραϊσκάκη το
κονάκι...*

Θεόδωρος Βρυζάκης, 1858, *Η Ελλάς Ευγνωμονούσα*, λάδι σε μουσαμά, διαστάσεων 215x157 εκ., Κληροδότημα Μαρίας Υψηλάντη, Εθνική Πινακοθήκη (σημείωση 17)

Ο εκπαιδευτικός, παρακινούμενος από αυτή την αναφορά, μπορεί να συνδέσει την ιστορία με την τέχνη, μέσα από ποικίλες δραστηριότητες.

Στη Γλώσσα της Δ' Δημοτικού, στην εισαγωγική εικόνα της δωδέκατης ενότητας «Χαίρε, ω χαίρε, Ελευθεριά!»,¹⁶ παρατηρούμε τη μορφή του Γ. Καραϊσκάκη ανάμεσα στους υπόλοιπους ήρωες της Επανάστασης, στον πίνακα του Θ. Βρυζάκη «Η Ελλάς Ευγνωμονούσα».¹⁷ Η Ελλάδα ως αρχαία κόρη, υπερυψωμένη πάνω σε σύννεφο, απλώνει τα χέρια της σε μια κίνηση εναγκαλισμού και προστασίας όλων όσων με θυσίες και αγώνες βοήθησαν στην απελευθέρωσή της. Στο ίδιο

κεφάλαιο, το όνομα του οπλαρχηγού καταγράφεται μεταξύ άλλων αγωνιστών της Επανάστασης.¹⁸ Οι μαθητές παρακινούνται να μιλήσουν για τον ήρωα που θαυμάζουν περισσότερο, να βρουν υλικό και να φτιάξουν μία αφίσα γι' αυτόν, καθώς και να αναζητήσουν πληροφορίες για κάποιον ήρωα που έδρασε στην περιοχή τους και να δημιουργήσουν ένα αφιέρωμα γι' αυτόν. Πραγματοποιείται με αυτόν τον τρόπο μια

σύνδεση της γενικής με την τοπική ιστορία, η οποία, ως μεθοδολογική προσέγγιση συμβάλλει στην εις βάθος κατανόηση της γενικής ιστορίας, με την οποία βρίσκεται σε άμεσο συσχετισμό. Ακόμα, ενισχύονται οι δεσμοί των μαθητών με τον τόπο στον οποίο ζουν, διατηρώντας την πολιτισμική φυσιογνωμία του. Το έδαφος γίνεται προσφορότερο για την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και συνείδησης διά μέσου του βιωματικού χαρακτήρα της εργασίας. Επιπροσθέτως, καλλιεργούνται πολλαπλές δεξιότητες των μαθητών, εφόσον ερευνώντας για τις πληροφορίες, καλλιεργούν την κριτική ικανότητά τους, εντοπίζουν, επιλέγουν, αξιολογούν και αξιοποιούν τις κατάλληλες πηγές πληροφόρησης.

Στο βιβλίο της Θεατρικής Αγωγής για την Ε' και Στ' Δημοτικού, στην όγδοη ζώνη «Αυτοσχεδιασμός», εντοπίζεται η εικόνα του πίνακα του Θ. Βρυζάκη «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη»,¹⁹ με τη δεύτερη δραστηριότητα στην «Περιοχή της φαντασίας», η οποία τιτλοφορείται «Σκλάβοι και τυράννοι» να προτρέπει τους μαθητές να χωρίσουν σε ομάδες σκλάβων από τη μία και τυράννων από την άλλη.²⁰ Σε αυτήν τη δραστηριότητα, η πρώτη προσπάθεια απελευθέρωσης των σκλάβων βασίζεται σε ατομικές δράσεις και καταπνίγεται από την ομάδα των τυράννων, ενώ η επόμενη προσπάθεια βρίσκει τους σκλάβους ενωμένους, να ορθώνουν το ανάστημά τους και να καταλύουν τον ζυγό των τυράννων.

Η ουσιαστική επαφή των μαθητών με την προσωπικότητα και τη δράση του Γ. Καραϊσκάκη επιχειρείται στην Στ' Δημοτικού με το σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας. Στην τρίτη ενότητα «Η Μεγάλη Επανάσταση (1821-1830)» συμπεριλαμβάνεται ξεχωριστό κεφάλαιο για τους αγώνες του Καραϊσκάκη (δέκατο τρίτο κεφάλαιο «Οι αγώνες του Καραϊσκάκη»):²¹ Στην αρχή του κεφαλαίου παρατηρούμε την προσωπογραφία του Γ. Καραϊσκάκη.²² Στόχος του συγκεκριμένου κεφαλαίου, σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, είναι οι μαθητές να κατανοήσουν το σχέδιο δράσης του Καραϊσκάκη για την αποκοπή του εφοδιασμού του τουρκικού στρατού. Οι ειδικοί διδακτικοί στόχοι στο βιβλίο του δασκάλου τονίζουν πως πρέπει οι μαθητές να αντιληφθούν τη σημασία των μαχών που έδωσε ο Καραϊσκάκης εναντίον των Τούρκων, να κατανοήσουν πως, ενώ δε διέθετε εμπειρία στον τακτικό πόλεμο, έκρινε ορθά πως η μάχη της Ακρόπολης δεν έπρεπε να πραγματοποιηθεί, αλλά και να μάθουν πως, παρά τη διαφωνία του για τη διενέργεια της μάχης κι ενώ ήταν άρρωστος, ο Καραϊσκάκης δε δίστασε να συμμετάσχει στη συμπλοκή που του στοίχισε τη ζωή.²³

«[...] Τότε διορίστηκε από την επαναστατική Κυβέρνηση αρχιστράτηγος στη Στερεά Ελλάδα ο οπλαρχηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης και στάλθηκε ν' αντιμετωπίσει τον Κιουταχή. Ο Καραϊσκάκης, πρώην κλέφτης και έπειτα αρματολός στην περιοχή αυτή, είχε μεγάλη πολεμική πείρα. Για **αντιπερισπασμό** κατευθύνθηκε τον Οκτώβριο του 1826 στην περιοχή της Στερεάς, προκειμένου να ξεσηκώσει τα μέρη που είχαν υποταχθεί και να παρεμποδίσει τον ανεφοδιασμό των Τούρκων από τη Θεσσαλία αναγκάζοντάς τους να αποσύρουν στρατεύματα από την πολιορκία της Ακρόπολης.

Ο Καραϊσκάκης νίκησε τις οθωμανικές δυνάμεις στο Δίστομο καθώς και σε επταήμερη μάχη που έδωσε εναντίον τους στην ορεινή Αράχοβα, το Νοέμβριο του 1826. Έως τις αρχές του 1827 είχε κατορθώσει να εκδιώξει τα οθωμανικά στρατεύματα από το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς Ελλάδας. Έσπευσε τότε στην Αττική για να βοηθήσει τους πολιορκημένους αγωνιστές και στρατοπέδευσε στο Κερατσίνι. Οι Άγγλοι

αξιωματικοί Τσωρτς και Κόχραν, στους οποίους η κυβέρνηση είχε αναθέσει την αρχηγία των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων της στεριάς και της θάλασσας, αποφάσισαν να επιτεθούν αμέσως εναντίον των Τούρκων, για να σωθεί η Ακρόπολη.

Ωστόσο, την παραμονή της επίθεσης μια μικρή συμπλοκή στα ακριανά φυλάκια δυνάμωσε απρόσμενα και εξελίχθηκε σε μάχη. Ο Καραϊσκάκης, που ήταν άρρωστος στη σκηνή του με πυρετό, όρμησε με το αλόγό του στον τόπο της σύγκρουσης αλλά τραυματίστηκε θανάσιμα και ξεψύχησε την επόμενη μέρα. Ήταν 23 Απριλίου του 1827. Λίγο πριν πεθάνει, συνέστησε στους συγκεντρωμένους οπλαρχηγούς να έχουν ομόνοια και να συνεχίσουν τον αγώνα για την ελευθερία της Ελλάδας.

Ο απρόσμενος θάνατος του Καραϊσκάκη, που ήταν εξαιρετικά αγαπητός στους στρατιώτες του, έριξε το ηθικό των πολεμιστών. Η σύγκρουση κατέληξε σε μεγάλη καταστροφή του ελληνικού στρατεύματος. Σημαντικοί Έλληνες οπλαρχηγοί, όπως ο Γεώργιος Δράκος και ο Λάμπρος Βέικος αλλά και πάνω από χίλιοι αγωνιστές έχασαν τη ζωή τους ενώ η Ακρόπολη παραδόθηκε το Μάιο του 1827 στους Τούρκους πολιορκητές της».

Στο Τετράδιο Εργασιών της Ιστορίας οι μαθητές καλούνται να αναζητήσουν σε εγκυκλοπαίδειες και στο διαδίκτυο πληροφορίες για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη καθώς και να βρουν, με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού και των συμμαθητών τους, τρόπους με τους οποίους το ελληνικό κράτος έχει τιμήσει τον σπουδαίο αγωνιστή.²⁴

Στο τέλος του μαθήματος παρατίθενται κάποιες πηγές προς επεξεργασία. Η πρώτη πηγή είναι μια επιστολή του Γεωργίου Σισίνη προς «τον εξοχώτατον Α' Στόλαρχον, προς τον εξοχώτατον Αρχιστράτηγον και προς τους γενναιοτάτους Οπλαρχηγούς και στρατιώτας, τους συγκροτούντας το Στρατόπεδον της Αττικής» στην οποία εξυμνείται η θυσία του Καραϊσκάκη και αναφέρεται η τελευταία του επιθυμία για τη σωτηρία της Αθήνας.²⁵ Ο αρχηγός της Ρούμελης μακαρίζεται για τη συνολική του συμβολή στον Αγώνα.

[...] και αφήνοντας την τελευταία του πνοή, τίποτε άλλο δεν παρήγγειλε από τη διάσωση της Αθήνας. Ελλάδα! Πένθησε τον πολύτιμό σου Καραϊσκάκη. Ελληνίδες! Μαυροφορέστε για τον υπερασπιστή της τιμής σας! Φιλέλληνες! Έλληνες στρατιώτες! Γογγύζετε για τον ανδρείο συστρατιώτη σας [...].

Στη δεύτερη πηγή διαβάζουμε ένα απόσπασμα, σε απόδοση στα νέα ελληνικά, από τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, στο οποίο περιγράφεται λιτά και περιεκτικά ο χαμός του πολεμιστή.²⁶

Άναψε πολύ ο πόλεμος. Ήρθε και ο Καραϊσκάκης και του λέω: “Τραβήξου πίσω να σταματήσει ο πόλεμος διότι το βράδυ θα κινηθούμε. Μου λέει Μείνε εδώ με τους άντρες κι εγώ φεύγω”. Τότε, σε λίγο μαθαίνω ότι ο Καραϊσκάκης χτυπήθηκε. Πηγαίνω εκεί. Μαζευτήκαμε όλοι εκεί. Μας είπε με χωρατά: “Εγώ πεθαίνω όμως εσείς να είστε μονιασμένοι και να στηρίζετε την πατρίδα”. Τον μετέφεραν στο καράβι. Τη νύχτα ξεψύχησε και τον πήγαν στην Κούλουρη και τον έθαψαν.

Η τρίτη πηγή είναι ένα δημοτικό τραγούδι από το βιβλίο του Δημήτρη Σταμέλου «Ο

θάνατος του Καραϊσκάκη»,²⁷ στο οποίο προβάλλεται η αυταπάρνηση του οπλαρχηγού, αφού προσπαθεί να υποβαθμίσει τη σοβαρότητα του τραύματός του, για να μην επηρεάσει το ηθικό των συμπολεμιστών του.

*Έλληνες μην κιοτεύετε, Έλληνες μη σκορπάτε,
Εγώ δεν έχω τίποτε, μόν' είμαι λαβωμένος.
Για πάρτε με και σύρτε με στο έρημο τσαντήρι,
Να πλύνω τη λαβωματιά και πάλ' οπίσω νάρθω.*

Επιπροσθέτως, παρατίθενται και εικόνες ως υλικό προς επεξεργασία. Η πρώτη δείχνει τον πίνακα του Π. Ζωγράφου «Η πολιορκία των Αθηνών»,²⁸ η οποία αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες συγκρούσεις με τον εχθρό στη Στερεά Ελλάδα και είχε έξοχη συμβολική σημασία, αφού η Αθήνα, αν και μικρή πόλη τότε, εξακολουθούσε να αποτελεί σύμβολο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Η δεύτερη εικόνα είναι ο πίνακας του Θ. Βρυζάκη «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη»,²⁹ και η τρίτη «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη» από το αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.³⁰

Παναγιώτης Ζωγράφος, 1826-27, *Η πολιορκία των Αθηνών* (σημείωση 28)

Αλέξανδρος Ησαΐας, 1839, *Η Μάχη των Αθηνών το 1827 και ο θάνατος του Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Αποθετήριο Ιστορικής & Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (σημείωση 30)

Ως επιπλέον πηγή στο βιβλίο του δασκάλου προτείνεται ένα απόσπασμα από το βιβλίο «Επίλεκτες βασικές πηγές της ελληνικής επανάστασεως» του Α. Βακαλόπουλου, στο οποίο παρουσιάζονται οι τελευταίες στιγμές του Γ. Καραϊσκάκη όπως τις αναφέρει ο Ν. Κασομούλης.³¹

[...] πλην, εάν πεθάνω, σας παραγγέλλω, εσάς μάλιστα τους παντοτινούς συναγωνιστάς μου, να μένετε ομονοιασμένοι και αχώριστοι· διότι έχετε πολλούς αντιζήλους να παλεύσετε. [...]

Τα ερωτήματα που απευθύνονται στους μαθητές στο τέλος του κεφαλαίου τους παρακινούν να σκεφτούν και να απαντήσουν, στηριζόμενοι και στις πηγές, «Ποιο ήταν το σχέδιο του Καραϊσκάκη για να νικήσει τον Κιουταχή;» και «Ποια είναι τα συναισθήματα που κυρίευσαν τους Έλληνες μόλις πληροφορήθηκαν τον θάνατο του Καραϊσκάκη;»

3. Η σκιαγράφιση της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη στα σχολικά εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

3.1 Γυμνάσιο

Στη Νεοελληνική Γλώσσα της Α΄ τάξης,³² στην πέμπτη ενότητα για το μαγικό κόσμο του Θεάτρου και του Κινηματογράφου, στο πρώτο κείμενο με τίτλο «Η παράσταση», απόσπασμα από το βιβλίο του Κυριάκου Ντελόπουλου, «Ο Άκης και οι άλλοι», γίνεται επιγραμματική αναφορά, μεταξύ άλλων σπουδαίων αγωνιστών, του ονόματος του Γ. Καραϊσκάκη. Πρόκειται για κείμενο αφηγηματικό, έντονα παραστατικό, με γρήγορο ρυθμό και κωμικό, οικείο ύφος που αναφέρεται σε μία θεατρική σχολική παράσταση μαθητών δημοτικού σχολείου που υποδύονται τους σπουδαίους ήρωες του 1821 ντυμένα φουστανελάδες, και συγκεκριμένα, [...] «τον Κολοκοτρώνη, τον Μπότσαρη, τον Καραϊσκάκη, τον Νικηταρά» [...], οι οποίοι βγάζουν τα σπαθιά επί σκηνής και πολεμούν τους Τούρκους. Το αφηγηματικό κείμενο, καθώς αποτελεί εξιστόρηση της δράσης των ηρώων, εμπεριέχει δράση και εξέλιξη,³³ στοιχεία διάχυτα σε όλο το απόσπασμα, μαζί με χιουμοριστικά επεισόδια και ανατροπές, όπως εκεί που αναφέρεται ότι,

[...] κι έπεσε κατά λάθος το πανί κι άρχισαν τα παλαμάκια γιατί νόμισαν πως τελείωσε “και βγήκε ο Καραϊσκάκης με το σπαθί και τους είπε έχει κι άλλο” και σήκωσαν οι φουστανελάδες το πανί, αλλά σκάλωσε στο δέντρο [...].

Στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* της Α΄ τάξης,³⁴ στην ενότητα της «εθνικής ζωής» που αναφέρεται σε γεγονότα και πράξεις που συνδέονται με την ιστορία της νεότερης Ελλάδας και τους αγώνες του Ελληνισμού για την ανεξαρτησία του, με εστίαση στον Αγώνα του 1821, το κορυφαίο γεγονός του σύγχρονου Ελληνισμού, αρχής γενομένης από τα χρόνια των κλεφτών, ξεχωρίζει το δημοτικό, κλέφτικο και μάλιστα αλληγορικό τραγούδι, «Ένας αϊτός περήφανος», προερχόμενο από τη συλλογή του μεγάλου λαογράφου Ν. Γ. Πολίτη *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*.³⁵ Στο τραγούδι, μολοντί δεν υπάρχει άμεση αναφορά του ονόματος του Γ. Καραϊσκάκη, ωστόσο η εικόνα του στο τέλος του μαθήματος, από τον πίνακα του ζωγράφου Γεωργίου Μαργαρίτη, «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ορμά έφιππος προς την Ακρόπολη»,³⁶ τον συνδέει, εμμέσως πλην σαφώς, με το μοτίβο του αϊτού ως αλληγορικής απεικόνισης του περήφανου κλέφτη που από περηφάνια και αξιοπρέπεια δεν εγκαταλείπει τον αγώνα. Ειδικότερα στο τραγούδι, ο περήφανος και λεβέντης αϊτός ταυτίζεται με τον γενναίο κλέφτη της περιόδου της Τουρκοκρατίας, αντιπροσωπευτικό δείγμα του οποίου ήταν ο Γ. Καραϊσκάκης (κλέφτης αρχικά και μετέπειτα σπουδαίος αρματολός και στρατάρχης της Ελληνικής Επανάστασης

Γεώργιος Μαργαρίτης, 1844, *Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ορμά έφιππος προς την Ακρόπολη*, Συλλογή Ιδρύματος Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη (σημειώσεις 36, 39)

του 1821), ο οποίος επιμένει να συνεχίζει τον αγώνα του ακόμα και μέσα στις αντίξοες καιρικές συνθήκες του χειμώνα.

*Ένας αϊτός περήφανος, ένας αϊτός λεβέντης
από την περηφάνια του κι από τη λεβεντιά του,
δεν πάει τα κατώμερα να καλοξεχειμάσει,
μόν' μένει απάνω στα βουνά, ψηλά στα κορφοβούνια.
Κι έριξε χιόνια στα βουνά και κρούσταλλα στους κάμπους,
εμάργωσαν τα νύχια του κι επέσαν τα φτερά του.
Κι αγνάντιο βγήκε κι έκατσε, σ' ένα ψηλό λιθάρι,
και με τον ήλιο μάλωνε και με τον ήλιο λέει:
«Ήλιε, για δε βαρείς κι εδώ σ' τούτη την αποσκιούρα,
να λιώσουνε τα κρούσταλλα, να λιώσουνε τα χιόνια,
να γίνει μια άνοιξη καλή, να γίνει καλοκαίρι,
να ζεσταθούν τα νύχια μου, να γιάνουν τα φτερά μου,
να 'ρθούνε τ' άλλα τα πουλιά και τ' άλλα μου τ' αδέρφια».*

Σύμφωνα με τους στόχους του μαθήματος στο βιβλίο του εκπαιδευτικού,³⁷ ένας εκ των οποίων είναι η γνωριμία με τους αγώνες των κλεφτών και των αρματολών κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και βάσει της προτεινόμενης στο βιβλίο διαθεματικής εργασίας,³⁸ οι μαθητές ενθαρρύνονται στη συλλογή στοιχείων από το εγχειρίδιο του μαθήματος της Ιστορίας αλλά και από άλλα βιβλία (εγκυκλοπαίδειες, ιστορικές μελέτες, αρχεία, μελοποιημένα κλέφτικα τραγούδια, παράλληλα κείμενα με κλέφτικα αλληγορικά τραγούδια), σχετικά με τη ζωή, τον ηρωισμό και την παλικάριά των κλεφτών, όπως αυτή πέρασε στη λαϊκή συνείδηση και έγινε αντικείμενο θαυμασμού από τη λαϊκή μούσα, τον τόπο που έδρασαν και τον ρόλο που αυτοί διαδραμάτισαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Κατά συνέπεια, οι μαθητές παροτρύνονται και ως προς την άντληση και καταγραφή στοιχείων αναφορικά με τη ζωή του Γ. Καραϊσκάκη και πιο στοχευμένα, με τα πρώτα βήματά του ως κλέφτη, από την παιδική του ήδη ηλικία και την ταύτισή του με τη ζωή της κλεφτουριάς. Με τον τρόπο αυτόν, επιτυγχάνεται η διασύνδεση του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας με την Ιστορία και τη Γεωγραφία.

Όσον αφορά στη διδακτική αξιοποίηση του πίνακα του Γ. Μαργαρίτη με τον έφιππο προς την Ακρόπολη της Αθήνας ήρωα,³⁹ οι μαθητές μπορούν να ασκηθούν στην περιγραφή του, καλλιεργώντας έτσι τις γλωσσικές τους δεξιότητες, στην υπόδυση ρόλων αλλά και στην αναζήτηση πληροφοριών αναφορικά με την ιστορική ζωγραφική και την προσωπογραφία της Επανάστασης που δεσπόζουν κατά την πρώτη περίοδο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, κατά την οποία αναζητούνται αγωνιωδώς ταυτοτικά χαρακτηριστικά σε όλες τις εκφάνσεις της ύπαρξής του. Για τον λόγο αυτόν, οι μαθητές μπορούν να περιηγηθούν σε ασφαλείς διαδικτυακούς τόπους, όπως επί παραδείγματι, στον ψηφιακό τόπο για τον πολιτισμό στον ψηφιακό δημόσιο χώρο, όπου εκτίθεται η θεματική έκθεση με τίτλο «Η Επανάσταση του '21 στην Τέχνη».

Στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* όλων των τάξεων του Γυμνασίου,⁴⁰

Φώτης Κόντογλου, 1948, *Αρματολοί και κλέφτες*, Επιγραφή δια την αίθουσαν του Δημαρχείου Αθηνών, η οποία «...εξωγραφήθη δε μετά πόθου και φιλοτιμίας πολλής φαντασία και χειρί Φωτίου Κόντογλου του εκ Κυδωνιών της Μικράς Ασίας», συμπεριλαμβανόμενη στον συλλογικό τόμο «Οι Έλληνες Ζωγράφοι, 20ός αιώνας», εκδόσεις Μέλισσα (σημειώσεις 40, 41)

στην τέταρτη ενότητα «Το δημοτικό τραγούδι», υπάρχει η εικόνα από το έργο του Φώτη Κόντογλου, με επιγραφή «Αρματολοί και κλέφτες»,⁴¹ όπου εικονίζεται σε κεντρική θέση ο Γ. Καραϊσκάκης μεταξύ άλλων κλεφτών και αρματολών. Ο Φ. Κόντογλου (1895-1965), λογοτέχνης και ζωγράφος αφοσιωμένος στην παράδοση, γράφει για τα δημοτικά τραγούδια που αποτελούν τη γνήσια και ανόθευτη έκφραση της λαϊκής ψυχής: «Άνθρωπος που δε νιώθει στα κατάβαθα της καρδιάς του τα λαϊκά μας

τραγούδια, δεν είναι σε θέση να νιώσει αληθινά την Επανάσταση του εικοσιένα» και, «Τα έμορφα τραγούδια μας, η αναπνοή της φυλής μας».⁴²

Στη *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* της Γ' Γυμνασίου,⁴³ στο δεύτερο κεφάλαιο για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 στο πλαίσιο της ανάδυσης και του φιλελευθερισμού στην Ευρώπη, και ειδικότερα στην όγδοη ενότητα για την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1827) αντλούμε τις κάτωθι αναφορές.

Στην πρώτη υποενότητα με τίτλο «Οι πρωταγωνιστές», ο Γ. Καραϊσκάκης συγκαταλέγεται στο πάνθεον εκείνων των ηγετικών μορφών της Επανάστασης που διέπρεψαν ως σπουδαίες στρατιωτικές φυσιογνωμίες.

Από τους χιλιάδες Έλληνες που συμμετείχαν στην Επανάσταση ξεχώρισαν, χάρη στις στρατιωτικές του ικανότητες, οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Οδυσσέας Ανδρούτσος και Μάρκος Μπότσαρης στη στεριά, Κωνσταντίνος Κανάρης και Ανδρέας Μιαούλης στη θάλασσα [...].

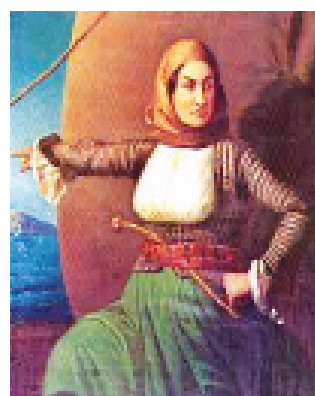
Στη δεύτερη υποενότητα με τίτλο «Η φάση της κάμψης, 1825-1827», εξιστορούνται η ηγετική φυσιογνωμία του Γ. Καραϊσκάκη με τις ανυπέρβλητες στρατιωτικές ικανότητες, το γεγονός του θανάτου του, οι συνέπειες και η σημασία που αυτό είχε στη συλλογική συνειδητοποίηση ότι η Επανάσταση, ένα παθιασμένο όνειρο ανεξαρτησίας, μετά από έξι ολόκερα χρόνια αιμάτων και θυσίας, έμοιαζε να αργοσβήνει και μόλις που κρατιόταν, στην Πελοπόννησο χάρη στην ακατάβλητη μαχητικότητα του Θ. Κολοκοτρώνη και στη Στερεά Ελλάδα χάρη στη στρατηγική του Γεωργίου Καραϊσκάκη, τη στιγμή που η φαγωμάρα και ο αλληλοσπαραγμός στην πολιτική συνεχιζόταν μαζί με την αγριότητα, τη δυστυχία και την πείνα που βασίλευε στην Πελοπόννησο, τη Στερεά και τα περισσότερα νησιά, ενώ ο Ιμπραήμ διέτρεχε χιαστί την Πελοπόννησο σφάζοντας και καίγοντας.⁴⁴

[...] Η Επανάσταση κινδύνευε έτσι άμεσα να καμφθεί. Μόνο στη Στερεά Ελλάδα δυνάμεις με επικεφαλής τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, μία από τις σημαντικότερες στρατιωτικές φυσιογνωμίες του Αγώνα, πραγματοποιούσαν ακόμη επιχειρήσεις»,

την ώρα που η ηρωική έξοδος των πολιορκημένων του Μεσολογγίου κατέληξε σε σφαγή (11 Απριλίου 1826), γεγονός που προκάλεσε τεράστια συγκίνηση σε ολόκληρη την Ευρώπη.

[...] Ενώ όμως οι Έλληνες μάχονταν κατά τουρκικών δυνάμεων που πολιορκούσαν την Ακρόπολη της Αθήνας, ο Καραϊσκάκης σκοτώθηκε (23 Απριλίου 1827). Ο θάνατός του και η κατάληψη της Ακρόπολης, λίγο μετά, ενίσχυσαν την αίσθηση ότι η Επανάσταση έσβηνε [...].

Στο τέλος της ενότητας, εικονίζεται ο μεγάλος οπλαρχηγός στον γνωστό πίνακα του Διονυσίου Τσόκου «Γεώργιος Καραϊσκάκης»,⁴⁵ εν μέσω των προσωπογραφιών του Μάρκου Μπότσαρη και της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας.

Διονύσιος Τσόκος, Προσωπογραφία του Γεωργίου Καραϊσκάκη, μεταξύ των προσωπογραφιών του Μάρκου Μπότσαρη και της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας, ελαιογραφία σε μουσαμά, διαστάσεων 80x100 εκ., 1861, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (σημειώσεις 45, 56)

3.2 Λύκειο - Επαγγελματικό Λύκειο

Στην *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα*, γενικής παιδείας της Α' τάξης Επαγγελματικού Λυκείου,⁴⁶ στο τρίτο κεφάλαιο για την Ευρώπη και τον κόσμο, στην τρίτη ενότητα «Ο αγώνας για την ανεξαρτησία και η δημιουργία του ελληνικού κράτους», και ειδικότερα στην τρίτη υποενότητα αναφορικά με την πολεμική τακτική των αγωνιστών του '21, εντοπίζουμε τρία παραθέματα με λόγια του ήρωα Καραϊσκάκη καθώς και μία εικόνα με πολεμικό οπλισμό.

Στο πρώτο παράθεμα με τίτλο «Αγωνία για πολεμοφόδια»,⁴⁷ ο Γ. Καραϊσκάκης, απευθυνόμενος στον Θ. Κολοκοτρώνη σαν φίλος και αδελφός, ζητάει ενίσχυση με τροφές και πολεμοφόδια στην εκστρατεία στη Ρούμελη κατά του Κιουταχή, δίνοντας την υπόσχεση να συνδράμει κι εκείνος στην Πελοπόννησο κατά του Ιμπραήμ. Στα λόγια του αναδύεται η φιλοπατρία, η αυταπάρνηση για τη σωτηρία της Πατρίδας, η αμοιβαιότητα και η αλληλοβοήθεια μέσα από τον δεσμό της φιλίας αλλά και η πικρή αυτεπίγνωση για τη μηδαμινή βοήθεια της Διοίκησης και των άλλων.

“Στρατηγέ και αδελφέ! Ημείς ηνώθημεν και η ένωσίς μας θα είναι παντοτεινή. Πρέπει

όμως να δείξωμεν εις τους Έλληνας και εις τους ξένους ότι ο σκοπός της ενώσεώς μας είναι το κοινόν της πατρίδος όφελος. Βοήθησέ με η γενναιότης σου εις αυτήν την εκστρατείαν της Ρούμελης δια να χάσωμεν τον Κιουταχή, και ακολούθως σε βοηθώ κι εγώ με την ζωή μου και χάνεται ο Ιμπραϊμής. Αυτή η αμοιβαία βοήθεια είναι ο μόνος δεσμός της φιλίας μας, δεσμός όπου θα ξιπάσει όλους τους ιδιοτελείς και όπου θα σώσει την Πατρίδα. Γράφω εις την Διοίκησιν και ζητώ τροφάς και πολεμοφόδια, ολίγα πράγματα όμως ελπίζω από τους άλλους, και όλα τα ελπίζω από τη γενναιότητά σου. Προσπάθησε λοιπόν να με σταλώσι το συντομότερον τροφαί και πολεμοφόδια, πρόφθασέ με και την καβαλαρίαν καθώς γνωρίζω σε γράφω, και πολλά ογλήγορα με έχεις σύντορφόν σου όπου θέλεις, αφού ελευθερωθούν αι Αθήναι”.

Στο δεύτερο παράθεμα με τίτλο «Ο Γ. Καραϊσκάκης στους στρατιώτες του που δέλιασαν...»,⁴⁸ ο ήρωας με ειρωνική διάθεση στηλιτεύει το δειλό, λιπόψυχο φρόνημά τους, ενώ διατρανώνει αποφασιστικά τη δική του χαλύβδινη θέληση και γενναιότητα με το ίδιο πάντα καυστικό, περιπαικτικό προς τους λιποτάκτες ύφος.

“Πηγαίνετε ... όπου αγαπάτε. Ο Καραϊσκάκης θέλει επιμένει εις την θέσιν του και ας χαθεί. Όταν όμως σας ερωτήσωσιν οι άνθρωποι, τι εκάματε τον αρχηγόν σας, ειπέτε ότι τον παρεδώσαμεν εις τους εχθρούς, διότι δεν ηθέλησε να γίνει αρχηγός της λιποταξίας”.

Στο τρίτο παράθεμα με τίτλο «Πρόληψεις»,⁴⁹ ο Γ. Καραϊσκάκης, αναφερόμενος στις επικρατούσες αντιλήψεις της εποχής για τη σύλληψη ζωντανών ή σκοτωμένων λαγών ως ενδεικτικό σημάδι νίκης στις μάχες, συνδέει τη νικηφόρα έκβαση της μάχης του Βαλτετσίου⁵⁰ με ένα ανάλογο προσωπικό του βίωμα. Ακόμη, αναφέρεται στα «τουφέκια με φωτιαίς», καθώς κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων τα συνθήματα δίνονταν είτε με φωτιές (φουμάδες), τις αρχαίες «φрукτωρίες» είτε με δίπλωμα ή ξεδίπλωμα της σημαίας.

“Όταν εκίνησα διά να υπάγω εις το Βαλτέτσι, εις τον δρόμον εβγήκαν τρεις λαγοί και τους έπιασαν ζωντανούς οι Έλληνες. Τότε τους είπα, ότι: “Η νίκη, παιδιά, είναι δική μας”. Είχαν πρόληψη οι Έλληνες, όταν έβλεπαν λαγούς και επερνούσαν από το στρατόπεδο και δεν τους εσκότωναν ή δεν τους έπιαναν η καρδιά των Ελλήνων εκρύωνε, ότι θα χάσουν τον πόλεμο. Από βουνό εις βουνό είχα τουφέκια με φωτιαίς και εις ολίγαις στιγμαίς έδιδα είδησιν εις τα μακρινά στρατεύματα.

Επιπλέον, παρατίθεται μία εικόνα με τον πέλεκου του Γ. Καραϊσκάκη όπως και τον πέλεκου και το τοπούζι του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη που εκτίθενται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, όπου στη συλλογή όπλων κατά θεματικές ενότητες συμπεριλαμβάνονται και όπλα (καριοφίλια, πάλες, γιαταγάνια, πιστόλες και παλάσκες) γνωστών αγωνιστών της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου,

Όπλα Γ. Καραϊσκάκη (πέλεκος, παλάσκα, καριοφίλι, τάσι), Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (σημείωση 51)

όπως των Καραϊσκάκη, Κολοκοτρώνη, Μακρυγιάννη, Μπότσαρη, Νικηταρά και άλλων ηρώων.⁵¹

Σημειωτέον δε εν κατακλείδι ότι, πέραν των προαναφερόμενων πηγών, ο Γ. Καραϊσκάκης δεν αναφέρεται ευθέως στο σώμα του κειμένου για την πολεμική τακτική των επαναστατημένων Ελλήνων, όμως, η όλη περιγραφή της πολεμικής τακτικής, σε συνδυασμό με τις πηγές, παραπέμπει σαφώς στη δική του αριστοτεχνική στρατηγική, όπως ο αιφνιδιασμός του εχθρού, η τακτική του κλεφτοπόλεμου που η γνώση της φύσης του εδάφους διευκόλυνε, ιδιαίτερα στη Στερεά Ελλάδα που είχε και μεγαλύτερη δασοκάλυψη, το γιουρούσι, επίθεση από διάφορα σημεία με κατάτμηση δυνάμεων, οι ακροβολισμοί –και όχι κατά παράταξη συγκέντρωση– μεγάλου πλήθους σε ανοικτούς χώρους (σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους στρατιώτες), λόγω της έλλειψης σύγχρονου οπλισμού, ανασχετικών πυρών πυροβολικού και συνδυασμένης δράσης ιππικού, το σημείο υπεροχής των κατακτητών, η κατάληψη στενών διαβάσεων (δερβένια), τα ταμπούρια (ημικυκλικά οχυρώματα), τα παρατηρητήρια, οι ενέδρες, η παρεμπόδιση του ανεφοδιασμού, οι αντιπερισπασμοί, οι κυκλωτικές κινήσεις και ο νυχτοπόλεμος.

Στην *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου από το 1815 έως σήμερα*, γενικής παιδείας της Γ' τάξης γενικού Λυκείου και της Δ' τάξης εσπερινού Λυκείου, στο πρώτο κεφάλαιο «Η Ευρώπη και ο κόσμος τον 19ο αιώνα (1815-1871)», στην τρίτη ενότητα για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 –ένα μήνυμα ελευθερίας για την Ευρώπη,⁵² εντοπίζονται οι εξής καταγραφές για τον ήρωα.

Στην πρώτη υποενότητα «Οργάνωση και έκρηξη της Επανάστασης»,⁵³ ο Γ. Καραϊσκάκης μνημονεύεται ονομαστικά μεταξύ των πρωτεργατών-ηγετικών μορφών που «έβαλαν φωτιά στις ευρωπαϊκές κτήσεις του Σουλτάνου. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ο Εμμανουήλ Παππάς στη Μακεδονία, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος, ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας».

Στο παρεμβαλλόμενο παράρτημα με την ανά έτος ημερολογιακή ταξινόμηση των σημαντικών γεγονότων της Επανάστασης από το 1821 έως το 1830, σημειώνονται επιγραμματικά κάποιες χρονολογίες ορόσημο,⁵⁴ αναφερόμενες στις μεγάλες στιγμές του ήρωα, σε κορυφαία ανδραγαθήματα και στον θάνατό του.

15 Ιανουαρίου 1823. Σημαντική επιτυχία του Γ. Καραϊσκάκη κατά του Ισμαήλ πασά στον Άγιο Βλάσιο (ή Σοβολάκο) της Ευρυτανίας, ο πρώτος μεγάλος θρίαμβος του ήρωα επί των Τούρκων.

18 Νοεμβρίου 1825. Νίκη των Ελλήνων στο Δίστομο υπό τον Γ. Καραϊσκάκη, με αποτέλεσμα την αποτροπή της κατάληψης του χωριού από τους Τούρκους της Άμφισσας.

18-24 Νοεμβρίου 1826. Μάχες της Αράχωβας – Νίκη Γ. Καραϊσκάκη.

22 Απριλίου 1827. Θάνατος Γ. Καραϊσκάκη.

Στην πέμπτη υποενότητα «Η εξέλιξη της Επανάστασης»,⁵⁵ ιστορείται εν συντομία, ως σημαντική επιτυχία της Επανάστασης, η νίκη του Γ. Καραϊσκάκη στην ομώνυμη μάχη της Αράχωβας (24 Νοεμβρίου 1826), όπου μαζί με τους Ρουμελιώτες, Σουλιώτες, Θεσσαλούς, Μακεδόνες και Μωραΐτες πολεμιστές του, κατόρθωσε να καταστρέψει ολοσχερώς ισχυρό στράτευμα Αλβανών υπό τον Μουστάμπεη. Επιπλέον, υπάρχει η

προσωπογραφία του ήρωα από τον πίνακα του Δ. Τσόκου,⁵⁶ όπου στην πηγή κάτωθι της εικόνας γίνεται εγκωμιαστική μνεία στο πρόσωπό του, στην πολεμική τεχνική και τις στρατηγικές του ικανότητες, στις πολεμικές επταήμερες αναμετρήσεις στην Αράχοβα και την αδιαμφισβήτητη μεγάλη συμβολή του στην υπόθεση του Απελευθερωτικού Αγώνα.

Ο Γ. Καραϊσκάκης (1782-1827) υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους στρατηγούς της Ελληνικής Επανάστασης. Η αριστοτεχνική στρατηγική του κατά τις μάχες της Αράχοβας (18-24 Νοεμβρίου 1826) οδήγησε σε μεγάλη νίκη των Ελλήνων και τον ανέδειξε σε ηγετική μορφή του Αγώνα.

4. Ευρήματα – Συμπεράσματα

Οι ειδικοί διδακτικοί στόχοι στο βιβλίο του δασκάλου της Ιστορίας της Στ' Δημοτικού επισημαίνουν πως πρέπει οι μαθητές να κατανοήσουν τη σημασία των μαχών που έδωσε ο Καραϊσκάκης εναντίον των Τούρκων και πως, ακόμα και δίχως εμπειρία στον τακτικό πόλεμο, έκρινε σωστά πως η μάχη της Ακρόπολης δεν έπρεπε να πραγματοποιηθεί.⁵⁷ Επίσης, να μάθουν πως, αν και διαφωνούσε με τους Άγγλους αξιωματικούς για τη διενέργεια της μάχης κι ενώ ήταν άρρωστος, ο Καραϊσκάκης δεν δίστασε να συμμετάσχει στη συμπλοκή που του στοίχισε τη ζωή. Σε αυτό το σημείο παρατηρείται μια αναντιστοιχία μεταξύ των στόχων του βιβλίου του δασκάλου και του περιεχομένου του βιβλίου, καθώς δεν γίνεται σαφές το στρατηγικό σχέδιο του Καραϊσκάκη –ούτε από τις πηγές– για τη διάλυση της πολιορκίας της Ακρόπολης που υποδείκνυε τον αποκλεισμό του Κιουταχή από στεριά και θάλασσα, μεταφέροντας μάλιστα το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού στρατεύματος στον Ωρωπό και αποκόπτοντας την επικοινωνία του με την Εύβοια, διά μέσω της οποίας εφοδιάζονταν οι εχθροί.⁵⁸ Δεν αναφέρονται επίσης, οι επιφυλάξεις του απέναντι στην απόφαση των Άγγλων αξιωματικών σχετικά με το σχέδιο μάχης. Το σωτήριο σχέδιο του Καραϊσκάκη δεν εισακούστηκε, αλλά επικράτησε –με τη συναίνεση και της Κυβέρνησης– το σχέδιο των δύο Βρετανών αρχηγών στεριάς και θάλασσας, Τσωρτς και Κόχραν αντίστοιχα, για άμεση κατά μέτωπο επίθεση στον Κιουταχή, κάτι που οι Έλληνες πλήρωσαν ακριβά με τη συντριπτική ήττα στη μάχη του Ανάλατου. Δεν εισακούστηκε ούτε και ο ίδιος, που προσπαθούσε να τους πείσει για τον μεγάλο κίνδυνο από το τουρκικό πυροβολικό και, κυρίως, για την υπεροχή του ιππικού σε πεδινό έδαφος. Τελικά, μετά θάνατον δικαιώθηκε, αφού χρησιμοποιήθηκε το σχέδιό του, όμως και πάλι, είτε λόγω αδιαφορίας, είτε λόγω λάθους ή περιφρόνησης, δεν τοποθετήθηκε ιππικό στη θέση που εκείνος είχε υποδείξει, με δυσμενή αποτελέσματα στην έκβαση της μάχης.⁵⁹ Ακόμα, ενώ στη χρονογραμμή των γεγονότων στο βιβλίο αναφέρονται και οι δύο ημερομηνίες –22 και 23 Απριλίου 1827– στο κείμενο τονίζεται ως ημερομηνία θανάτου του ήρωα η 23η Απριλίου.⁶⁰ Επίσης, μία ακόμη πληροφορία που αντλούμε από το κείμενο της δεύτερης πηγής του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου –το οποίο αποτελεί ελεύθερη απόδοση στα νέα ελληνικά από τα Απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη– αποτελεί ο τόπος ενταφιασμού

του ήρωα, τον οποίο «τον πήγαν στην Κούλουρη και τον έθαψαν».⁶¹ Η Κούλουρη είναι η σημερινή Σαλαμίνα.

Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στο βιβλίο της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας της Γ' Γυμνασίου,⁶² στην όγδοη ενότητα που αφορά την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης και συγκεκριμένα στη δεύτερη υποενότητα με τίτλο «Η φάση της κάμψης, 1825-1827», η λιτή ιστορική αφήγηση στο σημείο αυτό δεν καθιστά σαφές το πού ακριβώς σκοτώθηκε ο Γ. Καραϊσκάκης,⁶³ εάν αυτό συνέβη στη Ρούμελη ή στην Αττική, καθώς, από την αναφορά για τις επιχειρήσεις στη Στερεά Ελλάδα με επικεφαλής τον Καραϊσκάκη, η ιστορική αφήγηση μετατοπίζεται αιφνιδίως, αφήνοντας στον αναγνώστη ένα χρονικό κενό, στην πολιορκία της Ακρόπολης και στο γεγονός του θανάτου του, χωρίς να κατονομάζεται ούτε ο τόπος που αυτό συνέβη ούτε να διευκρινίζεται η εμπλοκή του ήρωα στην αντιμετώπιση του Κιουταχή στην Αθήνα, καθώς τα γεγονότα δεν παρουσιάζονται σε ευθεία χρονική αλληλουχία, ώστε να καταστούν πλήρως κατανοητά, ότι δηλαδή ο Γ. Καραϊσκάκης, μετά τη διασφάλιση της Κεντρικής Στερεάς, επιστρέφει στην Αττική με διαταγή της Επαναστατικής Κυβέρνησης του Αλ. Ζαΐμη για να σώσει την Ακρόπολη,⁶⁴ την οποία οι Τούρκοι πολιορκούν με πείσμα, λόγω του μεγάλου ψυχολογικού αντικτύπου που θα είχε στην Ευρώπη η πτώση της.⁶⁵ Η ίδια έλλειψη καταγραφής του τόπου θανάτου του εντοπίζεται και στο παράρτημα των πινάκων με τα σημαντικά γεγονότα της Επανάστασης στο βιβλίο της Ιστορίας του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου από το 1815 έως σήμερα,⁶⁶ όπου, παρά το πλήθος των τοπωνυμίων σε πλήθος άλλων επιγραμματικών αναφορών, για τον Γ. Καραϊσκάκη υπάρχει μόνον η λιτή αναφορά της ημεροχρονολογίας του θανάτου του, στις 22 Απριλίου 1827, ενώ στο βιβλίο της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας της Γ' Γυμνασίου,⁶⁷ ο θάνατός του καταγράφεται στις 23 Απριλίου 1827. Συνεπώς, και στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως και της Πρωτοβάθμιας, είναι καταγεγραμμένες δύο ημερομηνίες για τον θάνατο του ήρωα που συνέβη είτε την ίδια εκείνη ημέρα της ξαφνικής αψιμαχίας μεταξύ κάποιων Ελλήνων και Τούρκων στο Φάληρο (22 Απριλίου), μία ημέρα πριν την προαποφασισμένη κρίσιμη μάχη είτε κατ' άλλους, την επόμενη ημέρα, του Αγίου Γεωργίου, ανήμερα της εορτής του. Επίσης, όσον αφορά στις συνέπειες του θανάτου του, στο βιβλίο της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας της Γ' Γυμνασίου αναφέρεται συνοπτικά πως, «Ο θάνατός του και η κατάληψη της Ακρόπολης, λίγο μετά, από τους Τούρκους, ενίσχυσαν την αίσθηση ότι η επανάσταση έσβηνε»,⁶⁸ χωρίς όμως έτσι να αποτυπώνεται επαρκώς και σε όλη της την έκταση, η δυσμενής επίδραση που είχε η απώλειά του τόσο για την τύχη των πολιορκημένων στην Ακρόπολη (που παραδόθηκαν ένα μήνα μετά την μεγάλη ήττα στον Ανάτο, την επομένη του θανάτου του ήρωα) όσο και για το ηθικό των αγωνιστών και την ουσιαστική καταστολή της Επανάστασης στη Στερεά Ελλάδα από τον Κιουταχή, καθώς οι φρουρές που ο ήρωας είχε εγκαταστήσει, εγκατέλειψαν τις θέσεις τους μπροστά στις πολυαριθμότερες εχθρικές δυνάμεις, καταφεύγοντας στα βουνά.⁶⁹ Επίσης, δεν καθίσταται γνωστή μία ακόμη παράπλευρη συνέπεια που ήταν ότι μεγάλωσε η αταξία που επικρατούσε μέσα στον ελληνικό στρατό, καθώς ο Γ. Καραϊσκάκης είχε δύναμη επιβολής σε αρκετούς Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς και κρατούσε σε κάποια ύφεση τις εκδηλώσεις ζηλοφθονίας πολλών καπεταναίων.⁷⁰ Επιπλέον αυτών, άλλα ευρήματα είναι ότι στα εγχειρίδια και των δύο σχολικών βαθμίδων δεν

αναφέρονται ο τόπος γέννησης του ήρωα, τα βιογραφικά του στοιχεία και η προεπαναστατική δράση του καθώς και κάποιες από τις ιστορικές του μάχες και νίκες και σημαντικά κατά την κρίση μας γεγονότα, όπως ενδεικτικά αναφέρουμε, την πολιορκία και κατάληψη της Άρτας (1821), την προαγωγή του σε στρατηγό (1823), την εκστρατεία στην Πελοπόννησο (1824), τη νίκη στο Χαϊδάρι και την εκστρατεία στη Δόμβραινα Βοιωτίας (1826), τη νίκη στη μάχη της Καστέλλας, στους Τρεις Πύργους του Φαλήρου και στο Κερατσίνι και την κατάληψη της Μονής του Αγίου Σπυριδώνα στον Πειραιά (1827).

5. Ενδεικτικές προτάσεις για την προσέγγιση και τη διδακτική αξιοποίηση της μορφής του Γεώργιου Καραϊσκάκη στο σύγχρονο σχολείο του 21ου αιώνα

Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η προσέγγιση της Ιστορίας, των ηρώων της, των γεγονότων, των πηγών, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη μάθηση, αλλά και στο ενδιαφέρον που θα δείξουν γι' αυτήν οι μαθητές. Στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο, αυτή θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με πολυποίκιλους τρόπους, οι οποίοι, εκτός από τη μετάδοση γνώσεων, στοχεύουν και στην ανάπτυξη πολλών δεξιοτήτων, όπως οι ήπιες δεξιότητες, οι δεξιότητες μάθησης του 21ου αιώνα (4cs: κριτική σκέψη, επικοινωνία, συνεργασία, δημιουργικότητα), οι δεξιότητες του νου και οι ψηφιακές δεξιότητες. Επιπρόσθετα, η Ιστορία δύναται να συνδεθεί, με τις κατάλληλες δραστηριότητες, με το μάθημα της Γλώσσας, της Γεωγραφίας, των Εικαστικών, της Μουσικής, της Θεατρικής Αγωγής, σε ένα διαθεματικό πλαίσιο.⁷¹

Στις μικρότερες τάξεις, αλλά και ενίοτε στις μεγαλύτερες με τις αντίστοιχες προσαρμογές, ο εκπαιδευτικός μπορεί να παρακινήσει τους μαθητές να ζωγραφίσουν έναν ήρωα ή μια σκηνή από τη δράση του, μια σκηνή με αφορμή ένα ιστορικό γεγονός που επεξεργάζονται, να δημιουργήσουν εικονογραφημένες ιστορίες ή ακόμα να κατασκευάσουν μια μακέτα. Συνδέουν έτσι την Ιστορία με τα Εικαστικά, που είναι ιδιαίτερα προσφιλή στα παιδιά. Οι μαθητές μπορούν, επίσης, να δημιουργήσουν, υπό την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού, κόμικς με πρωταγωνιστές τους ήρωες της Επανάστασης, καλλιεργώντας γλωσσικές ικανότητες αλλά και τη δημιουργικότητα και τη φαντασία τους.

Το θεατρικό παιχνίδι είναι άλλη μια τεχνική προσέγγισης ιστορικών θεμάτων, ιδιαίτερα δημοφιλής στους μαθητές. Η δραματοποίηση σκηνών και διαλόγων, εκτός από τη δημιουργικότητα των μαθητών, τονίζει την προσωπική έκφρασή τους, ενισχύει την αυτοπεποίθηση και διευκολύνει την πρόσληψη της γνώσης, η οποία κατακτάται με παιγνιώδη τρόπο.

Η παραγωγή ποιημάτων για ένα θέμα της ελληνικής ιστορίας ενδυναμώνει τη συγκράτηση της γνώσης, λόγω του στοιχείου της προφορικότητας και της έμμετρης μορφής.

Η χρήση λογοτεχνικών βιβλίων με θέματα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση και τους ήρωες της και ο σχεδιασμός ποικίλων δραστηριοτήτων με αφορμή αυτά αποτελεί ενδιαφέροντα τρόπο προσέγγισης της ιστορίας, ενώ παράλληλα καλλιεργεί την αγάπη για το βιβλίο και προάγει τη φιλιαναγνωσία.

Πολλά μουσεία παρέχουν τη δυνατότητα της ψηφιακής περιήγησης, δίνοντας την ευκαιρία στους μαθητές ιδιαίτερα σε εκείνους των απομακρυσμένων περιοχών να περιηγηθούν εικονικά στις συλλογές μέσω της αντίστοιχης ιστοσελίδας. Η περιήγηση συνοδεύεται σε πολλές περιπτώσεις από διαδραστικά ψηφιακά εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες που προσφέρουν τη γνώση με πρωτότυπο και ψυχαγωγικό τρόπο.

Οι μεγαλύτεροι μαθητές, στο πλαίσιο της διερευνητικής μάθησης και αναπτύσσοντας την κριτική τους ικανότητα, αλλά και το ομαδικό πνεύμα, μπορούν να συνεργαστούν και να ετοιμάσουν παρουσιάσεις για τη γιορτή της 25ης Μαρτίου ή συγκεκριμένα για τη δράση κάποιου ήρωα. Μπορούν να συγκεντρώσουν στοιχεία από θρύλους, παραδόσεις, διηγήσεις, δημοσιεύματα και μνημεία, εργαζόμενοι σε ομάδες, και να παρουσιάσουν όλο το υλικό σε έναν ψηφιακό διαδικτυακό πίνακα, όπως είναι το padlet (<https://el.padlet.com/>) ή το linoit (<https://en.linoit.com/>). Σε αυτούς τους πίνακες, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να αναρτούν πολυμεσικό υλικό (φωτογραφίες, ηχητικά ντοκουμέντα, βίντεο, πηγές), να επεξεργάζονται τις δημοσιεύσεις, να παράγουν λόγο, να αλληλεπιδρούν. Ενδιαφέρουσα θα ήταν η δημιουργία λογαριασμών των ηρώων στα κοινωνικά δίκτυα, όπως το facebook (<https://www.facebook.com/>) ή το edmodo (<https://new.edmodo.com/>) που είναι αποκλειστικά σχεδιασμένο για την εκπαιδευτική κοινότητα. Οι μαθητές αναπτύσσουν ψηφιακές δεξιότητες, ανταλλάσσουν υλικό και απόψεις, προβληματίζονται και αποκτούν το αίσθημα του «ανήκειν» σε μια ομάδα. Κάνοντας ανάλογες αναρτήσεις σαν να ήταν οι ίδιοι οι ήρωες, εμπλέκονται συναισθηματικά και όχι μόνο διανοητικά, προσεγγίζουν την προσωπικότητα και τον ψυχισμό του ήρωα και εξασκούν τη φαντασία και τη δημιουργικότητά τους.

Οι μαθητές μπορούν να δημιουργήσουν μια ψηφιακή αφήγηση ή μια ολιγόλεπτη ταινία, ορμώμενοι από ένα ιστορικό γεγονός. Με τη χρήση κατάλληλων ψηφιακών προγραμμάτων, όπως το audacity (<https://www.audacityteam.org/>) ή το sound cloud (<https://soundcloud.com/>) μπορούν να ηχογραφήσουν συνεντεύξεις και να επεξεργαστούν ηχητικά αρχεία.

Χρησιμοποιώντας έναν χάρτη ή ψηφιακά το google maps (<https://www.google.com/maps>), οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν τα μέρη όπου έζησε και έδρασε ο ήρωας, να σημειώσουν την πορεία που ακολούθησαν τα ελληνικά ή ξένα στρατεύματα, να υπογραμμίσουν τους τόπους, όπου έγιναν αποφασιστικές μάχες προσλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο και γεωγραφικές γνώσεις.

Με τη χρήση προγραμμάτων, όπως το timetoast (<https://www.timetoast.com/>), είναι δυνατή η δημιουργία χρονογραμμών, σε κάθε σημείο των οποίων οι μαθητές μπορούν να προσθέσουν εικόνες και πληροφορίες.

Στο πλαίσιο της δημιουργικής γραφής, ο εκπαιδευτικός μπορεί να παρακινήσει τους μαθητές να σκεφτούν και να γράψουν πώς θα ένιωθαν αν ζούσαν εκείνη την εποχή και πληροφορούνταν ένα σημαντικό γεγονός, όπως για παράδειγμα την πτώση του Μεσολογγίου.

Παράρτημα

Παρακάτω παρατίθενται αποσπάσματα από εργασίες μαθητών της Στ' τάξης Δημοτικού σχολείου του κέντρου της Αθήνας, μέσα από τις οποίες αποτυπώνεται η οπτική τους απέναντι στον ήρωα.

Πιστεύω ότι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης είχε έναν δυναμικό χαρακτήρα, δηλαδή δούλεψε πάντα για το καλύτερο που μπορούσε να κάνει στο πεδίο της μάχης και επίσης δούλεψε για το καλύτερο που μπορούσε να κάνει για την πατρίδα. Επίσης πιστεύω ότι ο μεγάλος ήρωας της Επανάστασης ήταν πολύ γρήγορος στις αποφάσεις που έπαιρνε για να σώσει όσες περισσότερες ζωές μπορούσε.

Ιάσων Ν.

Πιστεύω ότι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ήταν ένας από τους σημαντικότερους επαναστάτες του 1821, επειδή έζησε όλη την ζωή του στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και πολέμησε με τη ζωή στο χέρι για την ελευθερία της πατρίδας του. Τον φαντάζομαι όταν πολεμούσε τον Τουρκικό στρατό να νιώθει φόβο για τον αν θα τα καταφέρει και αν θα πάρουν πίσω την Ελλάδα, αλλά και περηφάνεια επειδή κατάφερε να πάρει πίσω μεγάλο μέρος της Ελλάδας.

Σωτήρης Π.

Η πιο σκοτεινή περίοδος της ιστορίας του Καραϊσκάκη θεωρείται η παραμονή του στην αυλή του (ενν. Αλή Πασά), μέχρι που λιποτάκτησε και πήγε στον Κατσαντώνη, όπως τονίζει ο Γιάννης Βλαχογιάννης. Λέγεται πως όταν ο Αλή Πασάς ρώτησε κάποτε τον Καραϊσκάκη τι θα ήθελε να του προσφέρει, εκείνος του απάντησε: “Αν με γνωρίζεις άξιο για αφέντη, κάνε με αφέντη, αν για δούλο, κάνε με δούλο, αν για τίποτα ρίξε με στη λίμνη”.

Αφέφ Κ.

Θα μιλήσουμε για τον σπουδαίο μαχητή τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. [...]

Στις 18 Νοεμβρίου 1826 ο επικεφαλής των τουρκαλβανικών σωμάτων Μουστάμπεης στρατοπέδευσε στη Δαύλεια, δίπλα στη Μονή της Ιερουσαλήμ, προκειμένου να διανυκτερεύσει, προτιθέμενος την επομένη να φθάσει στην Αμφισσα μέσω Αράχωβας. Ο Καραϊσκάκης πληροφορούμενος τις κινήσεις και τις προθέσεις αυτές, την νύχτα της 18ης προς 19η Νοεμβρίου, έσπευσε με 560 άνδρες και προκατέλαβε την Αράχοβα, την οποία οχύρωσε με την αμέριστη βοήθεια των κατοίκων. Στις έξι ημέρες που ακολούθησαν (19-24) οι μάχες που δόθηκαν εντός και εκτός της Αράχοβας, υπήρξαν συντριπτικές για τους Τούρκους, που από 2.000 που ήταν, μόλις που διασώθηκαν περί τους 300.

Στεφανία Σ.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης φορούσε ένα κόκκινο καπέλο με μια μαύρη φούντα στο πάνω μέρος, είχε ένα πολύ μεγάλο μουστάκι και πάρα πολύ μακριά μαλλιά. Φορούσε

ένα κόκκινο σακάκι κεντημένο με χρυσά σχέδια, από μέσα φορούσε μια παρόμοια μπλουζά με χρυσά κουμπιά και είχε μια χρυσή ζώνη και έναν άσπρο γιακά. [...]

Η τελευταία κουβέντα που είπε στους συμπολεμιστές του, κατά τον Στρατηγό Μακρυγιάννη, που τον επισκέφθηκε, ήταν “Εγώ πεθαίνω. Όμως εσείς να είστε μονιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα”.

Αναφέρεται πως όταν ο Κοκολοκοτρώνης έμαθε για τον θάνατο του Καραϊσκάκη “κάθισε σταυροπόδι” και μοιρολογούσε σαν γυναίκα. Ολόκληρη η Ελλάδα έκλαψε τον ήρωα. [...] Οι μετέπειτα ελληνικές κυβερνήσεις αναγνώρισαν τον Καραϊσκάκη ως έναν από τους μεγαλύτερους στρατηγούς του Αγώνα.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης γεννήθηκε στις 23 Ιανουαρίου 1780 (ή 1782) στο Μαυρομάτι Καρδίτσας. [...] Γεννήθηκε σε μια σπηλιά κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στο Μαυρομάτι. Η επιτροπή που συνέστησε το Υπουργείο Εσωτερικών το 1927, προκειμένου να επιλύσει το θέμα της γενέτειράς του, κατέληξε στην επίσημη αναγόρευση του Μαυρομματίου ως γενέτειρας του Καραϊσκάκη.

Διονύσης Κ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Για τα διδακτικά εγχειρίδια βλ. <http://ebooks.edu.gr/ebooks/>

1. Ελένη Καραντζόλα, Καλλιόπη Κύρδη, Τατιάνα Σπανέλλη & Θεοδώρα Τσιαγκάνη, *Γλώσσα Α΄ Δημοτικού. Γράμματα, Λέξεις, Ιστορίες*, τχ. 2, Αθήνα 2008, 40.
2. Θεόδωρος Βρυζάκης, «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη», 1855, λάδι σε μουσαμά, διαστάσεων 145x178 εκ., Εθνική Πινακοθήκη (Εικόνα 1).
3. Ελένη Καραντζόλα, Καλλιόπη Κύρδη, Τατιάνα Σπανέλλη & Θεοδώρα Τσιαγκάνη, *Γλώσσα Α΄ Δημοτικού. Γράμματα, Λέξεις, Ιστορίες*. Βιβλίο Δασκάλου, Αθήνα, 59.
4. Τασούλα Τσιλιμένη, Νικόλαος Γραίκος, Λεωνίδας Καίσαρης & Μάνια Καπλάνογλου, *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Α΄ & Β΄ Δημοτικού*, «Το δελφίνι», Αθήνα, 128-130.
5. Τασούλα Τσιλιμένη, Νικόλαος Γραίκος, Λεωνίδας Καίσαρης & Μάνια Καπλάνογλου, *ό.π.*, 130.
6. Alexandre M. Colin, «Το Ελληνόπουλο», 1829/30, ελαιογραφία, διαστάσεων 0,44x0,38 μ., Δωρεά Θεοδώρου Ι. Καράλλη, Μουσείο Μπενάκη (Εικόνα 2).
7. Τασούλα Τσιλιμένη, Νικόλαος Γραίκος, Λεωνίδας Καίσαρης & Μάνια Καπλάνογλου, *Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Α΄ & Β΄ Δημοτικού*, «Το δελφίνι», Βιβλίο Δασκάλου, Αθήνα, 44.
8. Αικατερίνη Πλακίτση, Άλκηστις Κοντογιάννη, Ειρήνη Σπυράτου & Βάια Μανώλη, *Μελέτη Περιβάλλοντος Α΄ Δημοτικού*, Αθήνα, 109.
9. Πρόκειται για την τοιχογραφία στην αίθουσα του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου στο Δημαρχείο της Αθήνας, 1938-1939 (Εικόνα 3).
10. Αικατερίνη Πλακίτση, Άλκηστις Κοντογιάννη, Ειρήνη Σπυράτου & Βάια Μανώλη, *Μελέτη Περιβάλλοντος Α΄ Δημοτικού*, Βιβλίο Δασκάλου, Αθήνα, 85.
11. Ζωή Γαβριηλίδου, Μαρία Σφυρόερα & Λουκία Μπεζέ, *Γλώσσα Β΄ Δημοτικού. Ταξίδι στον κόσμο της γλώσσας*, τχ. 3, Αθήνα, 18.

12. Διονύσιος Τσόκος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης», 1861, προσωπογραφία, ελαιογραφία σε μουσαμά, διαστάσεων 80x100 εκ., Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Εικόνα 4).
13. Ζωή Γαβριηλίδου, Μαρία Σφυρόερα & Λουκία Μπεζέ, *Γλώσσα Β' Δημοτικού. Ταξίδι στον κόσμο της γλώσσας*, Βιβλίο Δασκάλου, Αθήνα, 46.
14. Παναγιώτης Κόκκοτας, Δημήτριος Αλεξόπουλος, Αικατερίνη Μαλαμίτσα, Γεώργιος Μαντάς, Μαρία Παλαμαρά & Παναγιώτα Παναγιωτάκη, *Μελέτη Περιβάλλοντος Γ' Δημοτικού*, Αθήνα, 118.
15. Παναγιώτης Κόκκοτας, Δημήτριος Αλεξόπουλος, Αικατερίνη Μαλαμίτσα, Γεώργιος Μαντάς, Μαρία Παλαμαρά & Παναγιώτα Παναγιωτάκη, *Μελέτη Περιβάλλοντος Γ' Δημοτικού*, Βιβλίο Δασκάλου, Αθήνα, 88.
16. Κλεοπάτρα Διακογιώργη, Θεόδωρος Μπαρής, Χαράλαμπος Στεργιόπουλος, & Ερμιόνη Τσιλιγκιριάν, *Γλώσσα Δ' Δημοτικού. Πετώντας με τις λέξεις*, τχ. 3, Αθήνα, 27.
17. Θεόδωρος Βρυζάκης, «Η Ελλάς Ευγνωμονούσα», 1858, λάδι σε μουσαμά, διαστάσεων 215 x 157 εκ., Κληροδότημα Μαρίας Υψηλάντη, Εθνική Πινακοθήκη (Εικόνα 5).
18. Μίρκα Παλιούρα, *Το Λεύκωμα του '21*, Ίδρυμα Τύπου Α.Ε., Αθήνα 1996· Κλεοπάτρα Διακογιώργη, Θεόδωρος Μπαρής, Χαράλαμπος Στεργιόπουλος & Ερμιόνη Τσιλιγκιριάν, *Γλώσσα Δ' Δημοτικού. Πετώντας με τις λέξεις*, τχ. 3, Αθήνα, 32.
19. Θεόδωρος Βρυζάκης, «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη» (Εικόνα 1).
20. Πέτρος Μουγιακάκος, Αντιγόνη Μώρου, Χρήστος Παπαδημούλης & Μαρία Φραγκή, *Θεατρική Αγωγή Ε' και Στ' Δημοτικού*, Αθήνα, 56.
21. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία Στ' Δημοτικού. Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα, 122-125.
22. Διονύσιος Τσόκος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης» (Εικόνα 4).
23. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία Στ' Δημοτικού. Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Βιβλίο Δασκάλου, Αθήνα, 94-95.
24. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία Στ' Δημοτικού. Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Τετράδιο Εργασιών, Αθήνα, 24.
25. Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της επανάστασεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, Αθήνα ²1853, 214. Στο Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία Στ' Δημοτικού. Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα, 124.
26. Ιωάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, 270-271. Στο Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης, & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *ό.π.*, 124.
27. Δημήτρης Σταμέλος, *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη*, Αθήνα 1985, 88. Στο Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *ό.π.*, Αθήνα, 124.
28. Παναγιώτης Ζωγράφος, «Η πολιορκία των Αθηνών» ή άλλως, «Η πολιορκία της Ακρόπολης», 1826-1827 (Εικόνα 6).
29. Θεόδωρος Βρυζάκης, «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη» (Εικόνα 1).
30. Αλέξανδρος Ησαΐας, «Η Μάχη των Αθηνών το 1827 και ο θάνατος του Γεωργίου Κα-

- ραϊσκάκη», 1839, χρωμολιθογραφία, διαστάσεων 49x33 εκ., Αποθετήριο Ιστορικής & Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Εικόνα 7).
31. Α. Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επανάστασης*, τόμος 4, Θεσσαλονίκη 1993, 103.
 32. Κωνσταντίνος Αγγελάκος, Ελένη Κατσαρού & Αναστασία Μαγγανά, *Νεοελληνική Γλώσσα, Α΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, 82-83.
 33. Κωνσταντίνος Αγγελάκος, Ελένη Κατσαρού & Αναστασία Μαγγανά, *Νεοελληνική Γλώσσα, Α΄ Γυμνασίου*, Βιβλίο του Εκπαιδευτικού, Αθήνα, 77.
 34. Θεόδωρος Πυλαρινός, Σοφία Χατζηδημητρίου, & Λάμπρος Βαρελάς, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, 72-73.
 35. Ν.Γ. Πολίτης, «Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού», Αθήνα 1958, 41.
 36. Ένας από τους βασικούς εκπροσώπους της ζωγραφικής της Επανάστασης είναι ο Γεώργιος Μαργαρίτης (Σμύρνη 1814-Αθήνα 1884), του οποίου ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά έργα είναι ο πίνακας «Ο Καραϊσκάκης ελαύνων προς την Ακρόπολη», που φιλοτεχνήθηκε το 1844, ελαιογραφία σε μουσαμά, διαστάσεων 94x117ε εκ., η οποία φιλοξενείται στη Συλλογή του Ιδρύματος Ε. Κουτλίδη και εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη (Εικόνα 8).
 37. Θεόδωρος Πυλαρινός, Σοφία Χατζηδημητρίου & Λάμπρος Βαρελάς, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α΄ Γυμνασίου*, Βιβλίο του Εκπαιδευτικού, Αθήνα, 55.
 38. Θεόδωρος Πυλαρινός, Σοφία Χατζηδημητρίου & Λάμπρος Βαρελάς, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, 73.
 39. Γεώργιος Μαργαρίτης, «Ο Καραϊσκάκης ελαύνων προς την Ακρόπολη».
 40. Ευάγγελος Αθανασόπουλος, Ειρήνη Κοκκινάκη & Πολυξένη Μπίστα, *Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α΄, Β΄, Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, 51-52.
 41. Φώτης Κόντογλου, «Αρματολοί και κλέφτες», 1948. Στον συλλογικό τόμο «Οι Έλληνες Ζωγράφοι, 20ός αιώνας», τ. Β΄, εκδ. Μέλισσα (Εικόνα 9).
 42. Ευάγγελος Αθανασόπουλος, Ειρήνη Κοκκινάκη & Πολυξένη Μπίστα, *ό.π.*, 53.
 43. Ευαγγελία Λούβη & Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Γ΄ Γυμνασίου*, Αθήνα, 30-32.
 44. Αθηνά Κακούρη, 1821, *Η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε*, Αθήνα 2013, 230, 236, 237.
 45. Διονύσιος Τσόκος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης» (Εικόνα 10).
 46. Θεόδωρος Κατσουλάκος, Αναστασία Κυρκίνη, Γιάννης Μπαφούνης & Γιώργος Σμπιλίρης, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα, Α΄ τάξης Επαγγελματικού Λυκείου*, Αθήνα, 40-42.
 47. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 1996, 236-237.
 48. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 236.
 49. Έλλη Αλεξίου, (Εισαγωγή-Επιμ.), *Απομνημονεύματα και δίκη Κολοκοτρώνη*, Αθήνα 1977, 301.
 50. «Νίκη των Ελλήνων στο Βαλτέτσι», 12-13 Μαΐου 1821, Θ. Κολοκοτρώνης, Ηλίας Μαυρομιχάλης, Κυριακούλης Μαυρομιχάλης. Στο Θεόδωρος Κατσουλάκος, Αναστασία Κυρκίνη, Γιάννης Μπαφούνης & Γιώργος Σμπιλίρης, *ό.π.*, 18.
 51. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Συλλογή «Όπλα και πολεμικός εξοπλισμός» (Εικόνα 11).
 52. Ιωάννης Κολιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νημάς & Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη, *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Αθήνα, 16-33.

53. Ιωάννης Κολιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νημάς & Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη, *ό.π.*, 17.
54. Ιωάννης Κολιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νημάς, & Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη, *ό.π.*, 18-19.
55. Ιωάννης Κολιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νημάς, & Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη, *ό.π.*, 29.
56. Διονύσιος Τσόκος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης» (Εικόνα 10).
57. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *ό.π.*, Βιβλίο Δασκάλου, 94-95.
58. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1832)*, Αθήνα 1975, 449.
59. Δημήτριος Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Πελεκάνος, Αθήνα 2011, 127.
60. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *ό.π.*, 123.
61. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *ό.π.*, 124.
62. Ευαγγελία Λούβη, & Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς, *ό.π.*, 30-32.
63. Ευαγγελία Λούβη & Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς, *ό.π.*, 32.
64. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, 444.
65. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, 422.
66. Ιωάννης Κολιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νημάς & Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη, *ό.π.*, 19.
67. Ευαγγελία Λούβη & Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς, *ό.π.*, 32.
68. Ευαγγελία Λούβη & Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς, *ό.π.*, 32.
69. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *ό.π.*, 452-453.
70. Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1973, 146.
71. Παρόμοιες δραστηριότητες προτείνονται στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. και Α.Π.Σ. της Ιστορίας.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη ερευνά τη σκιαγράφηση της μορφής του «αϊτού των Αγράφων», ήρωα Γεωργίου Καραϊσκάκη, στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με απώτερο στόχο τον εντοπισμό και την καταγραφή των κειμένων που ιστορούν τη ζωή, τη διαδρομή και τις μεγάλες μάχες του ήρωα, με παράλληλες προτάσεις για τη διδακτική αξιοποίησή τους από τη σχολική κοινότητα.

Ἀναζητώντας τὰ χνάρια ἀπὸ τὸ πέρασμα
τοῦ Γιώργου Καραϊσκάκη στὸν εὐρυτανικὸ ὠκεὸ
(ζητήματα οἰκονομικά, σχέσεις μὲ πρόσωπα)

Μαρία Παν. Παναγιωτοπούλου-Μποτονάκη* –
Ἀνάργυρος-Γιάννης Μαυρομύτης**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ σχέση τοῦ Γιώργου Καραϊσκάκη μὲ τὴν «Εὐρυτανία» τοῦ νεοελληνικοῦ κρά-
τους εἶναι πασιφανής, δεδομένου ὅτι ἡ περιοχή περιλαμβάνει ἐδάφη ποὺ
ἀντιστοιχοῦσαν στὸν καζά/ἀρματολίκι Καρπενησιοῦ καὶ τμῆμα τοῦ καζά/ ἀρμα-
τολικοῦ Ἀγράφων.¹ Καθὼς ὅμως ἡ χάραξη τῶν συνόρων (1832) ἐπέφερε διαμελισμὸ
τῆς περιοχῆς, μεγάλο τμῆμα τους παρέμεινε στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία καὶ τελικὰ
ἐπῆλθε ἡ «τεχνητὴ» διάκριση σὲ εὐρυτανικά καὶ θεσσαλικά Ἀγραφα, ποὺ συχνὰ
ἀποπροσανατολίζει ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τῆς ἱστορικῆς ταυτότητας τοῦ γεωγρα-
φικά καὶ πολιτισμικά ἐνιαίου αὐτοῦ χώρου.²

Πρόθεσή μας εἶναι νὰ ἀνιχνευθοῦν ἐπιπλέον σημεῖα τῆς σχέσης αὐτῆς τοῦ Καραϊ-
σκάκη μὲ τὸν εὐρυτανικὸ ὠκεὸ, πέραν τῶν ἤδη γνωστῶν,³ ἀξιοποιώντας ὡς πηγές
προφορικές ἀφηγήσεις καὶ ἀρχεὶα τεκμήρια, ποὺ ἴσως ἀναδύονται γιὰ πρώτη φορά
στὸ προσκήνιο ἀπὸ τὸν βυθὸ τῶν ἀρχείων.⁴ Εἶναι ἐπιπλέον προφανές ὅτι τὰ χνάρια
αὐτὰ ἀναπόφευκτα διακλαδώνονται μὲ μονοπάτια ἔρευνας ποὺ ἄλλοι ἐρευνητές
ἀκολούθησαν προσεγγίζοντας τὰ μεγάλα ζητήματα τῆς ζωῆς τοῦ στρατηγοῦ στὸ
παρόν συνέδριο: τὰ πρῶτα χρόνια τῆς πολεμικῆς νεανικῆς του θητείας / ἐκπαίδευσης
στοὺς Κατσαντωναίους, ἡ διαμάχη γιὰ τὸ ἀρματολίκι τῶν Ἀγράφων, ἡ δίκη καὶ ἡ
ἐξορία του, οἱ φίλοι καὶ οἱ ἀντίπαλοι, οἱ συμπολεμιστές μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους
ἐπηρέασαν καταλυτικὰ μὲ τὴν στάση τους τὴν ἐξελίξις. Τέλος, σύμφωνα μὲ Ἀγραφιῶτες
ἐρευνητές, ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ διαμελισμὸς τῶν Ἀγράφων συσχετίζεται μὲ σχέδια ποὺ
εἶχαν ἐξυφανθεῖ ἐναντίον του.⁵

Κατατίθεται λοιπὸν πληροφοριακὸ ὕλικό ἀπὸ τὸν Ἀνάργυρο-Γιάννη Μαυρομύτη,
ἀντλημένο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ στρατηγοῦ Τριαντάκη μὲ προφορικές ἀφηγήσεις
Κερασσοβιτῶν (1890-1895), καταγεγραμμένες δηλαδὴ ἀρκετὰ κοντὰ δηλαδὴ στὰ χρόνια
συντέλεσης τῶν γεγονότων. Ἐπιπλέον ὁ Γ. Μαυρομύτης συνέθεσε ἕναν κατάλογο τε-

* Δρ Προϊσταμένη ΓΑΚ Εὐρυτανίας

** Ἐρευνητής

τρακοσίων είκοσι ενός ανδρῶν καταγομένων από εὐρυτανικά χωριά, πού πολέμησαν μαζί του σέ πολλές μάχες από τό 1821 μέχρι καί τό 1827.⁶

Παρουσιάζεται επίσης καί σχολιάζεται από τήν Μαρία Παναγιωτοπούλου ἀρχεϊκό ὑλικό μέ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τίς σχέσεις τοῦ Καραϊσκάκη μέ ἀνθρώπους, ἄλλοτε ἤδη γνωστές (Κώστας Βουλπιώτης, κύριος μάρτυρας κατηγορίας στή δίκη), ἄλλοτε ἄγνωστες (ἀδελφοί Κωνσταντίνος καί Δημήτριος Γουβέλης), μέσα ἀπό τίς ὁποῖες διαγράφεται ἐπίσης ἡ προσέγγιση δύο ἀκόμη οἰκονομικοῦ χαρακτήρα ζητημάτων: οἱ δανειοληπτικές σχέσεις μέ δανειστή ἐδῶ τόν Καραϊσκάκη εἶναι τό ἓνα. Τό ἄλλο εἶναι τό μείζονος σημασίας πρόβλημα τοῦ ἀγῶνα, ἡ ἐπιμελητεία, ἀνεπαρκῆς μέν ἀλλά ταυτόχρονα συνυφασμένη καί μέ τήν ἀπόπειρα ὀργάνωσης δημοσιονομικῶν λειτουργιῶν στό πλαίσιο συγκρότησης κράτους, ὅπως δείχνουν νεότερες ἐρευνες σχετικές μέ τό θέμα.⁷

Μέρος Α΄

*Εἰδήσεις γιά τόν Γ. Καραϊσκάκη καί θέματα ἐπιμελητείας τοῦ Ἀγῶνα
ἀπό τό ἀρχεῖο οἰκογένειας Γουβέλη, Συλλογή Π. Χριστόπουλου
(Μαρία Παναγιωτοπούλου)*

Τό ἀρχεῖο προέλευσης τῶν τεκμηρίων.

Προσφάτως παραδόθηκε στά ΓΑΚ Εὐρυτανίας ὑλικό προερχόμενο ἀπό τή συλλογή τοῦ Παναγιώτη Χριστόπουλου σχετικό μέ τήν εὐρυτανική οἰκογένεια Γουβέλη.⁸ Πυρήνας του εἶναι πρωτότυπα τεκμήρια 18ου-19ου αἰ. ἀπό τή δράση τοῦ Κωνσταντίνου/Κωνσταντέλου Γουβέλη Λογοθέτη (1780-1829) γραμματικοῦ τοῦ Βελῆ πασᾶ (γιοῦ τοῦ Ἀλῆ), ἀκολουθῶς πολιτικοῦ ὑπαλλήλου τοῦ ἀγῶνα⁹. Σέ πολύ μικρότερο βαθμό τό ὑλικό σχετίζεται καί μέ ἄλλους Γουβελαίους, ὅπως τόν Δημήτρη Γουβέλη, στρατηγό κατὰ τόν ἀγῶνα, μετέπειτα ταγματάρχη Βασιλικῆς Φάλαγγος. Στόν ἀρχικό πυρήνα προστέθηκαν μεταγενέστερα καί ἄλλα τεκμήρια, ἀντίγραφα πρωτοτύπων (Αρχεῖου Ἀγωνιστῶν Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης), πρῶτα ἀπό τόν στρατηγό Κωνσταντίνου Εὐθυμίου Γουβέλη (1865-1934),¹⁰ ἐγγονό τοῦ Λογοθέτη κατὰ τό διάστημα 1928-1933 (ὡς χειρόγραφα ἀντίγραφα) καί στή συνέχεια ἀπό τόν Π. Χριστόπουλο (φωτοτυπίες). Καί οἱ δύο ἐπίσης ἐνσωμάτωσαν ποικίλο τεκμηριωτικό ὑλικό.

Μεταξύ τοῦ ποικιλόμορφου αὐτοῦ συνόλου ἐντοπίζονται καί τεκμήρια πού ἀφοροῦν τόν Καραϊσκάκη καί τούς πολεμιστές του. Ὅμως ἐστιάζεται τό ἐνδιαφέρον σέ δύο τεκμήρια πού τόν ἀφοροῦν γιά ζητήματα οἰκονομικοῦ χαρακτήρα, ὡς δανειστή καί ὡς ρυθμιστή τῆς ἐπιμελητείας γιά τήν τροφοδοσία/ἀνεφοδιασμό ἄλλων ἀγωνιστῶν. Συνδέονται δηλαδή μέ τό μεγάλο ζήτημα τῶν δημοσιονομικῶν τοῦ ἀγῶνα, θέμα πού ἀναλύθηκε ἀπό τόν Ἀντώνη Ἀντωνίου στήν ἐπιστημονική διημερίδα τῶν ΓΑΚ – Τμῆμα Εὐρυτανίας καί Τμῆμα Καρδίτσας.¹¹

Τεκμήριο Α΄

Ἐπιστολή τοῦ Καραϊσκάκη, 19ης Αὐγούστου 1823, ἀπό τό χωριό Ἀντράνοβα (σημ. Ἀσπρόπυργος), μέ παραλήπτη τόν Κωνσταντίνου Γουβέλη Λογοθέτη στόν Μπουρσό

(Προυσός, όπως επιγράφεται «τῷ ἀδελφῷ μοι κυρίῳ Κωνσταντίνῳ Λογοθέτῃ -υγιῶς, εἰς Μπουρσόν.

Τιμιώτατε ἀδελφέ μοι κύρ Κωνσταντίνε σὲ ἀσπάζομαι ἐκ ψυχῆς καὶ σὲ εἰδοποιῶ. ἀπὸ τὸ γράμμα σας ἐκατάλαβα ἐκείνην τὴν δύναμιν ὅπου μὲ φαντάζεσαι δὲν τὴν ἔχω, καθότι ἰξεύρεις ὅπου τρέφω τόσαις ψυχαῖς περίπου ἀπὸ πεντακοσίας. μόνον τοῦτον ἀπὸ τὰ ἰδιά μου ἀναλώματα θέλω σὲ κυβερνήσει. λάβε λοιπὸν μετρίτᾳ ἀλλὰ 650 ἤτοι ἐξακόσια πενήντα μαζί μὲ τὴν φατούρα τους καὶ οἰκονομήσου μὲ αὐτά. Διὰ δὲ ἐμπίστωσιν τοῦ ἀνελείρου σου, βάστα τὸ ὀλοσφράγιστόν μου γράμμα καὶ ὑγίαινε.¹²

Ὅπως προκύπτει ὁ Κ.Γ. εὐρισκόμενος στὸν Μπουρσό¹³ εἶχε ζητήσει δάνειο ἀπὸ τὸν Καραϊσκάκη, πού τότε, προβλέποντας ὅτι ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς πηγαίνοντας πρὸς Μεσολόγγι θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὸν Προυσό, εἶχε πλέον ἀποτραβηχθεῖ ἀπὸ τὸ μοναστήρι (ὅπου ὡς γνωστὸν νοσηλεύταν) στὸ κοντινὸ χωριὸ Ἀντράνοβα.¹⁴ Ἀπὸ ἐκεῖ, στίς 19 Αὐγούστου στέλνει τὸ γράμμα, γραμμένο πιθανότατα ἀπὸ τὸν τότε γραμματικὸ του, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἴσως ἔβαλε καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ πλήρως ἐξασθενημένου πολέμαρχου.¹⁵ Ἡ κακίστη κατάσταση τῆς υἱείας του περιγράφεται ἄλλωστε ἀπὸ τὸν ἴδιο (ἐπιστολὴ τοῦ 24ης Σεπτεμβρίου 1823 σταλμένη ἀπὸ τὰ Ἄγραφα στὸν κεφαλόνιτη Φωκά ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητεῖ «ιατρικὴ» βοήθεια, ἀποστολὴ γιατροῦ ἢ ἔστω γιατρικῶν).¹⁶

Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς Γουβέλη ἀρχικὰ ὁ Καραϊσκάκης φροντίζει νὰ καταρρίψει τὴν ἐντύπωση τῆς οἰκονομικῆς του εὐρωστίας πού φαίνεται πὼς ἔτρεφε γι' αὐτόν ὁ παραλήπτης. Ὡς ἐπιχείρημα προβάλλει τὴ συντήρηση ἀπὸ τὸν ἴδιο 500 στρατιωτῶν, ἀριθμὸς ἐπιβεβαιούμενος καὶ ἀπὸ ἄλλα τεκμήρια. Γιά παράδειγμα, ἐπιστολὴ πρὸς Ζαΐμη (26ης Ιουλίου 1823) ἀναφέρει περὶ Καραϊσκάκη ὅτι «φωνάζει ὁ δυστυχής», καθὼς πολεμᾷ τρεῖς ἡμέρες τώρα μὲ τὸν Σκόνδρα (Μουσταφᾶ πασᾶ), τὸν ὁποῖο ὁμως εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐμποδίσει γιατί εἶναι ὑστερημένος καὶ ἀπὸ ἐφόδια καὶ ἀπὸ ἀσκήρι καθὼς ἔχει (μόνο) πεντακόσιους καλοὺς στρατιῶτες.¹⁷ Σὲ ἐπιστολὴ ἐξἄλλου τοῦ ἴδιου τοῦ Καραϊσκάκη (5ης Ἰουνίου 1823) πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Πολέμου, ἐκτίθεται καὶ πάλι ἡ δυσχερὴς κατάσταση ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἐφοδίων ἀλλὰ καὶ δηλώνεται ὅτι ἔχει ἤδη ξοδέψει ἀρκετὰ ἄσπρα δικά του καὶ τῶν συντρόφων του.¹⁸ Ὡστόσο, παρά τίς δικές του οἰκονομικὲς δυσκολίες, ἱκανοποιεῖ μερικῶς τὸ αἶτημα τοῦ Γουβέλη χορηγώντας του 650 γρόσια γιὰ νὰ οἰκονομηθεῖ, πού συνοδεύονται ἀπὸ «φατούρα» (χρεωστικὴ ἀπόδειξη), ἕνας ὅρος πού παραπέμπει σὲ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ¹⁹ ὅπως προφανῶς καὶ ἡ φράση πού ἀκολουθεῖ «Διὰ δὲ ἐμπίστωσιν τοῦ ἀνελείρου σου, βάστα τὸ ὀλοσφράγιστόν μου γράμμα».

Ἡ ἐπιστολὴ εἶχε προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ στρατηγοῦ Γουβέλη, ἐγγονοῦ τοῦ παραλήπτη, πού σημειώνει μεταξύ ἄλλων ὅτι «ἡ αἴτησις τοῦ Γουβέλλη δὲν ἐγένετο ἐκ προσωπικῶν αὐτοῦ ἀναγκῶν ἀλλὰ διὰ λόγους ἐξοικονομήσεως πατριωτικῶν ἀναγκῶν καὶ προσώπων ὑπηρετούντων ὑπὸ τὸν Κ. Γουβέλην... Ἐνταῦθα καταφαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἀνταλλαγῆς ἐπισήμων οἰονεὶ ἀποδείξεων καὶ ἀνταποδείξεων διαχειριστικῶν». Ἐπισημαίνει δηλαδή τὸ ζήτημα ἐπιμελητείας /ἀναγκῶν ἀνεφοδιασμοῦ πολεμικῶν σωμάτων, μὲ ἀποδέκτη τῆς ἱκανοποίησης τῶν αἰτημάτων τὸν Καραϊσκάκη. Τοῦτο δὲν ἀποκλείεται πράγματι, νὰ πρόκειται γιὰ ἐπίλυση τέτοιων θεμάτων μόνον πού τὰ ἀντιμετώπιζε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καραϊσκάκης, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε μὲ βάση ἄλλες πηγές. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ἄλλωστε ἔγγραφο τοῦ Μαυροκορδάτου στὸν Καραϊσκάκη (13ης

Ίουνιου 1822), όπου του συστήνει να δείξει ύπομονη για τους μισθούς στρατιωτιών.²⁰ Σέ άλλα έγγραφα επίσης του Μαυροκορδάτου (28ης και 30ής Ίουνιου 1822) γίνεται λόγος για αποστολή τροφίμων (γεννήματα).²¹ Χαρακτηριστική τέλος είναι ή επιστολή 16ης Μαΐου 1823 του Καραϊσκάκη πρὸς Μ. Μπότσαρη,²² όπου πάλι διεκτραγωδεΐται ή δραματική ἔλλειψη ἐφοδίων.

Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως δέ μπορεῖ τελείως νά ἀποκλεισθεῖ ἐνδεχόμενο προσωπικοῦ δανεισμοῦ, καθὼς ὁ δανεισμός ὡς οἰκονομική πρακτική ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένος τά χρόνια ἐκεῖνα, ὄχι μόνο ἀπό ἰσχυροὺς πρὸς ἀσθενέστερους οἰκονομικά²³ ἀλλὰ καί μεταξύ ἄλλων. Ὁ ἴδιος ὁ Γουβέλης στά 1820 εἶχε καταγράψει σέ «τεφετεράκι» τοὺς ὀφειλέτες του καί φεύγοντας σέ λιμάνια Δ. Μεσογείου γιά σιτεμπόριο ὡς σοπρακάρικο τοῦ Βελῆ, τό εἶχε ἀποστείλει στή σύζυγό του Μαρία στό Καρπενήσι, ὅπως προκύπτει ἀπό ἐπιστολή του πρὸς αὐτήν. Φαίνεται μάλιστα πὼς ή Μαρία ἦταν ἱκανή νά κατανοήσῃ καί νά ἐφαρμόσῃ τίς ὁδηγίες του, οἰκονομικοῦ χαρακτῆρα οἱ περισσότερες.²⁴ Ἐπιπλέον γνωρίζουμε ὡς δανειστές καί κληρικοὺς, ὅπως ὁ ἡγούμενος Τατάρνας Κυπριανός,²⁵ ἀλλὰ καί λαϊκοὺς, ὅπως μιά καρπενησιώτισσα χήρα, πού τό 1823 συντάσσει τή διαθήκη της ἐκτός Καρπενησιοῦ (στήν Κερπινή Ἀχαΐας).²⁶ Στίς δύο αὐτές περιπτώσεις τά ὀφειλόμενα στοὺς δανειστές ποσά καταγραφόμενα συνυπολογίζονται ὡς μέρος τῆς περιουσίας τους. Τέλος, ὁ Καραϊσκάκης ἐμφανίζεται μεσολαβητής γιά ἐξυπηρέτηση ἐπιστροφῆς ὀφειλομένων σέ δικό του (Γεωργάκη Καταπαδιώτη Σταμουλῆ), γράφοντας στόν κεφαλονίτη Δημητράκη Δελλαδέτσιμα νά μεσολαβήσῃ ὥστε ὁ Σταμουλῆς νά εἰσπράξῃ ποσά πού τοῦ ὀφείλονται ἀπό Κεφαλονίτες.²⁷

Ἐκτός ὅμως ἀπό αὐτά, δέν εἶναι ἄνευ σημασίας τά ἀκόλουθα. Πρῶτο, μαρτυρεῖται σέ τεκμήρια ἀρχείου Γουβέλη (ἀναφορά τοῦ ἴδιου 1825 καί ἀργότερα τῆς χήρας του, 1835) ἐνδεῖα ἐξαιτίας ἀπώλειας τῆς περιουσίας τους, καί χρηματικῆς, λόγω συνθηκῶν πολέμου (πιθανότατα ἀναφέρονται στην καταστροφή Καρπενησιοῦ, Ίούλιος 1821²⁸). Δεύτερο, δέν μαρτυρεῖται ἐκεῖνη τή χρονιά νά κατέχει ὁ Γουβέλης θέση εὐθύνης, πού ἴσως τόν ἐξανάγκαζε νά καλύπτῃ ἐξ ἰδίων τά ἀπαιτούμενα ἐξοδα, ὅπως ἔκαναν τόσοι ἄλλοι καί ὁ ἴδιος ἄλλωστε, ἀργότερα ὡς ἑπαρχος Καρύταινας. Εἶναι λοιπόν πολύ πιθανό ὁ Γουβέλης νά ζήτησε δανεικά ἀπό τόν Καραϊσκάκη γιά προσωπικές του ἀνάγκες, ἔχοντας ἐντύπωση οἰκονομικῆς εὐρωστίας γι' αὐτόν.

Τεκμήριο Β'

Ἐγγραφο πού εἶχε καταθέσει μαζί μέ ἄλλα ὁ Δημήτριος Γουβέλης, 1865, διεκδικώντας διόρθωση τοῦ βαθμοῦ του ὡς φαλαγγίτη.²⁹ Πρόκειται γιά ἐπιστολή τοῦ Κώστα Βουλπιώτη ἐπάρχου Κραβάρων γραμμένη τήν 9ην Νοεμβρίου 1825 στόν Πλάτανο (χωριό στά Κράβαρα, ὀρεινή Ναυπακτία)³⁰ καί σταλμένη στόν Δ. Γουβέλη, πού βρισκόταν τότε στήν Ἀποκλείστρα Καστανιάς Προυσοῦ, καθὼς τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ (τό 1824, ἀπό τόν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο) ή φρούρηση τῆς φυσικά ὀχυρῆς αὐτῆς θέσης γιά τήν προστασία ἀμάχων, ἐνῶ ή ἐνίσχυση μέ τεχνικά ἔργα τῆς ὀχύρωσης εἶχε ἀνατεθεῖ στόν Καρπενησιώτη Γεώργιο Λέλη.³¹

Ὁ Κωνσταντῖνος Βουλπιώτης ὑπῆρξε, ὅπως εἶναι γνωστό, πρόσωπο κλειδί στή δίκη Καραϊσκάκη, ὡς ψευδομάρτυρας ἐναντίον του, καθὼς ἀποδέχεται γενικότερα ή ἱστορική ἔρευνα,³² πού ἐντοπίζει καί τήν εὐνοϊκή, στή συνέχεια, μεταχείριση τοῦ Βουλπιώτη ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία (Μαυροκορδάτο), ὅπως ὁ διορισμός του ὡς ἐπάρχου

Κραβάρων από τόν Ἀπρίλιο 1825.³³ Τίθεται λοιπόν εὐλογα τό ἐρώτημα πῶς συνεργάστηκαν οἱ δύο αὐτοί ἄνδρες.³⁴ Τό ἐξεταζόμενο ἔγγραφο ἐπιτρέπει τήν ἀπάντηση.

Ἀξίζει ὅμως νά ἀναφερθεῖ πρῶτα ὅτι πρίν τόν διορισμό τοῦ Βουλπιώτη (17η Ἀπριλίου 1821), τήν 5η Φεβρουαρίου 1825, στό Βουλευτικόν μεταξύ ἄλλων συζητήθηκε ἡ ἀναφορά ἑνός Κωνσταντίνου Βουλπιώτη, «γνωμοδοτοῦντος τίνι τρόπῳ δύναται ὁ λαός νά μένη ἐλεύθερος ἀπό τούς τυραννίσκους, νά ἀκούη τās διαταγās ἑνὸς καὶ μόνου τῆς Διοικήσεως, καὶ πῶς νά διαταχθῇ τὸ Στρατιωτικόν».³⁵ Προφανῶς πρόκειται γιά τόν μετέπειτα ἑπαρχο Κραβάρων, πού διόλου δέν θά σκόπευε νά συνεργασθεῖ μέ τυρρανίσκους (Καραϊσκάκη) καθὼς ἦταν ἀπόλυτα πιστός στήν Διοίκηση (Μαυροκορδάτο). Ἐνδιαφέρον ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ Βουλπιώτης διαμαρτύρεται (11η Σεπτεμβρίου 1825) γιατί τό Ὑπουργεῖο τῆς Οἰκονομίας δέν τοῦ εἶχε δώσει ἀκόμη τά «ἀποδεικτικά τοῦ φροντιστικοῦ ἐπαγγέλματος»,³⁶ ὅποτε τό Βουλευτικό ζητεῖ τήν προώθηση τῆς ἀναφορᾶς στό Ὑπουργεῖο Οἰκονομίας ὥστε νά σταλεῖ στό Πολέμου γιά νά ἀποσταλοῦν τοῦτα στόν Βουλπιώτη «ἄνευ ἀναβολῆς».³⁷ Εἰκάζουμε, λοιπόν, μέ βάση τήν ἐπιστολή, ὅτι ἴσως τά ἀποδεικτικά αὐτά δέν εἶχαν ἀποσταλεῖ ἀκόμα σέ αὐτό τό πειθήνιο ὄργανο τῆς Διοικήσεως, ὅταν ὁ Βουλπιώτης ἔστειλε τήν ἐπιστολή στόν Γουβέλη.

Μέ αὐτήν ὁ Βουλπιώτης ἀπαντᾷ σέ αἶτημα τοῦ Δ. Γουβέλη γιά παροχή ἐφοδίων, ἀναφέροντας τίς ἐνέργειες πού ἔκανε σχετικά μέ αὐτό καθὼς καὶ τούς λόγους γιά τούς ὁποίους ἀδυνατεῖ νά τό ἱκανοποιήσῃ. Ἰσχυρίζεται λοιπόν πῶς λαμβάνοντας τήν ἐπιστολή Γουβέλη μέ τό αἶτημα ἀλλά καὶ σχετική διαταγή τοῦ Ὑπουργείου Πολέμου-σκόπευε, μεταβαίνοντας στόν Πλάτανο· ὅπου ἐπρόκειτο νά γίνει σύνοδος καὶ ὅπου ἐπίσης βρίσκονταν τά ἐφόδια· νά ἀποστείλῃ στόν Γουβέλη «ἡστηρᾶν καὶ πολλὰ ἐφόδια». Γιά τοῦτο ἄλλωστε εἶχε πάρει μαζί του τόν ἄνθρωπο μέ τόν ὁποῖο τοῦ εἶχε στείλῃ τό αἶτημα ὁ Δ. Γουβέλης. Φαίνεται λοιπόν ὅτι πρίν τήν 9η Νοεμβρίου ὁ Βουλπιώτης βρισκόταν σέ ἄλλο μέρος, ἐκεῖ πού τοῦ ἔστειλε τό αἶτημα ὁ Γουβέλης.

Ἐνῶ λοιπόν ὁ Βουλπιώτης εἶχε πρόθεση νά ἀνταποκριθεῖ στό αἶτημα Γουβέλη, προέκυψε πρόβλημα ἐξαιτίας τοῦ Πλατανιώτη Σωτήρη Ροντήρη «εἰς τοῦ ὁποῖου τό χέρι εὐρίσκονται αἱ ἡστηράδες καὶ πολλὰ ἐφόδια», ὅπως ἀναφέρει ὁ Βουλπιώτης, πού ὑποστηρίζει πῶς ζήτησε ἀπό τόν Ροντήρη λογαριασμό, ἀναφέροντάς του ὅτι εἶχε καὶ σχετική διαταγή νά παρέχει ἐφόδια σέ ὅσους ζητοῦν, μεταξύ αὐτῶν καὶ ὁ Γουβέλης «μοῦ ἦλθεν καὶ διαταγή νά ἐξοικονομήσω ὅσους μέ διατάττει μέ ἡστηρὰ καὶ πολλὰ ἐφόδια, ὡς καὶ ἡ γενναιότητά σου» (δηλ. τον Γουβέλη).³⁸

Ὁ Ροντήρης λοιπόν, κατά τόν Βουλπιώτη, ἀποκρίθηκε πῶς δέν «γνωρίζει Διοίκησιν, ἀλλὰ ἔχει αὐθέντην τὸν Καραϊσκάκη· καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τοὺς ἐπῆγεν εἰς τὸν Καραϊσκάκη». Καὶ ὁ τελευταῖος ἀπάντησε στόν Ροντήρη ἔτσι, ἀπάντηση πού μετέφερε αὐτός στόν Βουλπιώτη, ὁ ὁποῖος τήν καταγράφει αὐτούσια: «ὁ δὲ Καραϊσκάκης τοῦ εἶπεν ὅτι ἰδοὺ πηγαίνω νά χήσω τὸ αἷμά μου διὰ τὴν πατρίδα καὶ ἂν γλιτώσω τότε δίδω τὸν λογαριασμόν». Ἐπακολουθεῖ, μέσα τοῦ μήνα, σφοδρὴ ἐπίθεση τοῦ Κιουταχῆ κατά τοῦ Καραϊσκάκη στό στρατόπεδο τοῦ Δραγαμέστου, ὅπου ὁ πρῶτος ἠττήθηκε καὶ ἀναγκάστηκε σέ ὑποχώρηση στό Αἰτωλικό.³⁹

Στὴν ἀπάντηση Καραϊσκάκη ἐμπεριέχονται δύο ἐνδιαφέροντα νοήματα. Τό πρῶτο συνυφαίνεται μέ τήν ἐξέλιξη τῆς πορείας τοῦ Καραϊσκάκη ὁ ὁποῖος πλέον ἔχει προσηλωθεῖ σέ μία ἔννοια, τὴν πατρίδα, εὐρύτερη κατὰ πολὺ τῶν πρότερων κυρίαρ-

χων στόχων του (άρματολίκι Άγράφων).⁴⁰ Πιθανόν στον επαναπροσδιορισμό των στόχων του να συνετέλεσε και μία ρεαλιστική προσαρμογή του στη νέα πραγματικότητα που ήδη διαφαινόταν: την καινούρια αντίθεση μεταξύ κεντρικών διοικήσεων και άρματολισμού, καθώς ταυτόχρονα αναδυόταν το ζωτικής σημασίας θέμα για συγκρότηση κράτους συνυφασμένου με την εδραίωση μίας εθνικής συνείδησης.⁴¹ Τό δεύτερο είναι πώς ο Καραϊσκάκης εμφανίζεται πάλι, όπως στην έπιστολή του του 1823, εξοικειωμένος με όρους οικονομικούς, εδώ μάλιστα με τό σύστημα του «δίδειν λογαριασμόν», συνδεδεμένο με τη γενικότερη προσπάθεια τήρησης γραπτών τεκμηρίων σχετικών με τη διαχείριση που συνυφαινόταν με τις διαδικασίες οργάνωσης στρατοπέδων.⁴²

Ο Βουλπιώτης ακολουθώντας έζητησε από τον Ροντήρη να του δώσει «έγγράφως καν αυτά τον απέκρινε ο Καραϊσκάκης». Ο δεύτερος απάντησε «ότι γράμματα δεν του έδωσε, διὰ στόματος μόνον τουτο είπεν». Ο Βουλπιώτης δεν μπόρεσε να μεταπείσει τον Ροντήρη ούτε με λόγια ούτε με έπίκληση των διαταγών που είχε λάβει («και έπειδή δεν έστάθη τρόπος να καταπισθῇ μήτε με όσα διὰ λόγου του είπα μήτε από ταις διαταγαίς όπου έχω»). Έπισημαίνει επίσης την (θεσμική) αναρμοδιότητα / άδυναμία του για να εφαρμόσει την διαταγή «έκτελεστικήν δύναμιν δεν έχω να φερθώ με διαφορετικόν τρόπον». Έτσι καταλήγει να αποστείλει πίσω τον άνθρωπο του Γουβέλη κομίζοντας αυτός άνεκτέλεστη τη διαταγή του ύπουργείου αλλά και τη συμβουλή του έπαρχου να ένημερώσουν τό ύπουργείο για να τους εξασφαλίσει με άλλον τρόπον τά έφόδια («διὰ τουτο ίδου σου εξαποστέλω τον άνθρωπόν σου εύχαιρον περικλείοντας και την διαταγήν του ύπουργείου, ήν μοι είχατε στείλει διὰ να ειδιάσετε τό ύπουργείον να σās έξοικονομήση άλαχώθεν»). Δηλώνει επίσης ότι μόλις τελειώσει ή σύνοδος στον Πλάτανο θά ένημερώσει τό ύπουργείο για τη στάση αυτή του Καραϊσκάκη. Αναφέρει επίσης ότι τά στρατεύματα τρέφονται από τους κατοίκους. Τέλος, καταθέτει τό τελευταίο στοιχείο έναντίον του Ροντήρη: προσπάθησε ακόμη και να αγοράσει μπαρούτι από αυτόν για να στείλει στον Γουβέλη, αλλά αυτός στάθηκε άμετάπειστος.

Ός βασικός λόγος λοιπόν προβάλλεται μία διάσταση στη διαχείριση των έφοδίων μεταξύ του έπαρχου Κραβάρων Κ. Βουλπιώτη και του Ροντήρη, διαχειριστή του Καραϊσκάκη. Ο πρώτος, θεσμικός εκπρόσωπος της Διοίκησης, όφείλει, σύμφωνα με διαταγές που του προσκομίζονται, έκδομένες από τη Διοίκηση, να ίκανοποιεί αίτήματα έφοδιασμού πολεμικών σωμάτων όπως αυτό του Γουβέλη στην Άποκλείστρα. Αλλά δεν έχει τη δύναμη να έκτελέσει, όπως αναφέρει, ίσως γιατί δεν είχε λάβει ακόμη τά απαιτούμενα «άποδεικτικά φροντιστικού επαγγέλματος». Από την άλλη ο Σωτήρης Ροντήρης, έπιμελητής του Καραϊσκάκη, φαίνεται πως έχει τον πραγματικό έλεγχο των έφοδίων. Δηλώνει άπειθεια στη Διοίκηση, πειθαρχεί μόνο στον Καραϊσκάκη. Αφήνεται έτσι άνικανοποίητο τό αίτημα του Γουβέλη, με ύπαιτιότητα των Καραϊσκάκη και Ροντήρη,⁴³ γνωστό δημογέροντα της περιοχής. Σέ αυτούς φροντίζει να έπιρρίψει την ευθύνη ο έπαρχος που εμφανίζεται πρόθυμος να έπιτελέσει τό έργο του και να ίκανοποιήθει τό αίτημα Γουβέλη, παρά την άπουσία έκτελεστικής δύναμης. Χρησιμοποιεί δύο μεθόδους πειθούς: την έπίκληση στο ήθος του Ροντήρη και στην αύθεντία (Διοίκηση), που άποτυχαίνουν. Για να «άποδείξει» στον Γουβέλη πόσο ή ευθύνη βαρραίνει άποκλειστικά τον Ροντήρη, προσθέτει στο τέλος την τρίτη μέθοδο που μεταχειρίστηκε (χρήμα), αφού πρώτα φροντίζει να έχει περιγράψει την γενικότερη

κατάσταση τῆς (ἀνύπαρκτης) ἐπιμελητείας καί τῆς κακῆς διαχείρισης τῶν ἐφοδίων (σφετερισμό) πού γίνεται ἀπό ἀπό ἄλλους.

Ἡ ἐπιστολή Βουλπιώτη πρὸς Δ. Γουβέλη

Περίοδος γ, α. Προσωρινή Διοίκησης τῆς Ἑλλάδος/ Τὸ Ἐπαρχεῖον τοῦ Κραββάρου.

Πρὸς τὸν Γεναιοτάτον χιλιάρχον κύριον Δημήτριον Γουβέλην

Ἔλαβον τὸ γράμμα σας ὁμοῦ καὶ τὴν διαταγὴν τοῦ ὑπουργείου τοῦ Πολέμου, τὴν διαλαμβάνουσιν διὰ νὰ σᾶς προβλέψω μὲ τὸν ἡστηρᾶν καὶ πολλὰ ἐφόδια. Ὅθεν μὲ τὸ νὰ εἶχαμεν ἀποφασίσῃ ἐδῶ νὰ γίνῃ μία σύνοδος ὅλης τῆς ἐπαρχίας καὶ ἤθελα νὰ ἀπεράσω ἀπὸ πλάτανον, ἔνθα ἦτον οἱ ἡστηράδες καὶ πολλὰ ἐφόδια, ἐπῆρα μαζί μου τὸν ἄνθρωπόν σας διὰ νὰ σᾶς τὰ στείλω ἀπὸ ἐκεῖ καὶ φθάνοντας εἰς τὸν ῥηθέντα πλάτανον, εὔρηκα κάποιον σωτήρην ῥοντήρην πλατανιότην, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ χέρι εὐρίσκονται αἱ ἡστηράδες καὶ πολλὰ ἐφόδια· καὶ ζητῶντας του λογαριασμὸν λέγοντάς του ὅτι μοῦ ἤλθεν καὶ διαταγὴ νὰ ἐξοικονομήσω ὅσους μὲ διατάττει μὲ ἡστηρὰ καὶ πολλὰ ἐφόδια, ὡς καὶ ἡ γενναιότητά σου· μὲ ἀπεκρίθη ὅτι δὲν γνωρίζει Διοίκησιν, ἀλλὰ ἔχει αὐθέντην τὸν καραϊσκάκη· καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τοὺς ἐπῆγεν εἰς τὸν καραϊσκάκην· ὁ δὲ καραϊσκάκης τοῦ εἶπεν ὅτι ἰδοὺ πηγαίνω νὰ χήσω τὸ αἷμά μου διὰ τὴν πατρίδα καὶ ἂν γλιτώσω τότε δίδω τὸν λογαριασμόν, τοῦ εἶπα νὰ μὲ δῶς ὅπου ἡ ἐγγράφος κᾶν αὐτὰ τὸν ἀπεκρίθη ὁ καραϊσκάκης· καὶ μὲ εἶπεν ὅτι γράμματα δὲν τοῦ ἔδωκε διὰ στόματος μόνον τοῦτο εἶπεν· καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐστάθη τρόπος νὰ καταπισθῇ μήτε μὲ ὅσα διὰ λόγου τοῦ εἶπα μήτε ἀπὸ ταῖς διαταγαῖς ὅπου ἔχω, ἐκτελεστικὴν δύναμιν δὲν ἔχω νὰ φερθῶ μὲ διαφορετικὸν ἵτρόπον· διὰ τοῦτο ἰδοὺ σοῦ ἐξαποστέλω τὸν ἄνθρωπόν σου εὐχαιρον περικλείοντας καὶ τὴν διαταγὴν τοῦ ὑπουργείου, ἣν μοι εἶχατε στείλει διὰ νὰ εἰδιάσετε τὸ ὑπουργεῖον νὰ σᾶς ἐξοικονομήσῃ ἀλαχῶθεν· καὶ ἐγὼ τελειώνοντας τὴν παροῦσαν σύνοδον μέλω νὰ γράψω πρὸς τὸ ὑπουργεῖον διὰ νὰ δώσω τὴν εἶδησιν ὅπου αὐτὸς δὲν μὲ ἐδέχθη· ἐδῶ ὁ κόσμος ἀδελφεὲς τρέφουν τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὰ σπήτια τοὺς καὶ τοὺς ἡστηράδες τῆς διοικήσεως τοὺς σφετερίζονται ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος· καὶ μὲ ἄσπρα τοῦ ἐζήτησα νὰ μὲ δώσῃ εἴκοσι ὀκάδες μπαροῦτι νὰ σοῦ στείλω δὲν ἐστάθη τρόπος νὰ μὲ δώσῃ· ὅθεν ἀκολούθα ὡς ἔσωθεν σοῦ σημειῶνω· ἔρρωσο

τῇ 9 :νοεμβρίου :1825

ἐκ πλατάνου

ὁ ἔπαρχος Κραββάρων

Κ. βουλπιώτης

τ.σ

ὁ Γ. γραμματεὺς

νικόλ(αος) χρυς(.....)

ἐπειδὴ καὶ ἐνόησεν ὅτι τὸν κουρτάρης..... σφαιτερισμὸν ὅπου ἔκαμεν σχεδὸν ἐνάμυσι τοῦ ἡστηρᾶ, τὸν ἔμαθα μεταχειρίζοντα κάθε τρόπον νὰ ἀπετάξουν τοὺς λογαριασμοὺς ἐπάνω εἰς τὸν καραϊσκάκην διὰ νὰ ἀθωώσουν τὸν ἑαυτὸν τοὺς. Τὸ ὁποῖον ἐλπίζω ὅτι καραϊσκάκης δὲν θὰ τὸ πάρει ἐπάνωθ' ἐξ αὐτοῦ.

Τῷ γεναιωτάτῳ χιλιάρχῳ κυρίῳ Δημητρίῳ Γουβέλῃ εἰς ἀποκλίστρα.⁴⁴

Ίδιαίτερα κατατοπιστικό όμως είναι τό σημείωμα κάτωθεν τοῦ κειμένου, μέ τό ὁποῖο σχολιάζεται ἡ ὅλη ὑπόθεση ἀφενός ὡς σφετερισμός ἐφοδίων, ἀφετέρου ὡς ἀπόπειρα συκοφάντησης τοῦ Καραϊσκάκη. Πιθανότατα προστέθηκε ἀπό τόν γραμματέα τῆς ἐπαρχίας, πού εἶχε γράψει καί τό ἀρχικό κείμενο, καθ' ὑπαγόρευση βέβαια τοῦ ἐπάρχου. Ἐνίωσε ὁμως τήν ἀνάγκη νά προσθέσει τό σημείωμα, ὑπονοώντας ὡς σφετεριστή καί συκοφάντη τόν ἴδιο τόν ἐπαρχο. Διαφαίνεται ἐπίσης ὅτι καί ὁ Γουβέλης ὑποψιαζόταν τόν Βουλπιώτη γιά σφετερισμό ἐφοδίων. Μία σημαντική λεπτομέρεια πού ἐνισχύει τήν εἰκασία αὕτη εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Γ. Μαυρομύτη ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐπάρχου στό ἔγγραφο δέν εἶναι ἀπό τό χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Βουλπιώτη ἀλλά τήν ἔβαλε ὁ γραμματέας τῆς ἐπαρχίας, ὑπογραφόμενος στή συνέχεια ὡς «νικολ.χρυσ».⁴⁵ Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Βουλπιώτης, εἶχε μέν δώσει στόν γραμματέα ὁδηγίες γιά τή σύνταξη τοῦ κυρίως κειμένου, ἀπουσίαζε ὁμως ὅταν ὁ γραμματέας ὁλοκλήρωσε τή γραφή, ὑπόγραψε καί παρέδωσε στόν κομιστή τοῦ Γουβέλη. Συνεπῶς ὁ γραμματέας μποροῦσε ἄνετα νά συμπληρώσει τό σχόλιό του. Ἐξάλλου διαπιστώνεται καί στό πρακτικό ἐκλογῆς πληρεξουσίων ἐπαρχίας Κραβάρων, Πλάτανος, 25 Νοεμβρίου 1825⁴⁶ ὅτι ὁ γραμματέας βάζει τήν ὑπογραφή τοῦ ἐπάρχου. Γνωρίζουμε ἄλλωστε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καραϊσκάκης ἀναφέρεται σέ συκοφαντίες εἰς βάρος του γιά θέματα οἰκονομικά. Ἐνδεικτικό παράδειγμα, ὁ λογαριασμός τοῦ στρατοπέδου του (1ης Ἀπριλίου 1825⁴⁷) καί ἐπιστολή του (27ης Ἰουνίου 1825) πρὸς ὑπουργό Πολέμου Ἀδάμ, ὅπου ρητὰ ἀναφέρεται στήν συκοφαντία αὕτη.⁴⁸

Ὅμως ὑπάρχει καί μακροσκελής ἀναφορά (8ης Αὐγούστου 1825) τοῦ Καραϊσκάκη καί ἄλλων ὀπλαρχηγῶν πρὸς τή Διοίκηση, ὅπου διεκτραγωδεῖται ἡ δυσχερέστατη κατάσταση λόγω ἔλλειψης ἐφοδίων,⁴⁹ καθώς καί ξεχωριστή ἀναφορά δική του (9ης Αὐγούστου 1825) ὅπου μιλώντας γιά τό μέγιστο αὐτό ζήτημα, μέ δραματικό τρόπο καταλήγει: «Καί τά μέν καλά, καλῶς γίνονται καί ἀκούονται καί σᾶς εὐχαριστοῦν, κύριοι Ὑπουργοί. Ἡμεῖς ὁμως, ὅπου κάμνομεν τό χρέος μας ὑπέρ δύναμιν, μᾶς στενοχωρεῖ ἡ ἔλλειψις τροφῶν καί πολεμοφοδίων, εἰς τό ἄκρον, μᾶς λυπεῖ δέ καί νά ἔχω τό συμπάθειον, ὅτι δέν ἡξεύρω πού νά τό ἀποδώσω καί ἡ αὐτόθεν ἀφροντησία. Λοιπόν παρακαλῶ καί φωνάζω. Διά τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Διά τό ὄνομα τῆς Πατρίδος καί τῆς Σεβαστῆς Διοικήσεως. Φουσέκια, φουσέκια, φουσέκια. Νά μᾶς σταλοῦν καί μερικά χρήματα διά νά ἀγοράσωμεν ψωμί».⁵⁰

Ἀπό τήν ἄλλη πλήθος ἀναφορῶν φανερώνει ὅτι οἱ ἀρχηγοί ἀντιμετώπιζαν συχνά ἔξοδα ποικίλα γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἀγῶνα ἐξ ἰδίων. Γιά τόν Καραϊσκάκη λ.χ. εἶναι χαρακτηριστικές οἱ καταγραφές ἀξίας 8.526 γροσίων πού ξόδεψε γιά μπαξίσια διάφορα μετά τή μάχη τῆς Ἀράχωβας.⁵¹ Ἦταν ἄλλωστε φημισμένη ἡ γενναιοδωρία του «θεωρῶντας τό φλωρίο ὀβολό γιά τίς χρεῖαις του».⁵²

Ἦταν λοιπόν μέγιστο πρόβλημα ἡ ἔλλειψη πολεμοφοδίων καί τροφίμων, ἡ ἐξαθλίωση τῶν πολεμιστῶν, καθώς δείχνουν καί ἄλλα ἔγγραφα, ἀναφορές τοῦ Καραϊσκάκη, συχνά με τήν συνυπογραφή ἄλλων, πού ἐξακολουθεῖ νά στέλνει, ὅπως δύο τόν Σεπτέμβριο.⁵³ Φαίνεται λοιπόν πῶς ὁ Καραϊσκάκης βρίσκεται μπροστά σέ ἕνα ἀδιέξοδο. Ἀπό τή μία ἔχει πλέον ἐπιλέξει τήν προσαρμογή στίς νέες συνθήκες, ἐκφράζοντας συχνά ἐγγράφως σεβασμό στή Διοίκηση καί τούς ὑπουργούς, προσδοκῶντας πάντα, αὐτός καί τόσοι ἄλλοι, τόν ἀναγκαῖο ἀνεφοδιασμό. Συνεχῆς ὁμως διαψεύδεται ἡ προσδοκία αὕτη. Ὁ Καραϊσκάκης ἀντιμετωπίζει τήν ἐξαθλίωση τῶν ἀνδρῶν του

καί ἀδυνατεῖ νά ἐρμηνεύσει τήν «ἀφροντησία» τῆς Διοίκησης. Διαπιστώνεται μάλιστα ὅτι τό 1825 «αὐτός ὁ ἐλευθέρως εἰς τήν δυτικήν Ἑλλάδα περιπλανώμενος, ἔπασχε πολ- λάκις στερῇσιν τροφίμων δεινότεραν καί αὐτῆς τῆς ἐν Μεσολογγίῳ ... διότι ἡ μέν χώρα ἦτον ἔρημος, οὐδεὶς δ' ἐφρόντιζε νά πέμψη εἰς αὐτόν ἔξωθεν τά ἀναγκαῖα ἐφόδια».⁵⁴

Γιά νά ἀντιμετωπίσει τήν ἀπελπιστική αὐτή κατάσταση, στίς 25 Σεπτ. 1825 ἀπό τό Δραγαμέστο στέλνει στόν Σ. Ροντήρη τήν ἀκόλουθη ἐπιστολή, ἡ ὁποία ἐρμηνεύει τή στάση τοῦ τελευταίου ἀπέναντι στόν Βουλπιώτη. «Κύρ Σωτήρη Ροντήρη, σέ ἀσπάζομαι. Σέ εἰδοποιῶ. Ὅσος ἰστηρᾷς ἔρχεται ἀπό τήν Διοίκησιν, μαπαρούταις, μολύβια καί λοιπά, εἶσαι διωρισμένος, καθώς καί ἐξ ἀρχῆς σοῦ προέγραφα, νά τά οἰκονομήσης ὡς νά ἤμουν ἴδιος ἐγώ, νά μήν χαθῇ οὔτε σπειρί, ἐπειδή ἔπειτα θά δώσης λογαριασμόν. Διά τοῦτο λοιπόν σοῦ δίδω τήν εἶδησιν ὅπου νά μήν γελασθῇς καί δώσης χωρίς τεσκερέν μου σπειρί. Ὅτι τά στρατεύματα τῆς Διοικήσεως ὕστερον δεν γίνονται κατῆλδες μέ τό κεφάλι σου». Καί αφοῦ του δίνει καί κάποιες ἄλλες οδηγίες, καταλήγει επανερχόμενος στο θέμα τῆς επιμελητείας: «Διά τόν ἰστηράν δέν εἶναι χρεία νά σοῦ λέγω πολλάς φοραίς, ἐσύ εἶσαι γέρων καί φρόνιμος καί στοχάζεσαι πῶς νά τόν οἰκομονήσης. Ὑγίαινε».⁵⁵

Ἡ κατάσταση παρέμενε ἴδια. Σέ ἐπόμενη ἀναφορά Ὀκτωβρίου⁵⁶ πάλι περιγράφεται δραματική ἡ κατάσταση τῶν πολεμιστῶν, ἕνα κυριολεκτικά ξυπόλητο τάγμα, τό ἴδιο καί σέ ἀναφορά 28ης Δεκεμβρίου 1825.⁵⁷ Συνεπῶς, ὁ Ροντήρης, πιστός στή διαταγή τοῦ Καραϊσκάκη, οἰκονομοῦσε ὡς γέρων καί φρόνιμος τόν ἰστηρά, ἀγνοώντας τίς διαταγές γιά τό αἶτημα τοῦ Γουβέλη, ἴσως γιατί ὁ Καραϊσκάκης δέν τοῦ εἶχε ἀποστείλει σχετικό τεσκερέ, δικαιολογημένα μέσα σέ αὐτό τό γενικότερο χαοτικό πλαίσιο. Ἐτσι ὁ Ροντήρης ἀρκέστηκε νά μεταφέρει τήν ἀπάντηση τοῦ Καραϊσκάκη, πού ἐξηγεῖ, ὅπως ἄλλα στοιχεῖα, γιατί ὁ Καραϊσκάκης κατέχει ξεχωριστή θέση στό «Μετά» τοῦ 1821.⁵⁸ Εἶναι λοιπόν, νομίζω, εὐνόητο γιατί ὅλοι διεκδικοῦν τόν ἥρωα ὡς μέρος ἀναπόσπαστο τῆς δικῆς τους ἱστορίας, ἐν προκειμένῳ τῆς Εὐρυτανίας ὅπου αὐτός ἔδρασε ἤδη προεπαναστατικά.

Ἐνα ιδιαίτερο σημεῖο τῆς σχέσης του μέ τήν περιοχή σχετίζεται μέ τήν θρησκευ- τικότητά του, στοιχεῖο πού ἄλλωστε χαρακτήριζε σέ μεγάλο βαθμό τόν κόσμο αὐτό, ὅπως δείχνει ὁ βαρύτατος ὄρκος τοῦ Καραϊσκάκη καί ἄλλων ὀπλαρχηγῶν σέ ἐπιστολή τους πρός τόν Βαρνακιώτη, 13ης Σεπτεμβρίου 1825,⁵⁹ ὅπου τοῦ ὑπόσχονται τήν ὑπόληψή του, ὅτι θά εἶναι στό πλευρό του καί τοῦ ἐγγυῶνται τούς μισθοῦς του. Δε- σμεύονται ὅτι προτιμοῦν τόν θάνατο ἀπό τό νά πατήσουν τούς ὄρκους τους.⁶⁰ Ὑπογράφοντας, δηλώνουν τή μεγαλύτερη δέσμευση: «Νά εἶμαι ἔξω ἀπό τή βάφτισή μου».

Εἰδικότερα γιά τόν Καραϊσκάκη ἐντοπίζεται ἡ στενή σχέση του μέ τά μοναστήρια τῆς περιοχῆς τά ἀφιερωμένα στήν Παναγία.⁶¹ Ἐτσι μαρτυρεῖται ἡ παρουσία του (Πάσχα 1822) στή μονή Παναγίας Τατάρνας, ὅπου συνέβαλε χρηματικό ποσό γιά ἀνάγκες τῆς μονῆς.⁶² Ὅμως οἱ τότε καλόγεροι ἀρνήθηκαν τή μεταλαβιά στόν Καραϊ- σκάκη καί τούς ἄνδρες του, προκαλώντας τή δυσaráσκεια, ἴσως καί τό παράπονο τοῦ ἐνθυμσιογράφου.⁶³ «Ἄς ἔχουν τό κρίμα οἱ καλόγεροι». Ἡ στάση αὐτή τῶν μοναχῶν θεωρεῖται, μέ «κοσμικά» κριτήρια, ἄπρεπη καί ἀντιχριστιανική ἀπέναντι στόν εὐεργέτη τους, «χωρίς οὔτε τό Χριστός Ἀνέστη νά κατεβοῦν νά ψάλλουν στοὺς Κα-

ραϊσκάκηδες».⁶⁴ Πρόκειται βέβαια για ένα δείγμα πανηγυρικής ιστοριογραφίας.⁶⁵ Επιπλέον ή χρήση του πληθυντικού (Καραϊσκάκηδες) υποδηλώνει πώς, ενώ πρόκειται για γεγονότα του 1822, αντιμετωπίζονται θωρώντας τον πολέμαρχο όχι όπως πράγματι ήταν τότε, αλλά όπως μετέπειτα εξελίχθηκε, όταν πλέον είχε επιλέξει να βάλει το γενικότερο καλό του αγώνα πάνω από το στενά ατομικό του, επίκεντρο του οποίου ήταν, το 1822, το αρματολίκι Αγράφων.

Με τό ίδιο μοναστήρι τον συνδέει προφορική παράδοση που τον θέλει ικέτη στην εικόνα της Παναγίας να ζητεί την συνδρομή της για την επικείμενη μάχη του Σοβολάκου (15 Ιανουαρίου 1823) στη δική του ιδιόλεκτο, «Τώρα θά σέ ιδώ Μαυρομάτα...».⁶⁶ Μέ την ίδια οικειότητα απευθύνεται στην Παναγία Μπρουσιώτισσα. Εκεί άλλωστε, στη μονή Προυσού, νοσηλεύόμενος τό 1823 πλήρως εξασθενημένος σύρθηκε για να προσκυνήσει την σορό του Μπότσαρη που μεταφερόταν στο Μεσολόγγι, εύχόμενος να εύρει καί αυτός τέτοιο θάνατο. Τέλος, μέ ένα ακόμη μοναστήρι συνδέεται ό Καραϊσκάκης, εκείνο της Βράχας, που διεκδικεί ρόλο για την μεταστροφή του σέ άγγελο.⁶⁷

Παραδίδοντας την γραφίδα στον Γ. Μαυρομύτη, κρίνω άξιο επισήμανσης τον ρόλο δύο μεταγενεστέρων προσώπων, στρατιωτικών, που άσχολήθηκαν μέ τή διαφύλαξη της μνήμης. Ό ένας ήταν ό Κερασοβίτης ύποστράτηγος Κωνσταντίνος Τριαντάκης που είχε καταγράψει τίς προφορικές άφηγήσεις στην άκμή της ηλικίας του. Τό ενδιαφέρον του για την καταγραφή ιστορικών στοιχείων διαπιστώνεται καί από άλλα κατάλοιπά του άποκείμενα στό ΕΛΙΑ.⁶⁸ Ό άλλος είναι ό Κωνσταντίνος Εύθυμίου Γουβέλης, που άσχολήθηκε, όντας συνταξιούχος, 1928-1933 μέ τή μελέτη του οίκογενειακού του άρχείου, άνασυνθέτοντας την ιστορία του παππού του, του Κωνσταντίνου Γουβέλη Λογοθέτη, εκείνου στον όποιο δάνεισε γρόσια 650 τό 1823 ό Καραϊσκάκης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άρχεΐα Έλληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832, Λυτά Έγγραφα Β΄ και Γ΄ Βουλευτικής περιόδου, τ. Γ΄, Λυτά Έγγραφα 1825-1826, έπιμ. Άγαμέμνων Τσελίκας, Άθήνα 2001.
- Άγγελίνα Ελπινίκη – Παναγιωτοπούλου Μαρία, *Στ΄ Άγραφα ... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων. Χάρτες-τοπωνύμια των Αγράφων και δημοτικά τραγούδια της Αργιθέας*, Πρακτικά Ημερίδας, 8-9 Αυγούστου, Βλάσι, Πετρίλο, Καρδίτσα 2018.
- Αντωνόπουλος Ιωάννης, «Γ. Καραϊσκάκης και Α. Μαυροκορδάτος: Η συνάντηση της παραδοσιακής αρματολικής κοινωνίας με τη συντεταγμένη πολιτική εξουσία στη διάρκεια της επανάστασης του 1821», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας*. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Μεσολόγγι 2016, 151-159.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Πρωτόγονη Επανάσταση, Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι)*, εκδόσεις ΕΑΠ, Άθήνα 2019.
- Βαρβαρήγος Ποθητός, *Θρησκεία και θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας*, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Θεσσαλονίκη 2011.
- Βασιλείου Πάνος, *Τό Μοναστήρι της Τατάρνας Εύρυτανίας*, Άθήνα 2^η 1978.

- Βετσόπουλος Απόστολος, «Η δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην Αιτωλοακαρνανία κατά τη διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου. Απρίλιος 1825-Απρίλιος 1826. Το στρατόπεδο της Δερβέκιστας», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 95-120.
- Beaton Roderick, *Ο πόλεμος του Μπαϊρόν, Ρομαντική εξέγερση Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Πατάκης, Αθήνα 2015.
- Γαζής Γεώργιος, *Βιογραφίαί τῶν ἡρώων Μάρκου Μπότσαρη καί Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ἐν Αἰγίνῃ 1828.
- Γιαννόπουλος Γιάννης, *Η Ευρυτανία στη διαδρομή της ευρύτερης εθνολογικής σύνθεσης και διοικητικής οργάνωσης*, Κατερίνη 2021.
- Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019 (ανατύπωση).
- Farge Arlette, *Η γεύση του αρχείου*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Νεφέλη, Αθήνα 2004.
- Ζήσης Κώστας, *Αγρωφιώτες και καρπενσιώτες αγωνιστές στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1983.
- Zingarelli Nicola, *Il nuovo Zingarelli, Vocabolario della Lingua Italiana*, Bologna 1983, λήμμα *fattura*.
- Μαυρομούτης Ανάργυρος-Γιάννης, *Καρπενήσι 1810-1829*, Αθήνα 2006.
- Μαυρομούτης Ανάργυρος-Γιάννης, «Ο στρατηγός Κωνσταντίνος Τριαντάκης στους Βαλκανικούς πολέμους 1912-13», στο Κ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η συμμετοχή των Ευρυτάνων στους Βαλκανικούς Πολέμους, Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα 2016, 119-175.
- Μποζίκης Σίμος, «Δυναμικές και αδράνειες στη φορολογία και στον φορολογικό μηχανισμό κατά την Επανάσταση του 1821». *Μνήμων*, 31, 2012, 31-70, doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.23>.
- Μποζίκης Σίμος, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία, Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, Αθήνα 2020.
- Παναγιωτοπούλου Μαρία Παν., «Ευρυτανικά βιβλιογραφικά δεδομένα για το στρατηγό Γεώργιο Καραϊσκάκη», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 39-62.
- Παναγιωτοπούλου Μαρία Παν., «Η Αποκλείστρα Καστανιάς Προυσού», εισήγηση στο διαδικτυακό σεμινάριο εκπαιδευτικών για την τοπική ιστορία, Κέντρο Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης Καρπενησιού, 18 Μαρτίου 2021. Διαθέσιμο στο https://www.youtube.com/watch?v=cDtNzUJkq-M&ab_channel=DennisParoutsas.
- Παπαρρηγόπουλος Κ., *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Άθηναι 1867.
- Πατρώνης Βασίλειος, «Από αρματολός των Αγράφων, στρατηγός της εθνικής ανεξαρτησίας: ο Γ. Καραϊσκάκης και η συνάντησή του με το εθνικό φαινόμενο», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 144-148.
- Σταμάτης Αθανάσιος, «Η δίκη του Καραϊσκάκη και ο Κωνσταντής Βουλπιώτης», στο *Η Βούλπη Ευρυτανίας στη διαδρομή της Ιστορίας, Πρακτικά ημερίδας*, Βούλπη, 18 Αυγούστου 2007, ΠΡΑΚΤΙΚΑ-ΗΜΕΡΙΔΑΣ-ΒΟΥΛΠΗ_2007(1).pdf

Στεργιόπουλος Ήλ. Π., *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, ΔΑΡΕΜΑΣ, Αθήνα 1963.

Χαραλαμπίδης Χαράλαμπος Δ., *Του Δήμου Πλατάνου (πρώην Προσχίου) τα χωριά*, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 2009, 2016.

Χαρίτος Γεώργιος, *Αρχείο Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Δήμος Αράχωβας, Αθήνα 2009.

Χαρίτος Γεώργιος, *Η μάχη της Αράχωβας υπό τον στρατάρχη Γεώργιον Καραϊσκάκην και οί συνελεστές της (18-24 Νοεμβρίου 1826)*, Δήμος Αράχωβας, Αθήνα 2001.

Μέρος Β΄ *Καραϊσκάκης – Ευρυτανία* (Ανάργυρος-Γιάννης Μαυρομύτης)

Ο Καραϊσκάκης δεν είναι μόνο ο εθνικός μας ήρωας, είναι και ο εθνικός μας έρωας.⁶⁹

Με το πονημάτιο που καταθέτω στο Συνέδριο θέλω να τονίσω τη σχέση του Καραϊσκάκη: α) με τον ευρυτανικό χώρο όπως ήταν διοικητικά διαμορφωμένος από το 1836⁷⁰ (δηλαδή ως Νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας / Διοίκηση Ευρυτανίας, που περιελάμβανε τους δήμους: Οιχαλίδος – μετον. σε Καρπενησίων - Κτημενίων, Απεραντίων, Αγραίων, Αρακυνθίων, Ευρυτάνων και Παρακαμπυλίων) και β) με τους Ευρυτάνες που πολέμησαν στις διαταγές του. Αντί υστερογράφου θα παραθέσω δύο αθησαύριστες «ιστοριούλες», μία για τα κακέμφατα του έφηβου Καραϊσκάκη και μία για τη θρησκευτικότητά του.

Οι σχέσεις του Καραϊσκάκη με τον ευρυτανικό χώρο είναι γνωστές, όπως παρουσιάστηκε ήδη από τη Μ. Παναγιωτοπούλου.⁷¹ Τον συναντούμε προεπαναστικά από το 1805 ως το 1808 μαζί με τον Κατσαντώνη και μετεπαναστικά από το 1822 και μετά. Προεπαναστικά, ο Καραϊσκάκης εμφανίζεται να δίνει μάχες στον ευρυτανικό χώρο από κοινού με τον Κατσαντώνη.⁷² Οι μάχες που γνωρίζουμε ότι έδωσαν είναι: η μάχη στην Τριφύλλα Κλειτσού την άνοιξη του 1805, η μάχη στου «Πουλιού τη Βρύση» (στο κατοπινό χωριό Κρέντη) τον Ιούλιο του 1806, η μάχη στου «Προσηλιάκου» μεταξύ Αγράφων και Χρύσως (εκεί ο Κατσαντώνης σκοτώνει τον Βεληγκέκα, ενώ ο Καραϊσκάκης χτυπά και σπάει το σαγόνι του γραμματικού του Βεληγκέκα, Γιαννάκη Ράγκου, γι' αυτό και το παρατσούκλι «στραβοτσιάουλος» στάθηκε η αιτία του αιώνιου μίσους του Ράγκου κατά του Καραϊσκάκη), η μάχη στο Γρεβενοδιάσελο, τον Μάη του 1807, η μάχη κοντά στο χωριό Σαραντάπορο Σπινάσας (Νεράιδας) το Ιούνιο του ιδίου έτους, η μάχη στου Μανόλη το Γεφύρι τον Ιούλιο του αυτού χρόνου και τέλος, η μάχη στη Σπινάσα τον Γενάρη του 1808. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς ο Κατσαντώνης συνελήφθη. Ο Καραϊσκάκης, όταν έμαθε το γεγονός έτρεξε να προλάβει τη συνοδεία που οδηγούσε τον αιχμάλωτο καπετάνιο στα Γιάννενα περνώντας από το Καρπενήσι. Έφτασε μέχρι και τη θέση Αη-Θανάση, λίγα χιλιόμετρα βόρεια του Καρπενησιού, αλλά ήταν ήδη αργά.

Μετεπαναστικά. Το 1822 ο Καραϊσκάκης βρίσκεται στο μοναστήρι της Τατάρνας: «Θύμηση τον καιρόν όπου εδούλεψαν οι μαστόροι κι έφκειαναν το ποδαρικό κι ετάκωναν (αντερίσματα στις δυό απέναντι πλευρές) το μοναστήρι, έτος 1822 και εξώ-

διασε ο καπετάν Καραϊσκάκης όλα τα μαστορικά και το χάρτζι (υλικά, ασβέστης κ.λπ. τοίχου) και έκαμαν Πάσχα εδώ του Χριστού και έσφαξαν και δυό σφαχτά. Τα σφαχτά τάφαγαν και Πασκαλιά δεν πήρανε, κάνας καλόγερος δεν θέλησε να έρθη να λειτουργήση. Ας έχουν το κρίμα οι καλόγεροι.» (Σε ακολουθία έντυπη του Βησσαρίωνος).⁷³

Στις 15 Γενάρη του 1823 μάχεται στην τοποθεσία Κορομηλιά του Άη-Βλάση στο Σοβολάκο (μετον. Ψηλόβραχος).⁷⁴ Παραθέτω τις αφηγήσεις δύο αγωνιστών από το Κεράσοβο των Αγράφων, που συμμετείχαν στην εν λόγω μάχη, προς τον συγχωριανό τους στρατηγό Κων/νο Τριαντάκη⁷⁵ όπως τις κατέγραψε ο ίδιος:

Μάχη Σοβολάκου Ευρυτανίας το 1823 μεταξύ Στρατάρχου Γ. Καραϊσκάκη και Τούρκων ανερχομένων εις 6 χιλιάδας, των Ελλήνων δ'όντων 800-1000 μόνον. (αφήγησις Κ. Σοχωρίτου ή Κισμέτη και Δ. Σκουρλή εκ Κερασόβου). Ο Καραϊσκάκης μετά την ήτταν όλων των συγκεντρωθέντων εν θέσει Κορομηλιά Παρακαμυλίων, οπλαρχηγών και Καπετανέων (ως ο Φραγγίστας, όστις πρώτος ηττήθη) οίτινες διεσκορπίσθησαν ανά τας ράχας και λαγκάδια, απέμεινε περικεκλεισμένος με 30 περίπου, εις τινα ράχην ονόματι «Κορομηλιά» περιβαλλομένην υπό αποτόμων βράχων κ.λπ., ότε δ'επρόκειτο να συλληφθή υπό των Τούρκων, ο Αυγέρης (εκ Χρύσου-γενναίος οπλαρχηγός) ανασυντάξας 600-700 εκ των ηττηθέντων, επετέθη εκ των νώτων κατά των Τούρκων, αιφνιδίως, οίτινες ετράπησαν εις φυγήν διελθόντες εξ Αγίου Βλασίου, προς τον ποταμόν Αχελών όν θελήσαντες να διέλθωσιν επνίγησαν πλείστοι όσοι, διαπεραιωθέντες μόλις του 1/3 του όλου, οι λοιποί εφονεύθησαν εις τας χαράδρας διωκόμενοι. Γνωστοί εξ Ευρυτανίας εις την μάχην ταύτην ήσαν οι: Αυγέρης ο επισημότερος, Κ. Κεσμέτης ή Σοχωρίτης (ο διηγηθείς τ' ανωτέρω προς τον υποφαινόμενον Κωνστ. Τριαντάκην υποστράτηγον εκ Κερασόβου) κατά το έτος 1890-1891) και ο Γεώργιος Ιβράκης.

Περί της αυτής ανωτέρω μάχης ως εξής μοι διηγήθη ο Δημ. Σκουρλής κατά το 1895, εννενηκοντούτης τότε: Μάχη Κορομηλιάς υπό Γ. Καραϊσκάκη. Η μάχη αυτή γενομένη το 1823 εν θέσει «Κορομηλιά» παρά την Χούνην, ο Καραϊσκάκης συγκεντρώσας όλους τους Αγραφιώτας, (διότι όλα τα λοιπά Βιλαέτια «υπετάγησαν» εις τους Τούρκους πλην των Αγράφων). Κατά την μάχην ταύτην υπεστηρίχθη αποτελεσματικώς υπό του εκ Χρύσου γενναίου Αυγέρη επιτεθέντος κατά των Τούρκων εκ των νώτων, ότε το μικρόν απομείναν Σώμα Καραϊσκάκη, αναθαρρήσαν επετέθη σφοδρώς κατά των Τούρκων, τραπέντων ούτως εις επονειδιστον φυγήν προς τον Αχελών, εις όν επνίγησαν οι πλείστοι, οι δε κατορθώσαντες να διαπεραιωθούν κακήν κακώς εστράφησαν προς το Αγρίνιον. Κατά την μάχην ταύτην, ως εκ της περικυκλώσεως πανταχόθεν, επτοήθη ου μόνον το Σώμα αλλά και αυτός ο Καραϊσκάκης όστις εσκέπτετο τίνι τρόπω θα κατώρθου να διασχίση την κύκλωσιν και ελευθερώση το Σώμα του και εαυτόν. Εις την καταπτόησιν ταύτην συνετέλεσεν ουκ ολίγον και ο φόνος του εκ του Μοναστηριακίου Αγράφων, γενναιότατος Μπακογιάννης, αλλ' ο επίσης εκ Μοναστηρακίου ατρόμητος και Λεντόκαρδος Τσάκας ή Κουτσουπιάς, πρωτοπαλήκαρον (είδος υπασπιστού) του Καραϊσκάκη, επανέφερε την ψυχραιμίαν τούτου ειπών αυτώ (κατά την παράδοσιν) παληόγυφτε τι καθήμεθα και δεν κάνομεν γιερούσι (έφοδον), λέγεται μάλιστα ότι ο Καραϊσκάκης εδέχθη και ώθησιν του Τσάκα λέγοντος τ'ανωτέρω, ότε εξετέλεσεν έφοδον υποστηριχθείσαν υπό του Αυγέρη ως

ανωτέρω, ήτις επήνεγκε τοιαύτην θραύσιν εις τους Τούρκους ώστε και σήμερον ακόμη εις πολλά μέρη του Χουνιορεύματος οπόθεν διήλθον ευρίσκονται διεσπαρμένα οστά. Η μεγάλη μάχη ηκούετο εκ Κερασόβου. Ο ως άνω Αυγέρης ήτο ατρόμητο παλικάρι, πατήρ δε του Δημητρούλα Αυγέρη του Ταγματάρχου, διατελέσας και οπαδός του Αλή Πασά. Εις την μάχην ταύτην μεταξύ των φονευθέντων Τούρκων συγκατελέχθη και ο υιός του Χατζή-Μπέντου- επισήμου Τούρκου- εφ' ού ευρέθη μέγα κημέρι, περί το σώμα πλήρες λιρών, το κημέρι αυτό (χρηματοφυλάκιον δερμάτιον, κυλινδρικόν) διεμοιράσθησαν οι οπαδοί του Καραϊσκάκη ως εξής: έλαβον όλοι και εκράτων το κημέρι διά της μιάς εν επαφή των χειρών όλων κρατουσών, ότε ο Καραϊσκάκης διά μαχαιρίου έκοπτε το κημέρι και ούτως έλαβεν έκαστος όσας λίρας εχόρεσεν η παλάμη εκάστου.

Από τις 31 Ιουλίου μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1823 ο Καραϊσκάκης νοσηλεύεται στο μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό και τάζει στη χάρη Της να ασημώσει την εικόνα Της όταν θα τον θεραπεύσει. Θεραπεύτηκε και ξεπλήρωσε το τάμα του, το 1824.⁷⁶

Το 1824 ο Καραϊσκάκης δικάζεται στο Αιτωλικό για «εσχάτη προδοσία». Στις 12 Απριλίου «το δικαστήριο»... «κηρύσσει τον κατηγορούμενον Γεώργιον Καραϊσκάκην ένοχον...»⁷⁷ και τον καταδικάζει σε ισόβια εξορία, αειφυγία, από την Δυτική Ελλάδα. Ο Καραϊσκάκης φεύγει για τ' Άγραφα καταδιωκόμενος από τους Ράγκο, Στορνάρη Λιακατά, Τσόγκα και Μακρή. Με τη βοήθεια του Αντρέα Ίσκου περνά σε Βάλτο και Ξηρόμερο και ανεβαίνει προς Μέτσοβο. Από εκεί κατεβαίνει ξανά στα ευρτανικά Άγραφα, κυνηγημένος τώρα απ' τους Γάτσο και Καραταϊρη, «Έλληνες» οπλαρχηγούς που υπηρετούσαν τον ντερβέναγα των Αγράφων, τον Αρβανίτη Σούλτζη Κόρτζα, και στις 23 Απριλίου φτάνει στη Βράχα όπου κλείνεται στο μοναστήρι της. Εκεί πολιορκείται από τους διώκτες του, επιχειρεί έξοδο σκοτώνοντας 40 απ' αυτούς, αλλά χάνει μόνο το πρωτοπαλικάρό του Αντώνη Ζαραλή από το Παυλόπουλο. Στις 24-25 Απριλίου ξεκινά για την περιοχή του Καρπενησιού και φτάνει στη Δομνίστα όπου τον φιλοξενούν οι Γιολδασαίοι.

18 Ιουλίου του 1825, υποβάλλεται αναφορά στη Σεβαστή Διοίκηση όπου περιγράφεται μεταξύ άλλων η σημασία μιας μάχης αγνοημένης από την Ιστορία:

Ο λαός της Δυτικής Ελλάδος ήτον νεκρός, τρυπωμένος και εις αθλίαν κατάστασιν, μάλιστα εις τας πέριξ του Καρπενησιού, χωρία ολόκληρα προσκύνησαν και άλλοι ήσαν αμφιρρεπείς, από τα οποία ωφελούμενοι οι εν Καρπενησίω εχθροί ήρχισαν να σκλαβώνουν φαμελιές πολλές και χωριά ολόκληρα, οδηγούμενοι από τουρκολάτρας και προσκυνημένους χριστιανούς. Προς τούτοις εμάζωξαν τόσον πλήθος, βλάχικα πρόβατα, κοπάδια και στάνες ολόκληρες έφεραν εις Καρπενήσιον. Και περιφραχθέντες από πλήθος προδομένων και προσκυνημένων χριστιανών. Και τα καραούλια τους και τα πιάνα (: σχέδια) τους όλα τα έκαμαν με την οδηγίαν των τοιούτων χριστιανών, το οποίον επαπειλούσε μέγαν κίνδυνον και αφανισμόν, πρώτον μεν το έθνος όλον, δεύτερον δε την επαρχίαν Καρπενησιού, και τρίτον εις την γενικήν εκστρατείαν Μεσολογγίου. Όθεν σκεφθέντες στρατηγηματικότερον, εν όσω να γένουν οι προειρημένες ετοιμασίες, διαλεγόμεθα έως 800 εις το γελέκι και δί' όλης ημέρας και νυκτός κινήσαντες από Κλεπά του Κραβάρου, χθες πρωί έφθάσαμεν εις Καρπενήσι

και επιπεσόντες έξαφνα εις τους αμερίμνους εχθρούς (μολονότι τρεις κατάσκοποι χριστιανοί τους προειδοποίησαν τον ερχομόν μας) εκυριεύσαμεν σχεδόν όλην την χώραν και πεσόντες οι Έλληνες με τα μούτρα επάνω τους, τόσην τροπήν τους έκαμαν, ώστε αφήσαντες τα περισσότερα πόστα επεωρίστησαν μόνον εις μίαν μάνδραν. Αμέσως τους εκόψαμεν το νερόν, χιλιάδες σφακτά οπού είχαν την χώραν γεμάτην διά τροφή των, τους τα επήραμεν, υπέρ τα εκατόν εβδομήκοντα κεφάλια γελάδια, άλογα και μουλάρια αρκετά, εσκοτώθησαν πολλοί και μάλιστα εις το τελευταίον γιουρούσι (: έφοδο) οπού έκαμαν. Από ημάς δε ένας ελαβώθη του Γιολντάση, από τους εδικούς μας. Ο δε μπαϊρακτάρης (: σημαιοφόρος) του Καραϊσκάκη Χρήστος Σέρβος ελαβώθη μόνον εις τον μηρόν, όχι τόσον δυνατά. Ο πόλεμος διήρκεσεν από το πρωί έως τας πέντε ώρας της ημέρας και οι μεν Έλληνες ήλθον εις ενθουσιασμόν μανιώδη διά να τους αποτελειώσουν, οι δε εχθροί εις απελπισίαν μεγάλην. Τόσον οπού αν δεν μας εβίαζεν ο κίνδυνος του Μεσολογγίου να τους αφήσωμεν, εις δύο ημέρας το πολύ σας αφήναν χρόνους οι εν Καρπενησίω Τούρκοι. Μ' όλον τούτο αφήσαμεν ένα αδελφόν του στρατηγού Γιαννάκη Γιολντάση να τους έχη περιωρισμένους, έως ότου να μας δώση ο Θεός την αίσιον κατ'αυτών επιστροφήν από Μεσολόγγιον. Ούτος ο πόλεμος, Σεβαστή Επιτροπή, έστησε τα όρια του Έθνους, ελευθέρωσε πολλές φαμελίας και αιχμαλώτους, διέσπειρε τον τρόπον έως εις Τρίκαλα και Μέτσοβον, εξ αιτίας μάλιστα του Καραϊσκάκη, έδωσε θάρρος και ψυχήν εις όλους τους καθαρούς Έλληνας, οι οποίοι άρχισαν να ευγαίνουν πλέον από τες τρύπες και να δείχνουν στήθος του εχθρού. Στρέφομεν λοιπόν τας δυνάμεις εις Μεσολόγγιον, ενδυναμώνσαντες με τούτο τες πλάτες μας και επικαλούμενοι την εξ ύψους βοήθειαν και την ευχήν της πατρίδος και της Διοικήσεως, μένομεν ευσεβάστως.

Τη 18 Ιουλίου 1825 Οι Πατριώται και Αδελφοί

Από Κρικέλλου Γιαννάκης Γιολντάσης, Καραϊσκάκης

Γεώργ. Βαλτινός, Ευαγγέλης Μ. Κοντογιάννης, Κωνσταντ. Γιολντάσης.

(Υ.Γ.) Είμεθα πολλά ελλιπείς από τζεπχανέ (: πολεμοφόδια) και παρακαλούμεν την Σ. Επιτροπήν να μας προφθάση ος τρόποις οίδε.

Επάνω εις το ντουφέκι και την μάχην μας ήλθεν άνθρωπος από Μεσολόγγι μέσα με γράμματα, τα οποία διά υποψίαν μήπως πιασθούν έλεγαν να εξετάσωμεν άνθρωπον, όστις και μας είπεν ότι το Μεσολόγγι πνέει τα λοίσθια, το χαντάκι εξόχως το εβούλωσαν εις τρία μέρη, τα λαντζόνια⁷⁸ τα τούρκικα εμπήκαν από τον Προκοπάνιστον, και εκυρίευσαν τα νερά του Ανατολικού, ώστε η κοινωνία του Μεσολογγίου και Ανατολικού εκόπη πλέον, μέσα εις το Μεσολόγγι δύσκολα εμβαίνει και ευγαίνει πλέον πεζοδρόμος. Μάλιστα διηγέρθησαν τρεις φατρίαι μέσα. Η μία θέλει συνθήκες μετά του εχθρού, η άλλη έχουν σκοπόν να φύγουν με γιουρούσι (: έφοδο), και η τρίτη επιμένει έως θανάτου καρτερούσα την βοήθειαν των έξω. Ημείς πετούμεν διά να αποθάνωμεν, και όποιου του βαστά η ψυχή και η συνείδησις, ας αδιαφορήση! Οι ίδιοι.⁷⁹

Θεώρησα σωστό να παραθέσω ολόκληρο αυτό το έγγραφο, με σκοπό να ενημερωθεί ο αναγνώστης για την άγνωστη στους πολλούς αυτή μάχη, τόσο για τη νικηφόρα εξέλιξη, όσο και για τα πολύ θετικά αποτελέσματα που προέκυψαν από αυτήν. Απορίας άξιον ότι, στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ', στο

σχετικό κεφάλαιο «Οι επιχειρήσεις έξω και μέσα στο Μεσολόγγι ως τις αρχές Οκτωβρίου» σ. 394, δεν αναφέρει τίποτα γι' αυτήν τη σημαντική μάχη. Ο Φωτιάδης τη μνημονεύει.⁸⁰

Ευρυτάνες αγωνιστές στο πλευρό του Καραϊσκάκη

Ο κατάλογος των Ευρυτάνων αγωνιστών καταρτίστηκε με βάση το Αρχείο των Αριστείων και περισσότερο το βιβλίο του αείμνηστου Κώστα Ζήση, *Αγραφιώτες και Καρπενησιώτες αγωνιστές στην Επανάσταση του 1821*. Ο κατάλογος αυτός δεν είναι πλήρης για πολλούς λόγους. Οπωσδήποτε καταλογογραφούνται οι περισσότεροι Ευρυτάνες αγωνιστές. Ελάχιστοι απ' αυτούς συμπολέμησαν από την προεπαναστατική εποχή με τον Καραϊσκάκη, οι πιο πολλοί ήρθαν στο πλευρό του μετά την επανάσταση.

Α) Μάχες του Καραϊσκάκη με Ευρυτάνες πολεμιστές στο πλευρό του:

1821: Μακρυνόρος, Κομπότι, Πέτα.

1822: 8 Ιουνίου: Κομπότι.

1823: 15 Ιανουαρίου, Κορομηλιά Αγίου Βλασίου. Άνοιξη: Νεβρόπολη, Στούγκο Αγράφων.

1824: 16 Μαΐου: Βράχα, 8 Ιουλίου: Σάλωνα, 13-14 Ιουλίου: Άμπλιανη, 13-14 Σεπτεμβρίου: Σάλωνα και Προφήτης Ηλίας.

1825: 7 Απριλίου: Κρεμμύδι, Μάη: Νιόκαστρο, 18 Ιουλίου: περιοχή Καρπενησιού, 7 Αυγούστου: Πετροχώρι, από αρχές Αυγούστου: έξω του πολιορκημένου Μεσολογγίου: 28-29 Αυγούστου: Μαχαλά, 28 Σεπτεμβρίου: Καρβασαρά, 1 Νοεμβρίου: Ρίβιο και Λάσπη.

1826: Μέχρι 26 Απριλίου Έξοδος του Μεσολογγίου, από 11 Οκτωβρίου: Εκστρατεία προς Αθήνα, 23-24 και 5 Νοεμβρίου: Δομβραίνα, Αράχωβα, Δίστομο.

1827: 5-6 Φεβρουαρίου: Δίστομο, 2-4 Μαρτίου: Κερατσίνι, 13 Απριλίου: Άγιος Σπυρίδωνας.

Β) Τα ονόματα των Ευρυτάνων πολεμιστών του Καραϊσκάκη ανά τέως δήμο:

ΔΗΜΟΣ ΚΑΡΠΕΝΗΣΙΩΝ (σύνολο 72): ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ: Γερασιμόπουλος ή Στρομπούλης Αθανάσιος, Γερασιμόπουλος ή Στρομπούλης Γεώργιος, Γκούβας Κώστας, Καββαδίας Κώστας, Καρανίκας Γεώργιος, Καρπενησιώτης Αθανάσιος, Καρπενησιώτης Ιωάννης, Κόκκοτος Νικόλαος, Λιάκος Δημήτριος, Λιάπης Ιωάννης, Μακρής Δημήτριος, Μερκιάδης Ευστάθιος, Μοναστηριώτης Ιωάννης, Μπακαές Ιωάννης, Μπαρλάς Καραστάθης, Μπινιάρης Νικόλαος, Παναγιωτίδης Δημήτριος, Παπαδημητρίου Τάσιος, Ρικόπουλος Γεώργιος, Σακαλής Κων/νος, Σακαλόπουλος ή Ιωάννου Δημήτριος, Στεργιάκης Γεώργιος, Τσαβαλιάς ή Γεωργασιάς Γεώργιος, Τσιοχαντάρης Γιάννης, Τσιαπούρης Αθανάσιος, Τσιαπούρης Γρηγόριος, Τσόλκας Δημήτριος, Χατζάκης Νικόλαος και Χατζόπουλος Αθανάσιος (σύνολο 29). ΑΝΙΑΔΑ: Κοντύλης Γεώργιος. (1). ΒΟΥΤΥΡΟΥ: Ανδριτσογιαννόπουλος Ιωάννης, Πέτσικας Δημήτριος. (2). ΓΟΡΙΑΝΑΔΕΣ: Κουκούτσης Αθανάσιος. (1). ΚΑΛΕ-

ΣΜΕΝΟ: Κοτσώνης Κων/νος, Τριανταφυλλόπουλος Γεώργιος. (2). ΚΑΡΥΤΣΑ: Παναγιωτόπουλος Χρήστος, Παπαγεωργίου Αναγνώστης, Χαβελές Ιωάννης. (3). ΛΑΣΠΗ (ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ): Κολιάς Γεώργιος, Κοτσούνης Δημήτριος, Μητσόπουλος ή Μπράμπας Αθανάσιος, Στούκας Δημήτριος, Τριανταφυλλόπουλος ή Μάγκας Νίκος, Τσιτσιρόπουλος ή Τσιτσιρώνης Κώστας, Τσιτσιρόπουλος ή Τσιτσιρώνης Χρήστος. (7). ΜΕΓΑΛΟ ΧΩΡΙΟ: Γιαννακόπουλος ή Κοντός Αθανάσιος, Γιαταγάνας Ιωάννης, Κατσάμπας Ιωάννης, Ξηντάρης Ιωάννης, Παπανικολάου ή Τέμενος Δημήτριος, Παπανικολάου Γεώργιος, Παπανικολάου Ζαχαρίας, Πουρνάρας Ιωάννης, Τέμενος Δημήτριος, Τρίτσας Αθανάσιος. (10). ΜΙΚΡΟ ΧΩΡΙΟ: Βινιανίτης ή Ζωγράφος Δημήτριος, Βινιανίτης ή Μοχρίτσας Γεώργιος, Ζορμπαλάς Δημήτριος, Ζορμπαλάς ωάννης, Κυρίτσης Νικόλαος, Μανίκας Αναγνώστης, Μητσόπουλος Νικόλαος, Πιστιόλης Κώστας, Σιδηρόπουλος Ιωάννης. (9). ΜΥΡΙΣΗ (ΜΥΡΙΚΗ). Χεινόπωρος Γεώργιος. (1). ΠΑΠΑΡΟΥΣΗ: Αναγνωστόπουλος ή Ματραγκώνης Αθανάσιος. (1). ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟ: Ζααλής Αντώνης. (1). ΣΥΓΚΡΕΛΟ: Κοντοπάνος Νικόλαος, Λάμπας Αθανάσιος, Μαυρίκας Δημήτριος, Τριανταφύλλου Ιωάννης (4). ΦΙΔΑΚΙΑ: Κυρίτσης ή Καρπενησιώτης Γεώργιος. (1). ΔΗΜΟΣ ΚΤΗΜΕΝΙΩΝ-ΔΟΛΟΠΩΝ (65): ΦΟΥΡΝΑ: Αγραφιώτης Γεώργιος, Αλεξανδρής Αθανάσιος, Αλεξανδρής Γεώργιος, Αλωνάρης Κωνσταντής, Αναγνωστόπουλος Κώστας, Γαλής Γεώργιος, Γαλής Ιωάννης, Γαλής Κώστας, Γεροκώστας Γεώργιος, Γεροκώστας Δημήτριος, Γούλας Αθανάσιος, Δημητρακόπουλος ή Μπαλάσκας Θέος, Ζουβανής ή Ζουμανής ή Καραμουσλής Γεώργιος, Ζουβανής Στέργιος, Θεοδοσίου ή Πηρούλας Γεώργιος, Καπλανάς Γεώργιος, Καπλανάς Ιωάννης, Κατζίδης ή Κατσιδάς Ιωάννης, Κωτής ή Κώτσης Κωστής, Κωσταράς ή Κωστάκης Γιαννάκης, Μπίκας Κώστας, Μπο(υ)ρδάρης Δημήτριος, Μυρισιώτης Κώστας, Ρέλιας Δημήτριος, Τσιώτας Γούλας, Χάρπας Γεώργιος, Χάρπας πατέρας του Γεωργίου, Χάρπας αδερφός του Γεωργίου, Χουλιάρης Ζήσης (28). ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ: Αντζόπουλος, Βλάχος ή Καρακικές Γεώργιος, Καββαδίας Λάμπρος, Καββαδίας Στέλιος ή Στέργιος, Καββαδίας Χαράλαμπος, Κώνστας ή Κώστας Ελευθέριος, Μπακλαβάς Ιωάννης, Ντελής Καραγεώργος, Πάνου Μακρυγιάννης, Παρούτσας Αναγνώστης, Τσακανίκας Γεώργιος. (11). ΑΡΑΧΩΒΙΤΣΑ (ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ): Ανδρόνης Γεώργιος. Κατσιφάς Ιωάννης, Σταμέλος Γεώργιος, Σταμέλος Μήτρος, Τζαβός Χρήστος. (5). ΒΡΑΧΑ: Μπεκιάρης ή Κούτσικος Ιωάννης, Τρουμπούκης Κων/νος. (2). ΔΟΜΙΑΝΟΙ: Καρανίκας Αναγνώστης, Καρανίκας Δημήτριος, Οικονόμου ή Παπαγιάννης Ιωάννης. (3). ΕΛΟΒΑ (ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ): Πανέτσος Ιωάννης. (1). ΚΑΡΟΠΛΕΣΙ: Κούκος Γεώργιος. (1). ΚΑΡΥΤΣΑ ΔΟΛΟΠΩΝ: Καρύτσας Γιάννης. (1). ΚΛΕΙΤΣΟΣ: Αργυρίου Στέργιος, Κατίκος Νίκος, Καφρίτσας Ιωάννης, Μπέικος Γεώργιος, Ράγκος Νικόλαος Γεωργίου, Τσιακτάνης Γεώργιος, Φλέγκας Γεώργιος. (7). ΜΟΥΧΑ: Αθανασίου Στέργιος, Κουτρούπης ή Κουρμέτσας Ιωάννης, Σπαθάρης Κων/νος. (3). ΜΠΕΛΟΚΟΜΗΤΗΣ: Χασταφέρης ή Χατζαφέρης Ευάγγελος. (1). ΣΠΙΝΑΣΑ (ΝΕΡΑΪΔΑ): Κατσούλης Γεώργιος, Παπαδόπουλος Δημήτριος. (2). ΑΠΕΡΑΝΤΙΩΝ (25): ΓΡΑΝΙΤΣΑ: Γρανίτσας Βασίλειος, Γρανίτσας Νικόλαος, Τσίρκας Βασίλειος, Τσίρκας Κώστας. (4). ΒΕΛΛΩΡΑ: Κονδύλης ή Τόλης Ανδρέας, Κουτσοκώστας Δημήτρης, Παλιούρας Αναστάσιος, Παλιούρας Δημήτριος, Παλιούρας Κώστας, Παλιούρας Τριαντάφυλλος, Τζερεμές Σωτήριος, Τόλης Ιωάννης. (8). ΒΕΛ-

ΤΣΙΣΤΑ (ΛΙΘΟΧΩΡΙ): Λύρος Αθανάσιος, Χαρδαλιάς Ιωάννης. (2). ΚΟΝΙΑΒΗ (ΛΗΜΕΡΙ): Αρονιάδας Χρήστος, Παπαροϊδάμης ή Παπάς Χρήστος. (2). ΖΕΛΕΝΙΤΣΑ (ΠΡΑΣΙΑ): Μπέκος Κώστας. (2). ΛΕΠΙΑΝΑ: Σιάτρας Πάνος. (1). ΝΕΟ ΑΡ-ΓΥΡΙΟ: Ζαχαράκης Κων/νος, Ζαχαράκης Νικόλαος, Θόδος Ιωάννης, Ντούβας Γεώργιος. (4). ΤΟΠΟΛΙΑΝΑ: Καραπάνου Νάκος. (1). ΧΟΡΙΓΚΟΒΟ: Καραγιάννης Κων/νος. (1).

ΑΓΡΑΙΩΝ-ΑΓΡΑΦΩΝ (43): ΚΕΡΑΣΟΒΟ (ΚΕΡΑΣΟΧΩΡΙ): Βαρσάμης Γεώργιος, Βαρσάμης Νίκος, Γουλέμης Αθανάσιος, Ζουμάς Γεώργιος, Θεόκλητος Νικόλαος, Ιβράκης Γεώργιος, Νικολάου ή Κουφογιάννης Ιωάννης, Παπαζαχαρίας Δημήτριος, Παπαζαχαρίας Ιωάννης, Παπάς ή Μάργελος Δήμος, Ρίζος Γεώργιος, Σοχωρίτης ή Κεσμέτης Κων/νος, Τζάρης ή Τζάρος Ιωάννης, Τριαντάκης Κωστούλας, Τσώκος Λάμπρος. (15). ΑΓΡΑΦΑ: Θεοδώρου Κίτσος, Τσίτσας Γιάννης, Χαλιμούρδας Τόλης, Χαλιμούρδας Χρήστος. (4). ΒΙΝΙΑΝΗ: Βινιανίτης Νικόλαος, Καροπλεσίτης Γεώργιος. (2). ΕΛΣΙΑΝΗ (ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΑ): Μπουραζάς Κώστας (1). ΚΟΥΦΑΛΑ (ΔΑΦΝΗ): Μπαλάς Κώστας (1). ΜΑΡΑΘΙΑΣ: Καζακλής Νικόλαος, Καντηλάρης ή Κρανιάς Γεώργιος, Καραγιαννόπουλος Κων/νος, Λέφας Νικόλαος, Λέφας ή Λεφόπουλος Νικόλαος, Παπαϊωάννου Κωσταντής (6). ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ: Δημητρίου Αντώνιος, Τσάκας Νίκος, Τσελίκας Γεώργιος. (3).

ΤΡΟΒΑΤΟ: Τσιακμάκης Ιωάννης. (1). ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ: Βλαχογιαννόπουλος ή Νταλαγιωργόπουλος Χρήστος, Καβαλλάρης Ζαχαρής, Καραβίδας Νικόλαος, Λώλος Δημήτριος, Νταλαγιώργος Γιάννης, Σίτσας Ιωάννης, Φραγκίστας Ιωάννης. (7). ΧΡΥΣΩ: Αυγέρης, Καλιακούδας Μήτρος, Τζίνας Βασίλειος. (3).

ΑΡΑΚΥΝΘΙΩΝ (40): ΠΡΟΥΣΟΣ: Αγγελάκης ή Φατσώρης Κώστας, Αγγελάκης Νικόλαος, Αναγνώστου ή Πρωτόγερος Νικόλαος, Γουβέλης Χριστόδουλος, Δήμας Αναστάσιος, Διαμαντής Δημήτριος, Ζάγκος Ιωάννης, Ζάρας Δημήτριος, Ζαχαρόπουλος Νικόλαος, Καλαμάρας Κων/νος, Κατσάμπας ή Μίχος Γεώργιος, Κατσούλης Γεώργιος, Κονδύλης Ευθύμιος, Κονδύλης Χρήστος, Κυριαζής Ιωάννης, Μίχος Γεώργιος, Μπαζώνης Κων/νος, Ξυθάλης Γεώργιος, Οικονομίδης Κων/νος, Παπαχρήστου Ιωάννης, Πρώμος Γεώργιος, Σιταρακάς Ιωάννης, Σμυρνής Αθανάσιος, Τριανταφυλλόπουλος Ιωάννης, Τσουκαλάς Κων/νος, Φατσιώρης Κων/νος. (26). ΑΛΕΣΤΙΑ: Παπαϊωάννου Νίκος. (1). ΑΝΤΡΑΝΟΒΑ (ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΣ): Δασκαλόπουλος Ιωάννης, Παπαδόπουλος Αθανάσιος. (2). ΒΕΛΩΤΑ: Γιαννιώτης Μήτρος, Καραγκούνης Ιωάννης. (2). ΕΣΩΧΩΡΙΑ: Στίγκας Ιωάννης. (1). ΚΑΣΤΑΝΙΑ: Δελής ή Δεληγιάννης Ιωάννης, Κατσίκας ή Κατσικονούρης Νικόλαος, Μπαλτάς Αθανάσιος, Μπόκος ή Μποτσιγιάννης Ζαχαρής, Νικολόπουλος Γεώργιος, Παναγιωτόπουλος ή Καραδημήτρης Δημήτριος, Ταραμπίκος Δημήτριος. (7). ΚΟΠΡΑΙΝΑ (ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ): Παναγιωτοπούλος ή Καραδημήτρης Δημήτριος. (1).

ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΗΤΩΝ (ΕΥΡΥΤΑΝΩΝ) (111): ΚΡΙΚΕΛΛΟ: Ασημάκης Δημήτριος, Βλαχογιάννης Γεώργιος, Βλάχου Καραγεώργης, Γιαννής Ιωάννης, Γραμματίκας Νικόλαος, Γραμματίκας Χαράλαμπος, Δημητρόπουλος Γιάννης, Δρόσος Γεώργιος, Κακαβάς Αναγνώστης, Καλτσάς Τριαντάφυλλος, Καλτσής Κων/νος, Κρομμυδάς Νικόλαος, Καρασούρος Ιωάννης, Μακρής Γεώργιος, Μάνθος Γεώργιος, Μάνθος ή Διχοψωμάς Νικόλαος, Μαστραπάς Ιωάννης, Μαστρογιάννης Γεώργιος, Μαστρογιάννης Ιωάννης, Μαστροπαναγιώτης Γεώργιος, Μαστροπαναγιώτης Ιωάν-

νης, Μοσχούτας Δημήτριος, Μπαλκούρας Αθανάσιος, Μπαλκούρας Γεώργιος, Μπαλωμένος Γεώργιος, Μπαλωμένος Ιωάννης, Ντούμας Γεώργιος, Ντούμας Ιωάννης, Ντούμας Κων/νος, Πακάλης Γεώργιος, Πανάκης Παναγιώτης, Παπαγεωργίου Αθανάσιος, Παπαγεωργίου Δημήτριος, Παπαγεωργοδημητρόπουλος Γεώργιος, Παπαδημητρόπουλος Αθανάσιος, Παπαδημητρόπουλος Ιωάννης, Παπατσής Δημήτριος, Παστρομάς Αθανάσιος, Πέτρου Γεώργιος, Πλούμπης Γεώργιος, Πρεζαλής ή Φασαρήλης (μάλλον Φαρασλής) Δημήτριος, Πρεζαλής Δημήτριος, Ράπτης Νικόλαος, Σαρρής Αθανάσιος, Σετζερμάς Γεώργιος, Τρούζος Αθανάσιος, Τρούζος Γεώργιος, Τρούζος Δημήτριος, Τσακανίκας Γεώργιος, Τσούβαλος Δημήτριος, Φαρασλής Νικόλαος, Φακολόπουλος Αναγνώστης, Χουλιάρης Κων/νος. (53).

ΑΜΠΛΙΑΝΗ: Αμπλιανίτης ή Ιωάννου Γεωργιος, Βαλιάνος Θεόδωρος, Βλάχος Αθανάσιος, Καλτσούλας Νικόλαος, Κοντοβουνήσιος Αθανάσιος, Κοντός Γεώργιος, Κυριαζής Νικόλαος, Παπανικολάου Ιωάννης, Σαρρής Γεώργιος, Σοροβίτσας Ιωάννης, Σύψας Δημητρούκας, Τσαλαφούτας Κων/νος, Χολέβας Δήμος, Χολέβας ή Νούλας Ιωάννης, Χολέβας ή Καλούμπας Νικόλαος. (15).

ΔΟΛΙΑΝΑ: Κανατάς Γεώργιος. (1).

ΔΟΜΝΙΣΤΑ: Οπλαρχηγοί: Γιολδάσης Γιαννάκης, Γιολδάσης Δημήτριος Κων. (από Κλαψή), Γιολδάσης Δημήτριος Κων. (από συν. Μαρίνο), Γιολδάσης Ζαχαρίας, Γιολδάσης ή Σερέτης Κων., Γιολδάσης Νικόλαος. Στρατιώτες: Αγγελής Δημήτριος, Δημητρόπουλος Νικόλαος, Πανάγος Αθανάσιος, Πετροκώστας, Σαλταπήδας Αθανάσιος, Σύρος Γεώργιος, Σώκος Γεώργιος, Σώκος Ιωάννης, Τσιούνης ή Τζούνης Νικόλαος. (15).

ΡΟΣΚΑ: Ηλιόκαυτος Αθανάσιος, Παλιούρας Αθανάσιος, Παλούρας ή Κατσιώνης Χρήστος. (3).

ΣΕΛΙΤΣΑ (ΚΑΣΤΑΝΟΥΛΑ): Βελέντζας Γεώργιος, Παλιούρας Αναγνώστης, Χειμάρας Γεώργιος. (3).

ΣΕΛΟΣ: Κουτσούκος Ιωάννης, Φλώρος Νικόλαος. (2).

ΤΕΡΝΟΣ (ΜΕΣΟΚΩΜΗ): Καπούλας Αθανάσιος, Καστανάς Γεώργιος, Κολιαντσάκης Αθανάσιος, Μπουζούκης ή Μπρουζούκης Ιωάννης, Μπουζούκης Δημήτριος, Μπουζούκης ή Μπρουζούκης Κων/νος, Νικολάου ή Τσούκαλος Δημήτριος, Ντίνος ή Τίνος Ιωάννης, Τσιούνης Αθανάσιος, Τσιούνης Γεώργιος, Τσουκαλόπουλος Ιωάννης, Τσούκαλος Κώστας, Ψάρης Νικόλαος. (13).

ΤΣΙΚΛΕΙΣΤΑ (ΣΚΟΠΙΑ): Καραμπετσόπουλος Γιαννάκης, Κοτρώτσας Ιωάννης, Νικολόπουλος Γιαννάκης, Πολίτης Βασίλειος, Τσεκλείστας Νικόλαος. (5).

ΨΙΑΝΑ: Ζάγκας Γεώργιος. (1).

ΠΑΡΑΚΑΜΠΥΛΙΩΝ: ΑΓΙΟΣ ΒΛΑΣΗΣ (65): Γιαταγάνας Δημήτριος, Γούσας Ιωάννης, Γούτος Ιωάννης, Γωγούσης Κων/νος, Καινούργιος Γεώργιος, Κακάβας Γεώργιος, Καπνιάς Δημήτριος, Καραούζης Χαράλαμπος, Καραμούζης Χρήστος, Κουτσαντώνης Σπύρος, Λιάγκας Ιωάννης, Μάλαινος Πάνος, Μπαλωτής Αθανάσιος, Μπαρλέφας Χρήστος, Οικονόμου Καραγιάννης, Πανάκης Κων/νος, Πλιάτσικας Ιωάννης, Σκάνδαλος Κων/νος, Τασιόπουλος ή Κοντογεώργος Δημήτριος, Τασιόπουλος ή Κοντογεώργος Ιωάννης, Τραγουδάρας Αναγνώστης, Φρίντζος Βασίλειος, Χασιακής Νικόλαος, Χασιακής Στέφανος, Χατζάρας Τάσος, Ψηλόπουλος Ιωάννης, Ψύλλος Νικόλαος. (27).

ΑΓΑΛΙΑΝΟΣ: Κοντογιάννης Δημήτριος, Μουτόπουλος Ιωάννης, Φάβας Γεώργιος. (2).

ΑΡΑΧΩΒΑ: Ανδρόνης Γεώργιος, Γούλας ή Τρυπόκωλος Ιωάννης, Νταλιάνης Ιωάννης, Παπαθανασίου Κώστος, Σχίζας Δημήτριος, Τζαϊμέρης Χρήστος, Φαρμάκης Δημήτριος, Χρυσανγής Γεώργιος. (8).

ΚΑΣΤΑΝΟΥΛΑ: κούφιος Κώστας. (1).

ΚΕΛΛΑΚΙΑ: Μαργαρόπουλος ή Μαργαράς

Τάσιος, Μπιτισκώκος Γεώργιος. (2). ΣΑΡΓΙΑΔΑ: Αποστολόπουλος Βασίλειος, Αποστόλου Βασίλειος, Κετζίλης Τάσος, Κιτούγιας Ανδρέας, Κιτούγιας Δημήτριος, Κωστής Χρήστος, Μακρής ή Πράτζαλος Γεώργιος, Σιόλος Γεώργιος. (8). ΣΟΒΟΛΑΚΟΥ (ΨΗΛΟΒΡΑΧΟΣ): Ζαραβέλης Γεώργιος, Καλογεράς Δημήτριος, Πανάκης Γεώργιος, Πανάκης Κων/νος, Σερπάνος Ιωάννης, Συναδοχρηστάκης Νικόλαος. (6). ΤΕΡΟΒΑ (ΚΥΠΑΡΙΣΣΟΣ): Μήτας Ζαφείρης. (1). ΧΟΥΝΗ: Βελετζίκος Γεώργιος, Ζαφείρης Κώστας, Καρδαράς ή Σοβολακίτης Χρήστος, Καρκατσούλης Κώστας, Κυρώσης Κώστας, Πολυχρόνης Ευστάθιος, Στουρνάρας Ζαχαρής, Στουρνάρας Νικόλαος, Τσιρώνης Μίχος, Τσιρώνης Παντελής. (10).

Αντί Υστερογράφου. Ο έφηβος Καραϊσκάκης

Ο έφηβος Καραϊσκάκης, ανέστιος, πεινασμένος, ξυπόλητος και γυμνός αλήτεψε για να επιβιώσει. Έτσι, μια φορά έκλεψε μια κάπα. Τον έπιασαν και τον πήγαν στον κατή (: ιεροδίκη) στο Φανάρι για να δικαστεί. Ομολόγησε ότι έκλεψε την κάπα γιατί δεν είχε δική του να τη χρησιμοποιήσει για ζεστασιά το χειμώνα, για στρώμα και για σκέπασμα. Ο κατής τον καταδίκασε να δώσει στον παθόντα 10 οκάδες τραγόμαλλο. Ο Καραϊσκάκης απάντησε: - Πού να βρώ εγώ δέκα οκάδες μαλλί; Τ' α@@α μου να ξουρίσω δε βγάνω ούτε μια οκά...

Το παραπάνω περιστατικό μου το διηγήθηκε ένας φιλίστορας –μακαρίτης τώρα- δικηγόρος, ο Στέλιος Λέφας. Ας μου επιτραπεί ένα σχόλιο. Πολλά γράφτηκαν για τα «ού φωνητά» του Καραϊσκάκη, όμως δεν ήταν ο μοναδικός που χρησιμοποιούσε στο λόγο του κακέμφατα. Την εποχή εκείνη τέτοια «κακά» λόγια χρησιμοποιούσαν όχι μόνο οι ένοπλοι (ο Κασομούλης καταγράφει ολόκληρες συνομιλίες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων ή Αλβανών πολεμιστών, ακόμη και το ξούρισμα των «αμελέτητων» του Δυοβουνιώτη) αλλά και ο λαός.

«...και εις Θεόν αναπαύεσθε»: Η θρησκευτικότητα του Καραϊσκάκη.

Σε ένα ακόμη χειρόγραφο από το αρχείο του Κων. Τριαντάκη διαβάζουμε τα εξής: «Όταν κάποτε ο Καραϊσκάκης κατήρχετο από τα Άγραφα προς την μονήν ο Άγιος Ιωάννης του Κερασόβου⁸¹ με το Σώμα του την 28 Αυγούστου, πανηγυριζούσης την 29ην θρησκευτικώς, είδε καθ' δόν κάποιον οπαδόν του συναποκομίζοντα και τράγον όν έσυρεν εκ του τραχήλου και αφού έμαθεν ότι εσκόπει να τον σφάξη και μάλιστα την ημέραν του Αγ. Ιωάννου, ότε οι Χριστιανοί δεν τρώγουσιν ούτε λάδι, μόλις έφθασαν εις την Μονήν ο Καραϊσκάκης χωρίς πρότερον να είπη τι εις κανένα κατηυθύνθη εις την Εκκλησίαν όπου εψάλλετο ο Εσπερινός, και γονατίσας προ της εικόνας του Αγ. Ιωάννου και σταυροκοπηθείς επρόφερε τας εξής φράσεις: «Αϊγιάννη μου προσκυνώ και λατρεύω το όνομά σου και σε παρακαλώ να δείξης εις αυτόν τον ασεβή το θαύμα σου, άλλως θα σε φράξω με παληόργια⁸² να μην με λένε Καραϊσκάκη». Την επιούσαν πρωί 29ης Αυγούστου εκ των πρώτων ο Καραϊσκάκης παρευρέθη εις την Εκκλησίαν, και ενώ ελειτούργη ηκούσθη κρότος τυφεκίου, αμέσως ο Καραϊσκάκης σπεύσας εξήλθε του ναού μετ' άλλων και εύρε τον περί ού επρόκειτο να κρεοφαγήση πλέοντα εις το αίμα του και ψυχορραγούντα. Ούτος πειραθείς να σφάξη τον τράγον κύψας και κρατών αυτόν προς σφαγήν, ηθέλησε να λάβη από το σελάχι του την μά-

χαιραν, μετ' αυτής όμως απεσπάρθη και το πιστόλιόν του όπερ πεσόν χαμαί εξεπτύροκρότησε και ευρόν τούτον κατά το γόνυ και τον στόμαχον τον εφόνευσεν, ο δε τράγος ελευθερωθείς ούτως ετράπη εις φυγήν αβλαβής. Τότε ο Καραϊσκάκης αμέσως επανήλθεν εις τον Ναόν γονυπετεί προ της αυτής εικόνας και ευχαρίστησε τον Άγιον με τας εξής φράσεις: «Ευχαριστώ Άγιέ μου που έδειξες το θαύμα σου για να πιστεύσουν και οι άλλοι όσοι είναι άπιστοι».

Την ιστορία μου διηγήθηκε και ο Στέλιος Λέφας, με την επί πλέον δική του πληροφορία ότι ο τράγος ανήκε στο κοπάδι της μονής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η περιοχή αρχικά ως Καλλιδρόμη λίγο αργότερα Ευρυτανία, αφού αποτέλεσε για πολύ επαρχία νομού Αιτωλίας-Ακαρνανίας, εξελίχθηκε τελικά σε νομό το 1943 ενώ κατά καιρούς αποσπάρθηκαν από αυτή σημαντικά τμήματα που προσαρτήθηκαν σε όμορους νομούς (Παρακαμπύλια-Σοβολάκου στην Αιτωλοκαρνανία (1923), περιοχή τέως δήμου Δολόπων/Λίμνη Πλαστήρα, στην Καρδίτσα 1974). Για τα ζητήματα ονοματοδοσίας της βλ. ενδεικτικά Γιάννης Γιαννόπουλος, *Η Ευρυτανία στη διαδρομή της ευρύτερης εθνολογικής σύνθεσης και διοικητικής οργάνωσης*, Κατερίνη 2021, 125-128.
2. Αυτή την αναγκαιότητα επιχειρήσαμε να καλύψουμε με έναν τριετή κύκλο εκδηλώσεων των ΓΑΚ Τμήματος Ευρυτανίας και Τμήματος Καρδίτσας, με τη σύμπραξη των δήμων Αργιθέας (2018), Αγράφων Ευρυτανίας (2019) και Λίμνης Πλαστήρα (2021). Ήδη κυκλοφορεί ο πρώτος κύκλος Ελπινίκη Αγγελίνα-Μαρία Παναγιωτοπούλου, *Στ' Αγραφα... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων. Χάρτες-τοπωνύμια των Αγράφων και δημοτικά τραγούδια της Αργιθέας*, Πρακτικά Ημερίδας, 8-9 Αυγούστου, Βλάσι, Πετρίλο, Καρδίτσα 2018.
3. Πρώτη απόπειρα προσέγγισης του θέματος βλ. Μαρία Παν. Παναγιωτοπούλου, «Ευρυτανικά βιβλιογραφικά δεδομένα για το στρατηγό Γεώργιο Καραϊσκάκη», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 39-62.
4. Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, μτφρ. Ρίκα Μπενβένιστε, Νεφέλη, Αθήνα 2004, 21.
5. Ενδεικτικές οι επισημάνσεις του Λάμπρου Τσιβόλα, τέως δημάρχου Αργιθέας Αγράφων Καρδίτσας, με πιο πρόσφατη παρουσίασή τους στην επιστημονική διημερίδα «Στ' Αγραφα... ένα ταξίδι», που διοργανώθηκε από τα ΓΑΚ Τμήμα Ευρυτανίας και Τμήμα Καρδίτσας και τον Δήμο Λίμνης Πλαστήρα, Μορφοβούνι, 26-27 Ιουνίου 2021.
6. Ωστόσο απαιτείται περαιτέρω έρευνα, όπως αναφέρει και ο Γ. Μαυρομύτης. Ενδεικτικά αναφέρεται η αντίστοιχη εργασία του Γεωργίου Χαρίτου, *Η μάχη της Αράχοβας υπό τον στρατάρχη Γεώργιον Καραϊσκάκην και οι συντελεστές της (18-24 Νοεμβρίου 1826)*, Δήμος Αράχωβας, Αθήναι 2001, 89, όπου αναφορικά με τη Βίνιανη διαπιστώνεται διαφορά στα ονόματα των ανδρών, συγκριτικά με όσα συγκεντρώνει ο Μαυρομύτης.
7. Μποζίκης Σίμος, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία, Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, Αθήνα 2020, 55-59, 72-73, 222-223.

8. Μ. Παναγιωτοπούλου - Γ. Μαυρομύτης, εισήγηση στο συνέδριο για το 1821, Αρχαιολογική-Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Θεσπιών, Δήμος Αγρινίου, Δήμος Θέρμου, Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας, 3-5 Σεπτεμβρίου 2021.
9. Διετέλεσε μεταξύ άλλων έπαρχος Καρύταινας, 1825-1827.
10. Ως υποστράτηγος διετέλεσε αρχηγός ΓΕΣ (Ιανουάριος-Μάρτιος 1921). Το σύντομο της θητείας του οφείλεται στις απόψεις του και την κρισιμότητα της ιστορικής συγκυρίας βλ. ενδεικτικά Χαλάστρας Κωνσταντίνος, Μιχαηλίδου Σοφία, Σεράσης Γεώργιος, Φροντιστήριο ΙΝΕ 603, Θέμα: Στρατιωτικές Επιχειρήσεις της Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919-1922), Επιβλέπων καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης Ακαδημαϊκό Έτος 2017-2018 και https://www.researchgate.net/publication/326096960_Stratitotikes_Epicheireseis_Mikrasiatikes_Eks tratei<https://belisarius21.wordpress.com/2017/10/16>. Ανακτήθηκε: 4/7/2021,14:00.
11. Βλ. εδώ, σημ.2.
12. Μεταγραφή Γ. Μαυρομύτη.
13. Για οικωνύμιο Brousos, ετυμολογούμενο ως σερβικό, που εξελίχθηκε σε Προυσό, βλ. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Ευρυτανία στη διαδρομή της ευρύτερης εθνολογικής σύνθεσης και διοικητικής οργάνωσης*, Κατερίνη 2021, 413-414.
14. Σλαβικής ετυμολογίας, Γιαννόπουλος, ό.π., 404-405.
15. Ο Γ. Μαυρομύτης θεωρεί πως ήταν ο Ιωάννης Σούτσος.
16. Γεώργιος Χαρίτος, *Αρχείον στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη (1821-1835)*, Αθήνα 2009, έκδοση Δήμου Αράχωβας, α/α 53.
17. Χαρίτος, ό.π., α/α 50 (από Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά*, τ. Α', 1939, 346-347). Βλ. και δημοσίευμα *Ελληνικών Χρονικών*, φ. 28, 4/4/1824, όπως παρατίθεται από τόν Χαρίτο, α/α 60.
18. Χαρίτος, ό.π., α/α 43 (από Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά*, τ. Α', 1939, 311).
19. Nicola Zingarelli, *Il nuovo Zingarelli, Vocabolario della Lingua Italiana*, Bologna, 1983, λήμμα *fattura*.
20. Χαρίτος, ό.π., α/α 4 (*Ιστορικό Αρχείο Μαυροκορδάτου*).
21. Χαρίτος, ό.π., α/α 11 και 12 (*Ιστορικό Αρχείο Μαυροκορδάτου*).
22. Χαρίτος, ό.π., α/α 41 (Ντ. Κονόμος, *Ανέκδοτα κείμενα Έλλην. Επαναστάσεως 1822-1826*, 63-64).
23. Βλ. π.χ τό δευτέρι των ομολογιών Καρπενησιού, 1815, Ανάργυρος-Γιάννης Μαυρομύτης, *Καρπενήσι 1810-1829*, Αθήνα 2006, 89.
24. Ο ρόλος τής γυναίκας στην οικογενειακή οικονομία τα χρόνια εκείνα προσεγγίζεται ενδεικτικά, Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019 (ανατύπωση), 20-21.
25. ΓΑΚ-ΚΥ, Μοναστηριακά, φ. 179, εγγραφο του 1838 όπου καταγράφεται η περιουσία του.
26. Μαυρομύτης, *Καρπενήσι*, ό.π., 129.
27. Επιστολή Καραϊσκάκη 27ης Νοεμβρίου 1823, από την Αγία Ευφημία, προς Δημητράκη Δελλαδέτσημα, Αργοστόλι όπως παρατίθεται στο Χαρίτος, ό.π., α/α54.
28. Γιαννόπουλος, ό.π., 302.
29. Φωτοτυπία πρωτοτύπου από το Αρχείο Αγωνιστών Εθνικής Βιβλιοθήκης. Μεταγραφή Γ. Μαυρομύτη.
30. Για τον Πλάτανο βλ., Χαράλαμπος Δ. Χαραλαμπόπουλος, *Του Δήμου Πλατάνου (πρώην Προσχίου) τα χωριά*, Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 2009, 2016, 21-78.

31. Μαρία Παναγιωτοπούλου, «Η Αποκλείστρα Καστανιάς Προυσού», εισήγηση στο διαδικτυακό σεμινάριο εκπαιδευτικών για την τοπική ιστορία, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Καρπενησίου, 18/Μαρτίου 2021. Διαθέσιμο στο https://www.youtube.com/watch?v=cDtNzUJkq-M&ab_channel=DennisParoutsas.
32. Σταμάτης Αθανάσιος, 2007, «Η δίκη του Καραϊσκάκη και ο Κωνσταντής Βουλπιώτης», στο *Η Βούλπη Ευρυτανίας στη διαδρομή της ιστορίας*, Πρακτικά Ημερίδας, Βούλπη, 18 Αυγούστου 2007, ΠΡΑΚΤΙΚΑ-ΗΜΕΡΙΔΑΣ-ΒΟΥΛΠΗ_2007(1).pdf. Βλ. και Beaton Roderick, *Ο πόλεμος του Μπάϊρον, Ρομαντική εξέγερση Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Πατάκης, Αθήνα 2015, 401-407.
33. Για τον διορισμό του βλ. έγγραφα 21ης Μαρτίου και 17ης Απριλίου 1821, <https://paligenesia.parliament.gr/page.php?tm=8&pg=183>, <https://paligenesia.parliament.gr/page.php?tm=8&pg=209>.
34. Σταμάτης, ό.π., 90, όπου σημειώνεται επίσης πως στο φάκελό του απλώς αναφέρεται ότι έγινε υποχiliάρχος το 1826 και αιχμαλωτίστηκε στο Αιτωλικό.
35. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (ΑΕΠ), τ. 7, 117 <https://paligenesia.parliament.gr/page.php?tm=7&pg=117>.
36. Πρόκειται για το αξίωμα του φροντιστή/πολιτάρχη, βλ. Σίμος Μποζίκης, (2012). «Δυναμικές και αδράνειες στη φορολογία και στο φορολογικό μηχανισμό κατά την Επανάσταση του 1821». *Μνήμων*, 31, 31-70. doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.23>.
37. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (ΑΕΠ), τ. 7, 323-324 <https://paligenesia.parliament.gr/page.php?tm>.
38. Για τα ζητήματα ανεφοδιασμού της Αποκλείστρας, γίνεται λόγος και στο Παναγιωτοπούλου, Αποκλείστρα, ό.π.
39. Απόστολος Βετσόπουλος, «Η δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην Αιτωλοακαρνανία κατά τη διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου. Απρίλιος 1825-Απρίλιος 1826. Το στρατόπεδο της Δερβέκιστας», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 107.
40. Βλ. και Βασίλειος Πατρώνης, «Από αρματολός των Αγράφων, στρατηγός της εθνικής ανεξαρτησίας: ο Γ. Καραϊσκάκης και η συνάντησή του με το εθνικό φαινόμενο», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 144-148.
41. Σπύρος Ασδραχάς, *Πρωτόγονη Επανάσταση, Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι)*, εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2019, 155-156. Βλ. και Αντωνόπουλος Ιωάννης, «Γ. Καραϊσκάκης και Α. Μαυροκορδάτος: Η συνάντηση της παραδοσιακής αρματολικής κοινωνίας με τη συντεταγμένη πολιτική εξουσία στη διάρκεια της επανάστασης του 1821», στο Απόστολος Βετσόπουλος και Χρυσούλα Σπυρέλη (επιμ.), *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Από την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου μέχρι και τη μάχη της Αράχωβας. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Μεσολόγγι 2016, 151-159.
42. Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., 222-223 .
43. https://el.metapedia.org/wiki/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B7%CF%82_%CE%A1%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B7%CF%82
44. Βάσει του τεκμηρίου αυτού απαιτείται η αναζήτηση-εντοπισμός των ακόλουθων: α) γράμμα

- Γουβέλη Βουλπιώτη, β) διαταγή υπουργείου πολέμου, γ) πιθανή αναφορά Γουβέλη, δ) πιθανή αναφορά Βουλπιώτη.
45. Διαπιστώνει συγκρίνοντας με την υπογραφή του Βουλπιώτη σε έγγραφο δίκης, παραπέμποντας Ήλ. Π. Στεργιόπουλου, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, Αθήνα, ΔΑΡΕΜΑΣ 1963, 161.
 46. *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1821-1832, *Λυτά Έγγραφα*, Β' και Γ' Βουλευτικής περιόδου, τ. Γ', *Λυτά έγγραφα 1825-1826*, επιστημ. επιμ. Αγαμέμνων Τσελίκας, Αθήνα 2001, 14, πίνακας 10 ίδιου τόμου. Σημειωτέον ότι στις 24 Φεβρουαρίου 1826 εμφανίζεται να υπογράφει δια τον γραμματέα ο Παντελ. Ιωάννου ενώ ως έπαρχος υπογράφει ο Κωνσταντής Βελλί(ή)της, *ό.π.*, σ. 103, πίνακας 78. Μπορεί όμως να πρόκειται για λάθος ανάγνωση του ονόματος και να πρόκειται πάλι για τον Βουλπιώτη.
 47. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 80.
 48. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 92.
 49. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 101.
 50. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 102, βλ. και α/α 103, αλλά και το α/α 105 επιστολή Καραϊσκάκη, Βάλτος, 25/8/1825, όπου περιγράφει τη δεινή θέση των Βαλτινών και πάλι λόγω παντελούς έλλειψης εφοδίων αλλά και τον ηρωισμό τους.
 51. Γεώργιος Χαρίτος, *Η μάχη της Αράχοβας*, 2001, 63 (αντλώντας από ΓΑΚ-ΚΥ-Ίστορικοί Φάκελοι Βλαχογιάννη).
 52. Γαζής Γεώργιος *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Γεωργίου Καραϊσκάκη*, εν Αιγίνη 1828, 21.
 53. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 115 και 117.
 54. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 1867, 54-55.
 55. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 119. Βλ. και Χαραλαμπόπουλος, *Του Δήμου Πλατάνου*, 43. Για την οικογένεια Ροντήρη, βλ. Χαράλαμπος Δ. Χαραλαμπόπουλος, *Ναυπακτικά*, 5 (1990-1991), 245-276.
 56. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 122.
 57. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 131.
 58. https://www.benaki.org/index.php?option=com_publications&view=publication&id=4600&Itemid=171&lang=el
 59. Χαρίτος, *ό.π.*, α/α 114.
 60. Για τον ρόλο του όρκου βλ. ενδεικτικά Βαρβαρήγος Ποθητός, *Θρησκεία και θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας*, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Θεσσαλονίκη 2011, 35-38.
 61. Αναλυτικότερα, Παναγιωτοπούλου, *Ευρυτανικά βιβλιογραφικά δεδομένα*, *ό.π.*
 62. Η ενθύμηση παρατίθεται στη συνέχεια πλήρης από τον Γ. Μαυρομύτη.
 63. Με δεδομένη τη βαθιά θρησκευτικότητα των πολεμιστών, Βαρβαρήγος, *ό.π.*, 90-103.
 64. Πάνος Βασιλείου, 1978, *Το Μοναστήρι της Τατάρνας Ευρυτανίας* Αθήνα, ²1978.
 65. Για τον οφειλόμενο στον Σπ. Ασδραχά όρο, βλ. τα σχόλια του Ν. Θεοτοκά, στο Ασδραχάς, *Πρωτόγονη*, *ό.π.* στον πρόλογο του χ.χ.
 66. Προσωνύμιο της Παναγίας γνωστό και σε άλλες περιοχές οφειλόμενο στη βυζαντινού τύπου απεικόνισή της, Παναγιωτοπούλου, *Ευρυτανικά βιβλιογραφικά δεδομένα*, *ό.π.*
 67. Παναγιωτοπούλου, *Ευρυτανικά βιβλιογραφικά δεδομένα*, *ό.π.*, 60.
 68. Βλ. και Ανάργυρος-Γιάννης Μαυρομύτης, «Ο στρατηγός Κωνσταντίνος Τριαντάκης στους

- Βαλκανικούς πολέμους 1912-13», στο Κ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η συμμετοχή των Ευρυτάνων στους Βαλκανικούς Πολέμους*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 2016, 119-175.
69. Ηλίας Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, Δ. ΔΑΡΕΜΑΣ, Αθήνα, ²1963, 11.
70. Την οριστική τους μορφή έλαβαν οι δήμοι περί το τέλος του 1836, η οποία δημοσιεύτηκε σε ειδικό παράρτημα της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*. Αριθ. 80/ 28-12-1836.
71. Παναγιωτοπούλου, «Ευρυτανικά βιβλιογραφικά δεδομένα», *ό.π.*, 40-41.
72. Γ. Τερτσέτης, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του 1821*, Αθήναι 1970, τ. Γ', 428.
73. Δ. Λουκόπουλος, *Στ' Αγραφα, Ένα ταξίδι με εικόνες*, Αθήνα 1928, 125.
74. Γ. Ε. Παπαγιάννης, *Η μάχη της Κορομηλιάς και ο Καραϊσκάκης*, Αθήναι 1971.
75. Ο Κων/νος Τριαντάκης γεννήθηκε στο Κεράσοβο (μετον. Κερασόχωρι) στις 3 του Μάρτη 1860. Κατατάχτηκε στο Στρατό το 1878. Όταν έπαιρνε την άδειά του πήγαινε στη γενέτειρά του όπου ζητούσε πληροφορίες από υπερήλικες αγωνιστές του 1821 και τις κατέγραφε πρόχειρα με μολύβι, αργότερα δε καλλιγραφικά με μελάνη. Το αρχείο του βρίσκεται στο ΕΛΙΑ με Κ.Α. 390/1912/194/ΙΣΤ/1 RB Γ 9 ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ. Πέθανε το 1953.
76. Η εικόνα όλη φέρει αργυρεπίχρυση επένδυση, που σύμφωνα με την δεξιά της Θεοτόκου επιγραφή είναι δώρο του στρατηγού της Ρούμελης Γεωργίου Καραϊσκάκη, που νοσηλεύτηκε στη Μονή το θέρος του 1823 και γιατρεύτηκε με τη Χάρη της Προυσιώτισσας. Ακόμη και τα χέρια της Παναγίας, που συνήθως αφήνονται ακάλυπτα από το «πουκάμισο», εδώ φέρουν αργυρά επικάλυψη και αυτά. Η επιγραφή: Η ΠΑΝΤΑΝ/ΣΑ / ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΓΕΝΝΑΙΟΤΑΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗ /(Χ)ΕΙΡΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑ/ΡΑΝΙΚΑ.1824»: Ειρήνη Πιπερίγκου-Κυριαζή, *ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΡΟΥΣΙΩΤΙΣΣΑ-ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΠΡΟΥΣΟΥ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ*, Αθήνα 2001, 43-44.
77. Παπαστεριόπουλος, *ό.π.*, 265-272.
78. Τύπος εξοπλισμένης λέμβου.
79. Διον. Λ. Μιτάκης, «Τα έξω του Μεσολογγίου: 1825-1826», *Ε.Ε.Σ.Μ.*, τ. Δ', 187-189 (βλ. και Χαρίτος, α/α 97, ενώ λόγος γίνεται και στο α/α 99 για τη σημασία της μάχης, καθώς και στο α/α 101 παρατήρηση Μ. Παναγιωτοπούλου).
80. Δ. Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Μέλισσα, Αθήνα 1966, 246.
81. Η μονή αυτή με τη διοικητική μεταρρύθμιση ν. ΔΝΖ 1912, περιήλθε στην κοινότητα Παλαιοκατούνας.
82. *Παλιούρια*, πληθ. του *παλιούρι*, το, είδος σκληρού αγκαθωτού θάμνου, αρχ. *παλίουρος*, βλ. Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 260.

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει τή σχέση του Γεωργίου Καραϊσκάκη με τον ευρυτανικό χώρο, ή οποία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τά μεγάλα ζητήματα τής ζωής του στρατηγού, πού συνεχίζουν νά προκαλοῦν τό ένδιαφέρον τών μελετητῶν, επιχειρῶντας τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς γεμάτης ἀντιφάσεις προσωπικότητας. Πρόθεσή των μελετητῶν εἶναι νά ἀνιχνευθοῦν ἐπιπλέον ἴχνη αὐτῆς τῆς σχέσης, πέραν τῶν ἤδη γνωστῶν, ἀξιοποιῶντας ὡς πηγές προφορικές ἀφηγήσεις καί ἀρχαιακά τεκμήρια, πού ἴσως ἀναδύονται γιά πρώτη φορά στό προσκηνιο ἀπό τόν βυθό τῶν ἀρχείων.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

Απογευματινή συνεδρία

Προεδρείο: Βασίλειος Αναγνωστόπουλος, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη

Οι αναπαραστάσεις των οπλαρχηγών του 1821
στη μαζική και λαϊκή κουλτούρα του Μεσοπολέμου
και η περίπτωση του Γεωργίου Καραϊσκάκη

Μανόλης Αρκολάκης*

Είναι γνωστό ότι οι εορτασμοί για την εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 αναβλήθηκαν λόγω της πολεμικής εμπλοκής της χώρας με τη Μικρασιατική Εκστρατεία και μεταφέρθηκαν για το 1930 με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Γενικά, η δεκαετία του 1920 καλύπτεται από εκδηλώσεις για διάφορα γεγονότα του Εθνικού Αγώνα, τις οποίες η Χριστίνα Κουλούρη τις αποκαλεί «μικρές εκατονταετηρίδες».¹ Το σημαντικότερο όμως στοιχείο που χαρακτηρίζει τις επετειακές εκδηλώσεις του Μεσοπολέμου είναι η προσαρμογή του κυρίαρχου αφηγήματος μετά την τραγική κατάληξη του ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας στα ερείπια της Σμύρνης και τη βίαιη μετακίνηση του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας στα όρια του ελληνικού κράτους. Ο επίσημος λόγος αφήνει πίσω την ιδέα της ανολοκλήρωτης επανάστασης και εστιάζει στην ειρηνική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, με σκοπό την ευτυχία και την ευημερία του πληθυσμού, σημαντικό κομμάτι του οποίου αποτελούν πλέον οι πρόσφυγες που προσπαθούν να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους στις νέες δύσκολες συνθήκες. Η έννοια της Παλιγγενεσίας αντικαθιστά λοιπόν το πνεύμα της Επανάστασης και το βλέμμα στρέφεται στην Ευρώπη, απ' όπου αναμένονται τα πολυπόθητα δάνεια για την ανασυγκρότηση και την πρόοδο. Έτσι μπορεί να ερμηνευτεί και η έντονη φιλοαγγλική χροιά των πανηγυρικών λόγων της εποχής και η επιμονή στη συμβολή του αγγλικού φιλελληνισμού στην έκβαση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Συν τοις άλλοις, έκφραση της ωρίμανσης της νεωτερικής συνθήκης στην ελληνική κοινωνία και οικονομία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελεί και η επέκταση της μαζικής κουλτούρας και ψυχαγωγίας σε διάφορους τομείς, όπως είναι το νέο σχετικά μέσο του κινηματογράφου και η φτηνή, μαζική πεζογραφία. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν οι ελάχιστες κινηματογραφικές απόπειρες με θέμα την επανάσταση του 1821, καθώς και ένα λαϊκό μυθιστόρημα με κεντρικό ήρωα τον Γεώργιο Καραϊσκάκη.

* *Ιστορικός, Συνεργάτης Ερευνητής: Ακαδημία Αθηνών/Επιτροπή Ερευνών, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

Κινηματογραφικές αναπαραστάσεις

Ενώ η κινηματογραφική παραγωγή ανθεί διεθνώς κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ειδικά μετά την τεχνολογική καμπή της εισαγωγής του ήχου το 1926, η ελληνική κινηματογραφία βρίσκεται ακόμη στη μεταβατική της περίοδο.² Η περίοδος αυτή (1915-1926) χαρακτηρίζεται από τις ελάχιστες απόπειρες παραγωγής ταινιών μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, οι περισσότερες από τις οποίες έμειναν ημιτελείς, λίγες ταινίες μυθοπλασίας μικρού μήκους, οι οποίες προβάλλονται είτε ως τμήμα του καθημερινού προγράμματος συννοικιακών κινηματογράφων είτε ως εμβόλιμα σκετς σε θεατρικές παραστάσεις. Οι Έλληνες κινηματογραφιστές βρίσκουν πιο κερδοφόρα, και λιγότερο κοστοβόρα, την παραγωγή επικαίρων (ζουρνάλ) καθώς και διαφημιστικών και περιηγητικών ταινιών.

Σε αυτό το είδος των μη-μυθοπλαστικών ταινιών τεκμηρίωσης ανήκουν και τα επίκαιρα των επετειακών εκδηλώσεων για την επανάσταση του 1821, τα οποία από μόνα τους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχουν διασωθεί 23 κόπιες ταινιών από 10 χρονιές.³ Η πρώτη ταινία του 1921 συμπίπτει με τα 100 χρόνια από την έναρξη της επανάστασης, ενώ οι επόμενες τρεις περιέχουν στιγμιότυπα από τις εκδηλώσεις για την ανακήρυξη της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας το 1924. Υπάρχουν επίσης τρεις ταινίες του 1930 για τα 100 χρόνια του ελληνικού κράτους, με μία από αυτές να απαθανατίζει την επίσκεψη του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου στην Ακρόπολη. Το 1932 γίνονται τα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, ενώ στις εκδηλώσεις του 1933 απεικονίζονται τα μέλη της κυβέρνησης Τσαλδάρη. Έχει σωθεί επίσης η κινηματογράφιση των εκδηλώσεων του 1934 πριν από τη μεταξική περίοδο με την καθιέρωση των παρελάσεων. Για την περίοδο λοιπόν 1937-1940 εκτός από την κεντρική αθηναϊκή εκδήλωση, διαθέτουμε από το 1938 κινηματογραφήσεις των εκδηλώσεων της ΕΟΝ και των τοπικών αρχών στη Θεσσαλονίκη, και από το 1940 των εκδηλώσεων της ΕΟΝ με τη δαφνοδρομία από την Αγία Λαύρα έως το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη. Όπως γίνεται κατανοητό, η εξέταση των επικαίρων απαιτεί ξεχωριστή μελέτη και ανάλυση.⁴ Εδώ θα περιοριστώ στις λίγες -τρεις στον αριθμό- μυθοπλαστικές ταινίες με θέμα την Επανάσταση του 1821 που γυρίστηκαν στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Αν και ορισμένοι μελετητές έχουν ασχοληθεί, έστω και πολύ συνοπτικά, με τις συγκεκριμένες μεσοπολεμικές ταινίες για το 1821, υπάρχουν δυστυχώς αρκετά κενά και λάθη που χρήζουν διόρθωσης και διερεύνησης.

Τον Οκτώβριο του 1925 στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Μακεδονικά Νέα* αρχίζουν τακτικές αναφορές για τα γυρίσματα ταινίας με τον τίτλο *Η Επανάστασις 1802-1821*, τα οποία πρέπει να κράτησαν μέχρι τα Χριστούγεννα του ίδιου έτους.⁵ Η διάρκεια των γυρισμάτων δεν καταδεικνύει βέβαια περίπτωση υπεραπαραγωγής, αλλά αντιθέτως το ερασιτεχνικό επίπεδο των συντελεστών. Ως εταιρία παραγωγής αναφερόταν εταιρεία ιδιοκτησίας Δημήτρη Καρρά στην Αθήνα, η οποία δραστηριοποιούνταν επίσης στην εισαγωγή και διανομή ταινιών, σε συνεργασία με τον Δημήτρη Καμινάκη της εταιρείας *Σπλέντιτ* στη Θεσσαλονίκη.⁶ Ο Καμινάκης ήταν τεχνικός διευθυντής και σκηνοθέτης, για αυτό και η ταινία γυρίστηκε στη Θεσσαλονίκη, σε τοποθεσίες γύρω από την πόλη και στο λιμάνι. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τις εφημερίδες και το περιοδικό *Κινηματογραφικός Αστήρ* είναι αμφιλεγόμενες και αντικρουόμενες, αλλά ο

ίδιος ο παραγωγός της ταινίας Καρράς σε συνέντευξή του στον *Κινηματογραφικό Αστέρα* δηλώνει ρητώς ότι η ταινία είχε ολοκληρωθεί παρά την κρατική αδιαφορία για μια ταινία εθνικού ενδιαφέροντος.⁷ Σύμφωνα πάντως με τα λίγα στοιχεία για το σενάριο που δημοσιεύθηκαν στον *Κινηματογραφικό Αστέρα*, η ταινία κάλυπτε χρονική περίοδο από το 1802 έως το 1821, με τον Αλή Πασά να φυλακίζει στο χαρέμι του δύο Ελληνίδες που τελικά αυτοκτονούν, ενώ στη συνέχεια απεικονίζονται ο Μάρκος Μπότσαρης και οι Σουλιώτες, έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τα στρατεύματα του Αλή Πασά. Η τρίτη φωτογραφία προέρχεται από σκηνή για την ανύψωση του λάβαρου στην Αγία Λαύρα.⁸ Οι εφημερίδες της εποχής υποστηρίζουν ότι μέσα στο καταχείμωνο ο Καμινάκης πέταξε με το ζόρι 30 κοπέλες στη θάλασσα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης για να πετύχει την αληθοφάνεια των τουρκικών ωμοτήτων. Και στο άρθρο του *Κινηματογραφικού Αστέρα*, δηλώνεται ρητώς ότι η ταινία είχε ολοκληρωθεί, αλλά τελικά, απ' ό,τι φαίνεται, η ταινία δεν έφτασε ποτέ στις κινηματογραφικές αίθουσες.

Ο Καμινάκης πάντως δεν πτοήθηκε και το 1928 κατάφερε να γυρίσει και να προβάλει τελικά μια δεύτερη ταινία για το 1821 με τίτλο *Το Χάνι της Γραβιάς και οι τελευταίες ημέρες του Οδυσσέως Ανδρούτσου*, σε συνεργασία με τη θεσσαλονικιώτικη εταιρεία *Ηρώ Φιλμ Νέας Ελλάδος*, με βοηθό οπερατέρ τον Λεωνίδα Αθανασιάδη και ερασιτέχνες ηθοποιούς που είχε χρησιμοποιήσει και στην προηγούμενη ταινία, όπως οι Μιχαήλ Μάσσιος, Μαίρη Τσικουδή, Ελένη Καρύκη, Μαρίκα Βίττου, Γ. Σαββόγλου, και Αντζουλίνα Ποζέλλι.⁹ Είναι και αυτός ένας λόγος για να υποθέσουμε ότι ο Καμινάκης χρησιμοποίησε εκτεταμένα αποσπάσματα από την πρώτη ταινία με αποτέλεσμα η διάρκειά της να φτάσει τις 2,5 ώρες. Το σενάριο υποτίθεται ότι βασίστηκε στις αναμνήσεις του Αγγλου φιλέλληνα Εδουάρδου Τρελλώνη, φίλου και γαμπρού του Ανδρούτσου, οι οποίες σημειωτέον δεν είχαν τότε μεταφραστεί στα ελληνικά. Η πρώτη ελληνική έκδοση έγινε μόλις το 2010.¹⁰ Η ταινία ξεκινούσε με την κάθοδο του τουρκικού στρατού στη Στερεά Ελλάδα το 1821 και τη μάχη της Γραβιάς και συνέχιζε σε γεγονότα από το 1823 και μετά. Παρουσιάζεται η οχύρωση του Οδυσσέα Ανδρούτσου στο σπήλαιο του Παρνασσού (το «Κωρύκειον Αντρον»), όπου η αδερφή του Ανδρούτσου, Ταρσίτσα, ερωτεύτηκε τον Τρελλώνη, ενώ στη συνέχεια δείχνει τον Ανδρούτσο να εξαπατά τον Ομέρ Μπέη της Καλαμάτας με μια ψεύτικη συμφωνία με σκοπό να σώσει το στρατό των επαναστατών της Ανατολικής Στερεάς. Η ταινία ολοκληρώνεται με την παράδοσή του στον Γκούρα και το οικτρό του τέλος στην Ακρόπολη.

Εξωτερικά γυρίσματα πραγματοποιήθηκαν στις Θερμοπύλες, στη Γραβιά, στον Παρνασσό, στην Ακρόπολη, στη Μονή Βλατάδων, στα τείχη της Παλαιάς Πόλης και στο Ασβεστοχώρι, ενώ τα εσωτερικά γυρίσματα πραγματοποιήθηκαν στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο του κινηματογράφου «Σπλέντιτ» της Θεσσαλονίκης. Η ταινία πρωτοπαρουσιάστηκε στα τέλη του 1928 και στις αρχές του 1929 στην επαρχία, στον Βόλο και στη Θεσσαλονίκη με καλή αρχική ανταπόκριση από το κοινό. Οι κριτικές πάντως στις εφημερίδες ήταν πάρα πολύ κακές, αναδεικνύοντας τον ερασιτεχνισμό και την έλλειψη στοιχειώδους τεχνικής γνώσης από την πλευρά της παραγωγής. Πάντως η ταινία κατάφερε το 1929 να φτάσει μέχρι τη Νέα Υόρκη προς χάρη των Ελλήνων μεταναστών.¹¹ Η ταινία διαφημίστηκε επανειλημμένως στον *Κινηματογραφικό Αστέρα* με δημοσιεύσεις φωτογραφιών και ανακοινώσεις για επικείμενη προβολή της ταινίας.

Ενώ αρχικά ο προγραμματισμός πρώτης προβολής στην Θεσσαλονίκη ήταν για τα Χριστούγεννα του 1928 και αμέσως μετά με το νέο έτος στην Αθήνα, τελικά η ταινία προβλήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις αρχές Φεβρουαρίου στον κινηματογράφο *Πατέ* για περίπου μία εβδομάδα. Η ταινία όμως δεν προβλήθηκε στην Αθήνα μέσα στο 1929. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι στο πρώτο δίμηνο του 1929 προβλήθηκαν στην Αθήνα δύο ελληνικές ταινίες με πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες προβολής και διαφήμισης: *Το λιμάνι των δακρύων* των Γαζιάδη και η *Μαρία Πενταγιώτισα* του Μαδρά, αποτρέποντας μάλλον τους αιθουσάρχες των κεντρικών κινηματογράφων να προβάλουν μια φτηνότερη επαρχιακή παραγωγή που είχε ήδη κακές κριτικές. Επίσης ο Καμινάκης μάλλον δίστασε να νοικιάσει αίθουσα τη στιγμή μάλιστα που είχε αναγγελθεί η προβολή άλλης μίας ταινίας με θέμα την επανάσταση του 1821 και η *Αστέρω* των Γαζιάδη. Ακόμη και να περίμενε τη νέα κινηματογραφική σεζόν, οι συνθήκες άλλωστε άρδην τον Οκτώβριο του 1929 με την εισβολή πλέον του ομιλούντος κινηματογράφου, ο οποίος κυριάρχησε αμέσως.

Η τρίτη και τελευταία μεσοπολεμική ταινία ανήκει στην εταιρεία *Γκρηκ Φιλμ* του Κώστα Λελούδα. Ο Λελούδας είχε γυρίσει κάποια επίκαιρα στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας και μετά, όπως υποστήριζε, πήγε στη Βρετανία και την Αμερική για να τελειοποιήσει τις γνώσεις του στον κινηματογράφο. Τα γυρίσματα ξεκίνησαν στα τέλη του 1928 στο Νέο Ηράκλειο, την Πεντέλη, την Ακρόπολη και την Ακροκόρινθο. Το κράτος είχε διαθέσει μία ίλη ιππικού και πολεμικό υλικό. Σύμφωνα με τον Λελούδα, το σενάριο βασίστηκε στις αναμνήσεις ενός Άγγλου φιλέλληνα ονόματι Έλιοτ, με τίτλο *Η Ελλάς υπό την επανάστασιν*, που βρήκε στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, το κείμενο όμως αυτό, μετά από μια μικρή έρευνα, δεν κατάφερα να το εντοπίσω. Χρησιμοποιήθηκαν κατά βάση ερασιτέχνες ηθοποιοί ή παιδιά από τις δραματικές σχολές, όπως ο Μάνος Κατράκης που κάνει το κινηματογραφικό του ντεμπούτο ως Δήμος. Επαιζαν επίσης ο Δημήτρης Μπατής ως Μαυρομιχάλης, ο Γιώργος Μούγιος ως Υψηλάντης, ο Νίκος Γεωργαλάς σε διπλό ρόλο ως Κολοκοτρώνης και αρχηγός της συμμορίας των Λαλιωτών, καθώς και οι Λέα Λελούδα, Παύλος Καταπώδης, Παναγιώτης Παπαδόπουλος, Λ. Δαδιανός και Μπουλάνος.¹² Σύμφωνα με τις διαφημιστικές αγγελίες, το έργο αποτελούσε «πιστή απεικόνιση» της Επανάστασης του 1821 και επί της οθόνης παρουσιάζονταν: τα βασιανιστήρια, το παιδομάζωμα, το χαράτσι, τα κρυφά σχολειά, ο απαγχονισμός του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', ο Ρήγας Φεραίος, ο Κολοκοτρώνης, ο Παπαφλέσσας, ο Υψηλάντης, ο Αγραφιώτης, ο γέρο-Δήμος, ο Διάκος, ο Μπότσαρης, ο Καραϊσκάκης, ο Ανδρούτσος, η Φιλική Εταιρία και η ηρωίδα Βάσσω.

Η πρεμιέρα της ταινίας έγινε στις 22 Απριλίου 1929 στο Ιντεάλ, κινηματογράφο Α' προβολής στην Αθήνα και σύντομα μεταφέρθηκε στους επαρχιακούς και θερινούς κινηματογράφους. Η ταινία απέτυχε παταγωδώς και οι κριτικές στις εφημερίδες υπήρξαν πολύ καυστικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο *Κινηματογραφικός Αστήρ* αρνήθηκε ακόμη και να τη διακωμωδήσει, με αποτέλεσμα να μην έχουμε άλλες πληροφορίες για την υπόθεση της ταινίας.¹³ Περισσότερο αξιοσημείωτο είναι ότι στις προαγγελίες ο τίτλος της ταινίας ήταν *Το Λάβαρο του '21*, αλλά στην Αθήνα προβλήθηκε με τον τίτλο *25 Μαρτίου 1821*, ενώ αργότερα στην επαρχία επικράτησε ο αρχικός τίτλος. Κατά τη γνώμη μου, ο Λελούδας θέλησε να εκμεταλλευτεί τον τίτλο του λαϊκού μυ-

θιστορήματος του Αριστείδη Κυριακού που ήταν πολύ δημοφιλές τα προηγούμενα χρόνια στα λαϊκά στρώματα, αλλά όχι και στο μεσοαστικό κοινό των κεντρικών κινηματογράφων της Αθήνας. Η χρήση του τίτλου οδήγησε μερικούς σύγχρονους μελετητές να υποθέσουν ότι η ταινία βασίστηκε στο μυθιστόρημα του Κυριακού, υπόθεση που δεν βρίσκω πειστική, διότι η πλοκή του μυθιστορήματος πολύ λίγη σχέση έχει με τα γεγονότα της Επανάστασης του 1821.¹⁴ Πρόκειται για ένα μυθιστόρημα της ληστρικής παράδοσης, όπου οι ληστές αντικαθίστανται με κουρσάρους και τα περισσότερα γεγονότα διαδραματίζονται εκατό χρόνια πριν σε σχέση με την κατασκευή και τις περιπέτειες του λάβαρου της Αγίας Λάυρας. Η ίδια η επανάσταση καταλαμβάνει πολύ λίγα κεφάλαια προς το τέλος του έργου, τα οποία καλύπτονται, σχεδόν εξ ολοκλήρου, με παραθέματα από ιστορικούς και ανατυπώσεις διαταγμάτων.

Πεζογραφικές αναπαραστάσεις

Η αποτυχία των συγκεκριμένων κινηματογραφικών ταινιών οφείλεται κατά βάση στην έλλειψη τεχνικών κινηματογραφικών γνώσεων, αλλά πιστεύω ότι άλλος ένας σημαντικός παράγοντας ήταν η αδυναμία διαμόρφωσης κατάλληλων αφηγηματικών τρόπων που να ταιριάζουν στο βωβό κινηματογραφικό μέσο. Όπως φάνηκε, το πραγματικό τους κοινό ήταν τα λαϊκά στρώματα των αθηναϊκών συνοικιών και της επαρχίας, δηλαδή το αντίστοιχο αναγνωστικό κοινό των μαζικών (λαϊκών) μυθιστορημάτων με δημοφιλέστερο το είδος της ληστρικής περιπέτειας. Στα τέλη όμως της δεκαετίας του 1920, το είδος αυτό ολοκληρώνει τον κύκλο του, αφού αλλάζουν οι κοινωνικές συνθήκες με τη ληστεία να εξαρθώνεται και την επίσημη λογοκρισία να γίνεται αυστηρότερη. Η δεκαετία του 1930 χαρακτηρίζεται από τις αλλαγές στη λαϊκή κουλτούρα με την αντικατάσταση των ληστών και κουρσάρων πρωταγωνιστών με ήρωες της ελληνικής επανάστασης, όπως οι Κατσαντώνης, Ζαχαριάς, Διάκος, Μπότσαρης, Τζαβέλας, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος. Εκτός από τη λογοτεχνία, το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στο Θέατρο Σκιών, όπου σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, στον Μεσοπόλεμο πλέον κυριαρχούν παραστάσεις με εθνικούς ήρωες. Για παράδειγμα, στις 159 καταγεγραμμένες παραστάσεις στην Πάτρα από την Ιωάννα Παπαγεωργίου με θέμα το 1821, 6 αφορούν τον Καραϊσκάκη, ενώ με μεγάλη απόσταση από τους υπόλοιπους με 88 παραστάσεις κυριαρχεί η φιγούρα του Διάκου. Τα έργα με πρωταγωνιστή τον Καραϊσκάκη εστιάζουν στην πολιορκία της Ακρόπολης και τον θάνατό του και σύμφωνα με τον Σπύρο Τούλιο υπάρχουν σοβαρές αποκλίσεις από τα ιστορικά γεγονότα.¹⁵

Στην περίπτωση όμως της μαζικής λογοτεχνίας τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά εξ αιτίας της ιδιαίτερης παράδοσης που υπήρχε ήδη από τον 19ο αιώνα. Το 1930 ή το αργότερο το 1931 κυκλοφορεί σε 59 φυλλάδια της μίας δραχμής από τις εκδόσεις Παπαδημητρίου το μυθιστόρημα του Γεωργίου Τσουκαλά, *Καραϊσκάκης, ο γυιος της καλόγρης*. Ο Τσουκαλάς υπήρξε πολυγραφότατος δημοσιογράφος που εμφανίστηκε με ποιήματά του στο περιοδικό *Νουμάς* το 1928, ενώ υπήρξε και στενός φίλος του Λαπαθιώτη. Με θέμα την επανάσταση του 1821, στη δεκαετία του 1930 έγραψε επίσης μυθιστορήματα με ήρωες τον Μπότσαρη, τον Κατσαντώνη και άλλους, ενώ μεταπολεμικά εστίασε σε έργα για το εφηβικό αναγνωστικό κοινό. Στοίχειο που

δείχνει τις αλλαγές που συντελούνταν στο είδος του μαζικού μυθιστορήματος κατά τον Μεσοπόλεμο είναι το μέγεθος του που περιορίζεται στις 478 σελίδες, αν συγκρίνουμε με τον παλαιότερο Κυριακό του οποίου *Το Λάβαρον του 21*, πρώτη έκδοση το 1910, έφτανε τις 1440 σελίδες. Σε περαιτέρω σύγκριση, ο Τσουκαλάς αποδεικνύεται τολμηρότερος στις περιγραφές των σωμάτων, κυρίως των γυναικείων, δίνοντας επίσης έμφαση στα έντονα ερωτικά πάθη, καθώς και στις μυστηριώδεις καταστάσεις και εμφανίσεις φαντασμάτων και οραμάτων, ακολουθώντας την παράδοση των απόκρυφων μυθιστορημάτων του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με τον πρόλογο των εκδοτών, το μυθιστόρημα θέλει να βασίζεται στη συναρπαστική του πλοκή, στην αλληπάλληλη αλληλουχία των δραματικών γεγονότων και στη γλαφυρή εξιστόρηση των αισθημάτων που ταλανίζουν τους πρωταγωνιστές.

Η εικονογράφηση βασίζεται κυρίως στην πρωτότυπη δουλειά του Σωτήρη Χρηστίδη, εξειδικευμένου για πολλά χρόνια στις εικονογραφήσεις λαϊκών μυθιστορημάτων, όπως επίσης και στα περισσότερα έργα του Κυριακού.¹⁶ Η φιγούρα του Καραϊσκάκη, όπως ήταν αναμενόμενο, βασίζεται στο μοναδικό μισοτελειωμένο εκ του φυσικού πορτραίτο που είχε φιλοτεχνήσει ο Βαυαρός λοχαγός Κάρλ Κρατσάϊζεν. Ως συνήθως επίσης, για τη μείωση του κόστους, υπήρχαν και ορισμένες γκραβούρες από ξένα περιοδικά. Απ' ό,τι φαίνεται, η ίδια η ιστορική περίοδος της Επανάστασης δεν ικανοποιούσε τους συγγραφείς να ξεδιπλώσουν την περιπετειώδη πλοκή με τους έρωτες και τις ίντριγκες, γι' αυτό και το μεγαλύτερο μέρος του έργου διαδραματίζεται στα χρόνια του Αλή Πασά πριν το 1821. Κάτι τέτοιο είδαμε συμβαίνει και στο *Λάβαρον του '21*. Κεντρικό πρόσωπο βέβαια είναι ο Καραϊσκάκης που τον αγαπούν η λησταρχίνα Χαϊνίτσα, κόρη του Αλή Πασά και η παπαδοκόρη Βασιλική, την οποία θέλει ο Αλή Πασάς για το χαρέμι του. Ο Καραϊσκάκης είναι ερωτευμένος με τη Βασιλική, αλλά παρά τις απέλπιδες και ριψοκίνδυνες προσπάθειές του, η Βασιλική καταλήγει στο χαρέμι στα Γιάννενα, υποκύπτει στη βία του Αλή Πασά αλλά ορκίζεται να βοηθήσει τους Έλληνες στην επανάστασή τους. Η κόρη της Μαρία, όταν μεγαλώνει, μεταμφιέζεται σε κλέφτη και καταφέρνει να γίνει αποδεκτή στο ένοπλο σώμα του Καραϊσκάκη. Σε διάφορα επεισόδια, εμφανίζονται ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο προδότης Θανάσης Βάγιας και ένας άγνωστος εχθρός σε μορφή φαντάσματος.

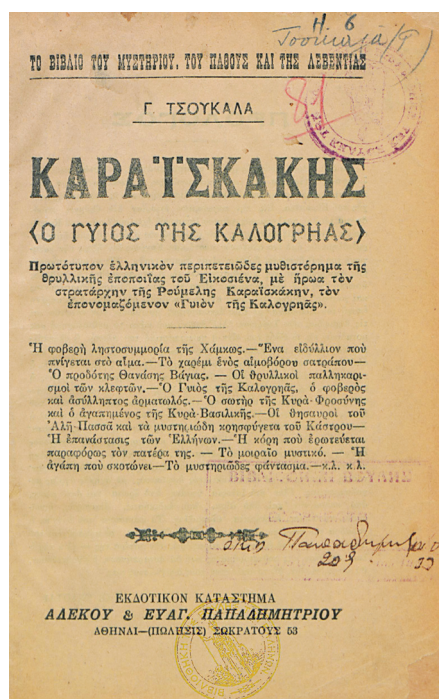
Η πρώτη περιγραφή του Καραϊσκάκη, όταν κατεβαίνει από τα βουνά για να συναντήσει τη Βασιλική σε ένα πανηγύρι είναι η αναμενόμενη. «Όλος ο κόσμος τον εθαύμαζε για την παλληκαριά του και για τη λεβέντικη κορμοστασιά του» ... «Ψηλός, με σώμα χαλύβδινο, με μάτια που πετούσαν αστραπές, με βλέμμα αέτειον, ο Καραϊσκάκης ήταν το καμάρι της Ρούμελης, ο πιο ξακουσμένος αρχηγός των κλεφτών. Αν και ακόμα δεν ήταν εικοσιπέντε χρονών, η φήμη της παλληκαριάς του είχε απλωθή παντού κι όλοι μιλούσαν γι' αυτόν με θαυμασμό. Κανένας δεν μπορούσε να τον φτάση στο τρέξιμο, κανένας στο πάλαιμα, κανένας στην παλληκαριά. Με δυο πηδήματα μπορούσε να φτάση το γρηγορότερο άλογο, και χωρίς να σκοπεύση καν, περνούσε το βόλι του μέσα από δαχτυλίδι» (10-11). Προς το τέλος, ώριμος άνδρας πλέον, περιγράφεται με τα προτερήματα του ηγέτη, «Υπήρξε μεγάλος ως στρατηγός ο Ήρωας που υπήρξεν συγχρόνως και οξύτατος ψυχολόγος και υπέροχος διοικητής ανθρώπων και θαυμάσιος πατριώτης και μοναδικά εύψυχο παλληκάρι, αετός στη ζωή, αλεπού στο μυαλό, λιοντάρι στον πόλεμο, Σπαρτιάτης στο θάνατο» (452). Ο Καραϊσκάκης

παρουσιάζεται ως ενωτικός, υπεράνω των εμφύλιων ερίδων, υψώνοντας «τη σημαία της Ιεράς Ενώσεως». Ίσως με συνέπεια σε αυτό το ενωτικό πνεύμα, ο θάνατός του δεν παρουσιάζεται με καμιά υπόνοια προδοσίας, σκοτώνεται στη διάρκεια της μάχης με το γιαταγάνι στο χέρι.

Σύμφωνα με τον Χρήστο Δερμετζόπουλο, στο ληστρικό λαϊκό μυθιστόρημα «οι μυθοπλαστικές αναφορές συμφύρονται με πραγματολογικές αναφορές της συγκυρίας, ιδεολογίες, κοινωνικές παραστάσεις και νοοτροπίες».¹⁷ Συγκρίνοντας λοιπόν το *Λάβαρον του '21* και τον *Γυιο της Καλόγρηας*, βλέπουμε ομοιότητες και διαφορές. Οι ομοιότητες περιλαμβάνουν την προσπάθεια επικύρωσης του έργου από εκτεταμένες κατά λέξη αναφορές σε ιστορικά κείμενα και ντοκουμέντα (αποσπάσματα από τον Παπαρρηγόπουλο και άλλους ιστορικούς όπως επίσης επιστολές αγωνιστών και διατάγματα). Συγχρόνως όμως είναι χαρακτηριστικές οι διαφορές στο τέλος του κάθε μυθιστορήματος. Το *Λάβαρον του '21*, γραμμένο λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους και στο απόγειο της Μεγάλης Ιδέας κλείνει με την προτροπή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης. Στον Καραϊσκάκη όμως, γραμμένο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, έχουμε τη λύση και την προσωπική κάθαρση με την αποκάλυψη ότι η Μαρία, η κόρη της Βασιλικής δεν ήταν κόρη του Καραϊσκάκη, αλλά του Αλή Πασά κι ενώ ο ίδιος ο Καραϊσκάκης την αγαπούσε σαν κόρη του, η Μαρία έτρεφε ερωτικά αισθήματα για τον άνδρα, στοιχείο δηλαδή τυπικού μελοδράματος και όχι διδακτικού εθνικού δράματος. Τέλος, η επιμονή, όπως ειπώθηκε, στο ενωτικό πνεύμα που πρέπει να χαρακτηρίζει τον λαό στις δύσκολες καταστάσεις, αποτελεί άλλη μία ένδειξη των αλλαγών που συντελούνταν στην περίοδο του Μεσοπολέμου όσον αφορά την έννοια και το περιεχόμενο της ελληνικότητας.

Μαίρη Τσικούδη, πρωταγωνίστρια στην πρώτη ελληνική ταινία για το 1821, Μουσείο Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης

Το εξώφυλλο του βιβλίου για τον Καραϊσκάκη, Βιβλιοθήκη της Βουλής

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 493.
2. Για την περιοδολόγηση του πρώιμου ελληνικού κινηματογράφου, βλ. «Πρώιμος ελληνικός κινηματογράφος: Ζητήματα ιστοριογραφίας», στο Μαρία Παραδείση και Αφροδίτη Νικολαΐδου (επιμ.), *Από τον πρώιμο στο σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο: ζητήματα μεθοδολογίας, θεωρίας και ιστορίας*, Gutenberg, Αθήνα 2017, 17-44.
3. Για την καταγραφή αξιοποιήθηκαν το Αρχείο της ΕΡΤ και το Κινηματογραφικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών.
4. Σύμφωνα με το Αρχείο Δαμβέργη, ΓΑΚ, οι εκδηλώσεις του 1921 κινηματογραφήθηκαν από την DAG Φιλμ των Αδελφών Γαζιάδη. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, 491. Επίσης, Αργύρης Τσιάπος, *Οι πρώτες ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου*, Σέρρες 2018, 106.
5. Αργύρης Τσιάπος, *ό.π.*, 143.
6. Ο Τσιάπος κάνει λάθος όταν την αναφερόμενη στις εφημερίδες *ΕΚΕΣ ΦΙΛΜ* την θεωρεί ιδιοκτησία Καρρά. Τα αρχικά σημαίνουν *Ελληνική Κινηματογραφική Εταιρία Σπλέντιτ*, όπως αναγράφεται στη λεζάντα της φωτογραφίας του εξωφύλλου με την πρωταγωνίστρια Μαίρη Τσικούδη (*Κινηματογραφικός Αστήρ*, 3/14, 4/4/1926). Σύμφωνα πάντως με το ετήσιο λεύκωμα του *Κινηματογραφικού Αστέρου* (Ιανουάριος 1926) στη Θεσσαλονίκη εκείνη την περίοδο υπήρχαν δύο κινηματογραφικά εργαστήρια: 1. *Σπλέντιτ Φιλμ*, 2. *Φωτό-Ελεκτρικ Φιλμ*.
7. *Κινηματογραφικός Αστήρ*, τ. 3, αρ. 12, 21/3/1926. Εκ παραδρομής, ο Τσιάπος παραπέμπει σε λάθος τεύχος του περιοδικού. Θα πρέπει πάντως να επισημάνω, ότι το βιβλίο του και γενικά η έρευνά του για τις ταινίες του πρώιμου ελληνικού κινηματογράφου είναι αξιοθαύμαστη και πολύτιμη, παρά τα λάθη και τις επιμέρους αμφιλεγόμενες ερμηνείες που δικαιολογούνται και καλύπτονται από το πάθος του ιστοριοδίφη.
8. *Κινηματογραφικός Αστήρ*, τ. 3, αρ. 21, 6/6/1926 και τ. 3, αρ. 22, 20/6/1926.
9. Πρώτη ανακοίνωση στο περιοδικό *Κινηματογραφικός Αστήρ*, τ. 5, αρ. 19, 30/9/1928. Στο ίδιο άρθρο της Ίριδας Σκαρβαβίου ανακοινώνεται και η ταινία του Λελούδα, *Το λάβαρο του '21*.
10. Πρώτη ελληνική έκδοση, Έντουαρντ Τρελώνη, *Από τον Βύρωνα και τον Ανδρούτσο*, Θύραθεν, Αθήνα 2010.
11. Τσιάπος, *ό.π.*, 161-163.
12. *Κινηματογραφικός Αστήρ*, τ. 5, αρ. 20, 14/10/1928.
13. *Κινηματογραφικός Αστήρ*, τ. 6, αρ. 17, 28/4/29.
14. Το μυθιστόρημα Αριστείδου Ν. Κυριακού, *Το λάβαρον του '21*, Δ. Αναγνωστόπουλος και Π. Πετράκος, Αθήναι 1910, εντοπίστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη.
Η Μαρία Στασινοπούλου υποθέτει ότι αντλήθηκαν ιδέες από την (συντομευμένη μεταθανάτια) έκδοση του 1924, βλ. «Το οθωμανικό παρελθόν στον ελληνικό κινηματογράφο. Μεταφορά λογοτεχνικών προτύπων και δημιουργία νέων εικόνων», στο *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, 151.
Ο Χρήστος Δερμεντζόπουλος υποθέτει ότι η ταινία στηρίχθηκε στην έκδοση του 1924, βλ. «Κινηματογράφος και Επανάσταση. Αναπαραστάσεις της Επανάστασης του 1821 στον ελληνικό κινηματογράφο των ειδών (1950-1975)», στο *Φωτεινή Τομαή (επιμ.), Δια-*

πραγματεύσεις για τον πόλεμο. Αναπαραστάσεις του πολέμου στον ελληνικό κινηματογράφο, Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Κινηματογραφικό Αρχείο – Παπαζήσης, Αθήνα 2006, 242.

Ο Παναγιώτης Στάθης, «Η οθωμανική περίοδος και το Εικοσιένα στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Μάρθα Πύλια (επιμ.), *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012, 123-130, χωρίζει την πρώτη ταινία του Καμινάκη σε δύο, λάθος που διορθώνει αργότερα αποδεχόμενος όμως την άποψη του Τσιάπου ότι η ταινία δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Τέλος, σε πιο πρόσφατο άρθρο, Παναγιώτης Δενδραμής, «Αποτυπώσεις της ιστοριογραφίας για το 1821 στον ελληνικό κινηματογράφο», *Χάρτης*, τ. 35, (Νοέμβριος 2021), <https://www.hartismag.gr/panagiwths-dendramhs>, απλώς αναπαράγονται οι υποθέσεις του Δερμεντζόπουλου και του Τσιάπου.

15. Ιωάννα Παπαγεωργίου, «Η αναπαράσταση της Ελληνικής Επανάστασης στον μπερντέ του ελληνικού Θεάτρου Σκιών. Μυθοπλασία και ιστορική πραγματικότητα», Σπύρος Τούλιος, «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στα χαρακώματα του Μεσοπολέμου. Τέσσερις καταγραφές καραγκιοζικών παραστάσεων», στο συνέδριο: *Η Επανάσταση του 1821 στην Ιστορία και την Λογοτεχνία*, (Αθήνα, 12-13 Ιουνίου 2020), https://www.youtube.com/channel/UCAaq_Y5ECUGb0QrI1PtwdDQ/videos.
16. Βλ. Απόστολος Δούρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993.
17. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα. Μύθοι, παραστάσεις, ιδεολογία*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, 232.

Περίληψη

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το νέο μέσο του κινηματογράφου αξιοποιήθηκε τόσο δημοσιογραφικά όσο και καλλιτεχνικά. Στη μελέτη παρουσιάζεται και αναλύεται το είδος των μη μυθοπλαστικών ταινιών τεκμηρίωσης, στις οποίες ανήκουν τα επίκαιρα των επετειακών εκδηλώσεων για την Επανάσταση του 1821 και τρεις διασωσμένες μυθοπλαστικές ταινίες των ετών 1925, 1928, 1929, στις οποίες αναδεικνύεται ο ενωτικός, κατά κύριο λόγο, χαρακτήρας του ήρωα του 1821, Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Όψεις του δημόσιου λόγου απέναντι στον Καραϊσκάκη:
ο μεσολογγίτικος τύπος, οι λόγοι,
η Ιστορία του Σπυρίδωνος Τρικούπη

Έλλη Δρούλια*

Η μεγάλη ένταση μεταξύ Μαυροκορδάτου και Καραϊσκάκη πολύ απέχει από το να είναι μονόπλευρη. Όταν ο Καραϊσκάκης περιγελούσε τον Μαυροκορδάτο ως «τεσσερομάτη», αθροίζοντας τα δύο μάτια του και άλλα δύο τα στρογγυλά ματογυάλια που φορούσε και την προσφώνηση «Εκλαμπρότατε» και «Πρίγκιψ» που (κατα)δεχόταν να του απευθύνουν, αντίστοιχα ο Μαυροκορδάτος φρόντισε να τον υπονομεύει με άλλα όπλα, δημοσιεύματα στον Τύπο, την καλλιέργεια απαξιωτικού κλίματος, με αποκορύφωμα τη δίκη που στήθηκε στο Μεσολόγγι.

Αλλά αν, στη συνέχεια, από την πλευρά του ο Καραϊσκάκης μεταβάλλεται, μεταβάλλεται και η πλευρά που στεκόταν απέναντί του. Διανύεται η απροσμέτρητη απόσταση μεταξύ τους, ώστε η μεταστροφή ίσχυσε και για τα δύο μέρη ισοδύναμα και δημόσια αναγνωρισμένα.

Τα *Ελληνικά Χρονικά* στο φύλλο με ημερομηνία 2 Απριλίου 1824, ενημερώνουν ότι ο Πρίγκιψ Μαυροκορδάτος έφτασε στο Ανατωλικό [Αιτωλικό], συσκέφθηκε με τους πολεμικούς αρχηγούς και τους προκρίτους και όρισαν επιτροπή να εξετάσει τον «καπ.[ετάνιο] Καραϊσκάκη» και όσους βαρύνουν υποψίες. Εξέδωσαν και σχετική «Δηλοποίησι» της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος με αριθμό 1129 στις 2 Απριλίου 1824,¹ σύμφωνα με την οποία «Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αρχηγοί ως εκ μέρους του έθνους τον [Καραϊσκάκη] προσκάλεσαν εις απολογία [...]» Διορίστηκε η σχετική επιτροπή. Το πρώτο μέρος της δημοσίευσης αφορά στην εξέταση του Καραϊσκάκη που πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαρτίου 1824.² Και το δεύτερο μέρος που θα ακολουθήσει στο επόμενο φύλλο προαναγγέλλεται ως «Έπεται [...] η προκήρυξι των εγκλημάτων του Καραϊσκάκη». Κατηγορία βαριά, ότι έχει υποπέσει σε εγκλήματα, προδοσία.

Όπως το είχε αναγγείλει η εφημερίδα το επόμενο φύλλο με αριθμό 30 ξεκινά με την «Προκήρυξι των εγκλημάτων του Καραϊσκάκη».³ Ο Α. Μαυροκορδάτος, οι Στρατηγοί Νότης Μπότζαρης, Νικόλαος Σ[τ]ορνάρης, Γεώργιος Τζιώγκας, Δήμος Σκαλτζάς. Αλέξιος Βλαχόπουλος, Δημήτριος Μακρής, Γιαννάκης Γιολντάσης και οι Χιλίαρχοι Γρηγόριος Λιακατάς, Αναγνώστης Καραγιάννης, Στάθης Κατζαρός, οι Κα-

* τ. Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής

πιτάνει [sic] Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος, Γιαννάκης Σουλτάνης υπογράφουν την Προκήρυξη στο Αιτωλικό στις 2 Απριλίου 1824.⁴ Η τελευταία παράγραφος κατέληγε emphaticά: «Σεις δε, αδελφοί, ειδοποιείσθε διά του παρόντος» ότι ο Καραϊσκάκης είναι «διωγμένος από την Πατρίδα», δεν έχει καμία εξουσία που να απορρέει από την Διοίκηση, στερήθηκε όλων των βαθμών και αξιωματών του, «ως αμαρτήσας».⁵ Όσοι τον ακολούθησαν, είχαν απατηθεί και καλούνταν να τον εγκαταλείψουν και να ενωθούν με τους αρχηγούς που υπερασπίζονται την Πατρίδα. Όλοι οι Έλληνες να απομακρυνθούν από την συναναστροφή του και να λογίζεται ως εχθρός. Όμως, η τελευταία πρόταση επιτρέπει ένα άνοιγμα, μια διέξοδο. Όλα τα προηγούμενα θα έπαυαν να ισχύουν έως ότου μετανοήσει και προσπέσει στο «έλεος του έθνους, και ζητήσει συγχώρεσιν».

Η οξύτητα συνεχίζεται. Στα *Ελληνικά Χρονικά*: τον Μάιο χαρακτηρίζεται ως «ο ταραχοποιός Καραϊσκάκης»,⁶ και αποτελεί στόχο ο «ολοτελής του Καραϊσκάκη εξολοθρευμός, [... όντας] κατατρεχόμενος και καταπολεμούμενος»,⁷ τον Ιούνιο φέρεται ως «ο αποστάτης».⁸ Για το επόμενο διάστημα ο Καραϊσκάκης απουσιάζει από τις στήλες της εφημερίδας⁹ και όταν επανεμφανίζεται έναν σχεδόν χρόνο αργότερα, παρατηρείται μεταστροφή πολλών μοιρών στον τρόπο που παρουσιάζεται. Το όνομά του εγγράφεται δίπλα στη Διοίκηση: «Επιστολαί της Διοικήσεως, και ετέρα του Σ.[τρατηγού] Καραϊσκάκη και λοιπών [...]».¹⁰ Ο Καραϊσκάκης με συνέπεια αποκαλείται κ.[ύριος],¹¹ Στ.[ρατηγός] ή Στρ.[ατηγόν].¹² Τίθεται επικεφαλής «των ανδρείων στρατευμάτων μας...»,¹³ και απέστειλε μαζί με άλλους οπλαρχηγούς¹⁴ επιστολή προς την Επιτροπή της Δυτικής Ελλάδος και τους οπλαρχηγούς της φρουράς του Μεσολογγίου ζητώντας ανεφοδιασμό και πολεμοφόδια, διακρινόμενος και λαμβάνοντας επαινετικούς λόγους «Εύγε, Γενναίοψυχε Καραϊσκάκη και λοιποί ακαταμάχητοι οπλαρχηγοί, πιστοί της φιλάτης Πατρίδος Υπέρμαχοι!» και στο ίδιο φύλλο αναγνωρίζονται «τα κατορθώματα του ανδρείου Στρατηγού Καραϊσκάκη και των άλλων γενναίων συνανδέλφων του [...]»¹⁵ Η εντελώς εξωραϊσμένη εικόνα του Στρατηγού, αποτυπώνεται παραστατικά στη Διακήρυξη της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, η Προσωρ.[ινή] Διεύθ.[υνσι] τα της Δυτ.[ικής] Χ.[έρσου] Ελλ.[ηνικής] Επιτροπής, Προς άπαντας τους Κατοίκους της Δυτικής Ελλάδος με ημερομηνία 4 Σεπτεμβρίου 1825 από το Μεσολόγγι, την οποία υπέγραψαν οι Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, Δημήτριος Θέμελης και ο Γεν. Γραμματέας Φ. Πλητάς. Μια εμψυχωτική ενωτική Διακήρυξη που τυπώθηκε εξολοκλήρου στα *Ελληνικά Χρονικά* με ημερομηνία Τετράδη [sic] 9 Σεπτεμβρίου 1825, μαρτυρά την πλήρη αντιστροφή της προηγούμενης στάσης. Σύμφωνα με τη Διακήρυξη του έχει ανατεθεί η στρατιωτική πρωτοκαθεδρία, η οποία του αναγνωρίζεται δημόσια και επιπλέον, του δίνεται η εξουσία εκείνος να τιμωρήσει τους προσκυνημένους.¹⁶

Ομονοούντες λοιπόν, Γενναίοψυχοι της Πατρίδος υπέρμαχοι, συσσωματώθητε όσοι έξω του Μεσολογγίου με τον Γενναίοτατον Στρατηγόν Γεώργιον Καραϊσκάκην, διορισθέντα από την Σ.[εβαστήν] Διοίκησιν αρχηγόν των κατά του εχθρού επιχειρημάτων [...] Ταύτα τα κατορθώματα, Γενναίοψυχε Καραϊσκάκη και λοιποί Ανδρείοι Οπλαρχηγοί, από την προς αλλήλους αγάπην, από την ανδρείαν και τον Πατριωτισμόν σας, τα προσμένει το Έθνος και η Σ.[εβαστή] μας Διοικήσις, [...] Σεις δε, κάτοικοι, οπλοφόροι και μη, όσοι μέιναντες έως τώρα αδιάφοροι εις την γενικήν κίνησιν,

δεν επήρατε τα άρματα εις τας χείρας να τρέξετε εις τον Γενναιότατον Αρχηγόν Καραϊσκάκην, δια να συμπολεμήσετε με τους αδελφούς σας, κατά του κοινού εχθρού της Ιεράς Πίστεως, και της φιλότατης Πατρίδος μας, δεν σας είναι συγχωρημένον να στέκεσθε εις το εξής αργοί και αδιάφοροι εις τους αγώνας των αδελφών σας. Όχι, αλλ' αδράξετε τα όπλα σας, τρέξατε να ενωθείτε με το σώμα του ρηθέντος Αρχηγού, και συνακολουθούντες υπό την οδηγίαν του, συμπολεμήτε τον εχθρόν, διά να τον αναγκάσετε να φύγη κακώς έχοντα [...] Και σεις, όσοι εξ ανάγκης, ή από άλλα αίτια δια την εφετεινήν εχθρικήν ορμήν εκκλίνατε προς το μέρος των απίστων, γνωρίσατε την πλάνην σας, [...] Μάθατε δε, ότι εάν ευρεθή κανείς από σας ο οποίος δεν υπακούση εις την φωνήν της Πατρίδος, ο Γενναιότατος Αρχηγός Καραϊσκάκης έχει διαταγήν της Σ.[εβαστής] Διοικήσεως να μεταχειρισθή εναντίον του τοιούτω βία διά να ξεχωρίση την ήραν από το σιτάρι [...] Γενναιόψυχε Καραϊσκάκη και λοιποί θαρραλαιοί Οπλαρχηγοί, και εν γένει όλοι οι Κάτοικοι της Δυτ. Ελλάδος! Η εφετεινή χρονιά δεν ομοιάζει διά ημάς με τας περασμέναις χρονιάς. Εφέτος θέλει αποφασισθή η τύχη και η ύπαρξις της πολυαγαπημένης Ελλάδος [...].¹⁷

Από την πλευρά του ο «Γενναίος» και «Γενναιόψυχος Καραϊσκάκης» δεν αμελεί να αναφέρεται στη Σεβαστή Επιτροπή που διευθύνει τα της Δυτικής Ελλάδος, τους οπλαρχηγούς, τους αξιωματικούς και τους αδελφούς Μεσολογγίτες, να ενημερώνει για τις κινήσεις του υπογράφοντας πρώτος ως «πρόθυμος Πατριώτης και αδελφός σας»¹⁸ και στις 4 Νοεμβρίου ως «Πρόθυμος Πατριώτης»,¹⁹ στέλνοντας μαζί με την αναφορά και «μερικά αυτιά εχθρικά, τα οποία έκοψαν οι στρατιώται διά να φέρουν ως τρόπαιον». Οι πρακτικές ανακοίνωσης νίκης κατά του εχθρού και δήλωσης πιστής αφοσίωσης δεν εγκαταλείπονται αυτόματα.

Είναι η κομβική ώρα του περάσματος, όπου ο Καραϊσκάκης αντιλαμβάνεται το μεγάλο, ηρωικό διακύβευμα της ελευθερίας σε σχέση με την απόκτηση τοπικού αρματολικιού²⁰ και επαναπροσδιορίζει τα προσωπικά του αιτήματα. Υπερβαίνει το κλειστό ισχύον κοινωνικό σύστημα, αποχωρεί από την εικόνα διεκδίκησης κατεστημένων προνομίων. Επανεφευρίσκει τον εαυτό του και τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει. Με μια ολιστική κίνηση επανατοποθετείται στο εθνικό πεδίο, και γίνεται συνομιλητής με διεθνές κοινό, με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η μεταμόρφωση γίνεται αποδεκτή από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τους περί αυτόν αλλά και άλλους επικεφαλής αρχηγούς και τα παλικάρια που συντάσσονται μαζί τους, με αποτέλεσμα την διαμόρφωση της νέας δυναμικής που συγκρατεί τον Αγώνα, και οδηγεί σε νέες ελπιδοφόρες νικηφόρες αναμετρήσεις.²¹

Η πτώση του Μεσολογγίου το 1826²² αποτελεί σκοτεινό ορόσημο που σημάδεψε την πορεία της Επανάστασης, σε βαθμό να διακινδυνεύσει το διακύβευμα της ελευθερίας. Η αρχιστρατηγία όμως, του Καραϊσκάκη, κατάφερε να ανατρέψει την κατάσταση των πραγμάτων προς όφελος των Ελλήνων. Ο Αγώνας στην Ρούμελη αναζωπυρώθηκε, κυριάρχησε το αίσθημα αναζωογονημένης ελπίδας και ανακούφισης και ως επιστέγασμα, ο Σπυρίδων Τρικούπης εκφώνησε έναν λόγο. «Λόγος αυτοσχεδιασθείς» τον τιτλοφόρησε αργότερα, με αφορμή τους πανηγυρισμούς στην Αίγινα για την «λαμπρά νίκη» της 24ης Νοεμβρίου 1826. Ουσιαστικά χωρίς τίτλο, ολιγοσέλιδος, ούτε πέντε

σελίδες, με αναφορές στον Αριστογείτονα, με πνεύμα και σχήματα θρησκευτικά (ρομφαία, άγγελος, βουλές του Ουρανού), γιατί όπως διευκρίνιζε στα μεταγενέστερα «Προλεγόμενα» της έκδοσης εκφωνήθηκε σε εκκλησιαστική τελετή και κατά συνέπεια, έφερε χαρακτήρα μεικτό, θρησκευτικό και πολιτικό.²³ Λόγος δημόσιος σε χώρο συναθροίσεων, όπου ξεκινά με την παραδοχή ότι, μετά την πτώση του Μεσολογγίου, ο Αγώνας στη Στερεά Ελλάδα είχε χαθεί. «[...] ως ελεεινόν σχεδόν πτώμα εκείτετο χθες η στερεά Ελλάς [...] σκότος έπεσεν εις την επιφάνειαν της λαμπράς αυτής γης, και το σκότος [...] τούτο ήτον σκότος αβύσσου, και. αυτής το αχανές στόμα ανοίχθη, διά να καταπίη όλην την Ρούμελην [...]».²⁴ Και τα παιδιά της Ρούμελης σκορπίστηκαν από εδώ και από εκεί, άστεγα και άπορα, να κρύβονται στις σπηλιές και στις τρύπες της γης, στα απροσπέλαστα βουνά κλαίγοντας στην θύμηση νικηφόρων μαχών, στα Βασιλικά, στο Μακρυνόρος, την Γραβιά, το Καρπενήσι, την Άμπλιανη. Χρειαζόταν ένα τολμηρό χέρι να χτυπήσει κατακέφαλα το θηρίο της αβύσσου [τον Τούρκο], να του κόψει το κεφάλι, να το αντιπαλέψει γιατί θα τον κατάπινε η γη. Και ποιο ήταν εκείνο το χέρι αν όχι το στιβαρό χέρι του αρχηγού Καραϊσκάκη, που ήταν κατά γενική ομολογία «επιχειρηματικός και εμπειροπόλεμος άνθρωπος».²⁵ Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζεται για να τεθεί επικεφαλής των γενναίων που «τον πόλεμο έχουν χαράν και τον κόπον άνεσιν».²⁶ Δεν είναι όμως, μόνος του. Έχει βοήθεια στο πολεμικό του έργο, υποστήριξη πολιτική και θεία. Με συναγωνιστή τον ατρόμητο Πελοποννήσιο πολεμιστή Νικήτα [Νικηταρά], τους πατριώτες Ψαρριανούς και με «όλην της Κυβερνήσεως πατρικήν φροντίδα». Στο σημείο αυτό συνέτρεξε τον Αγώνα ο «ουράνιος Πατήρ» που βάζει την Ελλάδα σε πειρασμούς αλλά εντέλει δεν την εγκαταλείπει, οδηγώντας το θηρίο στην εξολόθρευσή του. Ο λόγος κλείνει με λόγια πίστης και προσευχής «[...] και όλοι με μίαν καρδίαν ας συμπάλλωμεν μεγαλοφώνως· Τις Θεός μέγας ως ο Θεός ημών; Συ ει ο Θεός ο ποιών θαυμάσια μόνος».²⁷

Ο «Λόγος αυτοσχεδιασθείς» τυπώθηκε σε έκδοση που περιλαμβάνει συνολικά οκτώ²⁸ λόγους του Σπυρίδωνα Τρικούπη. Και ο ακριβώς επόμενος ήταν αφιερωμένος στον Καραϊσκάκη. Πρόκειται για τον «Λόγο επικήδειο εις τον Γενικόν Αρχηγόν/Των κατά την στερεάν Ελλάδα στρατευμάτων, Γεώργιον Καραϊσκάκην [...]». Εκφωνήθηκε λίγους μήνες αργότερα από τον Σ. Τρικούπη, στις 24 Απριλίου 1827, την ημέρα που έγινε η επικήδειος τελετή «αντιπέραν του Πόρου». Εκεί συγκεντρώθηκαν ο Πρόεδρος Γεώργιος Σισίνης και οι Πληρεξούσιοι της Εθνικής Συνελεύσεως της Τροιζήνας,²⁹ τα μέλη της Αντικυβερνητικής Επιτροπής Γιωργάκης Μαυρομιχάλης από τη δυτική Σπάρτη, ο Γιαννούλης Νάκος από τη Λειβαδιά και ο Ιωάννης Μακρής Μηλαΐτης από τα Ψαρά, η φρουρά και «μέγα πλήθος πολιτών».³⁰

Ο επικήδειος λόγος ξεκινά αντλώντας από την θρησκευτική εικονολογία της Παλαιάς Διαθήκης με την μεταφορά της αναγγελίας θανάτου του Σαούλ και του γιου του Ιωνάθαν.³¹ Γίνεται χρήση εικόνων και λόγου της Παλαιάς Διαθήκης, με σύγχρονες παράλληλες αναγωγές στην κατάσταση του θανάτου του ρουμελιώτη στρατηγού, όπως για παράδειγμα: «Θυγατέρες Ισραήλ επί Σαούλ κλαύσατε» «Κλαύσατε, θυγατέρες της Ρούμελης τον θάνατον του Καραϊσκάκη [...] αλλά τι προσκαλώ μόνον τας θυγατέρας της Ρούμελης εις κλαυθμούς; Πώς να μη κλαύσωμεν όλοι; Πώς να παρηγορηθούμε διά τον θάνατον τοιούτου ανδρός;»³² Στην συνέχεια, ο ρήτορας Τρικούπης στρέφεται προς το παρελθόν και αναλογίζεται την αξιοθρήνητη κατάσταση του πε-

ρασμένου χρόνου στην Ακαρνανία και την Πελοπόννησο εξαιτίας της αιγυπτιακής εισβολής, όπως άλλωστε είχε αναφέρει και στον προηγούμενο επαινετικό λόγο.

Το σκηνικό της ήττας διαδέχθηκε το φως της ελευθερίας και της δόξας από τις κορυφές του Μακρυνόρους στα παράλια της Ακαρνανίας και γύρω από τις περιοχές της Αττικής που οφείλεται στην «ισχυρά δεξιά του Καραϊσκάκη». Αυτός συγκέντρωσε και ενέπνευσε τα παλικάρια της Ρούμελης να τον ακολουθήσουν και να αντιμετωπίσουν τον Οθωμανό μακριά από την βάση τους, τα Άγραφα. Μαζί υπέμειναν ταλαιπωρίες και κακουχίες, δίνοντας ο ίδιος το παράδειγμα επί δέκα μήνες «σεμνυνόμενος» το υψηλό αξίωμα με το οποίο τον τίμησε η Κυβέρνηση. Άφοβος, «άτρομος» πάντοτε με τους πολέμιους, αποδείχθηκε «ατρομώτερος πολύ», από τότε που ορίστηκε αρχηγός των Στερεοελλαδίτικων στρατευμάτων. Απλός στην καθημερινότητά του «η κλίνη του ήταν κλίνη απλού στρατιώτου». Τιμούσε και αντάμειβε την παλληκαριά δίνοντας τα ίδια του τα πιστόλια, την ζώνη του ακόμα και το τελευταίο του νόμισμα.³³ Με τέτοια χαρακτηριστικά λάμπρυνε την αρχηγία του, ήταν «ποθητός» στους στρατιώτες, σεβαστός στο έθνος του, φημισμένος διεθνώς. Για αυτό αναρωτιόταν ο Σπ. Τρικούπης πώς ήταν δυνατόν να μην κλαίνε όλοι απαρηγόρητοι με τον πρόωρο και άδικο θάνατό του.

Και αν αυτή ήταν η διαγωγή του Καραϊσκάκη τους δέκα μήνες της αρχηγίας του, η τελευταία στιγμή της ζωής του αποκάλυψε «όλον τον άνθρωπον κρυπτόμενον πολλάκις εν όσω ζη, του επισφραγίζει την αληθινήν δόξαν [...]». Ο ρήτορας προσκαλούσε το ακροατήριό του να ακούσουν την διήγησή του για το τέλος του Καραϊσκάκη: «Ακούσατε στρατιωτικοί, ακούσατε πολίται της Ελλάδος, ακούσατε φιλέλληνες και φιλάρετοι Ευρωπαίοι».³⁴

Θανάσιμα πληγωμένος μεταφέρθηκε στο πλοίο του Στόλαρχου της Ελλάδος (αυτή η είδηση διαδόθηκε τότε εκείνη την ώρα, διευκρίνιζε σε υποσημείωση) προκειμένου να του παρασχεθεί η καλύτερη δυνατή ιατρική βοήθεια αν και ο ίδιος γνώριζε από προσωπική εμπειρία στα πεδία των μαχών και αψιμαχιών, ότι δεν υπήρχε γιατρεία και ότι πλησίαζε το μοιραίο. Με πνεύμα ατάραχο, με πνεύμα γαλήνιο και με φωνή κατανυκτική απευθύνθηκε στους παρόντες λέγοντας ότι θυσίασε την ζωή του για την πατρίδα. Στην πατρίδα την χρωστούσε και στην πατρίδα την απέδωσε. Το έργο της ελευθέρωσης της Αθήνας έμενε να ολοκληρώσουν οι στρατιώτες του.³⁵ Οι καρδιές όλων ράγισαν και παρηγοριά δεν μπορούν να βρουν για τον θάνατο του άνδρα που πέθανε με το όνομα της γλυκιάς πατρίδας στα χείλη του. Αυτοί οι άνδρες δοξάζονται και ακτινοβολούν στον ουρανό. Με τον τρόπο αυτό περιέγραψε ο Σπ. Τρικούπης τις τελευταίες στιγμές του καπετάνιου αρχιστράτηγου.

Στη συνέχεια, ο Σπ. Τρικούπης αλλάζει το ύφος και το περιεχόμενο του λόγου του.³⁶ Από επικήδειος, ο λόγος μετατρέπεται σε πολεμικό, προτρεπτικό. Απευθύνεται στους «Στρατιώτες της πατρίδος οι κατά το στρατόπεδον της Αττικής ευρησκόμενοι!»³⁷ Τους θυμίζει τις μάχες που συμμετείχαν με αρχηγό τον Καραϊσκάκη: Αράχοβα, Βελίτσα, Δίστομο και Σάλωνα. Αλλά ο Αγώνας δεν θα ολοκληρωθεί αν δεν κατακτηθεί η ιερά πόλη των Αθηνών, προβλέποντας πολύ νωρίς ότι ίσως να είναι «προωρισμένη από την θείαν Πρόνοιαν να γενή η πρωτεύουσα της αναγεννωμένης Ελλάδος».³⁸ Εμψυχώνει τους στρατιώτες, παρόντες και απόντες, ότι ο «ατρόμητος αρχηγός σας υπέρ αυτής της πόλεως μαχόμενος απέθανε», στα χρώματα αυτής της πόλης έχυσε το αίμα

του, για αυτήν ήταν τα τελευταία λόγια του. Η ηχώ τους «Τελειώσατε το έργο μου, ελευθερώσατέ μου τας Αθήνας, τας Αθήνας ελευθερώσατέ μου!», αποτελούν την γραμμένη με αίμα διαθήκη του. Με τον τρόπο αυτό θα τιμηθεί η μνήμη του, το παράδειγμά του ζει, ντυμένος με δόξα θα παρουσιασθεί στους στρατιώτες όπως ο άγγελος της Αποκαλύψεως όταν «ξεσπαθωμένοι κτυθήσετε τα τείχη των Αθηνών».³⁹

Η έκδοση των λόγων του Σπυρίδωνος Τρικούπη οφειλόταν στην γενναιόδωρη πρωτοβουλία του Χιώτη εγκατεστημένου στο Λονδίνο Παντιά Ράλλη (Χίος 1791 ή 1793-Λονδίνο 1865). Στις 6 Δεκεμβρίου 1835, ο Παντιάς Ράλλης απεύθυνε επιστολή στο «Φίλο» Σπυρίδωνα Τρικούπη ζητώντας την άδεια να εκδώσει «διά του τύπου» όλους τους λόγους ενωμένους σε ένα «βιβλίδιο» τους οποίους είχε εκφωνήσει κατά την διάρκεια του «μεγάλου αγώνος της ενδόξου ανεξαρτησίας του έθνους μας». Σκοπός του ήταν να τους διανείμει σε φίλους και άλλους συμπατριώτες, να μείνουν προς όφελος του ελληνικού λαού, να διαφυλαχθούν στο διηνεκές, καθώς το περιεχόμενό τους ήταν ιστορικό και πραγματεύονταν «μεγάλα αντικείμενα».⁴⁰ Δύο μήνες αργότερα, στις 8 Φεβρουαρίου 1836, ο Σπυρίδων Τρικούπης, από το Λονδίνο όπου ήταν εγκατεστημένος από τον Μάρτιο του 1834,⁴¹ απεύθυνε επιστολή στον Παντιά Ράλλη ανταποκρινόμενος θετικά, αποστέλλοντας και τους λόγους «μικράν ανάμνησιν των μεγάλων εκείνων στιγμών» που εκφωνήθηκαν δημόσια.⁴² Τους οκτώ λόγους παρέδωσε αφού τους ξανακοίταξε⁴³ και προσέθεσε σύντομα προλεγόμενα, υπογραμμίζοντας τις τέσσερις νομιμοποιητικές αφετηρίες του Αγώνα⁴⁴ και τον «θρησκευτικοπολιτικό» τους χαρακτήρα. Με τον Παντιά Ράλλη παρέμεινε καλός φίλος.⁴⁵ Αξίζει στο σημείο αυτό, να αναφερθεί ότι το 1857, αποσπάσματα του επικήδειου στον Καραϊσκάκη παρουσιάστηκαν από φοιτητή του C.C. Felton σε εξετάσεις του Harvard.⁴⁶

* * *

Παράλληλα, αντλώντας από τις προσωπικές του πολιτικές εμπειρίες τα χρόνια του Αγώνα, όντας αυτόπτης μάρτυρας, είχε συγκεντρώσει υλικό, διατηρούσε αρχείο επιθυμώντας να συγγράψει την *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ένα σχέδιο που διήρκεσε περισσότερο από μία δεκαετία έως ότου εντέλει πραγματοποιηθεί. Την επεξεργάστηκε όντας στο Λονδίνο το 1841, ήρθε σε επαφή με τον εκδοτικό οίκο Taylor & Francis για την έκδοση ενώ συγχρόνως αναζητούσε συνδρομητές. Ο πρώτος τόμος εντέλει κυκλοφόρησε το 1853, ο δεύτερος τον Σεπτέμβριο 1854, το 1856 ο τρίτος και ο τέταρτος το 1857, όλοι τυπώθηκαν στο Λονδίνο, οπότε ο Σπυρίδων Τρικούπης ήταν πρέσβης της Ελλάδος. Δημιουργήθηκαν έντονες αντιδράσεις και αντικρούσεις στην Αθήνα από πολλούς. Ο Ν. Κοτζιάς διαφώνησε για τα συμβάντα στα Ψαρά, ο Γ. Κολοκοτρώνης στα περί της οικογένειάς του, οι Α. Μεταξάς, Φωτάκος, Ν. Ιωάννου για γεγονότα στην Εύβοια, ο Κ. Κριτοβουλίδης αντίστοιχα για την Κρήτη, ο Γ. Δυοβουνιώτης ότι υποτιμήθηκε η δράση των οπλαρχηγών.⁴⁷

Ακολούθησαν νέες αναθεωρημένες εκδόσεις. Το 1860 ξεκίνησε η δεύτερη έκδοση της *Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως* στο Λονδίνο, ο δεύτερος τόμος τυπώθηκε το 1861, το 1862 ο τρίτος. Η τρίτη έκδοση της *Ιστορίας* τυπώθηκε στην Αθήνα από το τυπογραφείο της Ελπίδος, 1879-1880. Η επόμενη κυκλοφόρησε από το τυπογραφείο της Ωρας, στην Αθήνα «επιθεωρηθείσα και επιδιορθωθείσα υπ' αυτού του συγγραφέως».

Στον τέταρτο τόμο περιγράφεται ο τραυματισμός και ο θάνατος του Καραϊσκάκη και συμπεριλαμβάνονται οι κρίσεις του Σπυρίδωνος Τρικούπη για τη σημασία της συμβολής του και την αξία του αλλά και ερμηνεία για την αρχική συμπεριφορά του.⁴⁸

Η απώλεια είναι κρίσιμη «Τοιούτον περιστατικόν αφήρπασεν εκ μέσου του στρατοπέδου τον Καραϊσκάκην, καθ'ην ώραν είχεν η πατρίς τόσην ανάγκην αυτού».⁴⁹ Ο άνδρας αυτός ήταν ένας «λαμπρός προμαχών της πατρίδος» αλλά «τα στίγματα της δουλείας και αι εκ νεαράς ηλικίας έξεις» δεν εξαφανίζονται σε μια μέρα. Μπήκε στον πειρασμό να αποκτήσει επαρχιακή εξουσία σε συνεννόηση με τους Τούρκους. Και η διαγωγή του υπήρξε επιλήψιμος σε ορισμένες περιστάσεις, όπως και ο ίδιος συνομολόγησε. Από την στιγμή όμως, που αναδείχθηκε σε γενικό αρχηγό αισθάνθηκε το μεγαλείο της υψηλής αποστολής του, προσηλώθηκε και διακρίθηκε όσο κανείς άλλος. Και καθοδήγησε τους πεινασμένους και γυμνούς προς την δόξα, χωρίς καταχρήσεις. Αυτός ξαναζωτάνεψε τον Αγώνα και την νικημένη Στερεά Ελλάδα επανέφερε σε πορεία ελευθερίας. «Ουδείς δε αυτού αποθανόντος άξιος διάδοχος εφάνη [...] Εθαύμαζαν τον Καραϊσκάκην και αυτοί οι πολέμιοι».

Αποφαίνεται ο Σπυρίδων Τρικούπης ότι πολλοί οπλαρχηγοί διακρίθηκαν στην Στερεά Ελλάδα κατά την διάρκεια του Αγώνα αλλά με σταθερή πένα βεβαιώνει ότι «ο Καραϊσκάκης ανεδείχθη στρατηγικώτερος πάντων και αρχικώτερος».⁵⁰ Την επόμενη μέρα κιόλας «έλειπεν ο γενναίος και συνετός Καραϊσκάκης από του συμβουλίου [...] κατήφεια εκάλυπτε τα πρόσωπα των παρόντων οπλαρχηγών [...]».

Η επόμενη μάχη του Ανάλατου⁵¹ στις 24 Απριλίου 1827, αποδείχθηκε ολέθρια. Όχι μόνον απέτυχε να λύσει την πολιορκία της Ακρόπολης και να απελευθερώσει τους πολιορκημένους Έλληνες, αντίθετα παρέμεινε στον έλεγχο των Τούρκων για έξι ακόμα χρόνια, οδήγησε σε ήττα με δραματικές απώλειες,⁵² και την διάλυση του στρατεύματος που είχε συγκεντρώσει ο Γεώργιος Καραϊσκάκης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 27 (2 Απρ. 1824), 2β. Για τον άμεσο εντοπισμό της παρουσίας του Γεωργίου Καραϊσκάκη στα φύλλα των *Ελληνικών Χρονικών* οφείλω ευχαριστίες στην Νάσια Γιακωβάκη, επίκουρη καθηγήτρια Κοινωνικής Θεωρίας και Κοινωνιολογίας στη Νεώτερη και Σύγχρονη Κοινωνική και Πολιτική Ιστορία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, και το Ερευνητικό Πρόγραμμα Ευρετηρίασης των Εφημερίδων στην Ελληνική Επανάσταση του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ «Τυποσκόπιο», που έχει οργανώσει.
2. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 29 (9 Απρ. 1824), 2β-4β.
3. «Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος. Αρ. 1167, Προς τους στρατιωτικούς, και πολιτικούς αρχηγούς της Δυτικής Ελλάδος, και προς πάντας τους Έλληνες», *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 30 (12 Απρ. 1824) 1α.
4. *Ο.π.*
5. *Ελληνικά Χρονικά*, *ό.π.*, 3α.
6. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 42 (24 Μαΐου 1824) 3α.
7. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 44 (31 Μαΐου 1824) 2α.

8. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 51 (25 Ιουνίου 1824) 2α.
9. Από την 1η Οκτωβρίου του 1824 έως τον Ιούλιο του 1825.
10. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 56-60 (29 Ιουλίου 1825) 3β.
11. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 30 (15 Απριλίου 1825) 2α.
12. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 56-60 (29 Ιουλίου 1825) 7β· αρ. 65-67 (19 Αυγούστου 1825) 6α· αρ. 67 (22 Αυγούστου 1825).
13. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 62-64 (12 Αυγούστου 1825).
14. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 70 (2 Σεπτεμβρίου 1825) 1α, πρόκειται για τους οπλαρχηγούς Α. Σαβάκα, Ζ. Γιολλάση, Ευάγ. Μ. Κοντογριάννη, Κ. Σαδήμα, Γ. Πεσλή και Χ. Μακρή.
15. *Ελληνικά Χρονικά*, ό.π., 4α.
16. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 72 (9 Σεπτεμβρίου 1825) 1-3α.
17. Ό.π.
18. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 79 (3 Οκτωβρίου 1825) 2α.
19. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 89 (7 Νοεμβρίου 1825) 3α.
20. Κωστής Παπαγιώργης, *Τα καπάκια: Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2014, 148-195.
21. Διονύσης Τζάκης, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη: από τον κλεφταρματολισμό στον επαναστάτη*, εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2021.
22. Μεταξύ πολλών, και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος διατυπώνει ότι από τότε ακριβώς «άρχεται το αληθές κατά την επανάστασιν στρατιωτικόν στάδιον του ανδρός τούτου» στο Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλα αξιοπίστους εκδόσεις*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1990, 61.
23. Σπυρίδωνος Τρικούπη, *Οι σωζόμενοι λόγοι εκφωνηθέντες εις επήκοον του ελληνικού λαού επί της Επαναστάσεως, εις εκκλησιαστικές τελετάς*, επιθεωρηθέντας παρά του ιδίου, εκδίδονται ήδη κατά το πρώτον εις εν, φιλοτίμω δαπάνη του Κυρίου Παντιά Ράλλη, εις διανομή προς τους ομογενείς. Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, rue du Foire S. – Jacques, No 12, 1836, 18. Ανατύπωση των *Σωζόμενων λόγων* σε 150 αριθμημένα αντίτυπα πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο 2011 από την Πινακοθήκη Σύγχρονης Τέχνης Αιτωλοακαρνανίας Χρήστου & Σοφίας Μοσχανδρέου, Ιερά Πόλις Μεσολογγίου. Τις ξυλογραφίες που κοσμούν την έκδοση φιλοτέχνησε ο χαράκτης Γιάννης Γουρζής, καθηγητής της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών. Τα αριθμημένα αντίτυπα 1-52 συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των ξυλογραφιών και φέρουν την πρωτότυπη υπογραφή του Γ. Γουρζή.
24. Ό.π., 47.
25. Ό.π., 48.
26. Ό.π. Διατύπωση που παραπέμπει σε στίχο δημοτικού τραγουδιού με το σχήμα λόγου της υπερβολής και τον ισομετρικό παραλληλισμό.
27. Ό.π., 51.
28. Με τη σειρά όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα περιεχομένων: «Λόγος επικήδειος εις τον Λόρδο Βύρωνα», «Λόγος προτρεπτικός», «Λόγος εκφωνηθείς μετά την θραύσιν του Βυζαντινού στόλου μεταξύ του Καφουρέως και της Άνδρου», «Λόγος εκφωνηθείς μετά την Αράχοβαν νίκην», «Λόγος επικήδειος εις τον Γεώργιον Καραϊσκάκην», «Λόγος εκφωνηθείς μετά την πυρπόλησιν του Τουρκοαιγυπτιακού στόλου εις το Νεόκαστρον υπό των Συμμαχικών Δυνάμεων», «Λόγος επικήδειος εις τον Φραγκίσκον Χάστιγκα», «Λόγος εκφωνηθείς μετά την ελευθέρωσιν του Μεσολογγίου συμβάσαν την 2 Μαΐου 1829».
29. Είναι ασαφής ο αριθμός των πληρεξουσίων της Γ' Εθνοσυνελεύσεως. Την πρόσκληση προς τον Ιωάννη Καποδίστρια υπέγραψαν 290, οι οποίοι, όμως, δεν ήταν όλοι πληρεξούσιοι. Υπολογίζεται ότι οι πληρεξούσιοι αναλογούσαν δύο ανά επαρχία, εκτός από τις επαρχίες όπου ο πληθυσμός ξεπερνούσε τις 25.000, οπότε εκπροσωπούνταν από τέσσερις πληρεξούσιους. Υπήρχε εκπροσώπηση και των νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών και Σάμου.

Στην ίδια Συνέλευση συμμετείχαν πληρεξούσιοι των όπλων: το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη έστειλε τέσσερις πληρεξούσιους μεταξύ των οποίων ο Ιωάννης Κωλέττης. Ασαφής παραμένει ποιοι εκπροσώπησαν τα όπλα της Πελοποννήσου. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος δεν παραβρέθηκε, ο Σπυρίδων Τρικούπης συμμετείχε ενεργά και αποτύπωσε τα γεγονότα στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*. Για τις πληροφορίες σχετικά με την εκπροσώπηση των πληρεξουσίων ευχαριστώ τον πάντα πρόθυμο και επαΐοντα συνάδελφο Σωτήρη Λεβέντη.

30. Ό.π., 53.

31. Ο Σαούλ με τους τρεις γιους του σκοτώθηκε στον πόλεμο κατά των Φιλισταίων στο όρος Γελβουέ (Α΄ Βασ. 31,1-6. Α΄ Παρ. 10,1-6)

32. Σπ. Τρικούπης, ό.π., 54

33. Επιβεβαιωτικό της δοτικότητας, του αισθήματος προστασίας προς τους αδύναμους αλλά και του τρόπου διαχείρισης των εσόδων του Γ. Καραϊσκάκη, είναι το έγγραφο που περιλαμβάνεται πρόσφατα στον *Κατάλογο Δημοπρασιών Βέργου-Δημοπρασίες Έργων Τέχνης & Βιβλίων*/Τετάρτη 9 Ιουνίου 2021, λαχνός 125, 35. Χειρόγραφο μιας σελίδας που φέρει την υπογραφή του «καραησκάκις», απευθύνεται στον Παν. Λιδωρίκη, γραμμένο στην Σαλαμίνα στις 28 Φεβρουαρίου 1827, διορίζοντάς τον επιστάτη του τελωνείου Δερβενοχωρίων και Σαλαμίνας, με σκοπό να συγκεντρώνει εθνικές προσόδους για να ανακουφιστούν («διά εξοικονόμισιν») των πληγωμένων. «Ο Γεν αρχηγός της Στερεάς Ελλάδος! Προσκαλείται ο κύριος Παναγιωτάκης Λιδωρίκης, διά να σταθή επιστάτης του τελωνίου Δερβενοχωρίων και Σαλαμίνας, διά να συνάξη τας εθνικάς προσόδους, αι οποίαί θέλει χρησιμεύσουν διά εξοικονόμισιν των λαβωμένων...».

34. Ό.π., 57.

35. Ό.π., 58.

36. Οι τελευταίες τρεις σελίδες από τις συνολικά 9,5, περιλαμβάνουν προτροπές προς τους στρατιώτες να καταλάβουν την Αθήνα.

37. Ό.π., 59.

38. Ό.π., 60.

39. Ό.π., 61.

40. Ό.π., 13-14.

41. Ο Σπ. Τρικούπης παρέμεινε στο Λονδίνο έως τον Μάρτιο του 1838, οπότε αναχώρησε για την Αθήνα μέσω Παρισιού και Μασσαλίας.

42. Ό.π., 15.

43. Χρησιμοποιεί τη λέξη «επιθεώρησα».

44. Ό.π., 17, τα ζεύγη των τεσσάρων αντιθέσεων όριζε ως εξής: τυραννούμενοι-τύραννοι, χριστιανοί-ασεβείς, ιθαγενείς-αλλόφυλοι, εξευγενισμός-βαρβαρότητα.

45. Το 1850 ο Σπ. Τρικούπης φιλοξενήθηκε από τον Παντιά Ράλλη στο Brighton, καθ' οδόν προς το Λονδίνο.

46. Λύντια Τρίχα, *Σπυρίδων, ο άλλος Τρικούπης, 1788-1873*, Πόλις, Αθήνα 2019, 691, 787. Οι εξετάσεις αυτές ήταν δημόσιες και ονομάζονταν «Exhibition».

47. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα: Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Εισαγωγικός Τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του Σπυρίδωνος Τρικούπη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2007, 145-146.

48. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ', Ώρα, Αθήνα 1888, 113-115.
49. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία...*, τ. Δ', 114.
50. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία...*, τ. Δ', 115. Ενδεικτική βιογραφία του Καραϊσκάκη είναι του Δημήτρη Φωτιάδη, *Καραϊσκάκης*, έκδ. 14η ξανακοιταγμένη και συμπληρωμένη, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1995, 911 σ.
51. Σήμερα ο Νέος Κόσμος.
52. Από την δύναμη των 10.000 ανδρών που είχε συγκεντρωθεί, σώθηκαν περί τους 3.500.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερευνά και παρουσιάζει τις όψεις του δημόσιου λόγου (Ιστοριογραφία, Δημοσιογραφία) και την αναφορά αυτών στη ζωή και τη δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη κατά τη διάρκεια του Αγώνα του 1821 έως και τον αιφνίδιο θάνατό του, το 1827.

Η θεμελίωση της κοινωνικής ιστορίας στην Ελλάδα και το 1821: ερμηνείες και διαμάχες

Γιάννα Κατσιαμπούρα*

Οι ιστορικές επέτειοι έχουν τη σημασία του αναστοχασμού τόσο όσον αφορά τα ίδια τα γεγονότα και τους συμμετέχοντες και συμμετέχουσες σε αυτά όσο και όσον αφορά την ερμηνεία τους από την ιστοριογραφία, και τη νοηματοδότησή τους από τις επόμενες γενιές.

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον ο αναστοχασμός ακριβώς αυτής της νοηματοδότησης και της πρόσληψής της, που είναι αρκετά χαρακτηριστική στην περίπτωση των επετείων της Επανάστασης του 1821: τα πενήντα χρόνια π.χ. από την Επανάσταση ήταν η αφορμή για την είσοδο του Γρηγορίου Ε' στην επίσημη εθνική ιστοριογραφία, με την ανακομιδή των οστών του από την Οδησό, και την κατασκευή της συμμετοχής του στον Αγώνα, άρα και η αλλαγή του ρόλου που έπαιξε το Πατριαρχείο στην προετοιμασία της εξέγερσης, για μια σειρά «εθνικές ανάγκες» της εποχής (Εξερτζόγλου 2001).

Η επίσημη επέτειος των 200 χρόνων από το 1821, πέραν του παραδοσιακού αναπαράγομένου λόγου, είναι μια ευκαιρία για να αναστοχαστούμε το 1821, καθώς μια σειρά ερωτήματα προβάλλουν προς πραγμάτευση με σημερινούς όρους. Ακόμη και ο αυτός καθαυτός ο όρος που περιγράφει την επέτειο: Παλιγγενεσία; Αγώνας για ανεξαρτησία; Επανάσταση;

Με την απόσταση των 200 χρόνων, μια σειρά ερωτήματα μπορούν πια να τεθούν και να αναζητήσουν απάντηση: Ποια ήταν η κοινωνική σημασία της Επανάστασης; Ποιο ήταν το επαναστατικό υποκείμενο; Σύσσωμο το «έθνος»; Ο «λαός»; κ.λπ. Και η ίδια η Επανάσταση τι χαρακτήρα είχε; Παγκόσμιο; Βαλκανικό; Εθνικό;

Το 1821 στις πρώτες προσεγγίσεις κοινωνικής ιστορίας

Στόχος της παρούσας συμβολής είναι η παρουσίαση των πρώτων προσπαθειών διατύπωσης μιας κοινωνικής ιστορίας της Επανάστασης (social history), συζήτηση απαραίτητα με όρους αναστοχασμού αλλά και ως μέσον για τη μελέτη της περιόδου στην οποία πρωτοεισάγεται η κοινωνική ιστορία και της σχέσης της με κοινωνικές και πολιτικές δομές, σχέσεις και πολιτισμικές αποτυπώσεις. Κυρίως θα επικεντρωθεί στη δια-

** Επίκ. Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ

μάχη μεταξύ Γιάνη Κορδάτου και Γιάννη Ζέβγου για το χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, που αντικατοπτρίζει και τις εκτιμήσεις αλλά και τις ευρύτερες πολιτικές και θεωρητικές συγκρούσεις και στρατηγικές στο μεσοπολεμικό ελληνικό περιβάλλον.

Αν θέλουμε να εξετάσουμε ένα πρώτο ρήγμα στην προσέγγιση του 1821 στη βάση της εθνικής παλιγγενεσίας και της ιστορικής συνέχειας του σχήματος του τρισχιλιετούς ελληνισμού, θα σταθούμε στον Γ. Σκληρό και το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* του 1907. Ο Γεώργιος Σκληρός, Κωνσταντινίδης το πραγματικό του όνομα, που γεννήθηκε το 1878 στην Τραπεζούντα, σπούδασε στη Μόσχα και την Ιένα, όπου συνδέθηκε με τον Δημήτριο Γληνό και συμμετείχε στην ίδρυση του σοσιαλιστικού φοιτητικού συλλόγου «Φιλική Προοδευτική Ένωση». Ουσιαστικά δε ο Σκληρός εισήγαγε στην ελληνική σκέψη τη νεότερη κοινωνιολογική έρευνα. Για τον Σκληρό, λοιπόν, όπως αναλύει στο έργο *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, το 1821 ήταν μια αστική επανάσταση, «προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς ευεξίας των έσω και των έξω αστικών στοιχείων», αφ' ενός, αφ' ετέρου «ουκ ολίγον συνέτεινε το παράδειγμα της γαλλικής επαναστάσεως» (Σκληρός 1922).

Εδώ τίθεται ακριβώς το ζήτημα της ανάπτυξης μιας οικονομικά εύρωστης μερίδας του ορθόδοξου μιλέτ, εφοπλιστών που με τη συμφωνία του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 και με το σπάσιμο του εμπάργκο κατά τους Ναπολεόντειους Πολέμους είχαν πολύ μεγάλο περιθώριο κέρδους, αλλά και εμπόρων των παροικιών. Αστική επανάσταση λοιπόν η Επανάσταση του 1821, κατά τον Σκληρό, επηρεασμένη από την Γαλλική Επανάσταση και τα αιτήματά της.

Ο Γιάννης Κορδάτος για το 1821

Η πολύ έντονη συζήτηση από την πλευρά της κοινωνικής ιστορίας ανοίγει το 1922, έναν χρόνο μετά την επέτειο των 100 χρόνων από το 1821, με τον πόλεμο στο μικρασιατικό μέτωπο εναντίον της κεμαλικής Τουρκίας να οδηγείται προς την ήττα και το Σοσιαλιστικό-Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ) να τίθεται ενάντια στην επέκταση του ελληνικού κράτους στα απέναντι παράλια του Αιγαίου.

Ο Γ. Κορδάτος είναι ένας από τους πρωταγωνιστές του διαλόγου για τα αίτια και τον χαρακτήρα της Επανάστασης. Ο Γ. Κορδάτος γεννήθηκε στη Ζαγορά το 1891, ολοκλήρωσε τη μέση εκπαίδευση στο Ελληνογερμανικό Λύκειο Σμύρνης, με καθηγητή τον Δ. Γληνό, ο οποίος του άσκησε ιδιαίτερη επιρροή, και στο Ελληνογαλλικό Λύκειο στην Κωνσταντινούπολη. Το 1911 εγγράφηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου προσχώρησε στη «Φοιτητική Συντροφιά», φοιτητικό σωματείο νεαρών δημοτικιστών στο Πανεπιστήμιο, χώρο μάλλον εχθρικό απέναντι στο κίνημα των δημοτικιστών (Σταυρίδη-Πατρικίου 1986), για να ενταχθεί στη συνέχεια στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο».

Ο Κορδάτος, γραμματέας του ΣΕΚΕ από το 1921, με άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* της 25ης Μαρτίου υπό τον τίτλο «Η 25η Μαρτίου και το πένθος και η πείνα του λαού», τοποθετείται για το 1821 με την εκτίμηση ότι τα αιτήματα της Επανάστασης δεν είχαν ολοκληρωθεί: «Η αστική κυβερνώσα τάξις δεν ηδύνατο παρά να πλαστο-

γραφήσει τα πραγματικά αίτια της ελληνικής Επανάστασεως του '21 και να παρουσιάσει αυτήν ως καθαρώς εθνικόν απελευθερωτικόν κίνημα κατά των Τούρκων. Παρείδε επίτηδες τα οικονομικά αίτια που επρουκάλεσαν την εξέγερση και τους αγώνες του '21 και διαστρεβλώσασα τα γεγονότα edίδαξεν εις τον λαόν εντελώς τ' αντίθετα απ' όσα συνέβησαν πριν και κατά την Επανάστασιν [...] Ο σημερινός εορτασμός, ενώ άλλοτε υπό το κράτος της αγνοίας και των προλήψεων επροκάλη ρίγη ενθουσιασμού, εφέτος εις κάθε γωνίαν, όταν αι σάλπιγγες θα ηχούν τα εμβατήρια, αι χήραι και τα ορφανά του πολέμου θα καταρώνται τον Δολοφόνον, οι εργάτες θα αποδοκιμάζουν τον Τύραννον, οι χωρικοί θα αναθεματίζουν τον Φορομπήχτην» (Κορδάτος 1922).

Η θέση του Κορδάτου θα αναλυθεί εν εκτάσει το 1924, στο βιβλίο του *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασεως του 1821* (Κορδάτος 1924). Σε αυτό το έργο ο συγγραφέας, εξετάζοντας την επανάσταση με τη μέθοδο του «ιστορικού υλισμού» όπως δηλώνει, θα αντιπαρατεθεί στο σχήμα της εθνικής ενότητας και συναίνεσης, που κυριαρχούσε στην επίσημη εθνική ιστοριογραφία. Ο Κορδάτος, ανατέμνοντας την ταξική σύνθεση των κυριαρχούμενων, θα υποστηρίξει ότι από τον 18ο αιώνα θα εμφανιστεί μια οικονομική ανάπτυξη σε ελληνόφωνες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως στα νησιά με τη ναυτιλία (κυρίως Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά, αλλά και νησιά των Κυκλάδων και των Σποράδων και λιμάνια όπως το Τρίκερι), στη Ζαγορά, τα Αμπελάκια, τη Δημητσάνα (με την ανάπτυξη της βιοτεχνικής δραστηριότητας: υφαντουργία, μπαρουτόμυλοι κλπ.), αλλά και στις κοινότητες της Διασποράς. Η ανάπτυξη αυτή δηλώνει την ύπαρξη μιας ανερχόμενης και δυναμικής αστικής τάξης, που θα μεταμορφώσει την οικονομία και θα αντιπαρατεθεί στη φεουδαρχία, όπως συνέβη και στη Δυτική Ευρώπη πριν από την Γαλλική Επανάσταση. Η οικονομική άνθηση και η συγκρότηση εύρωστης αστικής τάξης, κατά τον Κορδάτο, θα παίξουν τον πρωτεύοντα ρόλο στην «εθνική» Επανάσταση (η χρήση του όρου εκ μέρους του Κορδάτου θα αναλυθεί στα επόμενα).

Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη αυτή συνδέεται με μια πνευματική κίνηση που από τη Διασπορά θα μεταφερθεί και στο χώρο των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, για τον Κορδάτο η Εκκλησία βασίζεται στα προνόμια της οθωμανικής Πύλης και λειτουργεί ως κράτος εν κράτει. Διαφορετική κοινωνική κατηγορία αποτελούν οι κοτζαμπάσηδες, τοπικές ελίτ που ο Κορδάτος εντάσσει στη φεουδαλική αριστοκρατία, ενώ τα μέλη της ομάδας των Φαναριωτών, με θέσεις στη διοίκηση, τα χαρακτηρίζει «τουρκόφρονες υποστηρικτές του τουρκικού φεουδαλισμού».

Ενδιαφέρον εδώ έχει η αναφορά στη Φιλική Εταιρεία, η οποία ορίζεται ως έκφραση της οθωμανικής «τρίτης τάξης», κατ' αντιστοιχία της Γαλλικής της εποχής της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτός, κατά την ανάλυση του Κορδάτου, είναι και ο λόγος που ο Ιωάννης Καποδίστριας, λόγω των απολυταρχικών κι όχι φιλελεύθερων ιδεών του, θα αρνηθεί την ηγεσία της. Από την άλλη, ακριβώς ο μύθος της «ανώτατης αρχής», που σχετιζόταν με μια απολυταρχική δύναμη, θα προσηλυτίσει όσους κοτζαμπάσηδες εντάχθηκαν σε αυτή, επειδή δεν ήταν οπαδοί των νέων πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων που έφερε η Γαλλική Επανάσταση.

Η ανερχόμενη αστική τάξη τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα θα αποκτήσει μεγάλη ισχύ, τόσο λόγω των προνομίων από τη Ρωσία όσο και του εμπάργκο που λόγω της Γαλλικής Επανάστασης είχε επιβληθεί στη Μεσόγειο. Ο νόμιμος εξοπλισμός δε των πλη-

ρωμάτων λόγω του κινδύνου της πειρατείας θα είναι ένας ακόμη ενισχυτικός της επανάστασης παράγων. Υλικός λοιπόν όρος για την επανάσταση η οικονομική άνθηση της αστικής τάξης, πνευματικός οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, τις οποίες η τάξη αυτή ασπάσθηκε, και υποβοηθητικός παράγων η κατάσταση αποδυνάμωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τους πολέμους με τη Ρωσία.

Ωστόσο, ο Κορδάτος διακρίνει την ελληνική περίπτωση από «τας κοινωνικά επαναστάσεις», Αγγλική (1648-1687), Γαλλική (1789) και Ρωσική (1917). «Αι ‘κοινωνικάί’ Επαναστάσεις», όπως γράφει, «δεν αποβλέπουν εις την κατάλυσιν ξένου ζυγού (κυριάρχου), αλλά εις την ανατροπήν εκ των κάτω της δικτατορίας της κρατούσης (κυβερνώσης) τάξεως, προϋποθέτουν δε πάντα την εθνικήν ανεξαρτησίαν της επαναστατούσης χώρας» (Κορδάτος 1924, ε). Η ελληνική περίπτωση λοιπόν διαφέρει από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές επαναστάσεις στο βαθμό που διεκδικεί εθνική ανεξαρτησία.

Οι αντιδράσεις εναντίον του έργου του Κορδάτου ήταν εκτεταμένες και σκληρές, προερχόμενες από τον συντηρητικό χώρο και την Εκκλησία, όπως ήταν αναμενόμενο, έφτασαν μάλιστα μέχρι του σημείου σωματικών επιθέσεων. Εφημερίδες, όπως το *Σκριπτ* και το *Εμπρός* αλλά και τη βενιζελική *Εστία*, σωματεία και διάφοροι σύλλογοι μπαίνουν στη διαδικασία δημόσιων καταγγελιών, γιατί το βιβλίο σηματοδοτούσε την εμφάνιση μιας κοινωνικής-μαρξιστικής ιστοριογραφίας και αμφισβητούσε ανοικτά τα αφηγήματα την εθνικής ενότητας και της κοινωνικής συναίνεσης. Μεταξύ των διωκτών του Κορδάτου θα συναντήσουμε τον Νεοκλή Καζάζη, που τον κατηγορεί για το «ψυχοφθόρο» και «μιασματικό» μικρόβιο του μπολσεβικισμού που διακατείχε το έργο του, τον μητροπολίτη Δημητριάδος Γερμανό, γνωστό από τη στάση του ως διώκτη του Εργατικού Κέντρου και του Παρθεναγωγείου Βόλου στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, που εισηγείται τον αφορισμό του, όπως και τη Χριστιανική Ένωσιν Σωματείων, που τον χαρακτηρίζει υβριστή της Εκκλησίας και της ορθόδοξης πίστης, μη διστάζοντας να προχωρήσει και σε λαθροχειρίες επί του συγκεκριμένου έργου (Μπουμπούς 1996), κ.ά.π.

Η διαμάχη Γιάννη Ζεύγου (Ζέβγου) - Γιάννη Κορδάτου

Ωστόσο, το ζήτημα για την Αριστερά, που διακονούσε την κοινωνική ιστορία, τίθεται με την παρέμβαση του Γιάννη Ζέβγου, μερικά χρόνια αργότερα. Κι εδώ έχει ενδιαφέρον η συγκυρία και η πολιτική στράτευση Κορδάτου-Ζέβγου, που θα καθορίσουν την αντιπαράθεση. Ο Γιάννης Κορδάτος θα διαγραφεί από το ΚΚΕ το 1927, με αιτία «την υπ’ αυτού δημοσίευσιν εις την αντικομματικήν εφημερίδα *Ρεβολουσιόν Προλεταριέν* [...] ανταποκρίσεως στρεφόμενης κατά του Κόμματος», όπως αναφέρεται στα *Επίσημα Κείμενα* του ΚΚΕ (ΚΚΕ 1974). Η κατηγορία είναι λοιπόν ότι ο Κορδάτος συμπορεύεται με την τροτσκιστική αντιπολίτευση, όπως τεκμαίρεται από τη συνεργασία του με το *La Révolution prolétarienne*, που ίδρυσαν οι Pierre Monatte and Robert Louzon στο Παρίσι το 1925. Η απόφαση αυτή λαμβάνεται από το 3ο Τακτικό Συνέδριο του ΚΚΕ, στο οποίο υπερψηφίζονται οι αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, με αποτέλεσμα να παραιτηθούν από την Κ.Ε. του κόμματος, και μέχρι τον Φεβρουά-

ριο του 1928 να διαγραφούν τα στελέχη της μέχρι τότε ηγεσίας που διαφωνούσαν με τις αποφάσεις της Διεθνούς: Παντελής Πουλιόπουλος, Παστίας Γιατσόπουλος, Σεραφείμ Μάξιμος, Κώστας Σκλάβος και Τάσος Χαϊνογλου. Από εκεί και πέρα, ο Κορδάτος δεν θα ενταχθεί σε κάποια αντιπολιτευτική ομάδα και θα ακολουθήσει μοναχική πορεία μελετητή-αρθρογράφου. Θα συνεργαστεί ωστόσο με έντυπα σαν τη *Νέα Επιθεώρηση* που θα συγκεντρώνει τη μήνι του ΚΚΕ ως τροτσκιστικό φύλλο, με το οποίο συνεργάζονται μια σειρά διαγραμμένοι από το ΚΚΕ διανοούμενοι και λογοτέχνες, όπως ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο Νικόλας Κάλας κ.λπ.

Ο Γιάννης Ζέβγος, μέλος του ΣΕΚΕ που μετά από δεκαετή πορεία στο κομμουνιστικό κίνημα ως δάσκαλος και παραμονή κάποιων χρόνων στην ΕΣΣΔ επέστρεψε στην Ελλάδα ως απόφοιτος του Κομμουνιστικού Πανεπιστημίου Εργαζομένων της Άπω Ανατολής -γνωστότερο ως ΚΟΥΤΒ- το 1933 και διευθυντής του *Ριζοσπάστη* από το 1934, το 1930, στο τεύχος 20 της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* (ΚΟΜΕΠ), του επίσημου θεωρητικού οργάνου του ΚΚΕ, θα επιτεθεί στον Κορδάτο, χαρακτηρίζοντάς τον «ιστορικό της μπουρζουαζίας» (Ζέβγος 1933α). Ο Ζέβγος τον συνδέει με το «πρωτόπορο τμήμα της αντεπαναστατικής μπουρζουαζίας», τον τροτσκισμό, «που συγκεντρώνει τα παλιά, οπορτουνιστικά, χρεοκοπημένα στοιχεία [...] [και] προσπαθεί να ευνουχίσει τον μαρξισμό-λενινισμό, και ν' αφοπλίσει το προλεταριάτο». Στο επόμενο τεύχος της ΚΟΜΕΠ (21) ο Ζέβγος θα υποστηρίξει ότι ο Κορδάτος εξιδανικεύει στο έργο του το ρόλο της «ελληνικής μπουρζουαζίας» και διατυπώνει την εξής άποψη για το ρόλο της αστικής τάξης στο 1821: «Η ελληνική μπουρζουαζία στα 1821, παίρνοντας την ηγεμονία της επανάστασης λόγω και της έλλειψης διαμορφωμένης συνεπούς επαναστατικής τάξης στηρίχθηκε στην αντίδραση, εσωτερικά και εξωτερικά, ανάθεσε την τύχη της επανάστασης στα χέρια των ηγεμόνων της Ιεράς Συμμαχίας και της Αγγλίας κι όχι μόνο στάθηκε ανίκανη να οργανώσει τις επαναστατικές δυνάμεις πούταν υπεραρκετές για την επιτυχία της επανάστασης, μα επανειλημμένα ματαίωσε τις ηρωικές τους προσπάθειες και διάλυε ό,τι δημιουργούσε η επαναστατική τους πρωτοβουλία, όπως στην περίπτωση του Καραϊσκάκη [...] Ποια ήταν τ' αποτελέσματα της επανάστασης; Η συντηρητικότητα, η αναποφασιστικότητα, οι προδοσίες σ' ορισμένες στιγμές της ελληνικής μπουρζουαζίας ματαίωσαν τις θυσίες του ελληνικού λαού [...] Έβαλαν τη βάση της υποδούλωσης της χώρας στο ξένο κεφάλαιο». Για τον Ζέβγο, ο Κορδάτος «αγνοεί την επαναστατική δράση των μαζών στην επανάσταση του 1821, που ανήκει σε μας, πούναι κληρονομιά του επαναστατικού μας κινήματος» (Ζέβγος 1933β).

Οι αντιθέσεις του Μεσοπολέμου

Ο διάλογος που συνεχίστηκε με κείμενα και από τους δύο έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη συγκυρία που πραγματοποιήθηκε: ενώ το έργο του Κορδάτου κυκλοφόρησε το 1924, η πολεμική εκ μέρους του ΚΚΕ μέσω του Ζέβγου εκδηλώθηκε το 1933. Τα όσα μεσολάβησαν στο μεταξύ όσον αφορά την ανάλυση και τη στρατηγική για την κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα εξηγούν εν μέρει και τις θέσεις που αναπτύχθη-

καν. Το 1924 και μέχρι περίπου και το 1927 η ανάλυση του ΚΚΕ για τον χαρακτήρα της επερχόμενης κοινωνικής επανάστασης στην Ελλάδα στηριζόταν στην εκτίμηση ότι είχε ήδη συντελεστεί η αστική ολοκλήρωση και ο αστικός μετασχηματισμός του ελληνικού κράτους, οπότε οι συνθήκες επέτρεπαν την προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση. Το εργατικό κίνημα είχε πια το στόχο της επανάστασης, που θα οδηγούσε στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, το έργο του Κορδάτου δεν ερχόταν σε καμιά αντίφαση με την εκτίμηση για το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.

Από το 1927, στα κείμενα εισάγεται η εκτίμηση της «καθυστερημένης» ανάπτυξης της χώρας. Έτσι, η ανάλυση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα είναι «χώρα αγροτική, καθυστερημένη, με φεουδαρχικά υπολείμματα, χώρα ημιαποικιακή, της οποίας η οικονομία εξαρτιέται στενά από το αγγλογαλλοαμερικανικό χρηματιστικό κεφάλαιο» (ΚΚΕ 1974).

Η στρατηγική που ακολουθεί αυτή την ανάλυση θα ολοκληρωθεί με την απόφαση της 6ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το 1934. Ο στόχος τώρα του εργατικού κινήματος πρέπει να είναι μια «αστικοδημοκρατική επανάσταση», με «τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή». Το κύριο σημείο τριβής είναι ότι η αστική τάξη δεν έχει πραγματοποιήσει τον αστικό μετασχηματισμό της χώρας λόγω της συμμαχίας της με τους φεουδάρχες. Το υποκείμενο λοιπόν που πρέπει πραγματοποιήσει τον αστικό μετασχηματισμό, σε πρώτο στάδιο, για να ακολουθήσει η σοσιαλιστική επανάσταση, σε μεταγενέστερο, είναι η εργατική τάξη και το κόμμα της, το ΚΚΕ.

Η ανάλυση όμως για τον «αστικοτσιφλικιάδικο» συμβιβασμό ερχόταν σε αντίθεση με την ανάλυση του Κορδάτου, που μάλιστα υποστήριζε ότι η αστική τάξη στην Ελλάδα από το 1880 και εντεύθεν έγινε κεφαλαιοκρατική ενώ από το 1912 απέκτησε ιμπεριαλιστικά χαρακτηριστικά. Έτσι, η αποδόμηση της συγκεκριμένης ανάλυσης ήταν απαραίτητη για την αλλαγή της μαρξιστικής θεώρησης και της Επανάστασης του 1821, καθήκον που αναλαμβάνει ο Ζέβγος (Μηλιός 1994).

Ξαναγυρίζοντας στις μεσοπολεμικές εκτιμήσεις για την Επανάσταση του 1821, που όπως είναι φανερό ουσιαστικά αφορμώνται από την εκτίμηση για το χαρακτήρα της σύγχρονης τους κοινωνικής επανάστασης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συζήτηση γίνεται με τους όρους των «σταδίων» και η ιδιαίτερη σημασία που αποκτά έτσι η χρήση του όρου «φεουδαρχία». Κανείς από τους Έλληνες εκπροσώπους της κοινωνικής ιστορίας της εποχής δεν ξεφεύγει από το σχήμα της οθωμανικής φεουδαρχίας, και δεν συνδέει την Οθωμανική Αυτοκρατορία με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής. Μεταγενέστερες αναλύσεις για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής εδώ είναι πολύτιμες για την ανατομία της περιόδου και τις ταξικές σχέσεις που διαμορφώνονται εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των διαφορετικών μιλέτ (Mandel 1971).

Άλλο σημαντικό στοιχείο, με σημαντικές επιπτώσεις στην πρόσληψη της επανάστασης του 1821, είναι η προβολή του όρου «λαός» που έρχεται να υποκαταστήσει τα καθορισμένα υποκείμενα της κοινωνικής διαπάλης, ένας κοινωνικά απροσδιόριστος και ομοιογενής λαός που θα εξελιχθεί σε μοναδικό φορέα επαναστατικών ιδεών, σχήμα που θα το δούμε να αναπαράγεται και στις επόμενες περιόδους. Χωρίς σαφή κοινωνικό προσδιορισμό. Από εδώ εκκινούν μια σειρά αφηγήσεις, που θα χαρακτηρί-

σουν την εικόνα της Επανάστασης του 1821 στη συνείδηση του προοδευτικού χώρου, με σχηματικές προβολές, ιδεολογικές ταυτίσεις και αναγωγές (Ηλιού 1976). Είτε Καραϊσκάκης είτε Μακρυγιάννης, ο λαός αυτός θα αποκτήσει ιδιαίτερη συμβολική, όπως είναι αναμενόμενο, στην Κατοχή και την Αντίσταση, και θα συνδεθεί με τον αντάρτη του ΕΛΑΣ και τον κατατρεγμένο του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης θα αποτελέσει βασικό πρότυπο για τους αγωνιστές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, θα δώσει το όνομά του σε καπετάνιους και ομάδες και η στρατιωτική τακτική του θα αναφερθεί πολύ συχνά, ειδικά στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που αυτό θα οργανώσει εναντίον των γερμανικών δυνάμεων (Παπαδόπουλος 2015).

* * *

Η επέτειος των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821, με την χρονική απόσταση από το γεγονός, ωστόσο, και η ιστοριογραφική παραγωγή μας επιτρέπουν να δούμε αναστοχαστικά τα σχήματα, τις συνθήκες δημιουργίας τους, τις απολήξεις τους και ταυτόχρονα επιτρέπει την προσπάθεια επανεκτίμησης των γεγονότων, τόσο του 1821, όσο και των μετέπειτα προσεγγίσεών του και της γενεαλογίας τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εξερτζόγλου, Χ. (2001), «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηνονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23, 153-182.
- Ζέβγος, Γ. (1933α), «Ο 'μαρξιστής' Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 20, 19-25.
- Ζέβγος, Γ. (1933β), «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της Επανάστασης του 1821», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 21, 13-24.
- Ηλιού, Φ. (1976), «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας», *Αντί* 46, 31-34.
- ΚΚΕ (1974), *Επίσημα Κείμενα*, τ. Β, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Κορδάτος, Γ. (1922), «Η 25η Μαρτίου και το πένθος και η πείνα του λαού», *Ριζοσπάστης* 25/3, 1.
- Κορδάτος, Γ. (1924), *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου.
- Μηλιός, Γ. (1994), «Η εξέλιξη των αντιλήψεων της ελληνικής Αριστεράς για τον ελληνικό καπιταλισμό. Η περίπτωση του Γ. Κορδάτου», *Θέσεις* 49, 61-83.
- Μπουμπούς, Γ.Δ. (1996), *Η ελληνική κοινωνία στην πρόμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός-Γ. Κορδάτος (1907-1930)*. Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παπαδόπουλος, Γ. (2015), *Η Αντίσταση στη Θεσσαλία*. Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σκληρός, Γ. (1922), *Το κοινωνικό μας ζήτημα*. Αθήνα, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα (1986), «Η Φοιτητική Συντροφιά (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινημάτων», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α'. Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 657-665.
- Mandel, E. (1971), *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*. New York/London, Monthly Review Press.

Περίληψη

Με την απόσταση των διακοσίων χρόνων από την Επανάσταση του 1821 και τη βοήθεια της ιστοριογραφίας η μελέτη παρουσιάζει αναστοχαστικά τα σχήματα πρόσληψης του Αγώνα των Ελλήνων, τις συνθήκες δημιουργίας τους, τις απολήξεις τους, επιτρέποντας ταυτόχρονα την προσπάθεια επανεκτίμησης των γεγονότων, τόσο του 1821, όσο και των μετέπειτα προσεγγίσεών τους και της γενεαλογίας τους.

Μυθοπλαστικές βιογραφίες του ευκλεούς αγωνιστή Γεωργίου Καραϊσκάκη

Ζαφείρης Νικήτας*

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις μυθοπλαστικές αναπλάσεις της βιογραφίας του Γεωργίου Καραϊσκάκη στο νεοελληνικό θέατρο και την «απόδραση» του ευκλεούς αγωνιστή από τον χώρο της Ιστορίας στην αγκάλη της λογοτεχνικής επινόησης.¹ Η μορφή του Καραϊσκάκη μαγνήτισε καταρχάς το ενδιαφέρον ιστορικών και ιστοριοδιφών του 19ου και του 20ού αιώνα όπως, για παράδειγμα, του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του Γιάννη Βλαχογιάννη. Ο Παπαρρηγόπουλος, σε ιστορική πραγματεία του το 1867, θα επιχειρήσει να ανασυγκροτήσει τα διασωζόμενα τεκμήρια από προηγούμενους βιογράφους και επίσημα έγγραφα για να αποδώσει μια έγκυρη βιογραφία του Καραϊσκάκη. Ο Βλαχογιάννης θα επιδοθεί επίσης στην ιχνογράφηση του αγωνιστή και το 1922 θα παρουσιάσει ποικίλα ανεκδοτολογικά κείμενα και ιστορικά τεκμήρια, στα οποία ο Καραϊσκάκης ισορροπούσε ανάμεσα στο μύθο και την πραγματικότητα. Με μια σειρά από επανεγγραφές, ο αρματολός που από «γιος της καλόγριας» έγινε αρχιστράτηγος των Ελλήνων θα παρουσιαστεί ως μάχιμη ηρωική μορφή στη νεοελληνική δραματουργία του 19ου και του 20ού αιώνα, αλλά και στη δραματουργία για παιδιά του 20ού αιώνα. Η παρουσία του θα αξιοποιηθεί για να προβληθούν οι ιδεολογικές και αισθητικές ανάγκες της εκάστοτε εποχής. Από τον *Θάνατο του Καραϊσκάκη ή Η διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις Αττικήν* (1828) του Γεωργίου Α. Ναύτου και τον *Γεώργιο Καραϊσκάκη* (1843) του Ιωάννη Ζαμπέλιου μέχρι το δράμα *Καραϊσκάκης, ο γιος της καλόγριας* (1957) του Δημήτρη Φωτιάδη και του Γεράσιμου Σταύρου και το *Για ιδές καιρό που διάλεξε* (1997) του Χάρη Σακελλαρίου, οι εγχώριοι δραματουργοί θα αναπλάσουν μυθοπλαστικά τα γεγονότα για να περάσουν από τον ρομαντικό κλασικισμό στον υλιστικό μαρξισμό κι από εκεί στην εικόνα του ήρωα την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Στις επόμενες σελίδες θα ιχνηλατήσουμε τη διαδρομή του Καραϊσκάκη από την Ιστορία στη μυθοπλασία στη διάρκεια δύο αιώνων. Από τις «φαντασιακές κοινότητες» του εθνικισμού κατά τον Benedict Anderson στην εποχή των διαρκών αναπλάσεων του καπιταλισμού κατά τον Fredric Jameson κι από εκεί στην ολοσχερή καταρράκωση των «μεγάλων αφηγήσεων» κατά τον Jean-François Lyotard.² Και θα φωτίσουμε έτσι το σημαντικό και διαρκές «πολιτισμικό κεφάλαιο» (σύμφωνα με τον όρο του Pierre Bourdieu) του ευκλεούς αγωνιστή για τη νεοελληνική ταυτότητα.

* *δρ Ιστοριογραφίας του Θεάτρου / Α.Π.Θ.*

Ο βιογραφικός Καραϊσκάκης των ιστορικών

Καλό είναι όμως να περάσουμε αναλυτικότερα στα υπό εξέταση τεκμήρια. Και να διασχίσουμε αρχικά τις σελίδες της ανεπίσημης και επίσημης Ιστορίας, που δοκίμαζε από την εποχή της Επανάστασης να ανασυγκροτήσει το ελλιπές (και γοητευτικό) ψηφιδωτό των βιογραφικών λεπτομερειών για την καταγωγή και τη ζωή του αρματολού.³ Με νωπή ακόμη τη μνήμη από το χαμό του Καραϊσκάκη, ο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων Δημήτριος Αινιάν θα δημοσιεύσει το 1834 τη *Βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*.⁴ Όπως θα διευκρινίσει στον πρόλογό του, το βιβλίο του είχε ως πρώτους αποδέκτες τους γενναίους συμπολεμιστές του αρχιστράτηγου, που είχαν γνωρίσει από κοντά την αγάπη του για την πατρίδα. Παρά τη συγκινησιακή φόρτιση του προλόγου του, ωστόσο, ο Αινιάν θα ακολουθήσει μια συγκρατημένη αφήγηση στο πόνημά του. Με ακρίβεια και στόχευση, χωρίς παρεκβάσεις και υποκειμενικές παρεκβολές, θα παρουσιάσει τη δράση του Καραϊσκάκη από την εποχή που γνώριζε τον Αλή Πασά μέχρι τις μέρες που στρατοπέδευε στην Αττική. Η ψύχραιμη ματιά του Αινιάν δεν θα παραλείψει να εστιάσει σε κάποιες σημαντικές αρετές του Καραϊσκάκη. Τρία σημεία στα οποία θα σταθεί ιδιαίτερα είναι η στρατηγική ευφυΐα του (η οποία επέτρεπε αποτελεσματικούς ελιγμούς κατά του εχθρού), η σωφροσύνη της διαχείρισης οικονομικών προκλήσεων (που διατηρούσε το στράτευμα βιώσιμο), και βέβαια η ηγετική του παρουσία που θα γίνει αισθητή στην απουσία της, όταν τα νέα για το χαμό του θα σκορπίσουν την αμηχανία και τη λύπη στους συμπολεμιστές τους.⁵ Ο Αινιάν, χωρίς να διαθέτει τη βούλα του μεθοδικού ιστορικού, θα κάνει ένα βήμα προς την κατεύθυνση μιας ζυγισμένης βιογραφικής επισκόπησης. Ο εκδότης της δεύτερης έκδοσης του έργου, Ιωάννης Βλαχογιάννης, θα πάρει μια πολύ διαφορετική πρωτοβουλία το 1903. Θα προχωρήσει στην παράθεση, δηλαδή, μιας σωρείας από ανεκδοτολογικές διηγήσεις για τα έθνη και το ήθος του Καραϊσκάκη. Σε αυτά τα γλαφυρά στιγματίσματα, ο αρχιστράτηγος εμφανιζόταν σαν ένας σοφός αλλά εύθυμος πατριώτης που δίνει συμβουλές για κάθε θέμα: τη χαλύβδωση του χαρακτήρα, τη διαχείριση των γυναικών, το θρησκευτικό αίσθημα, την ανδρική φιλία. Τα σύντομα αυτά κείμενα με τίτλους όπως «Το βρακί της Κατερίνας», «Πώς εξουσιάζονται οι γυναίκες», «Ο δειλός στρατιώτης» και «Πώς να εξουσιάζονται οι Έλληνες» οικοδομούσαν περισσότερο τη μυθική πλευρά του Καραϊσκάκη.⁶ Παρά την ιστορική πιστότητα. Και φρόντιζαν να τον παρουσιάσουν ως έναν λαϊκό θυμόσοφο με παροιμιώδεις ατάκες και πηγαίο χιούμορ που συνδύαζε τον πατριωτισμό με το καλαμπούρι.

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, όπως αναφέραμε παραπάνω, θα θελήσει να αναβαθμίσει τις σκόρπιες μαρτυρίες για τον Καραϊσκάκη και τη συμβολή του Αινιάν με τη σφραγίδα της επιστημονικής του εγκυρότητας. Το 1867 θα δημοσιευτεί η ιστορική πραγματεία του *Γεώργιος Καραϊσκάκης: κατά τους προτέρους βιογράφους του, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*.⁷ Ήδη ο σχετικός υπότιτλος έκανε σαφές στον αναγνώστη πως η πρόθεσή του ήταν να αναδείξει τη βιογραφία του αρματολού μέσα από τις εγκυρότερες δυνατές πηγές. Πως στόχευε να αξιοποιήσει τα επιστημονικά εργαλεία της ιστοριογραφίας.⁸ Η πορεία της αφήγησής του επιβεβαιώνει τη συστηματικότητα της μεθόδου του. Ο Παπαρρηγόπουλος στρέφεται στα τεκμήρια και τα αναδεικνύει. Με αξιοποίηση γραπτών αναφορών του Καραϊσκάκη, σχετικών

ειδήσεων από το *Ελληνικά Χρονικά*, ιστορικών στοιχείων από προκηρύξεις Εθνοσυνελεύσεων και παράθεση της διαθήκης του αγωνιστή, συγκροτεί τα έργα και τις ημέρες του. Δεν διστάζει επίσης να κρίνει την εγκυρότητα των πηγών με εκτενείς υποσημειώσεις, ιδίως των αμφιλεγόμενων προφορικών μαρτυριών. Και θα φροντίσει να παραθέσει εκτενή αποσπάσματα από λιγότερο γνωστές πηγές τις οποίες θεωρεί σημαντικές. Η μεθοδολογία του θα ακολουθήσει επίσης δύο πρόσθετα εργαλεία, τη χρήση ακριβών ημερομηνιών για τη δράση του Καραϊσκάκη αλλά και την παράθεση στοιχείων για το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της Επανάστασης μέσα στο οποίο δρούσε, ιδίως με την ανάδειξη του νήματος των προσωρινών κυβερνήσεων με τις οποίες οι Έλληνες πάσχιζαν να διαμορφώσουν μια θεσμική συγκρότηση.

Η έγκυρη ιστορική μέθοδος του Παπαρρηγόπουλου, ωστόσο, δεν θα πρέπει να οδηγήσει τον αναγνώστη της μελέτης στο συμπέρασμα πως απουσίαζε από το έργο του η ιδεολογική και ηθικοδιδασκτική στόχευση. Το αντίθετο, μάλιστα. Με ολιγοσέλιδο πρόλογο και επίλογο ο ιστορικός φρόντιζε να αποσαφηνίσει γιατί γράφει τη σχετική βιογραφία και τι πρέπει να αποκομίσει εκείνος που θα τη διαβάσει. Τα σχετικά κείμενα φανέρωναν βέβαια περισσότερα για την αντίληψη του Παπαρρηγόπουλου για τη λειτουργία της Ιστορίας και τη στόχευση της ιστορικής επιστήμης στα χρόνια του μεγαλοϊδεατισμού, παρά για τον βίο του Καραϊσκάκη. Τρία ήταν τα βασικά στοιχεία που ενδιέφεραν τον ιστορικό.⁹ Πρώτον, η ανάδυση των «μεγάλων ανδρών», των επιφανών εκπροσώπων της ιστορίας. Δεύτερον, η ηθική διαπαιδαγώγηση και διαμόρφωση του χαρακτήρα τόσο των μεγάλων ανδρών (με την ανδρεία, τη σεμνότητα και την καρτερία ως ύψιστες αρετές) όσο και των φιλομαθών της ιστορίας. Και, τρίτον, η σφυρηλάτηση προτύπων της συλλογικής διεκδίκησης του έθνους. Ο Παπαρρηγόπουλος συνδύαζε την έμφαση στην προσωποκεντρική ανάγνωση της ιστορίας με την παιδαγωγική της δυναμική στην υπηρεσία των εθνικών ιδεωδών. Πάνω απ' όλα έθετε την επιστήμη της Ιστορίας στην υπηρεσία της εθνικής διδαχής μέσα από πρακτικά μαθήματα. Ο λόγος που ο ιστορικός θεωρούσε τον Καραϊσκάκη ως το «γνησιότερο τέκνο» της Επανάστασης ήταν η αιφνίδια εξέλιξή του, καθώς από άγνωστος αρματολός και μισθοφόρος στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, έγινε μετά το 1825 μια κορυφαία μορφή που ηγήθηκε με την αρχιστρατηγία της.¹⁰ Κατά τον ιστορικό, λοιπόν, ο Καραϊσκάκης έκαμψε τις κακές συνθήκες της ανατροφής του για να αποκτήσει τις αρετές της εθνικής του αφοσίωσης. Έγινε το παράδειγμα της βελτίωσης και της απροσδόκητης στροφής προς το επίκτητο καλό. Σε αντίθεση με τον Κολοκοτρώνη και τον Μιαούλη, που έλαμψαν στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, ο Καραϊσκάκης παρέδιδε στον αναγνώστη το ηθικό δίδαγμα πως οι αρετές είναι κτήμα μακράς μελέτης και ασκήσεως. Κι όλα αυτά, βέβαια, πάντα μέσα από το πρίσμα της προέχουσας εθνικής συλλογικότητας του βαλκανικού βασιλείου. Μέσα στις σελίδες της πραγματείας εμφανιζόταν ανάγλυφα η ιδεολογικά φορτισμένη χρήση της ιστορικής μεθόδου ως διδακτικού εργαλείου για την πατρίδα. Ως οδηγού διαμόρφωσης των αρετών του μεγάλου (εθνικού) ανδρός. Και παρέδιδε ένα δείγμα της εγχώριας «ρομαντικής» ιστοριογραφίας που επιτελούσε την «εθνικοποίηση» της ιστορίας ενώ ταυτόχρονα απηχούσε ψήγματα της θεωρίας των «μεγάλων ανδρών» του Τόμας Κάρλαϊλ (υμνώντας μάλιστα στον πρόλογό του, πλάι στον Καραϊσκάκη, μορφές της Εσπερίας όπως ο Ναπολέων).¹¹

Το νήμα της αναζήτησης του ιστορικού Καραϊσκάκη και των δυσδιάκριτων όψεων του βίου θα συνεχιστεί στον 20ό αιώνα. Νέοι ιστοριοδίφες και ιστορικοί θα επιδιώξουν να αποσαφηνίσουν τα τεκταινόμενα της Επανάστασης σχετικά με τον αγωνιστή και να τον τοποθετήσουν στη θέση που έβρισκαν σκόπιμη. Οι ιδεολογικές σημάνσεις όμως άλλαζαν πια δραστικά, καθώς η Μικρασιατική Καταστροφή σήμαινε την οριστική λήξη της Μεγάλης Ιδέας το 1922. Ο μεγαλοϊδεατισμός έπνεε τα λοίσθια την ίδια περίοδο που ο μαρξισμός ενέπνεε τους αριστερούς διανοητές της Ελλάδας του Μεσοπολέμου.¹² Επομένως, όταν ο Βλαχογιάννης δημοσίευε το 1922 τα ανέκδοτα και τα γνωμικά για τον Καραϊσκάκη, άλλα αντλημένα από εφημερίδες του 19ου αιώνα όπως ο *Αιών*, η *Εβδομάς* και η *Εφημερίς των συζητήσεων*, και άλλα από τις σελίδες του *Αιωνιάν* και του *Παπαρρηγόπουλου*, ο Γιάννης Κορδάτος βρισκόταν στα πρόθυρα της δημοσίευσης μιας άλλης ανάγνωσης της Επανάστασης. Το 1924, με το βιβλίο του *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* θα παραδώσει μια μαρξιστική θέαση των ημερών του Καραϊσκάκη.¹³ Χωρίς να τον απασχολεί πια η ενάρετη στάση του αγωνιστή αλλά οι ταξικές συνδηλώσεις του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων. Από αυτή την οπτική, είναι σαφές πως σημαντικότερη γινόταν η ταπεινή καταγωγή του Καραϊσκάκη, αυτή την οποία δηλαδή έβρισκε μάλλον ασήμαντη (αν όχι απορριπτέα) ο Παπαρρηγόπουλος, και όχι η εκτόξευσή του στην ηγετική ιεραρχία. Το ιδεολογικό πρίσμα της εποχής άλλαζε αλλά ο Καραϊσκάκης, με την γοητευτικό αντιφατικό βίο του, έβρισκε τον τρόπο να αναδύεται και πάλι στην επιφάνεια. Ο Βλαχογιάννης πάντως θα συνεχίσει τη συλλογή μαρτυριών για να αναζητήσει στα χρόνια της Κατοχής, όταν η εθνική συσπείρωση αποκτούσε εκ νέου σημασία, τον αίτιο της δολοφονίας του αγωνιστή στο βιβλίο του *Καραϊσκάκης. Βιογραφία βγαλμένη από ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και στοματικές πηγές* (1943) σκιαγραφώντας τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ως οργανωτή της.

Ο μυθοπλαστικός Καραϊσκάκης των δραματουργών

Όσο οι ιστορικοί και οι ιστοριοδίφες της Ελλάδας αναζητούσαν τον «αληθινό» Καραϊσκάκη, οι δραματουργοί της χώρας επιδίδονταν στην οικοδόμηση του «μυθικού» αγωνιστή. Οι δικές τους μυθοπλαστικές βιογραφίες, λιγότερο ή περισσότερο κοντά στην ιστορική πιστότητα, διέθεταν την ελευθερία της επινόησης.¹⁴ Μόλις ένα χρόνο μετά τον χαμό του αρχιστράτηγου το 1827, ο Γεώργιος Ναύτης (1810-1877) θα σπεύσει να δημοσιεύσει τον *Θάνατο του Καραϊσκάκη ή Η διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν*.¹⁵ Ο νεαρός τότε Ναύτης, κατοπινός δικηγόρος που θα διατελέσει επίσης βουλευτής Σύρου, έγραφε εκείνη την εποχή διάπυρες ποιητικές ωδές για την πυρπόληση του οθωμανικού στόλου από τους Έλληνες, πριν στραφεί αργότερα σε συγγραφή νομικών συγγραμμάτων.¹⁶ Μετά τη σύντομη και συναισθηματικά φορτισμένη αφιέρωση στον Κωνσταντίνο Τοσίτσα για τις πολλαπλές αγαθοεργίες του προς το έθνος των Ελλήνων, ο Ναύτης θα παρουσιάσει στο ιστορικό του δράμα τον Καραϊσκάκη και τους στρατηγούς του να στρατοπεδεύουν στην Αττική. Ο συγγραφέας οικοδομεί το εξιδανικευμένο πορτρέτο του Καραϊσκάκη ως αποφασισμένου αγωνιστή που είναι έτοιμος να θυσιάσει για την πατρίδα. Τονίζει ακατάπαυστα πως δεν θα

σταματήσει αν δεν κατακτήσει το «φρούριο των Αθηνών» για να τιμηθεί έτσι η διεκδίκηση του έθνους.¹⁷ Ενώ, οι στρατηγοί γύρω του εκπροσωπούν Έλληνες με διαφορετικό βαθμό αφοσίωσης στην πατρίδα. Αξιοποιώντας με εύγλωττο τρόπο ονόματα από την ελληνική αρχαιότητα για να φανερώσει έτσι τον αρχαιολατρικό κλασικισμό του και τη σύνδεση με τα ιδεολογικά και αισθητικά προτάγματα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Ναύτης παραδίδει αξιοθαύμαστες και αμφιλεγόμενες φιγούρες που φωτίζουν (εξ αντιδιαστολής) τη γενναιότητα και την άκαμπτη αφοσίωση του Καραϊσκάκη.¹⁸ Ο συνετός Ευθύθρων είναι ο μετρημένος στρατηγός που διαθέτει φρόνηση. Ο εγωπαθής Φιλοπόλεμος είναι ο ατομιστής που επιθυμεί την προσωπική δόξα πάνω από την υποταγή στις εντολές του αρχηγού του. Ο δολερός Επίδρομος επιθυμεί τον θάνατο του Καραϊσκάκη και προτρέπει τον Φιλοπόλεμο να του αφαιρέσει τη ζωή. Ο Ναύτης κάνει σαφές πως το ελληνικό στρατόπεδο διέθετε κάποιες εσωτερικές αψιμαχίες. Δεν υποδεικνύει ωστόσο κάποιο εμφύλιο δάκτυλο για τον αμφιλεγόμενο, ιστορικά, θάνατο του Καραϊσκάκη. Όταν εμφανίζεται λαβωμένος ο αρχιστράτηγος τονίζει πως: «Εχθροί το νήμα έκοψαν της δυστυχούς ζωής μου».¹⁹ Στο έργο του Ναύτη, όπου ένας Χορός πληγωμένων στρατιωτών που μοιάζει να ξεπηδά από αρχαία τραγωδία υμνεί τις θυσίες των Ελλήνων, ο Καραϊσκάκης είναι ο απόλυτος πατριώτης.

Το 1843, τη σημαντική χρονιά της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου, όταν οι Έλληνες διεκδικούσαν από τον Όθωνα Σύνταγμα και επιτύγχαναν τη σημαίνουσα πολιτειακή μετάβαση της πατρίδας τους από την απόλυτη στη συνταγματική μοναρχία, η μορφή του Καραϊσκάκη εμφανιζόταν και πάλι μέσα από τις σελίδες της δραματουργίας. Ο Ιωάννης Ζαμπέλιος (1787-1856), κορυφαίος δραματουργός του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος πέρασε σταδιακά από την κλασικιστική τραγωδία στο ιστορικό δράμα με ρομαντικές αποχρώσεις, δημοσίευε τη δική του προσέγγιση για τον βίο του αγωνιστή με το δράμα *Γεώργιος Καραϊσκάκης*.²⁰ Το δράμα θα επιχειρήσει να παραμείνει, κατά το δυνατόν, πιστό στα ιστορικά γεγονότα. Τοποθετώντας τη δράση τη στιγμή της κορύφωσης (και της πτώσης) του Καραϊσκάκη, ο Ζαμπέλιος παρακολουθεί τον αγωνιστή από την ώρα που συλλαμβάνει το σχέδιο για την κατάληψη της Ακρόπολης με δικό του το ξίφος του «Βοσσάρεως» μέχρι την τελική ευθεία για την υλοποίηση του σχεδίου του και τον ατυχή θάνατο.²¹ Ενώ, παράλληλα επιδιώκει να αποδώσει τον συναισθηματισμό του Καραϊσκάκη. Να αναδείξει δηλαδή έναν πατριώτη που ήταν συχνά παρορμητικός και οξύθυμος.²² Όχι ιδεαλιστικά ανώτερος, όπως εκείνος που είχε επινοήσει ο Ναύτης ή επίκτητα ενάρετος όπως τόνιζε ο Παπαρρηγόπουλος.²³ Κι έτσι προσέθετε στον Καραϊσκάκη κάποια ρομαντικά στοιχεία ατομιστικού πάθους. Ο Ζαμπέλιος επιδίωκε να βρει μια ισορροπία ανάμεσα στο μύθο και την Ιστορία, όπως και ανάμεσα στον Κλασικισμό και τον Ρομαντισμό, για να οδηγηθεί σε ένα υβρίδιο του ιδιότυπου εγχώριου Ρομαντικού Κλασικισμού.²⁴ Ακόμη, ο Λευκάδιος που υπήρξε Φιλικός, πάσχιζε να παραδώσει μια δραματική κατασκευή που θα τιμούσε τόσο την πιστότητα όσο και την τραγική πλοκή. Ο δραματουργός που είχε αποτελέσει σημαντική φιγούρα στη διεργασία της μετάβασης από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον 19ο αιώνα διακατεχόταν από την επιθυμία να βρει την πρέπουσα ισορροπία ανάμεσα στην αριστοτελική τραγωδία και το ιστορικό δράμα. Σε κείμενό του μάλιστα με τίτλο «Γνώμη του συγγραφέως εις την τραγωδίαν του Καραϊσκάκη» στην έκδοση των δραμάτων του το 1860 φρόντιζε να

αποσαφηνίσει αυτές τις προθέσεις του.²⁵ Όπως σημείωνε εκεί, η πρόθεσή του να αποδώσει την ιστορική αλήθεια έκαμπτε κάπως «τον προσήκοντα έλεον» της τραγωδίας.²⁶ Επεδίωκε ωστόσο να τον αποκαταστήσει με τον θάνατο του πρωταγωνιστή. Ο χαμός του Καραϊσκάκη γινόταν η κορύφωση που απαιτούσε «η επίτασις της τραγωδίας».²⁷ Ενεργοποιούσε τη συναισθηματική συμμετοχή του θεατή που μπορούσε να οδηγηθεί, «διά ελέου», στην κάθαρση. Μετέωρος ανάμεσα στις ιστορικές πηγές, το αρχαία δράμα και τις ρομαντικές ροπές, ο Ζαμπέλιος έβρισκε στην ιστορία του αρχιστράτηγου μια κατάλληλη αφήγηση για να πετύχει τη σύνθεση μιας «εθνικής τραγωδίας». Με τον τρόπο αυτό ο Καραϊσκάκης γινόταν ένας ρομαντικός ήρωας εγκιβωτισμένος σε ένα δράμα που δεν εγκατέλειπε το νήμα του Κλασικισμού.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα του 20ού αιώνα οι συνδηλώσεις είχαν αλλάξει βεβαίως δραστικά. Από τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου αριστεροί δραματουργοί όπως ο Βασίλης Ρώτας και ο Γιώργος Κοτζιούλας έπιαναν το νήμα από τη μεσοπολεμική μαρξιστική ανάγνωση του Κορδάτου και αντίκρυζαν την Επανάσταση ως μια εποχή ταξικών διακυβευμάτων και την ανέπλαθαν με αυτό το πρίσμα στη δραματολογία τους.²⁸ Από τους ήρωες της Επανάστασης ειδικά ο ταπεινών καταβολών Καραϊσκάκης ήταν ιδανικό σύμβολο μιας εναλλακτικής θεώρησης των αιτίων και των αιτιατών του απελευθερωτικού αγώνα. Μέσα από το βλέμμα του διαλεκτικού υλισμού, όχι του ιδεαλιστικού πατριωτισμού. Ο αρχιστράτηγος με το πυκνό μουστάκι μπορούσε τώρα να αποτελέσει μια μορφή ανάλογη με εκείνη του γενειοφόρου Άρη Βελουχιώτη για να ενισχύσει νέες ιδεολογικές αναγνώσεις του ελληνικού παρελθόντος.²⁹ Το πρόσημο του εχθρού ήταν πλέον ταξικό. Το 1955 το αριστερό περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* γιόρταζε την 25η Μαρτίου με ένα εξώφυλλο που απεικόνιζε τη Μάχη της Λαγκάδας μαζί με λόγια του Μακρυγιάννη από τα «Απομνημονεύματά» του.³⁰ Και φιλοξενούσε άρθρα διανοητών και λογοτεχνών όπως ο Γιάννης Κορδάτος, ο Δημήτρης Φωτιάδης και ο Κώστας Βάρναλης, σε κείμενα που θύμιζαν την κοινωνική και δημοκρατική αξία της Επανάστασης στα χρόνια της κυριαρχίας της Δεξιάς και της «καχεκτικής δημοκρατίας».³¹ Δυο χρόνια μετά, το 1957, θα δημοσιευτεί όπως σημειώσαμε το δράμα *Καραϊσκάκης, ο γιος της καλόγριας* του Δημήτρη Φωτιάδη (1898-1988) και του Γεράσιμου Σταύρου (1920-1976). Η στόχευση του δράματος των δύο αριστερών διανοητών και συγγραφέων ήταν πολύ μακριά από την κλασικιστική δοκιμή του Ναύτη και τη ρομαντικών ροπών «εθνική τραγωδία» του Ζαμπέλιου. Η λαϊκή καταγωγή του Καραϊσκάκη, όπως αναφέραμε, γινόταν το έναυσμα για την αξιοποίηση του αρματολού ως υποδειγματικού ήρωα που δεν ανήκει στη χορεία της αστικής τάξης αλλά διαπρέπει με παράσημο την ταπεινή προέλευσή του. Ο Παπαρρηγόπουλος είχε θαυμάσει τη μετάβαση του απλού αρματολού σε μεγάλο άνδρα μέσα από το χωνευτήρι της εθνικής πειθαρχίας αλλά οι συμπατριώτες του έναν αιώνα μετά τιμούσαν την ανάδυση ενός λαϊκού ανατροπέα που ξεπήδησε από τη φτώχεια μιας νόθας γέννας. Η γάργερη δημοτική και η μεταβυζαντινή παράδοση του δημοτικού τραγουδιού ενέπνεε τους αριστερούς δημιουργούς και είχε αντικαταστήσει πια την εμφάνιση των καθαρόγλωσσων λογυδριών του 19ου αιώνα.³²

Η μορφή του Καραϊσκάκη δεν θα εξαντλήσει τη δυναμική της ανάπλαση με τη μετακίνησή της από το εθνικό στο μαρξιστικό πρίσμα. Δεν θα σβήσει στα χρόνια της μεταπολεμικής Ελλάδας. Ούτε θα απωλέσει την πρόκληση που έθετε στους εγχώριους

δημιουργούς της τέχνης του Διονύσου, οι οποίοι καλούνταν πάντα να επιλέξουν ανάμεσα στην Ιστορία και τη μυθοπλασία. Ο αγωνιστής του 1821, που προσέφερε με τη γοητευτική διαδρομή του ένα έρεισμα για την προβολή ποικιλότροπων αισθητικών και ιδεολογικών αναγκών, ήταν μια ιδανική φιγούρα για ένα ακόμη κοινό. Εκείνο των παιδιών. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, στα χρόνια που η παγκοσμιοποίηση ενίσχυε την έλευση ποικίλων διεθνών ερεθισμάτων στη χώρα, ο Χάρης Σακελλαρίου (1923-2007) θα δημοσιεύσει το δράμα *Για ιδέες καιρό που διάλεξε* για να διαπραγματευτεί για μια ακόμη φορά τη ζωή του αρχιστράτηγου.³³ Και να παραδώσει στο νεανικό κοινό της χώρας κάποια μαθήματα για τη σημασία των ηρωικών μορφών του παρελθόντος. Το σχετικό έργο φέρνει στο επίκεντρο μια φιγούρα που παραμέλησαν οι προηγούμενοι δραματουργοί. Εκείνη της μητέρας του Καραϊσκάκη. Ο Σακελλαρίου, για να διαμορφώσει το παιδαγωγικό του έργο, δεν θα επιλέξει τη δραματική στιγμή κορύφωσης του χαμού του αγωνιστή αλλά μια στιγμή από τη νιότη του. Φυλακισμένος από τον Αλή Πασά, ο νεαρός δέχεται την επίσκεψη της μητέρας του που κάνει τα πάντα για να τον απελευθερώσει. Δίνοντας την προτεραιότητα στην ικανότητα των παιδιών να συμπάσχουν άδολα και να ταυτίζονται ενστικτωδώς, ο συγγραφέας φανέρωνε τις αγωνίες που έχει μια μάνα όταν ο γιος της αποφασίζει να επιδοθεί σε ανδραγαθίες. Ούτε ο μετεωρισμός ανάμεσα στον ρομαντισμό και τον κλασικισμό του Ζαμπέλιου (που φανέρωνε ένα έθνος με ανοιχτούς λογαριασμούς με το παρελθόν) ούτε η βεβαιότητα του μαρξισμού του Φωτιάδη και του Σταύρου (που προωθούσε μια ιδεολογική χρήση της Επανάστασης και δοκίμαζε την ώσμωση ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και την ταξική συνείδηση) είχε βαρύτητα για τον Σακελλαρίου (ή το ανήλικό κοινό του). Ο ανθρωπισμός ενός δράματος που έδειχνε τον Καραϊσκάκη ως γιο μιας μάνας, όχι γιο της καλόγριας («λαϊκό» θετικά ή «ταπεινό» αρνητικά) ήταν το κλειδί του έργου. Ο ευκλής αγωνιστής γινόταν έτσι μια φιγούρα προσιτή για παιδιά στα τέλη του 20ού αιώνα.

Επίλογος: Το πολιτισμικό κεφάλαιο του Καραϊσκάκη

Μιλήσαμε στην αρχή της μελέτης για το επίμονο «πολιτισμικό κεφάλαιο» του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Για την επανεγγραφή της μορφής του, δηλαδή, σε ιστορικά συγγράμματα και δραματουργικά πονήματα που φανέρωναν πως ο ήρωας αυτός της Επανάστασης μπόρεσε να γίνει μια ευρύχωρη φιγούρα επαναληπτικών αναγνώσεων. Να αποτελέσει ένα ρευστό πρίσμα παρά μια στέρεη εικόνα. Για να κλείσουμε, λοιπόν, την αποτίμηση θα χρειαστεί να επικαλεστούμε τα διανοητικά εργαλεία του Γάλλου κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu. Στο πλαίσιο της θεωρίας του για το πολιτισμικό κεφάλαιο (το οποίο αποτελεί ένα από τα τρία βασικά κεφάλαια της κοινωνικής δομής της εξουσίας μαζί με το οικονομικό και το κοινωνικό κεφάλαιο), ο Γάλλος έθετε μια ιδιαίτερα σημαίνουσα πτυχή. Πρόκρινε τη θεώρηση πως το «κεφάλαιο» αυτό συνδέεται άμεσα με την κοινωνική θέση. Ειδικότερα, στο σημαντικό (και σήμερα πια κλασικό) πόνημά του *La distinction. Critique sociale du jugement* (1979) υποστήριζε πως οι αισθητικές κρίσεις και, κατ' επέκταση, η πολιτισμική αξιολόγηση δεν απορρέουν από ένα αντικειμενικό κριτήριο αλλά αναδύονται με βάση το «γούστο» που εκπορεύε-

ται από την κοινωνική θέση του καθενός.³⁴ Το πολιτισμικό κεφάλαιο «Καραϊσκάκης», ως ένα περιουσιακό στοιχείο της συλλογικής νεοελληνικής ταυτότητας και όχι ως ατομική κτήση, αποδεικνύει πως η προσέγγιση του Bourdieu βρίσκει εδώ μια ανάλογη εφαρμογή. Το υποκειμενικό «γούστο» για τον Καραϊσκάκη από τον 19ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 20ού κάνει σαφές πως ο προσδιορισμός της ζωής και της συμβολής του διαφεύγει από τη δικαιοδοσία της Ιστορίας και καθίσταται ένα κοινό αγαθό που προσδιορίζεται από την εκάστοτε κοινωνική και καλλιτεχνική οπτική που αξιοποιεί το όνομά του για να καθρεφτίσει τις προτιμήσεις της. Η εξέλιξη αυτή ίσως να μην έβρισκε αντίθετο τον Καραϊσκάκη, ειδικά αν θεωρήσουμε πως υπάρχει κάποιος σπόρος αλήθειας στα ανέκδοτα για τη ζωή του τα οποία παρέθεσε ο Βλαχογιάννης. Ένα από αυτά κάνει λόγο για την αρχηγία. Σε αυτό ο αρχιστράτηγος καλείται να απαντήσει για τις αρετές του ιδανικού ηγέτη και σπεύδει να απαντήσει ευφυώς πως όποιος διοικεί οφείλει να συνδυάζει τα γνωρίσματα του περήφανου πετεινού, του αξιαγάπητου σκύλου, του γενναίου λιονταριού και του γοργοπόδαρου λαγού.³⁵ Ο ίδιος κλήθηκε να κάνει κάτι ανάλογο στη μυθοπλαστική ανάγνωση των Ελλήνων. Έγινε ο ήρωας του μεγαλοϊδεατισμού, του μαρξισμού, του ανθρωπισμού. Έγινε τελικά ένας «πληθυντικός» Καραϊσκάκης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θερμές ευχαριστίες στην Ομότιμη Καθηγήτρια του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Άννα Ταμπάκη για τις βιβλιογραφικές πληροφορίες σχετικά με τον Ιωάννη Ζαμπέλιο. Για όψεις της πρόσληψης του 1821 στη νεοελληνική δραματολογία του 19ου και 20ού αιώνα βλ. μια σειρά από σχετικές μελέτες μου σε πρακτικά συνεδρίων και επιστημονικά περιοδικά: Ζαφείρης Νικήτας, «Θέατρο και τοπική ιστορία στη δύση του 19ου αιώνα. Το ιστορικό δράμα *Ο Ζαφειράκης της Νιάουσας* (1899) του Αντώνιου Αντωνιάδη», στο *Η Μακεδονία στην Επανάσταση του 1821. Πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και ιστοριογραφικές διαστάσεις*. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη, 12-14 Φεβρουαρίου 2021 (υπό δημοσίευση)· Ζαφείρης Νικήτας, «Δύο Πειραιώτες δραματοουργοί και η ιδεολογική χρήση της Επανάστασης», στο *Η Επανάσταση του 1821 στον Πειραιά και την Νησιωτική Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Σύνδεσμος Αποφοίτων Ιωνιδείου Σχολής Πειραιά, 25-26 Ιουνίου 2021 (υπό δημοσίευση)· Ζαφείρης Νικήτας, «Το 1821 με το βλέμμα των Άλλων. Θεατρικές εγγραφές της Επανάστασης», *Intellectum* 16 (2022) (υπό δημοσίευση).
2. Για το ιστορικό διάνυσμα από τον εθνικισμό στην παγκοσμιοποίηση βλ. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, London 1984· Fredric Jameson, *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham 1991· Jean-François Lyotard, *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*, Minuit, Paris 1979· Manfred Steger, *Globalization: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2013.
3. Για το ζήτημα βλ. Βασίλης Μαλαμής, «Το πρόβλημα της καταγωγής του Γεωργίου Καραϊσκάκη», *Παρέμβαση*, τχ. 1 (2005), 7-8· Δημήτρης Σταμέλος, *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη. Συμπτωματικό γεγονός ή οργανωμένη δολοφονία;*, Εστία, Αθήνα 1985.
4. Το πόνημα του Αινιάν θα συνεχίσει να ελκύει το ενδιαφέρον και να γνωρίζει επανεκδόσεις

- στην πορεία των δεκαετιών, για παράδειγμα με μια δεύτερη έκδοσή του της εποχής της εγχώριας Μπελ Επόκ με την επιμέλεια του Ιωάννη Βλαχογιάννη βλ. [Δημήτριος Αινιάν], *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη υπό του ιδιαιτέρου γραμματέως του Δ. Αινιάνος, Έκδοσις Δευτέρα, (Μετά συλλογής ανεκδότων και αποφθεγμάτων), Υπό Ι. Βλαχογιάννη*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείο Γ. Σ. Βλαστού, 1903.
5. Ο Αινιάν ακτινογραφεί με λεπτομέρεια τις στρατηγικές επιλογές του Καραϊσκάκη με τη διάγνωση της πολεμικής οξύνοιας του αγωνιστή. Σημειώνει, για παράδειγμα: «Ο Καραϊσκάκης μη δυνηθείς να παρατηρήσει καλώς την θέσιν του Πειραιώς, υποτεύσας μάλιστα ότι επροδόθη το σχέδιον, δεν έκρινε πλέον ωφέλιμον, και ίσως ούτε δυνατόν, το να συγκεντρωθή εις τον Πειραιά στρατόπεδον», *ό.π.*, 34. Και παρακάτω: «ο Καραϊσκάκης μη έχων απόφασιν ν' ανχωρήσει, εκτός εάν έβλεπε σημαντικήν εχθρικήν δύναμιν, επροσπαθούσε να ενθαρρύνη τους μείναντες αξιωματικούς [...] αφ' ου προϊούσης της ημέρας άρχισε να διαλύεται κατ' ολίγον ο φόβος, τον οποίον είχαν αποκαταστήσει μεγαλύτερον το βαθύ της νυκτός σκότος», *ό.π.*, 41. Με τη διαρκή ανίχνευση της σκέψης και των συναισθημάτων του Καραϊσκάκη ο Αινιάν οικοδομεί την εικόνα ενός συνεργατικού, νουνεχή και εύστοχου στρατιωτικού που οδηγούσε τους συμπατριώτες του στη νίκη.
 6. Τα σχετικά κείμενα εκτείνονται σε εννιά σελίδες και επιδιώκουν να αποδώσουν τον προφορικό παλμό της σκέψης του Καραϊσκάκη με την επιστράτευση σύντομων διαλόγων, βλ. *ό.π.*, 121-129.
 7. [Κ. Παπαρρηγόπουλος]. *Γεώργιος Καραϊσκάκης: κατά τους προτέρους βιογράφους του, τα επίσημα έγγραφα και άλλα αξιοπίστους ειδήσεις*, Εκ του Τυπογραφείου Νικήτα Πάσσαρη, Εν Αθήναις 1867.
 8. Για το έργο και το ιστοριογραφικό «σκέπτεσθαι» του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου βλ. τη σχετική εξαντλητική μονογραφία: Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
 9. Ο ιστορικός ανέπτυξε κυρίως τις σχετικές απόψεις του στον περιεκτικό πρόλογο των εννέα σελίδων. Σημείωνε χαρακτηριστικά για την αξία της μελέτης ανδρών όπως ο Καραϊσκάκης: «Τα κατά τους επιφανείς της επαναστάσεως ημών άνδρας οφείλομεν να μελετώμεν, ουχί μόνον ίνα τιμήσωμεν την μνήμην των εργατών της Ελληνικής ανεξαρτησίας, ή την εθνικήν ημών φιλοπατρίαν να ευχαριστήσωμεν, καταδεικνύοντες τας ποικίλας αυτών αρετάς, αλλά και διότι εις τους βίους των ανδρών εκείνων ενυπάρχουσι διδάγματα χρήσιμα εις ημάς τε και εις τους επελευσόμενους», βλ. [Παπαρρηγόπουλος], *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, *ό.π.*, 3.
 10. Η ηθική αναδιαμόρφωση του Καραϊσκάκη σε σύντομο χρονικό διάστημα, μέσα στα εθνικά αιτήματα του 1821, αποτελούσε το αποφασιστικότερο τεκμήριο για την παιδαγωγική αξία της Επανάστασης. Όπως υπογράμμιζε σχετικά ο ιστορικός, σε αντίθεση με τον Μιαούλη και τον Κολοκοτρώνη, ο Καραϊσκάκης σφυρηλατήθηκε ως εθνικός άνδρας μέσα στην πολεμική δίνη λίγων ετών: «Του δε Γ. Καραϊσκάκη ο χαρακτήρ, και η δεξιότης διεμορφώθησαν εξ εναντίας εν τω μέσω της επαναστάσεως και δια της βαθμιαίας αυτής επενεργείας και μετ' αυτής, ούτως ειπείν, συνηύξησαν και συνετελειώθησαν», βλ. *ό.π.*, 9.
 11. *Ό.π.*, 5. Για τη θεωρία των «μεγάλων ανδρών» της Ιστορίας που ανέπτυξε ο Σκωτσέζος φιλόσοφος, ιστορικός και συγγραφέας Τόμας Κάρλαϊλ (1795-1881) βλ. το έργο του: Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, James Fraser, London 1841. Επίσης, ευρύτερα για τη σκέψη του και την επιρροή της βλ. Paul E. Kerry and Marylu Hill (ed.), *Thomas Carlyle Resartus: Reappraising Carlyle's Contribution to the Philosophy of History, Political Theory, and Cultural Criticism*, Fairleigh Dickinson University Press, Madison, Teaneck 2010. Για τη διαμόρφωση του εγχώριου «ρομαντικού ιστορισμού» από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορι-*

- σμού (1782-1846), ΕΙΕ, Αθήνα 2012. Αντώνης Λιάκος, «“Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος”: Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994, 174.
12. Σχετικά βλ. Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στον Μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
 13. Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1924. Για όψεις της εγχώριας πολιτισμικής πρόσληψης του μαρξισμού τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα βλ. Zafiris Nikitas, «Socialisme Grec, Réflexions sur la reception du socialism dans le théâtre néohellénique (1901-1922)», στο Vasiliki Tsaita-Tsilimeni (ed.), *La Grèce au défi de la modernité: huit réflexions croisées*, Éditions Georg, Genève 2021 (υπό δημοσίευση).
 14. Για το Ιστορικό Δράμα συνολικά και ειδικά για το 1821 βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006. Βάλτερ Πούχνερ, *Το 1821 και το θέατρο. Από την μυθοποίηση στην απομυθοποίηση*, Όταν, Αθήνα 2020.
 15. [Γ.Α. Ναύτης], *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή Η διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν, Συντεθείσα από τον Γ. Αναξαγόραν Ναύτην*, Εκ του Ι. Π. Ποτσολίνου τυπογραφία, Λιβόρνο 1828. Το εξώφυλλο συνοδευόταν από το μότο, γραμμένο από τον ίδιο τον συγγραφέα: «Η δόξα ενός Έλληнос είναι η αρετή του, / Είναι ο πατριωτισμός κ' η σταθερά ψυχή του».
 16. Η πρώτη πατριωτική ωδή του Ναύτη σημείωνε χαρακτηριστικά: «Ψάλλε Μούσα τα τρόπαια, οποία κατ' εχθρών μας, / έστησαν εις Νεόκαστρον πλοία των βοηθών μας. / Παράστησε την θλιβεράν σκηνήν τρομεροτάτην, ήτις την τύχην έφερε Τουρκίας την εσχάτην», βλ. [Γεώργιος Α. Ναύτης], *Ο πυρπολισμός του οθωμανικού [sic] στόλου εις Νεόκαστρον. Ηρωίς εις ωδάς δύο διηρημένη, Συντεθείσα υπό Γ. Αναξαγόρα Ναύτη, Τη α' Δεκεμβρίου 1827*, [χ.ε.].
 17. [Γ.Α. Ναύτης], *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη*, ό.π., 5. Σε χαρακτηριστικό του λογύδριου ο Καραϊσκάκης επισημαίνει το πατριωτικό χρέος στο όνομα των Ελλήνων προγόνων: «Αν άνδρες μας εγέννησαν ενδόξως φονευμένοι, / Τώρα ας τ' αποδείξωμεν ή ζώντες ή θαμμένοι. / Τι χρησιμεύει εις ημάς. Που φέρομεν το ξίφος, / Ονειδισμένων ημερών και χαμερπών το πλήθος;», βλ. ό.π., 22.
 18. Για το ζήτημα βλ. και Αρετή Βασιλείου, «Τα πολλαπλά είδωλα του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην ελληνική δραματουργία», στο *Επί ξυρού ακμής*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, 128-131.
 19. [Γ.Α. Ναύτης], *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη*, ό.π., 59.
 20. Για τον Ζαμπέλιο και το 1821, βλ. Άννα Ταμπάκη, «Η Επανάσταση του 1821 στο θέατρο. Η περίπτωση του Ιωάννη Ζαμπέλιου», στο *Η επίδραση της Ελληνικής Επαναστάσεως στη λογοτεχνία και στην τέχνη, Πρακτικά Ι' Συνεδρίου, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτισμικής Ταυτότητας*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2021, 317-328. Για τη δημοσίευση του δράματος βλ. [Ιωάννη Ζαμπέλιου], *Τραγωδία Ιωάννη Ζαμπέλιου Λευκάδιου, Τόμος Δεύτερος*, Τυπογραφείον ο Παρνασσός, Εν Ζακύνθω 1860.
 21. [Ζαμπέλιου], *Τραγωδία Ιωάννη Ζαμπέλιου*, ό.π., 75.
 22. Σε χαρακτηριστικό του λογύδριου ο Καραϊσκάκης διατυμπανίζει το μένος κατά του κατακτητή και την επιθυμία να συνεχίσει τη δόξα των προγόνων. Απευθυνόμενος, φαντασιακά, στους Τούρκους δηλώνει: «Φύγετ' εφάπαξ, / Εκβήτε από ταύτην, την γην της δόξης, / Των μισητών βαρβάρων, βέβηλοι πόδες. / Του διωγμού σας, η εκ Θεού γραμμένη, / Λαμπρά ημέρα, ήρχισε ν' ανατέλλη, / Δια να σβέση, από της γης την όψιν, / Της δυομένης, Σελήνης σας τον δίσκον. / Και σεις εδώ θαμμένοι, Σκιαί γενναίαι, / Των αθανάτων, προγόνων μας Ελλήνων, / Φανερωθήτε, από τα μνήματά σας, / Ή εγκαρδίωσατέ μας», ό.π., 16. Το δίπολο «Έλλην-βάρβαρος» και η κληρονομιά της αρχαιότητας ενισχύουν ιδεολογικά τον παλμό του ήρωα.
 23. Ο Παπαρρηγόπουλος τόνιζε χαρακτηριστικά την κάμψη της «πρώτης του ανθρώπου δια-

- τροφής» με την «παράδοξον επίδοσιν» που έλαβε «το ηθικόν, το κυβερνητικός, το στρατηγικόν αυτού πνεύμα», βλ. [Παπαρρηγόπουλος], *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, 10.
24. Σχετικά βλ. και Βασιλείου, «Τα πολλαπλά είδωλα», 134-139.
25. [Ζαμπέλιου], *Τραγωδία Ιωάννη Ζαμπέλιου*, ό.π., 75-76.
26. Ό.π., 75.
27. Ό.π.
28. Σχετικά βλ. Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα*, ό.π., 236-7. Ζαφείρης Νικήτας, «Εθνεγερτικές ακροβασίες στη μεταπολεμική Ελλάδα. Το ιστορικό δράμα *Ρήγας Βελεστινλής* (1962) του Σπύρου Μελά», στο *Η επίδραση της Ελληνικής Επανάστασης στη λογοτεχνία και στην τέχνη, Πρακτικά Ι' Συνεδρίου*, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτισμικής Ταυτότητας, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2021, 387. Ζαφείρης Νικήτας, «Όψεις πατριωτισμού του Μεσοπολέμου. Το 1821 στη δραματοουργία του Βασίλη Ρώτα», *Παράβασις* 19-20 (2021-2022) (υπό δημοσίευση). Για τον Κοτζιούλα βλ. Αντώνης Α. Αντωνίου, *Εγκυκλοπαιδικό βιογραφικό λεξικό νεότερης θεσσαλικής ιστορίας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018, 253.
29. Για το ζήτημα βλ. Γιάννης Ζέβγος, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, μέρος Α'*, Διόνυσος, Αθήνα 1945, 24-25. Γιώργος Βαλέτας, *Το προδομένο Εικοσιένα*, Φιλιππότης, Αθήνα 1979, 17. Βασιλείου, «Τα πολλαπλά είδωλα», ό.π., 144-152.
30. Πρόκειται για το τρίτο μόλις τεύχος του περιοδικού, που κυκλοφόρησε την 25η Μαρτίου 1955.
31. Ο Κορδάτος παρουσίαζε τη μελέτη «Όταν ο Λαός πολεμούσε», ο Φωτιάδης το χρονικό «Δύσκολες ώρες - Μια "συνωμοσία"» και ο Βάρναλης το κείμενο «Σολωμός - Το μεγάλο μάθημα», βλ. ό.π., 164-168, 186-188 και 192-199 αντίστοιχα. Το ιδιαίτερα «εμπρηστικό» κείμενο του Κορδάτου τελείωνε με την προτροπή: «Ανοίξτε τα απομνημονεύματα του Φωτάκου, του Κολοκοτρώνη, του Σπηλιάδη, του Μακρυγιάννη, του Κασομούλη και άλλων και θα φρίξετε απ' όσα θα ιδείτε να γράφουν για τους προδότες και δοσιλόγους του Μωριά, των νησιών, της Ρούμελης, Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας», βλ. ό.π., 168.
32. Βασιλείου, «Τα πολλαπλά είδωλα», ό.π., 151-152.
33. Αναλυτικότερα επισκοπώ το παραπάνω έργο, όπως και συνολικά όψεις της νεοελληνικής δραματοουργίας για παιδιά με θέμα το 1821, στη μελέτη μου: Ζαφείρης Νικήτας, «Ηρωικοί τύποι στη δραματοουργία για παιδιά με θέμα το 1821», *Κείμενα*, τχ. 34 (2021), 1-15. Για το έργο βλ. Χάρης Σακελλαρίου, *Ζωντανή παιδική-νεανική σκηνή*, Δωδώνη Αθήνα 1997, 77-88.
34. Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Nouvelle Edition, Paris 1979. Για την πολιτισμική θεωρία του Bourdieu βλ. Bridget Fowler, *Pierre Bourdieu and Cultural Theory: Critical Investigations*, 43-68. Σύμφωνα με τον μελετητή η «παραβατική μέθοδος» του Bourdieu φωτίζει τους τρόπους σύμφωνα με τους οποίους το γούστο συνδέεται με τη «σφαίρα της κατανάλωσης και της αναψυχής», ενώ παράλληλα απαιτεί «συγκεκριμένες κοινωνικές και υλικές συνθήκες», βλ. ό.π., 43, μετάφραση δική μου.
35. Πρόκειται για το σύντομο κείμενο με τίτλο «Ποιος πρέπει να είναι ο αρχηγός», βλ. [Αινιάν], *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 127.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει την αποτύπωση του βίου του Γεωργίου Καραϊσκάκη σε ιστορικά πονήματα και θεατρικά έργα του 19ου και του 20ού αιώνα. Με τον τρόπο αυτό ιχνογραφεί τις μεταπλάσεις και τις ιδεολογικές χρήσεις του ήρωα της Ελληνικής Επανάστασης ανάμεσα στην επίσημη Ιστορία και τη δημιουργική μυθοπλασία.

Ωδές στον Γεώργιο Καραϊσκάκη: προσλήψεις και κατασκευές μετά θάνατον

Μαρία Βλασσοπούλου*

Με τον τίτλο *ωδές στον Γεώργιο Καραϊσκάκη*, το άρθρο επιδιώκει να διερευνήσει, μέσα από λίγα ενδεικτικά παραδείγματα, την πρόσληψη του αγωνιστή στη δημόσια σφαίρα, μετά τον θάνατό του. Ο όρος χρησιμοποιείται μεταφορικά, όχι αναζητώντας, αποκλειστικά, τις λογοτεχνικές ωδές που γράφτηκαν γι' αυτόν, αλλά τους λόγους και τις πράξεις που διαπνέονται από τη μεγαλοπρέπεια και την επισημότητα που το είδος αυτό προϋποθέτει. Αγωνιστής με πλούσια δράση, μια από τις σημαντικότερες στρατιωτικές φυσιογνωμίες της Επανάστασης, ο Καραϊσκάκης από νωρίς αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, λογοτεχνικής δημιουργίας, καλλιτεχνικής έκφρασης, αλλά και επίσημων τελετουργιών.

Αν και δεν έλειψαν λοιδορίες, κυρίως αναδυμένες από τη δράση του ως κλέφτη και από τις ενέργειές του κατά την περίοδο των Εμφυλίων, ο Καραϊσκάκης χαίρει της επίσημης αναγνώρισης από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Μαζί με τον Ρήγα, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, τον Αθανάσιο Διάκο και τον Κωνσταντίνο Κανάρη είναι από τους πρωταγωνιστές του Αγώνα που χρησιμοποιούνται για να συγκροτηθεί το ηρωικό παρελθόν εν τη γενέσει του, κατά τη συστηματική οργάνωση της μνήμης της Επανάστασης.¹ Ο βίαιος θάνατός του, επιπλέον, με το μετέωρο ερώτημα αν προήλθε από χέρι ελληνικό ή εχθρικό, τον συγκαταλέγουν στο πάνθεον των μαρτύρων του '21· πάνθεον το οποίο διαρκώς εμπλουτιζόμενο με άλλους ήρωες και μάρτυρες και κατά τον 20ό αι. συμβάλλει στην εικόνα της αδιάλειπτης ιστορίας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας. Η πολυτάραχη, αντισυμβατική σε μεγάλο βαθμό, γεμάτη αντιφάσεις ζωή του, η πολυμήχανη ευφυΐα του, η άρνηση υποταγής αλλά και η προσαρμογή του στις νέες συνθήκες που δημιούργησε η Επανάσταση και η ολοκληρωτική αφοσίωσή του σε αυτή καθιστούν τον Καραϊσκάκη αποδεκτό και από τις λαϊκές μάζες. Σε αυτή την οικείωση συμβάλλουν οι πληροφορίες για τα δύσκολα παιδικά του χρόνια και οι ανεκδοτολογικού τύπου αφηγήσεις, συχνά διανθισμένες από την πανθομολογούμενη αθυροστομία του. Εξάλλου, τα κενά και οι πιθανές αποσιωπήσεις που αφορούν τη ζωή του πριν την Επανάσταση, δίνουν χώρο για την ενασχόληση με σχετικά ερωτήματα: πού γεννήθηκε, ποιος ήταν ο πατέρας του, με ποιους μεγάλωσε, πότε εντάχθηκε στα σώματα του Αλή, πότε έγινε κλέφτης κ.λπ. Το γεγονός ότι τον τιμούν περισσότεροι από ένας τόποι (τόποι

* *Ιστορικός, Προϊσταμένη της Μπενακείου Βιβλιοθήκης, Βουλή των Ελλήνων*

καταγωγής, τόποι μαχών, τόποι θανάτου και ταφής), αποτελεί ένα επιπλέον εφάλτήριο για τη συγκρότηση σχετικών τοπικών παραδόσεων, την παραγωγή τοπικών μονογραφιών αλλά και για τη διοργάνωση μνημονικών τελετών σε διαφορετικά σημεία της Ελλάδας.

Ο Καραϊσκάκης κατά την Επανάσταση

Τα πρώτα έργα για τον Καραϊσκάκη γράφονται την επόμενη κιόλας χρονιά του θανάτου του και ενώ η Επανάσταση είναι ακόμη σε εξέλιξη. Το 1828 στο Λιβόρνο βλέπει το φως η τραγωδία του Γεωργίου Αναξαγόρα Ναύτη *Ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή η διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν*,² η οποία εξαίρει τη φιλοπατρία και την αυτοθυσία του ήρωα στο πρότυπο της αρχαιότητας. Η διχόνοια ως διαβρωτική παράμετρος κυριαρχεί, με βασικό θεματικό άξονα του κειμένου την επιβουλή του στρατηγού από δικούς του στρατιώτες, οι οποίοι με την ανεξέλεγκτη αλαζονεία τους προλειαίνουν τον όλεθρο.

Την ίδια χρονιά από το Εθνικό Τυπογραφείο της Αίγινας κυκλοφορεί και μία πολύ σύντομη βιογραφία του, γραμμένη από τον πρώην γραμματικό του Γεώργιο Γαζή, αφιερωμένη στον «Σεβαστό Κυβερνήτη», Ιωάννη Καποδίστρια.³ Το φυλλάδιο, όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του, *Βιογραφία των Ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, περιλαμβάνει και μία εξίσου συνοπτική βιογραφία του Μάρκου Μπότσαρη, αγωνιστή που επίσης χάνει τη ζωή του, πολύ νωρίς, πάνω στη μάχη (1823). Στο ίδιο έντυπο δημοσιεύεται και ο «Επιτάφιος του Πρίγκιπος Αλεξάνδρου Υψηλάντη συντεθείς επί του εν Μεγάροις κενотаφείου». Το «γύμνασμα» αυτό του συγγραφέα, χρονολογημένο τον Μάιο του 1828, πιθανόν δεν είχε εξαρχής προβλεφθεί να ενταχθεί στην έκδοση – καθώς δεν περιλαμβάνεται στον τίτλο της. Όλες οι ενότητες που συναποτελούν το έντυπο, μαζί με την αφιέρωση, φανερώνουν ότι η παράλληλη διαμόρφωση του ελληνικού κρατικού σχηματισμού και της ιστορίας του, ξεκινά μέσα στην Επανάσταση, συγκροτούμενη και με την άμεση ηρωοποίηση πρόωρα χαμένων πρωταγωνιστών της.

Η ανακομιδή των λειψάνων του Καραϊσκάκη από τη Σαλαμίνα, 1835

Οκτώ χρόνια μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη, τον Απρίλιο του 1835, η ανακομιδή των λειψάνων του στη Σαλαμίνα και η μεταφορά τους στο Νέο Φάληρο πραγματοποιείται με κάθε επισημότητα, φανερώνοντας τη θέση που διατηρεί ο αγωνιστής και μετά την Επανάσταση, μέσα στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο. Η *Εφημερίς των Αγγελιών*, σε φύλλο της που αφιερώνεται αποκλειστικά σε αυτό το γεγονός (23.4.1835),⁴ παρέχει λεπτομερή περιγραφή της εντυπωσιακής οργάνωσης: Εκπροσωπήσεις των αρχών, δοξολογίες, επίσημοι λόγοι, κανονιοβολισμοί, πένθιμες μουσικές και αγήματα και βέβαια συμμετοχή του λαού συγκροτούν μια τελετουργία σε Σαλαμίνα, Πειραιά και Φάληρο που παραπέμπει σε μεταγενέστερες επίσημες τελετές· εκείνες που θα οργανώνονται, στα πρότυπα των δυτικών αυλών, τα επόμενα χρόνια, από το 1838, οπότε θα καθιερωθεί η εθνική γιορτή της 25ης Μαρτίου.⁵

Ειδικά συγκροτημένη Επιτροπή αναλαμβάνει την ανακομιδή των λειψάνων στη Σαλαμίνα, η οποία πραγματοποιείται «μετά της προσηκούσης θρησκευτικής τελετής», παρουσία εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών καθώς και συγγενών του Καραϊσκάκη. Την επομένη η «μελανοσκεπής λάρνακα» με τα λείψανα μεταφέρεται στο λιμάνι της Σαλαμίνας «με πένθιμον πομπήν» και στη συνέχεια στον Πειραιά με βασιλικό πλοίο, στο οποίο κυματίζει μεσίστια η σημαία. Το πλοίο συνοδεύεται και ρυμουλκείται σε ένδειξη τιμής από λέμβους που έχουν σταλεί από το ρωσικό και το γαλλικό πολεμικό πλοίο. Η άφιξη στον Πειραιά συνοδεύεται από κανονιοβολισμούς, ενώ ανώτεροι και κατώτεροι στρατιωτικοί, παραταγμένοι, παρακολουθούν θρησκευτική δέηση στο λιμάνι. Στη συνέχεια ξεκινά η πομπή προς το Νέο Φάληρο. Προπορεύεται απόσπασμα της εφίππου χωροφυλακής και υπό τους πένθιμους ήχους στρατιωτικής μουσικής, ακολουθούν οι θρησκευτικές αρχές και άμαξα με τέσσερα κατάμαυρα άλογα που μεταφέρει τη λάρνακα. Εκατέρωθεν αυτής, περπατούν οι κόρες του Καραϊσκάκη, άλλοι συγγενείς και ανώτεροι αξιωματικοί. Έπονται απόσπασμα του ιππικού, πυροβολιστές, χωροφύλακες, στρατιωτικά αποσπάσματα. Αυτή η πομπή ενώνεται με άλλη που ξεκινά από την Αθήνα και μεταφέρει δεκαέξι κιβώτια με τα οστά πολεμιστών που σκοτώθηκαν στη μάχη, προκειμένου να ταφούν κοντά στον στρατηγό τους· όλα μαζί φτάνουν στον τόπο του μνημείου. Σε σκηνή στολισμένη με μυρσίνη βρίσκεται ο Όθωνας, περιστοιχισμένος από τους αντιβασιλείς, τους γραμματείς και συμβούλους της Επικρατείας, την Ιερά Σύνοδο, τις πολιτικές, στρατιωτικές και δικαστικές Αρχές. Σε άλλη σκηνή, το διπλωματικό σώμα και ξένοι υπουργοί. Τους λόγους εκφωνούν ο επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Γραμματέας της Επικρατείας, Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, και ο αντισυνταγματάρχης Σπύρος Μήλιος.

Η τελετή ολοκληρώνεται με τον Όθωνα να βγάζει το παράσημο του Τάγματος του Σωτήρος που φορά και να το αποθέτει στα λείψανα του Καραϊσκάκη, ως δείγμα αιώνιας ευγνωμοσύνης του έθνους στις υπηρεσίες του. Αξιοπρόσεκτη η χρονική στιγμή: Απρίλιος του 1835. Στην προοπτική της εγκαθίδρυσης ενός ισχυρού βασιλείου, ενός εθνικού κράτους, ο λόγος του βασιλιά, μπροστά στη λάρνακα του Καραϊσκάκη, προετοιμάζει για τις εξελίξεις: «Η απώλεια του ενδοξότερου στρατηγού της Ελλάδος θέλει είναι πάντοτε εις εμέ, καθώς και εις όλους τους Έλληνες, ανάμνησις λυπηρά. Απονέμων την οφειλομένην εις τους υπέρ της ελευθερίας πεσόντας τιμήν, γνωρίζω πόσον χρεωστεί η πατρίς εις τους επιζήσαντας συναγωνιστάς των».⁶ Αν και η πληροφορία είναι διαμεσολαβημένη από τον διαθλαστικό φακό της εφημερίδας, η σπουδαιότητα της πρόθεσης και του νοήματος παραμένει: ο νεαρός μονάρχης, έναν σχεδόν χρόνο μετά την ολοκλήρωση της δίκης και τη φυλάκιση του Κολοκοτρώνη, και έναν περίπου μήνα πριν την ενηλικίωσή του, τον Μάιο του 1835, που θα συνοδευτεί από την απονομή χάριτος στον Γέρο του Μοριά, επιλέγει να υπερασπιστεί τη συμφιλίωση, ως βασικό πυλώνα της λειτουργίας του βασιλείου του. Το ιδεώδες αυτό εκφράζεται και συμβολοποιείται κατεξοχήν στα μετάλλια των πρωταγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, που φιλοτεχνήθηκαν από τους αδερφούς Φίλιππο και Γεώργιο Μαργαρίτη, στα 1842-3 για να κοσμήσουν την Αίθουσα Υπασπιστών των Ανακτόρων του Όθωνα (σημερινή Βουλή). Ανάμεσα στις 14 προσωπογραφίες, ανάμεσα σε πολιτικούς και φιλέλληνες, βρίσκουν τη θέση τους οι αγωνιστές, βρίσκει τη θέση του και ο Καραϊσκάκης και ο Κολοκοτρώνης.

Ο ίδιος στόχος, της εθνικής ενότητας εντός ενός οργανωμένου κρατικού συστήματος, υπηρετείται και από τον λόγο του αντισυνταγματάρχη Σπύρου Μήλιου. Εκτός από το ενδιαφέρον για την τύχη των παιδιών και των συναγωνιστών του, ο Σπύρος Μήλιος εστιάζει στην «τελευταία προφορική παραγγελία» που φέρεται να έδωσε ο Καραϊσκάκης πριν ξεψυχήσει: «[...] σας παραγγέλλω να μένετε ενωμένοι, ευπειθείς και πιστοί εις τας Κυβερνήσεις, έχοντες οδηγόν τον συμφέρον της πατρίδος· κι όταν η Ελλάς ελευθερωθή, επειδή ο Ύψιστος απεφάσισε την ελευθερίαν της, μην αμφιβάλλετε ότι θέλετε δικαιωθή».⁷ Τα λόγια αυτά θυμίζουν απόσπασμα της διακήρυξης της Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας, που συντάχθηκε λίγες μέρες μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη: «θέλει καταστρέψωμεν και τούτους, και άλλας πολλές εχθρών χιλιάδας, εάν φυλάξωμεν προς αλλήλους αγάπην και ομόνοιαν, εάν υποταχθώμεν εις τους σωτηριώδεις νόμους, και εις τας νομίμους διαταγάς της Κυβερνήσεως, οπού ευσυστήσαμεν». Λόγια που επαναλαμβάνει ο Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του, λίγες δεκαετίες αργότερα, όταν αναπαράγει κι αυτός με τη σειρά του τις οδηγίες που έδωσε ο ετοιμοθάνατος Καραϊσκάκης.⁸

Η αποθέωση του ήρωα Καραϊσκάκη από τους ζωντανούς υμνητές, την ώρα που συναντά τους νεκρούς συντρόφους του, τα οστά των οποίων θα ταφούν σε διπλανό στο μνημείο του τύμβο στο Νέο Φάληρο, αυτή η καθόλα εθνική γιορτή, όπου οι διαφορές λειαίνονται και η ενότητα όλων είναι το ζητούμενο, συμβάλλει και σε ένα επιπλέον αποτέλεσμα: σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Αγγελιών*, ενεργοποιεί τη σύνδεση με το ένδοξο, αρχαίο παρελθόν, καθώς «ήτον πεπρωμένον μετά είκοσι αιώνας να ιδή πάλιν η νέα Ελλάς, επί του πρώτου αυτού Βασιλέως, δημοτελή κηδείαν των υπέρ της πατρίδος αποθανόντων, ήτις δια την απλότητά της εν ταυτώ και την μεγαλοπρέπειαν ομοιάζει με τας εορτάς της αρχαίας Ελλάδος».⁹ Αρχαιοπρεπής η τελετή, αρχαιοπρεπές το μνημείο με τη συνοδευτική επιγραφή - απομίμηση αρχαίων επιτύμβιων μνημείων.

Ο εορτασμός της εθνικής γιορτής στο Φάληρο, 1846

Δεν διατηρεί, όμως, την ίδια ενοποιητική δύναμη ο Καραϊσκάκης δέκα χρόνια αργότερα, όταν ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης αποφασίζει η εθνική γιορτή να πραγματοποιηθεί εξολοκλήρου στο μνημείο του στο Νέο Φάληρο το 1846 και το 1847. Γύρω από αυτό στήνονται τέσσερις πυραμίδες με ονόματα πολιτικών, στρατιωτικών, λογίων, ευεργετών και φιλελλήνων που προετοίμασαν ή συμμετείχαν στον Αγώνα. Το γεγονός προκαλεί την αγανάκτηση πολλών. Η εφημερίδα *Αιών* μεταφέρει τη δυσάρεσκη: «Ο Καραϊσκάκης, ως θεωρούμενος ούτε αρχή ούτε ανακεφαλαίωσις του Αγώνος, κανένα δεν είχε τόπον οικείον εν ταύτη τη περιστάσει. Ο Αγών περιλαμβάνει τον Καραϊσκάκην, ουχί δ' ο Καραϊσκάκης τον Αγώνα. Ο πρώτος ήρξατο το 1821, περατωθείς το 1829· ο δεύτερος ανεδείχθη περί τα τέλη του 1826 και έπεσε περί τα μέσα του 1827».¹⁰

Σε αντίθεση με τη συγκίνηση και το δέος που φαίνεται να προκάλεσε η τελετή του 1835, ο εορτασμός του 1846 στέφεται με...απόλυτη αποτυχία, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα: «Και η ημέρα και η νυξ της 25 Μαρτίου 1846 έμελλε να δείξη εν τη πόλει

των Αθηνών το δυσειδέστερον και μελαγχολικώτερον των θεαμάτων. Καθ' όλον τούτο το ημερονύκτιον αι λεωφόροι και οδοί υπήρχον κεναί· ολίγιστοι εκ του όχλου κατέβησαν την πρωΐαν εις το μνημείον του αιιδίμου Καραϊσκάκη, όπου ετελείτο η θεατρική περί της Εθνικής Εορτής δοξολογία· όλοι δε οι πολίται έμενον εις τας οικίας εαυτών δυσηρεστημένοι, αντί του να χαίρωνται ως άλλοτε, αγανακτούντες, αντί του να δίδωσι και να λαμβάνωσιν επισκέψεις αμοιβαίας, το φίλημα της αγάπης και της χαράς, ως άλλοτε. Ούτε αψίδες ηγέρθησαν την ημέραν, ούτε κρότος τυμπάνων και μουσικών ηκούσθη κανείς εν τη πόλει, ούτε ευθυμία καμμία εφαινέτο εις όλας των πολιτών τας τάξεις [...].¹¹

Η σχέση Κωλέττη-Καραϊσκάκη χρονολογείται από τον δεύτερο εμφύλιο της Επανάστασης, όταν οι Ρουμελιώτες με τη στήριξη του Κωλέττη αναλαμβάνουν να επιβάλουν την τάξη στην Πελοπόννησο. Ο εορτασμός του 1846, λοιπόν, γίνεται αφορμή να επανέλθουν παλιές αντιθέσεις στο προσκήνιο και ο Καραϊσκάκης γίνεται ο στόχος που απορροφά αυτές τις παλιότερες, επαναστατικές, αλλά και τις σύγχρονες, τριτοσεπτεμβριανές, συγκρούσεις: η αποτυχία της γιορτής αντικατοπτρίζει τις τοπικές αντιπαλότητες, Ρουμελιωτών και Πελοποννησίων, τις συγκρούσεις των τριών κομμάτων, καθώς και την αντιπαράθεση με τον Όθωνα· κατεξοχήν, όμως, αντανakλά την έλλειψη συναίνεσης προς την πολιτική του Κωλέττη, που η πρωθυπουργία του αποτέλεσε –σύμφωνα με σύγχρονους πρωταγωνιστές και μεταγενέστερους ερευνητές– μια «ιδιότυπη κοινοβουλευτική δικτατορία», με κυρίαρχη τη διαφθορά, την πατρωνεία και τον μικροκομματισμό.¹²

Οι επίσημοι, ωστόσο, λόγοι, που εκφωνούνται από τον Πρόεδρο της Βουλής Ρήγα Παλαμήδη και τον ποιητή Παναγιώτη Σούτσο, μπροστά στο μνήμα του Καραϊσκάκη το 1846 είναι ενωτικοί, συμπεριληπτικοί. Από τη μια, οι στίχοι από τους *Πέρσες* του Αισχύλου, «ἽΩ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε, ἔλευθεροῦτε πατρίδ', ἔλευθεροῦτε δὲ παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε καὶ πατρῶν ἔδη, θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών» (402-405), που εισάγουν το κείμενο του Ρήγα Παλαμήδη,¹³ αποτελούν την αποκρυστάλλωση του ιδανικού της φιλοπατρίας, που ενώνει το παρελθόν της αρχαιότητας με αυτό του '21, τις αρχαίες με τις πρόσφατες μάχες των Ελλήνων.

Από την άλλη, ο Παναγιώτης Σούτσος περιποιεί τιμή σε όλους τους τόπους της Επανάστασης, εντός και εκτός Ελλάδας, και στους πρωτεργάτες της. Αφιερώνει, όμως, τα πιο ξεχωριστά του λόγια για τον Καραϊσκάκη. Η αναφορά του συμβάλλει, αφενός, στη σκιαγράφηση της εξωτερικής εμφάνισης του αγωνιστή: «Ανάστημα μέτριον, σώμα ισχνόν, χρώμα υπομέλαν, μέτωπον πλατύ ευρεία εστία σκέψεως, οφρεῖς πυκναί και πλήρεις μεριμνών, ελαιόμαυροι και μικροί οφθαλμοί, ἀλλ' αστράπτοντες, αιθέριόν τι πνεῦμα υποφυσκόνον τους μυκτήρας του και διακεχυμένον εις όλον το πρόσωπον αυτού ως η διεσπαρμένη λαμπηδών εις τα μάρμαρα της Πάρου και της Πεντέλης, κόμη ως χαίτη λέοντος... τοιαύτη ήτον η έξω εικών του Καραϊσκού».¹⁴ Αφετέρου, συντελεί στη συγκρότηση της παράδοσης της ηγετικής ποιότητάς του: «Τότε ανήρ τις τεράστιος φαίνεται, ανήρ εξ εκείνων, τους οποίους ο θεός αποστέλλει εν ταις μεγάλαις ημέραις των εθνών, οίτινες και ιδιώται όντες βασιλεύουσιν εις όλας τας διανοίας και κινούσιν όλας τα χείρας ως δια μαγείας, συνενούσι τα ερραγισμένα εις φατριάς έθνη, αναδεικνύονται υπό τας μορφάς όλας του ανθρώπινου μεγαλείου παριστώμενοι άμα πολιτικοί έξοχοι, στρατηγοί μεγάλοι, ρήτορες μελίγλωσσοι και κύ-

κλον αποστάσεως εγχαράττουσιν από των άλλων ανθρώπων· ο ανήρ αυτός έχων νουν ακατέργαστον, αλλά γεννητικώτατον και οξύτατον, άμοιρος ων παιδείας, αλλ' αγαπών και τιμών τους πεπαιδευμένους, φιλάσθενος, αλλά καρτερικώτατος εις τας σκληραγωγίας, δαπανών αφειδώς την ιδίαν περιουσίαν εις τας δημοσίας ανάγκας, εκθέτων τους περί αυτόν εις τους υπέρ πατρίδος κινδύνους και πρώτος αυτός εκτιθέμενος, στρατηγηματικώτατος απάντων και των πάντων τας στρατιωτικές γνώμας ακούων και σταθμίζων, ακόρεστος δόξης και ονόματος... ο ανήρ αυτός ήτον ο προκείμενος νεκρός, ο Γεώργιος Καραϊσκος».¹⁵

Κυρίως, όμως, με αφορμή αυτή τη δημόσια εκδήλωση, μπροστά στο μνημείο ενός από τους αναγνωρισμένα μεγαλύτερους πρωταγωνιστές της Επανάστασης, ο Σούτσος υπερασπίζεται το όραμα που ο Κωλέττης δυο χρόνια πριν είχε για πρώτη φορά περιγράψει και βαφτίσει. Η Μεγάλη Ιδέα, πλέον, αποτελεί το κυρίαρχο αφήγημα που θα ενώσει το παρελθόν με το παρόν, αλλά θα δώσει προοπτική και για το μέλλον, οριοθετώντας τον προορισμό της ελληνικής φυλής: «Βλέπω ενθάδε πυραμίδας περιλαμβανούσας τον τύμβον του Καραϊσκου, και ανηρτημένας βλέπω ενθάδε απάσας τας εικόνας των ενδόξων ανδρών της Ελλάδος Ελλήνων και Φιλελλήνων [...]. Συνένωσις ηθική της Ελληνικής φυλής εν τη ευνοία όλων των Ευρωπαϊκών εθνών και υπό την συνένωσιν και προστασίαν των τριών μεγάλων δυνάμεων, τοιαύτη έννοια εξέρχεται και αναφαίνεται εις εμέ από των πέριξ εμού συμβόλων. Καθώς δε ο εμβαίνων εις τον μέγαν νάρθηκα της Αγίας Σοφίας υψούται μετά του θολώματος, υψούμαι την στιγμήν ταύτην εμπρός της μεγάλης ιδέας της αναστάσεως όλου του Γένους. Διά τούτο κατά πρώτον πανηγυρίζω την Ελληνικήν επανάστασιν, έργον του οποίου άπασα η Ελληνική φυλή μετέσχε, έπειτα εξυμνώ τους θανόντας δραματουργούς αυτής Έλληνας και Φιλέλληνας· έπειτα δια της κλίμακος του παρελθόντος προβαίνω εις το μέλλον».¹⁶

Στο πλαίσιο αυτό, η ρητορική για τον Καραϊσκάκη γίνεται αγωγός για την προβολή και τη συνακόλουθη νομιμοποίηση της κρατούσας ιδεολογίας. Ο Ρουμελιώτης αγωνιστής βρίσκει πάντα τη θέση του ανάμεσα στους άλλους πρωταγωνιστές, πολιτικούς και στρατιωτικούς, φιλέλληνες και ευεργέτες του Αγώνα, και η τέχνη προσφέρει με τη σειρά της έναν ιδανικό χώρο συμφιλίωσης και λήθης· αυτό αποτυπώνεται, π.χ., στο έργο του Βρυζάκη «η Ελλάς ευγνωμονούσα» (1858), στη λιθογραφία του φιλέλληνα Ιωάννη Πετρώφ «Ο υπέρ Ανεξαρτησίας ιερός των Ελλήνων Αγών» (1887)¹⁷ και στη χρωμολιθογραφία «Το Πάνθεον των Ηρώων της Επαναστάσεως του 1821».¹⁸

Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα στον Πειραιά, 1895

Η ευρεία αποδοχή του Καραϊσκάκη εκδηλώνεται, βέβαια, και στα αγάλματα που κοσμούν δημόσιους χώρους πολλών ελληνικών πόλεων, στην ονοματοδοσία δρόμων και πλατειών. Τον Μάιο του 1895, παρουσία του βασιλιά Γεωργίου Α' και της βασιλικής οικογένειας, του πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηλιγιάννη, του δημάρχου Πειραιά Θεόδωρου Ρετσίνα και άλλων πολιτικών και στρατιωτικών αρχών τελούνται τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Καραϊσκάκη στο λιμάνι του Πειραιά, στην πλατεία Απόλλωνος, που την ίδια μέρα μετονομάζεται σε πλατεία Καραϊσκάκη. Ο δήμαρχος Πειραιά αναθέτει τη σύνθεση ποιήματος στον Αχιλλέα Παράσχο,¹⁹ το οποίο δεν προ-

λαβαίνει να απαγγείλει, καθώς πεθαίνει λίγους μήνες νωρίτερα από την εκδήλωση. Τη θέση του παίρνει με το ποίημα «Εἰς τον ἀνδριάντα του Γεωργίου Καραϊσκάκη» ο Γεώργιος Στρατήγης.²⁰ Καὶ τα δύο ἔργα μοιράζονται τον εγκωμιαστικό λόγο για τον στρατηγό, την αναφορά στις μάχες του '21, το πρότυπο της αρχαιότητας, ἀλλὰ καὶ το μεγαλοϊδεατικό ιδεώδες για τη λύτρωση ὅλου του ἐλληνισμοῦ.

Εκείνο το μαγιάτικο πρωινό του 1895, τα τραίνα του σιδηροδρόμου δε σταματοῦν να κατέρχονται «το ἐν μετὰ τὸ ἄλλο κατὰ μεστα κόσμου»,²¹ ο ὁποῖος συρρέει στην ἐκδήλωση. Ἡ τελετὴ εἶναι λιτὴ, ἡ Ελλάδα ἔχει πρόσφατα πτωχεύσει, ἡ πολιτικὴ κρίση ὀρθώνεται ἐπίσης ἀπειλητικὴ, με τον Χαρίλαο Τρικούπη να μὴν ἔχει καταφέρει να ἐκλεγεί οὔτε βουλευτὴς στις ἐκλογές του Ἀπριλίου του ἰδίου χρόνου. Σε αὐτὸ το βαρὺ κλίμα, ἡ μνήμη του Καραϊσκάκη καλεῖται να λειτουργήσει καὶ παρηγορητικά, ἀφού σύμφωνα με τις ἐφημερίδες, «παρέχεται ἡ ευκαιρία να μεταφέρωμεν ἐπὶ μίαν ἡμέραν τουλάχιστον τὴν σκέψιν ἡμῶν ἀπὸ του ἐιρηνικοῦ μεν ἀλλ' ἀχάριτος καὶ ἀδόξου παρόντος εἰς τὸ παρελθόν καὶ να καθάρωμεν τὸ πνεῦμα ἐν τῷ νάματι ἱερῶν ἀναμνήσεων».²²

Καὶ ο κόσμος μάλλον καταφέρνει να ευθυμῇ, ἀλλὰ για ἀπρόβλεπτο λόγο. Ὅταν μετὰ τον πανηγυρικό του δημάρχου, ο βασιλιάς ἀποκαλύπτει τον ἀνδριάντα, φαίνεται να τα χάνει: «Σαν πολὺ νέος δεν σας φαίνεται εἰς τον ἀνδριάντα του ο Καραϊσκάκης;»,²³ ρωτᾷ ἐκπληκτος τον δήμαρχο. Οι ἐφημερίδες των ἡμερῶν σχολιάζουν ἐνίστε καυστικά τὸ θέμα, καθὼς ἡ μορφή καὶ τὸ ἦθος του ἀναπαριστάμενου δεν ταιριάζουν με ὅσα ἡ παράδοση, ἡ τέχνη καὶ ὁ λόγος ἔχουν σχηματοποιήσει ἕως τότε. Χαρακτηριστικὴ εἶναι για παράδειγμα ἡ περιγραφή στην ἐφ. *Ἑστία*: «[...] πὼς εἶνε δυνατόν να χωνεύση κανεῖς, ὅτι καλλιτέχνης, ὁσονδήποτε ευφάνταστος καὶ ἀν υποτεθῇ, θα ἐγλύφεν ἐπὶ του μαρμάρου σύγχρονον σχεδόν προσωπικότητα, τὴν ὁποίαν οἱ γνωρίσαντες μας παριστῶσιν ὡς ἄγριο λεοντάρι, του ὁποῖου τὴν ἀποθανατισθεῖσαν φράσιν: «Ἐγὼ ὅταν θέλω γίνομαι ἄγγελος καὶ ὅταν θέλω διάβολος» θεωροῦσιν ὡς τὴν χαρακτηριστικὴν ἐκφράσιν τῆς λεοντοθύμου ιδιοσυγκρασίας του ἀνδρός [...] κανεῖς, λέγομεν, δεν εἶνε δυνατόν να χωνεύση, ὅτι τοιοῦτον ἄνδρα ὁ καλλιτέχνης θα τον ἀναπαρίστα ὡραῖον νεανίαν με σγουρόν σιδηρωμένον μύστακα, πολεμιστὴν ἴσως, ἀλλὰ πολεμιστὴν παν ἄλλο ἢ ἄγριον [...] Προβαίνομεν μάλιστα ἐτὶ πλέον, υποστηρίζοντες, ὅτι αὐτὴ καὶ μόνῃ ἡ στάσις του ἀγάλματος ἡ κατανυκτικὴ με τους ὀλίγον πρὸς τα ἄνω ἐστραμμένους ὀφθαλμούς καὶ τὴν ὡς εἰς ἐπὶ κλησιν τῆς θείας ἀντιλήψεως ἀπλουμένην ἀνοικτὴν δεξιάν του, ἀποδεικνύει τρανῶς, ὅτι ὁ καλλιτέχνης εἶχεν εἰς τὴν φαντασίαν θεοφoβούμενον παλλικάρη, ἀπ' ἐκεῖνα τα ὁποῖα πρὶν ἐβγουν εἰς τον πόλεμον ἐφρόντιζαν πάντοτε να εἰσέλθουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ν' ἀκούσουν με ευλάβειαν τὴν θεῖαν λειτουργίαν καὶ να φορέσουν ὡς θώρακα κατὰ των ἐχθρικών σφαιρῶν τὸ αἷμα καὶ τὸ σῶμα του Χριστοῦ, καὶ ὄχι Καραϊσκάκη».²⁴

Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀποτύπωσης των πραγματικῶν χαρακτηριστικῶν του ἀγωνιστῆ, καλεῖται, σύμφωνα με τὴ σατιρικὴ παρατήρηση των ἐφημερίδων, να ἔχει καὶ διδακτικὸ χαρακτήρα, ἀποτελώντας παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν για τὴν κατασκευὴ ἄλλων μνημειακῶν ἔργων, ὅπως για παράδειγμα του σχεδιαζόμενου ἀνδριάντα του Ἀθανάσιου Διάκου: «Ἐάν ο ἀνδριάς του ἥρωος τῆς Ἀλαμάνας εἶνε τοσοῦτον ἀτυχῆς ὡς πρὸς τὴν ὁμοιότητα, ἀτέχνος καὶ κρύος ὡς τὸ μάρμαρον του Καραϊσκάκη, συμβουλευόμεντας κυρίας ὅσαι ἀπετέλεσαν ἐπιτροπὴν πρὸς συλλογὴν ἐράνων δια τον ἀνδριάντα του Διάκου να παραιτηθῶσιν ἐγκαίρως».²⁵

Καταφανέστατη, λοιπόν, η ανομοιότητα έργου και πρωτοτύπου... καθόλου τυχαία όμως, αφού φαίνεται ότι ο ανδριάντας δεν προοριζόταν να απεικονίσει τον Καραϊσκάκη. Φιλοτεχνημένος για συμμετοχή του γλύπτη Γεωργίου Φυτάλη στον διαγωνισμό των Παρισίων το 1867 που τελικά δεν ευοδώθηκε, η «ανώνυμη σπουδή έμεινε σε πρόπλασμα» μετά τον θάνατο του δημιουργού του. Όπως σημειώνει σε χρονογράφημά του ο υπογράφων «Διαβάτης», κατά κόσμον Ιωάννης Κονδυλάκης: «Το ανώνυμον γλυπτικόν έργον εβαπτίσθη Καραϊσκάκης και εστήθη ως ανδριάς δια να υποστηριχθή η οικογένεια του γλύπτου υπό τινος δημοτικού συμβούλου ενδιαφερομένου δι' αυτήν. Η τιμή δηλονότι· και η ευγνωμοσύνη η οφειλομένη εις τον ένδοξον στρατηγόν του Αγώνος εχρησίμευσεν ως πρόφασις ρουσφετιού».²⁶

Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας από τον θάνατό του, 1927

Το όνομα και η μνήμη του Καραϊσκάκη, του «Αχιλλέα της Ρωμιοσύνης», όπως τον τραγούδησε ο Κωστής Παλαμάς²⁷ θα μείνουν ζωντανά και σε όλο τον 20ό αι. Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας από τον θάνατό του, το 1927, με τελετές «ασυνήθους και επιβεβλημένης επισημότητας»²⁸ εντός και εκτός της πρωτεύουσας, επιδιώκει να λειτουργήσει εμψυχωτικά, σε μια περίοδο που η Ελλάδα παλεύει να επουλώσει το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Στη μνημονική για τον Καραϊσκάκη και όλους τους πρωτεργάτες του «Ιερού Αγώνος» τελετή, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συμπλέκονται. Όπως συμπλέκονται οι όροι έθνος, λαός και φυλή στον επίσημο, υμνητικό για τον «Στρατάρχη Καραϊσκάκη» λόγο που εκφωνεί ο Πρόεδρος της Επιτροπής εορτασμού, Νικόλαος Λεβίδης. Την ώρα που στο προσκήνιο τοποθετείται η έννοια του λαού, μετακυλίνοντας το βάρος από μια για αιώνες εξωστρεφή σε μια εκ του αποτελέσματος ενδοστρεφή πολιτική, την ώρα που στα πεδία των μαχών έχει επισφραγιστεί η διάψευση των οραμάτων και η Ελλάδα αποτελεί ένα συμπαγές εθνικό κράτος, σε επίπεδο ρητορικής το παράδειγμα του Καραϊσκάκη διατρανώνει την πεποίθηση και την προσδοκία για «το ασφαλές και μέγα μέλλον της αιωνοβίου Ελληνικής Φυλής».²⁹

Ο Καραϊσκάκης στην Κατοχή

Στην Κατοχή, το παρελθόν αποτελεί παρηγορία και δύναμη, με την αρχαιότητα και την Επανάσταση του '21 να αποτελούν βασικές πηγές έμπνευσης και τόνωσης του εθνικού φρονήματος. Στη δύστηνη αυτή συγκυρία ο Καραϊσκάκης θα χρησιμοποιηθεί για να τονιστεί η ανάγκη ενότητας ως συστατικό στοιχείο της πολυπόθητης ελευθερίας και δημοκρατίας. Αυτή την ανάγκη και την επιθυμία αποτυπώνει το εμβληματικό έργο του Σπύρου Βασιλείου «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη» που φιλοτεχνείται το 1942. Δύο σχεδόν μήνες πριν από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου, που επιτυγχάνεται με τις συντονισμένες κινήσεις και τη συνεργασία ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, το χαρακτηριστικό βρίσκει τη θέση του στις σελίδες του περιοδικού *Νέα Εστία*,³⁰ συνοδεύοντας τα τελευταία λόγια του Καραϊσκάκη, όπως διαφυλάσσονται στα *Απομνημονεύματα*

του Μακρυγιάννη: «Τότε σε ολίγον μαθαίνω ότι βαρέθη ο Καραϊσκάκης. Πάγω εκεί· μαζευόμαστε, τηράμεν· ήτανε βαρεμένος. [...] Μας είπε με χωρατά: “Εγώ πεθαίνω, όμως εσείς να είστε μονοιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα”».³¹

Η ωδή στον Καραϊσκάκη, δεκαετία 1960

Τον Καραϊσκάκη ως σύμβολο αντίστασης ανέδειξε ο Διονύσης Σαββόπουλος, αν και με έναν παράδοξο τρόπο. Αν ο ανδριάντας στον Πειραιά του 1895 βαφτίστηκε εσκεμμένα Καραϊσκάκης για οικονομικούς λόγους, ηθελημένα βάφτισε και ο έλληνας τραγουδοποιός, πολύ αργότερα –εν μέσω της χούντας των συνταγματαρχών– ένα πολύ γνωστό, πλέον, τραγούδι του, ως «Ωδή στον Γεώργιο Καραϊσκάκη», για πολιτικούς λόγους.³² Η ωδή στο «ωραίο σαν μύθο παλληκάρι», μπροστά στο οποίο «η οθόνη βουλιάζει και σαλεύει το πλήθος», παρά τον τίτλο του, δεν γράφεται για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. Είναι ωδή στον επαναστάτη Ερνέστο Τσε Γκεβέρα και την έκρηξη του Μάη του '68, που βρήκε, όμως, τόσο το παράλληλο της αντίστασης και της αδούλωτης, ασυμβίβαστης ψυχής, όσο και την κάλυψη και τη νομιμοποίησή της από τη λογοκρισία στον στρατηγό της Ελληνικής Επανάστασης. Χαρακτηριστική για τις πολυσημίες των συμβόλων είναι η δήλωση του συνθέτη σε συνέντευξή του το 2013: «τον Καραϊσκάκη [...] δεν θα τον ενοχλούσε να χρησιμοποιηθεί ως κάλυψη για τον Τσε Γκεβέρα. Αλλά και ο κομαντάντε Τσε, εάν εγνώριζε τον Καραϊσκάκη, πολύ ευχαρίστως θα δεχότανε να καλυφθεί από αυτόν».³³ Η σύγχυση των ταυτοτήτων είναι παρούσα έως τις μέρες μας, γεγονός που έχει καθιερώσει το τραγούδι ως ένα από τα βασικά έργα που παίζονται σε όλους σχεδόν τους σχολικούς –και όχι μόνο– εορτασμούς της εθνικής επετείου.³⁴ Η συγκυρία επέβαλε την ένδυση του έργου με μία ψευδή ταυτότητα, που στην πορεία δεν αποκαλύφθηκε, αλλά, αντίθετα, αποτέλεσε το μέσο ένταξής του στην εθνική παράδοση.

Αξίζει, βέβαια, να αναφερθεί ότι, το 1961 λίγα χρόνια πριν από τη σύνθεση του Σαββόπουλου, το αριστερό περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, δημοσιεύει ποίημα του Θανάση Φωτιάδη με τίτλο «Ωδή σύντομη στον Γ. Καραϊσκάκη»· σε αυτήν, ο Καραϊσκάκης ενσαρκώνει τον στρατηγό-σύντροφο, τον προδομένο ηγέτη που διατηρεί το μεγαλείο του και τον σεβασμό των παλλικαριών του, τον καπετάνιο που συναντά άλλους μεγάλους της παγκόσμιας αντίστασης και διανόησης:

[...] κι ανεβαίνεις άρρωστος και πετροβολημένος
 προς το μεγαλείο των Αγράφων.
 Και τότε συγχωρείς όλους εμάς
 και μας καταλαβαίνεις,
 που ένας εδώ ένας εκεί,
 πολεμάμε με χίλιους δαιμόνους
 και μόλις προφταίνουμε, τελευταία στιγμή
 κι ακολουθούμε τη μεγάλη σου πορεία,
 πίσω από το ξυλοκρέββατο,
 ενώ έρχονται κοντά σου,

πίσω από το λεκιασμένο σκούφο σου,
χωρίς φωνή, με μαύρα μάτια,
σύντροφοι του αγώνα, ο Λόρκας, ο Λουμούμπα, ο Μπολιβάρ,
ο Μαγιακόβσκις, ο Διέγο Ριβιέρα κι άλλοι πολλοί,
που κρύβονται από την αστυνομία του Μαυροκορδάτου.³⁵

Το 1968, σε αυτούς ο Σαββόπουλος θα προσθέσει και τη μορφή του Τσε.

Από τον Καραϊσκάκη στο Καραϊσκάκη

Για τους επιστήμονες και τους ερευνητές, το όνομα του Γεώργιου Καραϊσκάκη παραμένει πάντα επίκαιρο σε συζητήσεις που αφορούν ένα ευρύ φάσμα ερωτημάτων και θεματικών. Για το ευρύ κοινό, ωστόσο, η μεγάλη δημοφιλία του σήμερα οφείλεται κυρίως σε μία απόφαση που λήφθηκε κατά τη διαδικασία οικειοποίησης του ηρωικού παρελθόντος από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά: στην αθλητική εβδομάδα, τον Ιούνιο του 1938, ο υπουργός Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κώστας Κοτζιάς ανακοινώνει τη μετονομασία ενός αθλητικού χώρου, του Ποδηλατοδρομίου του Νέου Φαλήρου, σε γήπεδο Καραϊσκάκη, λόγω της γειτνιάσής του με τον τόπο θανάτου του αγωνιστή: «Το Ποδηλατοδρόμιο με την παράδοσι των τραχυτέρων αγώνων και τας θορυβώδεις συγκεντρώσεις ενός κοινού άλλοτε ενθουσιώδους κι άλλοτε αγωνιώντος, άλλαξε όνομα: Από τούδε και στο εξής οι φίλαθλοί μας θα το γνωρίζουν ως Γήπεδο “Καραϊσκάκη” [...]».³⁶ Σαν να προέβλεπε το μέλλον, η εφημερίδα *Αθλητικόν Βήμα*, που καλύπτει την είδηση, καταλήγει: «Γήπεδο Καραϊσκάκη λοιπόν. Η νέα ονομασία θα είναι και πιο κατάλληλη για τις επικές ποδοσφαιρικές μάχες που θα γίνονται εκεί παρά την φαληρική ακτή στο μέλλον...».³⁷ Και πράγματι...στο Νέο Φάληρο, στο γήπεδο Καραϊσκάκη που καμιά πινακίδα πια δεν το αναφέρει με το όνομά του, ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα, ιαχές, τραγούδια και βρισιές επιβεβαιώνουν τις Κυριακές και τις καθημερινές του 21ου αι. τις επικές ποδοσφαιρικές μάχες του Ολυμπιακού στο ελληνικό και ευρωπαϊκό πρωτάθλημα, κρατώντας, επιπλέον, παραπάνω από ζωντανή, έως τις μέρες μας...την παράδοση αθυροστομίας του Ρουμελιώτη αγωνιστή.

Αντί επιλόγου

Για διακόσια περίπου χρόνια, από την έκρηξη της Επανάστασης έως τις μέρες μας, το όνομα του Καραϊσκάκη διατηρεί τη ζωντάνια και την εκρηκτικότητα που του απέδωσαν ήδη οι σύγχρονοί του. Η ενδεικτική, και όχι εξαντλητική, σταχυολόγηση που προηγήθηκε, φανερώνει ότι αυτός ο πρωτεργάτης του Αγώνα ήταν παρών σε όλη τη διαδικασία διαμόρφωσης του εθνικού αφηγήματος. Η προσωπικότητά του λειτούργησε σε διαφορετικές συγκυρίες και χρησιμοποιήθηκε τόσο από τους φορείς της εξουσίας όσο και από τον λαό στο πέρασμα των χρόνων ως συνέκδοχο της Επανάστασης και ως σημείο αναφοράς της. Η ανδρεία, η φιλοπατρία και η ομοψυχία ως αξίες που φέρεται να ενσαρκώνει και να υπηρετεί ο Καραϊσκάκης με τη ζωή και τον θάνατό του,

λειτουργήσαν ως συστατικά στοιχεία-σύνδεσμοι των ιδανικών που κληρονόμησε η νεότερη από την αρχαία Ελλάδα· η λαϊκότητα, το αντιστασιακό πνεύμα και η πρόωρη θυσία στις πολλαπλές αφήγησεις αυτού του συμβολικού ήρωα ξεκλείδωσαν από νωρίς την αποδοχή του από διαφορετικά και, σε κάθε περίπτωση, ευρέα στρώματα.

Αυτό το πλαίσιο δημιούργησε, αφενός, τις προϋποθέσεις προς την οικείωση, η οποία επέτρεψε συνακόλουθα να νομιμοποιηθούν οι επιδιώξεις της εκάστοτε εξουσίας. Ακόμα και στην περίπτωση που οι αντιφάσεις είναι εμφανείς και τονίζονται οι αρνητικές όψεις αυτής της οικείωσης, όπως στο παράδειγμα των εορτασμών της δεκαετίας του 1840, το πρόσωπο και η δράση του Καραϊσκάκη αποτέλεσαν γόνιμο πεδίο στο οποίο αποτυπώθηκαν μετεπαναστατικές δυναμικές. Αφετέρου, ως σύμβολο που διαμορφώθηκε στο μεταίχμιο της εξουσίας και της λαϊκής συνείδησης, δεν σταμάτησε να απορροφά και να εκφράζει τους κάθε λογής ιστορικούς κλυδωνισμούς της νεότερης Ελλάδας και κυρίως των δύσκολων περιόδων του 20ού αι. Το όνομα, η δράση και το παράδειγμά του συνέβαλαν, έτσι, στην αποτύπωση τόσο του επίσημου αφηγήματος όσο και της αμφισβήτησής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια συνολική εικόνα για τη ζωή και τη δράση του Καραϊσκάκη, αλλά και την πρόσληψή του στη βιβλιογραφία του 19ο αι., βλ. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, στη σειρά «Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας», Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2009. Για την στάση του κατά την Επανάσταση, βλ. του ίδιου, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη. Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 2021.
2. Γ. Αναξαγόρας Ναύτης, *Τραγωδία Ο Θάνατος του Καραϊσκάκη ή η διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν*, Τυπογραφία Ι. Π. Ποτσολίνου, Λιβόρνο 1828.
3. Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των Ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Εθνική Τυπογραφία, Αίγινα 1828.
4. *Εφημερίς των Αγγελιών*, 23 Απριλίου 1835. Σε αυτό το φύλλο δημοσιεύεται άρθρο σχετικό με την «Ανακομιδή των λειψάνων του αοιδίμου Αρχηγού Καραϊσκάκη, και των λοιπών των υπέρ της πόλεως των Αθηνών πεσόντων», ο «Λόγος επιτάφιος εις τον αοίδιμον Γ. Καραϊσκάκην και εις τους υπέρ Αθηνών πεσόντας, εκφωνηθείς τη 22 Απριλ. παρά του επί των Εξωτερικών και του Βασιλ. Οίκου Γραμματέως της Επικρατείας Κυρίου Ι. Ρίζου» και ο «Λόγος εκφωνηθείς περί του Αντισυνταγματάρχου Κ. Σπύρου Μήλιου».
5. Η επίσημη καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως ημέρας εθνικής εορτής πραγματοποιείται με βασιλικό διάταγμα, το οποίο δημοσιεύεται στον Τύπο της εποχής, βλ. εφ. *Αθηνά*, 23 Μαρτίου 1838, 2141: «Θεωρήσαντες ότι η ημέρα της 25 Μαρτίου, λαμπρά καθ' εαυτήν εις πάντα Έλληνα διά την εν αυτή τελουμένην εορτήν του Ευαγγελισμού της Υπεραγίας Θεοτόκου, είναι προσέτι λαμπρά και χαρμόσυνος δια την κατ' αυτήν την ημέραν έναρξιν του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος του Ελληνικού Έθνους, καθιερούμεν την ημέραν ταύτην εις το διηνεκές ως ημέραν ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΟΡΤΗΣ». Για τις εθνικές επετείους και τους εορτασμούς τους, βλ. Χρ. Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου. Πανηγυρικός Λόγος στον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου*, Κομοτηνή 1995· «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επετείαι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα 2011, 181-210.

6. «Ανακομιδή των λειψάνων...», *Εφημερίς των Αγγελιών*, ό.π., [9].
7. «Λόγος εκφωνηθείς...», *Εφημερίς των Αγγελιών*, ό.π., 12.
8. Βλ. παρακάτω.
9. «Ανακομιδή των λειψάνων...», *Εφημερίς των Αγγελιών*, ό.π., [9].
10. «Και τότε συν τοις άλλοις», εφ. *Αιών*, 27 Μαρτίου 1846, [χ. σελ.].
11. «Διάφορα», εφ. *Αιών*, ό.π., [χ. σελ.].
12. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, μτφρ. Λ. Παπαδάκη & Μ. Μαυρομάτη, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003, σ. 75.
13. «Λόγος εκφωνηθείς υπό του Προέδρου της Βουλής Κ. Ρήγα Παλαμήδου κατά την εθνικήν εορτήν της ΚΕ' Μαρτίου 1846», εφ. *Αθηνά*, 28 Μαρτίου 1846, 4.
14. Παναγιώτης Σούτσος, *Αυτοσχέδιος λόγος πανηγυρικός των υπέρ πατρίδος πεσόντων κατά τον Ελληνικόν Αγώνα*, Τυπογραφία Φιλολάου, Αθήνα 1846, 11.
15. *Στο ίδιο*, 10-11.
16. *Στο ίδιο*, 4.
17. Στο *Άτλας του υπέρ Ανεξαρτησίας ιερού των Ελλήνων Αγώνος 1821-1828*, συνταχθείς υπό του εκ Μόσχας φιλέλληνο Ιω. Πετρώφ, Ι.Δ. Νεράντζης, Λειψία 1887.
18. Εκδ. Απόλλων Παπαδημητρίου, χ.χ., από: Βάσια Καρκαγιάννη- Καραμπελιά (επιμ.), *Εικόνες του Ρήγα*, Αθήνα [χ. χ.].
19. Αχιλλέας Παράσχος, *Καραϊσκάκης*, Αθήνα, Τυπογραφείο Αλεξ. Παπαγεωργίου, 1895. Τμήμα του ποιήματος δημοσιεύτηκε την επομένη της εκδήλωσης και στην εφ. *Το Άστυ*, 8 Μαΐου 1895, 1.
20. «Εις τον ανδριάντα του Γεωργίου Καραϊσκάκη», εφ. *Πρόνοια*, Πειραιάς 8 Μαΐου 1895, 1-2.
21. «Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντος Καραϊσκάκη εν Πειραιεί», εφ. *Πρωία*, 8 Μαΐου 1895, 1.
22. «Καραϊσκάκης. Ο εν Πειραιεί ανδριάς αύριον αποκαλύπτεται», εφ. *Εστία*, 6 Μαΐου 1895, 1.
23. «Ο ανδριάς», εφ. *Εστία*, 8 Μαΐου 1895, 2. Για τα γεγονότα που σχετίζονται με τα αποκαλυπτήρια του πρώτου αυτού ανδριάντα του Καραϊσκάκη στον Πειραιά, βλ. και Στέφανος Μίλεσης, http://pireorama.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html
24. *Στο ίδιο*.
25. «Επίκαιρα», εφ. *Επιθεώρησις*, 9 Μαΐου 1895, 2.
26. «Ο ανδριάς», στήλη Χρονογραφήματα, εφ. *Εμπρός*, 15 Φεβρουαρίου 1908, [1].
27. Κωστής Παλαμάς, *Τα δεκατετράστιχα*, Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1919.
28. «Η χθεσινή εορτή επί τη εκατονταετηρίδι του Καραϊσκάκη», εφ. *Εμπρός*, 30 Απριλίου 1927, [1].
29. Νικόλαος Λεβίδης, *Λόγος εκφωνηθείς τη 29η Απριλίου 1927 προ του Θεάτρου Ηρώδου του Αττικού*, Θεοτοκάτος, Αθήνα 1927, 13.
30. Περ. *Νέα Εστία*, τ. 32, τχ. 368 (Οκτ. 1942), [χ. αρ.].
31. *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Ι. Βλαχογιάννη, Γαλαξίας, Αθήνα 1964, 290.
32. Το τραγούδι συμπεριλήφθηκε στον δίσκο *Το περιβόλι του τρελλού*, που κυκλοφόρησε από την εταιρία Lyra το 1969.
33. Συνέντευξη του Διονύση Σαββόπουλου στους Κώστα Σακκαλή και Μανώλη Γεωργακάκη το 2013, στο https://www.rocking.gr/interviews/Sunenteuksi_Dionusi_Sabbopoulou/15511/
34. *Στο ίδιο*, όπου ο Δ. Σαββόπουλος υποστηρίζει «Χαίρομαι πάντως που το παίζουνε στα σχολεία στην 25η Μαρτίου, είναι ό,τι πρέπει».
35. Περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, 75 (3/1961), [153].
36. «Το γήπεδο Καραϊσκάκη», εφ. *Αθλητικόν Βήμα*, 22 Ιουνίου 1938, 5.
37. *Στο ίδιο*.

Περίληψη

Η μελέτη επιδιώκει να ανιχνεύσει την πορεία του Γεωργίου Καραϊσκάκη στον χρόνο από τον θάνατό του έως τις μέρες μας. Σταχυολογώντας ενδεικτικά παραδείγματα από την Επανάσταση, τα οθωνικά χρόνια, τη βασιλεία του Γεωργίου του Α΄, την εκατονταετηρίδα από το βίαιο τέλος του, την Κατοχή και τη δύσκολη δεκαετία του '60, ερευνώνται οι διαφορετικές υποδοχές και χρήσεις του Ρουμελιώτη αγωνιστή, όπως αναπροσδιορίζονται υπό το πρίσμα της ιστορικής κάθε φορά συγκυρίας.

Η καταφυγή την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα, το προσφυγικό πρόβλημα και η κοινωνική, εθνική και συγγραφική του δράση την περίοδο διαμονής του στο νησί

Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης*

Οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα, που κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης βρίσκονταν υπό βρετανική κυριαρχία, ευνόησαν την κοινωνική και την εθνική δράση πολλών προσφύγων, δράση που πρωτοβουλιακά τελεσφορούσε με την ανοχή, τη συμπαράσταση και τη σύμπραξη ενός μεγάλου μέρους από τον εγχώριο πληθυσμό. Ήταν εκείνοι, εντόπιοι και πρόσφυγες, που καθιέρωσαν ως θρησκευτικό χώρο αναφοράς τους τα Μυρτίδια όπως όμως και άλλους θρησκευτικούς χώρους λατρείας των νησιών [μοναστήρια, εξωκλήσια, ενοριακούς (jus patronato publico), ιδιόκτητους ναούς (jus patronato privato)], όπως και τον καθεδρικό ναό του Εσταυρωμένου Χριστού Χώρας-Κυθήρων. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα όπως και τα άλλα νησιά του Ιονίου, χρησιμοποιήθηκαν και ως σταθμός και ορμητήριο για επαναστατική δραστηριότητα στη τουρκοκρατούμενη νησιωτική και στην κεντρική Ελλάδα. Ικανός αριθμός αγωνιστών, λογίων, Φιλικών, Κλεφτών, διδασκάλων, ιερωμένων και επαγγελματιών διαφόρων κλάδων, ναυτιλομένων και πλοιοκτητών (καραβοκύρηδων), κατέφευγαν στα νησιά για οργάνωση επαναστατικής δράσης και ενίσχυση, με ποικίλους τρόπους, της Επανάστασης.

Στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα προσφεύγει και βρίσκει άσυλο και προστασία, με ευνοϊκές κατά κανόνα συνθήκες υποδοχής, οργάνωσης των δραστηριοτήτων και εκπλήρωση των οραμάτων τους, μεγάλος αριθμός προσφύγων και αγωνιστών από τα προεπαναστατικά χρόνια μεταξύ των οποίων ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Λάμπρος Κατσώνης, οι Γεώργιος και Λάζαρος Κουντουριώτης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Σοφοκλής Οικονόμος, γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, οι Στέφανος και Νικόλαος Οικονόμου, ο γάλλος φιλέλληνας Joseph Balestra, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, ο Ανδρέας Μιαούλης, ο Δημήτριος Τσαμαδός, ο Αναστάσιος Κοκκίνης, ο Γεώργιος Προύσκος, ο επίσκοπος Ύδρας και Πόρου Γεράσιμος Ράλλης Σπανός, μετέπειτα Αργολίδος και Κορινθίας, ο αρχιεπίσκοπος Ευβοίας Γρηγόριος Δ' «ο Ηπειρώτης» ή «Αργυροκαστρίτης», γνωστός ως ο από Παραμυθίας μετέπειτα Μη-

* Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας ΕΚΠΑ

τροπολίτης Αθηνών, οι επίσκοποι Μοσχονησίων Βενέδικτος και Ηλιουπόλεως Άνθιμος ο Κομνηνός, οι μοναχοί Χρύσανθος από την Πελοπόννησο και ο Αγαθάγγελος, ο μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας. Πολλά από τα ονόματα, κυρίως των προσφύγων που μνημονεύθηκαν εδώ όπως και άλλων τα οποία, λόγω του μεγάλου αριθμού, δεν είναι δυνατό εδώ να καταγραφούν ή ακόμη και πολλά άλλα, επειδή δεν έχουν εντοπισθεί, περιέχονταν σε ειδικές καταστάσεις που συντάσσονταν από τις πολιτικές αρχές και την κοινοτική αυτοδιοίκηση των Κυθήρων και των Αντικυθήρων.

Στο πλαίσιο του «πολέμου Ελλήνων και Τούρκων» το μεγαλύτερο πρόβλημα που προέκυπτε για τους κατοίκους των Κυθήρων, όπως και των άλλων νησιών, ήταν η αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος. Τα Επτάνησα, που διέθεταν τις βασικές προϋποθέσεις, πρόσφορο συγκεκριμένα περιβάλλον υποδοχής Ελλήνων προσφύγων, είχαν δημιουργήσει, λόγω κυρίως της εποχικής μετανάστευσης, ιδιαίτερη πολιτισμική επικοινωνία με την Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες και τα παράλια της Μικράς Ασίας.¹ Αναφορικά με τη γειτονική Πελοπόννησο είχαν αναπτυχθεί περισσότερες και πιο τακτικές εργασιακές σχέσεις και κοινωνικές επαφές των κατοίκων με τα Βάτικα, το Γύθειο, τη Σπάρτη, την Τρίπολη, τους Γαργαλιάνους, την Καλαμάτα, τη Μεσσηνιακή Μάνη, την Ηλεία, την Αχαΐα, την Αργολίδα και την Κορινθία. Από σωζόμενες καταστάσεις, καταλόγους, βεβαιώσεις και άλλα έγγραφα του αρχείου της Πολιτικής Αστυνομίας, που η ίδια συνολικά συνέτασσε ή των οργάνων της κοινοτικής διοίκησης που κατά περίπτωση ενέκρινε για τους πρόσφυγες, πληροφορούμαστε από τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης ότι αυτοί προέρχονταν από την Ιερουσαλήμ, τη Νικομήδεια, το Αϊβαλί, την Ανατολική Ρωμυλία, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Άργος, τα Βάτικα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ηλεία, την Αχαΐα, την Κορινθία, την Κρήτη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και από άλλα νησιά του Αιγαίου, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Κύπρο, τη Δαλματία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και τη Μάλτα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες προέρχονταν ωστόσο από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τη Στερεά Ελλάδα, την Ήπειρο και τη Μ. Ασία.²

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ο άμαχος προσφυγικός πληθυσμός (ασθενείς και ανήμποροι, ορφανά παιδιά, γυναίκες-μητέρες με τα παιδιά τους κάθε ηλικίας και ηλικιωμένοι άνδρες και γυναίκες) υπερτερούσε, κατά πολύ έναντι των ενεργών προσφύγων στα νησιά. Ικανός αριθμός πολεμιστών, λογίων προσφύγων και πολλών άλλων προσώπων, που με διάφορους τρόπους συμμετείχαν στην Επανάσταση, προσέφευγαν επίσης στα Επτάνησα, επειδή θεωρούσαν ότι τα νησιά διέθεταν πρόσφορο έδαφος για περαιτέρω οργάνωση της επαναστατικής τους δράσης και για άλλες μορφές ενίσχυσης του Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας [αποστολή τροφίμων όπως, π.χ., παξιμάδια, όσπρια, άλευρα και ρύζι στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα, εξασφάλιση πολεμοφοδίων, ηθική και οικονομική στήριξη οργανωμένων ομάδων αγωνιστών ή και μεμονωμένων κατοίκων που βρίσκονταν στα νησιά ως πρόσφυγες ή για σχεδιασμό και οργάνωση επαναστατικής δράσης, παροχή εκπαίδευσης στα παιδιά των προσφύγων αλλά και των μονίμων κατοίκων, θρησκευτικής στέγης,

συνθήκες διαμονής και ενδιαίτησης αυτών, κ.ά.]. Η στέγαση, η περίθαλψη και η εν γένει προστασία των προσφύγων στα νησιά του Ιονίου όπως και οι κοινωνικές και οι εθνικές δραστηριότητες πολλών προσφύγων αποτελούν κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης μια κρίσιμη και ιδιαίτερης κοινωνικής και εθνικής σημασίας όψη του προσφυγικού ζητήματος σ' αυτά.³

Η βρετανική διοίκηση, για να ελέγχει την επέκταση της επαναστατικής δραστηριότητας των Ελλήνων στον αποικιοκρατικό της χώρο, επέτρεπε μόνον την είσοδο στα νησιά προσφύγων που μπορούσαν να αποδείξουν την επτανησιακή («Ιόνια») καταγωγή τους και τη συγγενειά τους με πρόσωπα διαμένοντα μόνιμα στα νησιά, ώστε να δικαιολογείται την περίοδο αυτήν η επάνοδος στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Οι εκπρόσωποι της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστοί, πρωτόγεροι και εφημέριοι κάθε μεγάλου χωριού ή των συνοικιών της Χώρας των νησιών), διακινδυνεύοντας την αξιοπιστία διαχείρισης του θεσμικού τους ρόλου, μετά λόγου γνώσεως βεβαίωναν –σε πλείστες περιπτώσεις συνειδητά ανακριβώς– ότι οι καταφεύγοντες στα Επτάνησα ήταν επτανησιακής (Ιόνιας) καταγωγής και δήθεν συγγενικά πρόσωπα μόνιμων κατοίκων των νησιών. Συγκεκριμένα, οι καταφεύγοντες στα νησιά υπέθεταν πως οι μόνιμοι κάτοικοι, Επτανήσιοι και άλλοι, γνώριμοι στους πρόσφυγες από τα χρόνια της εποχικής μετανάστευσης, θα τούς δέχονταν ευμενώς στα σπίτια τους και θα τούς διέθεταν, όπως θα τούς ήταν εφικτό, καταλύματα και ασφάλεια ενδιαίτησης.⁴

Επίσης, οι μη γνώριμοι στους μόνιμους κατοίκους, αποφάσιζαν να μετακινηθούν σε αυτά και το έπρατταν αυτό με τη βεβαιότητα, πως θα εκδηλώνονταν αμοιβαία συναισθήματα από τους συμπολίτες τους και τους επτανήσιους ή άλλους πρόσφυγες, που είχαν ήδη καταφύγει στα νησιά του Ιονίου. Στα λιμάνια και σε άλλες παράκτιες περιοχές των νησιών, απόκρημνες και μη, οι εκπρόσωποι της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστοί και δημογέροντες) και οι εφημέριοι των ενοριών δέχονταν κατά κανόνα τους Έλληνες πρόσφυγες και επί τόπου έγραφαν και υπέγραφαν πολλές φορές και τις αναληθείς βεβαιώσεις με βάση τις οποίες θα τούς ήταν δυνατό να γίνουν αποδεκτοί στο νησί. Η συνεισφορά γενικά στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος από τον εφημεριακό κλήρο και την ηγεσία της τοπικής Εκκλησίας, από τα όργανα της κοινοτικής αυτοδιοίκησης και από μεγάλο αριθμό μεμονωμένων προσώπων των νησιών υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματική.⁵

Όμως τα Κύθηρα δεν είχαν δεχθεί μόνο Έλληνες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Οι βρετανικές αρχές είχαν διευκολύνει, ύστερα από αίτημα και συνεννόησή τους με τις υπηρεσίες της Υψηλής Πύλης, την είσοδο στα νησιά του Ιονίου και τούρκων προσφύγων (άμαχου επίσης πληθυσμού) από την Πελοπόννησο, οι οποίοι μεταφέρονταν σε αυτά με ναυλωμένα από τη βρετανική διοίκηση πλοία και με μέτρα υψηλής προστασίας. Όπως διαπιστώνεται, την ασφάλεια και τη συντήρηση παραμονής των Τούρκων προσφύγων αναλάμβανε η βρετανική διοίκηση των νησιών, αν και αυτή κατά κανόνα δεν επαρκούσε, με δυσμενείς συνέπειες στην οικονομία της περιοχής. Ο χειρισμός και η αντιμετώπιση από τις βρετανικές αρχές και του προβλήματος των τούρκων προσφύγων στα νησιά προκαλούσε, σε κάποιο βαθμό, αντιδράσεις σε μέρος του εγχώριου πληθυσμού. Ένας από τους λόγους ήταν η οργανωμένη μεταφορά αυτών των προσφύγων στα νησιά με τη διαμεσολάβηση και την υποστήριξη των βρετανικών αρχών. Τα αντιτουρκικά αυτά αισθήματα ενός αριθμού κατοίκων των Κυθήρων φαίνεται ότι εν-

στερνιζόταν και ο Πύρρος, που, όπως θα δούμε παρακάτω, κατηγορεί, χωρίς να διευκρινίζει αυτό, τον Αρχιεπίσκοπο ως «φιλότουρκο» και «φιλοβρετανό».

Η βρετανική αυτή στήριξη του προβλήματος και των τούρκων προσφύγων έδειχνε, εκ πρώτης όψεως, να αποτελεί αντίφαση στην πολιτική πρακτική της Μ. Βρετανίας περί ουδετερότητας του Ιόνιου χώρου «από τον πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων». Οι αντιδράσεις των εγχωρίων είχαν ως έρεισμα το γεγονός ότι η μεταφορά τούρκων προσφύγων στα νησιά πραγματοποιούνταν σε μία εποχή που η διοίκηση της «Βρετανικής Προστασίας» είχε, με μια σειρά διακηρύξεων και διοικητικών περιορισμών, επιβάλει την «ουδετερότητα του “Ιονίου κράτους”» από τον «πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων» κατά τη διάρκεια της επανάστασης των Ελλήνων. Όμως είχαν και οι πρωτοβουλίες αυτές των Βρετανών βάσεις ανθρωπιστικής διάστασης. Σε έναν πόλεμο, όπως οι βρετανικές αρχές ονομάτιζαν την επανάσταση των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών Τούρκων, που είχε δυσμενείς συνέπειες και στις δύο αντίπαλες πλευρές, δεν ήταν δυνατόν αυτές να χαρακτηρίζονται ως μεροληπτικές. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως εμπόλεμη χώρα, δεν είχε μέρος να «ακουμπήσει», έστω και προσωρινά, ασθενείς, ορφανά, παιδιά, γυναίκες με τα παιδιά τους και ηλικιωμένους άνδρες και γυναίκες, καθώς οι ελληνικές περιοχές, που είχαν επαναστατήσει, ήταν προς αυτούς εχθρικές.⁶

Η στάση της ηγεσίας της τοπικής εκκλησίας και του εφημεριακού κλήρου και η συνεισφορά των νησιωτών γενικότερα στην αντιμετώπιση του εθνικού ζητήματος, κατά το δυνατόν αφηνόταν να εκδηλώνεται σιωπηρά. Θα αναφερθώ ωστόσο πιο συγκεκριμένα στην πολιτική αντιμετώπιση του προβλήματος των προσφύγων και της Ελληνικής Επανάστασης από τον Αρχιεπίσκοπο Προκόπιο Καλλονά (περίοδος αρχιερατείας του 1824-1855). Επιλέγω μάλιστα να αναφερθώ σε συμβάν που προέκυψε μεταξύ του Αρχιεπισκόπου και του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, επειδή, όπως θα δειχθεί κατωτέρω, προστίθεται και αυτό στην ιστορική μας πληροφόρηση, που αναδεικνύει κατά την κρίσιμη περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης τη συμμετοχή των κατοίκων σ' αυτήν και την Ιερά Μονή Μυρτιδίων σε κοινό θρησκευτικό χώρο αναφοράς τους. Το μοναστήρι της Μυρτιδιώτισσας ο Πύρρος το γνώρισε σε περίοδο που αυτό, ήδη από τους πρώτους μήνες της Επανάστασης είχε καταστεί επίκεντρο επαναστατικών κινητοποιήσεων. Ο Πύρρος επέλεξε να διαμένει στην πρωτεύουσα του νησιού, Χώρα, όπου την περίοδο αυτήν μαρτυρείται ότι συνέτρεχαν ευνοϊκές συνθήκες για προσφορά εθνικού, κοινωνικού και εκπαιδευτικού έργου στους κατοίκους από ποικίλους φορείς και μεμονωμένα πρόσωπα. Μαρτυρούνται γενικά στον κοινωνικό της ιστό επαναστατικές δράσεις με στόχο την οικονομική ενίσχυση και την ηθική συμπαράσταση των κατοίκων των επαναστατημένων περιοχών. Στις εκδηλώσεις αυτές συμμετείχε το ιερατείο και πολλοί άλλοι κάτοικοι του νησιού καθώς και κυθήριοι μετανάστες, οι οποίοι, εξαιτίας της Ελληνικής Επανάστασης, επανέκαμπταν στο νησί, όπως και πολλοί μη κυθήριοι πρόσφυγες της περιόδου αυτής.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στα Κύθηρα ο Πύρρος συγκεντρώνει ιστορικές πληροφορίες και συγγράφει ιστορία των Κυθήρων με τίτλο «Κύθηρα – νήσος Σέριγον», την οποία έχω εκδώσει το 2006, ανέκδοτη μέχρι τότε.⁷ Την περίοδο που ο Διονύσιος Πύρρος διέμενε στα Κύθηρα μέλη της βρετανικής διοίκησης όπως και ο Βρετανός τοποτηρητής, αποκαλούσαν τον Αρχιεπίσκοπο «άνθος των επισκόπων της Ανατολής». Αυτό, ενδεχομένως ως αφορμή καθώς και άλλα, όπως, π.χ., η μεγάλη δη-

μοφιλία του Αρχιεπισκόπου, έδωσαν στο Διονύσιο επιχειρήματα να αμφισβητήσει την καθαρότητα των στόχων του Επισκόπου και της λοιπής ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας των Κυθήρων αναφορικά με την Ελληνική Επανάσταση. Είναι, πιστεύω, ζήτημα πολιτικής ευφυΐας των μελετητών και απροκατάληπτης από αυτούς προσέγγισης του ουσιαστικού νοήματος χαρακτηρισμών που απέδιδε προς τον Αρχιεπίσκοπο, όπως αυτών που αμέσως κατωτέρω θα αναφέρω. Συγκεκριμένα, δεξιοτήτων ερμηνείας των ιστορικών πηγών και κυρίως της ικανότητας του ιστορικού να προσδιορίζει την προκατάληψη και τη μονομέρειά τους. Στην προκειμένη περίπτωση ο Διονύσιος διατύπωνε μια ατεκμηρίωτη προσωπική γνώμη. Αυτές του οι εκτιμήσεις, ένα οιονεί προσωπικό του αφήγημα, έδωσαν μεταγενέστερα σε ευκαιριακούς σχολιαστές και μη ειδικούς μελετητές την αφορμή να αμφισβητήσουν τις εθνικές προθέσεις και τις προσωπικές κινήσεις του Αρχιεπισκόπου.⁸

Δεν είναι δηλαδή δυνατόν να διαθέτει κάποια βάση αλήθειας η άποψη του Πύρρου, μοναδικού, από όσο γνωρίζουμε, επικριτή του Αρχιεπισκόπου, ότι, επειδή οι Βρετανοί τον χαρακτήριζαν «άνθος των επισκόπων της Ανατολής», εκείνος ήταν επίσκοπος «αμαθής», «φαντασιώδης», «φαντασμένος», «Άννας», «φιλότουρκος», «φιλοβρετανός», «πλεονέκτης», «καταδότης», «σπιούνος», «απρόκοπος», «τρισβάρβαρος», «Κακονάς» (διαστρέφοντας προφανώς το επίθετο του Αρχιεπισκόπου «Καλλονάς», «γέννημα ποταπού χωριδίου» και ένας άνθρωπος – δωροδοκούμενος ιερωμένος, και που ο Πύρρος τον αντιπάθησε, επειδή δεν τού προσέφερε δώρα, ενώ μάλιστα από το αφήγημα αυτό, όταν αναγνωσθεί πίσω από τις γραμμές του, δεν εξάγεται πως ο Αρχιεπίσκοπος αποπειράθηκε να ζητήσει αυτό, ενώ έπραξε αυτό ο Πύρρος στην περίπτωση του βρετανού τοποτηρητή.⁹ Χρειάζεται εδώ να σημειωθεί πως ο «παράνομα» φιλοξενούμενος στο νησί αρχιμανδρίτης απέδιδε αυτούς τους χαρακτηρισμούς στον επίσκοπο του νησιού σε μια κρίσιμη για το ελληνικό έθνος συγκυρία με κορυφαίες για τους Κυθηρίους επαναστατικές εκδηλώσεις [πολυπληθείς συγκεντρώσεις κατοίκων (εγχωρίων και προσφύγων) στα Κύθηρα και καθαγιασμοί των αγώνων των Ελλήνων στα Μυρτίδια ή και σε άλλους δημόσιους χώρους ή σε χώρους θρησκευτικής λατρείας για την απόκτηση της ελευθερίας τους και οργανωμένες αποστολές τροφίμων και πολεμοφοδίων στα στρατόπεδα του Αγώνα στην Πελοπόννησο].¹⁰

Συγκεκριμένα, σε μια από τις πολυπληθέστερες συγκεντρώσεις των κατοίκων, ιερωμένων και λαϊκών κυθηρίων και προσφύγων στη Μονή Μυρτιδίων δεν παρευρέθη ο Αρχιεπίσκοπος, στην οποία όμως είχε συμμετοχή στις δεήσεις του ιερατείου ο παρευρισκόμενος Αρχιμανδρίτης Διονύσιος όπως και άλλοι πρόσφυγες ιερωμένοι. Συνέβη όμως και κάτι άλλο. Ο Βρετανός τοποτηρητής έδωσε εντολή στον Αρχιεπίσκοπο να αναζητήσει τους πρωταίτιους της μεγάλης αυτής συγκέντρωσης, καθώς εκτιμήθηκε ότι η σύναξη αυτή είχε λάβει παγκυθηραϊκό χαρακτήρα, γεγονός που ανησύχησε τις βρετανικές αρχές των Κυθήρων. Γι' αυτό την επόμενη ημέρα ο Αρχιεπίσκοπος υποχρεώθηκε να μεταβεί στα Μυρτίδια για να εξετάσει το ζήτημα. Σε μικρή απόσταση από την είσοδο, στον περίβολο της Μονής των Μυρτιδίων ο Διονύσιος, σε κελί της οποίας προφανώς είχε διαμείνει το προηγούμενο βράδυ, έτρεξε να συναντήσει τον Αρχιεπίσκοπο, απευθύνοντας προς αυτόν τις αιτιάσεις που αναφέρθηκαν. Ο κόσμος όμως, ιερείς και κοσμικοί, ντόπιοι και πρόσφυγες, άρχισαν να επευφημούν τον Αρχιεπίσκοπο, καθώς δεν είχαν «υποπτευθεί» καμιά από τις αιτιάσεις αυτές του Διону-

σίου. Συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο. Ο Αρχιεπίσκοπος φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερως συμπαθής και σεβαστός από τη θρησκευόμενη κοινωνία των Κυθήρων και από τους πρόσφυγες στο νησί.¹¹ Ο Παναγιώτης Χιώτης, ιστοριογράφος της Επτανήσου, θα σημειώσει μάλιστα, πως ο επίσκοπος Κυθήρων, Προκόπιος Καλλονάς, διακρινόταν για τη γλωσσομάθεια και την εκκλησιαστική του παιδεία.¹²

Εκτός αυτού, γνωρίζουμε όμως πως οι κάτοικοι των Κυθήρων είχαν πάντα τον καλό λόγο για τον επίσκοπό τους και δηλούμενη εμπιστοσύνη στις αποφάσεις και στις θρησκευτικές και εθνικές του δραστηριότητες και επιλογές. Σημειώνω πως η υπό την βρετανική διοίκηση των Κυθήρων εθνική συμπεριφορά, η δύσκολη θέση και οι ανάλογοι διπλωματικοί χειρισμοί του Αρχιεπισκόπου Προκοπίου Καλλονά είναι δυνατόν να παραλληλισθούν με εκείνες του Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Γρηγορίου Ε' (1748-1821), που εκείνος, ευρισκόμενος υπό οθωμανική κυριαρχία, υπό παρεμφερείς αντικειμενικές συνθήκες και ανυπέρβλητες δυσκολίες και από τη θέση του προκαθήμενου της Ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά και όλων των χριστιανικών δογμάτων και άλλων θρησκειών, υπό την άμεση απειλή του Σουλτάνου, οδηγήθηκε τελικά στον απαγχονισμό του στις 10/22 Απριλίου του 1821.

Κριτική προσέγγιση των σχέσεων Αρχιεπισκόπου και Διονυσίου Πύρρου – πηγές πληροφόρησης

Αυτό είναι περίπου το σκηνικό περιβάλλον των Κυθήρων την περίοδο που ο Πύρρος προσφεύγει σ' αυτά. Η μη συνειδητοποίηση της σημασίας που είχε για τον Πύρρο η αποδοχή της μη «νόμιμης» παραμονής του στα Κύθηρα, ως μη «Κυθήριου» («Ιόνιου»), η επιδίωξη, ως μη όφελε, συνάντησής του με τον βρετανό Τοποτηρητή των Κυθήρων, J. Makrphail, η τάση δημόσιας αυτοπροβολής της παρουσίας του στο νησί και το «προκλητικό» και χωρίς διπλωματική διάσταση δημόσια προβαλλόμενο αντιτουρκικό και αντιβρετανικό του μένος σε μία περίοδο, που από την κεντρική βρετανική διοίκηση είχε κηρυχθεί η τήρηση «ουδετερότητας» των Ιόνιων από τον «πόλεμο Ελλήνων και Τούρκων» και «στρατιωτικός νόμος» απαγόρευσης εκδηλώσεων και άλλων κινητοποιήσεων των κατοίκων, η οιονεί επίσης αιρετική του στάση σε ζητήματα λειτουργικής εκκλησιαστικής παράδοσης του τόπου και η παράδοση και μη αιτιολογούμενη από καμία πηγή στάση και συμπεριφορά του απέναντι στον Αρχιεπίσκοπο είναι από τα θεματικά αντικείμενα που θα αναφερθώ παρακάτω. Αναδεικνύονται, συγκεκριμένα, με αυτήν την προσέγγισή μου όψεις πολλαπλής συμμετοχής μεγάλου μέρους κατοίκων των Κυθήρων, λαϊκών και ιερωμένων, στην αντιμετώπιση του εθνικού προβλήματος, όπως και ψυχολογικές όψεις μεμονωμένων προσώπων, των οποίων οι δραστηριότητες προβάλλονταν με περισσή δημοσιότητα και ιδιοτέλεια στο προσκήνιο της καθημερινής ζωής.

Οπωσδήποτε ζητήματα όπως το προσφυγικό κυρίως αλλά περισσότερο η συμμετοχή, με ποικίλους τρόπους και μέσα, στην Ελληνική Επανάσταση των Κυθηνίων και των προσφύγων στα νησιά, φανερά και δημόσια δεν καταδικάζονται από τον Αρχιεπίσκοπο ως μη εναρμονισμένα με τις θέσεις της βρετανικής διοίκησης των Κυθήρων έναντι του εθνικού ζητήματος των Ελλήνων υπηκόων της, εκτός και μόνον υπηρε-

σιακά στις ανακριτικές του εκθέσεις, ύστερα από ισχυρή πίεση και στη βάση αυστηρών διαταγών της βρετανικής διοίκησης, όπως θα δείξουμε παρακάτω. Ο Αρχιεπίσκοπος συγκεκριμένα, που γινόταν αποδέκτης αυστηρών εντολών, ζύγιζε τα πράγματα και αναλόγως έπραττε. Συντηρούσε τις ισορροπίες και ενεργούσε διπλωματικά και με σωφροσύνη. Σε αντίθετη περίπτωση, το οικοδόμημα της δημιουργικής συμμετοχής του εγχώριου πληθυσμού, του ιερατείου και των προσφύγων στον Αγώνα μπορούσε να καταρρεύσει. Οι θρησκευόμενοι κάτοικοι και το ιερατείο ενεργούσαν, όμως, χωρίς άμεσες απαγορεύσεις για την μη συμμετοχή τους σε επαναστατικές δράσεις εντός και εκτός Κυθήρων. Αυτό δηλαδή, που φαινόταν πως γνώριζαν και κατανοούσαν οι κάτοικοι, έδειχνε ότι δεν το αντιλαμβάνονταν ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός.

Η επιβολή ήπιων ποινών σε ιερείς για εθνική επαναστατική δραστηριότητα πραγματοποιείται ενίοτε από τον Αρχιεπίσκοπο, συντελείται όμως ύστερα από αυστηρές εντολές των βρετανικών αρχών να προβαίνει σε ανακριτικές διαδικασίες για ό,τι παράνομο, κατ' αυτές, συνέβαινε στα μοναστήρια και σε άλλους χώρους θρησκευτικής λατρείας. Η εκκλησιαστική συγκεκριμένα ηγεσία του τόπου δεν εμφανίζεται πρωτοβουλιακά να προβαίνει η ίδια σε αυτεπάγγελτη δίωξη του εφημεριακού κλήρου. Δεν μπορεί όμως και να αποφεύγει να γνωστοποιεί στον πληθυσμό μαζί με την εγχώρια κεντρική διοίκηση των Κυθήρων τα σχετικά διατάγματα των βρετανικών αρχών και να αναλαμβάνει την ευθύνη των ενεργειών της, στις περιπτώσεις που ο εφημεριακός κλήρος παρέβαινε τις σχετικές διαταγές της βρετανικής διοίκησης και τασσόταν, με συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και προκλητικές για την ξένη διοίκηση πράξεις, υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης ή, όπως οι Βρετανοί ονόμαζαν, «του πολέμου Ελλήνων και Τούρκων». Η στάση της Εκκλησίας διαφοροποιούνταν ανάλογα με την εκάστοτε στάση του βρετανικού καθεστώτος και την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης στο νησί. Εντούτοις, εντοπίζεται όμως πως ο εφημεριακός κλήρος συμμετέχει ενεργά και δραστηριοποιείται τακτικά στο πλαίσιο τακτικών δημόσιων ή σιωπηρών κινητοποιήσεων του ευρύτερου πληθυσμού χωρίς να παραπονείται ότι συναντούσε αντιδράσεις από την ηγεσία της τοπικής Εκκλησίας ή και από άλλους τοπικούς φορείς της διοίκησης και ιερωμένους της εκκλησιαστικής ιεραρχίας.

Για την ευόδωση του αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης προσέρχεται τακτικά και αναπέμπει δέηση στη Μονή των Μυρτιδίων αλλά και σε άλλους θρησκευτικούς χώρους, έστω και λιγότερο μαζικά, αριθμός Ελλήνων και ξένων προσφύγων, επισκόπων και εφημερίων των νησιών, παρουσία λογίων, προεστών, ιερωμένων του τόπου και πολλών άλλων μονίμων κατοίκων του νησιού. Σε μια από τις μεγαλύτερες συνάξεις του είδους αυτού παραστάθηκε ή πιθανόν και να πρωτοστάτησε ο Διονύσιος Πύρρος, που βρισκόταν κατά την περίοδο αυτήν στα Κύθηρα. Στην κίνηση αυτήν του πληθυσμού είναι φανερή η απουσία του αρχιεπισκόπου Προκοπίου Καλλονά, όπως όμως και σε άλλες μαζικές συνάξεις πιστών. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι υφίστατο από την εκκλησιαστική ηγεσία η σιωπηρή ανοχή της ευρύτερης αυτής κίνησης του εφημεριακού κλήρου, των προσφύγων και των κατοίκων του νησιού υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης, γι' αυτό και άλλωστε ήταν εφικτό οι συνάξεις αυτές να πραγματοποιούνται. Για την επαναστατική αυτήν δραστηριότητα δεν καταλογίζονταν μαζικές ευθύνες και απαγορεύσεις στους ιερωμένους από την εκκλησιαστική ηγεσία του νησιού. Άλλωστε, ποινές αργίας, που ενίοτε επιβάλλονταν από τον Αρχιεπίσκοπο σε ευάριθμους ιερείς

ήταν μικρής διάρκειας και υλοποιούνταν ύστερα από αυστηρές εντολές της διοίκησης για τον εντοπισμό των υπευθύνων των πρωτοβουλιών αυτών (μεγάλες συνάξεις στα μοναστήρια του νησιού, μυστικές συναντήσεις οργανωμένων ομάδων μόνιμων κατοίκων και προσφύγων, αιματηρό επεισόδιο στον Καραβά, κ.ά.).¹³

Από σχετική αλληλογραφία μεταξύ του Αρχιεπισκόπου Κυθήρων Προκοπίου Καλλονά και του βρετανού τοποτηρητή των Κυθήρων πληροφορούμαστε, π.χ., ότι στη μεγάλη αυτήν σύναξη μόνο ο ιερέας Ν. Χαραμουντάνης καταδικάστηκε, ύστερα από απόφαση του Αρχιεπισκόπου και σχετική εντολή για την αναζήτηση πρωταίτιων του Βρετανού τοποτηρητή, σε έναν χρόνο «αργία» και παράλληλα σε περιορισμό του κατά το διάστημα αυτό στα Αντικύθηρα. Χαρακτηριστική, νομίζω, είναι η αιτιολόγηση της σχετικής απόφασης, για μian ιδιαίτεως αποτρόπαια πράξη μερικών μόνιμων κατοίκων του νησιού, απόσπασμα της οποίας παραθέτω.¹⁴ Ο ιερέας «επήγεν εις τον τόπον εκείνον, όπου «κακότροποι» άνθρωποι εφόνευσαν μερικούς Τούρκους [...], και επειδή τούτο είναι ρητώς εμποδισμένον από τους εκκλησιαστικούς κανόνες [...], αν και είχε λάβει είδησιν περί τοιούτου παρανόμου εγχειρήματος, επιχείρημα όπου ημπορούσε να προκαλέσει τον αφανισμόν όλης της Πατρίδος, αν τα εγκλήματα δεν ήθελαν δικαίως παιδευθή [...]».¹⁵ Οι ποινές αργίας, ωστόσο, που επιβάλλονταν από τον Αρχιεπίσκοπο σε ιερείς του νησιού για τη συμμετοχή τους στις συνάξεις, που αναφέρθηκαν, ήταν επίσης με διπλωματικότητα τεκμηριωμένες. Ακόμη, είχαν σχέση με πρόσωπα του περιβάλλοντός του, άμεσους πολλές φορές συνεργάτες του, γεγονός που υποδηλώνει τις διπλωματικές ικανότητες του Αρχιεπισκόπου, κάτι που άλλωστε παρέβλεπαν με διπλωματικό τρόπο και οι βρετανικές αρχές του νησιού. Τοπικοί ιστοριογράφοι και ευκαιριακοί μελετητές που επικρίνουν τη στάση της τοπικής ηγεσίας της εκκλησίας δεν χρησιμοποίησαν άλλη πηγή εκτός από τα κείμενα-προσωπικές αφηγήσεις του Πύρρου και θα αναφερθώ σ' αυτά αμέσως παρακάτω.¹⁶

Ψυχολογικές όψεις και συμπεριφορές προσώπων κατά την περίοδο της ιστορικής συγκυρίας

Ως ένα από τα κύρια γνωρίσματα της ιστορικής συγκυρίας της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης αναφαιίνεται και η αναστάτωση που προκαλείται από το μεγάλο κύμα ελλήνων και τούρκων προσφύγων που ενσκήπτει σε όλα τα νησιά του Ιονίου. Στα Κύθηρα, όπως και κατά την περίοδο των πρώτων χρόνων της Ελληνικής Επανάστασης το ίδιο και με την απόβαση του Ιμπραήμ Πασά στην Πελοπόννησο (1825), το προσφυγικό πρόβλημα αντιμετωπιζόταν με τους τρόπους και τα μέσα που ήδη αναφέρθηκαν, αν και αυτό κατέστη πιο έντονο, επειδή το νέο κύμα αθροιζόταν στους αριθμούς των προηγούμενων χρόνων. Ωστόσο, αν αυτό ήταν το κύριο, με τις επακόλουθες συνέπειές του πρόβλημα, που αντιμετωπιζόταν όμως με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, προέκυπταν συνεχώς και άλλα, που οι βρετανικές αρχές και η τοπική διοίκηση συναντούσαν μπροστά τους και έπρεπε να τα αντιμετωπίσουν ανάλογα με τη διάσταση που αυτό λάμβανε στην περιοχή και ευρύτερα.

Τα απανωτά αιτήματα ελλήνων προσφύγων, που κατέφθαναν στις προσβάσιμες και κάποτε όμως και σε πολύ απόκρημνες ακτές των Κυθήρων για να τούς δοθεί άδεια

παραμονής και εξασφάλιση στέγασης και σίτισης από τα εντεταλμένα όργανα της κοινοτικής αυτοδιοίκησης (προεστούς, δημογέροντες και ενοριακούς ιερείς) απαιτούσαν νηφαλιότητα, διπλωματικούς χειρισμούς και εγχειρήματα υψηλού επιπέδου διακινδύνευσης στη διαχείρισή τους. Οι εντολές της βρετανικής διοίκησης ήταν οριοθετημένες σε ένα πλαίσιο αρχών και κανόνων, που έπρεπε να τηρούνται. Ωστόσο, οι πρόσφυγες, άνδρες και γυναίκες με τα μικρά παιδιά τους, ηλικιωμένοι, άνδρες και γυναίκες, ασθενείς και ανήμποροι κάθε ηλικίας όφειλαν να φέρουν μαζί τους συστατικές επιστολές που απευθύνονταν σε έμπιστα και γνωστά στην κοινωνία των Κυθήρων πρόσωπα-μόνιμους κατοίκους ή και σε πρόσφυγες, που είχαν καταφύγει ήδη στα νησιά. Στους καταφεύγοντες στα Κύθηρα σε μεγάλη κλίμακα δεν είχε καταστεί δυνατόν να προμηθεύονται «συστατικά γράμματα», λόγω των έκτακτων συνθηκών ή και επειδή δεν είχαν κυθηραϊκή καταγωγή και γνωστούς τους στο νησί. Ωστόσο σιωπηρά από εντεταλμένα όργανα αυτό αντιμετωπιζόταν, προφανώς με την ανοχή των βρετανικών αρχών και με την ανεκτική επίσης στάση και τους επιδέξιους χειρισμούς των κατοίκων, μονίμων και προσφύγων, για την αντιμετώπιση του εθνικού ζητήματος.

Οι λαϊκές συνάξεις, άλλοτε μικρότερης και άλλοτε μεγαλύτερης κλίμακας σε αριθμό κοσμικών και ιερωμένων, διενεργούνταν σιωπηρά ανά τακτά χρονικά διαστήματα σε μικρότερους ή σε μεγαλύτερους χώρους λατρείας, στους οποίους αναπέμπονταν δεήσεις για την ευόδωση του αγώνα για την ανεξαρτησία των ομοεθνών τους. Συγκροτημένες επίσης ομάδες και μεμονωμένα πρόσωπα δρούσαν αθόρυβα και αποτελεσματικά. Αυτές οι εθνικές δράσεις των κατοίκων των Κυθήρων, που είχαν την αφετηρία τους από την προεπαναστατική περίοδο και κυρίως από το πρώτο έτος της Ελληνικής Επανάστασης, συνεχίζονταν και κατά την περίοδο αρχιερατείας του Αρχιεπισκόπου Καλλονά (έτος χειροτονίας του το 1825), αν και πριν από αυτήν η ενεργός συμμετοχή του στα κοινωνικά και στα εθνικά ζητήματα μνημονεύεται επίσης ως ιδιαιτέρως ενεργός. Ο Πύρρος φαίνεται πως, ενδεχομένως λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα του, δεν κατανοούσε τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο αυτήν στα Κύθηρα και στα άλλα νησιά της Επτανήσου γενικότερα. Επιδίωκε προκλητικά την αυτοπροβολή του, επενέβαινε και διαφοροποιούσε αυθαίρετα το εκκλησιαστικό τυπικό των ιερουργιών (λειτουργιών), δεν λάμβανε υπόψη του το παράνομο της διαμονής του ως μη Κυθήριου («Ιόνιου»), παραγνώριζε την ακτινοβολία της Ιεράς Μονής Μυρτιδίων, ομιλώντας ευκαιριακά και κάπως περιφρονητικά γι' αυτήν, προφανώς, επειδή δεν θέλησε να αποδεχθεί να δραστηριοποιείται και να εγκαταβιώνει σ' αυτήν ως μη αξιωματούχος ιερωμένος-μοναχός. Επίσης, αναχωρεί από το νησί χωρίς να έχει αποκτήσει οπαδούς-υποστηρικτές των ενεργειών και πρωτοβουλιών του και αυτός ίσως να ήταν και ο κύριος λόγος της αναχώρησής του από το νησί με δικαιολογία την δίωξή του από τον Αρχιεπίσκοπο, η οποία όμως δεν αποδεικνύεται. Ο ενοριακός ιερέας του μητροπολιτικού ναού Εσταυρωμένου Χριστού Χώρας-Κυθήρων, απλώς τού επέστησε την προσοχή να τηρεί το εφαρμοζόμενο εκκλησιαστικό τυπικό των ιερουργιών, χωρίς, να προσθέτει σ' αυτές, π.χ., πολυελαίους ύμνους κ.ά., σύσταση που δεν αποδέχθηκε και γι' αυτό ανάγκασε τον εφημέριο του ναού Αντώνιο Δαρμάρο, να καταγγείλει τον Διονύσιο με αναφορά του προς τον Έπαρχον (Έπαρχο) Κυθήρων, Γεράσιμο Τσιτσέλη,¹⁷ προκειμένου και από τη Διοίκηση να τού γίνει σχετική σύσταση και συμμόρφωση με το τυπικό της Εκκλησίας.¹⁸

Σημειώνω, καταλήγοντας, πως η παρουσία του ιατροφιλοσόφου Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα συνδέθηκε με εθνικοπατριωτικό έργο, καθώς προσέφερε δωρεάν τις ιατρικές του υπηρεσίες και αμειβόταν για την προσφορά του εκπαιδευτικού του έργου προς τον εγχώριο και στον προσφυγικό πληθυσμό. Όμως την παρουσία του ως ιερωμένου στα Κύθηρα επέλεξε να την προβάλλει δημόσια με θορυβώδη και προκλητικό τρόπο όπως και τα αντιτουρκικά και τα αντιβρετανικά του αισθήματα. Την ίδια περίοδο όμως, όπως και σε άλλες χρονικές περιόδους, παρεπιδημούσαν στα Κύθηρα και άλλοι ιερωμένοι όλων των βαθμίδων της εκκλησιαστικής ιεραρχίας χωρίς να προκαλούν την τοπική κοινωνία ή να δημιουργούν προβλήματα στην τοπική εκκλησία, αντιλαμβανόμενοι προφανώς το κρίσιμο των περιστάσεων και επιλέγοντας την μη αυτοπροβαλλόμενη συνεισφορά τους στην αντιμετώπιση του εθνικού προβλήματος.

Ωστόσο, η πληροφόρηση που έχουμε για τον Πύρρο κατά τη διάρκεια της παραμονής του στα Κύθηρα προέρχεται μόνον από προσωπικές του αφηγήσεις, γι' αυτό και από τη φύση τους διαθέτουν αρκετή δόση υποκειμενικότητας. Ακόμη και η όποια διάρκεια παραμονής του στα Κύθηρα δεν μπορεί να εξαχθεί με ακρίβεια, καθώς είναι γραμμένες με προχειρότητα και υπό την επήρεια προσωπικών του παθών όπως τεκμαίρεται και από τη συγγραφή σύντομης γενικής ιστορίας των Κυθήρων στην οποία μάλιστα ένα τμήμα προς το τέλος αυτής, ως κατακλείδα, καθόλου άλλωστε αυτό συμβατό και ταιριαστό στη θέση αυτή της συγγραφής του, είναι με πικρόχολα σχόλια και με ανίερους χαρακτηρισμούς αφιερωμένο, μεταξύ και άλλων, στη διαμάχη του με τον Αρχιεπίσκοπο και μάλιστα, όπως εικάζεται, να την καταχωρεί στη θέση της συγγραφής αυτής λίγο από πριν την αναχώρησή του από τα Κύθηρα.¹⁹ Η διαμάχη αυτή, χωρίς αντίκτυπο ή με κάποιο αποτύπωμα στην τοπική κοινωνία, την οποία ο Πύρρος μονομερώς αφηγείται, επιτρέπει στον μελετητή της κρίσιμης αυτής περιόδου να αναδείξει σημαντικές πτυχές της ελληνικής ιστορίας, χωρίς να παραγνωρίζει μια ιδιαίτερης σημασίας παράμετρο της ιστοριογραφίας, αυτήν που σχετίζεται με τις ψυχολογικές όψεις και τις συμπεριφορές των προσώπων που μοιραία σε μεγάλο βαθμό την συγκροτούν, πολύ μάλιστα περισσότερο όταν η ιστορική αυτή πληροφόρηση εντοπίζεται ως μονόπλευρη, ιδιοτελής και προφανώς με περιεχόμενο ασυγκράτητα συναισθήματα αυτοπροβολής και τάσεων-επιθυμιών επικράτησης ανεπίκαιρων θέσεων, όπως, π.χ., στην περίπτωση του Πύρρου στον τόπο διαμονής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. G.N. Leontsinis, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», στο A. Hirst & P. Sammon (eds), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2014, 124-145.
2. Βλ. ενδεικτικά ως μελέτη περίπτωσης Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Φιλικοί και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης», *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο (2019)*, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας – Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών «ο Άγιος Σπυρίδων» (2021), 275-296.

3. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Εποχική μετανάστευση από τα Κύθηρα στις τουρκοκρατούμενες και άλλες περιοχές και Ελληνική Επανάσταση (αρχές 18ου αι. -1821)», στο Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 2006, 353-380.
4. Ι.Α.Κ. (Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων), Έγγραφα σχετικά με το προσφυγικό πρόβλημα που ενέσκηψε στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα την περίοδο Ελληνικής Επανάστασης (αταξινόμητα), και Ι.Α.Λ.Κ.Α. (Ιδιωτικό Αρχείο Λογοθέτη-Καλούτση, Αθήνα), Αλληλογραφία Παναγή και Κώστα Χαραλάμπη εκ Ζακύνθου εις Κύθηρα με τους Ιωάννη Καλούτση, Ιωάννη Μόρμορη και Βασίλειον Φώτιον αναφορικά με την κατάσταση συγγενών και γνωστών τους προσφύγων στα Κύθηρα (χ.χ.)
5. T.N.A.:C.O. 136/1322, Heathcote/Maitland, 12 October 1821; C.O. 136/1085 Duffy/Hankey, 13 and 16 October 1821; Jarvis 1853, 218ff, και *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, Corfu Sabato 28 Gennaio (9 Febbraio) 1822, αριθμ. 215, 216, 217, 225, 227 (1822).
6. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα», στο Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, 126-178.
7. Πβ. Βιογραφία του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στο Ε. Αμυγδαλάκη & Α. Παρασκευοπούλου, «Πύρρος Διονύσιος [1774/7, Καστανιά Τρικάλων - 1853, Αθήνα]», στο πληροφορικό σύστημα ΚΑΤΟΠΤΡΟΝ, <http://www.lib.uoa.gr/katoptron/loadUserPersonBiography.do?personId=62>
8. «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα», ό.π.
9. Για την παρουσία, τις δραστηριότητες και αναφορικά με τους επικριτικούς χαρακτηρισμούς του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού για τον Αρχιεπίσκοπο Προκόπιο Καλλονά, βλ. και Θεόδωρος Κουκούλης, «Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός στα Κύθηρα. Νεότερα στοιχεία», στον τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή Νίκο Πετρόχειλο, *Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών* 35 (2021), 90-113.
10. Πβ. Χριστίνα Κολοβού, «Όψεις της εκκλησιαστικής ζωής των Κυθήρων επί Επισκόπου Προκοπίου Καλλονά», στο Γ.Ν. Λεοντσίνης & Ελένη Λεοντσίνη (επιμ.), *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*, 4ος τόμ., ό.π., 279-285.
11. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως* (1815-1864), τ. Α', ό.π., 428.
12. Βλ. ενδεικτικά *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie* (Corfu, num. 215, 9-2-1822/ num. 216, 16-2-1822/num. 217, 23-2-1822/num 225, 30-4-1822/num. 227, 4-5-1822).
13. Η πλειονότητα των κατοίκων των Κυθήρων, εγχωρίων και προσφύγων, είχε, ωστόσο, αποδοκιμάσει την πράξη αυτήν μερικών φανατισμένων κατοίκων του νησιού.
14. Ι.Α.Κ., Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του «Ιονίου Κράτους», της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των νησιών, 1821-1827 (αταξινόμ). Βλ. και *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, ό.π.
15. Παναγιώτης Τσιτσιλίας, *Η ιστορία των Κυθήρων*, τ. Β', Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1994, 213.
16. Για τον έπαρχο Κυθήρων της περιόδου αυτής, Γεράσιμο Τσιτσέλη, βλ. «Προσλαλία του επάρχου Κυθηρίων, Γεράσιμου Τσιτσέλη (1825-1829) εις τους εξεταζομένους νέους του Λυκείου Κυθήρων το 1829» (εισαγωγή), στο Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, ό.π., 289-298.
17. Με το συμβάν αυτό και τις θρησκευτικές του ριζοσπαστικές θέσεις και παρεκκλίσεις, ενδεχομένως από τα εκκλησιαστικά καθιερωμένα, ασχολείται ο Θεόδωρος Κουκούλης, στο «Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός στα Κύθηρα. Νεότερα στοιχεία», ό.π.
18. Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Η εθνική και κοινωνική δράση του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού στα

Κύθηρα και η τοπική πραγματικότητα», στο βιβλίο μου, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, ό.π., 126-178.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διευρύνει τον ερευνητικό φακό στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας και αναπτύσσει τις κοινωνικές και εθνικές δραστηριότητες του ιατρού και ιερομένου αρχιμανδρίτη Διονυσίου Πύργου του Θετταλού στα Κύθηρα.

Το αρματολίκι των Αγράφων και η διαμάχη Γιαννάκη Ράγκου - Γεωργίου Καραϊσκάκη

Δημήτρης Τσιάμαλος*

Η σύγκρουση Γεωργίου Καραϊσκάκη – Γιαννάκη Ράγκου για το αρματολίκι των Αγράφων είναι η μεγαλύτερη αρματολική σύγκρουση στην επαναστατημένη περιοχή της Δυτικής Ελλάδας. Όχι τόσο για την ένταση και την έκταση που έλαβε η συγκεκριμένη διαμάχη, όσο για το γεγονός ότι ξεφεύγει από το αρχετυπικό σχήμα της σύγκρουσης δύο Αρματολών, όπως το έχουμε συναντήσει προεπαναστατικά ή και επαναστατικά.

Η ιδιαιτερότητα αυτής της διαμάχης έγκειται στο γεγονός ότι περιλαμβάνει ενεργητικά όλους εκείνους τους παράγοντες που ιστορικά συμμετέχουν στην ένοπλη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων δηλαδή εκτός από τους πρωταγωνιστές – διεκδικητές της επαρχίας των Αγράφων (Ράγκο και Καραϊσκάκη) συμμετέχουν επίσης οι αντίπαλες φατρίες που δραστηριοποιούνται στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας (μαυροκορδατική και αντιμαυροκορδατική), η επίσημη ελληνική Κεντρική Διοίκηση, ο επίσημος στρατιωτικός οθωμανικός παράγοντας και οι κάτοικοι της περιοχής των Αγράφων, που άλλοτε ενεργητικά και άλλοτε παθητικά βιώνουν αναπότρεπτα όλα τα στάδια της μεγάλης αρματολικής σύγκρουσης.

Η εν λόγω μεγάλη σύγκρουση Καραϊσκάκη – Ράγκου για το αρματολίκι των Αγράφων μπορεί να χωρισθεί σε δυο φάσεις που οριοθετούνται χρονικά: 20 Μαρτίου 1822 έως τέλη Νοεμβρίου 1823, η πρώτη φάση και 3 Απριλίου 1824 έως 24 Νοεμβρίου 1824, η δεύτερη φάση.

Η πρώτη φάση της σύγκρουσης Καραϊσκάκη-Ράγκου

Η πρώτη φάση της σύγκρουσης έχει ως αφορμή το ψήφισμα της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας στις 20 Μαρτίου του 1822 σύμφωνα με το οποίο διορίζεται ο Γιαννάκης Ράγκος «οδηγός της εκστρατείας των Αγράφων».¹

Με άλλα λόγια η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας με το ψήφισμα αναγνώρισε την οργάνωση που υπήρχε επί Αλή Πασά στα Άγραφα. Με αυτή την πράξη ουσιαστικά νομιμοποιούσε τη διεκδίκηση της επαρχίας Αγράφων από το Ράγκο και αμφισβητούσε εν τη γενέσει της κάθε παρόμοια απαίτηση από άλλον Αρματολό.

* Διδάκτωρ Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου, Φιλόλογος

Η επιλογή λοιπόν του Ράγκου όχι μόνον τυχαία δεν ήταν αλλά είχε αναμφίβολα σημαίνουσα πολιτική σκοπιμότητα. Ο Γιαννάκης Ράγκος ήταν ο Καπετάνιος που συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά, που επιθυμούσε εκείνη την εποχή η «εκσυγχρονιστική» ομάδα του Μαυροκορδάτου.

Η απόφαση της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας να οργανώσει στις 20 Μαρτίου 1822 εκστρατεία στα Άγραφα και να ορίσει αρχηγό το Γιαννάκη Ράγκο σήμανε συναγερμό στα αντίπαλα² αρματολικά δίκτυα της Δυτικής Ρούμελης και πυροδότησε μια σειρά από γεγονότα, που σημάδεψαν τη μετέπειτα πορεία του Αγώνα στη συγκεκριμένη περιοχή. Η μεγαλύτερη συνέπεια αυτής της απόφασης ήταν η «επίσημη» έναρξη της διαμάχης Καραϊσκάκη – Ράγκου και η εμπλοκή όλων εκείνων των παραγόντων ελληνικών και ξένων, που συμμετείχαν στην επαναστατική διαδικασία.

Δύο ημέρες μετά την απόφαση της Γερουσίας για την εκστρατεία των Αγράφων και τον ορισμό του Ράγκου ως οδηγού (22 Μαρτίου 1822), βρήκε «εύλογον» η συγκεκριμένη Αρχή να γράψει επιστολή και στο χιλιάρχο Ανδρέα Ίσκο, Καπετάνιο του κάτω Βάλτου και σφοδρό αντίζηλο του Ράγκου, με την οποία του προτείνει «να στείλη και αυτός ένα άνθρωπόν του με εκατόν έως 150 ανθρώπους του, δια να είναι μαζί με τον Ράγκον, δια το ασκανδάλιστον».³ Ο Ανδρέας Ίσκος λοιπόν έχοντας την επίσημη έγκριση της Γερουσίας στα χέρια του στέλνει τον Καραϊσκάκη, τον «άνθρωπό του», στα Άγραφα με ισχυρή δύναμη,⁴ να εμποδίσει την επικράτηση του Ράγκου στο συγκεκριμένο χώρο και αν μπορεί να τον «εξώση».⁵

Συνεπώς η απόφαση της Γερουσίας να προτείνει στον Ανδρέα Ίσκο να στείλει κι αυτός στα Άγραφα ένα δικό του άνθρωπο με σώμα 150 ανδρών «δια το ασκανδάλιστον» ήταν μια πολιτική απόφαση καλά μελετημένη, που έλυνε προσωρινά το πρόβλημα της δυσαρέσκειας των αρματολών της αντίπαλης φατρίας. Ή για να το διατυπώσουμε ορθότερα η απόφαση αυτή μετέθετε το πρόβλημα στο χώρο των Αγράφων, μακριά από τη διοικητική βάση της Γερουσίας.

Η παρουσία του Καραϊσκάκη στα Άγραφα αλλάζει τα δεδομένα της μαυροκορδατικής εκστρατείας και απομακρύνει τους πολιτικούς στόχους που είχε θέσει εξ αρχής, αφού ο επικεφαλής της εκστρατείας Ράγκος όχι μόνο δεν κατορθώνει να απελευθερώσει τα Άγραφα από τους Τουρκαλβανούς και να συστήσει διοίκηση αλλά αναγκάζεται να εγκαταλείψει, ύστερα από λίγο, το πολεμικό εγχείρημα και τα Άγραφα με διαταγή του Μαυροκορδάτου.⁶

Ο Καραϊσκάκης ξεκίνησε για τα Άγραφα, λίγο μετά τον Ράγκο, από το στρατόπεδο της Λαγκάδας με σώμα, που σύστησε από Βαλτινούς και Αρτινούς, παρακινημένος από τον Ανδρέα Ίσκο και με την άδεια της Γερουσίας και, αφού μοίρασε τις δυνάμεις του σε δυο μπουλούκια, προχώρησε στα Άγραφα «αυτός φόρα και το άλλο μπουλούκι κλέφτικα, το οποίον και έδесе τους πρώτους κατοίκους ενός χωρίου και εξήτει πενήντα πουγγία ξαγορά».⁷

Οι πιο πάνω επιθετικές ενέργειες του Καραϊσκάκη στα Άγραφα και η σημειολογία τους έγιναν γνωστές από το Γιαννάκη Ράγκο, που τον προσκαλεί με «όλην την ευγένεια» να πολεμήσουν μαζί τους Τούρκους.⁸ Οι ιστορικές πηγές πράγματι μαρτυρούν την από κοινού συμμετοχή Ράγκου και Καραϊσκάκη σε πολεμικές επιχειρήσεις στα Άγραφα τόσο στο Πετρίλο, στην Κερασιά, στο Στούγκο, στο Βουνέσι, όσο και στο Μεσενικόλα.⁹ Και ενώ ο αγώνας των Ελλήνων να ξεκαθαρίσουν τον τόπο από τις

Τουρκαλβανικές δυνάμεις του Σιλιχτάρ Μπόδα και του Σούλτσε Κόρτσα βρισκόταν ακόμα στην αρχή, συγκρούστηκε ο Ράγκος με τον Καραϊσκάκη καθώς υπέβασκε η διεκδίκηση του αρματολικιού των Αγράφων.

Δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία, που να κάνει λόγο για ένοπλη μετωπική σύγκρουση Ράγκου – Καραϊσκάκη στα Άγραφα το 1822. Η διαμάχη των δυο οπλαρχηγών, κατά πως φαίνεται, κινήθηκε στο επίπεδο της ψυχολογικής πίεσης και της βίας, που ασκήθηκε κατά των «οπαδών»¹⁰ των οπλαρχηγών, κατοίκων των Αγράφων.

Και αν κρίνουμε από τα διαθέσιμα στοιχεία που έχουμε και τη μαρτυρία του Ράγκου,¹¹ ο Καραϊσκάκης ήταν εκείνος που στην πρώτη φάση της διαμάχης (1822) άσκησε βία και πίεση στους «οπαδούς» του Ράγκου για να αποκτήσει ψυχολογικό πλεονέκτημα και να τον εξαναγκάσει σε αποχώρηση από την επαρχία των Αγράφων. Μάλιστα αν δεχθούμε τον ισχυρισμό του Ράγκου, ο οποίος φαίνεται να είναι ορθός, ότι δηλαδή ο Καραϊσκάκης «εδούλευεν, διά να ενωθή με τους Τούρκους και με τον Σταμούλην, δια να με βάλουν στην μέσην να με χαλάσουν»,¹² τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε ικανοποιητικά την αποχώρηση του Γιαννάκη Ράγκου από τα Άγραφα και την επικράτηση του Καραϊσκάκη.

Η μαρτυρία του Ράγκου, που είναι διασταυρωμένη και από άλλη πηγή,¹³ περί συνεννοήσεων του Καραϊσκάκη με Τούρκους και Σταμούλη Γάτσο για τη συγκρότηση μετώπου εναντίον του Ράγκου βάζει δυο νέα δεδομένα στη διαμάχη τους για το αρματολίκι των Αγράφων. Πρώτο, την ενεργό συμμετοχή των Τούρκων στο πλευρό του ενός εκ των δύο διεκδικητών του αρματολικιού και εν προκειμένω του Καραϊσκάκη και δεύτερο, την κινητικότητα των εντοπίων μικρών οπλαρχηγών στο χώρο της αρματολικής αντιπαράθεσης και εν προκειμένω του Σταμούλη Γάτσου.

Και οι δυο περιπτώσεις λειτουργούν καταλυτικά στο επίπεδο της διαρματολικής αντιπαράθεσης και αλλάζουν δραματικά τα δεδομένα της οπλικής ισχύος στα Άγραφα. Ο Γιαννάκης Ράγκος, ο αρχηγός της επίσημης εκστρατείας των Αγράφων με τον ενισχυμένο στρατό και την πλήρη πολιτική κάλυψη, που του παρείχε η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας, από ρυθμιστής και απόλυτος κυρίαρχος του παιχνιδιού βρέθηκε στα Άγραφα ανίσχυρος παρατηρητής των τεκταινομένων και πομπός αλληπάλληλων εκκλήσεων για ένοπλη βοήθεια από τη Γερουσία.¹⁴

Η ενεργός συμμετοχή των τουρκικών δυνάμεων στην αντιπαράθεση Ράγκου – Καραϊσκάκη με την πλευρά τώρα (1822) του Καραϊσκάκη και αργότερα (1824) με την πλευρά του Ράγκου θα σηματοδοτήσει μια νέα ποιοτική διαφορά στις διαρματολικές συγκρούσεις. Ο τουρκικός παράγοντας εκμεταλλευόμενος άριστα τις ενδοελληνικές διαφορές θα προωθήσει τα συμφέροντά του παίζοντας καιροσκοπικά το παιχνίδι των καπακιών πότε με τη μια και πότε με την άλλη πλευρά των αντιμαχόμενων ελληνικών δυνάμεων.

Επίσης η περίπτωση της μετακίνησης του «ραγκικού» οπλαρχηγού Σταμούλη Γάτσου¹⁵ και των στρατιωτών του στο στρατόπεδο του Καραϊσκάκη αναδεικνύει ένα συνηθισμένο φαινόμενο που αναπτύχθηκε στα χρόνια της Επανάστασης και αφορά στις μετακινήσεις μικρο-καπεταναίων και στρατιωτών από τον ένα αρχηγό στον άλλο με δέλεαρ την καλύτερη αμοιβή.

Στη διαφανόμενη αποτυχία του Ράγκου και της εκστρατείας του στα Άγραφα λόγω της απροσδόκητα δραστηκής εμπλοκής του Καραϊσκάκη και του τουρκικού παράγοντα, οι παρεμβάσεις του Μαυροκορδάτου από το Ναύπλιο, όπου βρισκόταν,

είναι ενδεικτικές του κλίματος, που επικρατούσε εκείνες τις μέρες, και της αγωνιώδους προσπάθειας να διασωθεί, έστω και την τελευταία στιγμή, ο πολιτικός στόχος της εκστρατείας.

Επειδή όμως οι παρεμβάσεις του Μαυροκορδάτου δεν έφεραν αποτέλεσμα και για να μη χάσει την περιοχή των Αγράφων ως πολιτικό και στρατηγικό πλεονέκτημα για την ελληνική πλευρά και τις πολιτικές του φιλοδοξίες, αποφάσισε να «θυσιάσει» το Γιαννάκη Ράγκο και να τον αντικαταστήσει όχι με τον ατίθασο και αντίπαλο Καραϊσκάκη, που όλα έδειχναν ότι τότε επικρατούσε στα Άγραφα, αλλά με τον ανίκανο και κληρονομικό δικαιώματι στην περιοχή των Αγράφων Γιαννάκη Μπουκουβάλα.

Έτσι λοιπόν βάζοντας ο Μαυροκορδάτος σε εφαρμογή το εναλλακτικό του σχέδιο στέλνει πολλές επιστολές¹⁶ στο Ράγκο και προσπαθεί να τον πείσει να εγκαταλείψει μαζί με τους ανθρώπους του τα Άγραφα «δια να λείψη πάσα πρόφασις σκανδάλου μετά του Καραϊσκάκη».¹⁷

Ο Γιαννάκης Ράγκος είτε από στρατιωτική αδυναμία να αντιμετωπίσει τον Καραϊσκάκη είτε πειθόμενος στις αλλεπάλληλες εκκλήσεις και προτροπές του Μαυροκορδάτου και του στρατηγού Βαρνακιώτη εγκατέλειψε¹⁸ τα Άγραφα και άφησε τον Καραϊσκάκη μόνο του να ξεκαθαρίζει τα Άγραφα από τους Τουρκαλβανούς και να θέτει τις βάσεις της αρματολικής του αυθεντίας. Και ενώ συμβαίνουν αυτά στα Άγραφα με τον Καραϊσκάκη και τους Τουρκαλβανούς, μια επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τον Καραϊσκάκη έρχεται να αμφισβητήσει όχι μόνον το αυτεξούσιο του ανδρός αλλά και τη δυνατότητά του να παραμείνει στην περιοχή θέτοντας ευθέως θέμα διοικητικής ισχύος και εξουσιαστικής νομιμότητας.

Όλη η προσπάθεια του Μαυροκορδάτου να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της εξουσιαστικής αρχής του Καραϊσκάκη στα Άγραφα με επιστολές προς το Στορνάρη και το Γιολδάση έπεσε στο κενό, καθώς οι περιοχές Αγράφων και Ασπροποτάμου είχαν περιέλθει σε κατάσταση πλήρους αταξίας και αναρχίας και η παρουσία του Καραϊσκάκη ήταν εκ των ων ουκ άνευ για τη διαρματολική ισορροπία της περιοχής και την οθωμανική κυριαρχία.

Ο πόλεμος του Καραϊσκάκη με τους Τουρκαλβανούς πάνω στα Άγραφα και η απομάκρυνσή τους τον έκαναν αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο του τόπου. Οι Τούρκοι πασάδες της Λάρισας¹⁹ έκαναν την ανάγκη και την αδυναμία τους φιλότιμο και συμφώνησαν «Τούρκος από το ποτάμι Σαλαμβριάς και εδώθε εις Ασπροπόταμον και Άγραφα να μη διαβαίνει, τα δε χαράτζια και λοιπά δικαιώματα βασιλικά να τα συνάζωμεν ημείς και να τα στέλνωμεν».²⁰

Είναι πράγματι γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης αναγνωρίστηκε Αρματολός Αγράφων από τον τουρκικό παράγοντα μέσα από τη σύναψη των καπακιών.

Οι παλιοί Καπεταναίοι όμως καθώς «εκ διαδοχής ελάμβανον τα Καπιτανάτα, δεν επιθυμούσαν να ιδούν νέον άλλον <Αρματολόν μέσα> εις την σειράν των· και μάλιστα αντενεργούσαν, έως να τον ρίψουν, όπως εδύναντο».²¹ Έτσι κανένας παλιός Αρματολός δεν ονόμαζε τον Καραϊσκάκη Καπετάνιο ούτε ο ίδιος επιθυμούσε ακόμα να ονομάζεται Καπετάνιος για «να μη φανή ότι αναφανδόν αρπάζει το δικαίωμα της Καπιτανίας των Μπουκοβαλαίων εις τα Άγραφα».²²

Και παρατηρούνταν λοιπόν το εξής καταπληκτικό φαινόμενο: ο Καραϊσκάκης να κυριαρχεί στα Άγραφα ως απόλυτος κύριος, να τα οργανώνει, να συστήνει δημογε-

ροντία και «τράπεζαν οικονομικήν των εσόδων και εξόδων»,²³ να διορίζει «επίτροπον εις την ληψοδοσίαν» αλλά η Καπετανία να ανήκει κληρονομικώ δικαίωματι στους Μπουκουβαλαίους. Γι' αυτό λοιπόν η μέριμνα του Καραϊσκάκη σε πρώτη φάση δεν ήταν τόσο η διατήρηση του αρματολικιού των Αγράφων στο μέλλον, όσο η αναγνώρισή του τουλάχιστον από τα «παλιά Καπιτανάτα» ως ανθρώπου, «όστις θέλει επιτροπεύει και προστατεύει την επαρχίαν αντί του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, ανοήτου και Κώστα και Χριστάκη αδελφών, [...] ανθρώπων αναξίων», μια που ο Μαυροκορδάτος επίσημα αμφισβητούσε το ρόλο και την παρουσία του Καραϊσκάκη στη συγκεκριμένη περιοχή.

Όλο το παιχνίδι λοιπόν ανάμεσα στον Μαυροκορδάτο και τον Καραϊσκάκη σ' αυτή τη φάση της αναμέτρησης, για το ποιος τελικά θα κυριαρχήσει στα Άγραφα, παίχτηκε στο όνομα των αρματολικών δικαιωμάτων των Μπουκουβαλαίων. Με επιμονή ο Μαυροκορδάτος προωθεί την εναλλακτική λύση Γιαννάκη Μπουκουβάλα αντί του «αποβληθέντος» από τα Άγραφα Γιαννάκη Ράγκου, ενώ ο Καραϊσκάκης θα επενδύσει συνειδητά στην επιτροπική και συγγενική σχέση με τους αδελφούς Κώστα και Χριστάκη Μπουκουβάλα.

Τελικά η σχεδιαζόμενη από τον Μαυροκορδάτο εκστρατεία στα Άγραφα με επικεφαλής τον Γιαννάκη Μπουκουβάλα για τον εκτοπισμό του Καραϊσκάκη και τον διοικητικό έλεγχο της περιοχής δεν έγινε λόγω έλλειψης επαρκών πόρων για την κάλυψη των ουσιωδών αναγκών της εκστρατείας. Μεσολάβησε εν τω μεταξύ και η πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου από τους Τούρκους τον Οκτώβριο του 1822 και τα πράγματα στα Άγραφα πήραν διαφορετική τροπή.

Η παρουσία όμως των ανειρών του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, Κώστα και Χρίστο, στα Άγραφα κοντά στον Καραϊσκάκη με πρόσκληση του τελευταίου αποτελεί σίγουρα μια ισόκυρη και ισοβαρή κίνηση του Καπετάνιου των Αγράφων με την αντίστοιχη επιλογή του Μαυροκορδάτου (Γιαννάκης Μπουκουβάλας) στην προσπάθειά του να ακυρώσει το πολιτικό πλεονέκτημα του αντιπάλου του και να διεκδικήσει επί ίσοις όροις το δικαίωμα παραμονής του στην περιοχή.

Η μεγάλη νίκη του Καραϊσκάκη στο Σοβολάκο (15 Ιανουαρίου 1823) εναντίον των Τουρκαλβανών, άλλαξε άρδην το πολιτικο-στρατιωτικό σκηνικό στην περιοχή των Αγράφων. Ο Καραϊσκάκης που μέχρι τότε θεωρούνταν παρείσακτος του αρματολικού συστήματος και σφετεριστής της «κληρονομοκαπετανίας» των Αγράφων έχαιρε πλέον της υπολήψεως των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας και προξενούσε φόβο και ταραχή στους Τούρκους. Εκμεταλλευθείς δε τη συγκυρία, έτσι όπως ήταν άνθρωπος «των περιστάσεων», ζήτησε ως ενίσχυση πολεμοφόδια από τη Διοίκηση.²⁴

Η προσέγγιση του Καραϊσκάκη με τη Διοίκηση της Δυτικής Ελλάδας και ειδικότερα με τον Μαυροκορδάτο φαίνεται, από τα στοιχεία που υπάρχουν, ότι είχε αρχίσει νωρίτερα από τη μάχη στο Σοβολάκο και την εκτίναξη της φήμης του Καπετάνιου. Ήδη με επιστολή του ο Μαυροκορδάτος τον Οκτώβριο του 1822, ζητούσε από τον Καραϊσκάκη, λίγο πριν την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου από τον Ομέρ Βρυώνη, να καταφθάσει και ο ίδιος στο Μεσολόγγι και να μην αρκεσθεί στους εκατό ενόπλους που έστειλε για την ενίσχυση της πόλης. Και αυτή η αλλαγή στάσης του Μαυροκορδάτου δε φαίνεται να είναι άσχετη με το μεγάλο κίνδυνο που απειλούσε το Μεσολόγγι και τον ίδιο.

Το γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης συμμετείχε στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου, έστω και με το στρατιωτικό σώμα, που απέστειλε από τα Άγραφα, φάνηκε προσωρινά να εξομαλύνει τις σχέσεις του με τον Μαυροκορδάτο και να τον εντάσσει στη χορεία των «πατριωτών» οπλαρχηγών αδυνατίζοντας έτσι την αλγεινή εντύπωση που προκάλεσαν τα καπάκια με τους Τούρκους.

Η φήμη του Καραϊσκάκη, το αδιαμφισβήτητο κύρος και η κοινή πλέον αποδοχή του ίσως ανάγκασαν τον Μαυροκορδάτο να τον ορίσει επισήμως «να αρχηγεύη εις τα Άγραφα, να προσέχη και να κάμη το χρέος του».²⁵ Αυτή ήταν η κορυφαία στιγμή του αγώνα του Καραϊσκάκη για την κατοχύρωση του αρματολικιού των Αγράφων· η στιγμή της επίσημης αναγνώρισής του από την Ελληνική Διοίκηση ως αρχηγού της επαρχίας Αγράφων και πλέον « ολίγον τον έμελε αν είχεν μπουργιουντί δια τα Άγραφα»²⁶ από τον Τούρκο Χουρσίτ πασά.

Σκεπτικισμό πάντως προκαλεί το φαινόμενο της επαναδραστηριοποίησης των αντιπάλων του Καραϊσκάκη (Ράγκου, Μαυροκορδάτου, Μπουκουβαλαίων) ύστερα από ένα διάστημα έξι περίπου μηνών (Οκτώβριος 1822 - Μάρτιος 1823) αρμονικής συνύπαρξης των διεστώτων μερών. Σκεπτικισμό διότι δεν είναι εμφανής μέχρι τότε κάποια εχθρική ενέργεια είτε από τον Καραϊσκάκη είτε από την πλευρά των αντιπάλων του, ώστε να δυναμιτίσει τις καλές σχέσεις τους. Εικάζουμε ότι οι προσεγγίσεις Ράγκου και Μαυροκορδάτου με τον Καραϊσκάκη δεν ήσαν ειλικρινείς εξ αρχής αλλά έγιναν κάτω από το κράτος αμοιβαίων αναγκών, που οι δεδομένες περιστάσεις τις επέβαλαν. Με άλλα λόγια ούτε ο Μαυροκορδάτος ούτε ο Ράγκος εγκατέλειψαν για μια στιγμή τον πολιτικό τους στόχο, που ήταν να απομακρυνθεί με κάθε τρόπο ο Καραϊσκάκης από τα Άγραφα και να περιέλθει η περιοχή στην απόλυτη δικαιοδοσία τους.

Η παραπάνω των πραγμάτων οπτική επαληθεύεται, αν παρατηρήσουμε σωστά το «καταχθόνιο»,²⁷ όπως το χαρακτηρίζει ο Γιάννης Βλαχογιάννης, σχέδιο, που εξύφαναν οι αντίπαλοι του Καραϊσκάκη τον Απρίλιο του 1823 χωρίς προφανή λόγο και αιτία.

Οι αντίπαλοι του Καραϊσκάκη, Ράγκος, Μαυροκορδάτος και λοιποί, γράφει ο Κασομούλης, «οίτινες αντενεργούσαν εις τον Καραϊσκάκην, συνήργησαν ώστε αυτοί [οι Σουλιώτες] να βγουν εις τα Άγραφα, γνωρίζοντας ότι η φήμη <της αφίξεως> του Τζαβέλα έπρεπεν να σύρη την οργήν των Τουρκών, <ώστε> να χαλάσουν τας συνθήκας με τον Καραϊσκάκην, και τα Άγραφα να μείνουν έρμαιον του ενός και του άλλου· παρά να αρχηγεύη ο μούλος».²⁸

Τέτοιο λοιπόν είναι το σχέδιο των αντιπάλων του Καραϊσκάκη, που χάρην των προσωπικών τους επιθυμιών δε διστάζουν να καταστρέψουν μια ολόκληρη περιοχή αρκεί να μην «αρχηγεύη ο μούλος» Καραϊσκάκης.

Η εκστρατεία των Σουλιωτών στα Άγραφα με τον τρόπο οργάνωσής της και με τη στοχοθετική της αναφορά επανέφερε ουσιαστικά στο προσκήνιο το βασικό πρόβλημα της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα. Την φατριαστικής επίνευσης φιλοδοξία κάποιων οπλαρχηγών και πολιτικών, οι οποίοι στη βάση του επαναστατικού γεγονότος ή πίσω από αυτό προωθούν τα εξουσιαστικά τους απωθημένα και τη φίλαρχη ματαιοδοξία τους προτάσσοντας πολλές φορές το ενικό τους συμφέρον σε βάρος του κοινωνικού και του εθνικού.

Παρά τις προσπάθειες του Καραϊσκάκη να κρατήσει του Τούρκους μακριά από τα

Άγραφα, αυτό δεν κατέστη δυνατό. Ο Σιλιχτάρ Μπόδα από τα Τρίκαλα με ευάριθμο στρατό Τουρκαλβανών εισέβαλε στον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα, λεηλάτησε, έκαψε και αιχμαλώτισε οκτακόσιες περίπου οικογένειες. Το σχέδιο των αντιπάλων του Καραϊσκάκη πέτυχε.

Αν και νικητής των ενωμένων ελληνικών δυνάμεων ο Σιλιχτάρ Μπόδα ζήτησε από τον Καραϊσκάκη ειρήνη και την επάνοδο των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση,²⁹ διότι το πολεμικό μέτωπο στο Τρίκερι απαιτούσε περισσότερες τουρκικές δυνάμεις. Στο συμβούλιο των οπλαρχηγών, όπου μίλησε ο Καραϊσκάκης, ανέπτυξε το σκεπτικό του για την αποδοχή της ειρήνης και τις αδιαπραγμάτευτες ελληνικές θέσεις, οι οποίες συνίσταντο στην υποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων στα παλιά σύνορα και στην επιστροφή όλων των αιχμαλώτων.³⁰ Εκείνο που πραγματικά χρήζει ιδιαίτερης προσοχής είναι ο δεύτερος από τους λόγους για τους οποίους-κατά τον Καραϊσκάκη- έπρεπε να αποδεχθούν την ειρήνη, που πρότείνει ο Σιλιχτάρ Μπόδα, και σχετίζεται με φαινόμενα ραδιουργίας στο χώρο των συντρόφων του.

Η ασθένεια του Καραϊσκάκη μαζί με το «ταραγμένο» εσωτερικό του μέτωπο τον ανάγκασαν να αποτραβηχθεί κατά την εισβολή του Σκόδρα πασά στα Άγραφα (23 Ιουλίου 1823) «στη μεσημβρινή πλευρά των Αγράφων»,³¹ στην οχυρή θέση Παλούκια.

Μετά τη μάχη και νίκη των Ελλήνων στην Καλιακούδα (28 Αυγούστου 1823), ο Καραϊσκάκης εγκαταλείπει τα Άγραφα και κατευθύνεται στην Ιθάκη για να φροντίσει την υγεία του αφήνοντας αντιπρόσωπό του τον Αντώνη Ζαραλή «όστις υπό την υπεράσπισιν του Στορνάρη να κυριαρχή τα Άγραφα».³²

Η αποχώρηση του Καραϊσκάκη από τα Άγραφα τον Αύγουστο του 1823 άλλαξε τα αρματολικά δεδομένα της περιοχής, αφού ο Ράγκος³³ μετά την απομάκρυνση του Σκόδρα από το Μεσολόγγι (19 Νοεμβρίου 1823) ανέβηκε μυστικά στα Άγραφα με στρατιωτικό σώμα και συνεννοηθείς με το Σούλτσα Κόρτσα και το Σταμούλη Γάτσο πολιόρκησαν τους Καραϊσκαίους στο χωριό Αγία Τριάδα προβάλλοντας την απαίτηση να εγκαταλείψουν τα Άγραφα. Η μεγάλη πίεση των ελληνοτουρκικών συμμαχικών δυνάμεων (Ράγκου, Γάτσου και Σούλτσα Κόρτσα) ανάγκασε τους Καραϊσκαίους να αποτραβηχθούν στα Πολιτοχώρια, αφού πρώτα πήραν μαζί τους ως αιχμαλώτους κάποιους «ραγκικούς» πρόκριτους για την ασφάλειά τους.³⁴ Έτσι τα Άγραφα πέρασαν πλέον στα χέρια του Ράγκου και του Γάτσου.

Η συμμετοχή του τουρκικού παράγοντα τώρα με την πλευρά του Γιαννάκη Ράγκου δεν αλλάζει μόνο τα αρματολικά δεδομένα στην περιοχή των Αγράφων αλλά συντηρεί, όπως θα δούμε, μια αρματολική διένεξη μεσούσης της Επανάστασης προς όφελος της κατακτητικής εξουσίας.

Με την κατάληψη των Αγράφων από τον Ράγκο και τον Σταμούλη Γάτσο τον Νοέμβριο του 1823 κλείνει ουσιαστικά η πρώτη φάση της αρματολικής σύγκρουσης Γιαννάκη Ράγκου- Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων. Η δεύτερη θα ανοίξει με την επιστροφή του Καραϊσκάκη στο Μεσολόγγι και την επαναδιεκδίκηση των Αγράφων, πρώτα με πολιτικές ενέργειες και ύστερα με πολεμικές.

Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Καραϊσκάκη - Ράγκου

Με τη δίκη του Καραϊσκάκη (3 Απριλίου 1824) για «προδοσία» και την υποχρεωτική απομάκρυνσή του από το Μεσολόγγι και το Ανατολικό άρχισε ουσιαστικά η δεύτερη φάση της αρματολικής σύγκρουσης Γεωργίου Καραϊσκάκη - Γιαννάκη Ράγκου για το αρματολίκι των Αγράφων. Σ' αυτή τη δεύτερη φάση οι δυο αντίπαλες φατρίες³⁵ λειτουργούν υποστηρικτικά προς τα μέλη τους- διεκδικητές του αρματολικιού.

Στην προσπάθειά του ο Γιαννάκης Ράγκος να διασφαλίσει τα Άγραφα και να εκδιώξει τον αντίπαλό του Καραϊσκάκη προσεγγίζει την 11 Απριλίου 1824 στη Βιτζίστα το δερβέναγα των Τρικάλων Σούλτσα Κόρτσα και του προτείνει να καταδιώξουν μαζί τον Καραϊσκάκη.³⁶ Και παρατηρούσες τότε, γράφει ο Δ. Αινιάν, ο Καραϊσκάκης να μπαίνει στη επαρχία των Αγράφων «καταδιωκόμενος και από Τούρκους και από Έλληνες».³⁷

Τον οθωμανικό παράγοντα στην αρματολική σύγκρουση για το αρματολίκι των Αγράφων προσπάθησε να προσεταιρισθεί για δεύτερη φορά και ο Καραϊσκάκης αλλά απέτυχε..

Η ήττα του άρρωστου³⁸ Καραϊσκάκη στο χωριό Βράχα από τις ενωμένες ελληνο-τουρκικές δυνάμεις και ο θάνατος του αγαπημένου του παλικαριού Αντώνη Ζαραλή τον ανάγκασαν να υποχωρήσει στα Πολιτοχώρια και από εκεί στο Καρπενήσι στο στρατόπεδο του Σκαλτοδήμου.

Δεν πιστεύει πλέον ο Καραϊσκάκης ότι μπορεί με τα όπλα να πάρει τα Άγραφα. Το δοκίμασε και απέτυχε. Γι' αυτό τώρα στρέφεται προς την Πελοπόννησο και ζητά εκεί στηρίγματα. Ζητά στηρίγμα από τον ισχυρότερο άνδρα της Κεντρικής Διοίκησης, το Γεώργιο Κουντουριώτη.

Και στο Ναύπλιο ο Καραϊσκάκης ζητά με επιμονή να αναλάβει επισήμως την αρχηγία των όπλων της επαρχίας Αγράφων.³⁹ Αντίθετα η φατρία του Μαυροκορδάτου με τους ανθρώπους της στο Ναύπλιο κάνει ό,τι είναι δυνατό για να απορριφθεί κάθε αίτημα του Καραϊσκάκη που σχετίζεται με την περιοχή των Αγράφων.⁴⁰ Η Διοίκηση για να αποφύγει το «σκάνδαλο» των Αγράφων και την πίεση του Καραϊσκάκη του επέτρεψε να εκστρατεύσει με σώμα τριακοσίων μισθωτών στρατιωτών στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα, αφού εξέδωσε και τις απαραίτητες διαταγές.⁴¹

Ο διορισμός του Καραϊσκάκη στην Ανατολική Στερεά σήμανε συναγερμό στο αντίπαλο μαυροκορδατικό στρατόπεδο. Ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος στέλνει αλλεπάλληλες επιστολές στο Γεώργιο Κουντουριώτη και εκφράζει την αντίθεσή του για την απόφαση.

Ο χώρος του στρατοπέδου των Σαλώνων, εκείνη την εποχή, έγινε το στρατηγείο των αντιμαυροκορδατικών οπλαρχηγών με αρχηγό τον Καραϊσκάκη.

Το θέμα που μορφοποιεί τη σύγκρουση των δυο αντιμαχόμενων φατριών και δημιουργεί μείζον θέμα στους στρατηγικούς και επιχειρησιακούς σχεδιασμούς της Διοίκησης είναι το αρματολίκι των Αγράφων και οι αμετάπτωτες φιλοδοξίες Ράγκου και Καραϊσκάκη για την κατάκτησή του. Αναμφίβολα η λύση του προβλήματος δε βρίσκεται τώρα πια στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδας και του Μαυροκορδάτου αλλά στην Κεντρική Διοίκηση, όπου μετατοπίζεται και το κέντρο του ενδιαφέροντος.

Είναι φανερό μέσα από την επιστολογραφία εκείνης της εποχής πως το πολιτικό παιχνίδι, που παίζεται με κέντρο το Ναύπλιο και ρυθμιστή των πραγμάτων τον Κουντουριώτη, αφορά πρώτιστα από τη μια το διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγαραφα και την αξιοποίησή του από τη Διοίκηση και από την άλλη την αξιοπιστία του Μαυροκορδάτου και την πρωταρχία του στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας.

Παρά τις οργανωμένες προσπάθειες της μαυροκορδατικής φατριάς να αποτρέψει το διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγαραφα η Κεντρική Διοίκηση τελικά αποφάσισε το διορισμό⁴² του.

Πάντως η Κεντρική Διοίκηση θέλοντας από τη μια μεριά να ευχαριστήσει τον Καραϊσκάκη χωρίς όμως από την άλλη να δυσαρεστήσει τον Ράγκο και τον Μαυροκορδάτο ακολουθώντας σολομώντεια λύση χώρισε την επαρχία Αγράφων στα δυο και έδωσε τη μισή στον Καραϊσκάκη και την άλλη μισή στον Ράγκο.⁴³

Ο Καραϊσκάκης παίρνοντας την απόφαση διορισμού στα χέρια του και θέλοντας τον απόλυτο έλεγχο των Αγράφων διαμαρτύρεται προς τον Κουντουριώτη λέγοντας ότι η μη παραχώρηση σ' αυτόν της Τατάρνας(κόλι) θα καταστήσει δύσκολη την απελευθέρωση των πέντε τμημάτων των Αγράφων από τους εχθρούς.

Η έκρηξη του δεύτερου εμφυλίου πολέμου στην Πελοπόννησο οδήγησε τα Ρουμελιώτικα στρατεύματα (22 Νοεμβρίου 1824) και τον Καραϊσκάκη (αρχές Δεκεμβρίου 1824) στο θέατρο του αδελφοκτόνου πολέμου. Αυτό το γεγονός καθώς επίσης και η μετέπειτα (Ιούλιος 1825) ενεργός συμμετοχή του Καραϊσκάκη στην εξωτερική επικουρία τού για δεύτερα φορά πολιορκούμενου Μεσολογγίου έκαναν το αρματολίκι των Αγράφων να φαντάζει μικρό στόχο για τον πάντα φιλόδοξο Γεώργιο Καραϊσκάκη. Η αλλαγή της διάθεσής του και η νέα εθνική του στοχοθεσία είναι εμφανής τόσο στη μεγάλη πολεμική του πορεία στη Στερεά, όσο και στην επιστολογραφία του με τους μέχρι χθες αντίπαλους και αντίπαλους του αρματολικιού των Αγράφων. Σε μια του μάλιστα επιστολή από το Δίστομο προς τον άλλοτε εχθρό του, Γιαννάκη Ράγκο, συμπεκνώνει τη βαθιά προσήλωσή του στην εθνική απελευθέρωση και τη λήθη των προσωπικών διαφορών:⁴⁴

«Αδελφέ καπετάν Γιαννάκη, τώρα παρά άλωτε να αποδίξης τα πατριωτικά σου φρονήματα, και εκείνα οπού μέχρι τούδε εβάσταξες, και αφού επιστρέψωμεν συνθεώ από αθήνες τότε βλέπουν μερικοί αν υπάρχει έθνος ή αν δεν υπάρχει. Εν τοσούτω δε σας ασπάζομαι αδελφικώς και μένω».⁴⁵

Σε αντίθεση με τον υψιπετή και εθνεγέρτη Καραϊσκάκη ο Γιαννάκης Ράγκος παραμένει διαρκώς στα χαμηλά προτάσσοντας σε όλη την επαναστατική περίοδο τα προσωπικά του συμφέροντα έναντι των εθνικών. Το μόνο δηλαδή που τον ενδιέφερε ήταν το χρήμα και η αξιοποίηση των νέων κέντρων εξουσίας προκειμένου να προωθήσει τα συμφέροντά του.

Έτσι την 18η Σεπτεμβρίου του 1825 η προσωρινή Επιτροπή της Δυτικής Ελλάδας κατηγορεί ανοιχτά τον Ράγκο και τον Τσόγκα ότι ενώ είχαν ορκισθεί ένωση με τον Καραϊσκάκη, καθώς ο ίδιος τους έστειλε γράμμα ενωτικό, αυτοί αποτραβήχθηκαν από την ενεργό δράση και βρίσκονται στο Ξηρόμερο σε μια περίοδο που όχι μόνο το Μεσολόγγι αλλά και όλη η Ρούμελη κινδυνεύει από τον Κιουταχή.⁴⁶

Η κοντόφθαλμη προσωποπαγής πολιτική του Ράγκου δεν φαίνεται να αλλάζει ούτε με την έλευση του Τσώρτς στην Ελλάδα. Μέσα από την αλληλογραφία τους γίνεται

φανερό πως ο Ράγκος αντιμετωπίζει τον Άγγλο αρχιστράτηγο σαν ένα νέο Μαυροκορδάτο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. το ψήφισμα της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος την 20ή Μαρτίου 1822, *Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1963-86, τχ. 1, αρ. 102 (Γ.Α.Κ, Κ. 10δ, αρ. 48) 146-147. Το έγγραφο της αυτής Γερουσίας την 20ή Μαρτίου 1822, που απευθύνει στον χιλιάρχο Γιαννάκη Ράγκο με τις οδηγίες της, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, (1821-1832)*, Αθήνα 1971, εκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής, τ. 1ος, 465-466. Επίσης βλ. το έγγραφο, που στέλνει η Γερουσία στις 22 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι στον Μαυροκορδάτο, για να τον ενημερώσει και για την εκστρατεία των Αγράφων, *Αυτόθι*, τ. 1ος, 475-476.
2. Με την εμφάνιση του Μαυροκορδάτου στη Δυτική Ελλάδα διαμορφώνονται δύο μεγάλα αντίπαλα αρματολικά δίκτυα, που αγωνίζονται για οικονομική και πολιτική εξουσία μέσα από την κατοχή επαρχιών (αρματολικιών). Στο πρώτο αρματολικό δίκτυο, το οποίο είναι ενταγμένο στη φατρία Μαυροκορδάτου και βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση, εντάσσονται κυρίως οι Αρματολοί: Αλεξάκης Βλαχόπουλος, Γεώργιος Τσόγκας, Γιαννάκης Ράγκος, Μάρκος Μπότσαρης. Στο δεύτερο αρματολικό δίκτυο εντάσσονται οι: Γεωργάκης Βαρνακιώτης, Ανδρέας Ίσκος, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Θωδωράκης Γρίβας, Γιαννάκης Στάικος, Κίτσος Τζαβέλας. Υπάρχει ακόμα μία ομάδα αρματολών που είναι μεν φίλα προσκείμενη στο Μαυροκορδάτο, διατηρεί όμως μια σχετική αυτονομία ως προς τις ενέργειές της, όταν το συμφέρον της το επιτάσσει: Νικολός Στορνάρης, Μήτσος Κοντογιάννης, Γιαννάκης Γιολδάσης, Ανδρίτσος Σαφάκας, Δήμος Σκαλτσάς, Δημήτρης Μακρής.
3. Βλ. έγγραφο της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος προς το Μαυροκορδάτο στις 22 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό.π.*, τ. 1ος, 475-476.
4. Ο Γ. Βλαχογιάννης σε σχόλιό του στα *Ενθυμήματα* του Κασομούλη μας δίνει την πληροφορία, που αλιεύσε από επιστολή του Νικολού Στορνάρη δια χειρός Κασομούλη προς το Γεώργιο Πραϊδή την 21η Μαΐου 1822 από τον Ασπροπόταμο, ότι ο Καραϊσκάκης στην πορεία του προς τα Άγραφα «σύστησε ένα σώμα πλιατζικατζήδων από Αρτινούς του Γώγου Μπακόλα έως 600 [...] προσφέροντας λουφέδες και καπετανλίκια σ' όσους τον ακολουθήσουν». *Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, Δημιουργία*, τ. Α', Αθήνα 1998, 254-255, σημ. 4.
5. Πρβλ: «Κυριεύσας [ο Ράγκος] έπειτα τα Άγραφα ως αρματολίκι, εφθονήθη από τον Ανδρέαν Ίσκου, όστις έστειλε τον Καραϊσκάκη και έξωσε με τον καιρόν ο Καραϊσκάκης τον Ράγκον από τα Άγραφα». *Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1971, στη λέξη *Ιωάννης Ράγκος*, 67.
6. Ο Ράγκος στην Αναφορά του στην Υπέρτατη Διοίκηση ισχυρίζεται μετ' επιτάσεως ότι εγκατέλειψε τα Άγραφα κατόπιν διαταγής του Μαυροκορδάτου: «εις αυτό το αναμεταξύ μου έρχεται μία διαταγή από τον εκλ. κύριον Μαυροκορδάτον προσκαλώντας με εις αντάμωσίν του. Εγώ, δια το μέγαλον σέβας οπού είχα και έχω προς την Διοίκησιν και απαραδειγμάτιστόν μου ευπείθειαν, αμέσως εκίνησα και επήγα. [...] Και πάντοτε ηκολούθησα κατά τας διαταγάς του φέροντος το πρόσωπον της Διοικήσεως κυρίου Μ[αυροκορδάτου]». *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό.π.*, τ. 11ος, 44.
7. Βλ. αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11η Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό.π.*, τ. 11ος, 43.

8. Αυτόθι. Επίσης, βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 255, σημ. 4.
9. Βλ. αγόρευση Π. Ράγκου, Βουλευτή Βάλτου στη Συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων την 6η Μαρτίου 1846, Ι.Π. Ράγκου, *ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821*, Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 17-18.
10. Πρβλ.: «Ο Ράγκος είχε εν μέγα μέρος κόμματος εις τα Άγραφα ειδικόν του». Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 290.
11. Βλ. αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπέρτατη Διοίκηση την 11η Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 11ος, 43.
12. Βλ. επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς τη Γερουσία τη 17η Μαΐου 1822 από τα Τρία Σύνορα, *Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου*, τχ. 1, αρ. 146 (Α. Μ. 77), 223.
13. Βλ. καταγγελία αυθαιρεσιών Γεωργίου Καραϊσκάκη από κατοίκους των Αγράφων προς την Υπέρτατη Διοίκηση την 24η Δεκεμβρίου 1823, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 11ος, 122-123.
14. Πρβλ. «Σας ειδοποιώ λοιπόν με βίαν, διά να καταφθάσετε το ιμντάτι (βοήθεια) να μη χαθή τόσος ντουινιάς, ότι εγώ με διακόσους νομάτους δεν έχω τι να κάμω». Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς τη Γερουσία τη 17η Μαΐου 1822 από τα Τρία Σύνορα, *Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου*, τχ. 1, αρ. 146 (Α. Μ. 77), 223.
15. Η μετακίνηση του Σταμούλη Γάτσου ήταν προσωρινή. Το 1824 τον βλέπουμε να περνά πάλι στο στρατόπεδο του Ράγκου και με το Σούλτσα Κόρτσα, δερβέναγα των Τρικάλων, να κυνηγούν στα Άγραφα τον Καραϊσκάκη. Για το θέμα βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 348-349.
16. Πρβλ. «τον έγγραφα [το Ράγκο] πολλάκις να σηκώση απ' εκεί [από τα Άγραφα] τους ανθρώπους του». Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το χιλιάρχο Ράγκο (άνευ τοποχρονολογίας), *Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου*, τχ. 2, αρ. 1068 [1097], 210.
17. Αυτόθι.
18. Δε γνωρίζουμε επακριβώς πότε εγκατέλειψε τα Άγραφα ο Ράγκος. Πάντως τον Ιούνιο του 1822 τον συναντάμε στο Πέτα να «συνοδεύει» τον Μαυροκορδάτο. Επίσης τον Αύγουστο του 1822 αλληλογραφεί με Μαυροκορδάτο και Βαρνακιώτη, ενώ υπογράφει και την κοινή απόφαση χιλιάρχων και προεστών να ελευθερώσουν την πατρίδα. Για το θέμα αυτό βλ. Εφημ. *Ήλιος*, 28 Νοεμβρίου 1858, Αθήναι, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ', φ. 15, αρ. 277, Γ.Α.Κ. Ιω. Π. Ράγκος, *ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821*, Αλ. Παπαγεωργίου, Αθήναι 1891, 79, 88. Ν. Φυσεντζίδου, *Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών*, 1893, 155-156.
19. Δημήτριος Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Πρωτοψάλτης, Τσουκαλά, Αθήνα 1956, 168.
20. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 256.
21. Αυτόθι, τ. Α', 268.
22. Αυτόθι.
23. Αυτόθι.
24. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 274.
25. Αυτόθι.
26. Αυτόθι.
27. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', 292 σημ. 3.
28. Αυτόθι, τ. Α', 292.
29. Βλ. επιστολή Καραϊσκάκη προς Βαρνακιώτη τη 17η Ιουνίου 1823 από τα Άγραφα, Ν. Φυσεντζίδου, ό.π., 206-207.

30. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 305.
31. *Αυτόθι*, 330, σημ. 4.
32. *Αυτόθι*, 346.
33. Ο Ράγκος δεν πολέμησε τον Σκόδρα και δε συμμετείχε στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου. Αποτραβηγμένος στο Βάλτο περίμενε την ώρα που θα ανέβαινε στα Άγραφα, για να τα διεκδικήσει από τους Καραϊσκαίους. Για τη στάση του αυτή το Βουλευτικό Σώμα τον κατακρίνει και τον ονομάζει «λιποτάκτη του χώρου». Για το θέμα βλ. έγγραφο του Βουλευτικού Σώματος προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 21η Δεκεμβρίου 1823 από το Κρανίδι, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 6ος, αρ. 561, 3-4.
34. Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 348-350, 354.
35. Πρβλ.: «Εφάνησαν δύο <πολιτικά> κόμματα πλέον <εις την Δυτ. Ελλάδα>, υπέρ του Κου Μαυροκορδάτου και κατά». Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 394.
36. Βλ. επιστολή Γ. Τσόγκα προς τον Ιω. Ράγκο στα Άγραφα την 11η Απριλίου 1824 από Μεσολόγγι, *Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, αρ. 85247 (IEEE), 62-63 σημ. 1.
37. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., 173. Επίσης ο Κ. Παπαρρηγόπουλος γράφει για το γεγονός αυτό: «Ὡστε παράδοξον ενταύθα συνέβη φαινόμενον· ὅτι Ὀθωμανοὶ ἀνεδεικνύοντο ἐκτελεσταὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως καὶ ἀπὸ κοινού μετὰ Ἑλλήνων ὀπληρχηγῶν κατεδίωκον τὸν ὑπ' αὐτῆς ἀποκηρυχθέντα ἄνθρωπον». Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, Κυρομάνου*, Θεσσαλονίκη, 1990, 46.
38. Πρβλ. «Ο Καραϊσκάκης συρόμενος <έως τότε> εις τους ὠμούς, εις ὅλην τὴν οδοιοποιάν, ἀπὸ τὸν πιστὸν στρατὸν του». Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 408.
39. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 48.
40. Ο ἄνθρωπος τῆς Μαυροκορδατικῆς φατρίας που βρισκόταν στο Ναύπλιο κοντὰ στὸν πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ καὶ ἀντενεργούσε κατὰ τοῦ Καραϊσκάκη ἦταν ὁ Γεώργιος Αἰνιάν. Για τὸ θέμα βλ. *Αυτόθι*. Επίσης βλ. επιστολή του Γεωργίου Αινιάνα προς τον Ιω. Ράγκο, *Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό.π., αρ. 51193, (IEEE), 85-86.
41. *Αυτόθι*. Για τὴν πίεση που ἄσκησε ὁ Καραϊσκάκης στὴ Διοίκηση προκειμένου νὰ λάβει διαταγή ἐκστρατείας βλ. επιστολή Καραϊσκάκη πρὸς τὴ Διοίκηση τὴν 6η Ἰουλίου 1824 ἀπὸ τὸ Ἄργος, *Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Β' Ἐκτελεστικόν*, αρ. 2479, Γ.Α.Κ.
42. Βλ. επιστολή Καραϊσκάκη πρὸς Γεώργιο Κουντουριώτη στο Ναύπλιο στίς 22 Ὀκτωβρίου 1824 ἀπὸ Καλάβρυτα, *Αρχεία Α. καὶ Γ. Κουντουριώτου (1821-1832)*, τ. 3ος, 475.
43. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 49.
44. Πρβλ. «Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ἐν Ἑλλάδι δὲν ἦσαν οὔτε ὀρμητικοὶ οὔτε πεισματώδεις, ἡ αἰματοχυσία τῶν ἡτὸν ὀλίγη, τὰ πάθη εὐκατεύναστα καὶ οἱ σήμερον πολέμοι ἐγίνοντο φίλοι αὐριον. Ἐμίσουν κατὰ τὸ γνωμικόν ὡς φιλήσοντες, καὶ ἐφίλουν ὡς μισήσοντες». Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασεως*, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1971, τ. Γ', 110. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ Καραϊσκάκη ὡς πρὸς τὴ στοχοθεσία του καὶ ἡ ἀναμφισβήτητη ἰκανότητά του καταγράφονται καὶ ἀπὸ τὸν ὀχι φίλα προσκείμενο στὸν ὀπληρχηγό, Κασομούλη: «Ἡ δραστηριότητά του, τὸ οὐξύθυμον, τὸ ἀστεῖον του, τὸ προβλεπτικόν του καὶ τὸ παρρησιαστικόν εἰς τὸ νὰ δίδῃ ἀπολογίας εἰς τὰς ἀναφοράς τὸσόν τῶν στρατιωτῶν καθὼς καὶ τῶν ἐπαρχιωτῶν, ἔδειχναν τὸν μέγαν ἄνδρα, ὅστις <μίαν ἡμέραν> ἔπρεπεν νὰ φανῇ, καθὼς ἐφάνη». Νικολάου Κ. Κασομούλη, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, ό.π., τ. Α', 251.
45. Βλ. επιστολή Γεωργίου Καραϊσκάκη πρὸς τοὺς Γεώργιο Τσόγκα καὶ Ιω. Ράγκο τὴ 18η Φεβρουαρίου 1827 ἀπὸ Δίστομο, *Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό.π.,

αρ. 51560 (IEEE), 228-230. Σχολιάζοντας την παραπάνω επιστολή ο Στ. Παπαγεωργίου λέγει ότι «είναι φανερή η διάθεση του Καραϊσκάκη να ξεχάσει την παλιά έχθρα του με τον Ράγκο. Ο Καραϊσκάκης αφήνοντας πέρα κάθε προσωπική αντιδικία, σχεδόν κολακεύει τον εχθρό του και τον ωθεί να πολεμήσει πάνω από προσωπικά οφέλη, για την πατρίδα. Από το 1825 αρχίζει ο Καραϊσκάκης να αφήνει την «τοπικιστική» συνείδηση του κλασσικού αρματωλού και να αποκτά εθνική». *Αυτόθι*, 230, σημ. 4.

46. Βλ. επιστολή της προσωρινής Επιτροπής της Δυτικής Ελλάδας προς τους στρατηγούς Γ. Τσόγκα και Ιω. Ράγκο, (εις Ξηρόμερον), 18 Σεπτεμβρίου 1825, από το Μεσολόγγι, *Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, αρ. 51540 (IEEE), 212-213.

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει διεξοδικά τη σύγκρουση των Γιαννάκη Ράγκου και Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων. Είναι η μεγαλύτερη αρματολική σύγκρουση στην επαναστατημένη περιοχή της Δυτικής Ελλάδας, τόσο για την ένταση και την έκταση που έλαβε η συγκεκριμένη διαμάχη, όσο για το γεγονός ότι ξεφεύγει από το αρχετυπικό σχήμα της σύγκρουσης δύο αρματολών, όπως το έχουμε συναντήσει προεπαναστατικά ή και επαναστατικά.

Όψεις του Γεώργιου Καραϊσκάκη στον ελλαδικό Τύπο κατά τα μέσα του 19ου αιώνα

Παναγιώτης Γιαννόπουλος*

Στο πλαίσιο του Συνεδρίου «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η εποχή του» και στην παρούσα εισήγηση θα εξεταστούν οι όψεις του Γεώργιου Καραϊσκάκη μέσα από τον ελλαδικό Τύπο κατά τα μέσα του 19ου αιώνα. Η επιλογή της ερευνητικής περιόδου έγινε με κριτήριο την ανάπτυξη του ελλαδικού Τύπου σε σύγκριση με τα επαναστατικά χρόνια, αλλά και για να διαπιστωθεί επίσης σε ποιο βαθμό διατηρήθηκε η μνήμη του μεγάλου Έλληνα επαναστάτη, Γεώργιου Καραϊσκάκη, στον Τύπο ορισμένες δεκαετίες αργότερα.

Όπως εύλογα προκύπτει, οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας είναι οι εφημερίδες του ελληνικού Βασιλείου από τη δεκαετία του 1830 έως και τη δεκαετία του 1870, μιας μακράς περιόδου στο μέσο του αιώνα, οι οποίες αντλήθηκαν από την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως για την αντιπροσωπευτικότητα της άποψης του Τύπου της χώρας χρησιμοποιήθηκαν εφημερίδες από όλη την Επικράτεια, από ορισμένες σημαντικές αθηναϊκές μέχρι και επαρχιακές, συμπεριλαμβανομένων και παραμεθόριων περιοχών. Για παράδειγμα, μελετήθηκαν ορισμένα έτη του *Φάρου της Όθρυος* από τη Λαμία, του *Αμερόληπτου* της Κέρκυρας (μετά το 1864), του *Αιόλου* της Ερμούπολης, της πατρινής *Αίγλης*, αλλά και του σατιρικού *Ασμοδαίου* του Εμμανουήλ Ροΐδη. Ωστόσο, αποτελέσματα έδωσαν κυρίως οι αθηναϊκές και πειραιώτικες εφημερίδες, ενώ αξίζει να τονιστεί πως ερευνήθηκαν και τα φύλλα της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Καρδίτσα* από τον Σεπτέμβριο του 1882 έως τον Ιούνιο του 1885, δηλαδή αμέσως μετά την απελευθέρωση της περιοχής, τα οποία ωστόσο δε διασώθηκαν πλήρη από άποψη συνεχούς ροής. Η εφημερίδα αυτή, με εκδότη τον Γ. Π. Μαρινόπουλο, είχε τοπικές, εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις, χωρίς ωστόσο να βρεθεί κάποια είδηση ή κατ'αρχώρηση σχετική με την Επανάσταση του 1821 ή ακόμη πιο συγκεκριμένα για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη.

Ως εκ τούτου, από τα μικροφίλμ των εντύπων που απέδωσαν ερευνητικούς καρπούς, θα παρουσιαστούν ορισμένες βασικές πληροφορίες, καθώς στοιχεία όπως ο ρυθμός κυκλοφορίας τους, ο λογότυπός τους, η πολιτική τους κατεύθυνση και τα ιδανικά που πρόσβευαν είναι σημαντικά για την ερμηνεία και την κατανόηση του αποδελτιωμένου υλικού που θα αναλυθεί.

* Ιστορικός, ΜΑ Βαλκανικής Ιστορίας και Τουρκολογίας Α.Π.Θ.

Περνώντας στις εφημερίδες αυτές, πρώτη σε αλφαβητική σειρά είναι η *Αθηνά*. Πριν καταλήξει να έχει ως τόπο έκδοσης την Αθήνα, ξεκίνησε την κυκλοφορία της από τα Μέγαρα για λίγους μήνες το 1832 ως επίσημο όργανο ενός κινήματος εναντίον της προσωρινής κυβέρνησης του Αυγουστίνου Καποδίστρια. Στη συνέχεια, από το 1832 ως το 1835, εκδιδόταν στο Ναύπλιο με κύριο χαρακτηριστικό της τον έντονο αγώνα ενάντια στην Αντιβασιλεία, γεγονός που είχε ως συνέπεια και τη διακοπή της κυκλοφορίας της για λίγους μήνες. Κατόπιν, μεταφέρθηκε στην Αθήνα το 1835 και το 1864 διέκοψε την κυκλοφορία της έπειτα από τον θάνατο του εκδότη Εμμανουήλ Αντωνιάδη το 1863, μιας και αγωνίστηκε κυρίως για την απόδοση συντάγματος. Η *Αθηνά* υποστήριζε το αγγλικό κόμμα, ήταν εναντίον του Όθωνα και η θεματολογία της είχε πολλά κοινά με τον *Αιών*, όπως η κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας, η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η προσπάθεια ένταξης της χώρας στη δυτική πολιτισμική επιρροή. Χαρακτηριστική είναι και η προσπάθειά της για την απεξάρτηση της κοινωνίας από την επιρροή του κλήρου. Οι εκδότες των δύο εφημερίδων βέβαια είχαν έντονο ανταγωνισμό, γιατί ο *Αιών* ήταν εφημερίδα ρωσόφιλη.¹

Η εφημερίδα *Αιών* είναι από τις πληρέστερες σε έτη έκδοσης για την περίοδο που εξετάζουμε και συγκεκριμένα κυκλοφόρησε από το 1857 ως το 1862 και από το 1866 ως το 1876. Γενικότερα απασχόλησε τον έντυπο βίο της χώρας για πέντε δεκαετίες. Κυκλοφόρησε πρώτη φορά το 1838 από τον Ιωάννη Φιλήμωνα, ήταν τετρασέλιδη με τρεις στήλες ανά σελίδα, εκδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα και, όπως προαναφέρθηκε, είχε φιλορωσικό προσανατολισμό. Από το 1857, όταν και επανακυκλοφόρησε, εκδότης της εφημερίδας ήταν ο Τιμολέων Φιλήμων. Ο *Αιών* αντιπολιτευόταν την Βαυαροκρατία, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην έξωση του βασιλιά Όθωνα το 1862, υπερασπιζόταν τον κοινοβουλευτισμό, ενώ άσκησε αντιπολίτευση και στον Γεώργιο Α'. Η θεματολογία της αναφέρθηκε παραπάνω, αν και το περιεχόμενο της περιστρεφόταν γύρω από τη Μεγάλη Ιδέα σύμφωνα και με τις απαιτήσεις της εποχής. Επιπλέον, είχε σκληρή αντιπολιτευτική γραμμή, ενώ το 1874 καυτηρίασε τις αντισυνταγματικές πράξεις του πρωθυπουργού Δημητρίου Βούλγαρη, και τασσόταν και τότε αλλά και γενικότερα υπέρ της δημοκρατίας.²

Η εφημερίδα *Αλήθεια* είχε μικρό δίστηλο σχήμα και εκδιδόταν πέντε φορές τη βδομάδα, ενώ ξεκίνησε την κυκλοφορία της το 1865. Πολιτικά είχε ικανοποιηθεί με την πτώση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και στήριζε με φανατικό τρόπο τον Δημήτριο Βούλγαρη, έως και το 1874, όταν και του άσκησε κριτική για τις μεθόδους επανεκλογής που χρησιμοποίησε.³

Περνώντας στην εφημερίδα *Αυγή*, αυτή ξεκίνησε την κυκλοφορία της στις 2 Μαΐου 1857, η οποία διήρκεσε έως και τις 31 Δεκεμβρίου 1876. Έχει μείνει στην ιστορία ως ημιεπίσημη οθωνική εφημερίδα, αν και τα τρία πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας της άσκησε σφοδρή κριτική στην κυβέρνηση Ανδρέα Μιαούλη που είχε τη στήριξη του Όθωνα. Η *Αυγή* ήταν τετρασέλιδη, είχε μικρό σχήμα και δύο στήλες ανά σελίδα και τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας της δήλωνε «εφημερίς των ειδήσεων και του εμπορίου». Κυκλοφορούσε τέσσερις φορές την εβδομάδα και ο εκδότης και διευθυντής της ονομαζόταν Φίλιππος Λούης. Η στροφή της εφημερίδας υπέρ της βασιλείας του Όθωνα έγινε στα τέλη του 1861, όπου συνιστούσε πίστη και υπακοή στον βασιλιά. Άμεσος απότοκος της στάσης της ήταν η καταστροφή του τυπογραφείου της κατά

την επανάσταση της 10ης Οκτωβρίου 1862. Επανακυκλοφόρησε το 1864 με τη διαβεβαίωση πως θα ασκεί χωρίς μεροληψία το έργο της και σε συνάρτηση με το νομικό πλαίσιο της χώρας. Το σχήμα της παρέμεινε ως είχε, κυκλοφορούσε κάθε μέρα εκτός από Τρίτη και Κυριακή και από τις σελίδες της ασκούσε αντιπολίτευση στη δεύτερη βασιλική δυναστεία.⁴

Η εφημερίδα *Εθνική* (*Le National*) ξεκίνησε την έκδοσή της στο Ναύπλιο το 1834, λίγους μήνες μετά μεταφέρθηκε στην Αθήνα και ήταν γραμμένη στα ελληνικά και στα γαλλικά. Σύμφωνα με τον Μάγερ, ήταν μία εφημερίδα που διαπνεόταν από φιλελεύθερα αισθήματα και αγάπη προς τον λαό. Ωστόσο, το 1835 αποτέλεσε όργανο του Άρμανσπέργκ, γεγονός που την έκανε να συγκεντρώνει τα πυρά άλλων εντύπων, ενώ την ίδια χρονιά σταμάτησε και η κυκλοφορία της.⁵

Η εφημερίδα *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη ξεκίνησε την κυκλοφορία της τον Οκτώβριο του 1836 και ήταν εναντίον των Βαυαρών. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη διακοπή της κυκλοφορίας το 1837. Η εφημερίδα ξεκίνησε την επανέκδοσή της το 1843 και υπήρξε έως το 1868, τη χρονιά θανάτου του Λεβίδη. Όλο αυτό το διάστημα παρέμεινε αντιοθωνική, με εξαίρεση τα μέσα της δεκαετίας του 1850, ενώ παράλληλα ήταν υπέρ του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και ενάντια σε όσους προσπαθούσαν να οικειοποιηθούν την επιτυχία της επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.⁶

Η πειραιώτικη εφημερίδα *Ερμής*, η οποία από τον Σεπτέμβριο του 1875 λόγω νέας διεύθυνσης μετονομάστηκε σε *Τάξις*, ήταν δίστηλη, ενώ πολιτικά υποστήριζε τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο.

Η *Εφημερίς των Αγγελιών* ήταν κρατική και τυπωνόταν από το Βασιλικό Τυπογραφείο. Ξεκίνησε την κυκλοφορία της το 1835 με κύριο σκοπό τη δημοσίευση επίσημων και ιδιωτικών αγγελιών και διευθυντής της ήταν ο διευθυντής των Ταχυδρομείων, Γεώργιος Σκούφος. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, η *Εφημερίς των Αγγελιών* ήταν η μόνη εφημερίδα που δημοσίευσε την πλήρη περιγραφή της ανακομιδής των οστών του Καραϊσκάκη σε φύλλο της στις 23 Απριλίου του 1835. Τέλος, κατά την έναρξη του έτους 1838 συγχωνεύτηκε με την εφημερίδα *Ελληνικός Ταχυδρόμος*.⁷

Περνώντας στην *Παλιγγενεσία*, μπορεί να ειπωθεί πως ήταν μια εφημερίδα με αρκετά στοιχεία αντικειμενικότητας. Αν και ξεκίνησε να κυκλοφορεί σε μία εποχή που ήταν μεταίχμιο για τη χώρα λόγω της πολιτειακής αλλαγής τον Οκτώβριο του 1862, παρόλα αυτά διατήρησε τη μετριοπάθεια και τη συγγραφική σεμνότητά της. Θεωρούσε πως ο τύπος δεν έπρεπε να τάσσεται με τη μία ή την άλλη πολιτική παράταξη και πως θα έπρεπε να επιδοκιμάζεται η σωστή πολιτική πράξη ανεξάρτητα από την προέλευσή της, ενώ απευθυνόταν κυρίως στην αστική τάξη. Ιδρυτής και εκδότης της ήταν ο Ιωάννης Αγγελόπουλος και στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο κινήθηκε και ο γιος του, Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, που συνέχισε την έκδοση της εφημερίδας. Η *Παλιγγενεσία* είχε μικρό σχήμα και δύο στήλες ανά σελίδα. Το πρώτο διάστημα της κυκλοφορίας της εκδιδόταν κάθε μέρα εκτός από Τετάρτη και Κυριακή και αργότερα κάθε μέρα εκτός Κυριακής. Η λήξη του έντυπου βίου της εφημερίδας συντελέστηκε την Πρωτοχρονιά του 1900.⁸

Η πειραιώτικη εφημερίδα *Ποσειδών* κυκλοφόρησε από το 1872 έως το 1879, ήταν δίστηλη και αυτοπροσδιοριζόταν ως «εφημερίς πολιτική, εμπορική, βιομηχανική και των ειδήσεων».⁹

Τέλος, η αθηναϊκή εφημερίδα *Χρόνος* είχε σύντομη κυκλοφορία, από το 1844 έως το 1846, ήταν τρίστηλη, κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα και ήταν έντυπο προσκείμενο στον Ιωάννη Κωλέττη.¹⁰

Μετά την ολοκλήρωση του εισαγωγικού πλαισίου των εντύπων που ερευνήθηκαν, παρακάτω θα παρατεθούν τα ερευνητικά πορίσματα από τις εφημερίδες του ελληνικού Βασιλείου που σχετίζονταν με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη ανά χρονολογική σειρά.

Ένα από τα πιο σημαντικά και συμβολικά γεγονότα, το οποίο συντελέστηκε προς τα μέσα του 19ου αιώνα ήταν η ανακομιδή των οστών του Γεωργίου Καραϊσκάκη με εντολή του βασιλιά Όθωνα στις 22 Απριλίου 1835 και η ανέγερση μνημείου στον τόπο όπου έπεσε μαχόμενος το 1827 μαζί με άλλους συμπολεμιστές για την προστασία της πολιορκούμενης πόλης των Αθηνών. Η *Εφημερίς των Αγγελιών*, με πρωτοσέλιδό της, παρουσίασε την είδηση στο αναγνωστικό κοινό αναλυτικά, ενώ παρέθεσε αυτούσιους και τους επιτάφιους λόγους του Ιάκωβου Ρίζου, γραμματέα της επικρατείας του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών, αλλά και του αντισυνταγματάρχη Σπύρου Μήλιου ή Σπυρομήλιου. Σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Αγγελιών*, συστάθηκε επιτροπή υπό τους συνταγματάρχες Ν. Κριτζιώτη, Νικήτα Σταματελόπουλο, Βάσσο Μαυροβουνιώτη, Μακρυγιάννη, τους αντισυνταγματάρχες Χριστόδουλο Χατζηπέτρου, Δημήτριο Καλλέργη, Σπύρο Μήλιο και τον ανώτερο αξιωματικό των πρώην ελαφρών σωμάτων Γεώργιο Βάγια για να μεταβεί στη Σαλαμίνα, όπου ήταν ενταφιασμένος ο Καραϊσκάκης, για να επιβλέψει την ανακομιδή των λειψάνων του και για να τα συνοδεύσει μέχρι το μνημείο που είχε στηθεί στο πεδίο όπου έπεσε μαχόμενος κοντά στον Πειραιά. Παράλληλα, με εντολή του βασιλιά συγκεντρώθηκαν και τα οστά των υπολοίπων πεσόντων από διάφορες θέσεις μαχών που δόθηκαν στην Αθήνα για να συμμετέχουν στις επικήδειες τιμές και να ταφούν μαζί με αυτά του ένδοξου αρχηγού τους.

Η θρησκευτική τελετή ανακομιδής των οστών του Καραϊσκάκη έγινε στις 20 Απριλίου στη Σαλαμίνα παρόντος του επισκόπου Αίγινας, των προαναφερθέντων αξιωματικών και των συγγενών του Καραϊσκάκη. Την επόμενη ημέρα, τα οστά μεταφέρθηκαν από τον ναό στο λιμάνι μέσα σε μελανόχρωμη λάρνακα με πένθιμη πομπή, αποτελούμενη από όλους τους προαναφερθέντες και φυσικά πλήθος κόσμου από το νησί. Το πλοίο που μετέφερε τα οστά του Καραϊσκάκη συνόδευαν 2 πολεμικά, ένα γαλλικό και ένα ρωσικό, ενώ η αποβίβαση των οστών από το πλοίο έγινε στις 22 Απριλίου στις 9 το πρωί με τη συνοδεία κανονιοβολισμών και τις σημαίες μεσίστιες. Με την αποβίβαση της συνοδείας των οστών και μετά από σύντομη δέηση του αρχιερέα Αττικής, ξεκίνησε η πομπή προς τον Πειραιά και το σημείο του μνημείου. Η πομπή αποτελούνταν από έφιππη χωροφυλακή, συνοδευόταν από τον πένθιμο ρυθμό της στρατιωτικής μπάντας, από τον Αρχιερέα Αττικής και τον υπόλοιπο κλήρο, από ανώτατους αξιωματικούς, από στρατιώτες των πρώην ελαφρών σωμάτων, από τους συγγενείς του Καραϊσκάκη και τέλος, ακολουθούσε το πλήθος κόσμου.

Παράλληλα, προς το μνημείο υπήρχε και άλλη πομπή, η οποία θα έφερνε τα λείψανα των λοιπών Ελλήνων και φιλελλήνων στρατιωτών που έπεσαν υπέρ της πόλης, τα οποία βρίσκονταν συνολικά σε δεκαέξι μεγάλα κιβώτια και έφερναν άμαξες αλόγων, συνοδευόμενα από τον μητροπολίτη Βοιωτίας, τον επαρχιακό διευθυντή Αττικής, τη Δημογεροντία της πόλης και άλλους επίσημους.

Στις 10 η ώρα οι δύο πομπές συναντήθηκαν στον χώρο του μνημείου, στον οποίο

είχε σχηματιστεί τετράγωνη περίβολος από τα στρατεύματα, ενώ παράλληλα είχε φτάσει και ο βασιλιάς Όθωνας με τα μέλη της Αντιβασιλείας, την Ιερά Σύνοδο και τα υπόλοιπα μέλη της δικαστικής, πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας. Εκεί εκφωνήθηκε αρχικά ο επικήδειος λόγος του Ιάκωβου Ρίζου και στη συνέχεια ο λόγος του αντισυνταγματάρχη Σπύρου Μήλιου προς τον βασιλιά ως εκπρόσωπου της στρατιωτικής αρχής στην οποία ο Καραϊσκάκης είχε αφήσει την τελευταία του προφορική εντολή. Στη συνέχεια, έγινε η επιμνημόσυνη δέηση από την πλευρά του κλήρου, ενώ σύντομο λόγο εκφώνησε και ο βασιλιάς Όθωνας, καθώς πλησίασε τη λάρνακα του Καραϊσκάκη, λόγος ο οποίος αποδίδεται κι αυτός από την *Εφημερίδα των Αγγελιών*. Τέλος, αφότου αποτέθηκαν οι λάρνακες του Καραϊσκάκη και των λοιπών πεσόντων σε ξεχωριστά μέρη του μνημείου, όλα τα στρατεύματα πυροβόλησαν τρεις φορές και εν συνεχεία σαράντα πέντε κανονιοβολισμοί, όσα ήταν και τα χρόνια ζωής του Καραϊσκάκη, με την κίνηση αυτή να σηματοδοτεί και τη λήξη της τελετής. Η εξαιρετικά αναλυτική είδηση που μας μετέφερε η *Εφημερίς των Αγγελιών*, κλείνει στο πρωτοσέλιδο της με το σχόλιο για την τελετή, λέγοντας πως ήταν μία γιορτή εξ ολοκλήρου εθνική, και στον χαρακτήρα και στην υπόθεσή της. Τόνισε επίσης το πλήθος κόσμου που παραβρέθηκε και αποτελούνταν από όλες τις ηλικίες και εκφράστηκε συνολικά η ευγνωμοσύνη του κόσμου προς τον μεγάλο αυτό εθνικό ήρωα μέσω του μονάρχη. Χαρακτηριστικά, η *Εφημερίς των Αγγελιών* ανέφερε πως «ήτον πεπρωμένον μετά είκοσι αιώνας να ιδή πάλιν η νέα Ελλάς, επί του πρώτου αυτής Βασιλέως, δημοτελή κηδείαν των υπέρ πατρίδος αποθανόντων, ήτις δια την απλότητά της εν ταύτων και την μεγαλοπρέπειαν ομοιάζει με τας εορτάς της αρχαίας Ελλάδας».¹¹

Η ίδια είδηση παρουσιάστηκε και στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Εθνική - Le National*, ωστόσο όχι με την ίδια λεπτομέρεια όπως συνέβη στην *Εφημερίδα των Αγγελιών* και πολύ περισσότερο, όχι στο ίδιο ύφος. Η είδηση στην εφημερίδα αυτή αποτελούνταν από δύο μεγάλες παραγράφους, στις οποίες το όνομα του Καραϊσκάκη αναφέρεται πρώτη φορά στην αρχή της δεύτερης παραγράφου. Αντιθέτως, η είδηση είχε ως σκοπό να προάγει το έργο του βασιλιά Όθωνα, καθώς, όπως αναφερόταν, όχι μόνο ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία του έθνους, κατά την οποία αποδόθηκε τέτοια τιμή στους πεσόντες της Ελληνικής Επανάστασης αλλά η τελετή αυτή εξοικείωσε και συνέδεσε τον βασιλιά ακόμη περισσότερο με το ελληνικό έθνος. Η περιγραφή της είδησης από την *Εθνική - Le National* συμπληρώνεται με την αναγωγή του Όθωνα σε πραγματικό Έλληνα, καθώς ο λόγος του στην τελετή και ο ενθουσιασμός του προκάλεσαν βαθύτατα θετική εντύπωση, όπως επίσης για το γεγονός ότι εκφώνησε τον λόγο του στα ελληνικά και γιατί σεβάστηκε τις ελληνικές παραδόσεις. Τέλος, η εφημερίδα κλείνει την είδηση με την εξής φράση στην οποία αποτυπώνεται ξεκάθαρα και η πολιτική της θέση: «Είθε κατοποιόν πνεύμα να μην αλλοιώση τας καλὰς διαθέσεις της ωραίας ψυχής του!».¹²

Με αρκετή λεπτομέρεια παραθέτει την παραπάνω είδηση και η εφημερίδα *Αθηνά*, η οποία ωστόσο δεν παρέθεσε αυτούσιους του επικήδειους λόγους που εκφωνήθηκαν, ενώ αξίζει να σημειωθεί πως η είδηση δεν ήταν στην πρώτη σελίδα. Παρόλα αυτά, περιστράφηκε γύρω από τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, «του κατορθώσαντος τόσα και τόσα κατά των πολεμίων μας κατορθώματα, μάλιστα μετά την πτώσιν του Μισολογγίου καθ' όλην την Στερεάν Ελλάδα, και κυρίως εις τον Πειραιά».¹³

Στον Τύπο του ελληνικού βασιλείου στα μέσα του 19ου αιώνα υπήρχαν και ειδήσεις σχετικές με τη μνήμη του Γεώργιου Καραϊσκάκη, οι οποίες τύχαινε να γίνουν και αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης. Αυτό οφειλόταν στη δυσαρέσκεια ενός μέρους του πληθυσμού που απέρρεε από την αποκλειστική διαχείριση του εορτασμού της Επανάστασης του 1821 από την κυβέρνηση, όπου στο πλαίσιο αυτό δεν έλειπαν και οι παράλληλες εκδηλώσεις, πέρα από αυτές του επίσημου κυβερνητικού σχεδιασμού.¹⁴ Η κορύφωση της παραπάνω αντιπαράθεσης έλαβε χώρα με την άνοδο στην εξουσία του Ιωάννη Κωλέττη, ο οποίος επέλεξε να εκμεταλλευτεί πολιτικά την επέτειο της 25ης Μαρτίου, επιλέγοντας ως σημείο αναφοράς του εορτασμού κατά τα έτη 1845-1847 τον τάφο του Γεώργιου Καραϊσκάκη στο Φάληρο. Η προσωποποίηση της επέτειου της 25ης Μαρτίου στο πρόσωπο του ήρωα από το Μαυρομάτι Καρδίτσας έφερε την αντίδραση μερίδας του Τύπου, γεγονός το οποίο έφερε με τη σειρά του στην επιφάνεια τις τοπικές αλλά και πολιτικές διαστάσεις του ζητήματος. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Ελπίς*, η οποία ήταν προσκείμενη στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, πολιτικού αντιπάλου του Κωλέττη και ατόμου το οποίο είχε έρθει σε σύγκρουση και με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη το 1824 στο Μεσολόγγι, έγραφε τα εξής:

Η τελετή της 25ης Μαρτίου εγένετο χθες εις τον τάφον του Καραϊσκάκη. Τὴν ἀγυρτείαν ταύτην ἀποχρώντως ἐξετίμησαν καὶ οἱ προσκληθέντες πρέσβεις, καὶ αἱ Βουλαι καὶ τὸ κοινόν. Πρέσβεις δὲν παρευρέθησαν παρὰ ὁ τῆς Γαλλίας καὶ ὁ τῆς Βαυαρίας, Γερουσιασταὶ μόνον δέκα, στενοὶ φίλοι τοῦ κ. Κωλέττη, βουλευταὶ 25 καὶ ὀλίγοι πολῖται. Ἡ δυσαρέσκεια τοῦ λαοῦ ἐξεφράσθη πανδήμως, παντοῦ δὲν ἤκουε τις παρά χλευασμούς.

Στη συνέχεια της είδησης, η *Ελπίς* ασκούσε κριτική στον Παναγιώτη Σούτσο, λέγοντας πως έπλεξε το εγκώμιο του φίλου του, Κωλέττη. Στη συνέχεια, η εφημερίδα σχολίασε τα λεγόμενα του Σούτσου με δόση ειρωνείας, καθώς στην αναφορά του Φαναριώτη λογίου για τα Μακρά Τείχη και τα Παναθήναια, ανέφερε πως τα πρώτα ούτε που φαίνονται από τον Πειραιά, ενώ τα Παναθήναια ως γνωστόν εορτάζονται στην Αθήνα.¹⁵ Στο ίδιο πλαίσιο βρισκόταν και η εφημερίδα *Αιών*, η οποία ανέφερε για το ίδιο γεγονός πως και το 1847, όπως και την προηγούμενη χρονιά, η εθνική επέτειος της 25ης Μαρτίου τελέστηκε στο μνήμα του αείμνηστου Γεώργιου Καραϊσκάκη. Συμπλήρωσε δε, πως παρά τα σκάνδαλα της κυβέρνησης Κωλέττη, η επέτειος προσωποποιήθηκε στο μνήμα ενός πεσόντα ήρωα και όχι εκεί που έπρεπε, δηλαδή στον ναό του Θεού. Στη συνέχεια του άρθρου, ο *Αιών* τόνισε τις απουσίες των βουλευτών και των γερουσιαστών, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ωστόσο, το κύριο νόημα που ήθελε να περάσει ο *Αιών* βρισκόταν στην εξής φράση: «Ιδού η αναρχία μεταξύ αυτής της Κυβερνήσεως, προκαλεσθείσα και εν τη περιπτώσει ταύτη παρὰ του Πανθυπουργού, εξασκούντος εν πάσι και μέχρις αυτών των ιερωτέρων την πολιτικήν του αγυρτίαν».¹⁶

Διαφορετική, ωστόσο, ήταν η άποψη για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1846 της εφημερίδας *Χρόνος*, η οποία υποστήριζε τον Κωλέττη και κλήθηκε να απαντήσει στα επικριτικά δημοσιεύματα περί τοπικού χαρακτήρα του εορτασμού, λέγοντας πως η τιμή της εθνικής γιορτής δεν ανήκει μόνο στην Πελοπόννησο, ούτε εορτάζεται μόνο η έναρξη της Επανάστασης. Την ημέρα αυτή, ανέφερε ο *Χρόνος*, δοξάζονται όλοι οι

πεσόντες της Ελληνικής Επανάστασης, τονίζοντας ξανά πως η εορτή δεν είναι πελοποννησιακή αλλά εθνική, καθώς στον Αγώνα συμμετείχε όλο το έθνος.¹⁷ Συνεπώς, καθίσταται εμφανές το πώς μία εθνική γιορτή ή ένας εθνικός ήρωας μπορούσαν κάλλιστα να γίνουν προϊόν πολιτικής σκοπιμότητας, ανάλογα με την κομματική οπτική που παρουσίαζε το εκάστοτε έντυπο.¹⁸

Τον Ιανουάριο του 1858 η εφημερίδα *Αιών* δημοσίευσε τα ονόματα 86 αγωνιστών του 1821, των οποίων εικόνες στήθηκαν και στις δύο πλευρές της οδού Ερμού στην Αθήνα. Ωστόσο, η εφημερίδα, ασκώντας εμμέσως κριτική στην κυβέρνηση, δημοσίευσε πρώτα τα ονόματα αγωνιστών του 1821 που έλειπαν από τη συγκεκριμένη κρατική κίνηση.¹⁹ Στο επόμενο της φύλλο, στις 30 Ιανουαρίου 1858, ο *Αιών* δημοσίευσε τα ονόματα των αγωνιστών που τιμήθηκαν με τον παραπάνω τρόπο από το ελληνικό κράτος. Το όνομα του Γεώργιου Καραϊσκάκη βρισκόταν έβδομο μετά από αυτά του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', του Ρήγα Φεραίου, του Ιωάννη Καποδίστρια, του Αλέξανδρου και Δημήτριου Υψηλάντη, του Λάζαρου Κουντουριώτη και του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη.²⁰ Τα ονόματα των προτομών των αγωνιστών του 1821 που αναρτήθηκαν στους κίονες της οδού Ερμού δημοσίευσε και η εφημερίδα *Αυγή*, για χάρη των αναγνωστών της. Παραθέτοντας τα ονόματα, το όνομα του Καραϊσκάκη ήταν ένατο κατά σειρά.²¹

Λίγους μήνες αργότερα, ο *Αιών*, σε είδηση σχετική με τον διορισμό του γιου του Γεώργιου Καραϊσκάκη, Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη, ως αγγελιοφόρου του βασιλιά τον Μάιο του 1858, συμπλήρωνε στο σχόλιο της είδησης πως πέρα από τον αποδιδόμενο σεβασμό στην ένδοξη μνήμη του Γεώργιου Καραϊσκάκη που ενείχε αυτή η κίνηση, ο νέος Καραϊσκάκης διέθετε και προσωπικά πλεονεκτήματα, ενώ είχε διακριθεί και στην καταδίωξη της ληστείας.²²

Ο *Αιών* επίσης στο πρωτοσέλιδό του στις 2 Ιουνίου 1858 εξέφραζε τις ενστάσεις του σχετικά με μια παρασημοφόρηση που τελέστηκε στις 20 Μαΐου του ίδιου έτους. Για να δικαιολογήσει τη θέση του σε απόσπασμα του άρθρου ανέφερε για παράδειγμα πως ο Καραϊσκάκης, ο Μπότσαρης και άλλοι αγωνιστές που έπεσαν κατά την Επανάσταση στο πεδίο της μάχης ούτε τον σταυρό του Σωτήρος πήραν, ούτε άλλες ανάλογες τιμητικές διακρίσεις. Συνεχίζοντας, ο *Αιών* ανέφερε πως όταν τέτοιες διακρίσεις δεν απορρέουν από βαθύτερο λόγο και δίνονται σε άτομα που βρίσκονται στη σκιά της άκρης της ελληνικής Ιστορίας, τότε αυτά καταντούν είτε ως σημεία επίδειξης είτε ως αντικείμενα στολισμού.²³

Την ίδια περίοδο, στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ο Έλλην* του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου δημοσιεύτηκε το έργο «Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους πρότερους βιογράφους» από τον ίδιο τον εκδότη της εφημερίδας σε συνεχή αποσπάσματα από τις 7 Μαρτίου έως τον Δεκέμβριο του 1858 και τελικά υπό τη μορφή βιβλίου το 1867. Αυτή η έρευνα του ιστορικού Παπαρηγόπουλου βασίστηκε στις δύο υπάρχουσες και πρωτότυπες ως τότε βιογραφίες για τον Καραϊσκάκη, αυτή του Δημητρίου Αινιάν και του Γ. Γαζή Δελβινιωτάκη. Ωστόσο, επειδή τα φύλλα της εφημερίδας είναι ψηφιοποιημένα από το 1859 και εξής, το παραπάνω γεγονός αναφέρεται βιβλιογραφικά σε μεταγενέστερη έκδοση της βιογραφίας του Καραϊσκάκη από τον Δημήτριο Αινιάν το 1974, την οποία επιμέλεια της έκδοσης αυτής είχε αναλάβει ο Ιωάννης Κ. Μαζαράκης-Αινιάν.²⁴

Μερικά χρόνια αργότερα, στην εφημερίδα *Αλήθεια* και σε στήλη της σελίδας με

την ονομασία «Βιβλιογραφία» προτείνεται το προαναφερθέν βιβλίο *ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ, κατά τους αρχαίους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα, και άλλας αξιόπιστους ειδήσεις υπό Κ. Παπαρρηγόπουλου*. Στη συνέχεια, η εφημερίδα προβαίνει στο σχόλιο πως όλους τους Έλληνες ανεξαιρέτως ενδιαφέρει να γνωρίζουν τον βίο του αοίδιμου στρατάρχη του Ιερού Αγώνα της Ελλάδας, Καραϊσκάκη. Επομένως, συνέχιζε η *Αλήθεια*, πως κάλλιστη ήταν η κίνηση του εκδότη Νικήτα Γ. Πάσσαρη να ανατυπώσει τη βιογραφία του Γεωργίου Καραϊσκάκη υπό τον πολυμαθή ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, σχολιάζοντας, τέλος, πως είναι δίκαιο το έργο αυτό να βρει ανταπόκριση στο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας.²⁵

Στην ίδια εφημερίδα αλλά αναφορικά με εξωτερική είδηση, τον Απρίλιο του 1866 δημοσιεύεται επιστολή από τη Λειψία, η οποία μετέφερε πως κατά τον εορτασμό του Πάσχα στην οικία του εκεί προξένου με Έλληνες σπουδαστές, Σέρβοι παρευρισκόμενοι ενθουσιάστηκαν με τους ήρωες του ελληνικού έθνους. Χαρακτηριστικά, η επιστολή ανέφερε πως «τα ονόματα Μάρκος Βότσαρης, Καραϊσκάκης και τα τραγούδια αυτών ηκούοντο δια της τραχείας φωνής των Σέρβων μέχρι τρίτου ουρανού», γεγονός που επιπρόσθετα αποτύπωνε και αποδείκνυε την υπερεθνική φήμη των ηρώων του 1821.²⁶

Όσον αφορά ειδήσεις μέσα από τις εφημερίδες στα μέσα του 19ου αιώνα για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου και των αγωνιστών του 1821, αυτές δεν ήταν αναλυτικές, ούτε περιλάμβαναν κάποιο ιδιαίτερο αφιέρωμα για κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, όπως για παράδειγμα για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. Συνεπώς, σχεδόν στο σύνολό τους, οι εφημερίδες απλά περιέγραφαν τη γιορτή που τελέστηκε για την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Ένα τυπικό παράδειγμα αποτελούσε ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου του 1867, όπως μας τον μετέφερε η εφημερίδα *Αυγή*. Ο εορτασμός ξεκινούσε με 21 πρωινούς κανονιοβολισμούς και λίγο αργότερα συνέχιζε με τη συνηθισμένη δοξολογία στη μητρόπολη, παρόντος του βασιλιά και εκπροσώπων του πολιτικού και στρατιωτικού κόσμου. Η δοξολογία έκλεινε με επευφημίες του κόσμου και με πενήντα κανονιοβολισμούς, στη δύση του ηλίου της ημέρας της 25ης Μαρτίου υπήρχαν άλλοι 21 κανονιοβολισμοί, ενώ το βράδυ της λήξης της επετείου συνοδευόταν από την ανάλογη μουσική. Υπήρχαν όμως και σχόλια όπως αυτό της *Αυγής* όπου για τη συγκεκριμένη ημέρα ανέφερε πως ο εορτασμός θα έπρεπε να γίνει με μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια είτε από την πλευρά του κράτους είτε από την πλευρά των πολιτών, καθώς λίγες οικίες υπήρχαν με αναμμένα φώτα, ενώ από δημόσια κτίρια φωτιζόταν μόνο αυτό του Πανεπιστημίου.²⁷

Περνώντας σε διαφορετική είδηση, τον Απρίλιο του 1867, όταν η εφημερίδα *Αλήθεια*, ανακοίνωσε τον θάνατο του αγωνιστή του '21, Δημήτριου Καλλέργη, ανέφερε συνδυαστικά για τον Καραϊσκάκη:

Αρκεί να αναπολήσει τις εις τον νουν του, ότι προ τεσσαράκοντα ετών ο Καλλέργης, εις των εν υπολήψει και ιδιαιζούση ευνοία παρά τω αθανάτω στρατάρχη της Ελλάδος Καραϊσκάκη, ηνδραγάθει κατά των εν τη εις Πειραιά μονή του Αγίου Σπυριδωνος Τούρκων, και δύναται να κρίνη όποιος τις ην ο ένδοξος ούτος νεκρός, και οποιού καλλίστου τέκνου εστερήθη προώρως η πατρίς». Στο ίδιο κείμενο παρακάτω, ενώ μνημονεύεται η μαχητικότητα του Καλλέργη και η συμμετοχή του στις μάχες, γίνεται λόγος για εκείνη την τελευταία κατά την οποία δεν μπόρεσε να αποκρούσει τον

*εχθρό και αιχμαλωτίστηκε «μετά την αποφράδα εκείνην ημέραν του απριλίου του 1827, καθ' ἣν έπεσεν ο αοίδιμος Καραϊσκάκης».*²⁸

Ορισμένα χρόνια αργότερα, και για την ακρίβεια στις 27 Μαΐου 1875, δημοσιεύτηκε ποίημα συνδρομητή της εφημερίδας *Ερμής* του Πειραιά αφιερωμένο στον Γεώργιο Καραϊσκάκη, καθώς όπως ανέφερε ο συντάκτης περιείχε ελαφριά ποιητική αύρα και ζωηρό χρώμα. Ο τίτλος ήταν «Εις τον θάνατον του ήρωος Καραϊσκάκη» και παρακάτω παρατίθεται αυτούσιο:

*Σ' του Φαλήρου την όχθη ξαπλούται
καπνός μαύρος, τουφέκι βουίζει,
εκεί πέρα ταδέρφια κτυπιούνται
καί το αίμα 'ς το χώμα αχνίζει.*

*Σ' τον καπνόν και 'ς τας φλόγας ο ήρωας
απ' το στόμα το θάρρος σκορπίζει,
η φωνή του τους δίδει ελπίδα
κι' η μματιά του τον τούρκον φοβίζει.*

*Άλλα βόλι πικρό την καρδιά του
παύει πλέον 'ς τα στήθια να πάλλει
η μμιλία του 'ς το στόμ' απομένει,
και λαχτάρα το σώμα προσβάλλει.*

*Πέφτει κάτω, 'ς τα ουράνια ρίχνει
τη στερνή του ματιά με χαρά
γιατί βλέπ' εκεί πάνω τον πλάστη
εις τα χέρια κρατούντα ψηλά
τό στεφάνι που η δόξα 'ς τους κάμπους
είχε πλέξει με άνθη χλωρά.*²⁹

Στον Τύπο επίσης μπορούσε κανείς να βρει ειδήσεις όπως αυτή από την εφημερίδα *Ποσειδών* του Πειραιά σε φύλλο της 24ης Ιουλίου 1875. Εκεί, στη στήλη «Διάφορα» υπήρχε είδηση σχετικά με το ανέβασμα του λυρικού δράματος «Ρουϊ Βλάς» του Βίκτωρος Ουγκό. Παράλληλα όμως, ο υψίφωνος κ. Ιωάννης Κρητικός θα ερμήνευε τραγούδι του κ. Αχιλλέα Παράσχου σε μελοποίηση του μουσικοδιδασκάλου κ. Λαμπίρη στη μνήμη του Γεωργίου Καραϊσκάκη και των υπολοίπων πεσόντων στο Φάληρο, στο πλαίσιο μίας μεγάλης και πρωτότυπης συμφωνίας.³⁰ Το παραπάνω τραγούδι δημοσιεύτηκε ολόκληρο σε επόμενο φύλλο της εφημερίδας, ενώ το ίδιο τραγούδι δημοσίευσε και πρότεινε στους αναγνώστες της η εφημερίδα *Παλιγγενεσία* για την πρωτοτυπία του και για τα αισθήματα που γεννούσε.³¹ Οι στίχοι του είχαν ως εξής:

*Ψάλλε, ψυχή μου, ελληνικά σε τούτο το ακρογιάλι
σ' τη γλώσσα της μανούλας σου και της παληκαριάς*

*Ίσως ακούση το σκοπό σ' του ύπνου του τη ζάλη,
με τους νεκρούς συντρόφους του και ο Γιός της Καλογριάς,*

*Αχ! ναι, αν δεν εχύνανε μρόνυκτα εκείνοι,
το αίμα τους τ' ατίμητο εδώ σταλιά σταλιά...
Δαφνούλα δεν θα φούντωνε σ' το Φάληρο και κρίνος,
και θα ακούγετο μανές κι' Αράπικη λαλιά...*

*Σ' αυτό ακόμη θ' άβοσκαν το μυρωμένο χώμα
Ντελήδων άτια, και σ' αυτά τα αθάνατα νερά,
Θα εδροσίζοντο κορμιά Τουρκαλβανών ακόμα,
αν τα λιοντάρια λείπανε που κείτονται νεκρά!*

*Αχ! Όταν έρχεσθε εδώ ν' ανοίγη την καρδιά σας,
γλυκό τραγούδι και δροσιά και αύρα φτερωτή,
Ευγνωμοσύνης δάκρυο ας λάμπη σ' τη ματιά σας,
για κείνους που σας τ' άδωσαν και τ' άχασαν αυτοί.*

*Φέρετε δάφνας ανθηράς, μυρτιάς χλωρά κλωνάρια,
φέрте σ' το μνήμα τ' αρχηγού λουλούδι δροσερό
Και δώσατε κ' εις τ' άταφα ακόμη παλικάρια,
που κείτονται σ' το πλάι του λιβάνι και σταυρό.³²*

Στην ίδια παράσταση, η οποία δόθηκε στις 27 Ιουλίου 1875, διακρίθηκε και ένα ακόμη ποίημα σχετικό με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, το οποίο προσκόμισαν ορισμένοι νέοι φιλόμουσοι νέοι του Πειραιά και δημοσιεύτηκε επίσης στον *Ποσειδών*. Οι στίχοι του είχαν ως εξής:

*Πόσον καιρό στην ξενιτιά τ' αηδόνι τραγουδούσε
Και ερημοπλάνητο πουλί στα ξένα περπατούσε
Μακριά από την αγάπη μας και τη γλυκειά πατρίδα
Εκεί που αντάμωσε το φως μαζί με την ελπίδα.*

*Μα ηλθ' η άνοιξη κ' εδώ ανθήσαν τα λουλούδια
Κ' αρχίνισε χαρούμενο του Πίνδου τα τραγούδια
Στη μυρωμένη ακρογιαλιά, εδώ που λυπημένο
Κλαίει το γιό της Καλογρηάς το κύμα το αφρισμένο.*

*Πόσον καιρό δεν άκουσαν τραγούδι οι πεθαμένοι!
Ούτε φλογέρα ούτε χορό δεν είδαν οι καϋμένοι
Ελληνοπούλαις λιγεραίς να σέρνουν στα θυμάρια
Με σταυραητούς του Κίσσαβου, μ' ώμορφα παλικάρια.
Απόψε θα ξυπνήσουνε και μέσα στο όνειρό τους
Θα θυμηθούν τα νειάτα τους, θα βλέπουν στο πλευρό τους*

*Τον Καραϊσκό με γυμνό σπαθί μες το λειβάδι
Να παίζη με το θάνατο - να ρίχνουν στο σημάδι.
Τραγούδησέ μας τη χαρά, τραγούδα μας τη νειότη
Τραγούδα την αγάπη μας γλυκόφωνα την πρώτη
Να σ' ακλουθούν τα κύματα κ' εκείνα μαγεμένα
Και να φιλούν ερωτικά την άμμο ένα... ένα...*

*Τραγούδησε τη λεβεντιά γλυκόφωνο αηδόνι
-Εδώ που ετραγούδησε μια μέρα το κανόνι-
Με του Κανάρη τη λαλιά και του Καραϊσκάκη,
Που εδώ τον θάψανε φτωχά σ' ένα φτωχό πυργάκι.*

*Τούπρεπε μνήμα ολόχρυσο μαρμάρινο παλάτι
Να στέκη απάνω σαν αητός με το γοργό του άτι
Τα παλικάρια νάρχωνται το μνήμα να φιλούνε
Και μέσ' από τον τάφο του το σύνθημα ν' ακούνε.*

*Τραγούδησε μας λιγερά... ίσως μια μέρα πάλι
Εδώ θα σε καλέσωμε σ' αυτό το ακρογιάλι
Να τραγουδήσης μια άνοιξι χαρούμενος πετρίτης
Του Ολύμπου την ανάστασιν, τη λευθεριά της Κρήτης.³³*

Στη συνέχεια, αλλάζοντας ειδησεογραφικό ύφος, σε αναφορά για την επίσκεψη του βουλευτή Ευρυτανίας Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη στο Φάληρο τον Αύγουστο του 1875, η εφημερίδα *Ερμής* χαρακτήρισε τον βουλευτή ως «τον υιό του Γίγαντος του Φαλήρου», αναφορά που υποδηλώνει ξεκάθαρα τον θαυμασμό του εντύπου για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη³⁴. Η διαφορά στο πώς αντιμετωπίζουν οι πειραιώτικες εφημερίδες σε σύγκριση με τις αθηναϊκές για μία είδηση που αφορούσε έμμεσα τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, ωστόσο, ήταν εμφανής. Για παράδειγμα, για την ίδια είδηση, η εφημερίδα *Παλιγγενεσία* ανέφερε στη στήλη «Διάφορα» με λιτό ύφος πως «ήλθον εις Αθήνας οι βουλευταί κ. Γ. Λάπας, Σ. Καραϊσκάκης, Γ. Ρούφος και Καραβίας», τη στιγμή που η εφημερίδα από τον Πειραιά απέδωσε ως ξεχωριστή είδηση την επίσκεψη του βουλευτή Καραϊσκάκη³⁵.

Συμπερασματικά, μπορούμε να επισημάνουμε πως ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στον Τύπο του 19ου αιώνα ήταν παρών, ενώ θεωρείται αυτονόητο πως ήταν καθολικά αποδεκτός ως εθνικός ήρωας από όλες τις εφημερίδες του ελληνικού Βασιλείου. Ωστόσο, υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η υστεροφημία του γινόταν αντικείμενο πολιτικής σκοπιμότητας από μερίδα του Τύπου που εκπροσωπούσε το συμφέρον της εκάστοτε πολιτικής παράταξης. Οι ειδήσεις στις εφημερίδες, οι οποίες έδιναν αφορμή για αναφορά στον Γεώργιο Καραϊσκάκη ήταν διαφόρων ειδών και σε διάφορες χρονικά στιγμές. Δεν γινόταν επίκληση στην ηρωική του μνήμη, για παράδειγμα, μόνο κατά την 25η Μαρτίου, αλλά το αντίθετο μάλιστα, καθώς η επέτειος της 25ης Μαρτίου από τις περισσότερες εφημερίδες στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν καθαρά περιγραφική.

Επιπρόσθετα, συγκρίνοντας τις αθηναϊκές εφημερίδες που μελετήθηκαν με αυτές του Πειραιά, παρατηρήθηκε πως οι δεύτερες αντιμετώπιζαν με μεγαλύτερο συναισθηματισμό τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, καθώς έπεσε μαχόμενος στην περιοχή τους, γεγονός το οποίο αποτελούσε και αποτελεί ιδιαίτερη τιμή για την πόλη του Πειραιά.

Τέλος, ως εξέλιξη της παρούσας έρευνας θα μπορούσε να είναι η επέκταση της πρόσληψης του Καραϊσκάκη σε όλον τον ελλαδικό Τύπο του 19ου αιώνα, ενώ θα μπορούσε εναλλακτικά να μελετηθεί η εικόνα του ρουμελιώτη αγωνιστή στον ελληνικό (και όχι στον ελλαδικό) Τύπο του 19ου αιώνα, έξω από τα σύνορα του ελληνικού Βασιλείου, στις λεγόμενες αλύτρωτες περιοχές. Μια τέτοια έρευνα θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει αντικείμενο μεταπτυχιακής ή και διδακτορικής διατριβής ή ακόμη και μονογραφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γεώργιος Ν. Σκλαβούνης, *Ιστορία του Τύπου*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1995, 158. *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, λήμμα «Αθηνά», τόμος Α', ΕΙΕ, Αθήνα 2008, 122-123. Κώστας Μάγερ, *Η ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α', εκδ. Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, 40-43. Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία 1800-1923*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004, 57-58. Νάση Μπαλτά - Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου: Η Ευρωπαϊκή και η ελληνική διάσταση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, 61.
2. Ελένη Αντωνάρκου - Ευρυδίκη Αμπατζή, «Η Συμβολή της Τυπογραφίας και του Τύπου στην Εδραίωση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος και των Θεσμών, στη Διάδοση της Παιδείας και στην Κοινωνική Εξέλιξη (1833-1880)», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού 1499-1999* (επιμ. Κ. Σπ. Στάικος, Τ. Ε. Σκλαβενίτης), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, 255. Ιωάννης Μύταλης - Κώστας Μάγερ, *Ελληνική Δημοσιογραφία*, χ.έ., Αθήνα 1939, 22-23. Μάγερ, *ό.π.*, 69-72. Μπαλτά - Παπαδημητρίου, *ό.π.*, 60. Σκλαβούνης, *ό.π.*, 159.
3. Μάγερ, *ό.π.*, 114-116.
4. Μάγερ, *ό.π.*, 79-80. Μύταλης - Μάγερ, *ό.π.*, 23. Σκλαβούνης, *ό.π.*, 159. Μπαλτά - Παπαδημητρίου, *ό.π.*, 63.
5. Μάγερ, *ό.π.*, 44-45.
6. Μάγερ, *ό.π.*, 62-68.
7. Μάγερ, *ό.π.*, 62.
8. Μάγερ, *ό.π.*, 95. Μύταλης - Μάγερ, *ό.π.*, 24. Σκλαβούνης, *ό.π.*, 159.
9. Μάγερ, *ό.π.*, 272.
10. Μάγερ, *ό.π.*, 97.
11. *Εφημερίς των Αγγελίων*, Αθήνα, 23/04/1835.
12. *Εθνική - Le National*, Αθήνα, 23/04/1835.
13. *Αθηνά*, Αθήνα, 23/04/1835.
14. Ευστάθιος Σ. Πουλιάσης, «Η πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού κράτους (1832-1920)», *Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2021* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 44.
15. *Η Ελπίς*, Αθήνα, 25/03/1846.
16. *Αιών*, Αθήνα, 29/03/1847.
17. *Χρόνος*, Αθήνα, 27/03/1846.

18. Πουλιάσης, ό.π., 46.
19. Αιών, Αθήνα, 27/01/1858.
20. Αιών, Αθήνα, 30/01/1858.
21. Αυγή, Αθήνα, 27/01/1858.
22. Αιών, Αθήνα, 22/05/1858.
23. Αιών, Αθήνα, 02/06/1858.
24. Δημήτριος Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης*, (επιμ. Ι.Κ. Μαζαράκης-Αινιάν), εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, 33.
25. Αλήθεια, Αθήνα, 04/07/1866.
26. Αλήθεια, Αθήνα, 16/04/1866.
27. Αυγή, Αθήνα, 27/03/1867.
28. Αλήθεια, Αθήνα, 10/04/1867.
29. Ο Ερμής, Πειραιάς, 27/05/1875.
30. Ποσειδών, Πειραιάς, 24/07/1875.
31. Παλιγγενεσία, Αθήνα, 28/07/1875.
32. Ποσειδών, Πειραιάς, 27/07/1875.
33. Ποσειδών, Πειραιάς, 31/07/1875.
34. Ο Ερμής, Πειραιάς, 13/08/1875.
35. Παλιγγενεσία, Αθήνα, 12/08/1875.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να αποτυπώσει όψεις του Γεώργιου Καραϊσκάκη στον ελληνικό Τύπο, προκειμένου να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό διατηρήθηκε η μνήμη του από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και έπειτα, και δη κατά τις δεκαετίες από το 1830 έως το 1870.

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 2021

Πρώτη πρωινή συνεδρία
Προεδρείο: Γεώργιος Λεοντσίνης, Έλλη Δρούλια

Ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης στὴ μεταπολεμικὴ καὶ μεταπολιτευτικὴ νεοελληνικὴ ποίηση

Θανάσης Γαλανάκης*

Ἡ πολυσχιδής, πολύτροπη καὶ πληθωρική φυσιογνωμία τοῦ στρατηγοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη εἶναι λίγο-πολύ γνωστὴ σὲ ὅλους. Ἐπαῖοντες καὶ ἀπλοὶ ἀναγνώστες τῆς Ἱστορίας πληροφοροῦνται διαρκῶς κί' ἀπὸ διάφορες πηγές τοὺς ἄθλους του, τὰ λεγόμενά του καὶ ἐν ὀλίγοις τὸν *μῦθο* του, ὁ ὁποῖος συντηρεῖται ἀλώβητος ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες. Μιὰ εἰσαγωγικὴ βιογραφικὴ σύνοψη ἐπομένως κρίνεται περιττὴ.

Ἡ παρουσία τοῦ Καραϊσκάκη στὴ σχετικὴ μὲ τὸ 1821 ποίηση εἶναι ἰσχυρὴ, ἐνῶ δὲν εἶναι λίγες ἐκεῖνες οἱ περιπτώσεις ὅπου ἡ μορφή του ἐμφανίζεται μυθοποιημένη, χωρὶς βέβαια νὰ λείπει καὶ μιὰ ἀμιγῶς «προσγειωμένη» ἐκδοχὴ τοῦ Στρατηγοῦ, ἡ ὁποία πολὺ συχνὰ ἐνδιαφέρει ἐξίσου τὸ ἴδιο μὲ τὴν πρώτη. Ἦδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. ὁ Καραϊσκάκης καὶ τὰ κατορθώματά του γεμίζουν τοὺς στίχους τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἐνῶ κι ἡ ἐπώνυμη ποίηση ἐπαναφέρει καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ αἵωνα, ἕως καὶ τὰ μέσα σχεδὸν τοῦ 20οῦ, τὴ φιγούρα τοῦ γενναίου πλὴν ἄδοξα χαμένου Καραϊσκάκη. Ποιητὲς ὅπως ὁ Θεόδωρος Ὀρφανίδης,¹ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς,² ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος,³ ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος⁴ κί' ὁ Γεώργιος Μαρτινέλης⁵ εἴτε ὑπέγραψαν ποιήματα γιὰ τὸν «γιὸ τῆς καλογριάς», εἴτε ἀπλῶς τὸν ἀνέφεραν στὰ πολυστιχὰ ἀφηγηματικὰ τους ποιήματα, διατηρῶντας μιὰ σταθερὴ καὶ παραδεδεγμένη εἰκόνα τοῦ ἥρωα. Ἐχουμε, λοιπόν, ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Καραϊσκάκης παρουσιάζεται ποιητικὰ ὡς ὁ ἐνίοτε δύσθυμος, ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὴ φυματίωση καὶ ἀδικοχαμένος Στρατηγός, ποὺ καταφέρνει κί' ἀποκρούει τὶς τουρκικὲς ἐπιθέσεις.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ '40 κ.έ. τὰ ποιήματα ποὺ γράφονται εἴτε μὲ ἀφορμὴ τὸ πρόσωπο τοῦ Καραϊσκάκη, εἴτε κάνοντας ἀπλῶς ἀναφορὲς στὸν σ' αὐτόν, φέρνουν στὸ προσκηνίον νέες ὀψεις του, μιᾶς κι ἡ κατακτημένη πλέον ἀπελευθέρωση τῶν μορφῶν ἐπέτρεψε μιὰ διάσπαση τῶν στεγανῶν στὴν ποιητικὴ θεματικὴ. Ἔτσι, ὁ Στρατηγὸς Γεώργιος Καραϊσκάκης ἀποκτᾷ πλέον ἓνα προσιτὸ πρόσωπο μιᾶς καὶ ἐντάσσεται στὴν ποίηση ἢ καθημερινή, λαϊκὴ, θυμόσοφη, ἀθυρόστομη πλὴν ὅμως βαθιὰ θεοσεβὴς φυσιογνωμία τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτῆ. Ὁ μυθοποιημένος ἥρωας «ἀπομυθοποιεῖται», ὄχι κατεδαφιστικά, ἀλλὰ πρὸς ὄφελος τῆς λαϊκῆς του ἐκδοχῆς ποὺ τελικὰ συνετέλεσε στὸ νὰ καταστεῖ ἐξαιρετικὰ ἀγαπητὸς· μ' ἄλλα λόγια, συνετέλεσε στὴν «ἐπαναμυθοποίησή» του.

* Υποψήφιος Διδάκτωρ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Κατόπιν έρευνας πού διενεργήθηκε στὸ πλαίσιο μιᾶς ὀγκώδους ἀνθολογίας γιὰ τὸ 1821 στὴν Ἑλληνικὴ καὶ Ξένη ποίηση, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Τάκης Σινόπουλος μὲ βασικοὺς ἀνθολόγους τὸν φιλόλογο καὶ ὑποψήφιο διδάκτορα Μάνο Κουμῆ καὶ τὸν ὑπογράφοντα, μὲ σχόλια καὶ ὑπομνήματα τοῦ τελευταίου,⁶ ἐντοπίστηκαν ἀρκετὰ ποιήματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εὐκαιριακὰ στὸν Καραϊσκάκη κι' ἄλλα —τὰ περισσότερα— πού εἴτε ὕμνου τὸν σπουδαῖο αὐτὸν ἀγωνιστὴ, εἴτε περιέχουν ὀργανικὲς —ἐνίοτε εὐκαιριακὲς— ἀναφορὲς στὸ πρόσωπό του. Στὴ μεταπολεμικὴ καὶ μεταπολιτευτικὴ ποίηση πέραν τοῦ βίου καὶ τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων, τὰ ποιητικὰ ὑποκείμενα ἀξιοποιοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ Καραϊσκάκη, ὅπως ἡ θεοσέβεια καὶ ἡ ἀθυροστομία του, συνιστῶντας ἓνα πλήρες πορτραῖτο τοῦ ἥρωα. Παρὰ ταῦτα, ἡ ὑπαρξὴ ποιημάτων στὰ ὁποῖα οἱ ἀναφορὲς στὸν Καραϊσκάκη γίνονται ἀμιγῶς ποικιλματικά, δηλώνει τὴν ἐπιβίωση τοῦ μύθου καὶ στίς νεώτερες γενιές. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη ἐρμηνείας τῆς παρουσίας τοῦ ἥρωα στοὺς στίχους αὐτοῦς, ἡ ἐμφάνισή του καὶ μόνο λειτουργεῖ ἐπιβεβαιωτικὰ γιὰ τὴ διαχρονικὴ δημοφιλία του.

Τέτοια ποιήματα, λ.χ., εἶναι καὶ τὰ «Μακρυγιάννης» καὶ «Βλαχογιάννης» τοῦ Ἀγγελου Σικελιανοῦ, γραμμένα στὸ διάστημα αὐτό.⁷ Ὁ Καραϊσκάκης ἐμφανίζεται σ' αὐτὰ εὐκαιριακὰ, περισσότερο γιὰ νὰ προσθέσει δραματικότητα στὴν πολυπροσωπία πού ἐπικρατεῖ ἐντὸς τους, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύει τὴν ἱστορικὴ ἔνταξη. Στὸν «Μακρυγιάννη» τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο μιλά γιὰ τὸν νεκρὸ ἥρωα διαβεβαιώνοντάς τον ὅτι «θαρροῦμε τώρα πὼς ἀκέριο θὰ τὸν δοῦμε / μὲς στὰ χρυσάρματά του, ὅπως τὴ μέρα / πού, σὰ ν' ἀνέβαινε ψηλότερα κι ἀπ' ὅποιο θρόνον,/ ἐκαβαλίκεψε πὰ στ' ἄλλογο τοῦ Καραϊσκάκη [...]', ἐνῶ στὸν «Βλαχογιάννη» πάλι ὁ Καραϊσκάκης βρίσκεται μαζί μὲ τὸν Μακρυγιάννη, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἀπευθύνει τὸν λόγο του στὸν Ναυπάκτιο ἱστορικό.

Ἐπειτα ἀπὸ μιὰν ἀξιοσημείωτη παύση στὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐπαναστατικοῦ θέματος στὴν ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Μεταπολέμου, δειλὰ-δειλὰ ὀρισμένοι συγγραφεῖς τῶν ἐπερχόμενων ποιητικῶν γενεῶν, εἶδαν στὰ πρόσωπα τῶν ἀγωνιστῶν ἓνα πεδίο ἀντικειμενικῆς συστοιχίας, ἐντάσσοντάς τους στὰ ἔργα τους. Στὰ 1978, λοιπόν, ὁ Παῦλος Κριναῖος δημοσιεύει τὸ ποίημά του «Διπλογιόρτι στὴν Ἀράχωβα», τὸ ὁποῖο ἐκ τοῦ τίτλου φαίνεται νὰ ἐντάσσεται στὸν κύκλο ἐκεῖνο τῶν ποιημάτων πού ἀξιοποιοῦν τὸν βίو τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη, τοποθετῶντας τὸν πλάι στὸν Ἅγιο Γεώργιο, μιᾶς καὶ ὁ θάνατος τοῦ Στρατηγοῦ τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς ἐορτῆς του, καθὼς καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς δρακοντοκτονίας ὡς τυρρανοκτονίας τῶν Ὁθωμανῶν κατακτητῶν, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν περιώνυμη θεοσέβεια τοῦ Καραϊσκάκη, διαμορφώνουν ἓνα δίκτυο συνάψεων μεταξὺ τοῦ στρατηλάτη ἀγίου καὶ τοῦ Ἑλληνα ἀγωνιστῆ. Τὸ ποίημα τελειώνει ὡς ἑξῆς: «Τ' ἄη Γιώργη καὶ τοῦ ἀγίου Καραϊσκάκη / τὸ διπλογιόρτι θρύλε Παρνασσέ· / μέριασε νὰ διαβοῦνε οὐρανὲ / οἱ δυὸ Ἀρχαγγέλοι μὲ ὕμνο καὶ κοντάκι...».⁸

Τὸ ἴδιο ἔτος, ὁ Δημήτρης Ποταμίτης συνθέτει τὸ ποίημα «Ὁ θάνατος τοῦ Καραϊσκάκη ἢ Τὸ κόλπο» ἐντάσσοντας κι' αὐτὸς στοιχεῖα ἀντιστοιχίας Καραϊσκάκη-Ἀγίου Γεωργίου, μὲ ἐμφανέστερο ὅμως τούτῃ τὴ φορὰ τὸ ἱστορικὸ/πολιτικὸ σχόλιο. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀδικαίωτων ἀρετῶν πού ἐπιδιώχθηκαν ἀνὰ τὰ ἔτη, σὲ κάθε δύσκολη καμπὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὸ ποίημα ὁλοκληρώνεται ὡς ἑξῆς: «Ἄχ καημένε Καραϊσκάκη

κανακάρη μου / Πού ἔσφαξες τὸ Δράκο πρὶν ἀπ' τὸν Ἄη Γιώργη / Δὲ σὲ σκοτώσανε
 στὸ Φάληρο / Μὰ κάπου ἐκεῖ προχτὲς στὸ Σύνταγμα».⁹ Μάλιστα, ὁ τελευταῖος στίχος
 ἀναφέρεται ἐνδεχομένως στὴ λεγόμενη «διεύρυνση» τοῦ κόμματος τῆς Νέας Δημο-
 κρατίας, ἡ ὁποία στὰ 1977, ἐπιδιώκοντας νὰ καταστήσει Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας
 τὸν Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ, χρειάστηκε ἐννέα ἐπιπλέον ψήφους, τὶς ὁποῖες
 ἐξασφάλισε ἀπὸ τὴν ΕΔΗΚ τοῦ Γεωργίου Μαύρου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, λοιπόν, βλέ-
 πουμε πῶς ἓνα ἐπικαιρικότατο θέμα μετουσιώνεται σὲ ποίημα ἀφοῦ πρῶτα
 ἀντιπαραβληθεῖ μὲ τὸ παρελθόν, καὶ μάλιστα μὲ μιὰν ὄψη τοῦ παρελθόντος, σημαί-
 νουσα γιὰ τὴ νοηματικὴ ἐξακτίνωση τοῦ ποιήματος.

Ἡ θεοσέβεια τοῦ Καραϊσκάκη ἐπανερχεται καὶ στὸν Τάσο Γαλάτη, ἐμμέσως αὐτὴ
 τὴ φορά, λειτουργώντας ὡς ἓνας δευτερεύων ἐνδείκτης στὴν προσπάθεια τοῦ ποιητῆ
 νὰ ἐργαλειοποιήσῃ τὴ θυσία τοῦ ἀγωνιστῆ καὶ τὴ ματαιότητά της, ἡ ὁποία προκύπτει
 ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου. Στὸ ποίημα «Ὁ ἄλλος αἰώνας» τῆς συλλογῆς
Κάθοδος (2011) μὲ τὸν ἐμφατικὸν αὐτὸν τίτλο, ὁ Γαλάτης θὰ γράψῃ: «Λίγο πὶὸ πάνω
 ἔξω ἀπὸ τὸ φημισμένο γήπεδο / πλάι στὸν ἡλεκτρικὸ σταθμὸ / ἔπεσε ὁ Καραϊσκάκης
 στὶς 22 Ἀπριλίου 1827. // Τὸ ταπεινὸ μνημεῖο ποὺ ἐπιμένει νὰ μνημονεύει τὴ θυσία /
 τὸ ἔπνιξαν ρέκτες πολεοδόμοι / στὶς ἀνισόπεδες καὶ τὸ Palais des Sports».¹⁰ Στὸ ἴδιο
 καταγγελτικὸ γιὰ τὴν ἱστορικὴ τους συγχρονία κλίμα, κ' ἄλλοι ποιητὲς συμπεριλαμ-
 βάνουν μεταξὺ τῶν στίχων τοὺς τὸν Καραϊσκάκη προκειμένου νὰ ἀντιπαραβάλλουν
 τὸ παρόν τοὺς πρὸς ἓνα ἔμπλεο κλέους παρελθόν. Παρόμοια, ὁ Γιάννης Πατίλης στὸ
 ποίημά του «Τίτλοι τέλους» ἀναφέρεται στοὺς συντελεστὲς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ὅπως
 στὸ τέλος μιᾶς ταινίας. Ἐκεῖ λοιπόν, ἀφοῦ καταθέσῃ τὸν τίτλο, τὸν ὑπεύθυνο
 παραγωγῆς, τοὺς σεναριογράφους καὶ τοὺς σκηνοθέτες, περνᾷ στοὺς ἡθοποιούς κα-
 ταθέτοντας τὸν ἐξῆς κατάλογο: «Παίζουν: Καραϊσκάκης Σολωμὸς / Θανάσης Διάκος
 / Ζαχαριάδης Ἄρης Καρυωτάκης / Μελίνα Μπουμπουλίνα / Βουγιουκλάκη», συν-
 αριθμώντας ὅλους τοὺς πιθανοὺς ἀνθρωπότυπους ποὺ συναποτελοῦν τὸ νεοελληνικὸ
 πάλκο, προσεκτικὰ καὶ δίχως τυχαιότητα.¹¹

Παραμφερεῖς εἶναι καὶ οἱ ἀναφορὲς ἄλλων ποιητῶν στὸν Καραϊσκάκη, ὅπως γιὰ
 παράδειγμα τοῦ Ἀριστείδη Βουγιούκα στὸ ποίημά του «Ἀθήνα» («Τώρα χαζεύει στὸ
 κατάστημα παλαικῆς τέχνης / ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ ΚΑΙ ΥΙΟΙ. Δίπλα του ὁ Κιουταχῆς, /
 πελάτης ταχτικός, μπαίνει κι ὅλα τ' ἀνασκαλεύει, / ἐπίμονα ζητώντας τὴ λιθογραφία
 μιᾶς μάχης / δὲ θυμᾶται χαμένης ἢ κερδισμένης»)¹² ἢ τοῦ Θωμᾶ Γκόρπα στὸ ποίημα
 «Ἱστορίες» («Σᾶς φέρνω χαιρετισμοὺς ἀπὸ τὸ Νικόλαο Σοφιανὸ τὸν Πάτερ Κοσμᾶ
 τὸν Ἀλῆ Πασᾶ τὸ Ρήγα τὸν Χριστόφορο Περραιβὸ τὸν Γιώργη Καραϊσκάκη τὸν
 Στρατηγὸ Μακρυγιάννη τοὺς Ὑψηλάντηδες... Εἶναι καλὰ ρωτᾶν πῶς τὰ περνᾶτε μα-
 θαίνουν νέα σας ἀπὸ τὴν τηλεόραση ἀλλὰ δὲν τοὺς φτάνει γράψτε καὶ κανένα γραμ-
 ματάκι ρε παιδιά... / Νὰ ῥθοῦν αὐτοί!!! / Ἀπὸ κεῖ πάνω; Ἀπὸ κεῖ πέρα; Μὲ τέτοιο καιρό;
 / Μεταξὺ μας: Σᾶς ἔχουν χεσμένους...»)¹³ Στὰ ποιήματα αὐτὰ ὁ Καραϊσκάκης
 χρησιμοποιεῖται μέσα σ' ἓνα πλαίσιο εἰρωνείας γιὰ τὴν ἐκάστοτε ἱστορικὴ συγχρονία
 τοῦ γράφοντος· μιὰ αὐτοεἰρωνεία γιὰ τὸ κοινωνικὸ σῶμα καὶ τὶς πολιτικὲς του ἡγεσίες.

Στὸν *Μικρὸ Ναυτίλο* ὁ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης θὰ ἀπαριθμήσῃ κάποια στιγμή στὸν
 «τέταρτο Προβολέα» τῆς συλλογῆς, παραδείγματα σπουδαίων Ἑλλήνων ποὺ ἔλαβαν
 μονάχα φόγο, κατηγορίες καὶ λασπολογία ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοὺς: Στὴ «Σκηνὴ
 δεύτερη» τοῦ ποιήματος ἀναφέρεται: «Μιὰ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ ἐπέχει θέση Στρα-

τοδικείου καταδικάζει τὸν Γεώργιο Καραϊσκάκη ὡς “ἐπίβουλον καὶ προδότην τῆς πατρίδος”»,¹⁴ παραπέμποντας στὶς γνωστὲς ἀντιδικίες τοῦ τελευταίου μὲ τὶς διοικήσεις ποὺ τὸν ἤθελαν ἐνεργούμενό τους, ἐνῶ τὸ ὁμολογουμένως ἀψὺ ταμπεραμέντο του δὲν μποροῦσε νὰ χαλιναγωγηθεῖ. Μάλιστα, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τοῦ Καραϊσκάκη, περιώνυμο μεταξὺ συμπολεμιστῶν καὶ ἀφηγητῶν τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων, τροφοδότησε πολλοὺς ποιητές, οἱ ὅποιοι τὸ ἀξιοποίησαν ὄχι ὡς ἓνα φρονηματιστικὸ ἀντιπαράδειγμα, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ «ἀκραῖος λόγος» τοῦ στρατηγοῦ ἦταν ἓνα ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ συστατικῶν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποιητὲς ποὺ συμπεριέλαβαν τὴν ἀθυρόστομη πλευρὰ τοῦ Καραϊσκάκη ἦταν ὁ Χρῖστος Ρουμελιωτάκης. Στὸ ποίημά του «Ὁ ἀκραῖος λόγος. Ὡδὴ στὸν Γεώργιο Καραϊσκάκη» τὸ ποιητικὸ ὑποκείμενο ἀναφέρεται ρητὰ στὴν αὐθεντικὴ στάση τοῦ ἥρωα ἀγωνιστῆ ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ καθετὶ μεγαλειῶδες. Ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ ὁλόκληρο:

*Στὸν Ξάνθο Μαῖντᾶ
Γιὰ νὰ συνθέσεις ἓνα ποίημα
καὶ νὰ ἐπιτύχεις τὸν Ἀκραῖο Λόγο,
ὅπως λές, Εὐμένη,
πρέπει πολλὰ νὰ ἔχουν συμβεῖ.*

*Καὶ πρέπει πρώτα ἀπ’ ὅλα
νὰ σ’ ἔχει εἰς θάνατον καταδικάσει
καὶ νὰ σὲ καταδιώκει ὡς προδότη τῆς πατρίδας σου
ὁ πρίγκιπας Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος.*

*Πρέπει, ἐσὺ ἐπίσης, μὲ τὸ μικρό σου ἀσκέρι
ν’ ἀνηφορίζεις πικραμένος ἀλλ’ ὄχι ἀπελπισμένος
στὰ Ἀγραφα ἢ στὸ Βελούχι καὶ τὸν Ἀσπροπόταμο.*

*Τότε ἀβίαστα θὰ ἀναβλύσει ὁ ἀκραῖος λόγος,
ὁ καίριος καὶ ὁ ἀνεπανάληπτος καὶ ὁ ἑλληνικός.*

*Ἔχει καὶ τουμπελέκια ὁ ποῦτζος μου
ἔχει καὶ τρουμπέτες. Ὅποια θέλω
θὰ μεταχειρισθῶ.¹⁵*

Στὸ ἴδιο κλίμα, ὁ Ἡλίας Γκρῆς στὸ ποίημά του «Ὁ Καραϊσκάκης στὸ μπάρ “Τσαῖ στὴ Σαχάρα”» θὰ μεταχειρισθεῖ τὴν ἀπρόβλεπτη ἰδιοσυγκρασία τοῦ Στρατηγοῦ μεταφέροντάς τον σὲ ἓνα μπάρ καὶ συνομιλῶντας μέσω τοῦ ποιητικοῦ τοῦ ὑποκειμένου μαζί του, οἰκτίροντας τὸν ἠθικὸ ξεπεσμό τῆς ἐποχῆς του, καθὼς καὶ ὅλες τὶς συνοδὲς κακοδαιμονίες τοῦ ρωμέϊκου. Κλείνοντας τὸ ποίημα ἀναφέρει: «Σὲ ἔπιασα ἀπ’ τὸ μπράτσο, πήραμε τοὺς νοτισμένους δρόμους. Ἀλαφιασμένο φίδι ἢ γλώσσα μου, ἔλεγε νὰ μὲ πᾶς στὸ Φάληρο, νὰ δῶ πῶς ἔγινε τὸ φονικὸ τῆς Ρωμιοσύνης ἀπὸ φονιὰ ρωμιό.

Ποιος ἦταν; σοῦ φώναξα. Πές μου, ἀλλιῶς νὰ μὴν ξανάρθεις. Γεράκι τὸ βλέμμα σου καὶ βρυχηθμὸς ἢ πνοή σου, καὶ τρόμαξα. «Κλάστε μου τώρα τὸν μποῦτζον», ξανάπες-στὰ μοῦτρα λεβαντίνων καὶ ἄκαπνων τὸ ισόβιο φτύμα σου».¹⁶

Ἐνα ἀκόμα παράδειγμα δημιουργικῆς ἀξιοποίησης τῶν βωμολοχιῶν τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τῆς δικαίωσής τους ἐνώπιον τοῦ κατακτημένου σκοποῦ τῆς Ἐπανάστασης, στὸ πλαίσιο πάντοτε μιᾶς ἐπιποθούμενης ἠθικῆς ὀρθοστασίας, συνιστᾷ καὶ τὸ ἀδημοσίευτο, μὴ συμπεριληφθὲν σὲ συλλογὴ σονέτο τοῦ Γιώργου Κεντρωτῆ μὲ τίτλο «Καραϊσκάκης», γραμμένο στὶς 25 Μαρτίου τοῦ 2020, ὅπου ὁ συγγραφέας ὑπερβαίνει τὰ ὀρθοπολιτικὰ στεγανὰ ποὺ ἐπιτάσσουν μιὰ ποίηση ἄνευρη καὶ γλωσσικὰ εὐνουχισμένη. Καὶ αὐτὸ ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ ὁλόκληρο:

*Τῶν λόγων σου τὴν εὐχυμία κάνει τάμα
ἀκόμα ὁ ἀγωνιζόμενος ραγιᾶς, ποὺ τρέφει
ἐλπίδες, πόθους γιὰ τὴ λευτεριά. «Τάδε ἔφη
Καραϊσκάκης» λέει, καὶ ὄντως, ἐν τῷ ἅμα,*

*ἐμπρός του συντελεῖται ἀπίστευτο ἓνα θάμα.
Ἀκούγονται κρουστὲς οἱ λέξεις σου, καὶ ντέφι
οἱ σημασίες τους μᾶς βαρᾶνε, ἐνῶ μᾶς γνέφει
ἡ λάμψη τῆς ματιᾶς σου σὰν ἀκμαία λάμα*

*ἐνὸς σπαθιοῦ ποὺ θέλει ἀμέσως νὰ δουλέψει
καὶ γιὰ τὸ δίκιο ἀνόμων κεφαλὰς νὰ δρέψει.
Τὴν ἀθυροστομία σου ἀγαπᾶμε ἐπίσης.*

*Εἶσαι ἅγιος καὶ εἶσαι διάβολος, τὸ ξέρουμε, εἶσαι!
Γι' αὐτὸ σοῦ λέμε: τοὺς ἐχθροὺς μας ξαναζῆσε
νὰ ῥθεῖς καὶ πάλι, Στρατηγέ, νὰ τοὺς γαμήσεις!¹⁷*

Πέραν τοῦ ἰδιαίτερου λεξιλογίου ποὺ λειτουργεῖ παρὰ προσδοκίαν γιὰ τὰ παραδεδωγμένα τῆς ποίησης, τὰ παραπάνω ποιήματα συμβάλλουν καθοριστικὰ στὴν ἀνάδειξη αὐτῆς τῆς βαθιᾶς ἀντινομίας ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Καραϊσκάκη ἐν συνόλῳ. Ὁ ἄγγελος καὶ διάβολος ποὺ μεταχειρίζεται πότε τὰ τουμπελέκια καὶ πότε τὶς τρουμπέτες τοῦ ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν παράδειγμα τοῦ ἀρχετυπικοῦ ἥρωα ὁ ὁποῖος ἄλλοτε τείνει πρὸς τὴ θεία παντοδυναμία καὶ μυθοποιεῖται, κι' ἄλλοτε ἐκπίπτει στὴ ζωώδη, τερατώδη πλευρά του ἀνθρώπινου ὄντος, ἕτοιμος νὰ διαπράξει τὰ χειρότερα. Μιὰ μετιὰ στὴν παγκόσμια ἱστορία πείθει ὅτι οἱ λαοφιλέστεροι ἥρωες διέθεταν πάντοτε καὶ μιὰ σκοτεινὴ πλευρά, ποὺ γοήτευε καὶ δημιουργοῦσε τὴν ἀναγκαίᾳ ἱντριγκα προκειμένου νὰ ἀναδαυλιστεῖ ἡ φωτιὰ τοῦ μύθου.

Ἐχοντας κάτι τέτοιο κατὰ νοῦ, ὁ Σωτῆρης Σαράκης ἀναφέρεται ἀρκετὰ στὴν ποίησή του στὸν Γεώργιο Καραϊσκάκη ἀναδεικνύοντας τὶς ἀντινομίες αὐτές. Πρῶτα πρῶτα στὸ ποίημά του «Παραλ-ήρημα» ἀναφερόμενος στὸ γνωστότερο ἔργο τοῦ ἀρχαίου Ἑλλήνα ἱστορικοῦ καὶ βιογράφου, Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι* τοποθετεῖ πλάϊ-πλάϊ ἓνα ἀντιθετικὸ ζεῦγος, τὸν Ἀθηναῖο πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ Ἀλκιβιάδη,

ὁ ὁποῖος εἶχε ὅλες τὶς ὑψηλές προϋποθέσεις γιὰ ἕναν ἐπιτυχημένο βίο, διαθέτοντας πλοῦτο, φήμη, σημαντικό οἰκογενειακὸ παρελθόν, καὶ τὸν στρατηγὸ Γεώργιο Καραϊσκάκη, ὁ ὁποῖος ἦρθε στὸν κόσμο ἀπὸ τὴν παράνομη ἐρωτικὴ σύνδεση τῆς μοναχῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο Μαυρομματίου Καρδίτσας, Ζωῆς Ντιμισκῆ, καὶ τοῦ ἀρματολοῦ Δημήτρη Καραῖσκου: «Ἀλκιβιάδης Κλεινίου, Ἀλκμεωνίδης / Γεώργιος Καραῖσκάκης, Μοῦλος // ἄτυχος γέρο-Πλούταρχε / ποὺ αὐτὸ τὸ ἀνάποδο ζευγάρι / ποτὲ δὲ θὰ ἱστορήσεις».¹⁸ Στὸ ζήτημα αὐτό, δηλαδὴ τῶν ἀντινομιῶν, ἐπανέρχεται καὶ ἀργότερα μὲ τὸ «Πολεμικὸ δίπτυχο», ποίημα σὲ δύο μέρη ὅπου ἐκτίθενται οἱ ἱστορικὲς αὐτὲς ὁμοιοκαταληξίες ποὺ συντελεσμένες καταφέρνουν νὰ δώσουν κάτι τὸ τόσο γενναῖο καὶ σπάνιο: «Σκεφεῖτε το, ὦ Ἕλληνες Χριστιανοὶ / σκεφεῖτε το, ἂν δὲν ἀμάρτανε ἡ καλόγρια / καὶ δὲ γεννιόταν ὁ μεγάλος μας Καραῖσκάκης / σκεφεῖτε το ποῦ θὰ κατέληγε / ἡ ἐπανάστασή μας.», γιὰ νὰ συνεχίσει στὸ δεῦτερο μέρος: «Ὡ τῶν ἡρώων παμμέγιστε / ψυχὴ ἀκράια, στρατηγὲ Καραῖσκάκη / ὦ ἐσὺ ποὺ συνοψίζοντας τοῦ Γένους τὴν ἐσχάτη περιφρόνηση / πρὸς θάνατο καὶ Αὐτοκρατορία / γύρισες κι ἀπλῶς ἔδειξες / ἔδειξες καὶ στοὺς δυὸ τὰ ὀπίσθιά σου.», ἀναφερόμενος στὸ γνωστὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὸ Κομπότι τῆς Ἄρτας.¹⁹

Συνοψίζοντας, πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὅλα τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν ἐπιλεγμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ ποιητικὴ παραγωγή μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ ἕως σήμερα. Ἀσφαλῶς, οἱ ἀναφορὲς στὸν Καραῖσκάκη δὲν περιορίζονται μόνο στὰ ποιήματα αὐτά, ἀπλῶς τὰ προαναφερθέντα βοηθοῦν στὴν κατανόηση τῆς πρόσληψης τοῦ φημισμένου ὀπλαρχηγοῦ. Πέραν τῶν ποιητῶν τοῦ 19ου καὶ τοῦ πρώιμου 20οῦ αἰ. ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴν ἀρχή, κί' ἄλλοι ποιητὲς ὅπως οἱ Γκιμοσοῦλης,²⁰ Πιστικός,²¹ Καραχάλιος²² κ.ἄ. ἐνέταξαν τὸν Καραῖσκάκη στὸ ἔργο τους, ἐνῶ ὁ Θανάσης Παπαθανασόπουλος τοῦ ἀφιέρωσε ἕνα ποίημα 169 στίχων γραμμένο σὲ τερτσίνες στὸ ὁποῖο ἀκολουθώντας τὰ πρότυπα τῶν ποιητῶν τοῦ προηγούμενου αἰῶνα ἐξιστορεῖ λεπτομερῶς ἐν εἰδει χρονικοῦ ὅλη τὴν πορεία τοῦ Καραῖσκάκη συνθέτοντας στὴν οὐσία ἕναν ὕμνο.²³ Πέραν τῶν ἐπιμέρους διαφοροποιήσεων, παρατηρεῖται πὼς ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ἀναγνωρίζουν στὸν Καραῖσκάκη τὸ εἰδοποιὸ στοιχεῖο τοῦ ἥρωα, ὁ ὁποῖος ἀμφιρρέπει ἀνάμεσα στὸ δέον καὶ τὸ παραβατικὸ, ἔτοιμος εἴτε νὰ διαπράξει τὸ θαῦμα εἴτε νὰ ἐπιφέρει τὴν καταστροφή.

Ὁ Γεώργιος Καραῖσκάκης βρῖσκει ἄξια μιὰ θέση ἀνάμεσα στοὺς στίχους τῶν ποιητῶν, ὅχι μόνο ἐπειδὴ ἐπέδειξε ἀνδρεία στὰ πεδία τῶν μαχῶν, ἀλλὰ –κυρίως– ἐπειδὴ ὑπηρετήσε τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας μὲ κάθε τρόπο καὶ σὲ κάθε ἐπίπεδο, δίχως συμβιβασμούς, ὑπαναχωρήσεις καὶ ἀνταλλάγματα. Κυρίως δέ, ἡ φυσιογνωμία του λειτουργήσε, λειτουργεῖ καὶ θὰ λειτουργεῖ στὸ μέλλον ὡς ἕνας λαϊκὸς μῦθος (παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρξε καὶ διέπρεψε στὰ πεδία τῶν μαχῶν), ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ ποιητικὸς –καὶ ὅχι μόνο λόγος– διδάσκεται μὲ τὸν ἀπλούστερο δυνατὸ τρόπο τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς πολυπρισματικῆς διάστασης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης ποὺ μεταχειρίζεται τὰ τουμπελέκια καὶ τὰ νταούλια τῆς ἀπροϋπόθετα καὶ ἀπελευθερωτικὰ τόσο γιὰ τὸν καθένα χωριστὰ ὅσο καὶ γιὰ τὸ κοινωνικὸ σῶμα στὸ σύνολό του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Θεόδωρος Γ. Όρφανίδης, Σμυρναῖος, *Ὁ πρωτομάρτυς Ρήγας καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Ποίημα διὰ τὴν 25 Μαρτίου ἡμέραν ἐπέτειον αὐτῆς*, Τυπ. Π. Κ. Παντελῆ, Ἀθήνα 1842.
2. Βλ. Κωστῆς Παλαμᾶς, «[Ἦ Ρούμελ' εἶναι μιὰ κορὼν' ἀπὸ ρουμπίνι]»: συλλ. *Πατρίδες – Ἡ ἀσάλευτη ζωὴ* (1895· 1904): Ἀπαντα, τ. Γ', Ἀθήνα, Μπίρη-Γκοβόστη, χ.χ., σ. 19 καὶ «93»: συλλ. *Τὰ δεκατετράστιχα* (1919, ²1931): Ἀπαντα, τ. Στ', *Βωμοί· Τὰ παράκαιρα· Τὰ δεκατετράστιχα*, (ἐπιμ.: Δημήτρης Ἀγγελᾶτος), Ἀθήνα, Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, 2020, 466.
3. Βλ. Ἀχιλλεὺς Παράσχος, «Ἀνταπόδοσις»: *Ἀνέκδοτα ποιήματα*, τ. Α', Τυπ. Παρασκευᾶ Λεώνη, Ἀθήνα 1904, 105-112.
4. Βλ. «Διθύραμβος εἰς τὴν εἰκοστὴν πέμπτην Μαρτίου»: Οἱ τρεῖς διθύραμβοι, Παναγιώτου Σούτσου, Ἀλεξάνδρου Σούτσου καὶ Διονυσίου Σολωμοῦ, Τυπ. Π. Β. Μωραΐτινη, Ἀθήνα 1868, 6-25. Ἐπίσης: «Αἱ σκιαὶ τοῦ Δημητρίου Σούτσου καὶ Δρακούλη τοῦ ἰθακησίου», «Ἡ σκιά τοῦ Γεωργίου Ὀλυμπίου», «Ἡ σκιά τοῦ Κυριακούλη», «Ἡ σκιά τοῦ Ἡλίου Μαυρομιχάλη», «Ἡ σκιά τοῦ Μάρκου Βότσαρη», «Ἡ σκιά τοῦ Ἀναστασίου Τσαμαδοῦ»: ὁ.π., 26-28, ὅπου σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματα ἢ ἐκάστοτε «σκιά» ἀπευθύνεται στὸν Καραϊσκάκη: «(Πλησιάζουσα πρὸς τὸν Καραϊσκάκη) / Στρατηγὲ Καραϊσκάκη! χαῖρε! χαῖρε! σ' εὐλογοῦμεν. / εἰς τὸν οὐρανὸν νὰ ἔλθῃς εἰς ἡμᾶς σὲ καρτεροῦμεν». Τέλος: Παναγιώτης Σούτσος, «Ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης. Λυρικὸν δράμα εἰς τρεῖς πράξεις μετὰ χορῶν»: *Τρία λυρικά δράματα εἰς ᾗ προστίθεται καὶ ὥδῃ τις εἰς τὸν Ναπολέοντα ποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ*, Τυπ. Ἀγγ. Ἀγγελίδου, Ἀθήνα 1842.
5. Βλ. Γεώργιος Μαρτινέλης, «30. Ὁ Καραϊσκάκης»: *Σειρὰ τῶν ποιητικῶν ἔργων*, Τεῦχος 1, ἐκδίδεται δαπάνῃ Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, Τυπ. Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, Ἀθήνα 1886, 42.
6. Βλ. *Χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἐλευθεριά! Ὁ Ἀγώνας τοῦ 1821 στὴν Ἑλληνικὴ καὶ Ξένη ποίηση*, (ἀνθολ.: Θανάσης Γαλανάκης, Μάνος Κουμῆς), (ἔρευνα ὑλικοῦ, γεν. φιολ. ἐπιμ., ὑπομν.: Θανάσης Γαλανάκης), (κοσμήματα, ἐπεξ. ὑπομν.: Ἡρῶ Νικοπούλου), Ἴδρυμα Τάκης Σινόπουλος, Τράπεζα Πειραιῶς, Ἀθήνα 2021.
7. Βλ. Ἄγγελος Σικελιανός, «Μακρυγιάννης»: *Λυρικὸς βίος*, τ. Ε', *Λυρικά (Σειρὰ δεύτερη)*, (φιολ. ἐπιμ.: Γ. Π. Σαββίδης), Ἴκαρος, Ἀθήνα 1965-1969, 15-18. «Βλαχογιάννης»: ὁ.π., 23-24.
8. Παῦλος Κριναῖος, *Τὸ βιβλίο τῆς Μυρτῶς (Ὀνειρο καὶ φαντασία)*, Ἀθήνα 1978, 25.
9. Δημήτρης Ποταμίτης, *Τὸ ἀρχαῖο σαξόφωνο*, Ἐγνατία, Θεσσαλονίκη ²1978, 29.
10. Τάσος Γαλάτης, *Κάθοδος*, Τυπωθῆτω, Ἀθήνα 2011, 17.
11. Γιάννης Πατίλης, *Ἀποδρομὴ τοῦ ἀλκοὸλ καὶ ἄλλα ποιήματα*, Ὑψίλον, Ἀθήνα 2012, 23-24.
12. Ἀριστείδης Βουγιούκας, *Τὰ ποιήματα*, Ἀθήνα 1986, 53-54.
13. Θωμᾶς Γκόρπας, *Τὰ Ποιήματα [1957-1983]*, Κέδρος, Ἀθήνα ²2006 [1η ἐκδ.: 1995], 115.
14. Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ὁ Μικρὸς Ναυτίλος* (1985): *Ποίηση*, Ἴκαρος, Ἀθήνα ⁶2015 [1η: 2002], 540.
15. Χρῖστος Ρουμελιωτάκης, *Δὲν εἶναι τίποτα καὶ ἄλλα ποιήματα*, Τυπωθῆτω, Ἀθήνα 2008, 27.
16. Ἡλίας Γκρῆς, *Ἡ Ἐφεσος τῶν ἀλόγων*, Δελφίни, Ἀθήνα 1993, 28-29.
17. Γιῶργος Κεντρωτῆς, «Καραϊσκάκης», ἀδημοσίευτο σὲ συλλογὴ. <https://www.facebook.com/yorgos.kentrotis/posts/2854108104917554>
18. Σωτῆρης Σαράκης, *Δοκιμασίες καὶ δοκιμές. Ποιήματα 1971-1998* (ἐπιμ.: Θεοδόσης Πυλαρινός), Κουκκίδα, Ἀθήνα 2011, 141.
19. Σωτῆρης Σαράκης, *Στιγμὴ στὸ χάος. Ποιήματα 1999-2010* (ἐπιμ.: Θεοδόσης Πυλαρινός), Κουκκίδα, Ἀθήνα 2014, 113.
20. Βλ. Κωστῆς Γκιμοσοῦλης, «Μεθυσμένοι ἥρωες τοῦ 1821»: *Ἡμερολόγιο 2020. 1821: Λογοτεχνία καὶ Ἐπανάσταση μὲ κείμενα μελῶν τῆς Ἑταιρείας Συγγραφέων*, Πατάκης, Ἀθήνα 2020, χ.σ.

21. Βλ. Δημήτρης Πιστικός, «Δ' Όλα φεύγουν»: Ανάγνωση, Πειραιάς 1991, 66.
22. Βλ. Κώστας Καραχάλιος, «Τὸ '21»: Ρωγμές στη νύχτα, Θουκυδίδης, Ἀθήνα 1986, 22.
23. Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασόπουλος, «Γεώργιος Καραϊσκάκης»: Τερτσίνες για τὸν Νέο Ἑλληνισμό, Μελέαγρος, Ἀθήνα 2008, 53-58.

Περίληψη

Ἡ παρούσα μελέτη ἀναδεικνύει τὴν παρουσία τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη στὴν ποίηση τοῦ προηγούμενου αἰώνα, ἐπικεντρώνοντας στὰ ποιήματα ποὺ γράφονται κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ καὶ μεταπολιτευτικὴ περίοδο, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '40 ἕως τὸ 2000.

Συγκριτική μελέτη δύο θεατρικών έργων με θέμα τον Γεώργιο Καραϊσκάκη

Σοφία Γουργουλιάννη*

Εισαγωγή

Η συγγραφή της παρούσας εργασίας εκκινεί από το γεγονός της έντονης φημολογίας και της αβεβαιότητας που συνοδεύει τον θάνατο του Γεώργιου Καραϊσκάκη. Η φημολογία αυτή έχει αναγάγει τον θάνατο του σε έναν μύθο που έχει διαχρονικά τροφοδοτήσει διαφορετικές θεωρίες γύρω από τα πραγματικά γεγονότα. Πέρα από τις ιστορικές αποτυπώσεις των γεγονότων, εδώ, επιχειρούμε να ερευνήσουμε τον μύθο περί του θανάτου του Γεώργιου Καραϊσκάκη, όπως αυτός έχει αποτυπωθεί στα θεατρικά μας κείμενα. Πιο συγκεκριμένα επιχειρήθηκε η αναζήτηση και ανεύρεση θεατρικών κειμένων που να πραγματεύονται καθ' ολοκληρίαν το εν λόγω γεγονός και τον βίο του Καραϊσκάκη. Δηλαδή, θεατρικά κείμενα των οποίων τον πυρήνα να αποτελεί ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και όχι για παράδειγμα η ελληνική Επανάσταση ή η έννοια της ελληνικότητας.

Η Θεατρική Παραγωγή της Εποχής και ο Γεώργιος – Αναξαγόρας Ναύτης

Αρχικά, κατά την περίοδο του 19ου αιώνα, η κοινωνική πραγματικότητα στην χώρα μας σημαδεύτηκε σαφώς από τον αγώνα για ανεξαρτησία. Τα κείμενα της εποχής κινούνται στο πνεύμα του αγώνα αυτού για την απελευθέρωση και διαπνέονται από ένα γνήσια αντιτυραννικό πνεύμα. Τα σημαντικότερα έργα με αυτή τη θεματική αποτελούν τα ακόλουθα: Τιμολέων (Ιωάννη Ζαμπέλιου, 1818), Αρμόδιος και Αριστογείτων (Γεωργίου Λασάνη, 1819), Ο θάνατος του Δημοσθένους (Νικολάου Πίκκολου, 1818), Αρμόδιος και Αριστογείτων ή τα Παναθήναια (Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστία, 1840), Πιττακός ο Μυτιληναίος (Θεοδώρου Αλκαίου, 1849), Μερόπη (Δημητρίου Βερναρδάκη, 1866), Ippia, Le Danaïdi (1818) και Teramene (1813) (Ανδρέας Κάλβος). Παρόλη, όμως, την αντιτυραννική θεματολογία τους, «ως επί το πλείστον πρόκειται για ιστορικές τραγωδίες που έχουν ως βάση την παράδοση της κλασικίζουσας δραματοουργίας». (Μπλέσιος, 2019). Δηλαδή, ενώ μιλούν για τυράννους ψέγοντας το καθεστώς της τυραννίας, δεν αναφέρονται στον αγώνα ενάντια στην Τουρκοκρατία ούτε

* Νομικός, Διδάσκουσα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του Ε.Α.Π.

ανατρέχουν στον αγώνα για την ανεξαρτησία, ώστε να βρουν εκεί την έμπνευση για τα πρόσωπα των τυράννων τους. «Οι τύραννοι αντιπροσωπεύονται στα παραπάνω έργα από τους Μακεδόνες (Αντίπατρος), τον Ίππαρχο, τον Ιππία, τον Μελέαγρο, τον Τιμοφάνη, τον Πολυφόντη, τον Δαναό και τους Τριάκοντα Τυράννους, κυρίως τον Κριτία και τον Πείσωνα. Πρόκειται για βασιλείς με τυραννικά χαρακτηριστικά, για τυράννους ή για επίδοξους τυράννους». (Μπλέσιος, 2019).

Επομένως, είναι σαφές ότι τα θεατρικά αυτά κείμενα καθώς δεν πραγματεύονται άμεσα την Ελληνική Επανάσταση, αλλά εμπνέονται από την αρχαιοελληνική κυρίως δραματοουργία για να μιλήσουν εν είδει συμβόλου για το κοινωνικό-πολιτικό γίνεσθαι της εποχής, δεν θα αποτελέσουν βάση για την παρούσα εργασία. Η αναζήτηση, όμως, στην δραματοουργία της εποχής κατέληξε σε ένα θεατρικό κείμενο του Γεώργιου Αναξαγόρα Ναύτη, με τίτλο «Τραγωδία ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή η Διάλυσις του Ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν». Το έργο αυτό γράφτηκε το 1828 στο Λιβόρνο της Ιταλίας. Ένα, λοιπόν, μόνο έτος μετά τον θάνατο του Γεώργιου Καραϊσκάκη, ο συγγραφέας πραγματεύεται τα γεγονότα που οδήγησαν στον θάνατο του. Εδώ, θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρόλο που ο Ναύτης αποτελούσε διακεκριμένη προσωπικότητα της εποχής, το συγγραφικό του έργο δεν έχει διατηρηθεί στην ιστορία ως κάποια αξιοσημείωτη καλλιτεχνική συνεισφορά και δεν έχει τύχει ενδελεχών αναλύσεων. Επομένως, τα όσα αναγράφονται σχετικά με το παρόν έργο αποτελούν προσωπική ανάλυση και ερμηνεία που προέκυψε μετά από ενδελεχή μελέτη του έργου του. Προτού εξετάσουμε με λεπτομέρεια το ίδιο το έργο, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το έργο φορμαλιστικά μπορεί να ενταχθεί στην θεατρική παραγωγή της εποχής με δύο διαφορετικούς τρόπους. Αρχικά, εμπνέεται, ως προς την φόρμα και την ονοματοδοσία των ηρώων από την αρχαία ελληνική τραγωδία. Έτσι, λοιπόν, το έργο διαθέτει Χορό ο οποίος δεν προωθεί ουσιαστικά τη δράση, αλλά μιλάει κυρίως για τα δεινά του πολέμου. Επίσης, οι σκηνές της μάχης δεν παρουσιάζονται, αλλά τις αναγγέλλει πάντοτε Άγγελος. Πέρα από το κομμάτι της φόρμας, οι κεντρικοί ήρωες, πλην του Γεωργίου Καραϊσκάκη διαθέτουν, εν είδει συμβόλου, αρχαιοελληνικά ονόματα, για παράδειγμα Ευθύφρων, Φιλοπόλεμος και Καλλίμαχος. Το δεύτερο στοιχείο ομοιότητας με τη δραματοουργία της εποχής αφορά την σύνδεση των κειμένων με τον θάνατο. «Τα χαρακτηριστικά της αντιτυραννικής στάσης συνίστανται στον αγώνα για την πτώση της τυραννίας που καταλήγει στην τυραννοκτονία, και στην προβολή των βασικών ανανθρώπινων αξιών, όπως η ελευθερία, σε σύνδεση με τη δημοκρατία». (Μπλέσιος, 2019). Στο έργο του Ναύτη παρόλο που δεν αποθνήσκει ο τύραννος, αλλά ο ήρωας Καραϊσκάκης, το φινάλε σηματοδοτείται από τον θάνατο με μία μάλιστα έντονη διδακτική χροιά ως προς την αξία της ελευθερίας. Χαρακτηριστικά, λοιπόν στο έργο του Αριστία, Αρμόδιος και Αριστογείτων ή τα Παναθήναια, «οι τελευταίες στιγμές του θανάσιμα πληγωμένου Αρμόδιου με τα λόγια του για τη συμβολή του στην αναγέννηση της Αθήνας είναι θεατρικές και θριαμβευτικές». (Πούχνερ, 2002). Αντιστοίχως, τη στιγμή του θανάτου, στο τέλος του έργου του Ναύτη, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης αναφέρει «Σώσατε την Ακρόπολη χωρίς αργοπορίαν. Εγ' αποθνήσκω...εύχομαι εις σας επιτυχίαν». Βλέπουμε, λοιπόν, ότι επισημαίνεται, εδώ, η αξία της απελευθέρωσης της Ακρόπολης ως συμβόλου και προπυργίου της ανεξαρτησίας.

Αναζητώντας, τώρα διαφορές ανάμεσα στο κείμενο του Ναύτη και στην δραμα-

τουργία της εποχής, η κυριότερη είναι ότι στα προαναφερθέντα έργα της εποχής δεν υφίσταται στην ουσία κάποια ξεκάθαρη πολιτική προοπτική. Για παράδειγμα, στο ομώνυμο έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου, ο Τιμολέων ζητά από την τυραννοκτόνο Αισχύλο να αναλάβει την διακυβέρνηση. «Η λύση αυτή δεν είναι δημοκρατική και αποτελεί μια ιδεολογική οπισθοδρόμηση» (Σιαφλέκης, 1988). Το κείμενο του Ναύτη δεν τάσσεται υπέρ ή κατά της εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας, μπορεί όμως να ενταχθεί σε κάποιας μορφής πρώιμου ρεαλιστικού θεάτρου καθώς αναφέρεται άμεσα στον αγώνα των Ελλήνων για απελευθέρωση, ο οποίος αποτελούσε το κυρίαρχο ιστορικό γεγονός της περιόδου αλλά και της καθημερινότητας των Ελλήνων της εποχής. Επομένως, είναι σαφές πως το έργο του Ναύτη, ναι μεν διαθέτει ομοιότητες με τα προαναφερθέντα έργα, κατατάσσεται, όμως, και σε ένα εντελώς διαφορετικό είδος θεάτρου καθώς εγκαταλείπει θεματολογικά την αρχαία ελληνική γραμματεία και στρέφεται ευθέως στο παρόν της εποχής.

Περνώντας, στον ίδιο τον συγγραφέα και τα γεγονότα της προσωπικής του ζωής γύρω από τη δημιουργία του συγκεκριμένου έργου, θα πρέπει αρχικά να αναφέρουμε ότι ο Γεώργιος Αναξαγόρας Ναύτης ήταν γιος του Σμυρναίου ιατρού Μιχαήλ Ναύτη, ενός από τους κορυφαίους της Φιλικής Εταιρείας. Ο ίδιος ο Αναξαγόρας Ναύτης, σπούδασε Νομική στην Ιταλία, στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Μετά τις σπουδές του επέστρεψε στην Αθήνα και διετέλεσε εισαγγελέας Πρωτοδικών στην Τρίπολη και αργότερα αντεισαγγελέας στον Άρειο Πάγο. Το 1843, μάλιστα, εκλέχθηκε και βουλευτής. Αναφορικά με το συγκεκριμένο έργο, γράφτηκε στο Λιβόρνο της Ιταλίας και εκδόθηκε το 1828, ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη όταν ο Ναύτης ήταν μόλις 18 χρονών. Το έργο, δε, παραστάθηκε στην Αθήνα, το 1836. Σχετικά με την υπόθεση του έργου, ο Αναξαγόρας Ναύτης παρουσιάζει μια σειρά συγκρούσεων στο στρατόπεδο του Πειραιά. Βρισκόμαστε, λοιπόν, στο 1827 όταν ο Καραϊσκάκης έχει μεταβεί στην Αττική για να προστατεύσει την Ακρόπολη. Οι στρατηγοί υπό τον Καραϊσκάκη στο έργο του Ναύτη ονομάζονται Ευθύφρων, Καλλίμαχος, Επίδρομος και Φιλοπόλεμος. Ο Ευθύφρων και ο Καλλίμαχος υποστηρίζουν τον Καραϊσκάκη και την τακτική του. Ενώ, ο Επίδρομος πείθει τον Φιλοπόλεμο να σκοτώσει τον Καραϊσκάκη. Ο Φιλοπόλεμος, στην συνέχεια, συμμαχεί με τους Τούρκους. Τελικά, γίνεται μάχη στην οποία σκοτώνεται ο Φιλοπόλεμος αλλά και ο Καραϊσκάκης, μάλλον, από χέρι Τούρκων. Σχετικά με την φόρμα του έργου πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι γραμμένο σε μοιοκατάληκτους στίχους και το ύφος είναι πομπώδες και λυρικό.

Οι Διαφορετικές Εκδοχές για τον Θάνατο του Καραϊσκάκη και το Έργο του Γεωργίου Αναξαγόρα Ναύτη

Το έργο, όπως έχει ήδη αναφερθεί πραγματεύεται τον θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Καθώς αναφορικά με τον θάνατο αυτό έχουν διατυπωθεί διαφορετικές εκδοχές, κρίνεται σκόπιμο να συσχετίσουμε τις εκδοχές αυτές με τα όσα αποτυπώνονται στο κείμενο του Ναύτη. Στις αρχές του 1827, ο Καραϊσκάκης, θέλοντας να βοηθήσει την πολιορκούμενη από τον Κιουταχή φρουρά της Ακρόπολης έστησε το στρατηγείο του στο Κερατσίνι του Πειραιά, έχοντας μαζί του 100 άνδρες. Σύντομα, στο στρατόπεδο μαζεύ-

τηκαν, υπό τις διαταγές του σημαντικοί στρατηγοί της εποχής και το στρατόπεδο έφθασε περίπου τους 15.000 άνδρες. Ο Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του χαρακτηριστικά αναφέρει για την εξέλιξη της στρατιωτικής παρουσίας στο Κερατσίνι «πήρε κοντά ως δυο χιλιάδες ανθρώπους και ήρθε κ' έπιασε το Τζερατζίνι ο Καραϊσκάκης» (Μακρυγιάννης, 2011). Η μοιραία επιχείρηση για την λύση της πολιορκίας της Ακρόπολης ορίστηκε για την νύχτα της 22ας προς 23ης Απριλίου 1827. Όμως, το απόγευμα της 22ας άρχισαν να υπάρχουν συμπλοκές ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες. Ο Καραϊσκάκης επενέβη και τραυματίστηκε θανάσιμα από μια σφαίρα. Η τελευταία του κουβέντα λέγεται ότι ήταν στον στρατηγό Μακρυγιάννη «Εγώ πεθαίνω. Όμως εσείς να είστε μονιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα». Ο πρώτος βιογράφος του Καραϊσκάκη, Δημήτριος Αινιάν, αναφέρει ότι, λίγο πριν ξεψυχήσει, είπε ότι «επληγώθη από το μέρος των Ελλήνων». (Αινιάν, 1903). Ο Χρήστος Βυζάντιος και ο Σουλιώτης αγωνιστής Λάμπρος Κουτσουνίκας αναφέρουν ότι πυροβολήθηκε από το τουρκικό οχύρωμα και πέθανε «εν μέσω δριμυτάτων πόνων» (Κουτσουνίκας, 1863). Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης γράφει ότι δύο Τούρκοι που βρίσκονταν στην μάντρα-οχύρωμα, αναγνώρισαν τον Καραϊσκάκη και τον πυροβόλησαν στην κοιλιά. Ο Μακρυγιάννης, σε μεταγενέστερα κείμενά του, θεωρεί ηθικό αυτουργό της δολοφονίας του Καραϊσκάκη τον Μαυροκορδάτο. Ο λογοτέχνης Δημήτρης Φωτιάδης μοιάζει να συμφωνεί με την εκδοχή αυτή αναφέροντας «Ο Καραϊσκάκης έπεσε θύμα της εγγλέζικης πολιτικής στην Ελλάδα και εμπνευστές της σατανικής δολοφονίας του στάθηκαν ο Κόχραν, ο Τσωρτς κι ο Μαυροκορδάτος» (Φωτιάδης, 1995). Στο κείμενο του Ναύτη στην προτελευταία ΣΚΗΝΗ Ζ', ο Καλλίμαχος εξιστορώντας τα όσα συνέβησαν κατά την διάρκεια της μάχης του μοιραίου τραυματισμού του Καραϊσκάκη αναφέρει ότι ο Καραϊσκάκης πολεμούσε με μεγάλο πάθος και αγριότητα και ότι οι στρατιώτες τον έχασαν από τα μάτια τους και δεν ήταν, επομένως, δυνατό να εξακριβώσουν ποιος ήταν ο δολοφόνος του στρατηγού. Και, μάλιστα, ενώ στην Σκηνή Η' ο Καραϊσκάκης βρίσκεται τραυματίας «επί σκηνής», δεν αναφέρεται καθόλου στις συνθήκες του τραυματισμού του. Αντιθέτως, ενθαρρύνει τους υπόλοιπους να συνεχίσουν πάραυτα να μάχονται για να σώσουν την Ακρόπολη. Παρόλο που ο Ναύτης δεν αναφέρεται άμεσα στον ένοχο για την δολοφονία του Καραϊσκάκη, έχοντας εξυφάνει έναν ιστό προδοσίας γύρω από το πρόσωπο και το στρατόπεδο του, είναι σαφές πως μιλάει για μια προδοσία η οποία είτε είχε σαν αποτέλεσμα το θάνατο του στρατηγού είτε όχι, σημάδεψε τα τεκταινόμενα της περιόδου.

Το έργο του Θωμά Τσαλαπάτη και «Η Ιστορία του Στρατηγού Καραϊσκάκη»

Περνώντας στο επόμενο κείμενο το οποίο και μελετήθηκε, την «Ιστορία του στρατηγού Καραϊσκάκη» του Θωμά Τσαλαπάτη, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στον ίδιο τον συγγραφέα. Ο Τσαλαπάτης, λοιπόν, αποτελεί έναν από τους σημαντικούς συγγραφείς της νέας γενιάς. Έχει τιμηθεί με το Κρατικό Βραβείο Πρωτοεμφανιζόμενου Συγγραφέα το 2011 ενώ έχει συνεργαστεί με σημαντικούς καλλιτέχνες ανάμεσα στους οποίους και ο Θεόδωρος Τερζόπουλος, ο οποίος το 2016 παρουσίασε το «Ανκός» σε ποίηση του Τσαλαπάτη.

Το θεατρικό έργο «Ιστορία του στρατηγού Καραϊσκάκη» επρόκειτο να παρουσια-

στεί στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά από τις 6 Μαρτίου του 2020 σε σκηνοθεσία Στέλιου Πατσιά με τον Νικόλα Αλεξίου. Η παράσταση, όμως, λόγω της καραντίνας που επιβλήθηκε εξαιτίας της πανδημίας του κορονοϊού δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει κάποια εξέλιξη σχετικά με το εάν και πότε θα «ανέβει». Το έργο αποτελεί έναν ποιητικό μονόλογο ο οποίος διατρέχει όλη τη ζωή του Καραϊσκάκη εκκινώντας, όμως, από την στιγμή του θανάσιμου τραυματισμού του και εξιστορώντας ουσιαστικά το παρελθόν. Το θεατρικό αυτό έργο δεν έχει εκδοθεί, επομένως, τα αποσπάσματα στα οποία γίνεται αναφορά προέκυψαν μετά από ανάγνωση του έργου σε συνέχεια προσωπικής επικοινωνίας με τον συγγραφέα. Επομένως, και σε αυτή την περίπτωση δεν έχει υπάρξει πρότερη μελέτη και ανάλυση του

Το έργο ξεκινά, με αναφορές στην μητέρα του Καραϊσκάκη, «Γυναίκα του θεού. Καλόγρια. Άγια γυναίκα. Δεν υπήρχε παλούκι που να μην είχε καβαλήσει. Όπου έβρισκε καθόταν. Συνήθειο. Αγία των παλουκιών. 40 χιλιάδες έφαγε πριν να με γεννήσει. Πατεράδες μου όλοι». Σύμφωνα με την επικρατέστερη θεωρία, η μητέρα του Καραϊσκάκη, Ζωή Ντιμισκή, μετά τον θάνατο του συζύγου της αποσύρθηκε σε μοναστήρι. Όταν, όμως, γνώρισε τον αρματολό, Δημήτρη Καραϊσκό, τον ερωτεύτηκε και έμεινε έγκυος. Εκδιώχθηκε, λοιπόν, από το μοναστήρι και γέννησε τον Καραϊσκάκη σε μια σπηλιά στο Μαυρομάτι Καρδίτσας. Χαρακτηριστικά για τα γεγονότα της γέννησης του Καραϊσκάκη αναφέρεται από διαφορετικούς ιστορικούς όπως αρχικά ο Περραιβός «Παρά πολλών λέγεται ότι ο καπετάν Καραϊσκος από τον Βάλτον ηράσθη της Καλογραίας, και έτεκε τον Καραϊσκάκην» (Περραιβός, 1836). Ο Παπαρρηγόπουλος δεν τοποθετείται ευθέως σχετικά με το ζήτημα της πατρότητας: «τις ήτο ο πατήρ αυτού, άδηλον» (Παπαρρηγόπουλος, 1867). Ο Βλαχογιάννης αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να ήταν άλλος ο πατέρας και όχι ο Καραϊσκος: «Η παράδοση τονέ λέει γυιο του παλιού κλέφτη Καραϊσκου. Άλλη παράδοση τονέ λέει γυιο του καπετάν Αραπογιάννη.» (Βλαχογιάννης, 1943). Το κείμενο του Τσαλαπάτη συνεχίζει με αναφορές μάλλον στον καιρό που πέρασε στην αυλή του Αλή Πασά. «Αυτός είναι εχθρός. Είπαν. Αυτός ο εχθρός. Πήγες με τον εχθρό. Τα βρήκες με τον εχθρό. Συμφώνησες. Να δεις πού θα πέσει.». Να δεις πώς θα πάει. Περίμενες, περίμενες. Δεν υπάρχει εχθρός. Κάθε χωράφι το σκιάχτρο του.» Η περίοδος αυτή θεωρείται από τις πλέον σκοτεινές και αμφιλεγόμενες της ζωής του Καραϊσκάκη. Ο Βλαχογιάννης αναφέρει ότι ο Αλή Πασάς τον ρώτησε τι θα ήθελε να του προσφέρει εκείνος απάντησε: «Αν με γνωρίζεις άξιο για αφέντη, κάνε με αφέντη, αν για δούλο, κάνε με δούλο, αν για τίποτα ρίξε με στη λίμνη» (Βλαχογιάννης 1943). Αναφέρεται έπειτα, ο Τσαλαπάτης, στον Εμφύλιο κατά την διάρκεια της Επανάστασης «Ήταν τις μέρες εκείνες που ξέσπασε στην επικράτεια. Βήχας εμφύλιος. Κανείς να μην μπορεί να πει. Όλοι να μιλούν μα κανείς δεν έλεγε. Τα λόγια πνίγονται στο βήχα. Μπουκώνουν τα λαρύγγια και δεν μπορούμε να μιλήσουμε. Λέμε και ο άλλος δεν ακούει. Μόνο βήχει πίσω και αυτός. Βήχας που φεύγει και επιστρέφει πίσω. Χτυπώντας τον εαυτό του. Ενάντια στον εαυτό.». Εδώ, πέρα από τα ιστορικά γεγονότα στα οποία δεν πραγματοποιείται άμεση αναφορά ξεχωρίζει η ιδιαίτερη ποιητικότητα του λόγου η οποία προσεγγίζει την πραγματικότητα ενός εμφυλίου πολέμου πρωτίστως ως αδυναμία επικοινωνίας. Στην συνέχεια αναφέρεται στην καταδίκη του Καραϊσκάκη για προδοσία το 1824 «Ήρθανε τότε και μου πανε: άρπαγας είσαι. Κακούργος και αφιλότιμος. Θα λάβεις καταδίκη. Γιατί τη δίκη την κά-

νουν οι κατήγοροι. Και συ πήγες με τον εχθρό. Προδότης. Σε ξηλώνουμε.». Εδώ, το κλίμα αυτό της «βιαστικής» και απόλυτης καταδίκης που αποτυπώνει ποιητικά ο Τσαλαπάτης αποτυπώνεται ρεαλιστικά από τον αυτόπτη μάρτυρα Νικόλαο Κασομούλη ο οποίος αναφερόμενος στην αθυροστομία του στρατηγού αναφέρει «Τούτο λέγοντας ο Καραϊσκάκης, εκτύπησαν τα γέλοια όλοι, και κριταί και ο λαός, και πήγαν πολλοί να λιποθυμήσουν, καθώς και εγώ ο ίδιος» (Κασομούλης, 1939). Ενώ, αναφερόμενος στην αντίδραση του στην ετυμηγορία γράφει πως ειπώθηκε από τον ίδιο τον Καραϊσκάκη: «Αδελφοί καπεταναίοι, αν με καταδικάσετε δικαίως, ο Θεός να με το στείλη εις το κεφάλι ευθύς, αυτού όπου εβγαίνω και άν αδίκως, ογλήγορα να σας το πέμψη εις το ιδικόν σας κεφάλι» (Κασομούλης, 1939). Το υπόλοιπο κείμενο περιλαμβάνει κυρίως σκληρές περιγραφές μαχών χωρίς να είναι σαφές ποια περίοδο και ποιες μάχες αφορούν οι περιγραφές. Ενδεικτικά αποσπάσματα είναι τα εξής: «Βάλε φωτιά στα τόπια, την πόλη κάψε. Σκοτάδι. Τώρα είναι. Εδώ είναι. Βροχή από κάτουρο. Εδώ είναι. (κρότος) Πάμε. (αχός). Βουή και αντάρα, θρήνος και πανικός πήχτρα και γκρεμίζονται. Πάνε. Ποδοπατούν. Τους αναποδογυρίζουν. Ρουθούνια και αφαλοί και σώματα γεμάτα τρύπες.» και «Τα μέλη τους κάνουν να μαζέψουν. Ζώου πυρετός σε φλέβα ανθρώπινη. Να σηκωθούν. Τα μέλη τους μπερδεμένα. Ζώα και άντρες να είναι ένα. Φεύγουν με ό, τι πιάσουν. Ό, τι βρουν, ό, τι προλάβουν. Άντρες με ουρές στα πίσω τους, άγριες χαίτες τα κεφάλια τους, κένταυροι ξαφνικοί μέσα στη σκόνη. Αίμα μπερδεμένο ζών κι ανθρώπων.». Πρόκειται για ένα κείμενο βαθιά συμβολικό το οποίο μεταχειρίζεται την ποίηση, προκειμένου, όμως, όχι να δημιουργήσει εικόνες λυρικές, αλλά σκληρές εικόνες οι οποίες περιγράφουν το πόλεμο για την ανεξαρτησία με μελανά χρώματα. Δεν αναλώνεται, δηλαδή, σε περιγραφές γύρω από τον όποιο «ρομαντισμό» της απελευθέρωσης και γύρω από τα δίκαια αιτήματα των Ελλήνων. Αντίθετα, επενδύει στην περιγραφή του σκληρού προσώπου κάθε πολέμου και δεν τοποθετείται υπέρ της πολεμικής αυτής σύρραξης ως ενός εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα για την απονομή «δικαιοσύνης».

Συγκριτική μελέτη των δύο έργων

Αρχικά, πριν προβούμε στην συγκριτική ανάλυση των δύο κειμένων θα πρέπει να καταστεί ξεκάθαρη η θεατρική πραγματικότητα της κάθε μίας από τις δύο εποχές. Κατά την διάρκεια, λοιπόν, της Επανάστασης και αμέσως πριν και μετά από αυτή τα σημαντικότερα έργα τα οποία γράφτηκαν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχαν έντονα αντιτυρρανικό περιεχόμενο, χωρίς όμως να εξιστορούν άμεσα τα γεγονότα γύρω από την Επανάσταση. Δε θα πρέπει, επομένως, να λησμονούμε ότι «Το θέατρο έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο ήδη στις προπαρασκευαστικές φάσεις του ξεσηκωμού, αφυπνίζοντας τη συνείδηση της εθνικής αυθυποστασίας και καλλιεργώντας τον πατριωτικό ενθουσιασμό, μέσα στο διδακτικό πνεύμα του Διαφωτισμού, που χρησιμοποιούσε με ιδιαίτερη επιτυχία τις σκηνικές παραστάσεις για την εμπέδωση των ιδεών της διοικητικής αυτοδιάθεσης, της εδαφικής ανεξαρτησίας και του εθνικού κράτους» (Πούχνερ, 2020). Δηλαδή, υφίσταται θεατρική παραγωγή η οποία, όμως, έχει ως στόχο κυρίως να ενισχύσει το εθνικό φρόνημα προπαγανδίζοντας –τρόπον τινά– τις ιδέες της επανάστα-

σης και της απελευθέρωσης. Επιπλέον, την περίοδο εκείνη, συγγραφείς και ηθοποιοί συμμετέχουν ενεργά πολεμώντας στην Επανάσταση (Χουρμούζης, Θεόδωρος Αλκαίος, Γεώργιος Αβραμιώτης).

Πέρα από τους ήδη προαναφερθέντες, τα χρόνια που ακολουθούν την Επανάσταση, ως θεατρικός συγγραφέας ξεχωρίζει ο Μιλτιάδης Χουρμούζης που με τα θεατρικά του έργα «Ο Τυχοδιώκτης» (1835) και «Ο Υπάλληλος» (1836) σατιρίζει την ξενομανία και την γραφειοκρατία. Τα θεατρικά του αυτά κείμενα αφορούν φανταστικά πρόσωπα, τα οποία όμως μοιάζουν βγαλμένα από την πραγματικότητα της εποχής και καυτηριάζουν με έντονα κωμικά στοιχεία την πολιτική ζωή της εποχής. Μάλιστα, θα πρέπει να αναφερθεί πως τα κείμενα αυτά «ανεβαίνουν» ακόμα και σήμερα σε διαφορετικά θέατρα ανά την Ελλάδα.

Περνώντας, τώρα στο θεατρικό παρόν, στην Αθήνα, αρχικά, υπάρχει μεγάλη προσφορά θεατρικών παραστάσεων, αλλά, και σκηνών. Συγκεκριμένα στην Αθήνα τα τελευταία χρόνια παρουσιάζονται περί τις 1800 παραστάσεις σε περίπου 300 θεατρικές σκηνές.

Και πάλι, όμως, έργα Ελλήνων συγγραφέων δεν δείχνουν εν γένει να προτιμώνται. Μελετώντας κανείς τόσο τα έργα που προτιμούν σημαντικοί σκηνοθέτες όσο και τις παραστάσεις που, τελικά, συγκεντρώνουν τα περισσότερα εισιτήρια, θα διαπιστώσει ότι αυτά αποτελούν κατά κύριο λόγο έργα της κλασικής δραματουργίας.

Με βάση τις δύο προηγούμενες παρατηρήσεις όπως επισημαίνει και η Ειρήνη Μουντράκη σε συνέντευξή της «Αν υποφέρει από κάτι το ελληνικό θέατρο, είναι από τη διάσπαση των δυνάμεων. Το ότι φτάσαμε από τις 700 παραγωγές το 2015 στις 1800 παραγωγές τρία χρόνια αργότερα στην Αθήνα, είναι τρομακτικό. Δεν αποπροσανατολίζεται μόνο το κοινό, αλλά και το δυναμικό των ηθοποιών και των καλλιτεχνών διασπάται σε μια πληθώρα παράλληλων πραγμάτων. Αυτό έχει ως επακόλουθο και μία ανάλογη πτώση στην ποιότητα.» (Μουντράκη, 2021). Ενώ, αναφορικά με το θέμα της μη-προτίμησης νεοελληνικών κειμένων η ίδια αναφέρει ότι «Είναι μια μάχη που δίνεται από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Για να ανέβουν τα έργα πρέπει να φτάσουν στα χέρια των κατάλληλων ανθρώπων. Δυστυχώς όμως, δεν υπάρχει ένα σύστημα, ένας θεσμός, ένας φορέας, μέσω του οποίου οι συγγραφείς θα εκπαιδεύονται, θα βελτιώνονται, θα συνεργάζονται με θέατρα και καλλιτέχνες και θα δοκιμάζονται επί σκηνής. Είμαστε και ανέκαθεν ξενομανείς.». Επομένως, καθίσταται σαφές ότι ενώ βιώνουμε μία υπερ-προσφορά θεατρικών παραστάσεων και οι δημιουργοί στρέφονται ολοένα και περισσότερο στην παρουσίαση της δουλειάς τους στην θεατρική σκηνή, αυτοί δεν δείχνουν να εμπιστεύονται το νέο ελληνικό θεατρικό έργο. Μέσα σε όλη αυτή την δυσχέρεια στην πρόσβαση των Ελλήνων συγγραφέων στην θεατρική σκηνή, ο Θωμάς Τσαλαπάτης έχοντας ως κύρια καλλιτεχνική ιδιότητα, την ιδιότητα του ποιητή έχει ήδη πραγματοποιήσει συνεργασίες με διακεκριμένους σκηνοθέτες οι οποίοι έχουν δώσει σκηνική «ζωή» σε θεατρικά του κείμενα.

Καθώς, όπως έχει ήδη ειπωθεί, και τα δύο θεατρικά κείμενα δεν έχουν τύχει περαιτέρω μελέτης, η συγκριτική αυτή ανάλυση είναι απόλυτα πρωτόλεια και βασισμένη σε προσωπική και ενδελεχή μελέτη των κειμένων. Μία μελέτη η οποία μοιραία πραγματοποιήθηκε χωρίς πρόσβαση σε εξειδικευμένες βιβλιογραφικές πηγές. Σκοπός της ανάλυσης μας, εδώ, θα είναι όχι τόσο η σύγκριση των δύο κειμένων με αυστηρά κρι-

τήρια ομοιοτήτων και διαφορών αλλά η ανάδειξη του στόχου του κάθε κειμένου και των διαφορετικών πτυχών της προσωπικότητας του Καραϊσκάκη. Αποτελούν, εξάλλου, κείμενα δύο εντελώς διαφορετικών περιόδων τα οποία γράφτηκαν υπό εντελώς διαφορετικές συνθήκες. Η αναζήτηση, λοιπόν, ομοιοτήτων και διαφορών, θα ήταν μεν εφικτή, θα στερούνταν, όμως, ουσιαστικού νοήματος ως προς την ανεύρεση της πνοής του κάθε κειμένου. Γι' αυτό τον λόγο προτιμήθηκε η επικέντρωση της προσοχής και της ανάλυσης στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε κειμένου. Η αναφορά, λοιπόν, σε ενδεχόμενες ομοιότητες και διαφορές πραγματοποιείται στο πνεύμα αναζήτησης της ιδιαίτερης ματιάς και ιδεολογικής συνεισφοράς του κάθε κειμένου.

Αναζητώντας, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο ομοιότητες, αρχικά και τα δύο κείμενα μοιάζουν να εμπνέονται από τον θάνατο του Καραϊσκάκη. Ο Τσαλαπάτης ξεκινά με έναν Καραϊσκάκη τραυματισμένο θανάσιμα (χωρίς αναφορά στις συνθήκες του τραυματισμού). Ο Ναύτης αφηγείται την ιστορία του θανάτου του Καραϊσκάκη η οποία καταλήγει με τον Καραϊσκάκη θανάσιμα τραυματισμένο. Το ένα έργο εκκινεί από τον τραυματισμό και το άλλο τελειώνει σε αυτόν. Όμως, και τα δύο αντλούν την έμπνευση τους από τον θάνατο.

Στη συνέχεια, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι και τα δύο έργα επενδύουν στα σύμβολα. Ο Τσαλαπάτης μεταχειρίζεται τον –εξ' ορισμού συμβολικό– ποιητικό λόγο. Χαρακτηριστικό του έργου του είναι ότι δεν αναφέρεται πουθενά σε Τούρκους και Έλληνες. Μιλάει μόνο για εχθρούς και περιγράφει σκληρές μάχης. Το κλίμα των πολεμικών εχθροπραξιών είναι σαφές χωρίς, όμως, να υπάρχει ο διαχωρισμός ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές σε «καλούς» και «κακούς» σε νικητές και ηττημένους. Πρόκειται δηλαδή για ένα έργο που μοιάζει να στρέφεται συλλήβδην έναντι των δεινών του πολέμου.

Ο Ναύτης θέλοντας να μιλήσει για τις συγκρούσεις στο στρατόπεδο δίνει στους υπόλοιπους στρατηγούς φανταστικά ονόματα με συμβολική χροιά (π.χ. Ευθύφρων, Επίδρομος, Καλλίμαχος). Ναι μεν, δηλαδή, εξιστορεί τα γεγονότα γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη. Όμως, αναγάγει τους γύρω και τους υπό τον Καραϊσκάκη σε συμβολικές φιγούρες αποφεύγοντας την ταύτιση με συγκεκριμένα πρόσωπα. Με τον τρόπο αυτό επενδύει στην δημιουργία ενός κλίματος διαφωνιών και αντικρουόμενων απόψεων. Τα πρόσωπα του, είτε εμπνέονται από πραγματικά πρόσωπα της εποχής είτε όχι, λειτουργούν εδώ ως «φερέφωνα» συλλογικών αντιλήψεων και όχι εξατομικευμένων φωνών μέσα σε ένα στρατόπεδο. Ο Ναύτης επιχειρεί να καλλιεργήσει την εικόνα των σχέσεων προδοσίας που υπήρχαν στην Ελλάδα της εποχής. Επιπλέον, θα πρέπει να τονίσουμε ότι στο έργο του Ναύτη βρισκόμαστε λίγο μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη, όταν, η Επανάσταση είναι ακόμα ζωντανή. Το έργο δεν προσανατολίζεται, όμως, στο να μιλήσει για την εν γένει γενναιότητα των Ελλήνων, όσο για την ανάδειξη και την καταστροφική δύναμη των φιλονικιών στο στράτευμα οι οποίες είχαν επεκτείνει την παρουσία τους ως υποψίες και ως φιλονικίες και στο σύνολο των Ελλήνων. Κινούμενος, λοιπόν, και πάλι στο πλαίσιο του συμβολισμού, πέρα από το κομμάτι των ονομάτων των ηρώων, δεν μιλάει για πολεμικές συγκρούσεις, αλλά επιχειρεί να θίξει το κομμάτι του πολέμου μεταχειριζόμενος το «σύμβολο» των εμφύλιων φιλονικιών και όχι την αμεσότητα και την σκληρότητα των μαχών. Θέλοντας, δηλαδή, να μιλήσει για τον θάνατο του Καραϊσκάκη και τις πολεμικές συγκρούσεις που οδή-

γησαν σε αυτόν, πλάθει ένα έργο σύμβολο των εμφύλιων σπαραγμών κατά την διάρκεια πολέμων. Στο πλαίσιο αυτό, στην διάρκεια του έργου, βλέπουμε συνομιλίες μεταξύ των πρωταγωνιστών και όχι πολεμικές συγκρούσεις.

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει και προκύπτει και από την αναφορά στις φιλονικίες που αποτελούν κεντρικό θέμα του έργου, ο σκοπός του είναι και πάλι η τόνωση της εθνικής συνείδησης αλλά με έμφαση στην εθνική ομοψυχία. Επισημαίνοντας με μελανά χρώματα τις έριδες αυτές που οδήγησαν στον θάνατο του Καραϊσκάκη προσπαθεί να αναδείξει την αξία της ομοψυχίας και την καθοριστική συμβολή της στην Επανάσταση.

Περνώντας στη σημερινή εποχή και στο έτος 2021, θα πρέπει, σίγουρα, να αναφέρουμε ότι βρισκόμαστε σε μια εποχή και -πιο συγκεκριμένα- σε μια χρονιά επετείου από την Επανάσταση. Η έννοια, λοιπόν, της πατρίδας και της επανάστασης έχει απασχολήσει και την τέχνη. Ενδεικτικά είχαμε την παράσταση «Εθνικό Ντεφιλέ» στα πλαίσια του Φεστιβάλ Αθηνών σε σκηνοθεσία Παντελή Φλατσούση, το «The 1821 – η επιθεώρηση» των Φοίβου Δεληβοριά και Δημήτρη Καραντζά, τριετείς δράσεις από το θέατρο Τέχνης (2018-2021) με επιστημονικό και καλλιτεχνικό πρόγραμμα, αλλά και καλλιτεχνικές δράσεις με θεματολογία την επανάσταση χρηματοδοτούμενες από Περιφέρειες και Δήμους, αλλά και από ιδιωτικούς φορείς. Το έργο, λοιπόν, του Θωμά Τσαλαπάτη «Η ιστορία του στρατηγού Καραϊσκάκη – βίος, πόλεμος και θάνατος αυτού» σε σκηνοθεσία Στέλιου Πατσιά, ορμώμενο από την ζωή του Καραϊσκάκη και εντασσόμενο στην περί την Επανάσταση θεματολογία, επρόκειτο να πραγματοποιηθεί σε παραγωγή του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά.

Ο Τσαλαπάτης στην περιγραφή του έργου αναφέρει ότι «Πρόκειται για ένα μονόλογο όπου ο ήρωας περισυλλέγει τα θραύσματα της μνήμης του και επαναδιαπραγματεύεται τις διαφορετικές του ταυτότητες μέσα στην πορεία της ζωής του. Τί σημαίνει να είσαι ήρωας και αντιήρωας; Φίλος και εχθρός; Διάολος και άγγελος; Αδύναμος και δυνατός;» Η έννοια της εθνικής συνείδησης, εδώ, λοιπόν, σύμφωνα με τις δηλώσεις του ίδιου του συγγραφέα δεν αποτελεί έκδηλο θέμα του έργου.

Ο Τσαλαπάτης αφηγείται την ιστορία ενός αγώνα. Ο αγώνας, όμως, αυτό δεν πραγματοποιείται μόνο υπέρ πατρίδος. Αποτελεί έναν αγώνα προσωπικό και απόλυτα ανθρώπινο. Ο Καραϊσκάκης του Τσαλαπάτη μπορεί να είναι ένα αντιπολεμικό σύμβολο, δεν αποποιείται, όμως, ποτέ την ανθρώπινη υφή και σάρκα του. Μάλιστα, συχνά, η ταυτότητα του ήρωα και αγωνιστή δεν είναι πηγή περηφάνειας αλλά πηγή –και– δεινών. Ο Καραϊσκάκης έχει εκουσίως επιλέξει τον ηρωισμό. Όμως, η ταυτότητα αυτή του ήρωα δεν του προκαλεί μονάχα αισθήματα έκδηλη εθνικής ανάτασης, αλλά και ανθρώπινο σωματικό και ψυχικό πόνο. Χαρακτηριστικά ο Τσαλαπάτης αναφέρει «Ο ήρωας είναι σφαγή». Ο ήρωας, λοιπόν, συνοδεύεται από τιμές αλλά και από μάχες κι αιματοχυσία. Από την ανθρώπινη αυτή προσέγγιση του ηρωισμού διαφαίνεται, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ότι πρόκειται για ένα έργο, τελικά, αντιπολεμικό που αναδεικνύει τα δεινά της ηρωικής διάστασης της επανάστασης ως πολεμικής σύρραξης.

Αναφορικά με τον Καραϊσκάκη, το έργο του Ναύτη περιγράφει έναν βάρβαρο ήρωα που μεταχειρίζεται κάθε μορφής βία για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους «Τον αιμοβόρον Κιουταχί, είπα να τον τραβίξω, Εις τον ναόν της Αθηνάς το πτώμα του

να ρίξω, Θυσίαν εις την θείαν γην όπου αυτός μολύνει, και να ξεράσει αίματα ελληνικά που πίνει». Περιγράφει, όμως ταυτόχρονα, έναν άντρα γενναιόδωρο με τα στρατεύματα του που δεν διστάζει να παραδεχθεί την δύναμη και τις ικανότητες τους «Πληνσεις όπου ηρωικόν αιμ' έχετ' εις τα φλέβας, Μέγα εις νόμους εις θεόν και εις πατρίδαν σέβας». Ακόμα, περιγράφει έναν άντρα ανιδιοτελή μπροστά στο καλό της πατρίδας όταν οι άλλοι στρατηγοί του ζητούν βραβεία και τιμές για τις υπηρεσίες τους «Σε υπακούει η Ελλάς ίνα την βοηθήσης, τι άλλο μεγαλύτερον βραβείον θα ζητήσεις;» Μιλάει και για έναν ηγέτη απόλυτο στις διαταγές του που πιστεύει ότι το στράτευμα πρέπει να έχει ομόνοια «Εγώ δεν αναγκάζω αυτήν σου την κουφότητα εις το να μ' υπακούση την εμποδίζω δε ευθύς που κατ' εμού προσκρούσει, Αν μάχην μόνος θα κινής, φυγ' από τας Αθήνας» και «Πρέπει όλον το στράτευμα συμφώνως να κινήση, οχ' εις τον κόσμον ν' ακουσθή πως δι' ελευθερίαν των Αθηνών, οι Έλληνες έχουν διαφωνίαν». Περιγράφει, τέλος, και έναν άντρα που ακόμα και την τελευταία του στιγμή βάζει πάνω απ' όλα την σωτηρία της πατρίδας «Σώσατε την Ακρόπολιν χωρίς αργοπορίαν. Εγ' αποθνήσκω... εύχομαι εις σας επιτυχίαν». Είναι φανερό ότι ο Ναύτης πλάθει την εικόνα ενός άντρα απόλυτου και κυρίαρχου στο στράτευμα του. Ο Καραϊσκάκης διακρίνεται, εδώ, για την σωματική του ρώμη και το πάθος του στον πόλεμο. Ενώ, προσπαθεί να ενθαρρύνει και να επιβάλλεται στο στράτευμα. Είναι ένας ήρωας δυνατός και ευγενικός. Είναι ένας ήρωας που μπορούσε να οδηγήσει τους Έλληνες σε μια σειρά νικηφόρων μαχών και που δεν άξιζε επ' ουδενί να προδοθεί και να θανατωθεί. Από τις ως άνω παρατηρήσεις προκύπτει σαφώς ότι πρόκειται, εδώ, για μια εξιδανικευμένη εικόνα ενός μύθου και όχι ενός ανθρώπου. Παρόλο, δηλαδή, που ο Ναύτης περιγράφει διαφορετικές πτυχές του χαρακτήρα του δεν επενδύει στην περιγραφή χαρακτηριστικών που θα αναδείκνυαν και την ανθρώπινη πλευρά ενός άντρα με αδυναμίες και πάθη. Αντίθετα, δημιουργεί ένα εξιδανικευμένο σύμβολο της αυτοθυσίας στο βωμό της πατρίδας.

Ο Καραϊσκάκης, αντίθετα, στο έργο του Τσαλαπάτη, πέρα από την πτυχή του ηρωισμού ως πηγή –και– σωματικών και ψυχικών δεινών έχει έντονη ανθρώπινη και όχι μυθική υπόσταση και ως προς τις συνθήκες της ζωής του. Αρχικά, ήρθε στον κόσμο σχεδόν παρά τη θέληση του σε δύσκολες συνθήκες «Δεν το ζήτησα εγώ. Αυτοί με πετάξαν. Πήγαινε λένε, κάνε. Τι να κάνω ρε; Τι να κάνω; κάνε μου λένε βγες και κάνε. Με πετάνε. Βγαίνω. Και φτύνω. Γαμώ το κεφάλι σας. Φτύνω. Φτύνω ατελείωτα. Τους γύρω. Τα πρόσωπα. Τα δέντρα. τα μικρά ζώα. Αυτά. Κυρίως αυτά. Αυτά φτάνει για όλα. Φτύνω. Τη γέννα μου.» Περιγράφει, επιπλέον, έναν άντρα «πλασμένο» να ζήσει μέσα στο αίμα και τον πόλεμο «Άρχισε στραβά. Θα τελειώσει ακόμα χειρότερα. Δεν ξέρω που. Αλλά όταν ξεκίνησε, ξεκίνησε μέσα στο αίμα. Το κουβαλάω ακόμα. Από τότε προσπαθώ να το κρατήσω μέσα. Και δεν λέει να μείνει. Το αίμα. Όλο βρίσκει ευκαιρία. Πετιέται από μέσα.». Ο πόλεμος, δηλαδή, να μην αποτέλεσε εκούσια επιλογή η οποία, όμως, συνέβη σε συνθήκες που την προέβαλαν ως μονόδρομο.

Θα πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι, σε αντίθεση με το έργο του Ναύτη, εδώ, δεν είναι ένας παντοδύναμος ήρωας, αλλά (και) ένας αδύναμος άντρας. «Στραβά με κόλλησαν. Κάνω να κινηθώ και τρίζω. Κάνω ν' ανασάνω βήχω... Είναι αλήθεια. Είμαι άρρωστος μάνα. Πάσχω από πτώση. Όπου και να πάω όλα πέφτουν. Και γω τα ακολουθώ. Πέφτω και γω. Εκεί μέσα. Σέρνομαι. Ξυπόλητος.». Είναι, λοιπόν, ένας άν-

θρῶπος που νοσεί. Είναι ασθενής και αδύναμος. Ο ηρωισμός του, έτσι, δεν προκύπτει από σωματική δύναμη αλλά από πάθος και πείσμα «Γιατί εγώ είχα το δικό μου. Δικό μου χτικιό, πνευμόνια σαπισμένα. Σαν να καταπίνεις διαρκώς μια γροθιά. Κι αυτή να σε σπρώχνει προς τα κάτω. Δεν γιατρεύει. Το μπουρδέλο δεν γιατρεύει. Μείνε μακριά απ' όλα μου πανε. Κάτσε σε μια γωνιά. Πάθος είναι μολυσμένο. Και δεν γιατρεύει. Μα δεν κάθεται, δεν γίνεται να κάτσεις. Πού να κάτσω μωρέ μαλάκες;». Μάλιστα, η συμμετοχή στο πεδίο των μαχών πραγματοποιείται παρά την εύθραυστη υγεία του.

Αναφορικά με την αντίληψη του ίδιου για τα δεινά του πολέμου, περιγράφει έναν άνθρωπο που δεν ηρωοποιεί ούτε τον εαυτό του, ούτε τον πόλεμο «Νύχτα βαριά και ο ύπνος ανυπόμονος. Και πολλή η ξεκούραση για όσα πάθαμε και όσα κάναμε.» Με τη φράση «όσα πάθαμε και όσα κάναμε» ο Τσαλαπάτης μοιάζει να μιλάει για την καθολικότητα των δεινών του πολέμου.

Τέλος, κομμάτι του έργου του Τσαλαπάτη μιλά για τη μετά θάνατον ζωή του Καραϊσκάκη. Εκεί, ακόμα και μετά τον θάνατο του παραμένει ανθρώπινος. Δεν (επί)ζει με τους ήρωες, αλλά με τους ανθρώπους. «Μια τελευταία φορά. Όλα τα πράγματα έχουν την ίδια ραχοκοκαλιά. Εγώ ανήκω στο έθνος των νεκρών. Εδώ έχουμε όλοι το ίδιο όνομα». «Όλα πέφτουν. Και γω τα ακολουθώ. Πέφτω και γω. Εκεί μέσα. Σέρνομαι. Ξυπόλητος. Πάλι ξυπόλητος γαμώ το σπίτι μου. Είμαι μονάχος μία άλωση. Περπατώ και δεν έχω ηλικία. Η ζωή είναι κάταγμα». Μοιάζει, ακόμα, και μετά τον θάνατο του εύθραυστος και ασθενής. Δεν είναι ένας αυτάρεσκος ήρωας ικανοποιημένος από τα κατορθώματά του, πνιγμένος στις δάφνες του ηρωισμού του. Αντίθετα είναι ένας άνθρωπος που συνεχίζει να βιώνει τα δεινά της ανθρώπινης ζωής και των πολέμων που βίωσε, ακόμα και στην μετά θάνατον ζωή. Τέλος, με την φράση «Εγώ ανήκω στο έθνος των νεκρών. Εδώ έχουμε όλοι το ίδιο όνομα.», ο Τσαλαπάτης, για άλλη μία φορά, αναδεικνύει τα δεινά του πολέμου ως απόλυτες συμφορές χωρίς διαχωρισμό ανάμεσα σε νικητές και ηττημένους. Επιβεβαιώνει, έτσι, για άλλη μια φορά τον χαρακτήρα του θεατρικού αυτού κειμένου ως αντιπολεμικού και όχι ως κείμενο προορισμένο να τονώσει την εθνική συνείδηση.

Συμπεράσματα

Η ζωή του Γεώργιου Καραϊσκάκη σημαδεύτηκε από μια σειρά έντονης φημολογίας γύρω τόσο από την γέννηση όσο και από τον θάνατο του. Η φημολογία αυτή έχει υπάρξει έναυσμα για σωρεία επιστημονικών θεωριών και μελετών, όχι όμως και για την εκτεταμένη αποτύπωση της στα θεατρικά κείμενα. Επιλέχθηκαν, λοιπόν, μετά από επίμονη αναζήτηση τα δύο αυτά κείμενα τα οποία μάλιστα γράφτηκαν σε δύο εντελώς διαφορετικές περιόδους με έντονη όμως σύνδεση με την Επανάσταση του 1821. Την περίοδο, επομένως, κατά την οποία γράφτηκε το έργο του Ναύτη βρισκόμαστε έναν μόλις χρόνο μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη όταν η Επανάσταση είναι ακόμα ζωντανή. Το έργο, τώρα, του Τσαλαπάτη επρόκειτο να παρουσιαστεί το 2020 με αφορμή, στην ουσία, την επέτειο για τα 200 χρόνια από την Επανάσταση.

Τα κείμενα αυτά, μάλιστα, επιλέχθηκαν λόγω των έντονων διαφορών τους που κατέστησαν την συγκριτική τους ανάλυση μία ενδιαφέρουσα πρόκληση. Συμπερασμα-

τικά, λοιπόν, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η μόνη ουσιαστική σύγκλιση των δύο κειμένων είναι η θεματολογία τους που εκκινεί ως έμπνευση από τον θάνατο του Καραϊσκάκη. Ως προς τα υπόλοιπα στοιχεία τους, τα δύο αυτά κείμενα διαφέρουν αρχικά μορφολογικά καθώς το κείμενο του Τσαλαπάτη είναι μονολογικό, ενώ το κείμενο του Ναύτη είναι διαλογικό. Επιπλέον, το πρώτο είναι ένα έργο καθαρά ποιητικό. Ενώ, το δεύτερο είναι ένα έργο με έντονα στοιχεία ρεαλισμού. Η σημαντικότερη, όμως, και πλέον ουσιαστική διαφορά τους στην οποία κατέληξε η συγκριτική ανάλυση είναι η πνοή και ο παλμός των δύο κειμένων. Έτσι, το κείμενο του Τσαλαπάτη είναι ένα κείμενο αντιπολεμικό που βάλλει συλλήβδην κατά τον πολέμων. Είναι ένα κείμενο που δεν έχει επ' ουδενί σκοπό να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση. Στο πλαίσιο αυτό ο Καραϊσκάκης απεικονίζεται πρωτίστως ως ένας άνθρωπος που υποφέρει από σωματικούς πόνους αλλά και από τα δεινά των πολεμικών συρράξεων. Αντίθετα, το κείμενο του Ναύτη, γραμμένο κατά την διάρκεια στην ουσία της Επανάστασης, έχει σκοπό να τονώσει την συνείδηση των Ελλήνων και να εμπνεύσει σε αυτούς το πνεύμα της εθνικής ομοψυχίας. Ο Καραϊσκάκης, λοιπόν, εδώ είναι ένας άντρας δυνατός που διακρίνεται από έναν αδιαπραγμάτευτο ηρωισμό και μία έντονη ηγετική ικανότητα. Το κείμενο δεν υμνεί τον πόλεμο ως επίλυση των διαφορών, τάσσεται, όμως, υπέρ του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα με κάθε κόστος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αινιάν, Δημήτριος, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, υπό του ιδιαιτέρου γραμματέως του Δ. Αινιάνος, Εκ του Τυπογραφείου Γ. Σ. Βλαστού, Αθήνα 1903.
- Βλαχογιάννης, Γιάννης, *Καραϊσκάκης, Βιογραφία βγαλμένη από ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και στοματικές παραδόσεις*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1943.
- Κασομούλης, Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων (1821 – 1833)*, εποπτεία εκδόσεως: Φίλιππος Στέφανος Δραγούμης, Αρχαία της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας, Αθήνα 1939.
- Κουτσουνίκας, Λάμπρος, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως /υπό Λάμπρου Κουτσουνίκα Ταγματάρχου*. Τύποις του «Ευαγγελισμού» Δ. Καρακατζάνη, Αθήνα 1863-1864.
- Λασσάνης, Γεώργιος, *Τα Θεατρικά. Ελλάς (Μόσχα 1820) και Αρμόδιος και Αριστογείτων (Οδησσός 1819, ανέκδοτο)*, επιμ. Β. Πούχνερ, Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002.
- Μακρυγιάννης, Ιωάννης (Στρατηγός), *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, μτφρ. Βλαχογιάννης Ιωάννης, Εστία, Αθήνα 2011.
- Μουντράκη, Ειρήνη, *Περί Ελληνικού θεάτρου & άλλων δαιμονίων*, <https://hamlet-talks.com/%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AE%CE%BD%CE%B7-%CE%BC%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%B8%CE%B5%CE%AC%CF%84>
- Μπλέσιος, Αθανάσιος, *Le “Théâtre d'idées” en Grèce de 1895 à 1922*, Εθνικό και Καποδι-

στριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, Αθήνα 2019.

Ναύτης, Γεώργιος, *Τραγωδία ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή η Διάλυσις του Ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν*, Εκ της του Ι.Π.Ποτσολίνου Τυπογραφία, Λιβόρνο 1828.

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης: κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις / Υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου*. Εκ του τυπογραφείου Νικήτα Πάσσαρη, Αθήνα 1867.

Περραιβός, Χριστόφορος, *Απομνημονεύματα πολεμικά, διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους / Συγγραφέντα παρά του Συνταγματάρχου Χριστοφόρου Περραιβού του εξ Ολύμπου της Θετταλίας και διηρημένα εις τόμους δύο*, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1836.

Πούχνερ, Βάλτερ, *Το 1821 και το Θέατρο*, Εκδόσεις Όταν, Αθήνα 2020

Σιαφλέκης, Ζαχαρίας. Ι. *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1988.

Φωτιάδης, Δημήτρης, *Καραϊσκάκης*, Ζαχαρόπουλος Σ.Ι., Αθήνα 1995.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αναλύει συγκριτικά δύο διαφορετικά θεατρικά κείμενα που αντλούν την έμπνευση και τη θεματολογία τους από τον θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη, το «Τραγωδία ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή η Διάλυσις του Ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν» (1828) του Γεωργίου Αναξαγόρα Ναύτη και το «Η Ιστορία του Στρατηγού Καραϊσκάκη» (2020) του Θωμά Τσαλαπάτη.

Ένα Τραγούδι για τον Θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη

Αριστομένης Καλυβιώτης*

Εικ.1 Σκίτσο του έφιππου Καραϊσκάκη από το βιβλίο *Ανθολογία*, έκδοσης Σαλίβερου (Αθήνα περί το 1910). Στο ίδιο βιβλίο και στο κεφάλαιο «Ιστορικά», καταγράφεται μία παραλλαγή του παρουσιαζόμενου τραγουδιού με τίτλο «Ο Καραϊσκάκης»

Εισαγωγή

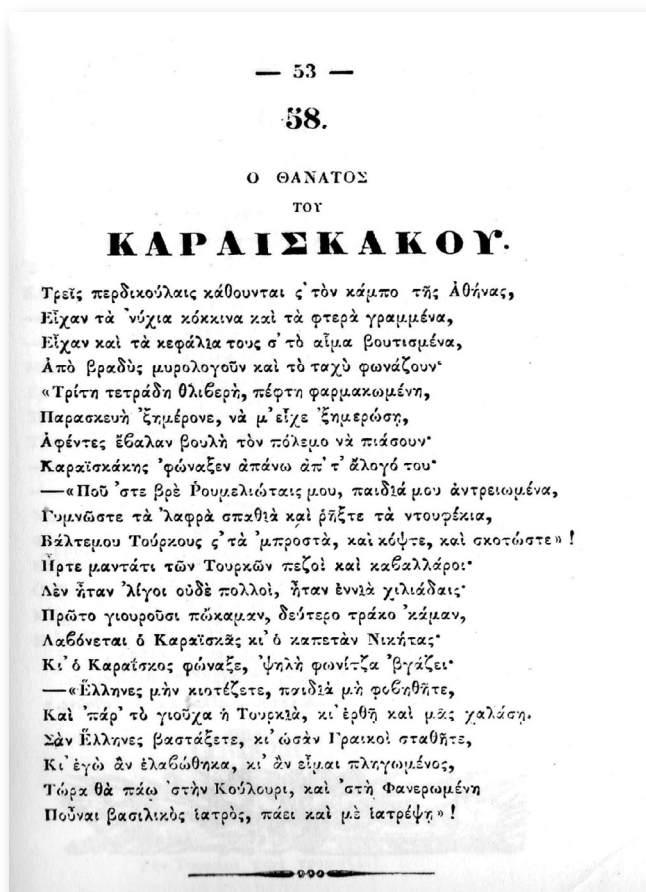
Για την τελική διαμόρφωση του άρθρου βοήθησε ο Αντώνης Κόντος. Βοήθησαν επίσης προσφέροντας φωτογραφίες από ετικέτες δίσκων οι Άλκης Αντωνούλας και Βασίλης Χατζηαντωνίου. Την εικόνα της ετικέτας του δίσκου του Π. Δουκάκη επεξεργάστηκε ο Λάμπρος Παπαγεωργίου. Την φιλολογική επιμέλεια έκανε ο Νίκος Κατοίκος. Οι εικόνες για τις οποίες δεν αναφέρεται πηγή προέλευσης προέρχονται από το αρχείο του συγγραφέα.

* Πολ. Μηχανικός Ε.Μ.Π., Μελετητής Ελληνικής Μουσικής

Κεφάλαιο Α΄
Βιβλιογραφικές καταγραφές του τραγουδιού για τον θάνατο του
Γ. Καραϊσκάκη

Τραγούδια για την Επανάσταση του 1821, αλλά και τους Κλεφταρματωλούς της προεπαναστατικής περιόδου έχουν γραφεί πάρα πολλά. Για πρώτη φορά το 1834 δημοσιεύεται ένα στιχούργημα για τον Γ. Καραϊσκάκη από τον Ηλία Χριστοφίδη στο βιβλίο του *Στίχοι ηρωικοί και ερωτικοί δια την ανθούσαν νεολαίαν της Ελλάδος*.¹ Τίτλος του είναι «Άσμα εις τον Καραϊσκάκην», και αναφέρεται στον θάνατό του.² Το στιχούργημα αυτό είναι εμφανέστατα λογία δημιουργία, γιατί είναι γραμμένο σε γλώσσα καθαρεύουσα.

Το 1852 εμφανίζεται σε μία συλλογή δημοτικών τραγουδιών άλλο ένα τραγούδι, σχετικό με τον Καραϊσκάκη: Πρόκειται για τη συλλογή *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου.³ Τίτλος τού τραγουδιού «Ο θάνατος του Καραϊσκάκου» (Εικ. 2). Είναι το τραγούδι με το οποίο θα ασχοληθούμε εκτενέστερα.

Εικ. 2. Οι στίχοι του τραγουδιού «Ο θάνατος του Καραϊσκάκου», από το βιβλίο του Σπ. Ζαμπέλιου *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* (Κέρκυρα 1852)

Το 1859 εμφανίζεται μία παραλλαγή του ίδιου τραγουδιού, στη συλλογή του Α. Ιατρίδη *Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων*.⁴ Πρόκειται για το συγκεκριμένο τραγούδι με διαφορές στους στίχους: «Τρείς περδικούλαις 'κάθονταν, 'ς τον Πειραιά 'ς τή ράχη» είναι ο πρώτος στίχος του Ιατρίδη, «Τρείς περδικούλες κάθονταν στον κάμπο της Αθήνας» είναι ο πρώτος του Ζαμπέλιου.

Το 1860 ο Arnold Passow στο βιβλίο του *Τραγούδια Ρωμαίικα*⁵ καταγράφει τρία τραγούδια για τον Καραϊσκάκη, εκ των οποίων τα δύο είναι παραλλαγές του παρουσιαζόμενου τραγουδιού. Στο ένα από τα δύο μεταφέρει αυτούσια την καταγραφή του Ζαμπέλιου. Για το άλλο αναφέρει ότι έχει καταγραφεί από τον Ερρίκο – Νικόλαο Ούλριχ. Ο γερμανικής καταγωγής Ούλριχ ήταν πεθερός του Passow. Είχε έρθει στην Ελλάδα μαζί με τον Όθωνα, και διορίστηκε καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κατέγραψε δημοτικά τραγούδια, που τα εξέδωσε αργότερα ο Passow. Η παραλλαγή του Ούλριχ αρχίζει με τον στίχο: «Τρία πουλάκια κάθονταν επάνω στον Πειραιά».

Στη συνέχεια το τραγούδι συναντάται και σε άλλες συλλογές δημοτικών τραγουδιών, που εκδόθηκαν τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, όπως είναι εκείνες του Μιχαήλ Δελέκου,⁶ του Emile Legrand,⁷ του Αθανάσιου Οικονομίδου,⁸ του Χρήστου Χρηστοβασίλη⁹ και άλλες. Όλοι αυτοί οι λαογράφοι είτε αντιγράφουν αυτούσια κάποια δημοσιευμένη παραλλαγή, είτε την τροποποιούν και προσθέτουν στίχους.

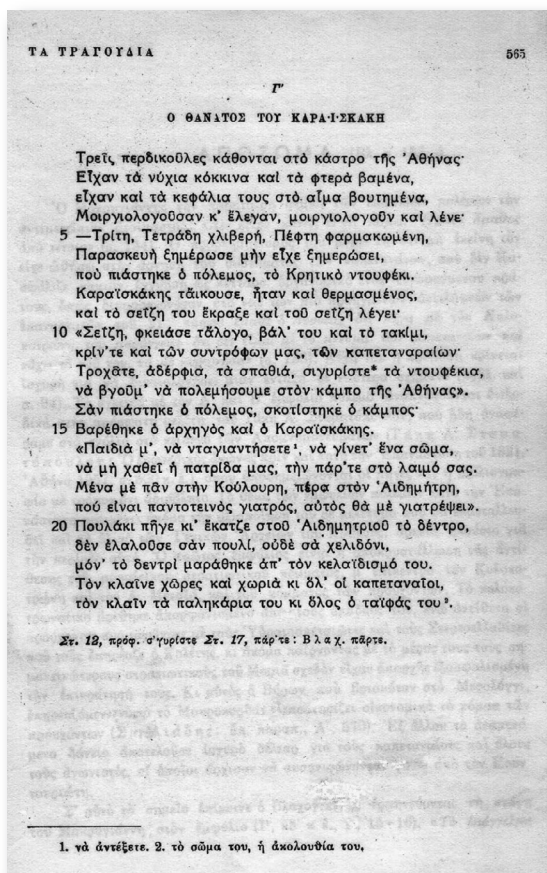
Άλλη καταγραφή που έγινε στην Πελοπόννησο από τον Δημήτριο Ι. Τσίριμπα, συμπεριλαμβάνεται στο άρθρο του «Αρκαδικά δημοτικά τραγούδια». Δημοσιεύτηκε το 1932 στην περιοδική έκδοση *Λαογραφία - Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*.¹⁰ Το τραγούδι αφηγήθηκε στον συγγραφέα ο Γ. Αντωνόπουλος ετών 90.

Μία ακόμα καταγραφή που έγινε στην Πελοπόννησο το 1895 παρουσιάστηκε από τον Δημήτριο Πετρόπουλο στην έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών *Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια*¹¹ και στο κεφάλαιο «Κλέφτικα», που κυκλοφόρησε το 1962.

Ποιος είναι όμως ο δημιουργός του συγκεκριμένου τραγουδιού; Ο Γιάννης Βλαχογιάννης έχει εντοπίσει το τραγούδι στα χειρόγραφα του Στρατηγού Μακρυγιάννη (Εικ. 3) και αναφέρει επί λέξει:¹²

Εν τοις εγγράφοις του Μακρυγιάννη σώζονται, δια χειρός αυτού εν συνεχεία γεγραμμένοι, πιθανώτατα δε και υπ' αυτού ποιηθείσαι, δύο ανέκδοτοι παραλλαγαί δημοτικών ασμάτων εις την Μάχην της Αράχωβας και τον θάνατον του Καραϊσκάκη αναφερομένων, άτινα παραθέτομεν εντεύθεν.

Συνεπώς, ο Βλαχογιάννης δεν είναι βέβαιος ότι δημιουργός των τραγουδιών είναι ο Μακρυγιάννης. Αλλά και ο Σπύρος Ασδραχάς στα σχόλια του βιβλίου *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*,¹³ παραθέτει τους στίχους που έχει δημοσιεύσει ο Βλαχογιάννης και σχολιάζει: «Είναι τα ποιήματα αυτά “πρωτότυπα”; Οπωσδήποτε όχι. Πρόκειται για παραλλαγές δημοτικών τραγουδιών μεταφερομένων στην περίπτωση». Θολό συνεπώς παραμένει το θέμα της πατρότητας του τραγουδιού.

Εικ. 3. Οι στίχοι του τραγουδιού «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη», όπως τους κατέγραψε ο Γιάννης Βλαχογιάννης (από το βιβλίο των εκδόσεων «Μέλισσα» Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα, σχόλια Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1957)

Κεφάλαιο Β'

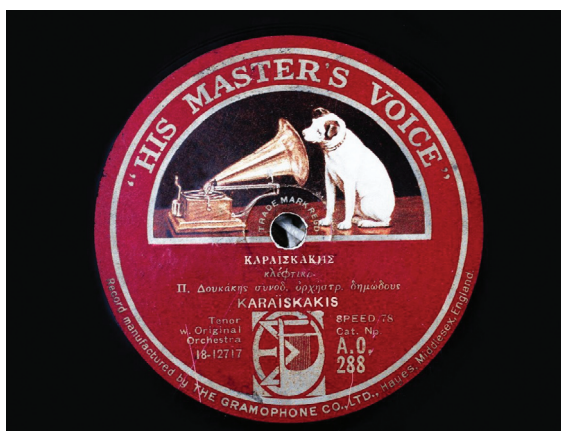
Η δισκογραφία του τραγουδιού για τον θάνατο του Γ. Καραϊσκάκη

Το 1900 έχουμε το καθοριστικό γεγονός της εμφάνισης της εμπορικής δισκογραφίας στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Συγκεκριμένα, τη χρονιά αυτή πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην Κωνσταντινούπολη ηχογραφήσεις ελληνικών και τούρκικων τραγουδιών. Το 1906 πραγματοποιούνται οι πρώτες ηχογραφήσεις στην Αθήνα. Μετά τον Α Παγκόσμιο πόλεμο και την Μικρασιατική Καταστροφή οι ηχογραφήσεις ελληνόφωνων τραγουδιών γίνονται κατά τον μεγαλύτερο όγκο τους στην Αθήνα.¹⁴ Οι δίσκοι που κυκλοφορούν (μέχρι το 1960) περιέχουν κατά κανόνα δύο τραγούδια, και τους αποκαλούμε συνήθως δίσκους γραμμοφώνου ή δίσκους 78 στροφών. Στο παρελθόν οι παραδοσιακοί λαογράφοι θεωρούσαν αυτούς τους δίσκους εμπορικά κατασκευάσματα. Όμως, σε πάρα πολλές περιπτώσεις διασώζουν μοναδικά ηχητικά ντοκουμέντα. Ιδίως στα αστικά λαϊκά τραγούδια της Μικράς Ασίας (Σμυρναίικα προ του 1922) αρκετές φορές είναι κυριολεκτικά τα μοναδικά.

Στο πλαίσιο λοιπόν των εμπορικών ηχογραφήσεων ηχογραφούνται την περίοδο

1900-1922 τραγούδια που αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα, στους Κλέφτες και κάποια στο 1821. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα τραγούδια «Κλεφτόπουλα», «Σουλιώτισσες», «Παιδιά, σαν θέλτε λεβεντιά», «Εσείς βουνά των Γρεβενών» και άλλα. Πολύ περισσότερα τραγούδια όμως, αναφερόμενα σε πρόσωπα και γεγονότα της Επανάστασης του 1821, αρχίζουν να κυκλοφορούν μετά το 1922.¹⁵ Ηχογραφούνται τραγούδια όπως: «Η έξοδος του Μεσολογγίου», «Κολοκοτρωναίοι», «Μάρκος Μπότσαρης», «Ο θάνατος του Γκούρα», «Οδυσσέας Ανδρούτσος», «Τζαβέλας», «Γρηγόρης Λιακατάς», «Ο Γερο – Ράλλης», «Γριά Τζαβέλαινα» και πολλά άλλα. Ηχογραφήθηκαν ακόμα και απαγγελίες ποιημάτων όπως τα: «Κρεμούν τον Πατριάρχη» και «Η λειτουργία της Αγίας Λαύρας».

Το 1928 έχουμε την πρώτη ηχογράφιση τραγουδιού που αναφέρεται στον θάνατο του Γεώργιου Καραϊσκάκη. Πρόκειται για το τραγούδι που παρουσιάστηκε παραπάνω. Η ηχοληψία έγινε στην Αθήνα από κινητό συνεργείο ηχογραφήσεων της αγγλικής εταιρείας δίσκων The Gramophone Co Ltd μεταξύ 11ης και 29ης Ιουνίου 1928. Οι δίσκοι που κυκλοφόρησαν «κόπηκαν» στην Αγγλία, και στη συνέχεια εισήχθησαν στην Ελλάδα. Στην ετικέτα τους είχαν το σήμα HMV. Τραγουδιστής είναι ο Πέτρος Δουκάκης. Τίτλος του τραγουδιού «ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ – κλέφτικο» (Εικ. 4). Ο ρυθμός του τραγουδιού είναι αργός· πρόκειται δηλαδή για ένα «κλέφτικο» τραγούδι, όπως ακριβώς αναφέρεται και στην ετικέτα. Γράφεται επίσης: «συνοδεία ορχήστρας δημόδους», αλλά δεν είναι γνωστό ποιοι μουσικοί συνόδευσαν τον τραγουδιστή.

Εικ. 4. Η ετικέτα του δίσκου 78 στροφών με το τραγούδι «Καραϊσκάκης» του Πέτρου Δουκάκη

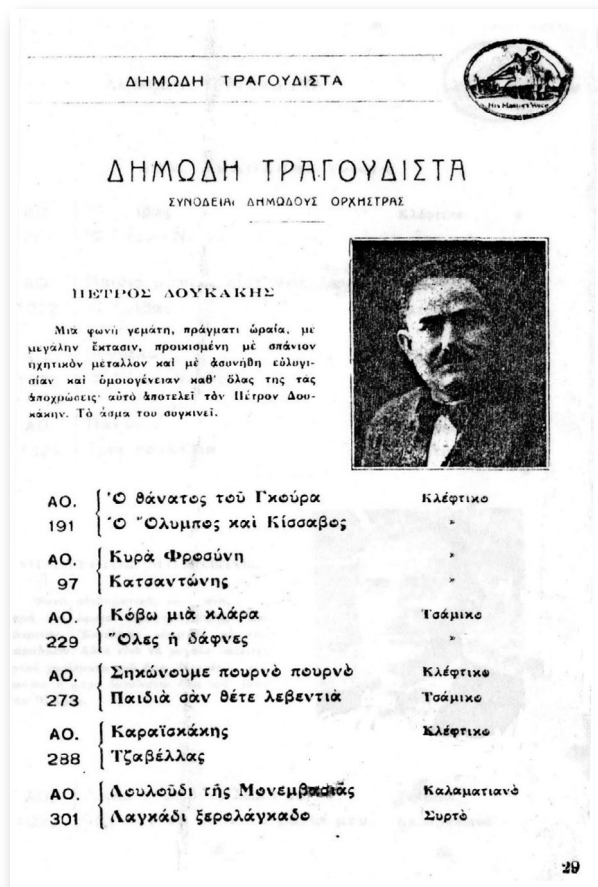
Ο Δουκάκης υπήρξε ψάλτης και γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1888. Το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του έζησε στην Αθήνα. Πέθανε στον Πειραιά το 1937.¹⁶ Ηχογράφησε περί τα εξήντα δημοτικά τραγούδια και δύο ψαλμωδίες· κυκλοφόρησαν όλα σε δίσκους 78 στροφών (Εικ. 5 & 6).

Εικ. 5. Αναμνηστική φωτογραφία ηχογράφησης στην Αθήνα το 1927, από την εταιρεία The Gramophone Co Ltd. Διακρίνονται από αριστερά: Ιωάννης Ντάβος (μαντόλα), Αντώνης Διαμαντίδης «Νταλγκάς» (9χορδη κιθάρα), Πέτρος Δουκάκης (τραγουδι), Δημήτρης Σέμσης «Σαλονικιός» (βιολί), Δημήτρης Καλλίνικος «Αραπάκης» (τσιμπαλο). Η φωτογραφία προέρχεται από το βιβλίο του Ηλία Πετρόπουλου *Ρεμπέτικα τραγούδια* (Κέδρος, Αθήνα 1979). Αναδημοσιεύτηκε επίσης πλήρως σχολιασμένη στο βιβλίο του Σταύρου Κουρούση *Από τον ταμπουρά στο μπουζούκι* (Ιστορία της Ελληνικής μουσικής, Αθήνα 2013)

Ο Ιωάννης Πλεμένος στην εργασία του *Ο μουσικός εξευρωπαϊσμός της Καλαμάτας 1890-1912*¹⁷ αναφέρει γι' αυτόν:

...Το 1909 οι βυζαντινόφιλοι της Καλαμάτας μάθαιναν με ικανοποίηση ότι ο πρώην «καλλίφωνος» αριστερός ψάλτης της Υπαπαντής Πέτρος Δουκάκης προσελήφθη δεξιός ψάλτης στον ναό του Αγ. Νικολάου του Πειραιά («Φόρμιγξ» 15-28/2/1909). Ο Δουκάκης σύντομα κέρδισε την εκτίμηση των Αθηναίων ιεροψαλτών, διότι τον επόμενο χρόνο συμμετέσχε σε επταμελή συντονιστική επιτροπή του αρτισύστατου Συνδέσμου Ιεροψαλτών Αθηνών και Πειραιώς «Ρωμανός ο Μελωδός» μαζί με τον Ν. Κανακάκη και τον Γ. Σακελλαρίδη (15-31/1/1910). Ο Μεσσήνιος πρωτοψάλτης, που εθεωρείτο ως «εις εκ των καλλιφωνοτάτων της Ανατολής ιεροψαλτών», επέπρωτο να έχει λαμπρή σταδιοδρομία στο αναλόγιο, αφού το 1911 θα διοριζόταν δεξιός ψάλτης στον Μητροπολιτικό ναό της Μεταμορφώσεως Σύρου («Φόρμιγξ» 15-31/8/1911). Ο Δουκάκης θα επέστρεφε στον Αγ. Νικόλαο του Πειραιά τον επόμενο χρόνο («Φόρμιγξ» 15-31/3/1912).

Εικ. 6. Διαφήμιση δίσκων του Πέτρου Δουκάκη με τη φωτογραφία του, σε εμπορικό κατάλογο δίσκων με ετικέτα HMV. Ο κατάλογος κυκλοφόρησε περί το 1929

Βέβαια, στα τρία περίπου λεπτά που διαρκούσε τότε μια ηχογράφιση, δεν ήταν δυνατόν να ακουστεί ολόκληρο το τραγούδι. Έτσι ο Δουκάκης ηχογράφησε μόνο τους παρακάτω στίχους, που τους συναντάμε όλους σε παλαιότερες βιβλιογραφικές καταγραφές.

*Τρία πουλάκια κάθονταν στο Κάστρο της Αθήνας.
Μοιριολογούσαν κι έλεγαν, μοιριολογούν και λένε:
Τρίτη Τετράδη θλιβερή, Πέμπτη φαρμακωμένη·
Παρασκευή ξημέρωμα, να μή 'χε ξημερώσει
Που πιάσανε τον πόλεμο...*

Δεν έχει εντοπισθεί μέχρι στιγμής άλλη ηχογράφιση του τραγουδιού στις 78 στροφές. Επανεμφανίζεται μετά 30 χρόνια περίπου στην εμπορική δισκογραφία με πέντε τουλάχιστον διαφορετικές ηχογραφήσεις. Οι δύο κυκλοφόρησαν σε δίσκους 45 στροφών, δύο σε δίσκους 33 στροφών (LP) και μία σε δίσκο CD. Όλες χαρακτηρίζονται σαν τραγούδια «κλέφτικα», και έχουν ίδια περίπου μελωδία μ' εκείνη της ηχογράφησης του Δουκάκη. Στα λόγια τους υπάρχουν διαφοροποιήσεις σε σχέση με την παλαιότερη. Πρώτη εμφανίζεται το 1962 η ηχογράφιση με τον Πάνο Κοσμέτο, που τον συνοδεύει δημοτική ορχήστρα.

Τίτλος τραγουδιού «Ο Καραϊσκάκης (Κλέφτικο)». Κυκλοφόρησε από την εταιρεία NINA Record Company σε δίσκο 45 στροφών (Εικ. 7). Η ίδια ηχογράφηση κυκλοφόρησε επίσης σε δίσκο 45 στροφών με ετικέτα PHONO RECOR (Εικ. 8). Στην ετικέτα των δίσκων είναι χαρακτηρισμένο σαν «Δημώδες». Στίχοι οι παρακάτω, διανθισμένοι με πολλά «αχ», ενώ ακούγεται πολλές φορές το γύρισμα «Καραϊσκάκη μου»:

*Παρασκευή ξημέρωμα, μην είχε ξημερώσει,
Που ρίξαν και σε λάβωσαν στη μάχη του Φαλήρου.
Σήκω να πας (Καραϊσκάκη μου),
Σήκω να πας στην Κούλουρη, ωρέ στην Κούλουρη.*

Το τραγούδι τελειώνει με μία γρήγορη επωδό, που «σπάει» την καταθλιπτική ατμόσφαιρα που δημιουργούν οι προηγούμενοι στίχοι:

*Αέρας τη φυσάει τη γαλανόλευκη,
Περήφανα στημένη μεσ' στην Ακρόπολη.*

Εικ. 7. Η ετικέτα του δίσκου 45 στροφών NINA Record Company με το τραγούδι «Ο Καραϊσκάκης (κλέφτικο)» του Πάνου Κοσμέτου (συλλογή Άλκη Αντωνούλα)

Εικ. 8. Η ετικέτα του δίσκου PHONO RECOR με το ίδιο τραγούδι του Πάνου Κοσμέτου (συλλογή Άλκη Αντωνούλα)

Το 1968 πραγματοποιήθηκε μία ακόμα ηχογράφηση του τραγουδιού από την εταιρεία δίσκων FIDELITY. Κυκλοφόρησε σε δίσκο 45 στροφών με τίτλο «Καραϊσκάκης (Επιτραπέζιο Κλέφτικο)». Τραγουδιστής ο διάσημος Γιώργος Παπασιδέρης. Στην ετικέτα του δίσκου εμφανίζεται ο ίδιος σαν δημιουργός (Εικ. 9). Τον συνοδεύει στο κλαρίνο ο Μάκης Βασιλειάδης. Οι πρώτοι στίχοι είναι ίδιοι με εκείνους της εκτέλεσης του Κοσμέτου. Στο τέλος όμως έχει προστεθεί:

*Σήκω να πας στην Κούλουρη, ωρέ στην Κούλουρη (Καραϊσκάκη μου),
Ωρέ και στην Φανερωμένη, για να σου γιάνουν την πληγή
(Καραϊσκάκη μου), ωρέ την πληγή.*

Άλλη διαφοροποίηση είναι ότι απουσιάζει η επωδός του Κοσμέτου «Αέρας τη φυσάει τη γαλανόλευκη κ.λ.π.». «Φανερωμένη» ήταν το Μοναστήρι της Φανερωμένης στην Σαλαμίνα (Κούλουρη), που χρησίμευε την εποχή της Επανάστασης ως νοσοκομείο.

Εικ. 9. Η ετικέτα του δίσκου 45 στροφών FIDELITY με το τραγούδι «Καραϊσκάκης (Επιτραπέζιο Κλέφτικο)» του Γιώργου Παπασιδέρη (αρχείο Βασίλη Χατζηαντωνίου).

Στην ιστοσελίδα <https://www.greekdiscography.gr> του ερευνητή της ελληνικής διασκογραφίας Βασίλη Χατζηαντωνίου, υπάρχει η ενδιαφέρουσα πληροφορία, ότι ο Γιώργος Παπασιδέρης είχε ηχογραφήσει μία ακόμα φορά το ίδιο τραγούδι. Η ηχογράφηση αυτή είχε γίνει στις 27/6/1963 από την εταιρεία δίσκων Columbia. Τίτλος τραγουδιού «Καραϊσκάκης (κλέφτικο)» και κωδικός ηχογράφησης 7XCG 1892. Τον Παπασιδέρη συνόδευαν οι: Γιώργος Κόρος βιολί, Αθαν. Πλατανιάς κιθάρα, Ευάγγ. Σκουρτανιώτης λαούτο, Ντρόλλας Ανδρέας κλαρίνο, Αναγνώστου Σπύρος μπάσο, Παναγιώτης Πετσάς ντέφι και Καράμπελας Μάρκος μπόγκος. Όμως, η ηχογράφηση αυτή για άγνωστους λόγους δεν κυκλοφόρησε ποτέ σε δίσκο.

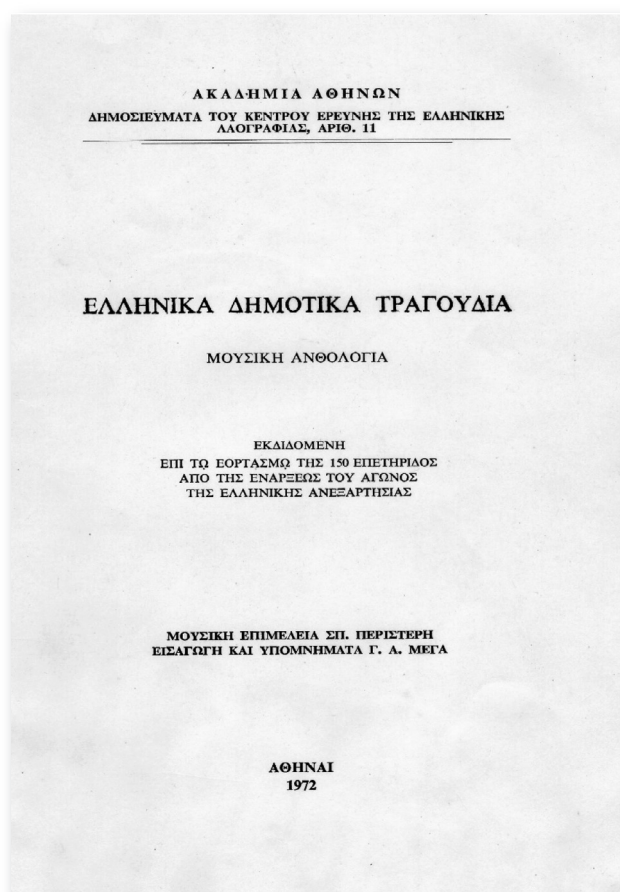
Το 1972 κυκλοφόρησε από την Ακαδημία Αθηνών μία επετειακή έκδοση (κασετίνα με δίσκους) για τα 150 χρόνια της Επανάστασης του 1821. Περιείχε 3 δίσκους LP και δύο ενημερωτικά βιβλία 45 σελίδων στα ελληνικά και στα αγγλικά (Εικ. 10). Η μουσική επιμέλεια των δίσκων ήταν του Σπύρου Περιστέρη, και τα σχόλια του Γεωργίου Μέγα. Στον έναν δίσκο περιέχεται το τραγούδι «Του Καραϊσκάκη». Είναι το γνωστό μας «κλέφτικο», στο ίδιο «ύφος» με τις προηγούμενες ηχογραφήσεις. Τραγουδάει ο Χρίστος Σερέτης και παίζουν οι Βασίλειος Σκαλιώτης κλαρίνο, Αριστείδης Μόσχος σαντούρι, Ιάκωβος Ηλίας βιολί, Σταύρος Κουλουριώτης λαούτο. Η ηχογράφηση έγινε στην Αθήνα, στο εργοστάσιο παραγωγής δίσκων της Αγγλικής εταιρείας Columbia. Στίχοι είναι οι παρακάτω, όπου ακούγεται κι εδώ πολλές φορές το γύρισμα «Καραϊσκάκη μου»:

*Ωρε, τρείς περδικούλες κάθονταν, ωρε, από 'ξω απ' την Αθήνα.
Είχαν τα νύχια κόκκινα, ωρε, και τα φτερά βαμμένα.
Είχαν και στα κεφάλια τους, ωρε, μαντήλια λερωμένα,
Ωρε, μοιρολογούσαν κι έλεγαν.*

Λόγω χρονικού περιορισμού, ούτε εδώ ηχογραφήθηκαν όλοι οι στίχοι του τραγουδιού. Στο προαναφερθέν ένθετο βιβλιάρaki, καταγράφονται οι υπόλοιποι, που προέρχονται από την προαναφερθείσα καταγραφή του Τσίριμπα. Στα σχόλια ο Γ. Μέγας σημειώνει:

Εις τον θάνατον του Ρουμελιώτη στρατηγού αναφέρεται το κατωτέρω πελοποννησιακόν άσμα, εις το οποίον ο τραγουδιστής προσέθηκεν εν αρχή στίχους τινάς εξ άλλων θρηνητικών ασμάτων.

Πιθανόν ο Μέγας χαρακτηρίζει το τραγούδι ως «πελοποννησιακό», βασιζόμενος στις προαναφερθείσες καταγραφές της Ακαδημίας Αθηνών και της «Λαογραφίας», που έγιναν στην Πελοπόννησο. Σε άλλες συλλογές όμως εμφανίζεται ως πανελλήνιο τραγούδι, χωρίς να προσδιορίζεται η προέλευσή του. Μάλιστα, ο Αθαν. Οικονομίδης το καταγράφει στα τραγούδια του Ολύμπου.

Εικ. 10. Το εξώφυλλο του ένθετου βιβλίου της κασετίνας της Ακαδημίας Αθηνών

Το 1976 ο τραγουδιστής παραδοσιακών τραγουδιών Γιώργος Μεϊντανάς το ηχογράφησε με τίτλο «Καραϊσκάκης». Το συμπεριέλαβε σε δίσκο 33 στροφών με γενικό τίτλο «Κλέφτικα», που κυκλοφόρησε από την εταιρεία δίσκων Paninar. Η ετικέτα του δίσκου

είχε τη σήμα OLYMPIA (στοιχεία δίσκου 20037/ΥΡΑ 5115) (Εικ. 11). Το 1993 κυκλοφόρησε επίσης από την ίδια εταιρεία σε CD (στοιχεία ΡΑ 5599). Τον Μείντανά συνόδευσαν οι Θαν. Χάρος βιολί, Γιώργος Μάγκας κλαρίνο, Τ. Λαβίδας σαντούρι, Φώντας Σπουργίτης κιθάρα και Κ. Πίτσος λαούτο. Στίχοι ίδιοι μ' εκείνους της εκτέλεσης του Παπασιδέρη, ενώ απουσιάζει και εδώ η επωδός του Κοσμέτου.

Εικ. 11. Το εξώφυλλο του δίσκου 33 στροφών «Κλέφτικα» με τον Γιώργο Μείντανά, που περιέχει το τραγούδι «Καραϊσκάκης»

Το 2001 έγινε μία ακόμα ηχογράφηση του τραγουδιού, που μέχρι στιγμής φαίνεται πως είναι η τελευταία της εμπορικής δισκογραφίας. Πραγματοποιήθηκε στον Βόλο και συμπεριλήφθηκε στο CD “Θεσσαλία – Πρόσωπα και γεγονότα μέσα από το Δημοτικό τραγούδι”.¹⁸ Επιμελητής της έκδοσης ήταν ο Κωστής Δρυγιαννάκης, που συνέταξε και το ενημερωτικό βιβλιαράκι που συνοδεύει το CD. Ο ίδιος πραγματοποίησε την ηχογράφηση του τραγουδιού στο σπίτι του στον Βόλο τον Σεπτέμβριο του 2001. Τραγουδιστής ήταν ο ερασιτέχνης Κώστας Παπαδημητρίου από την Καρδίτσομαγούλα Καρδίτσας (γεν. 1937), που ζει στον Βόλο. Χρησιμοποιήθηκαν οι στίχοι από την καταγραφή του Ούλριχ, που συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο του Passow. Σύμφωνα με προφορική πληροφορία του Δρυγιαννάκη ο Παπαδημητρίου δεν γνώριζε το τραγούδι. Του δόθηκαν οι στίχοι και τους τραγούδησε σύμφωνα με την εμπειρία που είχε στα κλέφτικα τραγούδια.

Τραγούδια που αναφέρονται στον Γ. Καραϊσκάκη ηχογραφήθηκαν και κυκλοφόρησαν μετά το 1960 αρκετά, όπως: «Ωδή στον Γ. Καραϊσκάκη» του Διονύση Σαββόπουλου, «Ο Καραϊσκάκης» των Κριμιζάκη – Πυθαγόρα με τον Γιάννη Πουλόπουλο, το «Ο Καραϊσκάκης» του Κώστα Χατζή (σε στίχους Ξενοφώντα Φιλήρη) και άλλα. Ένα σχετικά παλαιό τραγούδι με τίτλο «Καραϊσκάκη αθάνατε» και τραγουδίστρια την Ντίνα Χρυσοβιτσάνου κυκλοφόρησε το 1964 σε δίσκο 45 στροφών (στοιχεία δίσκου FIDELITY 7339). Πρόκειται για νεοδημοτικό τραγούδι, χορευτικό τσάμικο, που δεν

έχει σχέση με το παρουσιασθέν παραπάνω. Επειδή περιέχει αναφορά στον θάνατο του ήρωα, για λόγους πληρότητας παρατίθενται οι στίχοι του:

*Καραϊσκάκη αθάνατε, της Ρούμελης καμάρι,
Δεν σε ξεχνούν στο Δίστομο, γιατί' ήσουν παλληκάρι.
Στην Άρτα και στον Παρνασσό, Αράχοβα Αταλάντη.
Για σε γλεντάνε στον Μωριά, πού 'χεις καρδιά διαμάντι.
Μέχρι το τέλος κράταγες, ντουφέκι και ασπίδα,
Και έπεσες στο Φάληρο για την γλυκιά πατρίδα.*

Επίλογος

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω συμπεραίνουμε: Το τραγούδι για τον θάνατο του Καραϊσκάκη που παρουσιάστηκε, δημιουργήθηκε με βάση παλαιότερα δημοτικά τραγούδια, τα οποία διασκευάστηκαν με αφορμή το συγκεκριμένο γεγονός. Κάποιες φράσεις του μάλιστα συναντώνται και σε άλλα τραγούδια της εποχής. Το ότι ο Ιωάννης Μακρυγιάννης είναι ο δημιουργός του δεν είναι αποδεδειγμένο. Επίσης, από τα μέχρι στιγμής υπάρχοντα στοιχεία προκύπτει ότι η ηχογράφηση του τραγουδιού με τον Δουκάκη είναι η παλαιότερη και η μοναδική στις 78 στροφές. Αν και με την πάροδο του χρόνου το ενδεχόμενο εύρεσης νέων ντοκουμέντων απομακρύνεται, ας ελπίσουμε ότι στο μέλλον θα προκύψουν νεότερα στοιχεία, που θα συμπληρώσουν ή και θα ανασκευάσουν τα ανωτέρω παρατεθέντα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ηλίας Χριστοφίδης, *Στίχοι ηρωικοί και ερωτικοί δια την ανθούσαν νεολαίαν της Ελλάδος*, Αίγινα 1834.
2. Όπως είναι γνωστό, ο Γ. Καραϊσκάκης σκοτώθηκε στο Φάληρο την 23 Απριλίου 1927.
3. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Τυπογραφείον Ερμής, Κέρκυρα 1852. Επανέκδοση στις Εκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1978.
4. Αθανάσιος Ιατρίδης, *Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων*, Τυπογραφείον Δ. Μαυρομαμάτη, Αθήνα 1859. Επανέκδοση στις Εκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1978.
5. Arnold Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, Λειψία 1860. Επανέκδοση: Τεγόπουλος – Νίκας, Αθήνα χ.χ.
6. Μιχαήλ Λελέκος, *Δημοτική Ανθολογία*, Τυπογραφείον Ρουσοπούλου, Αθήνα ²1868.
7. Emile Legrand, *Chansons Populaires Grecques*, Maisonneuve & Cie, Paris 1874.
8. Αθανάσιος Οικονομίδης, *Τραγούδια του Ολύμπου*, Τυπογραφείον Αθηναΐδος, Αθήνα 1881, Επανέκδοση Λαογραφικής – Αρχαιολογικής Εταιρείας Ελασσόνας χ.χ.
9. Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Εθνικά Άσματα*, Εταιρεία Ελληνισμός, Αθήνα ²1902.
10. Δημήτριος Ι. Τσίριμπας, «Αρκαδικά δημοτικά τραγούδια», *Λαογραφία - Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. 10ος, Θεσσαλονίκη 1929/1932. Φωτοτυπική ανατύπωση, 1986.

11. Δημήτριος Πετρόπουλος (επιμέλεια), *Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια (Εκλογή)*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1962.
12. Γιάννης Βλαχογιάννης (κείμενα – εισαγωγή), *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, τ. 1ος, έκδοση Β', Βαγιονάκης, Αθήνα 1947.
13. Σπύρος Ασδραχάς (εισαγωγή – σχόλια), *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, Μέλισσα, Αθήνα 1957.
14. Ηχογραφήσεις ελληνικών τραγουδιών είχαν αρχίσει να γίνονται συστηματικά και στην Αμερική από το 1916-1917.
15. Στην αύξηση της κυκλοφορίας των δίσκων συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό η ίδρυση στην Αθήνα το 1931 εργοστασίου παραγωγής των από την αγγλική εταιρεία Columbia.
16. Τάκης Καλογερόπουλος, *Το Λεξικό της Ελληνικής Μουσικής*, τ. 2ος, Εκδόσεις Γιαλλέλης, Αθήνα 1998.
17. Ιωάννης Πλεμένος, *Ο Μουσικός εξευρωπαϊσμός της Καλαμάτας 1890-1912*, εργασία αναρτημένη στην ιστοσελίδα academia.edu.
18. CD «δίσκοι Βόλος»: «Θεσσαλία – Πρόσωπα και γεγονότα μέσα από το Δημοτικό τραγούδι». Αναμνηστική έκδοση για τα 120 χρόνια της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας στο Ελληνικό κράτος.

Περίληψη

Η μελέτη διερευνά τα στοιχεία που με μεγάλη πιθανότητα συνέβαλαν στη δημιουργία τραγουδιών για τον θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη, με παράλληλη ανάδειξη της επίδρασης της ζωής και του έργου του ήρωα στη μουσική παράδοση της χώρας μας στη διαχρονία και τη συγχρονία της.

Ανασυνθέτοντας την ιδιόλεκτο του Γεωργίου Καραϊσκάκη

Μαρία Καμηλάκη*

1. Εισαγωγή

Η γλωσσική κατάσταση που επικρατούσε στην οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα στα χρόνια πριν από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 χαρακτηρίζεται από έντονη ποικιλότητα. Στον προφορικό λόγο, η ομιλούμενη Ελληνική των αρχών του 19ου αιώνα αποτελείται από μωσαϊκό διαλέκτων με ποικίλες τοπικές και υπερτοπικές διαστρωματώσεις: πελοποννησιακή-επτανησιακή, τσακωνική, παλαιά αθηναϊκή, νοτιοανατολική (Χίος, Δωδεκάνησα, Κύπρος), κρητοκυκλαδική, διάλεκτοι του Βορρά (ηπειρωτική χώρα βόρεια της Αττικής και βόρειο Αιγαίο), ποντιακή, καππαδοκική (στην κεντρική Μικρά Ασία) και κατωιταλική (σε απομονωμένα χωριά της Απουλίας και της Καλαβρίας) συνθέτουν τον γλωσσογεωγραφικό άτλαντα της εποχής. Στον γραπτό λόγο, η πρότυπη γραπτή γλώσσα με τις διάφορες παραλλαγές της βρισκόταν σε επικοινωνία με τις ομιλούμενες ποικιλίες, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται η συνοχή και ο μη μεγαλύτερος κατά τύπους κατακερματισμός της Ελληνικής σε λαϊκές ποικιλίες, όπως παρατηρεί ο Χόρροκς (2006, 534). Άλλωστε, ήδη στην *de facto* πολυγλωσσική οθωμανική αυτοκρατορία, παράλληλα με την τουρκική, την περσική, την αραβική, την αρμενική, τη σερβική, τη βουλγαρική, την αλβανική, την εβραϊκή και άλλες γλώσσες, η ελληνική κατείχε εξέχουσα θέση σε θεσμικές χρήσεις, υπό τη μορφή ενός «μέσου» ύφους, με συμβιβασμό της γραπτής «κοινής» με την ομιλούμενη «νόρμα» – και οι δύο όροι εντός πολλών εισαγωγικών και σε διασταλτική ερμηνεία (βλ. ενδεικτικά Σιμόπουλος 1998· Καζάζης 1999· Παντελίδης 2007· Mackridge 2014· Καμηλάκη 2021).

Εντός αυτής της κοινωνιογλωσσικής συνθήκης, από τα μέσα του 18ου αιώνα οι Έλληνες λόγιοι, εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αρχίζουν να ασχολούνται συστηματικά με τη συμβολή της γλώσσας στην υλοποίηση των διαφωτιστικών προταγμάτων για εκπαίδευση των λαϊκών μαζών. Επιτακτικό προκύπτει το ερώτημα αναφορικά με το ποιο είναι το ενδεδειγμένο λεκτικό ένδυμα για τη μετακένωση των φιλελεύθερων ιδεών που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη και από τις οποίες οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί ήταν αποκομμένοι: η λόγια αρχαϊζουσα στις διάφορες εκδοχές της ή οι δημώδεις ποικιλίες; Η απάντηση, καθόλου αυτονόητη, δίχασε τους λογίους

* Γλωσσολόγος, Αναπλ. Προϊσταμένη της Γενικής Διεύθυνσης Ηλεκτρονικής Διοίκησης, Βιβλιοθήκης & Εκδόσεων, Βουλή των Ελλήνων

της εποχής, διαμορφώνοντας τον πυρήνα του γλωσσικού ζητήματος που ταλάνισε την Ελλάδα μέχρι το 1976 (βλ. ενδεικτικά Μπαμπινιώτης 2011). Έτσι, «...η επίμονη αναζήτηση μια ενιαίας μορφής γλώσσας συνιστά ήδη ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανησυχίας αλλά και της πνευματικής δραστηριότητας» της εποχής, όπως επισημαίνει η Σταυρίδη-Πατρικίου (1999, 10).

Ωστόσο, όταν ξεσπά η Επανάσταση, οι μεταγλωσσικές ανησυχίες υποχωρούν μπροστά στην αδήριτη πραγματικότητα του πολέμου. Οι αγωνιστές μιλούν τη γλώσσα χωρίς να αναστοχάζονται γι' αυτήν. Στις ιδιολέκτους τους κωδικοποιείται συμβολικά όλο το βιωματικό φορτίο μιας σκληρής καθημερινότητας, της καθημερινότητας του Αγώνα.

2. Στόχος και κειμενικό σώμα

Η μελέτη των γλωσσικών πρακτικών των πρωταγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης επικεντρώνεται εκ των πραγμάτων στις σωζόμενες γραπτές πηγές, απομακρύνεται δε ακόμη περισσότερο από την ανασύνθεση του προφορικού τους ύφους λόγω μιας διπλής μεθοδολογικής δυσκολίας: η καταγραφή των κειμένων δεν γινόταν από τους ίδιους τους ομιλητές, κατά κανόνα χωρίς γνώσεις γραμματισμού, αλλά με τη διαμεσολάβηση των μορφωμένων γραμματικών, και μάλιστα όχι στη γλωσσική ποικιλία στην οποία αρχικά είχαν εκφωνηθεί, αλλά σε λόγια μορφή. Η συγκεκριμένη παρατήρηση οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στη «φωνή» του ομιλητή/αφηγητή και του καταγραφέα είναι δυσδιάκριτη στα εκ των πραγμάτων «πολυφωνικά»¹ γλωσσικά δεδομένα της εποχής.

Σε αυτό το πλαίσιο, στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει τη γλώσσα των αγωνιστών, εστιάζοντας στη λεκτική παραγωγή του αρχιστρατήγου της Ρούμελης, Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Ως πηγή άντλησης γλωσσικών δεδομένων θα αξιοποιηθούν οι βιογραφίες του από τους Γεώργιο Γαζή (1828), *Βιογραφία των Ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, και Δημήτριο Αινιάν (1834, 1903), *Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερής έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών*, οι οποίοι είχαν διατελέσει έμπιστοι γραμματείς του, καθώς και τα *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833* του Μακεδόνα Νικολάου Κασομούλη (1940), επίσης στενού του συνεργάτη.

3. Παρουσίαση και ανάλυση δεδομένων

Στη συνέχεια και λαμβάνοντας υπόψη τους μεθοδολογικούς περιορισμούς, όπως ήδη εκτέθηκαν, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε όψεις της ιδιολέκτου του Γ. Καραϊσκάκη που μπορούν να συναχθούν με σχετική ασφάλεια, μέσα από τα ψήγματα προφορικότητας που διασώζονται στα κατά βάση μετασχηματισμένα σε γραπτό λόγο προφορικά κείμενα του corpus.

Προκαταρκτικά και προκειμένου να γίνει πιο απτή εν τοις πράγμασι η προανα-

φερθείσα λογοποίηση του ύφους, παραθέτουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, όπως είναι το ακόλουθο απόσπασμα (Αινιάν 1903, 44-45), με απεύθυνση του Καραϊσκάκη προς τους στρατηγούς και τους αξιωματικούς του στρατοπέδου της Ελευσίνας: «Το φρούριον των Αθηνών κινδυνεύει και η πτώσις του θέλει είναι πτώσις όλης της Στερεάς Ελλάδος· δεν έχει εις άλλους τας ελπίδας του, παρά εις ημάς· δεν είναι εντροπή μας να το αφήσωμεν απροστάτευτον; [...] Λοιπόν, εγώ δεν βλέπω άλλον τρόπον αρμοδιώτερον και προχειρότερον, ειμή να δεχθή να εισέλθῃ εις το φρούριον επί κεφαλής της αποσταλησομένης εις αυτό βοήθειας εις από ημάς, όστις ήθελεν έχει ιδιαίτερο στρατιωτικόν σώμα, το οποίον να τον αγαπά ενταυτώ και να τον σέβεται.». Η χρήση του ληκτικού -ν, τα τριτόκλιτα ουσιαστικά (*πτώσις, Ελλάδος*), η αρχαία αναφορική αντωνυμία *όστις*, η μετοχή παθητικού μέλλοντα β' *αποσταλησομένης*, οι λόγιοι εμπρόθετοι προσδιορισμοί (*εις άλλους, εις ημάς, επί κεφαλής, ενταυτώ*) και οι αρχαιοπρεπείς συντάξεις (*ειμή*) συνθέτουν ένα ύφος που πολύ δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αποδώσει πρωτογενώς στον Γ. Καραϊσκάκη.

Ο βαθμός απόκλισης από τα προφορικά λεγόμενα καθίσταται επίσης αμέσως αντιληπτός μέσα από τη σύγκριση της αναδιήγησης του ίδιου περιστατικού: π.χ. στην παράθεση του αποφθέγματος του Καραϊσκάκη αναφορικά με το πώς μπορεί κανείς να εξουσιάζει τους Έλληνες, ο μεν Γαζής (1828, 22) γράφει: «Ερωτηθείς· πώς ημπορεί να εξουσιάζῃ τις καλώς τους Έλληνας, είπεν· όποιος θέλει να εξουσιάζῃ τους Έλληνας καλά, πρέπει να έχῃ στον πλάτην του εν δισάκιον, το οποίον να είναι γεμάτον διαβόλους οπίσω, και ο Χριστός μπροστά, ο δε χρυσός εις την μέσην». Η ίδια απόφαση παρατίθεται από τον Βλαχογιάννη (Αινιάν 1903, 127) παραλλαγμένη ως εξής: «Ρώτησαν τον Καραϊσκάκη πώς μπορεί να εξουσιάζῃ κανείς τους Έλληνες. Αποκρίθηκε: - Όποιος θέλει να εξουσιάζῃ καλά τους Έλληνες, πρέπει νάχη 'σ την πλάτη του ένα δισάκι που να είναι γιομάτο διαόλους από πίσω, ο Χριστός μπροστά κι' ο παράς 'σ τη μέση». Επομένως, ο ευθύς λόγος που εκφωνήθηκε από τον Καραϊσκάκη αποδίδεται με αρκετά διαφορετικές γλωσσικές επιλογές – γεγονός που καθιστά αρκετά επισφαλές και ολισθηρή τη σύνδεση των καταγεγραμμένων με τον ζωντανό εκφωνούμενο λόγο του ήρωα.

Παρά τον όποιο μετασχηματισμό των προφορικών δεδομένων κατά την καταγραφή τους στον γραπτό λόγο, στοιχεία προφορικότητας της ιδιολέκτου του αρχιστρατήγου επιβιώνουν στη χρήση λέξεων-ταμπού, δάνειων λεξημάτων και ρουμελιώτικων ιδιωματισμών, όπως θα καταδειχθεί ευθύς αμέσως.

3.1. Οι λέξεις-ταμπού

Αν υπάρχει ένα δεσπόζον γλωσσικό χαρακτηριστικό του Καραϊσκάκη, για το οποίο είναι γνωστός, αυτό δεν είναι άλλο από την αθυροστομία του, που συνδεόταν με μια ευρύτερη ροπή προς τον αστεϊσμό, ενίοτε ακραίο ή και χοντροκομμένο. Έβριζε δεινά στρατιώτες, οπλαρχηγούς και στρατηγούς ακόμη, με τους ηπιότερους χαρακτηρισμούς να είναι *σαπιοκοιλιά* και *παλιογελάδα*, όπως αναφέρει ο Βλαχογιάννης (1922, 18).² Και ο Κασομούλης (1940, τ. Α', 372) σχολιάζει: «Αν δεν ήταν οι περασμένες φιλίες, και ο Καραϊσκάκης δεν ήτανε γνωστός φαφλατάς (η Ρούμελη γεννάει, όχι σπάνια,

αυτού του είδους τους ανθρώπους, τύπους περίφημους για τα παχιά τους χωρατά, τους αγριωπούς θυμούς, κούφιας και τις αθώες φοβέρες, που στο τέλος η λαϊκή δόξα και αγάπη τους κάνει αθάνατους), οι τελευταίες βρισιές με τ' αμοιβαία "κέρατα" θα φέρνανε σε φόνους». Η ροπή προς τη βωμολοχία ήταν μέρος μιας ευρύτερης επικοινωνιακής ικανότητας του Καραϊσκάκη, που τον καθιστούσε ιδιαίτερα δημοφιλή μεταξύ των Ελλήνων αγωνιστών, οι οποίοι έβρισκαν διασκεδαστική την παρέα μαζί του: «Η ευφράδειά του και η συναναστροφή του ήτον εν θέατρον· και πολλάκις οι στρατιώται χάσκοντες εις τας κομψότητας και αστειολογίας του, αλησμονούσαν να γευματίσουν. [...] Είχε νουν εφευρετικόν και γεννητικόν και φυσικήν ρητορείαν»· «Ελάττωμα μόνον είχε την οξυθυμίαν» (πρόλογος Γ. Βλαχογιάννη, σε Αινιάν 1903, 6), ένα «χούι» που οι συμπολεμιστές του είχαν μάθει να αποδέχονται, προκειμένου να μπορέσουν να συνυπάρξουν μαζί του.

Πάμπολλες είναι οι λέξεις-ταμπού που απαντούν και στα τρία κείμενα του corpus. Ακολουθούν μερικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα.

Περίφημη είναι η επιστολή του Καραϊσκάκη προς τον Μεχμέτ Ρεσίτ Πασά (20 Απριλίου 1827), την οποία ο ίδιος ο Γαζής (1828, 18-19) χαρακτηρίζει «...αισχράν μεν και απρεπή εις το να γραφθή, και να 'κφωνηθή, ηρωικωτάτην δε και αναγκαιοτάτην». Γράφει σε αυτήν ο Καραϊσκάκης: «Μου γράφεις ένα μπουϊρουτί, λέγεις να προσκυνήσω· κ' εγώ, πασιά μου, ρώτησα τον π... μου τον ίδιον, κ' αυτός μου απεκρίθηκε να μη σε προσκυνήσω! Κ' αν έλθης κατ' επάνω μου, ευθύς να πολεμήσω!». Και συνεχίζει ο Γαζής τον σχολιασμό: «Αύτη η απόκρισις στοχάζομαι να υπερβαίνει την του Λεωνίδου προς τον Ξέρξην· μολών λαβέ!». ³ Δεν πρόκειται για μεμονωμένο περιστατικό, καθώς συνήθως είναι για τον Καραϊσκάκη η αναφορά στο ανδρικό γεννητικό μόριο με τον δυσφημισμό ⁴ *πούτσος*, ο (ή *πούτσα*, η), που συνιστά λέξη δυσετυμολόγητη, προερχόμενη κατά το ΔΚΝ από το τουρκ. *puç* 'σχισμή ανάμεσα στους γλουτούς' ή το ιταλ. *puzzo* και διαλ. *puzza* 'βρόμα', ενώ κατά το ΔΝΕΓ είναι αβέβαιου ετύμου, με πιθανή ετυμολογία το σλαβ. *butsa* 'εξόγκωμα' ή κατ' άλλη εκδοχή το αρχ. *πόσθη* 'το δέρμα που περιβάλλει το πέος' ή το αρμεν. *ροč* 'ουρά'. ⁵ Μάλιστα, ο ήρωας συνήθιζε να αντιμετωπίζει το πέος του σαν ξεχωριστή οντότητα, προς την οποία συχνά-πυκνά κατέφευγε για συμβουλές, όπως προκύπτει κι από το παραπάνω χωρίο (πβ. και το σχόλιο του Κασομούλη (1940, τ. Α', 287): «Ο Καραϊσκάκης με το ιδίωμα του άλλοτε τους έλεγεν εις τα γράμματα να ερωτήση τον σύνδροφόν του (και εννοούσεν τον *πούτζον* του), και άλλοτε τους φιλούσεν τα μέστια, κατά την διάθεσιν οπού ευρίσκονταν»). Ακόμα και απευθυνόμενος στη γυναίκα του, Γκόλφω, ο ήρωας δεν φαίνεται να πτοείται από το φύλο της συνομιλήτριας, προκειμένου να αποφύγει τις «χοντροκοπιές»: όταν την επισκέφθηκε, κάποια από τα παλικάρια της συνοδείας του ρίχτηκαν στις ψυχοκόρες της κι εκείνη του διαμαρτυρήθηκε· για να την «καθησυχάσει», της είπε: «Έγνοια σου, μωρή, της λέει ο στρατηγός, έχω και για' σένα π... Μη θυμώνεις» (Αινιάν 1903, 124). Σε κάθε περίπτωση, παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο λέξιμα ήταν προφανώς νομιμοποιημένο και απολύτως αποδεκτό μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας κυρίαρχης αρρενωπότητας, ενδεικτικό της αναγνωρίσιμης και τότε προσβλητικότητάς (offensiveness) του είναι το γεγονός ότι τόσο ο Γαζής, όσο και ο Βλαχογιάννης το καταγράφουν με αποσιωπητικά, προκειμένου να μετριασθεί εν μέρει ο προσβλητικός του χαρακτήρας.

Στο ίδιο πεδίο των γεννητικών οργάνων, συναντάμε αναφορές στους όρχεις: π.χ.

το 1825, κατά την εκστρατεία της Μεσσηνίας εναντίον του Ιμπραήμ, που κατέληξε στην οικτρή ήττα των Ελλήνων στο Κρεμμύδι, ο Βλαχογιάννης (1922, 9) αναφέρει, εν είδει ιστορικού ανεκδότου, πως ο Καραϊσκάκης δεν είχε διστάσει να προσβάλει τον «πρωθυπουργό» Κουντουριώτη με τα εξής: «Ωρέ, Κουντουριώτη άκουγα και νόμιζα θα είναι όλο γιομάτο μυαλό το κεφάλι σου. Εσύ όμως έχεις τόσο μυαλό, όσο έχω 'γω σπόρο 'στ' α...μου!» (πάλι με αποσιωπητικά).

Συνηθισμένη είναι στο corpus και η μέχρι σήμερα χρησιμοποιούμενη υβριστική αποστροφή *γαμώ το κέρατο/τα κέρατα*. Όταν ο Καραϊσκάκης ήταν άρρωστος και εν όψει της εκστρατείας στην Άρτα, αναφωνεί εκνευρισμένος: «Διά την Άρταν εκστρατεύετε... Πηγαίνεται, και εγώ το ντουφέκι σας το βάνω από ταις πλάταις. *Σας γάμησα τα κέρατα, και θα σας τα γαμήσω και πάλιν!*» (Κασομούλης 1940, 371). Αξιοσημείωτη είναι στο σημείο αυτό η ασυμβατότητα των διαφορετικών επιπέδων ύφους (registers), με την υβριστική φράση «*Σας γάμησα τα κέρατα, και θα σας τα γαμήσω και πάλιν!*» να συνυπάρχει με λόγιες εκφορές όπως *Διά την Άρταν, από ταις πλάταις, πάλιν*, προϊόν προφανώς και αυτή του μετασχηματισμού του προφορικού λόγου σε γραπτό.

Αντιπροσωπευτική της αθυροστομίας και του εν γένει προβοκατόρικου χαρακτήρα του Καραϊσκάκη είναι και η εξιστόρηση της δίκης του, τον Μάρτιο-Απρίλιο του 1824, στην εκκλησία-δικαστήριο της Παναγίας στο Αιτωλικό, όταν ο Μαυροκορδάτος κατηγορήσε τον Καραϊσκάκη για «εσχάτη προδοσία» και συνεργασία με τον Ομέρ Βρυώνη. Ο Κασομούλης (1940, 383) αναδηγείται τη σπαρταριστή στιχομυθία ανάμεσα στον κατηγορούμενο Καραϊσκάκη και έναν από τους δικαστές του, τον ηλικιωμένο κοτζαμπάση Γαλάνη Μεγαπάνου:

Καραϊσκάκης: Αν βάλετε θεμέλιο εις τα λόγια μου, εκατό ζωαίς να έχω, δεν γλυτώνω.

Γαλάνης Μεγαπάνου: Βρε, ηξεύρομεν, Καραϊσκάκη, όπου λέγεις όλο λόγια, μα διατί να τα λέγης έτζι;

Καραϊσκάκης: Το έχω χούι (συνήθεια), Κύριε Πάνο.

<Μεγα>Πάνος: Μα, γιατί να το έχης αυτό το χούι (την συνήθειαν), ενώ είσαι 50 χρονών;

Καραϊσκάκης: Αμ, δεν ημπορώ να το κόψω τώρα, Κυρ Πάνο. Κ' εσύ, Κυρ Πάνο, είσαι ογδόντα χρόνων, μα το χούι δεν τ' αφήνεις να γαμής – και δεν με ακούς.

Το ακροατήριο και οι δικαστές ξέσπασαν σε γέλια και η διαδικασία διακόπηκε, διότι «το καταντήσαμεν Τζιορτζίνα», δηλαδή «μία σκηνή γελοιώδη», όπως σχολιάζει ο Κασομούλης (ό.π.). Ο Καραϊσκάκης τελικά αθωώθηκε υπό τα εγκωμιαστικά σχόλια των κατοίκων του Μεσολογγίου που έλεγαν μεταξύ τους πως «δε ματαγίνεται άλλος τέτοιος πουτζαράς!»

Το ίδιο περιστατικό παρατίθεται από τον Βλαχογιάννη (Αινιάν 1903: 123), αυτή τη φορά σε ελεύθερη, «πολιτικώς ορθή» απόδοση:

-Ωρέ Καραϊσκάκη, δε μαζώνεις λίγο τη γλώσσα σου;

-Άμα μαζώξης εσύ τη βρακοζώνα σου, θα μαζέψω κ' εγώ τη γλώσσα μου, του είπε ο Καραϊσκάκης.

Ο Μεγαπάνος κυνηγούσε της γυναίκες.

Πέραν των λέξεων-ταμπού που σχετίζονται εν ευρεία εννοία με τη γενετήσια λειτουργία, συχνοί είναι στο σώμα δεδομένων και οι χαρακτηρισολογικοί δυσφημισμοί. Παραθέτουμε ενδεικτικά μια παράγραφο, στην οποία ο Καραϊσκάκης εξοργισμένος επιτίθεται στους πολιτικούς του αντιπάλους με σφοδρότητα: «Ποία Κυβέρνησις, Καπιτάν Νότη (ενν. ο Νότης Μπότσαρης); Το τζιογλάνι του Ρεϊζ εφέντη, ο τεσσερομάτης; (ενν. ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, λόγω των παχιών ματογυαλιών που φορούσε). Ποίοι τον έκαμαν Κυβέρνησιν; Εγώ και άλλοι δεν τον γνωρίζομεν! Ή σύναξεν δέκα ανοήτους, και τον υπέγραψαν, διά τας ιδιοτελείας των; Ιδού ποίοι τον υπέγραψαν: Πρώτον εσύ, οπού όλα τα πράγματα θέλεις να έρχωνται με το ζουρνά· ο Σκαλτζάς, όπου δεν είναι άλλο παρά καμπάνα μπαγκ-μπαγκ (σε υποσημείωση: Ακούει και ξαναλέει ό,τι του υπαγορεύουν), ο Μακρής ο μακρολαίμης, ο κρεμασμένος, οπού μόνον το κεφάλι ηξεύρει να τaráζει· ο Μήτζιος Κοντογιάννης, η πουτάνα, όπου αν ήτον γυναίκα δεν εχόρταινεν με 80 χιλ. φοραίς την ώραν (η αναφορά για τον οπλαρχηγό Δημήτρη Κοντογιάννη), ο ξεινόγαλο-Γιώργος Τζιόγκας οπού στραβώνει τα χείλια με το τζιμπούκι και δεν ηξεύρει τι του γίνεται, και ο αδελφός μου ο Στορνάρης, ο ψεύστης. Δεν τον υπέγραψεν ο πούτζος μου, και να ιδώ την εκστρατείαν σας!» (Κασομούλης 1940, 371). Χαρακτηριστική είναι η χρήση της τουρκ. λέξης *τζιογλάνι* (< *ιτζογλάνι* < τουρκ. *ic oğlanı* ‘νεαρός στην υπηρεσία του παλατιού’, αλλά και του δυσφημισμού *πουτάνα* (μεσν. ουσ. *πουτάνα* με σημ. 1. πόρνη 2. υβριστικό για γυναίκα < βεν. *putana*, πβ. και ιταλ. *puttana*), που εδώ αποδίδεται σε άνδρα. Και φυσικά, στην κατακλείδα ακόμη μία αναφορά στο γεννητικό μόριο ως δρων υποκείμενο. Στο ίδιο επιθετικό κλίμα, ο Γκούρας ήταν *παλιόβλαχος*, ο Γιαννάκης Ράγκος, μόνιμος ανταγωνιστής του στο αρματολίκι των Αγράφων και έμπιστος του Μαυροκορδάτου, *πορδο-Ράγκος*, οι οπλαρχηγοί που ξεπουλιούνταν στους Τούρκους για λίγα χρυσά γρόσια *οι ταλαρήσιοι* (βλ. Σαραντάκος 2020, 212) κ.ά.

Η βωμολοχία του Καραϊσκάκη συχνά αποκτούσε παραληρηματικές διαστάσεις. Παροιμιώδης είναι η «πλούσια» σε «φιλοφρονήσεις» αποστροφή του το 1823 προς τον απεσταλμένο του Τούρκου στρατιωτικού αρχηγού των Τρικάλων, Σιλιχτάρ Μπόδα, όταν εκείνος πήγε να συναντήσει τον πρώτο στα Άγραφα για μια από τις τετριμμένες «συνομιλίες κορυφής», με θέμα τη στάση που θα τηρούσαν οι αρματολοί της περιοχής απέναντι στις σχεδιαζόμενες εκστρατείες των Τούρκων: «Έλα, *Σκατότουρκε*, τον λέγει ο Καραϊσκάκης. Έλα, *Εβραίε*, απεσταλμένε από τους *Γύφτους*. Έλα να ακούσεις τα *κέρατά* σας – *γαμώ την πίστιν* σας και τον *Μωχαμέτη* σας! Τι θάρευσέτε, *κερατάδες*, είναι ο πόλεμος, και τον κινείτε <χωρίς να συλλογισθήτε>; Δεν εντρέπεσθε να ζητήτε <από ημάς> συνθήκην με <έναν> κοντζιά *σκατο*-Σουλτάν Μαχμούτη – να τον *χέσω* και αυτόν, και τον Βεζίρην σας και τον *Εβραίον* τον Σιλιχτάρ Μπόδα την *πουτάνα*!» (Κασομούλης 1940, 308-309). Σε άλλο χωρίο, ο Κασομούλης (ό.π., 371) χρησιμοποιεί τον όρο «παροξυσμός», για να περιγράψει ένα από τα πολλά υβριστικά ξεσπάσματα του Καραϊσκάκη, προσπαθώντας να το συσχετίσει και με την ασθένεια στην οποία βρισκόταν («οξύθυμος και περισσότερο από την ασθένειαν»).

Αξιοσημείωτο είναι δε το γεγονός ότι το υβρεολόγιο του Καραϊσκάκη δεν περιοριζόταν στον προφορικό λόγο με όλη τη θυμική του φόρτιση, αλλά επεκτεινόταν και στον γραπτό, που είθισται να χαρακτηρίζεται από αυξημένη τυπικότητα (*formality*). Ο Κασομούλης (1940, 401) παραθέτει την εξής επιστολή του Ρουμελιώτη αρχιστρα-

τήγου, ως απάντηση στο γράμμα του Στορνάρη της 15ης Απριλίου 1824, στο οποίο ο τελευταίος τον προτρέπει να παραμείνει ασφαλής στο Γαρδίκι, επειδή είναι κατάκοιτος, και να στείλει προς αυτόν το στράτευμά του προς τα βόρεια:

Γενναιότατε αδελφέ Καπετάν Νικόλα,

Έλαβα το γράμμα σου· είδα όσα με γράφεις. Έχει και τουμπλέκια ο πούτζος μου (τουρκικά όργανα του ιππικού), έχει και τρουμπέτταις <ελληνικά όργανα>. Όποια θέλω <από τα δύο> θα μεταχειρισθώ. Ταύτα εις απάντησιν του γράμματός σου.

Γαρδίκι, την 15 Απριλίου <1824>.

Και αφού εξεδήλωσε με τα ανωτέρω την πρόθεσή του να κυριεύσει με κάθε μέσο τα Άγραφα, ο Καραϊσκάκης ξεκίνησε για την Κρανιά και τη λεηλάτησε.

Συνολικά, η παρουσία στην ιδιόλεκτο του Γ. Καραϊσκάκη των λέξεων-ταμπού ως στοιχείων προφορικότητας ερμηνεύεται αρχικά από το γεγονός ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες ήταν στη συντριπτική τους πλειονότητα άνθρωποι λαϊκής καταγωγής, οι οποίοι βρέθηκαν μέσα στη δίνη των πολεμικών αναμετρήσεων αλλά και των πολιτικών παθών (πβ. Efthymiou 2000, Ευθυμίου 2010). Σε αυτό το εκφραστικά φορτισμένο περικείμενο, οι απαγορευμένες λέξεις επιτρέπουν την εκτόνωση και τη λύτρωση που προκύπτει από την απελευθέρωση λεκτικής ενέργειας σε περίπτωση βίωσης ακραίων συναισθηματικών καταστάσεων (Andersson & Trudgill 1990, 53, πβ. Allan & Burridge 2006). Έτσι, και η ροπή του Καραϊσκάκη προς την αθυροστομία λειτουργούσε αγχολυτικά για τον ίδιο και τους συντρόφους του στο πεδίο της μάχης.

Πέρα όμως από τον πραγματολογικό αυτό παράγοντα, σε ό,τι αφορά ειδικότερα τον Καραϊσκάκη, ενδέχεται μια ψυχολογολογική προσέγγιση να αποτελεί εξίσου σημαντική ερμηνευτική παράμετρο. Είναι γνωστό από τις σχετικές πηγές ότι η μητέρα του Καραϊσκάκη, «Μη ακολουθούσα αυστηρώς τους κανόνες του βίου, εις τον οποίον είχε αφιερωθή, συνέλαβε τον Καραϊσκάκην», ενώ «...διά την τολμηρότητά της και διά την γλώσσαν της είχε γείνει γνωστή εις πολλές επαρχίας» – εξού και ο Καραϊσκάκης «εγνωρίζετο πολλάκις με την επωνυμίαν “ο υιός της Καλογραίας”» (Αινιάν 1903, 11). Δεδομένου ότι υπεύθυνη για τη γλωσσική κοινωνικοποίηση του παιδιού είναι η μητέρα, δεν αποκλείεται ο Καραϊσκάκης να ακολουθήσε, συνειδητά ή ασυνείδητα, τα γλωσσικά πρότυπα της μητέρας του. Επιπλέον, δεδομένου ότι πάντοτε έφερε το στίγμα του «εξώγαμου», του καρπού του παράνομου έρωτα ενός κλέφτη καπετάνιου και μιας καλογριάς, είναι πιθανόν αυτή η αχαλίνωτη λεκτική επιθετικότητα να ήταν κι ένας μηχανισμός επιβίωσης, προκειμένου να διαχειριστεί τις μειωτικές συμπεριφορές και τους αποκλεισμούς που προφανώς από παιδί εισέπραττε λόγω του οικογενειακού του παρελθόντος (βλ. και Αναστασόπουλος 2004). Τέλος, μια ακόμη βιογραφική πληροφορία που ίσως συνεισφέρει στην ερμηνεία της αθυροστομίας του είναι ότι ενδέχεται αυτή να υποδήλωνε μια αντισταθμιστική απόπειρα εκ μέρους του να συμφιλιωθεί με την αναπηρία που είχε αποκτήσει στη μάχη στο Κομπότι της Άρτας, τον Ιούλιο του 1821, όταν δέχθηκε στη γεννητική περιοχή εχθρικό πυροβολισμό («Ένας Τούρκος Γκέγκας, κρυμμένος εις κάποια κλαδιά, τον ετυφέκισε, και τον ελάβωσεν εις τους δύο μηρούς και εις την μέσην του καυλού», βλ. Γαζής 1828, 18).

3.2. Οι δάνειες λέξεις

Ο λόγος των αγωνιστών του 1821 εν γένει διασώζει πολλά λεξήματα από ξένες γλώσσες (τουρκική, ιταλική, γαλλική κ.ά.), οι οποίες ήταν κομμάτι της καθημερινής επικοινωνίας λόγω της γλωσσικής επαφής των Ελλήνων με φορείς άλλων γλωσσικών ποικιλιών.

Πάμπολλα είναι τα δάνεια λεξήματα στον αποδιδόμενο στον Καραϊσκάκη λόγο, π.χ. ο αρχιστράτηγος αναφωνεί: «Αν με γνωρίζης, πασσά μου, άξιον γι' αφέντη, κάμε με αφέντη· αν με γνωρίζης άξιον για *χουσμεκιάρη*, κάμε με *χουσμεκιάρη*· αν δε με γνωρίζης άξιον για το τίποτα, ρίξε μεσ' τη λίμνη» (Γαζής, σε Αινιάν 1903, 121), όπου *χουσμεκιάρης* είναι 'ο δούλος, ο ημερομίσθιος εργάτης' < τουρκ. *hizmetkâr*, με κατά τόπους παραλλαγές όπως *χοσμεκιάρης* (Στερεά Ελλάδα) και *χουσμικιάρ'ς* (Γρεβενά, Κοζάνη και σε πολλά βόρεια ιδιώματα). Σε άλλο χωρίο: «Σας θαυμάζω, λέγει (ο Καραϊσκάκης), αδελφέ Καπετάν Γιωργάκη, να καταντήσετε να χαλάσετε την εκστρατεία από λόγια των *μοναφίκηδων* (σκανδαλοποιών)» (Κασομούλης, 1940, 378), όπου *μοναφίκης* 'υποκριτής, ραδιούργος' < τουρκ. *münafık* 'υποκρισία' (αραβικής προέλευσης), επίσης λέξη που απαντά σε πολλές νεοελληνικές διαλεκτικές ποικιλίες (Κύπρ., Κρήτ., Ήπ., Θράκ.). Ενδιαφέρον έχει ότι ο Κασομούλης αισθάνεται την ανάγκη να παραθέσει εντός παρενθέσεως και το ελληνικό σημασιολογικό ισοδύναμο, ίσως προκειμένου να είναι κατανοητή από όλους τους αναγνώστες η λέξη κατά την εποχή της συγγραφής των απομνημονευμάτων του ή ενδεχομένως γιατί θεωρούσε ότι η ξενική λέξη δεν πρέπει να παραμείνει χωρίς ελληνικό ερμηνευμα.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω λεξήματα από την τουρκική που έχουν υποχωρήσει σήμερα, ο Καραϊσκάκης χρησιμοποιεί και άλλα που εξακολουθούν να βρίσκονται σε κυκλοφορία: π.χ. όταν άκουσε ότι οι πολιορκημένοι της Ακρόπολης ήταν έτοιμοι να παραδοθούν, αν δεν ερχόταν βοήθεια, είπε: «Αν είναι τόσο σφιγμένοι, ας κάμουν *γιουρούσι* να φύγουν, καθώς έφυγαν και οι άλλοι πουτσαράδες [του Μεσολογγίου], όταν είδαν ότι βοήθειαν δεν έχουν» (όπως παρατίθεται στο Σαραντάκος 2020, 60), όπου *γιουρούσι* 'η επίθεση, η έφοδος' < τουρκ. *yürüyüş*.

Δάνειες λέξεις αντλούνται και από δυτικές γλώσσες, όπως η μετοχή *αρεστάδος* 'συλληφθείς, κρατούμενος', την οποία ο Καραϊσκάκης φέρεται να χρησιμοποιεί σε συνέντευση καπεταναίων: «Παρόντος εμού, ο κερατάς ο Φραγκίστας προχθές έκαμεν την αρχήν, και ετζάκισεν [υποχώρησε] χωρίς αιτίαν, και τον έχω *αρεστάδον*» (Κασομούλης 1940, 307).⁶

Η παρουσία δάνειων λέξεων στην ιδιόλεκτο του Καραϊσκάκη επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο προφορικός λόγος και ο ξενόγλωσσος δανεισμός αποτελούν συμπληρωματικές όψεις της γνήσιας ελληνικής λαϊκής παράδοσης (βλ. Μπαμπινιώτης 2000, 114). Ωστόσο, μετά το 1830 και στο πλαίσιο των καθαρολογικών τάσεων που επικράτησαν, πολλές από τις δάνειες λέξεις εξοβελίστηκαν από το νεοελληνικό λεξιλόγιο (Πολίτης 2009).

3.3 Το ιδίωμα της Ρούμελης

Ο Καραϊσκάκης εκ καταγωγής ήταν ομιλητής του ρουμελιώτικου ιδιώματος, που ανήκει στην ευρύτερη κατηγορία των βορείων ιδιωμάτων, τα οποία καλύπτουν γεωγραφικά τις περιοχές βόρεια της Αττικής (υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα, Β. Εύβοια, Νότια Ήπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, νησιά Βόρειου Αιγαίου, Σάμος, Πόντος). Βασικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου ισογλώσσου είναι τα εξής: α) η αποβολή των άτονων [i] και [u]: π.χ. *κουτσός* (κτσός), *σκλι* (σκυλί), *δλεβ* (δουλεύει), *πγαδ* (πηγάδι), *γρουν* (γουρούνι) κλπ., β) η στένωση των άτονων [e] (ε και αι) και [o] (ο και ω) σε [i] και [u] αντίστοιχα: *νιρό* (νερό), *ψουμί* (ψωμί), π.χ. *φιγγάρ'* (φεγγάρι), *χουράφ'* (χωράφι) (Μπέης 2019· πβ. Κοντοσόπουλος 1994, 62), γ) δημιουργία φωνητικών εξελίξεων λόγω της συνάντησης συμφώνων από την αποβολή: π.χ. *δκός/θκός* (δικός), *χαμλός/χαμπλός* (χαμηλός), δ) η ουρανωμένη (παχειά) προφορά των [s z ts dz] ως [ʃ ʒ tʃ dʒ] αντίστοιχα πριν από τονισμένο i ή άτονο που αποβλήθηκε: π.χ. *σιτάρι* > *στάρ*, *πικρούτσικος* > *πικρούτσκος*, *ζυμάρι* > *ζμαρ*, *τζίρος* > *τζίρους*, ε) η ουράνωση των /l/ και /n/ ([ʎ] και [ɲ] (ή l' n')) μπροστά από το [e], π.χ. *αλ'εύρι* (αλεύρι), *Ιλ'έν* (Ελένη), στ) ο σχηματισμός του αρσενικού άρθρου με τη μορφή *ου* [u] (Στερεά Ελλάδα, βόρεια Εύβοια, Ήπειρος, δυτική Μακεδονία, π.χ. *ο Νίκος* > *ου Νίκους*, *ο παππούς* > *ου παππούς*), ή η [i] (κεντροανατολική Μακεδονία, Λέσβος, Θεσσαλία, π.χ. *η Νίκους*, *η παππούς*), κ.ά.

Θα ανέμενε, λοιπόν, κανείς, προσεγγίζοντας τον λόγο του αρχιστρατήγου της Ρούμελης, να εντοπίσει ορισμένα τουλάχιστον από τα παραπάνω ιδιωματικά χαρακτηριστικά, κάτι που όμως δεν συμβαίνει παρά ελάχιστες φορές, π.χ. ηχηροποίηση του ts σε tz εντοπίζεται στο εξής χωρίο: «*Φοβιτζιάρης* το ασκέρι ως πανούκλα το μολεύει» (Γαζής 1828, 23). Ομοίως, «...Τέσσαραις ώρες, λέγει, ούτε θα κοίταζα οπίσω μου. Πάρε γράψε τώρα, λέγει, Νικόλα· αυτά ήτον παιγνίδια· αύριον τους βλέπω <τι γίνονται> τα *Παλιοτζάρουχα*» (Κασομούλης 1940, 298)· αντιστοίχως, *τζιμπούκι* αντί *τσιμπούκι* (Ό.π., τ. Α', 371).

Είναι σαφές ότι οι συμβάσεις της γραπτότητας της εποχής κατά την οποία καταγράφονται τα υπό ανάλυση απομνημονεύματα (ή που γίνεται η επιμέλεια αυτών) δεν επέτρεπαν την παρείσφρηση διαλεκτικών και ιδιωματικών τύπων. Η σύγκλιση προς την «κοινή» θεωρείτο επιβεβλημένη, προκειμένου να κείμενα αυτά να είναι προσβάσιμα σε όλους και όχι μόνο στο εκάστοτε διαλεκτόφωνο κοινό. Ενδεικτική αυτής της τάσης είναι και η διευκρίνιση του Γ. Βλαχογιάννη ότι μετέγραψε το κείμενο των *Απομνημονευμάτων* του Μακρυγιάννη «πιστώς κατά το δυνατόν», αλλά μεταφέροντάς το «εις την συνήθη γραφή», εξομαλύνοντας δηλαδή στην πραγματικότητα τους διαλεκτικούς τύπους του ρουμελιώτικου ιδιώματος, θεωρώντας τις «βελτιωτικές» αυτές αλλαγές απαραίτητες, ώστε να είναι το κείμενο ευρύτερα κατανοητό. Υπεραμυνόμενος της επιλογής του ο ίδιος ο Βλαχογιάννης εξηγεί: «Στερείται μεν ούτως η φωνητική και η φθογγολογία της γλώσσης περιέργου γλωσσικού μνημείου, αν και διά σημειώσεων ως και διά των ευθύς κατωτέρω παρατιθεμένων παραδειγμάτων επέρχεται θεραπεία τις του κακού, αφ' ετέρου όμως κερδαίνει λίαν η ιστορία και η φιλολογία. Κερδαίνει αυτό το έθνος, το οποίον θα δυνηθεί ν' αναγνώσει ευχερώς το πολύτιμον έργον του Μακρυγιάννη, όπερ άλλως θα ήτο απρόσιτον όλως της πολλοίς» (1, 132-133, όπως παρατίθεται στο Χαραλαμπίκης 2021).

Χρήσιμη προς την κατεύθυνση της διερεύνησης του ιδιοματικού χαρακτήρα της ιδιολέκτου του Γ. Καραϊσκάκη και εν γένει της γλώσσας της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης είναι η μελέτη του κατά τόπους αρχαιικού υλικού, όπως αποτυπώνεται και σε εργασίες του παρόντος τόμου.

4. Αντί επιλόγου

Στην παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε η ιχνηλάτηση της ιδιολέκτου του Γ. Καραϊσκάκη, μέσα από την εξέταση στοιχείων προφορικότητας, όπως οι λέξεις-ταμπού και τα γλωσσικά δάνεια, δευτερευόντως και οι γεωγραφικοί ιδιοματισμοί. Αν και οι κειμενικές και κοινωνικοπολιτισμικές συμβάσεις των απομνημονευματικού χαρακτήρα καταγραφών ενδέχεται να «νοθεύουν» την αμεσότητα της προφορικής επικοινωνίας, εντούτοις η χρήση των εν λόγω στοιχείων συνιστά μια μορφή αυθεντικοποίησης (authenticity), η οποία γινόταν συνειδητά από τους συγγραφείς, προκειμένου να αποδώσουν με ενάργεια και παραστατικότητα τον παλλόμενο λόγο της Επανάστασης, και δη το προφορικό ύφος ενός ήρωα ανένταχτου, γνήσια λαϊκού και βαθιά ανθρώπινου, όπως ο Γ. Καραϊσκάκης. Με άλλα λόγια, οι Γαζής, Αινιάν και Κασομούλης, παρά τις όποιες επεμβάσεις σε επίπεδο απαλοιφής των ιδιοματικών τύπων, δεν παρέδωσαν στην ιστορία έναν κεκαθαρμένο Καραϊσκάκη, αλλά έναν Καραϊσκάκη που δικαιολογεί την κατεξοχήν σύνδεσή του με τη βαθύτερη επαναστατική ιδιοσυστασία των πρωταγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Ασφαλώς, είναι απαραίτητη η συστηματικότερη εξέταση τόσο της ιδιολέκτου του εν λόγω, όσο και άλλων αγωνιστών, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα σε ό,τι αφορά την αποτύπωση των προφορικών ποικιλιών της εποχής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η πολυφωνικότητα χρησιμοποιήθηκε από τον Bakhtine ως αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη λογοτεχνικών κειμένων (Todorov 1981), για να διευρυνθεί εν συνεχεία η χρήση της και σε επιστήμες όπως η κοινωνιογλωσσολογία και η ανθρωπολογία της γλώσσας (βλ. Κουτσουσίμου-Τσινόγλου 2000).
2. Πβ. Κασομούλης (1940, τ. Α', 307), παραθέτοντας τα λόγια του Καραϊσκάκη: «Βλέπω ότι οι ραδιούργοι δεν παύουν να σκανδαλίζουν τους συνδρόφους, και υποπτεύω μήπως κινώντας τον πόλεμον διά τρεις-τέσσεραις ημέραις, αρχίσουν και σκορπήσουν, και έβγουν Κλέπται απεριόριστοι. Και τώρα είναι άνοιξις, και θέλουν βλάψουν τον λαόν μάλλον ή τους Τούρκους οι σαπιοκοιλιαίς».
3. Σημειωτέον ότι ο Βλαχογιάννης αποδίδει αυτή την «άνοστη στιχοποίηση» στον ίδιο τον Γαζή (όπως παρατίθεται στο Σαραντάκος 2020, 151).
4. Για τον όρο *δυσφημισμός* βλ. Καμηλάκη κ.ά. 2016, 14-17.
5. Ευχαριστίες οφείλονται στην κυρία Γωγώ Κατσούδα, ερευνήτρια Α' βαθμίδας του ΚΕ.Ν.Δ.Ι., για την ευγενή παραχώρηση των ετυμολογικών σχολίων της εργασίας.
6. Και σε αυτό το χωρίο διαπιστώνεται ενδιαφέρουσα αντίθεση ανάμεσα στη λόγια γενική απόλυτο (*παρόντος εμού*) και τον δυσφημισμό *ο κερατάς*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αινιάν, Δ., *Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη βιογραφία και λεπτομερής έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών*, Εκ της τυπογραφίας διευθυνομένης παρά Κωνσταντίνου Μ. Αρσενιάδου εκ Μαντινείας, Εν Χαλκίδι 1834.
- Αινιάν, Δ. *Η βιογραφία του Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη υπό του ιδιαιτέρου γραμματέως του Δ. Αινιάνος*. Έκδοσις δευτέρα (μετά συλλογής ανεκδότων και αποφθεγμάτων, εισ.-επιμ. Γιάννης Βλαχογιάννης), Εκ του Τυπογραφείου Γ.Σ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1903.
- Αναστασόπουλος, Ν., *Γεώργιος Καραϊσκάκης. Ο γιος της καλογριάς. Φως στην ψυχροσύνη, στη δράση και στο θάνατό του*, Αθήνα 2004.
- Allan, K. & K. Burridge, *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Andersson, L.-G. & Trudgill, P., *Bad Language*, Blackwell, Oxford 1990.
- Βλαχογιάννης, Γ., *Ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη. Ανέκδοτα-γνωμικά-περίεργα*, Εκ του Τυπογραφείου Γ.Η. Καλέργη & Σία, Εν Αθήναις 1922.
- Γαζής, Γ., *Βιογραφία των Ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Εν τη Εθνική Τυπογραφία Διευθυνομένη παρά Γ. Αποστολίδου Κοσμητή, Εν Αιγίνη 1828.
- Ευθυμίου, Μ., *Βρίζοντας και πολεμώντας*. [https://sarantakos.wordpress.com/2010/03/23/1821/\(2010\)](https://sarantakos.wordpress.com/2010/03/23/1821/(2010).).
- Εfthymiou, M., «Cursing with a Message: the Case of Georgios Karaiskakis in 1823», *Historein* 2 (2000), 173-182.
- Καζάζης, Ι. Ν., «Ο λόγος των αγωνιστών». Στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, 244-245, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1999.
- Καμηλάκη, Μ., «Το γλωσσικό αποτύπωμα της Εθνικής Παλιγγενεσίας». Στο Θ. Κουτσογιάννης & Μ. Καμηλάκη (επιμ.), *Αντικρίζοντας την Ελευθερία! Στη Βουλή των Ελλήνων, δύο αιώνες μετά*, Κατάλογος Έκθεσης, 272-283, Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθήνα 2021.
- Καμηλάκη, Μ., Γ. Κατσούδα & Μ. Βραχιονίδου, «Πιπέρι στο στόμα!»: *Όψεις των λέξεων-ταμπού στη Νέα Ελληνική*, Καλλιγράφος, Αθήνα 2016.
- Κασομούλης, Ν. Κ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού (εισαγωγή και σημειώσεις: Γ. Βλαχογιάννης), Χορηγία Παγκείου Επιτροπής*, Αθήνα 1940.
- Κοντοσόπουλος, Ν.Γ., *Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής*, Αθήνα 2019.
- Κουτσουσίμου-Τσίνογλου, Β., «Πολυφωνικότητα και Πολυτροπικότητα: Δείκτες στάσεων του/της ομιλητή/-τριας και σχεδιασμός ενός “κοινού γραπτού”». *Προπαιδαγωγική ανάλυση, Γλωσσικός Υπολογιστής* 2 (1-2), 2000, 207-222.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (επιμ.). *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011.
- Μπαμπινιώτης, Γ., «Μακρυγιάννης: Σκέψεις για τη γλώσσα του». Στο *Ελληνική γλώσσα. Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, 107-125, Gutenberg, Αθήνα 2000.
- Μπέης, Στ., «Το φαινόμενο της στένωσης στα βόρεια ελληνικά και στα βλάχικα ιδιώματα», στο Γ. Κάρλα, Ι. Μανωλέσσου & Ν. Παντελίδης (επιμ.), *Λέξεις, Τιμητικός τόμος για τη Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου*, 341-358, Αθήνα 2019.
- Mackridge, P., *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766-1976* (μτφρ. Γ. Κονδύλης), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.
- Παντελίδης, Ν., «Κοινή δημοτική: παρατηρήσεις στη διαδικασία διαμόρφωσής της». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 27, 2007, 337-347.
- Πολίτης, Α., *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880. Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας*, 14, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2009.

- Σαραντάκος, Ν., *Το ζορμπαλίκι των ραγιάδων. Το Εικοσιένα μέσα από τις λέξεις του*, Εκδόσεις του 21ου, Αθήνα 2020.
- Σιμόπουλος, Κ., *Η γλώσσα και το Εικοσιένα. Λογιώτατοι, Φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, αξιώματα και προσαγορεύσεις*, Εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 1998.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ., *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999.
- Todorov, T., *Mikhail Bakhtine le principe dialogique. Suivi de Écrits du Cercle de Bakhtine*, Seuil, Paris 1981.
- Χαραλαμπάκης, Χρ., Το συγγραφικό δαιμόνιο του Στρατηγού Μακρυγιάννη. Οι ιδιαιτερότητες της γλώσσας του. *Χάρτης 27*. Μάρτιος 2021. <https://www.hartismag.gr/hartis-27/klimakes/to-syggrafiko-daimonio-toy-strathgoy-makrygiannh-oi-idiaiterothtes-ths-glwssas-toy>.
- Χόρροκς, Τζ., *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (εισ.-μτφρ. Μ. Σταύρου & Μ. Τζεβελέκου), Εστία, Αθήνα 2006.

Περίληψη

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της ιδιολέκτου του Γεωργίου Καραϊσκάκη, του συνόλου δηλαδή των γλωσσικών επιλογών που διαμορφώνουν το ιδιαίτερο ύφος του. Λαμβάνοντας υπόψη τις μεθοδολογικές δυσκολίες που εμπεριέχει η προσέγγιση της γλώσσας και των γλωσσικών πρακτικών των αγωνιστών του 1821 μέσα από γραπτές πηγές, και μάλιστα διαμεσολαβημένες από τους γραμματικούς και τους λογίους της εποχής, θα επιχειρηθεί στο μέτρο του εφικτού η ανασύνθεση του προφορικού λόγου του ήρωα.

Η διαχείριση της μορφής του Γ. Καραϊσκάκη στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον

Κωνσταντίνος Πεσλής*

Τι είναι ψηφιακό περιβάλλον στη σύγχρονη εποχή και πώς παρουσιάζει τη μορφή του αρχιστρατήγου της Ρούμελης ή πως την αποτυπώνει στο διαδίκτυο και πως τη χρησιμοποιεί σε αυτό και ποιος και με ποιο τρόπο; Πριν από αυτό θα ήταν χρήσιμο να δούμε τι σημαίνει ψηφιακό περιβάλλον και, έπειτα, ψηφιοποίηση όλων των τεκμηρίων και αντικειμένων, που σχετίζονται με τον ήρωα, από όλα τα επιστημονικά ιδρύματα, επιστημονικούς φορείς, και μουσεία καθώς και τη διαχείριση της μορφής του ήρωα της επανάστασης σε όλα τα μέσα της κοινωνικής δικτύωσης.

Ψηφιακό σήμα, ψηφιοποίηση και παραδείγματα

«Ψηφιοποίηση ονομάζεται η διαδικασία μετατροπής στοιχείων όπως έγγραφου, κείμενου, εικόνας, ήχου και βίντεο από αναλογική σε ψηφιακή μορφή για την εισαγωγή τους στον υπολογιστή, ώστε να μπορέσουν να αποθηκευτούν και να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας από τον χρήστη». Ακολουθεί το δεύτερο στάδιο της ψηφιακής επεξεργασίας των αρχείων που έχουν ψηφιοποιηθεί. Ακολουθώντας όλες τις σύγχρονες πρακτικές τα ψηφιακά αντικείμενα μετατρέπονται σε κατάλληλα μεγέθη, χωρίς ψηφιακά σφάλματα, έτοιμα προς χρήση για το διαδίκτυο και άλλες ψηφιακές εφαρμογές».²

Επίσης, θα μπορούσε να δοθεί και ο εξής ορισμός για την ψηφιοποίηση: «είναι η διαδικασία μετατροπής ενός φυσικού αντικειμένου σε ένα ηλεκτρονικό αντίστοιχό του. Το ψηφιακό αντικείμενο για να είναι πλήρες θα πρέπει να συνοδεύεται από ένα σύνολο πληροφοριών που το χαρακτηρίζουν. Το σύνολο αυτών των πληροφοριών αποτελεί τη λεγόμενη τεκμηρίωση».³

Το υλικό συγκεντρώνεται και αποθησαυρίζεται, ως εκπαιδευτικό και λογισμικό υλικό, με σαφή διδακτικό και μαθησιακό σκοπό για συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, που βρίσκονται σε κάποιο δίσκο ή υπάρχει σε κάποιο ψηφιακό τόπο και προσπελάζεται, μέσω του διαδικτύου, για το εκπαιδευτικό ψηφιακό περιβάλλον ή για τη χρήση από ερευνητές και άλλους χρήστες. Στο διαδίκτυο υπάρχουν διάφορες τοποθεσίες, όπου μπορεί να βρει κανείς το ψηφιοποιημένο υλικό και σε πολλές τοποθεσίες, ως βιβλιογραφία νέου τύπου ή ψηφιακή βιβλιογραφία.

* Ιστορικός – Λαογράφος, Μεταπτ. Παλαιογραφίας

Υπάρχουν και πιο αναλυτικά παραδείγματα της τεκμηρίωσης, όπως χρησιμοποιούνται και στο μάθημα της ιστορίας και, με τη χρήση των μεταδεδομένων. Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε κυρίως στις περιγραφικές πληροφορίες ενός ψηφιακού πόρου. Πρόκειται για έναν ευρέως διαδεδομένο σύγχρονο όρο, ο οποίος αναφέρεται στις πληροφορίες που εισάγονται στους ηλεκτρονικούς καταλόγους μουσείων και αρχείων, και αποσκοπούν στην παροχή πληροφοριών χωρίς τη βοήθεια ειδικών.⁴

Διαπιστώνει κάποιος σε πρώτη φάση τη χρήση της μορφής σε ψηφιακό περιβάλλον στην εκπαιδευτική διαδικασία για τη διδασκαλία του μαθήματος Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και, μάλιστα, μιας από τις κύριες μορφές της περιόδου εκείνης και της ελληνικής επανάστασης.

Η αποτύπωση της μορφής και του μεγέθους μιας τέτοιας προσωπικότητας σε όλες τις μορφές της τέχνης και σε κάθε υλικό μέσο αποτύπωσης, πέραν των άλλων πληροφοριών, που μας παρέχουν, πολλές φορές βρίσκονται σε μια συλλογή έργων μιας Πινακοθήκης, Μουσείου ή εκπαιδευτικού ιδρύματος και άλλοτε όχι για τα οποία δημιουργείται ένα ψηφιακό αρχείο ή αποθετήριο για το οποίο υπάρχει ολόκληρη η τεκμηρίωση σε ένα ψηφιακό περιβάλλον, με πρόσβαση σε αυτούς, που μπορούν και χειρίζονται και, μάλιστα, από όλα τα μέρη του κόσμου, αρκεί να διαθέτουν σύνδεση.

Για παράδειγμα η τεκμηρίωση της τοιχογραφίας στην οικία Γκέκα, στον Άγιο Βλάσιο Καράμπασι Μαγνησίας, με τίτλο: «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης καταδιώκων τον Κιουταχή εν ξιφήρει», που αποτυπώνει το μέγεθος της επίδρασης στη λαϊκή ζωγραφική και, μάλιστα, στη ζωγραφική του Θεοφίλου, με έργα της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης και την εικονογράφησή τους σε οικίες και μνημεία της περιοχής και ακολουθεί η τεκμηρίωσή του, όπως έχει αποδοθεί στο Ψηφιακό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο πίνακας του Θεόδωρου Βρυζάκη (1814/19 - 1878), με τίτλο *Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη*, έργο του 1855. Πρόκειται για λάδι σε μουσαμά, 145x175 εκ., δωρεά του Πανεπιστημίου, με αρ. έργου Π.493, και εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη. Ο πίνακας χρησιμοποιήθηκε και για την αφίσα του Συνεδρίου, ως ένα έργο εμβληματικό και της περιόδου εκείνης αλλά και για τη δική μας περίοδο, ενώ κοσμεί και, ως αντίγραφο, και την αίθουσα του Μουσείου για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, που τη διαχείρισή του έχει ο Πολιτιστικός Σύλλογος Μαυρομματίου Καρδίτσας και τον χρησιμοποιεί στην ξενάγηση των επισκεπτών του. Η τεκμηρίωση για τον πίνακα είναι η ακόλουθη από την ψηφιακή σελίδα της Εθνικής Πινακοθήκης: Ο πίνακας αυτός απεικονίζει το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στο Φάληρο, όταν οι Έλληνες ετοιμάζονταν τον Απρίλιο του 1827 να καταλάβουν την πολιορκημένη από τους Τούρκους Ακρόπολη. Έλληνες και φιλέλληνες διατάσσονται σε μια ζώνη στο πρώτο επίπεδο, ενώ ένα μεσαίο επίπεδο δεξιά οδηγεί το βλέμμα στο ύψωμα, όπου οι επικεφαλής του στρατεύματος εξετάζουν το πεδίο της μάχης. Διακρίνεται η Ακρόπολη στο βάθος αριστερά. Στο κέντρο περίπου ένας Έλληνας στηρίζεται σε ένα αρχαίο μάρμαρο, αναφορά στην αρχαία μας κληρονομιά. Ένας παπάς δεξιά ευλογεί τους αγωνιστές. Ο αξιωματικός με την μπλε στολή αριστερά είναι ο Βαυαρός φιλέλληνας

Κρατσάιζεν, στον οποίο χρωστάμε μεγάλη χάρη, καθώς σχεδίασε και απαθανάτισε τις μορφές των αγωνιστών του '21 όπως τις ξέρουμε σήμερα. Από αυτά τα σχέδια ο Βρυζάκης αντλεί τις φυσιογνωμίες των αγωνιστών πάνω στο ύψωμα: του Καραϊσκάκη, του Μακρυγιάννη, του Τζαβέλα, του Νοταρά, του Σκωτσέζου Γκόρντον, του Άγγλου Χάστιγκς και του Καρλ φον Χάιντεκ, που κοιτάζει με το τηλεσκόπιο προς την Ακρόπολη. Ο Χάιντεκ, που έζησε τα γεγονότα από κοντά, ζωγράφισε το ίδιο θέμα και από τον πίνακα αυτό άντλησε στοιχεία ο Βρυζάκης, το έργο του οποίου έγινε πολύ αργότερα, το 1855. Η ελληνική σημαία κυματίζει επάνω δεξιά. Στη σκηνή κυριαρχούν τα χρυσοκόκκινα και τα καφετιά που χαρακτηρίζουν τα έργα του Βρυζάκη. Η περιγραφή συνδυάζει ένταση, αναμονή, αλλά και χαλάρωση, καθώς διανθίζεται από χαριτωμένα ηθογραφικά στιγμιότυπα».

Ένα άλλο, που αποδεικνύει τη μεγάλη επίδραση της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη, είναι και η δημιουργία του ιστορικού ντοκιμαντέρ - ταινίας ενημερωτικού περιεχομένου για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, με τα εξής χαρακτηριστικά, αποτυπωμένο σε μια ψηφιακή μορφή, σε ένα ψηφιακό περιβάλλον, με τα στοιχεία της ταινίας αυτής να ακολουθούν.

Η Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρία Πολιτισμού Canto Mediterraneo και οι συνεργάτες της δημιούργησαν το ιστορικό ντοκιμαντέρ με τίτλο «Γεώργιος Καραϊσκάκης, στα σύνορα του μύθου» μετά από τρία χρόνια σκληρής δουλειάς, έρευνας, αναζήτησης χώρων και τρόπων, που θα επέτρεπαν να ολοκληρωθεί η προσπάθεια αυτή. Το ντοκιμαντέρ αυτό είναι η πραγματικά πρώτη στην ιστορία κινηματογραφική αναφορά - καταγραφή της ζωής, του χαρακτήρα και της δράσης του Αρχιστράτηγου της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Ξεκινώντας από την ομιχλώδη γέννηση του, μέχρι το θάνατο του, το ντοκιμαντέρ αυτό εξετάζει την προσωπικότητα και τη δράση του σημαντικού αυτού αγωνιστή μέσα από την ιστορία από τον εξάιτετο καθηγητή της ιστορίας του Αριστοτελείου Θεσσαλονίκης κ. Γιώργο Μαργαρίτη, την ποίηση από τον κ. Γιώργο Μπλάνα, έναν από τους κορυφαίους σύγχρονους ποιητές και την λογογραφία και τον μύθο από τον Ηπειρώτη καθηγητή της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας και εξάιτετο συγγραφέα κ. Βαγγέλη Αυδίκο. Αναγνώστης-αφηγητής στο ντοκιμαντέρ είναι σπουδαίος ηθοποιός και καθηγητής της Υποκριτικής κ. Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος που με μια απίστευτη ερμηνεία ζωντανεύει κείμενα συναγωνιστών του Καραϊσκάκη, κείμενα των βιογράφων του, που βρέθηκαν στο πλευρό του στη διάρκεια του ένοπλου αγώνα, κείμενα από ιστορικές επιστολές, κείμενα που αφορούν στη δράση του σαν κλέφτης, αρματολός αλλά και σαν αρχιστράτηγος του Εθνικού απελευθερωτικού στρατού. Οι βιογράφοι αυτοί είναι ο Γεώργιος Γαζής, ο Δημήτριος Αινιάν και ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος.

Η παραγωγή είναι της ΑΜΚΕ Canto Mediterraneo, δεν χρηματοδοτήθηκε από κανέναν δημόσιο, αλλά και ιδιωτικό φορέα και είναι άθλος η ολοκλήρωσή του. Το έργο έχει υπότιτλους σε τρεις γλώσσες και συγκεκριμένα Αγγλικά, Γαλλικά, αλλά και Ελληνικά για άτομα με ειδικές ανάγκες, ενώ επίκειται η ολοκλήρωση υποτίτλων και στα Ισπανικά. Τέλος από τεχνικής άποψης είναι διαθέσιμο σε όλα τα σύγχρονα format προβολής, σύμφωνα με τις επιταγές της διεθνούς κινηματογραφικής πρακτικής.

Η σκηνοθεσία, η μουσική, το μοντάζ και το σενάριο είναι του Νίκου Παπακώστα,

η τεχνική επεξεργασία και τα ειδικά εφέ είναι του Τζαννέτου Κομηνέα. Συνεργάστηκαν επίσης ο Μάνος Λιδάκης στις ειδικές λήψεις και αρκετοί άλλοι φίλοι εθελοντές. Θα πρέπει να σημειωθεί η βοήθεια από τις Διοικήσεις του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, του Πολεμικού Μουσείου και του Ιδρύματος Λασκαρίδη για την παραχώρηση ιστορικού αρχειακού υλικού καθώς την παραχώρηση των χώρων τους για τη λήψη οπτικού υλικού.

Ένας άλλος εμβληματικός πίνακας, χαρακτηριστικός για την περίοδο και για την Ελληνική Επανάσταση είναι ο πίνακας, με την σχετική τεκμηρίωση: Ο πίνακας έχει την ονομασία: «Ο Καραϊσκάκης καταστρέφει τους Τούρκους κατά την Αράχοβαν». Είναι έργο του Peter Von Hess και εναπόκειται στην Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού, ενώ είναι εμβληματικό για την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και την αδιαμφισβήτητη πολεμική ιδιοφυΐα του Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Μια άλλη μεγάλη απόδειξη της επίδρασης της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην ελληνική κοινωνία και σε ψηφιακό περιβάλλον είναι η αναγνώριση της φυσιογνωμίας του από την ίδια, ως τη δεύτερη μορφή, μετά από αυτή του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη ως θέμα ερώτησης, μετά το κεντρικό, «Η Επανάσταση του 1821, όπως τη βλέπουν σήμερα οι Έλληνες», και αν, άραγε, δικαιώθηκαν οι προσδοκίες των αγωνιστών, να είναι το βασικό ερώτημα της έρευνας η οποία πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του «Κέντρου Φιλελευθέρων Μελετών - Μάρκος Δραγούμης». Οι δημοφιλέστεροι ήρωες της Επανάστασης του 1821 και οι χώρες που συνέβαλαν πιο θετικά στον αγώνα είναι μερικά από τα θέματα της έρευνας, με τα στοιχεία να παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σύμφωνα, με πληροφορίες από ΑΠΕ - Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων.⁵

Ένα άλλο σημαντικό ψηφιακό αρχείο για την περίοδο αυτή είναι αυτό που αντλεί κανείς από το «Ψηφιακό Αρχείο» από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ).

Τα τεκμήρια αυτά περιλαμβάνονται στο Ψηφιακό Αρχείο του 1821, το οποίο στην ουσία είναι πολλά αρχεία μαζί, αφού συγκεντρώνει όλες τις αρχειακές συλλογές που βρίσκονται σε διάφορους φορείς, π.χ. Εθνική Βιβλιοθήκη, Γενικά Αρχεία του Κράτους, ΕΛΙΑ, και τα «διασυνδέει» σε ένα ενιαίο ψηφιακό αποθετήριο. Η συγκέντρωση αυτή γίνεται στα πλαίσια του φιλόδοξου και πολυεπίπεδου ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ψηφιακό Αρχείο» από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ). Πρόκειται για ένα πρόγραμμα που δεν ψηφιοποιεί, αν και το έχει κάνει στο παρελθόν σε μικρή κλίμακα, αλλά αξιοποιεί τις ψηφιοποιήσεις που είχαν γίνει στο παρελθόν από τους διάφορους φορείς και δημιουργεί ένα περιβάλλον και ένα εργαλείο έρευνας στο οποίο θα έχουν πρόσβαση ειδικοί και μη.

Σύμφωνα και με τα παραπάνω μπορεί να δει κανείς την επίδραση του Γ. Καραϊσκάκη στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, με:

- δημιουργία ιστοσελίδων
- βίντεο και άλλο υλικό στα άλλα μέσα, όπως στο Youtube
- χαρακτηριστική είναι η δημιουργία ιστοσελίδων, με την επωνυμία «Γεώργιος Καραϊσκάκης» στο Facebook
- χρήση του ονόματος της μορφής του Γ. Καραϊσκάκη που γίνεται από πολλές Ενώ-

σεις και Συλλόγους Θεσσαλών, περισσότερο δε από Συλλόγους και Ενώσεις Καρδιτσιωτών, όπως στην Πιερία, στη Θεσσαλονίκη και στη Λαμία, αντίστοιχα, με τη μορφή του Γ. Καραϊσκάκη ή από πίνακες και από στιγμιότυπα μαχών, καθώς θεωρείται ως ο κύριος ήρωας και από την περιοχή και στην περιοχή δράσης, που αποτέλεσε η ορεινή περιοχή της Καρδίτσας. Πάντως, το θέμα είναι ότι αυτό επέδρασε στη λαϊκή παράδοση της περιοχής και των πρώτων εκδηλώσεων, που συντέλεσαν και στη διαμόρφωση της άποψης για την περιοχή της Καρδίτσας ότι αποτελεί τοπικό και δικό τους ήρωα, τουλάχιστον, ως προς τον τόπο γέννησής του⁶

- χρήση λιγότερο, περισσότερο τοπική, στην περιοχή της Άρτας και από τον δήμο Γεωργίου Καραϊσκάκη, του ονόματος και της μορφής, καθώς ούτε οι πρώτοι απόγονοι συνέδεσαν την αμεσότητα της καταγωγής από την περιοχή και δεν υπήρξε στην αρχή άμεση σύνδεση, με την περιοχή της Άρτας, αν και η δράση του Καραϊσκάκη στην ορεινή περιοχή της Άρτας, στα όρια Καρδίτσας και Άρτας, οδήγησε, ώστε να θεωρείται ως ένας οικείος ήρωας.

Μεταφέρθηκαν ψηφιοποιημένα και τα λάβαρα των Συλλόγων, που αποτελούν τα κατεξοχήν σύμβολα της συμύκνωσης της ταυτότητας, της έκφρασης και της δήλωσης αλλά και αναγνώρισής της μέσω αυτών και στους άλλους, καθώς αποτελεί σημείο - σύμβολο ταυτότητας και εξωτερίκευσης αυτής και γνωστοποίησης και στους άλλους, μέσω αυτών των συμβόλων και εικόνων. Για παράδειγμα, το λάβαρο ή σημαία του Συλλόγου Θεσσαλών Πιερίας, που κοσμεί και την ιστοσελίδα του Συλλόγου.⁷

Στη σελίδα του Πολιτιστικού Συλλόγου Καρδιτσιωτών Θεσσαλονίκης⁸ κυριαρχεί η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη, πάλι, με την επίσημη στρατιωτική ενδυμασία του Αρχιστρατήγου της περιοχής της Ρούμελης.

Το ίδιο θέμα κυριαρχεί και στη σελίδα, με τον πίνακα της έφιππης μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη, του Συλλόγου Καρδιτσιωτών Φθιώτιδας,⁹ όπως και στη σελίδα, με τον πίνακα και την απεικόνιση της μορφής του πορτραίτου του Γεωργίου Καραϊσκάκη του Συλλόγου των Απανταχού Καρδιτσιωτών,¹⁰ αντίστοιχα.

Όλες αυτές οι χρήσεις της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη έχουν ως πρότυπο τη μορφή του, όπως τον σχεδίασε δύο χρόνια μετά τη δίκη ο Γερμανός φιλέλληνας και ερασιτέχνης ζωγράφος Karl Krazeisen. Θα βρείτε τις αυθεντικές προσωπογραφίες του Krazeisen στην έκδοση της Εθνικής Πινακοθήκης: «Karl Krazeisen. Οι αυθεντικές μορφές των ηρώων του '21. Σχέδια, υδατογραφίες, λιθογραφίες 1826-1831» (2005) σε επιμέλεια Μαριλένας Ζ. Κασιμάτη,¹¹ όπως φαίνεται παρακάτω.

Σε τοπικό επίπεδο ψηφιοποιημένη εμφανίζεται και η σελίδα του Συλλόγου των Απανταχού Μαυροματιανών Καρδίτσας «Ο Καραϊσκάκης»,¹² με τον έφιππο ανδριάντα του Γεωργίου Καραϊσκάκη, που κοσμεί την πλατεία του οικισμού, τόπου γενέτειράς του, καθώς και του οικείου Πολιτιστικού Συλλόγου.¹³

Το Μαυρομμάτι θεωρείται ο τόπος γέννησης και, μάλιστα, στη λεγομένη σπηλιά του Καραϊσκάκη, έξω από τον οικισμό, και εκεί, λαμβάνουν χώρα, πέραν του κέντρου του οικισμού, οι εορτασμοί και, μάλιστα, αρκετά, νωρίς, όπως φαίνεται και από τις πρώτες

φωτογραφίες των εορτασμών στη σπηλιά του Γ. Καραϊσκάκη, το 1927, που υπάρχουν στο διαδίκτυο, σε ένα ψηφιακό τόπο του Συλλόγου, όπως φαίνονται, παρακάτω, στο φωτογραφικό αρχείο από το αρχείο του Δημητρίου Γιώτη και του οικείου Συλλόγου.

Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί και ο ανδριάντας, ο οποίος ορειχάλκινος έφιππος ανδριάντας του μεγάλου ήρωα του 1821, Γεωργίου Καραϊσκάκη, είναι ο μεγαλύτερος έφιππος ανδριάντας στην Ελλάδα. Φιλοτεχνήθηκε από την γλύπτρια Νικολίτσα-Λητώ Λεοντή, κόρη του γνωστού γλύπτη Ευστάθιου Λεοντή, μετά από πανελλήνιο καλλιτεχνικό διαγωνισμό που ξεκίνησε το 2010, με πρωτοβουλία του τότε Δημάρχου Καρδίτσας Δομήνικου Βερίλλη και συγχρηματοδότηση του Δήμου μας, της Περιφέρειας Θεσσαλίας, της ΠΕΔ Θεσσαλίας και της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλιώτιδας και Φαναριοφερσάλων. Τοποθετήθηκε στην κεντρική πλατεία της πόλης μας το 2017. Το γλυπτό παριστάνει τον ήρωα στην τελευταία μάχη της ζωής του και εκφράζει με μεγάλη πιστότητα την ένταση και την αγωνία του αλόγου, αλλά και την αποφασιστικότητα του ίδιου του ήρωα να πολεμήσει τον εχθρό, αν και ήδη ήταν βαριά άρρωστος. Το βλέμμα του δείχνει ότι ήδη έχει περάσει στην απέναντι όχθη του Αχέροντα, αλλά η ψυχή του υποστηρίζει ως την τελευταία στιγμή τον αγώνα όλης της ζωής. Ο εξοπλισμός του αλόγου, τα ρούχα του ήρωα και η αρματωσιά του φιλοτεχνήθηκαν με περισσή λεπτομέρεια, αποδίδοντας τις πληροφορίες που συγκέντρωσε η γλύπτρια από βιβλία, πίνακες ζωγραφικής και άλλες ιστορικές πηγές.¹⁴

Επίσης, υπάρχει και η παλαιότερη μαρμαρίνη προτομή του ήρωα, έργο του Αθηναίου γλύπτη, Ν. Γεωργαντή, η οποία στήθηκε με ενέργειες του μητροπολίτη Ιεζεκιήλ το Σεπτέμβριο του 1936. Ο Ιεζεκιήλ κατάφερε μάλιστα να εξασφαλίσει τα χρήματα για την κατασκευή του από ξεχασμένο ποσό, το οποίο είχε συγκεντρωθεί με έρανο 50 χρόνια πριν και είχε κατατεθεί στην ΕΤΕ για το σκοπό αυτό, με πρωτοβουλία του γιου του ήρωα, Σπυρίδωνα, τότε βουλευτή Καρδίτσας. Η προτομή παριστάνει τον Καραϊσκάκη φυματικό, όπως ήταν όταν σκοτώθηκε στη μάχη του Φαλήρου.¹⁵

Επίδραση του Γεωργίου Καραϊσκάκη και η αποτύπωση στο διαδίκτυο, σήμερα

Η επίδραση του Γεωργίου Καραϊσκάκη φαίνεται και στο διαδίκτυο, με τη χρήση εκφράσεων, ακόμα, και σήμερα από την εποχή της κρίσης και, ιδιαιτέρως, των αθυροστόμων εκφράσεων. Στο γνωστό τραγούδι του Βασίλη Παπακωνσταντίνου γίνεται η χρήση της φράσης «Άμα, γυρίσω, θα τους γαμήσω, άμα πεθάνω, κλάστε μου τον πούτζον», ιδιαίτερα, δημοφιλές κατά την περίοδο των διαδηλώσεων εναντίον της ψήφισης των μνημονίων. Ιδιαίτερα δε, κανένας άλλος, όσο ο Γεώργιος Καραϊσκάκης δε χρησιμοποιήθηκε, εκφράζοντας την αντίδραση του ελληνικού λαού και ενός μέρους της αντίστασης και στον πολιτικό λόγο και των αγανακτισμένων έναντι της επίσημης πολιτικής ηγεσίας και των μεθόδων και των μνημονίων, που υπέγραψαν. Επίσης, γίνεται χρήση και σχόλια για την ερωτική ζωή των αγωνιστών και τα καυστικά σχόλια του Καραϊσκάκη σε πολλά άρθρα έναντι και μιας παραδοσιακής ιστοριογραφίας. Είναι δε χαρακτηριστική η αφίσα της περιόδου και πολύ εύγλωττη για τη χρήση της μορφής του και με ένα σύγχρονο τρόπο, αποτελώντας τη μορφή - σύμβολο του αγώνα και

της αντίστασης των Ελλήνων έναντι της υπαγωγής τους και της εποπτείας από ξένες δυνάμεις.

Όπως είναι χαρακτηριστικό και η επιστολή του προς τον Μεχμέττ Ρεσήτ Πασά Κιου-ταχή, η οποία και αυτή υπάρχει σε ψηφιακό περιβάλλον και η οποία είναι σε, αρκετά, καυστική γλώσσα, με τις παροιμιώδεις αθυρόστομες εκφράσεις του Γεωργίου Καραϊσκάκη, οι οποίες εξέφρασαν μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού και, ιδιαιτέρως, ενάντια στην επίσημη πολιτική εξουσία και στις πολιτικές τους, με τη ψήφιση των μνημονίων από το 2010 ως το 2015.

Για το τραγούδι «Άκου, βρε, γιέ της καλογριάς» υπάρχουν οι εξής τοποθεσίες στο Youtube, με τις διάφορες εκτελέσεις του:

- <https://www.youtube.com/watch?v=btbxQZHdSFM>
- <https://www.youtube.com/watch?v=YD1QyE1eJhg>
- <https://www.youtube.com/watch?v=9EG5rN5TTIQ>
- <https://www.youtube.com/watch?v=qYTp9gsyR0c>
- <https://www.youtube.com/watch?v=r-UkrzjHToU>,

ενώ υπάρχουν στο Youtube και στιγμιότυπα από εκπομπές ή ντοκιμαντέρ για τη μεγάλη αυτή μορφή στην εξής τοποθεσία:

- <https://www.youtube.com/watch?v=QvGFPy5lPpg>

Για την αθυροστομία υπάρχει ένα κείμενο που χρησιμοποιείται, συχνά, κείμενο του κ. Βόμπουλα, το οποίο είναι ενδεικτικό για αυτή, ειδικώς, από τον Γεώργιο Καραϊσκάκη σε πολλές στιγμές της ζωής του και με διάφορα πολιτικά ή στρατιωτικά πρόσωπα της εποχής, που εκτυλίχθηκαν διάφορα αστεία περιστατικά, χάριν της χρήσης των φράσεων αυτών, όπως και το άρθρο του Αριστείδη Χατζή, Η αθυρόστομη γλώσσα του Γ. Καραϊσκάκη, στην ιστοσελίδα Andro, στις 26/ 11/ 2018.¹⁶

Για τον Καραϊσκάκη δεν υπάρχουν τραγούδια τα οποία να έχουν επηρεάσει το λαϊκό πολιτισμό, με εξαίρεση αυτό του θανάτου του, τα οποία να έχουν χρήση το Πάσχα ή στα πανηγύρια ή και στα διάφορα εορταστικά τραπέζια, με τραγούδια «της τάβλας, του τραπεζιού ή τραπεζιάτικα», όπως αυτά του κύκλου των Κολοκοτρωναίων ή του κύκλου του Κατσαντώνη στην περιοχή της Θεσσαλίας, ενώ το τραγούδι φαίνεται, ότι είναι μια σύνθεση της εποχής και από το στρατηγό Ιωάννη Μακρυγιάννη. Σύμφωνα, με το άρθρο του Παντελή Μπουκάλα, τη 01.04.2018, σημειώνει, δίνοντας και την παραλλαγή: «Το 1919 ο Ν.Γ. Πολίτης αναπαράγει τα λεγόμενα του Βλαχογιάννη σε διάλεξή του στον «Παρνασσό», που εκδόθηκε με τον τίτλο «Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων»: «Μεταξύ των εγγράφων του Μακρυγιάννη ευρέθησαν δύο δημοτικά άσματα, διά χειρός αυτού γεγραμμένα και πιθανώτατα υπ' αυτού ποιηθέντα· το εν εις την μάχην της Αράχοβας, το έτερον εις τον θάνατον του Καραϊσκάκη». Στο δεύτερο, ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί ξανά γνωστά μοτίβα (αυτός ήταν άλλωστε ο τρόπος της δημοτικής ποίησης), ενθέτει λέξεις ασυνήθιστες στο προεπαναστατικό, κλέφτικο δημοτικό, αλλά απολύτως συμβατές με την επαναστατική εξέλιξη (λ.χ. «πατρίδα»), και δίνει πληροφορίες που είναι και ιστοριογραφικά εξακριβωμένες, για τον πυρετό του Καραϊσκάκη ή την αποκοτιά των Κρητικών:

«Τρεις περδικούλες κάθονταν στο κάστρο της Αθήνας, / είχαν τα νύχια κόκκινα και τα φτερά βαμμένα, / είχαν και τα κεφάλια τους στο αίμα βουτημένα. / Μοιρολογούσαν κι έλεγαν, μοιρολογούν και λένε: Τρίτη, Τετάρτη χλιβερή, Πέφτη φαρμακωμένη, / Παρασκευή ξημέρωσε, μην έχει ξημερώσει, / που πιάστηκε ο πόλεμος, το Κρητικό ντουφέκι. / Καραϊσκάκης τ' άκουσε, ήταν και θερμασμένος, / και τον σεΐζη του έκραξε και του σεΐζη λέγει: / “Σεΐζη, φκιάσε τ' άλογο, βάλ' του και το τακίμι, / κρίν' τε και των συντρόφων μας των καπετανααίων· / να βγούμ' να πολεμήσουμε στον κάμπο της Αθήνας”. / Σαν πιάστηκε ο πόλεμος, σκοτίστηκε ο κάμπος, / βαρέθηκε ο αρχηγός και ο Καραϊσκάκης· / “Παιδιά μ', να νταγιαντίσετε, να γίνετ' ένα σώμα, / να μη χαθεί η πατρίδα μας, την πάρτε στο λαιμό σας. / Μένα με παν στην Κούλουρη, πέρα στον Αϊ-Δημήτρη, / που είναι παντοτινός γιατρός, αυτός θα με γιατρέψει. / Πουλάκι πήγε κι έκατσε στου Αϊ-Δημητρίου το δέντρο, / δεν ελαλούσε σαν πουλί, ουδέ σα χελιδόνι, / μόν' το δεντρί μαράθηκε απ' τον κελαηδισμό του. / Τον κλαίνει χώρες και χωριά κι όλ' οι καπεταναίοι, / τον κλαιν τα παλικάρια του κι όλος ο ταϊφάς του».¹⁷

Ο Μακρυγιάννης στο τραγούδι δεν υπαινίσσεται ελληνική εμπλοκή στον θάνατο του Καραϊσκάκη, στις 23 Απριλίου 1827... Σχεδόν όλες οι παραλλαγές του τραγουδιού για τον θάνατο του Καραϊσκάκη αρχίζουν όπως και η μακρυγιαννική, λ.χ. η εκδοχή που συμπεριέλαβε το 1853 ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος στα «Ασματα δημοτικά της Ελλάδος» (όπου πάντως οι περδικούλες κάθονται «στον κάμπο της Αθήνας», όχι στο κάστρο της). Σχεδόν σε όλες διαβάζουμε το στερεοτυπικό «πικρή βολιά τον χτύπησε, πικρή, φαρμακωμένη» ή «τον αρχηγό μας λάβωσαν, πικρά, φαρμακωμένα». Μια θεσσαλική παραλλαγή ωστόσο, δημοσιευμένη το 1938 από τον Γεώργιο Δ. Ιατρίδη («Δημοτικά τραγούδια Θεσσαλίας», Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών εν Αθήναις), μας αιφνιδιάζει. Εδώ οι τρεις περδικούλες μοιρολογούν και λένε ότι ανάμεσα στους φονιάδες ήταν και Έλληνες¹⁸. Όλες οι παραλλαγές, που κυκλοφορούν, σήμερα, στο διαδίκτυο, αποτελούν, όντως, ίδια παραλλαγή ή εξέλιξη της παραλλαγής του τραγουδιού του Μακρυγιάννη και στις παρακάτω τοποθεσίες από διάφορους παλαιότερους και νεότερους επαγγελματίες τραγουδιστές του δημοτικού τραγουδιού:

- <https://www.youtube.com/watch?v=994gOVIKbEw>
- https://www.youtube.com/watch?v=g554aJ_0H0w
- https://www.youtube.com/watch?v=3_AmFU9QfO4
- <https://www.youtube.com/watch?v=exowEny2l8M>

Λίγες φορές και στη λαϊκή ποίηση, όπως και στην ομάδα «Ηχώ των Αγράφων», περιοχή δράσης και ανάμνησης της δράσης του, εντοπίζονται στιχουργήματα και, πάλι για το θάνατο του αρχιστρατήγου, τα οποία έχουν ως εξής και βρίσκονται σε ένα δικτυακό τόπο και στη σελίδα της ομάδας στο facebook, το οποίο δίνεται, παρακάτω:

- Γεώργιος Καραϊσκάκης
- Χίλια οκτακόσια είκοσι εφτά,
- είκοσι τρεις τ' Απρίλη.
- Η Ελλάδα κλαίει τον ήρωα...

- πενθεί το καριοφίλι.
- Καραϊσκάκης Γεώργιος,
- μέγας επαναστάτης.
- Πολύ σπουδαίος Έλληνας,
- μεγάλος στρατηλάτης.
- Τον λέγαν γιό της καλογριάς.
- Πολέμαγε σαν σκύλος.
- Η φήμη του ήταν ξακουστή,
- Και τ' όνομά του θρύλος.
- Τον κόσμο πρωτοαντίκρυσε,
- στα όρη των Αγράφων.
- Σε μέρη άγρια, απάτητα,
- βαθιών σπηλιών και βράχων.
- Από μικρός κλεφτόπουλο,
- κοντά στον Κατσαντώνη.
- Ποθεί με πάθος λεφτεριά,
- τους σκλάβους ξεσηκώνει.
- Επολεμούσε τον εχθρό,
- μ' ορμή κι αυτοθυσία,
- και το κακό δεν άργησε,
- εγίνηκε η θυσία.
- Κολοκοτρώνης διαμηνεί,
- στον Γιώργη να προσέχει.
- Φυλάξου Γιώργη σαν κι εσέ,
- η Ελλάδα δεν θα έχει.
- Παραμονή του Αϊ Γιωργιού,
- εικοσιδυό τ' Απρίλη,
- λαβώθηκε θανατικά...
- Αχ μωρέ μαύρο δείλι...
- Πάει ο μεγάλος στρατηγός,
- τη μέρα στη γιορτή του.
- Πέταξε για τον ουρανό
- η αθάνατη ψυχή του.

Επίσης, υπάρχουν και άλλοι δικτυακοί τόποι στους οποίους παρατίθενται δημιουργήματα, αναφορές και χρήση των εκφράσεων, ακόμα, και για άρθρα για την όλη κατάσταση, με την αναφορά στη ζωή και τα λόγια του, σχετικές με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, και οι οποίες είναι οι ακόλουθες:

- <https://www.diaforetiko.gr/georgios-karaiskakis-otan-giriso-tha-tous-gmiso-3/>
- <https://www.in.gr/2019/12/05/plus/afieromata/georgios-karaiskakis-tragoudi-empneysmeno-apo-tis-vomoloxies-tou/>
- <https://left.gr/news/otan-o-karaiskakis-polemoyse-tin-troika>
- <https://www.topontiki.gr/2014/01/20/christodoulos-xiros-otan-giriso-tha-sas-gmiso-video>

Συμπεράσματα

Μέσα από το ψηφιακό περιβάλλον αναδείχτηκε η χρήση της μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη, ενός από τους μεγαλύτερους ήρωες της ελληνικής Επανάστασης, με μεγάλη επίδραση σε όλους τους τομείς έρευνας και μελέτης, αλλά και με μια μεγάλη επίδραση στο διαδίκτυο για πολλούς και διάφορους λόγους. Η επίδρασή του στο λαϊκό πολιτισμό μπορεί να μην υπήρξε μεγάλη, εκτός από το τραγούδι του θανάτου του, που και αυτό ήταν μια δημιουργία του στρατηγού Μακρυγιάννη, βασισμένο σε παλαιότερα μοτίβα, όπως άλλοι ήρωες, με κύκλους τραγουδιών, όπως ο Κολοκοτρώνης και ο Κατσαντώνης στην περιοχή της Θεσσαλίας.

Ως μία από τις σπουδαιότερες μορφές της ελληνικής επανάστασης γίνεται ψηφιοποίηση κάθε τεκμηρίου, αντικειμένου, έργου τέχνης είτε του ήρωα είτε με αναφορά σε αυτόν. Ψηφιοποιείται κάθε γραπτό τεκμήριο και χρησιμοποιείται και η διδασκαλία γίνεται μέσω της ψηφιοποίησης των τεκμηρίων και αντικειμένων καθώς και δραματοποιημένων ενημερωτικών ταινιών.

Παράλληλα, η μορφή σφραγίζει και εκφράζει την ταυτότητα τόσο των Θεσσαλών και, ιδιαιτέρως, των Καρδισιωτών, με ποικίλους τρόπους, τους οποίους αισθητοποιούν οι σελίδες και οι εικόνες ή και τα σύμβολα ή οι πίνακες, που χρησιμοποιούν μέσω αυτών, όπως και οι εκδηλώσεις, που κοινοποιούνται, ή και το φωτογραφικό υλικό, που ψηφιοποιείται και απαθανατίζουν οι σελίδες και υπάρχουν ως τεκμήρια της μακράς παράδοσης προς τιμήν του.

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης λόγω του λαϊκού και άμεσου τρόπου και της αθυροστομίας του έγινε και μέσω του διαδικτύου ο κύριος εκφραστής των αντιμνημονιακών δυνάμεων της περιόδου 2010-2015 και η χρήση των εκφράσεων και τραγουδιών αυτών, εξαιτίας και της έκφρασης αλλά και των πολλών προβλημάτων του ήρωα από την κεντρική εξουσία. Ήταν η μοναδική φυσιογνωμία, που προέβαλε και αντίσταση αλλά και σχολίαζε, με τη μοναδική καυστική αίσθηση της χρήσης της αθυροστομίας του και την εύθυμη αντιμετώπιση μιας κατάστασης.

Γι' αυτό και η μορφή του χρησιμοποιήθηκε και στο διαδίκτυο και σε όλα τα μέσα της κοινωνικής δικτύωσης και από όλους τους ήρωες της ελληνικής επανάστασης ο Γεώργιος Καραϊσκάκης θεωρήθηκε ως ο πιο αγαπητός να εκφράσει τον Έλληνα σε μια ιδιαίτερη κρίσιμη στιγμή στην πολιτική ζωή της χώρας, πέραν των άλλων λόγων, που, πάντα, η μορφή αυτή και η χρήση της φαίνεται ότι θα γίνεται στο διαδίκτυο, προσφέροντας κάθε φορά ευκαιρία για να δούμε τους μετασχηματισμούς της διαχείρισής της και με ποιους τρόπους αυτή θα πραγματοποιείται. Σήμερα, στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη συνδέεται με μια πολιτιστική όσο και κοινωνική ταυτότητα, ενώ η ψηφιοποίηση όλων των υλικών τεκμηρίων από πηγές ως αντικείμενα προσπαθούν να αποδώσουν μια ολοκληρωμένη μορφή της μεγάλης μορφής του Γεωργίου Καραϊσκάκη και της δράσης κατά την δεύτερη επαναστατική περίοδο, όπου κυριάρχησε, ενώ η ψηφιοποίηση όλων των μνημείων και έργων τέχνης αναπαριστούν τη μορφή του αλλά και την επίδραση της μορφής στη μεταγενέστερη περίοδο και στους ίδιους τους Έλληνες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C_%CF%83%CE%AE%CE%BC%CE%B1.
2. <https://www.aegeansolutions.com/digital/>, στην αρχική σελίδα της εταιρείας, μιας από αυτές, οι οποίες προσφέρουν υπηρεσίες ψηφιοποίησης.
3. http://www.pipm.gr/sites/default/files/seminar_digitisation.pdf, 3 της παρουσίασης.
4. http://www.pipm.gr/sites/default/files/seminar_digitisation.pdf
5. <https://www.adeti.gr/blog>
6. <https://www.facebook.com/search>
7. <https://www.facebook.com/groups/1049158095249534/>
8. <https://www.facebook.com/1100869513315087/>
9. <https://www.facebook.com/1100869513315087/>
10. <https://www.facebook.com/groups/260385060666816>
11. Πηγή : Andro.gr [<https://www.andro.gr/apopsi/karaiskakis-swearing/>
12. <https://www.facebook.com/—2280279495542599>
13. <https://www.facebook.com/groups/438896326126778/user/100002940719151/>
14. Φ. Λέκκα, *Πολιτιστικός οδηγός δήμου Καρδίτσας*, ΔΕΤΑΚ & Μουσείο Πόλης Δήμου Καρδίτσας, 2008.
15. Ό.π.
16. <https://www.andro.gr/apopsi/karaiskakis-swearing/>,
<https://www.vice.com/el/article/bjpkmw/as-zhsw-kai-8a-moy-klasei-ton-mpoytson-ta-istorika-mpinelikia-toy-gewrgioy-karaiskakh>,
<https://armynow.gr/paroimiodis-athirostomia-georgiou-karaiskaki/>, nfo-war.gr/vrizontas-kai-polemontas-i-paroimiodis-athirostomia-toy-g-karaiskaki-toy-iasona-chandrinoy/
17. *Κάστρο* της Αθήνας είναι η Ακρόπολη, *σεΐζης* ο ιπποκόμος, *τακίμι* τα στολίδια, ενώ το *νταγιαντίζω* σημαίνει αντέχω.
18. <https://www.kathimerini.gr/opinion/956628/sto-kastro-tis-athinas-kai-ston-kampo-tis/>

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη στοχεύει στην ανάδειξη του πλήθους των δικτυακών τόπων που προσφέρουν πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες σε ποικίλα γνωστικά πεδία για έναν από τους πλέον ενδιαφέροντες ήρωες του 1821, τον Γεώργιο Καραϊσκάκη.

«Δεν θα ιδώ την γην της γεννήσεώς μου ελευθερωμένην...».

Ήρωες του 1821. Η ζωή και η δράση του αρματολού

Διαμαντή Ολύμπιου Νικολάου

Θωμάς Καραγκιοζόπουλος*

Ο Διαμαντής Νικολάου Ολύμπιος (1790 – 19 Ιανουαρίου 1856), γνωστός ως Καπετάν Διαμαντής ή Διαμαντής Ολύμπιος, ήταν αρματολός από την Πιερία, γόνος μεγάλης οικογένειας αρματολών. Γεννήθηκε στη Ράδιανη/Ρυάκια Πιερίας. Ο Διαμαντής Νικολάου Ολύμπιος ήταν ο πρωτότοκος γιος του μεγάλου αρματολού και γενάρχη της οικογένειας Νικολάου Ραδιανιώτη Ολύμπιου, γνωστότερου ως Νικολάου Κατερινιώτη Ολύμπιου. Το «Ραδιανιώτης» προέρχεται από τον τόπο καταγωγής της οικογένειας, τη Ράδιανη Πιερίας. Το «Κατερινιώτης» προστέθηκε αργότερα λόγω του ότι το αρματολίκι του Νικολάου Ραδιανιώτη ήταν η περιοχή της Κατερίνης. Το «Ολύμπιος» μαρτυρά τον τόπο δράσης των αρματολών που ήταν η ευρύτερη περιοχή του Ολύμπου. Ο Διαμαντής Νικολάου Ολύμπιος είχε αδερφούς τον Κωνσταντίνο (1800–1854) και τον Χαρίση (1810–1858;) που ήταν ετεροθαλής (από άλλη μητέρα). Ο Δήμος Νικολάου Ολύμπιος (ή Ψαροδήμος) ήταν πρώτος ξάδελφός του, όπως γράφει σε μία έκθεσή του και ο ίδιος ο Ψαροδήμος. Ο καπετάν Διαμαντής υπήρξε γαμπρός μιας άλλης θρυλικής οικογένειας της Πιερίας, των Λαζαίων. Νυμφεύτηκε την Μεταξία, με την οποία απέκτησαν δύο γιους (τον Ιωάννη και τον Ξενοφώντα) και τρεις κόρες (από τις οποίες επέζησε μόνο η Ασπασία).

Η δράση του Διαμαντή Νικολάου

Με βάση το υλικό που υπάρχει διαθέσιμο¹ μαθαίνουμε ότι κύριο σημείο δράσης του Διαμαντή Νικολάου ήταν οι ορεινοί όγκοι του Βερμίου, του Ολύμπου και των Πιερίων τόσο πριν από το 1821 όσο και μετά την έκρηξη της Επανάστασης. Διαδέχθηκε τον πατέρα του στο αρματολίκι της Κατερίνης. Τον Ιούνιο του 1821 έλαβε μέρος στην εξέγερση της Κασσάνδρας.² Μαζί με τον αδερφό του Κώστα πρωτοστάτησε στον ξεσηκωμό της Νότιας Μακεδονίας και στις οκτώ Μαρτίου 1822 έλαβε μέρος στις φονικότατες μάχες κατά των Τούρκων στον Κολινδρό, την Καστανιά και τη Μηλιά. Στη συνέχεια κλείστηκε στην πολιορκημένη Νάουσα και μετά την καταστροφή της πόλης

* Υποψήφιος Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ

(13 Απριλίου 1822) κατέφυγε στην Εύβοια. Εκεί, ο Άρειος Πάγος (η τοπική διοίκηση που προήλθε από τη Συνέλευση των Σαλώνων τον Νοέμβριο του 1821 και ήταν σώμα αντίστοιχο με τη Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας και την Πελοποννησιακή Γερουσία με σκοπό να ενισχύσει την Επανάσταση στη Στερεά, στην Εύβοια και στη Θεσσαλία· τυπικά διαλύθηκε με ψήφισμα της Β' Εθνοσυνέλευσης τον Απρίλιο του 1823), μετά από εισήγηση του Υπουργού Πολέμου Χριστόφορου Περραιβού λόγω της γενναιότητας και της στρατιωτικής του ικανότητας του Νικολάου, τον διόρισε (Σεπτέμβριος 1822) αρχηγό των Επαναστατών της Εύβοιας αναθέτοντάς του τη διεύθυνση του αγώνα με έδρα το Ξηροχώρι (σήμερα Ιστιαία). Στο δυναμικό του διέθετε 1.800 άνδρες, τους λεγόμενους «Ολύμπιους», αλλά και άνδρες από τη Μακεδονία και Θεσσαλία και με τους αρματολούς από την Πιερία Γεώργιο και Αθανάσιο Συρόπουλο (μέλη της Φιλικής Εταιρείας), τον αδερφό του Κωνσταντίνο, τον ξάδερφό του Δήμο Νικολάου, τον Μήτρο Λιακόπουλο, τον Κωνσταντίνο Μπίνο.

Τον Ιούνιο του 1823 είκοσι χιλιάδες (20.000) Οθωμανοί υπό την αρχηγία του Γιουσούφ Περκόφτσαλη πασά εισβάλλουν στην Εύβοια. Ο Διαμαντής Νικολάου αντιμετώπισε μόνος του, ως επικεφαλής σώματος χιλίων διακοσίων (1.200) αγωνιστών, με επιτυχία και παρά τα εμπόδια των ντόπιων αρχηγίσκων τους επιτιθέμενους στη βόρεια Εύβοια. Διεξάγονται φονικές μάχες στα στενά του Μαντουδίου από όπου βγαίνει νικητής. Στη συνέχεια επικρατεί στη Μάχη των Βρυσακίων, στη Χερσόνησο της Λιχάδας, ελέγχει το φρούριο Καραμπάμπα στη Χαλκίδα, καθώς και όλη τη βόρεια Εύβοια. Το νησί της Εύβοιας αγωνίζεται έως τα τέλη Ιουνίου 1823, ενώ παράλληλα ο Διαμαντής στέλνει 800 άνδρες του ως βοήθεια στο στρατόπεδο των Τρικέρων Μαγνησίας, όπου είχαν εγκατασταθεί Έλληνες αγωνιζόμενοι με επικεφαλής τους Τσιάμη Καρατάσιο και Αγγελή Γάτσο, αχώριστους συντρόφους του Διαμαντή.

Εμφύλια σύγκρουση

Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου (1823-1825) –γιατί ακόμη και στην προσπάθεια της εθνεγερσίας είχαμε και εμφύλιο– ως και την περίοδο της Αναρχίας (1831-1832) ο Διαμαντής Νικολάου κράτησε αυστηρή ουδετερότητα. Κάποια στιγμή, ο διορισμός του ως αρχιστράτηγου προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους ντόπιους οπλαρχηγούς στην Ανατολική Στερεά και Εύβοια. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε το 1823 όταν, παρά τη συνεχή απειλή των Τούρκων, ο Νικόλαος Κριεζώτης (μετά από επιστολές που του έγραψε ο Οδυσσέας Ανδρούτσος) κινήθηκε εναντίον του προκαλώντας εμφύλιες διαμάχες. Ο Διαμαντής συνέτριψε τους εσωτερικούς αντιπάλους του στις διάφορες εμφύλιες συγκρούσεις, καθώς εξακολουθούσε να έχει την υποστήριξη της κυβέρνησης και του Ιωάννη Κωλέττη. Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος ενοχλήθηκε με την προαγωγή του Διαμαντή σε στρατηγό. Επιδίωκε να είναι αυτός στρατιωτικός ηγέτης της Ανατολικής Ελλάδος. Αντιπολιτεύεται και πολεμά τη νόμιμη κυβέρνηση, τον Άρειο Πάγο. Στέλνει στο Ξηροχώρι Ευβοίας (νυν Ιστιαία) τους Ευβοείς οπλαρχηγούς Τομάρα, Χαλκιά, Βερούση. Αυτοί λεηλατούν, προχωρούν σε ωμότητες, σκοτώνουν. Η γυναίκα του Διαμαντή Ολύμπιου οριακά απέφυγε την αιχμαλωσία, σε αντίθεση με τα παιδιά του και πολλούς συγγενείς και φίλους που δεν κατάφεραν να γλιτώσουν.

Μοναχική πορεία

Μετά την καταστροφή του Πύργου των Λαζαίων στην Άνω Μηλιά Πιερίας κατευθύνθηκε προς το Βέρμιο, για να εκδικηθεί για τον θάνατο των συντρόφων του από τα Πιέρια. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Σκιάθο, όπου αντιμετώπισε με επιτυχία την επίθεση του Τουρκικού στόλου. Στις εννέα Οκτωβρίου 1823 συμμετέχει στη νικηφόρα μάχη της Σκιάθου κατά του ναυάρχου του Σουλτάνου Μεχμέτ Χιουσρέφ Πασά (ο λεγόμενος Τοπάλ). Εκεί διακρίνεται, ενώ με τους Λιακόπουλο, Μπίνο, Δήμο Νικολάου και τους Συρόπουλους αγωνίζονται να διασώσουν από τη λιμοκτονία τριανταπέντε χιλιάδες (35.000) γυναικόπαιδα προσφύγων που είχαν καταφύγει και έμεναν αβοήθητα στις βόρειες Σποράδες, παλιό καταφύγιο Μακεδόνων αρματολών. Εκεί είχαν συγκεντρωθεί όλοι όσοι κατάφεραν να γλιτώσουν μετά την αποτυχία των επαναστάσεων στη Νάουσα και την περιοχή του Ολύμπου και των Πιερίων (Απρίλιος-Μάιος 1822). Από εκεί τον Ιανουάριο του 1824 ξεκίνησε πειρατική δράση εναντίον του κόλπου της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής (Κασσάνδρα και Συκιά), καθώς και στην περιοχή των Τεμπών και Πλαταμών, με σκοπό αφενός να απασχολεί στρατιωτικά τους Τούρκους και αφετέρου να εξασφαλίσει πόρους για τη επιβίωση των Θεσσαλομακεδόνων που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στα νησιά των Βορείων Σποράδων, καθώς η εκεί κατάσταση ήταν απελπιστική.

Δυστυχώς, όλες οι παραπάνω προσπάθειες του Διαμαντή Νικολάου δεν είχαν συμμετοχή από τους ντόπιους κατοίκους, ίσως από τον φόβο των αντεκδικήσεων από τους Τούρκους και υπολογίζοντας ότι υστερούν αριθμητικά σε άνδρες και υλικό έναντι των Τούρκων. Οι μόνοι που προσέτρεξαν στον αγώνα του Διαμαντή ήταν οι Μακεδόνες των βόρειων Σποράδων, οι οποίοι ήταν επόμενο να τολμήσουν μια ανοιχτή σύγκρουση, καθώς ήθελαν να διεκδικήσουν πίσω τις περιοχές τους. Μετά την οριστική εξουδετέρωση της Επανάστασης στην Εύβοια το 1824 και έχοντας γίνει μισητός στον λαό της περιοχής, επέστρεψε στην περιοχή του Ολύμπου και έπαψε για κάποιο διάστημα να ασχολείται με τις πολεμικές επιχειρήσεις.

Αυτό που αξίζει να αναφερθεί εδώ είναι ότι σε αντίθεση με τους κατοίκους της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου, οι Θεσσαλομακεδόνες έμειναν μακριά από τις επαναστατικές δράσεις και προσπάθειες που οργανώνονταν στην νότια Ελλάδα και δεν υπήρχε η ανησυχία στους Οθωμανούς τοπάρχες και στους κοτζαμπάσηδες της περιοχής ότι θα αντιμετωπίσουν οργανωμένη αντίσταση από τον ντόπιο πληθυσμό. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρχαν Μακεδόνες αγωνιστές που δεν σκέφτονταν να εκδηλώσουν κάποια αντίσταση, ίσως περιμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία. Μην ξεχνάμε πως πολλοί είχαν καταφύγει πρόσφυγες στις βόρειες Σποράδες, από όπου και επιχειρούσαν άτακτες κυρίως επιθέσεις, αλλά και πολλοί άλλοι είχαν καταφύγει στη νότια Ελλάδα, έχοντας στο μυαλό τους να φτάσει η επανάσταση μέχρι τα βόρεια.

Στις τρεις Νοεμβρίου 1827 συμμετέχει μαζί με τον αδελφό του Κώστα σε μυστική σύσκεψη πολλών οπλαρχηγών που γίνεται στην Μονή του Αγίου Διονυσίου στον Όλυμπο³ (η Μονή Διονυσίου υπήρξε για αρκετό καιρό κατά τη διάρκεια της επανάστασης κέντρο μυστικών επαφών των Μακεδόνων καπεταναίων, έως ότου το αντιληφθούν οι Οθωμανοί το φθινόπωρο του 1828, οπότε και λεηλάτησαν και ουσιαστικά

εξαφάνισαν το μοναστήρι. Η μαρτυρία για την πράξη αυτή αναφέρεται σε επιστολή του Διαμαντή Ολυμπίου προς τον Στρατάρχη Δημήτριο Υψηλάντη στις 10 Οκτωβρίου 1828, από τον οποίο ζητάει στήριξη απέναντι στη δράση των Οθωμανών).⁴ Με μυστική εντολή της κυβέρνησης και σημαντική δύναμη Ολυμπίων επανέρχεται στον Όλυμπο κάνοντας ψευτοσυμφωνίες με τους Οθωμανούς και έχοντας ως άμεσο στόχο την προστασία του υπόδουλου Ελληνισμού της νοτιοανατολικής Μακεδονίας. Την ίδια εποχή ο Διαμαντής ανεβαίνει στον Όλυμπο με εντολή του κυβερνήτη Καποδίστρια, για να προκαλέσει επαναστατικές κινήσεις στην περιοχή.⁵

Ο Καποδίστριας ως ελπίδα

Ο ερχομός του Ι. Καποδίστρια στην Ελλάδα στις επτά Ιανουαρίου 1828 έδωσε νέα προοπτική επιτυχίας του αγώνα και πολλές ελπίδες απελευθέρωσης του βόρειου Ελληνισμού. Τον Ιανουάριο του 1828 μετέβη στο Ναύπλιο για την ορκωμοσία του Ιωάννη Καποδίστρια. Μετά την ενημέρωση για την κατάσταση που υπάρχει στην περιοχή του Ολύμπου και της Θεσσαλίας, η νέα κυβέρνηση συνέστησε σώμα Θεσσαλομακεδόνων. Ο Καποδίστριας επέτρεψε τελικά τη διεξαγωγή επιχειρήσεων στη Μακεδονία, αλλά δεν προσέφερε κάποια ενίσχυση. Σε δύο αναφορές που υπογράφουν 30 συμμετέχοντες αγωνιστές, ζητούν να ενισχυθούν υλικά και να τους στείλει η Κυβέρνηση έναν επικεφαλής αξιοσέβαστο απ' όλους. Παράλληλα, ζητούν τον Δημήτριο Υψηλάντη ως Γενικό Αρχηγό και τον Βαυαρό φιλέλληνα συνταγματάρχη Heideck ως διευθυντή των πραγμάτων. Ο τελευταίος απαντά θετικά να αναλάβει δράση και να τους συνδράμει με όποιον τρόπο μπορεί, ενώ η κυβέρνηση συνέστησε υπομονή,⁶ καθώς το ζήτημα των τελικών συνόρων του υπό δημιουργία Ελληνικού κράτους ήταν υπό διαπραγμάτευση και δεν υπήρχε στον ορίζοντα το ενδεχόμενο επέκτασης των δράσεων βορειότερα.⁷ Την ίδια στιγμή, ο Καποδίστριας με επιστολή⁸ του συμβουλεύει τον Διαμαντή να περιμένει τη συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων, αν υπάρξει, ενώ με τους Οθωμανούς να διατηρήσουν προς το παρόν καλές σχέσεις. Τελικά, οι προσπάθειες του Διαμαντή και των άλλων Μακεδόνων χωρίς την υποστήριξη της Κυβέρνησης δεν έφεραν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα στην Πιερία με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν φοβερά αντίποινα των Τούρκων κατά των ντόπιων κατοίκων. Έτσι, πολλά γυναικόπαιδα μεταφέρθηκαν εκ νέου στις Βόρειες Σποράδες.

Με τους συναγωνιστές του αξιωματικούς, σωματάρχες στις 11 Μαρτίου 1828 ο Διαμαντής Νικολάου βρίσκεται στον Δαμαλά Τροιζηνίας κατά την ορκωμοσία των τριών πρώτων χιλιαρχιών του τακτικού στρατού (τον βαθμό του χιλίαρχου, στα πλαίσια της σκόπιμης συμπεριφοράς της Διοίκησης της εποχής, με πολλή ευκολία τον μοίραζαν μαζί με άλλα ανώτατα αξιώματα και με μεγαλύτερη ευχέρεια τα αφαίρεσαν ύστερα, όταν πια δεν είχαν ανάγκη τις πολύτιμες υπηρεσίες των αγωνιστών· αυτό, μάλιστα, παρατηρήθηκε πολύ συχνά στις περιπτώσεις των Μακεδόνων οπλαρχηγών που οι ιδιαίτερες πατρίδες τους δεν κατόρθωσαν από την αρχή να ελευθερωθούν, οπότε και βρέθηκαν στο περιθώριο).

Το 1829 όπως φαίνεται σε καταγραφή παροίκων της Σκοπέλου (δύο Απριλίου 1829) βρίσκεται με την οικογένειά του στη Σκόπελο. Τον Ιούλιο του 1829 εκπροσωπεί τους

Θεσσαλομακεδόνες αγωνιστές στην Δ' Εθνοσυνέλευση Άργους και προσφέρει στον Καποδίστρια την πληρεξουσιότητά τους. Ο Καποδίστριας με επιστολή του τον ευχαριστεί, αλλά του δηλώνει πως δεν μπορεί να την χρησιμοποιήσει και του συνιστά, όπως και προηγουμένως, να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τους Τούρκους ελπίζοντας σε μελλοντική μεταβολή των πραγμάτων. Ο Διαμαντής προσπάθησε να συνθηκολογήσει με τους Τούρκους, προκειμένου να ανακτήσει το παλιό του αρματολίκι, χωρίς αποτέλεσμα, καθώς οι Τούρκοι τον είχαν από παλιά επικηρύξει και το 1830 έστειλαν ισχυρές δυνάμεις για να συλλάβουν αυτόν και τον Μιχάλη Πετσάβα. Το 1831 βρίσκεται στη Σκόπελο, βάσει εγγράφου που απέστειλε στις πέντε Σεπτεμβρίου 1831 στον Ναύαρχο Ανδρέα Μιαούλη, στους Λάζαρο και Γεώργιο Κουντουριώτη και στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο που βρίσκονταν στην Ύδρα. Ο Διαμαντής συνέχισε τη δράση του στη φρουρά Φθιώτιδας και Βοιωτίας με την αποστολή να εξουδετερώσει τα ληστρικά σώματα που λυμαίνονταν την περιοχή μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους.

Η Διοικητική Επιτροπή

Η Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος ορίστηκε ως Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδας από την Γ' Εθνοσυνέλευση, στις 12 Απριλίου 1826, ενώ απαρτιζόταν από έντεκα μέλη, τα οποία εκλέχθηκαν από την Εθνοσυνέλευση. Τα μέλη της είχαν πλήρεις αρμοδιότητες διοίκησης του ελλαδικού χώρου. Στις εννέα Ιανουαρίου 1832 η Διοικητική Επιτροπή που σχηματίστηκε μετά τη διάλυση της Διοικητικής Επιτροπής του 1831, επαινεί τους οπλαρχηγούς Γεώργιο Δυοβουνιώτη, Διαμαντή Νικολάου, Γεώργιο Βάγια, Μήτρο Τριανταφύλλου και Βασίλειο Μπούζγο για τον πατριωτικό τους ζήλο. Πάλι στις 13 Ιανουαρίου 1832 η Επιτροπή με επιστολή της εξαίρει την πατριωτική δράση των Διαμαντή Νικολάου, Θεόδωρου Ζιάκα, Μ. Κατζαρού, Κ. Λιακατά, Γ. Μάνταλου, Θ. Μπιζιώτη και Γ. Μαντζαρόπουλου. Ταυτόχρονα πληροφορείται ότι ο στασιαστής οπλαρχηγός Ιωάννης Μαμούρης κατόρθωσε να προσεταιριστεί ορισμένους στρατιώτες της Κυβερνήσεως και αναθέτει στους παραπάνω αγωνιστές να τους επαναφέρουν στους κόλπους των εθνικών στρατευμάτων.

Τα τελευταία χρόνια

Στο 1832 εγκαταστάθηκε στο Αχλάδι Φθιώτιδας. Μετά την αποστρατεία του 1836 αγωνιζόταν, όπως όλοι οι πρόσφυγες του αγώνα, να επιβιώσει με μια πενιχρή σύνταξη, κατάληξη που είχαν οι περισσότεροι αγωνιστές της επανάστασης. Στα μετά τα 1836 χρόνια ο Διαμαντής Νικολάου πηγαίνει στη Λαμία, την Αθήνα, αλλά και τη Θεσσαλονίκη, όπου συναντάται με άλλους ηγέτες του αγώνα. Στη Θεσσαλονίκη, μάλιστα, συναντήθηκε με τον Θανάση Συρόπουλο, χιλιάρχο του αγώνα –του οποίου απόγονοι ζουν μέχρι σήμερα στη Ράδιανη/Ρυάκια Πιερίας– με σκοπό να πετύχουν με γνωριμίες και μέσω της διπλωματικής οδού απελευθέρωση μιας αδερφής των Συροπουλαίων που είχε αιχμαλωτισθεί το 1822 στη Νάουσα. Στις 16 Ιουνίου 1844 με απόφαση του

Βασιλιά Όθωνα διορίζεται, τιμής ένεκεν, γερουσιαστής στο σώμα της Γερουσίας, τίτλο που έφερε ως τον θάνατό του. Το 1846 και συγκεκριμένα στις 10 Μαρτίου βρίσκεται στην Αμαλιάπολη Μαγνησίας, όπως φαίνεται από έγγραφο-βεβαίωση παροχής υπηρεσιών στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821 του αγωνιστή Αντωνίου Χαδούλη Ολύμπιου που προσυπογράφει ο ίδιος ο Καπετάν Διαμαντής Ν. Ολύμπιος.

Επιστολή προς τη Γερουσία

Το 1853 ο Διαμαντής Νικολάου προσβάλλεται από φυματίωση, ασθένεια ανίατη έως το 1949. Ο ίδιος άντεξε ως το 1856. Στις 30 Δεκεμβρίου 1855, λίγες ημέρες πριν φύγει από τη ζωή έγραψε μια επιστολή προς τον φίλο του Γερουσιαστή Δημήτριο Χατζίσκο στην Αθήνα. Η επιστολή έφτασε στο κοινοβούλιο στα μέσα Ιανουαρίου 1856 και ενώ ο Ολύμπιος είχε αποβιώσει. Ωστόσο, η ιδιόχειρη επιστολή διαβάστηκε στη Γερουσία και καταγράφηκε στα πρακτικά⁹ της στις 19 Ιανουαρίου 1856, όπου αναγγέλθηκε ουσιαστικά ο θάνατος του ήρωα.

Η επιστολή γράφει:

Αχλάδι τήν 30 Δεκεμβρίου 1855.

Πρός τόν Κύριον Δ. Χατζίσκον Γερουσιαστήν. Εις Αθήνας.

Αδελφέ!

Σας γράφω διά χειρός μου· τό πάθος του στήθους μου προώδευσεν εις τόν ανώτατον βαθμόν, καί ογλίγωρα σάς αποχαιρετώ· μήν νομίσητε ότι εφοβήθην τόν θάνατον· όχι, καθότι είμαι εξήντα τεσσάρων ετών. Λυπούμαι όμως τά εξής· πρώτον δέν λυπούμαι τόσον πολύ διά τήν σύζυγόν μου καί ανήλικα τέκνα μου, ελπίζω εις τόν κοινόν πατέρα των Ελλήνων τόν Σεβαστόν Βασιλέα Όθωνα, καί εις τήν υπεράσπισιν των φίλων, νά μή τά ααφήσουν να δυστυχούν. Το δεύτερον με λυπεί πολύ, δέν θά ιδώ αυτόν τόν μέγαν πόλεμον αποπερατωμένον· τό τρίτον μέ λυπεί κατάκαρδα, δέν θά ιδώ τήν γην τής γεννήσεώς μου ελευθερωμένην, όπου εχύθησαν τόσα αίματα εξ αιτίας μου, όπου εσήκωσα τήν επανάστασιν, (γνωστόν, προσέθηκεν ο αγορεύων, ότι ο Διαμαντής Ολύμπιος ήτο εις των εταιριστών και των διεγειράντων τήν Θεσσαλίαν κατά τόν αγώνα τού 1821) δέν είμαι εις κατάστασιν νά γράψω περισσότερα.

Ο αδελφός σου

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΟΣ

Στις 16 Ιουνίου 1865 η χήρα, πλέον, σύζυγος του Διαμαντή Νικολάου και θυγατέρα του εθνομάρτυρα Δήμου Λάζου, αρματολού της Μηλιάς έγραφε προς την επιτροπή των Θυσιών και Αγώνων του Υπουργείου των Στρατιωτικών τα εξής: «[...] εδυνάμεθα και άλλα έγγραφα να προσάγομεν αλλ' επειδή είναι πάρα πολύ γνωστόν το άσμα του Διαμαντή Νικολάου Ολυμπίου εις την Επιτροπήν και εις πάντας, δεν θέλομεν να επιβαρύνομεν την Επιτροπήν με πλήθος εγγράφων». Η ίδια εννοούσε ένα γνωστό κλέφτικο ιστορικό τραγούδι του Διαμαντή που αναφέρεται στο εξαίρετο ιστορικό γεγονός της μάχης της Καστανιάς-Κολινδρού 28-29 Μαρτίου 1823, της φονικότερης σε Πιέρια και Όλυμπο κατά την εθνεγερσία του 1821. Όπως θα σημειώσουν ο Σπυρί-

δων Τρικούπης, πρωθυπουργός της επανάστασης και ο Ιωάννης Βλαχογιάννης, χωρίς τον Διαμαντή Ολύμπιο Νικολάου επανάσταση στα Πιέρια, στον Όλυμπο και στο Βέρμιο θα ήταν αδύνατο να εκδηλωθεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ.Χ. Χιονίδης, «Ανέκδοτα έγγραφα και άγνωστα στοιχεία για κλεφταρματολούς και για την Επανάσταση (1821-1822) στη Μακεδονία και ιδιαίτερα στον Όλυμπο», *Μακεδονικά* 20 (1) (1980), 103-166. *Ελληνική επανάσταση και συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, Ακαδημία Αθηνών (Αρχαικό ξεφύλλισμα στις επιστολές του Διαμαντή Νικολάου κατά το 1832).
2. Κ.Β. Σπανός, «Δεκατέσσερα έγγραφα των αγωνιστών Νικολάου Ολυμπίου», *Μακεδονικά* 20 (1980), 287.
3. Σ. Παπαδόπουλος, «Μακεδονικά σύμμεικτα», *Μακεδονικά* 6 (1), 1965, 152-172.
4. Ό.π., 156.
5. Χιονίδης, ό.π., 149.
6. Σπανός, ό.π., 287.
7. Παπαδόπουλος, ό.π., 168.
8. Ι. Καποδίστριας, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τ. 4, Αθήνησιν, 1843, ΦΣΑ 2655.
9. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γερουσίας – Περίοδος Δ' – Σύνοδος Γ', 19/01/1856.*

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει τον βίο του Διαμαντή Νικολάου Ολύμπιου, αρματολού από την Πιερία, γόνου μεγάλης οικογένειας αρματολών, με επίκεντρο τους ορεινούς όγκους του Βερμίου, του Ολύμπου και των Πιερίων. Η δράση του συνέβαλε τα μέγιστα στην επαναστατική κινητοποίηση της Θεσσαλίας, ενώ στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκε στην νότια Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Κοινό σημείο με τον Καραϊσκάκη ήταν η σκληρή αντιμετώπιση του συγκεκριμένου αγωνιστή από τους άλλους οπλαρχηγούς.

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 2021

Δεύτερη πρωινή συνεδρία

Προεδρείο: Απόστολος Μαγουλιώτης, Αντώνης Ντάνης

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ
(ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ)

**Άξιος διάδοχος του αοιδίμου πατρός του:
ο στρατιωτικός και πολιτικός Σπυρίδων Καραϊσκάκης (1826-1898)**

Δημήτρης Μαλέσης*

«**Ε**γώ μεταβαίνω εις Αίγινα, και άμα αναλάβω επιστρέφω· διά κάθε ενδεχόμενον όμως ιδού και η διαθήκη μου· εις μεν τον υιόν μου αφήνω το τουφέκι μου, την μόνην περιουσίαν την οποίαν έχω τώρα[...]».¹ Είναι τα τελευταία λόγια του ήρωα της Επανάστασης, λίγο πριν το τέλος του, μετά τη σφαίρα που είχε δεχτεί στο Φάληρο. Το ημερολόγιο έγραφε 23 Απριλίου 1827 και την ημέρα αυτή γινόταν η παράδοση της αγωνιστικής σκυτάλης από έναν στρατιωτικό ηγέτη-ήρωα, με πανελλήνια καταξίωση, προς τον μόλις ενός έτους γιό του, ο οποίος βρισκόταν στο νησάκι Κάλαμος των Επτανήσων, καταφύγιο και άσυλο που είχε αποδώσει για τα γυναικόπαιδα των μαχομένων Ελλήνων η Αγγλία, μετά τη φιλελληνική στροφή του νέου υπουργού των Εξωτερικών George Canning.² Εκεί γεννήθηκε στις 11 Ιουλίου ο Σπυρίδων.³ Μητέρα του η Εγκολπία Σκυλοδήμου, γνωστής αρματολικής οικογένειας του Βάλτου, η οποία μετά από λίγο καιρό πέθανε.⁴ Η οικογένεια Σκυλοδήμου θα αναλάβει την επιμέλεια του μικρού Σπυρίδωνα και των δύο κοριτσιών αδελφών του, όχι μόνον λόγω της συγγένειας αλλά και εξαιτίας της επιθυμίας του ήρωα πατέρα του, όπως είχε εκφραστεί στη διαθήκη του.⁵

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει αδρομερώς τη ζωή και το έργο του Σπυρίδωνος Καραϊσκάκη, υιού του μεγάλου πρωταγωνιστή και ήρωα της Επανάστασης του 1821, και να αναδειχθούν οι βασικές πτυχές της δραστηριότητάς του ως μια στρατιωτική και πολιτική φυσιογνωμία, η οποία άφησε έντονο το αποτύπωμά της κατά τον 19ο αιώνα. Να παρουσιάσει το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται αλλά και να δείξει το πως το «βαρύ» όνομα που φέρει αποτελεί γνώμονα και τον επηρεάζει στις αποφάσεις και τις κινήσεις του ή ακόμη πως ο θρύλος του ήρωα πατέρα του αντανakλάται πάνω του και αντιμετωπίζεται αναλόγως από τους συγχρόνους του. Γενικότερα, μέσω του Σπυρίδωνος Καραϊσκάκη να εξεταστεί ο απόηχος και η κληρονομιά του 1821 στην ελληνική κοινωνία, καθώς η Μεγάλη Ιδέα προσδιορίζει καθοριστικά την πορεία του ελληνικού κράτους.

* Δρ Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, Εντεταλμένος διδασκαλίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

Ο στρατιωτικός

Είναι αλήθεια ότι στα πρώτα του βήματα ο μικρός Σπυρίδων και ενώ ο Αγώνας συνεχιζόταν αντιμετώπιζε στον Κάλαμο, όπου ζούσε μαζί με τις αδελφές του, μεγάλες δυσκολίες και στερήσεις. Σε γραπτή αναφορά τους προς την «Σεβαστήν Διοίκησιν», στο Ναύπλιο στις 2 Οκτωβρίου 1827, τα αδέρφια «νήτζα», «πηνελόπη» και «σπήρος του ποτε καρησκάκη», όπως υπογράφουν, κάνουν λόγο για τις «δυστυχίες» που υφίστανται στον Κάλαμο και απευθύνουν έκκληση προς τη Διοίκηση «να κάμει κάθε οικονομίαν εις τα προς το ζην αναγκαία ως ανήλικα όπου ήμεστεν». Και προειδοποιούν για να ευαισθητοποιήσουν τους ιθύνοντες: «Εάν όμως το καταδεχθήται εις το να αφίσεται την φαμελίαν του μακαρίτου Καραϊσκάκη το να λιμωκτονεί, ούτε και ο Θεός δεν το δέχεται, και το έμα οπού ο μακαρίτης έχεισεν εις το Έθνος θέλει σάς πεδεύσει διά πάντα». Καθιστούσαν δε ως «πληρεξούσιον εις κάθε υπόθεσιν» τους τον «εξάδελφον κ. Μίτρω Σκιλοδίμω, ότι αυτός είναι αδελφώς μας και σπήτι μας» και «αυτόν θέλει γνωρίζει η Σεβαστή Διοίκησις ως ίδιον νικοκύρην εις άπαντα».⁶ Είναι η πρώτη επίσημη αναφορά που γίνεται με την επίκληση της σημαντικής προσφοράς του μεγάλου ήρωα και ο συντάκτης της θα πρέπει λογικά να θεωρείται ο ίδιος ο Μήτρος Σκυλοδήμος. Είναι άγνωστο εάν υπήρξε ανταπόκριση στο αίτημα αυτό, λογικά όμως, εφ' όσον δεν υφίσταται άλλη μαρτυρία τα παιδιά του Καραϊσκάκη πέρασαν τα πρώτα παιδικά χρόνια προστατευμένα από την οικογένεια Σκυλοδήμου.

Το 1833, με άλλα ορφανά παιδιά αγωνιστών της Επανάστασης, ο Σπυρίδων μετέβη ως υπότροφος του Όθωνος στο Μόναχο για να μαθητεύσει, πιθανότατα, στο εκεί ελληνικό σχολείο, το οποίο είχε ιδρύσει με δικά του έξοδα ο Βαυαρός μονάρχης και προοριζόταν «διά παίδας, των οποίων οι πατέρες ή έπεσον εις τον υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνα ή έχουν άλλας εκδουλεύσεις προς την πατρίδα».⁷ Μετά από ένα έτος επέστρεψε και συνέχισε τις σπουδές του στο Γυμνάσιο Αθηνών.⁸ Επειδή επρόκειτο να ακολουθήσει το στρατιωτικό στάδιο, εστάλη πάλι με υποτροφία στην πρωτεύουσα της Βαυαρίας για να παρακολουθήσει το διετές προπαρασκευαστικό πρόγραμμα φοίτησης στην εκεί σχολή⁹ και κατόπιν να εγγραφεί στη Σχολή Ευελπίδων.

Μέσα στις συνθήκες της οικονομικής δυσπραγίας και του τεράστιου προβλήματος της επαγγελματικής αποκατάστασης των παιδιών των παλαιών οπλαρχηγών, κυρίως μέσω της στρατιωτικής σταδιοδρομίας, το κράτος-προστάτης χρησιμοποίησε επιδέξια προς ίδιον όφελος αυτό το προνόμιο έναντι των πολιτών-προστατευόμενων του. Η εγγραφή στη Σχολή Ευελπίδων και η αποφοίτηση ισοδυναμούσε με την επαγγελματική αποκατάσταση και καταξίωση, οπότε από μόνο του το γεγονός οδηγούσε στη δημιουργία ισχυρών ερεισμάτων για την αρτισύστατη κεντρική εξουσία. Η απόσπαση της κρατικής εύνοιας λειτουργούσε έτσι για τους αποδέκτες της ως μέσο ενσωμάτωσης στον κρατικό μηχανισμό και, μάλιστα, στις κατασταλτικές του λειτουργίες. Αντιθέτως, η απόρριψη των υπόλοιπων από τη διαδικασία εισαγωγής στη Σχολή λειτουργούσε ως δύναμις στοιχείο αμφισβήτησής της και δεν απέκλειε, συνεπώς, την προοπτική ρήξης, δηλαδή ακόμη και το δρόμο της ληστρικής εκτροπής.¹⁰ Απόδειξη κρατικής εύνοιας, ωστόσο, δεν αποτελούσε μόνο η είσοδος κάποιου νέου στη Σχολή Ευελπίδων, όσο η παροχή υποτροφίας από το μονάρχη, είτε αυτή ήταν μερική είτε, και κυρίως, πλήρης. Εκεί εστιαζόταν, σχεδόν πάντοτε, το ενδιαφέρον των αιτούντων.¹¹

Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός σπουδαστών ετύγχανε του βασιλικού προνομίου της υποτροφίας καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησης. Αυτό είναι ευεξήγητο, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι οι περισσότεροι Ευέλπιδες ήταν γόννοι οικογενειών με προσφορά στον αγώνα της ανεξαρτησίας και οι περισσότερες αδυνατούσαν να καλύψουν τα δίδακτρα των σπουδών. Εξάλλου, το πνεύμα από το οποίο διαπνεόταν μία απόφαση για εισαγωγή στη Σχολή με υποτροφία ήταν στενά συνδεδεμένο με την αντίληψη για παροχή ευγνωμοσύνης και ανταμοιβής προς τις οικογένειες αυτές, όπως προκύπτει και από την «Έκθεσιν» της 2ας Οκτωβρίου του 1845, η οποία συντάχθηκε ειδικά για τον προϋπολογισμό του Υπουργείου των Στρατιωτικών και με την οποία οριζόταν ότι έπρεπε «να διατηρείται η βάση του να μην εισέρχονται υπότροφοι και ανατρεφόμενοι, ειμή μόνον οι κατά το καταστατικόν έχοντες τα προσόντα υιοί των αγωνιστών και διακεκριμένων κατά τας εκδουλεύσεις πολιτών».¹²

Τον Απρίλιο του 1846, ένα απροσδόκητο και πρωτοφανές γεγονός τάραξε την πολιτική ζωή της χώρας, όταν σημειώθηκε στάση στη Σχολή Ευελπίδων, η οποία έλαβε τη μορφή της ένοπλης εξέγερσης: «Οι Ευέλπιδες συνεννοημένοι από πρωτότερα, άρχισαν να σπάζουν τα πιάτα και τα τζάμια του εστιατορίου μεταβάλλοντες σε αληθινή γη Μαδιάμ την αίθουσα του φαγητού. Από εκεί ξεχύθηκαν στους θαλάμους για να πάρουν τα όπλα τους. Συγχρόνως παρεβίασαν την αποθήκη του οπλισμού, επήραν 1500 φυσίγγια και τα εμοιράστηκαν μεταξύ τους».¹³ Η δυναμική αυτή αντίδραση, «η ατοπωτέρα και σκανδαλωδεστέρα πράξις εναντίον των όρων της πειθαρχίας»¹⁴ και οπωσδήποτε ακραία για την ιστορία της Σχολής, συνδέθηκε περισσότερο με τον κομματικό ανταγωνισμό και προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις στο κοινοβούλιο.¹⁵ Τα έκτροπα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα όχι απλώς την αναστολή των μαθημάτων της Σχολής αλλά και την πλήρη διάλυσή της μέχρι να ανασχηματισθεί «εκ νέου εν καιρώ τω δέοντι».¹⁶ Αποβάλλονταν όλοι οι σπουδαστές, πλην μόλις δύο, του Γεωργίου Σούτζου και του Ιωάννη Γενίσαρλη, οι οποίοι διαχώρισαν τη θέση τους από τους στασιαστές συναδέλφους τους. Η αποβολή ορισμένων ισοδυναμούσε με ισόβιο αποκλεισμό και δεν επρόκειτο να ανακαταταχθούν, επειδή εφέροντο ως πρωταγωνιστές των επεισοδίων. Μεταξύ αυτών βλέπουμε νέους σημαντικών οικογενειών, όπως τον Δημήτριο Γρίβα, τον Δημήτριο Τζαβέλα ή τον Γεώργιο Πετμεζά, όχι όμως τον Καραϊσκάκη.

Επανήλθε στη Σχολή, όπως εξάλλου και όλοι οι σπουδαστές και με Διάταγμα της 2ας Δεκεμβρίου 1848 κατατασσόταν στο 2ο ελαφρόν τάγμα της Οροφυλακής με το βαθμό Σημαιοφόρου κι ενώ ακόμη έφερε την ιδιότητα του «μαθητού της στρατιωτικής σχολής των ευελπίδων», με τη διευκρίνιση ότι δεν θα απολάμβανε το μισθό του νέου του βαθμού αλλά θα συνέχιζε να λαμβάνει τη σύνταξη που προβλεπόταν ως γιός του ήρωα.¹⁷

Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, όπως διατυπώθηκε δι' επισήμων χειλέων από τον Ιωάννη Κωλέττη, τον Ιανουάριο του 1844 στην Εθνοσυνέλευση, θα συνεγείρει σύμπαντα τον ελληνισμό τις επόμενες δεκαετίες και μάλιστα με κλιμακούμενη ένταση.¹⁸ Ο Κριμαϊκός πόλεμος, που εκδηλώθηκε το 1853, ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των Δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο και της ολοένα παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,¹⁹ θα σημάνει πολεμικό συναγερμό στην Ελλάδα, ο πρώτος μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας. Η ελληνική ηγεσία, πολιτειακή και πολιτική θεώρησαν ως ευκαιρία την κήρυξη του πολέμου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τη στιγμή

που ο προαιώνιος εχθρός βαλλόταν από τη μεγάλη ομόδοξη δύναμη. Η υλοποίηση της αλυτρωτικής πολιτικής φάνταζε ως μονόδρομος, σε μια συγκυρία όμως ολωσδιόλου αρνητική. Κι αυτό, διότι ότι όχι μόνον ο ελληνικός στρατός ήταν ανεπαρκής για τη διεξαγωγή μιάς πολεμικής αναμέτρησης αλλά και διότι και οι δυτικές Δυνάμεις τάσσονταν αναφανδόν υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με συνέπεια να μη διστάσουν να τη συνδράμουν με στρατό και στόλο στο θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων, τη χερσόνησο της Κριμαίας.

Η ελληνική πλευρά αγνόησε την σαφώς αρνητική στάση τόσο του Λονδίνου όσο και του Παρισιού και χωρίς να κηρύξει τον πόλεμο στην Πύλη, υπέθαλψε επαναστατικά κινήματα στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Ο φιλοπόλεμος οίστρος κυριάρχησε, παραμερίζοντας οποιαδήποτε ορθολογικά επεξεργασμένη εξωτερική πολιτική. Οι ένοπλοι εθελοντές που έσπευσαν να περάσουν τα σύνορα για να ενισχύσουν τον εγχώριο ελληνικό πληθυσμό χαρακτηρίζονταν από ενθουσιασμό και αυταπάτηση. Ο ακήρυκτος πόλεμος που ξεκίνησε με υπερχειλίζοντα ρομαντισμό ερμηνεύτηκε ως συνέχεια του 1821. Εύγλωττη η μαρτυρία της εποχής:

‘Ότε περί τας αρχάς του παρελθόντος έτους 1854 ηκούσαμεν ότι εν τη Ηπείρῳ και Θεσσαλίᾳ έλαβον τα όπλα κατά της εξουσίας των Οθωμανών, ότε εμάθομεν την αγγελίαν ταύτην [...] είχομεν εις τας κεφαλάς μας την ιδέαν, ότι η ανέγερσις τών εν τη Ανατολή μη ελευθέρων Ελλήνων και λοιπών εν γένει χριστιανών ηδύνατο να εμποδίσῃ και τον Ευρωπαϊκόν πόλεμον [...] το κίνημα των έξω αδελφών μας ήτο εξακολούθησις τῆς του 1821 επαναστάσεως του έθνους, ήτις σκοπόν είχε την εν τη Ανατολή αποκατάστασιν ενός ισχυρού πεπολιτισμένου χριστιανικού κράτους. Έτρεχον εθελονταί άνευ όπλων, τροφών και ενδυμάτων [...] Έτρεχον εθελονταί, διότι έλεγον [...] ότι αν από του ιερού βήματος της Ελληνίδος εκκλησίας Αγίας Σοφίας δεν ακουσθῇ φωνή ιερέως ελληνιστί λέγουσα “ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΣΙ” ούτε ειρήνην διαρκῆς εν τη Ευρώπῃ γίνεται, ούτε οι πόλεμοι καταπαύσωσιν, ούτε το Ανατολικόν Ζήτημα οριστικώς λύεται.²⁰

Η «εξακολούθησις» του ’21 φαίνεται και από ορισμένα ονόματα όσων, παρά την προχωρημένη ηλικία τους, πρωτοστατούν στις κινητοποιήσεις του 1854: Θεωδωράκης Γρίβας, ο γιός του ο Δημήτριος, Ιωάννης Ράγκος, Νικόλαος Ζέρβας, Νικόλαος Τζαβέλας, Ιωάννης (Γενναίος) Κολοκοτρώνης, Ανδρέας Ίσκος, Ιωάννης Βαρνακιώτης, Χριστόδουλος Χατζηπέτρος (επικεφαλής στο θεσσαλικό μέτωπο) Τσάμης Καρατάσος, Γεώργιος Δυοβουνιώτης, Σωτήρης Στράτος, και Θεόδωρος Ζιάκας. Όσοι απ’ αυτούς είχαν επίσημη στρατιωτική ιδιότητα, εντεταγμένοι στον ελληνικό στρατό, υπέβαλαν τυπικά την παραίτησή τους στον αρχηγό του στρατού, εν προκειμένῳ τον Όθωνα, ούτως ώστε η όλη προσπάθεια να φαίνεται ως αποτέλεσμα ιδιωτικής αυτενέργειας.²¹ Επικεφαλής στο μέτωπο της Ηπείρου τέθηκε ο βετεράνος στρατιωτικός Θεωδωράκης Γρίβας, ο οποίος, εκτός από το βαθμό του στρατηγού που κατείχε, ονομάστηκε και «Στρατάρχης της Ηπείρου», ενώ αρχηγός ολόκληρου του αγώνα που ξεκινούσε τέθηκε ο Κίτσος Τζαβέλλας.

Χρονικά πρώτος μεταξύ αυτών των αξιωματικών που κινήθηκαν ο Σπυρίδων Καραϊσκάκης.²² Στον Αιώνα διαβάζουμε στην τελευταία σελίδα το ειδησάριο: «Ο προ-

εξελθών Σπυρίδων Καραϊσκάκης, υιός μονογενής του αοιδίμου ήρωος Γεωργίου Καραϊσκάκη, παρέδωσε την από της υπηρεσίας του παραίτησίν του εις τον παρά τοις δυτικοίς Μεθορίοις Υγειονόμον. Ο άγιος Θεός ευλογεί τα όπλα του».²³ Με το βαθμό του ανθυπολοχαγού της Οροφυλακής διέβη, λοιπόν, επικεφαλής ενόπλων τα σύνορα και επικεφαλής των δυνάμεων στην περιοχή της Άρτας.²⁴ Σε επιστολή του προς τους καπετάνιους Σκαλτσογιάννη, Καραγιάννη, Κοτσίλα, Τσιγαρίδα, Κατσκογιάννη και Ντερέκα ζητούσε να «ανταμώσωμεν όλα τα μπουλούκια στο Ραδοβύζι», ενώ ο ίδιος θα πήγαινε εκεί μετά από 10 ημέρες επικεφαλής 200-300 ανδρών.²⁵ Η συγκεκριμένη επιστολή του Καραϊσκάκη, όσο και η ειδησεογραφία των ημερών είναι πάντως αποκαλυπτική των συνθηκών και του τρόπου διεκδίκησης νέων εδαφών. Τα «μπουλούκια» παρέπεμπαν στην προ του'21 περίοδο και η γενναιότητα, η αυτοθυσία, ο εθελοντισμός, η αναγωγή στο πρόσφατο παρελθόν της δεκαετίας του 1820, η λύση των εθνικών θεμάτων καθίστατο υπόθεση ηρωισμού και μόνον. Το ελληνικό κράτος βίωνε μια σοβαρή αντίφαση μεταξύ των επίσημων επαγγελιών περί τακτικού, πειθαρχημένου στην κεντρική εξουσία στρατεύματος και της παραδοσιακής πρακτικής, κύριο γνώρισμα της οποίας ήταν ο εθελοντισμός και η αυτενέργεια, ήτοι παραδοσιακές, προνεωτερικές, μορφές αγώνα, πάντως όχι ικανές να καλύψουν αφ' ενός τη μυωπική αντίληψη της ηγεσίας κι αφ' ετέρου τη γλισχρότητα των δημοσίων οικονομικών ενός διαρκώς ταλανιζόμενου κράτους στη δίνη μιάς ανεδαφικής εκ των πραγμάτων μεγαλοϊδεατικής πολιτικής.

Έτσι, λοιπόν, θα ξεκινήσει η πρώτη σοβαρή αλυστική προσπάθεια και με τον ίδιο τρόπο αλλά επί τα χείρω θα συνεχιστεί το επόμενο διάστημα. Σύμφωνα με την είδηση που δημοσίευσε ο *Αιών*, που ελέγχεται ωστόσο για την ακρίβεια των στοιχείων του, το στρατόπεδο που είχε συγκροτήσει στο Πέτα ο Σπυρίδων Καραϊσκάκης αποτελούσαν 3.000 άνδρες και χαρακτηριζόταν από «ανήκουστον τάξιν και πειθαρχίαν», συνολικά δε στο μέτωπο της Ηπείρου υπολογιζόταν ότι η δύναμη έφτανε τις 8.000 άνδρες, με επικεφαλής τον Βαρνακιώτη, τον Θωδωράκη Γρίβα και τον Ζέρβα.²⁶ Από εκεί ο Καραϊσκάκης στις 30 Ιανουαρίου 1854 έδωσε στη δημοσιότητα την επαναστατική του προκήρυξη. Το συγκεκριμένο έγγραφο συνιστά ένα απείκασμα τρόπον τινά των συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη συγκυρία και, φυσικά, των αντιλήψεων που χαρακτήριζαν τον γιό του εθνικού ήρωα. Ο νεαρός αξιωματικός επικαλείται αρχικά τη βαριά κληρονομιά που φέρει και η οποία τον καθιστούσε συνεχιστή της ένδοξης παρακαταθήκης: «Αποθνήσκων ο πατήρ μου, έκραζε “λυτρώτε τας Αθήνας”· αφείς δε μόνον κληρονόμημα εις εμέ την μάχαιραν αυτού, εξέπνευσε. Λαβών το κληροδότημα του πατρός, και τας Αθήνας ελευθέρας, την δε γην της γεννήσεως αυτού δούλην, έδραμον προς υμάς, ω λαέ της Ηπείρου, και την σημαίαν της ελευθερίας ύψωσα μεθ' υμών». Από εκεί και μετά η αναγκαία σύνδεση με τον πρό τριακονταετίας εθνικό αγώνα —«τον πρώτον Τουρκικόν πόλεμον»— συνιστούσε όρο εκ των ών ουκ άνευ για τη συνέγερση της τοπικής κοινωνίας και, μάλιστα, υπό καλύτερες συνθήκες, οπότε η επανάσταση αποτελούσε μονόδρομο και καθήκον: «[...] Οι Έλληνες πεντήκοντα χιλιάδες στρατού, ενίκησαμεν πεντακοσίας χιλιάδας στρατιωτών της Ασίας, της Ευρώπης και της Αφρικής. Σήμερον αυτόνομοι Έλληνες, Ηπειρώται, Θεσσαλοί, Μακεδόνες και Θράκες, έξ εκατομμύρια πολεμούμεν αδυνάτους βαρβάρους, πολεμouμένους κατά τον Δούναβιν υπό πολυαριθμών και φοβερών στρατών [...] Βλέπετε: εις τον ήχον της

σάλπιγγος ημών οι μεν Οθωμανοί φεύγουσιν ως αγέλαι δειλαί, ημείς δε από του βάρους των κτυπημάτων φαινόμεθα οι παίδες των πατέρων ημών». Το φέγγος της Βασιλεύουσας γινόταν οδοδείκτης στη νέα στρατιωτική αναμέτρηση που εκκολαπτόταν και, εκτός από τον ενθουσιασμό, απέμενε η ευαισθησία των Δυνάμεων: «Προς τα έμπροσθεν! Η κληρονομιά των Ελλήνων συζητείται κατά την Επτάλοφον· παραστήσωμεν εις τους Ευρωπαίους ημείς οι κληρονόμοι τα έγγραφα ημών, κεχαραγμένα διά της σπάθης και γεγραμμένα δι' αίματος. Ελληνική Αυτοκρατορία ή θάνατος, έστω η φωνή των δέκα εκατομμυρίων Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων κατά την Ευρώπην και των τεσσάρων εκατομμυρίων Ελλήνων κατά την Ασίαν. Η φωνή αυτή, μετά των ανέμων ηνωμένων, είθε φθάσει μέχρι των πρωτευουσών πόλεων της Γαλλίας, Αγγλίας, Ρωσίας, Αυστρίας και Πρωσίας και είθε κάμψει τους δυνατούς!». ²⁷

Η τελευταία αποστροφή της προκήρυξης αποκαλύπτει πάντως ότι ο Καραϊσκάκης είχε επίγνωση της δυσμενούς διπλωματικής συγκυρίας και η έκκλησή του μπορεί να διαβαστεί περισσότερο ως ευχή και προσδοκία. Ο φιλοπόλεμος ζήλος σε κάθε περίπτωση έκαμπε οποιαδήποτε ρεαλιστική προσέγγιση. Την ίδια στιγμή, ο έμμετρος ρομαντικός λόγος, ένα «άσμα πολεμιστήριον» του Σοφοκλή Καρύδη, αναρρίπιζε τον εθνικό ενθουσιασμό, εμβαπτισμένο στα νάματα του '21, σαν μια αδιάρρηκτη ιστορική αλυσίδα:

*ων πατέρων μας τα όπλα, άφωνα και σκονισμένα
Μένουσι τριάντα χρόνους εις τον τοίχον κρεμασμένα!
Ελληνόπαιδες! Τα όπλα των πατέρων σας ζωστήτε
Κ' έξω, έξω των ορίων
Εις της μάχης το πεδίο
Λέοντες κατά των Τούρκων, λέοντες και σείς χυθήτε
[...]
Τους εχθρούς ο Καραϊσκος εις το Σούλι δρεπανίζει
Τους εχθρούς ο νέος Γρίβας εις την Άρταν δεκατίζει.
Ο υιός τού Καραϊσκου εις την Άρταν εις του Πέτα,
τρόπαιον θριάμβων στήνει
Και οπίσω του σ' αφίνει!* ²⁸

Είναι γεγονός ότι ο αρχικός υπερχειλίζων ενθουσιασμός στάθηκε ικανός για να σημειωθούν οι πρώτες νίκες. Και παρά τις δυσμενέστατες καιρικές συνθήκες, λόγω της πυκνής χιονόπτωσης, που τον υποχρέωναν σε επιμέρους τακτικές υποχωρήσεις, σε «ανταπόκρισή» του, πάντα για τον φιλοπόλεμο και ρωσόφιλο Αιώνα, ο Καραϊσκάκης αναφέρεται λεπτομερώς σε στρατιωτικές κινήσεις στην περιοχή της Άρτας και κάνει λόγο για αλλεπάλληλες νίκες επί των Τούρκων, με την ενθουσιώδη υπόμνηση ότι από τους άνδρες του «ουδείς υστέρησε τον άλλον κατά ζήλον και ανδρείαν». ²⁹ Όλες οι μαρτυρίες αναφέρονται στην αυταπάρνηση και τον ηρωισμό που επέδειξε στις μάχες που συμμετείχε στην ευρύτερη περιοχή της Άρτας, σε μια μάλιστα απ' αυτές διασώθηκε χάρη στην επέμβαση κάποιου εξαδέλφου του. Πάντως σε μια από τις νικηφόρες συγκρούσεις οι άνδρες του κατάφεραν να αποσπάσουν δύο τουρκικές σημαίες, εκ των οποίων η μία διατηρείτο στο παλάτι επί πολλά χρόνια. ³⁰

Στο συμβούλιο των στρατιωτικών ηγετών, το οποίο έλαβε χώρα στο Πέτα, ο Θωδωράκης Γρίβας διέθετε και σφραγίδα, δηλωτική του ευφάνταστου τίτλου «Στρατάρχης Ηπείρου και Αλβανίας», κάτι που αρχικά δεν έβρισκε σύμφωνους τόσο τον παλαίμαχο 64χρονο στρατηγό Γιαννάκη Ράγκο όσο και τον 28χρονο Καραϊσκάκη. Μια διαφωνία που ξεπεράστηκε με υποχώρηση των δύο. Ο Καραϊσκάκης ανέλαβε τις στρατιωτικές κινήσεις στην Άρτα και στις 3 Μαρτίου στο Πέτα δόθηκε πολύωρη μάχη, κατά την οποία οι ελληνικές δυνάμεις, παρά την αριθμητική τους υστέρηση πέτυχαν σημαντική νίκη. Στην *Έκθεσιν* για τη συγκεκριμένη μάχη που υπέβαλε την επομένη ο Καραϊσκάκης, αφού αναφερθεί με λεπτομέρειες στις κινήσεις και τις απώλειες, τονίζει την «αμίμητον γενναιότητα», την «ανδρείαν και το θάρρος» που επέδειξαν οι άνδρες του.³¹ Εν τω μεταξύ, νέες εφεδρείες ενθουσιωδών εθελοντών κατέφθαναν στο μέτωπο αλλά και οι τουρκικές δυνάμεις πύκνωναν τις τάξεις τους. Σε νέο συμβούλιο των στρατιωτικών ηγετών στις αρχές Μαρτίου ανατέθηκε η ηγεσία στον Κίτσο Τζαβέλλα, χωρίς όμως να παραγκωνίζεται ο Καραϊσκάκης.³² Παράλληλα, η αρθρογραφία του Τύπου το συγκεκριμένο έτος, με την πολεμική δυναμική που είχε αναπτυχθεί, έδινε τον τόνο της εθνικής εορτής με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση, πάντοτε ως συνέχεια ενός απλώς διακοπέντος για 24 χρόνια εθνικού αγώνα, μετά τη μάχη που έδωσε ο Δημήτριος Υψηλάντης στην Πέτρα της Βοιωτίας, αφού: «Μετά περίοδον εικοσιτεσσάρων ετών επανελήφθη χάριτι Θεία ο διακοπείς τω 1829 εθνικός αγών του 1821 [...] Είθε τον επερχόμενον Μάρτιον γράψωμεν το πρώτον έτος της Ελληνικής Αυτοκρατορίας».³³ Με τον Κριμαϊκό πόλεμο και την υποτιθέμενη νικηφόρα προέλαση των Ρώσων είχε «επέλθει το πλήρωμα του χρόνου» και «ο ατελής του 1821 αγών περατούται».³⁴

Όλες αυτές οι μεγαλοστομίες, ωστόσο, είχαν αποκλειστικά συμβολικό χαρακτήρα και μόνον. Και το αδιέξοδο θα αποδειχθεί σύντομα. Είτε επειδή ο Τζαβέλλας θα δείξει αδράνεια, είτε επειδή υπέφωσκε αντιζηλία μεταξύ των στρατιωτικών ηγετών, τον αρχικό ενθουσιασμό θα διαδεχθεί η προϊούσα απογοήτευση. Ακολούθησε αυτή τη φορά ήττα στο Πέτα και η διάλυση της πολιορκίας της Άρτας. Στις 11 Μαΐου δόθηκε άνιση μάχη στη Σκουληκαριά και οι συντριπτικά υπέρτερες τουρκικές δυνάμεις νίκησαν τον ολιγάριθμο στρατό του Καραϊσκάκη. Το χωριό, όπως και το μοναστήρι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου θα πυρποληθούν και ο γιός του ήρωα θα αναχωρήσει για τη Θεσσαλία για να συμμετάσχει πλέον στο εκεί μέτωπο. Ο Καραϊσκάκης με τον γιό του Ηπειρώτη Νικολάου Ζέρβα θα επιχειρήσουν να ενισχύσουν τις επαναστατικές δυνάμεις του Χατζηπέτρου, χωρίς να καταφέρουν κάτι. Οι επαναστάσεις ουσιαστικά είχαν λήξει. Αυτό που οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε είναι ότι αυτά τα στρατιωτικά ασυντόνιστα τολμήματα, με την άνευ ερείσματος αισιοδοξία, γρήγορα θα προσκρούσουν στην ωμή ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Μετά τις προειδοποιήσεις τους προς τον Όθωνα, η Αγγλία και η Γαλλία θα επιβάλλουν ασφυκτικό ναυτικό αποκλεισμό στον Πειραιά για να υποχρεώσουν τον Όθωνα να αποδοκιμάσει τις πολεμικές ενέργειες και να τερματιστεί έτσι άδοξα και με τρόπο που ζημίωσε πολλαπλώς την Ελλάδα.

Το ίδιο καιρό πάντως, στις 18 Σεπτεμβρίου του 1854, ο Σπυρίδων θα προαχθεί σε υπολοχαγό.³⁵ Το 1855 διορίστηκε διοικητής του μεταβατικού σώματος Αττικοβοιωτίας, με αρμοδιότητα την αντιμετώπιση της ληστείας, ένα οξύ κοινωνικό ζήτημα

του 19ου αιώνα, καθώς ποικίλες ληστρικές συμμορίες λυμαίνονταν την ύπαιθρο.³⁶ Το 1856 διορίστηκε διαγγελεύς, δηλαδή αγγελιαφόρος, του βασιλιά, θέση εξαιρετικά τιμητική, που αποδεικνύει την εμπιστοσύνη του ανώτατου άρχοντα προς το πρόσωπό του. Στις 25 Ιανουαρίου 1859, επί υπουργίας Λεωνίδα Σμολένσκι, προβιβάστηκε στο βαθμό του λοχαγού, υποσκελίζοντας τους «αρχαιοτέρους» του υπολοχαγούς,³⁷ γεγονός το οποίο συνδέεται με την αφοσίωσή του στο θρόνο αλλά και την εμπιστοσύνη που συνέχιζε να τον περιβάλλει ο Όθων. Τον επόμενο χρόνο συνδέθηκε με την επιφανή οικογένεια Βαρβάκη, όταν νυμφεύτηκε τη εγγονή του Ιωάννη Βαρβάκη, τη Μαρία, με την οποία απέκτησαν δύο κόρες και έναν γιό, τον μετέπειτα αξιωματικό Γεώργιο. Επρόκειτο για ένα γάμο που ερμηνεύεται αν λάβουμε υπόψη το υψηλό κύρος και γόητρο που διέθεταν οι αξιωματικοί του στρατού εκείνη την περίοδο στην ελληνική κοινωνία.

Αλλά η λαϊκή νομιμοποίηση της οθωνικής μοναρχίας, μπορεί να ανέκαμψε μετά τον ιταμό αγγλογαλλικό αποκλεισμό του 1854, ωστόσο ακολούθησε φθίνουσα πορεία και περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850 είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα ολοένα διογκούμενο αντιοθωνικό ρεύμα. Η ναυπλιακή επανάσταση το Φεβρουάριο του 1862 θα λήξει με την επικράτηση των καθεστωτικών δυνάμεων και βασικό στυλοβάτη του θρόνου τον Ιωάννη Κολοκοτρώνη. Δεν έχουμε στοιχεία για τη στάση του Καραϊσκάκη αλλά το συμπέρασμα εξάγεται εύκολα αφού διατήρησε το αξίωμα του βασιλικού διαγγελέως. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους η νέα επανάσταση θα οδηγήσει στην εκθρόνιση του βασιλικού ζεύγους.³⁸ Προηγουμένως, ο Όθων και η Αμαλία με περιοδεία ανά την επικράτεια με τον ατμοδρόμωνα «Αμαλία», είχαν ματαίως αποπειραθεί να αναβαπτισθούν στη λαϊκή εμπιστοσύνη. Όλοι οι στρατιωτικοί, εκτός του υπολοχαγού Βάσσου, που συνόδευαν το βασιλικό ζεύγος στη συγκεκριμένη περιοδεία προτίμησαν να μην εγκαταλείψουν στη συγκεκριμένη δύσκολη κατάσταση τον βασιλιά, προφανώς ως απόδειξη της αγάπης και της αφοσίωσης για την εμπιστοσύνη με την οποία τους είχε περιβάλει μέχρι τότε. Μεταξύ αυτών και ο Καραϊσκάκης, με τους δύο άλλους διαγγελείς του θρόνου, τον επίσης λοχαγό Κ. Ρώμα και τον υπολοχαγό Ευθύμιο Χατζηπέτρου, οι οποίοι θα προτιμήσουν να ακολουθήσουν το βασιλικό ζεύγος στο Μόναχο.³⁹ Εκεί ο Σπυρίδων θα παραμείνει για περισσότερο από ένα χρόνο, την ίδια στιγμή που στην Αθήνα θα ξεσπάσει εμφύλιος πόλεμος, σχεδόν μέχρι να αφιχθεί ο νέος βασιλιάς, ο Γεώργιος. Παρά το διάχυτο αντιοθωνικό κλίμα που επικρατούσε, δεν θα δυσκολευτεί πάντως να ανακαταταγεί στο στράτευμα. Ο ίδιος είχε απαιτήσει, μάλιστα, και τελικά πέτυχε να δικαστεί με την κατηγορία του λιποτάκτη, ωστόσο το δικαστήριο τον αθώωσε πανηγυρικά.⁴⁰ Η σταδιοδρομία στο στράτευμα θα συνεχιστεί και το 1864 θα διοριστεί Αρχηγός της Εθνοφυλακής Αθηνών.

Η ανάμιξη στην πολιτική

Με το αναμφισβήτητο υψηλό κύρος που διέθεταν οι αξιωματικοί στην ελληνική κοινωνία, συχνά λόγω καταγωγής και ονόματος,⁴¹ κατά την τελευταία τριακονταετία του 19ου αιώνα ένας μεγάλος αριθμός αποφοίτων της Σχολής Ευελπίδων πολιτευόταν και πολλοί καταφέρνουν να εκλεγούν βουλευτές και να σταδιοδρομήσουν στην πολιτική.

Υπενθυμίζεται ότι το ασυμβίβαστο μεταξύ στρατιωτικής και βουλευτικής ιδιότητας δεν είχε θεσπιστεί πριν την αναθεώρηση του συντάγματος το 1911.⁴² Έτσι στις εκλογές που διεξήχθησαν στις 14-17 Μαΐου 1865 ο Σπυρίδων αποφάσισε να δοκιμάσει τις δυνάμεις στον πολιτικό στίβο, πολιτεύτηκε και κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής Βάλτου. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν η πρώτη φορά που καθιερώθηκε η άμεση, μυστική και καθολική ψήφος με σφαιρίδια, ρύθμιση του νέου συντάγματος του 1864 και ότι για πρώτη φορά εξελέγη στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση βουλευτής Μεσολογγίου ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο πολιτικός με τον οποίο θα ταυτιστεί σε μεγάλο βαθμό ο Καραϊσκάκης. Θα επανεκλεγεί βουλευτής, Ευρυτανίας αυτή τη φορά, στις εκλογές του Ιουλίου του 1875, τις οποίες διενήργησε η υπηρεσιακή, τρόπον τινά, κυβέρνηση Τρικούπη και στις οποίες νικητής αναδείχθηκε ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Ο μεσσήνιος πολιτικός, πιστός στο άτυπο πνεύμα που επικρατούσε μέχρι τότε και ήθελε τον εκάστοτε υπουργό των Στρατιωτικών να προέρχεται από τις τάξεις των αξιωματικών, εν ενεργεία ή εν αποστρατεία,⁴³ διόρισε στην πέμπτη κυβέρνηση που τότε σχημάτιζε τον Καραϊσκάκη. Ήδη από τις 10 Ιουνίου 1872 είχε προαχθεί στο βαθμό του ταγματάρχη.⁴⁴ Στην ετήσια διακυβέρνηση της χώρας από το συγκεκριμένο σχήμα, καταβλήθηκαν συγκεκριμένες προσπάθειες για την ενίσχυση της στρατιωτικής ισχύος της χώρας, με πρωτοβουλίες του υπουργού των Στρατιωτικών πλέον Σπυρίδωνος Καραϊσκάκη. Είναι η εποχή που είχαν αρχίσει να πυκνώνουν απειλητικά τα σύννεφα του πολέμου πάνω από τη Βαλκανική και την προϊούσα παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνόδευε η αναρρίπση του σλαβικού εθνικισμού, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την τύχη της Μακεδονίας. Η μόνιμη δημοσιονομική δυσλειτουργία υποχρέωσε την κυβέρνηση, προκειμένου να ενισχυθεί ο στρατός, να συνάψει ένα εξωτερικό δάνειο 10.000.000 δραχμών, «αποκλειστικώς διά τας εκτάκτους ανάγκας της στρατιωτικής και ναυτικής υπηρεσίας» και με εγγύηση για την «τακτική ασφάλεια των τόκων και του χρεολυσίου» τις εισπράξεις του τελωνείου Ζακύνθου.⁴⁵ Για τη βελτίωση της λειτουργίας του Μηχανικού και του Πυροβολικού, δύο σωμάτων που αποτελούσαν την ελίτ του ελληνικού στρατού, ο Καραϊσκάκης εισηγήθηκε σχετικούς νόμους,⁴⁶ χωρίς πάντως αυτό να μεταβάλλει θεαματικά τη βελτίωση του στρατού, όπως θα αποδειχθεί το επόμενο διάστημα. Ακολούθησε περίοδος κυβερνητικής αστάθειας, εναλλαγή στην πρωθυπουργία του Κουμουνδούρου με τον Δεληγιώργη και νέα υπουργοποίηση του Καραϊσκάκη από τον Δεκέμβριο του 1876 έως τον Φεβρουάριο του 1877, ένα βραχύ διάστημα κατά το οποίο δε μπορούμε να επισημάνουμε κάποια πρωτοβουλία άξια λόγου.

Το 1877 η νέα κρίση στη Βαλκανική θα οδηγήσει σε πόλεμο τη Ρωσία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα σημάνει νέα στρατιωτική κινητοποίηση για την Ελλάδα. Επρόκειτο για μια ολωσδιόλου ανεπιτυχή προσπάθεια, ανάλογη περίπου αυτής του 1854, μόνον που τώρα η ελληνική ηγεσία μετεωριζόταν μεταξύ της κήρυξης του πολέμου και της αδράνειας. Και μέχρι να αποφασιστεί η επίσημη γραμμή ο ρωσοτουρκικός πόλεμος είχε τελειώσει και το μόνο που απέμενε στην ελληνική πλευρά ήταν ο αντίλαλος από τις φιλοπόλεμες ιαχές των λαϊκών συλλαλητηρίων, του Τύπου και των διαφόρων εταιρειών, οι οποίες φιλοδοξούσαν να ρυμουλκήσουν την εκάστοτε κυβέρνηση στην πολιτική της ένοπλης ρήξης με την Τουρκία.⁴⁷ Ωστόσο, τα χρόνια προβλήματα που συνέχιζαν να ταλανίζουν τον ελληνικό στρατό αφορούσαν όλα τα

σχετικά με την οργάνωση, την αριθμητική δύναμη και την εκπαίδευση ζητήματα. Ο στρατός «θεωρείτο απλώς ως τάξεις οπλοφόρων ανδρών, χάριν θεατρικών παρατάξεων κατά τας βασιλικάς και άλλας εορτάς, ή το πολύ ως τάξεις δημοσίων εισπρακτόρων, ενίοτε προς καταδίωξιν της ληστείας ασχολουμένη, εξ αυτής δε ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί και διάφοροι πολιτικοί άρχοντες ελάμβανον εν αφθονία προθύμους υπηρέτας και ιπποκόμους».⁴⁸

Παρ' όλα αυτά ο υπουργός των Εξωτερικών Θεόδωρος Δηλιγιάννης ανακοίνωνε στις 21 Ιανουαρίου 1878 την εισβολή ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, χωρίς όμως την κήρυξη πολέμου και μάλιστα με την παράδοση υπόδειξη να αποφύγουν οποιαδήποτε σύγκρουση με τις τουρκικές δυνάμεις. Οι τελευταίες υποχώρησαν βορειότερα και το γεγονός χαιρετίστηκε με τρόπο πανηγυρικό στην Ελλάδα, δοξολογίες και παρελάσεις. Φαινόταν να επικρατεί πλέον η δυναμική λύση, ευθυγραμμισμένη με το πνεύμα που επικρατούσε εδώ και μήνες στις τάξεις του στρατεύματος αλλά και της κοινής γνώμης. Τα εύπεπτα και γεμάτα ενθουσιασμό αναγνώσματα των εφημερίδων συγκάλυπταν την πραγματικότητα και προκαλούσαν σύγχυση. Διαβάζουμε: «Ο ελληνικός στρατός, ως μανθάνομεν ταύτη τη στιγμή, άνευ προκηρύξεως πολέμου, υπερεπήδησε τα μεθόρια και ελαύνει εις τας πεδιάδας της Θεσσαλίας. Η οθωμ. Πρεσβεία κατεβίβασε τα σήματα [...] Η καρδιά σταματά πάλλουσα και αναμένει».⁴⁹ Ή ακόμη: «Η θέσις του ελληνικού και ελευθέρου βασιλείου δεν πρέπει να ήναι αδιάφορος. Το ηρώον έργον των πατέρων μας του 1821 ήρξατο μόνον, αλλά δεν έσχε πέρας. [...] Οι καιροί δεν είναι και μενετοί. Εάν και οι δούλοι και οι ελεύθεροι έλληνες μείνωσιν έξω του αγώνος, και οι φίλοι και οι εχθροί των μας γνωστοποιούσιν ότι τα δικαιώματα ημών αποσβέννυνται, και ουδέν να προσδοκώμεν δυνάμεθα! Εμπρός λοιπόν, αδελφοί Θεσσαλοί, Ηπειρώται, Μακεδόνες, Κρήτες και πάντες απανταχού γης έλληνες αναστήτε».⁵⁰ Αλλά η αποτυχία της εξέγερσης στην Ήπειρο και ιδίως στο βόρειο τμήμα της προκάλεσε τις εκτεταμένες καταστροφές και σφαγές σε ορισμένα χωριά, όπως η Χιμάρα και τα γύρω από το Δέλβινο. Η είδηση συγκλόνησε την κοινή γνώμη και ο Κουμουνδούρος υπέδειξε στην *Επιτροπή* που είχε δημιουργηθεί από ηπειρωτικούς κύκλους των Αθηνών να κινητοποιηθεί για την πυροδότηση της επανάστασης στην περιοχή. Μεταξύ των μελών της Επιτροπής, η οποία είχε πρόεδρο τον Σπυρομήλιο, συναντάμε και τον Καραϊσκάκη. Πάντως επρόκειτο για ένα απονενομημένο διάβημα, μιάς συρόμενης από τις εξελίξεις κυβέρνησης και, φυσικά, ουδέν απέδωσε.⁵¹

Ως απόρροια των αντιφατικών εθνικών εξελίξεων και του γενικευμένου αδιεξόδου μπορεί να ιδωθεί και η κυβερνητική ρευστότητα που ακολούθησε. Στη νέα κυβέρνηση Τρικούπη, τον Οκτώβριο του 1878, εβδομαδιαίας διάρκειας, ο Καραϊσκάκης θα αναλάβει πάλι το ίδιο υπουργείο. Ήδη από τις 7 Φεβρουαρίου 1878 είχε προαχθεί σε αντισυνταγματάρχη.⁵²

Το Σεπτέμβριο του 1879 ο Κουμουνδούρος κατάφερε να κερδίσει τις εκλογές, ωστόσο η μεταβολή των συσχετισμών στις βουλευτικές έδρες οδήγησαν την κυβέρνηση σε παραίτηση. Η εντολή δόθηκε στον Τρικούπη και υπουργός των Στρατιωτικών διορίστηκε ξανά ο Καραϊσκάκης. Ο πρωθυπουργός δεν ακολουθούσε τη γνωστή πλέον μετριοπαθή στάση του και τόνιζε την ανάγκη άμεσης κατάληψης των εδαφών της Θεσσαλίας και της Άρτας, τα οποία είχαν δοθεί στην Ελλάδα, με το συνέδριο του Βερολίνου. Η καλύτερη δυνατή οργάνωση του στρατού παρουσιαζόταν ως αδήριτη ανάγκη,

δεδομένου ότι το ίδιο διάστημα ξεκινούσαν οι ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις προκειμένου να χαραχθούν τα ελληνοτουρκικά σύνορα με βάση την απόφαση που ελήφθη στο Βερολίνο για παραχώρηση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου στην Ελλάδα.

Τον Απρίλιο, λοιπόν, του 1880 ψηφίστηκε ο πολύ σημαντικός νόμος επί υπουργίας Καραϊσκάκη, με τον οποίο είχαμε ουσιαστική ανασυγκρότηση του στρατού.⁵³ Με το άρθρο 8 κατηγορείτο το σώμα των Γενικών Επιτελών και οι αξιωματικοί που υπηρετούσαν σε αυτό επανέρχονταν στα σώματα που ανήκαν. Με το άρθρο 9 οριζόταν ο τρόπος με τον οποίο θα οργανωνόταν στο εξής η επιτελική υπηρεσία, ενώ εν καιρώ ειρήνης κανείς αξιωματικός δεν θα μπορούσε να υπηρετήσει σ' αυτήν πέρα των τριών ετών. Ως προς τη δομή του, ο στρατός θα είχε: 8 τμήματα προσωπικού για τα διάφορα σώματα (άρθρο 1). Το Πεζικό οργανωνόταν σε τρία συντάγματα, το Πυροβολικό σε τρεις μοίρες, μία πεδινή και δύο ορειβατικές, ενώ το Μηχανικό θα είχε πέντε διευθύνσεις (άρθρα 2-5). Σημαντικό ήταν το άρθρο 25, με το οποίο παρεχόταν στην εκάστοτε κυβέρνηση το δικαίωμα να καλέσει αλλοδαπούς αξιωματικούς «προς μελέτην, διαρρύθμισιν και εφαρμογήν» του στρατιωτικού οργανισμού. Η συνολική δύναμη, αξιωματικών, υπαξιωματικών και στρατιωτών, έφτανε τους 12.118 άνδρες. Τέλος, με το νόμο περί στρατολογίας, το υπουργείο και την κλήση πέντε ηλικιών εφέδρων φιλοδοξούσε να παρουσιάσει στρατό που θα έφτανε τις 25.000 άνδρες.⁵⁴

Στις 16 Ιουλίου 1881 το υπουργείο Στρατιωτικών θα προχωρήσει σε ευρείας κλίμακας αξιολογήσεις και κρίσεις των αξιωματικών και ο Καραϊσκάκης προήχθη στον βαθμό του Συνταγματάρχη.⁵⁵ Του επιφυλάχθηκε η υψίστη τιμή να τεθεί ως φαλαγγάρχης των δυνάμεων για την κατάληψη της Θεσσαλίας, με «αρχηγό των εν ταις καταληφθείσαις επαρχίαις στρατευμάτων» τον αντιστράτηγο Δημήτριο Γρίβα.⁵⁶ Στις εκλογές που ακολούθησαν τον Δεκέμβριο του 1881 ο Τρικούπης επικράτησε για πρώτη φορά στην πολιτική του σταδιοδρομία και σχημάτισε κυβέρνηση στις 3 Μαρτίου 1882. Ο Καραϊσκάκης ως συνταγματάρχης εξελέγη πανηγυρικά βουλευτής Καρδίτσας, λαμβάνοντας μόλις οκτώ αρνητικές ψήφους⁵⁷ και, όπως διαβάζουμε στον Τύπο της εποχής στην ίδια περιφέρεια εξελέγησαν και «δύο των αυτώ συνδυασθέντων, οι κ.κ. Φραγκίδης και Βασιαρδάνης».⁵⁸ Όπως προέβλεπε ο σχετικός νόμος, αφ' ής στιγμής εξελέγη βουλευτής, τέθηκε σε διαθεσιμότητα, όπως και οι υπόλοιποι αξιωματικοί που πέτυχαν τη βουλευτική τους εκλογή.⁵⁹ Ανέλαβε ξανά το υπουργείο Στρατιωτικών αλλά για λίγες μόνον ημέρες, αφού ο Τρικούπης αποφάσισε να αναλάβει προσωπικά ο ίδιος και το συγκεκριμένο χαρτοφυλάκιο. Η απόφαση αυτή του Τρικούπη είναι ιστορικής σημασίας, υπό την έννοια ότι για πρώτη φορά ένας πρόεδρος κυβέρνησης ανέλαμβανε και το υπουργείο των Στρατιωτικών, με εξαίρεση το βραχύ διάστημα της σχετικής υπουργίας του Κουμουνδούρου από τις 3 Δεκεμβρίου 1870 έως την 1η Φεβρουαρίου 1871.

Το 1884 θα παραιτηθεί από τη βουλευτική του έδρα και θα αφοσιωθεί αποκλειστικά στα στρατιωτικά του καθήκοντα. Λέγεται ότι η αποστασιοποίησή του από την πολιτική οφειλόταν στη διάρρηξη των σχέσεων του με τον Τρικούπη, επειδή ήταν αντίθετος στην προαγωγή του Δημητρίου Γρίβα στο βαθμό του αντιστρατήγου πριν από τον αρχαιότερο συνάδελφό του Νικόλαο Μεταξά. Την ίδια χρονιά θα διοριστεί φρούραρχος Κερκύρας, μετά από δικό του αίτημα, απογοητευμένος και «κατατρυχόμενος υπό παντοειδών στενοχωριών»,⁶⁰ θέλοντας να απομακρυνθεί από την πρωτεύουσα και να αφοσιωθεί στην οικογένειά του και στην ανατροφή του οκταετούς γιου, του Γεωργίου.

Στις 29 Ιανουαρίου 1886 θα φτάσει στην κορυφαία στιγμή της βαθμολογικής του εξέλιξης, όταν προήχθη σε Υποστράτηγο,⁶¹ μέσα πάλι σε έκτακτες συνθήκες και επιστράτευση, λόγω της πραξικοπηματικής απόσπασης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία. Θα τεθεί επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων Ηπείρου, όταν η κυβέρνηση Θεόδωρου Δηλιγιάννη, υφιστάμενη πάλι μεγάλη πίεση από την κοινή γνώμη και τις «θορυβώδεις» διαδηλώσεις που συγκλόνιζαν την πρωτεύουσα, θα σημάνει γενική κινητοποίηση. Κι αυτό, ενώ ο υπουργός των Στρατιωτικών Αντώνιος Μαυρομιχάλης, παραδεχόταν ότι «δεν είναι δυνατόν εντός 24 ωρών να πενταπλασιασθή ο στρατός μας και να έχωμεν πρόχειρα και επαρκή μέσα εις το να καλύψωμεν από της πρώτης στιγμής τας ανάγκας».⁶² Οι συνειρμικές αναφορές σε μια επανάληψη του '21 πάλι συσκότιζαν την αμείλικτη στρατιωτική και διπλωματική πραγματικότητα. Διαβάζουμε: «Σήμερον ημείς δεν έχωμεν δικαίωμα να εορτάσωμεν την 25ην Μαρτίου, πρέπει να πενθήσωμεν, διότι μας δεικνύει η ημέρα αύτη την σμικρότητα ημών, ην έχομεν εν παραβολή προς το μεγαλείον της 25 Μαρτίου του 1821».⁶³ Ο «ειρηνοπόλεμος» αυτός, όπως έμεινε γνωστός στην ιστορία, θα τερματιστεί άδοξα μετά το νέο αποκλεισμό που επέβαλαν στην Ελλάδα οι Δυνάμεις.

Ο Καραϊσκάκης μετά τη λήξη της εθνικής κρίσης του 1885-1886 θα αναλάβει το 1888 διοικητής του Γ' Αρχηγείου στην Άρτα.⁶⁴ Τέσσερις μήνες μετά, στις 11 Απριλίου 1888, μαζί με τους υπόλοιπους υποστράτηγους έλαβε για τις μέχρι τότε παρασχεθείσες υπηρεσίες προς την πατρίδα, το παράσημο του Ταξιάρχη του Σωτήρος.⁶⁵ Το 1889 ανέλαβε αρχηγός του Β' Αρχηγείου Στρατού στο Μεσολόγγι. Λέγεται ότι το κλίμα της πόλης κλόνισε την υγεία του, η οποία έκτοτε έβαινε επιδεινούμενη. Από το 1892 συνέχισε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο θρόνο, καθώς διορίστηκε στο γραφείο του τότε 24χρονου διαδόχου Κωνσταντίνου ως «υπαρχηγός».⁶⁶ Όμως τον Ιανουάριο του 1896, κατά τη διάρκεια της εξόδιας ακολουθίας του μητροπολίτη Αθηνών Γερμανού (Καλλιγιά), έχοντας το γενικό πρόσταγμα του τιμητικού στρατιωτικού αγήματος είχε την ατυχία να πέσει από το άλογο και να τραυματιστεί σοβαρά. Αποστρατεύτηκε με τον βαθμό του αντιστρατήγου και έκτοτε αποσύρθηκε, «καταληφθείς υπό διαρκούς μελαγχολίας»⁶⁷ και ιδιώτευσε.

Στις 14 Ιουλίου του 1898, παραμένοντας κλινήρης στο σπίτι του, στην οδό Δημοκρίτου 27, στην περιοχή του Λυκαβηττού, εξέπνευσε. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ των εφημερίδων της εποχής ο Σπυρίδων Καραϊσκάκης, ο «άξιος διάδοχος του αιδίου πατρός του» αντιμετώπιζε προβλήματα υγείας: «η μνήμη του είχε τόσον εξασθενήσει ώστε δεν ηδύνατο να ενθυμηθή και το μάλλον πρόσφατο γεγονός».⁶⁸ Στις πνευματικές του αναλαμπές «ανεμινήσκετο πατριωτικόν τι», οπότε «εδάκρυνε διά την παρέλευσιν της εποχής εκείνης [...] εν ή αι ελπίδες ήσαν τόσον μεγάλοι, και τα ευγενή αισθήματα εισέτι τόσον ανεπτυγμένα!». ⁶⁹ Πάντως είχε εκπληρωθεί η τελευταία του επιθυμία, που δεν ήταν άλλα παρά να δει τον γιό του αξιωματικό.⁷⁰ Η κηδεία του, παρουσία του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Ζαΐμη και όλης της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, έγινε δημοσία δαπάνη και του αποδόθηκαν τιμές όπως άρμοζαν όχι απλώς σε έναν στρατηγό αλλά και στον γιό ενός ήρωα-θρύλου της επανάστασης του '21, γιατί συνέχιζε μέχρι την τελευταία στιγμή να είναι ο «Υιός του Γεωργίου Καραϊσκάκη του δαφνοστεφούς στρατηγού του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος».⁷¹

Συμπερασματικά, ο Σπυρίδων Καραϊσκάκης ένας γενναίος αξιωματικός και δημο-

φιλής πολιτικός, με συνεχή προσφορά στην πατρίδα, παρακολουθεί και επηρεάζεται από τις εγγενείς αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας. Σπουδάζει, εν αντιθέσει με τον πατέρα του, σε ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της χώρας, λαμβάνει δοθείσης ευκαιρίας και τη θύραθεν παιδεία, όπου υποτίθεται εγχαράσσεται στη συνείδηση των νέων η βασική αρετή ενός στρατιωτικού που είναι η πειθαρχία. Ωστόσο, παρακολουθώντας την πορεία του, όπως και όλων των στρατιωτικών της εποχής, διαπιστώνουμε ότι οι παραδοσιακές αντιλήψεις και πρακτικές δεν είναι απλώς παρούσες και πηγή έμπνευσης-διότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί επιβεβλημένο και ζωογόνο-αλλά συνιστούν το μόνιμο μοτίβο της στρατιωτικής καριέρας. Το ελληνικό κράτος περιδινείται στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, χωρίς σχέδιο, άνευ υλικών, οικονομικών και συνεπώς στρατιωτικών προϋποθέσεων και ερήμην της ευρωπαϊκής διπλωματικής συγκυρίας, την οποία αυτόκλητοι πολιτευτές και πατριδοκάπηλοι ψηφοθήρες χαρακτηρίζουν με τρόπο καταγγελτικό ως «ξένη λόγχη».⁷² Πρωταγωνιστές σε αυτόν τον ουκ κατ' επίγνωση ζήλο αναπόφευκτα ήταν οι στρατιωτικοί. Η αποφοίτηση από τη Σχολή ισοδυναμούσε με την επαγγελματική αποκατάσταση αλλά και τη συνακόλουθη κοινωνική καταξίωση. Συνιστούσε μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα, η οποία άλλοτε διασφάλιζε την αναπαραγωγή του «καλού» ονόματος της οικογένειας, όταν επρόκειτο για γόνο οικογένειας οπλαρχηγών και άλλοτε σήμαινε την ένταξη σε μία νέα κοινωνική ελίτ. Αυτό επέτρεπε την πρόσβαση και τη διαχείριση κυβερνητικών μηχανισμών και της κρατικής εξουσίας δια μέσου του κοινοβουλευτισμού. Το κύρος που διέθεταν οι αξιωματικοί αύξανε σε μεγάλο βαθμό τις πιθανότητες να εκλεγούν βουλευτές. Ασφαλώς, το νέο επάγγελμα του αξιωματικού, του αποφοίτου της Σχολής Ευελπίδων, διέφερε από το αντίστοιχο του αξιωματικού της Επανάστασης. Ο καπετάνιος, ο οπλαρχηγός-ποτέ δεν αποκαλείται αξιωματικός-διέθετε αναμφισβήτητη λαϊκή απήχηση κερδισμένη μέσα από τον προεπαναστατικό κλεφταρματολισμό και, κυρίως, την πολεμική εμπειρία και τα ανδραγαθήματα του Αγώνα. Ο εμπειρικός «αξιωματικός» με τις αδιαμφισβήτητες στρατιωτικές ικανότητες έγινε μέσα από τον Αγώνα λαϊκός ήρωας και πρότυπο θαυμασμού κάτω από τις συνθήκες που επέβαλε η αναγκαιότητα της δεκαετίας του 1820. Από την άποψη αυτή, η περίπτωση του Γεωργίου Καραϊσκάκη είναι από τις πιο χαρακτηριστικές. Οι πρώτες γενιές των αξιωματικών της Ευελπίδων έζησαν στη σκιά αυτών των ηρώων, τους είχαν σε πολλές περιπτώσεις ζωντανά παραδείγματα, ταυτόχρονα όμως όφειλαν να ακολουθήσουν ένα επάγγελμα, στο οποίο το γνήσιο πατριωτικό λίπασμα των πατρικών παραδόσεων θα γονιμοποιούσε μια άλλη αντίληψη, συνυφασμένη απαραιτήτως με τις ραγδαίες μεταβολές και απαιτήσεις στους εθνικούς στρατούς του 19ου αιώνα: επαγγελματισμός, πειθαρχία, αυστηρή οργάνωση και ακαδημαϊκή κατάρτιση. Και ο Σπυρίδων Καραϊσκάκης είναι πάλι μια προσωπικότητα που συνδύαζε και τις δύο αυτές παραμέτρους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημήτριος Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης ή του Καραϊσκάκη Βιογραφία και λεπτομερής Έκθεσις της τελευταίας εκστρατείας αυτού υπέρ των Αθηνών*, εν Χαλκίδι 1834.

2. C.W. Crawley, *The Question of Greek Independence. A study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge 1930, 30-107· Allan Cunningham, «The Philhellenes, Canning and Greek independence», *Middle Eastern Studies* 14/2, 151-181, 1978.
3. *Επετηρίς του Ελληνικού Στρατού του 1889, Ερανισθείσα εκ των πινάκων και μητρών του Υπουργείου των Στρατιωτικών*, Αθήναι 1889.
4. Εφ. *Το Άστυ*, 18 Ιουλίου, αρ. 2756.
5. «Σαράντα τέσσαρες χιλ. γρόσια εις το κεμέρι μου του Μήτηρ. Αγραφιώτη από αυτά αι τριάντα χιλ. να δοθούν εις ταις τζούπρες μου να ταις περιλάβουν οι δύο Μήτρηδες του Σκυλοδήμου και του Αγραφιώτη. Δύω χιλιάδες να πάρη ο ένας Μήτρος και δύο ο άλλος οπού με εδούλευαν [...]». Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης εδώ εννοεί τον Μήτρο Σκυλοδήμο (1804-1871), νεαρό αγωνιστή της Επανάστασης και μετέπειτα αξιωματικό του τακτικού στρατού και βουλευτή, από τους πλέον στενούς συνεργάτες και έμπιστους άνδρες του· βλ. Χρήστος Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, εκδ. Δεδεμάδη, χ.χ., τ. Δ', 256.
6. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχείο Αγώνος, Μιν. Γραμματεία, Υπουργείο του Πολέμου, φακ. 209.
7. Φ.Ε.Κ. της 13ης Οκτωβρίου 1833, αρ. 33, «Περί συστάσεως των θέσεων εις το κατά το Μόναχον Ελλ. διδακτ. Κατάστημα».
8. Εφ. *Το Άστυ*, 12 Ιανουαρίου 1888, αρ. 16.
9. Περιοδικό *Ποικίλη Στοά*, 1898, 7.
10. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1979, 19-20· του ίδιου, «Περί «Κοινωνικών» και άλλων ληστών στη νεώτερη Ελλάδα», στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23ος, 1980, 422-436. Επίσης, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, «Όψεις της κοινωνίας και της πολιτικής των μέσων του ΙΘ' αιώνα στον "Θάνο Βλέκα"», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1818, Ιανουάριος, 2009, 96-119.
11. Δημήτρης Μαλέσης, *Στρατιωτική Πολιτική και Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους. Οργάνωση, Εκπαίδευση και Λειτουργία του Στρατού στην περίοδο της οθωμανικής απολυταρχίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, 225-250, όπου και τα στοιχεία για την στρατιωτική εκπαίδευση της περιόδου και τη λειτουργία της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων.
12. *Πρακτικά Συζητήσεων της Γερουσίας, Συνεδρίαση ΣΔΒ', της 2 Οκτωβρίου 1845*, 2537.
13. Επαμεινώνδας Στασινόπουλος, *Η Ιστορία της Σχολής Ευελπίδων. Εποχή Καποδίστρια και Όθωνος*, Αθήναι 1933, 68.
14. Εφ. *Αιών*, 13 Απριλίου 1846, αρ. 696.
15. *Πρακτικά Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση ΡΞΘ' της 19ης Σεπτεμβρίου 1846*.
16. Φ.Ε.Κ. της 29 Μαΐου 1846, αρ. 12, Διάταγμα «Περί διαλύσεως της Στρατιωτικής Σχολής».
17. Φ.Ε.Κ. της 28ης Δεκεμβρίου 1848, αρ. 36, «Περί του νέου Σπυρίδωνος Καραϊσκάκη».
18. «Διά την γεωγραφικήν αυτής θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρον της Ευρώπης· ισταμένη και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν, προώρισται ώστε διά μεν της πτώσεως αυτής να φωτίση την Δύσιν, διά δε της Αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών, το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθειμένον. Εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ιδέας, είδον πάντοτε τους πληρεξουσίου του Έθνους να συνέρχονται διά να αποφασίσουν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά περί της ελληνικής φυλής». Βλ. Πρακτικά, *Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις*, Αθήναι 1843, 193.
19. Ενδεικτικά για τον Κριμαϊκό πόλεμο, βλ. Norman Rich, *Why the Crimean War? A Cautionary Tale*, University Press of New England, Hanover and London 1985· George Shulldham Peard, *Narrative Campaign in the Crimea. Battles of Alma, Balaclava and Inkermann*, London 1885· Andrew D. Lambert, *The Crimean War. British grand strategy, against 1853-1856*, Manchester University Press, Manchester 1990· Gavin Burns Henderson, *Crimean War diplomacy and the other historical essays*, Glasgow 1947.

20. Νικόλαος Νάζος, *Απολογία του Ελληνικού Έθνους ή σύντομος έκθεσις των κατά το παρελθόν έτος διατρεξάντων, και ολίγαι λέξεις προς απάντησιν*, Αθήνησιν 1855.
21. Βλ. χαρακτηριστικά το κείμενο της παραίτησης του Σωτηρίου Στράτου, που υπέβαλε στις 3 Φεβρουαρίου 1854 και αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Αιών*: «Προσκεκλημένος εκ της φωνής τής υπό του ζυγού της δουλείας υπαρχούσης εισέτι πατρίδος και των ομογενών συναδέλφων μου Ηπειροσουλιωτών, αναλαβόντων ενδόξως τα όπλα κατά της Τουρκικής τυραννίας, υπάκουσα αυτή και εξέρχομαι εις το θέατρον του πολέμου, διά να εκπληρώσω το προς αυτήν απαραίτητον χρέος μου, όπερ κατ' ουδένα λόγον και τρόπον ηδυνάμην ν' αποφύγω χωρίς να φανώ αγνώμων και αχάριστος εις αυτήν. Τούτου δε ένεκα παραιτηθείς εκ του στρατιωτικού βαθμού μου του Συνταγματάρχου, ού η Α. Μ. ηυδόκησε να μ' αξίωση, Σάς παρακαλώ, Κύριε Υπουργέ, την επισυναπτομένην ώδε παραίτησίν μου να εγχειρίσετε προς την Α. Μ. ήτις θερμώς παρακαλείται να δεχθή αυτήν ευαρέστως»· *Αιών*, 9 Φεβρουαρίου 1854, αρ. 1434.
22. Στέφανος Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο Ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 145.
23. Εφ. *Αιών*, 22 Ιανουαρίου 1854, αρ. 1429.
24. Εφ. *Αιών*, 9 Φεβρουαρίου 1854, αρ. 1434.
25. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές, ό.π.*, 77.
26. Εφ. *Αιών*, 3 Φεβρουαρίου 1854, αρ. 1432.
27. Εφ. *Αιών*, 6 Φεβρουαρίου 1854, αρ. 1433.
28. Εφ. *Αιών*, 13 Φεβρουαρίου 1854, αρ. 1435.
29. *Ό.π.*.
30. Εφ. *Το Άστυ*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 2753.
31. Εφ. *Αιών*, 13 Μαρτίου 1854, αρ. 1443.
32. Στέφανος Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 153.
33. Εφ. *Αιών*, 24 Μαρτίου 1854, αρ. 1446, το κύριο άρθρο με τίτλο «Η 25 Μαρτίου».
34. «Έκτακτον Παράρτημα του Αριθμού 1428 του Αιώνος», Αθήναι την 24 Ιανουαρίου 1854.
35. *Φ.Ε.Κ.* της 14ης Σεπτεμβρίου 1854, αρ. 41, Διάταγμα «Περί μεταβολών εις τον στρατόν».
36. Για το ζήτημα της χρησιμοποίησης του στρατού για την αντιμετώπιση των ληστρικών συμμοριών, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, ...ν' ανάψη η επανάστασις. *Μεγάλη Ιδέα και Στρατός τον 19ο αιώνα*, Ασίνη, Αθήνα 2018, ιδιαίτερα 112-125.
37. *Φ.Ε.Κ.* της 5ης Μαρτίου 1859, αρ. 7, «Περί προβιβασμού λοχαγού». Για τον υπουργό των Στρατιωτικών Λεωνίδα Σμολένσκι, αξιωματικό με καταγωγή από την Πολωνία, ο οποίος είχε έρθει ως εθελοντής στην Ελλάδα για να ενισχύσει την Επανάσταση το 1825 και τη γενικότερα σημαντική προσφορά του, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, *Οι Υπουργοί Στρατιωτικών στο Νεοελληνικό Κράτος (1833-1950). Ιστορική Περιήγηση-Βιογραφικά Σημειώματα-Στατιστική*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, 36 και 224.
38. Ανώνυμος, *Τα Συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862, υφ' ενός Ναυπλιέως*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, εν Αθήναις 1862· Δημήτρης Μαλέσης, «Αντιπολίτευση στο Οθωνικό καθεστώς και ρήξη: Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862», στο *ίδιο*, 49-69.
39. Λεωνίδας Παλάσκας, *Τα Συμβάντα του Οκτωβρίου 1862 επί του ατμοδρόμωνος Αμαλίας*, εν Αθήναις 1882, 34.
40. Εφ. *Το Άστυ*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 2753· εφ. *Εστία*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 136.
41. «Το Σχολείον των Ευελπίδων την εποχή εκείνην περιελάμβανε τα παιδιά των καλυτέρων οικογενειών του τόπου, αι οποίαι μετά τα πολέμους [ενν. τα δεκαετίας 1912-1922] απεμακρύνθησαν από το ευγενές στρατιωτικόν στάδιον και προτιμούν να κάμουν τα παιδιά των χρηματιστάς και παραγγελιοδόχους»· στο *ίδιο*, 8.
42. Χριστίνα Βάρδα, «Στρατολογικά στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Παράδειγμα: Δήμος Ναυπλι-

- έων 1870-1877», *Τα Ιστορικά*, τ. 3ος, τχ. 6, 1986· της ίδιας, «Πολιτευόμενοι Στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τ. 8ος, 1980-1982.
43. Δημήτρης Μαλέσης, *Οι Υπουργοί...*, ό.π.
44. Επετηρίς, ό.π.
45. Φ.Ε.Κ., της 18ης Δεκεμβρίου 1876, αρ. 56, Νόμος ΦΠΓ', «Περί συνομολογήσεως δανείου εκ δραχμών νέων 10.000.000 δι' εκτάκτους ανάγκας της στρατιωτικής και ναυτικής υπηρεσίας».
46. Φ.Ε.Κ. της 4ης Φεβρουαρίου 1876, αρ. 8, Βασιλικά Διατάγματα «Περί της δυνάμεως του σώματος του Μηχανικού, καταργήσεως της επιθεωρήσεως και συστάσεως Αρχηγείου» και «Περί οργανισμού του οπλοστασίου».
47. Ενδιαφέρον το άρθρο της εφ. *Moniteur Universel* με τίτλο «Neutralité de la Grèce» (Ιούλιος 1876), όπου επισημαίνεται ότι κανένας Έλληνας της Αθήνας ή της Κωνσταντινούπολης δεν επιθυμεί πόλεμο με τους Τούρκους, παρότι και οι μεν και οι δε θέλουν ελληνική την Αγία Σοφία. Δεν τους διαφεύγει πως μία επικείμενη διάλυση της ευρωπαϊκής Τουρκίας δύσκολα θα αποφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αφού το μεγαλύτερο τμήμα θα μοιραστεί στους επαναστατημένους σλαβικούς λαούς. Από Σπύρος Καράβας, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η “μικρά ιδέα” εν έτει 1878», *Τα Ιστορικά*, τχ. 44, 2006, 6-7. Για την κριτική που ασκούσε ο τύπος, ιδίως οι σατυρικές εφημερίδες, για την εξωτερική πολιτική και τα εθνικά προβλήματα, Λίνα Λούβη, *Περί γέλωτος Βασιλείον. Οι σατυρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Εστία, Αθήνα 2002. Επίσης, βλ. Katerina Gardikas, *Parties and Politics in Greece, 1875-1885: towards a Two-Party system*, Ph. D. King's College, University of London, London 1988, 94-96.
48. Μιλτιάδης Σεϊζάνης, *Η Πολιτική της Ελλάδος και η Επανάσταση του 1878 εν Μακεδονία και Θεσσαλία*, εν Αθήναις 1878, αναστατική έκδοση Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, σ. 28. Ανάλογες οι κρίσεις και από τον Αριστείδη Ραγκαβή, *Ο διοργανισμός του ελληνικού στρατού*, Αθήναι 1875, 3-5, ο οποίος θεωρούσε ότι ο οργανισμός του στρατού δεν ήταν κατάλληλος ούτε «διά την εσωτερικήν του Κράτους υπηρεσίαν» και αναρωτιόταν: «ποιός είναι ο προορισμός του ημετέρου στρατού;» Η λειψανδρία και η έλλειψη εξάσκησης τον καθιστούσε «ελάχιστον λόγου άξιον», συνεπώς ο λαός συναισθανόταν «ότι μ' όλον ότι εξοδεύομεν τοσαύτα χρήματα, ο στρατός ημών δεν είναι ικανός να τον υπερασπίση».
49. Εφ. *Εθνική Φωνή*, 21 Ιανουαρίου 1878.
50. Εφ. *Η Πνυξ*, 20 Ιανουαρίου 1878.
51. Ευάγγελος Κωφός, «Οι επαναστάσεις των υποδούλων», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., 339.
52. Φ.Ε.Κ. της 14ης Φεβρουαρίου 1878, αρ. 14, «Περί μεταβολών εις τον στρατόν».
53. Φ.Ε.Κ. αρ. 46, της 2ας Μαΐου 1880, Νόμος ΩΛΗ', «Περί οργανισμού του ενεργού στρατού».
54. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, εν Αθήναις 1922, τ. Β', 123.
55. Φ.Ε.Κ. της 28ης Αυγούστου 1881, αρ. 77, «Περί προβιβασμών αξιωματικών του πεζικού».
56. Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού, «Γρίβας Θ. Δημήτριος» (Ναύπλιο 1829-Μασσαλία 1889).
57. *Ποικίλη Στοά*, ό.π., 114.
58. Εφ. *Αιών*, 22 Δεκεμβρίου 1881, αρ. 3732.
59. Φ.Ε.Κ. της 10ης Απριλίου 1882, αρ. 25, Διάταγμα «Περί θέσεως αξιωματικών εις διαθεσιμότητα».
60. Εφ. *Το Άστυ*, 18 Ιουλίου 1898, αρ. 2755.
61. Φ.Ε.Κ. της 4ης Φεβρουαρίου 1886, αρ. 33, «Περί προβιβασμού αξιωματικών».
62. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις της 11ης Οκτωβρίου 1885, 7-8.
63. Εφ. *Ακρόπολις*, 25 Μαρτίου 1886.
64. Εφ. *Το Άστυ*, 12 Ιανουαρίου 1888, αρ. 16.

65. Φ.Ε.Κ. της 16ης Απριλίου 1888, αρ. 108, «Περί απονομής Ελληνικών παρασήμων εις διαφόρους».
66. Εφ. *Το Άστυ*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 2753· εφ. *Εστία*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 136.
67. Στο ίδιο.
68. Στο ίδιο.
69. Εφ. *Το Άστυ*, 18 Ιουλίου 1898, αρ. 2755.
70. Εφ. *Καιροί*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 3448.
71. Εφ. *Παλιγγενεσία*, 15 Ιουλίου 1898, αρ. 10646.
72. Ο όρος χρησιμοποιείται συχνά σε περιόδους μεγάλων εθνικών κρίσεων, προκειμένου να καταγγεληθούν οι ξενικές αναμίξεις και επεμβάσεις στην Ελλάδα αλλά και η στάση των «προθύμων» Ελλήνων να συνεργασθούν με μια Μεγάλη Δύναμη. Βλ. ενδεικτικά από την αρθρογραφία του *Αιώνας*, της ρωσόφιλης εφημερίδας, με αφορμή την κρίση του 1854: «Απειλεί, ναι απειλεί, [ο Ρήγας Παλαμής, υπουργός των Εσωτερικών] αλλ' όχι δυνάμει του νόμου και διά νόμου, αλλά διά της ξενικής λόγχης», 2 Ιουνίου 1854, αρ. 1450· «Ουδείς υπάρχει ο μη ομολογών, ότι η γέννησις της παρούσης καταστάσεως των πραγμάτων υπήρξε το αποτέλεσμα της ισχύος της ξενικής λόγχης», 23 Ιουνίου 1854, αρ. 1471· ο πρώην υπουργός και αξιωματικός Σπυρομήλιος, από τους ένθερμους υποστηρικτές των επαναστάσεων, βρισκόταν σε εξορία στη Μονεμβασιά από τους «υπηρέτας της ξένης λόγχης», 7 Αυγούστου 1854, αρ. 1484.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη στοχεύει στην αδρομερή παρουσίαση της ζωής και του έργου του Σπυρίδωνος Καραϊσκάκη, γιού του ήρωα της Επανάστασης του 1821, και στην ανάδειξη βασικών πτυχών της δραστηριότητάς του ως στρατιωτικής και πολιτικής φυσιογνωμίας, η οποία άφησε έντονο το αποτύπωμά της κατά τον 19ο αιώνα.

Ο βουλευτής Γεώργιος Σπ. Καραϊσκάκης

Αντώνης Α. Αντωνίου*

Πολλές φορές ο ερευνητής της νεότερης ελληνικής ιστορίας αισθάνεται πιεστική την απουσία ή την περιορισμένη παρουσία τεκμηρίων, τα οποία αποτελούν απαραίτητο υλικό για την ανίχνευση των κοινωνικών μεταβλητών ενός ιστορικού γεγονότος. Η στοχοθέτηση ενός corpus ιστορικής έρευνας, με την απαραίτητη ενάργεια και συγκρότηση, επηρεάζεται πολλές φορές καθοριστικά από την έλλειψη αυτή. Αυτού του είδους τα προβλήματα υπάρχουν ή μάλλον πλεονάζουν και στην ιστορία του αγροτικού μας κινήματος.

Με έκπληξη, πολλές φορές, ακόμη και ο εξοικειωμένος με την αρχειακή εργασία ερευνητής, ανακαλύπτει πόσο ανελέητα η λήθη σκεπάζει πρόσωπα, των οποίων η δράση υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, αλλά και κοινωνικές διεργασίες οι οποίες βρίσκονται πολλές φορές άστοχα στο περιθώριο των αναζητήσεων των ερευνητών. Γι' αυτούς τους ειδικότερους λόγους, εκτός από τους περιορισμούς που θέτει ούτως ή άλλως η ιστορική έρευνα γενικά, η δημιουργία μιας προσωπογραφίας των πρωταγωνιστών του αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία, δεν είναι έργο καθόλου εύκολο και η εισήγηση αυτή εκτός από την προσθήκη νέων δεδομένων, στόχο έχει να οριοθετήσει εκ νέου και τα αιτούμενα.

Η κατάσταση στην ύπαιθρο της Θεσσαλίας στις αρχές του εικοστού αιώνα

Σε επίπεδο εθνικής οικονομίας, το ζήτημα των τσιφλικιών αποτέλεσε, κυρίως, ζήτημα και αίτημα αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των κολίγων, επιτάχυνσης της οικονομικής ανάπτυξης, βελτίωσης των δημοσιονομικών μεγεθών αλλά και αναδιάταξης των παραγωγικών σχέσεων. Η περίοδος που εξετάζουμε, χαρακτηρίζεται διεθνώς και από την στροφή προς την βελτίωση της γεωργίας. Στην Ελλάδα επιδιώκεται με την εντατικότερη εκμετάλλευση της γης, η αύξηση του γεωργικού εισοδήματος και κατά προέκταση του Α.Ε.Π. Άλλωστε, το κράτος για πρώτη φορά εμφανίζεται να δαπανά για τη βελτίωση της γεωργίας. Η μεγάλη γαιοκτησία, με τη μορφή που παρουσιάστηκε στην Ελλάδα, υπήρξε τροχοπέδη σ' αυτή την πορεία. Με μεγάλο τμήμα του εδάφους

* Δρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Σορβόννης, Συνεργάτης Ερευνητής Ακαδημίας Αθηνών

που άφηνε ακαλλιέργητο, τις ελάχιστες επενδύσεις σε εξοπλισμό και βελτίωση της γης, τη μειωμένη απόδοση των κολίγων, που εξαθλιωμένοι και ενταγμένοι σε ένα συντριπτικό γι' αυτούς εργασιακό περιβάλλον δεν απέδιδαν τα αναμενόμενα, αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στην αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα της οικονομίας και στον εκσυγχρονισμό της. Πάντως, με την εκμηχάνιση στη θεσσαλική γεωργία στις αρχές του 20ού αιώνα, η θέση των κολίγων στο τσιφλικί είχε γίνει δυσχερέστερη.

Οι κολίγοι αλλά και οι πρωταγωνιστές του αγροτικού κινήματος αντιμετωπίζουν μια ιδιαίτερα έμπειρη πολιτικά κοινωνική ομάδα, τους τσιφλικάδες, που κυριαρχούν στη θεσσαλική πολιτική σκηνή, έχουν σημαντική παρουσία στο ελληνικό κοινοβούλιο, ισχυρότατα ερείσματα στις εκάστοτε κυβερνήσεις και στο παλάτι και με ποικίλους χειρισμούς, αποτρέπουν οποιαδήποτε ενέργεια αποτελούσε κίνδυνο για τα συμφέροντά τους.

Στο ανωτέρω πλαίσιο οικονομικής και κοινωνικής επιβολής, υπεισέρχονται δύο πολιτικά γεγονότα, τα οποία στενά συνδεδεμένα με την προσπάθεια εθνικής ολοκλήρωσης αναδεικνύουν τις ανεπάρκειες του ελληνικού κράτους και μ'αυτό τον τρόπο θέτουν σε αμφισβήτηση την επικρατούσα στην πολιτική σκηνή ομάδα πρωταγωνιστών και τείνουν να αναδιατάξουν το πολιτικό σκηνικό. Πρόκειται για δύο επάλληλα γεγονότα, τον πόλεμο του 1897 και το κίνημα στο Γουδή. Ο πόλεμος του 1897 σηματοδοτεί ένα ρήγμα στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Οι αντιμοναρχικές απόψεις ξεπερνούν πλέον το επίπεδο της περιθωριακής παρουσίας και εισδύουν στα υψηλότερα, μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, απασχολώντας ζωρότερα την ελληνική κοινωνία. Δεν πρόκειται για μια απλή αμφισβήτηση του ρόλου και του θεσμού της μοναρχίας αλλά για μια ευρύτερη απαξίωση του ελληνικού κοινοβουλευτικού συστήματος της εποχής. Οι ηπιότεροι από τους αμφισβητούντες ήθελαν να το επανορθώσουν, άλλοι δε, οι λιγότεροι και ριζοσπαστικότεροι, είχαν την πρόθεση να το καταργήσουν συνδέοντας τις παρεμβάσεις τους με συνολική αλλαγή του ιδεολογικού συστήματος, γύρω από το οποίο ήταν συναρθρωμένη η νεοελληνική κοινωνία.

Ενταγμένο στο ανωτέρω πλέγμα σχέσεων, αναπτύσσεται το αγροτικό κίνημα. Συγκεντρώνει στους κόλπους του εκτός από τους κολίγους και αρκετούς διανοούμενους διαφόρων πολιτικών τάσεων και προσωπικών επιδιώξεων. Τα πιεσμένα από το ανιστότιμο κοινοβουλευτικό παιχνίδι κοινωνικά στρώματα, οδηγούνται σε δυναμικότερες λύσεις. Προσπαθούν με τη συγκρότηση ενός πανθεσσαλικού δυναμικού γεωργικού κινήματος να βγουν από την αφάνεια και να διεμβολίσουν το πολιτικό σκηνικό. Οι τσιφλικάδες εκμεταλλευόμενοι και τις πρώτες επιδράσεις της εκμηχάνισης της γεωργίας, επιδιώκουν εντονότερα την αύξηση των κερδών τους σε βάρος των κολίγων. Εκτός αυτού το πρόγραμμα αύξησης των δημοσίων εσόδων και μείωσης των κρατικών δαπανών χειροτέρευσε την φορολογική επιβάρυνση στην ύπαιθρο. Επιπλέον η εκπαιδευτική νομοθεσία με στόχο την μείωση των δαπανών, κατήργησε τα δημοτικά σχολεία στα μικρά χωριά και την υποβάθμισε στα μεγαλύτερα.¹

*Η πολιτική στάση και δράση
του Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αγροτικό ζήτημα*

Σε αυτό το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο παρενέβησαν, μεταξύ των άλλων, δύο ισχυρές πολιτικές προσωπικότητες της Θεσσαλίας ο βουλευτής, Γεώργιος Καραϊσκάκης και ο πηλιορείτης βουλευτής, Γεώργιος Φιλάρετος που δημιούργησαν στην Αθήνα τον σύλλογο «Κοινόν των Θεσσαλών». Είναι δύο ριζοσπαστικές μορφές του ελληνικού κοινοβουλίου, των οποίων η δράση ελάχιστα έχει μελετηθεί. Ιδιαίτερα άγνωστη είναι η δράση και πολιτική στάση του Γεωργίου Καραϊσκάκη εγγονού του στρατάρχη της Ρούμελης κατά την Επανάσταση του 1821 Γεωργίου Καραϊσκάκη και γιού του βουλευτή Ευρυτανίας –και μετά το 1881 Καρδίτσας– Σπυρίδωνος Καραϊσκάκη. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης αρχικά, ακολούθησε στρατιωτική καριέρα και στη συνέχεια εξελέγη βουλευτής Καρδίτσας το Μάρτιο του 1906. Το ενδιαφέρον του για τα αγροτικά ζητήματα δείχνεται από τις πρώτες παρεμβάσεις του. Στις 27 Νοεμβρίου 1906 συνηγορεί με μακρά αγόρευση του υπέρ της αιτήσης των πληρεξουσίων του χωριού Κουρτέσι –Πρόδρομος της Καρδίτσας² και στις 4 Δεκεμβρίου 1906 ζητά να προταχθεί το νομοσχέδιο για την αποπληρωμή της εξαγοράς τμήματος του κτήματος Σοφάδων.³

Στις 11 Δεκεμβρίου 1906 προτείνει να γίνει σύσκεψη των Θεσσαλών βουλευτών, για να εξετάσουν τις σχέσεις μεταξύ κολίγων και τσιφλικάδων και στις 18 Δεκεμβρίου, να μεταβεί επιτροπή στην Θεσσαλία, για να μελετήσει το ζήτημα.⁴ Στις 2 Μαρτίου 1907, δημοσιεύτηκε ότι η επιτροπή για την διανομή των Στεφανοβικείων απέρριψε την πρόταση ενός των μελών της για απαλοτρίωση και διανομή των κτημάτων.⁵ Στις 24 Μαρτίου 1907, κατά τη συζήτηση για τη διανομή των Στεφανοβικέων κτημάτων, ο Κ. Τοπάλης ιδιοκτήτης τσιφλικιών και μέλος της επιτροπής που επεξεργάστηκε το νομοσχέδιο «περι συνοικισμού και διανομής γαιών», ζητά να μην τοποθετηθούν οι βουλευτές, γιατί το νομοσχέδιο έχει περάσει από την κρίση τριών επιτροπών. Παρά τη διένεξη αυτή ο Γ. Καραϊσκάκης παρεμβαίνει δυναμικά, καταγγέλλει τη διανομή ως άδικη και ζητά να λυθεί τάχιστα το αγροτικό ζήτημα. Τέλος διαμαρτύρεται γιατί υπάρχουν μόνον είκοσι βουλευτές παρόντες για ένα τέτοιο σημαντικό θέμα, υποβάλλει ένσταση απαρτίας και η συνεδρίαση διαλύεται λόγω απουσίας πάρα πολλών βουλευτών.⁶ Σημειωτέον ότι οι παρεμβάσεις άλλων βουλευτών είχαν άλλους στόχους και όχι τη διανομή, όπως τον διορισμό γεωπόνου στα αγορασθέντα κτήματα ή την δημιουργία ειδικού ταμείου για τα έσοδα των κτημάτων.⁷ Όμως η μαχητική στάση του θεωρήθηκε κωλυσισεργία από την εφημερίδα «Αναγέννησις των Τρικάλων», η οποία επιπλέον τον κατηγορήσε ότι η ομιλία του έγινε χάριν «επιδείξεως». Παρ'όλα αυτά η εφημερίδα αναγκάζεται να ομολογήσει ότι κατά την ένσταση απαρτίας έλλειπαν ακόμη και αρκετοί Θεσσαλοί βουλευτές, εκ των οποίων δύο ήταν από την τότε εκλογική περιφέρεια Τρικάλων.⁸ Η κατάσταση στην Θεσσαλία ήταν αρκετά τεταμένη. Την 1η Απριλίου του 1907, καταγράφηκε με συνοπτικό τρόπο, ότι οι κολίγοι από τα χωριά Ριζόμυλο και Στεφανοβίκειο (Χατζήμυσι), μετέβησαν στη Λάρισα και διαμαρτυρήθηκαν για το θέμα της διανομής.⁹ Άλλη εφημερίδα, μας πληροφορεί για τη ματαίωση και το παράλογο του συλλαλητηρίου, ενώ κανένας δεν θέτει ακόμα εκτός από τον Γ. Καραϊσκάκη στο κοινοβούλιο ούτε το αγροτικό ζήτημα ως ώριμο θέμα για επίλυση, ούτε το ζήτημα της απαλλοτρίωσης.¹⁰ Το πόσο τεταμένη ήταν η κατάσταση και τον κα-

θησυχαστικό ρόλο πολλών βουλευτών, πληροφορούμαστε από επιστολή αναγνώστη και όχι από ειδησεογραφική στήλη. Ο επιστολογράφος, μας πληροφορεί για την παρέμβαση των βουλευτών Καραστεργίου, Σλήμαν και Φίλιου για να ηρεμήσουν τα πνεύματα στο χωριό Γκερλί - Αρμένιο. Περιγράφει τον βαθμό, εις τον οποίο είχαν εκτραχυνθεί τα πράγματα και επαινεί τους βουλευτές και ιδίως τον Καραστεργίου που κατόρθωσε να ηρεμήσει «τα πνεύματα του εξαγριωμένου λαού».¹¹ Δεν έλειψαν βέβαια και οι ατομικές πράξεις εκδίκησης, όπως ο εμπρησμός στις θυμωνιές του σιταριού του χωριού Ριζομύλου. Ο εμπρηστής, δήλωσε, ότι έβαλε την φωτιά με στόχο να προξενήσει ζημιά στον ενοικιαστή του χωριού.¹² Στη Βουλή μόνος, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης αναφέρεται στο συλλαλητήριο της Λάρισας, ενώ του απαντά ο Δημήτριος Τερτίπης και ο βουλευτής Δ. Γιαννακίτσας τοποθετείται, ότι το συλλαλητήριο συγκροτήθηκε λόγω ψευδών ειδήσεων και το χαρακτηρίζει κωμικό.¹³ Στις 14 Μαΐου 1907 ο Καραϊσκάκης επανέρχεται και ζητά να περιφρουρηθούν τα δικαιώματα των κατοίκων Καρδίτσας από τη διαγωγή του επιστάτη.¹⁴ Το 1908 και το 1909, συνεχίζει το κοινοβουλευτικό του έργο με επικεντρωμένο το ενδιαφέρον εκτός από το αγροτικό ζήτημα, στα προβλήματα του στρατού. Ανακινεί το αγροτικό ζήτημα εκ νέου στις 13 Μαρτίου 1909 και με αφορμή συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε στη Καρδίτσα, ζητά να μελετηθεί το θέμα από ειδικούς και να ληφθούν νομοθετικά μέτρα.¹⁵ Το συλλαλητήριο αυτό άγνωστο μέχρι τώρα στην εκτεταμένη βιβλιογραφία για τις αγροτικές κινητοποιήσεις των αρχών του εικοστού αιώνα, προκλήθηκε από τον Γεωργικό Σύλλογο. Συγκέντρωσε κολίγους από όλη την τότε επαρχία Καρδίτσας. Έτσι, πάνω από χίλιοι διαδηλωτές διαμαρτυρήθηκαν για τη δουλική κατάσταση των γεωργών και ζήτησαν την επέμβαση της κυβερνήσεως, ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση. Οι διαδηλωτές, διέσχισαν τους κεντρικούς δρόμους και κατέληξαν στη Νομαρχία, όπου έδωσαν ψήφισμα στο νομάρχη ο οποίος τους συνέστησε «ησυχία και υπομονή».¹⁶ Μετά το συλλαλητήριο, στάλθηκε τηλεγράφημα στη Βουλή. Με αφορμή τα γεγονότα και το τηλεγράφημα ο Καραϊσκάκης, ανέφερε, ότι θεωρεί σκόπιμο να επιστήσι την ιδιαίτερη μέριμνα της κυβερνήσεως επί των διαφόρων ζητημάτων για τη βελτίωση της καταστάσεως των εκεί γεωργικών πληθυσμών και τους κατηγορεί για τη μέχρι εκείνη τη στιγμή αδιαφορία τους. Καί άλλοτε, αναφέρει, «συνεστήθη επιτροπή που μελέτησε τα θέματα αυτά δυστυχώς όμως δεν λήφθηκαν υπόψιν οι συστάσεις αυτές από τους αρμόδιους». Εκφράζει την ευχή, η κυβέρνηση να υποβάλει τα αρμόζοντα νομοθετικά μέτρα για να ανακουφιστούν οι πάσχοντες γεωργικοί πληθυσμοί.¹⁷ Επί λέξει ανέφερε: «Το Θεσσαλικόν ζήτημα το αφορών εις την αποκατάστασιν, ως πολιτών και ανθρώπων, των πενεστών της Θεσσαλίας, είναι ζήτημα κατ'εξοχήν κοινωνιστικών και ανθρωπιστικών και η Κυβέρνησις, εάν επιληφθή της επιλύσεως αυτού, θα τιμήση εαυτήν, τοιαύτη δε μέριμνα αυτής θα αποτελέση σταθμόν εν τη πολιτική ιστορία της. Προτείνω τον σχηματισμό μεγάλης ειδικής Επιτροπής δια το Θεσσαλικόν ζήτημα, ήτις να μελετήσιν πάντα τα κατ'αυτό και να υποβάλλει ταχέως το πόρισμα των μελετών της ίνα ορμηθή εξ αυτού η Κυβέρνησις εις λήψιν μέτρων δια την Θεσσαλίαν, την χώραν και τους κατοίκους αυτής».¹⁸ Η τοποθέτησή του αυτή, αναδεικνύει την οπτική του, που είναι όχι μόνο ανθρωπιστική αλλά και θεσμική, εφόσον η κατάσταση των κολίγων τους μετατρέπει σε εκλογικά υποχείρια, αλλά και αναπτυξιακή, αφού το τσιφλίκι υπήρξε εμπόδιο στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.

Όταν το Φεβρουάριο του 1910 κατά την φάση όξυνσης του ζητήματος, η Πανθεσσαλική επιτροπή αγροτών μετέβη στην Αθήνα και συνάντησε τον πρωθυπουργό και τους Θεσσαλούς βουλευτές, ο Γ. Καραϊσκάκης ζήτησε την άμεση ψήφιση νόμου για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Σε σύσκεψη με την Πανθεσσαλική επιτροπή τέθηκε με σφοδρότητα, η απαίτηση να παραιτηθούν οι Θεσσαλοί βουλευτές, αν δεν ψηφιστεί το νομοσχέδιο για την απαλλοτρίωση. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ήταν ο μόνος βουλευτής, που το δέχτηκε και είπε ότι «θα εξαντλήσουμε όλα τα μέσα και εν ανάγκη θα παραιτηθούμε», αν δεν ψηφιστεί το νομοσχέδιο. Στην αγόρευσή του στην Βουλή, στήριξε την απαλλοτρίωση ως έργο «φρονήσεως», αναφερόμενος προφανώς στην οξύτητα της κατάστασης στην Θεσσαλία και προκάλεσε την αντίδραση του πρωθυπουργού Στέφανου Δραγούμη.¹⁹ Στη συζήτηση στη Βουλή, που ακολούθησε, ο Καραϊσκάκης πίεσε τον πρωθυπουργό Στ. Δραγούμη να δεχθεί και να προωθήσει άμεσα την απαλλοτρίωση και αναφέρθηκε απαξιωτικά σε αυτούς που απευθύνονται σε ξένες δυνάμεις με την φράση «αν είμεθα Έλληνες οφείλουμε να προσφεύγουμε εις ημάς αυτούς». Είναι γνωστό, ότι αρκετοί τσιφλικάδες, εκμεταλευόμενοι τις διασυνδέσεις τους και την οθωμανική τους υπηκοότητα, επικαλούνταν την ελληνοτουρκική συνθήκη με την οποία επιτράπη η ένωση της Θεσσαλίας με την Ελλάδα και συχνά ζητούσαν την παρέμβαση της Τουρκίας προς το ελληνικό κράτος, για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τον Μάρτιο του 1910 μετά τους φόνους των αγροτών η τουρκική κυβέρνηση, ευχαρίστησε την ελληνική, για τα μέτρα που έλαβε κατά των χωρικών.

Δυναμική υπήρξε η συμμετοχή του Γ. Καραϊσκάκη στις αγροτικές κινητοποιήσεις του 1910. Αρχικά στις 9 Φεβρουαρίου 1910, παρεμβαίνει μαζί με άλλους Θεσσαλούς βουλευτές και σε μακρά ομιλία του, αναφέρει ότι ποτέ δεν λήφθηκε μέριμνα υπέρ του Θεσσαλικού λαού και δίνονται κενές υποσχέσεις.²⁰ Στις 13 Φεβρουαρίου 1910, σε ερώτηση κοινοβουλευτικού ελέγχου, ζητά να ενημερωθεί αν είναι αληθές, ότι καταρτίζεται νομοσχέδιο περί των καλλιεργητών και ιδιοκτητών Θεσσαλίας και αν θα καταρτισθεί επιτροπή βουλευτών, η οποία θα συνεργαστεί με την επιτροπή που ανέλαβε να μελετήσει το ζήτημα. Ρωτά επίσης, αν η κυβέρνηση προτίθεται να επαναφέρει τον «νόμο περί αροτριώντων κτηνών» και δηλώνει ότι αν φέρει αυτό τον νόμο η κυβέρνηση δεν έχει ενδιαφέρον για τον Θεσσαλικό λαό. Ζητά ταχύτατες ενέργειες σε ότι, σκέπτεται να κάνει η κυβέρνηση, για να επιτευχθεί να ψηφισθούν, μέτρα σωστικά για τον θεσσαλικό λαό.

Ο πρωθυπουργός του απαντά λέγοντας ότι κατατέθηκαν ήδη νομοσχέδια, «περί αναστολής του νόμου περί καταργήσεως του φόρου των αροτριώντων κτηνών» και ότι ειδική επιτροπή ασχολείται με την μελέτη του θεσσαλικού αγροτικού ζητήματος, στην οποία συμμετέχει και ο βουλευτής Γ. Ζωγράφος, μόλις δε περατώσει την εργασία της, θα την υποβάλλει στη Βουλή. Ο Γ. Καραϊσκάκης ανταπαντά ότι αντί ανακουφίσης, επιβαρύνεται ο θεσσαλικός λαός, λόγω δήθεν της οικονομικής καταστάσης του κράτους, κατηγορεί δε την κυβέρνηση ότι ακούει τις γνώμες των μεγάλων ιδιοκτητών. Καταγγέλει την παρελκυστική τακτική της επιτροπής, αφού το ένα μέλος της απουσιάζει στο εξωτερικό και προφανώς, εννοεί τον μεγαλοτσιφλικά Γεώργιο Ζωγράφο. Κατακρίνει την κυβέρνηση, ότι δε λαμβάνει μέτρα για την ανακούφιση του λαού. Στις 25 Φεβρουαρίου 1910 παρεμβαίνει πάλι για το αγροτικό ζήτημα και συνιστά στην κυβέρνηση «να σπεύσει και να λύσει το ώριμο αυτό ζήτημα».²¹

Στις 2 Μαρτίου, αφού συγκαλείται υπουργικό συμβούλιο, η κυβέρνηση ανακοινώνει ότι η άμεση λύση του αγροτικού είναι αδύνατη και ότι θα μεριμνήσει για τη βαθμιαία αποκατάσταση των γεωργών με την εκούσια απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.

Η ίδια η κυβέρνηση καλλιεργεί το φόβο των ταραχών. Την ίδια μέρα, ο υπουργός Εσωτερικών δηλώνει, ότι φοβάται πως η άφιξη στην Καρδίτσα του βουλευτή Γ. Καραϊσκάκη θα προξενήσει ταραχές. Λόγω φημών ότι θα γίνει ένοπλο συλλαλητήριο, η αστυνομία της Καρδίτσας ζητά ενίσχυση των δυνάμεών της. Στις 2 Μαρτίου, το απόγευμα, ο διευθυντής της αστυνομικής διεύθυνσης Τρικάλων, Οικονόμου, στέλνει στην Καρδίτσα δεκαπέντε χωροφύλακες από τα Τρίκαλα με εντολή να αναχωρήσουν με τα πόδια, αν δεν προλάβουν το τρένο. Η κυβέρνηση έστειλε τηλεγραφική διαταγή στην 1η Μεραρχία της Λάρισας να ενισχύσει με στρατιωτικά αποσπάσματα τις φρουρές της Καρδίτσας και των Τρικάλων. Ο μέραρχος, ζήτησε από το νομάρχη Πάγκαλο, πληροφορίες για το «τι μέτρα έπρεπε να λάβει», ενώ ο νομάρχης απάντησε ότι «δεν είναι απαραίτητα κάποια μέτρα, αφού δεν προγραμματίζεται κανένα συλλαλητήριο».

Στις 2 Μαρτίου, φτάνει στην Καρδίτσα από την Αθήνα ο βουλευτής, Γ. Καραϊσκάκης, και την επόμενη μέρα Τετάρτη 3 Μαρτίου 1910, ημέρα που η πόλη ήταν γεμάτη αγρότες λόγω της εβδομαδιαίας αγοράς, προκαλεί έκτακτο γεωργικό συλλαλητήριο.

Ο ντελάλης διαλαλεί το συλλαλητήριο, που προγραμματίζεται στην κεντρική πλατεία στις 12 η ώρα. Από τις 11.30, οι γεωργοί αρκετοί από τους οποίους αυτή την ώρα έχουν τελειώσει το μεγαλύτερο μέρος των συναλλαγών τους, έχουν «ξεπαζαριάσει» κατά την τοπική έκφραση, μαζεύονται και στις 12 η πλατεία είναι γεμάτη αγρότες. Ο Γ. Καραϊσκάκης από τον εξώστη του ξενοδοχείου «Ελευθερία» απευθύνει λόγο, με τον οποίο τονίζει στους φοβισμένους χωρικούς, ότι πρέπει να επιμείνουν στα αιτήματά τους και να μην τους φοβίζουν τα προβαλλόμενα προσκόμματα ούτε, όμως, να χρησιμοποιούν βία. Στην ομιλία του, όπως αποτυπώθηκε στον τύπο της εποχής, ανέφερε τα εξής:

Ἦλθον εἰς τὴν πόλιν σας, ἵνα καὶ ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀντιληφθῶ τὸν βαθμὸν τῆς ἐπιθυμίας, μεθ' ἧς ἐπιδιώκετε τὴν λύσιν τοῦ σποδαιοτάτου Γεωργικοῦ, ἀφ' οὗ ἐννοεῖται, ἐνήργησα ἐν Αθήναις περὶ τοῦ ζητήματός μας ὅσον ἡδυνάμην καὶ ἐξηρτάτο ἀπὸ ἐμέ. Ἡ αὐθόρμητος καὶ μεγάλη ταύτη συγκέντρωσις ἐνταύθα ὑμῶν ἀποδεικνύει ὅτι πράγματι ὁ πόθος καὶ ἡ ἐπιθυμία σας πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἐπὶ τάπητος ζητήματός μας εἶναι μέγιστα.

Βοηθούς ὡς πρὸς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος ἔχομεν πολλούς, διόθεν πρέπει νὰ σας ἀποθαρρύνωσιν τὰ προσβαλλόμενα προσκόμματα, ὥστε νὰ τὰ εγκαταλείψετε τὸ ζήτημα, οὐτε ὅμως νὰ ζητήσετε τὴν ἐπιτυχίαν διὰ τῆς βίας, ἀλλὰ διὰ τῆς ἡπιότητος ἐξαντλοῦντες πάντα τὰ νόμιμα μέσα, διότι οὕτω μόνον προσελκύετε τὴν εὐνοίαν τῶν ἀρμοδίων.

Μετά το τέλος της συγκέντρωσης στάλθηκε στον πρωθυπουργό το εξής ψήφισμα στο οποίο υπέγραψε πρώτος ο Γ. Καραϊσκάκης:

Πρόεδρον Κυβερνήσεως·

Κατάστασις εν υπαίθρῳ χώρα λίαν κρίσιμος. Σύσσωμος λαός Καρδίτσης ἐλπίζει εισέτι καθησυχαστικὴν ἀπάντησιν ὅσον ἀφορὰ ἐπίλυσιν γεωργικοῦ ζητήματος.

Ποιούμεθα ἐκκλησίαν πατριωτισμὸν υμῶν και Κυβερνήσεως ἵνα ἀναμετρούντες περιστάσεις ἐπιληφθῇτε ἀμέσως εὐνοικῆς λύσεως ζητήματος ἐγκυμονοῦντος τοσούτους κινδύνους.

Εὐελπιστοῦμεν ὅτι ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος θα ἔχομεν υμετέραν ἀπάντησιν

Εν ὀνόματι λαοῦ Καρδίτσης.

Ἡ ἐπιτροπὴ

Γ. Καραϊσκάκης, Κ. Σταμούλης, Μακκάς, Αθ. Αντωνόπουλος, Γιακοβάκης, Καλυβιώτης, Β. Φιλίππου, Β. Πάντας, Ε. Χαρίσης, Νοτόπουλος κλ.π.²²

Φήμες διαδίδονταν για διάφορες καταστροφές, που πραγματοποιούσαν εξεγερμένοι αγρότες. Μεταξύ των άλλων, διαδόθηκε ότι οι κάτοικοι του χωριού Φανάρ-Μαγούλα της Καρδίτσας είχαν συγκεντρωθεί και σκόπευαν να παρεμποδίσουν το μεσημεριανό τρένο, που θα κατευθύνονταν στο Βόλο καθώς και η είδηση, ότι οι κάτοικοι του ίδιου χωριού, είχαν κόψει την γραμμή του τηλεφώνου μεταξύ Φανάρ-Μαγούλας και Καλυβίων.

Για να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις, στο τρένο ανέβηκε ο νομάρχης Τρικάλων, Πάγκαλος, και δύναμη χωροφυλακής. Τη νύχτα της 4ης Μαρτίου, φθάνουν στην Καρδίτσα άντρες από τη φρουρά της Λαμίας, για την ενίσχυση των τοπικών αστυνομικών και στρατιωτικών μονάδων λόγω της πιθανότητας νέων επεισοδίων, με αφετηρία το αγροτικό ζήτημα. Η αστυνομία είναι ενισχυμένη με εξήντα περίπου επί πλέον άντρες που ήλθαν από Λαμία, Βόλο, Λάρισα και Τρίκαλα. Έχει δε ήδη αρχίσει η έκδοση και η εκτέλεση ενταλμάτων σύλληψης σε βάρος γεωργών.

Στις 5 Μαρτίου, οι αρχές της Θεσσαλίας τηλεγραφούν στο υπουργείο Εσωτερικών ότι η δύναμη που στάλθηκε είναι επαρκής. Η κυβέρνηση περιμένει ότι χάρη στις προετοιμασίες καταστολής και τρομοκρατίας τα συλλαλητήρια εν τέλει δεν θα πραγματοποιηθούν.²³ Το κείμενο του ψηφίσματος το οποίο ο πρωθυπουργός έλαβε αργά το βράδυ της ίδιας μέρας παρουσιάζει το κρίσιμο της καταστάσεως και πιέζει για την επίλυση του αγροτικού προβλήματος.²⁴ Ο Γ. Καραϊσκάκης δήλωσε ότι δεν θα μεταβεί στην Αθήνα, προ της λύσεως του αγροτικού ζητήματος.²⁵ Στις 4 Μαρτίου, ο πρωθυπουργός απάντησε χωρίς να δεσμευτεί για την ικανοποίηση κανενός αιτήματος, εξέφρασε δε και απειλές για όσους δεν υπακούουν στους νόμους.²⁶

Μετά τα επεισόδια στο συλλαλητήριο της 27ης Φεβρουαρίου και το φόνο του πρώτου εξεγερμένου αγρότη, κλίμα τρομοκρατίας επικρατούσε στα χωριά. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης μέσα στο κλίμα τρομοκρατίας είναι ο μόνος βουλευτής, που προκάλεσε συλλαλητήριο, «υπέρ των δικαιωμάτων των κολίγων» και τηλεγράφησε υπογράφοντας μαζί με τους εκπροσώπους των αγροτών απαιτώντας την δικαίωσή τους. Γι'αυτό τον λόγο ο βουλευτής Αττικής και πρώην πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης ζήτησε στη Βουλή να έλθει ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, η παρουσία του οποίου στην εκλογική του περιφέρεια δημιουργούσε φόβους. Την ενάντια στα συμφέροντα των ακτημόνων παρέμβαση του Δημητρίου Ράλλη, συμπλήρωσε με δική του παρέμ-

βαση και ο τέως πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης. Δημοσιογράφοι προκειμένου να πιέσουν την κυβέρνηση να πάρει μέτρα, ρώτησαν τον πρωθυπουργό Στέφανο Δραγούμη, αν είναι αλήθεια ότι ο Καραϊσκάκης «βαδίζει επικεφαλής 80 ενόπλων και ότι κατέλαβε την μονή στην οποία γεννήθηκε ο παππούς του». Σε ερώτηση, «αν θα ζητηθεί άδεια από την βουλή για την καταδίωξη του Καραϊσκάκη», ο πρωθυπουργός απάντησε ότι «Δεν υπάρχει ανάγκη αδείας προκειμένου περί επ'αυτοφόρω εγκλήματος».²⁷

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, επανεξελέγη και στις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910. Η περιοχή της Καρδίτσας την περίοδο αυτή, ήταν πλέον ενιαία διοικητική και εκλογική περιφέρεια με την περιοχή των Τρικάλων. Ο διευρυμένος αυτός νομός Τρικάλων, εξέλεγε 24 βουλευτές. Συμμετείχε στις εκλογές αυτές, ως αγροτικός υποψήφιος, αλλά εκτός του αγροτικού συνδυασμού του οποίου η επιρροή αυτή την περίοδο ήταν τεράστια. Από τους 24 βουλευτές, που εξελέγησαν οι 22 ανήκαν στον αγροτικό συνδυασμό και εξελέγησαν ο Γ. Καραϊσκάκης και Απ. Αλεξανδρής ως «αγροτικοί», αλλά εκτός του επίσημου αγροτικού συνδυασμού.²⁸

Στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910, «ο Γεωργικός Συνδυασμός», δε στήριξε την υποψηφιότητα Καραϊσκάκη. Η «Αναγέννησις των Τρικάλων», τον αποκάλεσε μάλιστα «ορφανό». Κατηγορήθηκε ο μέχρι τότε πρόεδρος του «Γεωργικού Συνδέσμου», Δημήτριος Μπούσδρας, γιατί επέβαλε ως υποψήφιους στο αγροτικό ψηφοδέλτιο τέσσερις ανθρώπους του μεγαλοκτηματία Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου. Το γεγονός της μεταπήδησης υποψηφίων στον Γεωργικό Συνδυασμό στηλίτευσε και Γ. Καραϊσκάκης, σε προεκλογική του συγκέντρωση στην Καρδίτσα. Ως ανεξάρτητος, δε μπόρεσε αυτή την φορά να εκλεγεί. Αμέσως μετά τις εκλογές, δήλωσε ότι «εύχεται την λύση του αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας» και δήλωσε ότι «θα συνεχίσει να μάχεται για τα συμφέροντα της “φίλτατης” ιδιαιτέρας του πατρίδας και για τα γενικότερα συμφέροντα της χώρας».²⁹ Το 1915, επανεκλέχτηκε και συνέχισε να μάχεται υπέρ της λύσης του αγροτικού ζητήματος. Συγκεκριμένα στην συνεδρίαση της 22ας Αυγούστου 1915 συζητείται νομοσχέδιο για την ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των ιδιοκτητών των τσιφλικιών και των επίμορτων καλλιεργητών μέχρι της 31ης Αυγούστου 1916. Ο Γ. Καραϊσκάκης επενέβη και υπέβαλε τροπολογία την οποία υποστήριξε με μακρά αγόρευση. Ανέφερε ότι το νομοσχέδιο δεν προστατεύει επαρκώς τους αγρότες όπως θέλει να φαίνεται η κυβέρνηση και εκφράζει την ευχή να λυθεί γρήγορα το Θεσσαλικό ζήτημα. Τις αντιρρήσεις του για την απαλλοτρίωση, διατυπώνει ο τότε πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος και ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Α. Μιχαλακόπουλος λόγω έλλειψης χρημάτων.³⁰ Τον Μάιο του 1917, η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης με διάταγμα, προχώρησε στην αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους ο Ελ. Βενιζέλος, κατά την επικύρωση του διατάγματος από τη Βουλή ζήτησε να απαλλοτριωθούν τα δύο τρίτα του κάθε τσιφλικιού. Οι βουλευτές της εκλογικής περιφέρειας Τρικάλων, αντέδρασαν και απαίτησαν πλήρη απαλλοτρίωση γιατί στην εκλογική τους περιφέρεια υπήρχε έλλειψη γης. Συστήθηκε επιτροπή για να μελετήσει και λύσει το ζήτημα. Παρά την εισήγηση της επιτροπής, ότι πράγματι υπάρχει έλλειψη γης, η Βουλή ανέτρεψε το νόμο και επέβαλε τη μερική απαλλοτρίωση και στο διευρυμένο νομό Τρικάλων. Τότε οι βουλευτές του νομού Τρικάλων, ενώπιον πολυάριθμης επιτροπής κολίγων συνυπέγραψαν «πρωτόκολλο τιμής», όπου συνέδεαν

την στάση τους απέναντι στην κυβέρνηση με τη στάση της κυβέρνησης στο αγροτικό ζήτημα. Παρ'όλα αυτά, όπως καταγγέλει ο Δημήτρης Μπούσδρας, μόνο ο ίδιος και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης τήρησαν το «πρωτόκολλο τιμής» με αποτέλεσμα η κοινοβουλευτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων, να επεκτείνει τη μερική απαλλοτρίωση και στο νομό Τρικάλων.³¹ Η κοινοβουλευτική διαδικασία εξελίχθηκε ως εξής: Στην συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1918, ο Γ. Καραϊσκάκης επανέρχεται στο ζήτημα που παραμένει άλυτο για τον νομό Τρικάλων, αφού δεν λύθηκε ακόμη το θέμα της ολικής ή της κατά τα δύο τρίτα απαλλοτρίωσης. Ακολουθούν στην συνεδρίαση της 13ης Δεκεμβρίου 1918 οι Κ. Σταμούλης, Α. Θανόπουλος και Θ. Φίλιος. Στις 14 Δεκεμβρίου 1918, συζητήθηκε στη Βουλή η τροποποίηση που δεν εξαιρούσε πλέον το νομό Τρικάλων από την κατά δύο τρίτα απαλλοτρίωση. Από τη διαδικασία αυτή, φαίνεται η τεράστια πολιτική ισχύς των τσιφλικάδων. Μάλιστα δυναμικός υπερασπιστής του νομοσχεδίου ήταν ο Κερκυραίος βουλευτής των Φιλελευθέρων και αργότερα υπουργός αλλά και ιδιοκτήτης τσιφλικιού κοντά στα Τρίκαλα ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, ο οποίος βέβαια, αντιτάχθηκε με πάθος στην ολική απαλλοτρίωση.³²

Η δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη ως πρωταγωνιστή του κινήματος στο Γουδή

Τον Αύγουστο του 1909, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης έφερε το βαθμό του υπολοχαγού. Οι υπαξιωματικοί, υπήρξαν το πιο ενθουσιώδες τμήμα των πρωταγωνιστών του κινήματος. Μελετούσαν τέτοιο κίνημα, προ δύο ήδη ετών. Οι αξιωματικοί, ήρθαν σε συνεννόηση μαζί τους και στη συνέχεια υπηρξε συνεργασία. Σε κάθε σώμα, επελέγη ένας υπαξιωματικός που επικοινωνούσε με τους αξιωματικούς. Οι εκλεγέντες αποφάσισαν να εκλεγεί ένας υπαξιωματικός, ο οποίος να τους εκπροσωπεί και να συνεννοείται με τον αρχηγό του κινήματος Ν. Ζορμπά και κατέληξαν, ότι αυτός θα έπρεπε να είναι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης.³³ Εκτός από πρωταγωνιστής του κινήματος στο Γουδή ο Γ. Καραϊσκάκης υπήρξε και το περισσότερο πεπειραμένο πολιτικά μέλος του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Στα γεγονότα της 15ης Αυγούστου, πρωταγωνίστησε τόσο κατά το ξέσπασμα του κινήματος, όσο και στις πολιτικές διεργασίες που επακολούθησαν.

Κατάλαβε την έλλειψη πολιτικής εκπροσώπησης των απόψεων των στρατιωτικών που συμμετείχαν στο κίνημα στο Γουδή και στις 22 Αυγούστου πραγματοποίησε συγκέντρωση στο σπίτι του και προχώρησε στην ίδρυση Πολιτικού Συνδέσμου του οποίου ανέλαβε πρόεδρος αλλά και τη σύσταση Πολιτικού Κέντρου. Ο σύνδεσμος αυτός είχε σαν στόχο τη στήριξη από τον λαό του έργου της «ανορθώσεως» και, γενικότερα, την πολιτική εκπροσώπηση του κινήματος της 15ης Αυγούστου³⁴. Η ιδρυτική διακήρυξη του συνδέσμου ανέφερε τα εξής:

Πολίται:

Αναμφίβολον είνε ότι το εγερτήριον σάλπισμα του Γένους ήχητε κατά την ιρωικήν ημέραν της 15ης Αυγούστου σωτηρίου έτους 1909.

Είναι κατάδηλον ότι η νέα περίοδος του Εθνικού ημών βίου, η από τοσούτου χρό-

νου τόσοι εναγωνίως ανεμενομένη, ενεκαινιάσθη κατά την αλησμόνητον εκείνην πρωίαν της 15ης Αυγούστου ε.ε. - Αυγή νέα ανέτειλε δι' όλον τον Ελληνισμόν. Αυγήν προοιωνιζομένη αιθρίαν και ηλίουστον ημέραν, μέλλουσαν να φωτίση δι' εκθαμβωτικού φωτός άπασαν την κειμένην εισέτι εν τω αρεβει, και εν τη σκιά αποκρυπτομένην Μεγάλην Ελλάδα.

Το μέγα έργον, το οποίον ανέλαβεν, αίρων πάντα δισταγμόν, ο στρατός της χώρας ευθύς το ησπάσθη και το ενεκολπώθη όλον το Ελληνικόν, άνευ εξαίρέσεως. Υφ' ολοκλήρου του Ελληνικού λαού εναγωνίως ανεμένετο η μεγάλη αυτή στιγμή. Επιστάτης ήδη μοιραίως της περιποθήτου αυτής στιγμής, ο Ελληνικός λαός διακαώς αισθάνεται τον πόθον όπως εκπράκτως εκδηλώση παν ό,τι μετά δυσκολίας από πολλού συνείχεν εν τη ψυχή αυτού. Ηδελφωμένος μετά του στρατού της πατρίδος του, ο λαός είνε έτοιμος όπως εκδηλώση ελευθέρως τα εαυτού φρονήματα, και όπως παράσχη εις το μέγα εθνικόν έργον το υπό του στρατού ήδη αρξάμενον το αναμφισβήτητον κύρος ου τοιαύτα έργα απαραιτήτως δέονται.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Περίοδος νέων ιδεών, νέων πολιτικών αρχών αναμφιβόλως: ήρξατο. Περίοδος αναγεννήσεως, περίοδος νέου εθνικού βίου ενεκαινιάσθη ήδη από της 15ης Αυγούστου. Περίοδος ριζικής μεταβολής καταρρέοντος πολιτειακού καθεστώτος ως και περίοδος δημιουργίας νέου Κράτους, με νέας αρχάς, με νέα πρόσωπα αντιπροσωπεύοντα ιδέας, με νέους αναβαπτισθέντας πολίτας, και με ικανούς, εντίμους και αληθώς φιλοπάτριδας άρχοντας.

Το δοξάμενον έργον πρέπει να ενισχυθή. Ο Ελληνικός λαός δέον να μη εξακολουθήση διατελών αμέτοχος του τελουμένου έργου. Ύψιστον είνε το καθήκον το οποίον καλείται να επιτελέση νυν ο Ελληνικός λαός, και ιερά είσι τα δικαιώματα, τα οποία καλείται να ενασκήση τώρα ο Έλλην πολίτης.

Σπανίως δίδονται εις τους λαούς τοιαύται ευκαιρίαι όπως επιδείξωσι τας αρετάς αυτών, ως επίσης σπανίως περιβάλλονται οι λαοί διά τοσούτων ιερών υποχρεώσεων. Είνε μέγα το έργον το οποίον πρόκειται ήδη να επιτελέση ο Ελληνικός λαός ως επίσης βαρείαι οι ευθύναι, ας αναλαμβάνει ούκος απέναντι της Ιστορίας. Επέστη η μοιρά στοιγμή καθ' ην ετέθη το δίλημμα της ζωής ή του θανάτου διά τον Ελληνισμόν.

ΕΘΕΛΟΘΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ

Ήλθεν η στιγμή καθ' ην τίθεται το ερώτημα εις τον Ελληνικόν λαόν, εάν ούτος είνε αντάξιος του μεγάλου παρελθόντος του και των ιστορικών του παραδόσεων.

Ερωτάται νυν ο Ελληνικός λαός μέχρι τίνος σημείου δύναται εξιχθή η εθελοθυσία και ο πατριωτισμός αυτού; Και τί δύναται να συνεισφέρει εις τον Ιερόν βωμόν του Μεγαλείου της Πατρίδος;

Και πως δύναται να συντελέση εις την πρόοδον της ανθρωπότητος της οποίας εν των φωτεινοτέρων σημείων είνε η επικράτησις της Ελληνικής φυλής οδηγουμένης όχι υπό μεσαιωνικών φαντασιοπληξιών, αλλ' υπό της αληθούς σοφίας την οποίαν υπομιμνήσκουν εις τους νεωτέρους Έλληνας τα επί του ιερού και τιμίου εδάφους της περιλημένης πατρίδος υπάρχοντα μνημεία του αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού;

ΤΟ ΛΑΪΚΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Είναι βέβαιον ότι ο Ελληνικός Λαός δεόντως θα απαντήσει εις τα ανωτέρω ερωτήματα.

Και επίσης βέβαιον είνε ότι ο Ελληνικός λαός δεν θα φανή κατώτερος των περιστάσεων, αλλ' ότι τουναντίον κατά τας σημερινάς κρίσιμους περιστάσεις, ας διατρέχει η Πατρίς ημών, θα φανή αντάξιος της μεγάλης κληρονομίας του, και των βαρυτάτων υποχρεώσεων του απέναντι της Ιστορίας.

Ανάγκη άμεσος περισυλλογής και οργανώσεως. - Ανάγκη συμπληρώσεως του μεγάλου έργου, το οποίον ανέλαβε μετά θαυμαστής εθελουσίας και αυταπαρνήσεως ο στρατός ημών. - Επιβάλλεται όπως μη υπολειφθή εις το μέγα τούτο έργον ο λαός. - Επιβάλλεται αυτώ όπως συνεστών σύνδεσμον πολιτικών, ιερών και αδιάσπαστον ενεργήση παραλλήλως προς επιτέλεσιν του έργου, καταπνίγων ούτω διά του όγκου του και του αναμφισβητήτου κύρους, ο μόνον αυτός κέκτηται, πάσαν τυχόν αντίδρασιν, πάσαν απόπειραν κατά του αρξαμένου ήδη ιερού αγώνος της σωτηρίας της Πατρίδος. - Διά του λαού θα επικρατήσωσιν αι νέαι ιδέαι, αθεχναί πολιτικάί αρχαί.

Διά του λαού και μόνου, ως εμπρέπει εις λαόν πάντα βαθείαν την συναίσθησιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτου, θα επιτευχθή τελείως το έργον της ανορθώσεως το οποίον δεν είνε μονομερώς, διότι η ταχείο ανόρθωσις της πατρίδος ημών δεν επιτυγχάνεται διά μόνης της βελτιώσεως του στρατού και του στόλου ημών.

ΑΝΟΡΘΩΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ

Διά της λέξεως ανόρθωσις, εννοούμεν ανόρθωσιν των πάντων. Δηλαδή ανόρθωσιν της Δικαιοσύνης, ανόρθωσιν των Οικονομικών, της Παιδείας, του Κλήρου, της Διοικήσεως και όλων των συναφών, διά βελτιώσεως και αποκαθάρσεως τον οποίων θα επέλθη αληθής σωτηρίαν της Πατρίδας. Το έργον είνε τοσούτον μέγα και τοσαύτης ευρύτητος ενεργείας, ώστε δύσκολον αποβαίνει να κατανοηθή πως θα επιτευχθή τούτο διά της εξεγέρσεως και των ενεργειών ενός μόνου κλάδου της όλης διοικήσεως. - Το αρξάμενον έργον δεν προσέλαβεν εισέτι την ευρύτητα εκείνην, ην δέον να προσλάβη. Ενδεχόμενον και προσκόμματα πολλά να παρεμβληθώσιν εν τω μέλλοντι και δη προσκόμματα τα οποία δεν θα εποβή εύκολον να παρακαμφθώσιν άνευ σοβαρών δυσχερειών.

Εκ των ανωτέρω σκέψεων ελαυνόμενοι και την τελείαν ανόρθωσιν των της πατρίδος ημών πραγμάτων διακαώς ποθούντες, απεφασίσαμεν την συγκρότησιν «Πολιτικού Συνδέσμου», και προέβημεν εις την σύστασιν αυτού αναθέντες την προεδρείαν αυτού, κοινή αποφάσει, εις τον φιλοπάτριδα και ανεξαρτήτων πολιτικών αρχών βουλευτήν Καρδίτσης κ. Γεώργιον Καραϊσκάκην.

Γενομένης αποδεκτής υπό του κ. Καραϊσκάκη της εκλογής του ως προέδρου του «Πολιτικού Συνδέσμου» ημών, προέβημεν εις την δημοσίευσιν της ανωτέρω προς τον Ελληνικόν λαόν εκκλήσεως, επιδιώξαντες όπως όσον ένεστι πιστότερον διρμηνευθώσι προς τον λαόν αι σκέψεις, αι οποία ήγαγον ημάς εις την ίδρυσιν του «Πολιτικού Συνδέσμου».

Πειπιθότες επί τα ευγενή και πατριωτικά αισθήματα του Ελληνικού λαού, μετά θάρρους ατενίζομεν προς τον μέγαν αγώνα εις ον η αγάπη προς την πατρίδα και η φωνή της συνειδήσεως έπεισαν ημάς όπως αποδυθώμεν.

Αθήνησι 22 Αυγούστου 1909

Ο Πολιτικός Σύνδεσμος

Βασικό αίτημα των αξιωματικών, που συμμετείχαν στο Κίνημα, ήταν η απομάκρυνση του διαδόχου Κωνσταντίνου και των πριγκίπων από τις επιτελικές θέσεις που κατείχαν στο στράτευμα. Μάλιστα, ενώ οι άλλοι πρίγκιπες τέθηκαν άμεσα σε διαθεσιμότητα, ο διάδοχος φαίνεται να αντέδρασε, με την αιτιολογία, ότι είναι ο μόνος αντιστράτηγος και η Γενική Διοίκηση του Στρατού της οποίας ήταν υπεύθυνος, μπορούσε σύμφωνα με τον νόμο να διοικηθεί μόνο από αντιστράτηγο.³⁵ Εν τέλει, απομακρύνθηκε και αυτός από το στράτευμα και ταξίδεψε στην Γερμανία διαμέσου Πάτρας και Κέρκυρας. Στη διαδρομή του αυτή, επεζήτησε και πραγματοποιήθηκαν εκδηλώσεις λαϊκής στήριξης προς το πρόσωπό του. Ο Κερκυραίος πολιτικός Γ. Θεοτόκης, κατηγορήθηκε για χρησιμοποίηση του διαδόχου για τους προσωπικούς πολιτικούς του στόχους.³⁶ Ο Γ. Καραϊσκάκης ως πρόεδρος του Πολιτικού Συνδέσμου, μετά την απομάκρυνση του τότε διαδόχου Κωνσταντίνου από το στράτευμα, είναι ο μόνος που ταξίδεψε στην επαρχία και απευθύνθηκε στο λαό, σε αντίδραση των αναλόγων ενεργειών του Κωνσταντίνου. Εκείνη την περίοδο, αναδεικνύεται άτυπος πολιτικός εκπρόσωπος των απόψεων των αξιωματικών.

Το στρατιωτικό κίνημα έπρεπε να «νομιμοποιηθεί» με την εκδήλωση της λαϊκής αποδοχής. Αυτή η ανάγκη έγινε ακόμη πιο έντονη, όταν οι Γούναρης και Θεοτόκης στήριξαν την αντίδραση του διαδόχου κατά των μεταρρυθμίσεων στο στρατό, και με τη συμπαράσταση των κομματάρχων της εποχής προκαλούνται φιλοβασιλικές εκδηλώσεις τόσο στην Πάτρα στις 25 Αυγούστου με πρωτοβουλία του Γούναρη, όσο και στην Κέρκυρα στις 26 Αυγούστου, με πρωτοβουλία του Θεοτόκη.³⁷ Μάλιστα στην Πάτρα, ο διάδοχος ξέσπασε σε λυγμούς.³⁸ Όταν ο Κωνσταντίνος έφτασε στη Γερμανία, φήμες διασπείρονται στις γερμανικές εφημερίδες και από εκεί αναδημοσιεύονται στον ελληνικό τύπο, ότι θα παραιτηθεί των δικαιωμάτων της διαδοχής.

Η στάση αυτή του διαδόχου και, κυρίως, η διεκδίκηση από μέρους του της λαϊκής στήριξης οδήγησε τον Πολιτικό Σύνδεσμο στην έκδοση μιας προκήρυξης με σαφή αντιμοναρχικό χαρακτήρα και στην απόφαση αποστολής εκπροσώπων στην επαρχία για διαφωτιστικές διαλέξεις³⁹ και στη διανομή προκήρυξης με σαφές και μαχητικό αντιμοναρχικό περιεχόμενο πράγμα ιδιαίτερα σπάνιο για την εποχή, αφού οι αντιμοναρχικές νύξεις ήταν περισσότερο συνηθισμένο να είναι έμμεσες. Οι ενέργειες του διαδόχου καταγγέλλονται ως υποκινούμενες από τα κόμματα της φαυλοκρατίας, υπάρχουν δε σαφείς απειλές για τους «προδότες», που υποκινούν τους ξένους κατά της Ελλάδας.⁴⁰ Το κείμενο της προκήρυξης του Πολιτικού Συνδέσμου της 27ης Αυγούστου 1909 έχει ως εξής:

Πολίται!

Τα προσωπικά Κόμματα διά των υποδοχών τας οποίας προπαρεσκεύασαν δια τοσούτον τεχνικών μέσων προς τον αναχωρούντα Διάδοχον απέδειξαν ότι ηνώθησαν όπως αντιδράσωσιν εναντίον της εγκαινιασθείσης από της 15ης Αυγούστου ε. ε. νέας περιόδου Εθνικής Ανορθώσεως. Οχυρούμενα όπισθεν της Δυναστείας, την οποίαν εννοούν, να συμπαρασύρουν δειλώς και ανάνδρως εις την πτώσιν των.

Τα προσωπικά κόμματα τα οποία μετέβαλλον την χώραν μας εις τσιφλίκια, και οι ανά τας επαρχίας δουλοπάροικοί των εξεγείρονται εναντίον της εκπεφρασμένης θελήσεως του Έθνους και του Στρατού διασύροντα το ολίγον εναπομείναν γόητρον

της δυναστείας ανά τας αγιιάς και και τον ιερών Ναόν του Κυρίου μεταβάλλοντες εις εμπόριον, διότι ετόλμησαν και αυτήν την λάρνακα του Αγίου Σπυρίδωνος να ανοίξωσιν εις την Κέρκυραν, ίνα την εκμεταλευθώσι προς εξαπάτησιν του ευγενεστάτου Λαού της Κερκύρας.

Η Δυναστεία έδωκε πλέον χείρα εις την φαυλοκρατίαν διότι τα σπουδαιότερα αυλικά πρόσωπα μετά των γνωστών κομματαρχών των Πατρών και της Κερκύρας των πλουτισάντων εκ των ρουσφετίων, ενήργησαν δια τας ήδη γνωστάς εκ των περιγραφών των εφημερίδων φρενιτιώδεις υποδοχάς όχι δια του λαού, αλλά δια των προσώπων τα οποία αποτελούσι τας γνωστάς κλίκας, αίτινες απομυζώσι δια των γνωστοτέρων ακόμη μεθόδων τον ιδρώτα του Ελληνικού λαού.

Η αντίδρασις και ο πόλεμος εναντίον του Έθνους και του Στρατού του εκηρύχθη ήδη επισήμως δια των πράξεων αυτών και δια των λόγων του Διαδόχου.

Φενάκη λοιπόν η συνθηκολογία την οποίαν συνήψεν η Κυβέρνησις Μαυρομιχάλη και δι' αυτής ο Βασιλεύς μετά του εις Γουδίον στρατοπεδεύσαντος Στρατού μας. Φενάκη φαίνεται η δήθεν σύγκλησις Βουλής προς λήψιν των ανορθωτικών μέτρων τα οποία επιμόνως απαιτεί ο Ελληνικός λαός και ο εκ των σπλάχνων του προερχόμενος πράγματι Εθνικός Στρατός, ως φενάκη φαίνονται πάσαι αι υποσχέσεις, διότι ως αποδεικνύεται οι εχθροί του Λαού και του Στρατού μόνον καιρόν εξήτησαν ίνα παρασκευάσουν την αντίδρασιν και ανεγείρουν ύστερον την κεφαλήν θέτοντες πάλιν το Έθνος υπό τον αχρείον και κακοήθην ζυγόν των.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων δεν πρέπει να πλέον να παραμένομεν εις την ανακωχήν αφού αι εχθροπραξίαι ήρχισαν από μέρους των αντιπάλων μας εσωτερικών εχθρών της πατρίδος, οίτινες διαπράττοντες και το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας ψυθιρίζουσιν απειλούντες ξενικάς επεμβάσεις υπ'αυτών υποκινουμένας.

Πρέπει να γνωρίζουν όμως πάντες, ότι έκαστος λαός είναι κύριος να κανονίζει όπως βούλεται τα εσωτερικά του, εγγνώμενος δια τα εν τω εδάφει του συμφέροντα των ξένων υπηκόων, και ότι αν, όπερ απίστευτον, υπάρχουν ξένοι έτοιμοι, ως διαδίδεται, να επέμβουν υπέρ της αντιδράσεως, υπάρχουν επίσης και ευγενέστεροι ξένοι υπερέτοιμοι να σταματήσουν τους υπερζήλους, επιτρέποντες εις τον Ελληνικόν Λαόν να τιμωρήση δεόντως τους προδότας της πατρίδος του.

Ο «Πολιτικός Σύνδεσμος» διερμηνεύων το αληθές φρόνημα του Λαού επί του αρξαμένου ήδη έργου της Εθνικής αναγεννήσεως επικαλείται την αντίληψιν των πολιτών και των λαϊκών σωματείων επί των τεκταινομένων, και εξορκίζει πάντας, εν ονόματι της Πατρίδος όπως ώσιν έτοιμοι να αντιμετωπίζωσιν εκάστοτε θαρραλέως και αποφασιστικώς πάσαν αντίδρασιν προερχομένην εκ δολίας προαιρέσεως.

Κατ' απόφασιν του Πολιτικού Συνδέσμου

Αθήναι 27 Αυγούστου 1909

Ο Πρόεδρος αυτού

Γεώργιος Καραϊσκάκης.

Ως πρόεδρος του Πολιτικού Συλλόγου, ο Γ. Καραϊσκάκης μετέβη στην Πάτρα όπου διοργανώθηκε νέα συγκέντρωση, αυτή τη φορά με σαφή χαρακτήρα υπέρ του στρατιωτικού κινήματος. Τη συγκέντρωση στήριξε ο νεότευκτος «Πολιτικός Σύλλογος». Η αποχή των πολιτικών κομμάτων και των αξιωματικών δημιουργεί ερωτηματικά

γύρω από την επιτυχία της. Παρ'όλα αυτά, μεγάλο πλήθος υποδέχεται τον Καραϊσκάκη στο σιδηροδρομικό σταθμό με συνεχείς πυροβολισμούς και βαρελότα. Το παθιασμένο πλήθος σηκώνει τον Καραϊσκάκη στα χέρια και τον πηγαίνει στο ξενοδοχείο. Τον ομιλητή προσφωνεί ο κ. Γ. Παπαβραμόπουλος, ο οποίος μιλά για την επιχειρηθείσα από τους αντιδραστικούς πλαστογράφηση του φρονήματος του λαού της Πάτρας και με ψήφισμα ζητά την επιβεβαίωση της στήριξης του κινήματος των αξιωματικών. Το ψήφισμα γίνεται δεκτό με επευφημίες. Ο Γ. Καραϊσκάκης απηύθυνε λόγο με δυναμικό και πατριωτικό ύφος Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής ανέφερε τα εξής:

Λαέ των Πατρών,

Όντως σήμεραν διερμηνεύεις το αληθές φρόνημά σου. Όντως σήμεραν αναδεικνύεσαι ο αληθής ελληνικός λαός. Ουδείς ποτέ αμφέβαλλεν περί των πατριωτικών αισθημάτων σου. Πάντοτε επρωτοστάτησες εις τους υπέρ της ελευθερίας αγώνας. Πάντοτε εις τα εκάστοτε παρουσιαζόμενα εθνικά ζητήματα διερμήνευες το γνήσιον φρόνημα του Ελληνικού λαού. Είσαι άξιος συγχαρητηρίων πρωτοστατών ήδη εις τον μέγαν αγώνα όστις ήρξατο από της 15 Αυγούστου, τον αγώνα τούτον ασπάζεται ήδη άπαν το Ελληνικόν Έθνος και ενισχύει δια των διαδηλουμένων πάντοθεν αισθημάτων του. Ο Εθνικός ημών στρατός αναλαβών το μέγα έργον, επικαλείται την συνεργασίαν του λαού όπως το έργον προσλάβη το απαιτούμενον κύρος. Πιστεύω ότι διερμηνεύω το αληθές φρόνημα αναφωνών:

Ζήτω ο στρατός ημών. Διερμηνεύων την γνώμην του Πολιτικού συλλόγου ου έχω την τιμήν να προΐσταμαι τείνω προς υμάς χείρα συνεργασίας, πεποιθώς επί τα πατριωτικά υμών αισθήματα. Θα αγωνισθώμεν αποφασιστικώς προς εκτέλεσιν του έργου όπερ αναλάβομεν, έτοιμοι να φθάσωμεν εν ανάγκη μέχρις αυτοθυσίας. Η δεκάτη πέμπτη Αυγούστου υπήρξεν ημέρα της Εθνικής αναγεννήσεως ημών. Δύναται τις να παραβάλη την 25ην Μαρτίου 1821 καθ'ήν υψώθη η σημαία της ανεξαρτησίας του Γένους. Είθε ουδείς ποτέ να παρεμβάλλη προσκόμματα εις το έργον όπερ ησπάσθη ήδη σύμπας ο ελληνικός λαός.

Ελπίζω ότι ουδείς θα τολμήση να αντιδράση κατά του έργου ημών και βεβαίως δεν θα τολμήση διότι η ιδέα εξ ης ωρμώμεθα είναι μεγάλη και πατριωτική. Εκφράζω λαέ των Πατρών τας ευχαριστίας μου δια την υποδοχήν με την οποίαν με ετίμησες· προς τούτοις εκφράζω τον θαυμασμόν μου.⁴¹

Εκδηλώσεις τιμής και στήριξης πραγματοποιήθηκαν στο Ρίο, στην Ιτέα και στο Αίγιο.⁴² Στην Πάτρα, συναντούν τον Καραϊσκάκη ομάδα νέων από τη Ναύπακτο, όπου και τον καλούν. Η κατάσταση στη Ναύπακτο είναι ιδιαίτερα φορτισμένη. Πραγματοποιείται ένοπλο συλλαλητήριο με ομιλητή τον Γ. Καραϊσκάκη. Φτάνει σε ένα ηλεκτρισμένο κλίμα μέσα σε ένα ορυμαγδό κρότων και με ένα έξαλλο πλήθος σε μια παραλία στολισμένη με ελληνικές και κόκκινες σημαίες. Οι κάτοικοι μεταφέρουν τον ομιλητή στα χέρια και τα συνθήματα που κυριαρχούν είναι: «Έρχεται! Έρχεται!», «Ζήτω η Αναγέννησις», «Ζήτω η Πατρίς» και «Ζήτω ο Καραϊσκάκης». μοιράζονται

προκηρύξεις με τις οποίες δηλώνεται ότι, ο λαός «είνε έτοιμος με το όπλον ανά χείρας να πνίξη εις το αίμα των της πατρίδος τους υπονομευτάς και τους προδοτάς».⁴³

Παράλληλα, οι συντεχνίες που στηρίζουν το κίνημα οργανώνουν πανελλαδικά διαδηλώσεις συμπαράστασης στους στρατιωτικούς. Μετά την «επανάσταση» στο Γουδή, το Σεπτέμβριο του 1909, πραγματοποιήθηκαν ογκώδη συλλαλητήρια σε όλη τη Θεσσαλία για την στήριξη των στόχων του κινήματος. Οι πρώτες αυτές διαδηλώσεις συνδέονται στενά με το αγροτικό ζήτημα.

Στη λοιπή κοινοβουλευτική του δράση, ο βουλευτής φαίνεται να παρακολουθεί συστηματικά τα θέματα των ενόπλων δυνάμεων και ιδιαίτερα ζητήματα αξιοκρατίας,⁴⁴ θέματα παιδείας, τοπικά ζητήματα και ζητήματα με σαφή κοινωνικό χαρακτήρα.⁴⁵

Όπως φαίνεται από τα ανωτέρω εκτεθέντα αλλά και από τα κείμενα των λόγων του, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης υπήρξε ένας πολιτικός που εμπνεόταν από τον μεγαλοϊδεατισμό της εποχής αλλά και με σαφείς αντιμοναρχικές διαθέσεις. Φαίνεται να είναι δυναμικός υπερασπιστής μεταρρυθμιστικών ενεργειών, μεταξύ των οποίων και της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών. Οι ενέργειές του, όμως, όπως και των λοιπών μεταρρυθμιστών πολιτικών της εποχής προσέκρουαν, μεταξύ των άλλων και στην ανεπάρκεια πόρων, αφού στις οικονομίες των χωρών του δεύτερου κύματος βιομηχανικής ανάπτυξης που κυριαρχούσε ο γεωργικός τομέας, όπως η Ελλάδα, η αποταμίευση δεν ήταν αρκετή για να χρηματοδοτήσει τις εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις που είχε ανάγκη η χώρα και ο δανεισμός από το εξωτερικό υπό τους όρους, που είχε επιτευχθεί και αξιοποιηθεί την προηγούμενη περίοδο, δεν αποτελούσε πλέον διέξοδο.⁴⁶ Άλλοι παράγοντες, όπως το ισχυρό πλέγμα εξουσίας και συμφερόντων, που αναπτύχθηκε γύρω από τα ιδιωτικά και κρατικά τσιφλίκια και οι συνεχείς ανακινήσεις των εθνικών ζητημάτων, εμπόδιζαν και αυτοί την εξεύρεση λύσης. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός Στ. Δραγούμης κατά τις κινητοποιήσεις του 1910, υπήρξε παλαιότερα πρόεδρος της επιτροπής διαχείρισης των Ζαππείων κτημάτων.⁴⁷ Η διευρυνόμενη εξαθλίωση των χωρικών, που φαίνεται και από την εντεινόμενη στροφή τους προς τη μετανάστευση, υπήρξε παράγοντας όξυνσης των αντιθέσεων. Η οργάνωσή τους, σύμφυτη με τη στροφή τους προς ριζοσπαστικότερες λύσεις, δε στάθηκε δυνατόν να δώσει άμεσες λύσεις. Μέσα στο κλίμα τρομοκρατίας, η σύσταση του Καραϊσκάκη στους χωρικούς να επιμένουν στα αιτήματά τους, η πρόκληση συλλαλητηρίου, η υπογραφή του στο τηλεγράφημα μαζί με τους εκπροσώπους των αγροτών, η θέση του ότι δεν θα μεταβεί στην Αθήνα αν δεν λυθεί το αγροτικό ζήτημα, η υπογραφή και η τήρηση συμφώνου τιμής με τους αγρότες αποτελούν μαχητικές δηλώσεις στήριξης του αγροτικού αγώνα, που δεν βρίσκουμε σε άλλους βουλευτές της Θεσσαλίας την εν λόγω περίοδο. Ο Γ. Καραϊσκάκης με τις όποιες δυνάμεις του και το αυξημένο λόγω της καταγωγής του κύρος, στάθηκε στο πλάι των χειμαζομένων ψηφοφόρων του. Στήριξε με σταθερότητα και συνέπεια τα συμφέροντα των κολίγων τόσο κοινοβουλευτικά όσο και με εξωκοινοβουλευτικές ενέργειες. Αξιοσημείωτο είναι, ότι σε όλες τις προεκλογικές του μάχες παρά τους δεσμούς του με το αγροτικό κίνημα και τους διαύλους επικοινωνίας και κοινών ενεργειών με τους εκπροσώπους των αγροτών κινήθηκε ως ανεξάρτητος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 26ης Νοεμβρίου 1906.
2. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1907, 22.
3. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., 81.
4. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., 124, 165.
5. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 2ας Μαρτίου 1907.
6. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., 574.
7. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 10ης Ιανουαρίου 1907.
8. Εφημ. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ των Τρικάλων της 7ης Απριλίου 1907.
9. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 1ης Απριλίου 1907.
10. Εφημ. ΣΑΛΠΙΓΞ της Λάρισας της 1ης Απριλίου 1907.
11. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 20ής Μαΐου 1907.
12. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 25ης Ιουλίου 1907.
13. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., 601.
14. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., 790-791.
15. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1908, 493.
16. Εφημ. ΑΘΗΝΑΙ των Αθηνών της 12ης Μαρτίου 1909.
17. Εφημ. ΑΘΗΝΑΙ των Αθηνών της 13ης Μαρτίου 1909.
18. Εφημ. ΕΜΠΡΟΣ των Αθηνών της 14ης Μαρτίου 1909.
19. Μπούσδρας Δημ., Η απελευθέρωση των σκλάβων αγροτών, Εισαγωγή - επιμέλεια, Αντ. Αντωνίου, ΔΕΤΑΚ, Καρδίτσα 2002, 24-48.
20. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Εκτάκτης συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1910, 43.
21. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., 126, 341, 447.
22. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 4ης Μαρτίου 1910.
23. Ό.π..
24. Εφημ. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ Τρικάλων Αρ. Φ. 994 της 4ης Μαρτίου 1910· Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής ΙΗ' περιόδου, Β' έκτακτος σύνοδος 1-2-1910 ως 17-3-1910, Αθήνα 1914, 462.
25. Εφημ. ΜΙΚΡΑ της Λάρισας της 4ης Μαρτίου 1910.
26. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, Β' Έκτακτος Σύνοδος 1-2-1910 ως 17-3-1910, ό.π., 462.
27. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Εκτάκτης συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, ό.π., σ. 607-609· Εφημ. ΑΘΗΝΑΙ της 9 Μαρτίου 1910.
28. Μπούσδρας Δημ., ό.π., 70-71.
29. Εφημ. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ των Τρικάλων της 25ης Νοεμβρίου 1910 και της 1ης Δεκεμβρίου 1910.
30. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' βουλευτικής περιόδου (3 Αυγούστου 1915-21 Οκτωβρίου 1915), Εν Αθήναις Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1916, 33-34.
31. Μπούσδρας Δημ., ό.π., 272-273.
32. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Κ' βουλευτικής περιόδου, 1918-19, τ. 2. Εν Αθήναις Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1919, 18-21. Παχή Όλγα, Ο Κερκυραίος πολιτικός

Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος. Ένας προοδευτικός αγροτιστής ή ένας συντηρητικός μεγαλοκτηματίας;, Οσελότος, Αθήνα 2011, 12.

33. Εφημ. *ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ* των Αθηνών της 18 Αυγούστου 1909.
34. Εφημ. *ΣΚΡΙΠ* των Αθηνών της 23 Αυγούστου 1909.
35. Εφημ. *ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ* των Αθηνών της 18 Αυγούστου 1909.
36. Εφημ. *ΑΘΗΝΑΙ* των Αθηνών της 28 Αυγούστου 1909.
37. Εφημ. *ΕΜΠΡΟΣ* των Αθηνών της 28 Αυγούστου 1909.
38. Εφημ. *ΑΘΗΝΑΙ* των Αθηνών της 26 Αυγούστου 1909.
39. Εφημ. *ΕΜΠΡΟΣ* των Αθηνών της 27 Αυγούστου 1909.
40. Εφημ. *ΕΜΠΡΟΣ* των Αθηνών της 28 Αυγούστου 1909.
41. Εφημ. *ΕΜΠΡΟΣ* των Αθηνών της 31 Αυγούστου 1909.
42. Εφημ. *ΑΘΗΝΑΙ* των Αθηνών της 12 Σεπτεμβρίου 1909.
43. Εφημ. *ΣΚΡΙΠ* των Αθηνών της 12 Σεπτεμβρίου 1909.
44. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 468-469, 572, 712, 850. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 581.
45. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 425· *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 641· *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 858· *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 516· *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτης Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, ό.π., 556.
46. Gaillard J. M. – Rowley A., *Ιστορία της ευρωπαϊκής ηπείρου*, μτφρ. Α. & Π. Σαλίμπα, Αθήνα 2003, 156-157.
47. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής ΙΗ' περιόδου, προεδρία Ν. Τσαμαδού Β' Έκτακτος Σύνοδος (1 Φεβρουαρίου 1910 – 17 Μαρτίου 1910)*, ό.π., 482.

Περίληψη

Ο Γεώργιος Σπ. Καραϊσκάκης, βουλευτής και στρατιωτικός, υπήρξε εξέχον στέλεχος του Στρατιωτικού Συνδέσμου και από τα στελέχη του κινήματος στο Γουδή. Πολιτικά ήταν το πιο έμπειρο και δραστήριο μέλος του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Εκπροσώπησε το κίνημα σε συγκεντρώσεις που γίνονταν στις επαρχίες, για να το υποστηρίξουν. Με σταθερότητα και συνέπεια στήριξε τους αγρότες στον αγώνα τους να επιτύχουν την αναδιανομή των μεγάλων γαιοκτημάτων.

Η πρόσληψη της δράσης του Καραϊσκάκη στην εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά* (1824-1826)

Μαρίνα Μπάντιου*

Η μελέτη του Τύπου¹ της εποχής του Αγώνα του 1821 έχει απασχολήσει τη νεώτερη ιστορική έρευνα.² Σε αυτό το πλαίσιο το παρόν άρθρο εξετάζει την πρόσληψη της δράσης του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, η οποία συγκαταλέγεται στο αρχείο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Αρχικά απαραίτητο κρίνεται να παρουσιαστεί συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο της εφημερίδας. Με τόπο έκδοσης το Μεσολόγγι το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε την 1η Ιανουαρίου 1824 αποτελώντας ημιεπίσημο όργανο της Διοικήσεως Δυτικής Ελλάδας.³ Στο Μεσολόγγι είχε σταλεί το 1823 από την Φιλελληνική Επιτροπή του Λονδίνου ένα τυπογραφείο, το οποίο συνδέεται με την επιθυμία του Άγγλου συνταγματάρχη Λέστερ Στάνχοουπ (Leicester Stanhope) για την έκδοση εφημερίδας. Ωστόσο το πρώτο φύλλο των *Ελληνικών Χρονικών* εκδόθηκε από άλλο τυπογραφείο, το οποίο έφτασε τον Νοέμβριο του 1823 και έπειτα χρησιμοποιούνταν παράλληλα.⁴ Η εφημερίδα εκδιδόταν δισεβδομαδιαίως και η συνδρομή ανερχόταν σε έξι ισπανικά τάλιρα ανά τρίμηνο. Εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας *Ελληνικά Χρονικά* διέτελε ο Ελβετός φιλέλληνας Ιάκωβος Μάγερ (Jakob Meyer). Η έκδοσή της διακόπηκε στις 20 Φεβρουαρίου 1826, καθώς η πολιορκία του Μεσολογγίου δημιουργούσε δυσμενείς συνθήκες. Σύμφωνα με μία εκδοχή αποφασίστηκε προκειμένου να μην καταστραφεί το τυπογραφείο, να μεταφερθεί σε ασφαλή τοποθεσία και να διακοπεί η έκδοση των *Ελληνικών Χρονικών*. Κατά άλλη εκδοχή του Κ. Λεβίδη το τυπογραφείο και το πιεστήριο καταστράφηκαν από γαλλοαιγυπτιακές βόμβες.⁵ Στην εφημερίδα εμπλέκονταν επίσης οι τυπογράφοι Δημήτριος Μεσθενεύς και Παύλος Πατρίκιος και ο Αλ. Μαυροκορδάτος, με τον οποίον μάλιστα δημιουργήθηκαν αντιπαλότητες μεταξύ αυτού και του Μάγερ αναφορικά με την έκδοση της εφημερίδας. Συνολικά εκδόθηκαν 266 φύλλα.⁶ Επίκεντρο στη θεματολογία της ήταν οι πολεμικές εξελίξεις, οι πολεμικές προετοιμασίες και οι ενέργειες της διοίκησης.⁷

Τον Μάρτιο του 1824 οι σχέσεις του Καραϊσκάκη με τη Διοίκηση επιδεινώθηκαν εξαιτίας δύο κυρίως περιστατικών: α) άνδρες του αρματολού συνέλαβαν προεστούς, υποστηρικτές του Μαυροκορδάτου στο Αιτωλικό και β) κατέλαβαν τη νησίδα Βασιλάδι, στρατηγικής σημασίας λόγω της θέσης της, στη λιμνοθάλασσα του Μεσολογ

* Υποψήφια διδάκτωρ του Ιονίου Πανεπιστημίου, Διδάσκουσα Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

γίου.⁸ Τα *Ελληνικά Χρονικά* περιγράφουν τα συμβάντα στο φύλλο⁹ της 9ης Απριλίου. Αρχικά το δημοσίευμα αναφερόμενο πρώτα στην φυματίωση, από την οποία έπασχε ο οπλαρχηγός,¹⁰ γράφει ότι ενώ βρισκόταν στο Αιτωλικό¹¹ και ολοκληρώθηκε η συνέντευση των αρχηγών και των προκρίτων της Δυτικής και μέρους της Στερεάς Ελλάδος, η οποία, όπως σημειώνεται, πάσχισε με κάθε τρόπο να μην τον αφήσει δυσαρεστημένο, αφού δεν ενέδωσε σε πολλά παράλογα ζητήματά του, του ανέθεσε την αρχηγία εκατό στρατιωτών λαμβάνοντας μάλιστα μισθό από την Διοίκηση. Κατά την εφημερίδα ο Καραϊσκάκης ευχαριστήθηκε με αυτήν την εξέλιξη λέγοντας πως επιθυμεί να αναρρώσει και να δείξει στη συνέχεια με έργα ότι «είναι άξιος περισσοτέρας τιμής καί αγάπης». Εντούτοις γράφεται εν συνεχεία, ότι –αν και άδικα, κατά το σχόλιο της εφημερίδας– έκανε εκ νέου παράπονα έχοντας νέες απαιτήσεις. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο περιγράφει τα δύο προαναφερόμενα περιστατικά ως εξής: «[...] Οί άνθρωποι του Καραϊσκάκη έβαλαν μέ γέλασμα εις τό χέρι δύο από τούς προκρίτους ταύτης τής πόλεως¹² προς τόν αρχηγόν των. Συγχρόνως άλλοι σαράντα άνθρωποι του ύπηγαν από τό Άνατολικόν μέ τά μονόξυλα καί εύγηκαν εις Βασιλάδι εξαίφνης καί μέ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε οί φύλακες αὐτοῦ τοῦ ὀχυρώματος δέν ἔλαβαν κατ' ἀρχάς ὑποψίαν ἐπειδή ἐσωτερικῶν δέν εἶχον νά φοβῶνται κανένα ἐχθρόν· ἔπειτα δέ δέν ἦτον πλέον καιρός νά τούς ἐμποδίσουν». Η εφημερίδα λοιπόν αναφέρει δύο προκρίτους ενώ, ο Κασομούλης σημειώνει ότι οι άνδρες του Καραϊσκάκη αιχμαλώτισαν τους προεστούς Καραπιπέρη, Καρβούνη, Πάνο Παντελεΐνα και άλλους.¹³ Η εφημερίδα διατείνεται ότι η Διοίκηση αμέσως έλαβε όλα τα απαραίτητα μέτρα φέροντας δύναμη μέσα στην πόλη και διόρισε αρματωμένες βάρκες να πολιορκήσουν το Βασιλάδι. Εξαιτίας αυτής της δυσχερούς θέσης στην οποία πλέον βρέθηκε ο Καραϊσκάκης και καθώς κατανόησε ότι η Διοίκηση πήρε θέση «έναντίον τῶν ἀταξιῶν του», δικαιολογείται η απόφαση –εξαναγκασμός κατά την εφημερίδα– να απελευθερώσει τους προκρίτους Μεσολογγίτες και να αποσύρει τους στρατιώτες του από τις οχυρές θέσεις στο Βασιλάδι επιστρέφοντας στο Αιτωλικό. Ενδιαφέρον προκαλεί η παραδοχή της εφημερίδας για την δύναμη του Καραϊσκάκη, ίσως σε μία προσπάθεια δημιουργίας αρνητικού κλίματος εναντίον του: «Εἰς τόν αὐτόν καιρόν ἡ Διοίκησις ἔγραψε καί πρὸς τούς ἀρχηγούς τοῦ στρατεύματος, τούς εὕρισκομένους, εἰς Μπαμπίνι, εἰς Ξηρόμερον, καί ἦλθον μέ ὅλον τό στρατεύμα, καί ἐμβῆκαν εἰς Άνατολικόν τήν ἐσπέραν τῆς 29 Μαρτίου· ἐπειδή ἀλλέως ὁ Καραϊσκάκης ἦτον ἄρκετά δυνατός, καί δέν ἤμποροῦσεν ἡ Διοίκησις νά κάμῃ καμμίαν προφύλαξιν ἐναντίον του». Στο ίδιο φύλλο διαβάζουμε επιπλέον ότι ο Μαυροκορδάτος με τους ευρισκόμενους στρατηγούς στο Αιτωλικό συνέστησε «ἐπιτροπή, τόπον ἐπέχουσα πολεμικοῦ δικαστηρίου», προκειμένου να εξετάσουν τις κατηγορίες κατά του Καραϊσκάκη, την οποίαν απαρτίζουν οι στρατηγοί Γεώργιος Τζόγκας, Δήμος Σκαλτζάς και Αλεξάκης Βλαχόπουλος και οι χιλιάρχοι Γρηγόρης Λιακατάς και Αναγνώστης Καραγιάννης. Η διαταγή υπ' αριθμόν 1125 της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος δημοσιεύεται πλήρως στην επόμενη σελίδα με ημερομηνία 30 Μαρτίου 1824 συμπληρώνοντας ότι κατά το βάρος του εγκλήματος των ὧν αποδειχθούν ἐνοχοί, θα αποφασιστεῖ καί ἡ ποινή. Ακολουθεῖ ἡ διαταγή υπ' αριθμόν 1128 κατ' επέκτασιν της προηγούμενης, σύμφωνα με την οποίαν ο πανιερώτατος άγιος Άρτης, κύριος Πορφύριος, ο στρατηγός Ν. Στουρνάρης και οι Π. Γαλάνης, Τ. Μαγγίνας και Σ. Γιώ-

της διορίζονται συνήγοροι εκ μέρους της Διοικήσεως, οι οποίοι καλούνται να παρουσιάσουν ενώπιον της διορισθείσας επιτροπής τα δικαιώματα του έθνους εναντίον του Καραϊσκάκη και όσων άλλων φανούν ένοχοι συνομωσίας κατά της πατρίδας. Υποστηρίζεται ότι βάσει επισήμων εγγράφων γίνονται γνωστά τα σφάλματα του Ρουμελιώτη οπλαρχηγού και αφού ούτε οι Τζαβελλαίοι μετά τις πληροφορίες «διά την προδοσίαν του» δεν θέλησαν να τον υπερασπιστούν και έμεινε μόνος με τους ανθρώπους του, έλαβε προσταγή να αποχωρήσει από το Αιτωλικό. Εκείνο το διάστημα ο Καραϊσκάκης ήταν άρρωστος, χωρίς μεγάλο περιθώριο ζωής, όπως αναφέρει και η εφημερίδα: «Ἡ φθίσις του κατήντησεν εἰς τόν τρίτον βαθμόν καθώς ἐβεβαίωσαν οἱ ἰατροὶ καί δέν θέλει ζήσει πολὺ καιρόν ἀκόμη. [...] Δέν ἤμπορεῖ διόλου νά περιπατήσει, ἤ νά καβαλικεύσῃ, ἀλλά τόν σηκόνουν τέσσαρες ἄνθρωποι εἰς φορεῖον». Βάσει πληροφοριών της εφημερίδας την 3η Απριλίου ο Καραϊσκάκης αποχώρησε από το Αιτωλικό παραμένοντας έως τις 6 του μήνα στο χωριό Γουριά, πλησίον της αριστερής όχθης του Αχελώου.

Εντούτοις η είδηση της «προδοσίας» του Καραϊσκάκη είχε προηγηθεί στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας στις 2 Απριλίου 1824, όταν ο Μαυροκορδάτος γνωστοποίησε λεπτομερέστατα το συμβάν. Γράφεται ότι ο Κωνσταντίνος Βουλπιώτης, ενώ τον κατασκόπευε η Διοίκηση, πήγε στα Ιωάννινα προκειμένου να συναντήσει τον Ομέρ Βρυώνη και επέστρεψε. Όταν η Διοίκηση βεβαιώθηκε ότι σκόπευε να μεταβεί ξανά στα Ιωάννινα, έδωσε διαταγή να κρατηθεί. Κατά την πρώτη εξέταση βρέθηκαν πάνω του γράμματα του Μαυροκορδάτου και ορισμένων πολεμικών αρχηγών προς τον Καραϊσκάκη, στα οποία επιπλήττουν τον οπλαρχηγό για τα άτακτα φερσίματά του. Υποστηρίζεται ότι τα γράμματα αυτά ο Βουλπιώτης, υπό τις εντολές του Καραϊσκάκη, είχε σκοπό «νά τά δείξῃ εἰς τόν Ὅμέρ-πασᾶ, διά νά τόν δώσῃ νά συμπεράνῃ, ὅ,τι ἀπό τὰς ἐπιπλήξεῖς ὅπου λαμβάνει, ἀπό τούς ἀρχηγούς τῶν Ἑλλήνων, πόσον καλά τόν δουλεύει».¹⁴

Στη συνέχεια δημοσιεύεται η δηλοποίηση υπ' αριθμόν 1129 του Μαυροκορδάτου προς τους «πατριώτες» αναφέροντας τα εξής: «Τά ὅσα συνέβησαν εἰς τὰς παρελθούσας ἡμέρας, ἔδωσαν ὑποψίαν κατηγορίας ἐναντίον τοῦ καπ. Γεωργίου Καραϊσκάκη. Οἱ πολιτικοί καί στρατιωτικοί ἀρχηγοί, [...], τόν προσεκάλεσαν εἰς ἀπολογία καί ἐδιορίσθη ἐπιτροπή νά ἐξετάσῃ αὐτόν, καί ὅσους ἄλλους ἤθελον φανῇ ἔνοχοι ἐπιβουλῆς ἐναντίον τῆς πατρίδος». Ο Μαυροκορδάτος παρακάτω με επίκληση στο πατριωτικό αίσθημα καλεί όλους όσους γνωρίζουν τους ενόχους και τα επιτηδεύματά τους, να παρουσιαστούν αυτοθέλητα στον πανιερώτατον άγιον Άρτας και να φανερώσουν τα όσα τους είναι γνωστά.

Στις 12 Απριλίου τυπώνεται στην εφημερίδα η Προκήρυξη των εγκλημάτων του Καραϊσκάκη υπ' αριθμόν 1167.¹⁵ Αρχικά πραγματοποιείται μία σύντομη αναφορά στο παρελθόν του οπλαρχηγού και τη συμμετοχή του στον αγώνα προς την ελευθερία, υπενθυμίζοντας στο αναγνωστικό κοινό τις τιμές, τις οποίες έχει λάβει με αξιώματα από την πατρίδα, η οποία παρέβλεψε τα σφάλματά του κατά την εκστρατεία του Σκόνδρα, ώστε να τον κατευθύνει προς την μεταμέλεια. Σημειώνεται παρακάτω ότι «δέν ἐφέρθη ὡς πατριώτης, καί ὡς χριστιανός· αὐθαδίασε νά πιάσῃ ἄρματα ἐναντίον τῆς Πατρίδος· ἔκαμεν ἐκστρατεῖαν ἐναντίον τοῦ Μεσολογγίου· ἔπιασε τό φρούριον τοῦ Βασιλαδίου, διώξας ἐκεῖθεν τήν φρουράν· οἱ στρατιῶται του ἔλαβον δύο ἐκ τῶν

Προκρίτων τῆς πόλεως ὡς αἰχμαλώτους, ἀπό τούς ὀφθαλμούς τῆς Διοικήσεως, καί ἔφεραν τούτους πρὸς αὐτόν τὴν νύκτα εἰς τὸ Ἀνατολικόν· ἐξηγήθη δέ καί εἰς πολλούς ὅτι θέλει ἐμβάσει Τούρκους εἰς τὴν Πατρίδα». Για αὐτούς τοὺς λόγους, ὅπως γράφεται, ἡ Διοίκησις ἔλαβε τὰ ἀπαραίτητα μέτρα καὶ ὅρισε επιτροπή, γιὰ νὰ ἐξετάσει τὶς υποψίες ἐναντίον του. Ἡ ἀποκήρυξις τοῦ ὀπλάρχηγος συνεχίζεται καταγράφοντας τὰ εὐρήματα τῆς επιτροπῆς ὡς ἐξῆς: «Ὅτι “Ὁ Καραϊσκάκης εἶχε κρυφὴν ἀνταπόκρισιν μετὰ τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος.” ὅτι ἀπὸ τὸν Ὀμέρ-πασσαν ἐζήτησε μπουγιουρντί δια νὰ γίνῃ καπετάνιος τῶν Ἀγρᾶφων· “ὅτι ὑπέσχετο εἰς τὸν ἐχθρόν νὰ πιάσῃ τὴν Τατάραιναν μετὰ χιλίους στρατιώτας καὶ ἐσυμβούλευε νὰ ἔβγῃ ὁ ἀποστάτης Βαρνακιώτης μαζί μετὰ χιλίους εἰς τὸ Ξηρόμερον· ὅτι ὑπέσχετο εἰς τὸν ἐχθρόν νὰ τραβήξῃ πρὸς ἑαυτὸν στρατηγούς καὶ χιλιάρχους Ἕλληνας ἐναντίον τῆς πατρίδος [...]”». Ἡ επιτροπή τὸν χαρακτηρίζει ὡς «ἐπίβουλο τῆς πατρίδος καὶ προδότην» δίνοντας προσηγορίαν νὰ ἀναχωρήσῃ ἀμέσως «μὲ ὅλον ὅπου εἶναι ἀσθενής». Στὴν πορεία με ἐντονὴ κριτικὴ γράφεται: «Ἄν μετανοήσῃ καὶ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ χριστιανικά καὶ Ἑλληνικά χρέη του, ἡ πατρίς θέλει λάβῃ τὴν εὐχαρίστησιν ὅτι τὸν ἐκέρδισεν, εἰ δ’ ἐπιμείνῃ εἰς τὴν κακίαν του, ἃς ὀψεται». Ἡ προκήρυξις καταλήγει ἀπευθύνοντας τὸν λόγο πρὸς τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες: «Σεῖς δὲ ἀδελφοί, εἰδοποιήστε διὰ τοῦ παρόντος ὅτι ὁ Καραϊσκάκης εἶναι διωγμένος ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ δὲν ἔχει καμίαν ἐξουσίαν παρὰ τῆς Διοικήσεως. Μάλιστα ἐστερήθη ὅλων τῶν βαθμῶν καὶ ἀξιωματίων ὡς ἁμαρτήσας». Ἐπειτα ὅσοι «ἀπατηθέντες» τὸν ἀκολούθησαν προσκαλοῦνται νὰ γυρίσουν πίσω καὶ νὰ ἐνωθῶν με τοὺς ἀρχηγούς, τοὺς υπερασπιστὰς τῆς πατρίδας, ἐνῶ ὅλοι οἱ υπόλοιποι Ἕλληνες καλοῦνται νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἐκεῖνον καὶ νὰ τὸν θεωροῦν ἐχθρόν, ἕως ὅτου νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ προσπέσῃ στο ἔλεος τοῦ ἔθνους ζητώντας συγχώρησιν. Τὴν προκήρυξιν υπέγραψαν στίς 2 Ἀπριλίου 1824 ὁ Μαυροκορδάτος, οἱ στρατηγοί: Ν. Μπότζαρης, Ν. Τορνάρης, Γ. Τζιώγκας, Α. Σκαλζάς, Α. Βλαχόπουλος, Δ. Μακρής, Γ. Γιολτάσης, οἱ χιλιάρχοι: Γ. Λιακατάς, Α. Καραγιάννης, Σ. Κατζαρός, καὶ οἱ καπετάνιοι: Κ. Βλαχόπουλος καὶ Γ. Σουλτάνης.

Στίς 24 Μαΐου βάσει τῶν ἐιδήσεων ἀπὸ τὸ Ἄργος ἀναφέρεται ὅτι ὁ «ταραχοποιός» Καραϊσκάκης ἀφού προσπάθησε με διάφορους τρόπους νὰ περάσῃ στο Μέντσοβο κτυπήθηκε ἀπὸ τοὺς «γενναίους» στρατηγούς Ράγγο καὶ Στουρνάρη ἀναγκαζόμενος νὰ καταφύγῃ στο Καρπενήσι, ὅπου ζήτησε τὴν υπεράσπισιν ἀπὸ τὸν καπετάνιο Ἀνδρέα Ἴσκο.¹⁶ Ὁ Ἀνδρέας Ἴσκος ἦταν υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Δημήτρη Καραϊσκού, ἀρματολὸς τοῦ Βάλτου. Ὁ Δ. Καραῖσκος θεωρεῖται πατέρας τοῦ Καραϊσκάκη, παρότι ὁ Δ. Καραῖσκος δὲν ἀναγνώρισε αὐτὴ τὴν σχέση.¹⁷ Ἡ ἐφημερίδα δηλώνει ὅτι ἀναμένει νὰ μάθῃ τὸ τέλος τῆς συμμαχίας αὐτῆς. Ἐπανερχεται στο θέμα στο ἀμέσως ἐπόμενο φύλλο τῆς 28ης Μαΐου¹⁸ γράφοντας ὅτι ὁ Ἀνδρέας Ἴσκου δέχθηκε τὸν Καραϊσκάκη καὶ ἐγένε «ὁ πλέον στενὸς φίλος καὶ σύμμαχος τούτου τοῦ ἄπιστου», ὅπως χαρακτηρίζεται, «ὁ ὅποιος τόσαις καὶ τόσαις φορές κατεπάτησε τοὺς ἱερούς μας νόμους καὶ ἐνήργησε κάθε μέσον δια τὴν καταστροφὴν τῆς πατρίδος». Ἀκολουθεῖ σωρεῖα ἐρωτημάτων ὅπως: «Καταδέχθηκες νὰ γένῃς φίλος καὶ σύμμαχος τοιοῦτου ἀνθρώπου; Ἀλησμόνητες ὅτι ἔχεις πατέρα τὸν Καραῖσκον; Δὲν συλλογίζεσαι ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη ὁλος ὁ κόσμος σέβεται καὶ τιμᾷ τὸν μακαρίτη πατέρα σου;» τονίζοντας ὅτι δὲν πρέπει νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὰ αἰσχρὰ κέρδη καὶ νὰ ὁδηγεῖται ἀπὸ φρονήματα τῶν διεφθαρμένων. Τὸ δημοσίευμα με ἐπὶ κλήσιν στο συναίσθημα κλείνει με τὴν πα-

ράκληση να αλλάξει ο Ανδρέας Ίσκος τη στάση του και να μη καταδεχτεί να φανεί ανάξιος γιος του περίφημου πατέρα του, χάνοντας την πολεμική του φήμη και υπόληψη. Ο Ανδρέας Ίσκος στήριξε τον Καραϊσκάκη κατά το διάστημα που διεκδικούσε το αρματολίκι των Αγράφων αλλά και το 1824, όταν εκδόθηκε το προαναφερόμενο φύλλο, και είχε πια περιέλθει στη δυσμένεια της ελληνικής και της οθωμανικής πλευράς.¹⁹

Κατόπιν της δίκης και καταδίκης από τον Μαυροκορδάτο ο Καραϊσκάκης αποχώρησε από το Αιτωλικό και προχώρησε σε νέα προσπάθεια ανεπιτυχώς όμως να επανέλθει στο αρματολισμό στην περιοχή των Αγράφων. Στις 31 Μαΐου η εφημερίδα βάσει ειδήσεων από τον Ασπροπόταμο αναφέρει: «τόν όλοτελή του Καραϊσκάκη έξολοθρευμόν, όστις κακήν κακώς καί από όλους τούς Καπεταναίους κατατρεχόμενος καί καταπολεμούμενος ήλθε κατά τό Καρπενήσι». Στα τέλη Μαΐου ο Καραϊσκάκης ζήτησε εγγράφως συγγνώμη από τον Μαυροκορδάτο χωρίς όμως ανταπόκριση.²⁰ Απολογούμενος γράφει: «Δέν ήξεύρω, αν εἶναι από τά κρύα τά πολλά όπου άρρώστησα πάλιν, ή από τόσους άφορισμούς όπου μου έκάματε καί σέ παρακαλώ νά μέ συγχωρήση ή διοικήσεις καί όλοι οί χριστιανοί, καί νά μου σταλεῖ καί μία συγχωρητική εύχή από τόν άρχιερέα».²¹ Η τελευταία αναφορά στον Καραϊσκάκη εντός του 1824 συναντάται στο φύλλο της 25ης Ιουνίου, όπου πολύ συνοπτικά γράφεται: «Λέγουν ότι ό άποστάτης Καραϊσκάκης άνεχώρησεν ήδη πρός τό μέρος τής διατριβής τής σεβαστής Διοικήσεως, καυχόμενος ό μάταιος άνθρωπος ότι δυνάμει τής πολυχρηματίας του θέλει ήμπορέσει άφεύκτως νά έπιτύχη τήν συγγνώμην τών άθεμιτουργιών του».²² Η Κυβέρνηση, η οποία είχε ανάγκη τις υπηρεσίες του για τις τότε εμφύλιες ταραχές, του επέτρεψε την επιστροφή στον Αγώνα.²³ Αναχωρώντας λοιπόν από το Ναύπλιο μετά την αποκατάστασή του ο Καραϊσκάκης κατά τις αρχές Μαΐου 1825 μετέβη στην Ανατολική Στερεά.²⁴

Στις 15 Απριλίου 1825 η εφημερίδα²⁵ σε ήπιο ύφος βάσει γραμμάτων από στρατόπεδο στο Νεόκαστρο πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό για όσα συνέβησαν στις 7 και 8 Απριλίου σε δύο σημαντικές μάχες. Αναφέρεται δηλαδή στη μάχη του Κρεμμυδίου στην περιοχή της Μεθώνης γράφοντας μεταξύ άλλων ότι το ελληνικό στρατόπεδο αποτελούταν από 5.000 στρατιώτες με διοικητές στη δεξιά θέση τον Τζαβέλλα και τον Καραϊσκάκη. Ενδιαφέρον προκαλεί η παρατήρηση ότι παρότι γίνονται αναφορές στη δράση των λοιπών οπλαρχηγών στη μάχη, δεν πραγματοποιείται καμία άλλη αναφορά για τον Καραϊσκάκη. Στη συνέχεια σε ανάλογο ύφος στις 20 Μαΐου στα εσωτερικά νέα της εφημερίδας²⁶ γράφεται ότι βάσει επισήμων γραμμάτων από τις 12 Μαΐου από το Ναύπλιο αναγγέλλουν ότι τα σώματα των στρατιωτικών Μπότσαρη, Τζαβέλλα και Καραϊσκάκη μετέβησαν στη Στερεά Ελλάδα και στρατοπέδευσαν μεταξύ Λειβαδιάς και Σαλώνων. Έπειτα ακολουθεί ένα μικρό κενό στην ειδησεογραφία αναφορικά με τη δράση του οπλαρχηγού έως τον Αύγουστο του ίδιου έτους.

Στα μέσα Ιουλίου ο Καραϊσκάκης είχε μεταφερθεί στη Δυτική Ελλάδα, ώστε να παρέχει βοήθεια στο Μεσολόγγι.²⁷ Η εφημερίδα στο φύλλο της 19ης Αυγούστου 1825 στη στήλη των εγχώριων ειδήσεων γράφει: «Τήν 12 Αύγουστου ό στρατηγός Καραϊσκάκης μέ όλίγους στρατιώτας διευθύνη μ' όλην τήν σπουδών κατά τό Καρπενήσι, διά νά συνάξη τά κατ' εκείνα τά μέρη διεσκορπισμένα στρατεύματα· η εις τά εκείσε προσωπική του παρουσία εἶναι άναγκαία γιά πολλούς λόγους. Μετά τούτο θέλει διευθυνθή πρός

τόν Βάλτον, καί ἀκολούθως νά καταβῇ εἰς Ξηρόμερον δια νά ἐνωθῇ καί νά συσκευθῇ μετὰ τῶν ἄλλων εἰς τὰ ἐκεῖσε σωμάτων περί τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀφορῶν των τήν βλάβην τοῦ ἐχθροῦ στρατηγημάτων».²⁸ Στο φύλλο της 22ας Αυγούστου στα εσωτερικά νέα βάσει πληροφοριῶν ἀπὸ το Μεσολόγγι γράφεται ὅτι ὁ στρατηγὸς Καραϊσκάκης ἀφού ἀφῆσε τὰ ἀναγκαῖα στρατεύματα στο Ἀπόκουρο, γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνταπόκριση τῶν δυνάμεων στα Σάλωνα με τὸν Κιουταχί, διήλθε το Καρπενήσι καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸν Βάλτο γιὰ νὰ διακόψῃ τὴ συγκοινωνία «των βαρβάρων» καὶ ἀπὸ τὴν Ἄρτα.²⁹ Στις 2 Σεπτεμβρίου δημοσιοποιεῖται στα εσωτερικά νέα³⁰ ἓνα ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τῶν ὀπλαρχηγῶν Καραϊσκάκη, Σαφάκα, Γιολδάση, Κοντογιάννη, Σαδήμα, Πεσλή καὶ Μακρή, πρὸς τὴ διεύθυνση τῆς Επιτροπῆς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τοὺς ὀπλαρχηγούς τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, με ἡμερομηνία 29 Αυγούστου 1825. Στὴν ἐπιστολὴ περιγράφονται συνοπτικὰ οἱ στρατιωτικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία παρακαλώντας νὰ τοὺς ἐνημερώνουν συνεχῶς γιὰ κάθε ἀξιοπερίεργη εἰδηση στὶς γύρω περιοχὲς ἀλλὰ καὶ στὴν υπόλοιπη επικράτεια. Ακολουθεῖ ὁ ἐγκωμιαστικὸς σχολιασμὸς τῆς εφημερίδας πρὸς τὴν ἐπιστολή, προκαλώντας ἐντύπωση τὸ ὅτι ἀναφέρει μόνον τὸ ὄνομα τοῦ Καραϊσκάκη καὶ ὄχι τῶν λοιπῶν ὀπλαρχηγῶν: «Εὖγε, Γενναϊόψυχε Καραϊσκάκη καὶ λοιποὶ ἀκαταμάχητοι ὀπλαρχηγοί, πιστοὶ τῆς φυλτάτης πατρίδος ὑπέρμαχοι! Ἴδου ὅποια δια τοῦ ἀρρήκτου δεσμοῦ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης ἐκατορθώσατε. Παρουσία πνεύματος, πατριωτισμοῦ αἰσθήματα, τόλμη μετὰ λόγου, καταφρόνησις τοῦ ἐχθροῦ, καὶ ἀδελφικὴ ἀναμεσὸν σας ἔνωσις, ταῦτα πάντα, ἀπτόητοι». Τὰ ἐπαινετικὰ σχόλια συνεχίζονται στο δημοσίευμα, τὸ ὁποῖο κλείνει τονίζοντας ὅτι ἡ πατρίδα καὶ τὸ ἔθνος στηρίζουν τοὺς ὀπλαρχηγούς ὅλης τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος.

Στις 5 Σεπτεμβρίου 1825 στο φύλλο³¹ 71 τῆς εφημερίδας συναντᾶται μία ἐξαιρετικὰ σύντομη ἀναφορὰ στο γεγονός ὅτι ὁ Καραϊσκάκης «μέ τούς λοιπούς συναδελφούς τοῦ ἐπροχώρησεν ἕως εἰς Δραγαμέστην», πλησίον δηλαδή στους πρόποδες τοῦ ὄρους Βελούτσα στὸν Ἀστακό. Μία ἀκόμη ἐγκωμιαστικὴ ἀναφορὰ συναντᾶται στο φύλλο τῆς 9ης Σεπτεμβρίου 1825. Δημοσιεύεται ἡ διακήρυξη τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀπαντες κατοίκους τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποία υπογράφουν ὁ Ι. Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Δ. Θέμελης καὶ ὁ Γεν. Γραμματέας Φ. Πλητάς, με ἡμερομηνία 4 Σεπτεμβρίου 1825. Παρατηρεῖται ἓνα ἐπαινετικὸ ὅφος πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Καραϊσκάκη ἐκθειάζοντας τὴ στρατιωτικὴ του δεινότητα καὶ γενναιότητα σὲ ὅλη τὴν ἐκταση τῆς διακήρυξης. Χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀποτελεῖ τὸ ἀκόλουθο: «Γενναϊόψυχοι τῆς πατρίδος ὑπέρμαχοι, συσσωματωθεῖτε ὅσοι ἔξω τοῦ Μεσολογγίου με τὸν γενναϊότατον στρατηγὸν Γεώργιον Καραϊσκάκης, διορισθέντα ἀπὸ τὴν Διοίκησιν ἀρχηγόν τῶν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπιχειρημάτων».³²

Ἡ εφημερίδα στὶς 3 Οκτωβρίου 1825 κάνει ἀναφορὰ στὴ μάχη τοῦ Καρβασαρά, ἡ ὁποία διεξήχθη στὶς 28 Σεπτεμβρίου. Ἡ εφημερίδα με ἐπαινετικὸ ὅφος ἀποτυπώνει τὴν ἐπιτυχία τοῦ γεγονότος κατὰ αὐτὸν τὸν τρόπο: «Ἡ ἀπὸ Καρβασαράν διακοπὴ τῶν τροφῶν δια τὸ στρατόπεδον τοῦ Κιουταχί, ἔμελλε βέβαια νὰ τὸν στενοχωρήσῃ, καὶ μάλιστα νὰ τὸν φέρῃ εἰς κατάστασιν τοῦ νὰ διαλύσῃ τὴν πολιορκίαν ταύτην. Διὰ νὰ ἀποφύγῃ ὁ Σατράπης οὗτος αὐτὰ τὰ ἐνδεχόμενα, ἐσύστησε διάφορα εἰς πολλὰς θέσεις στρατόπεδα μᾶλλον ἢ ἥττον ὀχυρά, καὶ ἔλαβεν ὅλα τὰ προφυλακτῆρια περὶ τούτου μέτρα. Ἄλλ' ὁ γενναῖος Καραϊσκάκης καὶ οἱ λοιποὶ συναδελφοὶ τοῦ ὀπλάρ-

χηγοί κατεπάτησαν όλα ταῦτα τὰ ἐμπόδια, εἰσεχώρησαν ἕως καὶ εἰς αὐτόν τόν Καρ-
βασαράν, καὶ δια τῶν κατορθωμάτων των ἔδειξαν, ὅτι εἶναι ἄξιοι συναδελφοὶ τῶν
ὑπερασπιστῶν τοῦ Μεσολογγίου».³³ Ἐπεται αναλυτικότερα ἡ περιγραφή τῆς μάχης
ἀπὸ τους «πρόθυμους πατριῶτες καὶ ἀδελφούς», ὅπως γράφεται, με πρῶτο τὸ ὄνομα
τοῦ Καραϊσκάκη, οἱ ὁποῖοι υπογράφουν τὴν ἐνημέρωση.

Ἡ τελευταία ἀναφορά στο πρόσωπο τοῦ ὀπλαρχηγοῦ συναντάται στὸ φύλλο³⁴ τῆς
7ης Νοεμβρίου 1825 στὰ ἐσωτερικὰ νέα. Δημοσιεύεται ἡ ἐπιστολή τοῦ Καραϊσκάκη
καὶ των λοιπῶν «πρόθυμων πατριωτῶν», ὅπως χαρακτηρίζονται, με ἡμερομηνία 4
Νοεμβρίου προερχόμενη ἀπὸ τὸ στρατόπεδο στὴ Δραγαμέστη. Ἦδη στὸν πρόλογο
τῆς εφημερίδας με ἀξιέπαινα σχόλια ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν νίκη των
στρατευμάτων «κατὰ των βαρβάρων», ὅπως ἀναφέρεται, στὴ Λάσπη Εριβοῦ Αἰτω-
λοακαρνανίας.

Ολοκληρώνοντας τὴ μελέτη σχετικά με τὴν πρόσληψη τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη
στὴν εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά* παρατηρεῖται πὼς ἡ εφημερίδα ἔδειξε ἰδιαίτερο
ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δράση τῆς ηγετικῆς μορφῆ τοῦ ὀπλαρχηγοῦ. Ἡ προβολὴ καὶ ἡ πε-
ριγραφή των πολεμικῶν ἐξελίξεων κρίνεται σχετικά ἐπαρκῆς με ἀριότητα καὶ ἐγκυρό-
τητα σὲ ἓνα γενικὸ πλαίσιο ὅσον ἀφορὰ τὸ πεδίο των συγκρούσεων. Χαρακτηριστικὰ
εἶναι ἡ ὁμοιομορφία καὶ τὸ εὐληπτο ὕφος. Ωστόσο καθίσταται ἐμφανὴς ἡ δυστοπικὴ
σχέση τῆς εφημερίδας με τὴν ἐξουσία. Οἱ συνεχεῖς ἀναφορὲς καὶ δημοσιεύσεις στὰ
φύλλα ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἀναφορικὰ με τὸν Καραϊσκάκη συντάσσονταν με τὸ
μέρος τῆς διοίκησης, εἴτε ἀρχικὰ με ἀρνητικὴ χροιά εἴτε με θετικὴ στὴ συνέχεια. Πα-
ρατηρεῖται παράλληλα αὐτὴ ἡ μεταστροφή τοῦ «ἀποστάτη» καὶ «διωγμένου ἀπὸ τὴν
πατρίδα» Καραϊσκάκη σὲ «γενναιότατο στρατηγὸ διορισθέντα ἀπὸ τὴν Διοίκηση ἀρ-
χηγὸ των κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπιχειρημάτων», ὅπως συντελέστηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἐνταξί-
αυ τοῦ στὰ δίκτυα ἐπιρροῆς τοῦ Κωλέττη.³⁵ Συμπερασματικὰ παρότι ἐντὸς τοῦ 1824 ὁ
Καραϊσκάκης στιγματίζεται ἀπὸ τὴν εφημερίδα, χαρακτηρίζεται ὡς προδότης καὶ υφί-
σταται λειδορίες, μετὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1825 ὁ ὀπλαρχηγὸς ἀποτελεῖ πλέον σύμ-
βολο ἀπαράμιλλης γενναιότητος καὶ ἀνδρείας. Αὐτὴ ἡ πορεία καθίσταται ἐμφανὴς
μέσα ἀπὸ τὸ χρονικὸ των δημοσιεύσεων τῆς εφημερίδας *Ελληνικά Χρονικά*, οἱ ὁποῖες
εἴτε ἐπικεντρώνονται στὴ δράση τοῦ Καραϊσκάκη εἴτε ἀρκοῦνται σὲ μία λιτὴ καὶ σύ-
ντομη ἀναφορά. Ἡ παρούσα ἐργασία διαθέτει προοπτικὲς περαιτέρω διερεύνησης με
κύριο σημεῖο ἐνδιαφέροντος τὴν ἀποτύπωση τῆς δράσης τοῦ Καραϊσκάκη στὸν λοιπὸ
ελλαδικὸ ἀλλὰ καὶ στὸ διεθνὲ Τύπο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ Τύπου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς βλ. Ἑλλῆ Δρούλια-Μητράκου, «Ο Τύπος
ὡς ἐργαλεῖο ἐρευνας», *Ο ἐλληνικὸς Τύπος 1784 ἕως σήμερα: Ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς
προσεγγίσεις. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002*, Ἰνστιτούτο
Νεοελληνικῶν Ερευνῶν Εθνικοῦ Ἰδρύματος Ερευνῶν, Αθήνα 2005, 477-488.

2. Δημήτρης Λουλές, «Η ελληνική επανάσταση και ο βρετανικός τύπος: (Η περίπτωση της *Morning Post*: 1821-1827», *Δωδώνη*, τ. 12 (1983), 99-137.
3. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου 1790-1900*, τ. Α', Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, 23.
4. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης & Έλλη Δρούλια-Μητράκου, «Η συμβολή της Τυπογραφίας στη Στήριξη της Επανάστασης του 1821», *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, 178.
5. Κώστας Μάγερ, *ό.π.*, 23-24.
6. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης & Έλλη Δρούλια-Μητράκου, *ό.π.*
7. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα: Χειρόγραφες Εφημερίδες: Σάλπιγξ Ελληνική, Εφημερίς Αθηνών*, τ. Α', 1971, μς'.
8. Διονύσης Τζάκης, «Από την τοπικότητα στην εθνική επικράτεια: Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στα χρόνια του Εικοσιένα», Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, 241-260, 255.
9. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 29, 09 Απριλίου 1824.
10. Συγκεκριμένα γράφεται: «Ο πολεμικός οὗτος ἀρχηγός, ἀσθενῶν ἀπὸ φθίσιν, [...]».
11. Στην εφημερίδα το Αιτωλικό συναντάται ως «Ανατολικόν».
12. Αναφέρεται στο Αιτωλικό.
13. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833: Προτάσσεται ιστορία του Αρματωλισμού: Εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη*, τ. 1, Αθήνα 1940, 375.
14. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 27, 02 Απριλίου 1824.
15. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 30, 12 Απριλίου 1824.
16. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 42, 24 Μαΐου 1824.
17. Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, 243.
18. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 43, 28 Μαΐου 1824.
19. Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, 243.
20. Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, 258.
21. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Δευτέρα επιθεωρηθείσα και διορθωθείσα έκδοσις, τ. Γ', Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου, Λονδίνο 1860-1862, 119-120.
22. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 51, 25 Ιουν. 1824.
23. Σπυρίδων Τρικούπης, *ό.π.*, 120.
24. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης: κατά τους προτέρους βιογράφους, τα επίσημα έγγραφα και άλλας αξιοπίστους ειδήσεις*, Εκ του τυπογραφείου Νικήτα Πάσσαρη, Αθήνα 1867, 49.
25. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 30, 15 Απριλίου 1825.
26. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 40, 20 Μαΐου 1825.
27. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 50.
28. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 65-66, 19 Αυγούστου 1825.
29. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 67, 22 Αυγούστου 1825.
30. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 70, 02 Σεπτεμβρίου 1825.
31. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 71, 05 Σεπτεμβρίου 1825.
32. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 72, 09 Σεπτεμβρίου 1825.
33. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 79, 03 Οκτωβρίου 1825.
34. Εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 89, 07 Νοεμβρίου 1825.
35. Διονύσης Τζάκης, *ό.π.*, 260.

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη ερευνάται ο τρόπος αποτύπωσης και καταγραφής της μορφής του Γεώργιου Καραϊσκάκη στην εφημερίδα Ελληνικά Χρονικά, μία από τις σημαντικότερες πολιτικές εφημερίδες με τόπο έκδοσης το Μεσολόγγι κατά το διάστημα 1824-1826, με παράλληλη εξέταση της θέσης της εφημερίδας απέναντι στη δράση του.

Η νεανική επαναστατική δράση του Γ. Καραϊσκάκη μέσα από γραπτές και προφορικές παραδόσεις

Νικόλαος Βλάχος*

Όσοι Ιστορικοί της Επανάστασης του 1821 έγραψαν για τον Καραϊσκάκη ασχολήθηκαν κυρίως με τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Τους ενδιέφεραν περισσότερο οι μεγάλες ένδοξες μάχες του παρά η νεανική του ηλικία. Γι' αυτήν ελάχιστα έγραψαν.

Εκείνος που προσπάθησε να ασχοληθεί ιδιαίτερα γι' αυτή ήταν ο Γιάννης Βλαχογιάννης, αλλά δεν ευτύχησε να φέρει εις πέρας το έργο του, γιατί πέθανε το 1945 κι έτσι δεν πρόλαβε να μας δώσει την οριστική μορφή του επιχειρήματός του. Μας άφησε διάφορες σημειώσεις και πληροφορίες, που συγκέντρωνε και οι οποίες ως προς την παιδική ηλικία του Καραϊσκάκη είναι αντιφατικές. Συμφωνούν όμως όλες σε ένα πράγμα, ότι δηλαδή ο Καραϊσκάκης γεννήθηκε στο Μαυρομμάτι. Οι υπόλοιπες σημειώσεις του αναμένουν τον ιστορικό-επιστήμονα, για να συνθέσει έναν Καραϊσκάκη ανάλογο προς το αληθινό μεγαλείο και την άφθαστη δόξα του. Σημειώνω εδώ ότι όσοι σήμερα επικαλούνται τις πρόχειρες και ανεπεξέργαστες σημειώσεις του Βλαχογιάννη χωρίς έρευνα οφείλουν να καταφύγουν πρώτα σε ιστορικές σπουδές και ύστερα σε εγκυκλοπαίδειες, που δεν μας παρέχουν καμία εγκυρότητα ιστορικής αλήθειας τις περισσότερες φορές. Ο Καραϊσκάκης έζησε σχεδόν μόνιμα στο Μαυρομμάτι ως τα δεκαεφτά του χρόνια. Το επιβεβαιώνουν τούτο πολλές γραπτές και προφορικές μαρτυρίες. Ο πρώτος βιογράφος του και Ηπειρώτης Γεώργιος Γαζής (1795-1855) από το 1826 και για ένα χρόνο διατέλεσε γραμματέας του. Όταν πήγε κοντά του ήταν 31 χρόνων, ενώ ο ήρωάς μας 44. Γράφει: «Ο Αλή Πασιάς όσον φαίνεται ότι τον αγαπούσε, τόσον τον εκινδύνευεν από το άλλο μέρος να τον αφανίσει και διά τούτο έφευγε πολλές φορές και εσηκόνετο κλέπτης...».¹ Το πολλές φορές όμως δεν το διευκρίνισε! Πόσες φορές έφυγε από κοντά του; Έφυγε τουλάχιστον πέντε φορές. Τρεις από τα Γιάννενα, μία απ' το Τεπελένι και μία απ' το Βιδίνι της Βουλγαρίας. Την πρώτη φορά δεκαπεντάχρονος οδηγείται οικειοθελώς από την ίδια τη μάνα του στον Αλή Πασά. Δραπετεύει αυτοβούλως ύστερα από λίγο καιρό χωρίς την άδειά του. Κι αυτή δραπέτευση θεωρείται. Όμως δεν τιμωρείται τότε απ' τον Αλή. Ο Κων/νος Ράδος του Νικολάου (1862-1931) γράφει: «Η Ζωή (η μάνα του) όταν τον είδε πλέον περικαλλή και έξυπνον έφηβον, της ήλθε η ιδέα να μεταβεί εις Ιωάννινα, όπως το αναπτύξει και φροντίσει περί του μέλλοντός του, ιδίως φοβούμενη το ατίθασσον αυτού, και διά να μη φύγει προς την κλεφτουριάν προς ην ειλκύνετο...».²

* Φιλόλογος, Αντιπρόεδρος του Συλλόγου «Φίλοι Ιστορίας Νομού Καρδίτσας»

Όταν εγκατέλειψε τα Γιάννενα και ήλθε στη μάνα του στο Μαυρομμάτι, άρχισε να συμπτύσσει μία ομάδα νεαρών με την οποία δρούσε «επαναστατικά» κατά των προκρίτων του Μαυρομματίου. Δεν άργησε όμως να διακριθεί. «Ήταν νεαρός ακόμη, όταν διορίστηκε απ' τον Πασά των Τρικάλων φύλακας στα μέρη μας, για να προστατεύει το λαό απ' τους κλέφτες και έπαιρνε χρήματα απ' αυτόν. Ήταν κατά κάποιον τρόπο σαν αστυνομία. Στην αρχή συνεργάζονταν με τον Πασά, αλλά αργότερα ήλθε σε διάσταση μ' αυτόν. Είχε δημιουργήσει έχθρες με πολλούς και κυρίως με Τουρκαλβανούς της περιοχής μας, οι οποίοι τον κατήγγειλαν για βιαιοπραγίες εις βάρος τους.

Έτσι, κάποτε ο πασάς τον κάλεσε να πάει στα Τρίκαλα δήθεν, για να πληρωθεί. Αλλ' ο Καραϊσκάκης, επειδή τον υποψιάζονταν, δεν πήγε. Πρόβαλλε διάφορες δικαιολογίες. Του παρήγγειλε να στείλει τα χρήματα, γιατί ήθελε να ντύσει τα παλληκάρια του. Ο Πασάς του ανταπάντησε πως δεν έχει έμπιστο άνθρωπο να τα στείλει, γι' αυτό είναι ανάγκη να προσέλθει ο ίδιος προσωπικά να τα πάρει. Ο Καραϊσκάκης αδιαφορούσε και δεν πήγαινε με κανέναν τρόπο. Ωστόσο παρακολουθούσε τις κινήσεις του Πασά και γνώριζε ότι τακτικά έκανε περιοδείες στα χωριά και περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία να τον συναντήσει στο Μαυρομμάτι και να τον «υποδεχτεί» όπως σχεδίαζε. Ήλθε όμως ο καιρός και ο Πασάς με την ακολουθία του σε μία από τις περιοδείες του πέρασε και από το Μαυρομμάτι και σταμάτησε να ανασάνει σ' ένα πολυσύχναστο σημείο του χωριού, όπως ήταν το πηγάδι πίσω απ' το σημερινό Δημοτικό Σχολείο.» Το πηγάδι υπάρχει και σήμερα και είναι καλιγωμένο. Απ' αυτό υδρεύονταν πολλοί χωριανοί, βγάζοντας νερό με τριχιές και κουβάδες. Ήταν δηλαδή τόπος συγκέντρωσης των κατοίκων. Ο Καραϊσκάκης έχει παντού παρατηρητές και παρακολουθεί τα πάντα. Κυρίως τη δύναμη της φρουράς του Πασά. Ήταν βέβαιος ότι θα περνούσε και θα σταματούσε εκεί, γι' αυτό και σχεδίασε με τα παλληκάρια του την «υποδοχή» που θα του έκανε. Το περιστατικό της συνάντησης Πασά και Καραϊσκάκη μού το αφηγήθηκε ο παππούς μου, ο οποίος γεννήθηκε στις 18-3-1882 και πέθανε στις 4 Ιανουαρίου 1971. Ο παππούς του παππού μου ήταν παρών στο συμβάν και ένας απ' τα παλληκάρια του Καραϊσκάκη. Το έχω δημοσιεύσει στον «Νέον Αγώνα» στις 7 Ιουλίου 2013. Η πλήρης περιγραφή του είναι καταχωρημένη στο βιβλίο μου, γι' αυτό και περιορίζομαι εδώ σε σύντομη αναφορά. «Πρώτος πηγαίνει ο Καραϊσκάκης με λίγη συντροφιά. Είναι ξυπόλητος και ρακένδυτος, το ίδιο και τα παλληκάρια του. Το παιχνίδι όμως είναι προσχεδιασμένο επαρκώς. Παντού γύρω είναι κρυμμένα και τα άλλα παλληκάρια του. Ξυπόλητα και αυτά, αλλά όλα φορούσαν φουστάνελες. Υπήρχε η συνήθεια τότε να μη φορούν σώβρακα, για να μην συγκαίγονται. Εποχή της συνάντησης ήταν Μάης μήνας». «Δεύτερος προσέρχεται ο πασάς, ευδιάθετος. Κοιτάζει δεξιά αριστερά διερευνητικά και ύστερα αποτεινόμενος στον Καραϊσκάκη τού λέγει: «Ήρθα Καραϊσκο και τώρα πες μου, γιατί δεν ερχόσουν στα Τρίκαλα;» «Πώς να έρθω ο έρμος; Πασά μ' δεν βλέπεις; Ούτε παπούτσια έχω στα πόδια μου, ούτε τίποτε. Δεν βλέπεις και τα παλληκάρια μ' που 'χω εδώ, και αυτά χωρίς παπούτσια είναι, και όλα τα άλλα, που 'χω εδώ τριγύρω». «Ο πασάς το 'πιασε το υπονοούμενο, ότι δηλαδή ο Καραϊσκάκης δεν είναι μ' αυτά τα λίγα παλληκάρια. Ψιλάστηκε ότι κάτι τρέχει, κοιτάζοντας προς τη συνοδεία του. Άρχισε να χάνει την ψυχραιμία του, να γίνεται ωχροκίτρινος απ' την τρομάρα του, να συναισθάνεται ότι κάτι ετοιμάζεται εις βάρος του. Απ' την άλλη πλευρά, σύμφωνα με το σχέδιο, οι τρυποφράχτες νεαροί όλο και περισσότεροι πλησίαζαν.» «Δεν καθόμα-

στε πασά μ' εδώ, να σύρουν τα παλληκάρια μ' ένα χορό, να χαρείς και συ λίγο τους χορευταράδες μου, να χαρώ και 'γω λίγο τα παλληκάρια μου» λέγει ο Καραϊσκάκης.³

Κάθισαν, αλλά στο μεταξύ η συρροή των παλληκαριών του μεγάλωνε και όσο μεγάλωνε, τόσο ο πασάς έπεφτε σε συλλοή (επίμονη σκέψη). Τον έβλεπε να σεκλετίζεται, να ανακάθεται και να στριμώχνεται και τότε σφύριξε κλέφτικα ο Καραϊσκάκης και μ' ένα σαλτάρισμα όλα τα κλεφτόπουλα βρέθηκαν μπροστά τους. Μόλις άρχισε ο χορός, άρχισε και το τρικούβερτο γλέντι. Σε κάθε φουρλίγκα η φουστάνελα τους ανέβαινε πάνω και τα «πλιάτσικα» όλα στη φόρα. Μόλις και μετά βίας ο πασάς προσπαθούσε να κρύψει την οργή του για την προσβολή που του γινόταν. «Και ξαφνικά μπαίνει και κάθεται ανάμεσα στον πασά και στον Καραϊσκάκη ο πιστός του σκύλος. Δεν χάνει ευκαιρία και μηχανεύεται και άλλο αστείο εις βάρος του. Αρπάζει από το κεφάλι του πασά τον κόκκινο σκούφο του και τον βάζει στο κεφάλι του σκύλου». «Πασά μ' κοίταξε και εσύ. Πώς σου μοιάζει ο κερατένιος! Ε! Δεν το περίμενα ο σκύλος μου να γίνει κι αυτός Τουρκόφιλος...».⁴ Ο πασάς έφυγε αμίλητος. Την άλλη μέρα τον επικήρυξε στα Τρίκαλα, στέλνοντας δυνάμεις να τον πιάσουν. Αλλά τώρα ο αετός των Αγράφων έχει ασυμβίβαστο και αφίλιωτο ντουφέκι με τους Τούρκους. Τώρα το κυνηγημένο αγρίμι της Λευτεριάς ξεκινάει την Επανάστασή του απ' εδώ, τον τόπο της γέννησής του. Αυτή ήταν η πρώτη επαναστατική του πράξη στο Μαυρομμάτι. Ο Καραϊσκάκης είχε πηγαίο χιούμορ, που το χρησιμοποιούσε όχι μόνο, για να διασκεδάσει τους συναγωνιστές του, αλλά και για να βάζει στη θέση τους όλους τους αντιπάλους του. Λαϊκός και αριστοφανικός παρέχει άφθονο υλικό για κωμωδία. Ο δημοσιογράφος κ. Φαλτάιτς στο φύλλο της 29ης Μαΐου 1938, στην εφημερίδα *Εθνική* θα μας περιγράψει, με λίγες παραλλαγές σχεδόν παρόμοιο σκηνικό χορού στην ονομαζόμενη «γέφυρα Καραϊσκάκη».⁵ Μας είναι επίσης γνωστός ο ίδιος χορός του Καραϊσκάκη μπροστά στον Αλή Πασά και τον γιο του. Ο Δ. Αινιάν (1800-1881) γράφει: «Μόλις ο Καραϊσκάκης έφθασεν εις ηλικίαν να φέρει όπλα και αμέσως συγκατετάχθη εις εν σώμα κλεπτών... ικανούς χρόνους ηκολούθησεν ευτυχώς το έργον τούτο, αλλά τελευταίον η τύχη του πολέμου τον έκαμε να πέσει ζων εις τας χείρας ενός σώματος Αλβανών, διορισμένου παρά του Αλή Πασά προς καταδίωξη των κλεπτών, κατά δε την επικρατούσαν συνήθεια εστάλη δέσμιος εις Ιωάννινα. Ο Αλή πασάς διά χάριν της μητρός του, την οποίαν εγνώριζε, δεν του αφαίρεσε την ζωήν· και ούτως ο Καραϊσκάκης απέφυγε τη συνήθη τύχην των κλεπτών, όσοι ήθελαν ευρεθή εις ομοίαν με αυτόν περιστάσιν· εβάλθη όμως εις την φυλακήν. Ικανόν διάστημα καιρού υπέφερε της αθλίας ταύτης ζωής τας βασάνους, αλλά τελευταίον επέβλεψεν ευμενώς η τύχη εις αυτόν και έφυγε κρυφίως από την φυλακήν».⁶ Πόσο χρόνο έμεινε στη φυλακή; Ο Αινιάν γράφει: «Ικανόν χρόνον, ο Περραιβός ένα χρόνο, ο Γαζής δύο. Ο Ζαμπέλιος πάλι γράφει ότι έφυγε δύο φορές από τη φυλακή. Συντάσσομαι με την άποψη του Ζαμπέλιου, διότι ο τελευταίος φιλοξένησε επ' αρκετόν στο σπίτι του τον Καραϊσκάκη και είναι επόμενο να γνώριζε περισσότερα.

Ο Γ. Βλαχογιάννης ερωτά και απαντά: «Πόσα χρόνια όμως έμεινε ο Γ.Κ. κοντά στον Αλή; Αυτό με την άδειά σας δεν το ξέρουμε.». Εμείς απαντάμε με βάση τη δική μας έρευνα. Έμεινε σε δύο περιόδους. Η πρώτη από το 1798 έως 1805 και η δεύτερη από το 1812 έως το 1820. Έμεινε κοντά του 15 χρόνια, άλλοτε φυλακισμένος και άλλοτε κοντά του ως Τζοχαντάρης. Ο Αινιάν μάς λέγει ότι δραπέτευσε μία φορά από τις φυ-

λακές τού Αλή στα Γιάννενα και ο συναγωνιστής τού Καραϊσκάκη Δημοτσέλιος μάς λέγει ότι δραπέτευσε μία άλλη φορά από το Τεπελένι το 1805. Επομένως, ο Ζαμπέλιος είναι απόλυτα ενημερωμένος. Απ' το Βιδίνι της Βουλγαρίας θα δραπετεύσει σε ηλικία 18 χρονών. Το φθινόπωρο του 1820 θα δραπετεύσει και από τον Αλή Πασά και απ' τον πολιορκητικό κλοιό των Τούρκων. Αυτές οι συνεχείς δραπετεύσεις του αποδεικνύουν το εύστροφο, ηρωικό και πολυμήχανο πνεύμα του. Ο Αινιάν γράφει: «έφυγε κρυφίως από την φυλακή». Δεν μας λέει όμως τον τρόπο που δραπέτευσε. Ποιος δεν ξέρει ότι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης συνελήφθη ζωντανός στη νεανική του ζωή από το στρατιωτικό απόσπασμα του Αλή Πασά; Ποιος δεν ξέρει ότι απέδρασε απ' τις φυλακές του μία ή περισσότερες φορές; Ποιος ιστορικός ή βιογράφος του μάς έχει διαφωτίσει περισσότερο για αυτά; Ποιος μας έχει πει ή γράψει το πώς, πού και πότε συνελήφθη ή απέδρασε; Όλοι αναφέρονται σ' αυτά τα θέματα πολύ γενικά. Απλή αναφορά στην απόδραση και απλή αναφορά στη σύλληψή του. Μας άφησαν πολλά κενά στις ιστοριογραφίες τους και θα ήταν ενδιαφέρον να μας λέγανε περισσότερα. Την απάντηση σ' όλα αυτά δίνει η ζωντανή προφορική παράδοση του Μαυρομματίου, την οποία κατέγραψα λεπτομερώς στο πρόσφατο βιβλίο μου. Ύστερα απ' την επικήρυξη που τού 'κανε ο πασάς Τρικάλων ο Γεώργιος Καραϊσκάκης δε λύγισε, αλλά συνέχισε την αποφασιστική του δράση. Άρχισε όμως να προφυλάσσεται περισσότερο, γιατί ο πασάς ζήτησε τη σύλληψή του έναντι μεγάλου χρηματικού ποσού. Η εντολή που δόθηκε ήταν να συλληφθεί ζωντανός. Τον Γεώργιο Καραϊσκάκη τον πρόδωσε στους Τούρκους ένας τουρκόφιλος Έλληνας, ονόματι Νάκος, που συνεργαζόταν μαζί τους και πληρωνόταν, για να τους μαρτυρά όλες τις κινήσεις των κλεφτών.

Όταν αργότερα έγινε στο Μαυρομμάτι το γνωστό περιστατικό με τον πασά πάνω στο χορό και ο τελευταίος τον επικήρυξε, τότε ο Νάκος, μόλις πληροφορήθηκε την επικήρυξη αυτή, νόμισε ότι του παρουσιάστηκε η «χρυσή ευκαιρία» για να εισπράξει την αμοιβή του. Δεν έχασε καιρό και κατέβηκε μία μέρα στα Τρίκαλα, όπου συνεργάστηκε με τον πασά προκειμένου να καταστρώσουν ένα σχέδιο για τη σύλληψή του. Δεν ήθελαν να δώσουν μάχη μαζί του, γιατί τον ήθελαν ζωντανό. Πράγμα που τελικά και έγινε. Δεν πρόλαβε να αντιδράσει. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης είχε κλείσει ραντεβού με δικούς του κλέφτες της περιοχής, ανάμεσα στους οποίους ήταν και κάποιος πράκτορας τού Νάκου, σε μία βρύση στην περιφέρεια του χωριού Πευκόφυτου. Εκεί τού έστησαν καλή παγίδα. Και έτσι πιάστηκε ζωντανός και φυσικά οδηγήθηκε σιδηροδέσμιος στα Τρίκαλα και απ' εκεί στα Γιάννενα, όπου ο Αλής τον έκλεισε στη φυλακή.

Αργότερα η μάνα του πήγε στον Αλή και έπεσε στα πόδια του και τον θερμοπαρακαλούσε να τον συγχωρέσει, αλλά δεν κατάφερε τίποτα. Ο Αλής τής είπε ότι έτσι θα γίνει αρνάκι. Ο Βλαχογιάννης γράφει σχετικά: «Αν συλλογιστούμε σωστά για τη θέση της καλογριάς Ζωής αντίκρυ από τον Αλή, γυναίκα ασήμαντη και ταπεινή, που δεν θα είχε καμία επιρροή να ζητή, από ένα βεζύρη χάρες τόσο σημαντικές – απόδειξη ότι και ο Αλής δεν απόλυσε τον Καραϊσκάκη, αν όμως κάνω λάθος, τότε χωρίς άλλο ο Αλής γνώριζε την καλόγρια με το μέσο του Δημητρίου Καραϊσκού, που ζώντας στα Γιάννενα, χωρίς άλλο θα είχε μυστικά τη σχέση του την ερωτική και για χάρη του Καραϊσκού έδινε καμία φοράν ακρόαση στην παλιοκαλόγρια».⁷

Πριν φύγει η μάνα του απ' τα Γιάννενα για το Μαυρομμάτι, γνωρίστηκε μ' έναν φούρναρη, που πουλούσε ψωμί παντού, ακόμη και μέσα στο κάστρο. Η Καραϊσκά-

καινα τού είχε ζητήσει να προσέχει τον γιο της και να τον βοηθήσει, όταν μπορέσει. Κι εκείνος κράτησε την υπόσχεσή του.

Έτσι, μία μέρα και σε κάποια δεδομένη στιγμή έδωσε ανάμεσα απ' τα κάγκελα της φυλακής ένα μακρόστενο καρβέλι ψωμί στον Γεώργιο Καραϊσκάκη, κάνοντάς του μία ματιά με νόημα. Σ' αυτό το ψωμί είχε βάλει ένα σιδεροπρίονο κοφτερό, μία λίμα. Αρκετά σε τάϊσα, του είπε, άνοιξε τα μάτια σου. Ύστερα απ' αυτό, τις νύχτες κρυφά πριόνιζε τα κάγκελα του παραθύρου κι όταν βρήκε ευκαιρία, την ώρα που γινόταν αλλαγή φρουράς, πήδηξε πρώτος έξω απ' το παράθυρο και έγινε άφαντος και σαν λαγός έφτασε έξω απ' το Μαυρομμάτι. Τις λεπτομέρειες της πορείας του τις περιγράφω στο βιβλίο μου. Λίγο μετά την επικήρυξή του είχε δώσει μία μάχη στην Αγία Μαρίνα Μαυρομματίου, όπου σκότωσε τρεις Τούρκους. Τώρα μετά την απόδρασή του είχε σκοτώσει έναν Τούρκο Αγά, που οδηγούσε με τελικό σκοπό τη Λάρισα το χαράτσι των Αγράφων, φορτωμένο σε καραβάνι. Ο Καραϊσκάκης, παραμονεύοντας το, το χτύπησε μέσα στην περιφέρεια του Μαυρομματίου, πριν ο Αγάς απομακρυνθεί απ' τον ορεινό όγκο των Αγράφων. Η τοπική παράδοση προσδιορίζει ως τόπο μάχης την περιοχή της ζωγραφίας και πιο συγκεκριμένα την τοποθεσία «Κιούρκα». Εκεί υπήρχε ένας μικρός οικισμός του Μαυρομματίου και η γύρω πυκνή και πεδινή δασώδης περιοχή τον διευκόλυνε στις κινήσεις του. Απείχε απ' το βουνό 500 μέτρα και απ' το Μαυρομμάτι περίπου 2 χιλιόμετρα. Ο τόπος αυτός ήταν στέκι κλεφτών, όπου είχαν γίνει πολλές ληστείες. Γι' αυτούς τους λόγους, όταν ο Αλής διόρισε στη δυτική Θεσσαλία το γιο του Βελή ως διοικητή, ο τελευταίος διέταξε την πλήρη εκχέρωση της περιοχής αυτής, γιατί οι κλέφτες μπορούσαν να χτυπήσουν και αμέσως να χαθούν στο αδιαπέραστο αυτό δάσος.⁸

Κλείνοντας, οφείλω να τονίσω ότι ο Καραϊσκάκης ποτέ δεν έμεινε ορφανός απ' τη μάνα του σε μικρή ηλικία. Η Ζωή Ντιμισκή ξεψύχησε στα χέρια του γιου της, όταν εκείνος ήταν 38 χρονών. Εάν ο ήρωάς μας έμενε και από μάνα ορφανός, τότε ποτέ δεν θα γινόταν αυτός που έγινε. Την παιδική του ηλικία παρουσιάζω εκτενώς στο βιβλίο μου «Γεώργιος Καραϊσκάκης». (Η γέννηση του και η νεανική επαναστατική του δράση). Ο Καραϊσκάκης είναι γέννημα και θρέμμα του Μαυρομματίου. Η πρώτη συνειδητή πατρίδα του είναι το Μαυρομμάτι και μόνον αυτό. Στο Μαυρομμάτι ανήκει ο θρύλος, το έπος. Στους παραχαράκτες ανήκει ο μύθος, τα μυθεύματα με τα οποία προσπαθούν να συσκοτίσουν την ιστορία, προσβάλλοντας τη μνήμη του ήρωά μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Γεωργίου Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828.
2. Κ. Ν. Ράδου (επιμ.), «Γεώργιος Καραϊσκάκης», στο *Εκατονταετηρίς του στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη 1827-1927*, Εκδ. Γρυπαετός, Αθήναι 1927.
3. Ν. Βλάχος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης. Η γέννησή του και η νεανική επαναστατική του δράση*, Καρδίτσα 2020, 439-440.
4. Ό.π.
5. Εφημερίς *Εθνική*, Άρθρον Κ. Φαλταΐτς, 29 Μαΐου 1938.

6. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γ. Καραϊσκάκη*, Εκδόσεις Βιβλιοθήκη 1, Εκ του τυπογραφείου Σ.Γ Βλαστού, Εν Αθήναις 1903.
7. Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης, Βιογραφία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1943, 197.
8. Απ. Γ. Σαμαρόπουλος, *Οδηγός του Νομού Καρδίτσας, ΕΛΛΑ*, Καρδίτσα 1901, 49-50.

Περίληψη

Στη μελέτη αναδεικνύεται μέσα από γραπτές και προφορικές παραδόσεις η νεανική παρουσία και συμπεριφορά, αλλά και η επαναστατική δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Μια Συνολική Εικόνα του Γεωργίου Καραϊσκάκη, όπως αυτή θεωρείται 200 χρόνια μετά

Αλέξης Γαλανούλης*

Η ανακοίνωσή μου στοχεύει στην ανάδειξη μιας όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένης εικόνας του βίου και της δράσης του Γεωργίου Καραϊσκάκη από τη γέννησή του μέχρι τον θάνατό του. Όχι ως μια βιογραφία, αλλά ως μια νοηματική σκιαγράφιση της μορφής αυτού, ώστε ο κάθε αναγνώστης να έχει, έστω και μια αμυδρή εικόνα των μη αναφερόμενων, έως τώρα, χρόνων της ζωής του εν λόγω ήρωα. Θεώρησα ότι ήταν απαραίτητο αυτό να γίνει για να μπορούμε εμείς, και αυτοί που θα ακολουθήσουν, να συνδέσουν τις πληροφορίες ετούτες με εκείνες των βιογραφικών που έχουν, έως τώρα, καταγραφεί.

Παρά το γεγονός ότι έχουν περάσει 200 σχεδόν χρόνια από τον θάνατο του εν λόγω ήρωα, θεωρώ ότι δεν έχουμε καταφέρει να αποδώσουμε επαρκώς τον πραγματικό χαρακτήρα και την προσωπικότητα αυτού. Ο Γ. Καραϊσκάκης, κατά τη γνώμη μου, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους και επιφανέστερους στρατηγούς που ανέδειξε το ελληνικό Έθνος από την Αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Γνωρίζουμε ότι ο χαρακτήρας και το ποιόν του αγωνιστή, οπλαρχηγού, στρατηγού και αρχιστράτηγου Γ. Καραϊσκάκη αναπτύχθηκε και πήρε την τελική του μορφή περνώντας μέσα από τις πιο σκληρές και αντίξοες συνθήκες ζωής σε έναν τόπο, και σε έναν κόσμο όπου κυριαρχούσε η πιο σκληρή και απάνθρωπη οθωμανική βία. Κυριαρχούσε, ο βασισμός, το δουλεμπόριο, η απόλυτη φτώχεια και η εξαθλίωση. Και αν, μέσα σε αυτά, προσθέσει κανείς και τις ιδιαιτερότητες της παιδικής ηλικίας του Γ. Καραϊσκάκη στη ζωή, όπως ήταν τότε αυτό το παιδί, το στιγματισμένο και καταφρονημένο από την υπόλοιπη τοπική κοινωνία στην οποία πέρασε τα πρώτα χρόνια της ζωής του μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε πως αντιλαμβανόταν, και τι ένιωθε, αυτό το παιδί για εκείνον τον κόσμο που έβλεπε τριγύρω του. Ήταν βλέπετε, το εξώγαμο παιδί, ήταν το παιδί «αγνώστου πατρός!» και μάλιστα από μητέρα καλόγρια πράγμα το οποίο έδινε λαβή για σχολιασμούς και από τους ενήλικες. Αυτό ήταν το πλαίσιο των συνθηκών της ζωής που βίωσε ο Γ. Καραϊσκάκης στα πρώτα του παιδικά χρόνια.

Βεβαίως, μερικά από τα χαρακτηριστικά, που αργότερα παρουσίασε αυτός τα είχε κληρονομήσει από τους βιολογικούς του γονείς. Όμως, η προσπάθεια των ιστορικών στην οποία αναφερόμαστε σήμερα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και αυτό το σκέλος της ζωής του εν λόγω ήρωα. Μόνο όταν ερευνηθούν όλες οι πτυχές της ζωής του Γ. Καραϊσκάκη,

* Κοινωνιολόγος, Συγγραφέας

μπορούμε να δούμε καθαρότερα την εικόνα και να εκτιμήσουμε καλύτερα τη δράση και την πορεία του «γιού της Καλόγριας» κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821.

Προσωπικά, μπορώ μόνο φευγαλέα, και βασισμένος σε μια λογική με την οποία μπορεί κάποιος να διαφωνεί αλλά, νομίζω πως δεν υπάρχει και άλλος τρόπος, και ούτε βλέπτε να προσπαθεί κανείς, και να θέλει, να καταλήξει σε κάποια λογικά συμπεράσματα. Όμως, για να γίνει αυτό, όταν δεν υπάρχουν γραπτά στοιχεία, ο μόνος τρόπος για αυτόν (τον συγγραφέα ερευνητή) είναι να καταφύγει στην αλληλουχία των υφιστάμενων γεγονότων και με αυτό που υπαγορεύει η λογική να προσπαθήσει να συνδέσει τα γεγονότα με το χρόνο για να καταλήξει σε ένα λογικό, και ίσως αδιαμφισβήτητο, συμπέρασμα. Σ' αυτό το μέσον του συλλογισμού, εκ των πραγμάτων, κατέφυγε και ο συγγραφέας τούτων των γραμμών για να αποτυπώσει το βίο των παιδικών χρόνων του Γ. Καραϊσκάκη. Άλλος τρόπος δεν υπήρχε.

Εν τάχει, λοιπόν, θα αναφερθώ στα προεπαναστατικά χρόνια και στις δραστηριότητες του υπόδουλου τότε Γ. Καραϊσκάκη και αργότερα του επαναστάτη αγωνιστή. Αυτό το σκεπτικό μου επιτρέπει να πω πως, όταν είσαι υπόδουλος δεν έχεις πολλές επιλογές. Ή κάνεις αυτό που σε προστάζει ο κυρίαρχος εξουσιαστής, όποιος και αν είναι αυτός, («τύραννος» «αφέντης» «άρχοντας» ή «δικτάτορας») αλλιώς χάνεις το κεφάλι σου. Όποιοι από τους υποτελείς ήταν λίγο πιο συνετοί караδοκούν και περιμένουν ώσπου να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες και να έρθει η ώρα του ξεσηκωμού.

Ο συλλογισμός αυτός επιβεβαιώνεται από τους στίχους του εθνικού μας ποιητή Διονύσιου Σολωμού που τόσο καθαρά διατυπώνει την υφιστάμενη κατάσταση της τότε Ελλάδας και των Ελλήνων με τους παρακάτω στίχους «... Άργειε να 'λθη εκείνη η μέρα κι ήταν όλα σιωπηλά γιατί τά 'σκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά...». Δε νομίζω ότι χρειάζεται να πει κανείς τίποτε άλλο για το τι βίωναν οι Έλληνες εκείνη την εποχή. Σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, νομίζω, κινήθηκαν και οι δραστηριότητες του Καραϊσκάκη ο οποίος γνώριζε πολύ καλά την τύχη των προηγούμενων επίδοξων επαναστατών.

Γνώριζε, π.χ., το τι είχε συμβεί στον Διονύσιο Χαραλάμπους (μητροπολίτη Λαρίσης) γνωστό και ως «ο Φιλόσοφος», από την Παραμυθιά Ιωαννίνων, (ή, για άλλους, από τη Αβδέλα Γρεβενών),¹ και στον Δασκαλογιάννη από τα Σφακιά Κρήτης,² Παρόμοιο βασανιστικό θάνατο βίωσαν και πολλοί άλλοι αγωνιστές, ανάμεσά στους οποίους ήταν και ο Ρήγας Φεραίος και ο Αθ. Διάκος που είχαν την ατυχία να πέσουν ζωντανοί στα χέρια των Οθωμανών δυναστών. Ο Καραϊσκάκης είχε όμως την οξύνοια και την επιδεξιότητα δράσης που χρειαζόνταν ώστε να μπορεί να ακροβατεί σε τεντωμένο σχοινί μέχρι που ένιωσε ότι ήρθε η ώρα να ενταχθεί και αυτός στον επαναστατικό αγώνα. Αυτό έκανε.

Σχετικά με την καταγωγή και τον τόπο γέννησης του ήρωα της Επανάστασης καθώς και το γενεαλογικό του δέντρο (πρόγονοι και απόγονοι), για λόγους συντομίας, παραθέτω εδώ μόνο τα συμπεράσματα της έρευνας όπως αυτά προέκυψαν από τις πηγές που ερευνήθηκαν και καταγράφονται στις σ. 33-47 του βιβλίου *Γεώργιος Καραϊσκάκης: Αρχή και τέλος. Επιστολές και Έγγραφα της Οικογένειάς του*, Λάρισα 2020.

Πρώτο σταθερό και αναμφισβήτητο, σημείο είναι το γεγονός ότι οι περισσότερες

πηγές αναφέρουν ως χρονολογία γέννησης του Γεωργίου Καραϊσκάκη το 1780 και μερικές άλλες προσθέτουν και το 1782.

Δεύτερο σταθερό σημείο είναι ότι όλες οι πηγές, έμμεσα ή άμεσα, επιβεβαιώνουν ως τόπο γέννησης του Γ. Καραϊσκάκη τη σπηλιά στο Μαυρομμάτι της Καρδίτσας (και αργότερα είχε ως ορμητήριο τη σπηλιά του Λώλου κοντά στο χωριό Γράλιστα-Ελληνόπυργος). Δέχονται ότι ήταν εξώγαμο παιδί και φυσικά δεν είχε αδέρφια. Μπορεί όμως να είχε ετεροθαλή αδέρφια, τον Ανδρέα και τον Γιαννάκη Καραϊσκό,³ από τη μεριά του βιολογικού του πατέρα, που αγάπησε (ή βίασε) τη νεαρή χήρα μητέρα του. Τα «αδέρφια αυτά», όμως, ενδεχομένως να μην τα γνώρισε ποτέ ως τέτοια, όπως και τον ίδιο τον πατέρα του. Τα έγγραφα που ερευνήθηκαν δείχνουν ότι τα δύο αυτά ονόματα (Ανδρέας και Γιαννάκης Καραϊσκος), ήταν σχεδόν πάντοτε συναγωνιστές του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Και από τη στιγμή που ο ήρωας Καραϊσκάκης δραστηριοποιήθηκε, κυρίως, στον χώρο καταγωγής του πατέρα του (τον Βάλτο) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ενδέχεται να απέκτησαν και συγγενική σχέση μεταξύ τους. Δεν είναι ξεκάθαρο, αν μετά τη γέννηση του Γ. Καραϊσκάκη, η μάνα του συναντήθηκε ποτέ με τον φυσικό (βιολογικό) πατέρα του παιδιού της. Και αν αυτό έγινε, δεν ξέρουμε πού και πότε έγινε. Μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε πως αφού δεν υπήρξε βιασμός και εφόσον, από τη συνεύρεση αυτή, προέκυψε ένα παιδί, μπορεί η μια πλευρά ή η άλλη, να επεδίωξε κάποια συνάντηση μεταξύ τους. Όμως, από τις πηγές που ερευνήθηκαν και τα έγγραφα που παρουσιάζω στο βιβλίο μου, δεν υπάρχει καμία σχετική γραπτή πληροφορία επ' αυτού. Προφανώς, εκείνος δεν θα ήθελε να διαταράξει τις οικογενειακές του σχέσεις.⁴

Τρίτο σταθερό σημείο αναφοράς είναι ο τόπος καταγωγής της μητέρας του ήρωα και, φυσικά με την πρόοδο των ερευνών, διαπιστώθηκε και το όνομα και το επώνυμό της, ως Ζωή Ντιμισκή (Διμισκή) από τη Σκουληκαριά (Ραδοβίζι - Ραδοβύζι) της Άρτας. Ήταν αδερφή του Κώστα Διμισκή και πρώτη εξαδέλφη του αρματολού Γώγου Μπακόλα. Με ένα προσεκτικό διάβασμα όλων των παραπάνω στοιχείων, ο αναγνώστης οδηγείται και σε ασφαλή συμπεράσματα για τον πρότερο βίο της μητέρας του Καραϊσκάκη. Προερχόμενη από καλή οικογένεια (σύμφωνα με όλες σχεδόν τις πηγές) παντρεύτηκε μάλλον σε πολύ μικρή ηλικία τον Γιαννάκη Μαυρομάτη από το Μαυρομμάτι της Καρδίτσας (οι Βλαχογιάννης και Σωτηρίου αναφέρουν κάποιον οπλαρχηγό Νίκο Πλακιά). Ατύχησε και χήρεψε πολύ νέα, χωρίς να αποκτήσει κανένα παιδί με τον νόμιμο σύζυγο, κατέληξε στο κοντινό μοναστήρι της περιοχής, όπου λέγεται ότι υπήρχε και κάποιος συγγενής της εκεί χωρίς να κατονομάζεται. Έτσι διαπιστώνεται ότι η Ζωή Ντιμισκή έγινε καλόγρια χωρίς «κουρά», από ανάγκη, στο μοναστήρι Άγιος Γεώργιος.⁵

Ας προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε και να αποτυπώσουμε τον βίο του, χωρίζοντάς τον σε τρία στάδια:

- (α) στο στάδιο της παιδικής ηλικίας (για να φανεί το ξεκίνημά του στη ζωή)
- (β) στην εφηβική ηλικία. (για να φανεί το είδος των πρώτων εμπειριών αυτού με την πραγματικότητα της ζωής)
- (γ) στην ενήλικη, επαναστατική (ή κλεφτοαρματολική) ηλικία. (για να φανεί, στην πράξη, το εύρος της αγωνιστικής του δράσης, το ύφος, το ήθος, και το ποιόν του χαρακτήρα του εν λόγω ήρωα).

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την παιδική και προεφηβική ηλικία του Κα-

ραϊσκάκη είναι ελάχιστες έως ανύπαρκτες και ατεκμηρίωτες. Ό,τι γνωρίζουμε είναι από τα έως τώρα εκδοθέντα συγγράμματα και εκδίδονται ακόμα, κυρίως από τους συγγραφείς της εποχής εκείνης, γι' αυτή την προσωπικότητα.

Ως τόπος γέννησης του Γ. Καραϊσκάκη, όπως γράφτηκε παραπάνω, θεωρείται το Μαυρομμάτι Καρδίτσας αλλά υπάρχουν και αυτοί που δεν έχουν πεισθεί ακόμα. Είναι φυσικό να υπάρχουν τέτοιου είδους αμφισβητήσεις ιδίως στο σκέλος που αφορά το ακριβές σημείο, ή στο χώρο αν θέλετε, της γέννησής του επειδή το παιδί αυτό προέρχονταν από μια εκτός γάμου σχέση. Πάντως, μέχρι σήμερα, δεν υπάρχουν πιστοποιητικά γέννησης και βάφτισης που να έχουνε δει τα φώτα της δημοσιότητας και να βεβαιώνουν αυτό που θέλουμε να ξέρουμε. Οι περισσότεροι ιστορικοί ερευνητές δέχονται ότι ο Γ. Καραϊσκάκης πραγματικά γεννήθηκε σε μια σπηλιά, γνωστή πλέον ως σπηλιά του Γ. Καραϊσκάκη, στο Μαυρομμάτι. Αλλά, δεχόμενοι αυτό ως πραγματικότητα, αυτομάτως εγείρονται κάποια ερωτηματικά τα οποία, αν θέλουμε να συνθέσουμε ολόκληρη την εικόνα του Γ. Καραϊσκάκη πρέπει να βρεθεί τρόπος να απαντηθούν. Καλοπροαίρετα δηλαδή, πολλοί άνθρωποι, αναρωτιούνται:

1) Πώς είναι δυνατόν μια εγκυμονούσα γυναίκα να φέρει στον κόσμο ένα παιδί (το πρώτο της παιδί) σε μια σπηλιά αβοήθητη και εντελώς μόνη, χωρίς προηγούμενη εμπειρία τεκνοποίησης; Να φροντίσει δηλαδή το βρέφος και τον εαυτό της χωρίς τη βοήθεια κανενός άλλου κατά τη διάρκεια της λοχείας; Στην προκειμένη περίπτωση δεν έχουμε κανένα στοιχείο τέτοιας συμπαράστασης.⁶ Στην πηγή 7 *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (Π. Λ. Μ.) τ. 32. σ. 79), για παράδειγμα, διαβάζουμε: «Κατά τους τελευταίους μήνες της εγκυμοσύνης η Ζωή [Δημισκή] έζησε σε μια σπηλιά κοντά στο μοναστήρι (υποσ. 34, σ. 41) και εκεί πιθανότατα, τον Μάιο του 1780 γέννησε το παιδί της».

2) «Σε ποιον μήνα της κύησης εγκατέλειψε το μοναστήρι στο οποίομόναζε, χωρίς κουρά, και για ποιο λόγο δεν πήγε να γεννήσει το παιδί της στο Μαυρομμάτι, που ήταν και το χωριό του αποβιώσαντος συζύγου της, ή και γιατί δεν πήγε στο χωριό των γονέων της στη Σκουληκαρυά της Άρτας»;⁷ Απαντήσεις υπάρχουν αλλά, δεν υπάρχει τεκμηρίωση.

3) «Και οι μοναχοί ή μοναχές, του μοναστηριού, δεν ήξεραν ότι αυτή η γυναίκα χρειαζόταν ανθρώπινη συμπαράσταση κατά την τεκνοποίηση του πρώτου της παιδιού;» Μια λογική σκέψη πιθανόν θα ήταν να πούμε ότι το ήξεραν και απλώς το αγνόησαν, ή βοήθησαν και δεν το ξέρουμε! (Μα τότε προκύπτει άλλο ερώτημα: Αν συνέβαινε το δεύτερο δεν θα έγραφε κάποια πηγή ότι βοηθήθηκε από τους μοναχούς (ή τις μοναχές) στο μοναστήρι των οποίων μόναζε;

Το ερώτημα αυτό είναι σημαντικό μόνο για εκείνον που προσπαθεί να τεκμηριώσει το ακριβές σημείο γέννησης του Γ. Καραϊσκάκη. Διαφορετικά δεν θα έχετε κανείς τέτοιου είδους ερωτήματα. Θέλω να πω δηλαδή, αυτή η «πρακτική μαμή», όποια και αν ήταν, πιθανόν να έζησε μέχρι το 1850, οπότε, οι τότε συγγραφείς, τα γραπτά των οποίων χρησιμοποιούμε σήμερα ως πηγές, δεν ενδιαφέρθηκε κανείς να μάθει και να το καταγράψει τη στιγμή που η σημαντικότητα του τέκνου αυτού (του Γ. Καραϊσκάκη) είχε γίνει γνωστή στον κόσμο όλον πριν από το 1827; Λίγο παράξενο δεν είναι; Κάποιο κενό, κάποια ασυγχώρητη παράληψη, ή εσκεμμένη αποσιώπηση, υπάρχει εδώ, αλλιώς δεν εξηγείται!

4) Ας αφήσουμε όμως τους μοναχούς, και τις μοναχές, και ας αναρωτηθούμε: Πώς

και δεν βρέθηκε κανείς από τα κοντινά χωριά (και ήταν αρκετά από αυτά εκεί γύρω) να τη συνδράμουν και να της προσφέρουν ένα πιάτο ζεστή σούπα, ή να της φτιάξουν ένα ζεστό «ποντζ» (ζεστό τσίπουρο με πετιμέζι ή ζάχαρη) ή και να της δώσουν ένα ποτήρι κρασί για να σταθεί στα πόδια της; Χριστιανοί δεν ήταν; Ούτε εδώ όμως έχουμε καμία τεκμηριωμένη απάντηση!

5) Γιατί αυτοί οι «Χριστιανοί», του περιβάλλοντος χώρου, δεν βοήθησαν μια εγκυμονούσα γυναίκα να φέρει το πρώτο της παιδί στη ζωή;» (και ας χρεώνονταν κάποιο αμάρτημα!) Γιατί δεν το έκαναν; Ή αν το έκαναν γιατί να μην το ξέρουμε και να το ψάχνουμε τώρα;

Προφανώς, ούτε σε αυτό το ερώτημα έχουμε κανένα αποδεικτικό στοιχείο!

6) Δεν ήξεραν τάχα, οι κάτοικοι της περιοχής, κάτω από ποιες συνθήκες και σε ποιο χώρο, γεννήθηκε ο Χριστός;» κάπου 1800 χρόνια πριν; Και δεν διέκριναν κάποιες ομοιότητες με τη γέννηση του Γ. Καραϊσκάκη; Πιθανόν να μην ήξεραν ή κάτι άλλο να σκέφθηκαν. Απάντηση ούτε εδώ υπάρχει και ο καθένας μπορεί να σκεφθεί ό,τι θέλει!

7) Δεν σκέφθηκαν πως και εκείνη η «*Θεομήτορα έτεκε τον υιόν της εις το σπήλαιον*» (ή στη φάτνη των αλόγων;», ενώ ο Ηρώδης έψαχνε να βρει τα νεογέννητα για να τα αποκεφαλίσει; Πώς ένωθε άραγε αυτή η γυναίκα λίγο πριν από τον τοκετό και μετά; Μπορεί, οι κάτοικοι του περιβάλλοντος χώρου, να το ήξεραν αλλά ..., ποιός έδινε σημασία στη γέννηση ενός εξώγαμου παιδιού από μια μοναχή το 1780.

8) Ίσως οι άνθρωποι εκείνοι να ξέχασαν ότι στη γέννηση του Χριστού προσέτρεξαν οι τρεις «Μάγοι» ακολουθούμενοι από τους υπηρέτες τους και *δώρα κομίζοντες για το θείον βρέφος!* Μήπως ετούτη η άτυχη γυναίκα κινδύνευε από λιθοβολισμό, αντί προσφοράς δώρων και λίγης ανθρωπίνης ζεστασιάς;

Φαντάζεστε την ψυχική κατάσταση αυτής της γυναίκας και το είδος του κόσμου που αντίκρισε, και βίωσε λίγο αργότερα, εκείνο το παιδί; Είναι το κοινωνικό υπόβαθρο αυτού του παιδιού που προσπαθούμε να αναδείξουμε με τούτες τις γραμμές. Και όμως, αυτό το παιδί κατάφερε να γίνει ένας από τους σημαντικότερους ήρωες της Επανάστασης του '21 και ένας από τους επιφανέστερους στρατηγούς που ανέδειξε το ελληνικό Έθνος από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας, όπως προαναφέρθηκε.

Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι ενδεχομένως οι μοναχοί και οι μοναχές, καθώς και οι Χριστιανοί του περιβάλλοντος χώρου, να το ήξεραν και να ήθελαν να βοηθήσουν αλλά, ίσως να μην τόλμησαν να το κάνουν γιατί γνώριζαν ότι θα έβρισκαν το μπελά τους, ή θα έχαναν το κεφάλι τους!

9) Εάν όντως έτσι είναι τα πράγματα, όπως τα παρέδωσαν οι ιστορικοί, τότε, άξιον απορίας είναι πώς τα κατάφερε τούτη η γυναίκα να ξεγεννήσει μόνη της το πρώτο της παιδί σε ένα δασωμένο χώρο μακριά από το χωριό περιβαλλόμενη από άγρια ζώα, τσοπανόσκυλα, λύκους και τσακάλια που οσφραίνονται τα θύματά τους (ή τη λεία τους αν θέλετε) από χιλιόμετρα μακριά;

Μήπως πρέπει να σκεφθούμε ότι αυτή η γυναίκα, τελικά, ήταν τόσο δυνατή, και είχε τέτοιο αυτοσεβασμό για την ύπαρξή της ως γυναίκα, και ως προσωπικότητα, που στάθηκε μόνη της απέναντι σε μια ολόκληρη κοινωνία και έκανε αυτό που της υπαγόρευαν τα γυναικεία και τα μητρικά της αισθήματα; Πώς να μην θαυμάσει, και να μην αναφερθεί κανείς, σ' αυτή τη γυναίκα, το όνομα της οποίας παρέμεινε σχεδόν

άγνωστο μέχρι πριν από μερικά χρόνια; Πώς μπορεί ο ενδιαφερόμενος ιστορικός ερευνητής να μην συνδέσει το ποίον της προσωπικότητας και του χαρακτήρα του Γ. Καραϊσκάκη με αυτό, το αναπόσπαστο κομμάτι του χαρακτήρα και της προσωπικότητας της Ζωής Ντιμισκή; Αλλά και με εκείνο του Δημ. Καραϊσκού; Όποιος δεν θέλει να συμπεριλάβει στις σκέψεις του αυτή την πραγματικότητα δεν μπορεί και να έχει καθαρή και ολοκληρωμένη εικόνα για το ποίον της προσωπικότητας και του χαρακτήρα του Γ. Καραϊσκάκη. Και επιτελώντας το καθήκον της στο ακέραιο αυτή η γυναίκα –η μητέρα του Καραϊσκάκη– χάρισε στην ανύπαρκτη, τότε, Ελλάδα αυτόν τον αγωνιστή, τον ήρωα, τον στρατηγό και αρχιστράτηγο, για να μπορούμε εμείς σήμερα να γράφουμε και να διαβάζουμε ελεύθερα;

Δυστυχώς, και αποδεδειγμένως, ο υιός αυτής της γυναίκας, δυνατός και ευφυέστατος όπως αποδείχθηκε ότι ήταν, καταδιώχθηκε από εχθρούς και φίλους. Από Χριστιανούς και αλλόπιστους! Λοιδορήθηκε, και ταπεινώθηκε δημοσίως, όταν από τους τότε διοικούντες, οδηγήθηκε στο στρατοδικείο, (την 1η Απριλίου –μεγαλοβδομαδικά– το 1824 στην Εκκλησία της Παναγίας στο Αιτωλικό!!) Κάπως έτσι οδηγήθηκε και ο ίδιος ο Χριστός σε δίκη και τράβηξε αυτά που τράβηξε!! «*Τα ελέη του Χριστού*» όπως λέει και ο λαός μας.

Του Γ. Καραϊσκάκη του αφαίρεσαν λοιπόν όλα τα αξιώματα που είχε κερδίσει αγωνιζόμενος ηρωικά στα πεδία των μαχών εναντίον των εχθρών της πατρίδας. Και αν λάβει κανείς υπόψιν ότι τον περισσότερο καιρό ήταν ασθενής (από φυματίωση) αλλά και από τραυματισμούς, τότε αντιλαμβανόμαστε το σθένος και την αποφασιστικότητα αυτού του ανδρός. Και επειδή ήταν αυτός που ήταν, έμεινε πάντα απτόητος μπροστά στον κίνδυνο και μάχονταν ηρωικά στην πρώτη γραμμή για να ενθαρρύνει και τους στρατιώτες του. Ήταν ακριβώς αυτό που έκανε τους Τούρκους και τους Αλβανούς να τρέμουν στο άκουσμα του ονόματός του, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τους Τρώες, στο άκουσμα του «Αχιλλέα»! Τελικά αυτός ο ήρωας, *ο γιος της καλόγριας*, θυσιάστηκε για τον υπέρτατο ιερό σκοπό που δεν ήταν άλλος από την ελευθερία της χώρας του. Ο απλός αναγνώστης αναρωτιέται και δικαίως ρωτάει: Ποιος άγιος προσέφερε τόσα πολλά και εισέπραξε όλη αυτή την απανθρωπιά και την παγερή οικογενειακή μοναξιά που βίωσε ο Γ. Καραϊσκάκης.

Θεώρησα ότι ήταν αναγκαίο να αναφερθούν όλα τα παραπάνω για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε μια εις βάθος ανάλυση για το ποίον και τον χαρακτήρα του Γ. Καραϊσκάκη που ήταν, και είναι, ο σκοπός αυτής της εργασίας. Όσοι, βέβαια, ενδιαφέρονται να μάθουν περισσότερα ας διαβάσουν τις επιστολές και τα έγγραφα που περιλαμβάνονται στις σελίδες του προαναφερόμενου ιστορικού περιεχομένου πονήματος.

10) Το θέμα όμως παραμένει εν πολλοίς ακόμα άλυτο. Και εμείς τώρα πια, αναρωτιόμαστε, πώς μπορούμε να ανασυνθέσουμε την ακριβή εικόνα του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του Γ. Καραϊσκάκη; Νομίζω πως δε μπορούμε να κάνουμε τίποτε άλλο παρά να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία που έχουμε και να ακολουθήσουμε, ως οδηγό, την λογική και τη γνώση που διαθέτουμε για να καταλήξουμε σε εκείνα τα συμπεράσματα που να αντικατοπτρίζουν τις πράξεις εκείνες και τα γεγονότα που διαφορετικά δεν τεκμηριώνονται. Είναι αναγκαίο λοιπόν να λάβουμε υπόψιν τις συνθήκες και τις παραδόσεις που διακρίνονται στις μικρές, και τις μεγάλες, κοινωνίες της κάθε εποχής που ζούμε και ερευνούμε.

Σ' αυτό το πλαίσιο λογικής αναγκάστηκα σε τούτες τις γραμμές να κινηθώ για να συνθέσω, όσο αυτό ήταν δυνατόν, μια κάπως πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ζωής του Καραϊσκάκη για τις περιόδους που δεν υπάρχουν στοιχεία.

Μετά το 1798 όμως υπάρχουν κάποια χρονολογικά στοιχεία τα οποία συνδέονται με τα γεγονότα και τις δραστηριότητες του εν λόγω ήρωα μέχρι τον θάνατίμο τραυματισμό του στις 22 Απριλίου 1827.

Ας ακολουθήσουμε, λοιπόν, τα βήματα του Γ. Καραϊσκάκη από την αρχή μέχρι το τέλος, χωρίς προκατάληψη και διάθεση εύνοιας προς καμία πλευρά. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι τα πρώιμα παιδικά του χρόνια τα πέρασε με τη μάνα του (ή την παραμάνα του) στον τόπο γέννησής του. Αυτό λέει η λογική και αυτό δείχνουν οι περισσότερες πηγές που κάνουν μια επιγραμματική μνεία (χωρίς καμία λεπτομέρεια) σ' αυτό το στάδιο της ζωής του μεγάλου ήρωα και στρατηγού. Αυτό το είδος της αναφοράς και της ασάφειας, ή της νέφωσης, περί των πρώτων ετών της ζωής του συνεχίστηκε μέχρι την ηλικία των 10-12 ετών.

Τα 3-4 επόμενα χρόνια, ο προ-έφηβος Γ. Καραϊσκάκης, κάπως ανεξαρτητοποιημένος, αλλά όχι απόλυτα, τα πέρασε ως μέλος μιας μικρής ή μεγάλης ομάδας άτακτων και ατίθασων νέων της εποχής εκείνης. Μένοντας εντός του χωριού, η στις παρυφές του, και μιμούμενοι την κλεφτο-αρματολική ζωή της εποχής, άρπαζαν, ή έκλεβαν, διάφορα μικροπράγματα, κυρίως φαγώσιμα και φρούτα, όταν και απ' όπου μπορούσαν. Μερικές φορές, μάλιστα, συγκρούονταν και με τα οθωμανικά αποσπάσματα τα οποία ήταν υπεύθυνα για την τάξη. Οι νέοι των 12-15 χρόνων, μερικές φορές, πετροβολούσαν τους άνδρες αυτών των αποσπασμάτων όταν πλησίαζαν το χωριό. Σε μία από αυτές τις συγκρούσεις ο Καραϊσκάκης συνελήφθη και οδηγήθηκε στον Αλή πασά, όπου τον πέρασαν από «φάλαγγα» και τιμωρήθηκε με 100 (και κατ' άλλους 1.000) χτυπήματα στα πέλματα των ποδιών του. Μια άλλη φορά πάλι συνελήφθη από Αλβανούς και οδηγήθηκε στα Ιωάννινα όπου [θα] τον περίμενε άγριος θάνατος αλλά επειδή ο Αλή πασάς γνώριζε τη μάνα του, του χάρισε τη ζωή.⁸

Τα παιδιά αυτά προέβαιναν σ' αυτές τις πράξεις και θεωρούσαν τον εαυτό τους ως σπουδαίο και ανυπάκουα στην καταπίεση των οθωμανικών Αρχών. Όπως συνήθως συμβαίνει με τους νέους κάθε εποχής. Αυτό ίσως να τους έδινε τη δύναμη και τη θέληση να συνεχίσουν μέχρι να καθιερωθούν ως μελλοντικοί κλεφταρματολοί. Χωρίζονταν λοιπόν σε ομάδες και έπαιζαν «Κλέφτες και Αρματολοί» εκσφενδονίζοντας πέτρες που αν σε πετύχαιναν μπορούσαν να σε σκοτώσουν.

Με το πέρασμα του χρόνου τα παιδιά αυτά έπρεπε να αναζητήσουν κάποιο είδος απασχόλησης με ή χωρίς όπλα. Ο μόνος χώρος όπου μπορούσαν να αναζητήσουν απασχόληση για έναν κάπως καλύτερο τρόπο ζωής, ήταν η αυλή του Αλή πασά των Ιωαννίνων, ο οποίος απασχολούσε αρκετούς νέους και νέες για τις ανάγκες της Αυλής του και του Στρατεύματός του. Γι' αυτό και οι περισσότεροι Έλληνες Οπλαρχηγοί είχαν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, υπηρετήσει στην Αυλή του Αλή πασά, όπως και ο Καραϊσκάκης ο οποίος σε ηλικία 16 ή 18 ετών, (το 1798) ακολούθησε το Στρατεύμα του Αλή πασά στο Βιδίни της Βουλγαρίας για την ανατροπή του στασιαστή (πασά) Πασβάνογλου.⁹

Επιστρέφοντας από αυτή την Εκστρατεία, κάπου τρεις μήνες αργότερα, υπηρέτησε για λίγο (μεταξύ του 1800 και του 1805 στις τάξεις των Αρματολών τους οποίους

και ήλεγχε ο Αλή πασάς. Στις επαφές που αναπόφευκτα είχαν οι Κλέφτες και οι Αρματολοί, ο Γ. Καραϊσκάκης εγκατέλειψε τους Αρματολούς και πήγε με τη μεριά των Κλεφτών. Εντάχθηκε στην ομάδα του Κατσαντώνη ο οποίος εξετίμησε τα προσόντα και τις ικανότητές του και τον έκανε πρωτοπαλικάρο του. Ήταν κατά τη διάρκεια αυτής της συνεργασίας που ο Καραϊσκάκης σκότωσε τον Βελή Γκέκα ο οποίος ήταν το πιο έμπιστο πρωτοπαλικάρο του Αλή πασά γεγονός το οποίο εξόργισε τον Αλή πασά τα μέγιστα.

Τον Οκτώβριο του 1809 ο Γ. Καραϊσκάκης εντάχθηκε στα ελληνικά τάγματα που είχαν συστήσει οι Βρετανοί υπό τον Ριχάρδο Τσώρτς για τις επιχειρήσεις τους με σκοπό να εκτοπίσουν τους Γάλλους από τα Επτάνησα.¹⁰

Κατά το 1808-1809 οι δυνάμεις του Αλή πασά, και ενώ ο Κατσαντώνης ήταν άρρωστος προδόθηκε, συνελήφθηκε, και οδηγήθηκε στα Γιάννενα όπου και θανατώθηκε με το πιο φρικτό τρόπο. Κατόπιν αυτού, την αρχηγία της κλέφτικης ομάδας του Κατσαντώνη ανέλαβε ο αδερφός αυτού ο Κώστας Λεπενιώτης. Κράτησε και αυτός μέχρι το 1812 οπότε και αυτός [αυτό-προδόθηκε] αφού προηγουμένως είχε κάνει γνωστή τη θέση του με υποτιμητικά λόγια για τον Αλή πασά, οπότε και δολοφονήθηκε και αυτός, στην είσοδο της εκκλησίας που πήγαινε να προσκυνήσει. Όλο το προηγούμενο διάστημα ο Καραϊσκάκης είχε δείξει όλες του τις πολεμικές ικανότητες και αφού έμεινε χωρίς αρχηγό, ζήτησε και ο ίδιος συγχώρεση από τον Αλή πασά ο οποίος και του την παραχώρησε επειδή γνώριζε πολύ καλά τις στρατιωτικές ικανότητες που διέθετε ο Καραϊσκάκης. Έτσι εντάχθηκε και πάλι στις δυνάμεις του Αλή πασά.

Από το 1812 έως το 1815, και ενώ ο Γ. Καραϊσκάκης ήταν ενταγμένος στην προσωπική φρουρά του Αλή πασά, νυμφεύθηκε την Γκόλφω Ψαρογιαννοπούλου και απέκτησαν δύο κόρες. Την Ελενίτσα, την Πηνελόπη, και κάπου 10 χρόνια μετά απέκτησε τον Σπύρο (Μάιος 1826). Λίγο πριν από τον θάνατο του Αλή πασά, ο Γ. Καραϊσκάκης φυγάδευσε την οικογένειά του στη νήσο Κάλαμο της Λευκάδας. Τον Ιανουάριο του 1821 έλαβε μέρος στη σύσκεψη της Λευκάδας στην οποία συμμετείχαν πολλοί αρχηγοί για την προετοιμασία της εξέγερσης στη Στερεά Ελλάδα. Σχεδόν αμέσως μετά εγκατέλειψε κι αυτός την αυλή του Αλή πασά και προσχώρησε στις επαναστατικές δυνάμεις των Ελλήνων χωρίς όμως να κόψει τελείως τους δεσμούς του με τις δυνάμεις του σουλτάνου. (Άφησε δηλαδή μια πόρτα ανοιχτή για κάθε ενδεχόμενο).¹¹

Στις 30.5.1821, ο Γ. Καραϊσκάκης με 40 Έλληνες επιτέθηκε στους Τούρκους στο Κομπότι της Άρτας. Η επίθεση αποκρούστηκε αλλά επαναλήφθηκε στις 8 Ιουνίου. Νίκησαν οι Έλληνες αλλά ο Γ. Καραϊσκάκης πληγώθηκε και αποσύρθηκε για θεραπεία στο Λουτράκι της Κατούνας στις νότιες ακτές του Αμβρακικού. Τον Σεπτέμβριο του 1821 επέστρεψε στην Άρτα και με τον Μακρυγιάννη και άλλους οπλαρχηγούς την κατέλαβαν σε συνεργασία με τους Αρβανίτες.¹²

Τα περί του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του Καραϊσκάκη

Έχοντας δώσει το περίγραμμα των προεπαναστατικών χρόνων του Γ. Καραϊσκάκη,ας προσπαθήσουμε τώρα να καταγράψουμε –με στοιχεία πλέον– τα θετικά και τα αρνητικά γνωρίσματα του χαρακτήρα αυτού όπως αυτά προκύπτουν από τα έγγραφα

και τις επιστολές που ερευνήθηκαν και καταγράφηκαν στο προαναφερόμενο ιστορικό πόνημα του ομιλούντος συγγραφέα.

1) Ο Γ. Καραϊσκάκης, λοιπόν, περιφρονήθηκε, και δυσφημίστηκε από γνωστούς και αγνώστους επειδή ήταν εξώγαμο παιδί και αδικαιολόγητα, οι κακολογούντες, συμπεράναν ότι δεν ήταν καλός άνθρωπος! Απ' ό,τι φαίνεται όμως κανείς τους δε μπήκε στον κόπο να σκεφθεί ότι δεν ήταν δικό του λάθος που γεννήθηκε εξώγαμος.

2) Κατηγορήθηκε ο Γ. Καραϊσκάκης για αντιπατριωτική δράση και για προδοσία. Σύρθηκε σε μια δίκη «παρωδία» και καταδικάστηκε στην εσχάτη των ποινών από τους διορισμένους (από την τότε Διοίκηση) στρατοδίκες που ανέλαβαν να τον καταδικάσουν. Αυτό και έγινε. Δεν τόλμησαν, όμως, να επισημοποιήσουν (να καθαρογράψουν) την απόφασή τους αλλά, απλώς, τη διέρρευσαν στο φιλικό προς αυτούς Τύπο και έδωσαν 48 ώρες προθεσμία στον Γ. Καραϊσκάκη να εγκαταλείψει την περιοχή αφού όμως είχαν πρωτίστως φροντίσει να καταδιωχθεί μέχρι εξόντωσης. Αποδεδειγμένα πλέον, Έλληνες και Τούρκοι της εποχής εκείνης συνεργάστηκαν για να βγάλουν από τη μέση τον Καραϊσκάκη. Μόνο ο Γ. Καραϊσκάκης βρέθηκε σε τόσο δύσκολη και δυσάρεστη θέση, διωκόμενος συγχρόνως από εχθρούς και φίλους, χριστιανούς και μουσουλμάνους! Ευρισκόμενος σε μια τέτοια θέση, χρησιμοποίησε όλες του τις δυνάμεις, την ανδρεία και την ευφυΐα του, και γλίστρησε μέσα από τα χέρια τους κατεβαίνοντας από ένα απόκρημνο φαράγγι των Χασίων και βγήκε στα πεδινά της Θεσσαλίας κατευθυνόμενος προς τον Βάλτο όπου είχε πάντοτε υποστηρικτές του.

Ο αναγνώστης μπορεί λοιπόν να σκεφθεί ποιος ήταν ο σκοπός και το αίτιο που ο Γ. Καραϊσκάκης, πρώτα οδηγήθηκε στο δικαστήριο και μετά οι κατηγοροί του συνεργάστηκαν με τους Τούρκους για να τον εξοντώσουν! Η ενέργειά τους αυτή χρησιμοποιείται εδώ ως απάντηση προς εκείνους που κατηγορούν ότι ο Γ. Καραϊσκάκης ήταν αντιπατριώτης και προδότης!

3) Κατηγορήθηκε ο Γ. Καραϊσκάκης ότι οι στρατιώτες του διέπρατταν αρπαγές. Έκαναν δηλαδή πλιάτσικο απ' όπου περνούσαν και μερικές φορές προσέβαλαν την τιμή των κοριτσιών. Ας δούμε όμως τι απαντάει στην κατηγορία αυτή ο ίδιος ο Γ. Καραϊσκάκης απευθυνόμενος στην τότε Διοίκηση:

«Κύριοι αρχιγραμματαίοι σας ασπάζομαι». Αναφέρει ότι από το βράδυ κιόλας έλαβε τα δύο γράμματα που του έστειλε ο γενικός έπαρχος της Ανδρούσας. Το ένα απευθυνόταν στον Χριστόδουλο Ποριώτη και το άλλο στον ίδιον, για το θέμα [της αρπαγής] των προβάτων. Αφού πρώτα αναφέρει ότι με πόνο της καρδιάς (με *δεινοπάθεια*) διάβασε για την αρπαγή των προβάτων και τις άλλες αταξίες των στρατιωτών του. Στη συνέχεια αποκρούει όλα αυτά λέγοντας ότι οι στρατιώτες του δεν πήραν τα πρόβατα με τη βία, και ούτε καν με δική τους πρωτοβουλία. Τα πήραν με εντολή του αρχηγού τους [δηλαδή του ιδίου] (187) για να τραφούν τα στρατεύματα της ίδιας της Διοίκησης [η οποία παραπονείται] τη στιγμή που οι άνδρες της είχαν μείνει νηστικοί για μέρες και βρίσκονταν σε κατάσταση λιποθυμίας. Προσθέτει ότι αν την επιστροφή των αρπαχθέντων δεν την τακτοποιούσε η Διοίκηση θα την τακτοποιούσαν οι οπλαρχηγοί. Τονίζει ότι τους στρατιώτες δεν τους αφήνουμε να πεθάνουν της πείνας [και παράλληλα να τους ζητάμε να πολεμήσουν τον εχθρό]. Αλλιώς θα έπρεπε να διαλυθεί το στρατόπεδο για ένα κομμάτι κρέας! *«όσο για το κοράσιο που μου γράφεις»*, λέει ο Καραϊσκάκης, *«δεν είναι χαρακτηριστικό των πολεμιστών, και μάλιστα των δικών μου*

στρατιωτών, όταν πηγαίνουν για μάχες και γνωρίζουν ότι αντιμετωπίζουν τον θάνατο, να κάνουν τέτοια πράγματα», και προσθέτει ότι «αυτά είναι για εσάς που κάθεστε εν ησυχία και ανάπαυση».¹³

4) Κατηγορήθηκε ο Γ. Καραϊσκάκης ότι δεν ήταν Χριστιανός! Υπάρχουν όμως πάρα πολλά δείγματα γνήσιας συμπεριφοράς «Χριστιανού» καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του και της αγωνιστικής του διαδρομής, τα οποία είναι αδύνατο να συμπεριληφθούν όλα εδώ. Σε μία από τις επιστολές του προς τον αδελφό του (όπως τον αποκαλεί) Μάρκο Μπότσαρη (έγγραφο 5/16.5.1823),¹⁴ από την Κερασιά των Αγράφων τον καλεί να μην αμελήσει τα όσα του έγραψε και να μην χάσει χρόνο καθόλου, και να μην το αναβάλει, γιατί οι Χριστιανοί χάνονται. Και ό, τι μπορούν να κάνουν να το κάνουν γρήγορα και από μόνοι τους διότι ανάγκη έχουν μόνο από τον εαυτό τους και από κανέναν άλλον. Του γράφει επίσης ότι έστειλε άνθρωπό του στα Ιωάννινα αλλά δεν μπορεί, προς το παρόν, να του πει τίποτε παραπάνω. [Ίσως αυτό να αποτέλεσε στοιχείο να κατηγορηθεί για συνεργασία με τον εχθρό]. Αυτό που πρέπει να γίνει τώρα είναι να κάνουν γρήγορα για να αντιμετωπίσουν τον εχθρό. Εύχεται, στον Μάρκο Μπότσαρη, υγεία και του ζητάει να του στείλει και λίγο χαρτί γραφής και μερικά μπολίμια [περιτυλίγματα;] που τους χάλασε το παζάρι όπως γράφει».

Μια άλλη απόδειξη ότι ο Γ. Καραϊσκάκης ήταν γνήσιος Χριστιανός είναι το γεγονός ότι κατά την άλωση της Τριπολιτσάς περιμάζεψε και μια ορφανή Μωαμεθανή την οποία σύντομα την βάπτισε Χριστιανή και την κράτησε κοντά του σε όλες του τις δραστηριότητές «Κατά την παράδοση την στεφάνωσε λίγο πριν πεθάνη» γράφει ο Ν. Κασομούλης στα *Ενθυμήματα Στρατιωτικά* εκδ. Οίκος Χ. Κοσμαδάκης Αθήναι 1833.¹⁵

5) Διαδίδονταν τότε ότι ο Καραϊσκάκης δεν ήταν καν Χριστιανός και δεν πίστευε σε τίποτε! Όμως, ο Γ. Καραϊσκάκης υπήρξε γνήσιος Χριστιανός και πάντοτε έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για τους Χριστιανούς τους οποίους και προστάτευε καθ' όλη τη διάρκεια της αγωνιστικής του διαδρομής. Ένα από τα πολλά δείγματα της συμπεριφοράς αυτής είναι και το γεγονός ότι λίγο πριν πεθάνει ζήτησε να μεταλάβει των αχράντων μυστηρίων και αφού ασπάστηκε τους παριστάμενους αξιωματικούς, ζήτησε να ενταφιαστεί στον ναό του Αγ. Δημητρίου της Σαλαμίνας, όπως και έγινε. Καταρρίπτεται λοιπόν ο ισχυρισμός ότι ο Γ. Καραϊσκάκης δεν ήταν Χριστιανός.¹⁶ Ανάμεσα στα άλλα, καταγράφεται και μια επιστολή της Οθωμανής Μεντίν Χασάν, την οποία ο Γ. Καραϊσκάκης πήρε ως αιχμάλωτη από την Τρίπολη (όπως προαναφέρθηκε) και λίγο αργότερα την βάπτισε Χριστιανή –ονοματίζοντάς την Μαρία– (πρόκειται για την *περιώνυμη Μαριώ του Καραϊσκάκη!*) την οποία και κράτησε δίπλα του μέχρι που πέθανε.

6) Όλα τα χαρίσματα που συνθέτουν το ήθος και την προσωπικότητα ενός διακεκριμένου στρατηγού όπως ήταν ο Γ. Καραϊσκάκης διακρίνονται σε όλες του τις επιχειρησιακές δραστηριότητες. Ένα δείγμα αυτών των αισθημάτων μπορεί να διαβάσει κανείς στις δύο επιστολές που απευθύνει στον άλλο στρατηγό και φίλο του, τον Δήμο Τζέλιο, στις 18 Φεβρουαρίου το 1827 και στις 17 Μαρτίου του ιδίου έτους από το Κερατσίνι.¹⁷

7) Ο πατριωτισμός, η αγωνιστικότητα, και το ενδιαφέρον του Γ. Καραϊσκάκη, για την πατρίδα, φαίνεται στην απόκριση μιας επιστολής αυτού προς τον «αδελφό»

(όπως τον αποκαλεί) Δήμο Τζέλιο τον οποίον και ενημερώνει ότι πήρε το γράμμα του και έλαβε υπόψιν τα γραφόμενά του. Του λέει επίσης ότι υποφέρει και αυτός, όπως και εκείνος, και του ζητάει να κάνει λίγη υπομονή ακόμα και [παράλληλα] να παραβλέψει όλα τα άλλα [τα προβλήματα που αντιμετώπιζε κάθε μαχόμενος στρατηγός εκείνη την εποχή] Του ζητάει μόνο να φροντίσει για να κρατήσει το Λεσίνι [σε ελληνικά χέρια] με τη συνηθισμένη του φρόνηση και τη γενναιότητα [που τον διακρίνει] αποκαλώντας τον «αδελφό» και πάλι. Του γράφει για να ξέρει πως αυτοί (ο Γ. Καραϊσκάκης και οι σύντροφοί του) μόλις έφθασαν στον Πειραιά έκαναν τα οχυρώματά τους στο Κερατσίνι, μια ώρα μακριά από την Αθήνα. Του γράφει επίσης για τις πρόσφατες επιχειρήσεις που έκανε έως εκείνη την ημέρα. Παραθέτουμε εδώ μια ενδεικτική πρόταση του πνεύματος αλληλεγγύης, ήθους και πατριωτισμού του Καραϊσκάκη διατεθειμένος να θυσιαστεί για το σκοπό της συμπαράστασης, της εκπλήρωσης του καθήκοντος ενός γνήσιου στρατηγού που φυλάγει «Θερμοπύλες» [όπως έκανε κάποτε και ο Λεωνίδας]. Με αυτό το πνεύμα και τον πατριωτισμό πολεμούσε ο γιος της Καλόγριας και Αυτός ήταν ο Γ. Καραϊσκάκης. *«Αδελφέ καπετάν Δήμο, βάστα αυτού με τη συνηθισμένη σου γενναιότητα, και εντός ολίγου καταφθάνει [και] ο αδερφός σου Καραϊσκάκης με όλους τους ενταύθα αδελφούς στρατηγούς, και εν τοσούτω σε ασπάζομαι αδελφικώς».*

Σημειώτέον ότι υπάρχει ακόμα ένα έγγραφο με τα ίδια περίπου στοιχεία και με το ίδιο πνεύμα αλλά φέρει τον αρ. 61 και έχει την ίδια ημερομηνία. 18.2.1826, σ. 354-355. (καταχωρίζεται και αυτό με την ίδια υποσημείωση).¹⁸

Συνέχεια της παραπάνω επιστολής του Γ. Καραϊσκάκη ενημερώνει τον Δήμο Τζέλιο ότι ο λόρδος Κόχραν έφθασε στην Ελλάδα πριν από λίγες μέρες και [ήδη] σχημάτισε ναυτική δύναμη (μοίρα) με την οποία πήγε να αντικρούσει τον εχθρικό στόλο λέγοντας ότι ο ίδιος δεν πρόκειται να πατήσει το πόδι του στη στεριά της Ελλάδας αν δε φέρει πίσω [κυριευμένα] εχθρικά πλοία.

Ο Γ. Καραϊσκάκης υπήρξε γνήσιος Έλληνας πατριώτης γενναίος και ακούραστος αγωνιστής. Φαίνεται καθαρά ότι παρά τους κατατρεγμούς, από εχθρούς και φίλους, και παρά τις συκοφαντίες και κατηγορίες περί προδοσίας ο ίδιος συνέχισε να μάχεται υπέρ της πατρίδας μέχρι που οι «διοικητικοί» κατήγοροί του αντιλήφθηκαν την σημαντικότητα και τον ηρωισμό του και λίγους μήνες μετά τον διόρισαν στρατηγό και λίγο αργότερα αρχιστράτηγο.

Ανάμεσα στην πληθώρα των επιστολών και των εγγράφων του Γ. Καραϊσκάκη που αποστέλλει στη Διοίκηση, στην Εθνοσυνέλευση, στους άλλους στρατηγούς και οπλαρχηγούς αλλά και προς τους αρχηγούς Φιλελληνικών Οργανώσεων και επικεφαλής κρατών είναι διάχυτο το πνεύμα και το ενδιαφέρον του για την έκβαση του αγώνα και για την απελευθέρωση της Πατρίδας.¹⁹

Οι μάχες του Καραϊσκάκη

Μία εν τάχει περιγραφή της αγωνιστικής του διαδρομής.

Προεπαναστατικά, ο Γ. Καραϊσκάκης συμμετείχε στη σύσκεψη της Λευκάδας, τον Ιανουάριο του 1821 όπου αποφασίστηκε να ενθαρρύνουν την εξέγερση των κατοίκων

[και] στη Στερεά Ελλάδα κατά των Οθωμανών. Από τις 30 Μαΐου έως τις 8 Ιουνίου του 1821 διεξήγαγε μάχες και τραυματίζεται οπότε και αποσύρεται στο μοναστήρι της Προυσιώτισσας για θεραπεία.

Τον Απρίλιο του 1821 ο Καραϊσκάκης πήγε στη Λευκάδα και στη Βόνιτσα για να οργανώσει τον ξεσηκωμό της περιοχής, τον επόμενο μήνα μαζί με άλλους οπλαρχηγούς της Δυτικής Στερεάς. Στις 30 Μαΐου ο Γ. Καραϊσκάκης με 40 μόνο Έλληνες επιτέθηκε στους Τούρκους στο χωριό Κομπότι. Η επίθεση επαναλήφθηκε στις 8 Ιουνίου όποτε οι Έλληνες νίκησαν. Στη μάχη αυτή ο Γ. Καραϊσκάκης πληγώθηκε και αποσύρθηκε για θεραπεία. Τον Σεπτέμβριο του 1821 επέστρεψε στην Άρτα και μαζί με τον Μακρυγιάννη και άλλους οπλαρχηγούς κατέλαβαν την Άρτα²⁰ σε σύμπραξη με τους Αρβανίτες.²¹ Αργότερα εμφανίζεται να συμμετέχει στην Επανάσταση με τους άνδρες του τον Φεβρουάριο του 1822.

Στη συνέχεια, τον Σεπτέμβριο του 1822 διεξάγει ενδοσυγκρουσιακές μάχες με τον Ιωάννη Ράγκο για το ποιος θα ελέγχει την περιοχή των Αγράφων. Οι οθωμανικές αρχές είχαν, λίγο πριν, διορίσει τον Γ. Καραϊσκάκη ως νόμιμο κληρονόμο μετά την αδυναμία των Μπουκουβαλαίων να διατηρήσουν τον έλεγχο στην περιοχή των Αγράφων. Ο πρόεδρος της τότε Ελληνικής Διοίκησης, όμως, διόρισε τον Ιωάννη Ράγκο ακριβώς για τον ίδιο σκοπό. Αυτός ο ετερογενής διορισμός αποτέλεσε και το αίτιο μιας μακρόχρονης αντιπαράθεσης των δύο ανδρών και των υποστηρικτών τους η οποία κράτησε μέχρι το 1827 και έβλαψε ποικιλοτρόπως την πορεία και την αποτελεσματικότητα της Επανάστασης. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η αντιπαράθεση αυτή, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, αποτέλεσαν και τον σπόρο των εμφύλιων συγκρούσεων που γνώρισαν οι Έλληνες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και μετά.

Ο Καραϊσκάκης εμφανίζεται να συμμετέχει ενεργά στον Αγώνα, όταν ο Ν. Στουρνάρης τον Φεβρουάριο του 1822 αποστέλλει γράμματα σε μερικούς οπλαρχηγούς συμπεριλαμβανομένων και τους Γ. Καραϊσκάκη και Βλαχόπουλο προτρέποντάς τους να κρατήσουν τις θέσεις τους όσο πιο δυνατά μπορούν. 25 Φεβρ. από το Βραχώρι (Αγρίνιο) και 10.12.1822 από το Μεσολόγγι.²²

Στις 15.1.1823 ο Γ. Καραϊσκάκης σημειώνει μεγάλη νίκη κατά των Τούρκων στη Μάχη της Κορομηλιάς κοντά στου Σοβολάκου καθώς επίσης και στην Κερασιά Αγράφων.²³ Σε άλλη επιστολή, ο Στουρνάρης εξηγεί στον Μάρκο Μπότσαρη ότι δεν κατάφερε να του γράψει νωρίτερα διότι συμμετείχε σε πολλές μάχες. Ακολουθεί επιστολή του Μπότσαρη στις 21.5.1823²⁴ (έγγραφο 7, σ. 81-82) από την πόλη Γουριά προς τους Αρμολίτες της Δυτ. Στερεάς τους οποίους καλεί να συναντηθούν στα Καλύβια μαζί με τον Καραϊσκάκη.²⁵ (έγγραφα 5, 7, 11, 14, 15, 21, σχετικά με τις δραστηριότητες ορισμένων οπλαρχηγών).

Στα μέσα του 1823 ο Γ. Καραϊσκάκης προάγεται από την τότε Διοίκηση σε στρατηγό και λίγο αργότερα αρρωσταίνει και πάλι από την πάθησή του.²⁶

Την 1.4.1824 (Μ. Τρίτη) σύρεται σε στρατοδικείο εντός της εκκλησίας της Παναγίας, με μια χαλκευμένη κατηγορία για δήθεν εσχάτη προδοσία. Την επόμενη ημέρα εκδόθηκε η καταδικαστική απόφαση η οποία και του στερούσε όλα τα αξιώματα που είχε έως τότε κερδίσει στα πεδία των μαχών.²⁷

Περί τα μέσα του 1824 μεταβαίνει στο Ναύπλιο, δηλώνει υπακοή στη Διοίκηση και ζητάει συγχώρεση. Συγχρόνως εκδηλώνει την πρόθεσή του να συμμετάσχει με τους

άνδρες του κατά του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο. (Στις 15.6.1824 οι Μήτσος Κοντογιάννης, Δήμος Σκαλτσάς, και Ανδρέας Καραϊσκος ζητούν την κατανόηση της Διοίκησης για το θέμα του Γ. Καραϊσκάκη).²⁸

Τον Δεκέμβριο του 1824, κάπου 7 μήνες μετά την καταδικαστική απόφαση, ο Γ. Καραϊσκάκης αποκαθίσταται βαθμολογικά σε όλα τα στρατιωτικά του αξιώματα και συμμετέχει με τα στρατεύματά του στην εκστρατεία της Πελοποννήσου για να βοηθήσει τους Κυβερνητικούς εναντίον του Ιμπραήμ.²⁹

Στις 7.4.1825 λαμβάνει μέρος στη Μάχη στο Κρεμμύδι όπου οι ελληνικές δυνάμεις ηττήθηκαν.³⁰ Τον Μάιο του 1825 φθάνει στο Δίστομο όπου και αποτρέπει την κατάληψη του χωριού αυτού από τις εχθρικές δυνάμεις.³¹

Τον Ιούλιο το 1826 ο Γ. Καραϊσκάκης διορίζεται αρχιστράτηγος της Ρούμελης και από τις 4 έως τις 6 Αυγούστου 1826 μάχεται σθεναρά και αναγκάζει τους Τούρκους σε υποχώρηση στη μάχη του Χαϊδαρίου. Στις 19.8.1826 έμαθε για τον θάνατο της συζύγου του αλλά μένει στη θέση του μαχόμενος.³² Από τις 18 έως τις 24.11.1826 διεξάγει σκληρή μάχη με τους Τούρκους που κλείνονται στον Αϊ-Λιά της Αράχοβας και τελικά σφαγιάζονται από τους Έλληνες.³³

Στις 28.2.1827 σημειώνει ακόμα δύο νίκες. (Μία στις 4 Μαρτίου, στο Κερατσίνι, και μία στις 13.4.1827 στη μάχη με τους Αλβανούς στον Αϊ-Σπυρίδωνα του Πειραιά, με υπεύθυνο της μάχης τον Μακρυγιάννη. Οι παραδοθέντες Τουρκαλβανοί σφαγιάστηκαν οδηγούμενοι στο τουρκικό στρατόπεδο από Έλληνες και διεθνείς παρατηρητές, όπως είχε συμφωνηθεί.³⁴

Στις 22.4.1827, την παραμονή της γιορτής του, στην προσπάθεια να αποτρέψει μια «τυχαία:» σύγκρουση ελληνικών και τουρκικών κοντινών μεταξύ τους φυλακίων, τραυματίζεται και λίγες ώρες αργότερα αφήνει την τελευταία του πνοή, αφήνοντας πίσω του ημιτελές το έργο (ή τον αγώνα της Επανάστασης). Άφησε επίσης δύο κόρες και ένα γιο τελείως ορφανά. δείτε τα παραπάνω αναφερόμενα έγγραφα.³⁵

Μετά από δυο μέρες (στις 25.4.1827) οι Ελληνικές Δυνάμεις υπέστησαν την χειρότερη ήττα όλων των εποχών, στη μάχη του Ανάλατου. Χάθηκαν πάνω από 1500 αγωνιστές μαζί με τους καλύτερους και γενναιότερους αξιωματικούς που διέθετε το ελληνικό στράτευμα.³⁶ Αυτός ήταν ο Γ. Καραϊσκάκης και αυτή ήταν η συμμετοχή του στον Αγώνα για Ελευθερία και Ανεξαρτησία η οποία, κατά τον συγγραφέα, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διονύσιος Χαραλάμπους (μητροπολίτης Λαρίσης) γνωστός και ως Φιλόσοφος, από την Παραμυθιά Ιωαννίνων (ή από την Αβδέλα Γρεβενών), γδάρθηκε ζωντανός από τους Τούρκους το 1611 στα Ιωάννινα. Βλ. *Νέα Δομή*, τ. 10, 176.
2. Ο Δασκαλογιάννης Γιάννης (ή Δασκαλογιαννάκης) από τα Σφακιά Κρήτης το 1770 επαναστάτησε κατά των Τούρκων με τα Ορλωφικά και γδάρθηκε ζωντανός στις 17.6.1771, στην Πλατεία Ατ' Μείντάν του Ηρακλείου. Βλ. *Νέα Δομή*, τ. 9, 265.
3. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης: Αρχή και Τέλος (Επιστολές και έγγραφα της οικογενείας του)*, Λάρισα 2020, 35, σημ. 39.
4. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 35, σημ. 39.
5. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 35, σημ. 39. Παραπομπή στην πηγή 7 Π. Α. Μ. 79.
6. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 41-42, σημ. 34. Παραπομπή Π. Α. Μ. τ. 32, 79.
7. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 61-62. Παραπομπή πηγή 3, *Γεώργιος Καραϊσκάκης κατά τους Πρότερους Βιογράφους. Τα Επίσημα Έγγραφα και άλλες αξιοπίστους εκδόσεις*, Αθήνα 1867, 9-10, 13, 15, 19, 23, 29, 81, 87, 128-9, 131-32.
8. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 64-65, παραπομπή στην πηγή 7 Π. Α. Μ. τ. 32, 79.
9. *Ό.π.*
10. *Ό.π.*
11. *Ό.π.*
12. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 64-65, παραπομπή έγγραφο 67 [51] 28.2.1825, 152-153.
13. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 64-65, έγγραφο 5/16.5.1823, 35-37.
14. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 34-44. Παραπομπή στις σχετικές πηγές, 1-10.
15. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 34-44, παραπομπή στα έγγραφα 267, 354, 310, 393, 311, 394.
16. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 34-44, έγγραφα 2, 59, 5, 79, 493-494, 561-563.
17. Ανάμεσα στην πληθώρα των επιστολών και των εγγράφων του Γ. Καραϊσκάκη που αποστέλλει προς τη Διοίκηση, τη Συνέλευση των Ελλήνων, τους στρατηγούς και άλλους οπλαρχηγούς, προς τις Φιλελληνικές Οργανώσεις και στους επικεφαλής κρατών, διάχυτο είναι το πνεύμα των ανησυχιών και του ενδιαφέροντος για την έκβαση του αγώνα και για την απελευθέρωση της πατρίδας. Σχετικά με αυτό το πνεύμα είναι και τα παρακάτω έγγραφα: 225, 227, 231 έως 234, 236 έως 238, 241, 245, 246, 255*, 258, 261-265, 267*, 274-277, 280, 284, 310. Το έγγραφο 494 (562) περιέχει μια επιστολή του Μήτρου Χριστοδούλου ο οποίος νυμφεύθηκε τη Μαριώ, κάπου το 1830-1831.
18. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 34-44, παραπομπή στις πηγές 5-9, 64-68.
19. *Ό.π.*
20. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 75-78, έγγραφα 2 και 3.
21. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 79-80, έγγραφο 5.
22. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 81-82, έγγραφο 7.
23. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 75-78, έγγραφο 5 (16.5.1823), 7, 11, 15, 21.
24. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.* 101-102, σημ. 100, έγγραφο 17.
25. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 115-116, έγγραφα 24, 25, 26.
26. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 115, έγγραφα 24, 25.
27. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 115, έγγραφα 24-27, 30, 31, 35, 36, 38, 39, 46, 48, 50, 56, 60, 61.
28. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 338-341, έγγραφα 335, 356.
29. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, έγγραφα: 66-68, 72, 77, 79, 106, 109,
30. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, 274-276, έγγραφα: 193 [172] της 15ης Αυγούστου 1826.
31. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, έγγραφα: 166, 168, 182, 188, 190, 191, 192, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 211, 225, 232, 233, 236, 236.
32. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, έγγραφα 342-345, 355 και 171, πηγή 4.

33. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, έγγραφα 240, 242, 243, 258, 260, 262, 263, 267, 268, 280, 282, 284, 285, 290, 303, 310, 362, 364, 367, 370, 374, 375, 387, 388, 389, 390.
34. Αλέξης Κ. Γαλανούλης, *ό.π.*, έγγραφα 355-365, σχετικά με τον θάνατο του Καραϊσκάκη.
35. Βλ. την πηγή 1, η «Μοιραία Συμπλοκή», 55.
36. Βλ. τα έγγραφα 335-365, τα σχετικά έγγραφα για τον θάνατο του Γ. Καραϊσκάκη και τη διαθήκη του.

Περίληψη

Η μελέτη επιχειρεί την εποπτική νοηματική σκιαγράφιση της μορφής του Γ. Καραϊσκάκη, από τον τόπο γέννησης και την καταγωγή μέχρι την κλεφταρματολική του δράση και τον θάνατό του.

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 2021

Απογευματινή συνεδρία

Προεδρείο: Δημήτριος Τσιάμαλος, Αντώνης Α. Αντωνίου

Η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην τέχνη

Χρήστος Νταμπακάκης*

Σκοπό της παρούσας εισήγησης αποτελεί η επισκόπηση της εμφάνισης του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην τέχνη. Ειδικότερα, η σημαντική αυτή μορφή της Εθνεγερσίας έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών, ωστόσο δεν έχει αποτυπωθεί καλλιτεχνικά σε βαθμό ανάλογο του διαμετρήματος ενός τόσο σπουδαίου αγωνιστή. Η έρευνα επικεντρώνεται στον εντοπισμό των καλλιτεχνικών έργων, στα οποία ο ήρωας του 1821 αποτελεί έμπνευση και σκιαγραφείται επαρκώς. Αντικείμενο μελέτης είναι κινηματογραφικές ταινίες, θεατρικά έργα, έργα του Θεάτρου Σκιών, ποιήματα και ζωγραφικοί πίνακες, όπου εντοπίζουμε την παρουσία της προσωπικότητας του Καραϊσκάκη. Η έρευνα αυτή εστιάζει αφενός στο βαθμό που ενέπνευσε ο αγωνιστής αυτός την τέχνη στις διάφορες εκφάνσεις της και αφετέρου στην ίδια την πρόσληψή του από τους μεταγενέστερους του καλλιτέχνες.

Κοιτίδα της αναγέννησης του ελληνικού θεάτρου μετά τη μακρά περίοδο που μεσολάβησε από τους αρχαίους τραγικούς υπήρξαν οι παραδουνάβιες ηγεμονίες. Ελάχιστο διάστημα πριν την έναρξη της Επανάστασης παρατηρήθηκε μια έντονη δραστηριότητα στο θεατρικό τοπίο, η οποία όπως είναι λογικό επηρέασε και τα θεατρικά τεκταινόμενα στην Κωνσταντινούπολη. Σημειωτέον, και για ευνόητους λόγους στην Πόλη ήταν αδύνατη η παράσταση έργων, τα οποία έφεραν τίτλους σχετικούς με την Ελληνική Επανάσταση. Το γεγονός αυτό, αναμφίβολα, λειτουργούσε ως τροχοπέδη στην επαφή και εξοικείωση του κοινού με τη νέα θεατρική παραγωγή, ωστόσο υπήρξαν προσπάθειες υπερνίκησης των εμποδίων αυτών μέσω της χρήσης τίτλων παραπειστικών, οι οποίοι δεν θα ήγειραν υπόνοιες για το εθνικοπατριωτικό περιεχόμενο των έργων που χαρακτήριζαν. Ωστόσο, μια τέτοια ανορθόδοξη πρακτική αυτομάτως ενείχε τον κίνδυνο αυστηρότατης τιμωρίας. Στην ελεύθερη πλέον, μετεπαναστατική Ελλάδα θεατρικά έργα με κύρια θεματική την Επανάσταση του 1821 έχαιραν υψηλής δημοφιλίας. Η τιτάνια προσπάθεια των Ελλήνων αγωνιστών επί της ουσίας υποχρέωνε τους θεατρικούς συγγραφείς να πραγματευτούν έργα, στα οποία να εξυμνείται η αυταπάρνηση και το σθένος των αγωνιστών. Η θεματική της Ελληνικής Επανάστασης μονοπώλησε τρόπον τινά το ενδιαφέρον αφενός του κοινού και αφετέρου των θεατρικών συγγραφέων της εποχής, ωστόσο προϊόντος του χρόνου εντοπίζουμε φθίνουσα πορεία της συγγραφικής παραγωγής επί του συγκεκριμένου θεματικού άξονα. Υπήρξαν, ωστόσο, και νεοέλληνες θεατρικοί συγγραφείς, οι οποίοι

* Δρ Ιστορίας του Δικαίου και του Θεάτρου

πραγματεύτηκαν ένδοξες στιγμές του εθνικού παρελθόντος. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα έργα «Να ζει το Μεσολόγγι» (1929) του Βασίλη Ρώτα, το οποίο αποτελεί μια δραματική σκηνή από την ηρωική πολιορκία με σκοπό τη σχολική διδασκαλία της, και «Προστάτες» (1975) του Μήτσου Ευθυμιάδη.

Ο Ιωάννης Ζαμπέλιος υπό τις επιταγές του ιταλικού νεοκλασικισμού και των γλωσσικών αρχών του Κοραή συνέγραψε μεταξύ αρκετών ιστορικοπατριωτικών έργων («Αθανάσιος Διάκος», «Ρήγας Θεσσαλός», «Μάρκος Βόσσαρης», «Ιωάννης Καποδίστριας», «Οδυσσεύς Ανδρούτσος», κ.ά.) και την τραγωδία «Γεώργιος Καραϊσκάκης» το 1844 με κύριο σκοπό το διδακτισμό και τη διαπαιδαγώγηση των θεατών.¹ Ο Ζαμπέλιος, στον πρόλογο αυτής της τραγωδίας, παραδέχεται πως ο Καραϊσκάκης πέθανε έχοντας ένα μεγάλο μυστικό, το οποίο παρεξηγήθηκε από τους «Κάλχαντας του αιώνας μας».

Το 1828, ένα μόλις έτος από το θάνατο του Καραϊσκάκη, ο Γ. Ναύτης εξέδωσε στο Λιβόρνο της Ιταλίας το θεατρικό έργο «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη ή η διάλυσις του ελληνικού στρατοπέδου εις την Αττικήν»,² τραγωδία σε πέντε πράξεις. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι ο θάνατος του Καραϊσκάκη ήταν το προϊόν συνωμοσίας, η οποία υποκινήθηκε από ταπεινά ελατήρια και συμφέροντα. Πλην του Καραϊσκάκη, τα πρόσωπα του έργου φέρουν αρχαία ονόματα, όπως επί παραδείγματι Φιλοπόλεμος, Μεγασθένης, Επίδρομος, Ευθύφρων, Καλλίμαχος. Το 1842 κυκλοφόρησε το έργο «Γεώργιος Καραϊσκάκης» του Παναγιώτη Σούτσου, στο οποίο όπως μας πληροφορεί ο Θόδωρος Χατζηπανταζής «σκηνές ολόκληρες αφιερώνονται στον παραλληλισμό των γνωστότερων μορφών της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας με εκείνες της κλασικής».³

Οι Δημήτρης Φωτιάδης και Γεράσιμος Σταύρου συνέγραψαν από κοινού το θεατρικό έργο «Καραϊσκάκης - Ο γιος της καλόγριας»,⁴ το οποίο και παραστάθηκε το 1957 σε σκηνοθεσία Τάκη Μουζενίδη. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο είχε ο Μάνος Κατράκης, ενώ είναι ευχής έργον ότι από την παράσταση αυτή διασώζεται ένα ηχητικό ντοκουμέντο, αλλά και θεατρική κριτική από τον ημερήσιο Τύπο της εποχής. Το έργο πραγματεύεται τη ζωή του ήρωα Καραϊσκάκη κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης, αλλά και τις αγωνιώδεις προσπάθειες των Ελλήνων για απελευθέρωση. Επίσης, το 1952 ο Τάκης Λάμπας στο πλαίσιο του παιδικού θεάτρου συνέγραψε το έργο «Το Χάνι της Γραβιάς/Ο θάνατος του Καραϊσκάκη» με θέμα τη σκιαγράφηση των ηρώων Ανδρούτσου και Καραϊσκάκη. Τέλος, και ο Θωμάς Τσαλαπάτης έγραψε το έργο «Η ιστορία του Στρατηγού Καραϊσκάκη- βίος, πόλεμος και θάνατος αυτού», ενώ λόγω και της συμπλήρωσης 200 ετών από την Εθνική Παλιγγενεσία το 2021 ο ήρωας Καραϊσκάκης, όπως και αρκετοί άλλοι αγωνιστές, αποτέλεσαν θεατρικές μορφές σε πλήθος επετειακών θεατρικών επιθεωρήσεων ανά την επικράτεια.

Το Θέατρο Σκιών, ιδιαίτερα δημοφιλής μορφή τέχνης ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ιδίως στα χαμηλότερα και λιγότερο πεπαιδευμένα κοινωνικά στρώματα, ασχολήθηκε συστηματικά με την Ελληνική Επανάσταση και τους ήρωες της, άλλοτε ως βασικό γεγονός κι άλλοτε ως ένα δελεαστικό φόντο για την ανάπτυξη άλλων ιστοριών. Με τον τρόπο αυτό το ευρύ κοινό αποκτούσε μέσω του ιδιαίτερου αυτού θεατρικού είδους ένα πλήθος πληροφοριών περί της Εθνεγερσίας. Ωστόσο, εντοπίζουμε μια ελαφριά παραποίηση των ιστορικών γεγονότων με σκοπό την ανάδειξη του ηρωισμού και του υψηλού εθνικού φρονήματος των Ελλήνων. Οι αστοχίες και οι έριδες

των αγωνιστών αμβλύνονται, ενώ οι επιτυχίες στα πεδία των μαχών φωτίζονται υπέρμετρα. «Ο θάνατος του Στρατηγού Καραϊσκάκη» από το Θέατρο Σκιών Χατζή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα έργου εμπνευσμένου από τη μοναδική αυτή στιγμή της ελληνικής ιστορίας. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η θεματική αυτή στις παραστάσεις του θεάτρου σκιών διαθλάται μέσα και από καλλιτεχνικές συμβάσεις, αλλά και συγκεκριμένους στόχους, τους οποίους οι παραστάσεις αυτές εξυπηρετούν.

Η ιδιαίτερη μορφή του Καραϊσκάκη άσκησε μεγάλη γοητεία στον Κωστή Παλαμά, τον οποίο και θεωρούσε «του Γένους το Καμάρι»,⁵ υπογραμμίζοντας –πέρα από το σθένος και τη ρώμη του– και την ανθρώπινη διάστασή του. Ανεκπλήρωτο σχέδιο του Παλαμά ήταν η σύνθεση ενός άσματος προς τιμήν του Καραϊσκάκη («Τραγούδι του Καραϊσκάκη»), στο πλαίσιο μιας συλλογής μεγάλων ιδεολογικών ποιημάτων («Βωμοί»), όπως αποκάλυψε σε μια συνέντευξή του το 1923, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει και ο Άγγελος Σικελιανός. Η πρώτη και μοναδική απόπειρα ποιητικής σύνθεσης για τον Καραϊσκάκη εντοπίζεται στα «Δεκατετράστιχα» (1919).

Η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη ενέπνευσε ιδιαίτερα τους εικαστικούς καλλιτέχνες με αποτέλεσμα την εμφάνιση του ήρωα σε πολλούς ζωγραφικούς πίνακες. Χαρακτηριστικό έργο είναι «Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη» (1855/Εθνική Πινακοθήκη), φιλοτεχνημένο από τον Θεόδωρο Βρυζάκη. Πρόκειται για την αποτύπωση της προετοιμασίας των Ελλήνων το 1827 στο Φάληρο, ώστε να καταλάβουν την πολιορκημένη Ακρόπολη. Ομοίως, ο Θεόφιλος Χατζημιχαήλ φιλοτέχνησε το έργο «Ο Καραϊσκάκης καταδιώκων τον Κιουταχή» (1911), όπου εντοπίζεται μία σκηνή κατά την πολιορκία της Ακρόπολης το 1826 με χαρακτηριστικό στοιχείο την στάση του εχθρού στα πόδια του αλόγου ως οιωτός για την τελική επικράτηση των Ελλήνων στην μάχη. Ο Κωνσταντίνος Βολανάκης είναι ο δημιουργός του πίνακα «Η άφιξη του Καραϊσκάκη στο Φάληρο» (1895) με θέμα την απελευθέρωση της Αθήνας από την πολιορκία των Τούρκων. Στην Εθνική Πινακοθήκη φυλάσσεται και η ελαιογραφία του Γεωργίου Μαργαρίτη «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ορμά έφιππος προς την Ακρόπολη» (1844). Ήδη από το 1827 ο Karl Krazeisen είχε σχεδιάσει το έργο «Γεώργιος Καραϊσκάκης». Ο συγκεκριμένος καλλιτέχνης μας έχει κληροδοτήσει μία σειρά πορτρέτων των ηρώων του Αγώνα και μάλιστα φρόντιζε τα πορτρέτα αυτά (μολύβι σε χαρτί) να είναι υπογεγραμμένα από τους ίδιους τους φιλοτεχνούμενους ως ένα δείγμα αυθεντικότητας και ιστορικής τεκμηρίωσης. Ωστόσο, το συγκεκριμένο έργο είναι ημιτελές και ανυπόγραφο. Το 1831 ο Krazeisen φιλοτέχνησε εκ νέου μια λιθογραφία με τίτλο «Γεώργιος Καραϊσκάκης», η οποία εντοπίζεται σε ένα λεύκωμα από το Μόναχο και πλέον φυλάσσεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Στο ίδιο μουσείο εντοπίζουμε και μια σειρά έργων με πρωταγωνιστή τον Καραϊσκάκη, όπως: Μία προσωπογραφία του Καραϊσκάκη από τον Διονύσιο Τσόκο (ελαιογραφία, 1861), τους πίνακες του Αλέξανδρου Ησαΐα με τίτλο «Η μάχη του Αναλάτου κατά το 1827 στην Αθήνα» (χρωμολιθογραφία, 1839) και «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη», το έργο του Peter von Hess με τίτλο «Ο Καραϊσκάκης καταστρέφει τους Τούρκους κατά την Αράχωβα» (λιθογραφία, 1852).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία τοιχογραφία του Φώτη Κόντογλου στην Αίθουσα του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου στο Δημαρχείο της Αθήνας με τίτλο «Διάκος- Κολοκοτρώνης- Καραϊσκάκης- Μιαούλης» (1938-1939). Η τοιχογραφική

αυτή σύνθεση αντλεί θέματα τόσο ιστορικά όσο και μυθολογικά και έχει ως άξονα την ελληνικότητα και την σύνδεση των Ελλήνων με τους προγόνους τους. Στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη εντοπίζουμε και το έργο του Αθανάσιου Ιατρίδη με τίτλο «Τρόπαιον των Ελλήνων κατά των βαρβάρων-Γενικός Αρχηγός Καραϊσκάκης» (υδατογραφία), όπου εμφανίζονται σκηνές μετά την επική μάχη του 1826. Στη συλλογή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος ανήκει και το έργο του Π. Ζωγράφου (υπό την καθοδήγηση του Μακρυγιάννη) με τίτλο «Η μάχη του Αναλάτου» (1836-1839). Ο βαρύς τραυματισμός του Καραϊσκάκη αποτέλεσε έναυσμα για τη δημιουργία έργων όπως: «Ο Καραϊσκάκης λαβωμένος» του Α. De Feoli (αρχές 19ου αιώνα) που βρίσκεται στο Μουσείο Φιλελληνισμού και «Ο λαβωμένος Καραϊσκάκης» του Χαράλαμπου Στέφου, όπου βλέπουμε τη σκηνή της μεταφοράς του λαβωμένου ήρωα με ξυλοκρέβατο. Επίσης, ο θάνατος του Καραϊσκάκη ενέπνευσε τον Σπύρο Βασιλείου για το έργο «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη» (ξυλογραφία, 1942) και τον Δούκα Έκτορα για ένα ομοτίτλο έργο (1930). Ο Στ. Λαζάρου δημιούργησε με κάρβουνο το έργο «Η ταφή του Καραϊσκάκη». Επιπλέον, ο Κ. Κωνσταντάτος φιλοτέχνησε το έργο «Γεώργιος Καραϊσκάκης» (ακρυλικό σε ύφασμα) και ο Christian Jihann Georg Perlberg τα έργα «Γεώργιος Καραϊσκάκης» (ελαιογραφία, 1856) και «Η μάχη στην Αθήνα» (ελαιογραφία, 1835).

Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης αποτέλεσε –ενδεχομένως περισσότερο από άλλους αγωνιστές της Εθνικής Παλιγγενεσίας– πεδίο καλλιτεχνικής δημιουργίας και για αρκετούς γλύπτες. Η λιθογραφία του Karl Krazaisen (1827) αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας εργάστηκαν μετέπειτα οι γλύπτες, ώστε να αποδώσουν τη μορφή του ήρωα. Ίσως το διασημότερο γλυπτό είναι ο έφιππος ανδριάντας του Γεωργίου Καραϊσκάκη ύψους 4 μέτρων, το οποίο κοσμεί τον κήπο του Ζαπτείου Μεγάρου. Ο οπλισμένος στρατηγός εμφανίζεται πάνω στο άλογο κατά τη διάρκεια μάχης, όπως και συνήθιζε. Η ένταση του στιγμιότυπου αποδίδεται μέσω της ιδιαίτερης στάσης του αλόγου, το οποίο στέκεται στα πίσω πόδια, ενώ τα μπροστινά αιωρούνται. Δημιουργός του χάλκινου γλυπτού είναι ο Μιχαήλ Τόμπρος⁶ (1966), ο οποίος αναδείχθηκε κατόπιν καλλιτεχνικού διαγωνισμού (1963). Τα απαιτούμενα κονδύλια συγκεντρώθηκαν μέσω πανελλήνιου εράνου από την Επιτροπή Ανδριάντος Ήρωος Γεωργίου Καραϊσκάκη. Στο γλυπτό αναγράφεται «Ο στρατηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης 1827» κι ακριβώς από κάτω η επιγραφή «Εγώ πεθαίνω όμως εσείς να είσθε μονιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα». Όπισθεν του γλυπτού εντοπίζεται η επιγραφή «Με τον οβολόν όλων των Ελλήνων στήθηκε το έργον αυτόν – Γλύπτης ο Μιχαήλ Τόμπρος». Σημειωτέον, ήδη από το 1927 είχε τεθεί το ζήτημα της κατασκευής μνημείου στο Ζάππειο Μέγαρο και μάλιστα είχε συγκροτηθεί και αρμόδια επιτροπή. Το 1938 διεξήχθη νέος διαγωνισμός, ο οποίος ωστόσο δεν τελεσφόρησε λόγω της έναρξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ιδιαίτερης αξίας είναι ο πέτρινος τύμβος (1835) στο σημερινό νέο Φάληρο, όπου και απεβίωσε ο ήρωας. Η κατασκευή της πεσσόσχημης στήλης συμπίπτει με τη μεταφορά των οστών του Καραϊσκάκη από την Σαλαμίνα. Τιμής ένεκεν η στήλη φέρει και τα ονοματεπώνυμα των συναγωνιστών του. Το μνημείο περιλαμβάνει και μία μαρμάρινη οστεοθήκη. Επιπρόσθετα, είχε φιλοτεχνηθεί από τον Γεώργιο Φυτάλη προς τιμήν του ήρωα μαρμάρινος ανδριάντας (1895), ο οποίος καταστράφηκε το 1929 λόγω πυρκαγιάς. Σε αντι-κατάσταση αυτού φιλοτεχνήθηκε από την Λουκία Γεωργαντή-Οικονομοπούλου έφιππος

ανδριάντας του Γεώργιου Καραϊσκάκη (χαλκοκασσίτερος, 1966). Σημαντικό στοιχείο του γλυπτού αυτού είναι η αναφορά των πόλεων-ορόσημο ως προς τις μάχες του ήρωα. Η μορφή του Καραϊσκάκη έχει αποτυπωθεί σε πληθώρα προτομών ανά την Ελλάδα. Στη Λεωφόρο των Ηρώων εντός του Πεδίου του Άρεως ο Φωκίων Ροκ φιλοτέχνησε μαρμάρινη προτομή του ήρωα (1927). Ο Τηνιακός γλύπτης και συνταγματάρχης του Στρατού Πέτρος Ν. Μωραΐτης έχει αποδώσει τον Καραϊσκάκη σε γλυπτά από χαλκοκασσίτερο σε διάφορες περιοχές ανά την επικράτεια, όπως επί παραδείγματι στον Προυσό, στο Μεσολόγγι, στο Λιδωρίκι, στο Μαυρομάτι Καρδίτσας, στο Καρπενήσι, στον Πλάτανο Ναυπακτίας, στη Λαμία, στο Δίστομο, στη Μεταμόρφωση και στου Παπάγου Αττικής, στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών και στο Στάδιο «Γεώργιος Καραϊσκάκης» στο Νέο Φάληρο. Ο Νικόλαος Γεωργαντής δημιούργησε προτομή του Καραϊσκάκη στην Καρδίτσα (1936), η Νικολίτσα-Λητώ Λεοντή έναν έφιππο ανδριάντα στην Καρδίτσα (2017), ο Γιάννης Πάλλας ένα έφιππο ανδριάντα στο Μαυρομάτι κατόπιν εράνου (1990) και ο Κ. Παπαδημητρίου ένα ξυλόγλυπτο (1829). Επιπρόσθετα, αναφέρουμε και την προτομή στον ιστορικό χώρο του Πύργου Παλατάκι με τίτλο «Μάχη του Χαϊδαρίου». Τέλος, η μορφή του αγωνιστή έχει απεικονιστεί σε γραμμάτωση, καθώς και στο νόμισμα των δύο δραχμών του 1984.

Η βωβή, ασπρόμαυρη ταινία «Το Λάβαρο του '21»⁷ (1929) του Κώστα Λελούδα παραγωγής της Greek Film –γνωστή και ως «25η Μαρτίου 1821»– εκτυλίσσεται στον Μοριά, όπου στις 25 Μαρτίου 1821 στη μονή της Αγίας Λαύρας ο Παλαιών Πατρών Γερμανών υψώνει το λάβαρο της Επανάστασης. Η ταινία αφηγείται τα γεγονότα με πρώτο πλάνο την ιστορία δύο ερωτευμένων, του Δήμου και της Βάσως. Μεταξύ άλλων παρουσιάζονταν επί της οθόνης ο Καραϊσκάκης. Δυστυχώς, ο ελληνικός κινηματογράφος δεν αποτύπωσε στο βαθμό που θα όφειλε την σημαντική αυτή στιγμή των Ελλήνων, μολοντί αυτό καθεαυτό το γεγονός έτυχε παγκόσμιου θαυμασμού και εκτίμησης. Οι προσωπικότητες των αγωνιστών του 1821 θα αποτελούσαν πολύ ενδιαφέρον πεδίο κινηματογραφικής καταγραφής. Στις ελάχιστες ταινίες –αναλογικά και με την κινηματογραφική παραγωγή του παλαιού ελληνικού κινηματογράφου– με θέμα την Επανάσταση του 1821 απουσιάζουν για αδιευκρίνιστο λόγο εμβληματικές μορφές του Αγώνα, όπως μεταξύ άλλων οι Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος, Μακρυγιάννης, Διάκος. Προκειμένου να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε αυτό το γεγονός θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας δύο σημαντικές παραμέτρους, αφενός την δημιουργία αυτών των ταινιών ήδη την περίοδο της παρακμής του ελληνικού κινηματογράφου και αφετέρου την επιβολή της δικτατορίας με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την καλλιτεχνική δημιουργία, τη λογοκρισία και τις επεμβάσεις του καθεστώτος ακόμα και στον κινηματογράφο.

Οι ήρωες της Ελληνικής Επανάστασης υπήρξαν πρωταγωνιστές ακόμα και σε εκδόσεις κόμικς. Πράγματι, τα ιδιαίτερος δημοφιλή κατά τις δεκαετίες 1950-1960 «Κλασικά Εικονογραφημένα» (εκδόσεις Ατλαντίς) περιλαμβάνουν και τεύχη αφιερωμένα στην Ελληνική Επανάσταση. Υπεύθυνος της σειράς αυτής ήταν ο αριστερών πεποιθήσεων συγγραφέας Βασίλης Ρώτας. Αρκετά είναι τα τραγούδια προς τιμήν του Καραϊσκάκη. Σταχυολογούμε ενδεικτικά τα εξής: «Ο Καραϊσκάκης» (στίχοι: Πυθαγόρας,

μουσική: Γιώργος Κριμιζάκης, ερμηνεία: Γιάννης Πουλόπουλος), «Καραϊσκάκης» (στίχοι: Ξενοφώντας Φιλήρης, μουσική: Κώστας Χατζής, ερμηνεία: Κώστας Χατζής), «Ωδή στο Γεώργιο Καραϊσκάκη» (στίχοι: Διονύσης Σαββόπουλος, μουσική: Διονύσης Σαββόπουλος, ερμηνεία: Διονύσης Σαββόπουλος), «Καραϊσκάκης» (στίχοι: Δημήτρης Ιατρόπουλος, μουσική: Νίκος Μαμαγκάκης, ερμηνεία: Λάκης Παππάς), «Δέκα παλληκάρια» (στίχοι: Λευτέρης Παπαδόπουλος, μουσική: Μάνος Λοΐζος, ερμηνεία: Γιώργος Νταλάρας) και «Η μάχη της Αράχοβας» (στίχοι: Παραδοσιακό, μουσική: Παραδοσιακό).

Από τα ανωτέρω εκτεθέντα προκύπτει το γεγονός ότι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, καίτοι απολαμβάνει καθολικής αποδοχής και αναγνώρισης τόσο από τους ιστορικούς και τους μελετητές της Ελληνικής Επανάστασης όσο και από τον ελληνισμό εν γένει, δεν έχει τύχει καλλιτεχνικής πραγμάτευσης ανάλογης της προσφοράς του στο ελληνικό έθνος. Με εξαίρεση ίσως το πεδίο της ζωγραφικής και της γλυπτικής, όπου διαπιστώνουμε αρκετά έργα τέχνης προς τιμήν του, εντοπίζουμε μια ηχηρή απουσία του Καραϊσκάκη από τις παραστατικές τέχνες και τον κινηματογράφο. Δεδομένου ότι το θέατρο και ο κινηματογράφος αποτελούν αρκετά δημοφιλείς μορφές τέχνης, είναι άξιος απορίας ο παραγκωνισμός του Καραϊσκάκη, αλλά και των υπόλοιπων εθνικών ηρώων μας, από καλλιτεχνικές δημιουργίες των πεδίων αυτών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σχετικά με τον Ζαμπέλιο, βλ. Άννα Ταμπάκη, *Το Νεοελληνικό Θέατρο (18ος-19ος αι.) – Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2005, 293-294, και Δημήτρης Σιατόπουλος, *Το Θέατρο της Ρωμοσύνης, Η Νεοελληνική σκηνή στις πηγές της*, Αθήνα 1984, 93-94.
2. Δημήτρης Σιατόπουλος, *ό.π.*, 165.
3. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, Ηράκλειο 2006, 181.
4. https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-22_542613
5. Από «Τα δεκατετράστιχα», *Άπαντα*, τ. 7ος, Αθήνα 1972, 420.
6. Αναλυτικά για τον Τόμπρο βλ. Μάνος Στεφανίδης, *Εισαγωγή στην ελληνική γλυπτική, Από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα 2006, 21 επ.
7. Σχετικά βλ. <http://www.tainiothiki.gr/el/movie-deve/digitalcollectionitem/movie/1/1324>

Διαδικτυακές Πηγές

https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-22_542613

<http://www.tainiothiki.gr/el/movie-deve/digitalcollectionitem/movie/1/1324>

Περίληψη

Η τέχνη αποτελεί διαχρονικά, μεταξύ άλλων, πηγή πληροφόρησης, επομένως ο εντοπισμός ενός εθνικού ήρωα σε διάφορες καλλιτεχνικές δημιουργίες συνιστά ένα επιπλέον μέσο γνω-

ριμίας και εξοικείωσής μας με τον ήρωα αυτό. Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα μελέτη διερευνά την επιρροή του Γ. Καραϊσκάκη ως πηγής έμπνευσης για τους καλλιτέχνες, σύγχρονους ή μεταγενέστερους, οι οποίοι καλύπτουν όλο το φάσμα των τεχνών.

Η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη στον Τύπο ως μέσον εμπύχωσης των Ελλήνων (1919-1950)

Χριστίνα Βαμβούρη*

Η προσφορά του Γεωργίου Καραϊσκάκη, στρατάρχη της ελληνικής Επανάστασης του 1821, στον αγώνα υπήρξε καταλυτική. Τη μορφή του ήρωα «χρησιμοποίησε»-αξιοποίησε πολλές φορές ο ελληνικός Τύπος για να εμπυχώσει τους Έλληνες, σε κρίσιμες, ιδίως, περιόδους, όπως των δεκαετιών 1919-1950, στη διάρκεια των οποίων η χώρα εξαντλήθηκε από δύο παγκοσμίους πολέμους, από τη μικρασιατική εκστρατεία και τραγωδία, την εγκατάσταση και αποκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών προσφύγων Μικρασιατών, Ποντίων, Θρακών, από δύο δικτατορίες, την τριπλή Κατοχή και από τον εμφύλιο πόλεμο. Ταυτόχρονα επρόκειτο για χρόνια αναμόρφωσης του ελληνικού κράτους, αγωνίας για τον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, προσπάθειες για την τόνωση του φρονήματος των πολιτών και την εξασφάλιση της αφοσίωσής τους στο εκάστοτε καθεστώς. Οι μεγάλες μορφές της επανάστασης του '21 θεωρήθηκαν ότι ήταν οι πλέον κατάλληλες για να στραφεί η κοινωνία στο εθνικό ιδεώδες, όποιο κι αν ήταν αυτό και να το στηρίξει. Από τους παλιούς εκείνους ήρωες, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, με τον ατρόμητο, άφοβο και παρορμητικό χαρακτήρα του, με την πλήρη αφοσίωσή του στην απελευθέρωση των υπόδουλων συμπατριωτών του, ήταν η ιδανική μορφή για να υπενθυμίζει στις επόμενες γενιές ότι η προσήλωση στα ιδανικά της πατρίδας είναι ένα διαχρονικό καθήκον.

Τα παραπάνω αποδεικνύονται πολύ εύκολα από άρθρα ελληνικών εφημερίδων, που δίνουν, επιπλέον, και τον παλμό της κοινωνίας της κάθε εποχής. Μέσα από τα σχετικά δημοσιεύματα, οι εξουθενωμένοι από τον Μεγάλο Πόλεμο πολίτες εκαλούντο να συμμετέχουν και να συνεισφέρουν αγόγγυστα με κάθε τρόπο και στην Μικρασιατική εκστρατεία και να αποδεχτούν τη συνέχισή της, να συνδράμουν στην αποκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων, να βοηθήσουν στην ανόρθωση της κατεστραμμένης από τις δεκαετίες μάχες οικονομίας, αργότερα να αντέξουν τις συνέπειες από την τριπλή Κατοχή και να υποστηρίξουν το κράτος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου του 1946-1949.

Σε όσα δημοσιεύματα αναφέρονται στους εορτασμούς των επετείων της Επανάστασης του 1821, παρατηρούμε μια επιμονή στην περιγραφή τους, επειδή τονώνουν το φρόνημα των ανθρώπων, θυμίζοντας ένδοξες στιγμές του παρελθόντος, προτρέ-

* Μ.Α., Φιλόλογος, Διευθύντρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας

ποντας σε μίμηση ηρωικών πράξεων, δίνοντας διέξοδο και ακτίνες αισιοδοξίας ότι το μέλλον μπορεί να είναι καλύτερο.

Ως προς το ιστορικό πλαίσιο, αναφέρονται εν ολίγοις τα εξής: Το 1919, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η κυβέρνησή του, έχοντας την υποστήριξη των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, Αγγλίας και Γαλλίας, (παρά τις αμφιβολίες των στρατιωτικών τους επιτελείων για την ελληνική απόβαση) διέταξε την απόβαση ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία με συμμαχική «εντολή» για την αποκατάσταση της ειρήνης και της τάξης, καθώς και την προστασία όλου του χριστιανικού (και όχι μόνο) πληθυσμού από αυθαιρεσίες, προσδοκώντας τη συνθήκη ειρήνης επί των ηττημένων Τούρκων. Τελικός στόχος της επιχείρησης ήταν η προσάρτηση περιοχών της Μικράς Ασίας στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας και με τη βοήθεια του δημοψηφίσματος, για την τύχη της περιοχής και για τη χώρα στην οποία θα ανήκε εφεξής. Η υποδοχή του ελληνικού στρατού από τους χριστιανούς της Σμύρνης υπήρξε θριαμβευτική και οι μάχες του πρώτου καιρού νικηφόρες.

Η γενική αισιοδοξία για την πορεία της Μικρασιατικής εκστρατείας αντικαθρεφτίζεται στη σύνδεσή της με την Επανάσταση του 1821 και των ηρωικών μορφών της σε άρθρο της φιλοκυβερνητικής *Μακεδονίας*. Η αφορμή είχε δοθεί από τον πρωθυπουργό, Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος είχε «την εξόχως επιτυχή και εθνικοτάτην έμπνευσιν» να καταρτίσει επιτροπή αποτελούμενη από τους απογόνους των Κωνσταντίνου Κανάρη, Ανδρέα Ζαΐμη, Γεωργίου Καραϊσκάκη, Μάρκου Μπότσαρη και Ανδρέα Τομπάζη για να αναγγείλει στον Παύλο Κουντουριώτη την εκλογή του ως αντιβασιλέως και να τον συνοδεύσει στο Βουλευτήριο για να ορκιστεί. Το άκουσμα αυτών των ονομάτων έφερνε, όπως τόνιζε το άρθρο, στο νου αναμνήσεις των ηρωικών πράξεων των «πρωτοδημιουργών της ελληνικής ελευθερίας προγόνων τους». Και συνεχίζει το άρθρο με στόμφο: «Οι ψυχές των Τιτάνων της αθάνατης εποποιίας του μεγάλου απελευθερωτικού αγώνα του '21 θα σκιρτούν από αγαλλίαση, όταν βλέπουν τους απογόνους τους να διακινούν τόσο επάξια τις τύχες της μεγάλης και ένδοξης πατρίδας, όπως ακριβώς την είχαν ονειρευτεί και είχαν ποθήσει εκείνοι οι ημίθεοι της ελληνικής επανάστασης».¹

Το καλοκαίρι του 1920 ο Σουλτάνος αποδέχθηκε την συνθήκη των Σεβρών, αντίθετα με τους Νεοτούρκους και το Μουσταφά Κεμάλ. Αυτό οδήγησε την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου, στην αποστολή στρατευμάτων προκειμένου να εφαρμοστούν οι όροι της συνθήκης.

Εν τούτοις, τα ελληνικά στρατεύματα από το καλοκαίρι του 1920 έλαβαν διαταγή να προελάσουν σε εδάφη έξω από τη ζώνη Σμύρνης, ενώ την επόμενη χρονιά προχώρησαν προς την Άγκυρα. Τότε, όμως, η εκστρατεία είχε, ήδη, καταστεί οικονομικά δυσβάσταχτη και οδηγήθηκε σε καθήλωση, αλλά όχι σε υποχώρηση του ελληνικού στρατού.

Παρόλα αυτά, την επόμενη χρονιά, είχε καταστεί έκδηλο ότι η προεκλογική δέσμευση της κυβέρνησης Νικολάου Καλογεροπούλου για τον τερματισμό της Μικρασιατικής εκστρατείας δε μπορούσε, εκ των πραγμάτων, να τηρηθεί. Έτσι αποφασίστηκε η συνέχεια των επιχειρήσεων. Για να εξασφαλιστεί αυτό, ήταν αναγκαία η συναίνεση των πολιτών, ώστε να ελαττωθούν οι αντιδράσεις. Ένας τρόπος να επιτευχθεί αυτό ήταν η αναφορά στους ήρωες του '21 και στις θυσίες τους για την απε-

λευθέρωση της πατρίδας και την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Για τον λόγο αυτόν, ο εορτασμός της επετείου της παλιγγενεσίας εκείνη τη χρονιά, το 1921 ήταν λαμπρότατος και περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, κατάθεση στεφάνων στο μνημείο του Γεωργίου Καραϊσκάκη, που υπήρξε «το γνησιώτερον, ούτως ειπείν, προϊόν της Ελληνικής επαναστάσεως», κατά τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.² Για να δοθεί περισσότερη επισημότητα στην τελετή θα παρίστατο η βασιλική οικογένεια, ο πρωθυπουργός, Νικόλαος Καλογερόπουλος και μέλη της κυβέρνησης.³

Καθώς η Μικρασιατική Εκστρατεία έφθινε, η κυβέρνηση Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη διοργάνωσε ακόμη μια λαμπρή τελετή τις 29 Μαΐου του 1922, ημέρα της άλωσης της Πόλης για τα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην παραλιακή πλατεία της Σαλαμίνας, σε μια τελευταία προσπάθεια να στρέψει την κοινή γνώμη υπέρ της. Και αυτή η εκδήλωση είχε «μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα χάρη στην παρουσία του βασιλέα, του πρωθυπουργού, Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, υπουργών, στρατηγών, του εγγονού του ήρωα και ανθρώπων της τέχνης και των γραμμάτων».⁴

Με την τελετή αυτή, η ιστορική μνήμη καλείται ακόμη μια φορά, να υποστηρίξει πολιτικές επιλογές: ο πανηγυρικός που εκφωνήθηκε την ημέρα της επετείου συνέδεε την καταστροφική ήττα των ελληνικών στρατευμάτων στον Ανάτο στις 24 Απριλίου του 1827 με τις απέλπιδες προσπάθειες των υπερασπιστών της Πόλης να εμποδίσουν την άλωση και κοινό σημείο τη θυσία για την πατρίδα και τις συνεχιζόμενες απέλπιδες πια στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ελλήνων στη Μικρά Ασία.⁵

Λίγους μήνες μετά, τον Αύγουστο του 1922, η Μικρασιατική Καταστροφή έφερε εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, οι οποίοι έπρεπε να βοηθηθούν από το κατεστραμμένο οικονομικά κράτος για να επιβιώσουν.

Καθώς πραγματοποιείτο το τεράστιο έργο της αποκατάστασης των εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών προσφύγων, η μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη εξακολουθεί να αξιοποιείται από τον Τύπο, για να ενθαρρύνει τους δοκιμαζόμενους πολίτες.

Τον Σεπτέμβριο του 1923 το όνομα του Γεωργίου Καραϊσκάκη εμφανίζεται σε μια επιστολή αναγνώστη του *Εμπρός*, με τα αρχικά Δ. Ζ. Η επιστολή έχει να κάνει με δωρεές που είχαν προσφέρει ή έπρεπε να προσφέρουν ιδιώτες και δημοτικές και κοινοτικές αρχές για να γίνει πραγματικότητα η ιδέα ανέγερσης αναθηματικής στήλης στον τόπο όπου είχε γεννηθεί, σε μια σπηλιά ενός θεσσαλικού χωριού «η μεγαλειτέρα στρατηγική μεγαλοφυΐα της επαναστάσεως, ο ακατάβλητος πολέμαρχος, Γεώργιος Καραϊσκάκης». «Η ιερότης του χώρου εκείνου αντανakλάται και διοχετεύεται ζωηρότητα και αγνά εις την ψυχήν κάθε Έλληνος διαβάτη», αλλά παρέμενε άγνωστος στο μεγαλύτερο μέρος του λαού. Με μια σπουδαία πρωτοβουλία ο Νομάρχης Τρικάλων, Μαργκόπουλος, «γεμάτος ενθουσιασμόν, ευγένειαν και ποίησιν», ο οποίος είχε διέλθει από τον τόπο γέννησής του, το Μαυρομάτι, αποφάσισε να μην αφήσει «να αμβλυνθεί η ανάμνησις εκείνη και να προσελκύσει ευλαβείς προσκυνητάς του χώρου εις τον οποίον είχε δει το φως ο πρωταθλητής του ιερού αγώνος, περικλεής στρατάρχης».⁶ Όταν έγινε γνωστή η πρωτοβουλία αυτή, συνέδραμαν πρόθυμα και άμεσα ο θεσσαλικός λαός, οι Κοινότητες της περιοχής, οι φίλοι του Νομάρχη στην Αθήνα και το Δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας είχε εγκρίνει κονδύλι 10.000 δρχ. για την ενίσχυση του έργου. Με τη σειρά τους, ο Δήμαρχος Πειραιά και το Δημοτικό Συμβούλιο αναμενόταν να μην υστερήσει να συνεισφέρει στην εκτέλεση ενός τόσο «πατριωτικού κα-

θήκοντος προς τον πολυϋμνητον στρατάρχη της Ρούμελης» τον οποίο συνέδεαν πολλά με την πόλη του Πειραιά.⁷

Πάλι στο *Εμπρός* τον Μάρτιο του 1925, ο ήρωας μνημονεύεται σε χρονογράφημα ως «ο στρατηγικότερος πολεμιστής της επανάστασεως, ο οποίος συναποκόμισε εις τον τάφον την μόνην απομένουσα ελπίδα της νίκης».⁸ Το κείμενο είχε γραφτεί από τον φιλόλογο, λογοτέχνη και πολιτικό, Θεόδωρο Βαλλιανίτη, με αφορμή την επίσκεψή του στο Παλαιό Φάληρο. Η περιήγησή του εκεί του θύμιζε τα μαθητικά του χρόνια, όταν, κάθε Σάββατο ο γυμνασιάρχης τους, ποιητής, Αντώνιος Αντωνιάδης, τους πήγαινε στο λόφο όπου είχε τραυματιστεί θανάσιμα ο Γεώργιος Καραϊσκάκης. Οι νεαροί μαθητές άκουγαν τον γυμνασιάρχη τους να μιλά για τις τελευταίες στιγμές του αρχιστρατήγου. Τους περιέγραφε τις ώρες που είχε γίνει γνωστή η είδηση του θανάτου του στο Ναύπλιο, όπου έδρευε η κυβέρνηση. Απελπισμένος από τη θλιβερή είδηση ο λαός συγκεντρώθηκε στην παραλία και, στρέφοντας τα μάτια προς την Αττική, «άρχισε να θρηνεί και μόνον η φράση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη ‘ο χαμός είναι μεγάλος αλλά ο Θεός είναι πιο μεγάλος’ παρηγόρησε το πλήθος».⁹ Με τον τρόπο αυτόν, ο Αντωνιάδης προσπαθούσε να διδάξει την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης και να μεταδώσει στους έφηβους μαθητές τον θαυμασμό του για τον ήρωα.

Η εκατονταετηρίδα των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης του έτους 1926 τιμήθηκε σε μια λαμπρή τελετή στην αίθουσα του «Παρνασσού». Στην εκδήλωση είχαν παραστεί ο υφυπουργός Στρατιωτικών, Κωνσταντίνος Νίδερ, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου, Σίμος Μενάρδος, πολλοί καθηγητές, επιστήμονες, εκπρόσωποι σωματείων και πλήθος «λαμπρού και εκλεκτού» κόσμου. Στην ομιλία του, ο πρόεδρος του Εθνικού Συνδέσμου, Γ. Χατζηδάκης, εξήρε τη γενναιότητα του Καραϊσκάκη και την αφοσίωσή του στην πατρίδα και συγκίνησε το ακροατήριο υμνώντας τα κατορθώματα του ήρωα, δίνοντας τους το παράδειγμα υπακοής στις επιταγές της πατρίδας.¹⁰

Την επόμενη χρονιά το 1927, επρόκειτο να τιμηθεί η εκατονταετηρίδα από τον θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Οι τελετές που είχαν προγραμματιστεί, τα «μεγάλου κύρους μέλη των επιτροπών για τη διοργάνωσή τους και η μεγαλοπρέπειά τους», είχαν διπλό σκοπό: αφενός να τιμηθεί η μνήμη του ήρωα, αφετέρου να στραφεί η προσοχή των πολιτών από τα πολιτικά γεγονότα και τους σχεδιασμούς της κυβέρνησης Αλεξάνδρου Ζαΐμη που πιθανότατα θα προκαλούσαν αντιδράσεις, στις λαμπρές εκδηλώσεις.

Η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη (Δεκέμβριος 1926 – Αύγουστος 1927) προέκυψε μετά τις βουλευτικές εκλογές του 1926. Επειδή κανένα κόμμα δεν είχε επιτύχει αυτοδυναμία, σχηματίστηκε οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον μετριοπαθή και δημοφιλή Αλέξανδρο Ζαΐμη τον οποίο είχαν επιλέξει οι αρχηγοί των Κομμάτων.

Προτεραιότητες της νέας κυβέρνησης ήταν η ολοκλήρωση της αναθεώρησης του νέου Συντάγματος, η πλήρης αποκατάσταση των προσφύγων, η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης και της διοικητικής αποκέντρωσης, η προσπάθεια περικοπής κρατικών δαπανών, ώστε να ισοσκελιστεί ο προϋπολογισμός, η ρύθμιση των εκκρεμών ζητημάτων στο στράτευμα (επαναφορά απότακτων αντιβενιζελικών αξιωματικών), η θωράκιση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, απόφαση που προκάλεσε την πρώτη διχογνωμία στην οικουμενική κυβέρνηση και προκάλεσε την παραίτηση του πρωθυπουργού.

Παρά τις κυβερνητικές αναταράξεις, όμως, οι ετοιμασίες για τη μεγάλη γιορτή συ-

νεχίζονταν.

Στα τέλη Μαρτίου του 1927, είχε συνεδριάσει για πρώτη φορά η «μεγάλη» επιτροπή που είχε συσταθεί για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας από το θάνατο του «Στρατάρχη της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Γεωργίου Καραϊσκάκη». Η επιτροπή αποτελείτο από σπουδαία ονόματα: οι Δήμαρχοι Αθηναίων, Σπ. Πάτσης, και Πειραιά, Τ. Παναγιωτόπουλος, ο πρόεδρος της Κοινότητας του Νέου Φαλήρου, Πρόεδροι Εμπορικών, Επαγγελματικών, Βιομηχανικών, Εργατικών Σωματείων της πρωτεύουσας και του Πειραιά, ο πρόεδρος της Ακαδημίας, Γ. Χατζηδάκης, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, Β. Αιγινίτης, καθώς και Πρόεδροι πολλών άλλων Συλλόγων και Συνδέσμων, οι απόγονοι του στρατάρχη και των συναγωνιστών του, στρατηγοί Τ. Βάσος, Χ. Μακρυγιάννης, οι συνταγματάρχες Ι. Χατζηπέτρος, Α. Μπότσαρης, Λ. Γρίβας, Ε. Αναγνωσταράς και ο πλοίαρχος, Ι. Νοταράς.¹¹ Στην επιτροπή συμμετείχαν ακόμη τιμητικά οι υπουργοί Εσωτερικών, Παναγής Τσαλδάρης από το Λαϊκό Κόμμα, και Στρατιωτικών, Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν από την Ένωση Φιλελευθέρων¹².

Για τις ανάγκες των εορτασμών το Δημοτικό Συμβούλιο Αθηναίων διέθεσε το ποσόν των 100.000 δρχ.¹³ Κατά τη συνεδρίαση, «ετέθησαν αι βάσεις» του προγράμματος για τις εκδηλώσεις και αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί ο επίσημος εορτασμός το πρωί της 29ης Απριλίου στην περιοχή της Ακρόπολης, στην Αθήνα, και το ίδιο απόγευμα στον τάφο του Γεωργίου Καραϊσκάκη, στο Νέο Φάληρο. Δύο ημέρες μετά, θα πραγματοποιείτο εορτασμός και στη Σαλαμίνα, όπου είχε ταφεί αρχικά ο στρατηγός. Ο κύκλος των εορτασμών θα έκλεινε στις 11 Μαΐου, ημέρα επετείου της μεγάλης ομώνυμης μάχης στην Αράχωβα και με την κυκλοφορία αναμνηστικού μεταλλίου με τη μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη.¹⁴

Για την επέτειο της εκατονταετηρίδας από το θάνατο του «μεγάλου της Ελληνικής επανάστασης Στρατάρχη, του Γεωργίου Καραϊσκάκη κατά την πολιορκία της Ακροπόλεως» το *Σκριπ* αναδημοσίευσε απόσπασμα από την *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* του Σπυρίδωνος Τρικούπη σχετικά με τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί της μάχης. Η συγκεκριμένη επιλογή είχε γίνει επειδή «εις τα σελίδας autás θαυμασίως ζωγραφίζεται ο χαρακτήρ του ενδόξου στρατάρχη και η στρατηγική του ιδιοφυία»,¹⁵ ώστε να αποτελέσει παράδειγμα πατριωτισμού για τις επόμενες γενιές.

Ακριβώς, ένα χρόνο μετά, τον Μάρτιο του 1928, συγκροτήθηκε άλλη επιτροπή για να διοργανώσει τον εορτασμό της επετείου του θανάτου του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Ανάμεσα στις άλλες δράσεις, η επιτροπή είχε αποφασίσει την έκδοση λευκώματος το οποίο θα περιείχε όλες τις εκδηλώσεις που είχαν πραγματοποιηθεί μέχρι τότε στη μνήμη του. Την επιμέλεια της έκδοσης είχε αναλάβει ο δημοσιογράφος Δημήτριος Καλογερόπουλος, ο οποίος είχε συγκεντρώσει όλους τους πανηγυρικούς που είχαν εκφωνηθεί κατά τους ετήσιους εορτασμούς μνήμης, στην Αθήνα, στο Φάληρο, στον Πειραιά, στη Σαλαμίνα και στο Μαυρομάτι. Το λεύκωμα θα περιείχε, επίσης, περιγραφή όσων είχαν γίνει σχετικά με το θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη η κηδεία, η ανακομιδή των οστών του, οι τελετές αποκαλυπτηρίων κ.λπ., βασισμένα σε ανέκδοτα ως τότε ιστορικά έγγραφα, που έδιναν πολλές πληροφορίες για τη δράση του στρατάρχη στη Ρούμελη. Εκτός από την έκδοση του αναμνηστικού αυτού «καλαίσθητου και αξιόλογου» λευκώματος επρόκειτο να κατασκευαστεί ανδριάντας του στρατηγού στην Αθήνα, ο οποίος μνημείο ες αεί της ανδρείας και της αφοσίωσής του στην πα-

τρίδα.¹⁶ Ο ανδριάντας επρόκειτο να κατασκευαστεί με χρήματα που προέρχονταν από έρανο. Μάλιστα, από το Δεκέμβριο του 1929, είχαν αρχίσει να κατατίθενται προσφορές στην Επιτροπή «του εορτασμού Εκατονταετηρίδος του Καραϊσκάκη» από συλλόγους και σωματεία και από στρατιωτικά σώματα.¹⁷

Φωτογραφίες και αφιερώματα σε μεγάλους ήρωες του 1821 περιλαμβάνει το πρωτοσέλιδο αφιέρωμα του *Εμπρός* για την επέτειο της 25ης Μαρτίου το 1930. Ανάμεσα σ' αυτές τις μεγάλες μορφές και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, το όνομα του οποίου χρησιμοποιήθηκε σαν προτροπή προς τους σύγχρονους Έλληνες να μην ξεχνούν εκείνες τις μεγάλες μορφές που αντίθετα σε όλες τις δυσοίωνες συγκυρίες και τις εχθρικές διεθνείς αντιδράσεις κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν το όνειρο της ελεύθερης πατρίδας. Ο λόγος του κειμένου ποιητικός και στομφώδης μιλάει για λαούς δυνατούς, ικανούς «να προχωρούν λαμπαδηδρομούντες εις την λεωφόρον της ζωής, οι οποίοι δεν χάνουν ποτέ τη μνήμη του δρόμου από τον οποίο πέρασαν. Οι λαοί αυτοί, χωρίς να κάνουν θρησκεία τους το παρελθόν, θυμούνται τους προγόνους τους και τον αγώνα, την καταβολή αίματος, το δράμα, τα λάθη, τη γόνιμη προσπάθειά τους». Αυτή η μνήμη αξιοποιήθηκε σαν κίνητρο εντονότερων προσπαθειών για ένα καλύτερο αύριο. Οι ηρωικοί προπαππούδες, ο Κολοκοτρώνης, ο Μπότσαρης, ο Διάκος, ο Καραϊσκάκης, δεν είναι απλώς ένα «θαμπό πορτρέτο ή μια αμαυρωμένη διακόσμηση στον τοίχο των σχολικών αιθουσών. Είναι μια αθάνατη δύναμη, η φωνή που καθοδηγεί σε ένα καλύτερο μέλλον». Αυτή είναι η έννοια του εορτασμού της εκατονταετηρίδας: η υπόμνηση του αγώνα για την ελευθερία ενός λαού, του ελληνικού αποφασισμένου να απολυτρωθεί ή να πεθάνει.¹⁸ Παράλληλα, το κείμενο είναι μια έμμεση προτροπή προς τους πολίτες να αντέξουν τις επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929, υπενθυμίζοντάς τους τις αντιξοότητες αλλά και τις νίκες των ηρώων του '21.

Οι εορτασμοί αυτοί, όμως, προκάλεσαν αντιδράσεις: Τον Απρίλιο, το *Σκριπ* έγραφε για «θεατροποιούμενη εκατονταετηρίδα» και στηλίτευε «τον θορυβοποιόν και πρόχειρον ενθουσιασμόν», την έλλειψη πρωτοτυπίας και την προχειρότητα στην απόδοση τιμών προς τους ήρωες του '21, οι οποίες έμεναν ημιτελείς, όπως οι θεμελιώσεις προτομών και μνημείων. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η κατασκευή του ανδριάντα του Αθανασίου Διακού στο χώρο του μαρτυρίου του, η οποία για σαράντα χρόνια από τη θεμελίωσή της δεν είχε ολοκληρωθεί και είχε καταντήσει τόπος απόρριψης σκουπιδιών. Αντίθετα, στο μνημείο του Γεωργίου Καραϊσκάκη πραγματοποιούνταν «μεγαλειώδεις εορταί και στέψεις», γεγονός που έδειχνε ακόμη μια φορά τη θέση που είχε ο Καραϊσκάκης στη μνήμη των Ελλήνων.¹⁹

Στο μεταξύ, οι εορτασμοί συνεχίστηκαν: Στο πλαίσιο των εορτασμών της εκατονταετηρίδας από την κήρυξη της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους και με πρωτοβουλία του Κοινοτικού Συμβουλίου του Νέου Φαλήρου πραγματοποιήθηκε δοξολογία στο ναό του Αγίου Δημητρίου, στην οποία είχε παραβρεθεί μεταξύ των επισήμων, (ο Νομάρχης, ο Διοικητής Α' Σώματος Στρατού, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου) και ο πρώην βουλευτής και απόστρατος συνταγματάρχης, εγγονός του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Στη συνέχεια, μαζί με Τάγμα Ευζώνων και Προσκόπων είχαν μεταβεί στο μνήμα του ήρωα, το οποίο ήταν καλυμμένο με σημαίες. Η τιμή στους απογόνους του Καραϊσκάκη αποδόθηκαν από το Διοικητή του Α' Σώματος Στρατού,

στρατηγό Μανέτα, ο οποίος συνόδευσε τιμητικά την οικογένεια Καραϊσκάκη μέχρι το ξενοδοχείο, όπου είχε καταλύσει στην Αθήνα,²⁰ αποδίδοντας μέχρι τέλους τις πρέπουσες τιμές στον απόγονο του αρχιστράτηγου.

Την περιγραφή της μάχης της Ακρόπολης, της 25ης Απριλίου του 1827 και την πανωλεθρία στο Φάληρο, επέλεξε το 1931 η *Μακεδονία* για να τιμήσει την επέτειο της Επανάστασης. Τη μάχη εκείνες την χαρακτήρισε ως «ημέρα εθνικής συμφοράς και πένθους ή ως ημέρα Φαληρικής πανωλεθρίας».²¹

Το κείμενο περιγράφει πώς τα ελληνικά στρατεύματα όδευαν αδαή προς την ενέδρα των τουρκικών στρατευμάτων και πώς έχασαν τη ζωή τους καπεταναίοι, όπως ο Χαράλαμπος Ιγγλέσης, ο Λάμπρος Βέικος, ο Τούσα Μπότσαρης, ο Ιωάννης Νοταράς, ο Γιωργάκης Δράκος και αναφέρει μια μαρτυρία για το θάνατο του Καραϊσκάκη. Το μάλλον περίεργο επεισόδιο είχε αφηγηθεί (ο αρθρογράφος με το ψευδώνυμο «ο Ιστορικός» δεν αναφέρει σε ποιον είχε διηγηθεί ο μάρτυρας το επεισόδιο) ένας παλιός αγωνιστής, ο Παναγιώτης Στρατηγάκης, που είχε αποβιώσει σε ηλικία ενενήντα χρόνων στους Βουτιάνους της Σπάρτης. Ο Στρατηγάκης είχε λάβει μέρος σε πολλές μάχες, μεταξύ των οποίων και στη μάχη του Φαλήρου, στην οποία είχε πέσει θανάσιμα λαβωμένος δίπλα του ο Γεώργιος Καραϊσκάκης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία, όταν στην πρώτη εφόρμηση πληγώθηκε το άλογό του, ο στρατάρχης ίππευσε αμέσως σε άλλο. Εκείνο, όμως, «προβάλλοντας τα μπροστινά του ποδάρια και χλιμιντρίζοντας, εναντιωνόταν στις δυνατές φωνές του Καραϊσκάκη, ο οποίος μάταια το σπιρούνιαζε για να προχωρήσει». Τη σκηνή αυτή παρακολουθούσε από την αρχή ο υπασπιστής του στρατάρχη, Γιαννούσης Πανομάρας, που του «φάνηκε κακοσημαδιά» και τον παρακάλεσε να αφιππέυσει, πράγμα που παρά τις συνεχείς εκκλήσεις του υπασπιστή, δεν έπραξε. Ο Πανομάρας έφτασε στο σημείο να απειλήσει ότι θα σκοτώσει το άλογο και ακούμπησε το γιαταγάνι του στην κοιλιά του ζώου. Ο Καραϊσκάκης, μπροστά στην απειλή, κατέβηκε από το άλογο, αλλά, μόλις ο υπασπιστής έστρεψε αλλού την προσοχή του, ανέβηκε πάλι, το σπιρούνιασε και όρμησε ακράτητος στη μάχη. Σε λίγη ώρα, πληγώθηκε βαριά. Από τους πρώτους που έσπευσαν κοντά του ήταν ο αγωνιστής Πέτρος Στρατηγάκης, ο οποίος άκουσε από το στόμα του αρχιστράτηγου τα ακόλουθα λόγια «σαν διαθήκη: “Έλληνες, τώρα να κάμετε στρατηγό το Τζαβέλλα”».²²

Το πρωτοσέλιδο χρονογράφημα της *Βραδυνής* την 25η Μαρτίου του 1931 έχει τίτλο «Εις μνήμην ηρώων και μαρτύρων» και είναι αφιερωμένο στην επέτειο της Παλιγγενεσίας. Το κείμενο είναι ολόκληρο μια προτροπή προς τους αναγνώστες και όλους τους πολίτες, γενικότερα, να αναλογιστούν αν είναι άξιοι της θυσίας των προγόνων τους, του Κολοκοτρώνη, του Καραϊσκάκη και των άλλων ηρωικών μορφών του αγώνα της Παλιγγενεσίας και να αναλογιστούν τι είχαν πράξει εκείνοι, τι έπρατταν οι ίδιοι και «σε ποιον όλεθρο οδηγούνταν από τη λήθη και την περιφρόνηση εκείνου του τιτάνιου αγώνα».²³

Την επόμενη χρονιά, το 1932, η *Μακεδονία* τίμησε τον εορτασμό της εθνικής επετείου με ένα χρονογράφημα, με τίτλο: «Ας τιμήσωμεν την ελληνικήν αλκήν». Σ' αυτό, ο συγγραφέας στρέφεται εναντίον όσων πρέσβευαν ότι όσοι έδιναν βαρύτητα σε αναμνήσεις ήταν «ονειροπόλοι και οπισθοδρομικοί. Οι νέες ιδέες και θεωρίες έρχονταν σε αντίθεση με την ιδέα της πατρίδας, αφού αυτοί οι ίδιοι νεωτεριστές υποστήριζαν ότι ακόμη και η Επανάσταση του 1821 δεν ήταν παρά ένα σύμφυρμα υλικών συμφερό-

ντων, μια εξέγερση ενός λαού που τον καταδυνάστευαν κοτζαμπάσηδες και κλήρος».²⁴ Παρά τις επιθέσεις, όμως, όπως έγραφε, από τις «επικίνδυνες» εκείνες ιδέες υπήρχαν ακόμη πολλοί που πίστευαν στην πατρίδα, στις παραδόσεις, αισθάνονταν συγκίνηση και υπερηφάνεια από τα παραδείγματα του Ρήγα, του Πατριάρχη Γρηγορίου του 5ου, του Κωνσταντίνου Κανάρη, του Γεωργίου Καραϊσκάκη και τους θεωρούσαν παραδείγματα προς μίμηση της αγάπης τους για την πατρίδα. Με τον ίδιο στομφώδη λόγο να συνεχίζεται, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη μορφή του Γεωργίου Καραϊσκάκη, «που με το αίμα και την αυτοθυσία του, όπως και οι άλλοι ήρωες έχτισαν τη φτωχική φωλιά την Ελλάδα». Χάρη όλων των ηρώων του αγώνα του '21 και των Μακεδόνων θα έπρεπε να τιμηθεί η «ελληνική αλή, η οποία δεν είχε επαναπαυθεί στις δάφνες των ηρώων του '21, αλλά επί τρεις γενιές συνέχιζε τον εθνικό αγώνα για την αποκατάσταση της ελληνικής φυλής».²⁵

Την ημέρα της επετείου της 25ης Μαρτίου το 1933, το *Έθνος* περιέγραφε τους πανηγυρισμούς του ελληνικού λαού για την εθνική του γιορτή με αισθήματα που του ενέπνεαν «η ευγνώμων ανάμνηση των ανδρών που του χάρισαν την ελευθερία του, η ακλόνητη πεποίθηση στη ζωτικότητα της φυλής και η σταθερή ελπίδα του για ένα καλύτερο μέλλον». Οι πολίτες συμμετείχαν ξεπερνώντας στο μνημόσυνο των ηρώων του αγώνα τα πολιτικά πάθη και τους φόβους για το μέλλον που φαινόταν να έρχεται απειλητικό και ανανέωναν την υπόσχεση που έδινε κάθε χρόνο, να φανούν αντάξιοι του Παπαφλέσσα, του Οδυσσέα Ανδρούτσου, του Γεωργίου Καραϊσκάκη, και να ολοκληρώσουν το έργο που ξεκίνησαν εκείνοι.²⁶

Το 1933 ήταν η χρονιά πολλών εξελίξεων, όταν ο ηγέτης των Ναζί, Αδόλφος Χίτλερ, διορίστηκε στις 30 Ιανουαρίου καγκελάριος της Γερμανίας από τον πρόεδρο της Γερμανίας, Πάουλ φον Χίντενμπουργκ. Οι φόβοι των πολιτών των ευρωπαϊκών κρατών άρχισαν να μεγεθύνονται όταν, στις 3 Φεβρουαρίου, ο Χίτλερ ανακοίνωσε ότι η επέκταση του ζωτικού χώρου στην Ανατολική Ευρώπη και η γερμανοποίησή της ήταν οι τελικοί γεωπολιτικοί στόχοι της εξωτερικής πολιτικής του Τρίτου Ράιχ. Στις αρχές Μαρτίου, το Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ έλαβε το 43,9% στις εκλογές του Ράιχσταγκ, γεγονός που επέτρεψε στους Ναζί να εγκαθιδρύσουν αργότερα δικτατορία. Για την Ελλάδα, ο Μάρτιος του 1933 σηματοδεύτηκε από το κίνημα Νικολάου Πλαστήρα, το οποίο απέτυχε πλήρως, επιτυγχάνοντας, όμως να φέρει πολιτική αναταραχή στη χώρα.²⁷ Την ίδια χρονιά, η παγκόσμια οικονομική ύφεση δημιούργησε, μεταξύ άλλων, εκατομμύρια ανέργων σε όλο τον κόσμο και μεταξύ αυτών και χιλιάδες Έλληνες.

Για τους λόγους αυτούς, ήταν μια παρηγοριά η υπόμνηση των αγώνων που είχαν κάνει οι ήρωες του '21 για την ελευθερία της πατρίδας και των τραγικών συνθηκών κάτω από τις οποίες είχαν ξεκινήσει την επανάσταση, χωρίς να επηρεαστούν από αυτές. Οι απόγονοί τους, οι Έλληνες της δεκαετίας 1930-1940, έπρεπε να βρουν κι αυτοί τις δυνάμεις για να αντιμετωπίσουν τις κακές διεθνείς συγκυρίες που οδηγούσαν την πατρίδα σε θέση δεινής.

Τα επόμενα χρόνια, γινόταν όλο και περισσότερο φανερό ότι η Ευρώπη οδηγείτο σε έναν ακόμη μεγάλο πόλεμο. Το ίδιο διάστημα, τα πολιτικά γεγονότα στην Ελλάδα διαδέχονταν το ένα το άλλο εντείνοντας την πολιτική αστάθεια.

Το κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935 απέβλεπε στην προστασία του δημοκρατικού

καθεστώς και στην αποτροπή της παλινόρθωσης της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Η απόπειρα κατεστάλη εύκολα από τον υπουργό Στρατιωτικών, Γεώργιο Κονδύλη, που επανήλθε στην ενεργό υπηρεσία με το βαθμό του αντιστρατήγου και με αυξημένες αρμοδιότητες. Στη συνέχεια εξαπολύθηκε πογκρόμ διώξεων και αποτάξεων βενιζελικών αξιωματικών, ενώ το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς άνοιξε το δρόμο για την παλινόρθωση της βασιλείας.²⁸ Ο λαός αποφάσισε (σε ποσοστό 97,8%) την παλινόρθωση της βασιλείας και την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα.

Ακολούθησαν οι εκλογές της 26ης Ιανουαρίου του 1936, οπότε έληξε προσωρινά η ανώμαλη πολιτικά, το Κ.Κ.Ε. έγινε ο ρυθμιστής της κατάστασης ακολούθησε όμως και η δικτατορία της 4ης Αυγούστου από τον Ιωάννη Μεταξά.

Και στη διάρκεια εκείνης της ταραγμένης δεκαετίας, ο πατριωτισμός και οι αγώνες του Γεωργίου Καραϊσκάκη εξακολούθησαν να αποτελούν μια πηγή έμπνευσης για τους δοκιμαζόμενους πολίτες.

Το 1937, το επετειακό αφιέρωμα της *Βραδυνής* στην 25η Μαρτίου αναφέρεται στους οπλαρχηγούς της Ελληνικής Επανάστασης και ιδιαίτερα στην γενναιότητα του Γεωργίου Καραϊσκάκη που έφτανε μέχρι τα όρια του παράτολμου. Δίπλα σ' αυτούς, όμως, ο Δ.Α. που υπογράφει το κείμενο κάνει μνεία «στους άγνωστους νεκρούς, σ' εκείνους που είχαν δώσει το αίμα τους για την ελευθερία, που ακολούθησαν τους καπεταναίους τους και σκοτώθηκαν χωρίς η δημόσια μνήμη να έχει διατηρήσει κάποιες πληροφορίες γι' αυτούς. «Τους είχε συνεπάρει κι αυτούς το όραμα της ελευθερίας και, όταν ήρθε η πεπρωμένη, η αναστάσιμη ώρα, επήδησαν όλοι μαζί εις την φωτιάν της ιερής πάλης και μαζί με τους αρχηγούς τους, τον Κολοκοτρώνη, τον Παπαφλέσσα, τον Καραϊσκάκη έδωσαν τη ζωή τους ομοθυμαδόν για την ελευθερία της πατρίδας».²⁹

Καθώς τα σύννεφα του πολέμου πύκνωναν συνεχώς πάνω από την Ευρώπη, το *Σκριπ* δημοσίευσε τον Μάιο του 1939, μια αφήγηση της επίθεσης του Ιμπραήμ στο Μεσολόγγι το Μάρτιο του 1826, όταν, μετά την αναχώρηση του Ανδρέα Μιαούλη από τη λιμνοθάλασσα, ο Αιγύπτιος στρατηγός είχε αρχίσει να επιταχύνει τις προετοιμασίες του για τη γενική επίθεση κατά της πόλης. Παρόλη τη στρατιωτική υπεροχή των επιτιθεμένων, η απειλή της επίθεσης από τον Γεώργιο Καραϊσκάκη ήταν εφιάλτης για τους Τουρκαλβανούς του Ρεσίτ πασά, ο οποίος διατάχθηκε από τον Ιμπραήμ να μετακινηθεί προς τον Ασπροπόταμο για να καλύψει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Αιγυπτίων από κάθε κίνδυνο που θα μπορούσε να προκληθεί από μια αιφνιδιαστική επιδρομή του αρχιστρατήγου της Ρούμελης, που ίσως απέβαινε καταστροφική για τα σχέδια του Ιμπραήμ.³⁰ Εύκολα οι αναγνώστες της εφημερίδας θα μπορούσαν να κάνουν τη σύγκριση της πολιορκίας του Μεσολογγίου με τη διεθνή κατάσταση και την επέλαση των Ναζί.

Το 1940 ήταν η τελευταία χρονιά, κατά την οποία η επέτειος της 25ης Μαρτίου τιμήθηκε με παρελάσεις, καταθέσεις στεφάνων και εκφώνηση πανηγυρικών. Το *Έθνος* ανήμερα της μεγάλης γιορτής δημοσίευσε το κείμενο του καθηγητή Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Απόστολου Δασκαλάκη, με θέμα: «Από την εθνικήν μας εποποιάν». Ο καθηγητής γράφει για το παρελθόν του ελληνικού λαού που άφησε «περίλαμπρα ίχνη άξια να αναφέρονται ως σταθμοί της ιστορίας των ανθρώπινων πράξεων». Γράφει, ακόμη, για την ελληνική φυλή που έχει «ένα εξαιρετικό προνόμιο, ίσως το μοναδικό στην ιστορία των λαών: το μεγάλο και περίλαμπρο παρελθόν της

που υπήρξε ο κυριότερος παράγοντας της διατήρησής της διά μέσου θυελλωδών και δραματικών περιπετειών, αλλά και αφορμή για νέες δημιουργίες. Ήταν εκείνο το παρελθόν που δημιούργησαν οι ήρωες του '21, όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Μιαούλης, ο Καραϊσκάκης, που φωτίζουν το παρόν και το μέλλον του ελληνικού λαού. Είναι αυτοί οι ήρωες που θα τους καθοδηγήσουν να υπερασπιστούν την πατρίδα, όποτε χρειαστεί».³¹

Σ' αυτό το ένδοξο παρελθόν θα κληθούν για να στηριχτούν σε λίγους μήνες οι Έλληνες για να υπερασπιστούν την πατρίδα από την φασιστική και ναζιστική επιβουλή και να οργανώσουν και να συμμετέχουν στην αντίσταση κατά τη διάρκεια της τριπλής Κατοχής του 1941-1944.

Στην Κατοχή, οι περισσότερες εφημερίδες είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους και, φυσικά, δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν εορταστικές εκδηλώσεις για την επέτειο του 1821.

Από την έρευνα, εντοπίστηκε ένα μόνον επετειακό άρθρο, τον Μάρτιο του 1941 στην εφημερίδα *Εστία*. Ο τίτλος του πρωτοσέλιδου αφιερώματος είναι: «Έθνη, όπως η Ελλάς» και δημοσιεύτηκε λίγες μόνον ημέρες μετά τη γερμανική εισβολή στην Ελλάδα από τη Βουλγαρία στις 17 Μαρτίου του 1941. Την 25η Μαρτίου, η *Εστία* τιμώντας την εθνική επέτειο δημοσίευσε κείμενο του Σπύρου Μελά στην πρώτη της σελίδα, με τίτλο: «Από την ζωή». Ο Σπύρος Μελάς περιέγραφε την «έντονη συγκίνηση που ποτέ άλλοτε δεν είχε αισθανθεί όσες φορές είχε μιλήσει για οποιοδήποτε θέμα, μπροστά σε οποιοδήποτε ακροατήριο, όπως είχε αισθανθεί στην ομιλία που είχε πραγματοποιήσει στην αίθουσα του «Παρνασσού» την παραμονή της εθνικής επετείου. Ένωθε μια αίθουσα που τη διέτρεχε ένα ρεύμα από ύλη εύφλεκτη, που ξεσπούσε σε δάκρυα». Την ίδια συγκίνηση είχαν αισθανθεί εκείνη τη χρονιά όλοι όσοι είχαν παρακολουθήσει οποιαδήποτε ομιλία σε Πανεπιστήμια, σε συγκεντρώσεις. Ήταν, ίσως, η πρώτη φορά που ο Ελληνισμός, κατά τον Σπύρο Μελά, τιμούσε την επέτειο του 1821 με τόση κατάνυξη. Στο κείμενό του, ο συγγραφέας συγκρίνει τις συνθήκες της ζωής των υπόδουλων χριστιανών πριν και κατά το ξέσπασμα της επανάστασης του '21 με τις συνθήκες που βίωναν οι Έλληνες κατά την Κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς, τους Ιταλούς και τους Βουλγάρους.

Η διαφορά έγκειτο, πάντα σύμφωνα με όσα γράφει ο Μελάς, ότι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οι χριστιανοί είχαν να κάνουν με έναν λαό που τους είχε δώσει κάποια προνόμια και δεν είχε ζητήσει ποτέ τον αφανισμό τους, ενώ από την αρχή της Κατοχής, όλοι ζούσαν με το φόβο της μοίρας που τους περίμενε, αν «πετύχαιναν τα σχέδια του ψευδοκαίσαρος», που ήταν όμοια με του Ιμπραήμ που είχε πει: «θα ξεριζώσω τους Έλληνες». Ακόμη, μετά την κήρυξη της Επανάστασης, μεγάλο μέρος των Ευρωπαίων είχαν σταθεί στο πλευρό των επαναστατημένων. Αντίθετα, το 1941 όλη η Ευρώπη ήταν πλέον «εξανδραποδισμένη» από τους Ναζί και οι Έλληνες είχαν μόνον το Θεό μαζί τους και την ανάμνηση των αγώνων και των θυσιών των ηρώων του '21 που τους έδινε τη δύναμη για να συνεχίσουν την αντίσταση. Οι ήρωες αυτοί όπως ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, «παρέμεναν φάροι φωτεινοί που τους οδηγούσαν στον αγώνα για τη σωτηρία της πατρίδας».³²

Μετά την απελευθέρωση της χώρας, τον Οκτώβριο του 1944, άρχισαν σταδιακά να επανεκδίδονται οι αθηναϊκές και οι τοπικές εφημερίδες. Για το 1945 και 1946 δεν

εντοπίστηκαν στις εφημερίδες, αναφορές στο Γεώργιο Καραϊσκάκη εκτός από το Νοέμβριο του 1946, σε ένα διαφορετικό δημοσίευμα, μια κριτική στα έργα του γλύπτη Χρήστου Καπράλου όπου η μορφή του ήρωα αναφέρεται σαν πηγή της έμπνευσής του. Η έκθεση του «νέου» καλλιτέχνη που είχε εγκαινιαστεί στην αίθουσα του «Παρνασσού», περιελάμβανε «μια θαυμασία συγκομιδή» γλυπτών έργων, αναγλύφων, σχεδίων και πινάκων ζωγραφικής, ήταν αποτέλεσμα της εργασίας των ετών της Κατοχής και αποτέλεσε «έναν ωραίο αιφνιδιασμό».³³ Σύμφωνα με όσα γράφει ο συντάκτης της κριτικής, Φορτούνιο, η αντίσταση ενός καλλιτέχνη «στη μπότα του κατακτητή» δεν θα μπορούσε να εκφραστεί καλύτερα από την επιτυχή προσπάθεια για τη δημιουργία της νεοελληνικής γλυπτικής. Και ο σκοπός του Καπράλου ήταν «να επαναφέρει την ελληνική γλυπτική στην πατρίδα της, βρίσκοντας εντός του την πηγή της αληθινής γλυπτικής, την Ελλάδα. Και Ελλάδα για τον Καπράλο ήταν ο βοσκός, ο Καραϊσκάκης που η μορφή του είναι γεμάτη ζωή και φως, τα μοτίβα της ελληνικής υπαίθρου».³⁴ Και κατά τον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου το 1947, τιμήθηκε η μνήμη του αρχιστρατήγου της Ρούμελης. Στον Πειραιά μετά τη δοξολογία στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου παρουσία όλων των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών, ο δήμαρχος, Χαραλαμπίδης, εκφώνησε τον πανηγυρικό της ημέρας και ακολούθησε, κατά τα καθιερωμένα την παρέλαση. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας, αντιπροσωπεία των δημοτικών συμβούλων κατέθεσαν στέφανο στα μνημεία του ναυάρχου Ανδρέα Μιαούλη και του αρχιστρατήγου Γεωργίου Καραϊσκάκη.³⁵

Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, εμφανίζεται και πάλι η μορφή του Καραϊσκάκη για προπαγανδιστικούς λόγους, και από τις δύο αντίπαλες πλευρές, και από την πλευρά του κράτους και από την πλευρά των ανταρτών. Για παράδειγμα, ο *Ριζοσπάστης* τον Αύγουστο του 1947 συγκρίνει τον ηρωισμό του Γεωργίου Καραϊσκάκη με τους αγώνες των ανταρτών, που ήταν «μια χούφτα απόγονοι του ήρωα, οι οποίοι στον δεκαεξάμηνο αγώνα τους άπλωσαν το σωτήριο ίσκιο τους πάνω απ' όλη την ελληνική ύπαιθρο, νικώντας τον κυβερνητικό στρατό που είχε περάσει, πλέον, στην άμυνα».³⁶

Από την άλλη πλευρά ένα χρόνο μετά, το 1948, το χρονογράφημα του *Εμπρός*, για την επέτειο της 25ης Μαρτίου με τίτλο: «Νυν υπέρ πάντων αγών» αναφέρεται «την κλητήν και αγίαν ημέραν», την ημέρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και, παράλληλα, στη μέρα που «από τη στάχτη από τα ιερά κόκαλα των προγόνων ξεπήδησε η κρυμμένη φλόγα της λευτεριάς και απλώθηκε σε κάθε γωνιά της σκλαβωμένης τότε πατρίδας. Τη φλόγα εκείνη μάταια προσπαθούσαν να σβήσουν οι τύραννοι γιατί την κυβερνούσαν χέρια γυμνασμένα στη φωτιά του πολέμου, χέρια του Κολοκοτρώνη, του Καραϊσκάκη, του Μιαούλη, που άναψαν τη φλόγα της ελευθερίας και τη σπίθα του φιλελληνισμού. Αυτή η σπίθα συμπόνιας για τα θύματα της τυραννίας και θυμασμού για το ηρωικά κατορθώματα των επαναστατών εξελίχθηκε σε θρησκεία και γράφτηκαν ύμνοι και εγκώμια από τα πιο εμπνευσμένα και φιλελεύθερα πνεύματα της ανθρωπότητας». Στο διά ταύτα του κειμένου: «Η εθνική επέτειος είχε τιμηθεί πολλές φορές, όπως με την ένωση της Επτανήσου με τη μητέρα Ελλάδα, με την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, την ένωση της Κρήτης με τη μητέρα πατρίδα». Εκείνη τη χρονιά, όμως, το 1948, δεν ήταν δυνατόν να τιμηθεί, όπως έπρεπε η διπλή γιορτή, δηλαδή και η μεγάλη επέτειος και η ένωση της Δωδεκανήσου

με την πατρίδα, επειδή όχι μόνον η Ελλάδα αλλά και ολόκληρη η οικουμένη περνούσε κρίσιμες στιγμές, «εξαιτίας των βαρβάρων και ανελεύθερων γειτόνων που βυρσοδομούσαν με το ανήκουστο κακούργημα του παιδομαζώματος και τα άλλα φρικώδη εγκλήματα που διέπρατταν κατ' εντολή τους οι αρνησιπάτριδες πράκτορές τους για την εξόντωση της φυλής. Αλλά οι αθάνατες πράξεις των ηρωικών μας προγόνων του 1821 θα τονώσουν το πατριωτικό φρόνημα όλων, ύστερα, μάλιστα, από την τονωτική ένεση του ηθικού μας το δόγμα Τρούμαν, από τη μεγάλη προστάτιδα, κηδεμόνα και φύλακα της ειρήνης του κόσμου».³⁷

Την επόμενη ημέρα, η ίδια εφημερίδα δημοσίευσε μια περιγραφή σχετικά με το πώς τιμούσαν την επέτειο της παλιγγενεσίας οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Ο Παντελής Καψής που υπογράφει το κείμενο θεωρεί «ευτυχή σύμπτωση το γεγονός ότι ο υπόδουλος ελληνισμός γιόρταζε την επέτειο της εθνεγερσίας μαζί με την εορτή του Ευαγγελισμού. Έτσι, με την πρόφαση μιας από τις μεγαλύτερες θρησκευτικές εορτές άφηναν άφοβα να ξεχυθεί όλη η χαρά τους και η συγκίνηση για την επέτειο του 1821 και πανηγύριζαν μαζί με τους ελεύθερους στην Ελλάδα αδελφούς τους». Μάλιστα, επειδή οι ευκτήριοι οίκοι ήταν απαραβίαστοι χώροι και ιερά άσυλα οι θρησκευτικοί λειτουργοί μπορούσαν να μιλούν στα εκκλησιάσματά τους παράλληλα «με τους χαιρετισμούς του αρχάγγελου Γαβριήλ και τον ευαγγελισμό για τη μελλοντική λύτρωση του κόσμου από τα δεινά του προπατορικού αμαρτήματος και για έναν άλλον άγγελο, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, ο οποίος είχε ευαγγελιστεί στην Αγία Λαύρας την επικείμενη ανάσταση του Γένους από τον τάφο της δουλείας και την απολύτρωσή του από τα δεινά της αφόρητης σκλαβιάς. Στην αλησμόνητη, νοσταλγική Σμύρνη, στο μητροπολιτικό ναό της Αγίας Φωτεινής, ο μητροπολίτης, εθνομάρτυρας Χρυσόστομος, άρχιζε με τη μελίρρυτη γλώσσα του να μιλά στα συγκεντρωμένα «για το έργο των ηρώων της Επανάστασης του 1821».

Και στην επαρχία, επίσης, της Μικράς Ασίας η διπλή εορτή γιορταζόταν με συγκίνηση στα μικρά χωριά, όπου οι δάσκαλοι μιλούσαν για τη μακρινή πατρίδα, την Ελλάδα, που δεν ήταν σκλαβωμένη, χάρη σε κάποιους Κολοκοτρώνηδες, Καραϊσκάκηδες και άλλους που με το αίμα τους έκαναν εκείνη την πατρίδα ελεύθερη και υπερήφανη. Παντού, κυμάτιζαν γαλανόλευκες σημαίες.³⁸ Όπως φαίνεται η προσφορά του Γεωργίου Καραϊσκάκη μνημονεύεται παντού και πάντοτε, μένει ζωντανή.

Στο ίδιο ύφος και με την ίδια ρητορική με το δημοσίευμα του *Σκριπ* που έγραφε για «θεατροποιούμενη εκατονταετηρίδα»³⁹ είναι γραμμένο από τον Πέτρο Καψή και το αφιέρωμα της *Ελευθερίας*, είκοσι χρόνια αργότερα και λίγο μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, όταν για άλλη μια φορά η χώρα έβγαινε διαλυμένη από τις δεκαετίες μάχες κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο πόλεμο. Ο Πέτρος Χάρης εξομολογείται ότι κάθε χρόνο τις ημέρες της εθνικής επετείου αισθάνεται «γύρω του άλλους ανθρώπους κι άλλες ψυχές και ακούει άλλες φωνές κι άλλα περπατήματα. Είναι ένας κόσμος που ποτές δεν πέθανε, που δεν ξεχάστηκε, που αυτές τις ημέρες φοράει τα καλά του και παρουσιάζεται μπροστά στους απογόνους του ολόκληρος, τιμημένος και θαυμαστός. Είναι η μεγάλη γενιά του '21 που κέρδισε τη λευτεριά του κι έρχεται κάθε τόσο στο τώρα για να δει πόσο προσέχουν οι επόμενες γενιές το πολύτιμο δώρο τους τι έμεινε στις ψυχές τους από τον αγώνα της, τι πόλεμο κάνει η νέα γενιά με τη μοίρα, την ίδια μοίρα που πολέμησε εκείνη η ηρωική γενιά και την ημέρεψε. Εκείνη η

γενιά ήταν άντρες και γυναίκες με πολλές πληγές κι άλλοι που αποχαιρέτησαν τη ζωή στην κορυφαία στιγμή της αντρειωμένης νιότης τους, όπως ο Διάκος και ο Καραϊσκάκης. Οι ηρωικές τους μορφές υπήρξαν πατέρες για τις επόμενες γενιές και θεμελιωτές της ελεύθερης Ελλάδας. Σ' αυτούς τους ήρωες δεν ταιριάζουν οι πρόχειροι εορτασμοί αλλά η διατήρηση της μνήμης τους».⁴⁰

Τέλος, και εκτός του χρονικού πλαισίου της έρευνας, παρατίθεται η περιγραφή των μαχών στην Αθήνα από την ηλεκτρονική εφημερίδα *Ζούγκλα* μόλις το Μάρτιο του 2022 ως ένα ακόμη δείγμα της οξύνοιας και της γενναιότητας του αρχιστρατήγου, αλλά και ως επιπλέον απόδειξη ότι η μνήμη του Γεωργίου Καραϊσκάκη παραμένει ζωντανή: «Το έβδομο έτος του εθνικού ξεσηκωμού όταν οι Τούρκοι πολιορκούσαν την Ακρόπολη, από τον Ιούλιο του 1826, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, έχοντας ήδη απελευθερώσει το μεγαλύτερο μέρος της Ρούμελης, με λαμπρότερο παράδειγμα την επική Μάχη της Αράχωβας (18-24 Νοεμβρίου 1826), είχε διαισθανθεί ότι τυχόν πτώση του «Κάστρου της Αθήνας» θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην πορεία της Επανάστασης, που βρισκόταν ήδη σε κρίσιμο σημείο μετά την πτώση του Μεσολογγίου (10 Απριλίου 1826) και τις επιτυχίες του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο. Από την Ελευσίνα, όπου βρισκόταν, θεώρησε αναγκαίο να καταλάβει την περιοχή του Κερατσινίου για να διασφαλίσει αφενός τα νώτα του από τη θάλασσα και αφετέρου να ανοίξει δρόμο προς την Ακρόπολη διαμέσου του Δαφνίου και του Ελαιώνα για να ανακουφίσει τους πολιορκημένους. Στις 2 Μαρτίου ο Καραϊσκάκης έφθασε με τους άνδρες του στην περιοχή και οργάνωσε το σχέδιό του. Ο Κιουταχής, που πολιορκούσε την Ακρόπολη, μόλις πληροφορήθηκε την άφιξη του παλιού του γνώριμου στο Κερατσίνι, έσπευσε με 800 άνδρες να κατασκοπεύσει τις κινήσεις του και έστησε δύο κανόνια. Την ίδια ημέρα ενεπλάκη σε αψιμαχίες με τους άνδρες του Καραϊσκάκη, χωρίς αποτέλεσμα. Στις 4 Μαρτίου επανέλαβε την επίθεση με πολύ ισχυρότερη δύναμη. Η ηρωική αντίσταση καθήλωσε τους Τούρκους, οι οποίοι αργότερα αναγκάστηκαν να τραπούν σε φυγή. Οι απώλειες των Τούρκων ήταν σημαντικές για τη δύναμη που παρέταξαν. Ο Μακρυγιάννης αναφέρει στα «Απομνημονεύματά» του ότι οι υπερασπιστές της Ακρόπολης, βλέποντας από μακριά την εξέλιξη της μάχης, βγήκαν και χτυπήθηκαν με τους πολιορκητές. Η αναφορά του Μακρυγιάννη απηχεί το κλίμα γενικής ευφορίας και του αναπτειωμένου ηθικού των Ελλήνων, μετά τη μεγάλη νίκη του Καραϊσκάκη στο Κερατσίνι. Ο 'Αχιλλέας της Ρωμιουσύνης', όπως τον αποκάλεσε ο Κωστής Παλαμάς, απέδειξε για μία ακόμη φορά τις στρατιωτικές του ικανότητες στο πεδίο της μάχης, έχοντας υπό τις διαταγές του άνδρες απειθαρχητους που δεν συγκροτούσαν ούτε κατά διάνοια τακτικό στράτευμα. Ωστόσο, λίγες μέρες αργότερα, θα του αφαιρεθεί η αρχιστρατηγία της Ρούμελης με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας».⁴¹

Εκτός από τα πολλά δημοσιεύματα στον ελληνικό Τύπο για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, πολλοί συγγραφείς και ιστορικοί έγραψαν για το βίο και την προσωπικότητα του Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Ενδεικτικά, παρατίθεται ένα απόσπασμα από το οπισθόφυλλο του έργου του Δημητρίου Σταμέλου «Ο Θάνατος του Καραϊσκάκη, Συμπωματικό γεγονός ή οργανωμένη δολοφονία;», επειδή αποδίδει τη σπουδαιότητα της δράσης του Γεωργίου Καραϊσκάκη για την πορεία της επανάστασης:⁴² «Ο θάνατος του Καραϊσκάκη στο Φάληρο, τον Απρίλη του 1827, υπήρξε οριακός σταθμός των στρατιωτικών και πολι-

τικών εξελίξεων στη χώρα μας και αφορμή ξενικής επέμβασης και εξάρτησης που διαμόρφωσε τελικά την κοινωνική δομή της μεταπελευθερωτικής Ελλάδας. Τα επακόλουθα του θανάτου του (καταστροφή στον Ανάλατο και διάλυση του στρατοπέδου του στον Πειραιά, το μεγαλύτερο στη διάρκεια της Επανάστασης του 1821) στάθηκαν ολέθρια για ολόκληρο το επαναστατικό κίνημα, γιατί ανέβαλαν την απελευθέρωση, περιόρισαν τις ελληνικές περιοχές που λευτερώθηκαν, νόθευσαν τις βαθύτερες προοπτικές του Αγώνα.

Ακόμη, ένα από τα πιο πρόσφατα πονήματα είναι του συμπατριώτη του Γεωργίου Καραϊσκάκη, Φιλολόγου Νικολάου Βλάχου, ο οποίος το 2019 εξέδωσε το έργο, *Γεώργιος Καραϊσκάκης. Η γέννησή του και η νεανική επαναστατική του δράση*.⁴³ Ο συγγραφέας συγκέντρωσε στο βιβλίο όλη την υπάρχουσα ιστορική γνώση για τον «Αετό των Αγράφων»,⁴⁴ καθώς και τα προλογικά κείμενα των δύο τρισεγγόνων του Καραϊσκάκη και όλα όσα είχαν γραφεί για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας από το θάνατο του στρατάρχη (1827-1927), προγράμματα, προσφωνήσεις και ομιλίες.⁴⁵

Τέλος, ένα έργο, ακόμη πιο πρόσφατο είναι το πεζογράφημα, θεατρικής μορφής, *Το μάγουλο της Παναγίας* του Παντελή Μπουκάλα, το οποίο κυκλοφόρησε το 2021 και αποτελεί μια αυτοβιογραφική εικασία που «αρδεύεται εξίσου από τη φαντασία και τις πολλές διαθέσιμες μαρτυρίες, ιστοριογραφήματα, δημοτικά τραγούδια, λαογραφικές αναφορές». Η συνοπτικότερη παρουσίαση στο οπισθόφυλλο αναφέρει: «Μπορεί ο Γεώργιος Καραϊσκάκης να είναι θρύλος ή μύθος, ωστόσο ο ατίθασος Γιος της Καλογριάς, ο βίαια ή τερπνά ελευθερόστομος Γύφτος, είναι και κάτι πολύ ουσιαδές από αυτό. Είναι ιστορία. Βαριά. Ο βίος του, ένοπλος από πολύ μικρή ηλικία και έως τον θάνατό του στο Φάληρο, στις 23 Απριλίου 1827, μας κληροδότησε την πυκνότερη και διαυγέστερη σύνοψη του Αγώνα. Τον πολύτροπο άντρα, τον φιλόδοξο κλέφτη, έναν δαιμόνιο, ποικίλο Έλληνα, τον έκανε επαναστάτη η ίδια η Επανάσταση, με τις τεράστιες ψυχικές και πνευματικές δυνάμεις που απελευθέρωσε. Το συναρπαστικό όραμα της Επανάστασης –να γίνει πατρίδα ο τόπος, ελεύθερη πατρίδα, και να γίνουν Έλληνες οι Ρουμελιώτες, οι Μοραΐτες, οι νησιώτες, οι ετερόχθονες– στράτευσε από μια στιγμή κι έπειτα κατ' αποκλειστικότητα τον στρατηγικό νου του Καραϊσκάκη, τα θυελλώδη αισθήματά του, την πανούργα γλώσσα του, που τη χρησιμοποιούσε σαν πολλαπλασιαστή των συντροφικών και πατριωτικών αισθημάτων, σαν όργανο αυθεντικού σαρκασμού και αυτοσαρκασμού ή μεταφορέα του χλευασμού του για τους αντιπάλους του, ομόφυλους και αλλόφυλους. Στράτευσε βέβαια και το σώμα του ο Αγώνας, εξασθενημένο από την πολύχρονη φθίση κι ωστόσο ακμαίο».⁴⁶

Τα δημοσιεύματα στον ελληνικό Τύπο που αφορούν στη ζωή και τη δράση του Γεωργίου Καραϊσκάκη είναι πάρα πολλά. Από αυτά, ένα ελάχιστο μόνον μέρος παρουσιάστηκε στην παρούσα μελέτη.

Αυτές οι συνεχείς αναφορές και τα αφιερώματα στον ήρωα στον ελληνικό Τύπο δείχνουν ότι η μνήμη του παραμένει ζώσα και ότι πολλές φορές, παράλληλα με την απόδοση τιμών ο αγώνας του αξιοποιήθηκε ως μέσον ενθάρρυνσης των Ελλήνων, ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους, όπως υπήρξαν για τη χώρα οι δεκαετίες 1919-1950.

1. *Μακεδονία*, 16/10/1920, 1 και 17/10/1920, 1.
2. *Εμπρός*, 11/3/1921, 4: «Ο πανηγυρισμός της εθνικής εορτής».
3. *Εμπρός*, 11/3/1921, 4, *ό.π.*
4. *Εμπρός*, 29/5/1922, 4: «Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Καραϊσκάκη. Η λαμπρά τελετή».
5. *Εμπρός*, 29/5/1922, 4, *ό.π.*
6. *Εμπρός*, 21/9/1923, 1: «Διά τον στρατάρχη της Ρούμελης».
7. *Εμπρός*, 21/9/1923, 1, *ό.π.*
8. *Εμπρός*, 11/3/1925, 1: «Φαληρικά σκιαγραφία».
9. *Εμπρός*, 11/3/1925, 1, *ό.π.*
10. *Εμπρός*, 29/3/1926, 2.
11. *Εμπρός*, 29/3/1927, 2: «Η εκατονταετηρίς του Καραϊσκάκη».
12. *Εμπρός*, 27/3/1927, 2: «Επί τη εκατονταετηρίδι του Καραϊσκάκη».
13. *Εμπρός*, 29/3/1927, 2: «Η εκατονταετηρίς του Καραϊσκάκη».
14. *Εμπρός*, 27/3/1927, 2, *ό.π.*
15. *Σκριπ*, 28/4/1927, 1: «Ο ηρωικός θάνατος του Καραϊσκάκη».
16. *Εμπρός*, 7/3/1928, 2: «Τα νέα βιβλία».
17. *Σκριπ*, 9/12/1929, 2: «Έρανος διά τον ανδριάντα του Γεωργίου Καραϊσκάκη».
18. *Εμπρός*, 25/3/1930, 1: «Πέρασαν εκατό χρόνια».
19. *Σκριπ*, 29/4/1930, 1: «Η θεατροποιούμενη εκατονταετηρίς».
20. *Σκριπ*, 12/5/1930, 4: «Αι εορταί της εκατονταετηρίδος. Μνημόσυνον διά τον Καραϊσκάκην εις Πειραιά».
21. *Μακεδονία*, 25/3/1931 5 και 6: «Πένθη του αγώνος: Η πανωλεθρία μας εις το Φάληρον και ο Καραϊσκάκης».
22. *Μακεδονία*, 25/3/1931 5 και 6, *ό.π.*
23. *Βραδυνή* 25/3/1931, 1: «Εις μνήμην ηρώων και μαρτύρων».
24. *Μακεδονία*, 25/4/1932, 1: «Ας τιμήσωμεν την ελληνικήν αλκήν». Β. Κατωπόδης.
25. *Μακεδονία*, 25/4/1932, 1, *ό.π.*
26. *Έθνος*, 25/4/1933, 1: «Το πνεύμα του έθνους».
27. Wikipedia: Διεθνή γεγονότα 1933.
28. Wikipedia: γεγονότα στην Ελλάδα το 1935.
29. *Βραδυνή*, 25/3/1937, 1: «Το ανέσπερον φως».
30. *Σκριπ*, 17/5/1939, 3: «Από την εθνικήν μας εποποιίαν».
31. *Έθνος*, 25/3/1940, 1: «25η Μαρτίου».
32. *Εστία*, 25/3/1941, 1: «Έθνη, όπως η Ελλάς».
33. *Εμπρός*, 12/11/1946, 1: «Το σημειωματάριό μου. Ελληνική γλυπτική».
34. *Εμπρός*, 12/11/1946, 1, *ό.π.*
35. *Ελευθερία*, 26/3/1947, 4: «Ο χθεσινός εορτασμός της εθνικής επετείου».
36. *Ριζοσπάστης*, 17/8/1947, 1: «Θαύματος συνέχεια».
37. *Εμπρός*, 25/3/1948, 4, Γεράσιμος Καψάλης, τέως πρόεδρος του Ανωτάτου εκπαιδευτικού Συμβουλίου.
38. *Εμπρός*, 26/3/1949, 4: «Πώς επανηγύριζε την εθνικήν μας εορτήν ο υπόδουλος ελληνισμός».
39. *Σκριπ*, 29/4/1930, 1: «Η θεατροποιούμενη εκατονταετηρίς».
40. *Ελευθερία*, 25/3/1950, 1, 4: «Η μεγάλη γενιά. Οι άνθρωποι του '21 στην καθημερινή τους ζωή».
41. *Ζούγκλα*, 4/3/2022.
42. Δ. Σταμέλος, *Ο Θάνατος του Καραϊσκάκη, Συμπωματικό γεγονός ή οργανωμένη δολοφονία*; Βιβλιοπωλείον τής Εστίας, Αθήνα 2000.
43. Νικόλαος Βλάχος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης. Η γέννησή του και η νεανική επαναστατική του*

δράση, Καρδίτσα 2019.

44. Ηλεκτρονική εφημερίδα *Ελευθερία* (της Λάρισας), 18/5/2020, Βιβλιοπαρουσίαση, Νίκος Κάτσικας.

45. *Ελευθερία*, 18/5/2020, ό.π.

46. Παντελής Μπουκάλας, *Το μάγουλο της Παναγίας*, Άγρας, Αθήνα 2021.

Περίληψη

Η μελέτη παρουσιάζει την καταλυτική προσφορά του Γεωργίου Καραϊσκάκη, στρατάρχη της Επανάστασης του 1821, στον Αγώνα, με έμφαση στις επετειακές και αφιερωματικές προσλήψεις του από τον εγχώριο Τύπο, και δη με στόχο την εμφύχωση των Ελλήνων σε κρίσιμες περιόδους.

Καραϊσκάκης: Έθος και ήθος Λόγος και αθυροστομία του Καραϊσκού

Δημήτρης Κ. Αγγελής*

Στόχος μας είναι: Μέσω της παράθεσης γεγονότων, αποφθεγμάτων, ιστορήσεων, διαλόγων κ.ά. λεπτομερειών (ατόφιων κειμένων εκ των πηγών), η παρουσίαση και ανάδειξη του χαρακτήρα, της προσωπικότητας, συμπεριφοράς, αγωγής, ηθικής, αξιοπρέπειας και άλλων στοιχείων, όπως π.χ. η αθυροστομία και βωμολοχία, οι έξεις κ.ο.κ., που τελικά συνθέτουν (και εξηγούν) το «Έθος και ήθος» του Καραϊσκάκη. Θα προσπαθήσουμε να διαχειριστούμε, να δείξουμε κινηματογραφικά, να δημιουργήσουμε διαρκείς και εναλλασσόμενες εικόνες στο μυαλό μας, για ν' αποκρυπτογραφήσουμε, εν' είδει ψυχογραφήματος, τα στοιχεία που συγκροτούν τελικά την αλήθεια και το φως («φωτεινό ή σκοτεινό») της ψυχής τού Καραϊσκάκη καθώς και την εξέλιξη των στοιχείων αυτών στον χρόνο, π.χ. σύνεση, ωριμότητα, στρατηγική, συμφέρον, ψυχισμός. Αρχίζουμε:

«Μόλις ο Καραϊσκάκης (1782-1827) έφθασεν εις ηλικίαν να φέρει όπλα και αμέσως συγκατετάχθη εις εν σώμα κλεπτών»¹ «εις τα όρη των Αγράφων...»,² «η ψυχή του έπνεεν από εκδίκησιν κατά της τυραννίας».³ «Από δέκα χρονών παιδί κλέφτης, θα γύριζε με τους Τούρκους, οπού τους σκότωνε μέσα στους λόγκους και περπάταγε ξυπόλυτος από μικρό παιδί διά την λευτεριά» σημειώνει ο Μακρυγιάννης.⁴ «Ως 15 χρονών πέρασε από το Μουζάκι κι έβαλε ένα κορίτσι γνώριμό του ψωμί να του ζυμώση, το πήρε κι έφυγε κλέφτης. Εδώ φαντάζεται κανείς τί άγριες και φλογερές φωτιές θα καίγανε μέσα στου νου αυτού του παιδιού».⁵ Τούρκοι τον πολιορκούν σε σπίτι στη Γράλιστα (Ελληνόπυργος) Καρδίτσας, «διατάσσει τους άνδρας και ρίχνουν εκ του παρθύρου τις κάπες, καθώς εξεκένωσαν τα όπλα των οι πολιορκούντες ετράπησαν εις φυγήν».⁶ «Είχε καταρτίσει ομάδα...(που) τον ανεγνώρισεν ως αρχηγόν αποτελουμένην από 8-10 παληκαρόπουλα, τον κυνήγησαν,...στον Άγιο Αθανάσιο έδωσε νικηφόρα μάχη».⁷ Επιτέθηκε σε караβάνι που, φορτωμένο με χρήματα φόρων της Ρούμελης, των Αγράφων και του Καρπενησίου, μετέφερε τα χαράτσια στη Λάρισα, σκοτώνοντας τον αγά κι' αρπάζοντας τη λεία.⁸ Κάποια στιγμή στην περιοχή της Καρδίτσας, οπωσδήποτε μετά από άγρια μάχη, «έπεσε ζων εις τας χείρας ενός σώματος Αλβανών, διορισμένου παρά του Αλή πασά προς καταδίωξιν των κλεπτών».⁹ Ήταν τότε περίπου 16 ετών,¹⁰ το πολύ-πολύ 17. «Εβάλθη εις την φυλακήν...», μετά ο Αλήπασσας τον έκανε, τζοχανταραίο-σωματοφύλακά του (μαζί με τους:¹¹ Ανδρούτσο, Διάκο, Μπό-

* Συγγραφέας – Αντιστράτηγος (ε. α.) ΕΛ.ΑΣ.

τσαρη, Πανουριά, Δυοβουνιώτη, Βεϊκο, Βαρνακιώτη κ.ά.) Εκεί, στα Γιάννενα, ο γνωστός (στο τσάμικο, φουστανελοφόρος, ολόγυμνος από «κάτω») χορός του, «έκανε πολλές γύρες 'σ τον τόπο, φάνηκαν τα πλιάτσικα (γεννητικά όργανα)», προσβλήθηκε ο γιος τού Αλή ο Μουχτάρ πασσάς, κι έκανε τον Αλή να σκάσει στα γέλια.¹² Ύστερα το 1798 τον πήρε μαζί του στην εκστρατεία κατά τού Πασβάνογλου πασά του Βιδινίου της «Μπουλκάριας», όπου εγκατέλειψε τον Αλή και συντάχθηκε με τον φίλο τού Ρήγα, υποστηρικτή των Χριστιανών και αντάρτη κατά του Σουλτάνου, τον Πασβάνογλου.¹³ Αργότερα ο Αλή τον έπιασε και τον «έβαλεν φυλακήν εις το κούτζουρον (φάλαγγα) χρόνους δύο»,¹⁴ «εις την ειρκτήν του Τεπελενίου...».¹⁵ Πιθανότατα στο υγρό αυτό μπουντρούμι, με τα βασανιστήρια, «έπαθε» η υγεία του.¹⁶

Απ' τα Ιωάννινα απέδρασε στ' Άγραφα το 1805, πήγε κλέφτης στον Κατζαντώνη,¹⁷ «όπου έδειξε τας αρχάς της ανδρείας και γενναιότητας»¹⁸ κι' έγινε το πρωτοπαλικάρό του· ήταν 23 ετών, «...μικρός το ανάστημα, ισχνός και ευκίνητος, ανυπόμονος, ενεργητικός, ανδρείος και ριψοκίνδυνος».¹⁹ Αυτή είναι η πρώτη του βαθμίδα στην κλίμακα ανδρειοσύνης τού Καραϊσκάκη: Κλέφτης· η δεύτερη: Πρωτοπαλικάρο²⁰ του Κατζαντώνη.²¹ Τότε εφόνευσε με το χέρι του τον Ντερβέναγα Βεληγκέγκα²² «...στη μάχη του Αλαμάνου των Αγράφων (Μάης 1807)· ήταν 25 ετών. Είναι ήδη φιλικός²³ και λαμβάνει μέρος (Ιούλης 1807) στην πανελλήνια προεπαναστατική συνέλευση²⁴ οπλαρχηγών, αρματολών και κλεφτών στη Λευκάδα, υπό τον Καποδίστρια, παρόντων του μητροπολίτη Ιγνατίου και των Κατζαντώνη, Μπότσαρη, Κολοκοτρώνη, Τζαβέλα, Νικηταρά, Ανδρούτσου, Πανουργιά, Σκυλοδήμου κ.ά. Ο Κατζαντώνης διά προδοσίας σκοτώθηκε απ' τον Αλή την 27-3-1809. «Εκράτουν τ' Άγραφα 400 αντάρτες»²⁵ και τελικά στα 1811 άγρια κυνηγημένοι απ' τον Αλή «όσοι γλύτωσαν, όλοι – όλοι 17»,²⁶ συνελήφθησαν ή παραδόθηκαν, κι ο Αλή «...τον εδιόρισεν επί κεφαλής σημαντικών στρατευμάτων και εκδουλεύσεων».²⁷ Πολεμά ως καπετάνιος τού Αλή κατά των Οθωμανών, παντρεύεται την Γκόλφω Ψαρογιαννοπούλου, κάνει την πρώτη του κόρη και τέλος, συμμετέχοντας στον εκκολαπτόμενο απελευθερωτικό αγώνα έφυγε Καπετάνιος στ' Άγραφα κι ευρύτερα, αφού πρώτα εξασφάλισε την οικογένειά του στον Κάλαμο του Ιονίου. Ο ίδιος λίγο νωρίτερα μεταβαίνει στη Λευκάδα, όπου (Γενάρης 1821) συμμετέχει στην τελική επαναστατική σύσκεψη κλεφτών κι' αρματολών της δυτικής και κεντρικής Ελλάδας, με τον Υδραίό Τομπάζη και τον Μοραΐτη Μαυρομιχάλη, στο σπίτι του φιλικού Ζαμπέλιου, παρόντων των Ανδρούτσου, Πανουριά, Στορνάρη, Τσόγκα, Βαρνακιώτη, Μακρή, Μπακόλα κ.ά., και δίνοντας σχετικό όρκο συναποφασίζουν την άμεση κήρυξη της επανάστασης, ταυτόχρονα με την Πελοπόννησο.²⁸ Με την έναρξή της έλαβε μέρος στις ακόλουθες μάχες στ' Άγραφα κι' ευρύτερα:²⁹ Τζουμέρκα, Άρτα, Κομπότι, Νεοχώρι Τριχωνίδας, Μακρυνόρος, Μαρατί, Μύλοι Άρτας, Σοβουλάκου, Καρβασαρά, Φίδαρη (Αχελώο), Κερασιά, Οξιά, Κρύα Βρύση, Βουνέσι, Μεσενικόλα, Λεοντίτο, Στούγκο, Πετρίλο, Νευρόπολη, μοναστήρι Βράχας κ.α., ενώ αμέσως εκδίωξε τους συνεργάτες τών Τούρκων τής οικογένειας των φιλότουρκων³⁰ μεγαλοκοτζαμπάσηδων-προεστών Τσολάκογλου της Ρεντίνας, των οποίων τα αρχοντικά-σπίτια πυρπόλησε ολοσχερώς, γιατί είχαν προδώσει στους Τούρκους τον καπετάνιο του Κατζαντώνη καθώς και τον Κ. Βελή,³¹ που την 10-5-1821 ξεσήκωσε τους Έλληνες στο Κεράσοβο των Αγράφων, μ' αποτέλεσμα να συλληφθεί στη Ρεντίνα κι' εκτελεστεί στην Κωνσταντινούπολη.

Σημειώνει ο Μακρυγιάννης:³² «Την 30 Μαγίου (1821) ο Καραϊσκάκης και ο Γιαννάκης Κουτελίδας, πήραν σαράντα Έλληνες και πήγαν και πολεμήσαν αρκετές ώρες. Συνάχτηκαν..Έλληνες και όλα τα χωριά εκείνα,...ως χίλιοι άνθρωποι (έχοντας)...κεφαλές τον Καραϊσκάκη (κ.ά). Και μέσα εις το τζαμί εκλείστη ο Καραϊσκάκης κι' ο Μάρκος και πολέμησαν γενναίως τους Τούρκους,», «...εις το Χάνι και το Τζαμίον, οι Οθωμανοί [τους] προσέβαλαν..ώστε επιάσθησαν χείρας με χείρας και εσφάζοντο μανιωδώς»,³³ «κάμαν έναν μεγάλον σκοτωμόν των Τούρκων και τους βάλαν εις την Άρτα,...και κάμαν σχέδιον να διορίσουνε τρακόσιους να πιάσουνε τους Μύλους...να τους πολεμήσουνε. Εις τους τρακόσους διορίστηκαν κεφαλές ο Μάρκος, ο Καραϊσκάκης,...οι τρακόσοι αυτήνοι δεν ήταν άνθρωποι, ήταν αἰτοί στα ποδάρια και λιοντάρια εις την καρδιά», «...ο Καραϊσκάκης...επιάσθη το ντουφέκι εις τας 23 και σήμερον είναι τρεις ημέρες οπού πολεμά,...μόνον 500 καλούς στρατιώτας έχει, και τους Αγραφιώτας τους απόλυκεν διά να κυβερνήσουν τας φαμμελλίας των».³⁴ Τον Ιούνιο του 1821 στο Κομπότι:³⁵ «...νικήσας τους εχθρούς και τρέψας εις φυγήν, ανέβη εις μίαν πέτραν και ύβριζε τους Τούρκους μεγαλοφώνως· και διά να τους ατιμάση και εξουδενώση περισσότερο, «σήκωσε τη φουστανέλλα, κατέβασε το βρακί» κ' έδειξεν αυτοίς και τον πρωκτόν του γυμνόν.³⁶ Ένας Τούρκος Γκέκας, κρυμμένος εις κάποια κλαδιά, τον ετυφέκισε, και τον ελάβωσεν εις τους μηρούς και εις την μέσην του καυλού», «...επληγώθη εις τα αιδοία».³⁷ «Τούτο το έκαμνεν όχι ως αισχρουργός, αλλά διά να προξενή και θάρσος εις τους εδικούς του συντρόφους».³⁸ Όσον αφορά τη μάχη, οι Τούρκοι «κατά κράτος ηττήθησαν, ώστε και αυτός ο (αρχηγός τους) ο σιλιχτάρης του Χουρσίτ πασσά, εύρεν εκεί τον θάνατον».³⁹ Τούτη την εποχή (Ιούλης 1822) εκστράτευσε «ο υψιπετής αετός Καραϊσκάκης με μόνον 30 και ένα σαλπικτην,...με σπουδήν να καταλάβουν τά Άγραφα, (και) ευτύχησαν να διώξουν τους εχθρούς εν ροπή οφθαλμού από όλα τα μέρη».⁴⁰ Ήδη, έτσι, έχει λάβει και το τρίτο «παράσημο» της ανδρείας του, αφού ηγείται πλέον του «νταϊφά» - της ομάδας των κλεφτών, είναι οπλαρχηγός· ο οπλαρχηγός τους. Οι Τούρκοι άρχισαν να διαπράττουν βαρβαρότητες-ωμότητες κατά αόπλων και αμάχων Ελλήνων (σφαγές, αιχμαλωσίες, λεηλασίες κ.ά.) και π.χ. συνέλαβαν 10.000 «Μεγαλοβλαχίτες βοσκούς μετά των ποιμένων των» οπότε, όπως καταγράφει ο Rouqueville,⁴¹ στα μέσα του 1822 «...ο Καραϊσκος εκδικήθη (για) τους χριστιανούς. Επιπεσών κατά σώματος Τούρκων Κονιάρων, οίτινες εβάδιζον άδοντες άσματα δι' ων παρεκάλουν Αλλάχ και Μωάμεθ (και τους) κατέκοψε... Καίων ακολουθώς την μικράν πόλιν της Καρδίτσης, ήτις είναι η πρωτεύουσα των αρχαίων τούτων φυλών του Ικονίου, τοιούτον διέσπειρε τρόμον ανά τας όχθας του Πηνειού, ώστε ο σερασκέρης της Λαρίσσης, Τζελαντίν πασάς, ως μόνον μέσον καθησυχάσεως των πνευμάτων εύρε την ανακωχήν», ζητώντας, ο πασσάς, συνθήκη. «Η συνθήκη αύτη, λίαν επικερδής, επεκυρώθη και τα Άγραφα εσχημάτισαν ούτω στρατιωτικήν αυτονομίαν...».⁴² Έτσι, πέτυχε την τέταρτη μεγάλη «προαγωγή», αφού «πολιτευόμενος τους Οθωμανούς έλαβε παρ' αυτών την καπετανείαν (το αρματολίκι) των Αγράφων» με μπουγιουρντί - επίσημη αναγνώρισή του απ' τον Πασσά της Θεσσαλίας Χουρσίτ, με την παρακάτω συμφωνία:

«Τούρκος από το ποτάμι Σαλαμβριάς (Πηνειός) και εδώθε εις Ασπροπόταμον και Άγραφα να μη διαβαίνει, τα δε χαράτζια και λοιπά δικαιώματα βασιλικά να τα συνάζωμεν ημείς και να τα στέλλουμε».⁴³ Τον Οκτώβριο του 1822 έστειλε 100 παλληκάρια

του για ενίσχυση του πολιορκούμενου Μεσολογγίου⁴⁴ (πρώτη πολιορκία) και «εις όλας σχεδόν τας εις την Δυτικήν Ελλάδα γενομένας Ελληνικάς εκστρατείας έστειλεν ανάλογον δύναμιν». ⁴⁵ Στον Άγιο Βλάση⁴⁶ (Σοβολάκου αρχές Φεβρουαρίου 1823) επικεφαλείς 700 Αγραφιωτών κ.ά. χτύπησε 3.000 Οθωμανούς που θέλαν να περάσουν διά των Αγράφων στη Λάρισα, χωρίς να δεχθεί τις προσφερθείσες πεντακόσιες χιλ. γρόσια για ν' αφήσει τη θέση του· στην άνιση μάχη υποχώρησαν οι Έλληνες αυτός όμως με 150 ανθίστατο, «-Εδώ να αποθάνομεν όλοι όσοι εμείναμεν! Λέγει ο αρχηγός». ⁴⁷ Οι Έλληνες βλέποντας ότι δεν ήταν ο Κ. μαζί τους επέστρεψαν, «εκπηδήσαντες και οι περί τον Καραϊσκάκη κατεδίωξαν φονεύσαντες», σφαγή, εκατοντάδες νεκροί και πνιγμένοι στον Αχελώο. Η νίκη αυτή είναι το πρώτο μεγάλο κατόρθωμά του, «ψήλωσε του Καραϊσκάκη τ' όνομα και τόκαμε από τα πρώτα στους Ρουμελιώτες Καπεταναίους», ⁴⁸ καθώς μάλιστα στην προηγηθείσα μονομαχία ο Κ. σκότωσε τον Τούρκο αρχηγό Χαντζή Μπένο. Έτσι έλαβε την πέμπτη αναβάθμισή του, την εθνική «βαθμολογική» αναγνώριση, αφού για πρώτη φορά «Αι διαταγαί τού Διευθυντού κυβερνήσεως τον διόριζαν να αρχηγέυει εις τα Άγραφα, να προσέχη και να κάμη το χρέος του», «το β' έτος του πολέμου απεκατέστη Αρχηγός πληρεξούσιος της επαρχίας των Αγράφων», ⁴⁹ αναγνωρίσθηκε δηλαδή ως ο αρχηγός των Αγράφων.

Είπε: «-Όποιος θέλει να εξουσιάζη τους Έλληνες καλά, πρέπει να έχη στην πλάτην του εν δισάκιον, το οποίον να είναι γεμάτον διαβόλους οπίσω, και ο Χριστός μπροστά, ο δε χρυσός εις την μέσην». ⁵⁰ «-Καθώς η φύσις αποδέχεται τα κεντρώματα, και δείχνει τα εμβολισμένα δένδρα ωφελιμώτερα των αγρίων, ούτω και ο Θεός δείχνει πολλάκις τους νόθους ανθρώπους αξιωτέρους των γνησίων». ⁵¹ «-Φοβιτζιάρης το ασκέρι ως πανούκλα το μολεύει· και δειλός απηλπισμένος γίνεται ανδρειωμένος». ⁵² «-Όποιος γίνεται αυθέντης, χωρίς να γένη πρότερον δούλος, είναι μπάσταρδος αυθέντης, και αλλοίμονον στον δούλον». ⁵³ Στον Αλή απαντά: «-Αν με γνωρίζης άξιον δι' αυθέντην, κάμε με αυθέντην· αν με γνωρίζεις άξιον διά χουσμεκιάρην (δούλο), κάμε με χουσμεκιάρην· αν με γνωρίζεις ανάξιον τού παντός, ρίψαι με εις της λίμνης τών Ιωαννίνων τον γιαλόν». ⁵⁴ «-Νέος υπανδρεύτηκα, ωραίαν γυναίκα πήρα. Ζεύκια (γλέντια) πολλά ετράβησα, δόξαν μεγάλην ηύρα και γρόσια εκαζάντησα (κέρδισα), όσα μου ήτον χρεία». ⁵⁵ Ο Μεγαπάνος του είπε: ⁵⁶ «-Ωρέ Καραϊσκάκη, δε μαζώνεις λίγο τη γλώσσα σου; -Άμα μαζώξης εσύ τη βρακοζώνα σου, θα μαζέψω κ' εγώ τη γλώσσα μου», απάντησε. Ο Μεγαπάνος «κυνηγούσε» τις γυναίκες. «-Το πρόσωπόν μου δεν το λερώνω, παρά ή με λόγον ή με νόμον ή τέλος πάντων και με αίμα πασχίζω να έβγω ασπροπρόσωπος και όχι ποτέ ανάξιος και κατησχυμμένος». ⁵⁷ «-Παρακάλει, παππά μου, το Θεό να γείνω καλά για το Γένος». ⁵⁸ «-Ο καλός ο πολέμαρχος πρέπει νάχη του πετεινού το φρόνημα (για να προστάζει), του σκύλου την καρδιά (για να τον αγαπούν), του λιονταριού την παληκαριά (για να τονέ φοβούνται), του λαγού την περπατησιά και την πονηριά της γυναίκας». ⁵⁹ «-Η γυναίκα και το άτι θέλουν άξιον καβαλάρην». ⁶⁰ «-Ωρέ Κουντουριώτη άκουγα και νόμιζα θα είναι όλο γιομάτο μυαλό το κεφάλι σου. Εσύ όμως έχεις μυαλό, όσο έχω 'γω σπόρο στ' αρχίδια μου». ⁶¹ Τρώνε και λέει: «-Έλληνες, βλέπετε αυτήν την πίτταν; Την κερδήσαμεν με το σπαθί μας από τους Τούρκους. Όποιος θέλει να τρώγη την πίτταν, σήμεραν θα τον ιδώ: Καπνός να γίνουν οι κερατάδες!...εγώ θα πέσω απάνω τους ή τους γαμώ τα κέρατα ή πεθαίνω». ⁶² «-Τον πορδοαντρέα ας περπατά να τρώγη κοπριές,..γαμώ την αδελφήν του, γαμώ τα κέρατα

ολονών».⁶³ «-Ιδές τι γράφει ο σαλεπτζής ο κερατάς».⁶⁴ «-Τί σας χρειάζεται η παταργιά (πυροβολισμοί) κερατάδες, ή θέλετε να γυρίσω οπίσω να κάψω εσάς και τα παιδιά σας. Να γκρεμισθήτε από αυτού, να μη σας πάρη ο διάολος».⁶⁵ Κατά λάθος ντουφέκι τους «πήρε φωτιά», λέει: «-Δεν είναι τίποτες, ωρέ Έλληνες πουτζαράδες, τίποτες δεν είναι!»⁶⁶ «-Ωρέ, δεν πηγαίνατε περισσότεροι, να κάμετε κείνο που γυρεύατε (κλέψιμο σφαχτών), παρά με ντροπιάσατε στους Κραβαρίτες; Να χαθήτε από δω, σαποκοιλιές!»⁶⁷

- Να τι είπε (6/1823) στον απεσταλμένο Τούρκο Καραταϊρη, που τον πιέζει να «κάμνουν προσωρινήν ειρήνην, συνθήκην», τα λεγόμενα «καπάκια».⁶⁸ «-Κλείω την ειρήνην τώρα· δεν με άρεσεν μεθαύριον, την χέζω κ' εγώ...! Έλα, Σκατότουρκε· έλα, Εβραίε, απεσταλμένε από τους Γύφτους· έλα να ακούσης τα κέρατά σας, γαμώ την πίστιν σας και τον Μωχαμέτη σας! Τί θάρευσέτε, κερατάδες, είναι ο πόλεμος, και τον κινείτε χωρίς να συλλογισθήτε; Δεν εντρέπεσθε να ζητήτε από ημάς συνθήκην με έναν κοντζιά σκατο-Σουλτάν Μαχμούτην – να τον χέσω και αυτόν, και τον Βεζίρην σας και τον Εβραϊόν τον Σιλιχτάρ Μπόδα την πουτάνα! Θα σηκωθώ να φάγω κρέας από εσένα, βρωμερέ, να πάρω το δίκαιόν μου, οπού με την προς εμέ φιλίαν ήλθες εις το στρατόπεδον ίσια, χωρίς να ρωτήσεις κανέναν, άπιστε, και σύ και οι αφεντάδες σου, μ' αυτούς τους πουτζαράδες (τους άλλους παρευρισκόμενους) κάμε συνθήκη· εγώ είμαι άρρωστος και δεν ημπορώ να ακούγω ταις φλυαρίαις σας Κερατάδες! αυτουνούς οπού αιχμαλώτισέτε (πιο πριν έπιασαν Έλληνες αιχμαλώτους οι Τούρκοι, από τα «χαμηλά» χωριά, τα προσκυνημένα) ήτον εδικοί σας, ήτον Τούρκοι, ήτον Εβραίοι, διότι ραγιάς αυτό θα ειπή. Ιδού οι Έλληνες! (οι παρόντες εκεί). Αυτοί σας χέζουν, και τώρα και πάντα!» Γράφει (5/1823) στο Μπότσαρη: «-Τα καπάκια μου οπού είχαμεν με τους εχθρούς εχέσθησαν προ ημερών, ότι απεφάσισαν αφεύκτως να μας βαρέσουν».⁶⁹ Όταν δε ο Αρχιστράτηγος Ρουσίτ πασάς τον διατάζει να προσκυνήση (7/1823), του απαντά: «-Μου γράφεις ένα μπουϊρουτί (διαταγή), λέγεις να προσκυνήσω· κ' εγώ, πασιά μου, ρώτησα τον πούτσον μου τον ίδιον, κ' αυτός μου απεκρίθηκε να μη σε προσκυνήσω! κ' αν έλθεις κατ' επάνω μου, ευθύς να πολεμήσω!».⁷⁰

- Όταν (7/1823) στ' Άγραφα του επιτέθηκε ο «Μαχμούτ πασιάς Σκόδρας με 20 χιλ. Σκοδράνους και Λατίνους (καθολικούς Αλβανούς)»⁷¹ νοιάστηκε για την ασφάλεια των ορεινών και «τον λαόν όλον και τα ζώα τα διεύθυνεν εις Λεοντίτου και εις τα Παλούκια· και απ' εκεί πάλιν τους παράγγειλεν να αναχωρήσουν και να τραβηχθούν εις Σοβουλάκου», δίδοντας μάχες αμύνης στο Λεοντίτου, στη Βράχα κ.α., «χθες Τρίτην επίασεν τον πόλεμον ο Καπιτάνος εις Λεοντίτου οπού όσοι πιστεύουν Χριστόν να τρέξουν εις βοήθειάν των, επιάσθη το ντουφέκι,...τρεις ημέρες πολεμά».⁷² Παραχωρεί τα λάφυρα, υποζύγια κ.ά. στους Άγραφιώτες, «- Και σχεδόν όλους όσοι ήταν αιχμάλωτοι, παντοίω τρόπο μηχανευσάμενος τους ηλευθέρωσα...εφρόντισα την σωτηρίαν των...και φροντίζω αδιακόπως πώς να ημπορέσω να ωφελήσω το γένος και να προχωρήσω εις το καλίτερον»,⁷³ γράφει (9/1823). «Η πρώτη φροντίδα του Καραϊσκάκη για τους αθώους πληθυσμούς δείχνει τον άνθρωπο»,⁷⁴ αναφέρει ο Βλαχογιάννης.

- Αποχαιρετώντας τον σκοτωμένο (Κεφαλόβρυσο 8/1823) Μ. Μπότσαρη, τον φίλησε κ' είπε: «-Άμποτε, ήρωα Μάρκο, κ' εγώ από τέτοιο θάνατο να πάω». Και πήγε αληθινά όπως ευχήθηκε, ο ήρωας. Αυτόν το θάνατο ευχόνταν όλοι οι γενναίοι εκείνον τον καιρό, να παν από βόλι».⁷⁵ Σ' άλλο χρόνο είπε: «-Ο Μάρκος ήτανε τρανός! Είχε

νου που δεν είχε άλλος, είχε καρδιά λιονταριού και γνώμη δίκια σαν του Χριστού. Ούτε το δάκτυλό του δεν του φτάνομε», ενώ για τον Ανδρούτσο: «-Στρατιώτες έχουμε πολλούς, μα ένας ήταν ο στρατηγός ο Δυσσέας. Σαν το μυαλό τού Αντρούτσου δεν ήταν άλλο».⁷⁶

- Προσβληθείς και οργισθείς (3-2-1824) λέει για την Κυβέρνηση (Μαυροκορδάτο δηλαδή):⁷⁷ «-Ποια Κυβέρνηση Καπιτάν Νότη; Το τζιογλάνι του Ρεϊζ εφέντη (υπουργού Εξωτερικών του σουλτάνου), ο τεσσερομάτης; (ο Μαυροκορδάτος φόραγε γυαλιά). Ποίοι τον έκαμαν Κυβέρνησιν; Εγώ και άλλοι δεν τον γνωρίζομεν! Ή σύναξεν δέκα ανοήτους και τον υπέγραψαν, διά τας ιδιοτελείας των; Ιδού ποίοι τον υπέγραψαν: Πρώτον εσύ, οπού όλα τα πράγματα θέλεις να έρχονται με το ζουρνά (εύκολα)· ο Σκαλτζάς, οπού δεν είναι άλλο παρά καμπάνα μπαγκ-μπαγκ (εννοεί ότι ξαναλέει ότι του υπαγορεύουν), ο Μακρής ο μακρολαίμης, ο κρεμασμένος που το κεφάλι ταραΐζει (εννοεί ψηλός, κουνούσε το κεφάλι σαν κρεμασμένος κ' έλεγε πάντα ναι στον Μαυροκορδάτο)· ο Μήτζιος Κοντογιάννης, η πουτάνα, οπού αν ήταν γυναίκα, δεν εχόρταινεν με 80 χιλ. φοραίς την ώραν (πούτσες), ο ξινογαλο-Γιώργος Τζιόγκας (ήταν Σαρακατσάνος, άρα «ξινογαλάς»), οπού στραβώνει τα χείλια με το τζιμπούκι και δεν ηξεύρει τι του γίνεται, και ο αδελφός μου ο Στορνάρης, ο ψεύστης; (προς αυτόν μιλάει). Δεν τον επέγραψεν ο πούτζος μου... Πηγαίνετε, και εγώ το ντουφέκι σάς το βάνω από ταις πλάταις. Σας γάμησα τα κέρατα, και θα σας τα γαμήσω και πάλιν!»

- Την 31/3 - 2/4/1824 έλαβε χώρα στο Αιτωλικό η «δίκη» του Κ., καθώς «ο Εκλαμπρότατος (Μαυροκορδάτος), το ζυμάρι των Τούρκων, ο δουλευτής αυτήνων, των Τούρκων, ο Μαυροκορδάτος, ο αγαπημένος των τύραγνων, κατάτρεχε τον Καραϊσκάκη να τον καταδικάση εις θάνατον,... σκότωμα τον Καραϊσκάκη, ότι (διότι) δεν είναι κόλακας του Μαυροκορδάτου, δεν είναι ποταπός καθώς εκείνοι οπού τον κολλακεύουν» δηλώνει ο Μακρυγιάννης,⁷⁸ ενώ «εσυκοφαντήθη ως φιλότουρκος παρά του Μαυροκαρδάτου» αναφέρει ο Περραιβός,⁷⁹ για τα λεγόμενα «καπάκια».

Οι στρατοδίκες τον περίμεναν. Έφτασε «...ο χτικιάρης, με μπιστόλες και μαχαίρια στο σελάχι του και φυσεκλίκια σειρές – σειρές, περήφανος, στητός, καμαρωτός, λεβέντης, αγέρωχος». Του είπε ο στρατοδίκης Διακατάς: «-Τι κουνιέσαι έτσι καπετάν Γιώργο; Δεν ξέρεις πως εμείς μπορούμε να σου κόψουμε το κεφάλι;», «-Και συ δεν μαζώνεις τη γυναίκα σου καπετάν Γρηγόρη»⁸⁰ (ήταν κουνιστή).

Απάντησε στις κατηγορίες: «-Από όσα με κατηγορούν καμμίαν είδησιν δεν έχω... Ηξεύρω όμως τον εαυτόν μου αθών από την κατηγορία,..και τον θάνατον, και το παλούκι το δέχομαι με ευχαρίστησιν... Λόγια δεν ηξεύρω να είπα εις κανέναν,..ποτέ έργον (κακό) δεν έκαμα...». Στρατοδίκης Μεγαπάνου: «-Βρε, ηξεύρωμεν, Καραϊσκάκη, οπού λέγεις όλο λόγια, μα διατί να τα λέγης έτζι;», «-Το έχω χούι, Κύριε Πάνο», «-Μα γιατί να το έχεις αυτό το χούι, ενώ είσαι 50 χρονών;», «-Αμ, δεν ημπορώ να το κόψω τώρα, Κυρ Πάνο. Κ' εσύ, Κυρ Πάνο είσαι ογδόντα χρόνων, μα το χούι δεν τ' αφήνεις, να γαμείς και δεν με ακούς», «εκτύπησαν τα γέλια όλοι, και κριταί και λαός, και πήγαν πολλοί να λιποθυμήσουν...και το Κριτήριον διαλύθηκε με μιας».⁸¹ Την μεθεπομένη «αποφάσισαν την έξωσίν του (εξορία) αμέσως από Ανατολικόν» (Αιτωλικό), καταδικάζοντάς τον «ως επίβουλο της πατρίδος και προδότη, επειδή τάχατες έρχεται σε μυστικές συνεννοήσεις με τους Τούρκους· δεν του ενέκριναν ούτε την δήμερη παραμονή του εκεί διά να προφυλαχθή από την βαρείαν ασθένειάν του».⁸² Φεύγοντας είπε: «-

Αδελφοί Καπιταναίοι· αν με καταδικάσετε δικαίως, ο Θεός να με το στείλη εις το κεφάλι ευθύς αυτού οπού εβγαίνω· και αν αδικώς, ογλήγορα να σας το πέμψη εις το ιδιόν σας κεφάλι. Ε, ωρέ Μαυροκορδάτε, εσύ την προδοσίαν μου με την έγγραφες εις το χαρτί, και εγώ ογλήγορα ελπίζω να σου την γράψω εις το μέτωπόν σου διά να φανή ποιος είσαι! Έχετε υγείαν». Τον Κ. «ο Μαυροκορδάτος τον πολέμησε γιατί δεν θέλησε να γίνει τυφλό όργανό του,... (γιατί) δεν ήξερε να κολακεύει, να φιλεί ποδιές βρόμικες, να προσκυνάει τους δυνατούς, να λέει ψέματα».⁸³ Ύστερα, με διαταγή τού Μαυροκορδάτου, «εις ταις 10 Απριλίου 1824 εκστρατεύσαμεν, ο Στορνάρης και Λιακατάς, θριαμβευταί του κόμματός μας» εναντίον του Κ., αφού του Μαυροκορδάτου σκοπός ήταν «όχι να τα ξαναλευτερώσει (τ' Άγραφα) αλλά να τα παραδώσει στους Τούρκους, όπως και τόκαμε».⁸⁴ Αντικειμενικός στόχος της εκστρατείας τών Στορνάρη, Λιακατά, που διέταξε ο Μαυροκ. ήταν η φυσική εξόντωση του Κ.· σημειώνει ο Κασομούλης: «Με καιρόν κατάλαβα ότι το ολέθριον σύστημα της Αριστοκρατίας ήτον οπού καταδίωνεν τον άνδρα, και η ιδιοτέλεια»⁸⁵, «ο Μαυροκορδάτος μετά την δίκη του Κ. δεν επεθύμησε μονάχα το θάνατό του, δεν τον κήρυξε μονάχα (τον θάνατο) χρήσιμο στο συμφέρον της πατρίδας, αλλά και οργάνωσε καταχθόνιο σχέδιο για το θάνατό του», δηλώνει ο Βλαχογιάννης.⁸⁶

Απαντώντας σε μια περιπαικτική και ταπεινωτική επιστολή τού ως άνω διώκτη του Στορνάρη, του γράφει:⁸⁷ «-Έλαβα το γράμμα σου· είδα όσα με γράφεις. Έχει και τουμπλέκια ο πούτζος μου (τουρκικά μουσικά όργανα), έχει και τρουμπέτταις (ελληνικά όργανα). Όποια θέλω (απ' τα δύο) θα μεταχειρισθώ».

Με τους ως άνω δύο απεσταλμένους τού Μαυροκορδάτου, αρματολό τού Ασπροποτάμου Στορνάρη και τον Λιακατά, ενώθηκαν στην καταδίωξη του Κ. ο αρματολός τών Αγράφων (1818-1822 και 1825) Ράγκος, και ο μετέπειτα προσκυνημένος αρματολός των Αγράφων (1826-1829) Γάτζος.⁸⁸

Στον Τούρκο Χουσεΐν Τζιούρη, είπε: «-Ο αφέντης σου με ήυρεν άρρωστον, και εδιώξεν από τα Άγραφα τους ανθρώπους μου, και τα έδωσαν εις τους πορδαλάδες, τον Ράγκον και Γάτζον. Ή τα Άγραφα λοιπόν, ή θα το κάμω στάχτη από την μίαν άκραν έως εις την άλλην και ο τόπος δεν θέλει σας χωρέσει!».⁸⁹

Ο Νικολός Στορνάρης καταγγέλει στον «Σουλεϊμάναγα Σούλτζιαν» τον «ταραχοποιό Καραϊσκάκη» και ιδού η απάντηση του Σούλτζια:⁹⁰ «-Παιδί μου Καπετάν Νικολό. Πολεμήσατέ τον εσείς από απάνω (απ' τα βουνά), ρίξατέ τον εις τον κάμπον, και τότε ακούτε την νίλαν του (μεγάλη καταστροφή). Άνθρωπον οπού τον κυνηγά το έθνος του, ψωμί δεν του δίνω εγώ». Οπότε: «...ημείς, δυνάμει της Κυβερνήσεως, εδιώξαμεν τον Κ.,...(αφού) στηρίζονταν (οι διώκτες) από το κόμμα του Διευθυντού (Μαυροκορδ.),...ενώθησαν με Τούρκους και (τον) εδιώξαν».⁹¹ Ενώθηκαν λοιπόν Έλληνες, Τούρκοι, Τουρκαλβανοί, μαυροκορδατιανοί (Τουρκέλληνες) και όλοι, ως σύμμαχοι, συντονισμένα, άρχισαν από κοινού το «κυνήγι» και την εκδίωξή του, «...κυνηγημένος από τα “εθνικά στρατεύματα” (συμμορίες Μαυροκορδατικών καπεταναίων». Ο ίδιος διέφυγε στο Ναύπλιο «...συρόμενος εις τους ώμους (λόγω της αρρώστιας του) εις όλην την οδοιπορίαν, από τον πιστόν στρατόν του, δεν εδειλίασεν».⁹²

- Προς βοήθεια του πολιορκούμενου Μεσολογγίου στέλνεται αρχές Ιουλίου 1825 ο Κ., ο οποίος «εδιορίσθη Αρχηγός των έξωθεν του Μεσολογγίου Ελληνικών δυνάμεων, όπου έδειξε τα προοίμια της μεγαλοδοξίας του με σημαντικά κατορθώματα».⁹³

δηλαδή ορίστηκε Αρχηγός των στρατευμάτων της Δυτικής Ελλάδας, «βλάπτων τους εχθρούς από τα οπίσθια»· αυτή είναι η έκτη του μεγάλη προαγωγή.

- Έξω απ' το Μεσολόγγι αποφασίζει καταδρομική νυκτερινή επιχείρηση-νυκτερινό γιουρούσι και «...με τον ντουρβάν στην πλάτην..», «την νύκτα περιπατούντες, την ημέραν κρυπτόμενοι («χωρίς να βήξομεν, αλλ' ούτε να ανασάνωμεν»), μετά τετραήμερον νυκτοπορίαν έφθασαν,...διημέρευσαν, ανέλαβαν τας δυνάμεις των, ώρμησε νύκτα (25-7-1825) κατά του Κιουταχή (στο Ζυγό), βυθισμένοι εις το πρωτοῦπνιον,... έφθασαν εις τας ακρινάς σκηνάς· τότε εκκενώσαντες όλοι ταυτοχρόνως τα πυροβόλα των εφώρμησαν, οι εχθροί έφευγον, («επροχώρουν κατ' ευθείαν σφάζοντες και καίοντες τας σκηνάς και τους σκηνωμένους»)⁹⁴ Τρομοκρατήθηκαν τόσο, που ο πασάς στο μέλλον «...έκρυπτεν εις το στράτευμά του το όνομα του Καραϊσκάκη, διότι τ' όνομά του μόνον τους επροξένει τρόμον».⁹⁵

- Γράφει (25-9-1825) στον διαχειριστή υλικού – χρηματικού τών στρατευμάτων του:⁹⁶

«- Κυρ Σωτήρη Ροντήρη. Σε ειδοποιώ: Είσαι διορισμένος,...να μην χαθή ούτε σπειρί, επειδή έπειτα θα δώσεις λογαριασμόν,..να μην γελασθής και δώσης κανενός χωρίς τεςκερέν μου (έγκρισή μου). Ότι (διότι) τα στρατεύματα ύστερον δεν γίνονται καϊλιδες (δεν ικανοποιούνται) με το κεφάλι σου».

- Στους αρνούμενους να εισέλθουν στο Μεσολόγγι (Φθινόπωρο 1825) λέει: «-Ε ωρέ, και κανένas να μην έμβη, εγώ θα έμβω μόνος μου!» Και παίρνει την σημαίαν εις τας χείρας, την σταίνει εις την άκραν του αιγιαλού και κράζει: «-Όποιος αγαπά την πατρίδα και είναι μετ' εμέ, τώρα να φανή!»⁹⁷ («-Η ώρα ήλθε as έλθει κατόπι...»)⁹⁸ Όλοι ξεκίνησαν και όλοι περιτριγύρασαν την σημαίαν»,⁹⁹ ενώ σ' άλλη περίπτωση δήλωσε: «-Εάν αγαπάτε την πατρίδα, ως λέγετε, πρέπει να εκστρατεύσετε», κι' επίσης «-Εγώ είμαι διά το Μεσολόγγι και όποιος αγαπά Θεόν και πατρίδα και εμέ· τράβα το μπαϊράκι, Μπαϊραχτάρη, μέσα στα καράβια, και as έλθη μαζί μου εις Μεσολόγγι», «ενέπνευσε θάρρος κι' εκίνησαν κατόπι του».¹⁰⁰

- Εισήλθε (10/1825) στο Μεσολόγγι παραμένοντας επί τριήμερο, συγκέντρωσε τους καπεταναίους, τους ανέπτυξε το εμπνευσμένο σχέδιό του διάσωσης της πόλης και λύσης της πολιορκίας, προσπαθώντας να τους πείσει «...να αποστερήσουμε το τούρκικο ορδί (στρατόπεδο-στράτο) από τους ζαιρέδες του» (προμήθειες-εφόδια-τροφές-ζωοτροφές) και για να το πετύχουν αυτό ό ίδιος μαζί με 1.000-2.000 δικούς του πολεμιστές και άλλους 500 που θα του έδιναν οι Μεσολογγίτες θα «πηγαίνω να πιάσω τη Σκάλα, ανάμεσα στ' Αντελικό (Ανατολικό-Αιτωλικό) και στ' ορδί του Κιουτάγια. Του κόβουνται τότες οι ζαιρέδες και θα βιαστεί να φύγει είτε στην Πάτρα είτε στη Ναύπαχτο κ' έτσι παίρνει τέλος το μπλόκο».¹⁰¹ Στρατηγικό πλεονέκτημα: Διάλυση των εφοδιοπομπών. Δεν το δέχτηκαν οι πολιορκούμενοι, αυτοκτονώντας, αφού αμέσως μετά ο Κιουταχής κατέλαβε το Αιτωλικό, κι' έφτασε τον Δεκέμπρη το πολυάριθμο στράτευμα του Ιμπραήμ. Τους αποχαιρέτισε λέγοντας: «- Κάνετε καπεταναίοι, καθώς σας λέγω, γιατί θα μετανοιώσετε κι ο θεός as μας βγάλει καλά ως το τέλος!» Ο οπλαρχηγός Μακρής του είπε: «- Καραϊσκάκη, μονάχα σε σένα χρουστάμε χάρη, γιατί πάσχιζες και πασχίζεις, οι άλλοι είναι γεμάτοι από πρόφασες,...(αν δεν αντέξουμε, τότε) καβαλικεύουμε τα κανόνια του κερατά και φεύγουμε (απ' την πόλη) κ' ερχόμαστε και σας σμίγουμε». Αργότερα ζητώντας την βοήθεια του Κ, αυτός έσπευσε με 3.000 λέγο-

ντας: «- Δε σας έλεγα το χειμώνα, να τα προλάβουμε αυτά. Και ο Μακρής μ' έλεγε... καβαλλικεύει ο π..... μας τα κανόνια και φεύγουμε. Πώς δεν τα καβαλλικεύει τώρα;»¹⁰²

- Όταν έμαθε (4/1826) ότι ο Τζαβέλας προχώρησε σε παράνομη ασεβή σχέση – αρραβώνα, του είπε:¹⁰³ «-Άνθρωπος οπού αρνείται τον Σταυρόν διά μουνί, δεν έπρεπεν να βάνη Σταυρόν εις το γράμμα του, και εν ονόματι αυτού να καλή βοήθειαν, διότι τον αρνήθη». Στον Κοντογιάννη (4/1826) : «-Το βλέπω, Καπετάν Βαγγέλη πως θα γίνω Στρατάρχης της Ρούμελης», «-Πώς το βλέπεις;», «-Απ' τους Καπεταναίους της Ρούμελης όσοι απομείναν, όλοι τους είναι γεροκούσουλα (πολύ γέροι). Ο γιος τ' Αντρούτσου (Οδυσσέας) πάει, τον έφαγε η Καλαμαριά (οι λογιότατοι-Φαναριώτες). Ο Μαρκομπότσαρης σκοτώθηκε. Δε μένει άλλος κανέννας άξιος».¹⁰⁴ Δήλωσε (1826) στον Μπουντούρη:¹⁰⁵ «- Όταν θέλω, γίνομαι άγγελος κι' όταν θέλω, γίνομαι διάβολος. Από τώρα έχω σκοπό να γίνω άγγελος». «Για ντρόπιασμα των δειλών είχε μαζί του ένα παλιόβρακο, που τόξεραν όλοι με τ' όνομα “το βρακί της Κατερίνας” και υποχρέωνε όσους έπιανε φοβιτσαρίδες να το φορέσουν».¹⁰⁶ Ζήτησε (4/1826) απ' τον μετέπειτα βιογράφο του Αινιάν:¹⁰⁷ «- Γράφε, γράφε ο,τι βλέπεις και τούτο θέλει είναι αρκετή ανταμοιβή δι' ημάς», «-Γράφε διά να μη μείνουν άγνωστοι οι κόποι μας, άραγε θέλει μας το γνωρίζει (αναγνωρίσει τους κόπους-τις θυσίες μας) κανείς;»¹⁰⁸ ή δήλωσε προς τον ποιητή Σούτσο: «- Έρχεσαι μαζί μου παλληκάρι; Πηγαίνω να ελευθερώσω την Αττικήν· εγώ θα πολεμώ και συ θα γράφης».¹⁰⁹ «-Το τζιογλάνι ο Μαυροκορδάτος,...του γάμησα το κέρατο,...Τον έχεσα και αυτόν και την κουκούλα του (τον Κουντουριώτη), και τράβηξεν ο πούτζος μου και ήλθα εδώ (στο Ναύπλιο), οπού είναι το Έθνος, οπού με έσωσεν και άλλοτε από τα κέφια των κερατάδων, του ενός και του άλλου. Εβγαίνω διά την πατρίδαν μας την Ρούμελην, και πάλι φαίνεται ποίος θα δουλεύσει· πλήν δεν κάθομαι να με διοική το Τζιογλάνι» (Μαυροκορδάτος).¹¹⁰

- «Δεν είχε διόλου συστολήν εις την φύσει αχαλίνωτον γλώσσαν του», «πάντοτε σαρκαστικός και αχαλίνωτος εις τας εκφράσεις του» «ύβριζε δεινότατα ου μόνον στρατιώτας, αλλά και οπλαρχηγούς και στρατηγούς», «ύβριζεν και θεόν και ανθρώπους»¹¹¹ με τους χαρακτηρισμούς:¹¹² «σαποκοιλιά, κερατά, παλιογελάδα, σπληνάντερο, ζαρκαδοπαφίλι (οι με επιδεικτικά στολίδια ντυμένοι), παλιοτσάρουχο, κέρατο, σαλεπτζή, να την χέσω την πουτάνα, τζιογλάνι, στον διάολον, ταλαρήσιε, πορδαλά, αλλά αύται οι ύβρεις δεν προήρχοντο εκ μοχθηρίας· διότι μετ' ολίγον μετανοών μετά δακρύων έλεγε προς τους αγανακτούντας:

«- Τι θυμώνετε ωρέ! Και εγώ τι είμαι,...είμαι ο γιος της καλόγριας» ή «-Βρε αδελφέ, τι με ξεσυνερίζεσαι;»,¹¹³ «ο Καραϊσκάκης με το ιδίωμά του άλλοτε τους έλεγεν εις τα γράμματα να ερωτήση τον σύνδροφόν του (κι εννοούσεν τον πούτζον του) και άλλοτε τους φιλούσεν τα μέστια (μαλακά παπούτσια)». «- Αν είναι τόσον σφιγμένοι, ας κάνουν γιουρούσι να φύγουν, καθώς έφυγαν και οι άλλοι πουτζαράδες»¹¹⁴ έλεγε· ενώ όταν οι πολεμιστές του (Δαφνί άνοιξη 1827) νόμισαν πως είδαν Τούρκους ιππείς (ήταν σμήνος κοράκια) είπε: «-Α ορέ ζλάπια, τα όρνια ορέ σας φάνηκαν τούρκικες καβάλες!»¹¹⁵

Είπε (3/1827) για τον Πρωθυπουργεύοντα Γ. Νάκου, που «..η γυναίκα του είχε αγαπητικό τον Α. Μεταξά (με τις πλάτες τού οποίου διορίστηκε ο Πρωθυπουργεύων),... και το σκάνταλο έβραζε».¹¹⁶

«- Ας τελειώνουμε εδώ τη δουλειά μας, και τότε να ιδώ που θα μ' πάη ου κερατάς,

και στου μ... τής π' τάνας τ' να κρυφτή, θα βάλω τον π... τ' Μεταξά να τον ξετρου- πώσ'».

Θρυλικά ήταν και τα χωρατά και πειράγματά του: άρρωστος στον Πειραιά, κομπογιαννίτης τον εξετάζει. Βάζει ένα παλληκάρι του από πίσω, χώνει το παλληκάρι κάτω από τα σκεπάσματα το χέρι του, το πιάνει ο γιατρός «-Οι δυνάμεις σου, Στρατηγέ, πέσανε πολύ», «- Ο π.....ς μου έπεσε, ωρέ, του λέγει, όχι οι δυνάμεις μου!» και σε παραλλαγή «- Καπετάνιο μου, ο σφυγμός σου δείχνει πως έχεις μεγάλη αδυναμία ακόμα», «- Ποιος έχει αδυναμία, ωρέ; Αυτός εδώ (κι έδειξε τον κρυμένο) μπορεί να καβαλλικήψη φοράδα που τρέχει με τα τέσσερα, κι εσύ μου λες παραμύθια! Να τον πιάσετε, ωρέ, αμέσως, να τον δέστε και να του δώστε πενήντα ξυλιές στα πισινά!...αυτός, ο άτιμος, έχει σκοπό να με ξεκάνη!»¹¹⁷ Άλλοτε είπε: «-Έγνοια σου, μουρή, έχω και για σένα π....., μη μου χολιάζεις» (παραπονιέσαι-θυμώνεις), ενώ «..ασυστόλως κηρύττων εαυτόν νόθον, έλεγεν ότι η μάνα του έφαγε σαράντα χιλιάδες (π... ..) έως να τον γεννήση...»¹¹⁸ Ακόμη κι ο λαός αποδέχθηκε όμως την βωμολοχία του, αφού τον βάζει να λέει σε δημοτικό: *Πιάνει και γράφει γράμματα προς τους καπεταναίους* «- Σ' εσένα Μήτσο κερατά κι' Αντρέα φαντασμένε, και σύ Σταμούλη παλαβέ και Τσόγκα σαποκοίλη. Παρακαλώ την Παναγιά...».¹¹⁹

- Ο Καραϊσκάκης προσεύχεται ή κάνει τάματα:¹²⁰ «-Βοήθησέ μας Άϊσεραφείμη, να διώξουμε τον Κιουτάγια απ' την Αθήνα, να γλυτώσουμε τους χριστιανούς και να κάμωμε στους Τούρκους δεύτερη Αράχωβα, και να σου φέρω χρυσό καντήλι στον τάφο σου και λαμπάδες εκατό ίσα με το κορμί μου και να στολίσω σαν παλάτι το μοναστήρι σου!», «-Γυναίκα δεν είσαι κι εσύ Μεγαλόχαρη; Έπρεπε, βλέπεις, να σου τάξω μπιχλιμπίδια για να με κάνεις καλά..», «-Άν λευτερώσωμε την Αθήνα, τάμα κάνω ναρθούμε να λειτουργηθούμε και να φάμε εδώ στο Δαφνί», πριν τη μάχη (Σοβολάκου 1823) στο μοναστήρι Τατάρνας: «-Τώρα θα σε ιδώ, Μαυρομάτα· αν νικήσουμε θα σε προσκυνώ για Παναγία, ειδέ...(την φοβέρισε)», στον Προυσό τάζει στην Παναγιά μουλάρι «-Αμ' δεν μου τόλεγες, Κυρά μου, πως ήθελες το μουλάρι; Τι με κρατούσες στο κρεββάτι τόσους μήνες», παρατίθεται το σχετικό ποίημά μου με τίτλο «Θαύμα»:¹²¹ Και πάει ο έρμος (ο φυματικός) στην Παναγιά Προυσιώτισσα στη χάρη της πεσκέσι, τη γιατρεία του για να βρει, τον πόνο του να διώξει. Και σαν εκείνη επείσθη και τού 'δοκε το ποθητό λέει της:

- *Πού να το ξερα γω πως ήθελες μουλάρι τάμα για να με γειάνεις.*

- Κ' ήρθε η ώρα να πούμε δυο λόγια για την βαριά αρρώστια του σαρκίου του, και...τη Μαριώ».

Έπασχε: Χτικιό είτε σκώτι, θερμές είτε φθίση, μαράζι, βερέμι είτε θανατικό (φυματίωση). Του κατέτρωγε τα σωθικά, φωτιά, πυρακτωμένο σίδερο, ιδρωτας, ανεμοζάλη και παραλοϊσμός, δίψα, ρίγη, πυρετός, βάσανο, φαρμάκι κι' ακατανίκητο θεριό, δαίμονας μαύρος, «...πότε ανάβει καιμανιάζει, πότε λουφάζει, σαν το σκουλίκι που δουλεύει μέσα σε γιγαντόδεντρο και του κόβει την προς τα πάνου δύναμη. Στον αγώνα αυτόν ο ήρωας μια έπεφτε μια σηκωνόταν πάλι, και πόσες φορές παράτησε τον Τούρκο για να πιαστή, χέρια με χέρια, με τούτον τον πιο δολερόν εχτρό (τον χάρο),... και τότε σηκωτό σε ξυλοκρέβατο τον παίρνανε τα παλληκάρια του και τον πηγαΐναν στα βουνά, σε μοναστήρι, ώσπου πάλι ν' αναλάβη και να ξαναθυμηθή τον πόλεμο».¹²² Απόλυτη στήριξη και φροντίδα σ' αυτό το μακροχρόνιο και ανιάτο της υγείας του,

είχε από τον φύλακα άγγελό του «μια Τουρκάλα βαπτισμένη, που την έλεγαν Μαριώ («την είχε πάρει κατά τα 1825 γυρίζοντας από το Μοριά»)¹²³. Φορούσε φουστάνελες, σαν άνδρας, κ' είχε τ' όνομα Ζαφείρης ανάμεσα στα παλληκάρια. Πριν εκπνεύσει την πάντρεψε μ' ένα παλληκάρι του και στη διαθήκη του της άφησε «τέσσαρες χιλιάδας γρόσια της Μαργιώς».¹²⁴ «Της Μαριώς η σχέση ήτανε νοσοκόμας και δουλεύτρας· αν ήταν ερωμένη του, τα στρατεύματα που τον ακολουθούσαν θα στασίαζαν· η αγνότητα ήταν ιερός νόμος στη ζωή των ατάχτων, κληρονομία της Κλέφτικης ζωής. Με γυναίκα αστεφάνωτη, αν και χρόνια κατά την Επανάσταση, από το 1821 ως το θάνατό του, ποτέ (ο Κ.) δε φάνηκε νάχει δεσμό».¹²⁵

- Έγραψε (μέσα καλοκαιριού 1826) στον Κολοκοτρώνη: «- Είναι ανάγκη, κι' ανάγκη μεγάλη, ν' ανταμωθούμεν, να ενώσουμε της πατρίδας τα συμφέροντα και να τιμήσουμε τ' άρματα»· βρέθηκαν στο Άργος, συζήτησαν, συνεννοήθηκαν, «- Θα σου δώσω το Γενναίο μου, το Νικηταρά»,... οι δύο Αρχηγοί αρπάχτηκαν αγκαλιά και φιλήθηκαν. - Ο Θεός βοηθός! Τώρα όλα θα πάνε καλά».¹²⁶

- Και τώρα έρχεται η έβδομη «προαγωγή του», πλην η κορυφαία, η ύψιστη εθνική αναγνώριση: Αρχιστράτηγος-Γενικός Αρχηγός τής Στερεάς Ελλάδας. «Επίσημος οπλαρχηγός Ρουμελιώτης κανένας ικανώτερος από τον Καραϊσκάκη δεν εφαινότο»¹²⁷, «τον ζητούν ως Γενικό Αρχηγό¹²⁸ όλοι οι οπλαρχηγοί της Στερεάς, τον υποδεικνύουν ο Κολοκοτρώνης, ο Νικήτας κ.ά.»¹²⁹ «τούτον συνίστα και η κοινή γνώμη ως τον αξιώτερον να διοικήση πολυάριθμον στράτευμα και ν' ανεγείρη τα πεπτωκότα μέρη», «εθεωρείτο ως ο μόνος Έλλην, όστις ηδύνατο να αντιστή εις τον Κιουταχήν».¹³⁰ Ξεκίνησε τον Ιούλιο απ' το Ναύπλιο μ' εξήντα άνδρες και σ' ελάχιστο χρόνο στην Αττική συγκρότησε το μεγαλύτερο ελληνικό στράτευμα: 15.000 περίπου Έλληνες πατριώτες - πολεμιστές, που μόνον αυτόν εμπιστεύονταν, ζητώντας «από την Κυβέρνηση την άδεια να προβιβάζει ο ίδιος τους αξιότερους».¹³¹ Ήξερε αυτός τι σημαίνει για τον Έλληνα η φιλοτιμία κ' η παρακίνηση».¹³² Ενώ έλεγε: «-Οι στρατιωτικοί δεν είναι δουλειά τους να καταγίνονται με ζητήματα πολιτικά· η δουλειά τους είναι ν' ακούν εκείνο που θα τους διατάξουν».¹³³ Ποτέ δεν ανακατεύθηκε με τα πολιτικά, τα κόμματα και με φατριασμούς, «μισούσε την άθλια πολιτική, (δεν) χώνεται στη βρώμα των πολιτικών παθών, ήταν άπραγος στην κρύα πολιτική».¹³⁴ Αξιωματημένο ότι στην από 5-4-1827 επιστολή προς την Σ. Εθνοσυνέλευση υπογράφει ως: «ο συμπολίτης Καραησκάκης».¹³⁵

- Παλαμήδι (Ιούνης 1826). Δεν ήθελε στο φρούριο «να μένουν τόσοι (πολλοί) αξιωματικοί με τους στρατιώτες περιορισμένοι, φυλάγοντες την πέτραν, αλλά να μείνη ένας γέρων φρούραρχος (με λίγους στρατιώτες, ώστε) οι αξιωματικοί να εκστρατεύσουν,... προσπάθησεν να μας ενώση· διά να μας πείση...μας έλεγεν ότι πρέπει να τραβήξωμεν το ένα κόμμα (των αντιπάλων) με ημάς, διότι ενωμένοι όλοι, δεν δυνάμεθα να τους σμικρύνωμεν. Αυτή ήτον σωστή ιδέα· την εδέχθημεν».¹³⁶

- «Οι στρατιώται λειποτακτούσιν από το στρατόπεδον» της Ελευσίνας (μέσα καλοκαιριού 1826), ο Κ. «απεκρίθη με αγανάκτησιν» προς τους φεύγοντες Αξιωματικούς του: «-Πηγαίνετε όπου αγαπάτε. Ο Κ. θέλει επιμείνει εις την θέσιν του, και ας χαθή. Όταν όμως σας ερωτήσουν οι άνθρωποι τί εκάμετε τον αρχηγόν σας, ειπέτε ότι τον παρεδώσαμεν στους εχθρούς, διότι δεν ηθέλησε να γενή αρχηγός της λειποταξίας», «μετανοήσαντες εζήτησαν συγχώρησιν, επέστρεψαν εις το στρατόπεδον».¹³⁷

- Ανταμώθηκε (8/1826) τυχαία με τον Κιουταχή στη γαλλική φρεγάτα στον Πειραιά:

«- Τι κάνεις, Κ.; Έλπιζα νάρθης στα Μπιτώλια (Μοναστήρι Σκοπίων) να με προσκυνήσης και να σου δώσω όλα τα βιλαέτια από την Αθήνα ως την Άρτα», «- Εγώ να σε προσκυνήσω; («- Το Καπετανάτον θα το πάρω με το σπαθί μου!»)¹³⁸ Αν είσαι Ρούμελη Βαλεσής (αρχιστράτηγος της Ρούμελης) εσύ, είμαι κ' εγώ Ρούμελη Βαλεσής. Κι' αν ήξερε η Διοίκησή μου ότι κρένομε (μιλάμε) τώρα μαζί, με κρέμαγε κ' εμένα και 15 χιλιάδες στρατεύματα, που έχω στη Λειψίνα (Ελευσίνα)», «- Και πως μπορεί να σε κρεμάση;», «- Μήπως δε σε κρεμάει εσένα ο Σουλτάνος, όταν θέλη; Ναι ή όχι;», «- Ναι, γιατί τον έχω βασιλιά», «-Λοιπόν με κρεμάει κ' εμένα, γιατί την έχω βασίλισσα! Σύ δεν δύνασαι να υπερασπίσης την κεφαλήν σου και θέλεις να υπερασπίσης άλλους!».¹³⁹ «-Είπαμεν πολλά, εκείνος με την ιδέαν του ότι έχει ραγιάδες τους Έλληνες, και εγώ με την ιδέαν μου ότι είμεθα ελεύθεροι.», τέλος του λέει: «- Ε ορέ Τούρκε, όταν είχατε το πουλί, έπρεπε να το φυλάζετε καλά, τώρα δε οπού πέταξε, σηκώσατέ το από την ιδέαν σας, ότι θα ημπορέσητε να το γελάσητε διά να το βάλετε και πάλιν εις το κλωβί, αυτά να ειπής εις τον αυθέντην...».¹⁴⁰

- Γράφει (12,13-8-1826) στον Θ. Κολοκοτρώνη:¹⁴¹ «-Αδελφέ Κολοκοτρώνη δύο πολέμους εκάμαμεν μ' όλον το εχθρικόν ορδί (στρατό), τους αφανίσαμεν, τον εχαλάσαμεν, τους πετζοκόψαμεν, έδειξαν μεγάλην ανδρείαν και ενθουσιασμόν οι Έλληνες,... ελπίζω εις την βοήθειαν του θεού και εις τας ευχάς των Ελλήνων, άλλην μίαν φοράν ακόμη να κινηθώμεν και να χαλάσωμεν διά πάντα τον Κιουταχή· αδελφέ!..αφού δώσωμεν του διαβόλου τον Κιουταχή, ερχόμεθα συσσωματωμένοι (στο Μοριά) και πέφτουμεν εις τον Ιμπραϊμην· στρατηγέ και αδελφέ!... πρέπει όμως να δείξωμεν εις τους Έλληνες και εις τους ξένους, ότι ο σκοπός της ενώσεώς μας, είναι το κοινόν της Πατρίδος όφελος...δεσμός φιλίας οπού θα σώση την πατρίδα», «διά των συμφερόντων της πατρίδος, προτιμώ να χύσω και αυτήν την ρανίδα του αίματός μου...»,¹⁴² ενώ ζήτησε (4/1825) την απελευθέρωση του φυλακισμένου Κολοκοτρώνη «έκαμαν μίαν αναφοράν και εξητούσαν την ελευθερίαν μας» γράφει ο Κολοκοτρώνης και συνεχίζει «όταν ανταμώσαμεν με τον Καραϊσκάκη, ωρκισθήκαμεν να είμεθα όλοι ενωμένοι, να νικήσωμεν τον εχθρόν».¹⁴³

- Ο «Καραϊσκάκης (10/1826) είτε από μετριοφροσύνην, είτε από πολιτικήν, απεδέχθει (το αίτημα, την πίεση) και απεφάσισαν...να διαιρεθή η γενική αρχηγία εις τριμελή επιτροπήν (Νικηταράς και ένας Σουλιώτης). Όταν εκοινοποίησε το πράγμα όλοι αντέτειναν με αγανάκτησιν. Επροσπάθησεν να τους καταπραΰνη, λέγων ότι το πράγμα τούτο αν ήναι πειρακτικόν, είναι διά την εδικήν του φιλοτιμίαν· αυτός όμως παρχωρεί διά το συμφέρον της πατρίδος· αλλ' αυτοί επιμένοντες κατήντησαν να τού ειπώσιν, ότι υπ' αυτόν μόνον αρχηγόν είναι έτοιμοι να θυσιάσωσι και την ιδίαν των ζωήν, δεν ανέχονται όμως να τον ακολουθήσωσιν εις εκστρατείαν, καθ' ην θέλει έχει και άλλους συναρχηγούς. Αν δε αυτός επιμένει, ας μη λογαριάση πλέον αυτούς διά συντρόφους του, έχοντες το αμετάπειστον της γνώμης, επιμόνως λέγοντες ότι δεν θέλουν γνωρίσει άλλον αρχηγόν παρά τον Καραϊσκάκη», σ' άλλη περίπτωση του απαντούσαν οι αξιωματικοί του: «- Ήμείς, Αρχηγέ...αποφασίσαμεν να σε υπακούωμεν...και πρόσταξέ μας. Χωρίς να μας ερωτήσης, πρόσταξέ μας πόθεν έχει να κινηθή ο καθείς, να τελειώνη»,¹⁴⁴ τέτοια λατρεία και πίστη τού είχαν: Πρόσταξέ μας, ότι θες, να τελειώνουμε. «-Εις καμμίαν περίστασιν συναθροίσεων αξιωματικών και αρχηγών, δεν είχα ακούσει τοιαύτην απάντησιν· σημείον ότι όλοι εκτιμούσαμεν την υπεροχήν

του και σπανιότητα των στρατιωτικών προτερημάτων του» αναφέρει ο αυτόπτης Κασομούλης.¹⁴⁵

- Περιγράφει την επταήμερη μάχη (18/24-11-1826) της Ράχοβας - Αράχοβας:¹⁴⁶

«- Διά της δυνάμεως και βοηθείας του υψίστου Θεού,...λαμπρά νίκη,...εγένετο φρικτός πόλεμος, εκβάλαμεν τους εχθρούς,...τους επολιορκήσαμεν στενώτατα,...αποφάσισαν να σωθώσι διά της φυγής και οι Έλληνες έδειξαν απαραδειγμάτιστον ανδρείαν, φιλοτιμουμένων όλων των σωμάτων,...εφονεύθησαν 1.300...και οι τέσσαρες αρχηγοί έπεσαν», «...εσυλλάβαμεν,...επήραμεν τας σημαίας των,...ας πανηγυρίση λοιπόν το έθνος την λαμπροτάτην ταύτην νίκην, και ας δώση δόξαν,...ελπίζομεν εις την ευχήν της Πατρίδος να καταδαμάσωμεν τάχιστα τον εχθρόν, και να ματαιώσωμεν όλους τους ολεθρίους αυτού σκοπούς», ενώ για την τετραήμερη (17/20-1-1827) μάχη τού Διστόμου, γράφει:¹⁴⁷ «- Τότε οι εδικοί μας ως λύκοι ωρυόμενοι έτρεξαν κατ' αυτών και άλλους μεν εφόνευσαν ανιλέως, άλλους δε εν στόματι μαχαίρας επέρασαν, κυνηγώντας ως λαγούς πεφοβισμένους, τους οποίους και ελειποτακτήσαμεν, τους επήγαν έως τα οχυρώματά των με μεγάλην των καταισχύνην». «Οι Έλληνες, προμαχούντος του Καραϊσκάκη, επέπεσαν αίφνης, τους διεσκόρπησαν, τους κατεδίωξαν, εφόνευσαν, επήραν υπέρ τα 1.000 σκευοφόρα ζώα. Την ημέραν εκείνην επολέμησεν ο Καραϊσκάκης κατά πρώτην φοράν έφιππος και τόσο ευχαριστήθη, ώστε έκτοτε δεν ήθελε να πολεμή πεζός».¹⁴⁸ Κατόπιν αυτών των νικηφόρων μαχών (Αράχωβα, Τουρκοχώρι, Δίστομο) «ο Καραϊσκάκης εθεωρήθη ως ελευθερωτής της Στερεάς,...το όνομά του περιήρχετο από στόματος εις στόμα και κατέστη το είδωλον της λατρείας των Ελλήνων στρατιωτών», «...το όνομά του ήτο αυτό καθ' εαυτό ολόκληρος δύναμις και προσείλκυεν επικουρικάς δυνάμεις απανταχόθεν».¹⁴⁹ Χιλιάδες οι νεκροί Τούρκοι· σφαγή. Η ενδοξότερη κι' επιτυχέστερη εκστρατεία όλης της επανάστασης· όλης.

- Δίστομο 20-1-1827, εντός αμύνονται 400 πολεμιστές του Κ. σκληρά πολιορκούμενοι από 2.500 πεζούς κ' ιππείς Τούρκους. Ο Κ. σπεύδει, αλλά δύσκολα και καθυστερημένα μπορεί άμεσα να τους βοηθήσει παρά μόνον από μακρινή όπισθεν διαδρομή· γι' αυτό αποφάσισε όλοι κατ' ευθείαν «να διέλθωσι ησύχως (νύκτα) διά των εχθρικών σκηνών και ακολουθούντες αυτόν, προπορευόμενον ως οδηγόν, έφθασαν αφανείς στο εχθρικό στρατόπεδον και επροχώρησαν στο κέντρον, εταράχθησαν όλοι οι εχθροί,... έπεσαν εις αταξία, κι έντρομοι διά το απροσδόκητο και υποπτεύοντες νυκτομαχίαν, οι μεν έτρεχαν από της μίας σκηνής εις την άλλην, οι δε ετουφέκιζαν μη ηξεύροντες ποιόν και άλλοι παρεμένουν εις ασφάλειάν των, οι Έλληνες όδευσαν εν μέσω του εχθρικού στρατοπέδου, προσέχοντες μη εμπλεχθώσιν υπό του σκότους εις τα σχοινία των σκηνών, διέβησαν οι περί τον Κ. δι' όλου του στρατοπέδου και εισήλθαν εις Δίστομον σώοι, εκτός ενός εις τα σχοινία των σκηνών περιπλεχθέντος και την επαύριον φονευθέντος. Η τόσοσ επικίνδυνος, αλλά και τόσοσ ευτυχής νυκτερινή αύτη εκστρατεία, δεικνύει την αξίαν του Κ.».¹⁵⁰

- Χωριό Στείρι Διστόμου (1/1827) «οι Τούρκοι ώρμησαν κατά των φευγόντων (υποχωρούντων Ελλήνων). Ο Κ. όμως επέμενεν στη θέση του. Εν ω δε οι πλείότεροι των μετ' αυτού δειλιάσαντες έφυγον, αυτός με μόνον είκοσιν Έλληνας αντεμάχετο, έως ου διέβησαν οι φεύγοντες· και τότε τελευταίον έφυγε και αυτός,...ακολουθών τελευταίος τους φεύγοντας, επροσπάθει να τους εμψυχώση να σταθώσι, μάλιστα αφ' ου

έφθασαν εις τόπον, όπου δεν ήτον κίνδυνος από το ιππικόν· αλλ' οι Έλληνες έφευγον χωρίς να τον ακούσωσιν. Αγανακτών πολλάκις διότι δεν ετουφέκιζον ουδέ καν φεύγοντες, εφώναζεν, επαρακινούσεν, ύβριζεν και τελευταίον αρπάζων τα τουφέκια των πλησιεστέρων επυροβόλει κατά των εχθρών...ώστε οι εχθροί ωπισθοδρόμησαν, χάρις στην φρόνησιν και την τολμηράν απόφασίν του, καταφρονών γενναίως τον επικείμενον κίνδυνον» σώθηκαν, «εκινδύνευσε και επληγώθη ελαφρώς εις την δεξιάν». ¹⁵¹

- Μετά απ' αυτή τη μάχη στρατιώτης ζητά απ' τον Κ. να διατάξει άλλον να του επιστρέψει «τα μαλαμοκαπνισμένα άρματα», που του πήρε· και του λέει: «- Σου τα γύρεψε ορέ, ή σου τα πήρε με το ζόρι;» «- Με το ζόρι μου τα πήρε Αρχηγέ», «- Με το ζόρι ορέ τον άφησες να σου τα πάρη; Τότε ορέ δεν κάνεις για πολεμιστής. Να πας καλόγερος στο μοναστήρι της Τατάρνας! Άϊντε». ¹⁵²

- «Ο Πατριώτης και αδελφός Σας» Κ. γράφει (26-1-1827) προς τους Πληρεξούσιους της Γ' Εθνοσυνέλευσης: ¹⁵³ «-Σας ειδοποιούμεν ότι με απορίαν μας μεγάλη βλέπομεν... ότι λογοτριβείται...γινόμενοι σε δύο κόμματα οι Πληρεξούσιοι του Έθνους...ούτως βραδύνεται η έναρξις της Συνελεύσεως, εκ της οποίας προσδοκούμεν κάθε καλόν σύστημα του Έθνους μας, και χρηστά αποτελέσματα. Ημείς αγωνιζόμεθα περιφερόμενοι με τόσας κακουχίας διά να εξολοθρεύσωμεν τον εχθρόν, και διά να έχωμεν πάλιν την στερεά Ελλάδα ελευθέραν από τους απίστους, Από μέρους σας δυσσαρεστούμεθα βλέποντες τα δύο κόμματα. Ο τόπος αδελφοί,...η ομόνοια και η αδελφосύνη από..ταύτα κρέμαται η σωτηρία όλων μας, και είμεθα όλοι αδελφοί και εν Έθνος. Ας λείψη το Πελοποννήσιοι, Νησιώται και Ρουμελιώται· αλλ' όλοι να νομιζόμεθα έν, ως και είμεθα» ¹⁵⁴ και σ' άλλη επιστολή του προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ζαΐμη του λέει: «- Αφήστε πεια τις φατρίες. Η Ελλάδα προσκυνάει,...Κυτάτε καλά, λάβετε μέτρα...». ¹⁵⁵

- Διακήρυξή του (9-2-1821), «προς τον λαό του Λιδωρικίου, Κραββάρων, Σαλώνων, Θηβών»: ¹⁵⁶

«- Αδελφοί, όλοι μαζί εδράξαμεν τα όπλα και τα εμεταχειρίσθημεν κατά του κοινού εχθρού της πατρίδος και θρησκείας μας, και με πολλούς αγώνας, αιματοχυσίας και κακοπαθείας τον ενικήσαμεν,...αποφασίσαμεν ή να εξώσωμεν τον εχθρόν ή ν' αποθάνομεν· διότι ούτε την πατρίδα εκ νέου εις βαρυτέρας αλύσσους, ούτε των άλλων Εθνών τας ύβριτας, είναι δυνατόν ζώντες να βλέπομεν και υποφέρομεν, η ψυχή σας φρονεί ελεύθερα διότι πώς είναι δυνατόν να ζήσει εις το εξής ο βαπτισμένος με τον αβάπτιστον; ο Έλλην με τον Βάρβαρον;...διό δράξατε τα αιματοστάλακτα και τροπαιούχα όπλα σας, ενωθήτε μαζί μας διά να εξολοθρεύσωμεν ομοθυμαδόν τον εχθρόν, και ελευθερώσωμεν διά πάντα την πατρίδα και θρησκείαν. Αν όμως...φανεί τις ενάντιος,...ή κληρικός, ή δημογέρων, ή απλούς πολίτης, ή χωρίον, ή επαρχία ολόκληρος είναι, οι τοιούτοι ας ηξεύρουν με βεβαιότητα ότι θα τους παιδεύσωμεν χειρότερα από τους Τούρκους, επειδή δυνάμενοι να σώσωσι πίστην και πατρίδα, τα προδίδουσιν εις την αιώνιον κόλασιν, φειδόμενοι μικρού αγώνος· οι τοιούτοι δεν πρέπει να έχουσιν αίμα ελληνικόν, αλλ' είναι Τουρκοσπέρματα· προειδοποιούμεν τους τοιούτους..χρεωστούν να δώσωσι λόγον προς το Έθνος και προς τον Θεόν».

- Λέει τον «καλό του» λόγο ο Κ. Παπαρρηγόπουλος: ¹⁵⁷

«Η εκ της Αττικής απουσία του διήρκεσε 4 περίπου μήνας. Όταν την 25-10-1826 ανεχώρησεν εξ' Ελευσίνος, πάσα η Στερεά Ελλάς ήτο υποταγμένη στους Τούρκους· όταν δε την 23-2-1827 ανέκαμψεν εις Ελευσίνα, από του Αμβρακικού κόλπου μέχρι

των Αθηνών, ουδαμού αλλού εφαινετο οθωμανική σημαία, ειμή εντός των παραλίων φρουριών της Βονίτσης, Μεσολογγίου και Ναυπάκτου. Τρεις νίκαι, η περί Ράχοβαν, η περί Τουρκοχώρι (πλησίον Αμφίκλειας) και η περί Δίστομον επεσφράγισαν το έργον του Καραϊσκάκη και διά τριών στεφάνων,...(αυτό) υπήρξεν έργον ατομικόν του ανδρός, ολίγα λαβόντος βοηθήματα παρά της διοικητικής επιτροπής, επί τοσούτον ολίγα, ώστε το στρατόπεδον αυτού πολλάκις εκινδύνευσε να διαλυθῇ δι' έλλειψιν τροφών και πολεμοφοδίων,...ανεδείχθη βεβαίως ανώτερος εκείνου (του Κολοκοτρώνη) και διά τον τρόπον καθ' ον συνεκρότησε τον στρατόν του και διά την επιτηδειότητα μεθ' ης ήγαγεν αυτόν επί τους πολεμίους. Ποτέ θάνατος ανδρός δεν απέδειξεν οποιά ήτο η αξία αυτού».

- Εντοπίζει (2/1827) αξιωματικό περιφερόμενο αμέριμνο· θυμώνει, λέει να φύγει αμέσως, γιατί «...τί νομίζει, το στρατόπεδον είναι θέατρον να σεργιανίζει;», διατάζει να τον πετάξουν έξω, και φωνάζει: «-Αργούς και θεατάς εις τον στρατόν δεν δέχομαι, και όποιος άλλος και αν είναι, να τον διώξετε».¹⁵⁸

- Βγαίνει απ' την σκηνή του και φωνάζει (2-3-1827):¹⁵⁹ «-Ωρέ Μπουλουκμπασάδες (ε, αρχηγοί), εβγάτε έξω να κατεβούμεν κάτω εις τα χορταράκια, μοναχοί σας, να ειπούμεν τίποτες, μόνοι μας! Πάρετε και τα τζιμπούκια και ταις καπνوسακκούλαις σας και τα πυροβολικά σας (τσακμάκια)». Ξεκίνησεν, εκατέβη στην πεδιάδα, εσυναθροίσθησαν οι Οπλαρχηγοί. Εσχημάτισαν καθιστικόν κύκλο: «- Καπιταναίοι λέγει,...τον γάμησεν το κέρατο» των Τούρκων, «- Αξιωματικοί μου (3-3-1827) το βραβείον εκάστου θέλει είναι η αναμεταξύ τής συντροφιάς μας ανωτέρα υπόληψις. Τούτο μας φθάνει διά τώρα, και αν πρόκειται να πεθάνωμεν ακόμῃ», «- Καπιταναίοι... ετραβήξαμε πολλά,...υποφέρομεν, ενικήσαμεν,...και τώρα, αφού κατεξοδεύθημεν,...θα υποφέρομεν ακόμῃ έως να τελειώσωμεν το έργον...», και προς τους αρχηγούς των Σουλιώτικων σωμάτων (13-4-1827): «- Αδελφοί Καπιταναίοι, τίποτες μόνοις μου δεν έκαμα· ότι και αν έκαμα το εκάμαμεν όλοι μαζί. Άνθρωποι είμεσθεν,...κι' εγώ έπταισα, και άλλοι,...έναν σκοπόν έχομεν, την ελευθερίαν της πατρίδος μας. Όλοι μαζί θα σκεπτώμεθα και όποιον είναι καλύτερον εκείνο θα κάμνωμεν. Ας είναι, αδέλφια, δουλειά να κάμνωμεν (για την πατρίδα) και όπου και αν δουλεύσωμεν το ίδιον είναι».¹⁶⁰

- Μετά τη νίκη της 4-3-1827 «ο Κ. επιστρέφον από την δίωξιν των εχθρών, ήλθεν να μας συγχαρή· δεν ήξευρεν πώς να μας ευχαριστήση, παρά με αστείότητας. Είμασταν σκεπασμένοι από τον κονιορτόν και από το βαρούτι αλειμμένοι, ώστε ο Αρχηγός δεν εδύνατο να μας διακρίνη. Με βλέπει, και με λέγει ότι «-Τελείωσαν αι αμαρτίαι σου Νικολάκη, πλέον· ιδές τα μουστάκια σου πως σου τα έκαμεν ο Κιουταχής. Πλην τον εκδκήθητε, και σας συγχαίρομαι». Έμαθεν τον θάνατον του γενναίου εξαδέλφου μου, και με παρηγόρησεν ως πατήρ, καθώς και τους λοιπούς Αξιωματικούς, οίτινες είχαν πληγωμένους. Διώρισεν αμέσως τους πληγωμένους να τους μετακομίσωμεν εις Σαλαμίνα, να τους επισκεφθούν οι ιατροί και να τους δώσωμεν και από έναν υγιήν να τους υπηρετή. Την νύκταν, μας έπεμψεν την μουσικήν του Τακτικού και κρασί. Την αυγήν εχάρισεν από έν φλωρί εις τον κάθε στρατιώτην».¹⁶¹ Περιγράφει τη μάχη: «- Οι ιππείς μας...συνοδευόμενοι και από ολίγους πεζούς, έτρεψαν εις γενικήν φυγήν το πολυάριθμον ιππικόν· και ήτον πράγμα αξιοθέατον, να βλέπη τις μίαν αγέλην ιππέων, διωκομένων από ολίγους αποφασισμένους ανδρείους ιππείς Έλληνας, έγινε ο διωγμός των από όλα τα μέρη».¹⁶²

- Ο Γενναίος (Ιωάννης) γιός τού Θ. Κολοκοτρώνη, ξεκινά απ' την Καρύταινα με

στρατιωτικές ενισχύσεις για τον Καραϊσκάκη και την 6-3-1827 γράφει αποκαλώντας τον:¹⁶³ «- Σεβαστέ μου Πατέρα», «...ηξεύρω ότι θέλει έχω οδηγόν και Αρχηγόν τον Γενναίον άνδρα και Πατέρα μου Καραϊσκάκη».

- Όταν τον ενημέρωσαν (3/1827) ότι μπορεί να διορισθή αρχιστράτηγος ο Τσώρτς, είπε:¹⁶⁴ «- Αι Αθήναι να ελευθερωθώσι, τα μέσα του στρατοπέδου να μη λείψωσι, και είμαι πρόθυμος να δεχθώ οποιονδήποτε αρχηγόν διορίσωσιν» και προς τον Στόλαρχο Κόχραν:¹⁶⁵ «Εγώ σέβομαι και υπακούω τας διαταγάς και απόφασιν της Ελληνικής Συνελεύσεως, αλλά το συμφέρον της Ελλάδος δεν το προδίδω».

- Η Καραϊσκάκαινα πέθανε κ' η κυβέρνηση ανησύχησε μην αφήση το στρατόπεδο. Αυτός όμως έκαμε μεγάλη καρδιά κ' έγραψε στην Κυβέρνηση να την ησυχάση:¹⁶⁶ «- Ηθελον να υπάγω να οικονομήσω τα παιδιά μου, αλλά δεν αφήνω την πατρίδα. Ο αγαθός πολίτης χρεωστεί να θεωρή ως δεύτερα τα μερικά, πάντα προς τα κοινά τού έθνους συμφέροντα. Απεφάσισα να προτιμήσω και αυτής της οικίας μου την παντελή απώλειαν, εάν ακολουθήσει, διά να μη παραιτήσω κατ' αυτάς τας κρίσιμους περιστάσεις την υπηρεσίαν της πατρίδος, υπέρ της οποίας θέλω θυσιάσει και αυτό το ολίγον αίμα μου».¹⁶⁷

- «Προχωρών (3/1827) έως το τουρκικό οχύρωμα χωρίς να τον καταλάβουν, πλησιάζει και τους πιστολίζει φωνάζων: «- Τι κοιμάστε, κερατάδες».¹⁶⁸ Στη μάχη (13-4-1827) «επέπασε κατ' αυτών με δύο μόνον ιππείς, και μη φέρων το ξίφος του, μετεχειρίσθη το τουφέκι ως ρόπαλον και τους εκτύπα».¹⁶⁹

- Μετά τη νίκη (14-4-1827) πήγαμε «με κάμποσα κεφάλια τούρκικα, μέσα απ' τον βάλτο, στον Κ. Φιληθήκαμε· έδωσε δύο ντουπίες (χρυσά νομίσματα) των παιδιών οπούχαν τα κεφάλια. Κατέβηκε απ' τ' αλόγό του, μου τόδωσε, καβαλίκησα»,¹⁷⁰ «ούτος αντήμειβε τους γενναίους ο Κ.», για τους δειλούς έλεγε: «- Κανένας σας μη τους πλησιάζετε, διότι έχουν ψώρα», ήταν «πικρός υβριστής των ανάνδρων...»¹⁷¹

- Όταν ο Ναύαρχος Κόχραν διαμαρτυρήθηκε (16-4-1827) στον Κ. «διά την καταπάτησιν της συνθήκης και την σφαγήν των εχθρών», τότε ο Κ. «συναρπασθείς αμέσως από θυμόν και αγανάκτησιν είπε σωρείαν ύβρεων και κακολογιών εναντίον του: «- Έχει άρα γε γνώσιν, ενώ θεωρεί (κοιτάει) απ' την γολέτταν τον πόλεμον, να διευθύνη διαμαρτυρήσεις εις ημάς, οι οποίοι αντιπαλαίωμεν με τόσων ειδών διαβόλους;»,¹⁷² «-Βλέπω ότι κακά θα τα πάμεν με τούτους τους Φράγκους· φοβούμε πως θα μας χάσουν με την αβασταγιά τους»¹⁷³ (ανυπομονησία). Επιπλέον δήλωσε χλευαστικά προς τον Κόχραν:¹⁷⁴ «- Επειδή οι Έλληνες δεν ακολουθούν εις τον πόλεμον, εάν δεν ιδούν τον αρχηγόν εμπρός και πρώτον, διά το καλόν παράδειγμα, ως Στόλαρχος, αλλά και ως ειδήμων του πολέμου της ξηράς (!), καλόν είναι να έβγη από το καράβι και να έμβη ο ίδιος επρός, και τότε όλοι να τρέξωμεν κοντά του έως όπου θέλει»· ο Κόχραν του απάντησε: «- Δεν ήλθα να χαθώ εις την Ελλάδα, Θα απεθάνω εις την Αγγλίαν, εγώ είμαι θαλασσινός», ενώ όταν ο Κόχραν είπε στον Κ. τη φράση: «- Εκ των κεράτων (πιάνουμε) τον ταύρο»,¹⁷⁵ εννοώντας-ζητώντας την άμεση-κατά μέτωπο επίθεση κατά του Κιουταχή, ανταπάντησε ο Κ.: «- Ποιόν λέει ταύρον ο ναύαρχος, τον μπγα; (στ' Άγραφα τον ταύρο τον ονομάζουν: μπουά ή μπγα). Αμ δεν έχει δίκιο, γιατί τον μπγα, για να τον κάνουν ζάφτι (υποτάξουν, δαμάσουν), δεν τον πιάνουν από τα κέρατα, γιατί σε τρυπάει και σε πετάει κει πάνω. Τον πιάνουν απ' τ' αχαμνά, με το συμπάθειο, και πέφτει αμέσως κάτω».¹⁷⁶

- Να το στρατηγικό σχέδιο τού Καραϊσκάκη: Γνωρίζοντας άριστα τη γεωμορφο-

λογία Αττικής και Ρούμελης, τις ικανότητες, δυνατότητες και συνήθειες πολέμου των, υπ' αυτόν, Ελλήνων, οργάνωνε ευρύτερη τακτική, κυκλωτική κίνηση των τούρκικων στρατευμάτων κι' αποκλεισμό τους, ως εξής:¹⁷⁷

1.— «- Να ρίξουμεν το ορδί (στρατό-στρατόπεδο το ελληνικό) σιμά εις το ορδί των εχθρών», «... να προχωρώσι βαθμηδόν περιζωννύοντες διά νέων πάντοτε χαρακωμάτων τον στρατόν του Κιουταχή...», δηλαδή, διαρκή ολονύκτια και οργανωμένη κατασκευή ταμπουριών –οχυρωμάτων, σ' όλο το μήκος της γραμμής Καστέλλα, Πειραιάς, Δραπετσώνα, Κερατσίνι, ημερήσια άμυνα, εξασφάλισή τους, προώθηση, κατασκευή νέων, όλο και πιο κοντά στην τούρκικη γραμμή, προχωρώντας, ξεριζώνοντας καθημερινά και σταδιακά τους Τούρκους, σε μάχες κατά τις οποίες λίγοι καλά ταμπουρωμένοι και αμυνόμενοι, ετοιμοπόλεμοι, αποφασισμένοι, πλην δυσαναπλήρωτοι, Έλληνες, έχοντας πίστη στην άριστη ηγεσία του Καραϊσκάκη, θ' αντιμετώπιζαν χωρίς μεγάλες απώλειες, τους υπερπολλαπλάσιους, επιτιθέμενους και με πολυάριθμο και πανίσχυρο ιππικό και πυροβολικό, αλλά αναλώσιμους και διαρκώς αντικαθιστάμενους Οθωμανούς, αποδεκατίζοντάς τους και σταδιακά προκαλώντας τους μεγάλη καταστροφή, και,

2.— Εξακολούθηση της προσπάθειας αποκοπής των τούρκικων γραμμών επικοινωνίας-ανεφοδιασμού τους (απ' την Στερεά, Θεσσαλία, Εύβοια κ.α.), ύστερα και απ' την επιτυχεστάτη εκστρατεία στην Αράχοβα, Δίστομο, Τουρκοχώρι, Αταλάντι, Δόμπραινα και την, από τότε, επιτόπια εγκατάσταση ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων φύλαξης,¹⁷⁸ περικλείοντας έτσι τον Κιουταχή στην Αθήνα, με σκοπό να τους εξαντλήσει, χωρίς εφόδια και προμήθειες, παραλύσει αρχικά και αποδιοργανώσει, ρίξει το ηθικό και την ψυχολογία τους στη συνέχεια, και με διαρκή κλεφτοπόλεμο φθοράς και ροκανίσματος των τούρκικων αντοχών και δυνάμεων, να τους εξωθήσει πρώτα στην λύση της πολιορκίας της Ακρόπολης και στην φυγή απεγκλωβισμού τους απ' την Αθήνα, κι' ύστερα στην καταδίωξη και εξόντωσή τους. Έτσι, μ' αυτό το μεγαλοφυές σχέδιο θα τους συνέτριβε, κερδίζοντας μια μνημειώδη νίκη.

Να τι αντιπρότειναν οι Κόχραν-Τσώρτς, εκπρόσωποι των ξένων συμφερόντων-αγγλικών δανείων:¹⁷⁹

Μία μονοήμερη, κατά μέτωπο, άμεση και μ' όλες τις δυνάμεις επίθεση με τον τρόπο του τακτικού ευρωπαϊκού στρατού, σύμφωνα με τον οποίο Έλληνες πολεμιστές, περπατώντας αργά στον φαληρικό κάμπο κατά των Τούρκων, σε παράταξη, όρθιοι, ακάλυπτοι και χωρίς τη χρήση ταμπουριών, φθάνοντας σ' απόσταση βολής θα σκόπευαν και πυροβολούσαν, δεχόμενοι τα πυρά των εχθρών και ξαναπροχωρούσαν, ευάλωτοι κ.ο.κ., μα υπηρετώντας τον κώδικα «στρατιωτικής τιμής» μελλοθανάτων, στα πρότυπα των σύγχρονων Ναπολεόντειων πολέμων, υπάκουοι, αναλώσιμοι, περιττοί αριθμοί ανώνυμων νεκρών, εκατόμβες αχρείαστων και φανφαρόνικων θανάτων, ώστε στην πραγματικότητα νικητής ήταν όποιος παρέτασε τον μεγαλύτερο αριθμό από «πίονια», αφού το μόνον άξιο ήταν η νίκη κ' η ασφάλεια των στρατηγών-επιτελών, που ήταν απολύτως αδιάφοροι για την επιβίωση των στρατιωτών και ποτέ δεν μάχονταν οι ίδιοι, σ' αντίθεση με τον Καραϊσκάκη· αυτός, μόνος, απ' όλους τους μεγάλους της ελληνικής επανάστασης πολεμούσε πάντοτε στην πρώτη γραμμή. Με την εγγλέζικη αυτή «τακτική» θα παίζονταν όλα για όλα, σε μία μόνον μάχη, σε μία μέρα· όλο το έθνος. Η βιασύνη αυτή άλλωστε ευνοούσε μόνον τους Τούρκους· ενώ μια αργή, αλλά

σταθερή και χωρίς καταστροφικές απώλειες και με μετρίσιμα καθημερινά θετικά αποτελέσματα, προέλαση, τους Έλληνες, που απλά χρειάζονταν αντοχή στη μάχη με το χρόνο και η νίκη δική τους θάταν. Οι μεγαλύτερες νίκες του 1821 έλαβαν χώρα στα δερβένια-περάσματα, με ταμπούρια, σε στενούς και ορεινούς τόπους, σε χαράδρες, μ' αιφνιδιασμούς, γιουρούσια και γιούργια, με χωσιές και κλεφτοπόλεμο, όπου έτσι, οι λίγοι, μα ψυχωμένοι, μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους πολλούς· αντίθετα ο Κόχραν κατηγορούσε τους Έλληνες ότι αμύνονται πίσω απ' τα ταμπούρια επειδή φοβούνται και ότι «... είναι καλοί διά Κλέφτικαις δουλειαίς, και να ψήνουν κοκορέτζια...».¹⁸⁰

Σημειώνουμε ότι, όταν μετά τον θάνατο του Κ., μ' αργηγούς τους Κόχραν και Τσόρτς την 24-4-1827 πραγματοποιήθηκε η γενική επίθεση κατά του Κιουταχή, «... το τουρκικό ιππικό βρήκε χωρίς ταμπούρια τα αποβατικά τμήματα» στον Ανάλατο (Νέος Κόσμος Αθηνών) και επήλθε η μεγαλύτερη πανωλεθρία του αγώνα: 1.200 Έλληνες νεκροί επί τόπου, κι' εκατοντάδες αιχμάλωτοι που σφάχτηκαν την ίδια μέρα.¹⁸¹

- «Απήλθεν έκαστος εις την κλαδοσκηνήν του, αύριον 22-4-1827 (παραμονή τ' Αγιουργιού) είδαν περί της σκηνής του Αρχηγού πολλάς αίγας και πρόβατα, τω είπαν αστείζόμενοι οτι, να μην αφήση και αυτούς στερημένους κρέατος, αλλ' ως πατήρ να εξοικονομήση τα παιδιά του· είπε: «- Μάλιστα διά τα παλικάρια τα έφερα να τα φάγωσιν αύριον οπού είναι η μνήμη του συνωνύμου μου α. Γεωργίου, μολονότι περισσοτέραν βοήθειαν εγνώρισα εις τους πολέμους από τον ά. Δημήτριον, παρά από τον ά. Γεώργιον».¹⁸²

- Ο θανάσιμος τραυματισμός του την 22-4-1827:¹⁸³

«Τεταραγμένος απ' τη θέρμη, εκυριεύθη από πυρετόν, εσκεπάσθη διά να ησυχάση και να κοιμηθή». Εκτός σχεδιασμού-αυθόρμητα κάποιοι απ' «...τους Κρητικούς και λοιπούς, οίτινες πρωτάνοιξαν τον πόλεμον, από μεθύσι...»,¹⁸⁴ «Κρητικοί τινες και Υδραίοι προχωρήσαντες προς το μέρος των Τούρκων ήκροβολίζοντο, παρακινούντες τρόπον τινά τους εχθρούς εις αντίκρουσιν»,¹⁸⁵ άρχισαν να πυροβολούν τους Τούρκους, αυτοί απάντησαν, «ώστε η μάχη εγένετο ήδη σημαντική, εξήλθε απ' τη σκηνή, πηδά εις τον ίππον του και τρέχει, λαβών εν γιαταγάνι, παρακινών και ενθαρρύνων τους Έλληνας και επιτυγχάνει να τους τρέψη εις φυγήν και να κλεισθώσι εις τα οχυρώματα, μη αρκούμενος εις τούτο προχωρεί ανάμεσα των εχθρικών οχυρωμάτων με μόνον τους συν αυτώ ιππείς και στενοχωρεί μεγάλως τους Τούρκους. Ο Κιουταχής αποστέλλει εναντίον του όλο το ιππικό. Οι περί τον Κ. μη δυνάμενοι ν' ανθέξωσιν εις τοσούτον ανωτέραν δύναμιν τρέπονται εις φυγήν· ο δε Κ. («μείνας κατά την συνήθειάν του τελευταίος εν τω πεδίω της μάχης»), μένων ύστερος εις την αναχώρησιν διά να ενθαρρύνη τους λοιπούς και να μην αφήση να γένη επιβλαβής η καταδίωξις, πληγώνεται και πίπτει από τον ίππον του· αλλά την αυτήν στιγμήν αναλαμβάνει πάλιν τας δυνάμεις του, αναβαίνει εις τον ίππον του και διαμένει ενθαρρύνων το ιππικόν εις το να περιμένη και βοηθή τους πεζούς οπισθοδρομούντας. Αφ' ου είδεν ο Κ. ότι ήσαν πλέον εκτός κινδύνου οι Έλληνες, τότε εσκεφθη περί του εαυτού του», «ήτανε βαρεμένος εις τ' ασκέλι παραπάνου εις τα φτενά».¹⁸⁶

- Οι τελευταίες ώρες της ζωής του:¹⁸⁷

«Η πληγή ήτον (από βόλι) εις το υπογάστριον και ανίατος,...δεν μετέβαλε διόλου το ήθος του, αλλ' με γενναιότητα ωμίλει ελευθέρως...», κάλεσε, ήλθαν οι υπ' αυτόν αξιωματικοί και τους είπε την τελευταία παραγγελία: «- Ελάτε να σας ασπασθώ».

Επειδή δε οὔτοι ἐδάκρυον, ἐπροσπάθησεν νὰ τοὺς ἐγκαρδιώσῃ. «-Νὰ καταβάλετε ὅλην σας τὴν φροντίδα διὰ νὰ φυλάξετε καλὰ τὰς θέσεις σας...Πρὸ πάντων σεις οἱ παλαιοὶ συναγωνισταὶ μου νὰ μὴν ἐντροπιασθῆτε». «- Ἡ πατρίδα μου ἀνάθεσε ἔργο πολὺ βαρὺ· δέκα μῆνες ἔβαλα τὰ δυνατὰ μου νὰ το φέρω σὲ τέλος. Μία ζωὴ μούμεινε, τῆς τὴν ἔδωσα κι' αὐτή», «- Πεθαίνω· ὁμως εσεῖς νὰ εἰστε μονοιασμένοι καὶ νὰ βαστήξετε τὴν πατρίδα», «- Μὴν φοβῆσθε τοὺς Τούρκους, αὐτοὶ βλέποντές σας τρέμουν, ὅταν μάλιστα μυρίζονται τὴν ομόνοιάν σας, δὲν τολμοῦν νὰ πλησιάσουν...ἡ τιμὴ καὶ τὸ καύχημα τῶν παλικαρίων εἶναι νὰ τὰ κράζουν σφαγάρια, καὶ ὄχι ψοφίμια» (νὰ σκοτώνονται πολεμώντας καὶ ὄχι νὰ πεθαίνουν κοιμισμένοι), «- Γνωρίζω τὸν αἴτιον, καὶ ἀν ζήσω, παίρνομεν ὅλοι χάκι (ἐκδίκηση, ικανοποίηση), εἰδὲ καὶ πεθάνω, ἀς μου κλάσῃ τὸν πούτζον καὶ αὐτός. Τί ἐκέρδησεν;»,¹⁸⁸ «- Μεταβαίνω εἰς Αἴγιναν καὶ ἄμα ἀναλάβω ἐπιστρέφω· διὰ παν ἐνδεχόμενον ὁμως ἰδοὺ ἡ διαθήκη μου· εἰς τὸν υἱόν μου ἀφήνω τὸ τουφέκι μου τὴν Βασιλική (ἐτσί τὸ ονόμαζε) τὴν μόνην περιουσίαν τὴν ὁποία ἔχω τώρα», «τὸ τουφέκι καὶ ἄτια μου (ἄλογα) νὰ πάνε τῶν παιδιῶν μου, καὶ ὥρα μου (τὸ ρολοὶ)», «τὰς δε θυγατέρας μου “ταῖς τσοῦπαις μου” τὰς ἀφιερώνω εἰς σας τοὺς συναγωνιστάς μου».¹⁸⁹ «- Θεέ μου, ἔλεγε, ἐδούλευσα τὴν πατρίδα, ἔκαμα τὸ χρέος μου», ὁπότε «...παρέδωκε τὸ πνεῦμα εἰς χεῖρας θεοῦ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 23 Ἀπριλίου, καθ' ἣν τὴν ἡμέραν πανηγυρίζεται ὁ ὁμώνυμος αὐτῷ, μεγαλομάρτυς Γεώργιος».¹⁹⁰ με τὸν θάνατό του «...μία τρομερὴ φρίκη καὶ κατήφεια ἐκυρίευσεν ὅλους. Ἀπέθανεν! Εφώναξαν ὅλοι (οἱ πολεμιστές), καὶ σιγανὰ – σιγανὰ ἄλλος ἔπεσεν ἐδώθεν, ἄλλος ἔπεσεν ἐκεῖθεν εἰς τὰς πέτρας καὶ ἐκλαίγαν. Τὶ ἐπάθαμεν οἱ καϊμένοι! Τὶ ἐπάθαμεν! Πῶς θὰ σωθῶμεν!» «Τὸ στρατόπεδο ἐνόμισε ὅτι ἔχασε τὸν πατέρα του, τὸν ὁδηγὸ καὶ σωτήρα. Εσβύσθη ἀμέσως ἡ προθυμία καὶ ἡ τόλμη καὶ ὠμοίαζε ὡς σῶμα χωρὶς ψυχὴ, (αφοῦ) σὲ ὅλες τὶς πράξεις του εἶχε ὁδηγὸ, θεατὴ καὶ κριτὴ τὸν Καραϊσκάκη».¹⁹¹ Ὁ Ζαΐμης δήλωσε¹⁹² πῶς «χωρὶς τὸν Καραϊσκάκην δὲν ἐκατορθοῦτο ὅτι θαυμασίως κατωρθώθη ἕως τὴν σήμερον», ἐνῶ ὁ Κολοκοτρώνης «μανθάνοντας τὸν σκοτωμὸν του, τὸν ἐμοιρολόγησε ὡσάν γυναῖκα».¹⁹³

- Ἐκανε περιουσία; Αφοῦ διαχειρίζονταν μεγάλα χρηματικά ποσά ὡς κλέφτης, ἀρματολός, καπετάνιος καὶ ἀρχιστράτηγος: «Ὅταν μετὰ τὸν θάνατόν του ἐξετάσθησαν τὰ πράγματα καὶ τὰ ἐγγραφὰ του, δὲν εὐρέθη νὰ ἔχῃ διόλου περιουσίαν,...εἶχεν ἰκανὴν χρηματικὴν κατάστασιν πρὸ τῆς ἐκστρατείας· φαίνεται ὅτι τὴν ἐξώδευσε εἰς αὐτήν», «...δαπανῶν ἀφειδῶς τὴν ἰδίαν περιουσίαν εἰς τὰς δημοσίας ἀνάγκας».¹⁹⁴ Λίγο πρὶν ἐκπνεύσει «εἶπεν ὅτι οὐδεμία περιουσίαν ἀφίνων, ὡς δαπανήσας παν ὅ,τι ἐκτήσατο χάριν τῆς Πατρίδος, πρὸς αὐτὴν τὴν Πατρίδα, ἐνεκα τῆς ὁποίας ἠγωνίσθη».¹⁹⁵ «Ὁ Ἀρχηγὸς πλήρωνε κρασί καὶ σφαχτὰ νὰ γλεντοῦν τὰ παλληκάρια, νταούλια νὰ χορεύουν, μπαξίσια γιὰ καλὰ χαμπέρια, μπαξίσια γιὰ τούρκικα κεφάλια ἢ αὐτιά, γιὰ ζωντανούς σκλάβους, γιὰ τὰ καραούλια, τῆς καββαλαρίας, τῶν σουῖταρῶν (σαλπιστῶν), γενναίων, λαβωμένων, ἀρρώστων, ἀποζημιώσεις γιὰ ζημιές τοῦ στρατοῦ, ἄλλες γιὰ χαμένα πλιάτσικα, φύλαγε τὰ μερίδια ὅσων ἔλλειπαν ἀπὸ τὰ πλιάτσικα, φτιαστικά ταμπουριῶν, ποδοκόπια πλούσια (ἀμοιβὴ κοπιαστικῆς πορείας). Τὸ ψωμί, τὸ κρέας τοῦ στρατοπέδου ἀγοραστό. Ζήτημα εἶναι ἀν πρόφτασε, ζωντανός, νὰ πληρωθῇ ὅσα ξόδευε στὶς βιαστικὰς ἀνάγκας».¹⁹⁶

Τελικά, τι κατέλειπε στὰ παιδιὰ του; Τίποτα. Μὴδέν. Φτώχεια καὶ δυστυχία. Τόσο μάλιστα τίποτα, ὥστε τὰ παιδιὰ του λιμοκτονοῦσαν καὶ ἐλεεινολογοῦσαν. Γιὰ νὰ ξε-

πληρωθούν τα χρέη του κι «λουφέδες»-μισθοί, προς τους στρατιώτες, πωλήθηκαν σε δημοπρασία όλα τα περιουσιακά του στοιχεία· τα εναπομείναντα προσωπικά είδη: «κουμπούρια, φουσεκλήκη, τετραβάγγελω, δακτηλήδη, ταμπάκελα, χουλιάριον, σιλάχι, κιμέρι, τζαρούχια, φλοκάτες, τζοράπια» παραδόθηκαν στα παιδιά του (5-7-1827), τα οποία «επαιτούν», ικετεύοντας τον Καποδίστρια ως εξής: «-Σας εφανερόσαμεν τας δυστιχίας,...είμεθα εις αθλίαν κατάστασιν...», «- Εξωδεύσαμεν ότι και αν είχομεν. Επουλήσαμεν και τα άρματα μας και εμείναμεν εις την μεγαλωτάτην ανάγκην μη ημπορώντας να απαντήσωμεν τα καθ' ημερινά μας», ενώ «...τα περί ων ο λόγος ορφανά είναι άρρωστα και τώνοντι γυμνά»,¹⁹⁷ βεβαιώνει προς τον Καποδίστρια με εισήγησή της η αρμόδια ελεγκτική-οικονομική επιτροπή, την 19-11-1829.

(Όλα αυτά, αυτομάτως μπορούν να συγκριθούν με τα πλούτη των σημερινών κληρονόμων. Ενώ συνειρμικά στο μυαλό μου έρχεται η εικόνα του Μαύρου Καβαλάρη· είναι τυχαίο – συμπτωματικό το γεγονός ότι κι ο Καρδισιώτης Νικόλαος Πλαστήρας έχει πανομοιότυπη ιστορία;)

- Κατόπιν όλων αυτών που παρουσίασα, απευθύνω την ερώτηση: Αναγνωρίζετε αυτό που γενικώς αποκαλούμε χαρακτήρα ή προσωπικότητα, ιδιοσυγκρασία ή ψυχosύνθεση, αυτού του μεγάλου Έλληνα, τού δικού μας Καρδισιώτη¹⁹⁸ Καραϊσκάκη, στις έννοιες των λέξεων που αμέσως παραθέτω; Όστε μόνος-η ο καθένας κι' η καθεμιά να εξάγει αβίαστα τα συμπεράσματά του για το Έθος και Ήθος του:

Πανελλήνιος, φιλόπατρις-αγνός πατριώτης, ενωτικός, γενναιότατος, στρατηγικότατος-στιβαρός αρχηγός-τολμηρός, δημοκράτης, φιλελεύθερος, μετριοφρων, φιλόανθρωπος, έντιμος, δίκαιος, οξυδερκής, βωμολόχος-αισχρολόγος, αυτοσαρκαστικός, αχαλίνωτος, εφευρετικός, προσηλωμένος με πάθος και πίστη στον στόχο του, φρόνιμος, ντόμπρος, ετοιμόλογος, ατίθασος, ακατέργαστος, σατιρικός-χωρατατζής, ξετσίπωτος, εκρηκτικός-οξύθυμος, υβριστής των οκνηρών, τιμωρός των δειλών, ολιγαρκής, ευσεβής, μεγαλόψυχος, γενναιόδωρος, δοτικός, παραστάτης των κατατρεγμένων, αγαπητός, ταπεινός, πολυμήχανος, αφιλοκερδής, ακούραστος, αεικίνητος-καρτερικός, οδηγός-καθοδηγητής, διεγέρτης-εμπυχωτής, εύγλωττος.

- Κλείνω λέγοντας ότι αυτός, ο «παππούς μας», ο Καραϊσκάκης, πέτυχε να δώσει με μαεστρία, ικανότητα, ευφυΐα, έμπνευση, και γενναιότητα δεκάδες νικηφόρες μάχες εναντίον Τούρκων, Αλβανών, Αιγυπτίων¹⁹⁹ και τουρκοπροσκυνημένων «ελλήνων», αντιλαμβανόμενος έγκαιρα το προς το έθνος και την πατρίδα χρέος του, αξιώθηκε της αποδοχής ως πανελλήνιος ηγέτης τών επαναστατημένων Ελλήνων και του στρατεύματος, και με την αυτοθυσία του απέκτησε ηρωικό μεγαλείο, στρατηγική μαγεία και αδιαπραγμάτευτη υστεροφημία, γινόμενος ο ίδιος πλέον σύγχρονος θρυλικός λαϊκός ήρωας και πανεθνικό ίνδαλμα και πρότυπο έμπνευσης· ισάξιος των επιφανέστερων αρχαίων Ελλήνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημήτριος Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*. Υπό του ιδιαιτέρου γραμματέως του Δ. Αινιάνος (Μετά συλλογής ανεκδότων και αποφθεγμάτων), Εκ του τυπογραφείου Γ. Σ. Βλαστού, Εν Αθήναις ²1903, 11.
2. Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός, από του 1821 μέχρι του 1833*, Τυπ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1874, κεφ. ΙΑ', 256· Λάμπρος Κουτσουνίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Τύποις «Ευαγγελισμού» Δ. Καρακατζάνη, τ. Β', Αθήναι 1864, 313.
3. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης». Αφιέρωμα, *Νέα Εστία*, Αθήναι 1948, έτ. ΚΒ', τ. 74, τχ. 510 (1948), 1243.
4. Ιωάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα Στρατηγού Μακρυγιάννη*, Κείμενον Εισαγωγή Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη. Έκδ. Β', Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1947, τ. Α', 156· Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 474 (1947), 424.
5. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, έτ. ΚΒ', τ. 74, τχ. 510 (1948), 1243.
6. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, τχ. 505, 921, τχ. 508, 1110/2, τχ. 509, 1175/7, τχ. 512, 1367, τχ. 513, 1425/6· Βασίλης Θ. Πάσχος, *Παλμοί και θρύλοι δυτικής Θεσσαλίας*, Εκδόσεις Σ. Μπογιάτη, Αθήνα 1981, 61-63.
7. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, τχ. 510 (1948), 1244, τχ. 511, 1304, τχ. 512, 1367, τχ. 513, 1425-6, τχ. 514, 1505, τχ. 515, 130.
8. Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης*, έτ. ΚΒ', 1948, τχ. 510, 1244, τχ. 512, 1367, τχ. 514, 1505.
9. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 11.
10. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, τχ. 510 (1948), 1242, 1244, τχ. 513, 1426.
11. Κωστής Παπαγιώργης, *Τα καπάκια, Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*, Καστανιώτης, Έκδοση 7η, Αθήνα 2000, 145· Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, τχ. 512 (1948), 1366, τχ. 513, 1427, τχ. 514, 1506, τχ. 515, 128, 131.
12. Γ. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και Κολοκοτρώνη*, Τυπ. Καλλέργη, Αθήναι 1922, 3· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 121.
13. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, έτ. ΚΒ', τ. 74, τχ. 515 (1948), 124-125.
14. Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, Τυπ. Γ. Αποστολίδου Κοσμίτου, Εν Αιγίνη 1928, 17-18.
15. Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά: διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους*, Τυπ. Α. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1836, τ. Β', 28-29.
16. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, έτ. ΚΒ', τ. 74, τχ. 515 (1948), 112-142, 130.
17. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία*, *ό.π.*, 256· Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», *ό.π.*, τχ. 513 (1948), 1425, τχ. 514, 1504-1505.
18. Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά των υπέρ ελευθερίας αγώνα*, Έκδ. Β'. Τυπ. Αγγελίδου, Αθήναις 1853, 213.
19. Επαμεινώνδας Φραγκίστας, *Ελληνική ιστορία από Μ. Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος*, Τυπ. Σταυριανού, τ. Β', Αθήνα 1886, 237.
20. Γεώργιος Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, κατά τους πρότερους βιογράφους*, Εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1990, 25.
21. Δημήτρης Αγγελής, «Συμβολή στη μελέτη ιστορίας της Καρδίτσας», *Καρδιτσιώτικα Χρονικά*, Καρδίτσα, τ. ΧΙ' (2009), 102-105.
22. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, *ό.π.*, σ. 17· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 12 σημ. 1.

23. Γεώργιος Τερτσέτης, *Ο Γ. Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Επ. Κονόμου, Έκδ. Βουλής Ελλήνων, Αθήνα 1984, 806.
24. Γεώργιος Θ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη (1821-1835). Περιλαμβάνονται επιστολές, διαταγές και έγγραφα*, Εξεδόθη υπό του Δήμου Αράχωβας, Αθήνα 2009, 19, 20· Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα Στρατηγού Μακρυγιάννη*, ό.π., τ. Α', 124 κ.ε.
25. Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., σ. 29· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 25.
26. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., τχ. 510 (1948), 1244, τχ., 512, 1367, τχ. 513, 1425, τχ. 514, 1505/6.
27. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, ό.π., 18· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 30.
28. Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 145-146, 148.
29. Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 27-29· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 13-14· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, Μεταφ. Ξ. Ζυγούρα, Εκδ. Α. Γεωργίου-Π. Τζελάτου, Τυπ. Α. Τρίμη, Αθήνα 1890, τ. Β', 293, τ. Γ', 191-192· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως. Μετάφρασις νέα συμπεπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνas εκ της πινακοθήκης του Μονάχου*, Εκδ. Κ. Χαϊρόπουλου, Εν Αθήναις 1901, 214-215· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 149· Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως Ελλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία αρματωλισμού*, Εισαγωγή, σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα 1939, τ. Α', 305, 347, τέλος σημ. 2 της 346, 408· Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α, σ. 134 κ.ε· Ιωάννης Ράγκος, *Ο στρατηγός Ράγκος κατά το 1821. Αι σημαντικότεραι μάχαι αυτού. Ηρωικά σελίδες της ιεράς επανάστασεως, Μελέτη ερειδομένη επί επισήμων εγγράφων*, Τυπ. Παπαγεωργίου, Αθήναις 1891, 64, 65· Νίκος Καλογήρου, «Καρδιτσιώτες αγωνιστές του 1821. Ο Δημ. Χρ. Αγραφιώτης από το Πετρίλο», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Λάρισα, τ. 17 (1990), 137-144, 137, 138, 139, 144· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 56· Η. Παπαστεριόπουλος, ό.π., 82· Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Έκδ. Β', τυπ. Ταϋλόρου-Φραγκίσκου, Λονδίνο 1860-1862, τ. Δ', 269-273· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 27.
30. Τάκης Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1957, 72 σημ. 1, 167 σημ. 1 και 3, 168· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 295 και σημ. 3· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τ. Α', 271, έκδ. γ', 212-213.
31. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 95, 100-101, 116, 125, 127, 140, 147 σημ. 2, 295 και σημ. 3, τ. Γ', 626 και σημ. 1.
32. Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', 124, 134-137.
33. Λ. Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 157.
34. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 56· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 347 σημ. 2 της 346.
35. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, ό.π., 956-957.
36. Ιωάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική ανθολογία: ανέκδοτα-γνωμικά-περίεργα-αστεία*, Τύπ. «Ελλάς», Αθήνα 1927, νο. 502, 231.
37. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, ό.π., 18· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 13, 121· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 28.
38. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 502, 232· Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, ό.π., υποσ. 18.
39. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, ό.π., τ. Γ', 47.
40. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 101 και σημ. 8· Λ. Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 313.

41. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας, ό.π.*, 741.
42. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος, ό.π.*, τ. Δ', 212, 215, τελευταίο εδάφιο.
43. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 256· Λ. Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία, ό.π.*, 201· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια, ό.π.*, 150-151 σημ. 9.
44. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 30.
45. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος, ό.π.*, τ. Δ', 240· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 30· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 14, 15.
46. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα, ό.π.*, 5· Λ. Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία, ό.π.*, 201-202· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 271, σημ. 5, 270-273.
47. Ηλίας Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη. Έρευνα-Μελέτη-Κριτική*, Αθήνα 1961, 89· Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 18.
48. Δημήτρης Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Κέδρος. Αθήνα 1959, 155-158· Γεώργιος Ζαλοκώστας, *Τα άπαντα. Η μάχη του Σοβολάκου το 1822*, Τυπ. Μαυρομάτη, Αθήνα 1859, 291-294· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 272, σημ. 2· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, 232.
49. Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 18· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 274 και σημ. 9, 355, σημ. 1.
50. Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 22· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 127· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, νο. 565, 255.
51. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 128· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, 256.
52. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα, ό.π.*, 30.
53. Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 23.
54. Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 24· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 121· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα, ό.π.*, 31· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό.π.*, 160.
55. *Εβδομάς*, «Παλαιά Σελίδες. Γ. Καραϊσκάκης», Έτος Β', αρ. 60 (21-4-1885), 184.
56. Η. Παπαστεριόπουλος, *ό.π.*, σ. 239· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, 234· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 123· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα, ό.π.*, 7.
57. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, νο. 513, 236, την 27-6-1825.
58. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα, ό.π.*, 6· Η. Παπαστεριόπουλος, *ό.π.*, 269· Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 19.
59. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, νο. 504, 255-256.
60. Γ. Γαζής, *Βιογραφία, ό.π.*, 24· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 128.
61. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 124· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα, ό.π.*, 9· Η. Παπαστεριόπουλος, *ό.π.*, 108· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική, ό.π.*, 232.
62. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 295- 296.
63. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 41, 43.
64. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 325 και 330 σημ. 4· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 54.
65. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 405· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη, ό.π.*, 73-74.
66. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά, ό.π.*, τ. Α', 406.

67. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 9-10· Μπουκέτο, τ. 7, αρ. 320, 22-5-1930· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 238.
68. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 305 και σημ. 3, 306-309· Η. Παπαστεριόπουλος, ό.π., 105-108.
69. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 44, 55.
70. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, ό.π., 18-19· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 122· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 4· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 232.
71. Γεωργίου Κρέμου, «Ιστορικά επανορθώματα», *Απόλλων*, έτ. Α', 1884, 145-146, αρ.10/1884· Λ. Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 216-217.
72. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 330 σημ. 4, 336 σημ. 2, 339 σημ. 3, 346 σημ. 2, 347· Ν. Καλογήρου, ό.π., 137, 138, 144.
73. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 59· F.C.H.L. Pouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, ό.π., τ. Δ', 261.
74. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 325 σημ. 4.
75. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 7-8· F.C.H.L. Pouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, ό.π., τ. Δ', 238-248· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 511, 235· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 123.
76. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 10· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 515, 236, νο. 520, 238.
77. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 371 και όλες οι σημειώσεις. Η. Παπαστεριόπουλος, ό.π., 108, 186-190, 201, 205.
78. Μακρυγιάννης, ό.π., τ. Α', 155-156· Δημήτρης Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Έκδ. 14, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1995, 363-364.
79. Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 31· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 40· Γεώργιος Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 39-44.
80. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 508, 234· Η. Παπαστεριόπουλος, ό.π., 223, 239.
81. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 381-383, 387· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 67-68· Η. Παπαστεριόπουλος, ό.π., 238-239, 262.
82. F.C.H.L. Pouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, ό.π., 957.
83. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., τχ. 473 (1947), 368, τχ. 474, 424· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 398.
84. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 74, τχ. 474 (1947), 425.
85. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', τέλος της σημ. 2 της σ. 391, που ευρίσκεται στην 392.
86. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 475 (1947), 490 και σημ. 1.
87. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 401-402· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 74-75.
88. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 399, 407.
89. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 403.
90. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., σ. 73, 76· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 402, 403.
91. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 409, 410· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 27, 31· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 175-177.
92. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 408· Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 478 (1947), 676.
93. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, ό.π., 19· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 61-62· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 24 και σημ. 2.

94. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 880· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 25-26· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 152, 153.
95. Σπύρος Μήλιος ή Σπυρομήλιος. *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου, 1825-1826*, υπό Ιω. Βλαχογιάννη, Τυπογραφείον Βλαστού, Αθήναι 1926, 53-57, 78· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 66.
96. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 517, 237· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 209-210.
97. Δημήτρης Φωτιάδης, *Το Μεσολόγγι*, Δωρικός, έκδ. 9. Αθήνα 1980, 198· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 127-128.
98. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 46-47· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 102· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 196.
99. Δημήτρης Κ. Αγγελής, *Ελληνική Σημαία (480 π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Προσκήνιο, 2η έκδ. Αθήνα 2001, μονογραφία για τη σημαία.
100. Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 102· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 345· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 198· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 46-47.
101. Δ. Φωτιάδης, *Το Μεσολόγγι*, ό.π., 209· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 69.
102. Δ. Φωτιάδης, *Το Μεσολόγγι*, ό.π., 210, 295-296.
103. Δ. Φωτιάδης, *Το Μεσολόγγι*, ό.π., 296· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 250.
104. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 479 (1947), 723.
105. Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., σ. 86· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τ. Δ', 147-148· Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., τχ. 479 (1947), 727· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 958· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 124· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 11· *Εβδομάς*, ό.π., 183.
106. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 125· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 13· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 529, 241.
107. *Εβδομάς*, ό.π., 182-183· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 530, 231· *Μπουκέτο*, ό.π., τ. 4, αρ. 159 (28-4-1927), 397.
108. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., τχ. 510 (1947), τχ. 469, 151-152, τχ. 471, 239 σημ. 2, 240, 290-291.
109. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 15· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 54-55· *Μπουκέτο*, τ. 7, αρ. 320 (22-5-1930), 519.
110. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 57· Δ. Φωτιάδης, *Το Μεσολόγγι*, ό.π., 78.
111. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 457, 462· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 254-255· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 39· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 957.
112. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 10, 17, 18· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 41, 43, 44, 291· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 292 σημ. 3, 294, 296, 298, 307, 308, 309, 325, 403, 405, τ. Β', 57, 291, 356, 379 σημ. 2, 430, σημ. 3 σ. 487 στη 488, 502-503.
113. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 372· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 18.

114. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Α', 287, τ. Β', 463.
115. *Εκατονταετηρίς του στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη (1827-1927)*, Τύπ. Γ.Ν. Θεοτοκάτου, Αθήναι 1927, Ράδος Κ., 11 κ.ε.
116. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 474, σημ. 3· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 250-251· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 279, σημ. 14.
117. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 561, σ. 254· *Μπουκέτο*, ό.π., τ. 7, αρ. 312 (27-3-1930), 301.
118. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 516, 236· *Μπουκέτο*, ό.π., τ. 2, αρ. 77 (11-10-1925), 672· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 143.
119. Arnoldus Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris*, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, Lipsiae in aedibus, B.G. Teubneri 1860, 196.
120. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 327, 167, 234, 244· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 32-33· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 18-19, 27· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 122, 126· *Μπουκέτο*, ό.π., τ. 7, αρ. 320 (22-5-1930), 519.
121. Δημήτρης Κ. Αγγελής. *Απ' τ' Άγραφα στις Θεσπιές*. Ποιητική συλλογή, Εκδόσεις Οδός Πανός, Αθήνα 2019, 17.
122. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Η αρρώστεια του Καραϊσκάκη», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΔ' (1-4-1950), τ. 47, τχ. 546, 426.
123. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 473 (1947), 365 σημ. 4, τχ. 474, σ. 422, τχ. 477, 676.
124. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 124· *Μπουκέτο*, ό.π., τ. 2, αρ. 77 (11-10-1925) 672· Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 236· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 27, 147.
125. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., τ. 74, τχ. 515 (1948), 130· Δ. Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, ό.π., Εκδ. Ζαχαρόπουλος, 813.
126. Γ. Βλαχογιάννης. «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 479 (1947), 726-727.
127. Επαμ. Φραγκίστας, *Ελληνική ιστορία*, ό.π., 235-236· Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ, έτ. 41, τχ. 479 (1947), 727.
128. Ν. Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα, διά να χρησιμεύσωσιν στην Ελληνικήν Ιστορίαν*, Εκδ. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1857, τ. Γ', 166.
129. Α. Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 298-299, 304-305· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 270-272· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 348.
130. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 958.
131. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 525, 240· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 272· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τ. Δ', 61.
132. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 12· *Ελληνικά Υπομνήματα. Επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την ελληνικήν επανάστασιν, από 1821 μέχρι 1827, συλλεγέντα υπό Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη*, Εκδ. Φιλαδελφέως, Αθήνησι 1856, έγγρ. 47, 64.
133. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 9· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 518, 237.
134. Γ. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., έτ. ΚΑ', τ. 41, τχ. 469 (1947), 100, έτ. ΚΒ', τ. 74, τχ. 515 (1948), 132, 133.
135. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 601.
136. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 327.
137. Γεώργιος Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 97· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 40-41· *Εβδομάς*, ό.π., 182.
138. Επαμ. Φραγκίστας, *Ελληνική ιστορία*, ό.π., 240· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Δημοσιογραφικός

- Οργανισμός Λαμπράκη, τ. 19, βιβλ. 15, 255· Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 248-249.
139. *Εβδομάς*, ό.π., 183-184, έτος ΣΤ', αρ. 46 (18/11/1889), 4· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 127· Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 303-304· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 22-23· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, ό.π., 958-959.
140. Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 303-304· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 12· *Ελληνικά Υπομνήματα*, ό.π., 376· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 94-95.
141. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 12· *Ελληνικά Υπομνήματα*, ό.π., 374-376· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 300-304, 556-558.
142. *Ελληνικά Υπομνήματα*, ό.π., 364· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 98· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 240-241.
143. Γεώργιος Τερτσέτης, *Ο γέρων Κολοκοτρώνης*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείας, Εν Αθήναις 1851· *Διηγήσις συμβάντων της ελληνικής φυλής, από τα 1770 έως τα 1856. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κ. Κολοκοτρώνης*, Αθήνησιν 1846, 143, 176.
144. Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 304-305, και σημ. της 305· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 48-49, 60· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 427.
145. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 428.
146. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, ό.π., 959-962· Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 314-319· *Ελληνικά Υπομνήματα*, ό.π., 387-388· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. Δ', 92-97· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 242· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., ό.π., 415-416.
147. Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 121-123· Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 319-321.
148. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. Δ', 94· *Ελληνικά Υπομνήματα*, ό.π., 391-392· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 471-472, 474, 476, 497.
149. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, ό.π., 962, 966-967· Επαμ. Φραγκίστας, *Ελληνική ιστορία*, ό.π., 243· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 273-274.
150. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. Δ', 96-97.
151. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. Δ', 97-98· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 79-80.
152. *Μπουκέτο*, ό.π., τ. 1, αρ. 9 (22-6-1924), 133.
153. *Αρχείον Γ. Καραϊσκάκη 1826-1827*. Εκδοθέν υπό του Γ.Ε.Ν. Τύποις Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1924, 66 σημ. 1, και 67.
154. Γ. Παπαρρηγόπουλος. *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., 126-127· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, ό.π., 283.
155. Ι. Βλαχογιάννης, «Καραϊσκάκης», ό.π., τχ. 468 (1947), 12-18, τχ. 479, σ. 724, όπου το έργο «Ο γυιός της καλόγρης».
156. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 507-509· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 125-127.
157. Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία ελληνικού έθνους*, ό.π., τ. 19, βιβλ. 15, 253, 256-257, 260-261· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. Δ', 99.
158. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., 425.
159. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., 426, τ. Γ', 628.
160. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., 484, 499.
161. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., 438· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού*

- Γεωργίου Καραϊσκάκη, *ό.π.*, 529-532.
162. Δ. Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών*, *ό.π.*, 205-206· Γ. Χαρίτος, *Αρχαίον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 531.
163. Γ. Χαρίτος, *Αρχαίον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 533, 553, 557.
164. Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.*, 137-138· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 94· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γ. Καραϊσκάκης*, *ό.π.*, 129. *Εβδομάς*, *ό.π.*, 183.
165. Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.*, 137-138, 141· Γ. Χαρίτος, *Αρχαίον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 591-592.
166. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 128 σημ. 1· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, *ό.π.*, 31, σημ. 1.
167. Γ. Χαρίτος, *Αρχαίον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 307-308· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.*, 30· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, *ό.π.*, νο. 558, 254, 256 σημ. 1.
168. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 430.
169. Ν. Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, τ. Γ, 281· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, *ό.π.*, 246· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, *ό.π.*, 965-966.
170. Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, τ. Α', 316 σημ. 1· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, *ό.π.*, νο. 542, 246.
171. Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.*, 30· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 25.
172. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, σ. 102· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, *ό.π.*, 981-982· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Α', 493. Σπηλιάδου, *ό.π.*, τ. Γ', 282-284· Γ. Παπαρρηγόπουλος, *Γ. Καραϊσκάκης*, *ό.π.*, 138-140· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.*, 136-137· Γ. Χαρίτος, *Αρχαίον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 620-621.
173. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, *ό.π.*, τ. 19, βιβλ. 15, 260.
174. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 479-480.
175. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, *ό.π.*, 979.
176. *Εκατονταετηρίς του στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη (1827-1927)*, *ό.π.*, 3, 11 κ.ε.
177. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 426, 482 σημ. 5, 6· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, *ό.π.*, 259-260· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, *ό.π.*, 283.
178. Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, *ό.π.*, 275.
179. Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, *ό.π.*, 276, 283-285, 287· Δ. Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, 751-753· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, *ό.π.*, τ. Δ', 137-138, 139.
180. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 479, 480· Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, *ό.π.*, 286.
181. Κ. Παπαγιώργης, *Τα καπάκια*, *ό.π.*, 290.
182. Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, *ό.π.*, 144.
183. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, *ό.π.*, 104-106· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, *ό.π.*, τ. Δ', 145-147· Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, *ό.π.*, 340-343· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνas*, *ό.π.*, 984· Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία*, *ό.π.*, 252· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 504-506· *Εστία*, τ. 6, αρ. 152, 26-11-1878, 95.
184. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, *ό.π.*, τ. Β', 506.

185. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 105.
186. Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α, 318· Γ. Παπαρρηγόπουλος, Γ. Καραϊσκάκης, ό.π., 144-148· Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία*, ό.π., 253.
187. Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 106-108· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 984-986· *Εβδομάς*, «Χαρακτηρισμοί των ανδρών του αγώνος κατά τον Χάου», Έτ. ΣΤ', αρ. 46 (18-11-1889), 4· Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 32-33· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., 257, 268· Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία*, ό.π., 254· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 145-146· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 508.
188. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 507· *Μπουκέτο*, τ. 5, αρ. 196 (12-1-1928), 52-53· Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, Εκδ. Ζαχαρόπουλος, 810.
189. Ι. Βλαχογιάννης, *Τα ανέκδοτα*, ό.π., 33-34, 35-36· *Εστία*, ό.π., 95· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 632-634· Μακρυγιάννης, ό.π., τ. Α', 318· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 508· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 107 σημ. 3, 119· *Εβδομάς*, «Παλαιά», αρ. 60 (21-4-1885), 183, 184.
190. Διονύσιος Σουρμελής, ό.π., 212· σύγχρονη επιστημονική αιτία θανάτου: Γάγγραινα οσχέου Fournie.
191. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 985-986· Δ. Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών*, ό.π., 212· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 510, 512· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 146.
192. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 223, 442, 465· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 34, 19.
193. Γ. Τερτσέτης, *Ο γέρων Κολοκοτρώνης*, ό.π., 288· Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορική*, ό.π., νο. 443, 288.
194. Παναγιώτης Σούτσος, *Πανηγυρικός των υπέρ πατρίδος πεσόντων προφερθείς την 25/3/1846*, Τυπ. Φιλόλαου, Αθήναι 1846, 11.
195. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 254, 259· Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', 156-157· Χρ. Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, ό.π., 31· Δ. Αινιάν, *Η βιογραφία του στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 107, σημ. 1.
196. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, ό.π., τ. Β', 468, σημ. 1, 502, σημ. 1· Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 47· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 962.
197. Γ. Χαρίτος, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη*, ό.π., 655-659, 660-664, 667, 670, 676.
198. Ο καθείς αυτοπροσδιορίζεται· ο Καραϊσκάκης ως Αγραφιώτης, και μάλιστα κλέφτης και αρματολός των Αγράφων· ενώ οι απόγονοί του (γιος και εγγονός) Σπύρος και Γεώργιος, επανειλημμένα (και αμέσως με την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, το 1881) Υπουργός-Βουλευτής (1881) και Βουλευτής (1906, 1910 και 1915) τής Καρδίτσας εξελέγησαν... Επιλογή του να γενεί αρματολός στ' Άγραφα, κι' όχι στο Ραδοβίζι, ούτε στα Τζουμέρκα, ούτε στο Βάλτο· δεν ήρθε τυχαία... Αυτός ο μεγάλος Έλληνας. Όλοι τον θέλουν· σ' όλους ανήκει. Πανελλήνας.
199. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, ό.π., 19, υπήρξε υπερασπιστής του Νεοκάστρου του Ναυαρίνου (5/1825) κατά του Ιμπραήμ. F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, ό.π., τ. Α', 344· F.C.H.L. Rouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως. Μετάφρασις νέα, με 50 χρωματιστάς εικόνας*, ό.π., 863, έλαβε μέρος και στη μάχη στο Κρεμμύδι Μεθώνης (4/1825) κατά των Μαμελούκων του Ιμπραήμ. Γ. Τερτζέτης, *Ο γέρων Κολοκοτρώνης*, ό.π., 142· Λ. Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία*, ό.π., 242.

Περίληψη

Στόχος της μελέτης μας είναι, μέσω της παράθεσης γεγονότων, αποφθεγμάτων, ιστορήσεων, διαλόγων κ.ά. λεπτομερειών, ατόφιων κειμένων εκ των πηγών, η παρουσίαση και ανάδειξη του χαρακτήρα, της προσωπικότητας, συμπεριφοράς, αγωγής, ηθικής, αξιοπρέπειας αλλά και άλλων στοιχείων, όπως π.χ. η αθυροστομία και βωμολοχία, οι έξεις κ.ο.κ., που τελικά συνθέτουν και εξηγούν το «Έθος και το ήθος» του Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Μελετώντας, ιστορικά και κοινωνιολογικά, την πολεμική δράση του Καραϊσκάκη και τον έφιππο ανδριάντα του

Απόστολος Ποντίκας*

Ο Γ. Καραϊσκάκης γεννήθηκε, σύμφωνα με τους πρώτους βιογράφους του, στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας, το 1782.¹ Ήταν νόθος γιος της Ζωής Διμισκή, από την Σκουληκαριά Άρτας, πρώτης εξαδέλφης του αρματολού των Ραδοβυζίων Γώγου Μπακόλα.² Η μητέρα του, μετά τον θάνατο του Ι. Μαυρομματιώτη, που ήταν ο πρώτος σύζυγός της, έγινε καλόγρια.³ Πατέρας του, πιθανόν, ήταν ο αρματολός του Βάλτου Δημήτριος Καραϊσκος.⁴ Σύζυγος του Καραϊσκάκη ήταν η Γκόλφω, Εγκολπία Σκυλοδήμου.⁵ Υπήρχε κάποια αμφιβολία, για τον τόπο γέννησης, όπως λέγεται, ότι γεννήθηκε σε σπηλιά ή σε μοναστήρι της Σκουληκαριάς Άρτας, το 1927, ενώ το Υπουργείο Εσωτερικών κατέληξε, επίσημα, αναγνωρίζοντας ως γενέτειρα του Καραϊσκάκη, το Μαυρομμάτι Καρδίτσας.⁶

Σημαντικά στοιχεία για τη ζωή και τη βιογραφία του Καραϊσκάκη έχουμε από τον Δ. Αινιάν, υπασπιστή, γραμματικό και βιογράφο του Καραϊσκάκη.⁷ Μέσα από τα *Απομνημονεύματα* αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για τη δράση και τον χαρακτήρα του Καραϊσκάκη.⁸ Η βιογραφία αυτή του Καραϊσκάκη γράφηκε από άνδρα, ο οποίος πήρε μέρος στις δύο τελευταίες εκστρατείες του ηρωϊκού στρατάρχη και υπηρέτησε κοντά του ως έμπιστος γραμματικός του και, συνάμα, συμμαχητής του.⁹

Έτσι, θεωρούμε, ότι είναι η μόνη αυθεντική έκθεση για τη ζωή και τη δράση του βαθυγνώμονα και γενναιοκαρδου Θεσσαλού αρματολού, ο οποίος υπήρξε μεγάλη φυσιογνωμία της νεότερης Ελλάδας.¹⁰ Το έργο του Δ. Αινιάνος χρησίμευσε, αργότερα, ως σημαντική πηγή, στη βιογραφική μελέτη του Κ. Παπαρρηγόπουλου.¹¹ Ο Παπαρρηγόπουλος χαρακτηρίζει τον Καραϊσκάκη ως τον γνησιότερο αγωνιστή της ελληνικής Επανάστασης.¹² Σύμφωνα με τον Παπαρρηγόπουλο, ο χαρακτήρας του και οι δεξιότητές του διαμόρφωσαν τα προτερήματα και ελαττώματά του.¹³ Έτσι, τα ελαττώματα τα απέκτησε από την κακή ανατροφή και τα προτερήματα από το πνεύμα του απελευθερωτικού αγώνα.¹⁴ Βέβαια, αξιόλογες πληροφορίες για τον Καραϊσκάκη έχουμε και από παλαιότερη, σύντομη βιβλιογραφία του αγωνιστού Γ. Γαζή.¹⁵

Τα παιδικά χρόνια του ήρωα ήταν δύσκολα, λόγω του οικογενειακού του ιστορικού και γιατί αναγκάστηκε να ζει μόνος του, χωρίς την υποστήριξη των γονιών του, και γιατί δέχθηκε μεγάλη ψυχολογική και κοινωνική πίεση.¹⁶ Η κατάσταση αυτή τον έκανε

* Φιλόλογος, Δρ Ιστορίας, Θεολόγος, Δάσκαλος, Πτυχ. Πολιτικών Επιστημών, επίτ. Σχολικός Σύμβουλος

φιλόνικο, βλάσφημο και βωμολόχο.¹⁷ Από την παιδική του ηλικία, έκανε τα πρώτα βήματα, ως κλέφτης, και έγινε γνωστός μετά την ενηλικίωσή του.¹⁸ Νεαρός ακόμα έπεσε στα χέρια του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, όπου φυλακίσθηκε, για παράνομες πράξεις.¹⁹

Μετά, υπηρέτησε στην αυλή του Πασά και τον ακολούθησε στην εκστρατεία κατά του Πασβάνογλου, φίλου του Ρ. Φεραίου.²⁰ Στην εκστρατεία αυτή, αιχμαλωτίστηκε, φυλακίστηκε και, στη συνέχεια, αφέθηκε ελεύθερος και γύρισε στον Αλή.²¹ Η πιο σκοτεινή περίοδος της ιστορίας του ήταν η παραμονή του στην αυλή του Πασά, μέχρι που λιποτάκτησε και πήγε στον σαρακατσάνο Κατσαντώνη.²²

Ο Καραϊσκάκης, ο επαναστάτης, αρματολός των Αγράφων, αρχιστράτηγος της Ρούμελης, με τους αγώνες του, μπήκε στη συνείδηση του αγωνισμένου λαού, όπως και οι άλλοι αρματολοί.²³ Γενικά, η κοινωνική προέλευση των αγωνιστών, η βιωμένη εμπειρία και η πολιτιστική προέλευση, δεν είχαν θέση στη συνείδηση του υπόδουλου γένους μας.²⁴ Καθόρισαν, όμως, την καταγραφή, στα *Απομνημονεύματα*, για τους ήρωες και οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί αναδιαμόρφωσαν την εικόνα των ενόπλων, στη συνείδηση του αγωνισμένου λαού μας.²⁵ Στα πρώτα χρόνια του αγώνα, δεν πήρε μέρος, γιατί η διοίκηση και, προπάντων, ο Μαυροκορδάτος τον υποψιαζόταν, πως ήταν σε συνεννόηση με τους Τούρκους.²⁶ Κατά βάθος, υπήρχε, και εδώ, μια αντίθεση, ανάμεσα στους προύχοντες και στους οπλαρχηγούς.²⁷ Ο Καραϊσκάκης, για πείσμα, δε δίστασε να πάει με τους Τούρκους και, για τον λόγο αυτό, πέρασε από δίκη.²⁸

Δήλωσε μεταμέλεια, αμνηστεύθηκε και ακολούθησε τους υπόλοιπους οπλαρχηγούς.²⁹

Ύστερα από αυτά, άρχισε η έντονη πολεμική του δραστηριότητα.³⁰ Με το ξέσπασμα της Επανάστασης, ο Καραϊσκάκης, μαζί με τον Μπακόλα, έκαψαν τον οχυρό πύργο του χωριού Καλύβια της επαρχίας Ραδοβυζίου.³¹ Τα Άγραφα και το αρματολίκι αυτών, στα τελευταία χρόνια, πριν την επανάσταση, το κατείχαν απόγονοι του Γ. Μπουκουβάλα.³² Το 1822, ήρθε σε σύγκρουση με τον Γ. Ράγκο, γιατί αξίωνε, και αυτός, την αρχηγία των Αγράφων.³³

Νικηφόρες πορείες του Αρχιστράτηγου

Μετά τη λύση της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου, στις 31 Δεκεμβρίου το 1822, τμήμα του στρατού του Ομέρ Βρυώνη και του Κιουταχή χρειάστηκε να μετακινηθεί, από το Αγρίνιο, περνώντας από τα Άγραφα.³⁴ Μετά την πτώση του Μεσολογγίου, έγινε αρχιστράτηγος της Στερεάς και άρχισε τις επιχειρήσεις, κατά του Κιουταχή, τον οποίο νίκησε, στο Δίστομο, στην Αράχωβα και στη Δόμβραινα, εφαρμόζοντας τον ανταρτοπόλεμο και καταστρέφοντας τις εφοδιοπομπές του αντιπάλου.³⁵ Η νίκη στην Αράχωβα ήταν θριαμβευτική και, έτσι, η σβησμένη επανάσταση άρχισε, στη Σ. Ελλάδα, άρχισε να παίρνει τα πάνω της.³⁶ Στο σημείο αυτό, πρέπει να τονίσουμε ότι ήταν σφάλμα να ανατεθεί η αρχιστρατηγία στον άγγλο Ρίτσαρντ Τσωρτς, ο οποίος δεν γνώριζε την κατάσταση του αγώνα.³⁷ Ο Καραϊσκάκης, μετά τις νικηφόρες πολεμικές πορείες, έχοντας χιλίους άνδρες, μετέβη στην Ελευσίνα και μετέφερε το στρατόπεδό του στο Κερατσίνι, στα υψώματα του οποίου έχτισε ταμπούρια.³⁸ Εκεί, δέχθηκε συχνές

επιθέσεις των τούρκων.³⁹ Την περίοδο αυτή του 1827, κατέφθασαν 2000 Πελοποννήσιοι, υπό τον στρατηγό Γενναίο Κολοκοτρώνη, τους Πετμεζάδες, τον Σινίνη και άλλους οπλαρχηγούς, για να βοηθήσουν τον αρχιστράτηγο.⁴⁰ Στις αρχές Απριλίου 1827, προσήλθαν και οι διορισμένοι, από την Συνέλευση Τροιζήνας, Κόχραν, με την ιδιότητα του στόλαρχου όλων των ναυτικών δυνάμεων, και ο Τσωρτς, ως διευθυντής των χερσαίων δυνάμεων.⁴¹ Ο Καραϊσκάκης, με τους δύο αυτούς περιήλθε σε ρήξη, τόσο για την τακτική του πολέμου, όσο και για την οργάνωση, για την κατά μέτωπο επίθεση.⁴² Οι διορισμοί των ξένων αυτών προσώπων ήταν το μοιραίο λάθος της Συνέλευσης και αυτό το γεγονός ανέτρεψε την έκβαση του αγώνα.⁴³ Οι δύο αυτοί άνδρες προσπαθούσαν να εφαρμόσουν τακτικές οργανωμένου στρατού, αγνοώντας τις ελληνικές τακτικές, την ψυχολογία των πολεμιστών και τις ιδιάζουσες μορφολογικές καταστάσεις της περιοχής.⁴⁴ Έτσι, με την ανάμειξη των δύο αυτών ξένων, με τις εκάστοτε επεμβάσεις, εξουδετερώθηκαν το σχέδιο και οι διαταγές του Καραϊσκάκη.⁴⁵

Το τέλος του Καραϊσκάκη

Ο αρχιστράτηγος της Ρούμελης, το 1827, βρέθηκε στην Αττική, όπου έδωσε μάχη, στο Κερατσίνι και στον Άγιο Σπυρίδωνα.⁴⁶ Στις 22 Απριλίου του 1827, ήταν βαριά άρρωστος και βγήκε από τη σκηνή του, για να σταματήσει κάποιους άκαιρους ακροβολισμούς των ανδρών του, με τους Τούρκους.⁴⁷ Μια σφαίρα, που δεν μαθεύτηκε η προέλευσή της, τον χτύπησε, θανάσιμα, και πέθανε την επόμενη ημέρα.⁴⁸ Για τον θάνατο του Καραϊσκάκη, ασχολήθηκαν ορισμένοι μελετητές και ιδιαίτερα ο ιστορικός καθηγητής Δ. Τζάκης, ο οποίος είναι συγγραφέας του Λευκώματος με τίτλο «Γ. Καραϊσκάκης».⁴⁹

Βέβαια, ο Καραϊσκάκης είχε αρκετούς αντιπάλους, από την πολιτική διοίκηση, από τις ξένες δυνάμεις και από τους συμπολεμιστές του.⁵⁰ Η λίστα των πιθανών υπόπτων, που ήθελαν τον θάνατο του αρχιστρατήγου είναι μεγάλη: οι Αγραφιώτες, που δεν τον ήθελαν στρατιωτικό αρχηγό, ανταγωνιστές, στρατιωτικοί και πολιτικοί, που ήρθαν σε αντιπαράθεση, μαζί του, όπως ο Μαυροκορδάτος, επίσης ορισμένοι, που επιθυμούσαν να απομακρυνθεί, από την κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας, κατά τα έτη 1826-27.⁵¹

Βέβαια, η πλειονότητα των ερευνητών δέχεται ότι ο Καραϊσκάκης δολοφονήθηκε από τους Τούρκους.⁵² Ο Γ. Βλαχογιάννης υποστηρίζει, ότι την δολοφονία την οργάνωσε ο Μαυροκορδάτος, όπως και ο Φωτιάδης.⁵³ Οι Α. Βακαλόπουλος, Κ. Σιμόπουλος και Χ. Λούκος πιστεύουν ότι δολοφονήθηκε από τους Τούρκους.⁵⁴

Ο θάνατος του Καραϊσκάκη είχε συγκλονιστική επίδραση, σε όλους τους Έλληνες, οι οποίοι αναζητούσαν την λευτεριά από τους αρματολούς και είχαν εμπιστοσύνη σε αυτούς.⁵⁵ Έτσι, οι Καραϊσκάκης, Κολοκοτρώνης, Ανδρούτσος κ. λπ., έμειναν στη συνείδηση του έθνους, ως μεγάλοι λαϊκοί ηγέτες.⁵⁶

Τα ιστορικά μνημεία

Μετά τους απελευθερωτικούς αγώνες του 19ου αιώνα, η κοινωνική και πολιτιστική ζωή της Ελλάδας, αρχίζει να αλλάζει, ριζικά.⁵⁷ Μέσα σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνία, γίνεται προσπάθεια ανασύστασης του ελληνικού κράτους και της εθνικής ταυτότητας.⁵⁸ Στην προσπάθεια αυτή εντάσσεται και η αναγνώριση των ανθρώπων που θυσιάστηκαν για την υπεράσπιση της πατρίδας.⁵⁹ Ένας από τους τρόπους διατήρησης της θύμησης του παρελθόντος είναι η ανίδρυση τιμητικών μνημείων.⁶⁰

Το κλασικό πνεύμα ευνοούσε αυτή την τάση και οι Βαυαροί συνέβαλαν, κυρίως, σε διάφορες απεικονίσεις την ηρώων και των αγώνων τους, στην αποθέωση.⁶¹ Το πρώτο μνημείο, που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα, ήταν στο Ναύπλιο, το Λιοντάρι, έργο του Κρίστιαν Ζήγκελ, που αφορούσε στους Βαυαρούς στρατιωτικούς, οι οποίοι πολέμησαν για την Ελλάδα.⁶² Οι Έλληνες καλλιτέχνες ακολούθησαν το παράδειγμα των Βαυαρών και το 1843, και πάλι στο Ναύπλιο, ανηγέρθηκε μνημείο προς τιμήν του Δ. Υψηλάντη, το οποίο φιλοτεχνήθηκε στη Βιέννη, ύστερα από παραγγελία του αδελφού του.⁶³ Στα τέλη του 19ου αιώνα και αρχές του 20ού, πλήθος μνημείων στήνονται, στον Ελλαδικό χώρο.⁶⁴ Πρόκειται για προτομές ηρώων, διάφορα ηρώα και τιμητικούς ανδριάντες, με χαρακτηριστικό τον τύπο του εφίππου.⁶⁵ Η ανέγερση μνημείων, σε δημόσιους χώρους, ανοίγει ένα διάλογο των πολιτών και πιστεύουμε ότι είναι χρήσιμο να κατανοηθεί το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται αυτά.⁶⁶ Τα δημόσια μνημεία είναι έργα με ιδιαίτερο νόημα για έναν τόπο, αφού σκοπό έχουν να προσδιορίσουν την συλλογική μνήμη και την ταυτότητα, η οποία συγκροτείται από το σύνολο των αξιών και των πεποιθήσεων, που έχουν διαμορφώσει την συλλογική, αυτή, μνήμη.⁶⁷ Άλλωστε, η συλλογική μνήμη αποτελεί ένα σύνολο αναμνήσεων, που μοιράζεται μια κοινωνία, μια κοινότητα, αφού τις έχει αποδεχθεί ως πραγματικές και ωφέλιμες.⁶⁸ Πρέπει να τονίσουμε, από κοινωνιολογικής άποψης, ότι κάθε γενιά επεξεργάζεται, εκ νέου, το σύνολο ή μέρος των αναμνήσεων, μέσα στα παραδοσιακά πρότυπα, αλλά και με μάτι κοντά στην ιστορική αλήθεια του παρελθόντος.⁶⁹

Τιμητική επιλογή προσώπων με έφιππους ανδριάντες

Τα πρόσωπα που επιλέχθηκαν να τιμηθούν με έφιππο ανδριάντα, είχαν ηγετικό ρόλο στην ιστορία της Ελλάδας, και οι ανδριάντες των έχουν τοποθετηθεί στους τόπους, όπου πολέμησαν, ή στην γενέτειρά τους.⁷⁰ Η απόφαση να τοποθετηθεί ένας ανδριάντας σε κάποιο μέρος βασίζεται σε κριτήρια, όπως επιλογή του χώρου από τον καλλιτέχνη, με βάση την σχετική εικονογράφηση.⁷¹ Η ανέγερση ενός ανδριάντα ηγετικής μορφής στον τόπο, από τον οποίο κατάγεται ή στον οποίο πολέμησε, δηλώνει, κοινωνιολογικά, τη σημασία, που έχει, για τον κόσμο της κοινωνίας αυτής.⁷² Το μνημείο επιλέγει και σχηματοποιεί μια συγκεκριμένη αντίληψη του παρελθόντος, που ακολουθεί την εθνική ιστορία.⁷³

Έφιπποι ανδριάντες και η σημασία του αλόγου

Ανδριάντας ονομάζεται το γλυπτό ολόσωμο ομοίωμα συγκεκριμένου θνητού ανθρώπου, που στήνεται σε κάποιο καθορισμένο σημείο και τοπίο.⁷⁴

Ο έφιππος ανδριάντας είναι μια μνημειακή παρουσίαση του ιππέα, με χαλκό, για να εξασφαλίζεται η σταθερότητα, σε ένα συγκεκριμένο τοπίο.⁷⁵

Η στάση του αλόγου, στους έφιππους ανδριάντες, δείχνει τον τρόπο ζωής του εικονιζόμενου, τον θάνατο και την δράση του ήρωα.⁷⁶ Όταν το άλογο στέκεται στα δύο πισινά πόδια, δείχνεται ο βίαιος θάνατος του ήρωα, όπως στο άγαλμα του Ζαπτείου.⁷⁷ Όταν στηρίζεται στα τρία πόδια, δείχνεται ότι ο αναβάτης πέθανε πρόωρα, από κάποια ασθένεια, όπως είναι το άγαλμα του Καραϊσκάκη στην Καρδίτσα, αλλά εκφράζεται και η αγωνία του ήρωα.⁷⁸

Πρώτος έφιππος ανδριάντας τοποθετήθηκε στο Ναύπλιο, το 1901, προς τιμήν του Θ. Κολοκοτρώνη.⁷⁹ Για τα δημόσια μνημεία, υπάρχουν σημαντικές μελέτες ερευνητών, ενώ για τους έφιππους ανδριάντες είναι λιγότερες οι μαρτυρίες, μέσα στα σε ιστορικά εγχειρίδια, σε εκθεσιακούς καταλόγους, στις εφημερίδες, σε ορισμένα άρθρα και σε κείμενα τεχνοκριτικών, όπως του Γ. Πετρή και του Μ. Καλλιγά.⁸⁰

Επίσης, έγραψαν, σε περιοδικά και εφημερίδες, ορισμένοι ιστορικοί Τέχνης, όπως ο Λυδάκης, ο Α. Προκοπίου, ο Χρήστου και ο Αντωνόπουλος, ο οποίος μελετά τα σημαντικότερα δημόσια μνημεία και παρουσιάζει, για πρώτη φορά, συστηματικά τους έφιππους ανδριάντες.⁸¹ Εξάλλου, ο αγαλαματικός τύπος του εφίππου ανδριάντα αποτελεί την ύψιστη τιμή, προς το τιμώμενο πρόσωπο.⁸²

Ο έφιππος ανδριάντας του Καραϊσκάκη

Στην χώρα μας, υπάρχουν αρκετά μνημεια, προς τιμήν των αγωνιστών του '21.⁸³ Ένας από τους αγωνιστές που έχει τιμηθεί με έφιππο ανδριάντα είναι και ο Γ. Καραϊσκάκης, ο αρχιστράτηγος της Ρούμελης.⁸⁴ Ο Καραϊσκάκης, με τη ζωή του και τον θάνατο, κληροδότησε στους Έλληνες μήνυμα αυτοθυσίας για την πατρίδα και αφοσίωσης στους εθνικούς στόχους.⁸⁵ Το άλογό του να καλπάζει θυμίζει τις μάχες που έδωσε ο ακούρατος και ορμητικός πολεμιστής.⁸⁶ Εξάλλου, η ανέγερση ανδριάντα σε χώρους περιώπης δηλώνει την εθνική σημασία μιας τοπικής κοινωνίας, όπως στο Μαυρομμάτι, στον Πειραιά, στο Ζάππειο, στην Καρδίτσα κ.λπ.⁸⁷ Ο ανδριάντας του Καραϊσκάκη στο Μαυρομμάτι και στην Καρδίτσα είναι σημείο αναφοράς, για την τοπική κοινωνία, και δείχνει την συλλογική μνήμη, για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.⁸⁸ Είναι, συνάμα, δήλωση ταυτότητας της κοινωνίας του Μαυρομματίου, της Καρδίτσας, των Αθηνών και του Πειραιά, όπου στήθηκαν ανδριάντες του Θεσσαλού στρατηγού.⁸⁹

Σε όλες τις απεικονίσεις, ο Καραϊσκάκης αποδίδεται ως στρατηγός, που τον διακρίνει η αποφασιστικότητα, η τόλμη και η γενναιότητα.⁹⁰ Για τις απεικονίσεις του στρατηγού στους ανδριάντες του, σημαντική ήταν η προσφορά του Γερμανού συμπολεμιστή Κράτσαϊζεν, φιλέλληνα που ήρθε να πολεμήσει στην Ελλάδα.⁹¹ Πολέμησε, με τον βαθμό του λοχαγού, στην επανάσταση του '21 και σχεδίασε, εκ του φυσικού, τους ήρωες του Αγώνα.⁹² Τα σχέδιά του βρίσκονται στην Πινακοθήκη της Παλιάς

Βουλής.⁹³ Το 1831, με βάση τα σχεδιάσματα αυτά, εξέδωσε, στο Μόναχο, σε βιβλίο, τις προσωπογραφίες ηρώων του Αγώνα και σχέδια ελληνικών τοπίων.⁹⁴ Μια προσωπογραφία είναι και αυτή του Καραϊσκάκη, στην Παλιά Βουλή.⁹⁵

Ο ανδριάντας στο Ζάππειο

Ο πρώτος έφιππος ανδριάντας του Καραϊσκάκη βρίσκεται στο Ζάππειο.⁹⁶ Φιλοτεχνήθηκε από τον Μ. Τόμπρο το 1966, αλλά η κατασκευή του είχε αρχίσει από το 1939.⁹⁷ Το έργο χυτεύθηκε στη Φλωρεντία της Ιταλίας και τοποθετήθηκε στο Ζάππειο.⁹⁸

Βέβαια, για το έργο διατυπώθηκαν αντιρρήσεις και επικρίσεις από αρκετούς, όπως από τον Παπά, τον Πετρή και τον Μ. Καλλιγά, ο οποίος τόνισε: «Στην εποχή μας, γίνεται τόσος έντονος συνωστισμός για να βρεθεί μια πρωτοτυπία, έστω και αν αυτή περιορίζεται στην έκφραση», και ότι «ο καλλιτέχνης απέτυχε στον σκοπό του ...».⁹⁹

Στον αντίποδα των επικριτών του, στάθηκε ο Προκοπίου, ο οποίος εγκωμιάζει τον ανδριάντα του Καραϊσκάκη, λέγοντας: «Επί τέλους, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να τιμήσουν τη μνήμη του Αρχιστράτηγου της Επανάστασης. Η ανατομία και η κίνηση του ίππου, η ανασηκωμένη στάση και η κίνηση του αναβάτη είναι ζωηρά σημάδια της προσωπικότητας του ήρωα. Θεωρούμε ότι η όλη σύνθεση του έργου δεν ζημιώνει το ορμητικό άλγο· στην ακμή του καλπασμού, κρατά την οπτική και ηθική ανάδειξη του ήρωα. Άλλωστε, η δυναμική κίνηση του αλόγου απαθανατίζει την στιγμή του Καραϊσκάκη, με την πλήρη ετοιμότητα».¹⁰⁰

Ο ανδριάντας στον Πειραιά

Ο δεύτερος έφιππος ανδριάντας του ήρωα είναι στον Πειραιά, όπου και, προς τιμήν του, δόθηκε το όνομά του στο Στάδιο του Ολυμπιακού: «Γ. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ».¹⁰¹

Το έργο αυτό είναι της Λουκίας Γεωργαντή, φιλοτεχνημένο την ίδια εποχή.¹⁰²

Ο Καραϊσκάκης αποδίδεται βάσει των ιδίων φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών.¹⁰³

Η στάση, όμως, του αλόγου του είναι διαφορετική από τα υπόλοιπα έργα.¹⁰⁴ Το άλγο ανασηκώνεται με ορμή από το πετρώδες έδαφος.¹⁰⁵ Ο χάλκινος ανδριάντας είναι υπερφυσικός, στο μέγεθος, και στηρίζεται σε ψηλό βάθρο.¹⁰⁶

Ο έφιππος ανδριάντας στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας

Ο έφιππος ανδριάντας στο Μαυρομμάτι είναι έργο του Γ. Παππά και είναι τοποθετημένο στην κεντρική πλατεία από το 1990, ύστερα από πρωτοβουλία του Δήμου Μουζακίου για να τιμηθεί, στη γενέτειρά του ο ήρωας του χωριού.¹⁰⁷ Ο Καραϊσκάκης φοράει φουστάνελα και φέσι, ενώ κρατά δυνατά τα γκέμια του αλόγου του.¹⁰⁸ Το άλγο βρίσκεται σε τριποδισμό, με σηκωμένο το αριστερό πόδι.¹⁰⁹ Ο χάλκινος ανδριάντας είναι πιο κοντά στο φυσικό και το βάθρο δεν είναι πολύ ψηλό.¹¹⁰ Το άλγο, πα-

ρότι φαίνεται να είναι σταματημένο, η σύνθεσή του αποδίδεται με κίνηση και αυτό οφείλεται στην στάση του αλόγου.¹¹¹ Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι ανοίγεται στον χώρο με τις μεγάλες διαγωνίους της ουράς, του ανασηκωμένου ποδιού και του κεφαλίου.¹¹² Η αίσθηση αυτή της κίνησης επιτείνεται και από το κάθετο σώμα του ήρωα, τις πτυχώσεις της φουστανέλας και το μεγάλο σώμα του αλόγου.¹¹³ Είναι χαρακτηριστικό ότι η συγκεκριμένη στάση του Καραϊσκάκη δείχνει να βλέπει τον εχθρό και ανυπομονεί να ορμήσει.¹¹⁴

Προτομή του Καραϊσκάκη στην Καρδίτσα

Στην έρευνά μας για τον Καραϊσκάκη, θεωρούμε πρόπον να αναφερθούμε και στην προτομή του Καρδιτσιώτη ήρωα η οποία βρίσκεται σε μικρή πλατεία των οδών Γ. Καραϊσκάκη και Ταλιαδούρου.¹¹⁵ Χρόνος κατασκευής είναι το 1936 και τον ίδιο χρόνο έγινε η τοποθέτηση.¹¹⁶ Η κατασκευή έγινε από τον γλύπτη Ν. Γεωργαντή.¹¹⁷ Ο εικονιζόμενος ήρωας παρουσιάζεται με το μπούστο του σε μετωπική στάση και το κεφάλι του στραμμένο προς τα αριστερά.¹¹⁸ Τα μακριά μαλλιά του πέφτουν στους ώμους και στην πλάτη του.¹¹⁹ Φορά φέσι, πουκάμισο με κεντητά σχέδια και λουλουδάτο γιλέκο, έχοντας μια ήρεμη έκφραση.¹²⁰ Στην μπροστινή όψη του γλυπτού υπάρχει μαρμαρίνη ταμπέλα, με εγχάρακτη επιγραφή: Γ. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ ΣΤΡΑΤΑΡΧΗΣ 1780-1827.¹²¹ Στο κάτω μέρος, υπάρχει η υπογραφή του γλύπτη Ν. Π. ΓΕΩΡΓΑΝΤΗΣ, ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΓΛΥΠΤΗΣ.¹²² Επίσης, στην πλάτη του γλυπτού, πίσω, στο κάτω μέρος είναι γραμμένο: ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΩΤΙΔΟΣ Κου ΙΕΖΕΚΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟ ΒΕΛΑΝΙΔΙΑΣ.¹²³

Ο διδακτικός ρόλος των μνημείων και ανδριάντων

Με την τοποθέτηση ανδριάντων σε ένα τόπο καλλιεργούνται και διαδίδονται οι αξίες και γνωστοποιείται η εθνική μας ιστορία στους επισκέπτες.¹²⁴ Η διάδοση αυτή πετυχαίνεται με τις επετειακές εκδηλώσεις στη μνήμη των τιμωμένων προσώπων, με τις οποίες δίνεται έμφαση στις αρετές τους, ώστε να αποτελούν σημεία αναφοράς για συγκεκριμένους, πολιτικούς και κοινωνικούς, φορείς άσκησης εξουσίας, π.χ. τα Καραϊσκάκεια.¹²⁵ Εξάλλου, οι επισκέψεις πολιτών και, προπαντός, σχολείων είναι η καλύτερη μέθοδος, για να έρθουν σε επαφή με τον τόπο και την ιστορία και να γνωρίσουν τη δράση του ήρωα.¹²⁶

Ευχαριστιακή σημείωση

Διά του παρόντος, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά τον Κωνσταντίνο Β. Δημουλά και το διαχειριστικό επιτελείο του (Ευριπίδη Κ. Δημουλά, Θεοδώρα Ευ. Παπαδημητρίου, Έλλη Κ. Βέλλιου και Αγγελική Α. Κουτσαβλιάκη) στην Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση Συλλογικής και Κοινωνικής Ωφέλειας «Οργανισμός Ψυχοβιοαναλυτικής Μόρφωσης «έκ τών ύστερων» (υπηρεσίες Εκ-

παίδευσης Π.Δ.Κ.Α.) για την υπομνημάτευση και τη φιλολογική και χωροταξική επιμέλεια της εργασίας μου, στο πλαίσιο της ΙΑ΄ δράσης της, που είναι και η επιμέλεια και έκδοση σχετικών με το αντικείμενό της «βιβλίων ή και άλλων εντύπων, αντίτυπο των οποίων θα μπορεί να διατίθεται, σε σχολεία της χώρας, τα οποία, με δήλωσή τους, θα το επιθυμούν, με κλήρωση, κάθε φορά, δωρεάν», στο πλαίσιο των (καταστατικών, δωρεάν) παροχών και ενεργειών του Οργανισμού αυτού προς το κοινωνικό σύνολο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεμιστοκλής Ηλ. Πέτρου, *Καραϊσκάκης (από τη σπηλιά του Μαυρομματιού στην άφθαρτη δόξα)*, Έκδοσις Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου Μαυρομματιού Καρδίτσας («Καραϊσκάκη») 1973, 15· Νικόλαος Ν. Βλάχος, *Γεώργιος Καραϊσκάκης: Η γέννησή του και η νεανική επαναστατική του δράση / το τελευταίο οδοιπορικό στη γενέτειρά του*, Εκδόσεις Ηλίας Καρκαλέτσος, Καρδίτσα 2020.
2. Θέμος Ροδάνθης, *Καραϊσκάκης*, Εκδόσεις Κένταυρος, Αθήναι χ.χ. ~ 1960 / Ελληνική Παιδική Βιβλιοθήκη, αριθ. 14, 11-12.
3. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 15-40.
4. Τ. Κανδηλώρος, «Καραϊσκάκης, Γεώργιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος ΙΓ΄ (Ίλιτζα – Καστέλιον), 828β, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ», Ε.Π.Ε., Παύλου Δρανδάκη, «Έκδοσις Δευτέρα ενημερωμένη διά συμπληρωμάτων».
5. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 67· Γεώργιος Γαζής, στίχοι, επί ερωτήματός του «τι απήλαυσε εις τον κόσμον τούτον», *Βιογραφία των Ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Γ. Καραϊσκάκη*, Αίγινα 1828, και «Καραϊσκάκης Γεώργιος», *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα*, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971.
6. Βλ., Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 34.
7. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, αρ. 8· βλ., Θ. Η. Πέτρου, *ό.π.*, 22.
8. Δ. Αινιάν, *ό.π.*
9. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 22.
10. Δ. Αινιάν, *ό.π.*
11. Δ. Αινιάν, *ό.π.*· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Χ. Κοσμάδακης και Σία, *Ιστορικά Πραγματεία / Καραϊσκάκης*, Αθήναι 1889.
12. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*
13. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, *ό.π.*· *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*
14. Θ. Ροδάνθης, *ό.π.*, 16 κ.ε.
15. Γ. Γαζής, *Βιογραφία*, *ό.π.*· *Λεξικόν*, *ό.π.*
16. Κωνσταντίνος Β. Δημουλάς, Ευριπίδης Κ. Δημουλάς, Έλλη Κ. Βέλλιου, Θεοδώρα Ευ. Παπαδημητρίου και Αγγελική Κουτσαβλιάκη «Ο γιος της καλογριάς», Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση Συλλογικής και Κοινωνικής Ωφέλειας «Οργανισμός Ψυχοβιοαναλυτικής Μόρφωσης 'έκ τών ύστέρων'»: μονοθεματική περιοδική μηνιαία σειρά (υπό έκδ.), *Η Ψυχοβιοπαθολογία στην Ιστορία*, Κ.Β. Δημουλάς, *Ψυχοπαθολογία Ι: Οι αιτίες*, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα / Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας / Τμήμα Νοσηλευτικής (κριτής: Σιδέρης Μπακούρας), Λάρισα, 1990, *Ψυχοπαθολογία ΙΙ: Τα πάθη*, *ό.π.* Ίδρυμα / *ό.π.* Σχολή / Τμήμα Νοσηλευτικής (*ό.π.* κριτής).
17. Κ.Β. Δημουλάς (κ.ά., *ό.π.*), «Η πικρή, παιδική, μοίρα, που ακολουθούσε, μια ζωή, τον Καραϊσκάκη», βλ. σελίδες του παρόντος, 63-80.
18. Θ. Ροδάνθης, *ό.π.*, 15-6.

19. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 45-8· Κ.Β. Δημουλάς, Ευ.Κ. Δημουλάς, Έ.Κ. Βέλλιου, Θ.Ευ. Παπαδημητρίου και Αγγελική Κουτσαβλιάκη, «Η κατάρα της κυρα – Φροσύνης», *ό.π.*, Επιχείρηση «Οργανισμός Ψυχοβιοαναλυτικής Μόρφωσης Έκ τῶν ὑστέρων»: *Η Ψυχοβιοπαθολογία στην Ιστορία*, Δημήτριος Γεντέκος, *Αλή πασάς και κυρά Βασιλική*, Πίνακας (όπου φαίνεται να της εξιστορεί τα προβλήματα της ζωής του, αναρτημένος, στο παράρτημα (Πλαταμών) της *ό.π.* Επιχείρησης), Αγκυρά, πριν το 1950.
20. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 46-8· Γιάννης Βλαχογιάννης, *Άπαντα των νεοελλήνων κλασικών*, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων· Δημήτρης Φωτιάδης, *Καραϊσκάκης*, 1962.
21. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 46-8.
22. Θ. Ροδάνθης, *ό.π.*, 23-31.
23. Θ. Ροδάνθης, *ό.π.*, 15-9· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*
24. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, *ό.π.*· Γ. Βλαχογιάννης, *ό.π.*
25. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*
26. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· Δημ. Φωτιάδης, *ό.π.*
27. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*
28. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*· Γ. Βλαχογιάννης, *ό.π.*· Δ. Φωτιάδης, *ό.π.*
29. Γ. Βλαχογιάννης, *ό.π.*· Δ. Φωτιάδης, *ό.π.*
30. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
31. Γ. Βλαχογιάννης, *ό.π.*· Δ. Φωτιάδης, *ό.π.*· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
32. Βλ., Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 28-9· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
33. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 28 κ.ε.
34. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
35. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· Γ. Βλαχογιάννης, *ό.π.*· Δ. Φωτιάδης, *ό.π.*
36. Θ. Ροδάνθης, *ό.π.*, 130.
37. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 249-266.
38. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
39. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· Δ. Σταμέλος, *Ιστορία των νεοελληνικών χρόνων / Καραϊσκάκης*, Αθήνα.
40. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· Γ. Γαζής, *Καραϊσκάκης*, *ό.π.*
41. Δ. Σταμέλος, *ό.π.*· Γ. Γαζής, *ό.π.*
42. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
43. Γ. Γαζής, *ό.π.*
44. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
45. Δ. Σταμέλος, *ό.π.*
46. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
47. Δ. Σταμέλος, *ό.π.*
48. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
49. Δ. Τζάκης, *Γ. Καραϊσκάκης*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2009.
50. Δ. Σταμέλος, *ό.π.*
51. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
52. Θ.Η. Πέτρου, *ό.π.*, 262 κ.ε.
53. Γ. Βλαχογιάννης, *ό.π.*· Δ. Φωτιάδης, *ό.π.*
54. Α. Βακαλόπουλος, Κ. Σιμόπουλος, Χ. Λούκος, *σχ.*, στο Κ.Β. Δημουλάς και συν., *Ο γιος της καλογριάς*, *ό.π.*
55. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*
56. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*· Δ. Σταμέλος, *ό.π.*
57. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, *ό.π.*· Κ.Β. Δημουλάς, Ευ.Κ. Δημουλάς, Έ.Κ. Βέλλιου, και Θ.Ευ. Παπαδημητρίου, *Συνεργατισμός, Αρχείο*, *ό.π.*· Επιχείρησης «Οργανισμός...», Λάρισα 1990.

58. Κ.Β. Δημουλάς, «Τριλογία Αναζητώντας την ελληνική μας ταυτότητα, σε έναν αναγεννώμενο, από τις στάχτες του, κόσμο...», Εισηγήσεις 7ου Πανελλήνιου Συνεδρίου «Ο επαναπροσδιορισμός του Ελληνικού Έθνους μετά τον 19ο αιώνα, σε σχέση με τα Βαλκάνια και τον υπόλοιπο Ευρωπαϊκό χώρο. Ρήξεις και συνέχειες», Ένωση Επιστημόνων Δυτικής Μακεδονίας Νικόλαος Κασμούλης, «με αφορμή τον εορτασμό της συμπλήρωσης 200 ετών από την έγερση της Ελληνικής Επανάστασης, υπό την αιγίδα του Δήμου Κοζάνης, συνδιοργάνωση με το Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας και την Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης» (Κοζάνη, 14-16.5.21).
59. Α. Ποντίκας, *Μελετώντας, ιστορικοκοινωνιολογικά, την πολεμική δράση του Καραϊσκάκη και τον έφιππο ανδριάντα του*, Χειρόγραφη μελέτη, Αρχείο, ό.π., Μορφωτικού Οργανισμού, 2021.
60. Α. Ποντίκας, ό.π. βλ., Κ.Β. Δημουλάς και συν., *Ο γιος της καλογοριάς*, ό.π.
61. Κ. Dimoulas, Th.Papadimitriou, Eu.Dimoulas, E. Velliou, A.Galli, et al [*Μ. Ρ. (αυτοαπεβλήθη), G.Zampetoglou, D. Dimakis, S. Thiveou, Ch. Pourikas, S.Chouvarda, A.Dimou, S. P. araparisi, I.-Ch. Drossinou, A. Argyri, I. Trigass, V. Zisopoulou, S.P., N.-F. Agraftoti, A. Economou, K. Zambakas, D. Papatzelos, I. Seidou, D. Liovas, Ch. Polizos, Z. N., (ό.π., Αγγελική Κουτσαβλιάκη και Σοφία Μπιτσάνη)], «The transition of the ancient greek 'χαρίεν' to the deep post-war european artistic creation», *Αρχείο Διεθνούς Συνεδρίου «Η Γέννηση της Σύγχρονης Ευρώπης: Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μουσική και οι Τέχνες»* (Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού / Διεύθυνση Σύγχρονης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Μουσική Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Φίλων Μουσικής, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μέγαρο - Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 9 (Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας της Εταιρείας Φίλων Μουσικής στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών) 10 (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας στο Συγκρότημα SNFCC), 11 (Κτίριο του Παλαιού Κοινοβουλίου, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο) 9-11.11.2018.
62. Βλ., Κ.Β. Δημουλάς, Ευ.Κ. Δημουλάς, Έ.Κ. Βέλλιου, Θ.Ευ. Παπαδημητρίου, Χ.-Χ. Βαμβούρη – Δημάκη, [ό.π., Αγγελική Κουτσαβλιάκη και Σοφία Μπιτσάνη], «Ψυχοσωματική εκδοχή, περί του θανάτου του λόρδου Βύρωνος», υπό έκδ. *Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού 1821 «και...Ελλάς ανέστη»*, Αγρίνιο 2021.
63. Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος, «Το μνημείο του Δημητρίου Υψηλάντη στο Ναύπλιο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα Ι*, Έκδοση Δήμου Ναυπλιέων, Ναύπλιο 1992.
64. Α. Ποντίκας, ό.π.
65. Στέλιος Λυδάκης, «Οι Έλληνες Γλύπτες – Η νεοελληνική γλυπτική: ιστορία – τυπολογία – λεξικό γλυπτών», *Έφιπποι ανδριάντες*, τ. 5ος, 252-253, Εκδοτικός οίκος «ΜΕΛΙΣΣΑ», Αθήνα 1981, λήμματα: «Βερόκιο» τ. 14, 123-124, «Ντονατέλο» τ. 46, 115-117, «Τζανμπολόνια», τ. 57, 160-161, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα*, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1996· Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας: Υπαίθρια Γλυπτική 1834-2004*, 51, 79, 117, Εκδόσεις «Ποταμός», Αθήνα 2003· «ΕΛΛΑΣ» (Η ιστορία και ο πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα), στο *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, τόμος 1ος, 315, Εκδοτικός Οργανισμός «Πάπυρος», Αθήνα 1998.
66. Έ.Κ. Βέλλιου, *Τέχνη και Δημόσιος Χώρος*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ακαδημία Εικαστικών Τεχνών Νυρεμβέργης, 2013, *Σχεδιασμός Φωτισμού*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο / Ιστορία της Τέχνης και Ιστορία της Επιστήμης του Φωτός, 2017.

67. Έ.Κ. Βέλλιου, *Τέχνη και πολιτική*, Σεμινάριο Τέχνη και Πολιτική, Raimar Stange, Ακαδημία Εικαστικών Τεχνών Νυρεμβέργης, ό.π.
68. Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.· Α. Ποντίκας, ό.π.
69. Κ.Β. Δημουλάς, *Μαθήματα Κοινωνιολογίας*, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Λάρισας (Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας / Τμήμα Ιατρικών Εργαστηρίων), Λάρισα 2001· *Κοινωνική Ψυχολογία*, Έκδ. Οργανισμός Επιμόρφωσης και Επαγγελματικής Κατάρτισης / Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης Λάρισας, Λάρισα 1997· *Κοινωνική Ψυχολογία*, Έκδ. ό.π. Οργανισμός / Β' Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης Λάρισας, Λάρισα 2000.
70. Α. Ποντίκας, ό.π.
71. Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.· Κ.Β. Δημουλάς, Θ.Ευ. Παπαδημητρίου, Ευ.Κ. Δημουλάς, Έ.Κ. Βέλλιου, Σ. Δαουκοπούλου, Μ. Β., Β. Εξάρχου, Ν.- Φ. Αγραφιώτη, Ευθύμιος Γεωργούσης, Γ. Ζαμπέτογλου, Α. Π., Α. Α. (ό.π.), Δ. Κ. (ό.π.), Ι. Κωνσταντινίδης, Δ. Λιόβας, Χ. Πολύζος, Ιωάννα Αετοπούλου, «Η ψυχολογία του ζωτικού προσωπικού χώρου στην εικονική διαμόρφωση ως φυσικών των χώρων ενός μουσείου», *Πρόγραμμα* (διαδοχικά: 2 / 14, (από ιστοσελίδα:) 4 / 6, 9 / 11, 12-3 / 17, 10 / 14, (συνοπτικό και αναλυτικό:) 13 / 35, *Βιβλίο Προγράμματος και Περιλήψεων* (38, 75-6 / 123), *Πρακτικά 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς «Πολιτισμός, παιδεία, έρευνα, καινοτομία, ψηφιακές τεχνολογίες, τουρισμός»* (συνδιοργάνωση: Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου - Εργαστήριο Ψηφιακής Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΤΕ.ΠΑ.Κ.), / ΑΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ Τ.Τ. - Εργαστήριο Μη Καταστροφικών Τεχνικών Σχολής Τεχνολογικών Εφαρμογών / Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας κ.λ. φορείς, Βόλος, 1-3.12.2017), 484-94, 2017.
72. Α. Ποντίκας, ό.π.· Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
73. Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
74. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, λ. ανδριάς, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2002· Μανόλης Τριανταφυλλίδης (γενική εποπτεία – πρόλογος), *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν και Εποπτικόν Λεξικόν μετά πλήρους γλωσσικού σημασιολογικού και ορθογραφικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας (καθαρευούσης – δημοτικής)*, «Μορφωτική Εταιρεία», Αθήναι, 463· Μαρία Μανδαλά, *Ελληνικό Λεξικό*, Εκδόσεις Αρμονία / Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 57α.
75. Α. Ποντίκας, ό.π.· Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
76. Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
77. Μιχαήλ Τόμπρος, *Καραϊσκάκης*, Ζάππειο, Αθήνα· Α. Ποντίκας, ό.π.· Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
78. Φ. Λέκκας, *Πολιτιστικός Οδηγός Δήμου Καρδίτσας*, ΔΕΤΑΚ & Μουσείο Πόλης Δήμου Καρδίτσας, 2008, Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
79. *Αργολικές Ειδήσεις*, Καθημερινή Ηλεκτρονική Εφημερίδα της Αργολίδας, Ναύπλιο 04.02.2017· Α. Ποντίκας, ό.π.
80. Γ. Πετρής και Μ. Καλλιγιάς, στο Α. Ποντίκας, ό.π.
81. Σ. Λυδάκης, Α. Προκοπίου, (...) Χρήστου και (...) Αντωνόπουλος, στο Α. Ποντίκας, ό.π.
82. Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.
83. Α. Ποντίκας, ό.π.
84. Κ.Β. Δημουλάς και συν., *Ο γιος της καλογριάς*, ό.π.
85. Θ.Η. Πέτρου, ό.π.
86. Θ. Ροδάνθη, ό.π.
87. Έ.Κ. Βέλλιου, ό.π.· Φ. Λέκκας, ό.π.
88. Φ. Λέκκας, ό.π.
89. Α. Ποντίκας, ό.π.· Φ. Λέκκας, ό.π.
90. Κ.Β. Δημουλάς και συν., ό.π.
91. Βλ., Κ.Β. Δημουλάς και συν., *Βύρων*.

92. Βλ., Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*· Α. Ποντίκας, *ό.π.*
93. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
94. Α. Ποντίκας, *ό.π.*· Κ.Β. Δημουλάς και συν., *Ο γιος της καλογριάς, ό.π.*
95. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
96. Μ. Τόμπρος, *ό.π.*· Α. Ποντίκας, *ό.π.*· Έ.Κ. Βέλλιου, *ό.π.*
97. Μ. Τόμπρος, *ό.π.*· Α. Ποντίκας, *ό.π.*
98. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
99. Παπάς, Πετρής και Μ. Καλλιγιάς, στο Α. Ποντίκας, *ό.π.*
100. Προκοπίου, στο Α. Ποντίκας, *ό.π.*· Α. Ποντίκας, *ό.π.*
101. Βλ., Γιώργος Αρκουλής και Δημήτρης Καπράνος, *Το στάδιο Καραϊσκάκη αφηγείται*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
102. Στέφανος Μίλεσης, *Η παράξενη ιστορία του πρώτου ανδριάντα του Καραϊσκάκη στον Πειραιά*, ΝουΡου History.
103. Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*
104. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
105. Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*
106. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
107. Δημήτριος Γιώτης, *Ανδριάντας Γεωργίου Καραϊσκάκη*, πλατεία Μαυρομματίου.
108. Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*
109. Δ. Γιώτης, *ό.π.*
110. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
111. Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*, Α. Ποντίκας, *ό.π.*
112. Α. Ποντίκας, *ό.π.*· πρβλ., Έ.Κ. Βέλλιου, *ό.π.*
113. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
114. Βλ., Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*
115. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
116. Φ. Λέκκα, *ό.π.*
117. Φ. Λέκκα, *ό.π.*, Α. Ποντίκας, *ό.π.*
118. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
119. Κ.Β. Δημουλάς και συν., *ό.π.*
120. Α. Ποντίκας, *ό.π.*
121. Φ. Λέκκα, *ό.π.*, επιγραφή α, Α. Ποντίκας, *ό.π.*
122. Φ. Λέκκα, *ό.π.*· Ν.Π. Γεωργαντής, επιγραφή β.
123. Ιεζεκιήλ, *Έργα και Ημέραι*, Β, 806-809, 1948.
124. Βλ., Έ.Κ. Βέλλιου, *ό.π.*
125. Ένωση πολιτιστικών Συλλόγων Νομού Καρδίτσας, Ανακοινώσεις, Καρδίτσα 2010.
126. Α. Ποντίκας, *ό.π.*· Παναγιώτης Κ. Δαμάσκος, *Το παιδαγωγικό έργο του Λαογραφικού Μουσείου Αθηνών, ό.π.*· *Το παιδαγωγικό έργο του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης Αθηνών, ό.π.*, Κωνσταντίνος Β. Παυλάκος, *Έρευνα για την ιστορική γνώση των μαθητών σχετικά τις επετείους μας* (με τις επετείους που εορτάζουμε στα σχολεία μας), Τρίκαλα 2005· Κ.Β. Δημουλάς, *Η ιστορική γνώση των μαθητών για τις επετείους από την συνέρευνα του Κ.Β. Παυλάκου*, *Ημερήσιος Κήρυκας*, 25.3.2005, 19· Πολιτισμός, 4-6· Γιάννης Ν. Παπαϊωάννου, *Ιστορικές Γραμμές*, τόμος Α', Λινοτυπογραφείο Alfa Press Κ. Παπαδοπούλου, Λάρισα 1979· Άννη Γιαβασιάν – Κουτιού, *Ωδές στην ποίηση*, 13: *Ηρωικές μορφές 1821*, Εκδόσεις Λειμών, Αθήνα 2021.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει, με τη συνδρομή της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας, την αναγνώριση από μέρους της νεοελληνικής κοινωνίας της θυσίας του ήρωα Γεωργίου Καραϊσκάκη με την ανέγερση εφίππων, κατά κύριο λόγο, ανδριάντων αλλά και προτομών, όπως στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας, στην πόλη της Καρδίτσας αλλά και στο Ζάππειο στην Αθήνα. Σε όλες αυτές τις απεικονίσεις, ο ήρωας αποδίδεται ως θαρραλέος και αποφασιστικός στρατηγός, αληθινός αγωνιστής του 1821.

**Εκσυγχρονίζοντας το Λαογραφικό Μουσείο «Γεώργιος Καραϊσκάκης»
Η εμπειρία του Κ.Π.Ε. Μουζακίου και η σχέση του
με το Λαογραφικό Μουσείο «Γεώργιος Καραϊσκάκης»**

Αντώνιος Ντάνης, Στέλλα Ζαμπάλου, Χαρίκλεια Καλαμπαλίκη,
Κωνσταντίνος Γραμμένος, Στέλλα - Αδελαΐδα Κοτρώνη,
Γεωργία Μπαλατσού*

Εισαγωγή

Η σχέση του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου με το Λαογραφικό Μουσείο του «Γ. Καραϊσκάκη» ξεκινά λίγο μετά την ίδρυση και λειτουργία του Κ.Π.Ε. Μουζακίου (1997). Τότε και στο πλαίσιο της γνωριμίας με την περιοχή, μαθητών και εκπαιδευτικών των σχολείων που επισκέπτονται το Κ.Π.Ε., κρίθηκε απαραίτητη η ενημέρωση με ιστορικά, γεωγραφικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικά στοιχεία της ευρύτερης περιοχής. Έτσι γίνονται επισκέψεις στο Μουσείο «Γ. Καραϊσκάκη» στο Μαυρομμάτι Καρδίτσας, αλλά και σε άλλα σημαντικά μέρη όπου έζησε ο ήρωας (σπηλιά, μοναστήρι, γύρω περιοχή). Ο εμπλουτισμός και η οργάνωση σχετικών προγραμμάτων από το Κ.Π.Ε., όπου η ιστορία του τόπου γίνεται σημαντικό κομμάτι του προγράμματος (Αειφόρος τουρισμός) ή η συμμετοχή σε προσπάθειες και αγώνες για την αλλαγή και βελτίωση της ζωής (Ενεργός πολίτης) οδηγεί στην ανάγκη για επικαιροποίηση και εξέλιξη όχι μόνον των προγραμμάτων, αλλά και των πεδίων.

Έτσι στην παρούσα φάση της συνεργασίας μας με το Μουσείο και τον Πολιτιστικό Σύλλογο που το διαχειρίζεται, για πρακτικούς λόγους, όπως η ύπαρξη δυσμενών καιρικών συνθηκών ή η αδυναμία επίσκεψης των μαθητών στον χώρο του μουσείου, η Παιδαγωγική Ομάδα του Κ.Π.Ε. αποφάσισε να δημιουργήσει μια εικονική περιήγηση στο Μουσείο σε συνεργασία με τον Πολιτιστικό Σύλλογο. Είχε προηγηθεί για παρόμοιους λόγους ανάλογη εργασία για μια εικονική περιήγηση στο κάστρο του Φαναρίου.

Σε μελλοντική φάση και εφόσον προχωρήσει η υλοποίηση της ψηφιακής πρότασης για μουσείο του Γεωργίου Καραϊσκάκη, το Κ.Π.Ε. Μουζακίου μπορεί να χρησιμοποιεί τις εφαρμογές της στα προγράμματά του, αλλά και να συνεργαστεί με τον Δήμο Μουζακίου για τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα του έργου.

* *Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου, Παιδαγωγική ομάδα του Κ.Π.Ε. Μουζακίου*

*Οι σύγχρονες τάσεις των Μουσείων.
Δικτύωση, διασυνδέσεις, εικονική πραγματικότητα.*

Σύμφωνα με τον ορισμό του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM), μουσείο είναι «ένα κοινωφελές μόνιμο ίδρυμα, στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτό στο κοινό, που συλλέγει, διατηρεί, ερευνά, δημοσιοποιεί και εκθέτει την απτή και άυλη κληρονομιά της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντός της με σκοπούς, την εκπαίδευση, τη μελέτη και την ψυχαγωγία».

Τα Μουσεία όπως και οι περισσότεροι Οργανισμοί εξελίσσονται μαζί με την τεχνολογία.

Πριν το διαδίκτυο υπήρχε το Videotex, ένα σύστημα αμφίδρομης επικοινωνίας και παροχής πληροφοριών που χρησιμοποιούσε συσκευές τηλεοράσεων. Αυτό χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα τα Μουσεία για να μεταδώσουν τις πληροφορίες τους. Το 1990 περίπου έχουμε τη δημιουργία του Διαδικτύου (Internet) και τη χρήση του από τα Μουσεία. Για να έχουμε μια εικόνα της κατάστασης σχετικά με τη δικτύωση των μουσείων σημειώνουμε ότι το 1998, από τα 290 μουσεία του Ηνωμένου Βασιλείου της Αγγλίας, ιστότοπο είχε το 38%, ενώ ένα 20% σχεδίαζε να δημιουργήσει έναν ιστότοπο μελλοντικά (Dawson and Mckenna, 1998).

Στην εξέλιξη της χρήσης της τεχνολογίας έχουμε τα εικονικά μουσεία (virtual museums). Το εικονικό μουσείο είναι το αποτέλεσμα της σύνδεσης της παραδοσιακής έννοιας του μουσείου με τα πολυμέσα του υπολογιστή και την τεχνολογία επικοινωνίας του Διαδικτύου. Απλοποιεί το έκθεμα με το πλεονέκτημα να παρέχει πολύ περισσότερες πληροφορίες για το αντικείμενο. Τελικά απλοποιεί το ίδιο το Μουσείο καθιστώντας δυνατή την «τηλε- επίσκεψη».

Κάποια βασικά σημεία από τις λειτουργίες του Εικονικού Μουσείου είναι:

- Πληρέστερη παρουσίαση των αντικειμένων και με εικόνες 3D, αλλά και με περισσότερες και πιο ακριβείς πληροφορίες, χωρίς τον κίνδυνο φθοράς των εκθεμάτων
- Ανακατασκευή αρχαιολογικών χώρων χρησιμοποιώντας τους απομείναντες χώρους
- Επιλεγμένη παρουσίαση αντικειμένων και αρχαιολογικών χώρων, χωρίς να βλέπει το κοινό συσσωρευμένα αντικείμενα σε μικρούς χώρους
- Σε περιπτώσεις που οι χώροι δεν είναι επισκέψιμοι π.χ. σπήλαια, μπορεί να κατασκευαστούν εικονικά πανομοιότυπα
- Εργαλείο διαφήμισης και εμπορικό με προώθηση πωλήσεων των προϊόντων που μπορεί να προσφέρει πόρους διατήρησης των Μουσείων
- Χώρος εκπαίδευσης

Τα εικονικά μουσεία είναι ένα βασικό συστατικό των σύγχρονων μουσείων. Γίνεται συζήτηση για τις δυνατότητες, τις αδυναμίες τους και την αξιολόγησή τους, που προφανώς πρέπει να ληφθούν υπόψη προκειμένου να υπάρχει μεγαλύτερη απόδοση, που συνδέεται με τη μεγαλύτερη κοινωνική επίδραση, την επισκεψιμότητά τους και τη βιωσιμότητά τους. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζουμε ένα εργαλείο αξιολόγησης των Μουσείων (Museum qual) που αναπτύχθηκε το 2008 και αξιολόγησε, κατ' αρχάς, 210 μουσεία τριών διαφορετικών κατηγοριών: Τέχνης, Ιστορίας και Επιστήμης.

Σύμφωνα με τους δημιουργούς του (Fotakis, Th. & Economides) υπήρχαν εξ αρχής τρεις βασικές αδυναμίες:

- Η πλειονότητα των μουσείων δεν είχε αναπτυχθεί με συγκεκριμένο σχέδιο.
- Οι ιστότοποι τους δεν είχαν αξιολογηθεί αν ταιριάζουν με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των χρηστών και των επισκεπτών.
- Το υλικό των ιστοτόπων μάλλον επαναλάμβανε το περιεχόμενο, παρά το «ξανασκεφτόταν» και το διαφοροποιούσε, με βάση τα νέα τεχνολογικά μέσα.

Το εργαλείο που αναπτύχθηκε, γνωστό σαν Museum qual, αξιολογεί τα παρακάτω στους ιστότοπους των Μουσείων:

- Το περιεχόμενο που πρέπει να είναι πλήρες και χρήσιμο στη βάση των επιθυμιών των επισκεπτών. Πρέπει να περιλαμβάνει πληροφορίες για τα εκθέματα, αναφορές, ώρες λειτουργίας και τοποθεσία, πολυγλωσσία, συνδέσμους για σχετικούς και ενδιαφέροντες ιστότοπους, περιεχόμενο για παιδιά και κατηγορίες ανθρώπων με ειδικές ανάγκες.
- Την παρουσίαση, όπου σημαντικό ρόλο παίζει η πρώτη εντύπωση.
- Τη χρηστικότητα, δηλαδή, την ευκολία και αποδοτικότητα στη χρήση του ιστότοπου και ιδίως της αρχικής σελίδας, του υπόβαθρου (background), τα μενού και άλλα στοιχεία, όπου πρέπει να κυριαρχεί η απλότητα.
- Την αλληλεπίδραση και την ανατροφοδότηση. Οι επισκέπτες θέλουν ανάδραση με όλους τους σύγχρονους τρόπους επικοινωνίας. Πρέπει να τους δίνεται η δυνατότητα της συμμετοχής, της επικοινωνίας και της συνεισφοράς.
- Τις ηλεκτρονικές υπηρεσίες. Έτσι να δίνεται η δυνατότητα μέσω αυτών να μπορούν να κάνουν κρατήσεις, να κλείνουν ραντεβού, να κάνουν πληρωμές, να ειδοποιούνται για γεγονότα, να κάνουν δωρεές και να παρέχονται εκπαιδευτικά προγράμματα.
- Τεχνικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ταχύτητα των γραμμών, την προσαρμογή των προγραμμάτων σε διαφορετικούς περιηγητές (browsers).

Η αξιολόγηση των ιστότοπων, των 210 Μουσείων, έδωσε ικανοποιητικά αποτελέσματα, αλλά όχι εξαιρετικά. Τα ιστορικά μουσεία παρουσίασαν τη χαμηλότερη βαθμολογία σε αρκετά κριτήρια από τα έξι προαναφερθέντα.

Η αξιοποίηση των τοπικών παραγόντων και δυνατοτήτων

Η ύπαρξη του Μουσείου «Γ. Καραϊσκάκης» και η καλή του λειτουργία είναι πολύ σημαντική, γιατί συνδέεται με την εθνική μας ταυτότητα.

Η ώθηση του υπάρχοντος Λαογραφικού Μουσείου, καθώς και η πιθανή λειτουργία του ψηφιακού Μουσείου «Γ. Καραϊσκάκης» πρέπει να λάβει υπόψη τις σύγχρονες τάσεις στον χώρο των Μουσείων, αλλά και την αξιοποίηση σχετικών τοπικών παραγόντων που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του έργου.

Ενδεικτικά θα προτείνουμε:

- Τους συλλόγους της περιοχής, που ασχολούνται με ιστορικά θέματα, αλλά και πρόσωπα που ασχολούνται με την ιστορία της εποχής της Τουρκοκρατίας και του 1821, αλλά και άλλους που μπορούν να συνδεθούν π.χ. ένας εικαστικός όμιλος.

- Την Ένωση Πολιτιστικών Συλλόγων Καρδίτσας με την οποία συνδιοργανώνει ο Δήμος αυτό το Συνέδριο, που έχει και πλούσια πείρα, αφού επί σειρά ετών διοργανώνει τα Καραϊσκάκεια και έχει πολλές διασυνδέσεις με φορείς και συλλόγους του εξωτερικού, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη δικτύωση, αλλά και θεματική επέκταση του έργου.
- Τους τοπικούς εκπαιδευτικούς φορείς, συμπεριλαμβανομένου του Κ.Π.Ε. Μουζακίου και τα εκπαιδευτικά προγράμματα πολιτιστικού και ιστορικού περιεχομένου που γίνονται ή μπορεί να γίνουν, σε τοπικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο.
- Τα υπάρχοντα Μουσεία της Περιφερειακής Ενότητας Καρδίτσας
- Τους φορείς των βιοτεχνιών που θα μπορούσαν σε συνεργασία και με τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της περιοχής μας να προχωρήσουν σε δημιουργία αντικειμένων – δώρων για την πώλησή τους και ενίσχυση της βιωσιμότητας του Μουσείου.
- Τοπικά καταστήματα και εταιρείες παραγωγής λογισμικού με σκοπό την ανάπτυξη τεχνογνωσίας, αλλά και σύγχρονου ειδικού λογισμικού, που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των εξ αποστάσεως επισκεπτών του Μουσείου.
- Τους ομογενείς της περιοχής που θέλουν την επαφή με τον τόπο και την ιστορία του.
- Τοπικές Ιστοσελίδες και ομάδες κοινωνικών δικτύων
- Τους φορείς και πρόσωπα της περιοχής που είναι διαθέσιμοι να υποστηρίξουν εκδηλώσεις (events) σχετικά με τη θεματολογία των Μουσείων.

Η αναφορά μας σε «τοπικούς φορείς» δε σημαίνει ότι η συνεργασία περιορίζεται. Συνεργασίες με φορείς, όπως το Υπουργείο Πολιτισμού, την ΚΕΔΚΕ, το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM) είναι επιβεβλημένες.

Οι προτάσεις

Σαν γενικό σκεπτικό αναφέρουμε την αξιοποίηση όλων των προτάσεων που έχουν παραχθεί με διάφορους τρόπους, στα πλαίσια ενός καθορισμένου σχεδίου που θα επιμεληθεί κατά πρώτο λόγο ο Δήμος Μουζακίου με τον Σύλλογο που επιμελείται την λειτουργία του Λαογραφικού Μουσείου και αξιοποιώντας όλες τις δυνάμεις και παράγοντες που δρουν στην περιοχή και ενδιαφέρονται για τη λειτουργία του Μουσείου σε ένα πιο προχωρημένο επίπεδο.

Ένα από τα στοιχεία του Μουσείου είναι και το εικονικό Μουσείο, που θα λειτουργεί σε παγκόσμιο επίπεδο, θα προβάλλει την προσωπικότητα του Καραϊσκάκη, την ιστορία της Τουρκοκρατίας και του Αγώνα του 1821, πολιτιστικά και κοινωνικά στοιχεία της εποχής αυτής, εξελισσόμενο σύμφωνα και με τις ανάγκες των επισκεπτών.

Οι προτάσεις που έγιναν γνωστές σχετικά με το «Ψηφιακό Μουσείο» αφορούν:

Παιχνίδια puzzles, γνώσεων, παιχνίδια εικονικής πραγματικότητας με αναπαράσταση μαχών, ολογράμματα με τον ήρωα και άλλα.

Τι άλλα θα μπορούσαν να γίνουν;

- Αναπαράσταση σπιτιών, ενδυμασιών και άλλων στοιχείων της περιοχής και της εποχής.
- Παρουσίαση των χώρων που έδρασε ο ήρωας και των αγώνων που έδωσε.
- Ψηφιακές αναπαραστάσεις με βάση έρευνα για τα ενδιαφέροντα των πιθανών επισκεπτών, και την εμπειρία άλλων μουσείων.
- Αξιοποίηση των κειμένων και του υλικού που θα προκύψει από το παρόν συνέδριο.
- Ανάπτυξη ιστορικού και πολιτιστικού τουρισμού και δικτύωση με πρακτορεία, προτείνοντας ολοκληρωμένα σχέδια τουριστικού ενδιαφέροντος.
- Events με αναπαράσταση γεγονότων της περιοχής ή πολιτιστικά δρώμενα.
- Εκπαιδευτικά προγράμματα, θεματικές ξεναγήσεις, διαλέξεις, βιωματικά εργαστήρια, μουσικές εκδηλώσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, φεστιβάλ.
- Αδελφοποίηση με μουσεία και άλλους σχετικούς φορείς.
- Πολύγλωσση ταινία για τη ζωή του ήρωα.
- Δημιουργία αντιγράφων αντικειμένων ή στοιχείων προς πώληση, όπως και τραγουδιών, μουσικών γενικά, αφισών και άλλων καλλιτεχνικών έργων.
- Σχετικές μουσικές και θεατρικές παραστάσεις.
- Περιοδικές εκθέσεις σχετικές με την εποχή, σε συνεργασία ίσως και με άλλους φορείς.

Γενικά τα μουσεία σταμάτησαν να είναι οι «δείκτες» του πλούτου των κυβερνητών και των ισχυρών στην ιστορία και άρχισαν να αποκτούν νόημα σαν εκπαιδευτικοί οργανισμοί. Έτσι τα σύγχρονα μουσεία είναι εγκαταστάσεις στις οποίες λαμβάνεται από τη μια πλευρά η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και η εκπαίδευση, οι εκδόσεις, τα κέντρα τεκμηρίωσης της γνώσης, οι εκδηλώσεις, οι συναντήσεις, οι συζητήσεις και τα εργαστήρια παρέχονται από την άλλη πλευρά» (Burcu Günay Duzce, University 2012).

Διαχείριση

Κλείνοντας με τις προτάσεις μας θέλουμε να επισημάνουμε την ανάγκη ύπαρξης ενός σχεδίου που θα αξιοποιεί και θα συνενώνει όλες τις υπάρχουσες δυνάμεις και τεχνολογικές δυνατότητες, ώστε το Μουσείο «Γ. Καραϊσκάκης» να εξελίσσεται, να επεκτείνεται θεματικά και να καταστεί σημείο αναφοράς στην Ελλάδα. Γι' αυτό είναι απαραίτητο να προστεθεί και εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό.

Εμείς σαν Κ.Π.Ε. Μουζακίου θα στηρίξουμε τις προσπάθειες που θα γίνουν, στο βαθμό που μας αναλογεί, όπως κάναμε μέχρι τώρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Günay, B. (2012), «Museum Concept from Past to Present and Importance of Museums as Centers of Art Education», *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 55, 1250-1258.
- Dawson, D. and McKenna, G. (1998), «Mda survey of information technology in museums 1998», *Mda Information*, 4 (1), www.mdocassn.demon.co.uk/info41.htm.
- Djindjian, F. (2007), *The virtual museum: an introduction*, Université de Paris 1 Panthéon - Sorbonne JO - *Archeologia e Calcolatori Supplemento* 1, 9-14.
- Fotakis, Th. & Economides, A. A. (2008), «Art, science/technology and history museums on the web», *International Journal on Digital Culture and Electronic Tourism*, 1 (1), 37-63, *Inder-science*.
- Gazi, A. (2011), «National museums in Greece: History, Ideology, Narratives», στο: Peter Aronsson & Gabriella Elgenius (eds), *Building National Museums in Europe 1750-2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011*, 363-399, EuNaMus Report No 1. Published by Linköping University Electronic Press.
- International Council of Museums (ICOM) - Annual report 2019.

Περίληψη

Στη μελέτη παρουσιάζεται το Λαογραφικό Μουσείο Μαυροματιού «Γεώργιος Καραϊσκάκης» και προτείνεται η αναβάθμισή του, με την αξιοποίηση των σύγχρονων μουσειολογικών πρακτικών και των ψηφιακών εργαλείων, έτσι ώστε να διατηρήσει άσβηστες τις ιστορικές μνήμες και στις νέες γενιές.

Ένας (Φαναρ)Μαγουλιώτης στον στρατό του Σπύρου Καραϊσκάκη

Σωτήριος Ρουσιάκης*

Η αγάπη για τον τόπο καταγωγής τους, ο πόθος για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας απο την σκληρή οθωμανική εξουσία και η παρουσία τους στην ιστορική στιγμή της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος το 1881, χαρακτηρίζουν την σχέση δύο ανδρών: του αντισυνταγματάρχη Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη, γιού του ήρωα και Αρχιστράτηγου της Ελληνικής Επανάστασης Γεωργίου Καραϊσκάκη και του Ιωάννη Χαρίση, στρατιώτη του ελληνικού στρατού με καταγωγή από την Μαγούλα Καρδίτσας, γνωστή παλαιότερα ως Φανάρι-Μαγούλα.

Ο Σπύρος Καραϊσκάκης (1825-1899) ήταν το τελευταίο απο τα τέσσερα παιδιά του Γεωργίου Καραϊσκάκη και της Εγκολπίας Σκυλοδήμου. Γεννήθηκε το 1825 στο μικρό νησάκι Κάλαμος, δίπλα στη Λευκάδα που όπως και όλα τα Επτάνησα τότε ήταν υπό αγγλική κατοχή. Εκεί είχε καταφύγει η μητέρα του με τα παιδιά της για περισσότερη ασφάλεια μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης το 1821. Μαζί με πολλά άλλα παιδιά Ελλήνων αγωνιστών (60 συνολικά) τέθηκε υπο την προστασία του βασιλιά Όθωνα και σε ηλικία εννιά ετών με υποτροφία στάλθηκε στο Μόναχο για προπαρασκευαστική στρατιωτική εκπαίδευση. Υπηρέτησε για σειρά ετών σε σημαντικές θέσεις του ελληνικού στρατού, ενώ ασχολήθηκε και με την πολιτική. Το 1881 έχοντας τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη συμμετέχει στο σώμα του ελληνικού στρατού το οποίο μετέβη στη Θεσσαλία και παρέλαβε την εξουσία από τους Οθωμανούς. Στις πρώτες εκλογές που διενεργήθηκαν στη Θεσσαλία το 1881 εξελέγη Βουλευτής Καρδίτσας, θέση που την εγκατέλειψε το 1884 για να επιστρέψει στον στρατό.

Τον Ιούλιο του 1878 υπογράφεται η Συνθήκη του Βερολίνου μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων (Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Αυστροουγγαρία, Γερμανία, Ρωσία) και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οποία ανέφερε γενικά για διευθέτηση των διαφορών μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τους καλούσε να προβούν σε διαπραγματεύσεις για την επίτευξη οριστικής λύσης. Έπειτα από μακροχρόνιες διαβουλεύσεις τα δύο μέρη κατέληξαν σε συμφωνία και υπέγραψαν τη Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως στις 20 Ιουνίου 1881 με την οποία παραχωρήθηκε η Θεσσαλία εκτός της περιοχής Ελασσόνας και ο νομός Άρτας από την Ήπειρο στο Ελληνικό κράτος. Ο ελληνικός στρατός εισέρχεται στη Θεσσαλία για να παραλάβει τη διοίκηση από τους Οθωμανούς: στον Δομοκό στις 8, στην Καρδίτσα στις 18, στα Τρίκαλα στις 23 και στη Λάρισα στις 31 Αυγούστου, και στο Βόλο στις 2 Νοεμβρίου 1881. Τέθηκε έτσι

* Φιλόλογος

οριστικό τέλος στην εξουσία των Οθωμανών στη Θεσσαλία έπειτα από 456 χρόνια (1423-1881).

Ο Ιωάννης Χαρίσης, που το κρίσιμο ορόσημο του 1881 τον βρίσκει να υπηρετεί στον Ελληνικό στρατό και να συμμετέχει στο σώμα που έρχεται να αναλάβει την παράδοση της Θεσσαλίας, γεννήθηκε στο χωριό Μαγούλα Καρδίτσας γύρω στο 1860 ή λίγο πριν. Ο πατέρας του ονομάζονταν Νικόλαος Χαρίσης και η μητέρα του Αικατερίνη το γένος Μούντζια. Επίσης είχε και μια μικρότερη αδερφή. Το σπίτι της οικογένειας ή καλύτερα η σαρτάρα – ο τύπος της κατοικίας των κολίγων στα θεσσαλικά τσιφλίκια, βρίσκονταν στην λεγόμενη Κάτω Μεριά του χωριού δίπλα απο την οικογένεια Ντελή.

Την εποχή εκείνη ο οικισμός και οι εκτάσεις της Μαγούλας αποτελούσαν οθωμανική γαιοκτησία-τσιφλίκι. Το χωριό είναι παλιό και μνημονεύεται ως *Magula* ήδη στην πρώτη απογραφή της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς το 1454-1455 μ.Χ., 859 έτος Εγίρας. Οι Έλληνες κάτοικοι του ανήκουν στον πληθυσμό των Καραγκούνηδων. Στον οικισμό επίσης διέμεναν και άτομα της επιστασίας: οι οπλισμένοι Τουρκαλβανοί φύλακες και οι επιστάτες των αποθηκών και των καλλιεργειών. Η γεωγραφική θέση του ήταν σημαντική. Γύρω από τον λόφο-Μαγούλα όπου χτίστηκε και η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, αναπτύχθηκε ο οικισμός σε υπερυψωμένο έδαφος αποφεύγοντας έτσι κινδύνους πλημμυρών απο τα ποτάμια της περιοχής. Εξάλλου η κοίτη τους και ιδίως του Πάμισου- τοπική ονομασία Μπλιούρης, ήταν διαφορετική από τη σημερινή και οι υπερχειλήσεις εκτονώνονταν στο κεντρικό τμήμα της δυτικοθεσσαλικής πεδιάδας στο μεγάλο βάλτο που υπήρχε και αποξηράνθηκε το 1950. Βρίσκονταν δε σε άμεση επικοινωνία με το Φανάρι, έδρα τότε οθωμανικής διοίκησης, γεγονός που βοήθησε την ανάπτυξη του οικισμού, καθώς εξασφάλιζε προστασία απέναντι σε λεηλασίες και επιδρομές ληστών και ατάκτων Τουρκαλβανών. Τα ποτάμια είχαν συνεχή ροή ακόμα και κατά την περίοδο του καλοκαιριού. Για τον λόγο αυτό χτίστηκε νερόμυλος που η θέση και η λειτουργία του ήταν ιδιαίτερης σημασίας τόσο για τον οικισμό όσο και για την τοπική διοίκηση. Τα σιτηρά και τα άλευρα, τροφή για ανθρώπους και ζώα φυλάσσονταν στις αποθήκες της επιστασίας και αποστέλλονταν στο Φανάρι για τις ανάγκες των Οθωμανών. Νερόμυλοι επίσης υπήρχαν στα γειτονικά χωριά Παλαιοχώρι Καρδίτσας και Μεγάλα Καλύβια Τρικάλων. Το πόσο σημαντικοί ήταν φαίνεται και από το γεγονός ότι υπήρχε δρόμος στρωμένος με πέτρες που τους ένωνε. Οι Καραγκούνηδες τον ονόμαζαν στη διάλεκτό τους *γκαλντρούμι*, το γνωστό σε άλλες περιοχές *καλντερίμι* (<τουρκ. *kaldırım* <ελλ. ‘καλός δρόμος’.). Κατασκευάστηκε προκειμένου η μεταφορά να γίνεται άνετα και να μην εμποδίζεται από λάσπες και λιμνάζοντα νερά όπου υπήρχε κίνδυνος να βουλιάζουν οι βοϊδάμαξες, τα ζώα αλλά και οι άνθρωποι και να καταστραφεί το πολύτιμο φορτίο. Ίχνη από αυτό το καλντερίμι είχαν δει στο χωριό τους, όταν ήταν παιδιά, γέροντες Μεγαλοκαλυβιώτες, όπως μου ανέφεραν σε διηγήσεις τους τη δεκαετία του 1980. Οι κολίγοι πέρα των γεωργοκτηνοτροφικών εργασιών ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν και σε άλλες εργασίες που κατά καιρούς απαιτούνταν, ανάλογα με τις ανάγκες του τσιφλικιού και τις αποφάσεις του επιστάτη και του τσιφλικά: διάνοιξη δρόμων, φόρτωση και μεταφορά πέτρας ή άλλων οικοδομικών, ξεχέρσωμα εκτάσεων κλπ. Μια από αυτές ήταν και η μεταφορά σιτηρών και αλεύρων από τη Μαγούλα (αποθήκες, μύλος) στο Φανάρι, τουλάχιστον μέχρι τους πρόποδες του βουνού.

Στη διάρκεια μιας τέτοιας αναγκαστικής εργασίας, κάπου στα 1870 συνέβη το δραματικό γεγονός που άλλαξε τη ζωή του Ιωάννη Χαρίση και της οικογενείας του. Ο ίδιος τότε ήταν 11 ετών και ο πατέρας του Νικόλαος 31 ετών. Ο Νικόλαος Χαρίσης βοηθούμενος από τη γυναίκα του, μαζί με άλλους κολίγους Φαναρ-Μαγουλιώτες μετέφερε σιτηρά και άλευρα με τη βοϊδάμαξά του από τη Μαγούλα στο Φανάρι. Σε κάποιο σημείο ο δρόμος περνούσε δίπλα από μια μπάλτζια, μέρος όπου αναβλύζει νερό και το έδαφος είναι λασπώδες. Η άμαξα από το βάρος του φορτίου βούλιαξε στο λασπωμένο έδαφος και έγειρε. Από την πίεση κόπηκε ο σύνδεσμος που συγκρατούσε τον άξονά της στο ζυγό των βουβαλιών, η άμαξα αναποδογύρισε και όλα τα τσουβάλια έπεσαν στα νερά και στις λάσπες. Η ζημιά ήταν μεγάλη. Ο Τουρκαλβανός φύλακας νευριασμένος επιτίθεται βίαια στον Νικόλαο, βρίζοντάς τον και χτυπώντας τον με το κοντάκιο του τουφεκιού του. Μια πολύ συνηθισμένη εικόνα, αλίμονο, της ζωής των υπόδουλων-ραγιαδών κολίγων στα οθωμανικά τσιφλίκια, χωρίς κανένα περιθώριο αντίστασης ή αντίδρασης. Παρόλο που ο Νικόλαος προσπάθησε να δείξει ότι δεν έφταιγε, ο φύλακας επιτίθονταν όλο και πιο βίαια. Η υπομονή του δύσμοιρου κολίγα εξαντλήθηκε και η δίκαιη αγανάκτηση τον κυρίευσε. Χωρίς να το σκεφτεί, επιτίθεται με την αξυάλη του – μεγάλη βουκέντρα και τον σκοτώνει. Αμέσως δέχεται τα πυρά των άλλων φυλάκων και πέφτει νεκρός επιτόπου. Μέσα στη γενική αναταραχή οι υπόλοιποι Φαναρ-Μαγουλιώτες προλαβαίνουν να φυγαδεύσουν τη γυναίκα του γιατί το μένος των Τουρκαλβανών-φυλάκων θα ξεσπούσε και σε αυτήν. Η Αικατερίνη αφήνοντας πίσω τον νεκρό άντρα της, πηγαίνει αλαφιασμένη στη σαρτάρα τους, παίρνει τα παιδιά της και φεύγει αμέσως από το χωριό μόνη χωρίς καμία βοήθεια, προσπαθώντας να σώσει τη ζωή τους. Έπειτα από πολλές ταλαιπωρίες κατορθώνει να διαβεί τα Άγραφα και να βρεθεί στην ελεύθερη Ελλάδα μακριά από κάθε καταδίωξη και κίνδυνο. Καταφεύγει στο χωριό Καρδίτσα της Θήβας το οποίο αργότερα μετονομάστηκε Ακραιφνιο. Εκεί ο μικρός Ιωάννης μεγαλώνει έχοντας ζωντανή τη μνήμη του χωριού και του πατέρα του. Ενήλικος πια, ως πολίτης του Ελληνικού Βασιλείου καλείται να υπηρετήσει στο στρατό. Κατά τη διάρκεια της θητείας του πραγματοποιείται η πολυπόθητη ενσωμάτωση της Θεσσαλίας. Μόλις το πληροφορείται, καταβάλλει κάθε προσπάθεια και τελικά συμμετέχει στο στρατιωτικό σώμα το οποίο πηγαίνει στη Θεσσαλία να παραλάβει την εξουσία από τους Οθωμανούς, έχοντας την ελπίδα ότι ίσως μπορέσει να επισκεφτεί και το μέρος όπου γεννήθηκε και έζησε ως παιδί. Εκεί βρίσκονταν και ο αντισυνταγματάρχης Σπύρος Καραϊσκάκης ο οποίος ηγήθηκε προσωπικά της παράδοσης του Φαναρίου και των Τρικάλων. Οι δυο άνδρες γνωρίζονται και αναπτύσσουν στενή φιλική σχέση. Ο στρατιώτης Γιάννης μιλάει στον ανώτερό του για την περιπέτεια της οικογενείας του και του εκφράζει τον πόθο του να επισκεφτεί την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Μαγούλα. Ο Σπύρος δέχεται να είναι μαζί του ο Γιάννης Χαρίσης και παρά την έντονη πίεση του χρόνου για την ανάληψη της εξουσίας στα Τρίκαλα, αποφασίζει να μεταβεί ο ίδιος στην παράδοση του Φαναρίου ώστε να μπορέσει και ο στρατιώτης του να επισκεφτεί τον τόπο καταγωγής του. Πράγματι ο Γιάννης με τη βοήθεια των συμπατριωτών του κατορθώνει να βρει το ερειπωμένο σπίτι του όπου και έκλαψε πικρά, όπως διηγούνται οι ηλικιωμένοι Μαγουλιώτες, ενώ δεν παρέλειψε και το χριστιανικό καθήκον του να ανάψει ένα κερί στα ερείπια και να τελέσει τρισάγιο στη μνήμη του πατέρα του. Έπειτα ως στρατιώτης, φίλος και «συ-

μπατριώτης» συνόδεψε τον Σπύρο στη μετάβασή του στο γειτονικό χωριό Μαυρομάτι όπου οι κάτοικοι διηγήθηκαν ιστορίες και τους έδειξαν τη σπηλιά όπου γεννήθηκε ο ένδοξος ήρωας της Ελληνικής Επανάστασης Γεώργιος Καραϊσκάκης, αλλά για τον ίδιο τον Σπύρο και ο ακριβός πατέρας που ποτέ δεν γνώρισε. Έχοντας ολοκληρώσει και οι δύο το προσωπικό χρέος τους και το στρατιωτικό καθήκον τους να παραλάβουν τη διοίκηση του Φαναρίου κατευθύνθηκαν με το υπόλοιπο στράτευμα για την παράδοση των Τρικάλων.

Την ιστορία του Ιωάννη Χαρίση και της οικογενείας του κατέγραψα τον Νοέμβριο του 2009 από τους ηλικιωμένους Καραγκούνηδες-πληροφορητές: Βασίλειο Κόφφα 83 χρονών, Φαίδρα Κόφφα 80 χρονών και Ευάγγελο Γκράβα 78 χρονών στη Μαγούλα Καρδίτσας κατά τη διάρκεια επιτόπιες έρευνας για την καταγραφή της λαογραφίας και της διαλέκτου των Καραγκούνηδων της Δυτικής Θεσσαλίας, όπου ανήκει και η Μαγούλα. Πολύτιμη επίσης ήταν η συνδρομή που έλαβα από τον τοπικό πολιτιστικό σύλλογο και την τότε πρόεδρό του Μυρσίνη Μάγγου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελής, Β., *Λαογραφικά της Θεσσαλίας*, Γ', Αθήνα 1997.
- Γριβέλλας, Λ., Καραφύλλης, Ν., Μαγόπουλος, Β., *Εγχειρίδιο τοπικής ιστορίας Καρδίτσας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας Ν.Ε. Παιδείας - Πολιτισμού, Καρδίτσα 2006.
- Δημάκης, Χρ., *Το όνομα των Καραγκούνηδων της Θεσσαλίας*, Αθήνα 2013.
- Μέγας, Γ., «Αγροτικά πεδινά οικήσεις (Αχυροσκεπείς καλύβαι - Καραγκούνικο σπίτι)», *Λαογραφία*, ΚΣΤ' (1969), 98-121.
- Μουγογιάννης, Γ., «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Ζ' (1985), 93-126.
- Μπαζιάνας, Ν., *Το γλωσσικό ιδίωμα των Καραγκούνηδων*, Σοφάδες 2006.
- Τζιμούρτας, Ζ., *Λαογραφική πινακοθήκη των Καραγκούνηδων (υλικός και πνευματικός βίος)*, Καρδίτσα 1998.
- Τσιώλη, Ζ., *Βλάχοι και Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας (Ανθρωπολογική έρευνα)*, Αθήνα 1980.
- Τσοποτός, Δ.Κ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1907.
- Φιλίππου Ε., «Τα επώνυμα της Μαγούλας Καρδίτσας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 10 (1986), 165-166.
- Φλωρίδης Απ., «Το γλωσσάρι της Μαγούλας του Φαναρίου», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 35 (1999), 297-324.
- «Οι παροιμιόμυθοι της Μαγούλας του Φαναρίου», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 39 (2001), 309-322.

Περίληψη

Η μελέτη αναδεικνύει τη σχέση δύο ανδρών, του αντισυνταγματάρχη Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη (1825-1899), γιού του ήρωα Γεωργίου Καραϊσκάκη, και του Ιωάννη Χαρίση, στρατιώτη του ελληνικού στρατού με καταγωγή από την Μαγούλα Καρδίτσας, που χαρακτηρίζεται από την αγάπη για τον τόπο καταγωγής τους, τον πόθο τους για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και την παρουσία τους στην ιστορική στιγμή της ενσωμάτωσής της στην Ελλάδα το 1881.

**Απολογισμός του Συνεδρίου «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και η εποχή του»
από τον Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής
Δρα Αντώνη Α. Αντωνίου**

Το Συνέδριο ήταν ανοιχτό τόσο σε πρόσωπα όσο και σε απόψεις. Η στάση αυτή της Επιστημονικής Επιτροπής να δώσει τη δυνατότητα συμμετοχής όχι σε ένα κλειστό κύκλο εισηγητών, αλλά σε όποιον είχε ζωηρό επιστημονικό ενδιαφέρον απέδωσε ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα. Υπήρξαν αξιόλογες και ποιοτικές εισηγήσεις, οι οποίες πλούτισαν τις γνώσεις μας για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη και την εποχή του. Εισηγήσεις οι οποίες αξιοποίησαν δεδομένα από πολλούς επιστημονικούς κλάδους και με βάση κυρίως επιστημονικές γνώσεις της ιατρικής, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας και της σημειολογίας μπορούμε σήμερα να αισθανόμαστε ότι μπορεί να προσεγγιστεί με μεγαλύτερη πιστότητα αυτή η εποχή η τόσο κοντινή αλλά και η τόσο μακρινή. Απομακρυνθήκαμε από τη λογική των ατομικών ευθυνών και από την αποκλειστική μικροανάλυση. Είδαμε τα άτομα ενταγμένα στις ιδιαίτερα σκληρές πραγματικότητες, που είχαν να αντιμετωπίσουν στην καθημερινότητά τους.

Η αρχετυπική λειτουργία του ήρωα, όσον αφορά τη συλλογική μνήμη, παρουσιάστηκε στη μελέτη της κ. Κατερίνας Μπρέγιαννη με αποσυμβολιστικό χαρακτήρα. Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάστηκαν ιστοριογραφικές ερμηνείες του 19ου αιώνα και απεικονιστικές πηγές.

Ανιχνεύθηκαν άγνωστες ή ελάχιστα γνωστές πτυχές της ζωής του, όπως η πικρή παιδική μοίρα του από τον πολυτάλαντο κ. Κωνσταντίνο Δημουλά, ενώ η δράση του κατά την νεαρή του ηλικία από τον ακάματο φιλόλογο κ. Νικόλαο Βλάχο. Από τον κύριο ερευνητή του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κ. Γιώργο Κουτσακιώτη αναλύθηκε η δράση του στο Βιδίνι της Βουλγαρίας. Αποτιμήθηκε η ασθένεια που τον ταλάνιζε από τον ειδικό επιστήμονα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Ηλία Βαλιάκο.

Σε δύο εισηγήσεις συνδυάστηκαν οι πορείες ζωής του Γεωργίου Καραϊσκάκη και άλλων πρωταγωνιστών. Η σύγκριση αφορούσε τον Οδυσσέα Ανδρούτσο στην εισηγήση του καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Αντώνη Σμυρναίου και τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη στην ομιλία του καθηγητή νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Μακεδονίας κ. Νικολάου Βασιλειάδη.

Πρωτότυπες και ενδιαφέρουσες αρχειακές έρευνες παρουσίασαν ο επίτιμος σχολικός σύμβουλος φιλόλογων κ. Ι. Νεραντζής και η δρ Φιλολογίας, προϊσταμένη ΓΑΚ Ευρυτανίας κ. Μαρία Παναγιωτοπούλου.

Για την επίδραση του αρχετύπου του ήρωα στη λαϊκή κουλτούρα και στη λόγια παράδοση ανακοίνωσαν ο ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Β. Δ. Αναγνωστόπουλος και ο κ. Μανόλης Αρκολάκης, ιστορικός, συνεργάτης ερευνητής στην Ακαδημία Αθηνών/Επιτροπή Ερευνών και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Την απεικόνιση του Γεωργίου Καραϊσκάκη στην τέχνη ανέδειξαν ο κ. Χρήστος Νταμπακάκης, διδάκτωρ Ιστορίας του Δικαίου και του Θεάτρου, ο κ. Θοδωρής Κουτσογιάννης, δρ Ιστορίας της Τέχνης, έφορος της Συλλογής Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων.

Για τις αναπαραστάσεις του Γεωργίου Καραϊσκάκη στο νεοελληνικό θέατρο εισηγήθηκαν με δύο πολύ ενδιαφέρουσες εισηγήσεις οι κ. Νικήτας Ζαφείρης, δρ Ιστοριογραφίας του Θεάτρου και η διδάσκουσα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του Ε.Α.Π. κ. Σοφία Γουργουλιάννη.

Για τη γλωσσική έκφραση του Γ. Καραϊσκάκη παρουσίασαν αναλύσεις η δρ Μαρία Καμηλάκη, τότε προϊσταμένη του Τμήματος Κοινοβουλευτικής Βιβλιοθήκης της Βουλής και τώρα αναπλ. προϊσταμένη της Γενικής Διεύθυνσης Ηλεκτρονικής Διοίκησης, Βιβλιοθήκης και Εκδόσεων και ο κ. Δημήτρης Αγγελής, συγγραφέας, απόστρατος ανώτατος αξιωματικός της ΕΛ.ΑΣ.

Για την επίδραση της μορφής του Καραϊσκάκη στην ποίηση και το νεοελληνικό τραγούδι παραδοσιακό, ρεμπέτικο και έντεχνο εισηγήθηκαν η δρ Μαρία Βλασσοπούλου, Ιστορικός, προϊσταμένη της Μπεννακείου Βιβλιοθήκης, ο κ. Θανάσης Γαλανάκης, υποψήφιος διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας και ο συγγραφέας, μελετητής της ελληνικής μουσικής κ. Αρ. Καλυβιώτης.

Σε μια εμπεριστατωμένη και συγκροτημένη εισήγηση η κ. Έλλη Δρούλια, τ. διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής, ανέλυσε τον δημόσιο λόγο απέναντι στον Καραϊσκάκη.

Ένα ιδιαίτερα πρωτότυπο αντικείμενο, τη διαχείριση της μορφής του Γ. Καραϊσκάκη στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον, ανέλυσε ο ιστορικός – λαογράφος κ. Κωνσταντίνος Πεσλής.

Τις εξέχουσες στρατιωτικές ικανότητες του Καραϊσκάκη, που τον καθιστούν αδιαφιλονίκητο στρατιωτικό ηγέτη, ιδιαίτερα σπάνιων ικανοτήτων, παρουσίασε στην ανακοίνωσή του ο κ. Νικόλαος Κανελλόπουλος, ειδικός επιστήμονας (Στρατιωτική Ιστορία) στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (ΣΣΕ), ενώ ο επίτιμος σχολικός σύμβουλος δρ Απόστολος Ποντίκας συσχέτισε την πολεμική δράση και τους συμβολισμούς των έφιππων ανδριάντων του.

Η επίκουρη καθηγήτρια ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γιάννα Κατσιαμπούρα, σε μια εμπεριστατωμένη ανακοίνωση, ανέλυσε την κοινωνική ιστορία στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και το θεμελιώδες και κεντρικό αντικείμενό της, την Επανάσταση του 1821. Η ανάλυσή της επικεντρώθηκε στις διαφοροποιημένες ερμηνείες της διανόησης της μεσοπολεμικής αριστεράς .

Στις μνήμες από τον Καραϊσκάκη του προγόνου του Δημητρίου Αινιάν αλλά και στην κοινή στρατιωτική τους δράση αναφέρθηκε ο κ. Κωνσταντίνος Μαζαράκης-Αινιάν, αντιναύαρχος ε.α. Π.Ν., επίτιμος αρχηγός Στόλου, γενικός διευθυντής Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη.

Η επί μέρους δράση του Καραϊσκάκη και τα ίχνη του σε διάφορες περιοχές της

Ελλάδας αναζήτησαν στη Σαλαμίνα η ομότιμη ερευνήτρια, τ. διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη και στην παρουσία του στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη αναφέρθηκε ο φιλόλογος, δρ Ιστορίας κ. Πέτρος Πετράτος.

Για τους απογόνους του Καραϊσκάκη υπήρξαν τρεις εισηγήσεις. Για τον στρατιωτικό και πολιτικό Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη παρουσίασε τη μελέτη του ο δρ Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, εντεταλμένος διδασκαλίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων Δημήτρης Μαλέσης και για τον εγγονό του βουλευτή Καρδίτσας Γεώργιο Καραϊσκάκη ο κ. Αντώνης Α. Αντωνίου, δρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Σορβόννης, συνεργάτης ερευνητής της Επιτροπής Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών. Σε μια άγνωστη προφορική μαρτυρία στρατιώτη του Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη αναφέρθηκε ο φιλόλογος κ. Σωτήριος Ρουσιάκης.

Δύο ομαδικές εργασίες αναφέρθηκαν στην αλληλεπίδραση της μορφής του ήρωα με τους θεσμούς. Στην εικόνα του ήρωα στα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αναφέρθηκαν ο δρ Στέφανος Κούτρας, πρόεδρος της «Πανθεσσαλικής Στέγης», η κ. Ελισάβετ Ξενιτίδου και η κ. Ιωάννα Τριανταφύλλου. Στη μελέτη διαμόρφωσης του Λαογραφικού Μουσείου “Γεώργιος Καραϊσκάκης», αναφέρθηκε η Παιδαγωγική Ομάδα του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου.

Στη διαφοροποίηση της προσωπικότητας του ήρωα μέσα από την εμφυλιοπολεμική σύγκρουση και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς αναφέρθηκε ο συγγραφέας κ. Κ. Ακρίβος, ενώ ο επίκουρος καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Διονύσης Τζάκης παρουσίασε την ερμηνεία της μεταστροφής στη δράση του ήρωα εδραζόμενος κυρίως στην ιστοριογραφική προσέγγιση του Παπαρρηγόπουλου. Οι ενδογενείς συγκρούσεις γύρω από το αρματολίκι των Αγράφων και η διαμάχη Γεωργίου Καραϊσκάκη – Γιαννάκη Ράγκου παρουσιάστηκαν από τον κ. Δημήτρη Τσιάμαλο, δρ Ιστορίας – φιλόλογο.

Στις εισηγήσεις τους παρουσίασαν την εμφάνιση του ήρωα στον νεοελληνικό Τύπο και τις χρήσεις της εικόνας του ανέλυσαν ο κ. Παναγιώτης Γιαννόπουλος, ιστορικός Μ.Α. Βαλκανικής Ιστορίας και Τουρκολογίας, η κ. Χριστίνα Βαμβούρη, φιλόλογος, Μ.Α., διευθύντρια δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας και η κ. Μαρίνα Μπάντιου, υποψήφια διδάκτωρ του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Στην επίδραση της δράσης του Γεωργίου Καραϊσκάκη στη συλλογική μνήμη των Αγραφιωτών αναφέρθηκε ο εκπαιδευτικός κ. Βασίλης Τσαντήλας, ενώ ο κοινωνιολόγος κ. Αλέξης Γαλανούλης ανέπτυξε ερωτήματα που δημιουργεί η προσέγγιση της ζωής του.

Σε δύο εισηγήσεις επεκτάθηκε η έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας. Ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γ. Λεοντσίνης ανέπτυξε το θέμα της δράσης του Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλού στα Κύθηρα και ο υποψήφιος διδάκτωρ φιλολογίας κ. Θωμάς Καραγκιοζόπουλος αναφέρθηκε στον διακεκριμένο οπλαρχηγό Διαμαντή Νικολάου Ολύμπιο και τη δράση του για την απελευθέρωση της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Μέσα από το σύνολο των εισηγήσεων, αναδείχθηκε η συγκρουσιακή διαδικασία μέσα από τη οποία σμιλεύτηκε ο πολέμαρχος. Αναδείχθηκαν οι κοινωνικές μεταβλητές

της δράσης του και εντοπίστηκαν οι αιχμές της συμβολικής του επίδρασης στη νεοελληνική κοινωνία. Δεν επικεντρωθήκαμε σε ατομικές ευθύνες, αλλά ανιχνεύσαμε κοινωνικές μεταβλητές εξέλιξης, ενώ μέσα από τη δημιουργική συζήτηση οι εισηγητές αντάλλαξαν τις απόψεις τους και εμβάθυναν τις γνώσεις τους.

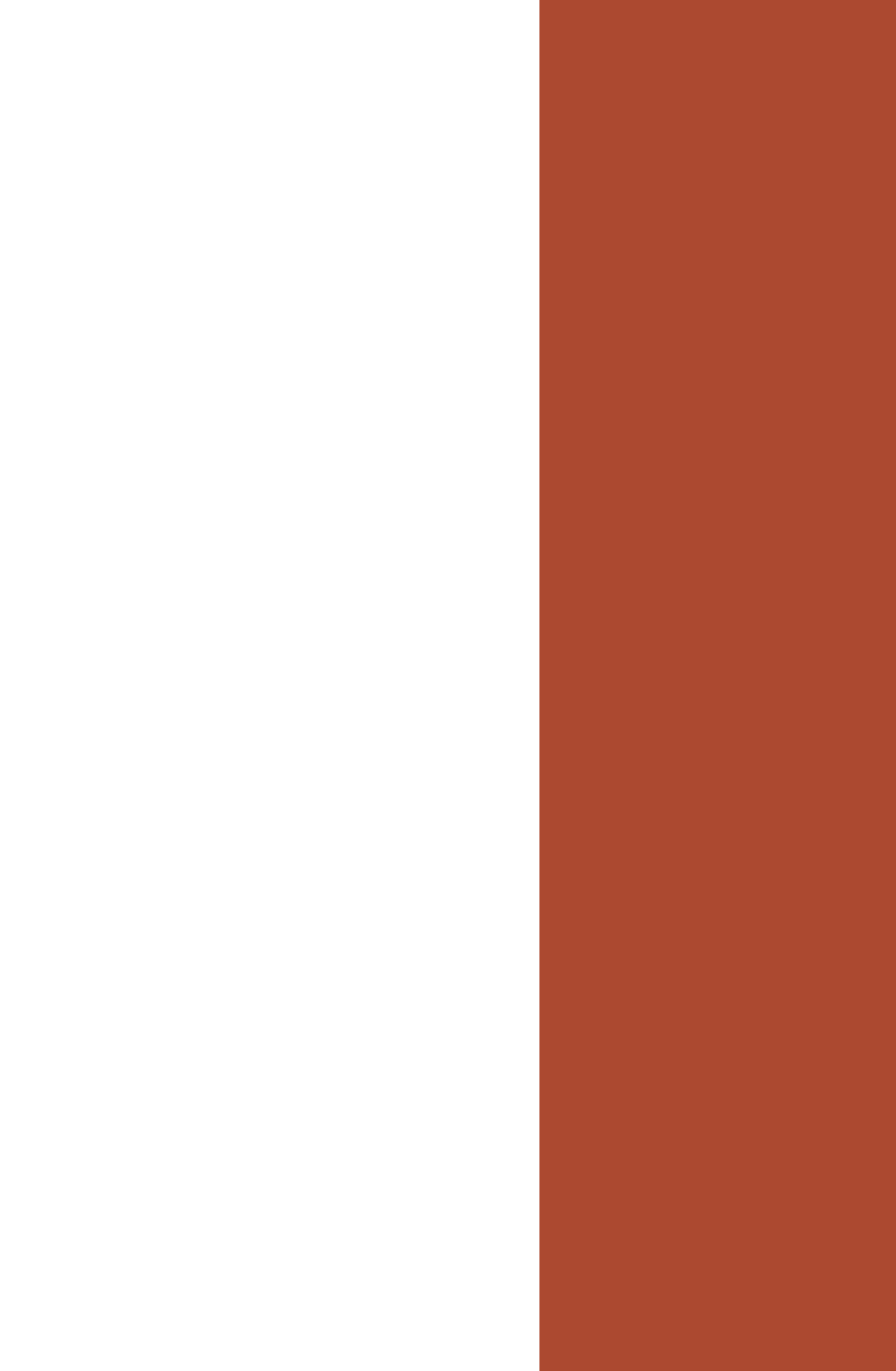
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ, Διευθύντρια Ερευνών, Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., Ακαδημία Αθηνών
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, Αναπλ. Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Ν.
Εκπαίδευσης και Διδακτικής της Ιστορίας, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
ΚΩΣΤΑΣ Β. ΔΗΜΟΥΛΑΣ, Φιλολόγος, Νομοπολιτικός, Θεολόγος
ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΝΕΡΑΝΤΖΗΣ, Διδάκτωρ Ιστορικής Αρχαιολογίας, επίτ. Σχολικός Σύμβου-
λος Φιλολόγων
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ, Κύριος Ερευνητής, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΗΛΙΑΣ ΒΑΛΙΑΚΟΣ, Ε.ΔΙ.Π., Ιστορία της Νοσηλευτικής, Τμήμα Νοσηλευτικής, Πανε-
πιστήμιο Θεσσαλίας
ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ, Φιλολόγος, Δρ Ιστορίας
ΝΙΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, Επ. Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας Τμήματος
Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ειδικός επιστήμονας (Στρατιωτική Ιστορία), Στρα-
τιωτική Σχολή Ευελπίδων (ΣΣΕ)
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Ομότ. Ερευνήτρια, τ. Διευθύντρια του Κέν-
τρου Ερένης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Μέλος της Εθνικής
Επιτροπής Αθήνα 2021, Πρόεδρος Επιτροπής Χειροτεχνίας του Υπουργείου Ανά-
πτυξης
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ - ΑΙΝΙΑΝ, Αντιναύαρχος ε.α. Π.Ν., Επίτιμος Αρχηγός
Στόλου, Γενικός Διευθυντής Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη
ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΑΛΚΙΔΗΣ, Διδάκτορας Κοινωνικών Επιστημών
Β. Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
ΚΩΣΤΑΣ ΑΚΡΙΒΟΣ, Συγγραφέας
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Γ. ΚΟΥΤΡΑΣ, Δρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων - Πρόεδρος «Πανθεσσαλικής
Στέγης»
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΞΕΝΙΤΙΔΟΥ, Δασκάλα - Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Ε.Κ.ΠΑ.
ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Κλασική Φιλολόγος Ε.Κ.ΠΑ.
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δρ Φιλολογίας, Αρχειονόμος, Προϊσταμένη Γ.Α.Κ. Ευ-
ρυτανίας
ΑΝΑΡΓΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΥΤΗΣ, Ερευνητής
ΜΑΝΩΛΗΣ ΑΡΚΟΛΑΚΗΣ, Ιστορικός, Συνεργάτης Ερευνητής, Ακαδημία Αθηνών/Επι-
τροπή Ερευνών, Πανεπιστήμιο Κρήτης
ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ, τ. Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής
ΓΙΑΝΝΑ ΚΑΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑ, επ. Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαί-
δευσης Ε.Κ.ΠΑ.
ΝΙΚΗΤΑΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Δρ Ιστοριογραφίας του Θεάτρου, Α.Π.Θ.
ΘΟΔΩΡΗΣ ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δρ Ιστορίας της Τέχνης, Έφορος της Συλλογής Έργων
Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

- ΜΑΡΙΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορικός, Προϊσταμένη Μπενακείου Βιβλιοθήκης, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων*
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, *Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*
- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΙΑΜΑΛΟΣ, *Δρ Ιστορίας - Φιλόλογος*
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικός, ΜΑ Βαλκανικής Ιστορίας και Τουρκολογίας Α.Π.Θ.*
- ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ, *Υποψ. Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.*
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΓΙΟΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεταπτυχιακός Φοιτητής Κλασικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*
- ΣΟΦΙΑ ΓΟΥΡΓΟΥΛΙΑΝΗ, *Νομικός, Διδάσκουσα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του Ε.Α.Π.*
- ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ ΚΑΛΥΒΙΩΤΗΣ, *Πολιτικός Μηχανικός Ε.Μ.Π., Μελετητής Ελληνικής Μουσικής*
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ, *Δρ Νεώτερης Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α. και διευθυντής του Προτύπου Λυκείου της Ιωνιδείου Σχολής Πειραιά*
- ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΗΛΑΚΗ, *Γλωσσολόγος, Αναπλ. Προϊσταμένη της Γενικής Διεύθυνσης Ηλεκτρονικής Διοίκησης, Βιβλιοθήκης & Εκδόσεων, Βουλή των Ελλήνων*
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΣΛΗΣ, *Ιστορικός - Λαογράφος, Μεταπτυχιακό Παλαιογραφίας*
- ΘΩΜΑΣ ΚΑΡΑΓΚΙΟΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Υποψήφιος Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας Ε.Κ.Π.Α.*
- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΛΕΣΗΣ, *Δρ Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, Εντεταλμένος διδασκαλίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων*
- ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Δρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Σορβόνης, Συνεργάτης Ερευνητής ΕΛΚΕ Ακαδημίας Αθηνών*
- ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ, *Εκπαιδευτικός, Πρόεδρος της Ένωσης Αγραφιώτικων Χωριών*
- ΜΑΡΙΝΑ ΜΠΑΝΤΙΟΥ, *Υποψήφια Διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου*
- ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΑΧΟΣ, *Φιλόλογος*
- ΑΛΕΞΗΣ ΓΑΛΑΝΟΥΛΗΣ, *Συγγραφέας*
- ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΑΜΠΑΚΑΚΗΣ, *Διδάκτωρ Ιστορίας του Δικαίου και του Θεάτρου*
- ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΜΒΟΥΡΗ, *Μ.Α., Φιλόλογος, Διευθύντρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας*
- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ, *Συγγραφέας, Απόστρατος Ανώτατος Αξιωματικός της ΕΛ.ΑΣ.*
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΟΝΤΙΚΑΣ, *Φιλόλογος, Δρ Ιστορίας, Θεολόγος, Πτυχ. Πολιτικών Επιστημών, Δάσκαλος, Επίτ. Σχολικός Σύμβουλος*
- ΚΩΣΤΑΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ - ΣΤΕΛΛΑ ΖΑΜΠΑΛΟΥ - ΧΑΡΟΥΛΑ ΚΑΛΑΜΠΑΛΙΚΗ - ΣΤΕΛΛΑ ΚΟΤΡΩΝΗ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΠΑΛΑΤΣΟΥ - ΑΝΤΩΝΗΣ ΝΤΑΝΗΣ, *Παιδαγωγική ομάδα του Κ.Π.Ε. Μουζακίου*
- ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΡΟΥΣΙΑΚΗΣ, *Φιλόλογος*

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ» ΣΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΑΝΤΩΝΗ ΑΝΤΩΝΙΟΥ & ΕΛΕΝΑΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΚΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΚΑΜΗΛΑΚΗ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ GFS ELPIS, ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΚΑΝ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΖΑΖΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΤΖΟΑΝΑΚΗ, ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΑΝ ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΓΡΑΦΗΣ 100 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2024 ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ISBN: 978-960-560-247-5

9 789605 602475